

Հ Ր Ա Չ Ի Կ Ս Ի Մ Ո Ն Յ Ա Ն

**ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ**

ԳԻՐՔ

III

ԵՊՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2009

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Ս 504



FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Մենք շնորհապարտ ենք Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկության հայկական բաժանմունքի ղեկավար, հայոց գիտություն և մշակույթի նվիրյալ գոկտոր ԶԱՎԵՆ ԵԿԱՎՅԱՆԻՆ՝ մեր խնդրանքը հարգելու և աշխատության սույն հատորի տպագրության ծախսերը հանձնառելու համար

Միմոնյան Հ.

Ս 504 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ
Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2009, 1128 էջ:

Գրքում հանդամանորեն լուսարանված են 1907 թ. Հուլիս - 1908 թ. ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում հայկական կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունները:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1147-0

© Միմոնյան Հ., 2009 թ.

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009 թ.

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՆՈՐ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՍԱՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Ձնայած գլխով անցնող փոթորիկներին, հայ ժողովուրդը շարունակում էր ապրել հազարամյակների իր կենսատարածքում՝ Արևմտահայաստանում, Կովկասյան Հայաստանում և Պարսկահայքում, մաքառել մի դեպքում կյանքի (Թուրքիա), մյուս դեպքում՝ երկրի առաջադիմություն և հասարակական հարաբերությունների վերափոխման (Ռուսաստան), երրորդ դեպքում՝ քաղաքական գործոն դառնալու համար (Պարսկաստան):

Եթե Ռուսաստանում հեղափոխական ուժերը պարտություն էին կրել, ապա նրա կովկասյան տիրույթին սահմանակից երկու երկրներում՝ Պարսկաստանում և Թուրքիայում վիճակն այլ էր: Պարսկաստանում սկսված դեմոկրատական հեղափոխությունն աստիճանաբար թափ էր առնում, իսկ Թուրքիան թևակոխել էր նախահեղափոխական շրջան:

Այդ զարգացումները, բնականաբար, տարբեր ազդեցություններ էին ունենում իր պատմական հայրենիքի կենսատարածքում ապրող հայ ժողովրդի երեք հատվածների՝ կովկասահայություն, թուրքահայություն և պարսկահայություն կյանքի վրա:

ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՏՈՒՊԻՆՅԱՆ ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1905–1907 թթ. հեղափոխությունների օրերին ցարիզմն ստացել էր ուժգին հարված: Հազիվ դուրս պրծնելով հեղափոխության հրդեհի միջից՝ նա կարողացավ օրհասական հանդգնությամբ շարունակել գոյություն կոխել:

1907 թ. կեսերին Ռուսաստանում երևան էին եկել չարագուշակ նշաններ, սպառնական լուրերի ազդեցության տակ նորից հուզվում էր հասարակությունը: Մութ տարրերը զենքի էին կանչում իրենց համախոհներին, համախմբում ու կազմակերպում իրենց ուժերը և դրանք ուղղում ազատության կարոտ ժողովրդական զանգվածների դեմ:

Մոտ ապագան շղարչված էր անորոշության մշուշով լի անակնկալներով. մի կողմից՝ հանելուկային զորաշարժեր սևհարյուրյակայինների բանակում, մյուս կողմից՝ չարագուշակ շշուկներ բարձր շրջաններից: Հետադիմությունն անթաքույց հարձակողական դիրք էր ընդունում և պատրաստվում էր դիմել հանդուգն քայլերի: Դրանք ապացույց էին, որ հետադիմությունը, դավեր լարելով, շուտով ոտքի էր կանգնելու:

Ցարական կառավարության կողմից առանց լուրջ պատճառաբանության Առաջին («կաղետական») պետական դումայի* ցրումը անհանգստություն էր առաջ բերել երկրի հատկապես ազատական գործիչների շրջանում, որոնք վախ ունեին թե նույն

* 1906 թ. ապրիլի 27-ին բացված Առաջին պետական դումայի ամենամեծ խմբակցությունը ներկայացնում էր կաղետական կուսակցությունը (179 պատգամավոր): Օկտյաբրիստները և աջերը լիակատար ձախողում էին կրել. առաջինները դումայում ունեին 14 տեղ, աջերը՝ 8 տեղ: Մի մեծ խումբ էին կազմում գյուղացիության ներկայացուցիչ տրուդովիկները՝ 94 պատգամավոր: Սոցիալ-դեմոկրատ (մենչևիկ) պատգամավորների թիվը 18 էր, որոնցից 5-ը՝ Կովկասից: Անկուսակցական էր 92 պատգամավոր: Մյուս կուսակցություններից և խմբերից յուրաքանչյուրն ուներ մի քանի պատգամավորական տեղ (տե՛ս «История КПСС», том II, Политиздат, Москва, 1966, с. 201):

բանը կարող էր տեղի ունենալ նաև Երկրորդ («սոցիալ-դեմոկրատական») դումայի* հետ:

Սակայն ազատականների մեծ մասը, այդ թվում՝ իշխանական բարձր շրջաններում եղողներն, այնուամենայնիվ, հույս ունեին, թե կառավարությունը չի գնա այնպիսի մի օրհասական քայլի, ինչպիսին Երկրորդ պետական դումայի ցրումն է: Նրանք

* Երկրորդ պետական դումայի ընտրությունները տեղի էին ունեցել հեղափոխության անկման պայմաններում: 1907 թ. փետրվարի 20-ին բացված դումայում ներկայացված էր 518 պատգամավոր: Օրենսդրական այդ մարմնում քաղաքական ուժերը ներկայացված էին հետևյալ թվերով. տրոյկովկներն ունեին 104 տեղ, կաղեուները կորցրել էին 80 տեղ և ունեին միայն 99 մանդատ, սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավորների թիվը 54 էր, որոնցից մենչևիկներ՝ 33, բոլշևիկներ (որոնք առաջին անգամ էին դումա մտել)՝ 13 + 3 համակիրներ (դումայի հետագա աշխատանքների ընթացքում 54 սոցիալ-դեմոկրատներին միացել էին 11 հոգի խորհրդակցական ձայնով, և խմբակցություն պատգամավորների թիվը հասել էր 65-ի. տե՛ս «История КПСС», том II, с. 211), էսեռներն ունեին 37 տեղ: Որոշ չափով ուժեղացել էին ալ թևերը՝ օկտյաբրիստները և սևահարյուրյակայինները, որոնք ստացել էին 54 տեղ: Երկրորդ պետական դումայի նախագահ էր ընտրվել կաղեու Ֆ. Ա. Գոլովինը: Դումայի ընտրություններին համեմատաբար աշխույժ էր մասնակցել Անդրկովկասի հայությունը: Այստեղ հատկապես անդիջում պաշար էր ծավալվել սոցիալ-դեմոկրատների և Դաշնակցության միջև: Դաշնակցականները հաղթանակ էին տարել Ջանգեղուրի, Շուշիի, Ղազախի, Բորչալուի, Ախալքալաքի, Կաղզվանի, Գանձակի, Մուրմալուի, էջմիածնի, Նոր Բայազետի ու Ալեքսանդրապոլի գավառներում և Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Գորիս, Կաղզվան, Ախալքալաք ու Ախալցխա քաղաքներում (տե՛ս «Դրօշակ» (Ժնև), № 2 (168), փետրվար, 1906, էջ 30): Երկրորդ դումայում ընտրված հայ պատգամավորների թիվը Անդրկովկասից 5-ն էր, որոնցից 3-ը՝ Ստեփան Տեր-Ավետիսյանը (ընտրված Գանձակի նահանգից), Հովհաննես Սաղաթեյանը և Սիրական Տիգրանյանը (ընտրված Երևանի նահանգից) դաշնակցականներ էին, չորրորդը՝ Արշակ Զուրաբյանը (ընտրված Թիֆլիս քաղաքից) սոցիալ-դեմոկրատ էր (մենչևիկ), իսկ հինգերորդը՝ Հովսեփ Աթաբեկյանը ընտրվել էր Կարսի մարզից՝ Ժողովրդական ազատության կուսակցության (կաղեու) ցուցակով: Նրանցից բացի՝ Ռոստովից և Նոր Նախիջևանից ընտրվել էր տաղանդավոր իրավագետ, փայլուն հոետոր, 28-ամյա Մովսես Աճեմյանը (Աճեմով): Վերջինիս օգտին պատվիրակների ընտրողական ժողովում քվեարկել էր ոչ միայն իր կուսակցության (կաղեու) խմբակցությունը (43 ձայն), այլև քվեարկել էին էսդեկները: Ժողովի 81 պատվիրակից նրան ձայն էր տվել 54-ը (տե՛ս «Մշակ» (Թիֆլիս), № 33, 13 փետրվարի 1907 թ.):

Համոզված էին, որ բարձրագույն իշխանությունն ընդունակ կլինի դումայի մեծամասնությունը գրավել իր կողմը և, այդպիսով, միաժամանակ զսպել թե՛ հեղափոխական տարրերին և թե՛ խուսափել անտեղի ու վաղաժամ հակամարտություններից:

Բայց այդպես մտածողների հույսերը չարդարացան: Ցարիզմը չէր կարող հանդուրժել Երկրորդ դումայում բյուրոկրատիայի դեմ հնչած ցասկոտ ելույթները, այնտեղ առաջ քաշվող սպառնալից պահանջները:

Բյուրոկրատիան միայնակ չէր. նրան դաշնակցում էին չատերը, որոնց թվում, նախ և առաջ, հետադիմական ազնվականությունը և քաղաքային խոշոր բուրժուազիան: Դրանք այլ կերպ վարվել չէին կարող. չէ՞ որ դուման շուտով զբաղվելու էր տեղական-գեմատվային ու քաղաքային ինքնավարություն հարցերով: Այդ երկու դասերը լավ գիտեին, որ շուտով ստիպված են լինելու թողնել ասպարեզը և իրենց տեղը գիջել բնակչության ահագին մեծամասնության ներկայացուցիչներին:

Ցարիզմը, որքան էլ համեմատաբար թույլ էր իր ներքին կազմակերպվածությունը, ճարակած կենտրոնախույս ու հակամարտ ուժերով, որքան էլ տկար էր իր ֆինանսներով, մտավոր ու հոգեկան կարողություններով, այնուամենայնիվ, դեռ սպառնալից ջախջախիչ ուժ էր «ներքին թշնամու»՝ հեղափոխության դեմ: Բռնապետությունն զգաց, որ դեռ արյուն կա իր երակներում, որ դեռ ունի իր հավատարիմ թիկունքը և վստահելի հենարանը՝ սվինների անտառը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՅԻ ՑՐՈՒՄԸ

1907 թ. հունիսի 3-ի վաղ առավոտյան Երկրորդ պետական դումայի պատգամավորները գալով նիստի, Տավրիկյան պալատի դարպասների վրա փակցված տեսան հրամանագիր, որ դուման արձակված է, և շուտով կլինի Երրորդ պետական դումայի ընտրությունների հրամանագիր:

Երկրորդ պետական դումայի արձակումն անսպասելի էր ոչ միայն հասարակ ժողովրդի, այլև շատ ու շատ բարձր դիրք ունե-

ցող պաշտոնյաների համար: Երբ պետական դումայի նախագահ Գոլովինը այդ նույն օրը գալիս է աշխատանքի, Տավրիկյան պալատի դիմաց հավաքված թղթակիցներից մեկը նրան հարցնում է, թե ի՞նչ կարծիք ունի դումայի արձակման մասին: Հետևում է այս պատասխանը. «Ի՞նչ դումայի արձակման մասին եք դուք հարցնում»:

Հունիսերեքյան հեղաշրջումից հետո Ռուսաստանն աստիճանաբար թևակոխեց արյունոտ հետադիմություն շրջանը: Երկրի պատմության մեջ սկսվեց ողբերգական ժամանակներից մեկը, որը կապվեց Ստոլիպինի անվան հետ:

Սարատովի նահանգապետ Պյոտր Արկադևիչ Ստոլիպինը 1906 թ. ապրիլին նշանակվել էր Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարար, իսկ նույն թվի հուլիսին՝ նախարարների խորհրդի նախագահ: Նահանգապետ եղած ժամանակ նա տխուր հռչակ էր ձեռք բերել՝ որպես դաժան պետական գործիչ: Լինելով ինքնակալության ամենամիլիթյալ պաշտպաններից մեկը՝ նա արյան մեջ խեղդել էր նահանգում ծագած գյուղացիական շարժումը:

Իր գործելաձևը Ստոլիպինը կիրառեց նաև ներքին գործերի նախարարի և վարչապետի պաշտոններում, իսկ Հունիսերեքյան հեղաշրջումից հետո դաժանության մեջ գերազանցեց ինքն իրեն: Լինելով հետադիմության մարտնչող պահապան՝ նա իր շուրջը համախմբեց երկրի ամենախավարամոլ գործիչներին՝ Պուրիշկևիչից, Բորրինսկուց, Մարկով 2-րդից, Շուլգինից մինչև նախկին նարոդովոլեց ռենեգատ Լև Տիխոմիրովը: «Ռուսաստանը գտել է իր մարդուն, այդ մարդը Ստոլիպինն է, նա կոչված է փրկելու կայսրությունը», - համոզված էին ինքնակալության բոլոր անձնավեր պաշտպանները: Սրանց միահամուռ աջակցությունամբ՝ Ստոլիպինը շուրջ հինգ տարի (1906 թ. գարնանից մինչև 1911 թ. սեպտեմբեր) Ռուսական կայսրության միահեծան դիկտատորն էր:

Հզոր կամքի տեր, պերճախոս ու հնարամիտ այդ մարդու գլխավորած կառավարությունը, կալվածատերերն ու կապիտալիստները, սևհարյուրյակային հետադիմությունը կատաղի հարձակման անցան հեղափոխությունը մասնակցած ժողովրդական զանգվածների դեմ: Սովորական դարձան շուրջկալները, ձերբա-

կալություններն ու զնդակահարությունները, որոնք արդարացի-վում էին երկրի անվտանգությունն ու ապահովությունը պաշտպանելու պատճառարանությամբ: Դիմելով պետական դումայի ձախակողմյան պատգամավորներին՝ Ստոլիպինն ասել էր. «Դուք ուզում եք մեծ փլուզումներ, բայց մենք ուզում ենք մեծ Ռուսաստան»: Մի ուրիշ առիթով, երբ դումայի պատգամավորներն օրինակներ բերելով ցույց էին տալիս, որ գյուղացիությունը շարունակում է դժգոհ մնալ իշխանություններից ու իր ծանր կյանքից, Ստոլիպինը հանդես գալով, ասել էր. «Ձեք վախեցնի: Դժգոհողները թող նեղանան իրենք իրենցից, եթե զրկվեն ունեցած այդ կյանքից ևս»: Կախաղանները, որոնց պետական դումայի անդամներից մեկն անվանել էր «ստոլիպինյան փողկապներ», գործում էին անխափան:

Ստոլիպինյան բռնությունների և սարսափի ուժով հաշվեհարդարի ենթարկվեցին հեղափոխական կազմակերպությունները, խորտակվեցին նրանց մեծ մասի ռազմունակ շարքերը:

Հետադիմության գլխավոր նպատակն էր շուտ տալ պատմության անիվը և վերականգնել անսահման բռնապետության հին ռեժիմը:

Այդ նպատակին հասնելու համար իշխանությունները մոլեգնորեն սկսեցին տրորել այն բոլոր սկզբունքները, որոնք ցարն ինքն էր հռչակել: Դա ամենից առաջ վերաբերում էր հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստին:

Վերսկսվեցին նաև սևհարյուրյակային ջարդերը: Դուման նոր էր ցրվել, երբ Օդեսայում սկսվեց հրեաների նոր ջարդ, որի իրականացնողներից մեկը՝ գեներալ Գլազովը բարձրաձայն հայտարարում էր. «Ջարդերի պատասխանատվությունն ընկնում է հրեաների վրա, և ռուս հայրենասերները պատժում են նրանց հեղափոխական ոգին»:

Պարզ էր, որ ցարիզմը որքան ամրապնդեր իր դիրքերը, այնքան ավելի ծանր ու անողորմ պիտի դառնային նրա հարվածները, մանավանդ կայսրության այն տարածքներում, որոնք հեղափոխական պայքարի հնոցներ էին:

Արյունալի հաշվեհարդարը մեծ ծավալներ ընդունեց Ֆինլանդիայում, որին ցարը խոստացել էր սահմանադրություն,

բայց հեղափոխության պարտությունից հետո հետ էր առել իր խոսքը: Սանձարձակված տեղորը քայլում էր Լեհաստանով մեկ, որտեղ մեծ ու փոքր նախաճիրները փոխարինում էին մեկը մյուսին: Նույն վիճակն էր Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում, ուր ոուս մարդկանց բանտային լլկումներն ու գնդակահարությունները գերազանցում էին հրեաների, ֆինների, լեհերի տանջանքները:

Գրեթե նույն ժամանակ, երբ Օղեսայում տեղի էին ունենում հրեաների ջարդերը, «ոուս հայրենասերներն» Անդրկովկասում նոր արյունահեղություն սարքեցին:

Կազակները Գանձակում հարձակվում են երկու անմեղ հայ երիտասարդների վրա, որոնք չհամակերպվելով բռնվելու մտքի հետ, պաշտպանվում են ղենքով: Հրաձգության ժամանակ սպանվում է կազակներից մեկը, որի թաղումը կատարվում է չքեղ ու հանդիսավոր: Թաղման արարողությունը վերածվում է հակահայկական ցույցի: Երբ թափորն անցնում էր քաղաքի հայոց թաղերով, հանկարծ կազակներն սկսում են հրացանային կրակ տեղալ անցնող-դարձող հայերի վրա: Սպանվում է երկու հայ: Լինում են բազմաթիվ վիրավորներ: Ամբողջ Գանձակը սուզվում է սարսափի մեջ: Երկյուղ կրելով վատթարագույնից՝ հայերից շատերը փախչում են ապահով տեղեր:

Իշխանությունները քիչ ջանքեր չեն գործադրում հայերին թուրքերի դեմ հանելու, բայց այս անգամ չեն հասնում իրենց նպատակին:

Այ. Խատիսյանը հետագայում պատմում էր. «Զօրավարները, բանակներու գլուխ անցած, կ'այրէին գիւղերը եւ կը գնդակահարէին կասկածելիները կամ կ'աքսորէին Սիբիրի խորքերը:

Յաճախ ես կ'ըսէի փոխարքային, որ այս միջոցները երբեք չեն կարող բարելաւել Կովկասի կեանքը: Ան կը համաձայնէր ինձ հետ, սակայն ընդհանուր ոուսական քաղաքականութիւնը սրի եւ հրի քաղաքականութիւն էր միայն: Թիֆլիսի նահանգապետը կ'ըսէր, որ իրենք ունին բաւական քանակութեամբ սուխներ՝ ճնշելու համար յեղափոխական ռեւէ շարժում»¹:

¹ «Հայրենիք» (Բոստոն), № 8 (116), հունիս, 1932, էջ 124-125:

Վիթխարի կայսրությունը տնքում էր համատարած անիշ-
խանություն և զինվորականության կրնկի տակ: «Իշխանու-
թիւնը,- գրում էր Սատիսյանը,- մեկ նպատակ կը հետապնդէր,
այն է՝ խլել ժողովուրդէն այն ամէնը, ինչ որ ան ձեռք էր բերած
1905 թուի յեղափոխութեան շնորհիւ»¹:

Եթե Ռուսաստանում հեղափոխական ուժերը ժամանակա-
վոր պարտություն էին կրել, ապա նրա կովկասյան տիրույթին
սահմանակից երկու երկրներում՝ Պարսկաստանում և Թուրքիա-
յում վիճակն այլ էր: Պարսկաստանում սկսված դեմոկրատական
հեղափոխությունն աստիճանաբար թափ էր առնում, իսկ
Թուրքիան թևակոխել էր նախահեղափոխական շրջան:

Այդ զարգացումները, բնականաբար, խոր ազդեցություն
էին ունենում իր պատմական հայրենիքի կենսատարածքում
ապրող հայ ժողովրդի երեք հատվածների վրա:

Ստոլիպինյան հետադիմությունն միաժամանակ ահեղ փոր-
ձություն էր Ռուսական կայսրության քաղաքական բոլոր ու-
ժերի համար: Թե դրանցից ո՞րը կդիմանար հետադիմության
հարվածներին և հանդես կրեր բոլոր գոյատևելու տոկունություն —
այդ հարցի պատասխանը պիտի տար ժամանակը:

Իշխանությունների գանգվածային ճնշմանը շատերը չդիմա-
ցան և խուճապահար նահանջեցին, ուրիշներն ուղղակի քայքայ-
վեցին, երրորդները համակերպվեցին հունիսերեքյան հեղա-
շրջմանը և պատսպարվեցին հետադիմության թևերի տակ:

Իրենց որդեգրած գաղափարներին և պայքարի նպատակնե-
րին հավատարիմ մնացին հեղափոխական կուսակցությունները,
թեև հենց նրանք էին հետադիմության հարվածների հիմնական
թիրախը: Նրանց մեծ մասը կարողացավ պահպանել իր կազ-
մակերպական կառույցը, կանոնավոր նահանջել և անցնել խոր
ընդհատակ, միաժամանակ հմտորեն օգտագործել հեղափոխա-
կան աշխատանքի օրինական հնարավորությունները:

¹ «Հայրենիք», № 8 (116), հունիս, 1932, էջ 124:

ԲՈՒՇԵՎԻԿՆԵՐԸ ՀՈՒՆԻՍԵՐԵՔՅԱՆ ՀԵՂԱՇՐՁՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

Ցարիզմն իրավացիորեն իր ամենահեղափոխական ու ան-
զիջում հակառակորդը համարում էր Ռուսաստանի սոցիալ-դե-
մոկրատական կառույցը և հատկապես նրա առավել արմատա-
կան թևը՝ բոլշևիզմը: Ուստի պատահական չէր, որ ստոլիպինյան
հետադիմությունից ամենից ուժգին հարվածները կրում էր հենց
այդ կուսակցությունը: Իշխանություններին հաջողվեց կայսրու-
թյան տարբեր մասերում՝ կենտրոնական Ռուսաստանում, Ուկ-
րաինայում, Լեհաստանում, նաև՝ Անդրկովկասում ջախջախել
նրա մի շարք խոշոր կազմակերպություններ:

Բայց այդ անելանելի թվացող իրականություն խորքում ան-
զամ առաջ էր տարվում քարոզչություն և կազմակերպման գոր-
ծը, որ մի օր կրկին շարժման մեջ էր դնելու մարդկային զանգ-
վածները:

Հունիսերեքյան հեղաշրջմամբ 1905-1907 թթ. ռուսաստան-
յան հեղափոխությունը պարտվել էր: Բայց դա ժամանակավոր
պարտություն էր, քանզի երկրի առջև կանգնած արմատական
հարցերը չէին ստացել իրենց լուծումը և մնում էին օրակարգում:
Առաջվա պես Ռուսաստանի բնակչության ահագին մեծամաս-
նություն վրա ծանրացած էր քաղաքական և տնտեսական լու-
ծը, դժգոհ էին այն ազգությունները, որոնք դարձել էին բացա-
ռիկ օրենքների անիրավությունից զոհեր, դժգոհ էր ժամանակա-
վոր պարտություն կրած պրոլետարիատը, դժգոհ էին գյուղա-
ցիական վիթխարի զանգվածները, որոնց փոքր-ինչ կրավորա-
կան դիրքը քաջալերել էր համառուսական հետադիմությունը:

Բոլշևիկյան կուսակցությունը ծանրագույն պայմաններում
կարողացավ, առանց խուճապի, կազմակերպված նահանջել և
անցնել ընդհատակ: Հարկավոր էր պահպանել տեղական կազ-
մակերպությունների ու կոմիտեների կազմվածքը, կուսակցու-
թյան կառույցները, ընդհատակում շարունակել հեղափոխական
քարոզչությունը, զանգվածներին հավատ ներշնչել առաջիկա-
յում հեղափոխության անխուսափելի վերելքի նկատմամբ: Այդ
նպատակով՝ կուսակցության անդամները գնում էին պարտու-

Թյուն կրած աշխատավոր զանգվածների մոտ, նրանց ներչնչում հույս ու հավատ, կոչ անում՝ չմատնվել խուճապի, բացատրում, որ պարտությունը ժամանակավոր է, որ եթե հեղափոխության դրած հարցերը մնացել են չլուծված, անպայման գալու են նոր, է՛լ ավելի հուժկու պայքարի օրեր:

Ստեղծված նոր իրադրություն մեջ այդ դժվարին աշխատանքների կազմակերպումը կուսակցութունը դրել էր բոլշևիկ խոշոր գործիչների վրա, որոնք հաջողությամբ էին կատարում իրենց դերը:

«Իզուր չէ,- գրել է Վլադիմիր Լենինը,- որ մեզ կոչել են կարծրաքարեր: Սոցիալ-դեմոկրատները կազմել են մի պրոլետարական կուսակցություն, որը չի հուսահատվի առաջին ռազմական գրոհի անհաջողությունից, գլուխը չի կորցնի, ավանտյուրաներով (արկածախնդրություններով:- Հ. Ս.) չի տարվի: Այդ կուսակցությունը գնում է դեպի սոցիալիզմ, առանց կապելու իրեն և իր ճակատագիրը բուրժուական հեղափոխությունների այս կամ այն ժամանակաշրջանի վախճանի հետ: Հենց այդ պատճառով էլ այդ կուսակցությունն ազատ է նաև բուրժուական հեղափոխությունների թույլ կողմերից: Եվ այդ պրոլետարական կուսակցությունը գնում է դեպի հաղթանակ»¹:

ՌՍԳԲԿ V համագումարից հետո, 1907 թ. կեսերին, Բաքու եկավ Ստեփան Շահումյանը:

Շահումյանի ժամանումը Բաքու ջերմորեն և մեծ հույսերով դիմավորեցին քաղաքի բոլշևիկները²: Նա եկել էր Բաքու՝ մշտական բնակության և մշտական հեղափոխական աշխատանքի, եկել էր հետադիմության ծավալուն հարձակման պայմաններում արգելք հանդիսանալու տեղի բոլշևիկյան կազմակերպության քայքայմանը, գործադրելու բոլոր հնարավոր միջոցները՝ համախմբելու զինակիցների ուժերը:

Ստ. Շահումյանի առաջին գործերից մեկն եղավ բոլշևիկյան մամուլի հաջորդականության ապահովումը: Նրա ջանքերով ու

¹ Վլադիմիր Ի. Լենին, ԵԼԺ (55 հատորով), Հատ. 13, Երևան, 1977, էջ 574:

² Տե՛ս Н. Н. Колесникова, По дорогам подполья. Баку, 1973, с. 60.

խմբագրություններ 1907 թ. հունիսի 20-ից Բալխասանիում սկսեց հրատարակվել բոլշևիկյան “Бакинский пролетарий” («Բակինսկի պրոլետարի») չարտոնված (անլեզու) թերթը: Դրան հաջորդեց Բաքվի նավթարդյունաբերող բանվորների միություն արտոնված օրգան “Тудок” («Գուղոկ») չաբաթաթերթը, իսկ վերջինիս անմիջական հաջորդն եղավ “Бакинский рабочий” («Բակինսկի ռաբոչի») լրագիրը: Թերթի բարձր մակարդակն ապահովվում էր նրա խմբագրակազմի միջոցով, որը գլխավորում էր Ստ. Շահումյանը:

Ընդհատակում շարունակվում էր պայքարը բոլշևիկների ու մենչևիկների միջև: 1907 թ. հուլիսին «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը տպագրել էր Շահումյանի՝ «Թիֆլիսի քաղաքային դումայի ընտրությունները» հոդվածը՝ ուղղված մենչևիկների դեմ, որոնք պայքարում էին ցարական վարչական մարմիններում տեղեր գրավելու համար¹: Մենչևիկները նույն մարտավարությունն օգտագործում էին նաև Բաքվում, գտնելով, որ ստեղծված պայմաններում սոցիալ-դեմոկրատները պետք է հաշտություն եզրեր գտնեն տեղի բուրժուազիայի հետ և նրա միջոցով փորձեն մեղմել իշխանությունների պատժիչ գործողությունները:

Բոլշևիկները մտածել անգամ չէին ուզում բուրժուազիայի հետ որևէ համաձայնություն կայացնելու մասին՝ դա համարելով դավաճանություն բանվոր դասակարգի գործին:

1907 թ. հոկտեմբերի 25-ի գիշերը Կոստանդին Սատիսյանի գործարանի արտադրամասերից մեկում տեղի ունեցավ ՌՍԴԲԿ Բաքվի կազմակերպության գաղտնի կոնֆերանսը: Կազմակերպության առաջիկա անելիքների մասին ղեկուցումով հանդես եկավ Ստ. Շահումյանը: Զեկուցողը շեշտում էր, որ բոլշևիկները որևէ հաջողություն չեն կարող ակնկալել առանց վճռական պայքար մղելու մենչևիկների դեմ: Նույն պահանջով հանդես եկան մյուս ելույթ ունեցողները²:

¹ Ստեփան Շահումյան, ԵԼԺ, հատ. 2, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1976, էջ 33:

² Տե՛ս Մակիչ Վ. Արզումանյան, Ստեփան Շահումյան, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1978, էջ 161:

Կոնֆերանսը հավանություն տվեց ղեկուցման դրույթներին (Թեգիսներին) և ընտրեց ՌՍԴԲԿ Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտե, որի մեջ մտան Ստեփան Շահումյանը, Պրոկոֆի Զափարիձեն (Այոչա), Սպանդար Սպանդարյանը, Իոսիֆ Ստալինը, Նադեժդա Կոլեսնիկովան և ուրիշներ: Պրակտիկ աշխատանքի համար՝ Բաքվի կոմիտեն կազմեց Գործադիր բյուրո, որն անմիջականորեն գլխավորում էր Ստ. Շահումյանը: ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեի օրգան ճանաչվեց «Բակինսկի պրոլետարի» թերթը:

Կոնֆերանսից հետո Բաքվի բոլշևիկներն ընդհատակում բուռն գործունեություն ծավալեցին մենչևիկների դեմ: Արդյունքում, 1907-ի վերջերին, քաղաքի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության չուրջ 2500 անդամների 2/3-ը գնում էր բոլշևիկների հետևից:

Բաքվի՝ փոքրամասնության մեջ մնացած մենչևիկները գումարեցին առանձին կոնֆերանս և ընտրեցին իրենց ղեկավար մարմինը: Դա բոլշևիկներից լիովին անջատվելու քայլ էր, որն ավելի էր խորացնում ՌՍԴԲԿ քաղաքային կազմակերպության պառակտումը:

Մենչևիկների դեմ մղվող անհաշտ պայքարում Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեն, փաստորեն, կատարում էր կուսակցական համակովկասյան կենտրոնի դեր: Դա նշանակում էր, որ 1907 թ. վերջերից Ստ. Շահումյանը, ըստ էության, ոչ միայն Բաքվի բոլշևիկների, այլև Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ճանաչված ղեկավարն էր:

ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեի անդամ Ն. Կոլեսնիկովան Շահումյանին բնութագրել է որպես «կիրթ, բարձր կուլտուրայի տեր, տեսականորեն անչափ պատրաստված մարդ», որն «ամենասերտ կապերով կապված էր բանվորական լայն զանգվածների հետ», և զուր չէ, որ «բոլոր ընկերները սիրում էին և խորապես գնահատում նրան»¹: Տարբեր ազգերի տասնյակ հազարավոր բանվորներ տեսնում և գնահատում էին նրա անխոնջ գործունեությունը, համեստությունը, մարքսիստ հրապարակախո-

¹ Н. Н. Колесникова, По дорогам подполья, с. 69-70.

սի, խոչոր տեսաբանի ու հոետորի փայլուն տաղանդը:

Յարական պահնորդական բաժանմունքը կրնկակոխ հետևում էր Շահումյանի գործունեությունը: Նրա վրա նշանակված գաղտնի գործակալներն անընդհատ տեղեկություններ էին հաղորդում, առիթներ էին որոնում նրան ձերբակալելու: Բայց Շահումյանը գործում էր զգույշ, տիրապետում էր գաղտնի գործունեության (կոնսպիրացիա) կանոններին և ամեն անգամ կարողանում էր խճճել ոստիկանությունից ծրագրերը:

Հետադիմությունից դաժան հարվածները հասան նաև Հայաստանի բուլղեիկներին: Նրանց մի ստվար մասը ձերբակալվեց, մյուսները հեռացան իրենց բնակավայրերից, երրորդներն անցան ընդհատակ՝ ուժերը պահպանելու և նոր պայքարի նախապատրաստվելու համար:

Առանց այն էլ ֆինանսական մեծ դժվարություններ կրող բուլղեիկյան կուսակցությունը, այդ թվում՝ նրա կովկասյան հատվածը, հունիսերեքյան հեղաշրջումից հետո հայտնվեց է՛լ ավելի ծանր դրություն մեջ:

Երկար մտորումներից հետո, բուլղեիկ գործիչների մի մասի մեջ միտք հղացավ ժամանակավորապես մի կողմ դնել սոցիալ-դեմոկրատիայի՝ «հեղափոխական գործը պետք է կատարել միայն ու միայն մաքուր ձեռքերով» սկզբունքը, և հետևելով Դաշնակցության օրինակին, կատարել ոչ թե անհատներին, այլ պետությունը պատկանող դրամական արժեքների մեկ-երկու բռնի սեփականազրկում (էքսպրոպրիացիա):

Բայց երկու սեփականազրկում չկատարվեց: Կատարվեց մեկը, որի մտահղացողը և իրականացնողն եղավ բուլղեիկ Կամոն (Սիմոն Տեր-Պետրոսյան): Նշանավոր հեղափոխականը, որպես կանոն, գործում էր միայնակ, հանդես էր գալիս միանգամայն ինքնուրույն, սեփական նախաձեռնություններով, անում էր այն, ինչ պահանջում էր իր կուսակցության շահը:

Կամոն որոշեց թիֆլիսում սեփականազրկում կատարել այն պահին, երբ Ռուսաստանի կենտրոնական բանկից թիֆլիսի նրա մասնաճյուղի համար կստացվեին մեծաքանակ դրամ: Այդ նպատակով նա կատարեց նախապատրաստական լուրջ աշխատանք, իր շուրջը համախմբեց մի քանի նվիրյալ ընկերների և

նշանակված օրը գործի անցավ: Դա 1907 թ. հունիսի 13-ն էր:

Գործողությունը կատարվեց ստացված դրամը Թիֆլիսի երկաթուղային կայարանից կառքով բանկ փոխադրելիս, Երևանյան հրապարակում: Զոկատի հարձակում կառքի վրա, ուսմբերի պայթյուն ու թանձր ծուխ, իրարանցում և խուճապ: Օգտվելով խառնակ վիճակից՝ Կամոն ցատկում է կառքի վրա, վերցնում 250 հազար ռուբլի պարունակող պայուսակը և անհետանում:

Իշխանությունները ոտքի հանեցին քաղաքի ոստիկանությունը, ժանդարմերիային, ողջ լրտեսական ցանցը, բայց դրամը բռնագրավողներին հայտնաբերել չհաջողվեց:

Դեպքի մասին ցարի կառավարությունը հայտնեց Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք երկրների համապատասխան մարմիններին, որպեսզի նրանք ևս միջոցներ ձեռնարկեն հանցավորներին հայտնաբերելու համար:

Չնայած սկսած հալածանքներին, բոլշևիկները շարունակում էին զանգվածներին պայքարի հանել ինքնակալության դեմ:

1907 թ. երկրորդ կեսին դեռ շարունակվում էին ռուսական հետնապահային (արիերգարդային) առճակատումները, որոնց անմասնակից չմնաց նաև Հայաստանի բանվորությունը: 1907 թ. հուլիսի սկզբին գործադուլ սկսվեց Երևանի տպարաններում: Սեպտեմբերի 17-ին Կարսում տեղի ունեցավ զանգվածային ելույթ պարենային դժվարությունների հողի վրա: Նույնբեր-դեկտեմբերին հուղումներ եղան Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերի բանվորների շրջանում:

ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐ ՍԴԲՀԿ-Ի ԴԵՄ

Հունիսերեքյան հեղաշրջումից հետո հայաճանքներից ու հետապնդումներից զերծ չմնաց նաև Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը (ՍԴԲՀԿ): Դա ցույց է տալիս, որ ճիշտ չէր խորհրդահայ պատմական գրականություն մեջ տեղ գտած այն պնդումը, թե այդ կազմակերպությունը ցարիզմի գործակալի դեր է կատարել հայկական բանվորական շարժման մեջ:

Հալածանքներ սկսվեցին ՄԴԲՀԿ ղեկավար գործիչների և, առաջին հերթին, կազմակերպություն ղեկավար Բախչի Իշխանյանի նկատմամբ:

Ներքին գործերի նախարարության մամուլի ղեկարտամենտի Թիֆլիսի բաժանմունքի ղեկավարին հղած նամակում քաղաքի գրքի առևտրի տեսուչը հայտնում էր, որ Բ. Իշխանյանի «Ազգային առաջադիմությունը և դասակարգային շահերը» 1200 տպաքանակով լույս տեսած գրքույկը գրախանութներից բռնագրավված է¹: Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազից ստացված մի ղեկուցագրում նշված էր, որ Բաքվում Բ. Իշխանյանի վարձակալած բնակարանում կատարած խուզարկության ժամանակ առգրավվել է հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն մեծաքանակ արգելված գրականություն: Հաղորդվում էր նաև, որ Իշխանյանի հեղինակած գրքերը հակակառավարական ուղղվածություն ունեն, շատ վնասակար են, ուստի պետք է ոչնչացվեն, իսկ հեղինակը պետք է ենթարկվի քրեական պատասխանատվության²:

Հավաքված փաստերի քննությունը Թիֆլիսի զինվորական դատախազությունը դատարան ներկայացրեց մեղադրական ակտ՝ Բ. Իշխանյանին դատելու համար: Ամբաստանյալը մեղադրվում էր հակակառավարական գործունեության համար և քրեական օրենսգրքի համապատասխան հոդվածով ենթակա էր հինգ տարվա ազատազրկման: Բայց, չնորհիվ իր մտերիմների ազդու միջամտության և փաստաբանի զորավոր պաշտպանության, Բ. Իշխանյանը դատապարտվեց երկու և կես տարվա բանտարկության:

Եթե Բախչի Իշխանյանին հաջողվեց պահանջվածից նվազ ժամկետով «փրկվել», ապա կազմակերպություն ղեկավար ու շարքային գործիչներից շատերը ձերբակալվեցին և նետվեցին բանտ, փակվեցին կուսակցության մամուլի բոլոր օրգանները:

Ընդհատակի դժվարին պայմաններում 1907 թ. սեպտեմբերի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 109, թ. 2:

² Նույն տեղում:

սկզբին տեղի ունեցավ ՍԴԲՀԿ I Համագումարը: Քննություն էին դրված մի շարք հարցեր՝ կենտկոմի հաշվետվությունը, կազմակերպության նոր ծրագրի ու նոր կանոնադրությունից նախագծերը, վերաբերմունքը պետական դումայի, ՌՍԴԲԿ-ի, Անդրկովկասի քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ և այլն:

Համագումարն ընդունեց նոր ծրագիր, որի համաձայն՝ կազմակերպության նպատակը հայ իրականությունից մեջ սոցիալիզմի կառուցումն էր:

Քննարկելով դումայական մարտավարություն (տակտիկայի) հարցը՝ Համագումարը որոշում ընդունեց փոխել Առաջին և Երկրորդ պետական դումաների նախընտրական շրջանում կիրառած բոյկոտի մարտավարությունը և աշխույժ մասնակցություն ունենալ Երրորդ պետական դումայի ընտրություններին:

ՌՍԴԲԿ-ի հետ հարաբերությունների հարցի մասին ընդունված բանաձևով Համագումարը հաստատում էր, որ ՍԴԲՀԿ-ն մնում է նախկին դիրքորոշման վրա, այն է՝ հայ պրոլետարիատի միջավայրում աշխատելու է որպես սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպություն, լինելու է ինքնավար ու անկախ, գործելու է իր համագումարների ընդունած որոշումների և կենտկոմի հրահանգների (դիրեկտիվների) սահմաններում:

Այնուհանդերձ, Համագումարը հանձնարարում է ՍԴԲՀԿ ղեկավարությունը՝ բանակցությունների մեջ մտնել ՌՍԴԲԿ կենտկոմի հետ, փորձել վերացնելու երկու կողմերի միավորման իրականացմանը խանգարող խոչընդոտները:

ՀՆՁԱԿՅԱՆ ԵՎ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՅՐԸՆԹԱՑԸ

Եթե 1907 թ. առաջին կեսը՝ Կովկասում հնչակյան կուսակցության հեղինակության աճի բարձունքն էր, ապա նույն թվականի երկրորդ կեսը եղավ նրա աստիճանական թուլացման սկիզբը:

Հնչակյան կուսակցության ներսում վաղուց սկսած անջատման ու քայքայման գործընթացը 1907 թ. կեսերին նոր թափ

առավ, որի հետևանքով նա արագորեն կորցնում էր ժողովրդականությունը, նրա ուժերն անկասելիորեն զնում էին դեպի անկում: Դա ուներ ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին պատճառներ:

Ներքին պատճառների թվում առաջինը ներկուսակցական երկպառակություններն էին, որոնք ստացել էին շարունակական հիվանդության բնույթ:

Արտաքին պատճառների թվում առաջին տեղը բռնում էին իշխանությունների բռնարարքները: Հետադիմության ամբապնդմանը զուգընթաց ուժեղանում էին կուսակցության հետապնդումն ու հալածանքը: Բազմաթիվ հնչակյաններ, որոնք քիչ թե շատ կասկածվում էին կուսակցական գործունեության մեջ, ձերբակալվեցին և նետվեցին բանտեր կամ վարչական կարգով աքսորվեցին երկրամասից: Շատ նշանավոր կուսակցական գործիչներ ստիպված էին թողնել երկիրը և ապաստան գտնել սպիտակ ահաբեկչությունից (տեռորից) հեռու վայրերում: Փակվում էին կուսակցությունը պատկանող տպագիր օրգանները, ցրվում էին խմբագրությունները, կնքվում էին տպարանները, բռնագրավվում էր գույքը, խմբագիրները նետվում էին բանտեր կամ աքսորվում: Զանգվածների մեջ հնչակյան քարոզչությունը հասցվել էր նվազագույնի, քանի որ անհնարին էին դարձել ոչ միայն մարդաշատ հանրահավաքները, այլ նույնիսկ կուսակցական խմբերի սովորական ժողովները:

Սակայն հնչակյան կուսակցության թուլացման գլխավոր պատճառը պետք է փնտրել նրա ներսում: Ռուսական հեղափոխության պարտությունը հնչակյան շարքերում առաջ բերեց տարրնթացության ուժգին ալիքներ և կուսակցությունն սկսեց երերալ: Նրանից սկսեցին հեռանալ պատեհապաշտ տարրերը, որոնք որևէ գաղափարական կապ չունեին նրա ծրագրի ու մարտավարության հետ, բայց դարձել էին կուսակցականներ՝ այդ քաղաքական ուժի հովանավորությունն ստանալու համար: Հնչակից դուրս եկան ոչ միայն մեծ թվով շարքայիններ, այլև նրա ղեկավար կազմի անդամներից ոմանք:

Հնչակից հեռացածները և նրան համակրող հասարակական շերտերի չափավոր տարրերը գտնում էին, որ քաղաքական

դավադրությունների ժամանակներն անդառնալիորեն անցել են, հետևապես Կովկասում վարվելիք քաղաքականությունն ուր ընթացքը պահանջում էր աշխատանքի միանգամայն նոր եղանակներ: Ելնելով դրանից, նրանք իրենց գործունեությունը զերադասում էին վարել ընդհանրապես ամեն մի քաղաքական կազմակերպությունից հեռու:

Ստոլիպինյան հետադիմությունից հարվածները, բուլչեիկներից հետո, իրենց անողոքությունը տեղացին անթիվ-անհամար հանցանքների մեջ մեղադրվող Դաշնակցությունից վրա:

Դեռևս 1906 թ. աշնանը Կովկասում կազմվել էր մի նոր սևհարյուրյակ՝ «Կենտրոնական զինվորական մարմին» անունով, որի նպատակն էր կռվել ՀՅ դաշնակցությունից դեմ: «Մարմինը» հրատարակել էր մի շրջաբերական, որում շարադրել էր իր նպատակները: Ահա՛ թե ինչ էր ասված այնտեղ.

«Ռուսական պետութեան մէջ անտանելի են սեպարատիստները (անջատականները:– Յ. Ս.), որովհետեւ նրանք պետութիւնը տանում են դէպի թուլացում ու անկում: ՀՅ դաշնակցութիւնն իր գործունէութեան սկզբից ի վեր իրեն ցոյց է տուել իբրեւ այդպիսին, եւ այդ պատճառով նրան պէտք է հիմքից կործանել: Ոչ մի խորամանկութիւն չի կարող ստիպել մեզ այլ կերպ մտածելու Դաշնակցութեան մասին, որը սեպարատիստների կուսակցութիւն է, եւ հէնց դրա համար պէտք է ոչնչացուի»: Հայտնելով այդ մասին՝ «Կենտրոնական զինվորական մարմինն» իր բոլոր ճյուղերին առաջարկում էր՝ նախադրած նպատակին հասնելու համար անմիջապես անողոք կռիվ սկսել Դաշնակցությունից դեմ՝ կանգ չառնելով որևէ միջոցի առջև: «Իմադրութեան, վրէժի եւ առհասարակ որեւէ հակազդեցությունից զէպքում, որ ձեռք կ'առնեն կուսակցությունը կամ նրան համակրող ազգաբնակչությունն ու առանձին անհատներ, բացարձակ կռիւ սկսել նրանց դէմ, բռնանալ եւ նոյնիսկ ոչնչացնել, հաշուի չառնելով ո՛չ նրանց թիւը եւ ո՛չ էլ հասարակական կարծիքը»¹:

¹ «Դրօշակ», № 11 (177) նոյեմբեր, 1906, էջ 175:

«Կենտրոնական դինվորական մարմնի» շարադրած այդ շրջաբերականը տարածել էր ինքը՝ ոստիկանությունը:

Սևհարյուրյակայինների այդ և նման սպառնալիքներն ազդեցություն չէին գործում Դաշնակցության վրա, որի թվակազմը հասել էր շուրջ 160 հազարի*:

Թեև Դաշնակցությունն ստեղծվել էր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը թուրքական բռնակալությունից ազատագրելու նպատակամղումով, բայց նա չէր կարողացել իր մեջ ձուլել թուրքահայ գիտակից տարրերի մեծամասնությանը և նրան առնել իր խորունկ ներգործության տակ: Դրան հակառակ, կուսակցությունը ուսաստանյայտության մեջ ձեռք էր բերել հսկայական հեղինակություն և դարձել ոչ միայն քաղաքական, այլև մարտական խոշոր ուժ: Նա հենց Կովկասում հասավ իր լավագույն իրագործումներին, այնտեղ ունեցավ իր կուսակցական անբաղդատելի հաջողությունները, այնտեղ տարավ իր հաղթանակները: ՀՅԴ-ն տիրացավ համարյա ամբողջ կովկասահայ մտավորականությանը և ընդհանրապես կովկասահայ մտքին: Այլ խոսքով՝ Կովկասի հայ իրականության մեջ նա դրություն տերն էր: Իսկ կովկասահայ երիտասարդ ու նորահաս մտավորականությունը, հատկապես հայ ուսուցչությունը, որն իր աչքը բացել էր 19-20-րդ դարերի սահմանագծում, Դաշնակցության մեջ էր տեսել հանրային գործունեության անդիմադրելի փորձություններին դիմակայելու հնարավորությունը:

Տարածվելով ուսաստանյայտության բոլոր խավերում ու անկյուններում, Դաշնակցությունը բռնել էր կովկասահայ

* Համեմատության համար նշենք, որ ազատական-միապետական (լիբերալ-մոնարխիստական) կուսակցությունների ձախ թվում գտնվող ուսաստանյան կադետական կուսակցությունը 1906 թ. հունվարի տվյալներով ուներ 100 հազար անդամ, որոնց թիվը հետագա երկու տարիներին գնալով նվազեց և 1908-ի սկզբներին իջավ 25-30 հազարի (տե՛ս *Е. Д. Черменский, Буржуазия и царизм в революции 1905-1907 гг., Москва-Ленинград, 1939, с. 373*): Ռուսաստանյան մյուս խոշոր քաղաքական կազմակերպության՝ օկտյաբրիստների կուսակցության («Հոկտեմբերի 17-ի միություն») անդամների թիվը 1907 թ. կազմում էր 10,1 հազար (նույն տեղում, էջ 194):

Հանրային կյանքի բոլոր ճամփաներն ու քառուղիները և, այդպիսով դա կաղապարել իր ուզած ձևով, նրան փոխանցել իր տեսությունները, ընդհանուր աշխարհայացքը, քաղաքական ձգտումները, համակրանքներն ու ատելությունները:

Թեև կազմակերպություն ամուր կարգապահություն ղեմահաճախ հանդես էին գալիս առանձին ըմբոստ տարրեր, բայց նրանք կուսակցության մեջ սովորաբար գտնվում էին երկրորդական-երրորդական դիրքերի վրա, ուստի չէին կարողանում որևէ եղանակ ստեղծել նրա շարքերում:

Սակայն վիճակն սկսեց փոխվել հունիսերեքյան հեղաշրջումից հետո: Եթե 1907 թ. առաջին կեսը ՀՅ դաշնակցության կազմի և հեղինակության աճի բարձունքն էր, ապա նույն թվականի երկրորդ կեսը նրա աստիճանական թուլացման սկիզբն եղավ: Դա տեղի էր ունենում չնայած կուսակցության ներքին ամուր կազմվածքին, շարքերի ուժեղ կարգապահությանը, կազմակերպության անդամների բացարձակ մեծամասնության նվիրվածությանը ՀՅԴ դավանած գաղափարներին:

Դաշնակցության սկսած վայրընթացը պայմանավորված էր ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին մի շարք պատճառներով: **Ներքին** պատճառների թվում առանձնանում են երկուսը:

Առաջին, հայկական հասարակության մեջ գործող պատկառելի քաղաքական ուժերի և հոսանքների մեծ մասը (պահպանողականներ, ազատականներ՝ «Մշակի» գլխավորությամբ, հնչակյաններ, բուլչևիկներ ու մենչևիկներ և այլք) տարիներ շարունակ պայքար էին մղել Դաշնակցության դեմ և նրան բնութագրել ամենաբացասական որակումներով: Այդ կազմակերպության մասին նրանց արտահայտած կարծիքները, բնականաբար, աննկատ չէին մնացել ցարական պահնորդական բաժանմունքի սուր աչքից:

Երկրորդ, ռուսական հեղափոխության տարիներին, հայկական հասարակության ամենահզոր քաղաքական ուժի՝ Դաշնակցության շարքերը խուժել էին տասնյակ հազարավոր մարդիկ՝ տարված նրա հմայքով, այդ թվում՝ քաղաքային և գյուղական մանր առևտրականներ, հոգևորականներ, զանազան քաղքենիներ: Դրանցից շատերը գաղափար իսկ չունեին կուսակցու-

Թյան ծրագրային նպատակների, իրենց հասարակական պարտականությունների մասին, պատրաստ չէին ինքնագոհություն, արժեքների իրենց ըմբռնումով շատ հեռու էին իրավ դաշնակցականի բարոյականից: Ուստի, երբ 1907 թ. ամռանից ստույգ պինյան հետադիմությունն իր առաջին հարվածները տեղաց Դաշնակցություն վրա, կուսակցություն մեջ հախուռն մտած այդ շերտը լքեց նրա շարքերը և ապահովություն համար մտավ ստվերի տակ:

Դաշնակցություն դեմ սանձազերծած ահաբեկչությունը խոր ազդեցություն գործեց հայկական հասարակական զանազան խավերի հետ կազմակերպություն ունեցած փոխհարաբերությունների վրա: Իշխանություններից եկող հակազդեցությանը զուգահեռ Դաշնակցություն դեմ հակազդեցություն էր աճում այդ հասարակության ներսում: Դա վերաբերում էր ամենից առաջ բնակչության այսպես կոչված «խելամիտ» և «բարեմիտ» խավերին՝ հենց այն խավերին, որոնք ոչ այնքան վաղուց շողոքորթում էին և ամեն կերպ սատարում նրան ու նույնիսկ համարում, որ իրենք ինչ-որ չափով պատկանում են այդ կուսակցությանը: Կովկասյան թաթարներից եկող վտանգն արդեն անցել էր, և Դաշնակցության պաշտպանության կարիքն այդ խավերն այլևս չունեին: Մյուս կողմից, կառավարության եռանդուն արշավը և վարչական ահաբեկչության բոլոր տեսակների լայն կիրառումը սարսափի մեջ գցեցին «խելամիտներին», և նրանք խրտնեցին կուսակցությունից: Եվ ոչ միայն խրտնեցին, այլև հրաժարվեցին նրա հետ ամեն տեսակ համերաշխությունից, միատեղ գործելու ցանկությունից, ավելին՝ իրենց հայտարարեցին անհաշտ թշնամի նրան՝ ոչ միայն ներկայումս, այլև իբր, այդպիսին են եղել նույնիսկ անցյալում: Եվ որքան ավելի դաժան էին դառնում կառավարական բռնարարքները, այնքան նրանք բարձրաձայն էին հռչակում իրենց թշնամությունը հեղափոխությունը և իրենց կատարյալ հավատարմությունը կամ համերաշխությունը իշխանություններին:

Պետք է, սակայն, վերապահություն անել, որ այդ արագ կերպարանափոխության մեջ, բացի կենդանական վախից, դեր էին խաղում նաև այլ դրդապատճառներ: Այն ժամանակից, երբ

Դաշնակցությունը երևան հանեց իր սոցիալիստական բնույթը և փորձեց սոցիալիստական գաղափարները ծրագրից փոխադրել իր գործնական (պրակտիկ) աշխատանքի մեջ, այդ ժամանակից, բնականաբար, նա արդեն չէր կարող հույս կապել ո՛չ բուրժուազիայի, ո՛չ հոգևորականությունից, ո՛չ ազատական մտավորականությունից համակրանքի հետ:

Քարոզչություն անելով փողատերերի դեմ, կազմակերպելով բանվորական գործադուլներ և արհեստակցական միություններ, այդ հարուստներին ներկայացնելով երկպառակություններ առաջացնող և նույնիսկ պարզապես անիրագործելի տնտեսական պահանջներ, համառորեն ձեռք բերելով նրանցից զգալի զիջումներ՝ կուսակցությունն ակնհայտորեն չէր կարող իր դեմ չլարել ամբողջ բուրժուազիային:

Նույնը նաև գյուղում: Քարոզչություն անելով հողի համայնացման գաղափարի օգտին, պայքարելով հողատերերի շահագործման դեմ, նվազագույնի հասցնելով վարձավճարը և բնահարկը, սանձահարելով գյուղական կուլակների ու բեկերի կամայականությունները և այդ պայքարում երբեմն խախտելով նույնիսկ արդարությունից սահմանները՝ կուսակցությունը, բնականաբար, պետք է ձեռք բերեր ռիսերիմ թշնամիներ ի դեմս կալվածատերերի և առանձին տնտեսապես հարուստ, գյուղացիներ:

Մտավորապես նույն բանը տեղի ունեցավ հոգևորականությունից հետ: Էջմիածնի ժողովի (1906 թ.) որոշումները հիմք ընդունելով և պահանջելով, որ հոգևորականությունը ժողովրդական կրթության և ազգային գույքի տնօրինումը հանձնի ժողովրդի ներկայացուցիչներին, Դաշնակցությունը դրանով իսկ ոչ միայն կրճատեց հոգևորականությունից իրավունքները, այլև որոշ իմաստով շոշափեց նաև նրա անմիջական շահերը:

Ազատական մտավորականությունն, իր հերթին, չէր կարողանում հաշտվել այն գերիշխող դրությունից հետ, որ Դաշնակցությունը գրավում էր հայություն մեջ. հասարակական-ազգային գործերի ղեկավարությունը խլվել էր իր ձեռքից և կարճ ժամանակում դարձել կուսակցության բացառիկ մենաշնորհ: ՀՅԴ-ն կարողանում էր ամեն տեղ և ամենուրեք թելադրել իր

հրահանգները՝ իր մեծ հեղինակությունը մյուս հասարակական հոսանքներին, գլխավորապես ազատական մտավորականությունը, որն սկսել էր անորոշ անցումների փորձեր կատարել ղեպի կղերականություն և ազգայնամոլություն:

Նույնիսկ մի կողմ թողած ընդհանուր սոցիալ-քաղաքական գաղափարների տարբերությունը և վախը կառավարական հալածանքներից, նշված հանգամանքներն անխուսափելիորեն պետք է հանգեցնեին բոլոր իշխանություն ունեցողների կամ բնակչության՝ իշխանության ձգտող խավերի օտարմանը Դաշնակցությունից: Ինչ խոսք, այդ ավել կամ պակաս հույժ անձնական և շահամոլական դրդապատճառները ամենակարող Դաշնակցության դեմ չէին կարող բացահայտորեն առաջ քաշվել մեկ-երկու տարի առաջ: Բայց հիմա վիճակը գլխիվայր փոխվել էր. և՛ բուրժուազիան, և՛ հողատերերը, և՛ հոգևորականությունն ու աջ մտավորականությունը, բոլորը միաձայն և բավական բարձր խոսում էին ազգային շահերին ու իր սեփական գաղափարական պատգամներին Դաշնակցության դավաճանություն մասին:

Հանդես գալով Դաշնակցության սոցիալիստական միտումների դեմ, բուրժուազիան (առևտրա-արդյունաբերական և հողատիրական) վկայակոչում ու բողոքարկում էր ոչ թե դասակարգային, այլ համընդհանուր ազգային շահերը... Նա ասում էր, որ այն բացառիկ ծանր դրություն համար, որում գտնվում էր հայ ազգը, մեծապես մեղավոր է Դաշնակցությունը, որն ազգի ներսում հրահրել է դասակարգային հակամարտություն և սատարել դրան՝ նպաստելով հասարակական օրգանիզմի համընդհանուր քայքայմանը:

Պաշտպանելով իր արտոնյալ դիրքը հասարակական-ազգային պարտականությունների հարցերում՝ հոգևորականությունը մշտապես շեշտում էր, որ գոյություն ունեցող վարչակարգի պայմաններում այն փոքրիկ ազգային-մշակութային ինքնավարությունը, որ դեռևս վայելում են հայերը, անքակտելիորեն կապված է եկեղեցու հետ, ուստի հոգևորականությունը դերի ու իշխանության նսեմացման դեպքում հայերը կզրկվեն նաև այդ ինքնավարության վերջին մնացորդներից:

Աջ մտավորականությունը նույնպես արձագանքելով վերը նշված խավերի հայտարարություններին՝ բողոքում էր ընդհանուր-ոուսական հեղափոխական շարժման հարցում կուսակցություն միջամտության դեմ, հայ ժողովրդին կոչ անում պահպանելու նախկին հավատարմությունը ցարական կարգերին:

Ահա՛ այդպես, Դաշնակցության դեմ կազմավորվեց համերաշխ, թեկուզև իր կազմով մի քիչ տարօրինակ ու անհեթեթ ազատական-կղերական-բուրժուական ազգային համախմբում: Թե որքանով էր անկեղծ այդ համախմբման մեջ մտնող ուժերի բողոքը Դաշնակցության դեմ, ի՞նչ չափով էին նրանք իսկապես ելնում ազգային շահերից և ի՞նչ չափով՝ իրենց շահադիտական, դասակարգային կամ խմբակային նկրտումներից, այդ ժամանակ դժվար էր որոշել: Անշուշտ, բողոքավորների մեջ կային գաղափարական մարդիկ, որոնք անկեղծորեն համոզված էին, որ Դաշնակցություն բռնած ուղղությունը վտանգավոր է ազգի համար, բայց բողոքողների մեծ մասը ազգային շահերի դրոշով գիտակցաբար բողոքարկում էր բոլոր այն անձնական շարժառիթները, որոնց մասին խոսք եղավ վերը:

Նշված հասարակական խավերը, որոնք հեղափոխական պայքարի մեջ ներկայացված էին լոկ պատահականորեն և կարճ ժամանակով, էականորեն ազդում էին կուսակցություն վիճակի վրա: Բայց վերջինիս համար շատ ավելի վտանգավոր էր այն հակազդեցությունը, որը ծագեց հենց ժողովրդական զանգվածներում, այն զանգվածներում, որոնց համար աշխատում էր ՀՅԴ-ն և իր բախտորոշ վճիռները կայացնելիս հենվում էր հենց նրանց վրա: Անգիտակից, անկայուն և իրական գաղափարականությունից զուրկ այդ զանգվածները ևս չզիմացան հեղափոխությունը հասցված հարվածներին և արագորեն տապալվեցին ամրապնդվող կառավարությունից գրոհներից: Բուռն ոգևորությունը և չափազանց մեծ հրասթափություն: Միայն քաղաքային պրոլետարիատը կարողացավ պահպանել հեղափոխության ժամանակ իր նվաճածից ինչ-որ բան, բայց այդ ինչ-որ բանը շատ հեռու էր նրանից, որ նրան խոստացել էին կամ ձեռք էր բերել ինքը՝ իր պայքարով:

Դարերով հալածված գյուղացին նույնպես որոշ չափով թեթևացրել էր իր անպաշտպան վիճակը, բայց այդ աննշան թեթևացումը բոլորովին չէր համապատասխանում հողի համայնացման և ընդհանրապես հողային ստրկությունից ազատվելու մասին Դաշնակցության գծած վիթխարի հեռանկարներին: Հեղափոխությունը չէր տվել այն, ինչ նրանից սպասում էին և ինչ խոստացել էր կուսակցությունը: Այստեղից էլ հեղափոխական կուսակցությունների, այդ թվում նաև, իհարկե, Դաշնակցության ժողովրդականության անկումը: Վերջին բարոյական հարվածը Դաշնակցությանը տվել էին նրա իսկ լուծարած խմբերի մնացորդները, որոնք Անդրկովկասում թուրք-հայկական ընդհարումներից հետո քայքայված գյուղացիական միջավայրում իրենց վայրագություններով, բաշխողուկային արարքներով կատաղեցնում էին բնակչությանը:

Ի լրումն այս ամենի, սկսվեց պառակտում հենց կուսակցության ներսում: Ինչպես ընթերցողը տեղեկացված է աշխատության նախորդ շարադրանքից, այդ պառակտումը դրսևորվել էր երկու ծայրահեղ և հակադիր ուղղություններով՝ զուտ ազգայնական և կիսասոցիալիստական, այլ կերպ՝ թուրքա-հայկական և ռուսա-հայկական: ՀՅԴ-ի՝ ռուսական Անդրկովկասը ներառնելու միջոցով իր գործունեություն չըջանի լայնացումը, ինչպես նաև կազմակերպության ծրագրի նոր խմբագրությունը՝ ընդգծված սոցիալիստական բնույթով, տազնապ առաջացրին թուրքահայերի և նրանց այն խմբերի շարքերում, որոնք չունեին այլ գաղափարներ, բացի թուրքահայաստանի քաղաքական ազատագրումից: Այդ թևը վախենում էր, որ Անդրկովկասում աշխատելը կշեղի կուսակցական ուժերին և թուրքահայկական հարցը կթողնի առանց անհրաժեշտ պաշտպանություն, որ սոցիալիզմի քարոզչությամբ և դասակարգային հակամարտության առաջացումով վերջնականապես կթաղվեն ազատագրական պայքարի նպատակները:

Արտաքին պատճառների թվում առաջին տեղը պատկանում է կառավարական հալածանքներին: Այս առումով՝ Դաշնակցությունն արժանացել էր առհասարակ ռուսաստանյան հեղափոխական բոլոր կուսակցությունների ճակատագրին: Երկրորդ,

իշխանութիւնների աչքում այդ կուսակցութիւնը ներկայանում էր նաև որպէս քաղաքական վրեժխնդրութեամբ առաջնորդվող ահաբեկչական կազմակերպութիւն: Նման մեղադրանքի համար նրանք նոր ապացույց էին համարում գեներալ Մաքսուդ Ալիխանով-Ավարսկու սպանութիւնը 1907 թ. ամռանը:

Նախիջևանահայութեան կոտորածների օրերին թուրք մարդասպաններին բացահայտորեն խրախուսած գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին տեղափոխվել էր Վրաստան, որտեղ իրեն հանձնված պատժիչ արշավախմբերով անլուր գազանութիւններ էր կատարել ապստամբ Գուրիայում՝ հողին հավասարեցնելով տասնյակ գյուղեր և կոտորելով դրանց բնակիչներին:

Վրաց հեղափոխականները նրան սպանելու մի քանի փորձեր էին արել, որոնք վերջացել էին անհաջողութեամբ:

Ալիխանով-Ավարսկին Քութայիսի գեներալ-նահանգապետն էր, երբ եկավ Ալեքսանդրապոլ: ՀՅ դաշնակցութեան Ոսկանապատի (Բաքվի) կենտրոնական կոմիտեն որոշում ընդունեց մահվան ենթարկել նրան և առաջադրանքի կատարումը հանձնարարեց Մարտիրոս Չարուխչյանին ու Դրաստամատ Կանայանին (Դրո):

1907 թ. հուլիսի 2-ի երեկոյան Ալեքսանդրապոլում տեղակայված կաբարդինյան զնդի ակումբում ներկայացում էր տրվում, որին ներկա էր նաև Ալիխանով-Ավարսկին՝ կաղետական դպրոցի սան 16-ամյա իր որդու հետ:

Ներկայացումը վերջանալուց հետո, կեսգիշերն անց, ժամը մոտ 2:30-ին, գեն. Ալիխանովը, դուրս գալով ակումբից, որդու հետ բարձրանում է կառք և ուղևորվում տուն: Նրանց հետ կառք են բարձրանում նաև 20-րդ դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Գլբերովի կինը և ղուստրը¹:

Բեյբուտովսկայա փողոցով անցնելիս, առաջին քաղաքամասի ոստիկանատնից քիչ հեռու, Մարտիրոսը մոտենում է սլացող կառքին և նետում երկու ումբ: Սոսկայի պայթյունից սպանվում են գեներալ Ալիխանով-Ավարսկին, գեներալ Գլբերովի կինը, կա-

¹ Տե՛ս «Պարիսխ» (Թիֆլիս), № 4, 5 հուլիսի 1907 թ.:

բարդինյան գնդի զինվոր Գրիգորի Չեսլովը և կառապանը: Թեթև վիրավորվում են Ալիխանովի որդին և գեներալ Գլբերովի դուստրը¹:

Անմիջապես վրա է հասնում ոստիկանությունը, բայց, ընդհանուր խուճապի մեջ, վրիժառուներն անհետանում են: Շատ չանցած, գորքը չըջապատում է քաղաքը:

Կատարվում են խուզարկություններ, ձերբակալվում է 25 մարդ, որոնք շուտով ազատ են արձակվում՝ փաստեր ու վկաներ չլինելու պատճառով²:

Գեներալ Ալիխանով-Ավարսկու սպանությունը Դաշնակցությունից վերջին ահաբեկչական խոշոր գործողությունն էր ցարական պաշտոնյաների նկատմամբ: Դա տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ կուսակցության ուժերն սկսել էին արագորեն նվազել և նա ամսե-ամիս կորցնում էր իր ժողովրդականությունն Անդրկովկասում:

1905-1907 թթ. ազատագրական շարժման տարիներին կուսակցությունը մի կողմ էր դրել գաղտնի գործունեության ամեն տեսակի ձևերը և գործում էր բացեիբաց, ի տես բոլորի: Հեղափոխական ժամանակաշրջանն ավարտվելուց հետո նա ստիպված էր կրկին ընդհատակ անցնել: Բայց դա արդեն դժվար էր իրականացնել, քանի որ կայսրության մեջ նրան արդեն լավ էին ճանաչում:

Չնայած այդ ամենին, հունիսերեքյան հեղաշրջումից հետո Դաշնակցությունն առաջվա պես մի ամբողջ տարի շարունակում էր մնալ Կովկասի ամենաուժեղ քաղաքական կազմակերպությունը, քանի որ նրա շարքերում մնացել էին նրա նպատակների նվիրյալները: «Ինչ ըսել կ'ուզէ, որ կուսակցական եռանդուն եւ հաւատարիմ տարրը միշտ շարքերուն հետ էր վտանգի ամենադժուար ռոպէին անգամ»³, - վերհիշել է Ալ. Սատիսյանը: Հենց այդ նվիրյալների վրա իջան ստոլիպինյան ռեակցիայի ծանր հարվածները:

¹ «Նարիսխ», № 4, 5 հուլիսի 1907 թ.:

² Նույն տեղում:

³ «Հայրենիք», № 9 (117), հուլիս, 1932, էջ 96:

Դաշնակցության շարունակվող գործունեությունը և նույնիսկ նրա գոյությունը շատ էր մտահոգում Ստոլիպինին: Միքայել Վարանդյանի վկայությունը՝ նա այդ կազմակերպությունն առանձնացնում էր կայսրության մյուս այլազան հեղափոխական կուսակցություններից, դա համարելով ամենավտանգավորը՝ «իր եզակի դիմագծով ու լայնարձակ ճիւղերով – Կովկաս, Թուրքիա, Պարսկաստան, եւ մանաւանդ իր զինուած ու կարգապահ վաշտերով, ինքնապաշտպան կոիւներով եւ յանդուզն ահաբեկումներով»¹:

Լրջորեն զբաղվելով Դաշնակցության խնդրով՝ Ստոլիպինը երկրորդական համարեց վրացական և այլ կուսակցությունների ու խմբերի գոյությունը, նույնիսկ մոռացավ նրանց մասնակցությունը կովկասյան 1905-1907 թթ. դեպքերին: Օրեր շարունակ նա ուսումնասիրում էր ներքին գործերի նախարարության ներկայացրած տեղեկանքները, ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Թուրքիայում հայկական ըմբոստացումների հետ կապված վավերագրերը: «Կովկասեան շարժում եւ Դաշնակցութիւն գրեթէ նոյնանիչ դարձեր էին անոր աչքին», - նկատում էր Միքայել Վարանդյանը²:

Եվ սկսվեց Դաշնակցության մինչ այդ չտեսնված հայածանրը:

Բազմաթիվ մարդիկ, որոնք քիչ թե շատ կասկածվում էին կուսակցական գործունեությանն առնչվելու մեջ, կալանվեցին, բանտարկվեցին կամ վարչական կարգով արտաքսվեցին երկրամասից: Աչքի ընկնող կուսակցական շատ գործիչներ ստիպված հեռանում էին Կովկասից և ապաստան փնտրում հեռուներում: Մեկը մյուսի հետևից փակվում էին դաշնակցական թերթերը, կնքվում էին նրանց խմբագրությունները, բռնագրավվում էին տպարանները կամ տպատառերը, իսկ խմբագիրները բանտարկվում էին կամ վարչական կարգով արսորվում: Շատ թուլացավ զանգվածների շրջանում տարվող քարոզչությունը, քա-

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., Թեհրան, 1981, էջ 325:

² Նույն տեղում:

նի որ անհնարին էին դարձել ոչ միայն բազմամարդ հանրա-
հավաքները, այլև նույնիսկ կուսակցական խմբերի սովորական
ժողովները: Չափազանց անկայուն գտնվեցին Դաշնակցության
արհեստակցական միությունները, որոնք չդիմացան հետադի-
մության առաջին իսկ ճնշմանը: Դրանց մեծամասնությունն
ընդհանրապես փակվեց, իսկ պահպանված փոքր մասն այլևս
չէր դրսևորում ո՛չ եռանդ, ո՛չ կենսունակություն:

Դաշնակցության դեմ սկսած իրենց արշավն ըստ ամենայնի
արդարացնելու համար իշխանությունները չէին խորշում նորա-
նոր սաղրանքներից: Դրանցից մեկն այն ամբաստանությունն
էր, թե կուսակցությունը ձեռնարկել է Անդրկովկասում առաջ
բերել թուրք-հայկական նոր ընդհարումներ:

Բայց դեպքերը ցույց տվեցին, որ ոչ թե Դաշնակցությունը,
այլ հենց իշխանություններն են մտադիր երկու ժողովուրդների
միջև նոր արյունալի փոթորիկ առաջ բերել: Անցյալից կարծես
նորից հառնում էր փոխադարձ թշնամության ատելի ու անիծ-
ված ուրվականը:

ՉՅ դաշնակցության Գանձակի կոմիտեի որոշման համա-
ձայն՝ հայ վրիժառուները 1907 թ. օգոստոսի 15-ին քաղաքից ոչ
հեռու գտնվող Ելենենդորֆ գերմանական գաղութում, իր տան
մոտ, սպանում են հայատյաց ու մատնիչ գերմանացի Գուրին:
Գանձակից եկած հինգ ոստիկանները և կազակները, հետա-
պնդելով վրիժառուներին, փորձում են ձերբակալել նրանց, բայց
վերջիններս խույս են տալիս և ազատվում¹:

Վերադառնալով քաղաք, ոստիկաններն ու կազակները
փորձում են ձերբակալել առաջին հանդիպած երկու հայերի,
բայց սրանք, հանելով ատրճանակները և կրակելով, պաշտպան-
վում են: Փոխհրաձգության ժամանակ վիրավորվում է երկու
կազակ, որոնցից մեկը, ծանր վերք ստացած լինելով, հետևյալ
օրը մահանում է:

Բանը սակայն դրանով չի վերջանում: Սպանված կազակին
օգոստոսի 17-ին թաղում են չքեղ սգահանդեսով: Դիակին
ուղեկցում էր կազակների, հետևակայինների, սպանների, «խս-

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», № 8 (185), օգոստոս, 1907, էջ 105-106:

կական ոուս մարդկանց» մի հսկա բազմություն: Բազմաթիվ պսակների առջևում տանում էին այն պսակը, որի ժապավենի վրա գրված էր՝ «Սպանվել է դավաճան Հայերի ձեռքով»¹:

Որպես պատասխան, իշխանությունները ձեռնարկեցին Գանձակ քաղաքում թուրք-հայկական նոր ընդհարման կազմակերպումը:

Օգոստոսի 18-ի երեկոյան կազակ սպան, առանց որևէ առիթի, հայերի թաղում գնդակ է արձակում մի թուրք կառապանի վրա, նպատակ ունենալով մեղքը բարդել հայերի վրա և բորբոքել թուրքերի զայրույթը նրանց դեմ: Բայց մտադրությունը ձախողվում է: Թուրքը, թեթև վիրավոր, կարողանում է փախչել իրենց թաղը և հայտնել, թե ով է եղել իր վրա կրակողը:

Երկու օր հետո, օգոստոսի 20-ին, կազակները դիմում են նոր սաղրանքի. հայերի թաղով անցնելիս՝ նրանք երկու-երեք գնդակ են արձակում մի թուրք մրգավաճառի վրա և սպանում նրան: Հայերը, խմբվելով դիակի շուրջ, բարձրաձայն մեղադրանք են հղում հեռվում կանգնած կազակներին: Վերջիններս, մոտենալով, նրանց վրա կրակ են բացում, սպանում և վիրավորում 16 հոգու: Դրանով չբավարարվելով, կազակները խուժում են հայերի տներն ու խանութները և կողոպտում ամեն արժեքավորը: Հայերը փախչում են թուրքական թաղը:

Գանձակի այդ դեպքերի մասին Թիֆլիսի Հայաստյաց մամուլը և հատկապես “Кавказ” («Կավկազ») թերթը տպագրում են մի շարք հոդվածներ, որոնցում խեղաթյուրված են ներկայացնում ամեն ինչ, կատարվածի ամբողջ մեղքը բարդում Դաչնակցությունից վրա: Այդ հոդվածների մի մասը հանգրվանում է Պետերբուրգի հետադիմական պարբերականների, այդ թվում Հայաստյաց “Новое Время” («Նովոյե Վրեմյա») թերթի էջերում:

1905-1906 թթ. ոուսական կառավարությունը հեշտությունը էր հաջողում Անդրկովկասում ջարդեր սարքել՝ օգտագործելով թուրք զանգվածների տգիտությունը: Բայց, ահա՛ այժմ, թուրքերը որոշ հասունություն էին ձեռք բերել և կարողանում էին

¹ «Դրօշակ», № 9 (186), սեպտեմբեր, 1907, էջ 132:

իրենց բարեկամներին զանազանել թշնամիներից: Հայերի մոտ արդեն հույս էր արթնացել, որ չարագործ կառավարութեան ձեռքին հարևան թուրքերն այլևս կույր գործիք չեն դառնալու, և համոզված էին, որ դա կառավարութեան վերջին փորձն է իրար դեմ հանելու երկու հարևան ժողովուրդներին:

Գանձակի դեպքերի առթիվ Դաշնակցութեան Կովկասյան մարտական մարմինը 1907 թ. օգոստոսին հանդես եկավ մի շրջաբերականով, ուր ասված էր, որ հայ և թուրք հարևանները պետք է փայփայեն բարեկամութիւնը ու համոզված լինեն, որ համայն Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների աշխատավորների հուժկու հարվածների տակ միապետութիւնը՝ այդ բոլոր չարիքների պատճառը, վաղ թե ուշ պիտի կործանվի:

Դաշնակցութիւնը երկու ժողովուրդների միջև բարիդրացիական հարաբերութիւնների հաստատման կողմ լինելու նորանոր փաստեր էր տալիս:

1907 թ. օգոստոսի վերջերին Ղարաբաղի Շոշ գյուղացի Ավագը, անձնական վրեժխնդրութիւնից զրդված, կազմակերպում է հարևան թուրքական գյուղի սեիդ Մահմեդի սպանութիւնը: Չնայած դեպքի մեջ կային մեղմացուցիչ հանգամանքներ, բայց ՀՅ դաշնակցութեան Ապառաժի (Արցախի) կենտրոնական կոմիտեն մահվան է դատապարտում Ավագին, որը և իրագործվում է անհապաղ: Դրան հաջորդում է կենտրոնական կոմիտեի կոչը՝ ուղղված Ղարաբաղի հայ և թուրք աշխատավորներին: Կոչում ասված էր.

«ՀՅ դաշնակցութեան Ապառաժի կոմիտէն հայ եւ թուրք հասարակութեանը հրաւիրում է զգաստ ու խոհեմ մնալ, բացառել անհատական սպանութիւնները, վախի սպառնալիքով չթանձրացնել մթնոլորտը, չլարել եղբայրական յարաբերութիւնները, հեռու մնալ գրգռող գործողութիւններից: Յիչել եւ հաւատալ, որ այդօրինակ ամէն մի քայլ Դաշնակցութեան կողմից անխնայ ենթարկուելու է ամենախիստ պատժի:

Եւ թող ըմբռնեն ամէնքը մի անգամ ընդ միշտ, որ ՀՅ դաշնակցութիւնը, շահագրգռուած թուրք եւ հայ աշխատաւորութեան մերձեցման գաղափարով, արթուն կերպով հսկում է բոլոր պրովոկատորական (սաղորիչ) մութ ոյժերի վրայ եւ իր պատ-

ժի սուրն է պատրաստել ղիմաւորելու համար թուրք ու հայ աշխատաւորութեան թշնամիներին»¹:

1907 թ. ամռանը Բաքվի բնակչութիւնը նորից ալեկոծված էր ու ահաբեկ՝ քաղաքում թափառող բազմաթիւ ավազակային խմբերի հարձակումներից, կողոպուտից, սպանութիւններից: Ինքնապաշտպանութեան նախկին զինվորներից շատերը, պրոֆեսիոնալ ավազակների գլխավորութեամբ և ձեռք-ձեռքի տված տեղական ոստիկանութեան հետ, կողոպտում էին խանութպանին ու արհեստավորին, ամենաթշվառ բանվորին անգամ, իրենց կողոպտիչ ձեռքը բարձրացնում նույնիսկ կանանց ու երեխաների վրա:

Ավազակութիւնն անբարո վարք էր մտցրել նաև կազմակերպված բանվորութեան շրջանում. բանվորներից շատերը սև ու չարքաշ աշխատանքից գերադասում էին հեշտ կողոպուտը:

Նույնիսկ 1905-1906 թթ. թուրք-հայկական ընդհարումների օրերին Բաքուն չէր տեսել ավազակախմբերի այդպիսի լայնածավալ ոճիրներ:

Օգտագործելով այն փաստը, որ բազմազգ ավազակախմբերի մեջ կային նաև ոչ քիչ թիւով նախկին դաշնակցական մարտիկներ, իսկ նրանցից ոմանք նույնիսկ խմբերի ղեկավարներ էին, իշխանութիւնները Դաշնակցութեանը ամբաստանում էին, որ իբր նա է կազմակերպել ավազակախմբերը՝ նրանց կողոպուտներով հոգալու համար իր կարիքները:

Այդ հերթական սաղրանքին, իհարկե, ոչ քիչ հավատացողներ եղան, բայց Դաշնակցութիւնն անպատասխան չթողեց զրպարտութիւնները: Ոչ միայն մամուլով, այլև որոշակի գործերով նա ցույց տվեց, որ ամբաստանութիւնն անհիմն է, և որ կուսակցութիւնը ոչ միայն որևէ առնչութիւն չունի կողոպտիչների հետ, այլև ինքը հնարավոր բոլոր միջոցներով պայքարելու է դրանց դեմ՝ վերականգնելու հասարակական կարգը: 1907 թ. օգոստոսի 8-ին ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեն հանդես եկավ պաշտոնական ազդարարութեամբ, որտեղ ասվում էր, որ

¹ «Դրօշակ», № 8 (185), օգոստոս, 1907, էջ 119:

Նեղափոխական կուսակցությունների պարտքը միայն գոյություն ունեցող վարչակարգի (ոեժիմի) դեմ կովելը չէ, այլ նաև պայքարելը դրանից առաջացած չարիքների դեմ, որոնք բարոյապես և ֆիզիկապես քայքայում են տառապած ու քանդված ժողովրդին:

Եվ, իսկապես, ինքնապաշտպանությունն՝ արդեն կողոպտիչ դարձած նախկին մարտիկներին մի քանի անգամ զգուշացնելուց հետո, Դաշնակցությունը ձերբակալեց նրանցից առավել աչքի ընկնողներին: Այնուհետև, կոմիտեն, մնացյալ մարտիկներին, որոնք գիտակցաբար թե անգիտակցաբար հետևում էին ավազակներին, հայտարարում էր, որ այսուհետև նման քայլեր կատարելու դեպքում ենթարկվելու են ամենախիստ պատիժների: Միաժամանակ, կոմիտեն քաղաքի բոլոր դաշնակցականներին պատվիրում էր լինել աչալուրջ, թույլ չտալ, որ որևէ հայ ենթարկվի ընդհանուր հրապույրի և դիմի քրեական հանցանքների: Վերջում, մնացած Նեղափոխական կուսակցություններին նույնպես կոչ էր հղվում նույն վերաբերմունքն ունենալու իրենց շարքերի նկատմամբ:

Այդ նույն ժամանակ ցարական իշխանությունները գնալով ուժեղացնում էին պայքարը Դաշնակցության դեմ: Ոստիկանությունը Կովկասի տարբեր վայրերում ձերբակալեց տասնյակ դաշնակցականների ու նետեց բանտերը: Դա Դաշնակցության հետագա լայնածավալ հալածանքների նախերգանքն էր:

Ձերբակալվածների մի մասը, իբրև պետական հանցավոր, մեղադրվում էր 1903 թ. հունիսի 6-ի՝ Հայոց եկեղեցական կալվածքների գրավման ցարական կառավարության հաստատած օրենքին չենթարկվելու և հակակառավարական ելույթներին մասնակցելու համար, այն դեպքում, երբ ինքը՝ ցարը, 1905 թ. օգոստոսի 1-ին հրովարտակով չեղյալ էր հայտարարել այդ օրենքը և Հայ եկեղեցուն վերադարձրել նրա կալվածքները:

Հակաօրինական արարքների հանցապարտ հեղինակների պիտակավորմամբ բանտեր նետվածներից շատերը մեղադրվում էին թուրք-հայկական ընդհարումների առիթով գեներ կրելու համար, այն դեպքում, երբ այդ կոիվների ժամանակ իշխանությունները գեներ ու զինամթերք էին տվել նախ կովկասյան

Թուրքերին, որից հետո Կովկասի ոստիկանապետ Յիսը զենք էր տվել հայերին՝ Թիֆլիսը պաշտպանելու համար:

Մեղադրյալների մի ուրիշ մասը հայածանրների էր ենթարկվում իբրև հեղափոխականների՝ 1906 թ. էջմիածնում տեղի ունեցած հայոց կենտրոնական ժողովին մասնակցելու կամ նրա որոշումները կատարելու համար, այն դեպքում, երբ այդ ժողովը տեղի էր ունեցել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմյանի թույլտվությամբ և ոստիկանությունից զիտությունով:

Ձերբակալվածներից շատերը որակվում էին վտանգավոր ահաբեկիչներ և քաղաքական քարոզչությունից հեղինակներ, որոնք կատարել են ՀՅԴ ղեկավարությունից այս կամ այն հանձնարարություններ: Իշխանությունները կարծես մոռացել էին, որ 1908-ի սկզբին կառավարությունը Կովկաս ուղարկած իր ներկայացուցիչների միջոցով բանակցությունների մեջ էր մտել ՀՅԴ ղեկավարությունից հետո՝ պարզելու համար, թե կուսակցությունն ի՞նչ դիրք կրոնի այդ ժամանակ սպասվող ուսուցիչական պատերազմի դեպքում:

Եվ այդպես շարունակ:

Բանտ նետված դաշնակցականներից ոմանց 1908 թ. առաջին կեսին հաջողվել էր փախչել: Այսպես, Համազասպ Սրվանձտյանը, որը բանտարկվել էր և ուղարկվել Իրկուտսկի մոտ գտնվող Ժիգալովկա ավանի խիստ ուժեղ գաղութ, կարողացել էր փախչել և անցնել արտասահման:

Հյուսիսային Կովկասում բանտարկվում է դաշնակցական Խեչոն, որի մոտ եղել էին մի քանի կարևոր թղթեր: Նա փոխադրվում է Եկատերինոգարի բանտը, և նրան քննելու գործը հանձնվում է կարևոր գործերի քննիչներից մեկին: Բանտարկյալին ծանր պատիժ էր սպասվում: Իմանալով այդ մասին՝ ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեն և զինվորական մարմինը մի շարք խորհրդակցություններից հետո որոշում են կազմակերպել նրա փախուստը: Այդ գործը հանձնարարվում է Եկատերինոգարի չրջանին լավ ծանոթ Մկրտիչ Աղամալյանին (Սարհատ):

Տեղի դաշնակցականների և բանտի պահապան մի հայ զինվորի աջակցությամբ Մ. Աղամալյանը կարողանում է Խեչոյին ազատել բանտից և հասցնել Բաքու: Շուտով Խեչոն և Աղամալ-

յանն անցնում են Պարսկաստան և մասնակցում այնտեղ ծավալվող հեղափոխությունը¹:

ԱՆՋԱՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈՒՈՒՄԸ

Աշխատությունների կրթություն հանգամանակից խոսք է եղել Դաշնակցության շարքերում 1905-1906 թթ. առաջացած անջատական շարժումների մասին:

Ինչպես ցույց ենք տվել, 1906 թ. գարնանը Դաշնակցության շարքերում Լևոն Աթաբեկյանի գլխավորությամբ սկիզբ էր առել «Երիտասարդ սոցիալիստների» մի հոսանք:

Հրապարակի վրա եղած հարցերը շարունակում էին հուզել անջատականների շարքերը: Հեղափոխությունն այլևս տեղի տալու վրա էր, նա մղում էր հետնապահային վերջին մարտերը: Հետադիմություն մոլթ դեմքը հեռվից հեռու տեսանելի էր նաև Կովկասում: Միաժամանակ, հրապարակը լցվել էր սոցիալիստական գրականությամբ, որը երիտասարդությունը կլանում էր չտեսնված ազահուությամբ:

Հեղափոխության պարտությունը հուսալքություն էր առաջացրել անջատականների շարքերում: «Երիտասարդ դաշնակցականները» հոգեկան խոր ճգնաժամ էին ապրում և տեսաբանական փնտրտուքների մեջ էին: Նրանք խորամուխ էին լինում թարգմանական և ինքնուրույն բրոշյուրային հեղափոխական-սոցիալիստական գրականության մեջ՝ իրենց հուզող հարցերի պատասխանները գտնելու համար: Այդ բազմազան հարցերը (մատերիալիզմ, իդեալիզմ, մոնիզմ, դուալիզմ, հողային հարց, բանվորական հարց, սինդիկալիզմ և այլն), որոնք հուզում էին անջատականների մտքերը, նրանց ավելի ու ավելի մղում էին դեպի ձախ²:

¹ Տե՛ս Աբրահամ Գիլլիսանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, Փարիզ, 1933, հատ. Ա, էջ 65:

² Տե՛ս «Վէմ» (Փարիզ), № 2, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1933, էջ 104:

Դաշնակցությունից անջատված այս խմբի անդամները մեծ չափով տարված լինելով ապագազային տրամադրություններով ու մղումներով, ինչպես Հունիսերեքյան Հեղաշրջումից առաջ, այնպես էլ Հետո չէին ընդունում համազգային դատի գոյությունը, գտնելով, որ ազգայինն իր էությունը ու բնույթով հակասում է սոցիալիզմի սկզբունքներին: Ճիշտ է, նրանց շարքերում կային մարդիկ, որոնք ավելի դրական հայացք ունեին ազգություն և ազգայինի նկատմամբ, բայց այդպիսիների համար, այնուամենայնիվ, որոշիչ գործոնը դասակարգն էր, մինչդեռ ազգությունն ու ազգայինը երկրորդական, ստորադաս դեր ունեին:

Դաշնակցության համեմատ միանգամայն տարբեր մոտեցումներ հանդես բերելով ազգային հարցում՝ անջատականներն իրենց այդ տարակարծությունը ներկայացնում էին որպես սոցիալիզմի հարցի շուրջ ՀՅԴ-ի հետ ունեցած հիմնական հակառակություն: Իրականում, ինչպես նկատել է Արտաշես Ջրիհագարյանը, «Նրանց ոգին ու մղումները ուսական էին: Հէնց դա էր պատճառը, որ նրանք իրենց շատ աւելի հարազատ կապ էին զգում ուսանների, քան թուրքահայերի հետ»¹:

Անջատման կողմնակիցներից շատերը (Արտաշես Աբեղյան, Գրիգոր Միրզոյան-Սյունի և ուրիշներ), 1907 թ. մայիս-Հունիս ամիսներից սկսած, հետ կանգնեցին իրենց որդեգրած նոր ուղուց և աստիճանաբար վերադարձան Դաշնակցության դրոշի տակ²:

ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովը (1907 թ. փետրվար-մայիս) քննության առնելով երիտդաշնակցականների հարցը, կուսակցությունից նրանց անջատումը համարել էր դրական երևույթ՝ Դաշնակցության շարքերի հետագա զտման ու ամրապնդման տեսակետից: Համագումարի այդ դիրքորոշմանը հավանություն էին տվել կուսակցական զանգվածները:

Բաբվում տեղի ունեցած բազմամարդ մի հավաքույթի ժամանակ դիմելով անջատականների դեկավար Լ. Աթաբեկյանին, հարություն Շահրիկյանն ասել էր.

¹ «Ցառաջ» (Երևան), № 136, 30 Հունիսի 1920 թ.:

² Տե՛ս «Վէժ», № 2, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1933, էջ 104:

«Բոլոր այն քննադատութիւններն ու պակասութիւնները, որոնց մասին խօսք եղաւ այստեղ մեր կուսակցութեան մասին, կարող են եւ ձիշտ լինել: Ամէն մի կուսակցութիւն ունի իր թերութիւնները: Մենք էլ, ի հարկէ, ունենք մերը: ... Գուք, յարգելի՛ պարոն, հաւատ չունէք, որ մեր այդ թերութիւնները ժամանակի ընթացքում կարող են շտկուել: Է, ուրեմն, էլ ի՞նչ էք ուզում: Սպառնում էք հեռանա՞լ կուսակցութեան շարքերից: Շատ լաւ: Բայց ո՞վ է բռնում ձեր ձեռքը: Գուցէ կարծում էք, թէ առաջի՞նչ էք, որ պիտի հեռանաք եւ վերջի՞նչ, որ պիտի ետ գաք...»¹:

Այդ ուղղութեամբ ազդանշան տվեց նաև Մոսկվայի դաշնակցական ուսանողությունը՝ ընդունելով մի բանաձև, որով սխալ էր համարում անջատման իր նախկին որոշումը: Բանաձևն ազդարարում էր.

«Մենք՝ Մոսկուայի անջատողական դաշնակցական ուսանողներս, կոչ ենք անում մեր բոլոր բաժանողական եւ անջատական ընկերներին, որոնք կանգնած են սոցիալ-լեզափոխական տեսակէտի վրայ՝ միանալ մեր որոշմանն ու նորից համախմբուել կուսակցութեան շուրջը՝ յանուն աշխատաւորութեան նուիրական շահերի»²:

Մոսկվայի ուսանողներին հետևեցին անջատականների ուրիշ խմբեր Բաքվում, Թիֆլիսում, Շուշիում և այլուր:

Այս տարրնթացութեան մեջ՝ երիտդաշնակցական անջատականներն սպասում էին իրենց կազմակերպութեան համազումարի հրավիրմանը Բաքվում, որը պետք է վճռեր, թե այսուհետ ո՞րն է լինելու իրենց դերը:

Համազումարի նախօրյակին Բաքվում տեղի ունեցան անջատականների մի շարք ժողովներ: Դրանց մասնակիցների ճնշող մասը կողմնակից էր կազմակերպությունը կոչել «Սոց-հեղափոխական կուսակցութեան Հայ կազմակերպություն»³, իսկ փոքրամասնությունը, որի մեջ էր նաև Լ. Աթաբեկյանը, առա-

¹ «Հայրենիք», № 11 (274), նոյեմբեր, 1948, էջ 63:

² «Նարիսխ», № 17, 22 Հուլիսի 1907 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 3, 4 Հուլիսի 1907 թ.:

շարկում էր պարզապես ձուլվել ռուսաստանյան սոցիալիստ-հեղափոխական (էս-էո) կուսակցություն մեջ և աշխատել հավաքաբար: Վեճերը սուր բնույթ ստացան, և այդպես էլ միասնական տեսակետ չձևավորվեց¹:

Անջատականների ղեկավարները լավ իմանալով, որ իրենց գաղափարակիցների մի մասը դրսևորել է նորից Դաշնակցություն շարքերում գործելու տրամադրություն, ձեռք առան բոլոր միջոցները, որպեսզի դրանց ներկայացուցիչները հնարավորինս քիչ մանղատներ ձեռք բերեն հրավիրվելիք համագումարին մասնակցելու համար, որպեսզի այնտեղ ապահովեն իրենց համախոհների մեծամասնությունը:

Ղեկավարների այս վարմունքը խոր դժգոհություն առաջ բերեց կազմակերպության շարքերում, որն արձագանք գտավ նաև Բաքվում 1907 թ. հունիսի 14-ին իր աշխատանքներն սկսած համագումարում: Պատգամավորներից մի քանիսն այստեղ իրենց առաջին իսկ ելույթներում խիստ քննադատության տակ առան ղեկավարության գործելակերպը: Քննադատությունը հանդես եկողների թվում էր երիտդաշնակցական շարժումը սկզբնավորած Արսեն Ամիրյանը, որը ելույթից հետո հեռացավ համագումարից²:

Մոսկվայի հեռանալուց հետո համագումարում տեղի ունեցավ երկրորդ պառակտումը. հեռացան մի քանի անջատականներ ևս, որոնք կողմնակից էին դաշնային (ֆեդերալ) սկզբունքներով Դաշնակցության շարքերում մնալուն:

Ի վերջո, համագումարում մնացին միայն «ուղղափառ անջատականները», որոնք ձեռնամուխ եղան քննարկելու այն հարցը, թե Դաշնակցությունից դուրս գալուց հետո ո՞ւր պիտի հանգրվանեն իրենց շարքերը:

Վերջապես խարխալը գտնվեց. երկրորդ քննարկումից հետո համագումարը ձայների մեծամասնությամբ ընդունեց հետևյալ որոշումը.

¹ Տե՛ս «Վէճ», № 2, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1933, էջ 104:

² Տե՛ս «Պարիսի», № 17, 22 հուլիսի 1907 թ.:

«1. Վերանում է երիտասարդ դաշնակցականների անկախ գոյութիւնը, 2. Կազմակերպութիւնը մտնում է սոց.-յեղ. կուսակցութեան մէջ՝ իբրեւ այդ կուսակցութեան հայ կազմակերպութիւն, հետեւեալ հիմունքներով. ա) Սոց.-յեղ. կուսակցութեան հայ կազմակերպութիւնը կատարեալ անկախութեամբ վարում է կազմակերպման եւ պրոպագանդայի գործը հայ ժողովրդի մէջ, կուսակցութեան ընդհանուր մարմինների կողքին ունենալով հայկական հետեւեալ մարմինները՝ շրջանային ժողովներ եւ շրջանային կոլեկտիւններ, որոնք իրենց գործողութիւնները համաձայնեցնում են կուսակցութեան բարձր հիմնարկութիւնների հետ, բ) Հայ բանուորութեան մէջ բանաւոր եւ զբաւոր պրոպագանդայի գործը աւելի յաջող տանելու համար հայ կազմակերպութիւնը սոց.-յեղ. կուսակցութեան բարձրագոյն մարմիններում ունենում է իր ներկայացուցիչներին՝ կազմակերպուած անդամների թուի համեմատ»¹:

Երիտդաշնակցականների համագումարի ընդունած որոշումը ամենից առաջ ողջունեց սոցիալիստ-հեղափոխականների Բաքվի կազմակերպութիւնը, որի հայերեն հրատարակած հատուկ ազդում ասված էր.

«Սոց.-յեղ. կուսակցութեան Բաքւի կազմակերպութիւնը յայտարարում է ի գիտութիւն բանուորների, որ նախկին «Երիտասարդ դաշնակցականների» կազմակերպութիւնը (ԵԴԿ) միացել է մեր կուսակցութեանը՝ իբրեւ սոց.-յեղ. հայ կազմակերպութիւն: Այդ պատմական ակտի համար իբրեւ փաստաթուղթ է ծառայում այն դեկլարացիան, որը մօտ ժամանակներս լոյս կտեսնի ՍՀԿ կենտրոնական կոմիտէի հրատարակութեամբ»²:

Էսէռական կուսակցութեան անդրկովկասյան ոչ բոլոր մարմիններն էին ողջունել Երիտասարդ դաշնակցականների կազմակերպութիւնը ինքնավար սկզբունքով կուսակցութեան մեջ ընդգրկելու որոշումը: Դրանցից էր նաև կուսակցութեան անդրկովկասյան շրջանային կոմիտեն, որի պաշտոնական օրգանում

¹ «Նարիսխ», № 3, 4 հուլիսի 1907 թ.:

² Նույն տեղում:

(“Известия Закавказского Областного комитета”) տպագրված հոդվածում ասված էր.

«Սոց-Հեղ. կուսակցությունն ընդունելի է միմիայն լիակատար և անպայման միացումը. բոլոր այն կազմակերպչական ձևերը, ինչպես օրինակ դաշնություն և լիակատար միացման միջև մի որևէ այլ ձև, միայն կխանգարեն սոց.-Հեղ. գործունեությունը Կովկասում»¹:

Դաշնակցությունից հեռացած երիտդաշնակցականներին այլ բան չէր մնում անելու, քան խախտել իրենց համագումարի որոշումը և սոց.-Հեղափոխական կուսակցության մեջ մտնել ոչ թե դաշնային սկզբունքով, այն է՝ ոչ թե մտնել որպես ինքնավար կազմակերպություն՝ ունենալով այնտեղ հայկական թե իր գործադիր մարմնով, այլ՝ լիակատար ձուլվել դրա մեջ: Երիտդաշնակցական կազմակերպության բոլոր անդամները, Լ. Աթաբեկյանի գլխավորությամբ, ընդհանուր հիմունքներով համալրեցին ռուսաստանյան սոցիալիստ-Հեղափոխականների կուսակցության շարքերը:

Ուղղափառ դաշնակցական-երիտասարդ դաշնակցական-անջատական՝ ահա՛ այն ուղին, որով անցնելով, երիտսոցիալիստները, ի վերջո, խարխախ նետեցին սոց.-Հեղափոխական կուսակցության մեջ: Այսպիսով, երիտդաշնակցականների կազմակերպությունը, որպես ինքնուրույն ուժ, 1907 թ. հուլիսին դադարեց գոյություն ունենալուց:

Բայց նոր միջավայրում էլ՝ սոց.-Հեղափոխական կուսակցության շարքերում, «երիտասարդ սոցիալիստները» բավական ժամանակ մնացին երբեուհ և սպասողական կացություն մեջ, քանի որ կուսակցության բարձրագույն մարմինը հապաղում էր տալ իր վերջնական վճիռը: Այդ պայմաններում՝ երիտդաշնակցականների մի մասն արդեն հաշտվել էր սոց.-Հեղ. կուսակցության մեջ ձուլվելու իրողության հետ, իսկ մյուս մասը դեռ փայփայում էր այնտեղ ինքնավար վիճակ ունենալու հույսը:

Ի վերջո, սոցիալիստ-Հեղափոխական (էս-էո) կուսակցության կենտրոնը 1907 թ. օգոստոսին ընդունեց իր անդրկովկաս-

¹ “Известия Закавказского Областного комитета” (Тифлис), № 1, 1907, с. 12.

յան չըջանային կոմիտեի առաջարկը՝ երիտղաչնակցականների կազմակերպությունը կուսակցություն մեջ ձուլելու մասին¹:

«Հայ քաղաքական մտքի ղեգերումները» Հայտնի աշխատություն մեջ Արտաչես Զիլինգարյանը (Ռուբեն Դարբինյան) գրում էր, որ էսէոական կուսակցության հետ երիտղաչնակցականների միացումը «իրապէս եղաւ ինքնաչէզոքացման համագործակցութեամբ: ... Բնական է, որ այլևս անոնք չէին կարող նշանակալի դեր մը կատարել Հայ քաղաքական կեանքին մէջ»²:

¹ Տե՛ս «Ցառաջ», № 136, 30 Հունիսի 1920 թ.:

² «Հայրենիք», № 1, նոյեմբեր, 1922, էջ 57: Սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության շարքերում գտնվող մի շարք նախկին առաջատարներ (Արմենակ Տեր-Սարգսյան, Գևորգ Մելիք-Շահնազարյան, Վասակ Խոխտուտյան և Վահան Մինախոյան), ինչպես նաև այդ կուսակցության շատ անդամներ 1908 թ. ամռանը ձերբակալվեցին սոց.-հեղ. կուսակցության Անդրկովկասյան շրջանային ժողովի ժամանակ: 1910 թ. մայիսին գրկվելով բոլոր իրավունքներից՝ նրանք դատապարտվեցին ցմահ աքսորի՝ Սիրի: Շատ չանցած, բանտ նետվեց «Անի» թերթի պատասխանատու խմբագիր Գրիգոր Բազալ-Աղաջանյանը և թերթը փակվեց: Դրսում մնացած նախկին անջատականներն սկսեցին հրատարակել «Շեփոր» թերթը, որին երբեմն աշխատակցում էին նաև բանտերում գտնվող էսէո անջատականներից ոմանք: Շատ չանցած, ճակատագրի քմահաճ կամքով, «Դաշնակցության գործով» ձերբակալվեց Դաշնակցությունից հեռացած Լ. Ալթարեկյանը: Էսէո անջատականների դրսում մնացած ընկերները ցրվեցին և հոսանքը դադարեցրեց իր գոյությունը: Համաշխարհային պատերազմի և ռուսական երկրորդ (փետրվարյան) հեղափոխության տարիներին անջատական շարժումը կենդանություն թույլ և կարճատև նշաններ ցույց տվեց՝ «Սոց.-հեղ. կուսակցության Հայ կազմակերպություն» անվան տակ: 1917-1918 թթ. Բաքվում սպանվեցին Լևոն Ալթարեկյանը, Հայկ, Խորեն, Ստեփան Ստեփանյանները, Գրիգոր Բազալ-Աղաջանյանը, Թիֆլիսում մահացավ Արտաչես Ալիխանյանը, սպանվեց Ստեփանոս Նազարյանը: Հայաստանի առաջին հանրապետության օրով երևանում էին նախկին անջատականներ՝ գործակատար Արրահամը (Շեֆ), կոպերատոր Հովհաննես Լազարյանը (Թյունի), ահաբեկիչ Տիգրան Տեր-Սահակյանը (Զարմայր): Սրանցից առաջինը մոլթ ուժերի ձեռքով սպանվեց Վեդի-Բասարի շրջանում, երկրորդը՝ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության օրերին՝ Ղամաբլուի ճակատում, երրորդը՝ խորհրդային իշխանության օրոք երևանում՝ ինչ-որ մի ոճրագործի ձեռքից դժբաղդ ազատելու ժամանակ: Մի քանի նախկին անջատականներ խորհրդային տարիներին աքսորվեցին Սիրի: Ընդհանրապես անջատականներին վիճակվեց նույն բախտն ու ճակատագիրը, ինչ որ իր օրերի դաշնակցական մտավորականությունից մեծ մասին (տե՛ս «Վէմ», № 2, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1933, էջ 106-107):

Անցնելով ընդհատակ, հեղափոխական կուսակցությունները, սակայն, չէին դադարեցրել իրենց կազմակերպչական և քարոզչական աշխատանքները: «Անսովոր աչքերու համար յեղափոխութիւնը վերջացած էր արդէն: Բայց ներքնայարկերու մէջ կը պատրաստուէին յեղափոխական նոր շարժումներ,- իր հուշերում նշել է Ալ. Սատիսյանը:- Հալածուած իշխանութենէ՝ անոնք առաջին հերթին ջանացին լեցնել ձերբակալուած եւ արսորուած անդամներու տեղը: Կուսակցութիւններու առաջին քայլն եղաւ կարգի բերել ներքին մեքենան, կապ հաստատել կեդրոնի եւ ծայրագաւառներու միջեւ, այսինքն՝ լծուիլ զուտ ներքին աշխատանքներու»¹:

Վերահաստատման համար՝ ընդհատակում գտնվող հեղափոխական ուժերն ընտրել էին երկու ճանապարհ. 1) Արհեստակցական միությունների ստեղծում, 2) Ժողովրդական համալսարանների և մեծահասակների համար բացված դպրոցների քողի տակ դասախոսությունների կազմակերպում:

ՄԻՀՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՆՃԱՆԸ

Դաշնակցության շարքերում առաջացած մյուս հոսանքը՝ միհրանական շարժումը, շատ ավելի վտանգավոր էր կուսակցության համար, քան անջատական շարժումը: Միհրանականությունը Դաշնակցության դեմ պայքար էր սկսել աջից: Եթե անջատականների կազմում հիմնականում գաղափարական մարդիկ էին, ապա միհրանական շարքերում, քիչ բացառություններով, զենքի մարդիկ: Այս շարժումը նաև բազմամարդ էր՝ անջատական շարժման համեմատ:

Բարերդցի հերոս խմբապետ Միհրան Քեչիչյանի նախաձեռնած շարժումը, ինչպես ցույց է տրված աշխատությունների նախորդ գլուխներում, ձախողվել էր, չնայած սկզբի օրերին իր հետևում

¹ «Հայրենիք», № 9 (117), Հուլիս, 1932, էջ 96:

ուներ հազարավոր համակիրներ: Ծարժման հաշվեհարդարը, փաստորեն, կատարվել էր նախքան ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովի ընդունած՝ միհրանականությունը խարազանելու և դատապարտելու որոշումը:

Դեռ ժողովից չուրջ մեկ տարի առաջ կուսակցության շարքերում տրամադրություն էր առաջացել ահաբեկչության միջոցով ասպարեզից վերացնել Միհրանին ու նրա առավել եռանդուն զինակիցներին և շարժումը խեղդել իր զարգացման առաջին փուլում:

Կուսակցության ղեկավարության մեջ այդ տրամադրությունների արտահայտիչներն էին Եղիշ Թոփչյանը, Հարություն Շահրիկյանը, բժ. Հակոբ Զավրյանը, Արամ Մանուկյանը և ուրիշներ: Բայց ղեկավար շրջաններում գերիշխողը, այնուամենայնիվ, այն տեսակետն էր, որ պետք է հնարավորինս խուսափել արյուն թափելուց, ձգտել կուսակցական շարքերի առջև երևան հանել Միհրանի և նրա համախոհների նպատակների վնասակարությունը ու այդ միջոցով նրանց ոտքի տակից խլել հողը և քայքայել շարքերը: Այս տեսակետի պաշտպանները, ոչ առանց հիմքի, գտնում էին, որ Միհրանի և նրա ընկերների դեմ գենք գործածելու դեպքում նրանք կհերոսանան բանից անտեղյակ զանգվածի առջև: Իրոք, եթե հնարավոր լիներ թուրքահայ հայտնի և առավել աչքի ընկնող դեմքերին դուրս բերել այդ շարժման դեմ, ապա, միգուցե, շարժումը կարելի կլիներ խեղդել սաղմի մեջ: Այդ բանը, սակայն, տեղի չունեցավ: Ճիշտ է, Միհրանի հետևից գնացող մարտիկների մի մասը, 1906 թ. կեսերից սկսած, հեռացավ խմբապետից և վերադարձավ Դաշնակցության շարքերը, բայց զգալի թվով զինվորներ՝ չուրջ 3 հազար մարդ, նույնիսկ մինչև ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովը շարունակում էր հավատարմորեն հետևել իրենց ղեկավարին:

Այս պայմաններում՝ ընդհանուր ժողովը, բացի միհրանականության էությունը բնորոշող բացահայտ ընդունած և հրապարակած որոշումից, ընդունել էր նաև լրացուցիչ, բայց չհրապարակած որոշում՝ Միհրանին կուսակցական ահաբեկչության ենթարկել՝ խնդիրը հանձնելով Դաշնակցության Կովկասյան ահաբեկիչ մարմնին:

1907 թ. մայիսի վերջերից սկսած, ընդամենը չաբաթների ընթացքում, միհրանական շարժումը գնաց դեպի քայքայում:

Ըստ Դաշնակցության պաշտոնական տեսակետի, շարժման արագ ձախողմանը մեծապես նպաստել էր նաև այն պարագան, որ Միհրանը, իր մոլեգնություն մեջ, իբր, դարձել էր Ռուսաստանի գաղտնի ոստիկանության գործակալ, որպեսզի կուսակցության վերին մարմինների դեմ մղվող պայքարում ստանա իշխանությունների գործուն օջակցությունը: Դաշնակցության պաշտոնական ամբաստանության համաձայն՝ հենց այդ դավաճանական գործակցության հետևանքով է, որ Միհրանից արագորեն երես դարձրին 2000-ից ավելի համախոհներ, որոնք համոզված էին, թե նա անկեղծորեն էր ստանձնել թուրքահայերի դատի պաշտպանությունը:

Միհրանական շարժումը հոգեվարք էր ապրում: Մնացել էր Միհրանը իր մի քանի հարյուր կողմնակիցների հետ՝ դաշնակցական ահաբեկիչներից հետապնդված ու մահվան մշտական սպառնալիքի տակ:

Եկավ մի պահ, երբ Դաշնակցության հին հայդուկապետի համար Թիֆլիսը նույնպես դարձավ շատ վտանգավոր: Նա արդեն տեղեկացել էր, որ քաղաքում գտնվող Նիկոլ Դումանը Բաքվից, Երևանից, Կարսից, Նախիջևանից, Ախալցխայից, Ալեքսանդրապոլից և ուրիշ քաղաքներից կանչել է Դաշնակցության ղեկավարությունը նվիրված մի քանի մարտիկների՝ իրականացնելու համար իր և զինակիցներից ոմանց ահաբեկումը: Դումանի խորհրդով՝ Թիֆլիս կանչվեց նաև թուրքահայ խմբապետ կոփեցի Մուշեղը, որին և հանձնարարվեց գործողության իրականացման պատասխանատվությունը: Հեռատես Դումանը չէր ուզում, որ Միհրանը պատուհասվի կովկասահայ որևէ մարտիկի ձեռքով, քանի որ մթնոլորտը շատ էր թունավորված, և դա կարող էր կրքերը է՛լ ավելի գրգռել ու թուրքահայ և կովկասահայ մարտիկների ընդհարումներ առաջ բերել:

1907 թ. մայիսի կեսերին դաշնակցական ահաբեկիչները Թիֆլիսում սպանեցին Միհրանի մի քանի զինակիցների: Այդտեղ մահափորձ կատարվեց նաև Միհրանի վրա, որը սակայն, մնաց կենդանի, և, շուտով, իրեն զորավիգ մի խումբ ընկերների հետ,

Թողնելով Թիֆլիսը, անցավ Հյուսիսային Կովկասի Հանքային ջրերի շրջանի Պյատիգորսկ քաղաքը, հույս ունենալով, որ այնտեղ կարող է ավելի ապահով լինել: Բայց ահաբեկման վճիռը մնում էր ի գորու: Ուր էլ որ նա գնար, վերջիվերջո, պետք է խփվեր: Անշուշտ, դուրին գործ չէր նրան ահաբեկելը: Հրի ու կրակների միջով անցած մարտիկ էր Միհրանը: Խիզախ էր, ճարպիկ, վտանգավոր տեղերից դուրս գալու հնարներն իմացող:

Թիֆլիսից Պյատիգորսկ է մեկնում Նիկոլ Դումանի՝ տարբեր տեղերից կանչած մարտիկների մի խումբ՝ գլխավորությամբ Խանասորի արչավանքի մասնակից աստրախանցի Համբարձում Աղաջանյանի, որը վերցրել էր «Կարապետ Ավագյան» կեղծ անունը և ընկերների շրջանում հայտնի էր Կարո անունով: Խմբի մյուս անդամներն էին Սենիկ (Սենեքերիմ) Աղաջանյանը (կարսեցի), Գարեգին Հարությունյանը (նախիջևանցի), Հայկ Բախչինյանը (ախալցխացի), Ասլան Գրիգորյանը (զանգեզուրցի), Մարտիրոս Գևորգյանը, օրիորդ Անահիտ Փարսաղանյանը (չուչեցի), Արմենակ Սիլվիյանը (պոլսեցի, որը, սակայն, իր գիտակցական կյանքն անցկացրել էր Կովկասում և Ռուսաստանում):

Խմբի Պյատիգորսկ հասնելուն պես Միհրանը խույս է տալիս դեպի Արմավիր: Կարոն և իր մարդիկ հետևում են նրան: Արմավիրի փողոցներից մեկում 1907 թ. հունիսի 1-ին Միհրանը ենթարկվում է նոր ահաբեկման: Այս երկրորդ մահափորձից էլ նա դուրս է գալիս ողջ, թեև վիրավորվում է ոտքից: Գործողություն ժամանակ սպանվում են Միհրանի երկու զինակիցները՝ կոփեցի Խեչոն և ոմն Վարդապետյան: Նույն օրը, հունիսի 1-ին, Թիֆլիսում ահաբեկվում է ղազախեցի Վասիլ անունով միհրանակա-նը*:

Այդ գործողություններից հետո ՀՅԴ Կովկասյան ահաբեկիչ մարմինը տպագրեց և տարածեց մի ազդե, ուր նշված էին կատարվածի պատճառները: «Այս ամէնը յայտնելով ի գիտութիւն, - ասված էր ազդում, - ահաբեկիչ մարմինը կը փութայ յայտարա-

* Մեզ չհաջողվեց պարզել Վարդապետյանի և Վասիլի ինքնությունը և այլ մանրամասներ:

րել, որ խստիւ արգելուած է համակրանքի որեւէ ցոյց ընդունել դատապարտեալներու յուղարկաւորութեան առթիւ. միմիայն ծխատէր քահանան կ'արտօնուի եկեղեցական արարողութիւն կատարելու»:

Անթացուած քայլով վիրավոր Միհրանը 1907 թ. օգոստոսին Արմավիրից անցնում է Յալթա քաղաքը, ուր ապրում էին իր այրի քույրը՝ տիկ. Նազարյանը և սրա որդին՝ Գասպարը: Կարոյի խումբը հետևում է Միհրանին և հասնում Յալթա: Իմանալով այդ մասին, Միհրանը ապաստանում է քաղաքից ոչ հեռու Դերքեոյ գյուղում՝ Գարրիել Վարդեբեայան կեղծ անունով: Կարոն և տղաները գնում են այդտեղ, բայց նրանց չի հաջողվում կատարել իրենց խնդիրը, քանզի փորձված հին խմբապետը իր զգուշութեամբ ի դերև է հանում խմբի ծրագիրը:

Միաժամանակ, պարագաները դասավորվում են շատ անցանկալի կերպով. Կարոյի և նրա ընկերների կամքից բոլորովին անկախ, օգոստոսի 17-ին սպանվում է Միհրանի քրոջ որդին՝ Գասպար Նազարյանը:

Այդ սպանութեան մեղադրանքով ձերբակալվում է ահաբեկիչների ողջ խումբը, ուրիշ չորս հայ ևս, մի ոռու երիտասարդ՝ Պյոտր Բողրովը, երկու ոռու աղջիկ՝ Նինա Շիչլովան և Մարիա Դորուժինսկայան: Ձերբակալութունը կատարվել էր Յալթայի պարետ վրացի Դումբաձեի հրահանգով: Իր վերադասին վերջինս հեռագրել էր. «Կովկասից այստեղ են եկել մի քանի հայ ահաբեկիչներ՝ մեր շրջանում ահաբեկումներ կատարելու համար: Մեզ յաջողուել է բոլորին ձերբակալել: Կատարվում է հետաքննութուն»¹:

¹ «Հայրենիք», № 6 (352), հունիս, 1955, էջ 2:

ՆՐԻՄՅԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀԱՆԳՈՒՄԸ

Էջմիածնի 1906 թ. օգոստոսին տապալված կենտրոնական ժողովի թողած աննպաստ տպավորությունը մեղմելու և ժողովրդի մոտ Հայ եկեղեցու ընկած վարկը վերականգնելու համար, ինչպես նաև հեղափոխություն պարտություն պահելու համար նկատելով, Հայ կղերը 1907 թ. ամռանն ու աշնանը բուռն գործունեություն ծավալեցին ուսահայ եկեղեցական ժողով հրավիրելու համար:

Մկրտիչ Ա Նրիմյան կաթողիկոսը հիվանդ էր և միաբանություն անդամներին ընդառաջ գնալու որևէ ցանկություն հանդես չէր բերում: Դեռ թարմ էր մեկ տարի առաջ տեղի ունեցած էջմիածնի կենտրոնական («ազգային») ժողովի ցրման դառը հիշողությունը, դեռ չէր մոռացվել Հայկական մամուլի փոթորկալից ամբաստանությունների տարափը Էջմիածնի վրա:

Բայց միաբանները շարունակում էին սղոցել ձերուհի կաթողիկոսի ականջը: Թեև Նրիմյանը միանգամայն անտարբեր էր բարձրացված հարցի նկատմամբ, բայց նրա կամքից անկախ, միաբանությունն արդեն ձեռնարկել էր ժողովի հրավիրման նախապատրաստությունը: Ավելին, էջմիածնի մի խումբ կղերականներ նույնիսկ կազմել էին համապատասխան կոնդակ, որն ստորագրելու համար պետք է ներկայացվեր Նրիմյանին:

Էջմիածնի կղերի մտադրությունը զաղտնի մնալ չէր կարող, և լուրն անցավ մամուլի էջերը:

Եթե 1906 թ. էջմիածնի կենտրոնական ժողովի հրավիրմանը դեմ էին արտահայտվել Հայ սոցիալ-դեմոկրատները և ազատականները, իսկ Դաշնակցությունը եկեղեցու և պահպանողականների հետ դրա նախաձեռնողներից մեկն էր եղել, ապա այժմ Հայ հասարակության քաղաքական բոլոր կազմակերպությունները և հոսանքները, բացառությամբ մամուլի պահպանողական օրգանների և եկեղեցու, վճռականապես հանդես եկան էջմիածնի ծրագրած ժողովի հրավիրման դեմ:

Հայ կաղետական նշանավոր գործիչներից Սամսոն Հարությունյանն այդ առթիվ գրում էր.

«Մեր կրօնաւորները տենչում են ժողովի, եւ որովհետեւ

փառքի գլուխներին յատուկ է մեծ բաների մասին մտածել, ուստի եւ վերածնութեան հովերով տարուած՝ նրանք հայ իրականութեան բոլոր նշանաւոր խնդիրները կարգաւորելու համար միտք ունեն գումարել «Ռուսահայոց եկեղեցական համագումար»:

Այն բոլոր գործերը, որ ուզում են կարգադրել մեր արտօնեալները, ժողովրդի գործերն են, եւ դրանց տէրն ու տնօրէնը ժողովուրդն է: Ժողով էք ուզում, բայց անցեալ տարուայ կենտրոնական ժողովը ժողով չէ՞ր: Ինչպէ՞ս կարող էք տանել դուք այդ անունը, դա ձեր քունն է կտրել. ինչէր չարիք դուք այդ ժողովը փակել տալու, այն չկայացնելու համար»¹:

Այնուհետեւ, անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչո՞ւ կղերը շահագրգռված է հրավիրել ռուսահայ եկեղեցական նոր ժողով, Ս. Հարությունյանը շարունակում է.

«Դուք տենչում էք առանց ժողովրդի մասնակցութեան նրա գործերը կարգաւորել ձեր դասակարգային շահերի տեսակէտից եւ ձեր տիրապետութիւնն ամրապնդելու դիտումներով: Գեղեցիկ: Աշխատեցէ՛ք, բայց կեանքն իրենը կանի: Դա հոգեվարքի վերջին արտայայտութիւնն է: Մի բան միայն ի նկատի ունեցէ՛ք, որ հոգեւորականութեան, նրա քարոզողների, կրօնի եւ բարոյականութեան, նրա հիմնարկութիւնների վարկի ընկնելը, նրանց նուաստանալն ու արհամարհանքի մատնուելը աշխարհիկ ոգու բարձրանալու նշանն է: Սարսափելի է աշխարհիկ ոգին, նա ձեր տիրապետութեան թէգերը խզել է արդէն. այդ ոգին ժողովրդի զարթնող գիտակցութեան տարերային հոսանքն է, որ քանդում է ու կը քանդի ձեր փայփայած բոլոր անուրջները»²:

Հայկական մամուլի խստագույն քննադատությունը չկանգնեցրեց էջմիածնի վանքի միաբաններին, որոնք շարունակում էին նախապատրաստել ռուսահայոց եկեղեցական ժողովի հրավիրումը:

Խրիմյան կաթողիկոսի առողջական վատթար վիճակն անորոշ ժամանակով հետաձգեց ծրագրված գործը:

¹ «Կովկասի առաւօտ» (Թիֆլիս), № 14, 5 սեպտեմբերի 1907 թ.:

² Նույն տեղում:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը հետևյալ բնորոշումն է տվել Մկրտիչ Խրիմյանի անձին. «Բարձրահասակ անձն, վեհ ղեմքով եւ առողջ կազմով անձն մըն էր Խրիմեան, բնութեամբ զուարթ, պարագայից յարմարող, ո՛չ ձախորդութեամբ ընկճուող եւ ո՛չ յաջողութեամբ ճոխացող, արտաքնայարդար ձեւերէ հեռու, փառքի երեւոյթները անարգող, միշտ ժպտուն եւ կատակախօս, հմտութեամբ ազգային շրջանակի մէջ հարուստ, տոսպական աւիւնով երգիչ մը, որ մինչեւ վերջի ատեններ խօսող մը եւ գրող մը մնաց իմաստալից գիւտերով եւ գրաւիչ ոճով»¹:

1907 թ. աշնան սկզբներին Խրիմյանի առողջական վիճակը կտրուկ վատթարացավ: Նա այլևս դուրս չէր գալիս վեհարանից, խուսափում էր հյուրեր ընդունելուց: Բայց թուրքահայոց տառապանքների մասին տազնապաբեր լուրերը մինչև կյանքի վերջալույսը շարունակում էին հուզել վշտակիր ծերունուն:

Կաթողիկոսի առողջական վիճակի վատթարացումը համընկել էր Հաագայում (Լա-Հեյ) խաղաղության միջազգային նոր համաժողով հրավիրելու ոռուսական կառավարության առաջարկին: Խրիմյանն շտապ կազմել և Հաագա էր ուղարկել մի պատվիրակութուն՝ թուրքահայոց հարցն այնտեղ բարձրացնելու համար:

Մտահոգ իր ազգի անորոշ ճակատագրով, Խրիմյանը կյանքի վերջի մեկ ու կես ամսում նամակ-ղիմումներ հղեց Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ II-ին, Մեծ Բրիտանիայի թագավոր էդուարդ VII-ին և Պարսկաստանի Մահմեդ Ալի շահին: Առաջին երկու նամակ-ղիմումները նա պատվիրեց պատրաստել սեպտեմբերի 9-ին և ստորագրեց սեպտեմբերի 16-ին, որոնք նույն օրն էլ առաքվեցին: Դիմումներում նկարագրված էին թուրքահայ ժողովրդի շարունակվող անլուր սարսափները, որոնց վերջին ժամանակներում ավելացել էր ավերիչ սովը:

Երկու դիմումները մոտավորապես նույն բովանդակությունն

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., Մայր աթոռ ս. էջմիածին, 2001, էջ 5755:

ունեին՝ տարբերվելով միայն մի քանի մանրամասների մեջ:

Նիկոլայ կայսրին գրած նամակում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Հայտնում էր իր ազգի երախտագիտական զգացմունքները ուսական կառավարությունը, որ «թուրքական Հայերի բախտի նկատմամբ միշտ ցուցաբերել է հոգատարություն»¹: Ապա, որպես դրա հակադրություն, նա վկայակոչում էր թուրքահայության նկատմամբ օսմանյան կառավարության վարած զանգվածային ջարդերի ու կոտորածների տմարդի քաղաքականությունը²: Կաթողիկոսը դժգոհում էր թուրք բարբարոսների գործողությունների հանդեպ եվրոպական պետությունների անտարբեր վերաբերմունքից, որոնք Հայերին տված իրենց սին խոստումների քաղաքականությամբ, ըստ էության, թուրք ազգայնամոլներին խրախուսում էին իրականացնելու նորանոր ոճրագործություններ³:

«Որպես գիշատիչներով լեցուն անապատ քչված ոչխարի Հյուժված հոտ,- գրում էր Նրիմյանը,- Թուրքիայի Հայկական մարզերի քրիստոնյա բնակչությունը իրեն պատեպատ է տալիս, բայց ողբերգական վիճակից դուրս գալու մի ելք չի գտնում»⁴:

Այնուհետև կաթողիկոսն անդրադառնում էր Հայկական Հարցի անցյալի համառոտ պատմությանը, նշում այն անհուն դժբախտությունները, որոնք բաժին են ընկել թուրքահայությանը, միաժամանակ ուս տիրակալից խնդրում էր աջակից լինել հալածական ժողովրդին: «Ներկայումս,- գրում էր նա,- երբ շնորհիվ Ձերդ մեծության բարձր նախաձեռնության, արդեն երկրորդ անգամ հրավիրվում է միջազգային խաղաղության համագումար Հաագայում, դեպի ո՞ւմ պետք է ուղղեմ ես իմ հուսալից Հայացքը, եթե ոչ դեպի խաղաղության գաղափարը պետությունների միջև իրագործելու Մեծ Նախաձեռնողը, դեպի արևելյան քրիստոնյաներին հովանավորող մեծ պետությունը»⁵:

¹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական Հանդես» (Երևան), № 1-2, 1993, էջ 166-167:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 167:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

Դրանից մի քանի տարի առաջ Հանդես գալով Պետերբուրգի գաղութային քաղաքականության դեմ, որը հայերի նկատմամբ հատկապես ցայտուն արտահայտվել էր 1903 թվականին՝ Կովկասի փոխարքա իշխան Գրիգորի Գուլիցինի ջանքերով իրականացված Հայ եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման օրերին, Սրիմյանը, սակայն, կյանքի վերջին շրջանում եկել էր այն հաստատ համոզման, որ հայ ժողովրդի ազգային գոյատևման երաշխավորը կարող է լինել միայն ու միայն Մեծ Ռուսաստանը:

Կաթողիկոսը Պետերբուրգից ստացավ հետևյալ պատասխանը՝ ստորագրված արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Պետրովիչ Իզվոլսկու կողմից.

«Ս.-Պետերբուրգ, 5 հոկտեմբերի
Զերդ Սրբութիւն.

Ի պատասխան սոյն թուականի սեպտեմբերի 16-ի Զեր գրութեան, իմ պարտքս եմ համարում Զեր ուշադրութիւնը հրաւիրել այն հանգամանքի վրայ, որ Կայսերական կառավարութիւնը վերաբերում է անշեղ ուշադրութեամբ դէպի հայ ազգաբնակչութեան դրութիւնն Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում:

Հենց այդ սկզբունքներով ղեկավարուելով, ռուսաց կառավարութիւնը ձեռնարկում է իրենից կախուած բոլոր միջոցները՝ հայերի օրինական իրաւունքների եւ շահերի պաշտպանութեան համար Թուրքիայում եւ այդ ուղղութեամբ նա միշտ հրահանգներ է տուել թէ՛ կայսերական ղեսպանատանը Կ. Պոլսում եւ թէ՛ տեղերում իր հիւպատոսներին:

Յանձնելով ինձ Զեր աղօթքներին, խնդրում եմ ընդունել հաւաստիքս ամենախորին յարգանաց եւ կատարեալ հաւատարմութեան, որով պատիւ ունեմ լինել

Զերդ սրբութեան ամենախոնարհ ծառայ:

(Ստորագրութիւն)»¹:

¹ «Նոր ալիք» (Թիֆլիս), № 5, 6 նոյեմբերի 1907 թ.:

Մկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսը վախճանումից քիչ առաջ վերջին ջանքերն էր գործադրում Թուրքահայաստանի տառապալալ հայերի նյութական փրճակն ինչ-որ չափով թեթևացնելու համար: Այդ նպատակով 1907 թ. հոկտեմբերի կեսերին նա դիմում է Կովկասի փոխարքա, գեներալ-ադյուտանտ կոմս Իլարիոն Վորոնցով-Գաչկովին և խնդրում հանգանակիչ մասնաժողովին արտոնել ռուսահայերի շրջանում կազմակերպելու հանգանակություն՝ աղետյալ թուրքահայերի համար: Կաթողիկոսն ավելորդ չէր համարում փոխարքային տեղեկացնելու, որ Կովկասի նախկին փոխարքա Գոլիցինը ոչ միայն արգելել էր ռուսահայերի շրջանում սկսված հանգանակության շարունակումը, այլև բռնագրավել էր արդեն հավաքված գումարները:

Վորոնցով-Գաչկովը սիրով ընդառաջ է գնում Խրիմյանի խնդրանքին, և 1907 թ. հոկտեմբերի 17 թվակիր (№ 22311) գրությունը նրան հայտնում է, որ ներքին ու արտաքին գործերի նախարարների հավանությունը արտոնում է հանգանակություն կատարել և հաստատում է վեհափառ հայրապետի առաջարկած հանգանակիչ մասնաժողովի կազմը*:

Փոխարքայի համաձայնությունից հետո հանգանակիչ հանձնաժողովն իր գործունեությունն սկսեց ռուսահայություն բոլոր խավերին ուղղած կոչով: «Չզլանալ նպաստ բերել Թուրքական Հայաստանի բազմակերպ աղէտներից տառապող եւ կարօտութեան վերջին ծայր հասած հայ ժողովրդին... Ստացուած նուիրատուութիւնների եւ Թուրքական Հայաստան ուղարկուած դրամական նպաստների մասին պարբերաբար հաշիւ կը

* Հանգանակիչ մասնաժողովն ընտրվել և կաթողիկոսի կոնդակով հաստատվել էր 1907 թ. մայիսին: Նրա անդամներն էին Համբարձում Առաքելյանը, Ավետիք Արասխանյանը, իշխանուհի Սոֆիա Արղունյանը, Գաբրիել Կաֆյանը, Տիգրան Զավենը (Չուգասդյան), տիկ. Հայկանուչ Մարտիրոսյանը, Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանը, Սամսոն Հարությունյանը, Առաքել Սարուխանյանը, բժ. Կարապետ Ստեփանյանը, Քրիստափոր Վերմիչյանը և Ալեքսանդր Քալանթարը: Մասնաժողովն ընտրել էր իր ղեկանը հետևյալ կազմով. Ալ. Մելիք-Ազարյան (նախագահ), Ս. Հարությունյան (փոխնախագահ), Ա. Սարուխանյան (գանձապահ), Հ. Առաքելյան (քարտուղար):

ներկայացուի Հասարակութեան՝ լրագրութեան միջոցով»¹, – ասված էր կոչում:

Պարսից Մահմեդ Ալի շահին գրած նամակին կանդրադառնանք իր տեղում, բայց նշենք, որ Խրիմյանն իր վերջին կոնդակը, իր վերջին խոսքն ուղղեց Հայկական հեղափոխական կազմակերպություններին: Այնտեղ մասնավորապես ասված էր.

«Գերեզմանին դուռը Հասած ծերունի Հայրիկն է, որ իր այլեզարդ գլուխն ու արտասուաթոր մարած աչքերը կը դարձնէ – վերջին անգամ – դէպի հեռուոր հորիզոնները, եւ հաշտութեան, Համերաշխութեան ու եղբայրութեան աղեխարչ յորդոր մը կ'ուղղէ մեր կուսակցութիւններուն»²:

1907 թ. հոկտեմբերի 29-ին (նոր տոմարով՝ նոյեմբերի 9-ին), առավոտյան ժամը 9-ին, 87 տարեկանում վախճանվեց Ամենայն Հայոց Հայրապետ Մկրտիչ Ա. Խրիմյանը՝ կաթողիկոսական պաշտոնը 14 տարի վարելուց* հետո: Նա որևէ հիվանդություն չունէր, ուղղակի ծերություն հետ կապված թուլություն հետևանքով հանգավ անսպասելիորեն:

Հայրապետի վախճանման հաջորդ օրը, համաձայն «Պոլո-ժենիս»-ի (“Положение”) XI հատորի Ա մասի 1148-րդ հոդվածի, Մայր աթոռի սինոդի ավագագույն անդամ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցը կարգվեց կաթողիկոսական տեղապահ:

Դեռ 1885-ին, իր ծննդավայրից հեռանալուց առաջ, Վանի եկեղեցիներում տված հրաժեշտի իր քարոզներով Մկրտիչ Խրիմյանը հետևյալ կտակն էր թողել վասպուրականցիներին.

«Հայոց ժողովուրդ, թէ՛ ձեր Հայրիկը կը սիրէք, իր միակ իղձը կատարեցէ՛ք: Որ տեղն որ մեռնիմ, իմ մարմինս, իմ ոսկորներս Վարազ փոխադրեցէ՛ք եւ հոն թաղեցէ՛ք, ուր թաղուած է արդէն իմ սիրտս: Գլուխս Վարազայ լերան ստորոտը կրնայ Հանգիստ գտնել: Այս թող լինի իմ վերջին կտակը ձեզի: Ժողո-

¹ Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Բ, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 37:

² «Ազգ» (Պոսթոն), № 40, 18 հունվարի 1908 թ.:

* Մկրտիչ Խրիմյանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրվել 1892 թ. մայիսին, կաթողիկոս օծվել ավելի քան 15 ամիս ետք՝ 1893 թ. սեպտեմբերի 26-ին:

վուրդ հայոց, չի մոռնաք ձեր Հայրիկը բերել Վարագ ու թաղել Սենեքերիմ թագաւորի կշտին»:

Սակայն Ուրիմյանի կտակը չկատարվեց: Կյանքի վերջին մեկ ու կես տասնամյակը նա անցկացրել էր կովկասահայութեան մեջ և հարազատացել նրան: Բացի այդ, սովորույթի համաձայն, Ամենայն հայոց վախճանյալ կաթողիկոսները թաղվում էին ս. էջմիածնում:

Նոյեմբերի 6-ին (19-ին) Ուրիմյանի դին հանձնվեց Հողին: Հուղարկավորութեանը ներկա էին էջմիածնի միաբանութեան անդամները, փոխարքայի ներկայացուցիչներ Հակիկը և Լազարը, վրաց ազնվականութեան պատվիրակները, Երևանի գեներալ-նահանգապետ կոմս Տիգենհաուզենը, օտար պետութունների ներկայացուցիչներ, էջմիածին ժամանած այլ բարձրաստիճան պետական, հասարակական, ղինվորական գործիչներ, նշանավոր հայ մտավորականներ¹: Դրսից էջմիածին ժամանած պաշտոնական ներկայացուցիչների թիվը հասնում էր շուրջ 170-ի, իսկ հյուրերի հետ միասին՝ 300-ի²: Ստացվել էին անթիվ-անհամար ցավակցական հեռագրեր³:

Թաղման արարողութեան ժամանակ դամբանականներ ասացին Հուղարկավորութեան արարողութեան նախագահող Մեսրոպ արք. Սմբատյանը և տեղապահ Գևորգ արք. Սուրենյանցը: Հաջորդեցին պաշտոնական և ոչ պաշտոնական դեմքերի բազմաթիվ ելույթներ:

Մկրտիչ Ա Ուրիմյանը թաղվեց Մայր տաճարի մուտքի դռան աջ կողմում, ներսես Ե Աշտարակեցու գերեզմանի կողքին:

Կաթողիկոսի թաղման օրը՝ նոյեմբերի 6-ին Ուրիմյանի Հոգեհանգիստը կատարվեց Պոլսի Գում-Գափուի ս. Աստվածածին մայր եկեղեցում: Պատարագիչն էր պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանյանը⁴: Ներկա էին Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի,

¹ Տե՛ս «Արարատ» (ս. էջմիածին), № 10-11, Հոկտեմբեր-նոյեմբեր, 1907, յաւելում, էջ ԺԳ:

² Երուանդ Տէր-Մկրտիչեան, Գանձեր Վասպուրականի, հատ. Ա, Պոսթոն, 1966, էջ 205:

³ Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, էջ 5755:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Հոլանդիայի, Բելգիայի Կ. Պոլսում հավատարմագրված ղեսպանների, բուլղարների էկզարքի, Հունաց և ասորաց պատրիարքների, պապական նվիրակի, հայ կաթողիկոսների և ավետարանականների ներկայացուցիչները, հայ և օտարազգի խուռներամ բազմութուն:

Նոյեմբերի 12-ին, Թիֆլիսի Վանքի մայր եկեղեցու բակում, մոտ 10.000-ի հասնող բազմության ներկայութեամբ վերահայոց թեմակալ առաջնորդ Գարեգին արք. Սաթունյանը մատուցեց պատարագ և կատարեց Հոգեհանգստի կարգ¹: Հոգեհանգստին ներկա էին փոխարքա կոմս Իլարիոն Վորոնցով-Դաչկովն ու նրա տիկինը՝ կոմսուհի Ելիզավետա Վորոնցովա-Դաչկովան, փոխարքայի երկու օգնականները՝ Միցկևիչը և Շատիլովը, ղիվանատան կառավարիչ Պետերսոնը, փոխարքայի խորհրդի անդամները, պարսից հյուպատոսը, Թիֆլիսի նահանգապետը, բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ, այդ թվում՝ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Սատիսյանը, ազնվականութեան պարագլուխը, հայկական, ռուսական, վրացական մամուլի ներկայացուցիչներ և այլք²:

Հոգեհանգիստ կատարվեց նաև Թիֆլիսի մահմեդականների մզկիթում, որին ներկա եղան պարսից հյուպատոսը, բազմաթիվ թուրք, հայ և օտարազգի կարևոր անձինք: Ճառեր արտասանեցին ղազի Ախունդը, Մուհամեդգաղեն և ուրիշ կրթյալ մուսուլմաններ՝ ղրվատելով Ամենայն հայոց կաթողիկոսի բարեմասնութունները:

Նոյեմբերի 14-ին Վանում տեղի ունեցած սգո պատարագը մատուցել էր Վանի առաջնորդ Ներսես եպս. Սապայանը: Սգահանդես կատարեցին նաև քաղաքի հայ ավետարանականները:

Կաթողիկոսի թաղումից հետո Մայր աթոռի միաբանութունը և զրսից եկած պաշտոնական հյուրերը հավաքվում են վեհարան՝ ժողովի, ուր առաջարկվում է Խրիմյան Հայրիկի անունով կազմել մի հիմնադրամ՝ թանգարան կամ դպրոց հիմնելու համար: Սկսվում է հանգանակություն, այդ թվում՝ ար-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 146, 1 նոյեմբերի 1907 թ.:

² Նույն տեղում, № 158, 15 նոյեմբերի 1907 թ.:

տասահմանյան հայ գաղութներում: Այսպես, նոյեմբերի 22-ին հանգանակություն է կազմակերպվում Նյու Յորքի հայ գաղութում՝ ամերիկահայոց առաջնորդ Հովսեփ արք. Սարաջյանի գլխավորությամբ: Հանգանակված գումարը՝ «Հայրիկեան հիմնադրամ» անվան տակ, որոշվում է տրամադրել Վարազա ժառանգավորաց վարժարանին: Զեռնարկին արձագանքում են ամերիկահայ ուրիշ գաղութներ և հավաքված գումարով նախատեսվում է Վասպուրականում հիմնել երկրագործական դպրոց*:

Խրիմյանը կյանքից հեռացավ՝ թողնելով հարուստ կենսագրություն՝ լուսավորիչ ու մանկավարժ, փայլուն հոետոր ու փիլիսոփա, արձակագիր ու բանաստեղծ, հասարակական ու կրոնական խոշոր գործիչ, մեծ հայրենասեր ու մեծ քաղաքացի:

Մկրտիչ Խրիմյանը հեղինակել է մեծ ու փոքր գրական գործեր, որոնց զգալի մասն սկզբնապես լույս է տեսել «Արծուի Վասպուրականի» և «Արծուիկ Տարօնոյ» թերթերում: Դրանցից «Հրաւիրակ Արարատեան» և «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց» ստեղծագործությունները տպագրվել են գրաբար, 1850 և 1851 թվականներին: Սրանց հաջորդել են ժողովրդին հասկանալի

* Ամերիկահայ գաղութներում (բացի Նյու Յորքի գաղութից) հանգանակված 6000 դոլարը Զիկագոյի դրամատան մեջ մնալով՝ տոկոսների հավելումով 1933 թ. հասնում է 10.000 դոլարի: Նկատելով, որ Երևանի նորաբաց գյուղատնտեսական ինստիտուտը զուրկ է լաբորատորիաներից և գործնական աշխատանքների այլ հարմարություններից, հանգանակված գումարի պահպանությունն ու ծախսման կենտրոնական հանձնախումբը դիմում է Նորհրդային Հայաստանի կառավարությանը՝ գյուղատնտեսական ինստիտուտի համար Երևանում կառուցելու մի հարմարավետ շենք: Հանձնախումբին ուղարկված պատասխան նամակով կառավարությունը տեղյակ է պահում, որ որոշված է գյուղատնտեսական ինստիտուտի համար հանրապետության մայրաքաղաքում կառուցել մի խոշոր շենք՝ 30.000 դոլար արժողությամբ, և որ ինքը՝ կառավարությունը հանձն է առնում հոգալ ծախքի կեսը, պայմանով, որ «Հայրիկեան հիմնադրամը», իր հերթին, տրամադրի մնացած 15.000 դոլարը: Կենտրոնական հանձնախումբը տալիս է իր համաձայնությունը ու Երևան է փոխանցում 5.000 դոլար, մնացած 10.000-ը հաջորդաբար ուղարկելու խոստումով (տե՛ս Երուանդ Տէր-Մկրտիչեան, Գանձեր Վասպուրականի, հատ. Ա, էջ 207):

լեզվով գրած 10 երկերը՝ «Մարգարիտ արքայութեան երկնից» (1866), «Յիսուսի վերջին շաբաթը եւ խաչի ճառ» (1876), «Ժամանակ եւ խորհուրդ իւր» (1876), «Վան-Գոյժ» (1877), «Հայ-Գոյժ» (1877), «Դրախտի ընտանիք» (1878), «Պապիկ եւ թոռնիկ» (1894), «Թագաւորաց ժողով» (1900), «Վերջալոյսի ձայներ» (1901), «Ողբացող Խորենացին» (1902): «Բարենորոգմանց ծրագիրներ» աշխատությունը լույս է տեսել Հեղինակի վախճանումից հետո՝ 1909-ին: 1929 թ. լույս տեսան Խրիմյանի ամբողջական երկերը: Հեղինակի երկասիրությունները հայկական տաղաչափությունամբ քերթվածներ են, կրոնաչունչ գրվածքներ, ընտանեկան խրատներ, ամուսիններին և մայրերին ուղղված հորդորներ, կրթական դասեր և այլն:

Իհարկե, վերը նշված գրվածքները չեն կարող հավակնել դասվելու գեղարվեստական բարձր արժանիքներ ունեցող ստեղծագործությունների շարքին: Օրմանյանի խոսքերով՝ Խրիմյանը «մեծ գործեր արտադրած չէ, ... ետեւէն մեծ հետք մը թողած չէ»¹: Դա, մեծ մասամբ բացատրվում էր այն բանով, որ նա դպրոց չէր հաճախել, չուներ նույնիսկ տարրական կրթություն, իր ողջ գիտելիքները ձեռք էր բերել ինքնակրթությամբ: Բայց Խրիմյանի մտքի արգասիքն, այնուամենայնիվ, ժամանակին մեծ դեր է կատարել: Նրա գրվածքներն իրենց պարզությունամբ ու մատչելիությունամբ ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ քարոզել ու սերմանել են հայրենասիրություն, ազգասիրություն, հայրենապաշտություն, սեր ու ազնվություն, ապագայի նկատմամբ հավատ ու պայքարի կորով, հատկանիչներ, որոնք դարձել էին պատվիրաններ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի դարաշրջանի անձնվեր մարտիկների համար:

«Ամէն անգամ, երբ խօսք է լինում Խրիմեանի մասին, երբ թերթում եմ նրա այս կամ այն գրուածքը եւ կամ ծանօթանում նրա կեանքի այս կամ այն շրջանի հետ, - գրել է Երվանդ Ֆրանգյանը, - միշտ իմ աչքի առաջ պատկերանում է հայ իմաստասէրի կերպարանքը - նման յոյն իմաստասէրի, մի Սոկրատի,

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, էջ 5755:

մի Պլատոնի: Եւ թուամ է, թէ հայ աշխարհում, մեր կեանքի եւ գրականութեան մէջ, չկայ մէկ ուրիշը, որին այդ որոշիչը – իմաստասէր – այնքան յատկանշական լինէր, որքան Նորմեանին»¹:

* * *

Մկրտիչ Ա Նորմեյան կաթողիկոսի վախճանումից հետո հայկական մամուլը ամիսներ շարունակ լուսաբանում էր հանգուցյալ վեհափառ հայրապետի անցած ուղին, հայ հասարակական միտքը վերլուծում ու գնահատում էր նրա խաղաղած դերը հայոց պատմութեան մեջ: Գնահատականները հակասական էին:

«Դրօշակը» կաթողիկոսի մահախոսականում գրում էր. «Նորմեանի մահով բարոյական մեծ փոթորկալից ոյժ մըն է որ կ'անհետանայ հայ ազգէն. անոր մէջ տիրող գիծը բողոքողի ըմբոստ ոգին է, որ սոսկումը ունի ստրկութեան եւ իմացականութիւնը ազատութեան: Իր կրօնական ու գրական գործունէութիւնը փառաբանումն է ժողովուրդին, անոր օգուտն ու բարօրութիւնը...»²: Ապա՝ «Հայրիկի կեանքը անմահօրէն կապուած է մեր ազգին նոր պատմութեան հետ, որուն տուաւ կեանք եւ հոգի եւ ստեղծեց հոսանքը որ կը դիմէր դէպի ապագան: Իր լեցուն կենսագրութիւնը գրել, ըսել է հայ ժողովրդի ժամանակակից պատմութիւնը գրել. ոչ մէկ դէմք այդքան չքեղ եւ այդքան լայն ժողովրդական համակրանքի չէ արժանացած մեր մէջ. ի զուր չէր որ հայ ժողովուրդը երախտագիտօրէն անոր տուաւ «Հայրիկ» համեստ անունը, որ ցեղի մը զգացումը կը խորհրդանշէ»³:

Անդրադառնալով Նորմեյան Հայրիկ երևույթին՝ Ավ. Իսահակյանը գրել է. «... Հայ ժողովուրդն է՛լ չի մոռանայ նրան: Քա-

¹ Երուանդ Ֆրանգեան, Հայ միտքը. Երկրորդ գիրք, Նորմեան Հայրիկ, Գահիրէ, 1925, էջ 3:

² «Դրօշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 162:

³ Նույն տեղում, էջ 164:

նի հնանայ, այնքան աւելի կը պայծառանայ նրա յիշատակը: Նա դարերի միջից պիտի նայէ հայ ժողովուրդին եւ պիտի խօսէ նրա հետ հարազատ լեզուով, նրա նուիրական իղձերից եւ անմահ նպատակներից: Ժողովուրդը նրան չի մոռանայ երբեք, որովհետեւ նրա սրտից էր եկել եւ դէպի նրա սիրտն էր գնում»¹:

Հնչակյանները ևս Խրիմյանին բնութագրում էին որպես հայ ժողովրդի պատմության մեջ բացառիկ դեր խաղացած եզակի անհատականություններից մեկը, որն իր հմայիչ կերպարի մեջ մարմնավորել է մի ողջ ժողովրդի ազգային իղձերն ու ապագայի հույսերը:

Առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ, որ հեղափոխականներն այդպես անվերապահ ամենաբարձր գնահատական էին տալիս հոգևոր դասի կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկին: Բայց տարօրինակ բան չկա, եթե նկատի առնենք, որ ինքը՝ Խրիմյանը կանգնած է եղել հայկական հեղափոխության ակունքներում: Կ. Պոլսի երբեմնի երկու պատրիարքներ և էջմիածնի երկու կաթողիկոսներ Խրիմյանն ու Իզմիրլյանը, որին Պոլսում առաջինը նախորդել էր երկրորդին, իսկ էջմիածնում երկրորդը 1908 թ. հաջորդեց առաջինին, բացառություն էին միշտ հնազանդություն քարոզող և հեղափոխություններն անընդունելի համարող Հայոց եկեղեցու կյանքում: Խրիմյանը համակիր էր Դաշնակցությանը, իսկ Իզմիրլյանը՝ հնչակյաններին, և նրանք իրենց քաղաքական համակրանքն արտահայտում էին հրապարակայնորեն:

Բայց Մկրտիչ Խրիմյանին տրված դրական, հիացական գնահատականների կողքին հնչում էին նաև հակառակ կարծիքներ:

Կաթողիկոսի թաղմանը գնացած և Թիֆլիս վերադարձած անձինք չափազանց դժգոհ էին այն ամենից, ինչ տեսել էին էջմիածնում:

«Մշակի» խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարը գրում էր. «էջմիածնից վերադարձած պատգամաւորները շատ աննպաստ

¹ «Խրիմեան հայրիկ» (Մահուան 50-րդ տարեկիցին առթիւ), կազմեց Անդրանիկ Լ. Փոլատեան, Նիւ Եորք, 1957, էջ 43:

տպաւորութիւնների տակ են հեռացել այնտեղից: Էջմիածինը նրանց առաջ ներկայացել է իբրեւ մի աւերակ, իբրեւ սնանկացած մի հիմնարկութիւն: Ճեմարանը՝ անապահով վիճակի մէջ, վանքական սնդուկը՝ դատարկ, վարչական գործերը՝ քայքայուած դրութեան մէջ, ընդհանուր տրամադրութիւնը՝ տարտամ եւ լքեալ – ահա՛ տպաւորութիւնը»¹:

Խրիմյանին հատկապէս քննադատում էին ազատական և անկախ մամուլի օրգանները:

Դեռ կաթողիկոսի հուղարկավորությունից առաջ, նոյեմբերի 2-ին, «Մշակ» նշում էր, որ մինչև Պոլսի Հայոց պատրիարք ընտրվելը (1869), Խրիմյանը ձեռք էր բերել համահայկական հոչակ, որը տարեցտարի աճում էր: Այդ շրջանում նա, անշուշտ, ազգի դրոշակակիրն էր, նրա առաջին ղեկավարը, և նրա վրա էին բեռնված հայ ժողովրդի բոլոր խավերի մեծագույն հույսերը:

Բայց պատրիարքությունն ստանձնելուց սկսվեց այն սխալների շարքը, որ գործեցին թե՛ ինքը և թե՛ նրա ուխտյալ բարեկամները:

Թերթը գրում էր, թե քանի որ Խրիմյանն իր էությամբ կոչված չէր վարչական գործունեության համար, ուստի պատրիարքության տարիները փառք չավելացրին նրա անվանը: Նա ստիպված եղավ թողնել պատրիարքական աթոռը 1873 թ. և նորից մտավ ժողովրդական զանգվածների մեջ, հաղորդակից եղավ բոլոր խավերին, արձագանքիչը եղավ հայ ժողովրդի ցավերի և արտահայտիչը նրա իղձերի, շարունակեց ծավալել բուռն գրական գործունեություն, կրկին փայլեց իբրև քարոզիչ, իբրև գաղափարական ղեկավար²:

Իր կոչմանը ծառայելու համար Խրիմյանին պետք չէին բարձր դիրք և պատրիարքական իշխանություն, նշում էր Ալ. Քայանթարը: Նրան անհրաժեշտ էր «ազատ մթնոլորտ՝ նուիրուելու այն գործին, որը նրան սիրելի էր եւ որի համար նրա տաղանդը կարող էր գործել ուժեղ եւ ազատ»³:

¹ «Մշակ», № 158, 15 նոյեմբերի 1907 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 147, 2 նոյեմբերի 1907 թ.:

³ Նույն տեղում:

Եվ շատ բնական ու հասկանալի էր, որ երբ 1892 թ. առաջացավ էջմիածնի կաթողիկոսական գահին արժանավորագույն եկեղեցականի բարձրացնելու հարցը, բոլորի հայացքն ուղղվեց դեպի Խրիմյանը, որին վաղուց ժողովուրդը մկրտել էր «Հայերի Հայրիկ» պատվանունով*։ Նա ընտրվեց կաթողիկոս և, ինչպես նշել ենք էջատակում, սկսեց էջմիածնում գործել 1893 թ. սեպտեմբերի 26-ից¹։

Ամենքը համոզված էին, գրում է «Մշակը», որ Խրիմյանի կաթողիկոսությունից օրոք Հայոց եկեղեցու բարենորոգության մի նոր շրջան կբացվի։ Բայց հույսերը չիրականացան²։ Խրիմյանն, անշուշտ, շարունակում էր մնալ փայլուն քարոզիչ, տաղանդավոր գրուցակից, ժողովրդագետ ու բանաստեղծ, բայց եկեղեցու կառավարման տարիներին, ժամանակակիցներից շատերի վկայությամբ, այնպես էլ չյուրացրեց վարչական գործունեության հիմունքները։

Այդ հանգամանքը ճիշտ է նկատել Երվանդ Ֆրանգյանը, գրելով. «Խրիմեանը բարոյականի մի մեծ դէմք էր, թերեւս եզակի հայ աշխարհում, պարզ և բիւրեղ, պարզութեան և ճշմարտութեան քուրմ։ Նա վարչական մարդ չէր և ոչ էլ դիւանագէտ։ Այս տեսակէտից նա ճիշտ բնորոշեց իրեն Բերլինի վեհաժողովում։ Եւ նրա կաթողիկոսութիւնը պիտի համարել մի թիւրիմացութիւն, մի վրիպում նրա կեանքում։ Դրա մեջ չէր և այդտեղ չպէտք է որոնել նրա մեծութիւնը, նրա հմայքը։ Ընդհակառակը, կաթողիկոսանալով՝ նա մի յայտնի չափով նուաստացաւ որպէս բարոյական հեղինակութիւն...»³։

* Հայոց առաջին կաթողիկոս Գրիգոր Ա Պարթևին հայ ժողովուրդն արժանացրել էր «Լուսավորիչ Հայոց», Մեծն Ներսես Ա Պարթև հայրապետին՝ «Հայր Հայրենյաց» պատվանվանը, Ներսես Ե Աշտարակեցին հորջորջված էր «Պաշտպան Հայրենյաց», Մկրտիչ Ա Խրիմյանը՝ «Հայոց Հայրիկ»։ Այս վերջին պատվական անվան մեջ ամփոփված էին մի կողմից հայերի պատկառանքը, մյուս կողմից՝ նրանց քնքուշ, փաղաքշական զգացմունքները պաշտելի մարդու նկատմամբ։

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 147, 2 նոյեմբերի 1907 թ.։
² Տե՛ս նույն տեղում, № 144, 30 հոկտեմբերի 1907 թ.։
³ Երուանդ Ֆրանգեան, Հայ միտքը. Երկրորդ գիրք, Խրիմեան Հայրիկ, էջ 6։

Իհարկե, շեշտում էր «Մշակը», էջմիածնի քայքայված վիճակը, ենթակայական (սուբյեկտիվ) գործոնից բացի, բացատրվում էր նաև առարկայական (օբյեկտիվ) պատճառներով: «Նրիմեանի կաթողիկոսութեան օրօք մեծագոյն աղէտներ թափուեցին Հայ ազգի գլխին, որոնց ծանրութեան տակ նա ընկճուեց ծայր աստիճան»¹: Տեսնելով այդ աղետները՝ կաթողիկոսն անկարող եղավ որևէ էական դարման անելու դրանց դիմաց:

Արշակ Զոպանյանն ընդհանուր առմամբ բարձր գնահատելով Հայ իրականությունից մեջ Նրիմյանի խաղացած դերը, միաժամանակ նրա գործունեությունից կաթողիկոսական շրջանը համարում էր «խիստ պակասաւոր»²: «Երբ կը բաղդատենք զինքը Գէորգ կաթողիկոսին հետ (նկատի ունենալ Գևորգ Դ Քերեսթեջյան Ամենայն Հայոց Հայրապետին:– Հ. Ս.), տարօրինապէս կը փոքրանայ Նրիմեան,– գրում էր նա:– ... Նոյն իսկ Մակարը (Մակար Ա Թեղուտցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:– Հ. Ս.), թէեւ չհասնի Գէորգի մեծութեանը, մեզի թողած է յիշատակ մը լուրջ ու խելացի կաթողիկոսի, հեռատես, խոհեմ ու կորովի պետ, հոգեւին կապուած Հայ Եկեղեցւոյ շահերուն, Հայրական գործով լեցուն դէպի վանքն ու միաբաններն ու ամբողջ ազգը, ծանրգլուխ ու ազնիւ մարդ: Նրիմեան եղած է Հայրապետ մը ինքնամոլ, անկարգապահ եւ քայքայիչ: Արդէն ի ծնէ կարգի ու կանոնի ձկիլ չգիտցող մարդ, «ազգին չփացած զաւակն» ըլլալու հանգամանքը իր այդ թերութիւնը աւելի շեշտած է եւ զինքը մղած՝ իր անհպելի կուռքի գիտակցութեանը մէջ՝ ինքզինքը Միաբանութենէն, Լուսաւորչայ գահէն, իր նախորդներէն, իր ազգէն զեբրազանց էակ մը նկատելով՝ խելքին փչածն ընելու»³:

Զոպանյանը մեկ առ մեկ վերլուծում էր Նրիմյան կաթողիկոսի «գործած աւերները» էջմիածնի վանքում և ընդհանրապես Հայ եկեղեցւում, միաբանությունում, Գևորգյան ձեռնարանում, էջմիածնի կաթողիկոսությունից օրգան «Արարատ» Հանդեսում և այլն: Նա ցավով էր նշում Նրիմյանի՝ նշանավոր մտավորական

¹ «Մշակ», № 144, 30 հոկտեմբերի 1907 թ.:

² «Անահիտ» (Փարիզ), № 1-2, ապրիլ-մայիս, 1909, էջ 2:

³ Նույն տեղում:

եկեղեցականների տևական հալածանքի փաստերը, հատկապես հանճարեղ Կոմիտաս վարդապետին ճնշելը, «Արարատ» հանդեսի խմբագիր, գերմանական համալսարաններում կրթություն ստացած տաղանդաշատ հայագետ-գիտնական Գարեգին վրդ. Հովսեփյանցին հետապնդելն ու աշխատանքից ազատելը և այլն¹:

Էջմիածնի անմխիթար վիճակի մասին բազմաթիվ նկարագրություններ կան արխիվներում: Մատենադարանում պահպանվող մի փաստաթղթի հեղինակները որոշակի անուններով ցույց էին տալիս, թե հայ եկեղեցականները Էջմիածնի միաբանությունում և ոուսահայ թեմերում ինչպիսի ֆինանսական և այլ կարգի զեղծումներ էին անում: Օրինակ էր բերվում, որ Բեսարաբիայի թեմի կալվածքների կառավարիչ Համազապ վրդ. Համազասպյանը կալվածքների արդյունքներից գողացել է 30.000 ռուբլի, բայց երբ բացահայտվել էր գողությունը և այդ մասին իմաց էին տվել Նրիմյան կաթողիկոսին, նա ասել էր. «է՛հ, ըչտը, մեր վարդապետին պէտք չէ տալ օտարին՝ պատժելու»: Այդ գողության գործը մանրամասն արձանագրվել էր և նախապատրաստվել էր հանցագործին պատժելու համար, բայց կաթողիկոսը նրան անպատիժ էր թողել, ավելին, ուղարկել էր Թիֆլիս, ուր միանգամից վարում էր երեք պաշտոն՝ կալվածքների կառավարիչ, ս. Սարգիս վանքի վանահայր և կոնսիստորիայի անդամ²:

Վիճակը նույնքան բարձիթողի էր Էջմիածնի վանքում, ուր ամենուրեք անտարբերություն էր: Կաշառակերություն ու գողության ակտերը այստեղ նույնպես բնադրել էին և տարածվել վանքի բարձրաստիճան հոգևորականների շրջանում:

Ուրիշ անգամ, նշված է փաստաթղթում, երբ Երեմիա եպիսկոպոսը ճանապարհին բռնում է Սարգիս եպիսկոպոսի գողացած երկու փութ յուղը և դիմում է Նրիմյանին, նրան պատասխանատվության կանչելու համար, կաթողիկոսը պատասխանում է. «Հա՛, ըչտը, ան գողցաւ որ ուտէ, դուն ալ բռնեցիր. դե՛հ, տա՛ր դուն ալ կե՛ր»³:

¹ «Անահիտ», № 1-2, ապրիլ-մայիս, 1909, էջ 2:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ա, վավ. 281, թ. 1:

³ Նույն տեղում, թ. 3:

Կաշառակերության ու գողության ախտերը լայնածավալ բնադրել էին և տարածվել նույնիսկ վանքի ամենացածր աշխատողների շրջանում: Սրանք կաշառքով ծախում էին սրբազան ու նվիրական պաշտոններ: Փաստաթղթի հեղինակները շարունակում էին. «Օրինակ՝ Մուքուրիկ Թաթուր, այգեպան Պողոսը, խոհարար Թորոսը միաբանուած, տիրացուներից առնում էին հարիւրաւոր ուրբիներ եւ նրանց ձեռնադրել տալիս: Վանքի տնտեսավար Սիմոնիկը, դայֆէճի Վահան-Կորիւն վարդապետը անարժան քահանաներին ջրի երես հանելու փոխարէն արժանացնում են պարգեւների: Իսկ միաբան վարդապետերի անիրաւ վարմունքի շահատակութիւնն արդէն չափից անցել է»¹:

Չորս էջանոց այդ փաստաթղթում կան ուրիշ տխուր օրինակներ ևս, որոնք ցույց էին տալիս Հայ եկեղեցու իրական վիճակը Ռուսաստանի տարածքում:

«Հայոց եկեղեցու անմխիթար վիճակն այլևս հանդուրժել չի կարելի», Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանին գրած նամակում բողոքում էր Հարություն ավագ քահանա Պոպովյանը: Նա ցավով նշում էր, որ ինչպես ճեմարանի, այնպես էլ ամբողջության մեջ էջմիածնի վարկն ընկած է ժողովրդի աչքում²:

Ի տարբերություն Հայ ազատական հոսանքների, հատկապես «Մշակ»ականների և ուսասՀայ սահմանադրական ղեմնկրատների, Հայկական ազգային հեղափոխական կուսակցությունները, նրանց մամուլի օրգանները ժխտում էին Մկրտիչ Ա Նրիմյանի վարչական գործերին ուղղված քննադատությունները, գտնելով, որ էջմիածնի անմխիթար վիճակի համար պատասխանատուն ողջ ուսասՀայությունն է:

Չնայած վարչական գործունեության մեջ ունեցած խիստ թերացումներին, այնուամենայնիվ, Մկրտիչ Նրիմյանը մնում է Հայոց նորագույն շրջանի պատմության խոշորագույն ղեմքերից մեկը, ով իր ողջ ուժերն անմնացորդ նվիրաբերեց Հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության գործին:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ա, վավ. 281, թ. 1:

² Նույն տեղում, Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 100, վավ. 168:

ԵՐՐՈՐԴ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՅԻ ՀՐԱՎԻՐՈՒՄԸ

Ինչպես նշել ենք, ցարական կառավարությունը, առանց լուրջ պատճառարանությունների, իրար հետևից արձակել էր երկու պետական դումաները՝ Առաջին («կաղետական») դուման և Երկրորդ («սոցիալ-դեմոկրատական») դուման: Հատկապես Երկրորդ պետական դումայում բյուրոկրատիայի դեմ հնչած ցասկոտ հարձակումները և առաջ քաշված սպառնալից պահանջները խլացրել էին ցարի ականջները և ցցվել նրա երևակայության մեջ: Դա բազմամիլիոն ժողովրդի միահամուռ ապտակն էր միապետի երեսին:

Երկրորդ Պետական դուման ցրելու նիկոլայ II-ի հունիսերեքյան հրամանագիրն (մանիֆեստը) ազդարարում էր, թե 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ի հրամանագիրը մնում է ուժի մեջ, և միայն փոխվում է ընտրությունների կարգը: Իրականում, ընտրական նոր օրենքով, այդ հրամանագրից բան չէր մնում: Դա բացահայտ ազգայնամոլական (չովինիստական) ուղղություններ: Ցարի հրամանագիրն ազդարարում էր. «Ռուսական պետության ամրապնդման համար ստեղծված պետական դուման պետք է ռուսական լինի իր ոգով: Տերություն կազմի մեջ մտնող այլ ազգությունները պետք է իրենց կարիքների ներկայացուցչությունն ունենան պետական դումայում, բայց նրանք չպետք է լինեն և չեն լինի նրանց թվում, որոնց հնարավորություն է տրված լինելու զուտ ռուսական հարցերի տնօրինողներ: Իսկ պետության այն ծայրամասերում, որտեղ բնակչությունը բավականաչափ քաղաքական զարգացման չի հասել, պետք է պետական դումայի ընտրությունները դադարեցնել ժամանակավորապես»:

Երկրորդ պետական դուման ցրելուց հետո ցարական կառավարությունը ընտրական նոր օրենք հրատարակեց: Ինչպես Երկրորդ պետական դումայի արձակումը, այնպես էլ Երրորդ դումայի ընտրական նոր օրենքի ստեղծումը կապված էին Պյոտր Արկադևիչ Ստոլիպինի անվան հետ: Այդ նոր օրենքով՝ դումայի պատգամավորների թիվը 524-ից իջեցվեց 442-ի, ընդլայնվեցին կալվածատերերի և բուրժուազիայի իրավունքները, մեծապես

սահմանափակվեցին ազգային ծայրամասերի բնակիչներին՝ նոր դուժմ պատգամավորներ ուղարկելու հնարավորությունները: Օրինակ՝ Լեհաստանի պատգամավորների թիվը կրճատվեց 2,5 անգամից ավելի (Երկրորդ դուժմայում ունեցած 37-ի փոխարեն Երրորդ դուժմայում այնտեղից պետք է ընտրվեք ընդամենը 14 պատգամավոր): Է՛լ ավելի՝ մոտ 3 անգամ կրճատվեց Կովկասի պատգամավորների թիվը (29-ի փոխարեն 10 պատգամավոր): Միջին Ասիան բոլորովին զրկվեց պատգամավորներ ունենալու իրավունքից, մինչդեռ Երկրորդ դուժմայում այնտեղից ընտրվել էր 21 պատգամավոր¹:

Ընտրական նոր օրենքի հիման վրա 1907 թ. աշնանը տեղի ունենալիք Երրորդ պետական դուժմայի ընտրությունների համար Անդրկովկասում կազմվեց 6 ընտրական օկրուգ: Ըստ որում՝ խստիվ որոշված էր, թե ո՛ր օկրուգում ո՛ր ազգությունից է պատգամավոր ընտրվելու:

Նախընտրական պայքարը հենց սկզբից սուր բնույթ կրեց: Հատկապես Անդրկովկասում դա տեղի էր ունենում ահաբեկման ու բռնությունների պայմաններում: Այստեղ բնակչություն լայն զանգվածներն անտարբեր էին ընտրապայքարի նկատմամբ: Ժողովրդի մեծ մասը, հատկապես գյուղացիական զանգվածները, չգիտեին, թե ինչ բան է պետական դուժման: Այլ խնայողական վկայում էր. «Երբ 1908 թ. Ցալկիի շրջանի (ոչ հեռու Թիֆլիսէն) մէկուն մէջ հարցուցի գիւղացիներուն, թէ ի՞նչ է Պետական դուժմա (պարլամենտ), անոնք պատասխանեցին, որ Պետական դուժմա կը նշանակէ ոստիկանապետերու ժողով: Խեղճ գիւղացիի աչքին բարձր իշխանութեան հասկացողութիւնը ոստիկանապետէն այն կողմը չէր անցներ»²: Ահա՛ այս պայմաններում է, որ քաղաքական ուժերը դիմում էին հնարավոր բոլոր միջոցներին՝ իրենց առաջադրած թեկնածուներին դուժմա ուղարկելու համար:

Ընտրական օրենքի համաձայն, Երևանի, Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգները, միասին վերցրած, առաջադրելու էին 2

¹ Տե՛ս Փ. Ի. Самойлов, По следам минувшего, ОГИЗ – Госполитиздат, Москва, 1948, с. 161.

² «Հայրենիք», № 8 (116), հունիս, 1932, էջ 131:

պատգամավոր, որոնցից մեկը՝ Հայ: Այդ նահանգներից ընտրված 25 ընտրող-պատվիրակները (всѣборщину) պետք է հավաքվեին Ելիզավետպոլում և այնտեղ ընտրեին դումայի պատգամավորներին:

Բաքվի բոլշևիկների կոմիտեի հանձնարարությունը՝ Ստ. Շահումյանը ղեկավարում էր դումայի նախընտրական արշավը նշված երեք նահանգների հայ բանվորների ընդհանուր ընտրախավում (կուրիայում):

Հատկապես անհաշտ մրցակցություն էր ծավալվել Բաքվում: Քաղաքի բանվորական շրջաններում ընտրապայքարն ավարտվեց բոլշևիկների կատարյալ հաղթանակով: Ընտրված բոլոր չորս պատվիրակները (Բոկով, Տրոնով, Մորզովցև, Արկերյան) բոլշևիկներ էին: Նրանց հետ Ելիզավետպոլ մեկնեցին Ստեփան Շահումյանը և Ասքանազ Մոսվյանը: Հոկտեմբերի 13-ին Ելիզավետպոլում տեղի ունեցավ պատվիրակների նախընտրական խորհրդակցություն, որտեղ տարբեր խմբավորումներ հանդես եկան իրենց ծրագրերով: Հոկտեմբերի 14-ին տեղի ունեցավ դումայի պատգամավորների ընտրությունը: Երևանի նահանգից ընտրված պատվիրակներ Համբարձում Առաքելյանը և Սիմոն Զավարյանը անհրաժեշտ ձայներ չստացան: Վերջում՝ հայերից մնացին երկու հոգի՝ բոլշևիկ բանվոր, գետաչենցի Արչակ Արկերյանը և երգվյալ հավատարմատար, դաշնակցական Հովհաննես Սաղաթեյանը, որը պատգամավոր էր եղել Երկրորդ պետական դումայում: Հայ պատվիրակների մեծ մասը, այդ թվում բոլոր կաղետ պատվիրակները, իրենց ձայնը տվեցին Հ. Սաղաթեյանին, և նա երկրորդ անգամ ընտրվեց պետական դումայի պատգամավոր:

Արչակ Արկերյանին ձայն չտվողները պատճառաբանել էին, որ «նա անգրագետ է»: «Մշակ» թերթի Գանձակի թղթակիցը ևս Արկերյանի չընտրվելը թերթի 1907 թ. № 132-ում բացատրել էր նույն պատճառով: Ստ. Շահումյանը հոկտեմբերի 16-ին «Մշակի» խմբագրությունը գրում է նամակ, որը տպագրվում է № 134-ում: «Արչակ Արկերյանը համալսարանական դիպլոմ չունի, - նշում էր նա, - այդ պարզ է, իհարկե, բայց նա ոչ միայն շատ լավ «գրագետ» է, այլև Բաքվի 50 հազար բանվորության

լավագույն ներկայացուցիչներից մեկն է»։ Կաղետները Արկերյանին ձայն չտվեցին, որովհետև նա «սոցիալ-դեմոկրատ է և այն էլ «բուլչեիկ» սոցիալ-դեմոկրատ։ ... Այստեղ է ահա՛ գաղտնիքը, պարոննե՛ր, և հարկավոր է քաջություն ունենալ խոստովանելու այդ»¹։

Արկերյանին ձայն չտվողների պատճառաբանությունն մեջ տրամաբանություն կար. նա, իսկապես, չուներ պատգամավորի համար անհրաժեշտ կրթություն ու գիտելիքներ, որպեսզի կարողանար դուժայի ամբիոնից հանդես գալ և պաշտպանել իր դասակարգի շահերը*։ Այսպիսով, ամբողջ Անդրկովկասից պաշտոնական հայկական պատգամավոր էր ընտրվել միայն մի հոգի՝ դաշնակցական Հովհաննես Սաղաթեյյանը**։ Նրանցից բացի, Երրորդ պետական դուժայում ընտրվել էին նաև ուրիշ

¹ Ստեփան Ծահուճյան, ԵԼԺ, հատ. 2, էջ 19-20։ Տարիներ անց, 1912 թ. Բաքվի Բայրովի բանտում գտնված ժամանակ Ստ. Ծահուճյանը Ելիզավետպոլում 1907 թ. հոկտեմբերի 13-ին հավաքված ընտրող-պատվիրակների ժողովի մասին գրել է հուշ-հոդված (տե՛ս Ստեփան Ծահուճյան, ԵԼԺ, հատ. 2, էջ 240-259)՝ ըստ երևույթին նախատեսելով տպագրել մարքսիստական «Նոր խոսք» հանդեսում, որը չի իրականացվել 1912-ի հունվարին հանդեսի հրատարակման դադարեցման պատճառով։ Հոդվածը մեզ է հասել ձեռագիր վիճակում և առաջին անգամ տպագրվել է 1953 թ. (տե՛ս Ստեփան Ծահուճյան, Հոդվածներ և ճառեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1953, էջ 177-179)։

* Առաջ անցնելով նկատենք, որ օսմանյան հեղափոխությունից հետո 1908 թ. թուրքական խորհրդարանում ընտրված դաշնակցական գործիչ Գեղամ Տեր-Կարապետյանը թերուս լինելով ու նաև չիմանալով թուրքերեն, պատգամավոր եղած հինգ տարիների ընթացքում անգամ մեկ ելույթ չուներ ավ խորհրդարանի ամբիոնից։

** Ինչ վերաբերում է դուժայի պատգամավոր վերընտրված Սաղաթեյյանին, որն ուներ բարձր կրթություն և գերազանց տիրապետում էր ռուսերենին, նա երրորդ դուժարման պետական դուժայի ամենաեռանդուն անդամներից էր։ Իր ելույթներով նա դուժային էր փոխանցում ռուսահայության հոգսերը, արժանի հակահարված էր տալիս այնպիսի հակահայ սեհարյուրյակային պատգամավորների, ինչպիսիք էին Պուրիշկեիչը, Մարկով 2-րդը, Տիմոչկինը, Լադոնիբսկին, Զամիսլովսկին և ուրիշներ։

երեք հայեր՝ խոշոր հողատեր ու վաճառական Անտոն Կայետանովիչ Դեմոնովիչը (Քիչինյովի նահանգից), երգվյալ հավատարմատար Մովսես Աճեմյանը, որը Դոնի Ռոստովից և Նոր Նախիջևանից երկրորդ անգամ էր ընտրվել դումայի պատգամավոր և Ղրիմի ազնվականների պարագլուխներից Մելքոն Մուրզանը: Այս երեք պատգամավորներից միայն Աճեմյանն էր, որ որոշ չափով հետաքրքրվել էր հայերի խնդիրներով, իսկ մյուս երկուսը որևէ առնչություն չեն ունեցել հայություն հետ:

Երրորդ պետական դուման բացվեց 1907 թ. նոյեմբերի 1-ին: Նա արտացոլում էր դասակարգային ուժերի հարաբերակցությունը երկրում:

Իր կազմով՝ Երրորդ պետական դուման սևհարյուրյակային-կաղետական էր: Չհաշված աննշան թիվ կազմող անկուսակցականներին՝ դումայի անդամ 442 պատգամավորների ըստ կուսակցական կազմի կարելի է բաժանել 4 քաղաքական խմբի. 1) Աջերի կամ սևհարյուրյակայինների խումբ (171 պատգամավոր, որոնք ներկայացնում էին պատգամավորների ընդհանուր թվի 40 տոկոսը), 2) Հոկտեմբերականներ (123 պատգամավոր՝ 25,1 տոկոս), 3) Կաղետներ և նրանց մոտ խմբեր (101 պատգամավոր՝ 23 տոկոս), 4) Զախ խումբ, որը միավորում էր տրուդովիկներին և ծայրահեղ ձախերին՝ սոցիալ-դեմոկրատներին, ընդ որում՝ տրուդովիկներն ունեին 13 տեղ, սոցիալ-դեմոկրատները՝ 18 տեղ, որոնցից 4-ը՝ բուլղեիկներ ու նրանց հարող ուրիշ 4 պատգամավոր, մնացած 10-ը՝ մենչևիկներ (ձախ խմբում ընդամենը 31 պատգամավոր՝ 7 տոկոս):

Երրորդ դումայի նախագահ էր ընտրվել հոկտեմբերական Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Ուոմյակովը, որին 1910 թ. մարտին փոխարինեց Ալեքսանդր Իվանովիչ Գուչկովը:

Ի տարբերություն Առաջին և Երկրորդ դումաների, Երրորդ դուման եղավ կայուն և դիմացկուն: Եթե Առաջին դուման գոյություն ունեցավ միայն 72, Երկրորդը՝ 103 օր, ապա Երրորդը մնաց սահմանված հինգ տարվա ընթացքում (1907 թ. նոյեմբերի 1-ից 1912 թ. հունիսի 9-ը):

Չնայած դրան, Երրորդ պետական դուման, նախորդ երկու դումաների պես, ի զորու չէր վճռական դերակատարություն ու-

նենալու Ռուսաստանի Հասարակական-քաղաքական կյանքում, քանի որ, առաջվա պես, երկրի կառավարման բոլոր լծակները կենտրոնացված էին գործադիր իշխանություն ձեռքում:

Անդրադառնալով ընդհանրապես ռուսական դումաների աշխատանքի բովանդակությանը՝ Հայտնի տնտեսագետ Ռուբեն Բերբերյանը նրանց գործունեությունը տվել է հետևյալ գնահատականը.

«Ռուսաստանում ե՛լ կար ե՛լ չկար պարլամենտ: Արտաքուստ եւ ձեւականօրէն՝ նա կար: Գոյութիւն ունէին ընտրողական օրէնքներ (յաջորդաբար կրճատուած) եւ կուսակցական ներկայացուցիչները ընտրուած էին որպէս պարլամենտի անդամներ: Պարլամենտական նիստերը, անշուշտ, տեղի էին ունենում: Բանակոիւներն ու Հարցապնդումները (ուղղուած կառավարութեան դէմ) կատարուած էին: Նոյնպէս ուսումնասիրուած կամ կրճատուած էր կառավարութեան ներկայացրած բիւտձէն: Յաճախ Դումայի անդամները «յոյժ անգուրգուրալից» խօսքեր էին չպրտում ու մտքեր արտայայտում նախարարների երեսներին:

Բայց ըստ էութեան՝ ռուսաց դումա-պարլամենտը եւրոպական կամ սահմանադրական մտքով պարլամենտ չէր: Ամէն անգամ, երբ ռուս դուման ձայների մեծամասնութեամբ պահանջում էր «պատասխանատու կառավարութիւն» կամ դումայի հաճութեամբ նշանակուած նախարարներ՝ իսկոյն ցարը լուծում էր դուման ու այդպէս 3-4 անգամ խափանուեց ռուս դուման»¹:

Անդրկովկասից ընտրված միակ Հայ պատգամավոր Հովհ. Սաղաթեյյանը 1907-1908 թթ. Դումայում հանդես է եկել ընդամենը երկու անգամ, բայց հետագա տարիներին իրեն շատ ակտիվ է դրսևորել, բազմաթիվ անգամ բարձրացնելով Անդրկովկասի ժողովուրդներին, հատկապես կովկասահայությունը, հուզող տարաբնույթ հարցեր:

¹ «Հայրենիք», № 6 (210), ապրիլ, 1940, էջ 62:

**ՀԱԿԱՀԱՅ ՀԻՍՏԵՐԻԱՅԻ ՍԱՆՁԱԶԵՐԾՈՒՄԸ:
ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՎՈՐՈՆՑՈՎ-ԴԱՇԿՈՎԻ ԴԵՄ՝
«ՀԱՅԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՂԱԴՐԱՆՔՈՎ**

Կայսրությունից բազմազգ ժողովուրդը 1908 թվականն էր թևակոխում մտատանջ ու ապագայի նկատմամբ տազնապով լի: Եվ դրա համար նա ուներ բոլոր հիմքերը, քանզի գնալով անտանելի էր դառնում քաղաքական մթնոլորտը: Ամեն օր երկրի տարբեր տեղերից լուրեր էին հասնում ստոլիպինյան հետադիմությունից նորանոր բազմաքանակ զոհերի, բանտային տառապանքների և աքսորականների տանջանքների մասին: Կովկասը բացառություն չէր:

Սևհարյուրյակայինները և ամեն տեսակի աջերը վաղուց էին ատամ կճրտացնում կոմս Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկովի վրա: Դեռևս Կովկասում փոխարքա նշանակվելու տարում՝ 1905 թ. նոյեմբերի 7-ին, Նիկոլայ II-ին գրած իր առաջին նամակում Վորոնցով-Դաշկովը չէր քաշվել նրան մի քանի թելադրություններ անելու և համոզելու, որ ամուր կանգնի իր տված հոկտեմբերյան մանիֆեստի սկզբունքների վրա, հատկապես հաստատ երաշխավորը լինի պետական դումայի կանոնավոր գործունեությունը: Նա դրանով էր պայմանավորում նաև Կովկասի խաղաղացման համար իր ձեռնարկած ջանքերի հաջողությունը:

Հատկանշական է, որ Կովկասի փոխարքան այդ առաջարկությունները Նիկոլայ II-ին անում էր այն ժամանակ, երբ մանիֆեստի հրատարակությունից անմիջապես հետո ինքնակալի շրջապատում առաջ էր եկել մի ուժեղ հոսանք, որը պահանջում էր վերացնել հոկտեմբերյան մանիֆեստով խոստացած բարենորոգումները և ամենից առաջ լուծարել պետական դուման:

Ինչպես և սպասելի էր, Վորոնցով-Դաշկովի բռնած ընթացքը թե՛ Կովկասում և թե՛ մանավանդ Ռուսաստանում նրա դեմ հանեցին Պետերբուրգի ծայրահեղ աջակողմյան խմբակցություններին, որոնք սկսեցին խուլ պայքար մղել Կովկասի փոխարքայի դեմ: Եվ ահա՛ այն տարրերը, որոնք ժխտում էին պետական դումայի անհրաժեշտությունը, նույն այդ դումայի ամբիոնը գործածում էին Կովկասի փոխարքայի հետ իրենց

Հաշիվները մաքրելու համար:

Այն բանից հետո, երբ Ստոլիպինն սկսեց գլխավորել նախարարների խորհուրդը, միաժամանակ պահպանելով ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը, լիովին ազատ արձակեց ձեռքերը և ձեռնարկում էր բոլոր միջոցները ցարի աչքում փոխարքային վարկաբեկելու ու նրան պաշտոնաթող անելու համար:

Փոխարքայի դեմ պաշտոնապես գործում էին հենց կովկասյան վարչությունում աշխատող՝ Պետերբուրգի ոստիկանական ղեկարտամենտի* գործակալներ Սոլովյովը և Ալլֆտոնը, որոնք փոխարքայի մասին առատ նյութեր էին մատակարարում իրենց վերադասին, որն, իր հերթին, դրանց վերլուծելով ու ամփոփելով, գեկուցում էր Ստոլիպինին:

Ի. Վորոնցով-Դաչկովի դեմ հարուցված հիմնական մեղադրանքներից մեկը, եթե ոչ հիմնականը, նրան վերագրված «հայասիրությունն» էր, որ նա, իբր, մեծ թուլություն ունի հայերի, հատկապես դաշնակցություն կուսակցության նկատմամբ, որի անդամներն էլ «հենց հանգստություն խոտվիչներն են կովկասում»:

Կովկասի փոխարքայի «հայասիրություն» մասին ոստիկանական ղեկարտամենտի չինովնիկները Ստոլիպինին ներկայացվելիք իրենց գրություններում Վորոնցով-Դաչկովի և նրա կնոջ վրա բարդում էին նաև անհաշիվ անձնական մեղադրանքներ: Թիֆլիսի քաղքենի շրջաններում և Պետերբուրգի սալոններում հնարովի վարկաբեկիչ պատմություններ էին շրջում հայ առանձին գործիչների ու մեծահարուստների նկատմամբ կոմսուհի Ելիզավետա Անդրեևնա Վորոնցովա-Դաչկովայի չափից ավելի բարեհաճ վերաբերմունքի մասին:

Ռուսահայությունը միանգամայն անտեղյակ էր, որ Պետերբուրգի կառավարական շրջաններում խմորվում է մի հատուկ դիվային ծրագիր, որով նախատեսվում է վերադառնալ «Կով-

* Ցարական Ռուսաստանում ոստիկանական ղեկարտամենտ էր կոչվում ներքին գործոց նախարարության այն բաժինը, որ պաշտոն ուներ հսկելու հանրային անդորրության վրա և արմատախիլ անելու հեղափոխական ու քաղաքական շարժումները:

կասի ամենահեղափոխական տարրին»՝ հայությանը պատուհասելու գոլիցինյան քաղաքականությունը: Դրա ոգեշնչողը անձամբ Պյոտր Ստոլիպինն էր:

Գործն սկսվեց կառավարություն պատվերով 1908 թ. հունվար-փետրվարից ուսական հետադիմական-սեհարյուրյակային մամուլի սանձաղերծած հակահայկական վայնասունով:

Հետադիմական մամուլի հակահայկական արշավին տոն էր տալիս դեպի հայերն իր ավանդական թշնամությունը հայտնի՝ Պետերբուրգի “Новое Время” («Նովոյե Վրեմյա») խավարամիտ թերթը՝ տխրահռչակ Լեոնիդ Մենչիկովի խմբագրությունը:

Ռուսական հասարակության մեջ հակահայկական տրամադրություններ բորբոքելու համար Մենչիկովը «Կովկասն այրվում է» հոդվածում գրում էր, որ փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի չպատճառաբանված մեծասրտություն պատճառով «Ռուսաստանի կայսրի թագից ընկնում է ամենաթանկագին ավաստներից մէկը», և որ դրա գլխավոր մեղավորները հայերն են: «Կովկասում փաստորէն տիրություն են անում նրանք, այնտեղ լաւ ու վատ եղանակները ստեղծում են Թամաշեները, Արամեանցները, Լազարեանները եւ միւս հայ միլիոնատէրերը»¹:

Մենչիկովը պնդում էր, որ ինչպես հրեաների, այնպես էլ հայերի մեջ ամենավտանգավորները մտավորականներն են, որոնք մտնելով իրենց համար խորթ ազգերի շարքերը, սերմանում են խռովություններ՝ բանը հասցնելով արյունահեղություն: «Գաղտնիք չէ, որ Կովկասի, ինչպես եւ ծայրագաւառների վարչակազմն իր խոչոր մասով վարակուած է կաշառակերությունը: Քանի որ կովկասեան բոլոր ազգերի մէջ հայերն ամէնից աւելի հարատւութիւն ունեն, ուստի փողի ոյժով նրանց յաջողում է վարչակազմի մի մասը գրաւել իրենց կողմը՝ նրանց մասնակից դարձնելով մուսուլման ազգաբնակչութեան դէմ մղուող քաղաքական կռուին: Յենուելով իշխանութեան տեղական մարմինների նկատմամբ ունեցած իրենց ազդեցություն վրայ, հայերը շարունակում են չափազանց յանդուգն մնալ»²:

¹ “Новое Время”-ի հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 74, 3 ապրիլի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

Շարունակելով իր ողբերը, զանգատներն ու գրգռումները՝ թերթը մի ուրիշ համարում այնպիսի չափազանցված գույներով էր նկարագրում հայ և վրացի հեղափոխական կազմակերպությունների գործունեությունը, որ Կովկասին անծանոթ միամիտ ընթերցողը կարող էր հավատալ, թե դրանք վտանգ են սպառնում ամբողջ ռուսաց հզոր կայսրությունը: Ըստ որում՝ նրա էջերում գիտակցաբար թաքցվում էր այն հանգամանքը, որ Կովկասի բնակչության ճնշող մեծամասնությունն առնչություն չուներ հեղափոխական կազմակերպությունների գործունեության հետ¹:

“Новое Время”-ն անընդհատ հայտարարում էր, թե Կովկասում, հատկապես Թիֆլիսում կատարվող չարագործությունները (բռնագրավումներ, ռուս մարդկանց սպանություններ և այլն) հայերի և վրացիների ձեռքի գործն են, որոնց հեղափոխական կազմակերպությունները գործում են սերտ համերաշխությունամբ ու համաձայնությունամբ:

Այն հաստատումը, թե հայ ու վրացի ազգային հեղափոխականները Կովկասում համատեղ պայքար են մղում ռուսական շահերի և ընդհանրապես Ռուսաստանի դեմ, և որ այդ պայքարում նրանք միավորում են իրենց ջանքերը, որպեսզի Կովկասից ռուսներին վանելուց հետո ստեղծեն իրենց անկախ պետությունները, բնավ չէր համապատասխանում իրականությունը:

Ճիշտ է, որ Վրաստանի ազգային-հեղափոխական կուսակցությունները և ընդհանրապես վրաց ազգի վերնախավերն երագում էին անջատվել Ռուսաստանից և վերականգնել ավելի քան մեկ դար առաջ կորցրած իրենց ազգային պետականությունը: Նույնիսկ վրացի սոցիալ-դեմոկրատները՝ Նոյ Ժորդանիան, Ակակի Ջխենկելին, Եվգենի Գեգեչկորին, Նիկոլայ Ջխեիձեն, Պրոկոֆի Զափարիձեն (Այոչա, ապագա բոլշևիկ) և ուրիշներ, Վրաստանի համար պահանջում էին ինքնավարություն, որը մի հանգրվան էր լինելու անկախություն ճանապարհին:

Ինչ վերաբերում էր ռուսահայությունը, ապա նրա մեջ ընդհանրապես բացակայում էին հակառուսական տրամադրությունները. նրա ազգային-քաղաքական կուսակցություններից

¹ Տե՛ս “Новое Время” (С.-Петербург), 29 мая 1908 г.

որևէ մեկը միտք անգամ չուներ Ռուսաստանից անջատվելու և վերականգնելու ավելի քան կես հազարամյակ առաջ կորցրած պետական անկախությունը: Նման խնդիր չունեն նաև ռուսահայերից որևէ մեկը՝ լինեն նա մեծահարուստ, թե աղքատ, միապետական, թե բոլշևիկ: Ռուսահայություն և նրա ազգային-հեղափոխական քաղաքական կազմակերպությունների կոիվը ցարական ինքնակալություն ղեկ էր՝ գոլիցիներին հակահայկական տմարդի քաղաքականություն ղեկ: Նրանք երազում էին առանց ազգային խտրականություն և առանց բռնությունների Ռուսաստան, որտեղ կարող էին լիովին ծավալել իրենց ստեղծագործական ուժերը:

Ինչպես տեսնում ենք, ընդհանուր հող չկար հայ և վրաց ազգային-հեղափոխական կազմակերպությունների քաղաքական գործակցություն համար: Իրողությունն այն էր, որ հայերն իրենց բարեկամ էին համարում Ռուսաստանը, իսկ մշտական վտանգ տեսնում էին Օսմանյան կայսրությունը:

Միքայել Վարանդյանը պատմում է, որ Լոնդոնում Մեծ Բրիտանիայի Աշխատավորական կուսակցություն առաջնորդ Ռամզեյ Մակդոնալդի հետ իր գրույցի ժամանակ երբ խոսք էր եղել հայերի և վրացիների հարաբերությունների մասին, նա նշանակալից շեշտով ասել էր. “Two neighbours without a common enemy” (ընդհանուր թշնամի չունեցող երկու դրացիներ): Այդ մի քանի բառով բրիտանացին բնորոշել էր հայ-վրացական հարաբերությունների բարդ, կնճոռոտ, ողբերգական վիճակը, մեկ նախադասություն մեջ խտացրել մի ամբողջ դժբախտություն:

Վարանդյանը շարունակում է. «Արդարեւ, վրացիներու աչքին, տարաբախտաբար, թուրքը թշնամի չէ, մինչ անհաշտ թշնամի կը դիտուի Ռուսաստանը: Իսկ հայոց համար երդուեալ, դարաւոր ոսոխ մըն է թուրքիան, մինչ Ռուսաստանը չի ներկայանար անոնց աչքին որպէս մահացու թշնամի մը, քանի որ ռուսական կարգերու տակ հայ ազգը ընդհանրապէս ունեցեր է գէթ ֆիզիքական ապահովութիւն (յարաբերակա՞ն...), իսկ ատենօք՝ նաեւ յառաջդիմութեան ու բարօրութեան որոշ երաշխիքներ»¹:

¹ «Հայրենիք», № 1 (85), նոյեմբեր, 1929, էջ 94:

Հայաստյաց Մենչիկովը ներբող էր կարողում թուրքական կառավարությունը և Արդուլ Համիդին: Հայերին կոտորելու սուլթանական քաղաքականությունը նա համարում էր ուղղամիտ, որպես պատասխան նրանց հակաթուրքական գործողություններին: «Կարելի է խորապես ափսոսալ Հայաստանում կատարված գազանությունների համար,- գրում էր նա,- բայց հիշելով իրենց՝ հայերի, ասիական բնավորությունը, նրանց ուումբերն ու սաղրանքները, մարդ կորցնում է իրեն, երբ կամենում է գնահատել երկու կողմերի վարմունքը: Թուրքերի վարչությունը հաճախ ծախու է և հանցավոր, մյուս կողմից անվիճելի է, որ փարթամացած հայերը լիրբ են ու անխիղճ: Հայերի ապստամբությունները ճնշելով ու նրանց արդարացիորեն ճնշելով՝ թուրքական կառավարությունը նոր բան չի հնարել, այլ միայն քաջություն է ունեցել գործադրելու հին եղանակները, որոնք համանման դեպքերում գործադրվում են ջրհեղեղից ի վեր: Հայկական ահաբեկչությունը սուլթանը պատասխանել է թուրքական ահաբեկչությամբ՝ արագորեն ճզմելով ըմբոստությունները»¹:

Թերթի մի ուրիշ համարում (№ 11583) Մենչիկովն ափսոսանքով նշում էր, որ կովկասյան թուրքերը 1905–1906 թթ. փորձեցին մի քիչ պատժել հայերին, բայց, ցավոք, դա չհաջողվեց, որի պատճառով վերջիններս ավելի լկտի դարձան:

Ռուսաստանի համար Կովկասում «ծայր առած դժբախտությունների գլխավոր պատճառը» “Новое Время”-ն այս հոդվածում նույնպես տեսնում էր փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի անձի մեջ՝ նրան համարելով երբեք ու կամազուրկ, հայերի ձեռքի գործիք: Թերթը գրում էր.

«Եթե կոմս Վորոնցով-Դաշկովը լիներ մասնավոր անձ, այն ժամանակ ոչ ոքի համար հետաքրքիր չէր լինի, թե ինչ է մտածում այդ ազատամիտ պարոնը: Իբրև մասնավոր անձ նա կարող էր հայերին բաշխել իր բոլոր հսկայական հարստությունները, որ դիզել են իր նախնիք: Նա կարող էր ավազակների համար գրել սահմանադրություն կամ խաղաղության ավետարան՝ թուրքերին պարտավորեցնելով ամեն անգամ հայերին հանդի-

¹ “Новое Время”, 29 мая 1908 г.

պելիս ողջագուրվել նրանց հետ: Ի մեծ ափսոսանք և ի մեծ թշվառություն Ռուսաստանի, կոմս Վորոնցով-Դաչկովը մասնավոր անձ չէ, այլ՝ վեհապետի փոխանորդը, Ռուսաստանի ներկայացուցիչը Կովկասում: Նրան են վստահել ուս ժողովրդի վեհապետական իրավունքները ապստամբ երկրում: Հզոր կայսրության ներկայացուցիչը պետք է իրենով ներկայացնի ուժ, հաղթություն, հրաման, օրենք և ոչ ավելի մեծահոգություն, քան թույլ է տալիս լիակատար հպատակությունը: Կոմս Վորոնցով-Դաչկովը մասամբ ազատամտությունից, մասամբ բարեսրտությունից և զառամությունից ըստ էության հանդիսանում է ոչ թե Ռուսաստանի, այլ տեղական բնիկների փոխարքա...»¹:

Անդրադառնալով այդ հոդվածին՝ «Մշակը» գրում էր, թե նրա հեղինակն ըստ էության հանդես է գալիս որպես դատավոր կովկասցիների գլխին: «Թող Աստուած ազատէ մեզ այնպիսի դատաւորներից, ինչպիսին Մենչիկովն է»²:

“Новое Время” թերթի նախորդ համարներից մեկում նույն Մենչիկովը «Կովկասը փուլ է գալիս» վերտառությամբ իր հոդվածում արդեն սկսել էր արչավանքը Կովկասի փոխարքայի դեմ՝ փորձելով ապացուցել, թե նրա կործանարար դյուրահավատություն և բարձիթողության հետևանքով է, որ այժմ մեծապես զորեղ է հայերի՝ այդ «քրիստոնյա հրեաների» ազդեցությունը Կովկասում՝ ի վնաս մուսուլման ազգաբնակչության³:

Վորոնցով-Դաչկովի հակառակորդների՝ նրան ներկայացրած մեղադրանքներից էր նաև այն, որ նա, իբր, պաշտպանության տակ է առել փոխարքայության այն պաշտոնյաներին, որոնք այս կամ այն չափով վարակված լինելով հեղափոխության մանրէներով, քանդում են պետության հիմքերը (օրինակ՝ 1905 թվականից Քուժայիսի նահանգապետ Ստարոսելսկին)*,

¹ “Новое Время”, 29 мая 1908 г.

² «Մշակ», № 150, 12 հուլիսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 66, 23 մարտի 1908 թ.:

* Ստարոսելսկու մասին տե՛ս “Стенографический отчет о заседаниях второй сессии 3-й Государственной думы”, С.-Петербург, типография газеты “Россия”, 1909, с. 1444-1446.

մյուս կողմից հետապնդում և պաշտոնագուրկ է անում գահին հավատարմորեն ծառայող անձանց: Վերջիններից նրանք մատնացույց էին անում Թիֆլիսի նահանգապետ Լոգինա-Լոգինսկուն, որին փոխարքան, իբր, հալածում է և արգելքներ հարուցում նրա աշխատանքներում:

1905 թ. հոկտեմբերից թուրք-հայկական ընդհարումների ամենածանր շրջանում Երևանի նահանգի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ էր նշանակվել գեներալ Յացկեիչը, որն այդ պաշտոնում փոխարքայի հետ սերտ համագործակցությունը աշխատել էր ամբողջ երեք տարի, լավ տպավորություն էր թողել տեղի բնակչության վրա, բայց ընտանեկան հանգամանքների պատճառով մի շարք գրավոր դիմումներ էր ներկայացրել փոխարքային և խնդրել իրեն ազատել զբաղեցրած պաշտոնից: Վորոնցով-Դաշկովն ամեն անգամ մերժել էր Յացկեիչի խնդրանքը, որովհետև գոհ էր, որ նա եռանդուն աշխատանք է ծավալել իրեն վստահված նահանգում: Յացկեիչն, ստիպված, իր դիմումներն ուղղակի հղել էր Պետերբուրգ: Ի վերջո՝ ներքին գործերի նախարարությունը տվել էր իր համաձայնությունը, և Պ. Ի. Ստոլիպինի հրամանով նա ազատվել էր պաշտոնից ու աշխատանքի անցել մայրաքաղաքում: Երևանի գեներալ-նահանգապետ էր նշանակվել գեներալ Ռոսկոկին: Բայց ահա *“Новое Время”*-ն Յացկեիչին ներկայացնում էր որպես «խսկական հայրենասեր», որն իբր հենց այդ պատճառով գոհ է գնացել փոխարքայի խարդավանքներին:

Հայերով «զբաղվում էին» նաև ռուսական մամուլի մյուս հետադիմական-սեհարյուրյակային պարբերականները:

Աշխատելով հետ չմնալ *“Новое Время”*-ից՝ հակահայ կատաղի քարոզչություն էր մղում *“Земщина”* («Զեմչինա») թերթը, որի խմբագիր Օկսանինը առիթը բաց չէր թողնում զրպարտելու հայի անուն կրող ամեն մեկին՝ լինել նա արդյունաբերող, թե վաճառական, պետական ծառայող, թե քաղաքական գործիչ, նույնիսկ եթե լինել ազատ զբաղմունքի տեր անհատ: Կովկասի փոխարքան մշտական հարձակումների էր ենթարկվում նաև այս թերթի էջերում:

Բացահայտ հակահայկական քարոզչություն էր մղում Կով-

կասի փոխարքայություն «Кавказ» («Կավկազ») թերթը: Չնայած թերթի նկատմամբ փոխարքայի մի քանի անգամ արտահայտած դժգոհությունը, խմբագրությունը հետևողականորեն շարունակում էր հետևել թերթի նախկին տխրահռչակ խմբագիր Վելիչկոյի քաղաքական գծին:

Առավել հետադիմական և առավել հակահայ ընթացքի մեջ էր «Голос Кавказа» («Գոլոս Կավկազ») թերթը: Բանը հասել էր նրան, որ երբ փոխարքայությունից թերթի խմբագրությանը խորհուրդ էին տվել իզուր չբորբոքել ազգային արժանապատվության զգացմունքները հայերի մեջ, վերջինս որոշել էր դադարեցնել թերթի հրատարակումը՝ պատճառաբանելով, թե «անհնար է հարմարվել ռուսերին»¹, այսինքն՝ անհնար է համաձայնեցնել իր համոզմունքները փոխարքայի պահանջի հետ: 1908 թ. հունիսի սկզբներից «Голос Кавказа»-ի հրատարակումը դադարեցվեց, որը տևեց ընդամենը մեկ ամիս: Հուլիսի սկզբներից նա սկսեց վերահրատարակվել:

Այդ բոլոր գրպարտությունների հիման վրա ծայրահեղ հետադիմականները Ստոլիպինի կառավարությունը հորդորում էին օր առաջ վերջ դնել Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի համար «աղետաբեր», պետություն համար վտանգավոր «վորոնցով-դաչկովյան ռեժիմին», որի գլխավոր երկու սյուներն են ինքը՝ փոխարքան, մյուսը՝ նրա ծայրահեղ հայասեր տիկինը՝ կոմսուհի Ելիզավետա Վորոնցովա-Դաչկովյան:

Ռուսական սևհարյուրյակային հակահայկական թերթերում տպագրված հոդվածները ներկայացնելով որպես ռուս ժողովրդի հասարարական կարծիք, Ստոլիպինը և նրա կառավարությունը վճռական հարձակման անցան փոխարքա կոմս Իլարիոն Վորոնցով-Դաչկովի և նրան ենթակա կովկասյան վարչակազմի դեմ:

Նշենք, որ Վորոնցով-Դաչկովի և Ստոլիպինի անձնական հարաբերությունների ներհակությունը սկիզբ էր առել 1906 թ., երբ վերջինս նշանակվել էր ներքին գործերի նախարար: Պաշտոնն ստանձնելուց անմիջապես հետո Ստոլիպինը Վորոնցով-Դաչկովից պահանջել էր Կովկասում ծագած յուրաքանչյուր

¹ «Голос Кавказа» (Тифлис), 25 июня 1908 г.

դժգոհություն, հակացարական ամեն մի ըմբոստություն ճնշել անխնա կերպով՝ գործադրելով ամենազաժան միջոցները: Չհամաձայնելով նրա հետ, փոխարքան շեշտադրել էր, որ ինքը գերադասում է ծագած ազգամիջյան, սոցիալական և այլ խնդիրները լուծել բացառապես դիվանագիտական միջոցներով, փոխադարձ հասկացողությամբ ու փոխըմբռնմամբ, իհարկե, երբ դա հնարավոր է լինում:

Հետադիմական մամուլի հարձակումների և Ստոլիպինի նյութած սադրանքների պայմաններում 1908 թ. հուլիսի վերջերին Վորոնցով-Դաշկովը մեկնեց Պետերբուրգ՝ կենտրոնական կառավարությունում քննարկելու Կովկասում անհետաձգելի բրենորոգումներ մտցնելու՝ իր ցուցումներով մշակված ծրագիրը:

Կովկասը կառավարելու անցած երեք տարիները հեշտ չէին եղել փոխարքայի համար: Թեև թուրք-հայկական ընդհարումներն արդեն անցյալում էին, բայց երկու ժողովուրդների մոտ դեռ մնացել էին թշնամանքի նստվածքները: Մյուս կողմից, ռուսական հեղափոխության՝ Կովկասին զարնված հուժկու ալիքները թեև ժամանակավորապես նահանջել էին, բայց առօրյա կյանքը շարունակում էր խուլ փոթորկվել ներքին հակասություններից:

Ահա՛ այս պայմաններում էր փոխարքան կայսրությունում բարձրագույն օրենսդիր ու գործադիր մարմինների քննարկմանը ներկայացնում Կովկասը վերջնականապես խաղաղացնելու ծրագիրը: Վերջինս նախատեսում էր այնտեղի բազմացեղ ազգություններին հնարավորություն տալ զարգացնելու իրենց լեզուն, գրականությունը, դպրոցները և այդ ամենի շնորհիվ երկիրն ամուր կապել Ռուսաստանի հետ:

Բայց հեշտ չէր ծրագիրը կյանքի կոչելը: Վորոնցով-Դաշկովի՝ կառավարության բարձր օղակներում գտնվող բազմաթիվ թշնամիները, որոնք մշտապես խոչընդոտներ էին հարուցում նրա ճանապարհին, այժմ ամեն ինչ անում էին տապալելու փոխարքայի նոր նախաձեռնությունը: Ավելին, Վորոնցով-Դաշկովի հակառակորդները պահը հարմար գտան ճնշում գործադրելու կենտրոնական կառավարությունում վրա՝ նրան պաշտոնից հեռացնելու համար:

Ռուսական հետադիմական, ազգայնամոլական խավերը չէին ընդունում փոխարքայի «ազատականությունը» և գտնում էին, որ Կովկասը, իրեն նվաճված քաղաքակիրթ երկիր, պետք է կառավարվի միայն երկաթե ձեռքով:

Կովկասում, հատկապես կովկասահայություն մեջ մեծ երկյուղ կար, որ փոխարքայի դեմ սկսված արշավանքը հաջողություն կունենա և նրա նախատեսած բարենորոգումների ծրագիրը կտապալվի:

Բայց գործն այլ ընթացք ստացավ: Կառավարական բարձր շրջաններում կոմսն ուներ ոչ միայն շատ հակառակորդներ, այլև շատ բարեկամներ, որոնց աջակցությամբ նրա ծրագիրը հիմնական գծերով ընդունվեց, ինչը սևհարյուրյակային ուժերի վրեժխնդրության և նոր հարձակումների առիթ հանդիսացավ:

Հայություն նկատմամբ Ստոլիպինի և ռուսական սևհարյուրյակային հետադիմության թշնամական վերաբերմունքի ակնբախ արտահայտություններից էր ոստիկանական ղեկարտամենտի՝ 1908 թ. օգոստոսի 17-ի թվով Ստոլիպինին ներկայացրած գաղտնի գրությունը, որն առաջին անգամ լույս է տեսել 1929 թ., “Красный архив” («Կրասնիյ արխիվ») փաստաթղթերի ժողովածուի 4 (35)–րդ հատորում*:

Ոստիկանական ղեկարտամենտի գրությունը շոշափում էր երեք հարց, որոնք վերաբերում էին Դադստանին, Կովկասի ընդ-

* Սորհրդային իշխանության վաղ շրջանի հրատարակչական գործունեության մեջ առանձնակի և ուշագրավ տեղ է գրավում ցարական կառավարության արխիվներից հանված գաղտնի վավերագրերի տպագրումը առանձին գրքերով: Այդ մատենաշարով հրատարակ հանելով ցարիզմի գաղտնի վավերագրերը՝ խորհրդային իշխանությունը նպատակ ուներ մերկացնել նրա ներքին հակաժողովրդական և արտաքին հարձակողական քաղաքականությունը: Զեռնարկումը ժամանակին մեծ դժգոհություն առաջ բերեց ռուս վտարանդիների շրջանում: Մատենաշարի գրքերում տպագրված վավերագրերից ու փաստաթղթերից շուրջ երկու տասնյակը վերաբերում են Հայերին և Հայկական քաղաքական կազմակերպություններին: Ինչպես խորհրդահայ, այնպես էլ սփյուռքի պատմաբաններին դրանք հնարավորություն են տվել ծանոթանալու Հայերի հանդեպ ցարական կառավարության վարած քաղաքականության գաղտնի ծալքերին՝ մանավանդ ցարիզմի գոյության վերջին շրջանում:

Հանուր կացությանը և ՀՅ դաշնակցությանը:

Դադստանի հարցը քննության էր առնված թաթարների (աղբրեջանցիների) հետ համատեղ, այն էլ մի քանի տողով: Կովկասի փոխարքան չափազանց շատ է երես տվել տեղացիներին, կարողում ենք գաղտնի գրության մեջ: Դադստանի ազգաբնակչության մեջ տիրող տրամադրությունների նկատմամբ հարկավոր է հաշվի առնել այն պարագան, որ չնայած խաղաղ ժամանակում այդ ազգաբնակչության ցույց տված հլու հնազանդությանը, Թուրքիայի հետ պատերազմ ծագելու դեպքում այնտեղ անպատճառ տեղի կունենան անկարգություններ: Դրանք կսկսվեն Չեչնիայում (Թերեքի շրջան) և կտարածվեն Անդի ու Ավարսկ գավառամասերում և եթե անմիջապես չճնշվեն, ապա կտարածվեն նաև այլ վայրերում ու մեծ գլխացավանք կպատճառեն¹:

Միայն այսքանը Դադստանի մասին: Նույնքան հակիրճ էր թաթարներին տրված գնահատականը. «Հայերին հակառակորդ թաթարներին նույնպես օտար չեն համիսլամություն կամ, ավելի ճիշտ, համաթաթարականության գաղափարները: Նրանք ձգտում են միություն առաջացնել մահմեդական զանազան մանր ցեղերի մեջ՝ ընդհանրական կրոնի և թաթարական ընդհանուր լեզվի միջոցով: Այդ գործընթացը կովկասում իրագործվում է դանդաղ, բայց կանոնավոր կերպով, զանազան կրթական և բարեգործական ընկերություններ բացելով, թաթարական հատուկ դպրոցներ հիմնելով և թաթարական մամուլ ստեղծելով»²:

Անցնելով վրացիներին՝ ցարական քաղաքական ուստիկանությունը նրանց դիտարկում էր Կովկասի ընդհանուր կացության համաչարադրանքում: Փաստաթղթի հեղինակները խուսափում էին խոսել վրացիների շրջանում գործող հեղափոխական կազմակերպությունների մասին, բացառությամբ վրաց սոցիալ-դեմոկրատների, այն էլ այնքան մեղմ, որ թվում էր, թե նրանց մասին գրողը վրացի է³:

¹ Տե՛ս «Красный архив», т. 4 (35), Москва-Ленинград, 1929, с. 148.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148-149:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

Վրաստանի սահմաններում տեղի ունեցած շարժումներին նվիրված երկու էջում ամենախիստ ձևակերպումը հետևյալն էր. «Եթե Գորիի գավառում ծագի մի իսկական ապստամբություն, այնտեղ գտնվող գորավար Բաուերը ստիպված կլինի ինքն իրեն հայտարարել գեներալ-նահանգապետ և ճնշել ապստամբությունը»¹:

Յարական ժանդարմների նկարագրած իրերի դրույթունը Վրաստանում բոլորովին անհամապատասխան էր իրականությունը, եթե նկատի ունենանք, որ 1905-1907 թթ. հեղափոխությունն ընթացքում վրաց սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալ-ֆեդերալիստական կուսակցությունները, որոնք հարկադրված չէին եղել մտնել ազգամիջյան կոիվների մեջ, իրենց շրջաններում կարողացել էին բորբոքել համեմատաբար մեծ ծավալի հակակառավարական հեղափոխական շարժումներ:

Թաթարների և վրացիների մասին ոստիկանական ղեկարտամենտի արտահայտած այդքան մեղմ վերաբերմունքի պատճառն անշուշտ մեկն էր. ավելի շեշտել հայերի հեղափոխականությունն ու ըմբոստությունը, միաժամանակ արդարացնել այն հալածանքները, որ արդեն այդ ժամանակ ծրագրվում էին ՀՅ դաշնակցություն դեմ:

Ինչ վերաբերում էր գաղտնի գրույթյան մեջ հայերին ու Դաշնակցությանը տրված գնահատականներին, ապա դրանք ծայրից ծայր շատ բացասական էին և ծավալով կազմում էին փաստաթղթի ավելի քան երկու երրորդը:

Հայերի հանդեպ Ստոլիպինն ուներ նույն վերաբերմունքը, ինչպիսին ուներ քաղաքական ոստիկանության կենտրոնը, որովհետև նա այս ղեկարտամենտից և նրա գործակալներից էր ստանում տեղեկություններ Կովկասի գործերի, մասնավորապես հայերի հեղափոխական շարժումների մասին: Փոխարքայությունը և Վորոնցով-Դաշկովը չէին կարող վստահելի տեղեկատու աղբյուր լինել կառավարության նախագահի համար, որովհետև նրանք, ինչպես ասվեց, Պետերբուրգի աչքում վար-

¹ Տե՛ս «Красный архив», т. 4 (35), 1929, с. 143.

կարեկված էին որպես հայասերներ:

Դեպարտամենտի տեղեկությունների համաձայն, «Կովկասի ամենահակապետական և ամենավնասակար տարրը հայությունն է»: Ըստ այդ տեղեկությունների՝ Կովկասում 1905-1907 թթ. տեղի ունեցած երկու խոչոր դեպքերի՝ հայ-թաթարական ընդհարումների և հակակառավարական հեղափոխական բռնկումների հիմնական գործող դերակատարները եղել են հայերը և նրանց դաշնակցություն կուսակցությունը, որոնց նկատմամբ փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը ցուցաբերել ու ցուցաբերում է աջակցություն ու հանցագործ հովանավորություն: Հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ «թաթարները ջարդվեցին, իսկ նրանց գյուղերը հողին հավասարվեցին», քանի որ հայերը շատ լավ զինված էին Դաշնակցության շնորհիվ: Վերջինիս գլխավորությամբ՝ «հայ ավազակախմբերը կոպում էին ոչ միայն մուսուլմանների, այլև ռուսների դեմ՝ հանուն մեծ և ինքնավար Հայաստանի»: Նրանց ազգային նպատակն է «մաքրել խառը բնակչություն ունեցող հողամասերը թաթարներից և ստեղծել միատարր ազգային երկրամաս Կովկասում»¹:

Կրկին ու կրկին այսպանելով փոխարքային և նրա վարչակազմը, ոստիկանական ղեկարտամենտը շեշտում էր, թե նրանք զիջող վերաբերմունք են ունեցել հայկական դավերի նկատմամբ: Ցավալիին այն է, ասված էր գրություն մեջ, որ թե՛ փոխարքան և թե՛ վարչական մարմինները չեն գիտակցում, որ իրենց գործունեությունն ապիկար է²:

Այնուհետև ոստիկանական ղեկարտամենտը ամենայն մանրամասնությամբ Ստոլիպինին էր ներկայացնում Դաշնակցության կառուցվածքի և դրա պահպանման վերաբերյալ տվյալներ:

Նշելով, որ «Կովկասի մամուլն ամբողջովին հայերի ձեռքին է», գրություն մեջ այնուհետև անդրադարձ էր արվում Դաշնակցության «Փոթորիկ»^{*} կազմակերպության գործողություններին:

¹ Տե՛ս "Красный архив", т. 4 (35), 1929, с. 145.

² Նույն տեղում, էջ 145, 149:

^{*} Գրության բնագրում գրված է «Поторик», որն, անշուշտ, Քրիստափոր Միքայելյանի ստեղծած «Փոթորիկն» է:

Ընդ որում չեչտվում էր, որ կուսակցությունը որոշում ունի մահափորձի ենթարկել երեք վեհապետերի՝ Օսմանյան կայսրության սուլթանին, Պարսկաստանի շահին և Ռուսաստանի ցարին: Փաստաթղթում բերված են բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք ցույց են տալիս ոստիկանական ղեկարտամենտի քաջատեղյակ լինելը Դաշնակցության ողջ ներքին կյանքին: Նշված էր, որ կուսակցությունն ունի թնդանոթներով, ուումբերով, այրուձիով և հետևակայիններով* 100 000-ի հասնող բանակ՝ 10 միլիոն ռուբլի** բյուջեով: «Կուսակցության զրամական միջոցները,- հաղորդում էր ղեկարտամենտը Ստոլիպինին,- հայթայթվում են անդամավճարներից, կամովին նվիրատվություններից և բռնագրավումներից: 1907 թ. Դաշնակցությունն ուներ մոտ 165 հազար անդամ, որոնք ընդհանուր առմամբ [տարեկան] գանձարկղ են մտցնում մոտ մեկ միլիոն ռուբլի: Բացի այդ, հայտնի է, որ հայազգի Մանթաշևը կուսակցությանը նվիրել է մեկ միլիոն ռուբլի»¹:

Այնուհետև ղեկարտամենտը Ստոլիպինին հաղորդում էր, որ Դաշնակցությունը, հետապնդելով Հայաստանի անկախության հաստատումը, իբր, իր զինվորներին արդեն հրահանգ է տվել ներխուժել Թուրքիա: «Գոյություն ունի նաև Կարսը և էրզրումը գրավելու ծրագիր, որի համար կուսակցությունը հնարավորություն ունի կենտրոնացնելու 60 հազարանոց մի բանակ»²:

1908 թ. օգոստոսի 17-ին ոստիկանական ղեկարտամենտի գրած պաշտոնական ղեկուցագիրը ստանալուց ու կարդալուց հետո Ստոլիպինն անմիջապես հրահանգում է սկսել Դաշնակցությանը հաշվեհարդարի ենթարկելու նախապատրաստու-

* Բնագրում այս բառը ռուսերեն այբուբենի տառերով գրված է՝ «զինվորներ»:

** Այստեղ «Красный архив»-ի խմբագրությունը զրել է հետևյալ ծանոթագրությունը՝ «[Դաշնակցության] զինված ուժերի թվի և նրա վրա ծախսած գումարի մասին հաղորդած տեղեկությունները ակնհայտորեն չափազանցված են»:

¹ Տե՛ս «Красный архив», т. 4 (35), 1929, с. 149-150.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145, 149:

Թյունները՝ խեղդելու համար ազգային-հեղափոխական շարժումը կովկասահայերի մեջ:

Հակառակ հայաստաց գործիչների քարոզչություն, ուսև նշանավոր շատ պաշտոնյաներ, մտավորականներ, լրագրողներ անում էին հնարավորը շղթայագերծված հետադիմություն պայմաններում չեզոքացնելու համար հայերի մասին չրջվող քարանձավային, քարացած տեսակետները:

Այդ գործիչներից էր հենց Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաչկովը: Չնայած ընդամենը երեք տարի էր, որ նա պաշտոնավարում էր Կովկասում, բայց այդ կարճ ժամանակամիջոցում, մանավանդ իշխան Գրիգորի Գոլիցինի դժնդակ, վայրագ ու բռնակալ ուժիմից հետո, նա կարողացել էր գրավել երկրամասի ժողովուրդների համակրանքը՝ իր մեղմ ու համբերատար բնավորությամբ, բարենորոգչական գործերով:

Հայկական կյանքի համար կոմս Իլարիոն Վորոնցով-Դաչկովի փոխարքայությունը նշանավոր եղավ հատկապես այն բանով, որ նա վերադարձրեց Հայ եկեղեցու կալվածքները, վերաբացեց Հայ դպրոցներն իրենց նախկին ծրագրով ու հոգաբարձական իրավունքներով: Կոմսը շատ անգամ էր ընդունել հայկական պատգամավորություններ և լսել նրանց գեկուցումները գանազան ընթացիկ կարիքների մասին:

Ուստի պատահական չէր, որ հայկական պահպանողական և ազատական քաղաքական շրջանակները և հատկապես մամուլը գործուն մասնակցություն ունեցան Կովկասի փոխարքայի սպայական ծառայություն 50-ամյա հորեյանական հանդիսություններին, որոնք տեղի ունեցան Թիֆլիսում 1908 թ. մարտի վերջերին¹:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ Վորոնցով-Դաչկովին սևհարյուրյակայինների ներկայացրած որոշ մեղադրանքներ համապատասխանում էին իրականությունը, և դրանք նրան պատիվ էին բերում:

Ալեքսանդր Խատիսյանը, որ, լինելով Թիֆլիսի քաղաքա-

¹ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 919, оп. 2, д. 8, л. 66.

գլուխ, անմիջական շփումների մեջ էր փոխարքայի հետ, իր հուշերում բարձր է գնահատել նրա մարդկային որակները:

Փոխարքան ճանաչում էր հեղափոխական շատ գործիչներին և գիտեր, որ անօգուտ է նրանց խոստումներին առանձին ուշադրություն դարձնել: Նա գիտեր և մեկ ուրիշ բան, որ անհնար է ուժի գործադրումով արմատախիլ անել հեղափոխական շարժումը: Հենց այդ պատճառով էր նա հաճախ դիմում գիջումների, դատարանների ոչ բոլոր վճիռներն էր համարում արդարացի և պահանջում էր վերաքննել հանցապարտ շատ հեղափոխականների գործերը, հաճախ էր կանխում նրանց մահապատիժները:

Սատիսյանը վերհիշում էր, որ վրաց սոցիալ-դեմոկրատների ղեկավարներից, Աստրախանի նահանգ արքորված Նոյ Ռամիչվիլին, այնտեղից հեռագրով իրեն խնդրել էր միջամտել փոխարքայի մոտ, որ նա թույլ տա մեկ շաբաթով Թիֆլիս գալ և տեսակցել իր հիվանդ դստերը, խոստանալով այդ ընթացքում չզբաղվել հեղափոխական գործունեությունով: Սատիսյանը լինում է փոխարքայի մոտ և խնդրում ընդառաջել արքորականին, մանավանդ, որ նա ազնիվ խօսք է տվել Թիֆլիսում չհանդիպել որևէ հեղափոխականի: Թույլատրելով Ռամիչվիլու Թիֆլիս գալը՝ Վորոնցով-Գաչկովը, դիմելով Սատիսյանին, ասում է. «Ինչ վերաբերում է Ռամիչվիլու ազնիւ խօսքին, այդ միեւնոյնն է, թէ տիֆի մանրէն խօսք տայ, թէ եթէ ինքը ընկնի մարդու մարմնի մէջ, չի վարակելու նրան»¹:

Շարունակելով՝ Սատիսյանը բերում էր ուրիշ օրինակներ ևս: Նա գրել է. «Փոխարքան կ'ուզէր տեղեակ ըլլալ անցուդարձին: Կան մարդիկ, որ շատ լաւ կը խօսին, Փոխարքան լաւ կը լսէր, դիմացինին հնարաւորութիւն կու տար խօսելու: Ան ինձ կը խնդրէր իրեն մօտ տանիլ յեղափոխական գործիչները: Ես իրեն մօտ տարի գլխաւոր կուսակցութիւններու աչքի իյնող քանի մը անդամներ: Երկար զրուցեցինք Փոխարքայի հետ: Եւ ոչ մէկ վատ հետեւանք չունեցան այդ այցելութիւնները այցելուներու համար:

¹ «Հայրենիք», № 9 (117), հուլիս, 1932, էջ 99:

Շատ անգամներ ստիպուած եմ եղեր Փոխարքայի մօտ երթալու եւ խնդրելու բանտարկեալներու եւ արքորեալներու ծանր վիճակը թեթեւցնելու մասին: Անոնց կիները եւ մայրերը գրեթէ ամէն օր ինձ մօտ կու գային նման խնդիրներով: Այսպէս, բարեխօսած եմ Ստեփան Շահումեանի համար, Ռամիշվիլիի համար, որ վերջերս սպաննուեցաւ Փարիզի մէջ, Ծերեթելիի, Զափարիձէի, էլիավայի, Պետրոսեանի (Կամո:- Ն. Ս.) ու բազմաթիւ դաշնակցականներու եւ սոցիալ-դեմոկրատներու համար»¹:

Վորոնցով-Ռաչկովին անհանգստացնում էր ոչ միայն իր, այլև հատկապէս հայութեան դեմ ոռուսական հետադիմական ուժերի սանձազերծած արշավը: Եվ դա ոչ թե այն պատճառով, որ ինքն ամեն գնով ցանկանում էր կառչած մնալ փոխարքայական աթոռին, այլ որովհետև սկսած լայնածավալ սադրանքներն ուղղակի հարվածում էին Կովկասի անվտանգութեանը: Նա գտնում էր, որ Թուրքիայի կողմից Կովկասին սպառնացող վտանգի դեպքում երկրամասի ժողովուրդներից առաջինը հենց հայերն են կանգնելու ոռուսական բանակի կողքին՝ թշնամու դեմ:

Պատահական չէր, որ Թուրքիայի հետ ռազմական ընդհարման հեռանկարով անհանգստացած, փոխարքան բացատրություններ և զգուշացումներ էր հղում Պետերբուրգ՝ արտաքին և ներքին որձերի ու ռազմական նախարարներին, նաև Նիկոլայ II-ին:

“Новое Время”-ին և հետադիմական մյուս թերթերին հակահարված էին տալիս ոռուսական առաջադիմական մամուլի օրգանները և պաշտպանում Վորոնցով-Ռաչկովի աշխատածը, նրա հավասարակշռված վերաբերմունքը Կովկասի ժողովուրդների նկատմամբ:

“Биржевые Ведомости” («Բիրժեկիե Վեդոմոստի») թերթն իր երկու համարներում տպագրել էր Վ. Օպոչինինի «Կովկասյան ակնարկներ» վերնագրով հոդվածը: Հեղինակն իր ակնարկներն արդարացիորեն սկսում էր այն փաստից, որ ոռուսները չունեն կովկասագիտութեան բնագավառի լուրջ ուսումնասիրություն-

¹ «Հայրենիք», № 9 (117), հուլիս, 1932, էջ 99:

ներ, ավելին, Կովկասի մասին ուսուսական հասարակությունը նույնիսկ չունի ճիշտ տեղեկություններ: Նա ցույց էր տալիս, որ սովորաբար ուսու գրողները և լրագրողները, օրինակ՝ Մենչիկովը, թե՛ Կովկասի և թե՛ այդտեղ կատարվող դեպքերի մասին իրենց տեղեկությունները քաղում են կովկասյան ոստիկանի այս կամ այն զոհերից, զանազան պաշտոնաթող կամ պաշտոնից արձակված չինովներին, որոնք, վերադառնալով Պետերբուրգ, իրենց աչառու և կանխակալ տեղեկություններով ոգևորում են Մենչիկովի պես գրողներին: Մինչդեռ իմանալու համար, թե իսկապես ի՞նչ է կատարվում Կովկասում, ինչո՞ւ է հուզվում նա և ի՞նչ են ցանկանում նրա բնակիչները՝ պետք էր ամենից առաջ դիմել նրա անցյալին, քննել ուսուսական քաղաքականություն փոփոխականությունը, և այն ժամանակ միայն խնդիրը կլուծվեր¹:

Ապա Վ. Օպոչինինն ասում էր, որ Կովկասը նվաճելիս Ռուսաստանն ամբողջ ժամանակ հենվել է տեղի քրիստոնյա բնակչության վրա: Հանձինս հայերի ու վրացիների՝ նա գտել էր ամենաջերմեռանդ աջակիցներին: Հայերն ու վրացիները ուսու զինվորների հետ արյունով են գրել կովկասյան պատերազմների պատմությունը: Հողվածագիրն այնուհետև հանդիմանում էր նրանց, ովքեր տգետ լինելով՝ տրտունջ էին հայտնում, թե ուսուսական կառավարությունը կոպիտ սխալ է թույլ տվել՝ հայերին թույլատրելով մտնել կայսրության սահմաններից ներս և ապրել հայաբնակ, նոր նվաճված հողերի վրա: «Բայց այն, ինչ չի հասկանում պ-ն Մենչիկովը, - գրում էր Օպոչինինը, - շատ լավ հասկանում էր կոմս Պասկևիչը, երբ Թուրքմենչայի դաշնագրի 15-րդ հոդվածով պայմանավորեց հայ ընտանիքների ազատ գաղթը Պարսկաստանից, որովհետև ձեռք բերած երկիրը պետք էր լցնել հավատարիմ և անձնվեր ժողովրդով, որի վրա կարելի լիներ հաստատ հենվել մուսուլմանների դեմ մղած կռիվներում»²:

¹ «*Биржевые Ведомости*» (С.-Петербург), 28 июня 1908 г.

² Նույն տեղում:

**ՆԻԿՈԼԱՅ II-ԻՆ ՎՈՐՈՆՑՈՎ-ԴԱՇԿՈՎԻ ԳՐԱԾ ԵՐԿՈՒ
ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ՆԵՐՈՒՈՒԺՄԱՆ ՎՏԱՆԳԻ ԴԵՄ ՄԻՋՈՑՆԵՐ
ՁԵՌՆԱՐԿԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Խորհրդային “Красный архив” («Կրասնի արխիվ») հրատարակությունից 26-րդ գրքում գետեղվել են Անդրկովկասի դեմ ուղղված թուրքական վտանգի մասին Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի 1908 թ. ձմռանը գրած երկու նամակները Նիկոլայ II ցարին*։ Դրանցում բարձրացված են Կովկասի ներքին և մանավանդ արտաքին ապահովությունն առնչվող մի շարք հարցեր։

Այդ հարցերի թվում մեզ համար հատկապես հետաքրքրություն են ներկայացնում Ռուսաստանի վրա 1908 թ. գարնանը թուրքիայի հնարավոր հարձակման մասին փոխարքայի դատողությունները։ Նա ցարին գրում էր, որ եթե կենտրոնական իշխանություններն անհրաժեշտ զինվորական պատրաստություններ չտեսնեն, ապա անխուսափելի են ծանր հետևանքներն ամենից առաջ Անդրկովկասի համար։

Իսկ վտանգն իրական էր, քանզի անդեն աչքով էլ նկատելի էին այն պատրաստությունները, որոնք թուրք զինվորականությունը տեսնում էր Անդրկովկասին սահմանակից տարածքներում։

Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը Պետերբուրգի օսմանյան դեսպանից պահանջել էր բացատրություն տալ տեղի ունեցող ռազմական պատրաստությունների մասին։ Այդ առթիվ «Երկրի ձայնը» թերթը գրում էր.

* Նշված երկու նամակների բնագրերը պահպանվում են Ռուսաստանի պատմության պետական արխիվում (РГИА), ուստի մենք նպատակահարմար գտանք դրանք ներկայացնել ոչ թե ըստ “Красный архив”-ի, այլ ըստ նշված արխիվի համապատասխան ֆոնդի։

Մեզ հայտնի են սույն խնդրի վերաբերյալ Կովկասի փոխարքայի՝ ցարին գրած չորս նամակներ, որոնցից երկուսը՝ 1908 թ. սկզբներին, երրորդը՝ 1911 և չորրորդը՝ 1912 թվին։ Վերջին երկու նամակներին կանդրադառնանք աշխատություն հետագա շարադրանքում։

«Պետերբուրգի թիւրք դեսպանը, ուսւ կառավարութեան ներկայացուցած ղեկուցագրի մը մէջ Թիւրքիայի զինուորական պատրաստութիւնները կը բացատրէր ու կ'արդարացնէր սահմանակից անհանգիստ քիւրդ ազգաբնակչութիւնը զսպուած պահելու անհրաժեշտութեամբ:

Հիմա ալ երգին եղանակը կը փոխեն: Ինչպէս կ'երեւնայ, թիւրք բռնապետութիւնը ամբողջ զօրաբանակներ շարժուն վիճակի մէջ կը դնէ, մեծաքանակ ռազմամթերքներ եւ զէնքեր կ'ամբարէ պատրաստ ըլլալու համար ... Հայ յեղափոխականներու դէմ:

Այսպէս այս անգամ ալ երգը կու գայ Բերլինի թիւրք դեսպանէն: «A. F. Press»-ի (Ֆրանսիական լրատվական գործակալություն:- Հ. Ս.) Բերլինի թղթակցին նայելով՝ Բերլինի դեսպանը վճռականապէս հերքեր է Թիւրքիայի պատերազմական պատրաստութիւններուն շշուկները եւ առանց հակասութեան մէջ իյնալու վախին, աւելցուցեր է, որ Բ. Դուռը զէնքի կանչեր է, այո՛, քանի մը զօրաբանակներ, բայց կուուելու համար ... Հայ յեղափոխական շարժման դէմ:

Ո՛վ զօրեղ հաւատք ունի, թո՛ղ հաւատայ՝:

Վորոնցով-Դաշկովը ոչ միայն երկրի ներքին, այլև արտաքին քաղաքականութեան խնդիրներում հանդես էր գալիս իբրև մի շափավոր, զգույշ ու հեռատես գործիչ, միաժամանակ մեծ անհանգստություն էր ապրում, երբ երկրի համար արտաքին վտանգն իրական կերպարանք էր առնում: Այդ դեպքում նա տազնապ էր բարձրացնում և Պետերբուրգի բարձր իշխանություններից համառորեն պահանջում արագ ու արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել:

Խնդրո առարկայի վերաբերյալ փոխարքայի՝ ցարին հղած նամակներից առաջինը գրված է 1908 թ. հունվարի 5-ին, Թիֆլիսում:

Վորոնցով-Դաշկովը նախապես նշում էր. «Ես խորապես գիտակցում եմ, որ ընդհանրապես Ռուսաստանի և մասնավոր-

¹ «Երկրի ձայնը» (Թիֆլիս), № 7, 2 մարտի 1908 թ.:

րապես Կովկասի ներկա կացության տեսակետից առանձնապես անցանկալի է արտաքին մի որևէ բարդություն, բայց ... թուրքերի պատերազմական արտակարգ պատրաստություններն ստիպում են երկյուղ տածել, որ մենք կարող ենք հանկարծակիի բերվել անսպասելի իրադարձություններից և այն՝ մասնավանդ թուրքիայի կողմից»¹: Փոխարքան բերում էր թուրքիայի ռազմական պատրաստություններից մի քանի օրինակներ. Կովկասին սահմանակից նրանց արևելյան նահանգներում ռազմական պատրաստություններն սկսվել են 1907 թ. գարնանից, բայց հատկապես լայն ծավալ են ստացել աշնանը: Այդ տարվա սեպտեմբերին համալրվել է Սեբաստիայի զորաբաժինը, ուժեղացվել է էրզրումի բերդապահ զորքը, դեկտեմբերին զորակոչի են ենթարկվել էրզրումի և Վանի պահեստի բրիգադներն ու համիդիե գնդերը: Դաշտային թնդանոթներն արագորեն կարգի են բերվում և համալրվում են ձիերով, համարյա ամեն օր էրզրումի բերդը լցվում է հրանոթներով ու արկերով: Կովկասի սահմանազլխին տեղակայված 6 զորամասերը համալրվել են 36 արագաձիգ հրանոթներով և մեծ տեսակի 19 հազար «Մաուզեր» տիպի հրացաններով: Վերջապես, այս տարվա հունվարի 1-ին հրաման է եղել զորակոչի ենթարկել Սեբաստիայի, Սամսոնի, էրզրումի ու Վանի բրիգադների պահեստի գումարտակները և այլն: «Զինվորական այդ պատրաստությունները ո՛չ ըստ իրենց բնույթի և ո՛չ էլ ըստ ծավալի չեն կարող համարվել թուրքիայի համար սովորական մի բան»²:

Նամակագիրն երկյուղում էր, որ տվյալ պահին թուրքիան կարող է ուժերի գերակշռություն ստանալ և մեծ դժվարություններ պատճառել ռուսներին:

Իսկ ո՞րն է թուրքերի եռանդագին նախապատրաստությունների նպատակը: Վորոնցով-Դաչկովը համոզված էր, որ այդ ամենը միտված է Ռուսաստանի դեմ պատերազմ սկսելուն: Օգտվելով այն բանից, որ ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած դառը պարտությունից հետո Ռուսաստանը դեռ լիովին

¹ РГИА, ф. 919, оп. 7, д. 8, л. 91.

² Նույն տեղում:

ուչքի չի եկել, թուրքերը մտադիր են պատերազմ սանձազերծելով՝ «վերադարձնել այն շրջանները, որ մենք գրավել ենք 1877-1878 թթ. պատերազմի ժամանակ»¹, ապա խուժել Անդրկովկաս:

Նկարագրելով Կովկասի սահմանների հարևանությունը իրենց զինված ուժերը հզորացնելուն ուղղված թուրքերի ձեռնարկումները, Վորոնցով-Գաչկովը, միաժամանակ, մոայլ գույներով էր ներկայացնում ռուսական կովկասյան բանակի ուժը: Նա գրում էր. «... Մինչ թուրքերը շատ եռանդուն միջոցների են դիմում իրենց ուժն ավելացնելու համար, մեր կողմից, ըստ երևույթին, բան չի արվում այդ ուղղությամբ, և մեր զորքերի ռազմական պատրաստությունը գործում կան պակասներ, որոնք գոյություն ունեին տասնյակ տարիներ առաջ: Թուրքիայի հարձակողական շարժման դեպքում, մենք կովկասյան ռազմաճակատում հանդես կգանք ավելի պակաս պատրաստված, քան էինք Հեռավոր Արևելքում»²:

Փոխարքան այնուհետև ինքնակալին պարզում է այն դժվարությունները, որոնք ի հայտ կգան Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ մտնելու դեպքում: «Մեր հակառակորդն ունենալու է ուժերի հսկայական գերակշռություն, և անգամ այն դեպքում, եթե կովկասյան բանակը կարողանա ժամանակին զորակոչի ենթարկվել, մանավանդ որ մեր զորքերի մի կարևոր մասը կարիք կլինի թողնել թիկունքում՝ կարգ ու հանգստություն պահպանելու համար ազգաբնակչության, մանավանդ մահմեդական ազգաբնակչության մեջ, ինչպես և պահպանելու երկաթուղին, հսկողական ծառայություններ վարելու և այլն, չի կարելի երբեք ենթադրել, որ պատերազմի հայտարարությամբ՝ շրջանի զորքերի թիվն արագ կերպով կաճի. երկաթուղիների փոխադրական անբավարար վիճակը թույլ չի տա օգտվել դրանցով խոշոր քանակությամբ զորամասեր տանելու դեպի սահմանամերձ վայրերը, մանավանդ եթե նկատի առնենք պահեստի զինվորների այն հսկայական թիվը, որ կարիք կլինի

¹ РГИА, ф. 919, он. 7, д. 8, л. 91.

² Նույն տեղում, թ. 101:

փոխադրել ոչ միայն մեր շրջանից, այլև Ռուսաստանի ներքին նահանգներից: Բացի այդ, կա նաև ապրանքների փոխադրու-
թյան հարցը: Համենայնդեպս, պատերազմ հայտարարելու օրից
սկսած՝ մինչև ամիս ու կես և երկու ամիս՝ կովկասյան զորքերը
պետք է ապավինեն միայն իրենց սեփական ուժերին»¹:

Շարունակություն մեջ Վորոնցով-Պաշկովը բարձրացնում է
կովկասյան բանակի սպառազինություն պակասը լրացնելու,
հետևակային զորամասերի մարտունակությունը բարձրացնելու,
բերդերի դրություն, կապի ու փոխադրումների արդիականաց-
ման և ռազմատեխնիկական այլ հարցեր:

Ամփոփելով իր առաջարկությունները՝ փոխարքան նամակը
վերջացնում է այսպես. «Ուստի չափազանց անհրաժեշտ է այժմ
ուժեղացնել կովկասը ներքին Ռուսաստանի զորքերով, արա-
գացնել թնդանոթային մասերի զինավառությունը, լրացնել պա-
հեստները և բարձրացնել բերդերի պաշտպանողական հատկու-
թյունը: Միայն այդ պայմաններում մեզ համար վտանգ չեն ներ-
կայացնի Թուրքիայի պատրաստությունները, և, անխուսափելի
անհրաժեշտություն դեպքում, կովկասյան զորքերը պատվով
կպաշտպանեն Ռուսաստանի արժանապատվությունը և իրենց
հին ավանդույթները»²:

Ամենայն հավանականությամբ՝ կովկասի փոխարքայի այս
տազնապահարույց նամակը ճնշող տպավորություն է գործում
Նիկոլայ II-ի վրա, ուստի պատահական չէ, որ նույն 1908 թ.
հունվարին Ռուսաստանի կառավարությունը դիմում է Բարձր
Դռանը՝ փորձելով պարզել, թե Թուրքիայի արևելյան նահանգ-
ներում ինչո՞ւ են ռազմական պատրաստություններ տեսնվում:
Թուրքական կառավարությունն անմիջապես պատասխանում է
Պետերբուրգի հարցմանը և հղում խաղաղասիրական հավաս-
տիացումներ:

Ռուսական կառավարությունը և գլխավոր շտաբը բազմիցս
քննարկում են Բարձր Դռան պատասխանը և ընդունում
հանգստացուցիչ որոշումներ: Պետական անվտանգության

¹ РГИА, ф. 919, оп. 7, д. 8, л. 104.

² Նույն տեղում, թ. 109:

խորհրդի՝ 1908 թ. Հունվարի 28-ին ընդունած որոշման մեջ ասվում էր, որ բանակը պատրաստ չէ պատերազմի, ուստի ամեն ինչ պիտի անել խուսափելու համար Թուրքիայի հետ ուղղակի ընդհարումից: Ինչպես Պետական անվտանգությունից խորհուրդը, նույնպես և կառավարությունն անհետևանք են թողնում Կովկասի փոխարքայի՝ սթամբուլյան կոչող դիմումը ցարին:

Տեղեկանարով կառավարությունն ամեն ինչ «խաղաղասիրական» դիրքի մասին՝ Վորոնցով-Գաչկովը 1908 թ. փետրվարի 28-ին իր երկրորդ նամակն է գրում Նիկոլայ II-ին, որում կրկին քննություն է առնում հավանական պատերազմի հետ կապված հարցերը, դարձյալ ու դարձյալ պնդում կովկասյան բանակի արագ վերակառուցման, դա նորանոր գործառնություն համարելու և այդ նպատակով, առանց ուշացնելու, անհրաժեշտ միջոցներ հատկացնելու վրա¹: «... Պարտք եմ համարում դիմելու Ձերդ Կայսերական Մեծություն, խնդրելով Ձեզնից հրամայել, որ կովկասյան բանակին տրվի այն, ինչ որ նրան անհրաժեշտ է, որպեսզի նա կարողանա օգտակար կերպով արյուն թափել իր ցարի և Հայրենիքի համար»²:

Փոխարքան ավելի քան համոզված էր, որ «չնայած Թուրքիայի հավաստիացումներին իր՝ դեպի Ռուսաստանը տածած բարեկամության մասին, նրա զորակոչը շարունակվում է, և որևէ այլ բացատրություն չի կարելի տալ դրան, քան այն, որ Թուրքերը կովի են պատրաստվում մեր դեմ: Բայց հազիվ թե Թուրքիան որոշի պատերազմ սկսել՝ առանց մի երկրորդ ուժեղ պետությունից իրական օգնություն վրա հավատացած լինելու»³, իր նամակում չեղտում էր Կովկասի փոխարքան, միաժամանակ նշում, որ Թուրքիային այդպիսի օգնություն կարող են ցույց տալ Գերմանիան և Ճապոնիան, ուստի դիվանագիտական լայն գործունեություն պետք է ծավալել Թուրքիային նրանց աջակցությունից զրկելու համար: «Ի դերև հանել Թուրքիայի՝ դաշնակից

¹ РГИА, ф. 919, оп. 7, д. 8, л. 110.

² Նույն տեղում, թ. 112:

³ Նույն տեղում, թ. 114:

ունենալու հույսերը՝ դա մեր դիվանագիտություն գործն է»¹:

Բայց նույնիսկ այդ դեպքում, նշում էր Վորոնցով-Գաչկովը, հավանական է, որ Թուրքիան՝ «վերջնականապես ավարտած իր գորակոչը և սպառազեն կանգնած մեր սահմանների մոտ, ծախսած լինելով արդեն հսկայական միլիոններ և տեղյակ մեր կովկասյան բանակի վիճակին, այնուամենայնիվ, կխիզախի հարձակվել մեզ վրա, հույս ունենալով վերադարձնել իր կորցրած հողերը»²: Ըստ որում՝ փոխարքան համոզված էր, որ, պատերազմ ծագելու դեպքում թուրքերն Անդրկովկասում առաջ են բերելու համիլաժական ապստամբություն՝ ամբողջ երկրամասն Օսմանյան կայսրությունը միացնելու համար*։ Ընդհանուր գորակոչի ժամանակ անխուսափելիորեն տեղի ունեցող մտքերի հուզման և անպայմանորեն գոյություն ունեցող մոլեռանդություն պայմաններում չի կարելի ուշադրություն չդարձնել հարցի նաև այս հոգեբանական կողմի վրա»³:

Ահա՛ այսպիսին էր Վորոնցով-Գաչկովի՝ 1908 թ. ձմռանը Նիկոլայ II-ին գրած երկու նամակների բովանդակությունը։ Որ այդ նամակները որոշակի ազդեցություն են ունեցել ցարի վրա և պատճառ դարձել համապատասխան եզրակացությունների, երևում է թեկուզ այն բանից, որ նա 1908 թ. փետրվարի վերջերին գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Պոլիցինին թույլատրել էր առանց կառավարության և ռազմական նախարարի գիտություն գորակոչի ենթարկել Եվրոպական Ռուսաստանում տեղակայված մի քանի գորախմբեր ու զրանք կենտրոնացնել Կովկասի սահմաններում։ Շտաբի պետը ցարից ստացել էր նաև կարգադ-

¹ РГИА, ф. 919, оп. 7, д. 8, л. 114.

² «Красный архив», т. 7 (26), 1928.

* Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն ռուս բթամիտ բյուրոկրատների, որոնց առավել տհաս ներկայացուցիչներից մեկը իշխան Գոլիցինն էր իր բացահայտ թուրքասիրությունը, Վորոնցով-Գաչկովը ճիշտ էր ըմբռնել կովկասյան թուրքերի նշանակությունը օսմանյան վտանգի կապակցությամբ։ Նա կասկած չուներ, որ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի դեպքում սրանք ամեն տեսակ օգնություն են ցուցաբերելու իրենց օսմանցի եղբայրներին և համատեղ ուժերով փորձելու են ռուսներից «մաքրել» Անդրկովկասը։

³ «Красный архив», т. 7 (26), 1928.

րություն՝ եթե Թուրքիան ուժեղացնի իր զորքերի համախմբումը Անդրկովկասի սահմանամերձ շրջաններում, ապա պատրաստ լինել նրա դեմ սկսելու ռազմական գործողություններ:

Նիկոլայ II-ի այդ կտրուկ կարգադրությունից հետո ռուսական կառավարությունն սկսեց տեղից շարժվել: Պետերբուրգն իր հայացքն ուղղեց Անդրկովկասի հայություն և հատկապես ՀՅ դաշնակցության կողմը՝ որպես հակաթուրքական պատերազմի նշանակալի պահեստի:

Լեոն գրում էր. «Թեև ռուս կառավարությունը մի կողմից աշխատանք էր տանում Դաշնակցությունը ոչնչացնելու համար, բայց մյուս կողմից կովկասյան բանակի շտաբը մտածում էր պատերազմի դեպքում օգտվել դաշնակցական զինվորությունից՝ առաջապահ-հետախուզական ծառայության համար»¹:

Ստոլիպինյան ռեակցիան այդ ժամանակ իր վճռական հարվածները դեռ չէր ուղղել ՀՅ դաշնակցության դեմ՝ նրան վերջնականապես ջախջախելու մտադրությամբ: Այդ փորձը նա անելու էր 1908 թ. վերջից: Ավելին, ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրման պայմաններում ռուսական իշխանությունները փորձեր էին անում ՀՅԴ-ի հետ համագործակցության եզրեր գտնելու:

1908 թ. մարտի սկզբներին Կովկասում լուր էր տարածվել, թե շուտով պատերազմ է սկսվելու մի կողմից Ռուսաստանի ու Բուլղարիայի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև: Ասում էին, թե մշակված ռազմական ծրագրի համաձայն՝ Բուլղարիան պետք է Թուրքիայի վրա հարձակվեր Մակեդոնիայի կողմից, իսկ ռուսական զորքերը Կովկասից առաջանալու էին՝ խնդիր ունենալով գրավել էրզրումի վիլայեթը: Պետերբուրգի կառավարությունը մեծաքանակ ռազմամթերք էր ուղարկում կովկասյան սահմանագլուխ և ընտիր զորամասեր կենտրոնացնում Կարս քաղաքի շրջանում²:

Պետերբուրգն ուզում էր իմանալ, թե այդ կարևոր պահին

¹ Լեո, Անցյալից. Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 224:

² Է. Ակնունի, Բողոքի ձայն, Պոսթըն, 1911, էջ 81:

Կովկասի հայութիւնն ի՞նչ դիրք կբռնի, եթէ շուտով ոռու-թուր-քական պատերազմ բռնկվի: Լինելով երկրամասի երեք խոշոր ազգերից մեկը՝ նա կարող էր մեծ ազդեցութիւն ունենալ պատերազմի ընթացքի վրա: Այդ նպատակով, արտաքին գործերի նախարարութեան առաջարկով, Պետերբուրգի զինվորական գլխավոր շտաբը մարտի կեսերին զինվորական և քաղաքացիական անձանցից կազմած հատուկ պատվիրակութիւն ուղարկեց Անդրկովկաս, որին հանձնարարված էր այդ հարցով ամենից առաջ հարաբերութեան մեջ մտնել ՀՅ դաշնակցութեան ղեկավար մարմինների հետ՝ պարզելու համար կուսակցութեան վերաբերմունքն առաջիկա ռազմական հնարավոր բախման նկատմամբ¹:

Պետերբուրգից եկած պատվիրակութիւնը սիրալիբ դիմումներ արեց ՀՅ դաշնակցութեան ղեկավարութեանը, չմոռանալով արտահայտել իր շուայլ համակրանքը հայ ժողովրդի և Դաշնակցութեան հանդէպ:

Դաշնակցութիւնը տվեց իր պաշտոնական պատասխանը՝ առաջիկա պատերազմում կուսակցութեան բռնելիք դիրքը կախված կլինի այն բանից, թէ ոռուսական կառավարութիւնն ինչպե՞ս է պատկերացնում թուրքահայերի քաղաքական հարցի լուծումը²:

Սակայն Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև զինված ընդհարումն այդ թվականին տեղի չունեցավ: Դա հետաձգվեց մի քանի տարով:

Մեծ համակրանք ունենալով Վորոնցով-Դաշկովի նկատմամբ՝ Նիկոլայ II-ը միաժամանակ անառարկելի վստահութիւն էր տածում փոխարքայի անձնական հակառակորդ Ստոլիպինի հանդէպ, բարձր գնահատում գահը պաշտպանելու վերջինիս կամքն ու վճռականութիւնը: Ուստի կասկած չի կարող լինել, որ նա վարչապետին ծանոթացրել էր Կովկասի փոխարքայի՝ իրեն ուղղված նշված երկու նամակներին:

Բանն այն էր, որ Ստոլիպինը Կովկասին սպառնացող վտան-

¹ Է. Ակնունի, Բողոքի ձայն, էջ 81:

² Նույն տեղում:

զը տվյալ դեպքում տեսնում էր ոչ թե դրսից՝ Թուրքիայից, այլ ներսից՝ «ներքին թշնամուց»: Իսկ Կովկասում գահի ներքին թշնամիներից ամենագլխավորը, ինչպես նշեցինք, նա համարում էր կովկասահայությունը և հատկապես ՀՅ դաշնակցությունը, որոնց նկատմամբ ունեցած բացահայտ ատելությունը նա կրկին դրսևորել էր 1907 թ. ապրիլի 11-ի թվով Վորոնցով-Դաշկովին գրած նամակում:

ՊՅՈՏՐ ՍՏՈԼԻՊԻՆԻ ԵՎ ԻԼԱՐԻՈՆ ՎՈՐՈՆՑՈՎ-ԴԱՇԿՈՎԻ ԳՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կովկասի մասին միատեսակ կարծիք չկար կառավարական շրջաններում, ավելին, Ստոլիպինի կառավարությունը և Կովկասի փոխարքայությունը կառավարչության միջև մեծ անհամաձայնություններ կային երկրամասի վիճակի գնահատման, այնտեղ կիրառվող քաղաքականության մի քանի սկզբունքային հարցերում:

Այդ անհամաձայնությունը մասնավորապես իր արտահայտությունն էր գտել 1908 թ. Պյոտր Ստոլիպինի և Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկովի միջև պաշտոնական գաղտնի գրազրույթյան մեջ, որն առաջին անգամ տպագրվել է «Красный архив»-ում*:

Կովկասյան ծայրամասում ցարական կառավարությունը վարած քաղաքականության մասին վարչապետ ու ներքին գործերի նախարար Պ. Ա. Ստոլիպինի և Կովկասի փոխարքա կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի նամակագրությունն սկզբունքային բանավեճի բնույթ էր կրում:

* Նշված գրազրույթունը ժամանակին (30-ական թվականների սկզբին) տպագրվել է նաև սփյուռքահայ մամուլում («Հայրենիք» ամսագիր, «Յուսաբեր» և այլ լրագրեր): Այդ արձագանքների վերաբերող նյութերի մի մասը պահպանվում է Մատենադարանում (տե՛ս Արչակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 40, վավ. 65¹³⁴⁶):

Գրագրությունն նախաձեռնողն եղել էր Ստոլիպինը, որը 1908 թ. ապրիլի 11-ին գրել էր առաջին նամակը¹, ուր հայտնել էր իր մտահոգությունները «երկրամասում տիրող անբարեհույս քաղաքական մթնոլորտի» կապակցությամբ:

Նամակը գրելու ժամանակ Ստոլիպինը անսահման ազդեցություն ուներ երկրում, կարելի է ասել՝ Ռուսաստանի իշխող դասակարգերի իսկական կուռքն էր, քանզի անվերապահորեն նրան էր վերագրված հեղափոխությունը ճնշողի և երկրում «կարգ ու կանոն» հաստատողի փառքը: Նրա հեղինակությունն ու ազդեցությունը զգացվում են նաև Վորոնցով-Դաչկովին հղած ապրիլի 11-ի նամակից, որը գրված է բավականին խիստ ու կտրուկ, խրոխտ ու մի քիչ էլ ամբարտավան ոճով, թեև արտաքուստ պահպանված է պահանջվող պատշաճությունը: Դա երևում է թեկուզ այն բանից, որ նամակում կառավարությունն նախագահը ոչ մի անգամ չի գործածում «փոխարքա» (наместник) բառը՝ դա փոխարինելով «Կովկասի տեղական իշխանություն» բառակապակցությամբ:

Արդեն առիթ ենք ունեցել ասելու, որ համեմատած իր նախորդի՝ իշխան Գոլիցինի և նույնիսկ հետնորդի՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռոմանովի հետ, Վորոնցով-Դաչկովը կողմնակից էր համեմատաբար զիջող գործելակերպի, իհարկե, ինքնակալության կողմից թուլատրելիության սահմաններում: Միանգամայն իրավացի էր «Հայրենիք» ամսագրի հոդվածագիրը, նշելով, որ «նրա օրով հաստատուած մեղմ ուժով ոչ մի համեմատութեան մէջ չի կարելի դնել իշխան Գոլիցինի անմիտ ու յիմարական հալածանքների ու բռնութիւնների հետ, որոնց տակ հեծում էին Կովկասի ժողովուրդները»²:

Այժմ նույնպես, 1908-ին, Վորոնցով-Դաչկովը մնացել էր նույն բարեկիրթ անձնավորությունը: Նրան առաջվա պես ուժ

¹ Տե՛ս *“Красный архив”*, т. 3 (34), 1929, с. 187-227.

² Տե՛ս *«Հայրենիք»*, № 7 (79), մայիս, 1929, էջ 31:

էին տալիս ոչ միայն անձնական մտերմությունը Նիկոլայ II-ի հետ, այլև Կովկասում նրա հեղինակությունը: Ցարը նախկինի նման բարձր էր գնահատում և բազմակողմանի աջակցում փոխարքային:

Ստոլիպինի նամակի հիմնական տրամաբանությունն այն էր, որ Կովկասում Վորոնցով-Դաշկովի վարած քաղաքականությունը չափից ավելի մեղմ է, ուստի և նրա համար հրամայական անհրաժեշտություն է իր օրինակին հետևելը:

Իսկապես մեղմ էր այդ քաղաքականությունը, ինչպես կարծում էր Ստոլիպինը: Իհարկե, Կովկասի նկատմամբ կենտրոնական կառավարությունը չէր կարողանում այնպիսի լայնածավալ ճնշումներ կատարել և զանգվածային արյունալի հաշվեհարդարներ տեսնել, ինչպես Ռուսաստանի ներքին նահանգներում: Բայց թե՛ Ստոլիպինը և թե՛ Վորոնցով-Դաշկովը հավասարապես ընդունում էին հեղափոխական շարժումների դեմ պայքարելու և այդ պայքարի ընթացքում ամենախիստ միջոցներ գործադրելու անհրաժեշտությունը: Երկուսն էլ միապետություն քոլորանվեր պաշտպաններ էին, ցարի անձնուրաց հավատարիմներ: Ստոլիպինի այնքան փայփայած ռազմադաշտային դատարանները նույնքան մոլեգնորեն գործում էին Կովկասում: Ամբողջ տարրերությունը Պետերբուրգի և Թիֆլիսի միջև այն էր, որ փոխարքան խստագույն միջոցների հետ մեկտեղ գտնում էր, որ հավատարիմ տարրերի նկատմամբ պետք է մի քիչ ավելի զգույշ լինել և խստություններին այնքան էլ հախուռն թափ չհաղորդել¹:

Դա, ինչպես ասացինք, թելադրված էր նրա համեմատաբար ազատական գաղափարներով և դաստիարակությունը:

Ստոլիպինի՝ Կովկասի փոխարքային ուղղված ապրիլի 11-ի նամակում արտահայտված հիմնական մտահոգությունը ՀՅ դաշնակցությունն էր: Նա գրում էր, թե Կովկասում վերջին երկու տարիներին մեծ ծավալներ են ընդունել ոճրագործությունները, որ միայն 1907 թ. այնտեղ տեղի է ունեցել ահաբեկ-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 5 (89), մարտ, 1930, էջ 82:

չական 3060 դեպք, որի հետևանքով սպանվել է 1239 և վիրավորվել 1253 մարդ: Ահարեկման դեպքերից 1731-ը տեղի են ունեցել կողոպուտի նպատակով¹:

Այնուհետև Ստոլիպինն անցնում է 1905-1907 թթ. Կովկասում տեղի ունեցած հեղափոխական շարժմանը, որը, նրա ասելով, սկսվել էր Երևանի նահանգից, իսկ այնտեղից արագորեն անցել էր Բաքու, Թիֆլիսի և Գանձակի նահանգները, վերջապես նաև՝ Հյուսիսային Կովկաս: Վերջինիս դեպքում շարժման կենտրոնն նա համարում էր Արմավիր քաղաքը, որը հիմնականում բնակեցված էր հայերով: Բանն այնտեղ էր հասել, շարունակում էր Ստոլիպինը, որ Արմավիրի հայերը տեղի ուս ստիկաններին իբր հեռացրել էին պաշտոններից և նրանց փոխարինել իրենց ազգության մարդկանցով, ընդամին ոստիկանապետը նույնպես նշանակվել էր հայ²:

Այլ խոսքով, ըստ ուսական կառավարությունից նախագահի, ամբողջ Կովկասում տեղի ունեցած հակապետական խռովությունների գլխավոր մեղավորը եղել են հայերը և այդպիսին էլ մնում են այժմ: Կովկասի այլազգիներից ամենից առաջ անհրաժեշտ է պայքար մղել հայերի դեմ – ահա՛ Ստոլիպինի հիմնական պահանջը, որ նա ներկայացնում էր Վորոնցով-Դաչկովին, որին փաստորեն մեղադրում էր հայերի և Դաչնակցությունից նկատմամբ աչառու լինելու մեջ:

Ստոլիպինի 1908 թ. ապրիլի 11-ի նամակին Վորոնցով-Դաչկովը պատասխանում է մեծ ուշացումով՝ նույն տարվա Հուլիսի 23-ին:

Պատասխան նամակում փոխարքան տեղի էր տալիս Ստոլիպինի շատ տեսակետների ու առաջարկությունների առաջ: Եվ դա ուներ իր պատճառները՝ նա գտնվում էր իր անվան չուրջը պտտվող սաղրիչ գրույցների ամենօրյա ճնշման տակ, ենթակա էր քաղաքական հակառակորդների չղաղարող հարձակումներին:

¹ Տե՛ս «Красный архив», т. 3 (22), 1927, с. 181.

² Նույն տեղում, էջ 188-202:

Կովկասի փոխարքան, ի պատիվ իրեն, մերժում էր Ստոլիպինի հարուցած մեղադրանքների զգալի մասը: Նամակի հենց սկզբից երևում են նրա կտրուկ անհամաձայնությունները կառավարության նախագահի հարուցած մի շարք անարդարացի մեղադրանքների նկատմամբ: Նամակի առաջին տողերից իսկ երևում է, որ փոխարքան վիրավորված է Ստոլիպինի նամակի ոճից, և հասկացնել է տալիս, որ դա է եղել պատճառը, որ ինքը մոտ երեք և կես ամիս հետո է պատասխանել նրան:

Ահա՛ այդ հետաքրքիր նամակի սկիզբը.

«Ողորմած Տեր Պյոտր Արկադևիչ.

Ի պատասխան Ձերդ Բարձր Գերագանցություն այս տարվա ապրիլի 11-ի № 64885 նամակի պարտք եմ համարում հայտնելու, որ այդ նամակում մեջբերված տվյալները, որ ներքին գործերի նախարարությունը ձեռք է բերել կովկասյան ծայրամասի քաղաքական կացության, այնտեղ աճող հանցագործության և տեղական իշխանությունների՝ այդ հանցագործությունները զսպելու և կանխելու համար ցույց տված գործունեություն մասին, զուրկ են մեծ մասամբ պատշաճ լավատեղյակությունից երկրում տիրող իրերի իսկական կացության նկատմամբ, որի պատճառով ծագել են և մյուս սխալները – տեղական պաշտոնական անձնավորությունների գործունեություն անճիշտ բնութագրումը, մասնակի ղեպքերի սխալ լուսաբանությունը և միանգամայն անհիմն ամբաստանությունը, թե ոստիկանական իշխանությունը անգործունյա է գտնվել: Նամակի մեջ բերված մասնակի ղեպքերը հիշատակված են առանց պատճառական կապակցության մեջ ղենելու նախորդ իրադարձությունների, երկրում տիրող պայմանների և միջավայրի հետ, որի մեջ իր գործունեությունն է կատարում կովկասյան վարչությունը: Ես վստահ եմ, որ եթե նույն ձևով նկարագրվեր մեր զույգ մայրաքաղաքների, Կովկասի մեծության համապատասխան ներքին Ռուսաստանի որևէ մի շրջանի, էլ չեմ ասում Մերձբայթյան և Մերձկիսլայան նահանգների վարչական մարմինների գործունեությունը և այն էլ Ձերդ Բարձր Գերագանցության նամակում հիշատակված ժամանակաշրջանի նկատմամբ (նկատի ունի 1903–1907 թթ. ժամանակաշրջանը:– Հ. Ս.), ապա անկասկած է,

որ պատկերն ավելի պակաս չէր լինի, չնայած որ ներքին նահանգներում ուսական վարչություն գործունեությունը դրված է, թե՛ նյութական և թե՛ անձնակազմի տեսակետով, շատ ավելի լավ պայմանների մեջ, քան Կովկասում»¹:

Վորոնցով-Դաշկովը վարչապետի ուշադրությունը հրավիրում է նաև այն հանգամանքի վրա, որ Ռուսաստանի ներքին, արևմտյան և հյուսիսարևմտյան նահանգների ազգաբնակչության համեմատ՝ կովկասցիներն իրենց մշակութային վիճակով և իրավահայեցողության զարգացման մակարդակով գտնվում են ավելի ցածր աստիճանի վրա, որը և պայմանավորում է այստեղ ոճրագործությունների համեմատաբար բարձր տոկոսը*:

Պակաս կարևոր չէ, գրում էր նա, որ Ռուսաստանի նշված նահանգների համեմատ Կովկասի տեղագրական պայմանները շատ տարբեր են. այստեղ բացակա է կանոնավոր հաղորդակցությունը բնակավայրերի միջև, որը նույնպես լուրջ խոչընդոտներ է ստեղծում հասարակական կարգը պահպանելու տեսակետից²:

Փոխարքան կարևոր էր համարում ըմբռնել, որ կովկասցիները դյուրագրգաց են ու զգացմունքային, երևույթներին հակադրում են անմիջապես և կրքոտ:

¹ «Красный архив», т. 3 (22), 1927, с. 202-203.

* Հակադարձելով ուս այն գործիչների տեսակետին, թե կովկասցիների շրջանում հանցագործությունների բարձր տոկոսի պատճառը նրանց քաղաքակրթական ցածր մակարդակն է, Ալ. Սատիսյանը մի առիթով գրում էր. «Երկու ժողովուրդներ, վրացիներն ու հայերը, կարողացան կարճ ժամանակի մեջ հետեւիլ եւրոպական ազգերու օրինակին: Կասկած չունիմ որ, եթէ մենք ալ պետական ազատ պայմաններու մէջ լինէինք, այսօր պիտի դասուէինք քաղաքակիրթ ազգերու շարքին: Որքան որ ես կը ճանչնամ Կովկասի մեր երկու ժողովուրդները, ծանօթ եմ անոնց պատմութեան, ականատես եղած եմ անոնց տանջանքին, թշուառութեան եւ ուրախութեան, վստահօրէն պիտի պնդեմ, որ անոնց բացասական բոլոր գիծերը կու գան օտար պետութիւններու բռնութենէն: Երբ վերանայ այդ բռնութիւնը եւ մեր երկու ժողովուրդները իրենց ճակատագրին տէր դառնան, շատ բացասական գիծեր պիտի վերանան մեր մէջէն» (տե՛ս «Հայրենիք», № 9 (117), Հուլիս, 1932, էջ 97-98):

² Տե՛ս «Красный архив», т. 3 (22), 1927, с. 203.

Կովկասում կատարվող դեպքերը զնահատելիս պետք է լրջորեն հաշվի առնվեն նշված բոլոր գործոններն ու առանձնահատկությունները,- գրում էր Վորոնցով-Դաչկովը:

Անցնելով Կովկասում տեղի ունեցած ահաբեկչական դեպքերի վիճակագրությունը, որ Ստոլիպինը բերել էր իր նամակում, փոխարքան դա համարում էր շատ չափազանցված: Ստոլիպինի նշած 3060 ահաբեկչություն փոխարեն, որ, իբր, 1907 թ. ընթացքում կատարվել է Կովկասում, նա նշում էր միայն 698 դեպք, որոնց հետևանքով սպանվել էին 183 պաշտոնյաներ և 212 մասնավոր անհատներ, վիրավորվել 90 պաշտոնյաներ և 213 անհատներ¹:

Այնուհետև Վորոնցով-Դաչկովն իր նամակում անցնում է Ստոլիպինի շոշափած բուն խնդրին՝ Դաչնակցություն հարցին, որին նվիրված է 15 էջ շարադրանքից 10 էջը: Դա հասկանալի է, որովհետև փոխարքան լավ էր ըմբռնել, որ Ստոլիպինի բուն մտահոգությունը հենց այդ կուսակցությունն է: Նա սկզբունքորեն չէր հերքում ՀՅ դաչնակցության մասին Ստոլիպինի տեսակետները, գտնում էր, որ, այո՛, հայերի մեջ պետք է արմատախիլ անել հեղափոխական շարժումը, բայց ոչ թե այն նույն եղանակներով, որ կիրառվում են Ռուսաստանի ներքին նահանգներում, այլ այդ մեթոդները միավորելով դիվանագիտական մոտեցումներին՝ հաշվի առնելով Կովկասի առանձնահատկությունները:

Փոխարքան վճռականապես մերժում էր Ստոլիպինի այն մեղադրանքը, թե Դաչնակցությունն ունի բազմահազարանոց բանակ, որի առջև վախից ընկրկում է կովկասյան վարչությունը, ուստի նրան զինաթափելու համար որևէ միջոց չի ձեռնարկում:

Իր տեսակետը հիմնավորելու և իրերի դրույթունը պարզաբանելու համար Վորոնցով-Դաչկովը շոշափում է Դաչնակցության վերաբերյալ մի քանի ընդհանուր հարցեր: Անդրադառնալով Հայ եկեղեցու կալվածքները պետականացնելու՝ 1903 թ. հունիսի 12-ին հրապարակված ցարական օրենքից

¹ «Красный архив», т. 3 (22), 1927, с. 203-204.

Հետո Դաշնակցությունից գործունեությունը, ապա 1905–1906 թթ. Անդրկովկասում թուրք-հայկական ընդհարումներում նրա խաղացած դերին, փոխարքան նշում էր, որ 1903–1905 թթ. «Դաշնակցության ազդեցությունը Հայ ազգաբնակչության վրա իրոք որ շատ մեծ է եղել», «Դաշնակցության լրբությունը սահմաններ չունեն, և նրա իշխանությունը հասել էր իր գագաթնակետին: Այդ ժամանակ կազմակերպությունը միաձուլել էր, բառի բուն իմաստով, բովանդակ Հայ ազգաբնակչությանը, կազմակերպել կատարյալ զինյալ ուժ, ստեղծել շատ խոշոր հիմնական դրամագլուխ: Հենց այդ ժամանակ էլ, ուսուսական հեղափոխության ազդեցության տակ, դաշնակցականները միտք հղացան կանգնել կովկասյան ամբողջ հեղափոխական շարժման գլուխ, միացնել բոլոր ազգությունների հեղափոխական կուսակցությունները և նրանց բոլորին թելադրել իրենց նպատակները»¹:

Բայց այժմ դրությունն արմատապես փոխված է, չեչտում էր փոխարքան: Դաշնակցության մասին կառավարության նախագահի ունեցած տեղեկությունները վերաբերում են նրա գործունեության 1903–1905 թթ. շրջանին և չեն համապատասխանում այսօրվա՝ 1908 թ. իրողություններին: Դաշնակցությունն արդեն կորցրել է վաղեմի ազդեցությունը հայկական զանգվածների վրա, որի հիմնական պատճառներից մեկը կուսակցության ներսում հակոտնյա խմբավորումների առաջացումն է 1906 թ. սկսած և նրանց միջև տեղի ունեցած անդիջում պայքարը*: Ըստ Վորոնցով-Դաչկովի՝ այդ պայքարի հետևանքով ներկայումս Դաշնակցությունն այնքան է թուլացել, որ այժմ նրա մասին կարելի է խոսել միայն որպես երկրորդական կազմակերպության, որպես առանց զինվորների գեներալների մի խմբի: Դրանից հետևում է, գրում էր փոխարքան, որ մոտ ապա-

¹ «Красный архив», т. 3 (22), 1927, с. 206.

* Փոխարքան նկատի ուներ 1906-ից Դաշնակցության ներսում «երիտասարդ դաշնակցականներին» և «անջատական» շարժումների առաջացումն ու դրանց սկսած պայքարը կուսակցության ղեկավարության վարած քաղաքականության դեմ, որին հանգամանորեն անդրադարձել ենք սույն աշխատության նախորդ էջերում:

գայում կարելի կլինի խոսել պատմություններից Դաշնակցության հեռանալու մասին¹:

Դաշնակցության մասին իր ասելիքը Վորոնցով-Դաշկովը վերջացնում է այս խոսքերով. «Ձերդ Բարձր Գերազանցության նամակի եզրակացությունը, թե այդ կուսակցության գործունեությունը մշտապես աճում է տեղական իշխանությունների անգործունեության հետևանքով, թե Դաշնակցությունը նյութական ապահովություն է ձեռք բերել շնորհիվ հայ ազգաբնակչության վրա իր ունեցած և օրեցօր զորացող ու ամրապնդվող ազդեցության, որն իր հերթին մի սպառնալիք է պետական կարգի և հասարակական ապահովության համար – չի համապատասխանում իրերի իսկական դրությունը»²:

ՑԱՎԱԼԻ ԶՈՅՐ

Պատժիչ արչավախմբերը գործում էին անդադար: Մարդկային կյանքը Ռուսաստանում երբևէ այնքան անարժեք չէր եղել, ինչպես հիմա:

Ահա՛ բազում օրինակներից մեկը:

Նախորդ էջերում խոսք եղավ, որ խմբապետ Միհրանին ահաբեկելու համար Նիկոլ Դումանի կազմած խմբի ղեկավար Համբարձում Աղաջանյանը (Կարո) և անդամներ Սենիկ Աղաջանյանը, Գարեգին Հարությունյանը, Հայկ Բախչինյանը, Ասլան Գրիգորյանը, Մարտիրոս Գևորգյանը, օրիորդ Անահիտ Փարսաղանյանը և Արմենակ Սիլվիյանը 1907 թ. աշնանը Յալթայի մոտերքում ձերբակալվել էին Միհրանի քրոջ որդուն սպանելու մեղադրանքով: Նույն գործով բանտարկվել էին ուրիշ չորս հայ ևս, մի ուս երիտասարդ և երկու ուս աղջիկ:

Ձերբակալվածներին տեղափոխում են Սևաստոպոլի բանտը: Գործը հանձնվում է զինվորական դատարանին: Դատավոր

¹ Տե՛ս «Красный архив», т. 3 (22), 1927, с. 210 -211.

² Նույն տեղում:

է նշանակվում Վարչավայի գինվորական դատարանի նախագահը: Զերբակալուծյունից ինն ամիս հետո, 1908 թ. մայիսի 19-ին և 20-ին, Սևաստոպոլում տեղի է ունենում դատը: Դատարանը քաղաքական բնույթ է հաղորդում գործին:

Յոթ հայ ամբաստանյալներից Մարտիրոս Գևորգյանը (Սարգսյան) դատավարուծյան ընթացքում խոստովանել էր, թե ինքն է եղել Գասպար Նազարյանին սպանողը՝ հայտարարելով. «Ես նրա հետ սուր վիճարանուծյուն ունեցա Մասանդրյան զբոսայգում, և զրգոված ու սաստիկ զայրացած վիճակում՝ ատրճանակա հանեցի և կրակեցի երկու անգամ»:

Դատախազը հաշվի չառնելով այդ խոստովանուծյունը՝ ասել էր. «Մարտիրոս Սարգսեանը խոստովանեց, որ միակ յանցաւորն ինքն է, բայց ես հաստատ համոզուած եմ, որ յանցանքը գործել են բոլոր միւսներն էլ հաւաքաբար»¹: Դատավորները ևս անուշադիր թողեցին խոստովանուծյունը: Այդպես էլ պետք է լիներ, քանի որ սկսված ստողիպինյան համատարած ահաբեկչուծյան պայմաններում՝ մի քանի հայի կյանքը որևէ արժեք չուներ:

Ընդունվում է դատավճիռ, որով կախաղանի միջոցով մահվան են դատապարտվում Կարոն (Համբարձում Աղաջանյան, 31 տարեկան), Մարտիրոս Գևորգյանը (Սարգսյան, 28 տարեկան) և Գարեգին Հարուծյունյանը (Կարապետ Ունանյան, 24 տարեկան): Հայկ Բախչինյանի պատիժն էր՝ ցմահ տաժանակիր աշխատանք և բանտ, Ասլան Գրիգորյանինը (Հովհաննիսյան) և Սենիկ (Սենեքերիմ) Աղաջանյանինը՝ ցմահ բանտ, Արմենակ Սիլվիյանը դատապարտվում է 18 տարվա տաժանակիր աշխատանքի, օր. Անահիտ Փարսաղանյանը հեռացվում է Ղրիմի չրջանից և խիստ հսկողուծյան տակ ուղարկվում իր ծննդավայր Շուշի²: Նրանց հետ ձերբակալված ոռւս Պյոտր Բողրովը և ուրիշ չորս հայերից երեքը նմանապես դատապարտվում են կախաղանի, բայց վերջին պահին, երբ Կարոյի, Մարտիրոսի և Գարեգինի հետ միաժամանակ կախաղան բարձրացնելու համար նրանք պիտի

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 1 (395), հունվար, 1959, էջ 10:

² Նույն տեղում, էջ 8:

Հանվեին մահապարտի խուցերից, հայտնվում է բանտապետը և հաղորդում, որ այդ չորսի մահավճիռը փոխվել է ցմահ տաժանակիր աշխատանքի: Տաժանակրություն են դատապարտվում նաև չորրորդ հայր՝ 15,5 տարով և երկու ուս աղջիկները՝ Նինա Շիչյովան ու Մարիա Դորոժինսկայան՝ առաջինը 20, երկրորդը՝ 18 տարով¹:

Կախաղան հանվելուց 15 օր առաջ, հունիսի 9-ի թվով, Կարոն նամակ է գրում ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի ղեկավարներից Հարություն Շահրիկյանի (Նիթրա) և Լևոն Թադևոսյանի (Պապաչա, Չոփուոյան) անունով: Նամակի բովանդակությունը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի հզոր, անկոտրուժ կամք է ունեցել հեղափոխականը²: Կախաղան հանվելուց ըոպեններ առաջ Կարոն մահապարտի իր խցից գրում է երկրորդ և վերջին նամակը, գրում է ուսուցիչ, որպեսզի բովանդակությունը հասկանալի լինի բանտապահին: Այդ կարճ երկտողում, որը հավանաբար դարձյալ ուղղված է եղել Նիթրային և Պապաչային, կարդում ենք.

«Սիրելի՛ք, գրում եմ ձեզ վերջին հրաժեշտի ողջոյնս եւ խնդրում եմ յայտնել նոյնը բոլոր ինձ յիշողներին եւ խնդրում եմ չմոռանալ ինձ: Ես հանգիստ եմ, գնում եմ դէպի մահ, թէեւ ինձ չեմ համարում այդ մահուան արժանի: Եթէ կարող էք, մի՛ մոռացէք Լիդային*»³:

1908 թ. հունիսի 24-ի լույս 25-ի գիշերը Համբարձումը, Մարտիրոսը և Կարապետը կախաղան հանվեցին Սևաստոպոլի բանտի բակում, մյուսները քշվեցին Օրյոլի բանտ և Սիբիր:

Կախաղան հանվող դաշնակցական երիտասարդները մահը դիմավորեցին առանց խուճապի: Հանգիստ էր հատկապես Համբարձումը (Կարոն), որը, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս նրա վերջին երկտողի «ինձ չեմ համարում այդ մահվան արժանի» խոսքերը, պարզ վկայությունն են այն բանի, որ ինքն իրեն

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 1 (395), հունվար, 1959, էջ 9:

² Նույն տեղում, էջ 17-18:

* Հավանաբար՝ սիրած աղջիկը:

³ «Հայրենիք», № 1 (395), հունվար, 1959, էջ 18:

անարժան էր գտել նման մահվան: Վրիժառուն կուզեր, որ իր մեռնելու տեղը լիներ բաց կովում, բայց ոչ կախաղանի վրա, որն այնքան ստորացուցիչ էր և այնքան անարգական հեղափոխականի համար:

Դատարանի տված պատիժները չէին համապատասխանում դատվածների մեղքին: Մեկ սպանվածի դիմաց երեք կախաղան հանվածներ և վեց հոգի՝ ցմահ բանտեր նետված ու աքսորավայրեր տաժանակրուծյան քչված: Պարզ էր, որ այդ անողոք պատիժները բխում էին ստոլիպինյան քաղաքականությունից՝ ընդհանուր տրամաբանությունից և նպատակ ունեին սարսափ տալ Ռուսական սև մամուլը չարախնդաց ու ողջունեց «հայ ավազակներին» տրված խստագույն պատիժները: Ավելին, նա առիթը բաց չթողեց հերթական անգամ մեղադրելու Կովկասի փոխարքային, որ նա, իբր, փորձ է կատարել միջամտելու դատարանի գործերին և մեղմելու մահավճիռները:

ԹՈՒՐԳԻԱՆ ՄԵԾ ԴԵՊՔԵՐԻ ՆԱԽՕՐՑԱԿԻՆ: ԹՈՒՐԳԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՏԱԳՆԱՊՆԵՐԸ

1907 թ. երկրորդ կեսը և 1908 թ. առաջին ամիսները կարելի է համարել մի կողմից Թուրքիայի հակասուլթանական ուժերի համախմբման, մյուս կողմից՝ հայերի նկատմամբ բռնաճնշումների հետագա սաստկացման ժամանակաշրջան:

Սուլթանական կառավարողների բռունցքը ծանրացած էր նաև կայսրության ոչ թուրք մյուս ժողովուրդների կյանքի վրա, թեև հայությունն երկրում ամենահալածվածն էր, ամենաղժբախտը:

Այդ ժամանակահատվածում հայ գործիչներն ու եվրոպացի հայասերները շարունակում էին իրենց բազմաբնույթ ջանքերը՝ Հայկական հարցը կամ թշվառ Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու հարցը եվրոպական կառավարությունների ուշադրություն ոլորտում պահելու համար:

Դժբախտաբար, բոլոր այդ ջանքերը, մարդասիրական ձգտումներն առաջվա պես ապարդյուն էին անցնում: Հայաստանի դրուժյունը օրեցօր ավելի էր վատթարանում: Եվրոպացի հայասերների ամեն մի կոչ, հօգուտ հայերի ամեն միջամտություն, թուրքական վայրագ վարչակարգը խարազանող ժորեսի, Պրեսանսեի և այլոց ամեն մի ճառ իրենց հակազդեցությունն էին ունենում Հայաստանում և թուրքական իշխանությունների նորանոր ոճիրներ առաջ բերում:

ՈՒԺԵՐԸ ՄԻԱՎՈՐԵԼՈՒ ՏԵՎԱԿԱՆ ԶԱՆՔԵՐ

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի սկզբնավորումից անցել էր շուրջ քառորդ դար, և այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում հայկական քաղաքական ուժերը քիչ եռանդ չէին գործադրել հարաբերությունների մեջ մտնելու Օսմանյան կայսրության հակասուլթանական ընդդիմադիր տարրերի հետ և համատեղ հանդես գալու երկրի բարենորոգման համար:

Դեռ 1891 թ., երբ Դաշնակցությունը նոր էր հիմնադրվել և դեռևս չունեի իր տպագիր օրգանը, հրատարակել ու տարածել էր իր քաղաքական պայքարին նվիրված մի թոռուցիկ, ուր կային այսպիսի տողեր. «Կոիւը սկսուած է՝ կոիւ ազատութեան, կոիւ գոյութեան համար: Մի կողմից դարերով տանջուած ժողովուրդը, միւս կողմից ոտից ց՛զլուիս ապականուած, քայքայուած թուրք կառավարութիւնը»¹:

Ակնհայտ է, որ այստեղ «դարերով տանջված ժողովուրդ» բառակապակցության տակ կազմակերպությունը նկատի ուներ ոչ միայն հայ, այլև կայսրության ժողովրդին:

ՀՅ դաշնակցության առաջին ընդհանուր ժողովում (1892 թ.) ընդունված ծրագրում տեղ էր գտել հետևյալ դրույթը.

«Տարբեր ազգութիւնների եւ դաւանութիւնների հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ

¹ «Դրօշակ», № 11 (177), նոյեմբեր, 1906, էջ 161:

Դաշնակցութիւնը՝ ապստամբութեան միջոցով իր նպատակին հասնելու համար (քաղաքական եւ տնտեսական ազատութեան թուրքաց Հայաստանի մէջ) կազմակերպում է յեղափոխական խմբեր, որոնք կառավարութեան դէմ անընդհատ եւ զօրեղ կռուի հետ՝ կոխ պիտի մղեն նաեւ այն ընդհանուր պայմանների դէմ, որոնցից նեղուում են թէ՛ հայ եւ թէ՛ օտար տարրերը՝ ասորի, թուրք, քուրդ, եզդի եւ այլն»¹:

Նույնիսկ հայկական տանջազրուծյան և հուսախաբուծյունների ամենադառն պահերին ու ամենավշտալի ըուպներին հայ հեղափոխականները չէին կորցնում իրենց հավատը ստրուկ ժողովուրդների միաբան գործակցության նկատմամբ: Հնչակյան և դաշնակցություն կուսակցությունները պարբերաբար դիմումներ էին հղում հարևան ժողովուրդների քաղաքական խմբերին և գործիչներին՝ միասին ծրագրելու և միասին գործելու: Կուսակցությունները, հատկապես Հնչակը, ազգայնամոլ չէին. դրանց ղեկավարներից որևէ մեկի մտքով չէր անցնում այն ցնորքը, թե կարելի է ստեղծել Մեծ Հայաստան՝ Միջերկրականի ափերից մինչև Դոնի Ռոստով – ինչպես կարծում էին Գոլիցինը և նրա համախոհները – կամ թուրքերին քչել հայկական վեց վիլայեթներից, իսկ կովկասյան թուրքերին՝ Անդրկովկասից – ինչպես տարածում էին Պոլսի և Բաքվի համիլամականները: Հայ քաղաքական ուժերն այդ շրջանում չէին մտածում ստեղծել զուտ հայկական պետական միավոր, ուր հայը բաժանված, մեկուսացված լիներ թուրքից ու քրդից: Նրանք փորձում էին հարևան ժողովուրդներին հաղորդակից անել իրենց տեսակետներին. մենք հայ ենք, բայց մեր ազգային հատկանիշները և քաղաքական ձգտումները չպետք է պարտադրենք ոչ ոքի, մենք հետևողականորեն կողմնակից ենք բոլոր ազգերի ազատության և թշնամի ենք բոլոր նրանց, ովքեր բռնադատում են ուրիշ ազգերի իրավունքները, բոլոր ճնշված ազգերը մեր եղբայրներն են, լինեն նրանք հայ, եզդի, ասորի, հրեա, քուրդ թե արաբ, ամեն մի ազգի ազատությունը բռնակալության կործանման ազդակ է:

¹ «Դրօշակ», № 11 (177), նոյեմբեր, 1906, էջ 161:

1880-ական թվականներից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Հայերի կատարած նման կարգի ազդարարությունների արձագանքները հազվադեպ բացառություններ էին: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի վկայակոչած առանձին փաստերը չէին փոխում ընդհանուր պատկերը: «...Մեր առաջին մարտական խմբի ղեկավարը դարձաւ ուտիացի Կուկունեանը, իսկ անոր իբրեւ զինուոր՝ ուրմիացի Հրեայ մը, որուն անունը մոռցած եմ»¹:

Կայսրությունից բոլոր ազգերը տանջվում ու կեղեքվում էին միասին, միասին էին կիսում կյանքի դառնությունները, բայց սուլթանական վարչակարգի դեմ հանդես էին գալիս միմյանցից լիովին բաժան, հետապնդում էին տարբեր նպատակներ և շահեր: Այլ խոսքով՝ նրանք իրար հետ հաշտ էին տանջվելիս և իրար հետ ոչ հաշտ՝ պայքարելիս:

Թուրքերի, քրդերի, ալբանացիների, հույների, արաբ դրուզների, արաբ ալևիների, ասորիների հետ գործակցելու հնչակյանների և դաշնակցականների բոլոր փորձերն ըստ էությունից անարդյունք վերջացան: Շուրջ երկու տասնամյակի ընթացքում թուրքական բռնապետություն՝ Հայերի նկատմամբ իրականացրած արյունալի հաշվհարդարների հանդեպ նրանք մնում էին անտարբեր ու անշարժ, ավելին՝ նրանց մի մասը մնում էր թշնամի հայ և մակեդոնացի հեղափոխականներին, որոնք ձգտում էին բռնապետության վերացմանը և Թուրքիայի ներքին կյանքի բարեփոխմանը:

Երկրի բարեկարգման ու վերաշինության շահերը պահանջում էին հարստահարվող տարրերի միջև կամուրջներ գցել միասնաբար:

Դարասկզբից՝ վիճակը կարծես փոխվում էր: Կարծես հասունացել էր այն պահը, երբ միատեղ տանջվողները միատեղ էլ պիտի գործեին: Դարերի ստրկությունից հետո աստիճանաբար գլուխ էին բարձրացնում ասորիները, Եմենը մնում էր ապստամբ, գնալով ավելի ու ավելի մեծ ծավալներ էր ընդունում Պոնտոսի հույների անհնազանդությունը:

¹ «Հայրենիք», № 10 (297), հոկտեմբեր, 1950, էջ 49:

Անդրադառնալով ստեղծված նոր պայմաններում ընդդիմադիր տարրերի հետ համագործակցելու ուղղությամբ Դաշնակցության անելիքներին, «Դրօշակը» գրում էր.

«Այժմ մենք – առանց մի վայրկեան անգամ մեր դատը մի կողմ դնելու – ամէն կերպ կաջակցենք Տաճկաստանում տեղի ունեցող այս կամ այն շարժումներին, ամէն կերպ հրաւէր կկարդանք բոլոր ճնշուած ազգութիւններին՝ պայքարի ելնել համիդեան անարգ ոեժիմի դէմ, հնարաւորութիւնը ներկայանալուն պէս յեղափոխական դաշն կկապենք բոլոր անձնուէր ու անկեղծ կուսակցութիւնների հետ եւ առհասարակ կանենք այն, ինչ ուրիշը գուցէ չաներ մեր անագորեան պայմաններում: ... Երբ վրայ կհասնի ցանկալի բոպէն, մենք՝ Հայերս, առաջինը կլինենք, որ ամէն ինչ մոռացած՝ կկանգնենք օսմանեան յեղափոխութեան գլուխ ու կերթանք մեռնելու առաջին շարքերում, ... քանզի տաճկական ոեժիմի անկումը գուցէ ոչ ոքի այնքան ցանկալի չէ, որքան Հայերիս»¹:

Հակասութեանական ուժերի համախմբման և նրանց միջև համերաշխություն ստեղծելու՝ դեմոկրատական և սոցիալիստական սկզբունքներ որդեգրած հնչակյանների և դաշնակցականների ազդարարություններին հետևում էին որոշակի ջանքեր:

ՀՅ դաշնակցությունը հաջողել էր քիչ թե շատ գործակցություն սկսել Մակեդոնիայի հեղափոխականների մի մասի հետ՝ Բորիս Սարաֆովի գլխավորությամբ: Եվրոպական Թուրքիայում համատեղ գործելու համար նրանց կնքած դաշինքը 1900 թ. նվիրագործվեց էդիրնե քաղաքի մոտերքում, ուր հայ և մակեդոնացի երիտասարդները զինված բախում ունեցան թուրքական կանոնավոր զորամասի հետ: Երկուստեք զոհեր եղան, բայց խիզախ հայորդիները և մակեդոնացի երիտասարդներն ստիպված տեղի տվեցին բազմաքանակ թուրքական զորքի առջև: Գերի ընկած և կռվից հետո ձերբակալված հայ և մակեդոնացի երիտասարդներն իրենց կյանքը վերջացրին կախաղանի վրա:

¹ «Դրօշակ», № 4 (182), ապրիլ, 1907, էջ 62:

Հայերի համար համեմատաբար հեշտ էր լեզու գտնել Արևմտահայաստանում բնակվող **ասորիներ**ի հետ:

Հզոր Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի կործանումից (մ. թ. ա. 612 թ.) հետո ասորիները կորցրին իրենց պետականությունը, բայց տարբեր կայսրությունների կազմում կարողացան պահպանել լեզուն, գիրը, ազգային մշակույթը, ինքնությունը: Ասորիների բնակություն հիմնական կենսատարածքը շարունակում էր մնալ վաղնջական Ասորեստանի բուն ծավալը՝ ժամանակակից Սիրիան և Իրաքը: Հետագա դարերում ասորիները սփռվել են Մերձավոր Արևելքի երկրներով մեկ՝ Թուրքիա, Իրան, Լիբանան և այլուր: Նրանց հոծ խմբեր բնակություն էին հաստատել նաև Արևմտահայաստանում՝ գլխավորապես ապրելով Վասպուրականի Հարավարևելյան շրջաններում՝ Դիար-Տխուր և Զուլամերիկ գավառներում:

Վահան Փափազյանը գրում էր.

«Բուռ մը քրիստոնեայ լեոնային ժողովուրդ՝ կուռող եւ ազատատենչ, որ շրջապատուած էր կիսավայրենի նստակեաց եւ թափառական քիւրտերով: Կիսանկախ էին գրեթէ անոնք. անմատչելի լեոներուն ծերպերուն թառած այդ ժողովուրդի մէջ մեծ երկիւղով կ'երթային թուրք ոստիկաններն ու հարկահաւարք: Մար Շիմոն էր իրենց հոգեւոր եւ քաղաքական պետը, բայց ունէին նաեւ «մելիքներ»՝ ազնուական-աւատապետներ, որոնք Մար Շիմոնի քաղաքական խորհրդատուներն էին»¹:

Վասպուրականի դաշնակցական ղեկավարները մեծ հավատ ունեին, որ հեռու չէ այն օրը, երբ ասորիների հետ հնարավոր կլինի ստեղծել ամուր դաշինք և միավորել նրանց ուժերը հայկական հեղափոխական շարժման հետ: Թերևս բացառություն էին Լեոնապարի Իշխանը և նրա կողմնակիցները (Տիգրանը և ուրիշներ), որոնք գտնում էին, որ, իհարկե, ասորիները հայություն բնական դաշնակիցներն են, բայց փաստ է նաև, որ պատմական առանձնահատկությունների բերումով նրանք իրենց բնակության կենսատարածքից դուրս քիչ հետաքրքրություններ են դրսևորում, և քանի որ օգտվում են «Հարաբերական ազատու-

¹ Վահան Փափազյան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, Պոսթոն, 1950, էջ 294:

թյունից», ուստի չահագրգռված են միայն իրենց լեռնավայրերի ամրությունն ու անվտանգությունն խնդիրներով:

Վասպուրականի նշված լեռնային գավառներից դուրս ասորիները հոժ բազմություն կար նաև Պարսկաստանի Ուրմիայի շրջանում, ուր, չնորհիվ Փրանսիացի և ամերիկացի միսիոներների, ավելի քաղաքակիրթ էին, տնտեսական տեսակետից՝ ավելի բարվոք: Դա էլը խանգարում, որ նրանք հոգեպես սերտորեն կապված լինեին Թուրքիայի իրենց ազգակիցների հետ:

Ուրմիայի ասորիների հետ հայերի կապերը նշանակալի անցյալ ունեին, որոնց հիմքերը Դաշնակցությունը դրել էր դեռ 90-ական թվականներին, մասնավորապես Հոնան Դավթյանի, Հովսեփ Արղունյանի, Նիկոլ Գումանի ջանքերով: Տեղի ասորի մտավորական և ղեկավար տարրերի հետ սրտագին հարաբերություններ էին հաստատել նաև հնչակյան գործիչները:

Որպես քրիստոնյա փոքրամասնություն, ասորիներն Օսմանյան կայսրության մեջ դարեր շարունակ ենթարկվել են թուրքերի և քրդերի բիրտ հալածանքներին և ճնշման: 1843 թվականին Բեդիրխանի ապստամբության ժամանակ քրդերը Հաքյարիի շրջանում ասպատակեցին ասորական գյուղերը, բնաջնջելով հազարավոր խաղաղ բնակիչներ¹: Հետագա տասնամյակներին ասորիներն ենթարկվում էին թուրքական իշխանությունների և քրդական ավագանու մշտական հարստահարումներին: Բայց ճշմարտությունը պահանջում էր ասել, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն ասորիները թուրքերի կողմից չեն ենթարկվել զանգվածային կոտորածների, ինչպես, ասենք՝ հույները, բուլղարները, հայերը, Լեռնալիբանանի մարոնիթները:

Ասորիներն Արևմտյան Հայաստանում նստակյաց կյանք էին վարում, զբաղվում իրենց համար ավանդական դարձած հողագործությամբ և այգեգործությամբ, ինչպես նաև առևտրով և արհեստներով²: Նրանք դարեր շարունակ սերտ շփումների մեջ

¹ Տե՛ս Կ. Ս. Матвеев (Бар Батай), И. И. Мар-Юханна, Ассирийский вопрос во время и после Первой мировой войны, Москва, 1968, с. 22.

² Տե՛ս “Известия штаба Кавказского военного округа”, № 3-4, Тифлис, 1904, с. 55, “Известия Кавказского отдела Императорского русского географического общества”, т. VI, № 1-3, Тифлис, 1881, с. 48-49.

են եղել իրենց հարևան հայերի հետ, իսկ 19-րդ դարի կեսերից նրանց միջև հաստատվել էին բարեկամական սերտ հարաբերություններ: Քիչ չէին այն ասորիները, որոնք անկեղծորեն խոր ցավ էին ապրում ի տես հայերի զանգվածային ջարդերի ու անլուր հալածանքների: Առաջավոր Ասիայի խորքերում գտնվող քրիստոնյա այդ երկու բախտակից ժողովուրդները, ազգային-ազատագրական ոգորումների բերումով, միմյանց ձեռք էին մեկնում: Տասնյակ ասորի երիտասարդներ, մտնելով հայկական զինված խմբերի շարքերը, համատեղ կռվում էին թուրք և քուրդ հարստահարիչների դեմ: Հայոց պատմություն էջերում մնացել են հայազավան ասորիներ Շերոյի (իսկական անունով՝ Մարկոս) և նրա անբաժան զինակից Չարթոյի անունները, որոնք 90-ական թվականներին հայտնի ավազակներ էին, բայց մտնելով Դաշնակցությունից շարքերը, դարձել էին կարգապահ զինվորներ: Ավելի ուշ, հայկական զինված խմբերի շարքերում քաջագործություններով աչքի ընկան Գրեն, Սահակը և ուրիշ ասորիներ:

Հայերի պես՝ ասորիները դաշինք էին փնտրում քրդերի հետ: Ասորի բժիշկ Աբրահամը, որը հարել էր ՀՅ դաշնակցությանը և, այդ կուսակցության օրինակով, նմանատիպ կուսակցություն էր ուզում ստեղծել ասորիների մեջ, այսպիսի խորհրդածություններ էր անում հայ-ասորի-քուրդ հնարավոր դաշինքի մասին, որի ջերմ կողմնակիցն էր ինքը: Ճնշված ազգերի փրկությունը նրանց եղբայրությունն է, ասում էր նա, որն արդեն իրագործված է ասորիների և հայերի միջև: Դժվար չէ եզրիններին նույնպես բերել այդ դաշինքի մեջ, եթե նկատի ունենանք, որ դեպի Վան տանող ճանապարհի երկու կողմերում ընկած եզդի գյուղերի բնակիչները հաստատել են ամուր բարեկամություն հայկական հեղափոխական կուսակցությունների հետ: Ինչ վերաբերում է թաթար թուրքերին*, որոնք թե՛ որակ են և թե՛ մանավանդ՝ թիվ, բարեբախտաբար չիա լինելով՝ նույնպես կարող են նկատվել մեր (հայերի և ասորիների: - Հ. Ս.) բնական դաշնակիցներ, քանի որ նրանք դեմ են սուննիների պետությանը՝ Թուրքիային: Մեր անլուծելի դժվարին խնդիրը սուննի քրդերն են, որոնք

* Նկատի ունի Ատրպատականի թուրքերին:

բոնել են լեռներն ու ճանապարհները և մեզ բաժանում են երկրի մեր զանգվածներից: «Եթէ մեզ յաջողուի նրանց բաժանել Թուրքիայից եւ նրանց քաշել մեր կողմը, դա հաւասարագոր կլինէր Թուրքիայի վրայ մեր յաղթութեանը: Իսկ եթէ նրանք շարունակեն թշնամի մնալ մեզ, ապա դա համագոր կլինէր մեր ձախողութեանը»: Հետեապես, մեր առաջնահերթ անելիքը սուննի քրդերի հետ համերաշխութիւն հաստատելն է¹:

Թե որքան էին սերտացել հայերի հետ ասորիների կապերը, ցույց է տալիս այն փաստը, որ վերջիններիս հոգևոր առաջնորդ Մար Շիմոնը Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող շրջանում երկու անգամ, Մատթեոս Բ Իզմիրլյան և Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսների օրոք, եկալ էջմիածին և ասորի ժողովրդի անունից նրանց փոխանցեց իր հօտի հավատարմութեան հավաստիացումները հայ-ասորական բարեկամութեանը: Ավելին, Մար Շիմոնն իր որդեգիր զավակին ուղարկեց Գևորգյան ձեմարան՝ սովորելու²:

Ասորիները մշտական կապի մեջ էին Կովկասում հաստատված իրենց ազգակիցների հետ, որոնք աստիճանաբար հաղորդակից էին դառնում Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխական իրադարձություններին, և այդ ամենը հող էր ստեղծում կովկասահայութեան հետ նրանց սերտ շփումների համար:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Պարսկաստանի ասորիները ռուսական բանակին գործուն աջակցութիւն էին ցույց տվել՝ մատակարարելով պարենամթերք և անասնակեր, ինչպես նաև իրենց լավ ծանոթ տեղանքում հանդես էին եկել որպես հետախույզներ և ուղեցույցներ: Այդ ծառայութիւնների համար, Թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, ռուսական իշխանութիւնների թույլտվութեամբ, հարյուր ասորի ընտանիք 1829 թ. Պարսկաստանից տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստան³ և բնակու-

¹ «Հայրենիք», № 10 (297), Հոկտեմբեր, 1950, էջ 52:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

³ Տե՛ս Ս. Զնազոս, *Некоторые сведения о селе Койлассар и об айсорях. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. IV, отд. I, Тифлис, 1884, с. 286.*

Թյուն հաստատեց Ներքին Ղուլյասար (այժմ՝ Դմիտրով), Վերին Դվին, Գյոլ, Արզնի և Փոքր Շահրիար գյուղերում¹: Հայաստանում և Անդրկովկասի այլ շրջաններում բնակություն հաստատած ասորիների համար հանգիստ ապրելու և խաղաղ աշխատանքով զբաղվելու հնարավորություն ստեղծվեց: Բայց ցարական կարգերի պայմաններում նրանք, ինչպես և ուրիշ արտատարածքային (էքստերիտորիալ) ազգային փոքրամասնությունները մեծ դժվարություններ էին կրում մայրենի լեզվով կրթություն ստանալու և իրենց ազգային մշակույթը պահպանելու տեսակետից: Տասնամյակներ հետո միայն, Հայաստանի ասորիների երեխաների համար մեկ երկամյա դպրոց բացվեց Ներքին Ղուլյասար գյուղում: Չնայած դրան, 20-րդ դարի սկզբներին ասորիների նորանոր հոծ խմբեր, Թուրքիայից և Պարսկաստանից հեռանալով, հանգրվան էին գտնում ռուսական իշխանությունների հովանու տակ: «Кавказ» («Կավկազ») թերթը «Ասորիները» վերտառությամբ հոդվածում գրում էր. «Ամեն տարի հազարավոր ասորիներ Ռուսաստան են գալիս աշխատանք փնտրելու: Անդրկովկասի զարգացումը և Թիֆլիս, Բաթում ու Բաքու քաղաքների աճը որակյալ և ոչ որակյալ բանվորների պահանջարկ ստեղծեցին, և ասորի հյուանները, որմնադիրներն ու օրավարձու բանվորները շահավետ վաստակ գտան»²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ճակատագրական եղավ ինչպես արևմտահայության, այնպես էլ ասորիների համար, որոնք, օգտվելով պատերազմի պատեհությունից, հույս ունեին ազատություն ձեռք բերելու Օսմանյան կայսրության փլուզման հետևանքով: Կայսրությունը փլուզվեց, բայց թե՛ հայերը և թե՛ ասորիները սպասված ազատությունը չստացան, ավելին, մնացին կործանվող կայսրության փլատակների տակ: Թուրքերը և քրդերը զազանային դատաստան տեսան ինչպես հայերի, այնպես էլ ասորիների նկատմամբ: Պատերազմի տա-

¹ Шен'у С. П. Зеленский, Племенной состав, различия и происхождение государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, 1887, с. 16.

² «Кавказ» (Тифлис), 1903, № 241.

րիններին ասորիների զգալի մասը կոտորվեց թուրքերի և քրդերի ձեռքով, հարյուր հազարավորներ ցրվեցին աշխարհով մեկ (Պարսկաստան, Հնդկաստան, արաբական երկրներ, Եվրոպա և այլուր)՝ կազմելով էթնոսի արտատարածքային հատվածներ:

Պատերազմի և հետագա մեկ-երկու տարիները Հայ-ասորական բարեկամությունից բազում նոր օրինակներ տվեցին: Այսպես, Անդրանիկի կամավորական զնդում ընդգրկված էր ասորիներից կազմված բազմամարդ մի վաչտ, որի մարտիկները, զնդի հրամանատարի վկայությամբ, կոչվում էին առյուծի պես: Մի այլ օրինակ. 1920 թ. աշնանը մուսուլմանական ավազակախմբերից Գողթնի Մեսրոպավան, Ալահի և Բիստ հայկական գյուղերի պաշտպանությունից ղեկավարներից էր ասորի Քոչոնը, որը և ընկավ թշնամու զնդակից*:

Հայություն հետ վաղուց ի վեր ամենասերտ չփումների և բարեկամական կապերի մեջ էին հատկապես եզդիները: Նրանք ապրում էին Իրաքում, Թուրքիայում և, չնչին թվով, Անդրկովկասում, դավանում են համաձույլ (սինկրետիկ) կրոն, որը պարունակում է հեթանոսությունից, հնդարիական հին հավատալիքների, հուդայականության, նեստորական բնույթի քրիստոնեություն և իսլամի տարրեր: Լեզուն քրդերենն է:

Եզդիների հոծ բազմություն էր տեղավորված Տիգրանակերտի մոտերքը և Սինջար լեռան չրջանում: Նրանք ջերմ հարաբերությունների մեջ էին հայերի հետ:

* Սորհրդային տարիներին Հայաստանի ասորիներն աշխուժորեն ընդգրկված էին հանրապետության բուռն զարգացման գործընթացի մեջ, ազգային խտրականությունից իսպառ բացակայության պայմաններում ունեին իրենց դպրոցները, մշակութային օջախները, պարախմբերն ու երգչախմբերը, զարկ էին տալիս ազգային մշակույթին, և այդ բոլոր նախաձեռնություններում, բոլոր իրագործումներում ստանում էին Սորհրդային Հայաստանի կառավարության ջերմ աջակցությունը: Այդ ավանդույթը փոխանցվել է Հայաստանի երրորդ հանրապետությանը: Այսօր ասորիները, ինչպես և հանրապետության մյուս ազգային փոքրամասնությունները, բոլոր հնարավորություններն ունեն պահպանելու և զարգացնելու սեփական ազգային մշակույթը, եղբայրական հայ ժողովրդի հետ եռանդուն մասնակցություն ունենալու Հայաստանի Հանրապետության առաջադիմության գործին:

Եզդիիների մի աշիրեթը (ընդամենը երկու գյուղ) բնակվում էր Վասպուրականում՝ միշտ բարեկամ լինելով հայերին և շատ պարագաներում գործակցելով նրանց հետ: Ավելին, եզդիներն իրենց բախտը կապել էին հայերին և կողք-կողքի կովում էին թուրքական կառավարությունից կամ քրդական աշիրեթների դեմ: Եզդիական աշիրեթներից մեկի երիտասարդ առաջնորդ Զահանգիր աղան միշտ մնաց հայերի հետ: Նա էր, որ իր քաջերով հետագայում հերոսաբար կռվեց Սարդարապատի ճակատամարտում, Հայաստանի անկախության օրերին (1918-1920 թթ.) ամեն կերպ սատարում էր հանրապետության ամրապնդմանը, նա էր, որ մինչև կյանքի վերջը հավատարիմ մնաց հայ-եզդիական եղբայրությանը:

Ի տարբերություն Վասպուրականի եզդիների փոքրաթիվ լինելուն, նրանց մի սովոր հատված ապրում էր Տարոնում, ուր հայերն եռանդուն աշխատանք էին տանում բարիդրացիական լայն կապեր հաստատելու նրանց հետ: Եվ նրանք հաճույքով էին սեղմում հայերի մեկնած բարեկամական ձեռքը: Տարոնի եզդիները, ինչպես Ռուբեն Տեր-Մինասյանն էր ասում, «իրոք շատ հայերից ավելի թունդ դաշնակցականներ էին»:

1907 թ. Մինջարի եզդիները էջմիածին էին ուղարկել իրենց ղեկավարներից մեկին՝ Մկրտիչ Ա. Խրիմյան կաթողիկոսից խնդրելու ուսուցիչներ ուղարկել իրենց գյուղերը՝ երեխաներին հայկական կրթություն տալու և հայությունն ավելի սերտ հարելու համար:

Եզդիների ընդհանուր առաջնորդի որդին 1908 թ. գալիս է Կ. Պոլիս, ապա անցնում Կովկաս և այցելում էջմիածին, ուր մոտիկից ծանոթանում է հայ եկեղեցական կյանքին: Այստեղից մեկնելով Տիգրանակերտ, քաղաքի եզդիներին կոչ է անում ընդունել հայոց հավատը՝ «նրա պարզություն և ազատ ոգու համար»: Եզդիների տեղի ղեկավարության խնդրանքով՝ Տիգրանակերտի հայոց առաջնորդ Զավեն ծ. վարդապետ Տեր-Եղիայանը մի քանի քահանաների հանձնարարում է նվիրվել քաղաքի եզդի երիտասարդության կրոնական-հոգևոր կրթությանն ու դաստիարակությունը: Զավեն ծ. վարդապետը համարում էր, որ եզդիների ցանկությունը պետք է լրջորեն հաշվի առնել, առաջ

տանել սկսած ձեռնարկը, նրանց մեջ արթնացնել գիտակցու-
թյունը և միավորել Հայ տարրի հետ: Նա գտնում էր, որ եզդի-
ների հակումը դեպի Հայ եկեղեցին ձեռնառու է երկու կողմերին,
և եթե հաջողվի նրանց բերել Հայերի կողմը, ստեղծել Հայ-եզ-
դիական է՛լ ավելի սերտ համերաշխություն, ապա դա շատ շա-
հեկան կլինի զանազան տարրերով շրջապատված թե՛ եզդիներ-
ի, թե՛ Տիգրանակերտի հայություն համար:

Տեղական իշխանությունը եզդիների այդ շարժման մեջ
վտանգ տեսնելով, քննություն ենթարկեց Հայ քահանաներին,
արգելեց նրանց քարոզներն ու սկսած կրթական գործը¹:

Հայ քաղաքական գործիչները հարաբերություններ հաստա-
տելու փորձեր էին անում հակասուլթանական պայքարի մեջ
մտած արաբ գործիչների, հատկապես Եվրոպա տարագրված
նշանավոր մտավորականների հետ: Սրանցից մեկն էր սիրիացի
քրիստոնյա արաբ, Երուսաղեմի երբեմնի կառավարչի փոխա-
նորդ, Փարիզում հաստատված Նեջիբ բեյ Ազուրին: Նա այստեղ
հրատարակում էր «ալ-Իստիզլալ ալ-արաբի» («Արաբական
անկախություն») անունով հանդեսը, որի էջերում մերկացնում
էր օսմանյան բռնակալական կարգերը, միաժամանակ ուժգին
քննադատում թուրք «հեղափոխականների» բարենորոգչական
կիսատ-պոատ հայացքները և գործունեությունը: Հակառակ
դրան, Ազուրին, մեծ հայասեր լինելով, իր պարբերականի էջե-
րում հանդես էր գալիս Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժ-
ման ջերմ պաշտպանությամբ, քարոզում արաբ և Հայ ժողո-
վուրդների եղբայրության գաղափարը: 1905 թ. Փարիզում նա
լույս էր ընծայել “Réveil de le Nation Arabe” («Արաբ ազգի զար-
թոնքը») վերնագրով գիրքը, ուր նշել էր, որ չկա մի փաստ, թե
Հայաստանը հայերինը չէ: Անկարող լինելով նրա դեմ հրապա-
րակային գաղափարական պայքարում հաջողության հասնել,
երիտթուրք իթթիհադականները մի քանի անգամ փորձ էին
արել նրան բռնաջնջելով «պատժել», բայց ամեն անգամ ան-
հաջողության էին մատնվել:

Հայ գյուղացիները կենցաղային մակարդակով հարաբերու-

¹ Տե՛ս «Արարատ» (ս. էջմիածին), № 6, հունիս, 1910, էջ 513-514:

Թյունների մեջ էին մտնում իրենց հարևանությունամբ բնակություն հաստատած կովկասյան մուհաջիրների՝ **չերքեզների** հետ: Դրան նպաստում էր այն հանգամանքը, որ քրդերը պարբերաբար հարձակումների ու կողոպուտների էին ենթարկում ոչ միայն հայկական, այլև երբեմն նաև չերքեզաբնակ դարձած գյուղերը: **Հայերի համար խնդրահարույց էր քրդությունը:**

ՀԱՅ – ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ԱՊԱՐԴՅՈՒՆ ՃԻԳԵՐ

Հայկական հեղափոխություն համար չափազանց կարևոր էր քրդերի հետ համերաշխության եզրեր գտնելը:

Քուրդը, լեռների այդ ըմբոստ զավակը, առաջադիմություն ու զարգացման ճանապարհին ամենաաննշան քայլ անգամ էր անում: Գլորվում էին տարիներն ու դարերը, ստեղծվում էին կյանքի նոր պայմաններ, ծնվում էին նոր գաղափարներ, մարդ արարածը փոխվում էր, ավելի քաղաքակրթվում, բայց քուրդը մնում էր միշտ ըմբոստ, միաժամանակ՝ հետադեմ ու անչարժ:

Հայ-քրդական հարաբերություններն անցել են տարբեր փուլերով՝ 1. Քրդական ցեղերի՝ հայոց հայրենիք ներթափանցելուց մինչև 19-րդ դարի 20-ական թվականները, 2. Այս ժամանակաշրջանից մինչև նույն դարի 80-ական թվականները, 3. Այդ ժամանակից մինչև 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունը, 4. Սահմանադրական տարիները՝ մինչև 1915 թ. հայոց Մեծ եղեռնը, 5. Քրդերի կատարած դերը հայոց ցեղասպանություն մեջ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Առաջին փուլն ընդգրկում է այն ժամանակաշրջանը, երբ քրդական թափառական (նոմադ, քոչար) ցեղերը, որոնք շարունակում էին ապրել հովվական և խաչնարածական կյանքով, հաջորդաբար թափանցելով Հայաստան, հաստատվեցին այնտեղ¹: Առաջին մեծ թափանցումը տեղի ունեցավ 16-րդ դարի

¹ Տե՛ս Ա. Նորեան, Դրուագներ ՀՅ դաշնակցութեան գործունեությունից, Ա տասնամեակ, Բոստոն, 1917, էջ 16:

սկզբներին, երբ թուրք սուլթան Սելիմ Ահեղի հրավերով Մոլլա Իգրիսի բազմահազարանոց աշիրեթը իր պատմական հայրենիքից՝ Հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանից տեղափոխվեց Օսմանյան կայսրության նորանվաճ հայկական տարածքները: Այդ աշիրեթին հետևեցին տասնյակ ուրիշները: Նրանք դանդաղորեն լեռներից դաշտ էին իջնում և ծավալվում հայկական նահանգներում: Այստեղ քուրդը հանդիպում էր նստակյաց, խաղաղ ու անզեն հային, որը նրան որևէ դիմադրություն ցույց չէր տալիս: Ուստի նա հեշտությունը գրավում էր հայի հողերը, անասունները, գույքը: Հայը դառնում էր քրդի կամքին ենթակա իրավագուրկ¹: Այդպես էլ պետք է լինեք, քանի որ հայը գութանի մարդ էր, քուրդը՝ սրի: Մինչև 19-րդ դարի սկիզբը քրդերն արդեն զգալի ներկայություն ունեին Հայաստանի հարավային ու կենտրոնական նահանգներում և գավառներում՝ Տիգրանակերտում, Բաղեշում, Ուտանում, Դերսիմում, Բալուում, Բերկրիում, Խոչաբում, Մուշում, Սասունում, Խիզանում, Չարսանջակում և այլուր:

Աչնանը և ձմռանը քրդերն իրենց բուն հայրենիքում էին՝ Հյուսիսային Միջագետքում, Դիարբեքիրի շրջաններում, Հաբյարիում: Այդ ամիսներին շատ աշիրեթներ մնում էին նաև Հայաստանի հարավային փեշերին: Գարնանամուտին նրանք իրենց հոտերով հարթավայրերից բարձրանում էին Սասունի, Մշո, Բյուրակնյան լեռների և հայկական բարձրավանդակի այլ փարթամ ու գեղեցիկ արոտավայրերը: Մի վայրում կարճատև մնալուց հետո խաչնարածները, գարնան կեսերից մինչև աշնան կեսերը փոխադրվում էին մի սարից մյուսը, մի հովտից մյուսը:

Թափառական կենցաղը քրդերին մշտապես պահում էր շարժման մեջ: Նրանք ահագին խմբերով երբեմն տեղափոխվում էին Պարսկաստանից Թուրքիա կամ հակառակը: Անզամ անկարելի էր սահմանել, թե Հայաստանի հարավարևելյան կողմերում չրջող քրդական ցեղերը թուրքահպատակ են, թե՞ պարսկահպատակ: Ե՛վ այս էին, և՛ այն, բայց շատ հաճախ՝ ո՛չ այս, ո՛չ այն: Նրանք միշտ իշխանությունների աչքից հեռու էին, միշտ կիսանկախ:

¹ Տե՛ս Գառնիկ Գիւլալեան, Խրիմեան Հայրիկ. գաղափարների աշխարհը, Պէյրութ, 1954, էջ 6:

Թափառաշրջիկ ցեղերը մեծ մասով իրենց ապրուստը հոգում էին ավարառություն ու կողոպուտի միջոցով: Ցեղի կամ ցեղախմբի անդամներն ունեին ավազակային, անիշխանական բարքեր, կողոպուտն ու գողությունը նրանց ապրուստի հայթայթման հիմնական միջոցներն էին: Ոճիր կատարելը հանցանք չէր համարվում, սովորական բաներ էին ճամփորդի կամ գյուղի վրա հարձակվելը: Առօրեական բաներ էին նաև միմյանց վրա հարձակվելը, արյունալի ընդհարումները: Քանի որ ամեն մի ցեղ ձգտում էր որքան կարելի է շատ ավար ձեռք գցել, ընդլայնել կողոպուտի համար «ազդեցություն ուրտները», այստեղից էլ նրանց միջև առաջ էին գալիս թշնամանք ու ատելություն: Կոիվների ընթացքում կատարված սպանությունները պատճառ էին դառնում հակառակորդ ցեղի նկատմամբ նոր վրեժխնդրություն:

Նման պայմաններում ավելորդ էր խոսել ցեղերի միջև հոգեկան ներքին կապի ու բարոյական միություն, ազգային հավաքական մտածողության, միասնական քրդական մշակույթի, առավել ևս՝ քրդական ազգային միասնական քաղաքականության մասին: Այդ էր պատճառը, որ հայերն ստիպված էին հարաբերությունների մեջ մտնել իրարից անջատ ցեղերի հետ՝ հաշվի առնելով նրանցից յուրաքանչյուրի առանձնահատկություններն ու շահերը:

Աստիճանաբար հաստատվելով հայկական նահանգներում, քրդերը ժամանակի ընթացքում բնիկ հայ բնակչությանը դուրս մղեցին իրենց բնակության վայրերից կամ ենթարկեցին ձուլման: Դա էր պատճառը, որ Հայաստանում ձևավորվեցին քրդական նոր ցեղեր, որոնք հայկական ծագում ունեին: Երկրի հարավարևելյան մասերում անդեն և իրավազուրկ դարձած հայր զինված քրդի դեմ այլևս անկարող էր պահել ազգային դիմագիծը: Նա կրոնափոխ էր լինում և քրդանում, որպեսզի պահպանի ֆիզիկական գոյությունը: Այդ ընթացքը շատ տեղերում գնալով ընդհանրական երևույթ էր դառնում*:

* Չնայած դրան, բավական էր մի փոքր փոփոխություն, որպեսզի քրդացած հայերից շատերը, նրանք, ովքեր հոգում զեռ պահում էին ոչ միայն հայ լինելու հիշողությունը, այլև զգացումը, առաջին պատեհությունը իրենց հայտարարում էին հայ ազգի անդամներ:

Արդեն 18-րդ դարի վերջերին ուրիշի հողերի վրա նստած քրդական աշիրեթներն* այնքան էին ամրապնդվել, որ նրանցից ամեն մեկը դարձել էր «պետություն պետություն մեջ»: Դիպուկ է ասված. «Թուրքը երկրի իրաւական տէրն էր, քիւրտը՝ իրական տէրը, հայը՝ հայրենիք ունեցողը եւ իրաւագուրկը»¹:

Չնայած դրան, 16-18-րդ դարերը, այնուամենայնիվ, կարելի է համարել հայերի և քրդերի հարաբերական «խաղաղ համակեցութեան» ժամանակներ: Նույնիսկ Հայաստանի որոշ լեռնային մասերի խառը բնակչութիւնն ունեցող բնակավայրերում քրդերի ու հայերի միջև աշխատանքի բաժանում էր կատարված. առաջինները կատարում էին զինվորի ու գյուղապահի դեր և գյուղը պաշտպանում արտաքին հարձակումներից, իսկ հայերը զբաղվում էին վար ու ցանքով, առևտրով ու արհեստներով: Այն ժամանակներում այս երկու այլակրոն ժողովուրդների համերաշխ կեցութեան ականատեսները չէին կարող անգամ մտքով անցկացնել, թե պիտի գա մի օր, երբ նրանք իրար կրկտեն և կսպառնան միմյանց բնաջինջ անել:

Երկրորդ փուլը, որն ընդգրկում է 19-րդ դարի 20-80-ական թվականները, բնութագրվում է որպես երկու ժողովուրդների հարաբերությունների աստիճանական լարման ժամանակաշրջան: Դրա հիմնական պատճառն էին Թուրքահայաստանի մի շարք գավառներում հայերի նկատմամբ քուրդ էթնոսի ձեռք բերած թվական գերակշռությունը և դրանից բխող հետևանքները, այն է՝ քուրդ ցեղապետերի, աղաների, բեկերի կողմից հայկական գյուղերի սեփականացումը և հայ գյուղացիների ճորտացումը: Այս պայմաններում սովորական էին դարձել քուրդ վերնախավի՝ իրենց ենթակա հայերի անողոք շահագործումը, դեռ իրենցը չհամարվող հայկական գյուղերից ոչխարների հոտեր և նախիր քչել-տանելը, հայ աղջիկների ու հարսների առևանգումները և այլն: Փաստորեն, քրդացած գավառների հայերին շահագործում ու հարատահարում էին ոչ թե թուրքերը, այլ՝ քրդերը:

* Արդեն այդ ժամանակ աշիրեթը համայնք էր, որը բաղկացած էր միմյանց հետ ազգակցական կապերի մեջ գտնվող մի քանի գյուղերից: Աշիրեթի պետը փոքր տոհմական իշխան էր հանդիսանում (տե՛ս «Отчет о полевой поездке 1907 года в Ванском, Битлисском и Диарбекурском вилаеатах», Тифлис, 1908, с. 53):

¹ Գառնիկ Գիւզալեան, Խրիմեան Հայրիկ. գաղափարների աշխարհը, էջ 6:

«Եւ իսկապէս, եթէ Հարցնելու լինեինք մեզ՝ թէ ումի՞ց է Հայ ժողովուրդը – գոնէ 19-րդ դարի քսանական թուականներից օրէ օր, ամսէ ամիս, տարէց տարի աւելի տուժել, այնչափ տուժել, որչափ նա չէ տուժել անմիջապէս ոչ մի ուրիշ ազգութիւնից, դժուար թէ գտնուի մէկը, որ չպատասխանէ՝ քրդից», – իր հոգւածում Կարո Սասունին մեջբերել է Հայ-քրդական հարաբերությունների մասին «Դրօշակ»-ում 1901 թ. լոյս տեսած Քրիստափոր Միքայելյանի հոգւածաշարքի առաջին հրատարակումից (№ 4 (115), Հունիս, 1901, էջ 1)¹:

Քուրդը պատուհաս էր Հայի գլխին և դրա գլխավոր պատճառը վերջինս համարում էր քրդի հետամնացությունը: Բայց այդ հետամնացությունը քրդի բնական ունակությունների պակասի հետևանք չէր: Եթե պայմանները թույլ տային, նա հեշտությամբ դուրս կգար տգիտությունից ու խավարից*: Ուղղակի ժամանակի վազքի մեջ նա չէր հաջողել հաղթահարել ավանդական պահպանողականությունը և յուրացնել նորը:

Ճշմարիտ է սակայն, որ քրդերը ցեղային հակառակորդ չեն Հայերին, ընդհակառակը, նրանցից շատերը գիտեին, որ իրենք իսլամացած Հայեր են և ավելի սեր ունեին վերջիններիս, քան թուրքերի նկատմամբ: Բայց բանն այն է, որ, ինչպես իրավացիորեն նշել է պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանը, «Հայերս չենք կրցած քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ մեզի հետ քայլեցնել քիւրտերը եւ անոնց հետ հասկացողութեան լեզու մը գտնել»²:

¹ «Հայրենիք», № 10 (94), օգոստոս, 1930, էջ 46–47:

* Դրա ցայտուն ապացույցներից մեկը Խորհրդային Հայաստանի քուրդ բնակչության տնտեսական և կրթամշակութային անօրինակ վերելքն էր: Ընդամենը երկու-երեք տասնամյակի ընթացքում այստեղ ստեղծվեց քուրդ բնտիր մտավորականություն՝ իր պատմաբաններով, լեզվաբաններով, բանաստեղծներով, մանկավարժներով ու դասախոսներով: Հայտնի գրող ու գիտնական Ջաւահիր Ջալիլի, անվանի գիտնական, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հաջին Ջնդիի, պատմաբան, Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի իսկական անդամ Շաքրո ՄՆոյանի (Շաքրոյն ՄՆո) և քուրդ մտավորականության ուրիշ նշանավոր ներկայացուցիչների արժեքավոր գիտական և գեղարվեստական ստեղծագործությունները Հայտնի են Հայաստանի սահմաններից դուրս:

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 9⁴, թ. 2:

Հայ կրոնական ու մշակութային առանձին գործիչներ Համոզված էին, որ քուրդ ժողովրդի մտավոր զարգացմանն ընծայված յուրաքանչյուր նպաստ ոչ միայն պիտի ծառայեր նրա մեջ ուսում և լուսավորություն տարածելուն, այլև խթան պիտի լիներ նպաստելու երկու ցեղակից ու բնակակից էթնոսների միջև Համերաշխության ստեղծմանը:

Դեռևս 19-րդ դարի 40-ական թվականներից սկսած՝ առանձին Հայ գործիչներ ձեռնարկել էին քրդերի մեջ լուսավորություն տարածելու գործին: Դրանց թվում առաջնակարգ պիտի համարել Դիարբեքիրի և Քուրդիստանի առաջնորդ Մկրտիչ եպս. Տիգրանյանին: Նրա ծրագիրն էր՝ քրդախոս Հայերին, նաև քրդերին դնել քաղաքակրթության ճանապարհի վրա՝ Հայկական տառերով նրանց կարգալ-գրել սովորեցնելով¹: Նա Համոզված էր, որ սուլթանական հրովարտակներով կամ ճնշման միջոցներով անհնար է վերջ դնել քրդերի հարստահարիչ բարքերին: Միակ ելքը, ասում էր նա, քաղաքակրթության ընթացքից դուրս մնացած ժողովրդի գիտակցություն բարձրացումն է: Նախ պետք է նրան լուսավորել, մնացածն ինքնին ընթացքի մեջ կրնկին:

Այդ նպատակով Տիգրանյանն իր թեմում ձեռնարկեց Հայ և քուրդ աշակերտներով խառը դպրոցների բացմանը, բայց Հանդիպեց մեծ դժվարությունների և, առաջին հերթին, ուսուցիչների պակասի: Ուստի, իր ստեղծած դպրոցների հարատևումն ապահովելու համար, նա մեկնեց Կ. Պոլիս՝ այնտեղ հավաքագրելու Հայրենասեր զրազետ մարդկանց: 1860 թ. մայրաքաղաքում նա կազմակերպում է մի ընկերություն՝ «Բարեկարգություն արեւելեան» անվան տակ, որի անդամներ դարձան պոլսահայ նշանավոր անձինք, այդ թվում՝ «Մեղու» Հանդեսի խմբագիր Հարություն Սվաճյանը²: Մի քանի ուսուցիչների հետ Տիգրանյանը վերադառնում է իր թեմը և շարունակում լուսավորչական գործը:

1861 թ. Մկրտիչ եպս. Տիգրանյանը հրատարակում է «Այբբենարան քրտերէն եւ հայերէն – Ալիֆիպէ քուրմանջի վէ արամենի» անունով, որը նաև պարունակում էր բառարան, թվա-

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 9⁴, թ. 2:

² Նույն տեղում, թ. 3:

Համար, Հայոց պատմութեան դրվագներ, «Հայաստան աշխարհ» երգի շարադրանքը:

Նույն նպատակով Տիգրանյանը 1866-ին հրատարակում է երկրորդ ընթերցարանը, որի կազմին Հայերեն և քրդերեն գրված էր վերնագիրը՝ «Լապտեր լուսատու յօրինեալ ի Տէր Մկրտիչ վարդ. Տիգրանեան յառաջնորդէ Քուրտիսթանի ի լոյս ընծայեցաւ» - «Ձրբայէ՝ ըոօնի, հաթ չէ գրրին ժը Մկրտիչ Տիգրանէ Մըթուան Մուրախասէ Քիւրտիսթան, պասմա պու»¹:

Բայց սկսված գործը վիժեց, քանի որ Տիգրանյանն անհրաժեշտ օգնություն չստացավ ո՛չ հայկական և ո՛չ էլ քրդական շրջաններից: Ավելին, ինչպես նշում է Արչակ Ալբոյաջյանը, «անիկա փոխանակ քաջալերություն գտնելու, հալածուեցաւ, ինչպէս սովորաբար կը պատահի ամէն Հայու որ օգտակար բայց յանդուգն գաղափար մը կը յղանայ»²: Միակ արդյունքն այն եղավ, որ թուրքական իշխանություններն ամեն ջանք գործարեցին, որպեսզի քրդերը որևէ կերպ հայկական դաստիարակություն չստանան և այս երկու տարրերը որքան հնարավոր է իրարից հեռու մնան: Միաժամանակ, կառավարությունը մերժում էր պետական միջոցներով քրդերի կրթության և դաստիարակության գործը կազմակերպելու՝ քուրդ ցեղապետերի բոլոր խնդրանքները³:

Դրանից հետո երկար ժամանակ հայերին չհետաքրքրեց այդ կարևոր գործը: Ավելին, թուրքական կառավարության դեմ քրդական ցեղերի ըմբոստություն ժամանակ հայերը շատ հաճախ օգնում էին թուրքական զսպիչ զինվորական ուժերին: Այդպես եղավ նաև սուլթան Մահմուդի օրոք, 1836-1837 թթ. քրդերի Հայտնի ապստամբություն ժամանակ: Այդպես վարվելով, հայերն իրենց դեմ գրգռում էին քրդերին:

Թերևս բացառություն էր, որ Մկրտիչ Խրիմյանը Մուչի առաջնորդություն սկզբից մինչև վերջը ուղղակի, իսկ նրանից հետո՝ անուղղակի կերպով միշտ Բարձր Դուռնը թելադրում էր

¹ Մատենադարան, Արչակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 9⁴, թ. 3:

² Նույն տեղում, թ. 2:

³ Նույն տեղում, թ. 3:

քրդերի մեջ ուսում տարածելու միտքը: Կառավարութունից ամեն անգամ պատասխան էր ստացվում, թե առաջարկն արժանի է ուշադրության, բայց այնպես էլ որևէ միջոց չէր ձեռնարկվում:

Հետագա տարիներին քրդերի կողմից Հայերի հարստահարումն այնպիսի ծավալներ ընդունեց, որ թուրքական իշխանութուններին հնարավորութուն տրվեց նույնիսկ հանդես գալ քրդերին այլանոդ և Հայերին «պաշտպանող» հայտարարութուններով: Պատահական չէ, որ Թուրքիան կարողացավ հասնել այն բանին, որ Բեուլինի 1878 թ. կոնգրեսի պայմանագրի 61-րդ հոդվածում, որպես Հայերին հարստահարողներ, ի ցույց տրվեցին միայն քրդերն ու չերքեզները, իսկ թուրքերի մասին որևէ հիշատակութուն չեղավ: Հոդվածը ձևակերպված է այսպես.

«Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել Հայերի անվտանգութունը չերքեզներից և քրդերից: Բարձր Դուռը տերութուններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերութունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»:

Այդպիսով, կառավարությանը հաջողվեց Եվրոպայից ենթադրվող հարվածի ուղղութունը թեքել հիմնականում քրդերի վրա, միաժամանակ վերջիններիս զսպելու համար իրական միջոցներ չձեռնարկելով:

Երրորդ փուլը ներառում էր 1880-ական թթ. - 1900 թթ. ժամանակաշրջանը: Պատմական այս հատվածը հայոց համար արդուկհամիդյան զուլումի տարիներն էին, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի սկզբնավորման և արյունալի իրադարձութունների տարիները: Պայքարն ընթանում էր ծանրագույն պայմաններում:

1877-1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմից և 61-րդ հոդվածը Բեուլինի կոնգրեսի պայմանագրի մեջ մտնելուց հետո սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի ուղեղում ծագել էր հայությանը կոտորելու միտքը: Առիթը պատերազմի օրերին Թուրքահայաս-

տան մտած ուսական գորքերին հայերի խանդավառ դիմավորումն էր: Վրեժխնդրությունն իրական կերպարանք տալուն պատակով, Աբդուլ Համիդը հանդես եկավ քրդերի հովանավորի դերում: Նա քուրդ աղաներին ու բեկերին պատվիրեց կոտորել հայերին, անարգել տիրել նրանց ունեցվածքին, գործադրել ամեն բռնություն գյավուրներին հայաստանից դուրս մղելու համար:

Սուլթանի պատվերն ստանալուց հետո քուրդ երեւելիները վանում հավաքվեցին ժողովի: Եղան բուռն վեճեր: Ժողովականների մեծ մասը պատրաստակամություն հայտնեց հետևել Աբդուլ Համիդի հրահանգին: Եղան նաև տատանվողներ: Ավելին՝ քրդերի մեծ շեյխ Ուբայդուլլահը, հեռատես մի մարդ, իր ելույթով փոխեց ներկաների տրամադրությունը:

Ըստ Վարանդյանի վերապատմածի՝ Ուբայդուլլահն ասել է, թե թուրքիայում հայերը և քրդերը հարևաններ են դարձել շատ վաղուց: Նա զգուշացրել է, որ եթե քրդերը հայերին այսօր կոտորեն, թուրքերը վաղը կկոտորեն քրդերին: Նա հույս է հայտնել, թե ժողովին ներկա քուրդ երեւելիները սա կհասկանան ու կհրաժարվեն հայերին ջարդելու մտադրությունից:

Շեյխի ելույթը մեծ տպավորություն է գործում ժողովի մասնակիցների վրա, որոնք ցրվում են՝ հավանություն չտալով սուլթանի հրահանգին:

Բայց այդ անհաջողությունը չկանգնեցրեց Աբդուլ Համիդին: Բռնապետական վարչակարգը ջանքերն ուղղեց քրդերի զինմանը: Գործի դրվեց նաև կաշառքի ամենագոր մեքենան և քուրդ վերնախավը վերջնականապես ճշտեց իր քաղաքական կողմնորոշումը: Քրդերի բացարձակ մեծամասնությունը նետվեց օսմանյան ոճրագործ կառավարությունից դիրկը, կանգնեց թուրք ջարդարարների կողքին:

«Կառավարությունը, - գրում էր Վահան Փափազյանը, - հիմնովին ուսումնասիրած էր իր երկրի թիւով մեծ այս ազգաբնակչութեան (քրդություն: - Ն. Ս.) հասարակական կազմը եւ հոգեբանությունը: ... Ըմբոստները կը պատժէր խստագոյն հալածանքով, երկպառակություն կը ցանէր անոնց մէջ՝ հանելով իրար դէմ, եւ կամ նիւթապէս կը սիրաշահէր ա՛յն ցեղապետներ»

րը, որոնք դիրուժեամբ կը գայթակղուէին կամ հաշիւ կ'ունենային մաքրելու այլ ցեղապետներու հետ...»¹: Միանգամայն բնական է, որ Բարձր Դուռը «չատ դիրուժեամբ կը կառավարէր այս կիսավայրենի ցեղերը»², կողոպտելու և սպանելու նրանց եռանդն ուղղելով հայերի դեմ:

Հայութիւնը քուրդ վերնախավի համար դարձավ թշնամի տարր՝ արժանի կոտորվելու: Ավելին, հայերին պատուհասելիս, քրդերը շատ հաճախ թուրքերի համեմատ դրսևորում էին ավելի մեծ եռանդ ու պատրաստակամութիւն: Թուրքական կառավարութեան դրդմամբ՝ նրանք խժոժութիւնների թատերաբեմ դարձրին Հայաստանի շրջանների մեծ մասը՝ Դիարբեքիբը, Վասպուրականը, Տարոնը, Բասենը, Ալաշկերտը:

Քրդերի լայնատարած ասպատակութիւնները համընկան թուրքական վարչակարգի դեմ սկզբնավորվող հայկական շարժմանը: Դեռ խանձարուրում՝ շարժումը դեմ առավ քրդական հակազդեցութեանը: Առաջին ըմբոստ հայ երիտասարդները հենց քուրդ հարստահարիչներից էին պաշտպանում իրենց ժողովրդի իրավունքները:

Հայերի նկատմամբ իրենց գազանութիւններով 80-ական թվականների վերջերից հայտնի դարձան Մշո դաշտի Չուխուրի շրջանին տիրող Միրզա բեկը, սրա ոճրագործ տնից սերված Մուսա բեկը և նրա եղբայրը՝ Ջազո բեկը, Խնուսի շրջանից՝ Թաջեղդին բեկը, Ջիլանի և Դուղարիի շեյխերը, տասնյակ ու հարյուրավոր ուրիշ հարստահարիչներ:

Քուրդ ավատապետերի և աղաների՝ հայերի վրա դրած ապօրինի ծանր տուրքերի, աղջիկների ու հարսների առևանգումների, կողոպուտների և սպանութիւնների, լայնածավալ այլ բռնութիւնների դեմ ոտքի ելած հեղափոխականներն իրենց առաջին մարտական մկրտութիւնն ստացել են ավազակաբարո դրացիների դեմ կռիվներում, որոնք ծավալվել էին Սասունի Պերմ, Մշո դաշտի Ղզըլաղաջ և Հերկերտ, Խնուսի շրջանի Ղա-

¹ Վահան Փափաղեան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, Պոսթրն, 1950, էջ 288:

² Նույն տեղում:

րաչորան և Կովնտուկ, Մանագկերտի և Բուլանուխի շրջանների Նարաբալար, Կոզակ, Շիրվանշեխ հայկական գյուղերում կամ դրանց մերձակայքում:

Քրդերի դեմ մղած այդ կռիվներում է, որ հայության ընդերքից սերվեցին բազում հերոս մարտիկներ. Արաբոն իր ընկերներով՝ Սասունում և Տարոնում, Հունոն՝ Ալաշկերտում, Ագրիպպասյանը և Գոլոչյանը՝ Վասպուրականում և Մանագկերտում, Արմենակ Ղազարյանը (Հրայր Դժոխք)՝ Մշո դաշտում, Միհրան Տամատյանը, Շենիկի Գրգոն, Գևորգ Չավուչը, Համբարձում Պոյաճյանը (Մուրադ)՝ Սասունում և ուրիշներ:

Հայերի աճող դիմադրությունը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի ուղեղում ծնունդ տվեց մի նոր դիվային մտքի՝ քրդերից ստեղծել հատուկ ռազմական ուժ՝ հայկական շարժումը բնում խեղդելու համար:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից սուլթան Աբդուլ Համիդի առած դասերից մեկը ռուսական կազակական զորամասերի ընդօրինակումն էր: Այդ զորամասերը պատերազմի ընթացքում, հատկապես կովկասյան ճակատում, թուրքական բանակին հասցրել էին հատու հարվածներ: Ռուս կազակները վարժ հեծյալներ էին, որոնք հայտնվում էին հատկապես այնտեղ, ուր կարիք էր զգացվում կենտրոնացնելու ուժերը՝ հարձակման համար:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի հանձնարարությունը Հայաստանում ստեղծվեցին բացառապես քրդերից կազմված հեծելազնոներ՝ ռուսական կազակական գնդերի նմանությամբ, որոնք ստացան **Համիդիե** անվանումը: Այդ գնդերի մեջ մտնող քրդերի համակրանքը չահելու համար կառավարությունը նրանց բաժանում էր զենք ու համազգեստ, տալիս էր զինվորական աստիճաններ և զանազան ուրիշ առանձնաչնորհումներ: Համիդիե զորախմբերի կազմումը հետապնդում էր ոչ միայն տնտեսական ու զինվորական նպատակ, այն է՝ ազատվել Հայաստանում բազմաքանակ զորքեր պահելու հարկադրանքից, այլև քաղաքական նպատակ՝ անմիջական սպառնալիքի տակ պահել հայությունը, գյուրացնել քրդերի ավարառությունները: Եվ որպեսզի հեծելազնոներն անողոք լինեն գյավուրների նկատմամբ, Աբ-

դու Համիդը քրդերի մեջ տարածել տվեց այն սուտը, թե հայերը, ստանալով ռուսական կառավարությունից համաձայնությունը, որոշել են քրդերին համատարած ջարդի ենթարկել:

Արդարև, համիդի գնդերը «ավազակների գնդեր» էին, բայց որովհետև սուլթանի անունն էր կցված նրանց, դրա համար որևէ մեկը չէր կարող բողոքով հանդես գալ: Նույնիսկ այն թուրք կուսակալները, որոնք համարձակվում էին Կ. Պոլսի կառավարությունը տեղեկագրել, թե համիդի քրդերը մեծամեծ վնասներ են հասցնում իրենց կառավարած վիլայեթների բնակչությանը, որպես պատասխան ստանում էին խիստ հանդիմանություններ¹:

Թուրք-քրդական միացյալ ուժերը 1894-ին դաժանորեն ճնշեցին Սասնո հայության հերոսական ապստամբությունը և սարքեցին ահռելի կոտորած, որը ցնցեց հայ ժողովրդին և ազդեցիկ արձագանք ունեցավ օտար պետություններում:

1895-1896 թթ. տեղի ունեցան նոր, է՛լ ավելի լայնածավալ կոտորածներ: «Այս ջարդերու նախաձեռնությունն ու կիրարկումը թուրքերուն կը պատկանի,- գրել է Կարո Սասունին,- բայց քիւրտ ցեղը (բացի աննշան բացառութիւններէ) հոգուով ու մարմնով նետուեցաւ այդ բարբարոս գործին մէջ, ու պէտք է ըսել, որ հայկական նահանգներու ամբողջ կոտորածը իրականացաւ քիւրտներու ձեռքով: Այն վայրերը, որ կրցան դիմադրել՝ ազատուեցան, իսկ մնացած վայրերը իրենց արիւնը քամեցին եւ զոհ տուին 300.000 մարդ, բացի անոնցմէ որ կորսուեցան անօթութեան, հիւանդութեան եւ կրօնափոխութեան հետեւանքով: Քիւրտ ժողովուրդը դարձաւ ոչաքսիոներ (հետադիմական:- Չ. Ս.) տարր մը, թաթխուեցաւ թաթարական արիւնարբու բարքերուն մէջ, կորսնցուց հետզհետէ իր հպարտութիւնն ու վեհանձնութիւնը ու հանդիսացաւ հայութեան համար ամէնէն անհաւատարիմ ժողովուրդը»²:

Հարկ է նշել, որ այնուամենայնիվ, այդ օրհասական օրերին գտնվեցին, ճիշտ է՝ ոչ մեծ թվով, քուրդ մտավորականներ և

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 9⁴, թ. 29:

² «Հայրենիք», № 7 (91), մայիս, 1930, էջ 128:

փոքրիկ խմբակներ, որոնք բողոքի ձայն բարձրացրին իրենց ցեղի խելագար ընթացքի դեմ: Կոտորածներից հետո եկած 5-6 տարիներին նրանք բողոքում էին ցեղակիցների կատարած ոճիրների դեմ, միաժամանակ կանխատեսելով, որ քրդերի ձեռքով հայերի հետ հաշիվ մաքրելուց հետո, ոչ հեռու գալիքում, թուրքերը ձեռնարկելու են քուրդ ժողովրդի իրավունքների և մարդկային արժանապատվության բռնադատմանը:

1898 թվականից սկսած, արտասահման անցած մի խումբ քուրդ մտավորականներ իրենց հողվածներով դատապարտելով ցեղակիցների արարքները, միաժամանակ նրանց կոչ էին անում այլևս երբեք ձեռքերը չլվանալ հայերի արյունով:

Այդպիսի կոչ-հողվածներից առաջինը՝ «Կոչ քիւրտերուն» վերնագրով և «Ս.» ստորագրությամբ, տպագրվել ու տարածվել էր քրդերի շրջանում: «Դրօշակը» թարգմանաբար դա լույս էր ընծայել 1898 թ. № 6-ում:

Կոչի մեջ քուրդ մտավորականը ցավ էր հայտնում ազգակիցների հետամնացության ու տգիտության համար: «էյ քիւրտեր, գիտութեան դար է այս դարը, լեռներուն մէջ տգիտութեան ժամանակն անցած է: Այսօր բոլոր ազգերը դպրոցներուն մէջ կը սովորին. ուսման շնորհիւ է որ իրենց իրաւունքն ու ազատութիւնը բռնաւորներուն ձեռքէն կը խլեն: Տգէտ մնացած ազգերը գերի կ'ըլլան: Ահաւասիկ դուք ալ տգէտ մնացած ըլլալնուդ՝ տիրող կառավարութեան գերին եղած էք»: Այդ տգիտության պատճառը կառավարությունն է, որը բռնանում է «ձեր կամքի վրայ» և շահագործում անխղճաբար: Քուրդ մտավորականն ցեղակիցներին կոչ էր անում. «Ապստամբեցէ՛ք և բռնաւորները սպաննեցէ՛ք»:

Ապա, անդրադառնալով հայերի նկատմամբ քրդերի անմարդկային վերաբերմունքի փաստին, կոչի հեղինակը շարունակում էր. «Սուլթան Համիտ ոչ խալիլիֆա է եւ ոչ ալ փատիշահ, այլ՝ մարդասպան: Այդ մարդասպանը ձեզի կ'ըսէ՝ հայերը սպաննեցէ՛ք. դուք ինչո՞ւ չէք ըսեր թէ չենք կարող մեր դրացին սպաննել ... Եթէ դուք ալ հայերուն հետ ոտքի կայնիք, ... բոլոր ժողովուրդները այդ ստրկութենէն կ'ազատին: ... Թուրք կառավարութիւնը մեր կեանքի եւ ունեցուածքի թշնամին է: ... Դուք

Հայերուն Հետ միասին եղէ՛ք: Հայերը ձեր բարեկամներն են, դուք երկու Հազար տարի է որ միասին ապրած էք...»¹:

Արտասահմանում ստեղծված քուրդ Հայրենասերների մի փոքր խմբակի անդամներից մեկը 1899-ին իր Հայրենակիցներին ուղղել էր մի խրատական բաց նամակ, ուր ասված էր.

«Հայրենակիցնե՛ր, դուք ալ կը համաձայնիք կարծեմ, որ շատ հազուադիւս է տեսնել քիւրտի մը ձայնը՝ միացած Հայկական բողոքին ... Հայկական կոտորածները ծագած ատեն քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր լրագիրները գրեցին, թէ քիւրտերը իրենց դրացի Հայերը կը սպաննեն: Այս անպատուութիւնը ամբողջովին ծանրացաւ քիւրտերուն վրայ...»²: Քուրդ մտավորականն այնուհետև գովեստի խոսքեր էր ուղղում Խիզանի, Բո՛ւթանի, Ջեզիրեի, Սինջարի աշիրեթներին, որոնք մասնակցութիւն չէին ունեցել Հայերի ջարդերին: «Այս տեսակ փաստերը ինձի կը գրդեն ցանկանալ,- նշում էր նա,- որ Հայերը ձեռք-ձեռքի տուած ըլլան այս անխառն ու մաքուր մնացած քիւրտերուն Հետ»³:

Նկատենք, որ մինչև 1900 թվականը Հայ-քրդական Համերաշխութեան քարոզներով Հանդես եկող քուրդ մտավորականները սովորաբար իրենց հողվածների ու կոչերի տակ չէին դնում իրենց իսկական անուն-ազգանունը, այլ Հանդես էին գալիս «Մի քուրդ», «Երիտասարդ քուրդ» կամ անվան սկզբնատառը նշող ստորագրութիւններով:

Այդ սովորույթն առաջինը խախտեց հռչակավոր Բեդիրխան բեկի որդի Աբդուլ Ռահման բեկը, որը 1898 թ. գալով Ժնև, այնտեղ հիմնել էր «Քուրդիստան» անունով ըմբոստ թերթը: Իր պարբերականի էջերում նա խարազանում էր սուլթանի վարչակարգը, թուրք և քուրդ ժողովուրդներին հորդորում Հայերի Հետ ապրել հաշտ ու խաղաղ, միասնաբար պատրաստվել ապստամբութեան և տապալել Աբդուլ Համիդին: Թերթն արժարժում էր նաև Թուրքիայի ապագա պետական կառուցվածքի հարցերը,

¹ «Դրօշակ», № 6 (86), Հունիս, 1898, էջ 51:

² Նույն տեղում, № 1 (102), Հունվար, 1900, էջ 5-6:

³ Նույն տեղում, էջ 6:

քարոզում ինքնավարության ու դաշնության սկզբունքները: Ժնևում գտնված առաջին տարիներին Աբդուլ Ռահման բեկը համագործակցում էր ՀՅ դաշնակցության Արևմտյան բյուրոյի հետ*:

Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում քրդերին ուղղված կոչ-հոգվածը, որի տակ դրված է «Բեղիրխան բեկի որդի Աբդուլ Ռահման» ստորագրությունը և կնքված է սեփական կնիքով: Գրությունից «Դրօշակը» թարգմանաբար տպագրել էր հատվածներ, որոնք ժամանակին մեծ հետաքրքրություն էին առաջացրել հայ ընթերցողների շրջանում: Բերում ենք «Քուրդիստանի» խմբագրի մտքերից մի քանիսը:

«Քիւրտե՛ր ... Մի՞թէ թոյլ կու տայ ձեր ծանօթ վեհանաճութիւնը ու քաջութիւնը, որ սպաննէք ... անմեղ հայերու կիներն ու երեխաները: Մեզի կը վայելէ՞ այսքան խաբուիլ փատիչահի մը չար դիտաւորութիւններէն, որ ձեր արարքներուն համար աշխարհին առջեւ ձեզ վայրենի կը ներկայացնէ:

... Անպաշտպան հայեր սպաննելով չէ՞ որ դուք կը քանդէք ձեր հայրենիքը եւ ձեր տուն-տեղը: Զեզ աւերի եւ աւարի մղող վալիներ, միւլթէսարիֆներ եւ գայմագամներ ձեր ձեռքը բան ձգեցի՞ր արդեօք, եւ մանաւանդ ինչ որ ունէիք առնելէն դատ՝ չէ՞ որ ձեր պատին ալ առին»:

Անդրադառնալով քրդերի և հայերի նախկին բարի դրացիությանը, Աբդուլ Ռահմանը գրում էր.

«Այսքան բնական եւ հինաւուրց յարաբերութիւնները Ապտիւլ Համիտի ջարդարարութեամբ ոտնակոխ ընելով, հայերը ջարդելիւիդ, այս եւ հանդերձեալ աշխարհի մէջ մեծ պատասխանատուութեան տակ կը ձգէ ձեզ: Դուք ալ անպատիժ չպիտի մնաք»:

Հոգվածի հեղինակը կարծում էր, որ դեռ հնարավոր է վերականգնել հայերի հետ քրդերի բարեկամությունը.

«Քիւրտե՛ր, ա՛յլ հերիք է այսքան աղէտ[ի] եւ ձախորդու-

* Շատ չանցած «Քուրդիստանը» փոխադրվեց Կահիրե (Եգիպտոս), ուր և շարունակում էր լույս տեսնել քրդերեն (տե՛ս «Тюркологический сборник, 1973», изд. "Наука", Москва, 1975, с. 164):

Թեան պատճառ եղող անփութութիւնը եւ թշուառամտութիւնը: Ձեր նախահայրերու պատիւն ու համբաւը նամարդութեան հողովր ծածկեցիք: Ձի ձանձրացա՞ք դեռ ձեր վրայ իշխող պաշտօնեաներուն ձեռքը յափշտակութեան, մարդասպանութեան եւ աւազակութեան գործիք ըլլալէ... Աշխատեցէ՛ք ձեր հին ազատութիւնը ձեռք բերելու եւ ձեր անցեալ երջանկութիւնը ետ դարձնելու»¹:

Արդույ Ռահման բեկի՝ քրդերին ուղղված հողված-կոչը թարգմանաբար տպագրելով, «Դրօշակը» 1901 թ. հունիսի և հուլիսի համարներում Քրիստափոր Միքայելյանի հեղինակած, «Հայ-քրդական յարաբերութիւններ» ընդհանուր վերնագրով խմբագրական երկու հողվածներով անդրադարձավ Հայ-քրդական համերաշխության խնդրին և պարզեց Դաշնակցության դիրքորոշումը և տեսակետներն այդ հարցում:

Նշելով, որ քուրդ-հայկական հակառակությունները արդյունք են մի շարք պատճառների, Քր. Միքայելյանը դրանցից առանձնացնում էր հետևյալները.

1. Քրդերը նախնական մակարդակի վրա գտնվող ժողովուրդ են և այսօր էլ ապրում են ցեղային վաղնջական ժամանակների կիսաթափառական կենցաղով: Յեղապետերի, բեկերի, աղաների, ինչպես նաև քուրդ ներքնախավերի ապրուստի հիմնական միջոցներից մեկը, եթե ոչ գլխավորը, կողոպուտն է, որը սովորաբար ուղեկցվում է սպանություններով: Իրենց այդ արարքների համար նրանք ոչ միայն չեն զղջում, այլև կողոպուտը և սպանությունները, «իրբե ցեղի եւ անհատի բարեկեցութեան նպաստաւոր միջոցներ, նոյնիսկ առաքինութիւն են համարուում եւ գովաբանուում, փառաբանուում, երգուում են իրբե կտրիճի վայել յատկութիւններ»^{2*}:

¹ «Դրօշակ», № 4 (115), հունիս, 1901, էջ 68: «Երիտասարդ քրդի» հակասուլթանական մոլեգնությունը, տարաբախտաբար, երկար չտևեց: Շուտով նա ընկավ երիթթուրք պարագլուխների ազդեցության տակ, մերվեց նրանց հետ և փոխեց իր գաղափարները:

² «Դրօշակ», № 4 (115), հունիս, 1901, էջ 66:

* Կուսակցության առաջնորդն այս եղրակացության էր հանգել «Դրօշակի» խմբագիր եղած ժամանակ Թուրքահայաստանից ստացված հարյուրավոր

Այսպիսի ապրելակերպը միանգամայն խորթ է հայերի հասարակական ըմբռնումներին, աշխարհընկալմանը, նիստ ու կացին, պատմական ավանդույթներին:

2. Հայերի դեմ քրդերի հակառակույթունը մեծապես խթանում է թուրքական կառավարությունը, որը նրանց անկախությունից ձգտումները շեղում է դրացի հայերի ուղղույթյամբ՝ նրանց ներկայացնելով որպես քրդերի սոցիալական ծանր վիճակի մեղավորներ:

նամակների ու թղթակցությունների, այնտեղի կենտրոնական կոմիտեների՝ ՀՅԴ դեկավարության ուղարկած ղեկուցագրերի ու տեղեկագրերի բազմակողմանի վերլուծության միջոցով: Քրիստափոր Միքայելյանի կարծիքին համահունչ էին նրա մահից առաջ և հետո կազմված կուսակցական բազմաթիվ փաստաթղթերում հայտնված տեսակետները: Այսպես, 1906 թ. նոյեմբերի 1-ի թվով, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի և Գեղամ Տեր-Կարապետյանի ստորագրությամբ ՀՅԴ Դուրան-Բարձրավանդակի կենտրոնական կոմիտեի՝ ՀՅԴ առաջիկա չորրորդ ընդհանուր ժողովին ուղարկած տեղեկագիրը, անդրադառնալով հայ-քրդական համերաշխության խնդրին, հայտնում էր. «Քրդերի ... մեջ կայ մի փոքր խառնակ «առյա» դասը, որը համարեայ նոյն չափի դժուարությունների է բախում ցեղական, դարիցանկարանական կապակցությամբ պատճառով: Քուրդը իրեն հաշուում է մի ցեղի, մի աշխրհի մասնիկը, նա չարժուում է այնպես, ինչպես իր ցեղը, իսկ ցեղը պետք է չարժուի այնպես, ինչպես հրամայեց ցեղապետը: Այնպես որ այդ դասի մեջ տգիտությունն ընտանեկան աւանդությունների պատճառով անհատական դատողությունը, ինքնուրույն չարժուումը պակասում է ցածր դասակարգի մեջ: Թէեւ իրենք զգում են մեր պահանջների իրաւացի լինելը եւ իրենց անտանելի դրութիւնը, բայց դեռ շատ եւ երկար ժամանակ է հարկաւոր փշրելու նախ նրանց սնտոի հայեացքները, ցոյց տալու ճշմարտութիւնը եւ նրանց վարժեցնելը զոհաբերութիւնների, որ պահանջում է յեղափոխութիւնը» («Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատ. Դ, Պէյրութ, առանց թվականի նշումի, էջ 68): Հիրավի, քրդերի մեջ ավագակային դրությունը բնական վիճակ էր: Մանկության և պատանեկության տարիներին զուրկ լինելով մտավոր և բարոյական կրթություն ու դաստիարակություն ստանալու հնարավորությունից և դրա փոխարեն բազմաթիվ վատ օրինակներ տեսնելով, առնական տարիքին հասնող երիտասարդների համար զենքով ու փամփուշտներով զարդարվելը և ավագակության ելնելը փառք ու պատիվ էին: Նրանց համար ամենամեծ հպարտությունը մարդ սպանելու հանդգնությունն էր: Ավագակությունը քրդի կյանքի կերպն էր: Բացառություն էին կազմում միայն խեղճերը, տկարներն ու հաշմանդամները (տե՛ս Ատոմ, Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 11):

3. Քրդերի դավանած իսլամը այն աստիճան չի կաշկանդում անհատի գործողությունները, ինչպես քրիստոնեությունը, որն աստիճանակարգային հսկա սանդուղքի վրա դարերի ընթացքում հավատացյալների համար մշակել է հույժ կանոնակարգված ապրելակերպ: Այդ է պատճառը, որ քրդերն իրենց գործողություններում ավելի անկաշկանդ են, ինքնակամ ու քմահաճ, և իրենց շահատակությունները դիտում են որպես իսլամական կրոնի համար ընդունելի արարքներ:

Քր. Միքայելյանի կարծիքով՝ այս երեք գլխավոր գործոններն են, որ հատկապես դժվարացնում կամ անհնարին են դարձնում քուրդ-հայկական համերաշխությունը:

Գաշնակցությունյան առաջնորդի նշած այս երեք պատճառներին մենք կավելացնենք երկուսը.

1. Քրդի և հայի փոխհարաբերությունները Թուրքահայաստանի զգալի մասում խարսխված էին տնտեսական յուրօրինակ դրություն վրա, որը պայմանավորված էր ավատապետի և ճորտի հարաբերություններով: Քուրդ վերնախավը նվաճումներով տեր էր դարձել հարյուրավոր հայկական գյուղերի, որոնց բնակիչները ընկել էին ճորտական կախման մեջ: Միայն Վասպուրականում 19-րդ դարի վերջին հաշվվում էր բարբառներով, սովորություններով, մինչև անգամ կրոնով իրարից զանազանվող, միմյանցից տարբեր 120 ցեղ՝ բոլորն էլ նստած հայերի հողերի վրա¹: Ազգայինի և դասակարգայինի այդ հարակցությունը պարարտ հող էր ստեղծում հայ-քրդական հակառակությունների համար, 2. Թուրքական բռնակալության դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն սկսվել էր այն ժամանակ, երբ նույն բռնակալության դեմ քրդերի ապստամբությունները 80-ական թվականներին արդեն դադարել էին և հայերի դեմ Թուրք-քրդական միացյալ ճակատ էր ստեղծվել:

Իր մատնանշած երեք կարևոր գործոնները Քր. Միքայելյանը համարում էր հաստատուն, որոնք տևականորեն ի դերև են

¹ Տե՛ս Յակոբ Շահպաղեան, Քիւրտո-հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 123:

անելու քուրդ-հայկական համերաշխություն ստեղծելու ուղղու-
 թյամբ հայկական քաղաքական ուժերի բոլոր ճիգերը: Մինչդեռ
 ժամանակը չի սպասում, գրում էր նա: «Հայկական հարցի բնա-
 ւորությունը, մեր ժողովրդի արդի կացությունը, կոուի չըջանին
 յատուկ մեր լարուած տրամադրությունը, ընթացիկ կեանքի ան-
 յետաձգելի պահանջները՝ մեզ թոյլ չեն տալիս հեռաւոր ապա-
 գայի վրայ հիմնել ժամանակակից մեր հոգսերը եւ գործնական
 ծրագիրները»¹: Նշելով, որ հայերն ի վիճակի չեն ազդելու քուրդ-
 հայկական հակառակությունները պայմանավորող նշված երեք
 պատճառների վրա, Միքայելյանը գտնում էր, որ «Այժմէական
 կարեւորություն ունեցող միակ խնդիրը ուրեմն կը մնայ այն՝ թէ
 չէ՞ կարելի արդեօք, գոնէ յայտնի չափով, մեղմացնել այդ հիմ-
 նական արգելքների վնասաբեր բնաւորությունը, կամ՝ ուրիշ
 խօսքով՝ չէ՞ կարելի արդեօք նոյնիսկ այժմեան հանգամանքնե-
 րում գտնել քրդական կեանքում ուրիշ այնպիսի գործօններ,
 որոնք կարող են, եթէ ոչ օրէցօր զարգացնել քիւրդ-հայկական
 համերաշխությունը ընդհանրապէս, գոնէ տալ մեզ որեւէ հող
 մասնակի, տեղական, երբեմն վաղանցիկ, երբեմն փոքր ի շատէ
 տեւողական, երբեմն աննշան, երբեմն լայն յարաբերություններ
 մշակելու համար»²:

Իսկ քրդերի ո՞ր շերտերի կամ անձերի հետ է հնարավոր
 երկխոսություն սկսել և խոսել համերաշխության մասին: Մինչ
 այդ, քրդերի հետ համագործակցություն ստեղծելու նպատակով
 հայկական քաղաքական ուժերը գործադրում էին երեք միջոց-
 ներ՝ դրամի ուժը, վախ ներշնչելը և հակասուլթանական քարոզ-
 չությունը: Ըստ որում՝ աշխատանքները տարվում էին քուրդ
 տարբեր խավերին պատկանող անձերի հետ: Բայց, ահա այժմ,
 Քր. Միքայելյանը գտնում էր, որ պետք է աշխատել միայն ու
 միայն ցեղապետների ու կրոնապետների հետ: Քանի որ քուրդը
 անառարկելիորեն հնազանդ է իր իշխանավորին, նրա անվիճելի
 կամքին, ուստի եթե հաջողվի միայն համոզել ցեղապետին,

¹ Քրիստափոր Միքայելեան, Յեղափոխականի մտքերը, Ժնև, 1906, էջ 118:

² Նույն տեղում, էջ 119:

նշանակում է համոզել նրա ամբողջ ցեղին*։ Ուստի, գրում էր Քր. Միքայելյանը, «մենք կարծում ենք, որ կայ որոշ հոգ, որի վրայ կարող են մշակուել եթէ ոչ մշտական, գոնէ ժամանակաւոր, եթէ ոչ լայն ծաւալով, գոնէ մասնաւոր համաձայնութիւններ այս կամ այն քիւրդ պետերի հետ»¹։ Այո՛, միայն ժամանակավոր համաձայնություններ և ոչ ավելին։ Տեսական համաձայնություններ քրդերի հետ կարելի է ձեռք բերել միայն ու միայն ուժի դիրքերից բանակցություններ վարելու դեպքում, եզրահանգում էր Քր. Միքայելյանը**։ Ահա թե ինչո՛ւ հայերը պետք է ջանան միայն

* Քրդական ամեն աշիրեթի յուրաքանչյուր անդամ պարտավոր էր անառակելիորեն ենթարկվել իր աշիրեթապետին, կուրորեն հնազանդվել նրա հրամաններին՝ իրավացի թե անօրեն։ Աշիրեթի անդամը մինչև ծերություն ու մահ պետի հպատակ զինվորն էր։ Եթե տվյալ ցեղի աշիրեթապետը կռվի էր բռնվում մի ուրիշ աշիրեթի առաջնորդի հետ, նրա հրամանով՝ իր աշիրեթի բոլոր արու անդամները մի կողմ էին ձգում տուն, տեղ, աշխատանք, և, զենքերն առած, միանում էին աշիրեթապետին։ Վերջինս ապահովում էր սնունդն ու ռազմամթերքը։ Եթե հպատակը կռվում սպանվում էր, նրա ընտանիքին որևէ վարձատրություն չէր տրվում։ Աշիրեթապետը իր ենթակաների բացարձակ միապետն էր։ Նա ուներ սեփական հողեր ու կալվածքներ, կողոպուտի ամենամեծ բաժինը պատկանում էր նրան։ Աշիրեթի անդամները իրենց պետին տալիս էին որոշ տուրք՝ յուղ, ոչխար, ցորեն, դրամ և այլն, որպեսզի սա հոգար իր ծախսերը, կռվի համար պաշար ու ռազմամթերք ամբարներ (տե՛ս **Յակոբ Շահպաղեան**, Քիւրտո-հայ պատմութիւն, էջ 141)։

¹ Քրիստափոր Միքայելեան, Յեղափոխականի մտքերը, էջ 122։

** Քր. Միքայելյանի առաջ քաշած մարտավարական այս դրույթը ժամանակին տարրեր մեկնարանությունների տեղիք է տվել հենց դաշնակցական տեսարանների ու գործիչների միջավայրում։ Շատերը գտնում էին, որ բեկերի հետ համագործակցությունը, խարսխված չլինելով ամուր հիմքերի վրա, չի կարող երկարատև լինել։ Հին հեղափոխական, երևելի դաշնակցական գործիչ Մատթեոսը, շատ տարիներ անց, իր հուշերում գրում էր, որ հայերի թափած ջանքերը համարյա միշտ ավարտվում էին անհաջողությամբ, քանի որ դրանք սահմանափակ ու ժամանակավոր բնույթ ունեին։ «Իսկ Դաշնակցութեան կողմից սկսուած յարաբերութիւնները քրդերու հետ ի հարկէ որ սխալ հիմքերու վրայ էին դրուած, քանի որ փոխանակ բուն իսկական աշխատաւոր դասին ձեռք մեկնելու, համերաշխութեան դաշն կապելու, ընդհակառակը, ձեռք էր մեկնում քիւրդ աղային, բէյին ևւ այլն, որով ևւ միշտ անյաջողութեամբ են պսակուել թափուած ջանքերը...» («Հայրենիք», № 6 (30), ապրիլ, 1925, էջ 141-142)։

ուժին կարևորություն տալու գիտակցությունը ներչնչել նրանց: Հայերը չունեն ուրիշ միջոց, քան իրենց սեփական ուժերը հարըստացնելու և կենդանի օրինակներով ապացուցելու, որ ընդունակ են պաշտպանելու իրենց և նույնիսկ իրենց հարևանների շահերը: «Կ'ունենա՞նք այդ ուժը,– գրում էր Միքայելյանը,– կ'ունենանք եւ քիւրդ դաշնակիցներ»: Հակառակ դեպքում հայերը քրդերի համար մնալու են «իբրեւ հարստահարութիւնների եւ թալանի առարկայ, քան իբրեւ զինակիցներ ընդհանուր թշնամիների դէմ»¹:

Քրդերի հետ փոխհարաբերվելու Քր. Միքայելյանի արտահայտած մտքերն ուղեցույց եղան Թուրքահայաստանում գործող դաշնակցական կազմակերպությունների համար, որոնք ավելի մեծ եռանդով շարունակեցին քրդերի հետ համերաշխություն գետին պատրաստել և այդ նպատակով շեշտադրեցին ցեղապետերի և աշիրեթապետերի հետ շփումներն աշխուժացնելու փորձերը:

19-րդ դարի վերջին երկու-երեք տասնամյակներին առանձին հայ ազատամիտ տարրեր որոշ փորձեր արեցին մոտենալու քրդերին և լուսավորչական աշխատանքներ տանելու նրանց շրջանում: Նման փորձերն ավելի կազմակերպված և հետևողական բնույթ ստացան 70-ական թվականներին, բայց գործադրված բոլոր ջանքերն ամուլ մնացին: 80-ական թթ. հայ գործիչները նորանոր ջանքեր գործադրեցին հայ-քրդական երկխոսություն գլուխ բերելու համար: Դրանց թվում հատկապես տևական աշխատանքներ տարան Ներսես եպս. Սարախանյանը, Շմավոնը, Դերսիմի Քեոին, Կայծակ Առաքելը, Ավոն և ուրիշներ, որոնց եռանդը, սակայն, չէր հատուցվում²:

Թուրքական սահմանադրությունը նախորդող շրջանում ազգային-հեղափոխական երեք կուսակցությունները՝ արմենականները, Հնչակը և Դաշնակցությունը տարիներ ի վեր մեծ ճիգեր թափեցին, որպեսզի հայ-քրդական թշնամությունը մեղմեն ու քուրդ բարեկամներ ձեռք բերեն: Գործի հաջողության հույսը

¹ Քրիստափոր Միքայելյան, Յեղափոխականի մտքերը, էջ 123:

² Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, էջ 287:

նրանք կապում էին այն բանի հետ, որ կողք-կողքի ապրող երկու ժողովուրդներն իրենց սովորություններով ու կենցաղով շատ նման են և այդ հանգամանքը կարող է նպաստավոր լինել համագործակցությունից և թուրքական բռնակալությունից դեմ համատեղ պայքարի համար: Հայ գործիչներն ամեն ինչ անում էին քրդերին հասկացնելու, որ հայությունն ազատագրական կռիվն ուղղված է ոչ թե քուրդ ժողովրդի, այլ արքայահամբոյան վարչակազմի և թուրք բռնակալների ձեռքին խաղալիք դարձած քուրդ վերնախավի դեմ:

Քրդերին համերաշխություն կոչ անելով, հայերը կես-աչու-ղական երգով նրանց հորդորում էին.

**«է՛ջ, քուրդ ի դաշտ
Ընդ մեզ լե՛ր հաշտ,
Ծովու հովու,
Ոսկույ բովու
Ե՛կ մերձեցիր.
Այժմեան քո վարք
Մեր նախահարց
Մահուան վերն էր»:**

Նոր դարասկզբին և հատկապես Սասունի երկրորդ ապստամբությունից նախօրյակին և ընթացքում հայ-քրդական համերաշխություն ստեղծելու համար մեծ աշխատանքներ էին տանում Հրայր Դժոխքը, ս. Կարապետի վանահայր և ՀՅԴ Գուրան-Բարձրավանդակի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Վարդան վարդապետը, Գևորգ Չավուչը: Այդ ուղղությունը կարևոր դեր էր կատարել 1907 թ. մայիսի 27-ին Սուլուխի կովում Գևորգ Չավուչի հետ նահատակված կարսեցի Յակոն: Գործունյա, ճարպիկ, մանավանդ սքանչելի պատմող Յակոն մեծ համարում ուներ քրդերի շրջանում: Ահա թե ինչո՛ւ նրա կորուստը շատ զգալի էր հայ-քրդական հարաբերությունների տեսակետից¹:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 10 (404), հոկտեմբեր, 1959, էջ 51:

Դերսիմի չրջանում եռանդուն գործունեություն էր ծավալել Ռուբեն Շիշմանյանը (Դերսիմի Քեռի)՝ իր ընկերների հետ: Այստեղ տարվող աշխատանքներն այնքան արդյունավետ եղան, որ զգալի թվով քրդեր բարեկամական կապեր հաստատեցին հայ հեղափոխականների հետ, հայերի նկատմամբ տոգորվեցին բարեկամական անկեղծ զգացումներով: Քրդերի հետ տարվող աշխատանքներն արդյունավետ էին Վասպուրականում, որի շնորհիվ քրդական մի քանի ցեղեր բարեկամաբար տրամադրվեցին հայերի հանդեպ: Աշխատությունն նախորդ էջերում արդեն խոսվել է այն մասին, թե քուրդ ուղեկցորդները (վալաղները) և չալակավորները ինչպիսի կարևոր գործ էին կատարում. Կովկասից ստացած զենքերը նրանք Պարսկաստանի վրայով տեղափոխում էին վան և հանձնում Դաշնակցությունից տեղի կազմակերպությունը:

Դաշնակցության Արևելյան բյուրոն շատ կարևոր համարելով վանի նահանգի արևելյան սահմանի վրա գտնվող Հաքյարիի քրդերի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելը, ՀՅԴ Վրեժի (Թավրիզի:– ձ. Ս.) կենտրոնական կոմիտեին հանձնարարում է՝ Ատրպատականի կուսակցական գործիչներից մեկին ուղարկել Շամստինանի (Շամզղինան, Շեմտինան) չրջան՝ այնտեղի ազդեցիկ տեր Մեհմեդ Սըղըլսի** հետ հանդիպելու և կապեր հաստատելու համար: Կենտրոնական կոմիտեն 1903 թ. աշնանը Շամստինան է ուղարկում հայտնի կուսակցական գործիչ Մալխասին:

Հասնելով Շամստինան, Մալխասը տեսակցում է շեյխի հետ և Դաշնակցությունից կենտրոնի անունից բանակցում նրա հետ:

Դաշնակցությունից բանագնացը հենց սկզբից շեյխին ասում

* Պատահական չէ, որ Դերսիմի քրդերը 1915 թ. եղեռնի օրերին իրենց մոտ ապաստան տվեցին և ստույգ մահից փրկեցին զգալի թվով հայերի:

** Շամստինանի շեյխ Մեհմեդ Սըղըլսը շեյխ Ուբայդուլլահի կրտսեր որդին էր: Նախորդ էջերում խոսվեց Ուբայդուլլահի մասին, որը 80-ական թվականներին դատապարտում էր քրդերի հակահայկական գործողությունները: Հոր տեղը բռնած Սըղըլսն ուներ մոտ 10.000 զինյալ և կառավարությունից համարյա անկախ էր:

է, որ եթե այս նախնական բանակցութիւնները հաջող ավարտունենան, ապա իր կուսակցութեան կենտրոնական մարմնի ներկայացուցիչը կգա Շամստինան և կկնքի վերջնական համաձայնութիւն:

Բանակցութեան ընթացքում Մալխասը շեյխ Սըղբխին պարզում է Դաշնակցութեան տեսակետները քուրդ-հայկական հարաբերութիւնները կարգավորելու և եթե հնարավոր է՝ համերաշխութիւն հաստատելու վերաբերյալ: Նա նշում է, որ հայերը քրդերին համարում են նույն հողի հարազատ եղբայրներ: «Ըսի, որ մեր շարժումը չի ձգտիր միայն հայ ժողովուրդի դրութիւնը բարելաւելու, այլ բոլոր անոնց, որոնք կ'ապրին այդ հողամասի վրայ: Դժբախտաբար, համիտեան բռնակալութիւնը, շահագործելով քիւրտերու տգիտութիւնը՝ միջոց է դարձուցեր զանոնք կոտեցնելու մեզի հետ»¹:

Այնուհետև Մալխասը ցեղապետին բացատրում է, որ հայերի կոիվների մեծ մասը, անկախ իրենց կամքից, հարկադրաբար ուղղվում է նաև վարչակարգի պաշտպան քրդերի դեմ, որոնց նկատմամբ, սակայն, թշնամութիւն չունեն:

Զրույցի ընթացքում հայ բանագնացը ՀՅԴ անունից շեյխին առաջարկում է, որ նա՝ ա) ապահովի Դաշնակցութեան սուր-հանդակների և ապրանքատար շալակավորների անվտանգ անցումը մինչև Խոչարի շրջան կամ, ավելի ճիշտ՝ Վերին Հայոց ձոր, բ) իր բարոյական հեղինակութեամբ օգնի, որպեսզի Դաշնակցութեան և սահմանամերձ աշիրեթապետերի միջև ձեռք բերվեն որոշ համաձայնութիւններ:

Իր հերթին, շեյխ Սըղբխը տեսակետներ է պարզում քուրդ-հայկական հարաբերութիւնների վիճակի և դրանց հնարավոր բարելավման մասին: Նա նշում է, որ հայերը, լինելով քրիստոնյա, որոշ չափով գտնվում են Եվրոպայի պաշտպանութեան ներքո, իսկ քրդերը որևէ պաշտպան չունեն: Ցավով, ասում է շեյխը, մեծ տերութիւնները հավատացած են, որ հայերին վրա հասած դժբախտութիւնների գլխավոր պատճառը քրդերն են, և քրդի՝ որպես մեղավորի, անունը տեղ է գտել նույնիսկ միջազգային

¹ «Հայրենիք», № 10 (94), օգոստոս, 1930, էջ 49:

պաշտոնական փաստաթղթերում: Նույնպիսի մեղադրանք քրդերին ներկայացնում են նախ և առաջ հայերը: «Ձեզ սիրելու մասնաւոր պատճառ մը չունինք. բայց գիտենք, որ այս հողին վրան դուք այնչափ հին էք, որչափ մենք եւ որ նորեկը թուրքն է, որու հանդէպ երկուքս սիրալիր տրամադրութիւն մը ունենալու պատճառ [մը] չունինք: Մեր հողամասը ընդարձակ է, լայն ու լայն, կը բաւէ մեր երկուքին ալ: Սկսելով Բաշգալայէն ու Նորտուզէն մինչեւ Մուսուլ մերն է. վերն ալ՝ ձերը: Ահա՛ այս բանի մասին է, որ պէտք է մտածենք մենք: Եթէ դուք մեզի աջակցիք, մենք ալ պատճառ մը չունինք ձեզի»¹ հակառակելու՝ ձեր ծրագիրներու իրագործմանը համար»:

Ընդունելով Դաշնակցութեան՝ Մալխասի միջոցով արած առաջարկները, շեյխը ներկայացնում է հանդիպակաց պահանջներ, որոնց կատարումից հետո միայն հետևելու էին իր հետագա քայլերը: Այդ պահանջները նա ձևակերպում է հետևյալ կետերի մեջ. Ա) Իր (շեյխի) ծախսերով Դաշնակցութունը Շամստինանում պետք է ստեղծի փամփուշտի գործարան, որից ինքն էլ (Դաշնակցութունը) կարող է օգտվել, Բ) Դաշնակցութունը պարտավորվում է իր ներկայացուցիչների միջոցով նպաստել, որպեսզի Շամստինանում աճեցրած ծխախոտը արտահանվի Եգիպտոս ու Եվրոպա, Գ) Քուրդիստանի՝ իր գծած սահմանների նկատմամբ Դաշնակցութունը չպիտի որևէ առարկություն ունենա, Դ) Դաշնակցութունը հանձն է առնում ձեռք բերել եվրոպական քրիստոնյա պետությունների օժանդակությունը՝ հօգուտ Քուրդիստանի:

Ինչպես տեսնում ենք, թուրքական վարչակարգի նկատմամբ քուրդ ցեղապետի վերաբերմունքն ավելի արմատական էր, քան Դաշնակցութեանը: Եթե Դաշնակցութեան կոիվն ուղղված էր արդուհամիդյան կարգերի դեմ և չէր հավակնում անկախութեան պահանջ առաջադրելու, ապա շեյխ Սըղըխը քուրդ ժողովրդի թշնամի էր համարում ոչ միայն գոյություն ունեցող թուրքական վարչակարգը, այլև ընդհանրապես թուրքական պետությունը: Դաշնակցութունը կողմ էր համաօսմանյան

¹ Մալխաս, Ապրումներ, «Հայրենիք», № 2 (50), դեկտեմբեր, 1926, էջ 135:

հեղափոխություն միջոցով արդույհամիդյան զուլումից կայսրու-
թյան բոլոր ժողովուրդների ազատագրություն՝ երկրի տարած-
քային ամբողջականության պահպանմամբ հանդերձ, իսկ քուրդ
ցեղապետը հետամուտ էր Քուրդիստանի քաղաքական անկա-
խությունը և նույնիսկ գծել էր նրա սահմանները:

Շեյխ Մեհմեդ Սըղըլի հետ Մալխասի հանդիպումը գործ-
նական արդյունք չունեցավ, թեև քուրդ բարձր դասակարգի հետ
երկխոսություն ղոնները չփակվեցին:

ՀՅԴ Դուրան-Բարձրավանդակի կենտրոնական կոմիտեի
կազմած փաստաթղթերից մեկում նշվում էր, որ քուրդ բարձր
դասակարգը, չնայած տնտեսական հրամայողական պայմաննե-
րի բացակայությունը, զանազան հանգամանքներից դրդված,
հարում է հայ հեղափոխությանը: «Դրանցից ոմանք կալուա-
ծատէրերն են, որոնք օգտուում են հայկական գիւղերից եւ
վախենալով՝ յարում յեղափոխութեանը: Այդպիսի բարեկամներ
ունենք Դուրանի շատ գիւղերում, որոնք հայ խղճուկ գիւղացի-
ների խարխուլ խրճիթների արանքում կանգնեցրած ունեն իրենց
գեղեցիկ քէօչկերը (ապարանքները: - Հ. Ս.)»: Փաստաթուղթը
դրանց շարքին էր դասում նաև քուրդ հալածված գյուղապետե-
րին, որոնց տնտեսականը թեև լավ էր, բայց հնուց սովոր լինե-
լով ազատության, այժմ կառավարությունից ենթարկվում էին
ճնշումների: «Դրանք կիսաանկախ բէգերն ու ցեղապետերն են,
որոնք առատ ոսկիների մէջ նոյնիսկ նեղ են զգում կառավարա-
կան ցանցի մէջ: Այդ դրամի մարդիկ մեզ աւելի դուրամատչելի
են եւ կարելի է յուսալ»¹:

Վասպուրականում, որտեղ հայերը համեմատաբար մեծ ուժ
ունեին, քրդերն իրենք էին մոտենում հայերին: «Քիւրտը զօրե-
ղին կողմն է միշտ եւ անոր կողմն է, որ անհատական շահ կ'ա-
պահովէ իրեն»², - գրում էր Վահան Փափազյանը: ... Քիւրտերու
մեծագոյն մասը կը փնտռէր մեզ միայն այն ատեն, երբ լսէր
Փէտայիի հրացանի ձայնը, մեր պատժիչ արշաւախումբերու
հարուածը կրէր կամ տեսնէր թուրք խուժանին կամ զօրքին

¹ «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատ. Դ, էջ 68:

² Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, էջ 287:

փախուստը: Հակառակ պարագային՝ մեզ հալածող ոյժերու յառաջապահը կը դառնար...»¹:

Վասպուրականի քուրդ ցեղապետերից շատերը հանդիպումներ էին խնդրում դաշնակցական պատվիրակների հետ: Կուսակցությունն ընդառաջում էր և իր գործիչների միջոցով մնայուն կապ պահում: Այդ նահանգում 1905–1906 թթ. հայերի հետ բարեկամություն փնտրող քրդական ցեղախմբերից էին բակուրցի, հասանանցի, եզնանցի, միրանցի, դուղարցի, ալանցի աշիրեթները:

Քրդերի հետ տարվող աշխատանքները հաջող էին ընթանում նաև Տարոնի աշխարհում: Այստեղ Դաշնակցության և հայ ֆիդայիների հանդեպ բարեկամական վերաբերմունք ունեին մի շարք քուրդ բեկեր: Նրանցից ոմանք, ինչպես օրինակ՝ Խուլթա քուրդ ցեղապետ Ղասրմ բեկը, Ջիբրանցի Դավրիշը և Կոկեն, ալմանցի Ֆաթհին, ոռչկանցի Ռըզկոն, հասանանցի Մեհմեդ Դալտին, խորթմկցի Ջեյնալ բեկը, Տարոնի դաշտից ուրիշ աղաներ, բեկեր, աշիրեթապետեր կատարում էին ՀՅԴ Դուրան-Բարձրավանդակի կենտրոնական կոմիտեի հանձնարարությունները:

Պարսկա-տաճկական սահմանի վրա էին բնակվում հայդարանցի, իսկ ավելի հյուսիս՝ Ջելալցի քուրդ ցեղախմբերը: Ալական լեռան լանջին էր հիմնավորված հայդարանցի ցեղապետ Կոփ Մահմեդը՝ Աբաղայի շրջանի տերը, որի աջակցությամբ սուրհանդակային և փոխադրական ճանապարհները ս. Թաղեի վանքից դեպի Վասպուրական դարձել էին ապահով: Հայերի հետ բարեկամական կապեր էր պահում թուրք-պարսկական սահմանի մի ուրիշ հատվածում ընկած բավական ընդարձակ տարածքի տեր, հայդարանցի ցեղապետ Մուստաֆա բեկը: Ս. Թաղեի վանք-գիմնակայանի վանահայր Գևորգ ծ. վրդ. Նալբանդյանը (Ընծայր) ուներ՝ տարբեր խավերից քուրդ բարեկամներ, որոնք համարյա ամեն շաբաթ գալիս էին վանք և տեղեկություններ հաղորդում անցած-դարձածի մասին: Հայերի համար ապահով էր Բայազետից ոչ հեռու Թափա գյուղի և Ծաղկանց

¹ Վահան Փափաղեան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, էջ 288:

լեռների վրայով անցնող ճանապարհը: Այս շրջաններում բնակվում էին հայդարանցի մի քանի ցեղեր, որոնցից մեկի գլխավորը Ալի բեկն էր, որն իրեն շատ մոտ էր համարում հայությանը և բոլոր գործերում աջակցում էր Դաշնակցությանը: Հայերի հանդեպ նկատելիորեն դեպի լավն էր փոխվել նաև Ատրպատականի քրդական վերնախավի վերաբերմունքը: Այստեղ հայտնի դեմք էր աշիրեթապետ Շաքիր փաշան, որը նախկինում բազմիցս շատ նեղություններ էր պատճառել տեղի հայությանը: Դաշնակցության բյուրոյի հանձնարարությամբ՝ Վահան Փափազյանը (Կոմս) տեսակցել էր նրա հետ, բացատրել հայերի նպատակները, նրան համոզել, որ երկու ժողովուրդների ազատագրական ձգտումները հիմնականում համընկնում են, ուստի բանականությունը թելադրում է, որ նրանք ձգտեն համագործակցության: Կոմսի և Շաքիրի հանդիպումը շրջադարձային եղավ և հայերի հետ վերջինիս հարաբերությունները գնալով սերտացան: Նույն շրջանում էր բնակվում Սանասորի դաշտում հայերից պատիժ կրած մագրիկ ցեղի գլխավորը՝ Շարաֆ բեկը, որն ավելի ուշ աշխատեց բարեկամ դառնալ Դաշնակցության հետ:

Այդ ամենի հետևանքով նշված վայրերում որոշ չափով թեթևացել էր հայ գյուղացիների վիճակը: Վասպուրականի գանազան շրջաններ արդեն համարյա զերծ էին քրդական հարստահարումներից ու հարձակումներից: Տարոնի մի շարք գյուղերում, ինչպես նաև պարսկա-տաճկական սահմանի երկայնքով ընկած հայկական շատ բնակավայրերում փաստորեն դադարել էր քրդերի գերիշխանությունը:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանի վկայությամբ՝ հայերի բարեկամներ էին Տարոնում հաստատված Զեյնալ աղայի գլխավորած դմիկ ցեղի քրդերը: Սրանք անկեղծ զգացմունքներ էին տածում հարևան հայ գյուղացիների նկատմամբ, վերջիններիս ընտանիքների ցանկալի հյուրերն էին:

Քուրդ վերնախավից սերած հազվագյուտ մտավորականների մեջ էլ թեև արթնացել էին թուրքական բռնակալությունից ազատագրվելու պահանջ և հայերի հետ համերաշխություն հաստատելու ոգի, բայց և այնպես, քրդական իրականություն հանգամանքների պատճառով, նրանք ի վիճակի չէին իրենց

մտածումները փոխանցելու ժողովրդական լայն զանգվածներին: Քուրդ կրթվածներից շատ քչերն էին համակրում հայերին և գործակցում նրանց հետ: Սակայն 1907 թ. կեսերից ավելի հաճախակի դարձան քուրդ առանձին մտավորականների հետ շփումները: Դրանց որոշ չափով նպաստում էր 1908 թ. սկզբներից Կ. Պոլսում քրդերեն լույս տեսնող, համեմատաբար ազատական «Քուրդ» թերթը¹:

Այս պայմաններում հայերը վերհիշեցին քրդերի մեջ լուսավորություն տարածելու ուղղությունը անցյալում իրենց թափած ջանքերը և կրկին ձեռնարկեցին այդ գործին:

Արշակ Ալպոյաճյանի վկայությամբ՝ Խնուսցի Հրաչյան 1908 թ. պատրաստել էր հայատառ քրդերեն «Այբբենարան»²: Այդ դասագիրքը, ինչպես Կարնո «Յառաջ» թերթին էր հաղորդում, լույս պիտի տեսներ իր տպարանից: Այդ առթիվ «Յառաջը» գրում էր, թե այդ գործը «հետաքրքրական աշխատություն մըն է, որուն բովանդակությունը վերցուած է զուտ քրտական կեանքէ: Ուրախանալի է որ այս եւ ապագային լոյս տեսնելիք նման գիրքեր պիտի աջակցին մեր դրացի քուրտ ժողովրդեան մէջ ուսումն ու կրթութիւնը տարածելու եւ քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ դնելու գանոնք»³:

Մեզ հայտնի է, թե այս «Այբբենարանը» և նրա հաջորդ պրակները լույս տեսա՞ն, թե՞ ոչ:

Հայերի հանդեպ դրական տրամադրություններ էին աստիճանաբար առաջանում նաև քուրդ ուսուցիչների մոտ, այն էլ՝ ավելի հաճախ և ավելի անկեղծ: Դա հող ստեղծեց, որպեսզի մի քանի տեղերում Դաշնակցությունն իր պաշտպանություն տակ առնի իրենց արյունարբու աշխրեթապետներից հալածված քրդերին՝ նրանց կապելով հայկական հեղափոխության հետ:

Իհարկե, հայերի հետ բարեկամացող քրդերը հաճախ դառնում էին իրենց շահի համար: Նրանց ակնկալիքներից զլխավորը հայերից զենք ու զինամթերք ձեռք բերելն էր, թեև վերջին-

¹ Տե՛ս «Тюркологический сборник, 1973», с. 174.

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 9², թ. 4:

³ Նույն տեղում, վավ. 94, թ. 2:

ներս իրենք մեծապես զգում էին դրանց կարիքը:

Որքան էլ խիստ լինի հայոց պատմության դատաստանը քրդերին, բայց անիրավություն գործած կլինենք, եթե ցույց չտանք նաև նրանց գովեստի արժանի հատկանիշները:

Այսպես, զազարի ցեղը բուռն ձգտում ուներ դեպի երկրագործությունը և ուսումը, նրա մեջ կային գրագետ կրոնականներ, կային նաև իրավագետներ: Քրդերը նաև հնարագետ էին: Արաբ պատմագիր ալ-Մասուդին գրելով քրդական երաժշտության մասին, նշում էր, որ խաչնարած քրդերը մի յուրատեսակ փող էին հնարել, որի նվագով շատ արագ հավաքում էին իրենց ցրված ոչխարները, իսկ Իբն Բաթթուլթա ճանապարհորդը, որ եղել էր Պարսից ծոցի բոլոր եզերքներում, հավաստում էր, թե այնտեղի քրդերը քաղցր բնավորություն ունեն, մարդասեր և հյուրասեր են¹:

Հայ պատմական գրականության մեջ և ժամանակակիցների հուշագրություններում կան մեծ թվով վկայություններ, որ քուրդն ընդհանրապես հիանում է հերոսական գործերով, նույնիսկ եթե քաջություն գործողն իր թշնամին է: Նա բարձր էր գնահատում զենքին ապավինած հայորդիների քաջությունն ու ասպետականությունը, մեծ ակնածանք տաժում հայ հեղափոխականների նկատմամբ:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որ երկար տարիներ չփվել էր քրդերի հետ, մոտիկից ուսումնասիրել նրանց սովորույթները, կենցաղը, բնավորությունը, մեզ է փոխանցել հետաքրքրական պատմություններ, վկայություններ, խոհեր: «Քիւրտը,- գրել է նա,- ոչ միայն սիրահար է արկածներու, կոուի, թալանի, այլև սիրահար է երգի: Ան իր ընթացիկ կեանքը, աշխատանքը, սէրը եւ ատելութիւնը անպայման կ'երգէ. իսկ եթէ տեսնէ կոիւ մը, մահ մը, հերոսական դէպք մը, անպայման կը յօրինէ եղանակ մը, երգ մը՝ յաւերժացնելու համար այդ, անմահացնելու համար թէ՛ իր եւ թէ՛ հակառակորդին հերոսութիւնը. քիւրտը դիւցազնավէպեր ստեղծող է: Ան շարունակ չփման մէջ էր հայ յեղափո-

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիւ, թղթ. 4, վավ. 9⁴, թ. 2:

խութեան հետ, յաճախ ընդհարում կ'ունենար մեր ֆէտայիններուն հետ եւ այդ ընդհարումներու ատեն ընդհանրապէս զոհեր կ'ունենար: Այդ զոհերը անմահացնելու, իր վիշտը արտայայտելու համար՝ երգեր կը յօրինէր: Այդ երգերուն մէջ թէեւ կ'անիծէր ֆէտայինները, բայց անոնց արժանիքները կը դրուատէր, կը դիւցազնացնէր, որպէսզի իր մեռելները ինկած լինէին դիւցազուններէ»¹:

Ռուբենը վկայում է, որ կան հարյուրավոր քրդական երգեր, որոնցում ատելութիւն չկա հայ ֆիդայիների նկատմամբ, ընդհակառակը՝ վերջիններս ներկայացվում են որպէս քաջ ու ազնիվ տղամարդիկ, անձնագոհ վրիժառուներ: «Այս ժողովրդական երգերը (որոնք եթէ հաւաքուին, մեծ հարստութիւն պիտի կազմեն) բերնէ բերան, աշիրէթէ աշիրէթ, մարդէ մարդ կ'երգուէին, կը յղկուէին, կը զարդարուէին եւ իբր մի դիւցազնավէպ կը հասնէին Դիարբէքիի նահանգի քրտախօս շրջանները, մինչեւ հայ քրտախօսները, մինչեւ հեռուոր Վերան-Շէհերի աւատական իշխաններու վրաններուն տակը»²: Այդ քուրդ իշխաններն ասում էին, որ եթե ֆիդայիները գյավուր չլինեին, արժանի էին լինելու մեր թոռունները: Իսկ նրանցից մեկը՝ Իբրահիմ փաշան, ավելացնում էր. «Գյավուր լինեն թե Ֆլահ*, բայց նրանք իգիթ են, մեզ հարազատ են, մեր արյունակիցն են»: Ռուբենը վերհիշում է, որ այդ փաշան հաճախ էր Ալադինա Միսաքին կանչում, նստեցնում իր դիմացը և պատվիրում երգել Խարսի, Սուլուխի, Տալվորիկի, Շենիկի երգերը: «Այս քիւրտ, թուրք եւ հայ լեզուներով երգերը, որոնց հեղինակներուն մեծ մասը քիւրտերն էին, կը շոյէին Դիարբէքիի նահանգի հայութեան եւ այլ քրիստոնեայ տարբերու ինքնասիրութիւնը, իսկ իսլամ քիւրտերուն մէջ կը հասունցընէին գործակցութեան, եղբայրութեան զգացմունքները, որովհետեւ ֆէտայիները այդ երգերով միայն թուրքին թշնամի եւ արդարութեան համար կոռուղներ կը դառնային, ինչ որ հա-

¹ «Հայրենիք», № 3 (290), մարտ, 1950, էջ 45:

² Նույն տեղում:

* «Ֆլահ», «Փրլա», «Ֆեկլահ» – մշակ, երկրագործ, հայ քրիստոնեյա, խաղաղ աշխատանքի մարդ:

մապատասխան էր նաև իրենց՝ քիւրտերու ներքին ձգտումներուն»¹:

Քիչ չէին գովերգությունները, որ քրդերը հյուսել էին հայ քաջամարտիկ հայդուկներից մեկի կամ մյուսի մասին: Հատկապես տարածված էին Արաբոյին, Աղբյուր Սերոբին, Սերաստացի Մուրադին, Գևորգ Չավուչին, Անդրանիկին նվիրված քրդական երգերը: Քրդական դյուցազներգության մեջ ֆիդայապետերը հանդես էին գալիս առնական կերպարների մեջ:

Ժողովրդական այդ երգերից մեկում Սերոբի մասին ասվում էր.

**Մենք Ըոզայի հետ գնացինք Ներրովթայ* սար.
Մենք այնտեղ տեսանք քաֆըր** Սերոբ փաշան
Իր կնոջ ու ջանֆիտաներու հետ:**

**Ասոնք հետի ընկել էին ձոր ու դաշտ.
Ոչ ձիեր ունէին եւ ոչ մի բան.
Երբ Սերոբ փաշան մեզ տեսաւ,
Մաւզեր հրացանը իր ձեռքն առաւ.
Ջանֆիտաներն իր աջ ու ձախը բռնեցին.
Մենք մէկ ալ տեսանք որ Ալիէ Կասօն, Ալիէ Մահմուտը
Իրենց ձիերէն վար գլորուեցան:**

**Սերոբ փաշան կանչեց, Ըոզա՛, Ըոզա՛.
Մեզ թո՛ղ, գնա՛ քո գործին.
Եթէ դու մեզ չը թողնես,
Քո բոլոր մարդիկներին կը խեղդենք:**

...
**Մենք տեսանք որ շանորդին
Մեզ հետ կատակ չընէր.
Մեզ ոչ ձի մնաց ու ոչ բան մը.
Մենք թողինք գնացինք մեր գործին:**

¹ «Հայրենիք», № 3 (290), մարտ, 1950, էջ 45:

* Նեմրուժ:

** Անհավատ:

**Քաֆրը է այն մարդը
Որ ուզենայ Սերոբ փաշան սպանել,
Կրօն ալ ունի նա, հաւատ ալ,
Այդպիսի տղայ մեր մէջ իսկի չը կայ,
Ափսոս որ նա «Ֆրլա՛հ» է¹:**

Ոչ բոլոր ժողովուրդներն են քրդերի նման ունակ ըստ ար-
ժանվույն գնահատելու և գովերգելու հակառակորդի քաջու-
թյունը, անկեղծ հարգանք տածելու նրա անձնագոհնության
նկատմամբ, հյուսելու դյուցազներգություններ:

Ավելին, հայ ազատամարտի տարբեր դրվագները գովերգող՝
հայերի ստեղծած շատ երգեր թափանցում էին աշիրեթներից
ներս և երգվում քուրդ թե՛ հասարակ ժողովրդի և թե՛ վերնա-
խավի կողմից:

Հայ ֆիդայիներին քրդերի արած գովքը պատահական չէր:
Թուրքերի կամ քրդերի հետ զինված ընդհարումների թունդ պա-
հերին անգամ ֆիդայիները չէին մոռանում իրենց տված երդու-
մը, որ ձեռք չեն տալու կանանց ու երեխաներին: Սանասորի ար-
շավանքից հետո հայ զինյալների շուրթերին մի երգ հայտնվեց,
որն անմիջապես դարձավ աշիրեթներում ամենատարածված
երգերից մեկը: Երգի տողերում գթության կոչ էր արվում հայե-
րին կեղեքող ու ջարդող քուրդ տղամարդկանց, կանանց ու երե-
խաների նկատմամբ.

**- Եաման, Աստուած, Ֆետան եկաւ, ո՞ւր փախչինք,-
Ասաց որդուն կրծքին սեղմած լեղապատառ քրտուհին,
- Մի՛ վախենար, Հանգիստ կեցի՛ր, բաջի ջան,
Կանանց երեք ձեռք տալու չէ վրեժխնդիր քաջ Ֆետան:**

1907 թ. աչնան սկզբից արձանագրվեցին թուրքերի դեմ
քրդերի ու հայերի համատեղ հանդես գալու մի քանի դեպքեր:

Հոկտեմբերի 29-ին թուրքական մի զորամաս՝ 400 հետևակ,
100 հեծյալ և 60 ոստիկան երեք թնդանոթով շրջապատում են Տա-
րոնի քուրդ և հայ խառը բնակչությամբ Սվիներ գյուղը, որը պատ-
կանում էր Ղասրմ բեկին, իսկ գյուղի հայերը նրա ղոլամներն էին:

¹ Յակոբ Շահպաղեան, Քիւրտո-հայ պատմութիւն, էջ 169:

Թուրք հրամանատարը Ղասրմ բեկից պահանջում է վերցնել բնակչությունը և հեռանալ գյուղից: Մերժում ստանալով, նա թնդանոթային կրակի տակ է առնում Խվները, որից հետո սկսվում է կատաղի կոիվ: Հայ և քուրդ երիտասարդները մի քանի ժամ շարունակ դիմադրում են թուրքական զորքին, ապա բեկի գլխավորությունամբ թողնում են գյուղը և բարձրանում մոտակա սարը: Զորքը մտնում է Խվներ և դաժան դատաստան տեսնում քրդերի ու հայերի հետ. սպանվում է երկու շեյխ, որոնք կրոնական դրոշակով գնացել էին դիմավորելու զորքին, մի մուլա, 10 ուրիշ քրդեր, 7 հայ, որոնցից մեկը՝ կին: Գյուղը կողոպտելուց հետո, զինվորները նրան կրակի են մատնում: «Խվների արինահեղ կոիւր,- գրում էր «Դրօշակը», - նշանակութիւն ունեցող դրուագ մըն է թուրք եւ քիւրդ յարաբերութիւններու մէջ. քիւրդերը թէեւ սպանութեան կոյր գործիք [են], սակայն սկսած են քիչ մը հասկնալ կարծես եւ պոստել յօնքերնին թէ հայերէն յետոյ կարգը իրենց կու գայ»¹:

Անդրանիկը համակարծիք չէր «Դրօշակի» լավատեսությունները: Թուրքերի դեմ քրդերի դիպվածային ոտնձգությունները և հայերին մոտենալու նրանց դեպքից-դեպք արած հավաստիացումները և երկչոտ քայլերը նա պատահական պոռթկումներ էր համարում: «Ի հարկէ,- ասում էր նա,- լաւ է, որ քրդերը մեզ հետ գործեն, բայց այդ չեն անի»²: Անդրանիկը դեմ չէր, որպեսզի քայլեր արվեն հայերի նկատմամբ քրդերի թշնամանքը մեղմելու համար, բայց երբեք վստահություն չունեի նրանց վրա որպես բարեկամների և հույս էլ չունեի, որ նման բաղձանքը երբևիցե կարող է իրականանալ: Նա նշում էր, որ «կարգ մը քիւրտ աչիրէթներու հայերու նկատմամբ ցոյց տուած մերձեցման ժեթերը արդիւնք են վախի ազդեցութեան, թէ հայերը կը կտրեն իրենց ճամբաները»³:

¹ «Դրօշակ», № 1 (189), Հունվար, 1908, էջ 10:

² «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», Հատ. Գ, Պէյրուիթ, առանց թվականի նշումի, էջ 115:

³ Անդրանիկ Չելպեան, Զօրավար Անդրանիկ եւ հայ յեղափոխական շարժումը, Երևան, 1990, էջ 233:

ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովի 13-րդ նիստում (1907 թ. մարտի 1), երբ քննարկվում էր քրդերի հետ հարաբերությունները բարելավելու հարցը, Անդրանիկն իր ելույթում ասում էր. «Եթէ կառավարութիւնը փոքր-ինչ սանձահարի քրդերին, նրանց տրամադրութիւնը դէպի մեզ անպայման կբարելաւուի, որովհետեւ կրօնական հակառակութիւնը ինքնըստինքեան կարելու գործօն չէ մեր յարաբերութիւնների մէջ. քրդերը շատ էլ կրօնամոլ մահմեդական չեն եւ շատ բան էլ չեն հասկանում այդ կրօնից»։ Ապա՝ «Երբ նրանք կարող են ազատ թալանել, առեւանգել, սպանել՝ ինչո՞ւ պէտք է միանան իրենց զոհերի հետ»¹։

Անդրանիկի կանխատեսումներն անվրեպ էին։ Բավական էր միայն մի դեպք, որ ջուրը նետվեին կատարված աշխատանքները և սկսված գործընթացը հետ չըջվեր դեպի քրդերի նկատմամբ հայերի ունեցած անվստահությունն աշխարհի ժամանակների մակարդակը։ Դեպքը կապված էր Միրզա բեկի դավադիր տան ժառանգ, Մուսա բեկի եղբայր, վերը նշված Ղասրմ բեկի հետ։

Երբ Գևորգ Չավուչի սարսափը տարածված էր Տարոնի աշիրեթներում, նրա ազդեցությունից վախենալով, Ղասրմ բեկը մոտեցել էր Փիղայիներին և, գոնե առերես, դարձել նրանց բարեկամը։ Հայդուկային խմբերի հետ նա քանիցս շրջագայել էր, նաև մասնակցել իշխանությունների դեմ նրանց կոիվներին։ Հայերի հետ Ղասրմն այնքան էր մերձեցել, որ անդամագրվել էր Դաշնակցությանը և նույնիսկ դարձել ՀՅԴ Դուրան-Բարձրավանդակի կոմիտեներից մեկի անդամ։ Հետևելով Ղասրմի օրինակին, նրա զինվորներից ոմանք նույնպես, ինչպես, օրինակ՝ Հըսեն, Մըստոն, Հասանոն մտնելով հայ փիղայական խմբերի մեջ, քաջարար կոչվում էին նրանց կողքին։

Տարոնից ՀՅԴ վերադաս մարմնին ուղարկված մի փաստաթղթում կարդում ենք. «Մեր այժմեան բարեկամներից աչքի է ընկնում Խութայ քուրդ ցեղապետ Ղասրմ բեկը, որ շատ ծառայություններ է անում, բայց թէ վերջը ինչո՞վ կվերջանայ, չենք կարող երաշխաւորել...»²։

¹ «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատ. Գ, էջ 31։

² Նույն տեղում, հատ. Գ, էջ 68։

Հալածվելով կառավարական ուժերից, Ղասըմ բեկն ապաստանել էր Մողղզանի լեռներում: Իշխանությունները, նրան բռնել չկարողանալով, որոշեցին դիմել իրենց լավ Հայտնի միջոցի: Նրանք մարդ ուղարկեցին Ղասըմի մոտ և խոստացան ներում չնորհել, եթե նա կարողանար վերացնել Փիղայիների ղեկավարներին: Քանի որ Գևորգ Չավուչն արդեն սպանված էր և վերացել էր նրա սարսափը, Ղասըմ բեկը հակվում էր դավադրություն կողմը և ծրագրում իր անելիքը: Նա ֆիղայիների մոտ էր ուղարկում երկու Հայի՝ Մչո դաչտի Ավագուտ գյուղացի Մալխասին ու Ղարս գյուղի տերտերին և նրանց միջոցով ապսպրում էր, որպեսզի բոլոր ֆիղայիները անցնեն Չուխուրի չրջան, միանան իրեն և միասին, Մողղզանի ու ավելի հարավի աշիրեթների գլուխն անցած՝ համատեղ կռիվներ սկսեն կառավարական ուժերի դեմ:

Երկու Հայի միջոցով ստացված առաջարկի չուրջ ՀՅ դաշնակցություն Տարոնի չրջանի ղեկավարություն և ֆիղայիների միջև վեճ է ծագում: Մեծամասնությունը դեմ է արտահայտվում Ղասըմի արած առաջարկին, երկյուղելով, որ դրա հետևում կարող է լինել դավադիր նպատակ: Բայց վանեցի երիտասարդ ֆիղայի Ջավենը, որը, տարված լինելով ձախ սոցիալիստական գաղափարներով, ջերմ ջատագով էր տարբեր ազգերի համերաշխություն, պնդում էր ընդունել ստացված առաջարկը: Նրան կողմ են արտահայտվում խմբի չուխուրցի ֆիղայիները: Վերջապես, երկար վեճերից հետո, ընդունվում է միջին որոշում: Չուխուրցի ֆիղայիները, որոնց միանում են ոչ չուխուրցի դաշնակցականներ Սայդոն և Ջնդոն, ինչպես նաև քուրդ ֆիղայիներ Հասանոն և Հրսեն, գնում են Ղասըմ բեկի մոտ, իսկ մյուս ֆիղայիները մնում են Մչո դաչտում և Սասունում:

Երբ խումբը հասնում է Չուխուր, նրան դիմավորում է Ղասըմ բեկը: Բոլորը միասին իջևանում են Արդոնք Հայ գյուղում և հյուրընկալվում գյուղացիներից մեկի տանը: Միասին սեղան են նստում, ըմբոշխնում ընտիր գինին: Ուշ երեկոյան Հայ տղաները իրենց «ընկեր» Հասանոյի հետ պառկում են քնելու: Ղասըմի հանձնարարությամբ՝ Հասանոն գիշերը հավաքում է գինով-

ցած հայորդիների ղեկները, հետո ներս է կանչում Հրսեհին և Ղասարմի մի քանի ղուլամների, որոնք հապշտապ «գործի» են անցնում՝ սպանում քնած Զավենին, Սայդոյին ու Զնդոյին: Հայքրդական համերաշխություն հաստատելու համար Զուխուր եկած երիտասարդ հայորդիների փայփայած իղձը թաթախվում է իրենց խսկ արյան մեջ:

1907 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած Փեթարի կոիվը, որի մասին խոսք է եղել աշխատություն նախորդ գրքում, հայ ֆիդայիների վերջին կոիվն էր՝ դարձյալ քրդերի դեմ: Այստեղ՝ Զուխուրում հայ մարտիկներին չվիճակվեց զենք գործածել: Նրանք նահատակվեցին՝ նույնիսկ չզգալով իրենց մահը:

Թուրքական իշխանությունները բարձր գնահատեցին կատարված «քաջագործությունը», ներում չնորհեցին Ղասարմին, որից հետո սա նոր եռանդով բազում ոճիրներ կատարեց հայերի դեմ:

Զուխուրի դեպքը կանգնեցրեց հայքրդական հարաբերությունների հնարավոր զարգացումը: Թեև Տարոնի քրդերից ոմանք դատապարտեցին Ղասարմի տմարդի արարքը, բայց հայություն մեջ գնալով է՛լ ավելի խորացավ այն համոզումը, որ տվյալ ժամանակում քրդերի հետ բարեկամություն հաստատելու ճիգը պարապ զբաղմունք է:

Դեպքից հետո Դաշնակցությունն սկսեց ավելի սթափ մոտենալ խնդրին և մեծ կասկածանքով ընդունել այս կամ այն աշիրեթապետի բարեկամական հավաստիացումները: Կուսակցությունը համոզվել էր, որ ձեռնարկված քայլերը և ստացված արդյունքները շատ հեռու են միմյանցից և հայքրդական ոչ բարեկամական հարաբերությունները տեսանելի հեռանկարում հազիվ թե հանգուցալուծում ստանան:

Նույնիսկ Զուխուրի դեպքից հետո վերակազմյալ հնչակյանները քրդերին մոտենալու մեկ-երկու փորձ կատարեցին: Նրանց «Ազգ» թերթը գրում էր. «Հայաստանի մէջ մեր կացութիւնը ու ճակատագիրը տարբեր պիտի ըլլար այսօր, եթէ սկիզբէն աշխատուած ըլլար հայքրդական համերաշխութեան համար: Թէեւ ուշ ըլլայ, բայց նորէն, ամէն հնարաւոր միջոցներով, պէ՛տք է ճգնիլ, պէ՛տք է յամառիլ միջացեղային ատելութիւններն ու թիրիմացութիւնները տակաւ մեղմացնելու եւ հուսկ

ուրեմն բառնալու Թուրքիոյ ժողովրդային զանգուածներուն մէջէն»¹:

Նույնպիսի մի քանի անհաջող փորձ արեց նաև Հին Հնչակը: Ինչպես վերակազմյալ Հնչակյանների, այնպես էլ Հին Հնչակի ջանքերն այս անգամ նույնպես ապարդյուն անցան²:

Այսպիսով, հակառակ Հայերի թափած հակայական ջանքերի, անհնարին եղավ համերաշխություն հաստատել երկու ժողովուրդների միջև: «Քիչ բան չահեցինք համերաշխութեան երկար տարիների մեր քարոզներով. հազիւ կարողացանք զինուորագրել մեր դրօշակի տակ մի քանի տաճիկ ու քիւրդ ընկերներ...», - գրում էր «Դրօշակ»³: Չնայած բոլոր փորձերին, Հայ հեղափոխականներին չհաջողվեց հակաթուրքական պայքարի հայքրդական ընդհանուր ճակատ ստեղծել: Քրդությունը դարձավ Հայ ժողովրդի ազգային ազատագրութեան ճանապարհի գլխավոր խոչընդոտը: Օսմանյան ռազմա-ավատապետական բռնակալությունը կարողացավ իր կողմը գրավել քրդական ցեղերի մեծ մասը: Թուրք-քրդական համագործակցութեանը նպաստում էր նրանց կրոնակից լինելը: Թուրքական իշխանութիւնները առավելագույն հետևողականութեամբ էին օգտագործում կրոնական անհանդուրժողականութիւնը և մոլեռանդութիւնը՝ խորացնելու համար այն վիճը, որ նրանք բացել էին քրդերի և հայերի միջև: Քրդերն ու հայերը թշնամական ճամբարների բաժանվեցին: Քրդերը միշտ մնացին արդուհամիդյան ռեժիմի պաշտպանութեան դիրքերում, մնացին սուլթանի ձեռքին կույր գործիք՝ պատուհասելու դրացի հայութեանը⁴:

Իրականում՝ քրդերը հայերին թշնամի լինելու լուրջ պատճառներ չունեին, կարող էին հայոց հողի վրա հայոց հետ ապրել հաշտ ու խաղաղ, բայց գերադասեցին հակառակն անել: Եկվորը Հայաստանի շատ մասերում արդեն իրեն տեր էր համարում, իսկ

¹ «Ազգ», № 62, 4 Հուլիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան» (Նիւ Եորք), 28 Հունվարի 1966 թ.:

³ «Դրօշակ», № 8 (205), օգոստոս, 1909, էջ 97:

⁴ Տե՛ս «Отчет о полевой поездке 1907 года в Ванском, Битлисском и Диарбекском вилаятах», Тифлис, 1908, с. 55.

բնիկ ժողովուրդը ճակատագրով դատապարտված էր ապրելու անհանգիստ դրացու հետ և մաքառելու գոյություն համար:

Չնայած բոլոր արհավիրքներին, հայերն իրենց հայրենիքում 20-րդ դարասկզբին մեծամասնություն էին կազմում քրդերի համեմատ: Վերջիններիս հիմնական զանգվածը շարունակում էր մնալ Քուրդիստանում, մի մեծ հատված կար Պարսկաստանում: Նրանք թափանցել էին նաև Օսմանյան կայսրություն ուրիշ մի քանի չրջաններ ևս՝ Սիրիա, Կիլիկիա, Տավրոսի լեռներից արևմուտք և այլ վայրեր: Քրդերի ընդհանուր թիվը մոտավորապես 2,3 միլիոն էր, այսինքն՝ ավելի պակաս, քան միայն Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի թիվը: Ռուս նշանավոր պատմաբան Նիկոլայ Գոլոբորոդկոն 1907 թ. գրում էր. «Կիսավայրենի քուրդ ժողովուրդը բաժանված է բազմաթիվ մանր ցեղերի, որոնք ցրված են ընդարձակ՝ 150.000 քառ. կիլոմետր տարածքի վրա: Նրանց թիվը ճշտված չէ, ենթադրվում է, որ թուրքիայում նրանք 1-1,5 միլիոն են, իսկ Պարսկաստանում՝ մոտ 800 հազար»¹: Մի այլ աղբյուրում՝ նույն ժամանակ թուրքիայում քրդերի թիվը նշված է 1 միլիոն²:

Չնայած հայերը թվաքանակով ավելի էին, բայց քրդերի ձեռքին էր զենքը, այն էլ՝ կառավարություն տված: Իշխանություններն առաջվա պես կանգնած էին քրդերի մեջքին, իսկ բազմաքանակ համիդիները անարգել շարունակում էին ասպատակությունները հայկական նահանգներում:

Կահիրեում հրատարակվող «Le Journal du Caire» («Լը ժուռնալ դյու Քեո») հանդեսում 1907 թ. հոկտեմբերին տպագրած հոդվածում կոմս դը Կլանիկը գտնում էր, որ «թուրքիայում ներկա տազնապալից դրություն ամենացայտուն ապացույցը իշխանությունների աջակցությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ քրդերի իրականացրած զանգվածային ոճիրներն են»³: Նա նշում էր, որ

¹ Տե՛ս *Н. Н. Голобородько*, Турция, изд. 2-ое, исправленное и дополненное, Москва, 1912, с. 14.

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 9⁴, թ. 4:

³ Կոմս դը Կլանիկի հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «**Յերկրի ձայնը**» պարբերականի 1907 թ. հոկտեմբերի 28-ի (№ 22) համարում, էջ 10:

քուրդ թոռունը զինվոր չէ և չի ենթարկվում ոչ մի օրենքի, բայց նա երկրագործ էլ չէ և չի վճարում ոչ մի հարկ, չունի որևէ կալվածագիր և օրենքով սահմանված հողակտորներ, բայց նրան են պատկանում ամենալավ արոտավայրերն ու հողակտորները: Քուրդի համար չկա ո՛չ ոստիկան, ո՛չ զինվոր, ո՛չ պետական պաշտոնյա: Նա երկրագործ հայի ձեռքով հնձում է նույն հայի ցանածը, կողոպտում նրա վաստակը և հասույթի համապատասխան չափով կաշառում պետական պաշտոնյաներին: Իսկ պետությունն այդ ամենին նայում է մատների արանքով, քանի որ իր օգտին է ծառայեցնում քրդական ցեղերի զինական ուժը¹:

Անդրանիկն ու իր համախոհները գտնում էին, որ չնայած այդ ամենին, հայը կարող է քրդական արհավիրքի առաջն առնել, եթե կազմակերպվի և զինվի ինչպես հարկն է: Նա համարում էր, որ քրդերի զինական ուժի մասին պատկերացումները չափազանցված են, և փոքրաթիվ, բայց լավ զինված կանոնավոր հայկական զորքը, եթե այդպիսին հաջողվի ստեղծել, կարող է հեշտությունը ճնշել անհանգիստ հարևանի վայրագությունները:

Հայ-քրդական հարաբերությունների հինգերորդ փուլն ընդգրկում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները, երբ քրդությունը, չնչին բացառություններով, մեղսակից եղավ Հայոց ցեղասպանությունը, իր ձեռքերը թաթախեց հարյուր հազարավոր հայ և ասորի անմեղ մարդկանց արյան մեջ: Հայոց հազարամյակների հայրենիքը խլվեց իր տիրոջից, իսկ եղեռնագործությունից փրկվածները ցրվեցին աշխարհով մեկ:

Երիտթուրքերի ծրագրած և թուրքերի ու քրդերի ձեռքով իրականացրած Հայոց ցեղասպանությունը մարդկությունն առաջնորդող պատմության ամենանոզկալի հանցագործություններից մեկն է, որը հարյուրամյակների խոր ակոս է փորել հայ ժողովրդի հոգում:

¹ Կոմս դը Կլանիկի հողավածի թարգմանությունը տե՛ս «Երկրի ձայնը» պարբերականի 1907 թ. հոկտեմբերի 28-ի (№ 22) համարում, էջ 10:

ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐ ԹՈՒՐՔ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՏԱՐՐԵՐԻ ՀՆՏ

Վերջապես շարժվել էր սկսել նաև Հակասուլթանական տրամադրություններով համակված թուրք տարրը, այսինքն՝ թուրքերի այն մասը, որը գտնվում էր «ազատական» «երիտասարդ թուրքերի» գաղափարական ազդեցության տակ:

19-րդ դարի 30-ական թվականներին թուրքական գրականության մեջ առաջ էին եկել քաղաքագիտական թեմաներով ստեղծագործող մի խումբ գրողներ, որոնց ընդհանուր միտումների արտահայտիչն եղավ Ռեշիդը: Սրանք իրենց անվանում էին եվրոպական առաջադեմ գաղափարների նվիրյալներ, և, որդեգրելով «երիտասարդ թուրքեր» անունը, հանդես էին գալիս որպես բարենորոգիչներ՝ քննադատելով պահպանողական «ծեր թուրքերին»:

Կանգնելով «օրինական հողի» վրա, «երիտասարդ թուրքերն» իրենց հրապարակային, հասարակական գործունեությունը գլխավոր նպատակը համարեցին խարխլված կայսրության վերածնությունը, հին Թուրքիայի վերափոխումը նոր, «երիտասարդ Թուրքիայի»:

«Նոր Թուրքիա» ասելով երիտթուրքերը բնավ չէին հասկանում կայսրության բազմազգ ժողովուրդների համար իրավահավասար մի դրություն առաջբերում: Այդ անվան տակ նրանք նկատի ունեին հետևյալը՝ Թուրքիայի ողջ տարածքում ընդհանուր ապահովություն, ազատության և օրինական հավասարության սկզբունքի կիրառում երկրի ազգային և կրոնական համայնքների, օսմանյան բոլոր հպատակների նկատմամբ, մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև եղած տարբերությունների ջնջում, զինվորական բոլոր աստիճանների հասնելու, քաղաքացիական որևէ պաշտոն զբաղեցնելու հնարավորություն սուլթանի բոլոր հպատակների համար՝ անկախ ազգային և կրոնական պատկանելությունից: Այդ բոլորը շատ կարճ ժամանակում կյանքում իրականացնելու շնորհիվ պիտի անհետանային օսմանյան երկրում բնակվող ցեղերի միջև գոյություն ունեցող դարավոր երկպառակությունների պատճառները և վերանային

կրոնական խտրականությունից առաջացած անհավասարությունները: Դրա հետևանքով՝ թուրք էթնոսի հիման վրա ստեղծվելու էր օսմանյան ներդաշնակ ամբողջությունը¹, այդ ամբողջության մեջ ձուլվելու և չքանալու էին կայսրության բոլոր ազգերն ու ցեղերը: Սա էր երիտթուրքերի առաջ քաշած գաղափարների և գործունեության գլխավոր նպատակը:

Երիտթուրքերի գլխում ծագած այս բոլոր մտքերը խմորվել էին որպես անհող պատրանքներ և այդպիսիք մնացին այդ պատրանքների ազդեցության տակ առաջացած երիտթուրքական շարժման գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Հետագա տասնամյակներին, իրենք իրենց Ռեչիդի աշակերտներ համարող Ֆուադը, Ալին, Ջեմալը իրենց քաղաքագիտական գրվածքներով աշխատեցին ոչ միայն տարբեր կողմերով զարգացնել ուսուցչի գաղափարները, այլև ջանացին ստեղծել համախոհների այնպիսի մի շրջանակ, որն ի վիճակի լիներ իր ձեռքն առնելու պետական գործերը և երիտթուրքական գաղափարներին տալու ոգի ու մարմին: Ավելին, երկիրը սահմանադրությամբ օժտելու համար նրանց միջավայրում խմորվեց մի շարժում, որը գլխավորեց թուրք նշանավոր պետական գործիչ, հրեական ծագում ունեցող Միդհատ փաշան:

Թուրքերի սահմանափակ միջուկը ձգտում էր, արևմտյան ազդեցության ներքո, ազատվել շրջապատող կաշկանդումներից: Երկրում գործելու պայմաններ այլևս չգտնելով, «Երիտասարդ թուրքիայի» գաղափարին հավատարիմ մնացած մի շարք գործիչներ, թողնելով կայսրության սահմանները, ապաստանեցին Եվրոպայում, հատկապես՝ Փարիզում: Այստեղ էին հաստատվել Ահմեդ Ռիզա բեյը, պատմաբան Մուրադ բեյը և ուրիշներ: Եվրոպայում և այլուր նրանք ստեղծեցին քաղաքական խմբեր, հրատարակեցին թերթեր, որոնք ուղղություն էին տալիս շարժման մեջ ընդգրկված խմբերի գործունեությանը, ինչպես նաև իրենց էջերում արծարծում էին գաղափարական այլազան հարցեր:

¹ Տե՛ս Ստեփան Սապահ-Գիլեան, Երիտասարդ թուրքիա, Փարիզ, 1908, էջ 9-11:

Փարիզում Ահմեդ Ռիզան փորձեց վերահրատարակել նախկինում այնտեղ լույս տեսած, ապա փակված «Իթթիհադ» («Միություն») թերթը, բայց, ի վերջո, նպատակահարմար գտավ հրապարակ բերել նոր պարբերական: 1895 թ. վերջերին նա Փարիզում սկսեց հրատարակել «Մեշվերեթ» (“Meshveret” – խորհուրդ, քննարկում) թերթը՝ թուրքերեն և ֆրանսերեն տարբերակներով՝ իբրև «Երիտասարդ Թուրքիայի» օրգան¹: Կազմակերպությունը մի թերթ էլ սկսեց լույս ընծայել Եգիպտոսում, թուրքերեն՝ «Շուրա-ի ումմեթ» («Ազգային խորհուրդ») անունով²: «Մեշվերեթի» էջերում մշակվում և վերջնական տեսքի էին բերվում երիտթուրքական շարժման՝ Ահմեդ Ռիզայի գլխավորած ծայրահեղ աջ թևի քաղաքական գաղափարները, որոնք իրենց արտացոլումը գտան «Մեշվերեթ» թերթի 1897 թ. օգոստոսի 15-ի համարում տպագրված «Երիտասարդ Թուրքիայի ծրագրի» մեջ³:

Ի վերջո ձևավորում ստացավ երիտթուրքերի քաղաքական կազմակերպությունը՝ «Իթթիհադ վե թերաքքը ջեմիյեթի» («Միություն և առաջադիմություն կոմիտե») անունով:

Շարունակելով իրենց նախորդների՝ Ռեշիդի, Ֆուադի, Ջեմալի, Ալիի, Միզհատի գործը, երիտթուրքերը, սակայն, չկարողացան շատ բան ավելացնել նրանց գաղափարական ժառանգության վրա: Ինչպես «ծերերը», «երիտասարդները» նույնպես պաշտպան էին կանգնել թուրք հոգևորականությունը, որի բացարձակ ազդեցության տակ էր գտնվում թուրքերի կյանքը՝ իր բոլոր արտահայտություններով ու դրսևորումներով: Նրանք ուժի մեջ էին թողնում մուսուլման կղերի դասակարգային իրավունքներն ու արտոնությունները, անգամ չէին մտածում ամենաթույլ իսկ քննադատական խոսք ասել նրանց հասցեին՝ երկյուղելով դրանով իսկ ստվեր նետել իսլամի վրա, նսեմացնել

¹ Տե՛ս *М. Кочар*, *Армяно-турецкое общественно-политические отношения и Армянский вопрос*, Ереван, 1988, с. 73-74.

² Տե՛ս «Երկրի ձայնը», № 20, 14 հոկտեմբերի 1907 թ.:

³ Տե՛ս *А. Ф. Миллер*, *Краткая история Турции*, ОГИЗ – Госполитиздат, Москва, 1948, с. 117, *Ю. А. Петросян*, *Младотурецкое движение*, “Наука”, Москва, 1971, с. 180.

սուլթան-խալիֆի կերպարը: Կալվածատեր-ավատապետ, ազնւր-վական-աղայական վամպիր դասակարգի մոլեռանդ աջակիցներ լինելով, երիտթուրքերը բացահայտ արհամարհանք էին տածում թուրք (չխոսելով արդեն այլազգի) գյուղացիութեան, արհեստավորութեան և փոքրաթիվ բանվորութեան նկատմամբ: Եվ պատահական չէ, որ նրանք խորթ մնացին նույնիսկ թուրք ժողովրդին, քանզի երկար ժամանակ չէին կարողանում ձևավորվել որպես քաղաքական կուսակցություն՝ բառիս ընդունված իմաստով, չունեցան իրենց ճյուղավորումները երկրի ամեն կողմում, խուսափեցին բուն ժողովրդի մեջ մտնելուց և նրան կազմակերպելուց¹:

Թերևս միակ գաղափարը, որ երիտթուրքերը մուծեցին իրենց նախորդների թողած ժառանգութեան մեջ, իր գլխավոր գծերով ուղղված էր մի նպատակի՝ ջնալ որոշակիացնել այդ ժառանգությունը և նոր իրողությունների պայմաններում դա հարմարեցնել թուրքական ազգայնականության (նացիոնալիզմի) աճած պահանջներին:

Արտասահմանում ապաստանած երիտթուրքերն իրենց համարում էին հեղափոխականներ, բայց հեղափոխական բան չկար նրանց մոտ: Նրանց շարժումը, որն այն ժամանակ թուրքերի մեջ գործող միակ ընդդիմադիր քաղաքական հոսանքն էր, դեռ չափազանց թույլ էր, նրանում անհաճո քառս կար և նա կարոտ էր հեղափոխական տարրական դասերի ու բարոյական կատարելագործման: Նրանք, առավելագույնը, դիմումներ էին հղում Կ. Պոլսի և ուրիշ երկրներում գտնվող թուրք բարձրաստիճան պետական այրերին և կրոնավորներին, հիշատակագրեր էին ուղղում նույնիսկ սուլթան Աբդուլ Համիդին՝ խնդրելով վերահաստատել սահմանադրությունը և նրա միջոցով վերջ տալ եվրոպական պետությունների միջամտությունը Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին, ջնջել այն բոլոր առանձնաչնորհումները (կապիտուլյացիաները) և մասնավոր իրավունքները, որոնք դարերի ընթացքում երկիրը դարձրել են եվրոպացիների

¹ Տե՛ս **Լեւոն Չորմիսեան**, Համայնապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Հատ. Բ, Պէյրութ, 1962, էջ 487:

սեփականությունը և այդ միջոցով վերականգնել կայսրություն անցյալի փառքը: ԱՀմեդ Ռիդան միայն 1889–1894 թթ. այդպիսի յոթ դիմում էր հղել Աբդուլ Համիդին¹:

Բայց Աբդուլ Համիդը անգամ չէր մտածում որևէ երիտթուրքի որևէ պատասխան տալու մասին: Սուլթանը չէր հավատում իր «Հիվանդ երկրի» անցյալի փառքի վերականգնման հնարավորությունը և միայն մտածում էր կայսրության գոյություն պահպանման մասին, որին հենց նպաստում էր եվրոպացիների առանձնաշնորհումների կարգը: Նա քաջ գիտակցում էր, որ թուրքիայում եվրոպացիների կատարած ձեռնարկները և նրանց ներդրած դրամագլուխներն են եղել պատճառ, որ կայսրությունը չարունակվել է գոյություն ունենալ: Եվրոպական պետությունների տնտեսական ու քաղաքական հակադիր շահերը, այդ շահերի վրա ծավալված կատաղի մրցակցությունը թուրքական դիվանագիտությանը միչտ հնարավորություն են տվել խուսանավելու մրցակիցների միջև և երկարաձգելու պետության հոգեվարքը: Ավելին, պետության համար վնասակար համարելով երիտթուրքերի անլուրջ տեսակետը, Աբդուլ Համիդը նրանց դեմ հալածանքներ սկսեց:

Իրենց հերթին, երիտթուրքերը քննադատության տակ առան Աբդուլ Համիդի միանձնյա կառավարման «եղանակը»՝ նրան համարելով կայսրության մեջ չղաղարող ներքին խռովությունների, պաշտոնյաների՝ չափ չճանաչող զեղծումների և, ընդհանրապես, երկրի աննորմալ կացություն գլխավոր պատասխանատուն: «Երիտասարդների» մեջ առաջ եկավ սուլթանի գահընկեցության գաղափարը: Այս անգամ նրանք այլևս չէին ընդգծում կապիտուլյացիաների դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը, ավելին, եվրոպական կառավարություններին խնդրում էին խորհրդարանը վերահաստատելու համար հավաքական ձևում գործադրել Աբդուլ Համիդի վրա:

Երիտթուրքերը չէին ուզում սուլթանական կարգերի տապալումը, այլ մտածում էին դրանք «եվրոպականացնելու» մասին: Նրանք իրենց համարում էին Օգյուստ Կոնտի բնաչրջական

¹ Տե՛ս Ю. А. Петросян, *Младотурецкое движение*, с. 169.

(էվոլյուցիոն) զարգացման տեսաբանական հայացքների հետևողներ և Օսմանյան կայսրությունում սպասվելիք փոփոխությունները մտածում էին մտցնել բնաչրջական զարգացման հուն՝ միշտ նկատի առնելով թուրք տարրի գերակա շահերը: Հենց այդ պատճառով նրանք վնասակար էին համարում հեղափոխական շարժումների միջոցով սուլթանին տապալելը, նման շարժումները դիտելով որպես պատրվակներ՝ արտաքին միջամտությունների համար: Ինչպես «ծերունի թուրքերը», երիտթուրքերը նույնպես վճռականապես մերժում էին հայկական, մակեդոնական, կրետական, արարական, այբանական շարժումները և դրանց ուղղություն տվող կուսակցությունների գործունեությունը՝ դրանք դիտելով որպես դեպի պետության անդամահատություն տանող չարիքներ:

19-րդ դարի 90-ական թվականների ավարտին վերջնականապես բյուրեղացել էին երիտթուրքերի գաղափարական սկզբունքները և քաղաքական պահանջները: Դրանք էին 1) Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի գահընկեցություն, 2) Օսմանյան հարստության (դինաստիայի), սուլթանական կարգերի և խալիֆայության պահպանում, 3) Թուրքիայի ներքին գործերին օտար պետությունների որևէ միջամտության կանխում, 4) Վճռական մերժում հատկապես Հայկական և Մակեդոնական հարցերի, պայքար կայսրության տարածքում տեղի ունեցող բոլոր ազգային շարժումների դեմ՝ հանուն օսմանյան հայրենիքի ամբողջականություն, 5) Պաշտպան կանգնել կայսրության ներկա հասարակական, կրոնական ու տնտեսական բոլոր հաստատություններին՝ իրենց ամբողջություն մեջ, 6) Երկրի ներսում պաշտպանել և իրականացնել օսմանականության գաղափարը, ընդհանրապես թուրքական ազգայնականությունը՝ իր բոլոր ստորոգելիներով. առաջնային համարել քաղաքական բացարձակ կենտրոնացումը, վճռականապես ճնշել ապակենտրոնացման ամեն տեսակի փորձերը, որտեղից էլ դրանք գան, 7) Վերահաստատել Միդհատի սահմանադրությունը և առաջնորդվել նրանով՝ նրա մեջ տեսնելով շարժման մերձավոր և հեռավոր բոլոր նպատակների իրականացումը, 8) Արտաքին քաղաքականության ոլորտում՝ հետևողականորեն պաշտպանել ալժիրցիներին, թունիս-

ցիններին, մարոկկոցիններին, Բուլղարիայի, Կրետեի, Կովկասի, Անդրկասպյան երկրների և Հնդկաստանի իսլամներին, նրանց գործոն կերպով աջակցել տիրող կառավարութունների դեմ մղվող իրենց պայքարում: Ամբողջ իսլամական աշխարհը համարել մի ընտանիքի զավակ և նրա հույսերի առանցքը դարձնել օսմանյան պետությունը, այդ հիմունքով ջանալ սերտ հարաբերություններ մշակել իսլամական անկախ ու կիսանկախ պետությունների հետ, 9) Եվրոպական ժողովուրդներին ծանոթացնել իսլամական քաղաքակրթությունը, իսլամի բարեմասնություններին, առավելություններին¹:

Ինչպես տեսնում ենք, երիտթուրքերի ընդհանրական ծրագիրը Հին գաղափարների մի ժամանակավրեպ հավաքածու էր՝ բոլորովին հակառակ նոր ժամանակների քաղաքական միտումներին և քաղաքակրթության պահանջներին: Շատ կողմերով դա, ըստ էության, նույնանում էր թուրքիզմի գաղափարախոսությունը, որ կյանք էր առնում թե՛ երիտթուրքական շարժման ընդերքում և թե՛ նրանից դուրս՝ թուրք մտավորականության զանազան շերտերում:

Ակնհայտ է, որ կյանքում երիտթուրքերի ծավալուն ծրագրի գործադրումը անհնարին էր խարխուլ ու մասնատման վտանգի առջև կանգնած այնպիսի մի երկրում, ինչպիսին Օսմանյան կայսրությունն էր:

Իրենց հղացած գաղափարները երիտթուրքերը չէին կարող իրականացնել ամենից առաջ այն պատճառով, որ անհնար էր կայսրության ազգային իմաստով շատ տարասեռ էթնիկական մասերի ձուլումից օրենքի ուժով ստեղծել ընդհանրական գիտակցությունը օժտված համաձուլվածք:

Իր բիրտ ուժից բխող իրավունքին կոթնած օսմանցի թուրքը կայսրության օտարասեռ ժողովուրդներին դարեր շարունակ կարողացել էր գեների ուժով պահել հնազանդության մեջ, միաժամանակ զանազան արգելքներ ստեղծել, որպեսզի նրանց միջև տևական հաստատուն կապ չգոյանա: Միակ թույլատրելի կապը

¹ Տե՛ս Ստեփան Սապահ-Գիլեան, Երիտասարդ թուրքիա, էջ 19-20:

իշխող բռնապետութեան վարչական դրութիւնից բխող այն սահմանափակ ազգամիջյան հարաբերութիւններն էին, որոնք ոչ թե նպաստում էին այլացեղ ժողովուրդների փոխադարձ մտեցմանը և համերաշխ գործակցութեան ստեղծմանը, այլ, ընդհակառակը, միմյանցից հեռանալուն, իրար վանելուն և անջատմանը: Այս պայմաններում՝ թուրքական պետութեան բնակչութեան այլացեղ բաղադրիչները, բնականաբար, պետք է ձգտեին ինքնուրույն կյանքի: Այդ ձգտումն է, որ բռնապետութեանը խանգարել է դրանց տարրալուծել թուրքական զանգվածի մեջ և ստեղծել մեկ էթնիկական ամբողջութիւն:

Մշակութային և իմացական անհամեմատ ցածր աստիճանի վրա գտնվող թուրք տարրը չէր կարող իր մեջ տարրալուծել ավելի զորեղ մշակույթներ ունեցող հային, հույնին, բուլղարին, արաբին...

Ասիական ամենաբարբարոս պետութեան՝ Օսմանյան թուրքիայի մեջ հայ ժողովուրդը կամավոր չէր մտել. նրան հարկադրել էին՝ հակառակ նրա կամքի, և նա երբեք չէր համակերպվել իր վիճակին: Բարոյականութեան օրենքներով՝ նրա իրավունքն էր՝ մնալ, թե՞ չմնալ բռնապետութեան կազմում: Բայց քանի որ բարոյականութիւնը միշտ ընկրկում է բիրտ ուժի առջև և քանի որ թուրքերի աստվածը հենց այդ ուժն է, ուստի հայը, դարեր շարունակ ապրելով օսմանյան գեհեոնում, այնուամենայնիւ, կարողացել էր ոչ միայն պահպանել իր ֆիզիկական գոյութիւնը, այլև՝ ազգային նկարագիրը: Եվ դա՛ իր բարձր ու հարուստ մշակույթի շնորհիւ: Այդ մշակույթը նրան օժտել է ներքին անկոտրում կամքով և մշտանորոգ ուժերով, հայ մարդուն կերտել որպէս հզոր անհատականութիւն՝ անխորտակելի ինքնուրույնութեամբ: Նույնիսկ ամենահուսահատ և ընկճված հայի հոգում խլրտում է ինքնավար ապրելու տենդը:

Լինելով շեշտված անհատականութիւն, հայն ունի զորեղ պատմական «ես», որը դարեր շարունակ թրծվել է ազգային մշակույթի մշտնջենավատ քուրայում: Թուրքական բռնակալութեան կործանիչ ձեռքի տակ տոչորվող հայ ազգին այդ անչեջ քուրան մշտապես ներարկում է համբերութիւն, կամք, տոկունութիւն՝ շարունակելու մնալ որպէս ինքնուրույն ամբողջու-

Թյուն: Միաժամանակ, ցեղի վաղնջական ձայնը նրան անդադար հուշում է, որ միայն քաղաքական ինքնուրույն գործոն լինելու պարագայում ինքը կարող է հարատևել և արժանի տեղ ունենալ մարդկություն կոչվող մեծ ընտանիքում:

Ձուլում կամ ոչնչացում – ա՛յս էր այն երկընտրանքը, որ իր ծրագրում առաջ էր քաշել Ահմեդ Ռիզայի քաղաքական կազմակերպությունը: Այդ կուսակցություն համար ուրիշ ընտրանք չկար: Բայց իսկապե՞ս չկար որևէ այլընտրանք: Մի՞թե այլազգիների ձուլումը կամ ոչնչացումն էր թուրքական պետության փրկության միակ ելքը: Արդյո՞ք նրանց ինքնավարական ձգտումները հակառակ էին երկրի ամրապնդման և առաջադիմության ընթացքին: Եվ մի՞թե այն աստիճան ներհակ էին թուրքերի և ոչ թուրքերի շահերը, որ առաջիններն ստիպված լինեին ոչնչացնելու վերջիններիս մարդկայնորեն ապրելու ձգտումները: Կարելի՞ է ենթադրել, թե չկար ավելի բանական ու խելամիտ գաղափարների վրա խարսխված մի ուղի, որը կարողանար դիմագրավել երկրի ներքին գործերին արտաքին ուժերի միջամտությունը, խուսափել նրանց հնարավոր հարվածներից, կայսրությունը հեռու պահել մասնատման վտանգից, նրան առաջնորդեր դեպի քաղաքական ներքին անդորրություն և աստիճանական բարգավաճում:

Իհարկե՝ կար, գոյություն ուներ այդ ուղին, կային միջոցներ, և այն էլ՝ չափազանց արդյունավետ և ապահով: Դրանցից առաջինը ոչ միայն թուրք, այլև ոչ թուրք ժողովուրդների համար կյանքի և գույքի ապահովության տարրական պայմանների ստեղծումն էր, նրանց ներքին կյանքը կանոնավորող ազգային հաստատությունների ստեղծումը, ազգային մշակույթի անարգել զարգացման առջև արհեստական խոչընդոտներ չստեղծելը, օրենքի առջև օսմանյան բոլոր քաղաքացիների հավասար լինելը: Բայց, ցավոք, այդ բոլոր խնդիրները դուրս էին երիտթուրքերի քաղաքական ծրագրերից: Նրանք մինչև վերջ այնպես էլ չըմբռնեցին, որ կայսրության այլազգի ժողովուրդները ոչ թե ձգտում են բաժանվել ու անջատվել թուրքերից, թուրքական պետությունից, այլ՝ օսմանյան բռնապետությունից:

Երիտթուրքական շարժումը միատարր չէր: Տարբեր երկրնե-

րում գործող երիտթուրքական կազմակերպություններին միավորում էր լոկ հիմնական նպատակը՝ Աբդուլ Համիդի բռնապետական վարչակարգի տապալումը, 1876 թ. միդհատյան սահմանադրության վերահաստատումը և խորհրդարանի գումարումը: Մնացած հարցերում նրանք տարբեր մոտեցումներ էին հանդես բերում:

Այդ տեսակետից բնորոշ էին այն հակասությունները, որոնք 20-րդ դարի սկզբին դրսևորվել էին Ահմեդ Ռիզայի և երիտթուրքական շարժման մյուս նշանավոր դեմքի՝ իշխան Մեհմեդ Սաբահեդդինի միջև:

Սաբահեդդինը որդին էր սահմանադրական շարժման կարևոր դեմքերից մեկի՝ թուրք խոշոր պետական գործիչ դամադ (փեսա) Մահմուդ փաշայի, որը Աբդուլ Համիդի քրոջ ամուսինն էր: Դամադ Մահմուդ փաշան սահմանադրությունը վերականգնելու խնդրանքով բազմիցս դիմել էր սուլթանին, բայց ամեն անգամ մերժում էր ստացել: Ի վերջո, գժտվելով սուլթանի հետ, 1899 թ. դեկտեմբերին նա Մեհմեդ Սաբահեդդին և Ահմեդ Լուիս-Փուլլահ իր երկու որդիներով Ֆրանսիական նավով գաղտնի փախչում է Ֆրանսիա և հաստատվում Փարիզում: Այստեղ հայրն ու երկու որդիները աշխուժորեն ընդգրկվում են երիտթուրքական շարժման մեջ և շատ շուտով դառնում թուրքական տարագրության նշանավոր գործիչներ:

Հատկապես եռանդուն գործունեություն ծավալած Մեհմեդ Սաբահեդդինի շուրջ համախմբվում են Եվրոպայում գտնվող երիտթուրք չափավոր տարրերը:

Մեհմեդ և Ահմեդ եղբայրները 1901 թ. հրատարակում են հռչակագիր, ուր շարադրում են իրենց քաղաքական հայացքները՝ Օսմանյան կայսրության ժողովուրդներին կոչ անելով՝ համախմբվել և համատեղ պայքար մղել արդուհամիդյան բռնապետական վարչակարգը տապալելու համար¹:

Թուրք հեղափոխականների ընդունած որոշումներն ու հայտարարությունները հայ քաղաքական գործիչների մի մասի մոտ

¹ Տե՛ս Ю. А. Петросян, *Младотурецкое движение*, с. 201.

պատրանք էր ստեղծել, թե աստիճանաբար բարենպաստ հող է ստեղծվում թուրքերի և հայերի միջև բարեկամություն հաստատելու համար: Եվ դա նրանց մղում էր որոշակի գործողությունների:

Օրինակ՝ Վասպուրականում փորձում էր թուրքերի հետ կապեր հաստատել Արամ Մանուկյանը: Նա չփվում էր թուրք երևելիների, առևտրականների, պաշտոնյաների, հատկապես՝ պարզ գյուղացիների հետ: Կոմսը (Վահան Փափաղյան) վկայում է, որ նա «իր ատրբեջանական «քէոո-թուփալ» թաթարերէնով չէր քաշուեր մտնելու նաեւ թուրք պաշտօնական եւ անպաշտօն շրջանակներուն մէջ: Իր անկաշկանդ ու պարզ կեցուածքով սկսեր էր ժողովրդականութիւն ձեռք բերել թուրքերու եւ մեր ժողովուրդի մէջ, ընտանի էր բոլորին եւ հաճոյակատար, երբ իրեն դիմէին»¹: «Քիւրտն ու թուրքը, եթէ անիրաւուած էին ու ճնշուած, նոյնքան անվերապահօրէն կրնային Արամին մօտենալ, որքան հայ գիւղացին կամ իր մօտիկ բարեկամը»², - հաստատում էր ականատեսներից մի ուրիշը:

Թուրք հազվագյուտ ընդդիմադիրներին մերձեցնելու համար ջանքեր էին գործադրում նաև Դուրան-Բարձրավանդակի գործիչները: Այդ նպատակով, օրինակ, Գևորգ Չավուչն անցել էր Խնուս, Ավրանա Արամը նույն նպատակով մեկնել էր Բուլանուխ, Ռուբենը գնացել էր Մուշ և գաղտնի տեսակցություններ ունեցել ոստիկանապետ Մեհմեդ էֆենդիի և Մուշում թուրքական զորքերի հրամանատար Քեոսե բինբաշիի (հազարապետ) հետ:

Հատկապես ջերմ էր անցել Մեհմեդ էֆենդիի հետ Ռուբենի հանդիպումը: Սա հայ էր, Տարոնի Բուլանուխ գյուղից: Երիտասարդություն տարիներին եղել էր ուսուցիչ և մտել հայ հեղափոխականների շարքերը: Իշխանություն կողմից ենթարկվել էր հալածանքների և բանտարկվել: Անկարող լինելով դիմանալու բանտային տանջալից հարցաքննություններին ու չարչարանքներին, մահվան վտանգից ազատվելու համար կրոնափոխ էր եղել, իսլամացել: Արդեն որպես թուրք, աստիճանաբար ար-

¹ Վահան Փափաղեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, Պէյրուիթ, 1952, էջ 20-21:

² «Արամը», Թեհրան, 1969, էջ 454:

ժանացել էր իշխանությունների վստահությունը և նույնիսկ պաշտոն ստացել ոստիկանություն մեջ: Տարիների ընթացքում հետզհետե առաջադիմելով, հասել էր ոստիկանապետի բարձր աստիճանին: Բայց Մեհմեդը հոգու խորքում մնացել էր հայ և ձեռքից եկած օգնությունն էր հասցնում հայ հեղափոխականներին՝ մասնավորապես Տարոնում, ուր և կապ էր հաստատել Ռուբենի հետ*:

Թուրքերի հետ հայ գործիչների հարաբերությունները դիպվածային բնույթ ունեին և երկու կողմերի՝ միմյանց նկատմամբ անվստահության դրոշմն էին կրում: Երբ ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովում (Վիեննա, 1907 թ.) Եղիշե Թոփչյանը համոզված ասում էր, թե Դաշնակցությունն ամեն կերպ պետք է աջակցի թուրք ընդդիմադիր և դժգոհ տարրերին, նրանց գիտակցություն բերի և գրգռի կառավարության դեմ, Անդրանիկը հակադարձում էր նրան՝ ասելով.

«Այստեղ ցանկութիւն է յայտնուում որ մենք աշխատենք [գիտակցութեան] բերել թուրքերին: Գեղեցի՛կ, բայց մենք դեռ չենք կարողացել մեր իսկ հայերի գիտակցութիւնը զարթնեցնել, կարող կլինե՞նք արդեօք, թուրքերի մէջ յաջողութիւն ունենալ: Չենք կարող. զուր է կարծում Թոփճեանը, թէ թուրքերը կմիանան մեզ՝ կառավարութեան դէմ ընդհանուր ուժերով կոտուելու համար. զուր է, որովհետեւ ինքը Թոփճեանն է ասում, թէ թուրքի մէջ ատելութիւնը դէպի քրիստոնեաները՝ դեռ զօրեղ է եւ կարող է ամէն ըրպէ պայթել...»¹:

* Մեհմեդ էֆենդու մասին Ռուբեն Տեր-Մինասյանը բավական տեղեկություններ է տալիս իր հուշերում: Նրա մասին կա նաև մի հոդված «Հայրենիք» ամսագրի 1956-ի հուլիս և օգոստոս ամիսների համարներում:

¹ «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատ. Գ, էջ 115:

ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՈՒԺԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ

Այլացեղ տարրերի, առանձնապես երիտասարդ թուրքերի հետ գործակցության հնարավորությունը շարունակում էին հետամուտ լինել Հնչակը և Դաշնակցությունը: Հայկական հեղափոխության համար այդ բախտորոշ խնդիրը պարբերաբար արծարծվում էր «Հնչակի» և «Դրօշակի» էջերում:

Թուրք ընդդիմադիրների հետ գործակցելու Հնչակի և Դաշնակցության՝ նախկինում կատարած փորձերն անցել էին ապարդյուն: Երիտթուրքերից շատ քչերն էին գաղափարական գործչի հատկանիշներ երևան բերում: Անդունդ էր բաժանում հայկական ազգային կուսակցությունների և երիտթուրքերի մարտավարության (տակտիկայի), խառնվածքի ու աշխարհայացքի միջև: Վերջիններիս հայամերժ նեղ ազգայնամոլությունը հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման ճանապարհի հիմնական խոչընդոտն էր: Երիտթուրքերը երբեք չընդունեցին հայ ժողովրդի ուրույն դատը՝ սրբագործված հարյուր հազարավոր զոհերի արյունով և դիվանագիտական փաստաթղթերով: Այս մուսուլման «ըմբոստների» շարքերում չկար ո՛չ բարի կամեցողություն, ո՛չ գաղափարական ոգևորություն և ո՛չ էլ, առհասարակ, կովելու ցանկություն:

Ավելին, իրենց հայտարարելով հեղափոխականներ, երիտթուրքերը, գաղտնի թե բացահայտ, հանդես էին գալիս հեղափոխականների դեմ, նրանց հարվածում էին, երբ ներկայանում էր հարմար պահը:

Հիմնականում ֆրանսերեն հրատարակած իրենց գրքույկներում և հոդվածներում՝ դիմելով եվրոպացիներին, նրանք հայտարարում էին, թե հայ հեղափոխականները, ըստ էության, ավազակներ են, ոճրագործներ, որոնց հիմնական նպատակը Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում մուսուլմաններին կոտորելը և միատարր հայկական պետություն ստեղծելն է: Երիտթուրք պարագլուխ Ահմեդ Ռիզա բեյը Եվրոպայի առջև հայ հեղափոխականներին ի ցույց էր դնում որպես ոռուսական կառավարության վարձկանների:

Չնայած դրան, հենց երիտթուրք պարագլուխներից մեկի՝ իշխան Մեհմեդ Սաբահէդդինի, նրա հոր և եղբոր նախաձեռնությամբ նախատեսվեց հրավիրել օսմանյան ընդդիմադիր տարրերի համաժողով՝ քննարկելու համար ընդհանուր գործակցություն գլուխ բերելու խնդիրը:

Համաժողովի հրավիրումը նախապատրաստելու համար ստեղծվեց նախաձեռնող խումբ, որի մեջ էին իշխան Սաբահէդդինը, նրա մերձավոր գաղափարակից, խոշոր պաշտոնյա եղած, ապա տարագրված Իսմայիլ Քեմալը, Միդհատ փաշայի որդի Ալի Հեյդար Միդհատը, նախկին նշանավոր պաշտոնյա, տարագիր Իսմայիլ Հակկը բեյը: Խմբում հայերին ներկայացնում էր Սիսյանը (Ավետիս Ահարոնյան), հույներին՝ Ֆրադուխը և Մուսիրիս Գիդիսը¹:

Օսմանյան ընդդիմադիր տարրերի առաջին համաժողովը տեղի ունեցավ 1902 թ. փետրվարի 4-9-ը, Փարիզում, Սաբահէդդինի տանը: Ներկայացված էին երիտթուրքական շարժման երկու թևերը՝ իշխան Սաբահէդդինի և Ահմեդ Ռիդայի գլխավորությամբ: Համաժողովին մասնակցում էր 60-70 մարդ (մի այլ վկայություններով՝ 47)²: Նրանց թվում էին՝ թուրքեր, հայեր, հույներ, արաբներ, ալբանացիներ, չեքոսլոնացիներ, քրդեր, հրեաներ: Թուրք մասնակիցների թվում էին, բացի Ահմեդ Ռիդայից և իշխաններ Սաբահէդդինից ու Լուիթֆուլլահից, երիտթուրքական տարագրությունների այնպիսի նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք էին Իսմայիլ Քեմալը, Խոջա Կադրին, Խալիլ Ղանեմը, Ալի Հեյդար Միդհատը, Իբրահիմ Թեմոն, Նազըմը, Ալի Ֆախրին և ուրիշներ:

Համաժողովին հրավիրվել էին նաև հայ քաղաքական երեք կուսակցությունները՝ Հնչակը, Դաշնակցությունը և Վերակազմյալ Հնչակյանը: Վերջին երկու կուսակցությունները համաժողովին ներկայացան երեքական պատգամավորներով: Դաշնակցությունը ներկայացնողների թվում էին Ավետիս Ահարոնյանը (Սիսյան), Վահան Փափագյանը³: Չնայած կրկնակի հրավերնե-

¹ Տե՛ս Ե. Ա. Петросян, *Младотурецкое движение*, с. 205.

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Վէմ», № 1, հունվար-փետրվար, 1934, էջ 122:

րին, Հնչակյանները, առաջնորդվելով իրենց կուսակցություն երրորդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովի որոշումով, մերժեցին մասնակցել ձեռնարկին:

Քանի որ երիտթուրքական թևերից մեկը՝ Սաբահէդդինի խումբը, դեռ չէր ձևավորվել որպես հստակ ծրագիր ունեցող քաղաքական կազմակերպություն, ուստի նրա պատվիրակներից ոմանք չունեին քաղաքական պարզ հայացքներ, ինչպիսիք ունեին Ահմեդ Ռիզայի կազմակերպությունը ներկայացնող պատգամավորները: Այդ իրողությունը վկայակոչելով, Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը նշել է. «Համագումար կազմակերպելու նախաձեռնություն ստանձնողները իրենք որոշեալ կողմ, կուսակցություն չէին ներկայացնում. նրանք անհատներ էին եւ բերում էին լոկ իրենց ազդեցությունը, տիտղոսը, ազնուապետական ծագումը: Չունենալով բիւրեղացած գաղափարաբանություն, նրանք նոր կազմակերպություն ստեղծելու ճիգ էլ չէին անում...»¹:

Համաժողովի նախագահ ընտրվեց իշխան Մեհմեդ Սաբահէդդինը, փոխնախագահներ ընտրվեցին հույն Մուսիրիս Գիդիսը* և հայ Սիսյանը: Բացի այդ, հաշվի առնելով միդհատյան սահմանադրությունը կյանքի կոչելու ուղղությամբ դամադ Մահմուդ փաշայի թափած բազմամյա ջանքերը, պատգամավորները նրան համաժողովի պատվավոր նախագահ ընտրեցին²:

Նախաձեռնող խմբի հանձնարարությամբ՝ համաժողովը բացեց ավագագույն պատգամավոր, բանաստեղծ Հուսեյն Սիրեստ բեյը, ապա հանդես եկավ Սաբահէդդինը:

Երիտթուրք և հայ պատգամավորների միջև անլուծելի խնդիրներ ծագեցին համաժողովի աշխատանքի առաջին իսկ պահերից: «Հայ երկու կուսակցությունների ներկայացուցիչները,- գրել է Ստ. Սապահ-Գյուլյանը,- չյապաղեցան, առաջին

¹ Ստեփան Սապահ-Գիլեան, Պատասխանատուները, Բ տպագրություն, Պէյրուս, 1974, էջ 195-196:

* Ժամանակին «Դրոշակը» սխալմամբ գրել է թե հույների կողմից փոխնախագահ է ընտրվել Սատասին (տե՛ս «Դրոշակ», № 2 (122), փետրվար, 1902, էջ 24):

² Տե՛ս Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение, с. 205.

նիստին իսկ, իրենց կատարեալ յուսախաբութիւնն ունենալու. եւ անձամբ, փորձով տեսնելու, լսելու, չօչափելու այն՝ ինչ որ շատ երկար տարիներ առաջ, մեր կուսակցական (Հնչակյան:- Հ. Ս.) գրականութիւնը ասել, գրել, բացատրել էր»¹:

Երբ քննարկման դրվեց ժողովի պաշտոնական գործածութեան լեզվի հարցը և ընթերցվեց մանդատային Հանձնախմբի զեկույցը, հայ պատվիրակները, բողոքելով, պահանջեցին պաշտոնական համարել բոլոր ելույթ ունեցողների ազգային լեզուները: Նրանք նաև խոր դժգոհութիւն հայտնեցին, որ համաժողովին մասնակցելու հրավերներ չէին ուղարկվել մակեդոնացի հեղափոխականներին:

Հայկական կողմի պահանջները մասամբ բավարարելուց հետո, Սարահէղդինը ներկայացրեց համաժողովում քննարկվելիք՝ իր կուսակցութեան հավանութիւնն ստացած հետևյալ հարցերը.

1) Բացառել արդուհամիդյան վարչակարգի հետ որևէ գործակցութիւն, 2) Օսմանյան կայսրութիւնը բարեփոխել և ստեղծել այնտեղի բոլոր ազգերի սերտ միութիւն, նրանց մասնակից դարձնել երկրի կառավարմանը, օրենքի առջև հավասարեցնել բոլորի իրավունքներն ու պարտականութիւնները, նրանց մեջ խթանել օսմանյան ընդհանուր հայրենիքին նվիրվածութեան ու հավատարմութեան զգացումը, 3) Պահպանել կայսրութեան ամբողջականութիւնն ու անբաժանելիութիւնը, երկրի ներսում հաստատել օրինականութիւն, կարգ ու կանոն, գործածութեան մեջ դնել 1876 թ. միղհատյան սահմանադրութիւնը, որը հռչակել էր օրենքի առջև բոլոր ազգերի իրավահավասարութիւն, 4) Ուժի մեջ թողնել Թուրքիայի հետ կնքած միջազգային համաձայնագրերը, այդ թվում՝ Բեռլինի 1878 թ. կոնգրեսի ընդունած դաշնագրի կետերը և դրանք տարածել կայսրութեան բոլոր նահանգների վրա անխտիր:

Սարահէղդինի ներածական ելույթից հետո լուրջ քննադատութեամբ հանդես եկան հայ պատվիրակները: Հայերը համա-

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, էջ 197:

կարծիք էին նրա առաջարկած կետերից միայն առաջինի հետ, իսկ մյուսները իրենց համար անընդունելի համարեցին: Նրանք հատկապես վճռականորեն մերժեցին չորրորդ կետը, լավ հասկանալով, որ, առաջ քաշելով 61-րդ հոդվածը կայսրություն մյուս բոլոր ազգերի վրա տարածելու գաղափարը, երիտթուրքերը, դրանով իսկ, ոչ միայն նպատակ ունեին հոդվածը զրկել բովանդակությունից, այլև առաջ բերել համաժողովի մյուս ոչ թուրք պատգամավորների անբարեհաճ ու թշնամական վերաբերմունքը հայ պատգամավորների և Հայկական դատի նկատմամբ:

Չնայած այդ վտանգին, հայերը դեմ արտահայտվեցին 61-րդ հոդվածը ապագայի անորոշ խոստումների լաբիրինթոսում տարրալուծելու տեսակետին: Նրանք երիտթուրքերին ասում էին, որ Հայկական հարցի լուծման երեք տարբերակ կա. 1) Ձենքի, ապստամբությունների միջոցով ազատագրություն ձեռքբերում Հայաստանի համար, 2) Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի գրավում, 3) Հայաստանում բարենորոգումների անցկացում: Հայերը վերջինն են ուզում: Նրանք երիտթուրքերին հիշեցնում էին, որ Բեռլինում ընդունված փաստաթղթի՝ Հայկական հարցին վերաբերող հիշյալ հոդվածը խմբագրվել էր միմիայն Հայաստանում տիրող անտանելի վիճակը փոքր ինչ բարվոքելու համար, ուստի Օսմանյան կայսրություն ուրիշ նահանգների վրա դա տարածելն անօգուտ զբաղմունք կլինի: Աչքի առաջ ունենալով հայկական նահանգների ցեղային և այլ կարգի տեղական պայմանները, մեծ տերությունների ընդունած հիշյալ հոդվածը ձևակերպվել էր՝ նկատի ունենալով միայն հայերի օրհասական դրությունը:

Ի պատասխան հայ պատգամավորների վճռական առարկություններին, իշխան Սաբահեդդինն առաջարկեց փոխզիջումային տարբերակ, այն է՝ երիտթուրքերը կընդունեն և գործողության մեջ կդնեն 61-րդ հոդվածը, եթե հայերը այսուհետ 1) այլևս չդիմեն եվրոպական պետություններին, նրանց չստիպեն միջամտել թուրքական պետության ներքին գործերին, 2) այլևս հրաժարվեն սուլթանական կարգերի դեմ զինված պայքարից, որը կարող է բազմազգ երկրի քայքայմանը տանել:

Հայ պատգամավորները հայտնվել էին մի պաղ, անհյուրըն-

կալ մթնոլորտում: Օսմանցի տարրերից նրանք չտեսան բարեկամության ու անկողմնակալության գեթ մի փոքր վերաբերմունք: Թուրքական գրգռիչ ազգայնամոլությունն այնտեղ դրսևորվում էր ամեն առիթով: Հատկապես անտանելի էր պահվածքը Ահմեդ Ռիզայի, որը էլի թաքցնում իր թշնամանքը ոչ միայն Հայ դատի, այլև Հայ ժողովրդի նկատմամբ: Տարիներ անց, ինքը՝ Ռիզան խոստովանել է. «... Մեր առաջին (1902 թ.- Ն. Ս.) կոնգրեսի մէջ պրն. Ահարոնեանն ասաց, որ Հայերը ամէն թուրքի հետ կարող են համաձայնել, բայց պրն. Ահմէտ Ռիզա, քեզ հետ՝ երբեք»: Ճակատիս ասաց. «Քանի որ դու կաս, Հայերի եւ թուրքերի միջեւ ոչ մի հասկացողութիւն կարող է լինել. հայ կուսակցութիւնների եւ թուրք կուսակցութիւնների միջեւ ոչ մէկ համաձայնութիւն կարող է տեղի ունենալ...»¹:

Երիտթուրքերը Դաշնակցությունից պահանջում էին հրաժարվել ոչ միայն Հայ դատից, այլև Հայ անունից, այն է՝ միանգամ ընդմիջտ կոչվել օսմանցի: Նրանք առաջնորդվում էին այն թեզով, թե բոլորն էլ օտտոմաններ են՝ թուրք, հայ, հրեա, բուլղար, հույն... «Եթէ ուզում ենք բարեկամաբար ապրել, պէտք է որ մի կողմ թողնենք ազգութեանց անհեթեթ պահանջները»²:

Ջրնդունելով փոխզիջման գալու առաջարկը, Հայ պատվիրակությունը ավելորդ համարեց իր հետագա մասնակցությունը հարցերի քննարկմանը և հեռացավ համաժողովից:

Այդ քայլը երիտթուրքերը փորձեցին առավելագույնս գործածել հակահայկական քարոզչության մեջ՝ իրենց թերթերի էջերում հայտարարելով, թե հայկական կոմիտեները դեմ են երկրում սահմանադրական կարգերի հաստատմանը:

Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի առաջին համագումարը չլուծեց իր առջև դրված խնդիրները: Մի կողմից՝ նրա բազմազգ կազմը և դրանից բխող հակասությունները, մյուս կողմից՝ երիտթուրքերի շարքերում եղած լուրջ տարաձայնություններն ստեղծել էին ծանր մթնոլորտ, որը և կանխորոշեց

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 201:

² Նույն տեղում, էջ 196:

Համագումարի անհաջող ավարտը: Սոր տարաձայնությունների միջնորդարտում ընթացող համաժողովը, ըստ էության, վիժեց թուրքերի մեղքով:

Համաժողովի մասնակիցների, այդ թվում երիտթուրք պատվիրակների շարքերի պատակտումը պատճառ դարձավ, որ արդեն ձևավորված և Ահմեդ Ռիզայի գլխավորած «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունից բացի երիտթուրքերն ունենան նրան հակոտնյա երկրորդ կուսակցությունը՝ իշխան Սաբահէդդինի գլխավորած «Անձնական նախաձեռնություն և ապակենտրոնացման ընկերությունը»*:

«Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության նշանավոր գործիչներն էին, բացի Ահմեդ Ռիզայից, Սամիփաչազադե Սեզայի բեյը, Հայտնի պատմաբան Ահմեդ Սաիրը, Սաիդ Մահիրը, Նազըմը և Բեհաէդդին Շաքիրը, որոնք իշխանության կենտրոնացման ջերմ կողմնակիցներ էին և երկրի ներքին գործերին օտար միջամտությունների անգիջում հակառակորդներ:

Համաժողովից հետո «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության «Մեչվերեթ» պաշտոնաթերթի կողքին, դարձյալ Փարիզում, հանդես եկավ մի նոր պաշտոնական օրգան՝ «Շուրա-ի ումմեթ» («Ազգային խորհուրդ») թերթը: Երկու թերթերն էլ զաղտնի տարածվում էին կայսրության մեջ:

Համաժողովի ավարտից ընդամենը մի քանի օր անց՝ 1902 թ. փետրվարի կեսերին ստեղծված «Անձնական նախաձեռնություն և ապակենտրոնացման ընկերության» հիմնադիրները եղան, բացի Մեհմեդ Սաբահէդդինից (նախագահ), Ահմեդ Ֆադիլը (գլխավոր քարտուղար), Իսմայիլ Քեմալը, դոկտ. Ռիֆատը, դոկտ. Նիհադ Ռեչադը, դոկտ. Սաբրին, գնդապետ Ջեքին, բանաստեղծ Հուսեյն Թոսունը, Միլասլի Մուրադը: Շատ չանցած սկսեց լույս տեսնել «Ընկերության» պաշտոնաթերթը՝ «Թե-րաքըր»: Աստիճանաբար ստեղծվեցին «Ընկերության» մի շարք բաժանմունքներ ինչպես բուն Օսմանյան կայսրության մեջ (Իզ-

* Գրականության մեջ օգտագործված է նաև «Անձնական նախաձեռնություն և ապակենտրոնացման լիգա» անվանումը:

միր, Կարին, Տրապիզոն, Դամասկոս), այնպես էլ կայսրություն սահմաններում անվանապես գտնվող եգիպտոսում (Կահիրե):

Երիտթուրքական շարժման երկու թևերը ներկայացնող՝ Ահմեդ Ռիզայի ծայրահեղ ազգայնական «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության և Մհմեդ Սաբահէդդինի ազատական-բուրժուական «Ընկերություն» կենտրոնը Փարիզն էր. այստեղ էին լույս տեսնում նրանց պաշտոնաթերթերը, քաղաքական բովանդակություն ունեցող գրքույկները, հակաարդուհամրոյան կոչերը:

Արդեն 1902 թ. կեսերից մի շարք կարևոր հարցերում դրսևորվեցին սկզբունքային տարաձայնություններ Ահմեդ Ռիզա բեյի և իշխան Սաբահէդդինի միջև, որոնք հիմնականում բխում էին Օսմանյան կայսրության ապագա պետական վարչաձևի նրանց պատկերացումներից:

Ահմեդ Ռիզայի և նրա գաղափարակիցների իդեալը սահմանադրական միապետությունն էր՝ հույժ կենտրոնացված կառավարման համակարգով: Այս պահանջի օգտին հանդես եկավ արտասահմանյան երիտթուրքական խմբերի մեծ մասը: Տվյալ տեսակետը շատ համակիրներ ունեցավ նաև կայսրության տարբեր վայրերում տեղակայված զինվորական մասերում: Դրանցից մեկը «Օսմանյան ազատություն» գաղտնի կոմիտեն էր, որը, լիովին հավանություն տալով Ահմեդ Ռիզայի տեսակետներին, կազմակերպչորեն միացավ «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությանը:

Քաղաքական կազմակերպության հետ զինվորական կազմակերպության միավորումը առաջադրել էր երկու ղեկավար կենտրոն ունենալու պահանջը: Արդեն վերը խոսվել է այն մասին, որ «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության Փարիզի ղեկավարության մի մասը տեղափոխվել և հաստատվել էր Սալոնիկում, որպեսզի հնարավոր լիներ ավելի մոտիկից ղեկավարել կայսրության տարածքում գործող բջիջների աշխատանքը: Փարիզում մնացած մյուս մասն առաջվա պես հանդիսանում էր կազմակերպության գաղափարական կենտրոնը՝ տոն տալով նրա ողջ գործունեությունը:

Իշխան Սաբահէդդինի կազմակերպությունը սուլթանի

նկատմամբ ավելի արմատական ընդդիմություն էր և աշխուժորեն հանդես էր գալիս «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության՝ սուլթանիզմի նկատմամբ չափից ավելի մեղմ վերաբերմունքի դեմ:

Օսմանյան պետության՝ Եվրոպայում և այլուր իսկական բարեկամները նրա ապագան տեսնում էին որպես ինքնավար երկրներից բաղկացած մի մեծ դաշնություն, որի մեջ, բացի բուն Թուրքիայից, մտնելու էին բալկանյան ապագա ինքնավարությունները: Այդ բանին էին ձգտում նաև հայերը: Միայն այդպիսի դաշնային պետությունն ի վիճակի կլիներ դիմակայելու Թուրքիայում եվրոպական տերությունների շահատակություններին և նվաճողական տենչանքներին:

Իշխան Սաբահէդդինն ու նրա կողմնակիցները գնալով ավելի ու ավելի հակվում էին օսմանյան դաշնության գաղափարին, ավելի հաճախ քննադատում այն երևույթները, որոնք, որպես խոչընդոտներ, ընկած էին դեպի այդ նպատակը տանող ճանապարհին: Նրանք հանդես էին գալիս ապակենտրոնացյալ վարչական համակարգի օգտին՝ Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պարտադիր պահպանման պայմաններում: Ապակենտրոնացումն ենթադրում էր տեղական իշխանություններին տալ լայն լիազորություններ և այդ համաշարադրանքում էլ լուծված համարել ազգային հարցը:

Փարիզի առաջին համաժողովից հետո եկած չորս-հինգ տարիներն երիտթուրքերի համար անհետևանք չանցան: Թուրքիայում նշանակալից փոփոխություններ էին կատարվել: Ռուսաստանի և Պարսկաստանի ազատագրական շարժումները մի կողմից, մյուս կողմից Կաստեմունիում, Տրապիզոնում և, մանավանդ, Կարինում Թուրք բնակչության քաղաքական խռովահույզ ցույցերն ու արյունահեղ անցքերը կենդանություն և եռանդ էին ներշնչել Եվրոպայում նստած երիտթուրք պարագլուխներին և ծույլ գաղափարախոսներին: Իրենց մամուլում արվող «խաղաղ առաջընթացի» քարոզները, կյանքի երկաթե տրամաբանություններ, նրանք աստիճանաբար փոխարինեցին երբեմն-երբեմն կատարվող մարտական կոչերով: Եվրոպական քաղաքակրթական արժեքներն աստիճանաբար կենարար ար-

յուն էին ներարկում (Թեև փոքր չափաբաժիններով) նաև մուսուլմանական ազատականների մի մասի երակներում: Երիտթուրքերի բովանդակ աշխարհայեցությունն աստիճանաբար թեքվում էր դեպի ձախ՝ ձգտելով ըստ կարելիվոյն ներդաշնակվել իրականության պահանջների հետ: Ավելին, երկար դեգերումներից հետո, նրանք հեղափոխությունն իրենց համար նշանաբան դարձրին: Երկրի տարբեր տեղերում բորբոքված տրամադրությունները նրանց ստիպեցին շարժման ջերմ փաստաբան դառնալ: Թուղթն առաջվա պես այլևս անզոր էր ոմբակոծելու սուլթանական Բաստիլը: Հարկավոր էին որոշակի գործեր: Հարկավոր էին բռնի միջոցներ, և նրանք սկսեցին ներբողել դրանք: Ահմեդ Ռիզան դարձավ յակոբին: Բայց հատկապես կարևոր էր, որ երիտթուրքերի մի մասի մոտ գնալով հասունանում էր կայսրության մյուս ազգերի հեղափոխականների հետ միասնաբար գործելու տրամադրությունը:

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԵՏ ԴԱՇՆԱԿՑԵԼՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐՑԱԼ ՄԵՐԺՈՒՄԸ ՀՆՁԱԿՑԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

1906 թ. սկզբներից երիտթուրքերն ավելի հաճախ էին հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին հանդիպելու ցանկություն հայտնում: Նրանք համագործակցության նոր ուղիներ էին փնտրում ոչ միայն Դաշնակցության հետ, որը ոչ պակաս (եթե չասենք ավելի) պատրաստակամ էր գործակցության ճանապարհին նոր, ավելի արմատական քայլեր կատարելու, այլև հնչակյանների հետ, որոնք որևէ հավատ չունեին նրանց նկատմամբ և չեչտը շարունակում էին դնել հայկական քաղաքական բոլոր ուժերի դաշինքի ստեղծման անհրաժեշտության վրա:

Հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների հետ համագործակցելու երիտթուրքերի ձգտումը տվյալ ժամանակաշրջանում թելադրված էր մի շարք պատճառներով, որոնց թվում պակաս կարևոր չէր այն, որ կայսրության հատկապես արևելյան նահանգներում ստեղծված երիտթուրքական նորաստեղծ

բջիջներն ի վիճակի չէին այն դերակատարությունն ունենալու, ինչ կարող էին վաղուց ձևավորված և իշխանությունների դեմ պայքարի մեծ փորձ ունեցող հայկական քաղաքական ուժերի կառույցները՝ իրենց հեղափոխական գործունեությունում ու փորձառությունում, անդամների թվով, ժողովրդականությունում ու եվրոպայի առաջադիմական շրջաններում վայելած համակրանքով¹: Բացահայտ թե քողարկված հակակրանք տաճելով հայկական քաղաքական ուժերի հանդեպ, երիտթուրքերն ստիպված էին ընդունել նրանց այդ ակնհայտ առավելությունը, սովորել նրանցից և համակերպվել հայկական գործոնի հետ:

Արդեն նախընթաց ավելի քան մեկ ու կես տասնամյակում երիտթուրքական շարժման ղեկավարները բազմիցս համոզվել էին, որ համեմատաբար հեշտ է լեզու գտնել ՀՅ դաշնակցության, քան ՍԳ հնչակյան կուսակցության հետ: Այդ ժամանակաշրջանում հնչակյան և երիտթուրք ղեկավարների միջև մի քանի անգամ տեղի էին ունեցել հանդիպումներ, որոնք անարդյունք էին վերջացել²: Հնչակյանները կոչտ ու անդիջում վերաբերմունք ունեին հատկապես «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ու նրա հիմնադիր Ահմեդ Ռիզայի նկատմամբ, քանի որ դաշնակցականներից շատ ավելի վաղ էին հարաբերվել նրանց հետ և շատ ավելի լավ էին ըմբռնել նրանց բուն էությունը*:

¹ Տե՛ս **Լեւոն Չորմիսեան**, Համայնապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հատ. Բ, էջ 487:

² Տե՛ս **Մ. Կոչար**, *Армяно-турецкое общественно-политические отношения и Армянский вопрос*, с. 78-87.

* Երիտթուրք-Հնչակ փոխհարաբերությունները բացահայտող գրվածքների թվում առանձնանում է Ստ. Սապահ-Գյուլյանի «Պատասխանատուները» արժեքավոր գիրքը, որ հեղինակվել է 1915 թ. օգոստոսին, Կահիրեում և լույս է տեսել 1916-ին, Հեկիոպոլիսում (Եգիպտոս): Գրվածքը նախապես, որպես հոդվածաշար տպագրվել է «Պալքանեան մամուլ», մասամբ էլ «Ինքնավար Հայաստան» պարբերականներում: Լինելով հնչակյան կուսակցության խոշոր ղեկավարներից մեկը, Սապահ-Գյուլյանը երիտթուրք պարագլուխների հետ բազմաթիվ հանդիպումների արդյունքում նրանց մասին կազմել էր խորապես գիտակցված շատ բացասական կարծիք, որը բազմաթիվ հիմնավոր փաստերով արտացոլված է աշխատության մեջ: Գիրքը վերահրատարակվել է 1974-ին, Բեյրութում:

Ստ. Սապահ-Գյուլյանը, որ անձնապես շատ լավ գիտեր ԱՀ-մեղ Ռիզային, քանզի 90-ական թվականների սկզբներից բազմիցս հանդիպել էր նրան, տվել է երիտթուրք պարագլխի հետևյալ բնութագրությունը. «ԱՀմէդ Ռիզան իր ընկերային յարաբերութիւնների մէջ՝ թուրք էր, բառիս ժողովրդական հասկացողութեամբ – բռնազբօսիկ ժպիտ, դանդաղկոտ շարժ ու ձեւեր, յամառ, ռիսակալ, մեղմութեան տակ՝ կոպիտ, սրտի խորքից ատող եւրոպական քաղաքակրթութեան, հիացող՝ մահմեդական, թուրքական մեծութեան: ... Մոլեռանդ էր վերին աստիճան, բայց դա արգելք չէր, որ նոյն հետայն չաւելցնէր, նայելով մանաւանդ իրեն շրջապատողներին, որ իր մայրը աւստրիացի քրիստոնեայ էր»¹:

ԱՀմեղ Ռիզայի գլխավորած «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պարագլուխներից Բեհհաճէդդին Շաքիրը, իր կուսակցութեան ղեկավար մարմնի հանձնարարութեամբ, 1906 թ. հուլիսին մի քանի անգամ այցելում է Փարիզի հնչակյան կենտրոն: Այցելութիւնների նպատակն էր պարզել, թե արդոյոք հնարավոր է կայացնել մի համաձայնութիւն՝ երկու կուսակցութիւնների ուժերը համատեղելու և սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ միասնաբար հանդես գալու համար: «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կազմակերպութեան ղեկավարութիւնը, փաստորեն, ձգտում էր հնչակյանների հետ քաղաքական դաշինք կնքել:

Շաքիրի առաջարկն անսպասելի չէր: Նախորդ բոլոր տարիներին ՄԳ հնչակյան կուսակցութիւնը միշտ հանդես էր եկել արմատական ընդդիմութեան դիրքերից, մերժել էր որևէ զիջում թուրք քաղաքական ուժերին, եթե սրանք պարզ ու հստակ չեն հայտարարել Հայկական հարցի (61-րդ հոդվածի և մայիսյան բարենորոգումների) կենսագործմանն ուղղված իրենց պատրաստակամութեան մասին:

ՄԳՀԿ կենտրոնական վարչութեան անդամների հանդիպումները Շաքիրի հետ դժվարին ընթացք ունեցան: Հնչակի ղեկավարները նրան մշտապես հոռետեսորեն հիշեցնում էին, որ երկու կուսակցութիւնների միջև նախկինում նույնպես եղել են շփում-

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 144:

ներ, երկուստեք փորձեր են արվել մի որևէ համաձայնություն կայացնելու, բայց դրանք վերջացել են անարդյունք, որի գլխավոր պատճառը եղել է կողմերի դավանած գաղափարների անհամատեղելիությունը: Ծեղտվում էր, որ հատկապես անհնար է գործակցել ԱՀմեդ Ռիզայի և Նազրմի հետ՝ նրանց անդիջում դիրքի և անընդունելի գաղափարների համար: Բայց Ծաքիրը հասկացնել էր տալիս, որ այդ երկուսն ամեն բան չեն իրենց կուսակցություն մեջ և որ իրենց հետ են շատ մեծ թվով «երիտասարդներ», որոնք միանգամայն այլ կերպ են մտածում¹: Այս անգամ ամեն ինչ տարրեր կլինի, հավաստիացնում էր նա:

Որևէ հավատ չտածելով Ծաքիրի խոստումների նկատմամբ, Հնչակյան ղեկավարությունը, այնուամենայնիվ, որոշեց ընդառաջ գնալ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ցանկությունը: Նա Ծաքիրին տեղեկացրեց, որ ինքը համաձայն է պաշտոնական բանակցություններ սկսելու թուրքական կոմիտեի ղեկավարների հետ՝ պարզելու որոշ հարցերի շուրջ համաձայնություն կայացնելու հնարավորությունը:

Հնչակյան ղեկավարություն հետ ունեցած զրույցների մասին Ծաքիրը պարբերաբար հաղորդումներ էր անում իրենց կոմիտեի նիստերում, որտեղ և որոշվեց շարունակել երկխոսությունը Հնչակի հետ՝ ավելի բարձր մակարդակով:

Շատ չանցած, կանխապես նշանակված օրը, Փարիզում տեղի ունեցավ երկու կուսակցությունների ղեկավարների պաշտոնական հանդիպումը: Հնչակի կողմից եկել էին Ստեփան Սապաև-Գյուլյանը և կուսակցության ականավոր գործիչ, Տրիպոլիի բանտից փախած և ժամանակավորապես Փարիզում հաստատված Համբարձում Պոյաճյանը (Մեծն Մուրադ), «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կողմից՝ ԱՀմեդ Ռիզան, Նազրմը և Ծաքիրը:

Զրույցն սկսվեց նրանով, որ ԱՀմեդ Ռիզան հայ պատվիրակներին հիշեցրեց օսմանյան ընդդիմադիր կազմակերպությունների Փարիզի առաջին համագումարում (1902 թ.) Ավետիս Ահարոնյանի՝ իրեն ուղղած՝ «Հայերը ամեն թուրքի հետ կարող են

¹ Ստեփան Սապաև-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ Հրատ., էջ 200:

Համաձայնել, բայց պրն ԱՀմես Ռիզա, քեզ հետ՝ երբեք» խոսքերը, ապա և հավելեց. «Այդ կարծիքը փաստացիորէն հերքելու համար՝ ես էլ, իմ ընկերներովս, որոշել եմ ամէն գնով՝ իմ ճանաչած հակառակորդներիս հետ համաձայնութեան գալու: Այնպէս որ, ես մոռացել եմ ամէն անցեալ եւ այստեղ եկած եմ ձեզ հետ համաձայնութիւն կնքելու հաստատ համոզումով: ... Միատեղ գործենք որոշեալ արդիւնքը ձեռք բերելու համար, քանի որ քաղաքական հորիզոնը երթալով աւելի մոայլ է դառնում»¹: Ստ. Սապահ-Գյուլյանը նշել է, որ նա գործածում էր չափազանց ողորջի մի լեզու, անդադար կոչ էր անում Մեծն Մուրադի մարդասիրական, հայրենասիրական զգացումներին՝ միջին ճանապարհ գտնել, համաձայնութիւն առաջ բերել և մոռացնել տալ անցյալի այն «դառնութիւններն ու թշուրիմացութիւնները», որ տեղի էին ունեցել Հնչակի ու «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան միջև²:

Բանակցող կողմերի միջև հենց սկզբից լարվածութիւն ստեղծեց ԱՀմեզ Ռիզայի առաջ քաշած հարցը: Թուրքական կոմիտեի ղեկավարն առաջարկեց նախ քննարկել Օսմանյան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան պահպանման և դրսից սպառնացող վտանգներին համատեղ դիմագրավելու հարցը: «Տակաւին ամէն բան կորած չէ,- մի քանի անգամ ասում էր նա,- դեռ կարող ենք մեր պետութիւնը անկումից ազատել: Արարներից աւելի՝ այս գործի մէջ մեզ կարող են օգնել մեր հայ հայրենակիցները: Միայն հարկաւոր է որ հասկացողութեան գանք եւ մեր փոխադարձ շահերը լաւ հասկանանք»³:

Երիտթուրք պարագլխի հարցադրումը հանդիպեց հնչակյան ներկայացուցիչների վճռական մերժմանը. քանի որ տվյալ առաջարկի ընդունումը կնշանակեր կամավոր հրաժարում Հայկական հարցից, ասել է թե՛ 61-րդ հոդվածի երաշխավոր եվրոպական տերութիւններին՝ հայերին ցույց տրվելիք հնարավոր աջակցութիւնից: Նրանք ասում էին, որ ոչ միայն Բեռլինի, այլև Սան-

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 201:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 202-203:

Ստեֆանոյի, Կիպրոսի դաշնադրություններով ու մայիսի 11-ի (1895 թ.) փաստաթղթով Հայկական խնդիրը միջազգայնացվել է և դադարել միայն Թուրքիայի ներքին խնդիրը լինելուց:

Տրամագծորեն հակառակ տեսակետների բախումը կանխորոշեց հանդիպման վախճանը:

Ձնայած դրան, երկու կողմերի շփումների դուռը բաց էր մնում: Որոշ ժամանակ անց տեղի ունեցավ Հնչակ-երիտթուրք երկրորդ հանդիպումը: Քանի որ այդ ժամանակներում Հնչակի փարիզյան կենտրոնավայրը գտնվում էր Աբդուլ Համիդի և «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի լրտեսական ցանցերի մշտական հսկողութայն տակ, ուստի, հնչակյանների առաջարկով, տեսակցություն-վիճաբանությունը շարունակվեց Փարիզի «Կաֆե Լիլա» սրճարանի առանձնասենյակներից մեկում:

Երկրորդ հանդիպման համար, երկու կողմերի համաձայնությունամբ, որոշվեց հետևյալ ընդհանուր օրակարգը. 1) Հայկական դատ և համապետական ուղղություն, 2) Ինքնավար Հայաստան և Թուրքիա, 3) Դեմոկրատական սահմանադրություն և «Միլ-հատյան սահմանադրություն», 4) Հայկական խնդիր և արտաքին միջամտություն, 5) Սոցիալիզմ և ազգայնականություն, 6) Ազգություն և օսմանականություն (օստոմանիզմ), 7) Կազմակերպություն, քարոզչություն և հեղափոխական գործունեություն, 8) Միջկուսակցական մարմիններ և միջկուսակցական հարաբերություններ, 9) Զեռքերած համաձայնությունների ո՞ր մասերը պետք է հրապարակել¹:

Այս անգամ էլ տարաձայնություններ ծագեցին առաջին հարցի քննարկման ընթացքում: «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ներկայացուցիչները շեշտեցին, որ կայսրության բոլոր ժողովուրդների դատերը սերտորեն կապված են իրար հետ և չեն կարող լուծվել տարբեր ժամանակներում, մեկը մյուսից զատ, հետևապես, դրանց լուծումը հնարավոր է միայն երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանման պայմաններում և համապետական բարենորոգումներ անցկացնելու արդյունքում:

¹ Ստեֆան Սալահ-Գիլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 203-204:

Հնչակյան պատվիրակները Հայտնեցին իրենց վճռական անհամաձայնությունը երիտթուրքերի տեսակետին: Իրողություն է, ասում էին նրանք, որ 1815 թ. Վիեննայի կոնգրեսից ի վեր մեջտեղ է եկել ընդհանուր Թուրքիայի բարեկարգության թեզը, բայց դա ոչ միայն որևէ արդյունք չի տվել, այլև ծառայել է որպես պատրվակ մասնավոր խնդիրների լուծմանը խոչընդոտ լինելու: Նրանք գտնում էին, որ ազատության ճանապարհին հարյուր հազարավոր զոհեր տված Հայ ազգի դատը մյուս ազգերի դատերից առանձին լուծում է պահանջում: Շեշտադրվեց նաև, որ կայսրության բազմաթիվ ժողովուրդներից միայն առավել տառապյալ երկու ժողովուրդների՝ հայերի ու մակեդոնացիների ազգային դատերն են առաջին հերթին ենթակա լուծման նաև այն պատճառով, որ դրանք արտացոլված են միջազգային պայմանագրերում և գտնվում են եվրոպական տերությունների սևեռուն հսկողության ներքո:

Երիտթուրքերը ցանկություն հայտնեցին իմանալու, թե Հայ դատի լուծման ճանապարհին Հնչակյաններն ինչպիսի՞ միջոցների գործադրումն են գերադասելի համարում: Վերջիններս պատասխանեցին, որ իրենց կուսակցությունը, ինչպես նախկինում, հետայսու նույնպես պայքարը շարունակելու է թե՛ խաղաղ և թե՛ զինյալ միջոցներով, մինչև որ Հայաստանն ստանա ինքնավար տարածքի կարգավիճակ՝ Թուրքական պետության կազմում: Հայ պատվիրակները շեշտեցին, որ իրենք ինքնավարություն են պահանջում ոչ թե հայերի, այլ Հայաստանի համար, որտեղ բնակվող բոլոր մարդիկ օրենքի առջև լինելու են հավասար՝ անկախ ազգային և կրոնական պատկանելությունից: Նման անխտրական մոտեցումը, շեշտում էին նրանք, բխում է ոչ միայն նրանից, որ իրենք սոցիալիստներ են, այլև Հայ ժողովրդի ազգային խառնվածքից, նրա լայնախոհությունից:

Հայ ազգին քաղաքական ինքնավարություն տալը պատմություն հրամայականն է, ասում էին Հնչակյան ներկայացուցիչները: Հայաստանի ինքնավարությունն իր ժողովրդագրական սահմաններում մնում է որպես պատմության և մարդկային քաղաքակրթության մնայուն պահանջ:

Երիտթուրք պատվիրակները կարծիք հայտնեցին, որ Հա-

յաստանին ինքնավարութիւն տալուց հետո նույնը պահանջելու են կայսրութեան մյուս բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդները, իսկ դա պետութեան կործանման սկիզբ կնշանակեր:

Ի պատասխան, Հնչակյան ներկայացուցիչներն ասում էին, որ հայերին ինքնավարութիւն տալու դեպքում հնարավոր է, որ Օսմանյան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութիւնը պահպանելու պայմանով նույնը պահանջեն նաև կայսրութեան մեջ բռնափակված ուրիշ ազգեր և որ իրենք դրանում արատափոր բան չեն տեսնում: Չէ՞ որ մինչև թուրքերի Անատոլիա և Բալկաններ թափանցելը այդ տարածքների շատ ազգութիւններ ունեցել են իրենց պետական կազմավորումները: Ոչ թուրք ազգերին ներքին ինքնավարութիւն տալով, թուրքական պետութիւնը ոչ թե չի թուլանա, այլ, ընդհակառակը, կմեղմվեն կայսրութիւնը ծվատող ազգամիջյան հակասութիւնները և դրանով իսկ կամրապնդվի երկրի ներքին կայունութիւնը: Ինչ վերաբերում է երիտթուրքերի մյուս հարցադրմանը, թե Հայաստանում հայերը փոքրամասնութիւն են, Հնչակյանները պատասխանեցին, որ, իրոք, նրանց թիվը մեծապես նվազել էր, բայց դրա մեղքն ամբողջովին ընկնում է թուրքական բռնապետութեան վրա, որը բռնի կրոնափոխութեան միջոցով հայերի մեծ զանգվածներ օտարել է իրենց մայր ժողովրդից, իսկ հարյուր հազարավոր հայեր ստիպված են եղել փախուստ տալ զուլումի երկիր դարձած իրենց հազարամյակների հայրենիքից: Չնայած բոլոր արհավիրքներին, հայերը Հայաստանում, այնուամենայնիվ, հարաբերական մեծամասնութիւն են կազմում:

Այդ առնչութեամբ երիտթուրքերը հետաքրքրվեցին, թե ինքնավարութիւն ստացած հայերը, իրենց դիրքերն ամրապնդելուց հետո, արդյո՞ք չեն փորձի այնտեղից դուրս մղել մուսուլմաններին՝ դրանով իսկ անլուծելի խնդիրներ ստեղծելով կառավարութեան համար: Քանի որ «Հայաստան» անվանումով տարածքի վրա ապրողների մեծամասնութիւնը մուսուլմաններ են, ասում էին նրանք, ուստի նա այժմ լուկ «աշխարհագրական հասկացութիւն» է: «Այդ դեպքում ի՞նչ նպատակի կարող է ծառայել ինքնավարութիւնը»¹, - հարցնում էր Նազրմը:

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 207:

Հնչակյանների առաջ քաշած Հայաստանի ինքնավարություն
հարցի քննությունը տեղի էր ունենում հուլիս 1918 թվականի միջոցառում-
տում: Հատկապես մի հրատապ ներքին գաղութ էին ապրում
Նազրմըր և Ահմեդ Ռիզան: Վերջինս ցանկացավ իմանալ, թե
հնչակյանների կարծիքով, ո՞ր տարածքները պետք է նե-
րառնվեն ինքնավար Հայաստանի սահմանների մեջ և խնդրեց
դրանք ցույց տալ քարտեզի վրա: Միաժամանակ, նա ուզում էր
բացատրություն ստանալ ոչ միայն ինքնավարության ձևի և կի-
րառություն մասին, այլև՝ թե այդ ինքնավարությունն ի՞նչ կապ
և հարաբերություն պիտի ունենա օսմանյան պետության հետ:

Հաջորդ նիստին հնչակյան պատվիրակները ներկայացրին
Հայաստանի պատմական քարտեզը՝ Կիպերտի քարտեզի հետ և
ցույց տվին, թե նրա ո՞ր մասերն են գտնվում Թուրքիայի, Ռու-
սաստանի և Պարսկաստանի տիրապետության տակ: ««Երի-
տասարդները» ոչ միայն տխրեցան, - հետագայում վերհիշել է
Սապահ-Գյուլյանը, - այլև շշմուռեցան, հազիվ թուրքերին կույ էին
տալիս, մեր բացատրությունները լսելիս՝ հոգույ ներքին պատե-
րազմը, խռովքը, որոշ կերպով արտացոլացեր էր իրենց շառ-
գունած դեմքերի վրայ»¹: Նրանց ազմկալից դժգոհությունն
առաջ բերեց հատկապես այն, որ քարտեզում ներառնվել էր
նաև Կիլիկիան: Երիտթուրքերն ասացին, թե որևէ թուրք որևէ
ժամանակ չի համաձայնի, որպեսզի Կիլիկիան մտնի ինքնավար
Հայաստանի կազմի մեջ, քանի որ այդ դեպքում Միջագետքը,
Արարիան, Սիրիան փաստորեն կանջատվեն օսմանյան մայր
պետությունից:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե հնչակյաններն ինչպե՞ս
են պատկերացնում ինքնավար Հայաստանի կառավարման հա-
մակարգը, պատասխանը հետևյալն էր. **ինքնավար Հայաստանը
լինելու է Օսմանյան կայսրության անբաժանելի մասը՝ օժտված
եվրոպական պետությունների հովանավորությունով, առաջնորդ-
վելու է կայսրությունում ստեղծվելիք դեմոկրատական սահմա-
նադրությունով: Ինքնավարությունն ունենալու է խորհրդարան-**

¹ Ստեփան Սապահ-Գիլյան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 208:

նական կառավարում՝ օժտված ընտրովի խորհրդարանով. գործադիր իշխանությունը լինելու է ինքնավարություն կառավարությունը, որը կազմավորվելու է խորհրդարանում, իսկ վարչապետը նշանակվելու է եվրոպական տերությունների և Կ. Պոլսի փոխհամաձայնությունամբ: Վարչապետը և կառավարությունը հաշվետու են լինելու խորհրդարանի առջև: Ինքնավարության մեջ մտնող նահանգներն ունենալու են իրենց տեղական ղեկավար մարմինները, որոնք օժտված են լինելու ամենալայն իրավունքներով և ինքնակառավարման գործառույթներով: Թուրքերենի հետ հայերենը լինելու է պետական լեզու ինքնավարության ողջ տարածքում. հասարակական կարգի պահպանման համար ստեղծվելու է ժողովրդական ոստիկանություն և այլն¹:

Ի վերջո, երկար վիճաբանություններից հետո, երիտթուրք պարագլուխները հայտարարեցին, թե հարցի քննարկման արդյունքում իրենց համար ընդունելի է հետևյալ ձևակերպումը. «Կիլիկիայի համար բարեկարգություններ՝ տեղական պայմաններին համեմատ, իսկ Հայաստանի համար՝ ինքնավարություն՝ ոչ անջատողականության հիմունքով»²:

Անդրադառնալով հնչակյանների արած ակնարկին, թե ինքնավար Հայաստանն առաջնորդվելու է Թուրքիայում ստեղծվելիք լայն ղեմնկրատական սահմանադրությամբ, որն ի գորու լիներ ընդհանուր կայսրության հրատապ պահանջներին բավարարություն տալ, երիտթուրքերը կամեցան իմանալ, թե ինչով ղեմնկրատական չէ միղհատյան սահմանադրությունը, այն սահմանադրությունը, որ սուլթան Աբդուլ Համիդի տապալումից հետո իրենք մտադիր են վերահաստատել որպես երկրի հիմնական օրենք: Հնչակյան պատվիրակները տվեցին հետևյալ բացատրությունը. միղհատյան սահմանադրությունը անփոփոխ է թողնում երկրի բացարձակ միապետական կարգը, պահպանում է իսլամի գերիշխանությունը մյուս կրոնների նկատմամբ և սուլ-

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 207-209:

² Նույն տեղում, էջ 209:

Թանհի աստվածապետական անկապտելի իրավունքը, չի վերացնում ազգային բիրտ խտրականությունն ու անհավասարությունը և այլն: Միղհատյան սահմանադրությունն անփոփոխ թողնելու դեպքում, անհնարին կլինի երկիրը դուրս բերել խոր ճգնաժամից: Անհրաժեշտ է ունենալ նոր, դեմոկրատական սահմանադրություն, ուր ամրագրված լինի ազգերի և կրոնների հավասարությունը և որը բոլոր ազգերին հնարավորություն կտա եռանդուն մասնակցություն բերել Օսմանյան կայսրության համապետական խնդիրների լուծմանը:

Միղհատյան սահմանադրության մասին երիտթուրքերը պարզ ու հստակ արտահայտվեցին տրամազծորեն հակառակ դիրքերից: Նրանք ասում էին, որ դա համապատասխանում է կայսրության բոլոր ժողովուրդների, իհարկե, առաջին հերթին, թուրք ժողովրդի չահերին: Քանի որ թուրքերն արդեն ծանոթ են երկրի այդ հիմնական օրենքին, ուստի դա վերահաստատվելու դեպքում մյուս ազգերը նույնպես, ծանոթանալով դրա բովանդակությանը, կհամոզվեն, որ սահմանադրությունն իսկապես բխում է նաև իրենց ցանկություններից: Ըստ Նազրմի, տարիների ընթացքում միղհատյան սահմանադրությունը կարելի կլինի բարեփոխել ու մոտեցնել եվրոպական երկրների սահմանադրություններին: Իսկ եթե միղհատյանը մի կողմ դրվի և ընդունվի եվրոպական տիպի մի սահմանադրություն, ապա ընդհանուր և հավասար ընտրությունների անցկացման դեպքում քաղաքական իշխանությունը կայսրության մեջ անխուսափելիորեն կխլվի թուրք ժողովրդից և կտրվի այլազգիներին, մի բան, որի հետ թուրքերը երբեք չեն համաձայնի¹:

Սահմանադրության խնդրի քննարկման արդյունքում որևէ համաձայնություն չկայացվեց, քանի որ բանակցող կողմերից յուրաքանչյուրն ամուր մնում էր իր տեսակետներին:

Այսուհետև կողմերն անցան թուրքերի համար ամենացավոտ՝ Հայկական խնդրի առնչությամբ արտաքին միջամտության հարցի քննարկմանը: Երիտթուրքերը վերահաստատեցին,

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 210:

որ իրենք ընդունում են Հայկական Հարցի գոյությունը և պաշտպանելու են դա: Հենց այդ պատճառով, ասում էին նրանք, մենք, ինչպես մինչ այժմ, այսուհետև նույնպես կտրականապես մերժելու ենք օտար, արտաքին որևէ միջամտություն Հայկական խնդրին, դա դիտելու ենք որպես Թուրքիայի ներքին կյանքին, օսմանյան պետություն վեհապետական իրավունքներին հակասող կոպիտ միջամտություն:

Հնչակյանները չհամաձայնեցին երիտթուրքերի բացատրությունը, ասելով, որ Հայկական Հարցը դիվանագիտական սեղաններին է դրվել կայսրություն ուրիշ ազգերի դատերից բոլորովին անկախ և նրա լուծման համար արտաքին միջամտությունն եղել է և կլինի անխուսափելի¹:

Ի պատասխան, երիտթուրքերը կրկին կտրականապես հայտնեցին իրենց անհամաձայնությունը հնչակյաններին և հարցը առկախ մնաց:

Օրակարգի մյուս հարցը վերաբերում էր սոցիալիզմի և ազգայնականությունից փոխհարաբերություններին:

Հնչակյան կուսակցությունների կայացուցիչները ցանկացան իմանալ, թե երիտթուրքերը պատրաստ են ընդունելու դասակարգային պայքարի գաղափարը և ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքը: Նրանք չեչտում էին, որ ինքնորոշման սկզբունքը կյանքում իրականացնելու դեպքում հնարավոր կլինի չեզոքացնել Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ազգերի անջատողական ձգտումները, իսկ հեղափոխական պայքարի ընտրությունը հնարավորություն կտա հեղաշրջել Թուրքիայի քաղաքական, տնտեսական և հասարակական հարաբերությունները և հիմնադիր (սահմանադիր) ժողովի միջոցով ամեն ինչ դնել նոր հիմքերի վրա²:

Երիտթուրքերը հնչակյան ներկայացուցիչներին պատասխանեցին, որ իրենք պատրաստ չեն զբաղվելու նշված խնդիրներով, քանի որ նախ՝ սոցիալիզմի մասին «իրենք շատ բան չգի-

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 210-211:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 211:

տեն», ապա՝ «չեն համաձայնի թուրք ժողովրդին քարոզելու, քանի որ նա պատրաստ է այդպիսի գաղափարներ ընդունել»¹: Նրանց կարծիքով, եթե սահմանադիր ժողով հրավիրվի և նրա միջոցով կառավարություն կազմվի, ապա պետությունը կվերածվի անդամ մի կազմավորման, որը հազիվ կհիշեցնի Օսմանյան կայսրությունը: Թուրքերի մոտ ընդունված էր ասել. «Մենք վեց հարյուր տարվա ազգ ենք. մեր պապերը մի քանի հարյուր վրան շալակած եկան այս երկիրը և լայնածավալ մի պետություն ստեղծեցին: Հիմի ի՞նչ է, չե՞նք կարող պահպանել այն, ինչ ժառանգություն ենք ստացել մեր նախորդներից»: Երիտթուրքերն ավելորդ չհամարեցին հնչակյաններին հիշեցնել, որ իրենք հետևողականորեն առաջնորդվում են ազգայնական դրոշով և հայերն իզուր են հույս կապում միջազգայնականության անորոշ հեռանկարի հետ թուրքիայում: «Ազգայնական չլինել չենք կարող, - ասում էր Նազըմը: - Մեր եւ մեր կուսակցութեան գոյութիւնը, նրա գործունէութիւնը դրանով է պայմանաւորուած. ազգայնականութեան մէջ է, որ մենք տեսնում ենք մեր յարատեւութեան առաջին գրաւականը»²:

Այնուհետև, հանդիպման մասնակիցները քննության առան օրակարգի հաջորդ հարցը, որը վերաբերում էր **ազգութեան և օսմանականության փոխհարաբերությանը**:

Երիտթուրքերը շարադրեցին հարցի սեփական ըմբռնումը: Նրանք նշում էին, որ իրենց նպատակն է Օսմանյան կայսրությունը վերակազմել այնպիսի հիմունքներով, որ նրա մեջ մտնող զանազան այլացեղ, այլակրոն տարրերը ժամանակի ընթացքում կազմեն մի ընդհանուր ընդարձակածավալ զանգված, մի ներդաշնակ մարմին՝ օսմանյան ազգ: Նրանց ուղեղում նույն միտքն էր պտտվում. կատարել տարբեր ազգերի ու կրոնների համահարթեցում՝ «կամավորության» սկզբունքով, իսկ եթե դա չհաջողվի՝ օտար համայնքներին ենթարկել ամբողջական բռնի կրոնափոխության կամ ամբողջական կոտորածների: Նրանք

¹ Ստեփան Սապազ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 211:

² Նույն տեղում:

լիաճույս էին, որ թուրքերի հին երակների մեջ նոր արյուն հոսեցնելով, իրենց առաջարկած միջոցներով կարճ ժամանակամիջոցում կկարողանան կասեցնել օսմանյան պետությունն՝¹:

Նման պայմաններում հնչակյանները գտան, որ միանգամայն անօգուտ է վիճաբանություն ծավալել, քանի որ ընդդիմախոսներն անդրդվելի են: «Երիտասարդները ասացին,- գրել է Սապահ-Գյուլյանը,- որ օսմանականությունը իրենց հիմնական գաղափարներից մէկն է, հետեւապէս, որեւէ գնով չեն կարող տեղի տալ»²:

Եզրափակիչ նիստում, անդրադառնալով օրակարգի վերջին երկու կետերին, որոնք վերաբերում էին քարոզչությունը, միջկուսակցական հարաբերություններին և միջկուսակցական մարմինների ստեղծման նպատակահարմարությունը, կողմերը փոխադարձ հասկացողություն դարձյալ հանդես չբերեցին: Հնչակյանները երիտթուրքերին առաջարկեցին իրենց կուսակցական մարմինների միջոցով քարոզչություն սկսել ինքնավար Հայաստանի մասին արդեն ձեռք բերված համաձայնություն չուրջ, ինչպես նաև ստեղծել միջկուսակցական մարմին՝ ընդունված որոշումների իրականացմանը նպաստելու համար: Սակայն, ինչպես հնչակյանների համարյա բոլոր առաջարկների (բացառությամբ մեկ-երկուսի), այնպես էլ այս առաջարկի նկատմամբ երիտթուրքերը բացասական դիրք բռնեցին: Նրանք հասկացնել էին տալիս, որ իրենք որևէ շահ չունեն ինքնավար Հայաստանի գաղափարի քարոզչության մեջ և ավելորդ են համարում այդ մասին շարունակել խոսակցությունը:

Պարզ դարձավ, որ երիտթուրք պարագլուխները, դրանով իսկ, հրաժարվում են նախորդ նիստում արված հայտարարությունից, թե ընդունում են Հայկական խնդրի գոյությունը:

Երիտթուրքերի կոչտ կեցվածքին նույնքան կոչտ հայտարարություն արեց Ստ. Սապահ-Գյուլյանը, ասելով. «Ոչ մի հայ, ոչ

¹ Տե՛ս Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Երիտասարդ Թուրքիա, էջ 9-11:

² Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 212:

մի հայ կուսակցութիւն չի կարող համաձայնել ո՛չ ձեր սնուցած գաղափարների, ո՛չ էլ ձեր գործելակերպի ու վարուելակերպի հետ: Խնդիրը անձնական չէ, այլ գաղափարական. – դէմ դիմաց են կանգնած հակոտնեայ գաղափարներ՝ հակոտնեայ մարմնացնող կուսակցութիւններով. ուստի, նրանց միջև, այս պայմանների տակ, ո՛չ համաձայնութիւն կարող է լինել, ո՛չ էլ՝ համագործակցութիւն»¹:

Ահմեդ Ռիզա բեյը լուռ էր և ներքին զայրույթը զսպելու ջանքեր էր թափում: Բեհհաէդդին Շաքիրը և «դոկտոր» Նազըմը աճապարեցին հավաստիացնել, որ օրակարգի վերջին խնդիրներն իրենք լավ չեն ուսումնասիրել և դրանց քննարկմանը պատրաստ չեն, ուստի և ծագած թյուրիմացություններն այդ բանի արդյունք են:

Այսպես վերջացան բանակցությունները Հնչակի և «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի միջև: Առաջվա պես, երկու կողմերը տարբեր բեռներում էին՝ որպես քաղաքական հակառակորդներ:

Մեկնելուց առաջ Շաքիրը և Նազըմը խոստացան հաջորդ հանդիպմանը «աւելի պատրաստ գալ»: «Մենք բաժանուցանք, – գրել է Սապահ-Գյուլյանը:– է՛ն գալն էր, որ եկան, է՛ն բաժանուելն էր, որ բաժանուեցանք»²:

Հնչակյան կենտրոնը «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հետ գալիքում որևէ համաձայնության գալու հնարավորություն այլևս չէր տեսնում:

¹ Տե՛ս Ստեփան Սապահ-Գիլյան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 212-213:

² Նույն տեղում, էջ 213:

ՈՐՈՇ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1907 թ. սկզբներին մի բազմազգ կազմակերպություն էր հիմնվել Կահիրեում՝ «Օսմանյան սահմանադրական միություն» անունով, որին մասնակցում էին թուրքահայատակ տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ, այդ թվում՝ հայեր: Կազմակերպությունն ստեղծել էր իր թերթը՝ «Շուրա-ի օսմանիե» («Օսմանյան խորհուրդ») վերտառությամբ: Իր 1907 թ. օգոստոսյան համարներից մեկում թերթը միությունն նպատակը պարզել էր հետևյալ կերպ. 1) Օսմանյան կայսրության ժողովրդին մասնակից դարձնել երկրի կառավարմանը՝ սահմանադրական իշխանություն հաստատելու միջոցով, 2) Միությունն իրեն իրավունք է վերապահում այդ նպատակին հասնելու համար օգտագործել օրինական բոլոր միջոցները, 3) Միության մեջ կարող են մտնել օսմանյան բոլոր հպատակները՝ առանց ցեղի և կրոնի խտրության, 4) Միությունը պետք է ունենա իր կենտրոնական կոմիտեն, որը պետք է զբաղվի ծրագրի վերջնական խմբագրմամբ և որոշի կազմակերպության գործունեության ընդհանուր եղանակը:

Շատ չանցած, լույս տեսավ կազմակերպության ծրագրի նախնական տարբերակը չորս լեզուներով՝ թուրքերեն, ֆրանսերեն, հայերեն, արաբերեն:

Մի այլ առիթով 1907 թ. սեպտեմբերի 28-ին անդրադառնալով կազմակերպության նպատակներին, «Շուրա-ի օսմանիե» թերթը գրում էր. «Մեր նպատակը, որքան պարզ, նույնքան ազնիվ է. արագացնել սահմանադրական մի կարգի ստեղծումը, որը փրկություն միակ միջոցը կարող է լինել Օսմանյան կայսրության համար»: Ասելիքն ավելի հիմնավոր դարձնելու նպատակով, թերթը շարունակում էր. «Մենք ցեղական կամ կրոնական որևէ խտրություն բնավ չենք ընդունում: Քաղաքական լեզվով արտահայտվելով՝ նշենք, որ մեզ համար գոյություն չունի ո՛չ տիրապետող ցեղ և ո՛չ էլ նվաճված ժողովուրդ: Օսմանյան կայսրության յուրաքանչյուր քաղաքացի միևնույն իրավունքներն ու միևնույն պարտականությունները պիտի ունենա

մայր հայրենիքում: Ներկա բռնակալ վարչակարգը մինչև այժմ կայսրութեան այլևայլ ցեղերի և կրոնական համայնքների միջև միշտ առեկտրություն է սերմանել: Մենք պետք է ցույց տանք բոլոր ճնշվածներին, թե որտեղ է չարիքը և նրա արմատը»: Այնուհետև թերթը գրում էր, որ Միությունն անդամագրված տարբեր ազգերի դավակները՝ մուսուլման թե քրիստոնյա, լի են վճռականություն մտապալելու սուլթան Աբդուլ Համիդի հանցագործ վարչակարգը և մարդավայել ապրելու ճանապարհ բացելու օսմանյան հայրենիքի բոլոր քաղաքացիների համար:

Այս օրինակը եզակի էր: Իշխան Սաբահէդդինի կազմակերպությունը սպազիր օրգանում՝ «Թերաքըր» անունով լրագրում տպագրված մի հոդվածի հեղինակը սուր քննադատություն էր ենթարկում Աբդուլ Համիդի՝ համիսլամիզմի վրա հիմնված, չուրջ քառորդ դար տևող քաղաքականությունը: Ի՞նչ է հետապնդում Աբդուլ Համիդն այդ քաղաքականությունը, - հարցադրում էր հոդվածագիրը և ինքն էլ պատասխանում. «Հնդկաստանում, Ռուսաստանում, Աֆրիկայում, մի խօսքով՝ աշխարհի տարբեր մասերում որքան անկախ կամ հպատակ մահմեդական կառավարություններ ու ժողովուրդներ կան, բոլորին բարոյապէս կապել Կ. Պոլսի հետ եւ հարկ եղած դէպքում այդ բարոյական կապի վրայ յենուելով սպառնալ Արեւմուտքին»¹:

Իսկ որքանո՞վ է այդ ձգտումը հիմնավորված, - կրկին հարցնում էր հոդվածի հեղինակը և պատասխանում. բացի թուրքերից, մյուս բոլոր մուսուլմանական ժողովուրդները անգամ չնչին նշանակություն չեն տալիս մուսուլմանների կրոնական գերագույն պետի նստավայր համարվելու Կ. Պոլսի հավակնությունը: Ո՞ւմ հայտնի է, որ, օրինակ՝ մարոկկոցիները խալիֆ են ճանաչում իրենց սուլթանին, շիաները՝ շահին, եմենցիները՝ իմամին, սուննի արաբները՝ իրենց շերիֆներին և այսպես շարունակ: Ուրեմն՝ «մահմեդականների խալիֆայական միություն գոյություն չունի»: Դրա ցայտուն ապացույցներից մեկը «Թերաքըրն» համարում էր այն, որ օրինակ՝ օսմանցի մուսուլմանների մի մա-

¹ Տե՛ս «Վտակ» (Թիֆլիս), № 6, 10 հունվարի 1908 թ.:

սը (թուրքեր և քրդեր) ներկայում կովի մեջ է մյուս մասի (Եմենի արարներ) հետ: «Եթէ մինչեւ այժմ չենք կարողացել օսմանեան ընդհանուր հայրենիքում ապրող մահմեդական ժողովուրդների միջեւ համերաշխութիւն հաստատել, ապա ինչպէ՞ս կարող ենք, ուրեմն, մի ընդհանուր միութեան մէջ առնել եւ սերտ կապեր հաստատել այն ժողովուրդների հետ, որոնց գոյութեան մասին քիչ թէ շատ ծանօթ ենք միայն աշխարհագրութեան գրքերից»¹:

Այնուհետև հողվածագիրը հաստատում էր, որ շատ ավելի վաղ ժամանակներում օսմանցի վեհապետները բավարարվում էին «սուլթան» տիտղոսով: Նրանք հազվադեպ էին գործածում «խալիֆ» բառը: Վեզիրները և պետական խելոք անձինք գտնում էին, որ կառավարությունը պետք է հենել ոչ թե խալիֆայություն, այլ՝ սուլթանություն վրա՝ խույս տալու համար «խալիֆ» հորջորջվող զանազան մուսուլման իշխանների դուրագագացություն վիրավորումից: Աղոթատեղիներում և մզկիթներում անգամ օսմանյան վեհապետները հիշատակվում էին որպես սուլթան, այլ ոչ որպես խալիֆ: Որովհետև ընդհանուր համոզմունքն այն էր, որ սուլթանություն ուժով կարելի է պահպանել խալիֆայության բարոյական ուժը և ոչ թե խալիֆայությունը՝ սուլթանություն գործնական ուժը:

«Թերաքքըն», այնուհետև, շարունակում էր. «Երեսուն տարուց ի վեր Ելզըզի հետեւած քաղաքականութիւնը մեզ մոլորեցրեց եւ ուղղորդեց դէպի խալիֆայութիւն ու համիսլամութիւն: Հէնց այդ ժամանակից մահմեդական հպատակներ ունեցող երրօրական պետութիւնները հանդէս եկան մեր դէմ: Այդքանից յետոյ մենք աղաղակում ենք, թէ Եւրոպան նոր խաչակրաց արշաւանք է սկսել Օսմանեան կայսրության դէմ:

Եթէ մենք անկողմնակալութեան դիրքերից նկատի ունենանք այդ քաղաքականութեան ծնած եւ ծնելիք վտանգները, ապա անկասկած կտեսնենք, որ միայն կրօնի զօրութեամբ աշխարհի 300 միլիոնանոց մուսուլմաններին մի դիւթական ոյժի միջոցով տէր դառնալու խելայեղ միտքը մեր երկրի ամբողջա-

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 6, 10 հունվարի 1908 թ.:

կանութեան գաղափարի համար պատրաստում է մի անդունդ: Երբ կհասնենք այդ անդունդի եզրին, գուցէ միայն այն ժամանակ մեր խելքը մեր գլուխը կհաւաքենք»¹:

Թուրքերից ոչ մեկը համիսլամության և համախալիֆայության քաղաքականութիւնը մինչ այդ այնպես տաղանդավոր կերպով չէր քննադատել, ինչպէս «Թերաքքըրի» աշխատակիցը:

Հիրավի, ինչպէս տեսնում ենք հոդվածից, թե՛ Օսմանյան կայսրության ներսում և թե՛ առավելապես կայսրութիւնից դուրս ոչ թուրք մահմեդական պարագլուխների մեծ մասը ոչ միայն խալիֆի տիտղոսը չէր զիջում օսմանյան սուլթանին, այլև այդ տիտղոսի համար բացարձակ կամ խուլ կովի մեջ էր նրա դեմ: Ավելին, նշված պարագլուխները մշտապես աղոթում էին, որ օսմանյան պետութիւնը որքան հնարավոր է արագ տկարանա և, ի վերջո, ոչնչանա:

Այսպիսով, 20-րդ դարի սկզբին համիսլամության քաղաքականութիւնը Կ. Պոլսի կառավարության համար փոխանակ ուժի աղբյուր լինելու, մուսուլման զանգվածների միջավայրում դարձել էր վեճերի, երկպառակութիւնների և թշնամանքի առիթ:

«Միանգամայն ակնյայտ է,- գրում էր «Մշակը»,- որ եթէ չլինէր ինտրիգների (խարդավանքների) քաղաքականութիւնը, եթէ Թուրքիան աշխատէր ներքին վերանորոգումներով, վերածնուէր՝ առանց հետապնդելու ներքին ցնորքներ, այդ դէպքում նա, որպէս մի ուժեղ եւ հետզհետէ հզօրացող պետութիւն, բնականաբար, պիտի գրաւէր իր կրօնակից պետութիւնների համակրանքն ու աջակցութիւնը: Իսկ այժմ նրա ազդեցութեան դէմ կուում են ոչ միայն քրիստոնեայ տէրութիւններին հպատակ մահմեդական բնակչութիւն ունեցող գաղութները, այլև ինքնիշխան մահմեդական երկրները»²:

Ստեղծված նոր պայմաններում հայ-մակեդոնական ընդդիմադիր ուժին հնարավոր է, որ միանար բուն թուրքական իրականութիւնից սերված երիտթուրքական շարժումը: Այդ ենթադ-

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 6, 10 հունվարի 1908 թ.:

² «Մշակ», № 170, 8 օգոստոսի 1906 թ.:

րուծյունը կարող էր իրական կերպարանք առնել այն պատճառով, որ սուլթանական կարգերի բռնի ուժով տապալմանը ձգտում էին ոչ միայն հայերն ու մակեդոնացիները, այլև երիտթուրքերը: Այստեղից էլ՝ նրանց գործողությունների համակարգման, համերաչխորեն գործելու և միասնաբար հանդես գալու բնական պահանջը:

ՈՉ ԹՈՒՐՔ ՀԵՂԱՓՈՒՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻ ՓՈՐՁ

1905-1906 թվականներին Օսմանյան կայսրության հատկապես եվրոպական մասի ոչ թուրք քրիստոնյա ազգաբնակչության հակասուլթանական տրամադրություններն այն աստիճան էին խորացել, քաղաքական անցուղարձեքն այնտեղ այնպիսի արագությունը էին հաջորդում մեկը մյուսին, որ 1906-ի վերջավորությունն արդեն պատրաստ էր՝ համագործակցության և միություն ենթահողը:

Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, ՀՅ դաշնակցությունը որոշեց համաժողովի հավաքել Բալկանների հեղափոխական կոմիտեների ներկայացուցիչներին: «Դրօշակի» խմբագրության նախաձեռնությամբ՝ այդ ուժերն անցկացրին նախապատրաստական ժողովներ և ընտրեցին պատվիրակներ:

Վերջապես, 1906 թ. դեկտեմբերի սկզբներին ժնևում տեղի ունեցավ նախատեսված համաժողովը, որին մասնակցում էին հույն, մակեդոնացի, բուլղար, սերբ, բոսնիացի, հերցեգովինացի և հայ ժողովուրդների կոմիտեների ներկայացուցիչները:

Համաժողովը մինչ այդ (փոքր բացառություններով) միամյանց հետ առնչություն չունեցող և շատ հաճախ քաղաքականապես խորթացած գործիչների համախմբման առաջին փորձերից մեկն էր և դրանից շատ բան սպասել չէր կարելի: Այնուամենայնիվ, ժողովը միաձայն ընդունեց մի բանաձև, որն ըստ էության կոչ էր բալկանյան և փոքրասիական ազգերին: Փաստաթուղթն այսպիսի բովանդակություն ուներ. 1. Հրաժարվել ներքին պառակտումներից ու փոխադարձ թշնամական քայլերից,

որոնք միշտ ջուր են լցրել ընդհանուր թշնամու ջրաղացին, 2. Թուրքական անամարդկային վարչակարգի դեմ կռիվ մղել միացյալ ու ներդաշնակված ուժերով, 3. Շարունակել պայքարն այնքան ժամանակ, քանի դեռ իրագործված չեն Մակեդոնիայի, Հայաստանի ու Բոսնիա-Հերցեգովինայի ինքնավարությունը և բալկանյան փոքր պետությունների դաշնությունը, 4. Ամեն ինչ անել, որպեսզի արմատական փոփոխություններ և սահմանադրական կարգեր մտցվեն Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների համար՝ նրանց դժոխային վիճակն արմատապես բարելավելու նպատակով:

Ժողովը նաև որոշում ընդունեց նույն ամսվա վերջին ժնևում կազմակերպել ու հրավիրել հրապարակային խոշոր հանրահավաք և մասնակցություն հրավեր ուղարկել Ֆրանսիայի երկու ականավոր գործիչներին՝ Ժան Ժորեսին և Ֆրանսիս դը Պրեսանսեին: Նախատեսվեց, որ ժնևում կայացվելիք հավաքը պետք է շարունակություն ունենա բալկանյան այլ կենտրոններում:

Համաժողովը վերջանալուց հետո, ժնևում հավաք կազմակերպելու համար հարկավոր պատրաստություններ սկսվեցին: Բայց կազմակերպիչ մարմինն անսպասելիորեն ստիպված եղավ դրա հրավիրումը հետաձգել 1907 թ. հունվարի վերջին, որովհետև Պրեսանսեն հիվանդ էր և կարող էր ժնև գնալ միայն այդ ժամանակ, իսկ Ժորեսը, կարևոր գործերով զբաղված լինելով, Փարիզից հեռանալու հնարավորություն չունեց և այդ մասին հետևյալ հեռագիրն էր ուղարկել «Դրօշակին».

«Անհնար է հեռանալ Փարիզից: Սակայն փափագում եմ միացնել իմ բողոքը ձեր բողոքին՝ ընդդեմ սարսափի եւ արեան ուժի, որ Կարմիր սուլթանը տարածել է Հայաստանի եւ Մակեդոնիայի վրայ»¹:

Սակայն 1907 թ. հունվարի վերջերին նախատեսված հավաքը, մեզ համար անհայտ պատճառներով, այնպես էլ տեղի չունեցավ:

¹ «Դրօշակ» № 12 (178), դեկտեմբեր, 1906, էջ 178-179:

Հայկական հեղափոխական ուժերը մեծ ցավ էին ապրում, երբ հակասուլթանական ուժերի միջև անհամաձայնություններ և թշնամություններ էին ծագում:

Ընդդիմադիր կոմիտեների ներկայացուցիչների ժնեհի համաժողովից հետո ՀՅ դաշնակցությունը շարունակում էր իր չթուլացող ջանքերը այդ կոմիտեների հետագա մերձեցման ուղղությամբ: Համաժողովից հետո էլ Դաշնակցության ղեկավար մարմինները և մամուլի օրգանները բազմիցս առիթներ ունեցան խստորեն քննադատելու թշնամություն սերմանողներին: Նրանք մշտապես համերաչխություն կոչեցին էին անում:

1907 թ. սկզբներից չափազանց լարվել էին Հունաստանի և Բուլղարիայի հարաբերությունները: Պատճառը «Մակեդոնական հարցն» էր: Երկու երկրները հավակնություն ունեին ղեռնաթուրքական տիրապետությունից չազատագրված Մակեդոնիայի նկատմամբ: Բուլղարիայում տեղի էին ունենում հակահունական բազմամարդ ցույցեր: Իր հերթին, Հույն երիտասարդությունը խոր ատելություն էր տոգորվում բուլղարների հանդեպ: Հակաբուլղարական լայն քարոզչություն էր հատկապես ծավալել Փարիզում հրատարակվող «Հելլենիզմ» երկշաբաթաթերթը, որը հունական խմբակցություններից մեկի օրգանն էր:

«Դրօշակը» երկու կողմերին կշտամբում էր, գրելով, որ նրանք կատարելապես մոռանում են, որ Մակեդոնիայի, ինչպես և Հույն-բուլղարական շահերը թաքնված են ոչ թե երկու ազգերի փոխադարձ ատելություն և մրցակցության, այլ նրանց ներդաշնակ, համերաչի և բարեկամական գործակցության մեջ:

Հույն-բուլղարական հարաբերությունները հատկապես պղտորում էին Հույն ազգայնականները: «Դրօշակը» ցավով նշում էր, որ Հույն մտավորականության և երիտասարդության «չատ չրջաններ իրենց քաղաքական դաւանանքն են դարձրել ազգայնական ատելությունը, որը ոչ միայն անթույլատրելի է, այլև անմիտ եւ անիմաստ է բալկանեան ժողովուրդների այժմեան պայմաններում»¹: Թերթը համոզված էր, որ, բուլղարների դեմ

¹ «Դրօշակ» № 1 (179), հունվար, 1907, էջ 14-15:

Հանդես գալու փոխարեն, հույները պետք է հետամուտ լինեն այն մեծ ծրագրին, որի նպատակն է սուլթանների ձեռքից խլել Կ. Պոլիսը և դա նորագույն քաղաքակրթությունը հանձնել¹:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, չնայած որոշ տեղաշարժերին, սուլթանական կարգերի դեմ պայքարը դեռ ծավալուն ու գործնական կերպարանք չէր առել: Երբ ուսսական հեղափոխություններին ցարիզմի դեմ համատեղ ու համերաշխ կռիվը իրեն էր քաշում Ռուսաստանի կայսրության ուսս և ոչ ուսս բոլոր ժողովուրդներին՝ սկսած Ֆինլանդիայից մինչև Կովկաս, այդ նույն ժամանակ Օսմանյան կայսրության մեջ համերաշխ կռիվի գաղափարը դեռ մնում էր անհասկանալի և անմատչելի:

* * *

Չմասնակցելով բալկանյան ազգային հեղափոխական կոմիտեների՝ 1906 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած համաժողովին, երիտթուրքերի պարագլուխները իրենց իսկ շարքերի քննադատությունն ենթարկվեցին:

Սաբահեդդինի «Թերաքքը» և նույնիսկ Ահմեդ Ռիզայի «Մեշվերեթ» թերթերը գրում էին, թե արտասահմանում գործող իրենց կազմակերպությունները հետ են ընկնում բուն թուրքիայում ծավալվող հեղափոխական իրադարձություններից: Նրանք վկայակոչում էին բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց էին տալիս իրենց տեսակետի ճշմարտացիությունը: «Թերաքքըն», օրինակ, ողջունում էր, որ 1907-ին Վանում հայկական և թուրքական կազմակերպությունները միասնաբար որոշում են կայացրել ահաբեկել Վանի նահանգի նախկին վալի Ալի բեյին, որն իրականացվել էր նույն թվականի սեպտեմբերի 27-ին, Բաթումում: Թերթը նաև ողջունում էր, որ թուրք և քուրդ առանձին պաշտոնյաներ ու զինվորականներ, երկրի ընդհանուր վիճակը

¹ Տե՛ս «Դրօշակ» № 1 (179), հունվար, 1907, էջ 15:

նկատի առնելով, միանում են հայերին: «Մեշվերեթը» ուշադրություն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ Թուրքիա մուտք գործող իր տպաքանակի մի մասը Թուրքերի շրջանում տարածվում է հայերի ձեռքով: Բերվում էին ուրիշ օրինակներ ևս. Տարոնի Առինջ գյուղում հայերը (մշեցի Համազասպը, առինջցի Արչավիրը, Մամիկոնը և ուրիշներ) ձեռնարկել են «Հուրերիեթ» («Ազատություն») անունով Թուրքերեն մի ձեռագիր Թերթի հրատարակմանը, որն ուղարկվում է Թուրք և քուրդ մտավորականներին ու պաշտոնյաներին: Հայերը հրատարակում ու տարածում են հայերեն և Թուրքերեն հեղափոխական թոռուցիկներ ու կոչեր: Այդ բոլորի հետևանքով, հատկապես, կայսրության արևելյան որոշ տեղերում նահանգների Թուրք և քուրդ շոշափելի թվով պաշտոնյաների, զինվորականների, զարգացած անձանց մոտ նոր մտայնություն է ստեղծվել. նրանք հայերին արդեն նկատում են ոչ թե որպես օտարի ձեռքին մի գործիք, ինչպես համարում էին առաջ, այլ դիտում են որպես համասօսմանյան հեղափոխություն մեկ անհրաժեշտ գործոն:

Բերելով այս և ուրիշ օրինակներ, «Թերաքքըն» և «Մեշվերեթը» գտնում էին, որ այդ բացթողումը (բալկանյան և հայկական ազգային կոմիտեաների համաժողովին չմասնակցելը) առաջիկայում ինչ որ ձևով կարելի է շտկել¹:

Վերջապես, ռուսական հեղափոխությունը երիտթուրք պարագլուխներին ապացուցել էր, որ փոխանակ առանձին ազգային խնդիրներ առաջադրելու, պետք է պայքարել ընդհանուր նպատակների համար, հետևապես՝ պետք է ստեղծել այնպիսի միություններ, ընկերակցություններ, կազմակերպություններ, որոնց մեջ մտնեին Թուրքը և արաբը, հայը և հույնը, կայսրություն մյուս ազգերի ներկայացուցիչները:

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 26, 20 դեկտեմբերի 1907 թ.:

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԵՎ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ

Այդ ամենը հաշվի առնելով, դաշնակցականները նոր հույսեր էին փայփայում, որ թուրք ժողովրդի գիտակցությունից զարգացման ընթացքը կարագանա դեպքերի բերումով և ի վերջո հնարավոր կդառնա հայ և թուրք հեղափոխականների շահագրգիռ ու անկեղծ համագործակցությունն ընդհանուր թշնամու՝ արդուհամրդյան բռնապետությունն դեմ պայքարում: Այդ համոզմունքի հիմքն այն էր, որ երկրում գնալով բազմապատկվում էին վիշտն ու բողոքը և այդ պատճառով դեպքերն օր օրի վրա հրամայական կերպարանք էին ստանում:

«Դրօշակը» գրում էր.

«Քաղաքական այդ նպաստաւոր տազնապի հանդէպ բոլոր դիմադիր եւ յեղափոխական տարրերը՝ թուրք, հայ, արբան, մակեդոն, յոյն, քուրդ, չերքէզ մի գերագոյն պարտք ունեն՝ պատրաստ լինել ծրագրով, տաքտիքով, պատրաստ՝ շարժուելու...»¹:

Թերթն առաջարկում էր «խորհրդակցութեան կոչել բոլոր դժգոհ խմբերը՝ դիմադրական թէ յեղափոխական, մի ընդհանուր կոնգրեսի մէջ մշակել օրուայ անյետաձգելի պահանջները, որոնք պէտք է ներկայացուեն Օսմանեան վաղուայ կառավարութեանն, ինչպէս եւ այն գործնական միջոցները, որոնցով պէտք է ստիպել գործադրելու այդ պահանջները»²:

Նման համաժողովի հրավիրումը ՀՅ դաշնակցությունը համարում էր օրվա հրամայական պահանջ, հատկապես ելնելով Հայաստանում ստեղծված վիճակից, որտեղ դժգոհությունն ընդհանուր էր ամբողջ բազմացեղ բնակչությունից շրջանում:

Ինչպես ցույց է տրված աշխատությունից համապատասխան տեղում, ՀՅ դաշնակցության 1907 թ. տեղի ունեցած չորրորդ ընդհանուր ժողովը հնարավոր էր համարել առաջիկայում Օսմանյան կայսրության հակասուլթանական ուժերի միջև սերտ

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», № 10 (176), Հոկտեմբեր, 1906, էջ 146:

² Նույն տեղում:

գործակցություն հաստատումը: «Համերաշխություն Թուրքիոյ այլատարր ցեղերու հետ» բանաձևում ժողովը եկել էր այն եզրակացություն, որ արդեն նպաստավոր հող է ստեղծված օսմանյան ընդդիմադիր տարրերի համերաշխ գործակցության համար: Ուստի ընդհանուր ժողովն անհրաժեշտ էր համարել սուլթանական կարգերի դեմ մղվող պայքարում գործակցել Թուրք ժողովրդի ընդդիմադիր տարրերի հետ: Այդ գործակցությունը պետք է կազմակերպվեր այնպես, որ կառավարությունը չկարողանար օգտվել հայ ժողովրդի և հայկական հեղափոխության դեմ սև ուժերի՝ մուսուլմաններին գրգռելու առիթներից:

Առաջնորդվելով այս տեսակետով, ՀՅԴ ընդհանուր ժողովը կուսակցության մարմիններին հանձնարարել էր նախապատրաստական բանակցություններ սկսել Թուրք ու մյուս ազգերի այն խմբակցությունների հետ, որոնց քաղաքական հայացքներն ու ձգտումներն ավելի մոտ են Դաշնակցության սկզբունքներին: Ավելին, բանաձևը պահանջում էր համերաշխության հողի և դաշնային սկզբունքի վրա հիմնված ծրագրով ամուր դաշնություն ստեղծել Թուրքիայի տարբեր ազգերի հեղափոխական կուսակցությունների ու տարրերի միջև, և այդ գաղափարի իրականացման համար, առաջին պատեհությունները իսկ, նրանց մասնակցությամբ, համաժողով հրավիրել:

ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովի՝ Թուրքերի հետ համերաշխություն հաստատելու մասին որոշումով ազդարարվել էր, որ անհրաժեշտ է ամեն ինչ անել նրանց համոզելու, որ Դաշնակցությունը Հայաստանը Թուրքիայից անջատելու որևէ նպատակ չունի:

Միաժամանակ, ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովը որոշել էր պաշտոնապես մերժել հայկական հեղափոխական կուսակցությունների ուժերը համատեղելու անհրաժեշտության մասին ՍԳՀԿ Կենտրոնական վարչության 1907 թ. մարտի 16-ի գրությունը¹: Ժողովի որոշման հիման վրա՝ ՀՅԴ Արևելյան բյուրոն 1907 թ. հուլիսի 15-ին հնչակյան ղեկավարությունը ուղարկում

* Փաստաթղթի լրիվ շարադրանքը տե՛ս «Նխիթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատ. Ե, Պէյրուի, 2007, էջ 349:

է պաշտոնական պատասխան, որով տեղեկացնում է, որ քննարկելով նամակը, ընդհանուր ժողովը եկել է այն եզրակացության, որ Հայ Հեղափոխականների Համաժողովի գումարումը դեռևս «վաղաժամ» է¹: Եվ դա բացատրվում էր նրանով, թե «Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների կոնգրեսի Հարցը լուրջ նշանակութիւն կարող է ունենալ այն դէպքում միայն», երբ Թուրքահայաստանում, բացի Դաշնակցությունից, նաև ուրիշ Հեղափոխական ուժեր գոյութիւն ունենան²: Ահա՛ Հնչակյան դեկավարութեանն ուղղված ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի պատասխանի ամբողջական շարադրանքը.

«1.— Նկատի ունենալով որ Դաշնակցութեան եւ Հնչակեան Հատուածների մէջ Համերաշխ գործակցութիւնը կարող է տեղի ունենալ միայն այն դէպքում, երբ Հնչակեան տեղական մարմինները իրենց առօրեայ ընթացքով եւ յեղափոխական գործունէութեամբ վստահութիւն կը ներշնչեն Դաշնակցական տեղական մարմիններին,

2.— Նկատելով որ կուսակցական Հողի վրայ տեղի ունեցած ընդհարումները իրենց ցաւալի հետեւանքներով վնասում են Համերաշխութեան գործին եւ պահանջում են խաղաղեցնել միջոցների կիրառութեամբ,

3.— Ընդունելով որ յեղափոխական կուսակցութիւնների կօնգրէի Հարցը լուրջ նշանակութիւն եւ գործնական արժէք կարող է ունենալ այն դէպքում միայն, երբ Երկրում բացի Դաշնակցական մարմիններից, գոյութիւն կ'ունենան Հնչակեան եւ այլ յեղափոխական մարմիններ,

Որոշեց.

Ա.— Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների կօնգրէի գումարումը ներկայումս Համարել վաղաժամ:

Բ.— Միջկուսակցական ատեանի առաջարկը ընդունել (Համաձայն ներկայ ժողովի նախորդ որոշման եւ այլն)»³:

¹ «Հնչակ» (Փարիզ), № 6 Հունիս, 1907, էջ 70:

² Նույն տեղում, էջ 71, տե՛ս նաև «Դրօշակ», № 5 (183), մայիս, 1907, էջ 72:

³ Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց. 1890-1925, Ֆրեզնօ, 1930, էջ 129-130:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՑԻՆ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՄԱՆՄԲՄԱՆ ԱՆԴԱԴՐՈՒՄ ԿՈՉԵՐ

Դաշնակցությունյան պատասխանը ծանր խոհեր էր առաջ բերել ՍԴՀԿ Կենտրոնական վարչություն մեջ: Հնչակյանների համար անըմբռնելի էր, թե ինչո՞ւ Դաշնակցություն բարձր դեկավարությունը «վաղաժամ» է համարում հայկական կուսակցությունների համաժողովի գումարումը, այն դեպքում, երբ համաժողովներ գումարելու առաջարկներ է անում թուրքերին, քրդերին, ալբանացիներին: «Եթէ թուրքերի հետ կարելի է երկու անգամ ժողովի գալ,- գրում էր «Հնչակը», - կարծում ենք, որ մի անգամ էլ կարելի է գալ եւ հայ կուսակցությունների հետ – այդտեղ երկիւղ կրելու ոչինչ չկայ»¹:

Ականավոր հեղափոխական, հնչակյան կուսակցությունյան ղեկավարներից Համբարձում Պոյաճյանը (Մեծն Մուրադ) դեռևս 1906 թ. սեպտեմբերին հանդես էր եկել հայկական բոլոր քաղաքական ուժերին և հոսանքներին ուղղված համերաշխությունյան կոչով, որ առանց հապաղելու պետք է ստեղծել բոլոր ազգային կուսակցությունների սերտ միաբանություն՝ միասնական ուժերով թուրքական բռնակալություն դեմ ավելի արդյունավետ կերպով պայքարելու համար: Կոչը լույս էր տեսել «Հնչակ» թերթի 1906 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերի միացյալ համարում:

«Ընդունուած իրողութիւն եւ ճշմարտութիւն է,- գրում էր Մեծն Մուրադը,- որ քաղաքական կուսակցութիւնները ազգի մը կամ ժողովուրդի մը յառաջդիմութեան ազդակներն են եղած, բայց տխուր իրականութիւնն է, որ մեր մէջ կուսակցական անուան տակ եղած պայքարը աւելի եսական, թշնամական եղած է, քան թէ՛ գաղափարական, եւ, դժբախտաբար, կուսակցութիւնները (քիչ բացառութեամբ), կուսակցամոլ դառնալով՝ գործը հետզհետէ ծայրայեղութեան եւ դատապարտելի եղբայրասպանութեան հասցուցած են:

Չեմ կարող հաստատել, թէ ըլլայ մէկը, որ բռնակալի լուծին

¹ «Հնչակ», № 6, հունիս, 1907, էջ 71:

ծանրութիւնը քիչ թէ շատ զգացած ըլլայ՝ ու միութեան կամ համերաշխութեան օգուտը ժխտէ:

Չ'ըսեմ ամէնը, այլ շատերը կը սպասեն այս կենսական հարցին յաջող ելք մը տրուելուն. սակայն պէտք է գիտնալ, որ գործը այն ժամանակ դիւրացած եւ համարեայ թէ վերջացած կ'ըլլայ, երբ իւրաքանչիւրս իր կարգին կ'աշխատի գործնական քայլեր առնել. այսինքն՝ ամէն մէկը իր պատկանած կուսակցութեան, գտնուած շրջանակին մէջ ջանայ մարել արդէն արծարծուած թշնամական վրէժխնդրական ու եսական կիրքերը, վերջ տալով քինախնդրութեան ու բամբասանքին:

Ամէնքս ալ անյիշաչար ըլլալով՝ պէտք է աշխատինք անբիծ ու մաքուր սրտով մօտենալ իրարու եւ եղբայրական ձեռք երկարենք փոխադարձաբար»¹:

Այսուհետեւ, ճշգրիտ կանխատեսելով հայ ժողովրդին սպասող սարսափները, Մեծն Մուրադը գրում էր. «... Ոչ ոք գիտէ, թէ վաղը քաղաքական կացութիւնը ինչ խառնափնթոր վիճակ կը ստանայ եւ ինչ անսպասելի պատահարներ ու պատեհութիւններ կը ծագին ու կրնան ծագիլ ... Վաղուան ծագելիք խառնաշփոթութեանց մէջ, մեր գոյութեան սպառնացող ահեղ վտանգը կարող է ըլլալ վատ՝ քան զառաջինն եւ որուն մասին մտածելն իսկ մարդուս սոսկում կ'ազդէ...»²:

Իր ազգի համար ոչ հեռու գալիքի ճակատագրական վտանգը կանխատեսող մեծ հայր կրկին հիշեցնում էր բախտորոշ պահին ամեն մի հայորդու սրբազան պարտականութիւնը և բոլոր հայկական քաղաքական կազմակերպութիւններին ու նրանց ղեկավարութեան պարտքը.

«Աչքի առաջ ունենալով այս բոլորը, - նշում էր Մեծն Մուրադը, - պարտք կը զգամ դիմում ընել հայ ժողովուրդին, միահամուռ յեղափոխական գործին փարելու եւ խնդրել կուսակցութեանց վարիչ մարմիններէն, որպէսզի մեր ցրուած ոյժերը ընդհանուր թշնամուոյն դէմ համերաշխեցնելու կամ միացնելու

¹ «Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակեան Կուսակցութեան, 1887-1962», հատ. Ա, Պէյրութ, 1962, էջ 299-300:

² Նույն տեղում, էջ 300:

գաղափարին զարկ տան եւ աշխատին իրականացնել այդ:

Եւ որպէսզի այդ ցանկալի գաղափարը օր առաջ մարմին ստանայ, կրկին ու կրկին կը խնդրեմ, որ Հայ յեղափոխական կուսակցութեանց մարմինները միջոցներ ձեռք առնեն՝ կազմելու Հայ Յեղափոխական Քոնկրէս մը, որուն մասնակցին՝ անխտիր Հայ ժողովրդեան մէջ գործող բոլոր կուսակցութեանց ներկայացուցիչները»¹:

«Հնչակ» թերթի նույն Համարում տպագրվել էր նաև կուսակցութեան Կենտրոնական վարչութեան պաշտոնական գրութիւնը ՀՅ դաշնակցութեան պատկան մարմնին, ուր ասված էր, որ Մեծն Մուրադի առաջարկը միանգամայն տեղին է ու ժամանակին: Վարչութիւնը գտնում էր, որ անհապաղ պետք է ստեղծել միջկուսակցական մի աստիճան՝ Հայութեան ուժերը մեկտեղելու և սպասվելիք վտանգները միահամուռ ջանքերով դիմագրավելու համար: Կարևորագույն այդ գործը կատարելուց հետո միայն կարելի կլինէր մտածել Օսմանյան կայսրութեան ընդդիմադիր տարրերի համաժողով հրավիրելու մասին:

Հնչակյան Կենտրոնական վարչութիւնը, Համագործակցութիւն առաջ բերելու նպատակով, գրավոր առաջարկ ներկայացրեց Դաշնակցութեան ղեկավարութեանը՝ ՀՅԴ առաջիկա ընդհանուր ժողովում քննարկելու համար:

Ամբողջ 1906 թ. վերջավորութեանը և 1907 թ. առաջին ամիսներին Հնչակի ղեկավարութիւնը և Հնչակյան մամուլը չէին դադարում տազնապ Հնչեցնելուց և անդադրում շարունակում էին ազգային միասնութեան կոչեր հղել Դաշնակցութեանը:

Հայ Յեղափոխականների միջև համերաշխութիւն և այդ հողի վրա միութիւն ստեղծելու գաղափարի իրականացումը Հայութեան մշտական բաղձանքը, ակնկալիքը և պահանջն է եղել:

Ի՞նչն էր իրարից բաժանում Հայ Յեղափոխականներին: Ամենից առաջ՝ ինչպես սկզբունքների, այնպես էլ գործելակերպի տարբերութիւնները: Դրանց գումարվում էին անհատական տեսակետները, եսամոլութիւնը, փոքրոգութիւնը, կուսակցա-

¹ «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, 1887-1962», Հատ. Ա, էջ 300:

մուլտիթյունը և այլ դատապարտելի զրդապատճառներ, որոնք, սակայն, միշտ քողարկված էին լինում սկզբունքների կամ աշխարհայացքների տարբերությունն պատրվակի տակ:

Բոլոր ազգերի մեջ կուսակցությունների առաջացումը սկիզբ է առնում սկզբունքների և աշխարհայացքների տարբերություններից: Հենց այդ պատճառով է, որ նույն երկրում առաջանում են տարբեր կուսակցություններ՝ ազատական, պահպանողական, արմատական, ազգայնական, կոմունիստական և այլն, որոնք բոլորն ունենում են իրենց տարբեր սկզբունքները, քաղաքական դավանանքը, աշխարհայացքը:

Հենց այդպիսի հիմքի վրա էին ստեղծվել հայ հասարակության մեջ առաջացած քաղաքական ուժերն ու հոսանքները՝ արմենական, հնչակյան, դաշնակցական, վերակազմյալ հնչակյան և դեռ ուրիշ երկրորդական հատվածներ ու խմբակցություններ:

Ներելի¹ էր արդյոք, որ հայկական կուսակցությունները գծավելով անջատվում, հեռանում էին իրարից և նույնիսկ թշնամանում, այն դեպքում, երբ անվիճելիորեն կարող էին միասին ընթանալ գոնե մի քանի հանգրվան:

ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովի օրերին հնչակյան կուսակցության Կենտրոնական վարչությունը 1907 թ. մարտի 16-ի թվով, ժողովի անունով ուղարկել էր մի գրություն, ուր նշված էր, որ «հնչակեանների եւ դաշնակցականների միջեւ տեղի ունեցած մի կարգ ողբալի ընդհարումները եւ սպանությունները առիթ են տուել կուսակցութեանս հինգերորդ պատգամաւորական ժողովին բանակցութեան մէջ մտնելու կուսակցութեանդ Արեւմտեան բիւրոյի հետ՝ միջկուսակցական բախումների առաջն առնելու նպատակով»: Եվ որպեսզի երկու կուսակցությունների միջև այլևս չառաջանան եղբայրասպանություններ և զանազան ցավալի դեպքեր, վարչությունը առաջարկում էր երկու կուսակցությունների ներկայացուցիչներից կազմել մի միջնորդ դատարան, որի մշակած կանոնական սկզբունքները կօգնեին մեկընդմիշտ վերջ տալու միջկուսակցական ընդհարումնե-

¹ «Հնչակ», № 6, հունիս, 1907, էջ 69:

րին և եղբայրասպանություններին: Կենտրոնական վարչությունը կրկին շեշտում էր, թե քանի որ թուրքական բռնապետությունը Հայկական դատի առջև ստեղծել է անասելի դժվարություններ, իսկ այդ պայմաններում շարունակվում են «մեր մէջ տիրող ... անտեղի կոխները եւ փոխադարձ ընդհարումները», որոնք «թուլացնում, ջլատում եւ վնասում են Հայ յեղափոխական գործի յաջողութեանը», ուստի «կուսակցութեանս Կեդրոնական Վարչութիւնը ամենայն պատրաստակամութեամբ ընդունեց ընկեր Մուրատի առաջարկը», այն է՝ փոխանակ ջանքեր գործադրելու երիտթուրքերի հետ բարեկամություն հաստատելու ուղղությամբ, շատ ավելի կարևոր է «կազմել մի «Հայ յեղափոխական կոնգրես», որին մասնակցէին Տաճկահայ Դատի լուծմանը աշխատող բոլոր Հայ կուսակցութիւնները»¹:

Հայկական ազգային ուժերի համախմբման դեմ Դաշնակցություն հանդես գալը համարելով «կուսակցական նեղ հաշիւներից բխող քանդիչ քաղաքականութիւն», Հնչակյան Կենտրոնական վարչությունը մի վերջին փորձ արեց Հայկական կուսակցությունների կոնգրեսի գաղափարը լսելի դարձնելու նրան: Վարչությունը «Մեր պատասխանը» վերտառությամբ բաց նամակ հղեց ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյին: Նշելով, որ դաշնակցական-հնչակյան հակառակությունների վերացման համար այժմ ավելի նպաստավոր պայմաններ կան, քան կային նախկինում, ՍԳՀԿ Կենտրոնական վարչությունը դա բացատրում էր նրանով, որ «առաջ հնչակեան եւ դաշնակցական տեղական մարմինները» իրարու հակառակում, իրարու թշնամանում էին, որովհետև մին սոցիալիստ էր, միւսը՝ ոչ-սոցիալիստ, բայց այժմ, «երբ Դաշնակցութիւնը հարկադրուեցաւ սոցիալիզմը անբաժան նկատել Հայկական Դատից», ուստի «համերաշխ գործունէութեան խոչընդոտ հանդիսացող ազգակններից մի մեծը վերացել է»²: Վարչությունը կրկին ու կրկին շեշտում էր, որ տվյալ

¹ «Հնչակ», № 6, հունիս, 1907, էջ 69-70, տե՛ս նաև «Նխութեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատ. Ե, էջ 349:

² «Հնչակ», № 6, հունիս, 1907, էջ 72:

պահին միջկուսակցական թշնամություններին վերջ տալու և ընդհանուր համերաշխություն ստեղծելու միակ ազդու և կտրուկ միջոցը հայկական համաժողովի հրավիրումն է¹:

Չնայած բոլոր նախազգուշացումներին ու քննադատություններին, Դաշնակցությունն անդրդվելի մնաց: Հնչակի «Մեր պատասխանը» նամակը նույնպես անպատասխան թողնվեց: ՀՅԴ ղեկավարությունն այլևս լսել անգամ չէր ուզում հայկական ազգային քաղաքական ուժերի համաժողով հրավիրելու և հայության ուժերը համատեղելու մասին:

Նույնիսկ այդ պայմաններում հնչակյանները համատեղ գործակցություն հույսեր էին փայփայում: Իր մի բանախոսություն մեջ, վերակազմյալ հնչակյանների նշանավոր գործիչներից Միհրան Տամատյանն ասում էր.

«Գօնկրէսի առաջարկը ոմանց կողմէ մերժուեցաւ կամ «վաղաժամ» համարուեցաւ. բայց այդ պատճառ մը չէ՛ յուսահատելու. եւ եթէ հայ յեղափոխական կարեւոր ուժերը չի կարողանան մօտ ժամանակի մէջ համերաշխել կամ միանալ, գօնկրէսը կը գումարուի եւ կը բերէ մեզի վաղուց ցանկացուած համերաշխութիւնը»²:

Յավոք, հայկական կուսակցությունների համաժողով չհրավիրվեց և հայ քաղաքական դաշտը առաջվա պես մնաց ցաքուցրիվ: Դաշնակցությունը գերադասեց դաշինք կնքել երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հետ: Նրա գործիչներն ինչպես Թուրքիայի տարածքում, այնպես էլ արտասահմանում հանդիպումներ ունեցան թուրք և այլազգի ընդդիմադիր կազմակերպությունների ու խմբերի և, առաջին հերթին՝ երիտթուրքերի ներկայացուցիչների հետ, որոնց արդյունքում որոշ պայմանավորվածություններ ձեռք բերվեցին: Այդ հանդիպումները զուգորդվեցին երիտթուրք ղեկավարների մոտ արդեն խմորված տրամադրություններին՝ հրավիրել հակասուլթանա-

¹ «Հնչակ», № 6, հունիս, 1907, էջ 69, տե՛ս նաև «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատ. Ե, էջ 349:

² «Ազգ», № 41, 25 հունվարի 1908 թ.:

կան ուժերի միավորման ու համախմբման համաժողով*:

ՀՅ դաշնակցություն՝ երիտթուրքերի հետ գործակցություն քայլը համարելով արդարացված ստեղծված նոր հանգամանքներով, «Դրօշակը» գրում էր.

«Ոչ մի տարակոյս, որ լայնածաւալ կայսրութիւնը երկունքի մէջ է եւ նրա բարեյաջող ազատագրումը պահանջում է բոլոր տարրերի ջերմ ու գործուն մասնակցութիւն: Մինչեւ օրս մենակ էինք կոուի դաշտում, մեկուսացուած ու հալածուած չորս կողմերից: Չը հասկցուած, չը գնահատուած ոչ ոքից: Այժմ ստեղծուել են կոուի համար այնքա՛ն նպաստաւոր պայմաններ, այժմ այնքա՛ն բազմապատկուել են յաղթանակի շանսերը, սկիզբ է առել եւ արդէն իսկ գլուխ է բարձրացնում այն ահեղ ու արգասաւոր ոյժը, որ կոչուում է «Ըմբոստ Տարրերի Միութիւն»: ... Պէտք է յարատեւ ոյժ ներշնչել այդ միութեանը: Հայ ժողովուրդը՝ այժմ աւելի քան երբեւիցէ, վստահ ու զուարթ՝ պիտի մնայ կոուի դաշտում, պիտի միանայ իր բախտակից մահմեդականներին, եթէ չէ ուզում դաւաճանել իր կենսական շահերին եւ իր պատմական առաքելութեանը»¹:

Համաժողովին մասնակցելու իր համաձայնությունը տալուց հետո, ՀՅ դաշնակցությունը դիմեց հնչակյան և վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություններին՝ առաջարկելով միասին գնալ համաժողովին և խորհրդակցաբար ու միասնաբար այնտեղ ճշտել հայկական դիրքը:

1907 թ. դեկտեմբերի առաջին օրերին, բանասեր Կարապետ Բասմաջյանի միջնորդությամբ, ՀՅ դաշնակցության ներկայացուցիչ Սաչատուր Մալումյանը (է. Ակնունի) հանդիպեց հնչակ-

* Որոշ աղբյուրներում նշված է, որ համաժողովի հրավիրման նախաձեռնությունը պատկանել է ՀՅ դաշնակցությանը և հատկապես կուսակցության ղեկավարներից, Արևմտյան բյուրոյի անդամ Սաչատուր Մալումյանին (է. Ակնունի), որն այդ նպատակն իրականացնելու համար հանդես է բերել եռանդուն ու անվհատ ջանքեր (տե՛ս օրինակ՝ «Արմենիա» (Մարսել), 28 մարտի 1908 թ., «Հայրենիք» լրագիր (Բոստոն), № 14 (456), 4 ապրիլի, 1908 թ.), Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение, с. 243):

¹ «Դրօշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 164:

յանների ղեկավարներից Ստեփան Սապահ-Գյուլյանի և Համբարձում Բոյաջյանի (Մեծն Մուրադ) հետ:

Ակնունին հայտնեց, որ Դաշնակցությունն ինքն է նախաձեռնում Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերի համաժողովի հրավիրումը և առաջարկեց, որպեսզի հնչակյանները նույնպես մասնակցեն դրան: Վերջիններիս զույգ ներկայացուցիչները պատասխանեցին, որ իրենք բազմիցս հայտարարել են և այժմ էլ նույնը կրկնում են, որ ավելի նպատակահարմար է նախ հրավիրել հայկական քաղաքական կուսակցությունների համաժողով, որտեղ ընդհանուր համաձայնություն գալուց հետո միայն կարելի կլինի ձեռնարկել կայսրություն ընդդիմադիր ուժերի համաժողովի հրավիրումը: Ակնունին հավանություն չտվեց հնչակյանների առաջարկին և, հենվելով ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովի՝ Թուրքերի հետ համագործակցություն հաստատելու որոշման վրա, շեշտեց, որ իրենք երիտթուրքերի հետ անհապաղ համերաշխ գործակցություն պիտի հաստատեն՝ «ներանց միջոցով տանելի մի դրուժին յառաջ բերելու համար»¹:

Հանդիպման ավարտից հետո Հնչակի Փարիզի կենտրոնը պաշտոնական նամակ ուղարկեց Դաշնակցության ղեկավարությունը, որով նրան հիշեցնում էր Համբարձում Պոյաճյանի 1906 թ. աշնանը արած համերաշխության կոչի մասին կուսակցության կենտրոնական վարչության դիրքորոշումը, ապա կրկին հաստատում հայկական քաղաքական կուսակցությունների ուժերը միավորելու իր պահանջը:

Հնչակյանները գտնում էին, որ երիտթուրքական շարժումն իր ծրագրերով և գաղափարաբանությամբ որևէ ընդհանրություն չունի հայկական ազատագրական շարժման և այդ շարժումը ղեկավարող կուսակցությունների հետ (Թերևս բացառություն էին համարում, որ հայկական հեղափոխական կուսակցությունների և երիտթուրքերի դիրքորոշումը համընկնում էր Աբդուլ Համիդի բռնակալական վարչակազմը տապալելու հարցում): Հետևապես, խոսք չի կարող լինել երիտթուրքերի և հայ հեղափոխականների անկեղծ գործակցության մասին:

¹ Տե՛ս Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, էջ 223:

Ինչ վերաբերում էր օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի համա-
ժողով գումարելուն, ապա Հնչակյան Կենտրոնը կրկին վճռակա-
նապես մերժեց տվյալ պահին երիտթուրքերի հետ որևէ հարց
քննարկել, միաժամանակ չբացառելով նրանց հետ երկխոսու-
թյունը, եթե վերջիններս հրաժարվեն հայ ժողովրդի նկատմամբ
իրենց ազգայնամոլական զգացումներից:

Հնչակյան Կենտրոնը նամակում նաև նախատում էր Դաշ-
նակցության ղեկավարութանը, որ նա ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր
ժողովում ընդունել տվեց հայկական հեղափոխական կազմա-
կերպությունների համաժողովի գումարման անհրաժեշտության
մասին Հնչակյանների առաջարկը մերժող բանաձև, բայց ահա՛
այժմ սիրով ընդառաջ է գնում երիտթուրքերի հետ համաձայ-
նության գալու առաջարկին¹:

Օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի համաժողովին մասնակցելու
համար Դաշնակցությունը դիմեց նաև վերակազմյալ Հնչակյան
կազմակերպութանը: ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոն հետևյալ հրա-
վերն ուղարկեց այդ կազմակերպութան Կենտրոնական վարչու-
թյանը.

«Օսմանեան այժմեան ըէժիմի դէմ կոուռղ եւ բողոքող տար-
րերէն մի քանիսի մէջ միտք է յղացել կազմակերպել մի ընդհա-
նուր Կօնգրէ, որուն պիտի հրաւիրուին Թուրքիայի այլեւայլ ազ-
գութիւնների եւ քաղաքական խմբակցութիւնների ներկայացու-
ցիչները՝ արտայայտելու մի ընդհանուր բողոք այժմեան կարգե-
րի դէմ եւ մշակելու մի ընդհանուր գործելակերպ՝ նոր կարգեր
հաստատելու համար:

Հաւատացած որ դուք եւս կը կամենաք մասնակցել այդ
նպատակով կազմած Կօնգրէին, մենք գտնում ենք նպատակա-
յարմար նախօրօք կազմել հայ կազմակերպութիւնների եւ քա-
ղաքական խմբերի նախապատրաստական խորհրդակցութիւն,
որոշելու համար հայերիս դիրքը եւ քննելու այն առաջարկները
որ կարող ենք ներկայացնել ընդհանուր Կօնգրէին»²:

¹ «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962», հատ. Ա,
էջ 303:

² Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական
կուսակցութեանց. 1890-1925, էջ 132:

Ըստ որում՝ ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոն մեկ ամսվա պայմանա-
ժամ էր դրել պատասխանի համար:

Վերակազմյալների Կենտրոնական վարչությունը մերժեց
հրավերը՝ դա երիտասարդ թուրքերի հերթական խարդախ
խաղը համարելով: Կենտրոնական վարչությունում այս հարցի
քննարկման ժամանակ վերակազմյալ հնչակյան գործիչները հի-
շեցնում էին, որ երիտթուրքերը շատ բան են արել հայոց ազ-
գայնական զգացումները չեզոքացնելու, հայ հեղափոխական-
ների՝ միմյանցից անջատ լինելու ձգտումները խորացնելու հա-
մար, և դա արել են հայերին իրենց կառքին լծելու համար:
Ելույթ ունեցողները համակարծիք էին, որ թուրք հեղափոխա-
կանների մի մասի հետ կարելի է ճանապարհ գնալ, բայց ոչ
երբեք իթթիհադական երիտթուրքերի հետ:

«Ազգ» թերթի շուրջ համախմբված վերակազմյալներն ան-
միջապես ողջունեցին իրենց կազմակերպությունից ղեկավարու-
թյան դիրքորոշումը, իսկ «Ձայն հայրենեացի» շուրջ համա-
խմբվածները թեև համաձայնություն հայտնեցին Դաշնակցու-
թյան առաջարկին, բայց միաժամանակ հայտնեցին, թե իրենց
չարքերում «յարմար մարդ չկայ» ներկայանալու համաժողո-
վին¹:

Արխիվային մի նյութի* հեղինակը անդրադառնալով հակա-
սովթանական ուժերի դաշինք ստեղծելու խնդրին, առաջադրում
էր պատասխաններ պահանջող հարցեր. 1) Հայկական հարցը
պետք է կազմի մի առանձին ամբողջություն, թե՞ թուրքիայի
ընդհանուր բարեկարգման մի մասը, 2) Դաշնակցությունը չա-
րունակելու է նախկինի պես ուժեղությունը արծարծել Հայկա-
կան հարցի լուծման անհրաժեշտությունը, թե՞ թուրքահայու-
թյան բախտը բացառապես կապելու է թուրքիայի ընդհանուր
բարեկարգման հետ, 3) Արդյո՞ք հնարավոր է լինելու միանալ
մուսուլման տարրի հետ և համատեղ պայքար մղել նույն նպա-
տակների համար:

¹ Տե՛ս «Արեւելք» (Կ. Պոլիս), № 6882, 23 օգոստոսի 1908 թ.:

* Երկու և կես էջանոց նյութի սկզբնամասը բացակայում է և հեղինակի ու
ամսաթվի նշում չունի:

Վերադառնալով իր բարձրացրած այս հարցերին, նյութի հեղինակը հիշեցնում է, որ վերջերս Թուրքիայի մի քանի վայրերում տեղի են ունեցել մուսուլմանների աննշան շարժումներ, որոնք կարող են նպաստավոր հանգամանք լինել Հայկական դատի համար: Բայց այդ շարժումներն այնպիսիք չեն, որ հայերի մոտ առաջ բերեն լավատեսություն, թե Թուրք տարրը կարող է իրենց համար վստահելի դաշնակից լինել և աջակցել երկրում ընդհանուր բարենորոգումներ կատարելու նրա ջանքերի հաջողությունը: Թուրք կեղեքված տարրը գուցե որոշ տեղերում միանա հային տնտեսական առանձին պահանջներ լուծելու համար, բայց նա բոլորովին անպատրաստ է հանգելու համատեղ քաղաքական պայքար մղելու գաղափարին: Այնուհետև՝ Հայկական հարցը շաղկապել ընդհանուր Թուրքիայի բարեկարգման խնդրին, նշանակում է խաչ քաշել Թուրքական բռնապետություն դեմ հայության հերոսական շուրջ քառորդդարյա պայքարի վրա և հեղափոխական գործն սկսել նորից: Մինչդեռ Հայկական հարցը սրբագործված է հարյուր հազարավոր նահատակների արյամբ և քաղաքական աշխարհում ձեռք է բերել իր հատուկ տեղը: Ստեղծման առաջին իսկ օրերից Դաշնակցությունը հայտարարել էր, որ ինքը պաշտպան է կանգնելու Հայկական հարցին, կովելու է Թուրքական կառավարություն և ոչ թե Թուրք ժողովրդի դեմ, որն իր կեղեքված վիճակով նույնիսկ չի տարբերվում ամենաբախտավոր հայից: Այժմ նույնպես նա կարող է լինել Թուրք աշխատավորների անկեղծ դաշնակիցը նրանց տնտեսական պայքարում, բայց երբեք չպետք է ձուլվի Թուրքական հեղափոխական կազմակերպությունների մեջ և այդպիսով քաղաքական աշխարհից վերացնի Հայկական հարցի անունը, ջնջի նրա առանձին գոյություն իրավունքը: Հայկական հարցը պետք է պահպանել իր ամբողջ ծավալով, կայսրություն մյուս ազգերի քաղաքական հարցերից բոլորովին անկախ¹:

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթ. 3, վավ. 5, թթ. 3-5:

ԴԺԳՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱԼԻՔ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ

Արդեն մի քանի ամիս էր անցել ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովից, բայց նրա ընդունած որոշումների շուրջ շարունակվում էին բուռն քննարկումները Կովկասում և մասնավանդ Թուրքիայում ու արտասահմանում: Ընդհանուր ժողովի մասնավորաբար Թուրքահայությունը վերաբերվող որոշումներն ամենասուր քննադատության էին ենթարկվում: Քննադատության ալիքը նաև Դաշնակցության ներսն էր թափանցել: Դաշնակցականներից շատերը չէին համերաշխվում հայկական քաղաքական ուժերի միասնական ճակատ ստեղծելու առաջարկների նկատմամբ իրենց կուսակցության ղեկավարների կտրուկ ժխտողական վերաբերմունքի հետ:

Դժգոհ դաշնակցականները նաև անընդունելի էին համարում, որ իրենց բարձրագույն ղեկավարությունը, նկատի ունենալով միայն Կովկասի հայության ներկա կացությունը և նրա սոցիալական պահանջները, կազմակերպությունը փաթաթել է սոցիալիստական գաղափարներ, որի հետևանքով Դաշնակցությունը ազգայինից վերածվել է սոցիալիստական կուսակցություն: Բայց դա միակ չարիքը չէ, ասում էին նրանք, ամենամեծ վտանգն այն է, որ այդ սոցիալիստական ուղղությունը ՀՅԴ ղեկավարությունը ստիպողական է դարձնում նաև Թուրքահայաստանի համար¹: Վերակազմյալ հնչակյանների «Ազգ» թերթում, դժգոհ դաշնակցականները գրում էին. «Թէ Դաշնակցութեան տուած այս որոշումը որքան նպատակայարմար է Կովկասի համար՝ չենք կրնար գիտնալ մենք, որովհետեւ Կովկասի պայմանները մեզի ծանօթ չեն եւ հետեւաբար իրաւունք չենք տար մեզի ոեւէ կարծիք յայտնել այդ մասին: Կովկասցիները իրենք միայն կրնան Դաշնակցութեան ծրագիրը քննութեան ենթարկելով ընդունիլ կամ մերժել եւ մեզ՝ տաճկահայերուս համար շատ սխալ պիտի ըլլար անոնց ներքին խնդիրներուն խառնուիլ:

Գալով Տաճկահայաստանի՝ մեզ՝ բողոքող Դաշնակցական-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 57, թ. 2 և չրջերեսը:

ներուս համար անհնարին է հետեւիլ ընկերվարական Դաշնակցութեան, որովհետեւ չենք կրնար ընդունիլ ո՛չ իր աշխարհահայեացքը, ո՛չ իր քաղաքական-հասարակական ձգտումները եւ ո՛չ ալ զանոնք կեանքի մէջ իրականացնելու համար ընդունած գործելակերպը»¹:

Իրենց կուսակցութեան քաղաքականութիւնից դժգոհ այսպես կոչված «բողոքող» դաշնակցականների մի որոշ մասը 1907 թ. աշնանը աստիճանաբար հեռացավ կազմակերպութեան շարքերից:

Այսպես, «Եզիպտոսի բողոքող դաշնակցականների մասնախումբը» 1907 թ. հոկտեմբերի 18-ին Ալեքսանդրիայից կոչ հղեց «բոլոր երկրներու դժգոհ դաշնակցականներուն», ուր ասված էր, որ սոցիալիզմի գաղափարը որդեգրած Դաշնակցութիւնն այլևս անկարող է արտահայտել թուրքահայութեան հասարակական-քաղաքական ձգտումները: Որդեգրելով սոցիալիզմը, դրանով իսկ ՀՅԴ-ն իր ծրագրում առավելապես գերակայութիւն տալով տնտեսական հարցին և հենվելով դրա վրա, կանգնում է դասակարգային պայքարի սկզբունքի վրա՝ կուսակարձներով բանվոր դասակարգը: «Մեր հարցը սակայն Տաճկահայաստանի մէջ որոշ դասակարգի մը իրաւունքներուն դատը չէ, այլ՝ ամբողջ ժողովուրդի մը ազատագրութեան գործն է, ասված էր կոչում:- Տիրող ըէժիմի տակ այս կամ այն դասակարգը չէ որ իր իրաւունքներէն կը զրկուի, այլ ամբողջ ժողովուրդի մը բոլոր մարդկային իրաւունքները ոտնակոխ կ'ըլլուին. ժողովուրդի մը որ քաղաքակրթական ու տնտեսական տեսակէտով դեռ սաղմնային դրութեան մէջ կը գտնուի: Ներկայ պարագաներուն մէջ Տաճկաստանի մէջ գործող ոեւէ կուսակցութիւն անխուսափելիորէն պիտի ըլլայ ազգայնական կուսակցութիւն մը, որ ուղղութիւն պիտի տայ ժողովուրդի ազատագրական ձգտումներուն եւ առանց ոեւէ դասակարգային խտրութեան իր դրօշակին շուրջը պիտի հաւաքէ բոլոր այն տարրերը, որոնք դժգոհ տաճկական ըէժիմէն, անոր կործանումին կ'ուզեն աշխատիլ:

¹ «Ազգ», № 31, 11 նոյեմբերի 1907 թ.:

Դաշնակցութիւնը ընդունելով ընկերվարական սկզբունքը եւ որոշ դասակարգի մը իրաւունքներուն պաշտպանութիւնը ընելով իր նպատակակէտը՝ կը դադրի տաճկահայ ժողովուրդի ազատագրութեան գործը վարելու կոչումէն, կը դրժէ իր ծագումին եւ սնամէջ Փրագներով (նախադասութիւններով:– Հ. Ս.) կը ձգնի պարտկել կատարուած դասալքութիւնը»¹:

Համառոտակի բացատրելով իրենց տեսակետը, և մտածելով, որ դանազան տեղերից առանձին-առանձին Հայտնված բողոքները որևէ դրական արդյունքի չեն բերի, «Եգիպտոսի բողոքող դաշնակցականների մասնախումբն» առաջարկում էր գումարել դժգոհ դաշնակցականների Համաժողով, որի նպատակը պիտի լիներ՝ «օրինական ամէն միջոցներով աշխատիլ մեր բողոքները լսելի ընել եւ փոխել տալ Դաշնակցութեան ծրագրի այն մասը, որ Տաճկահայկական խնդրին կը վերաբերի: Իսկ թէ ի՞նչ պէտք է ընել երբ մեր բողոքները անլսելի մնան եւ յառաջիկայ Ընդհ. Ժողովի մէջ կրկնուին այն ապօրինութիւնները, որոնք վերջին Ընդհ. Ժողովին յատկանշանական մէկ կողմը կը ներկայացնեն, այս մասին կը հրաժարինք ունէ կարծիք յայտնելէ, այլ կը ձգենք Համաժողովին վերջնական որոշում մը տալու»²:

Համաժողովի համար ամենահարմար տեղը համարելով Եգիպտոսը, մասնախումբը բոլոր դժգոհ դաշնակցականներին առաջարկում էր յուրաքանչյուր շրջանից ուղարկել մեկ պատգամավոր:

Եգիպտոսի բողոքող դաշնակցականներին հետևեցին ուրիշ երկրների դաշնակցականներ նույնպես:

1907 թ. դեկտեմբերի 1 (14)–ի թվով Լեոնավայրի (Կիլիկիա) շրջանի դաշնակցականների մի խումբ նամակ հղեց՝ «ուղղեալ դաշնակցական ընկերներուն» և դրա մեկ օրինակն ուղարկեց կուսակցութեան Արևմտյան բյուրոյին: Այս նամակում նույնպես ասված էր, որ ազգային նպատակներով կյանքի կոչված Դաշնակցութիւնը, ամուր կապվելով միջազգային սոցիալիստական կազմակերպութիւնների հետ, հեռացել է ազգային խնդիրներից

¹ «Ազգ», № 31, 11 նոյեմբերի 1907 թ.:

² Նույն տեղում:

և «ինքզինքը հայ աշխատաւոր դասակարգի կուսակցութիւն յայտարարելով, դրանով իսկ դասակարգային վնասակար եւ ազգակործան խտրութիւններու սկիզբ կը դնէ հայ ժողովուրդի գանազան տարրերու միջեւ, որոնց շահերը թերեւս հեռի են որոշապէս իրարմէ տարբեր եւ իրարու հակառակ ըլլալէ, այլ ընդհակառակը, մի եւ անբաժան են, հաւասարապէս վտանգուած ըլլալով բռնակալ ռէժիմի եւ թիւրք կառավարութեան այլեւս աշխարհածանօթ հայաջինջ քաղաքականութեան առաջ»¹:

Բողոքի այս նամակի հեղինակները նույնպէս առանձնակի հետևողականությամբ դատապարտում էին Հնչակի հետ համագործակցելուց հրաժարվելու իրենց կուսակցության ղեկավարության բռնած դիրքը, գրելով, որ հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների համաժողովի հրավիրումը «կարող էր յանգիլ հայ յեղափոխական գլխաւոր կուսակցութիւններու միութեան կամ գէթ համերաշխ գործակցութեան, որու այնչափ սրտեռանդ կը փափաքի ամբողջ հայ ժողովուրդը: Յամենայն դէպս, հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու միութեան կամ համերաշխութեան խնդիրը մեզ անհունապէս աւելի կը շահագրգռէ քան օտար ցեղերու մէջ մեզ անծանօթ ենթադրեալ կազմակերպութիւններու հետ համերաշխութիւններ»²:

ՀՆԶԱԿՅԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱԶՄՅԱԼ ՀՆԶԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻԶԵՎ ԴԱՇԻՆՔԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Թուրք ազգայնական տարրերի հետ համաժողով հրավիրելու ՀՅ դաշնակցության հանդես բերած նախաձեռնությունը, միաժամանակ՝ հայկական քաղաքական մյուս ուժերի հետ համագործակցելու առաջարկներից նրա հրաժարվելն առաջ էին բերել հնչակյան երկու հատվածների՝ հին Հնչակի և վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության հույժ բացասական վերաբերմունքը: Դա, իր հերթին, նպաստավոր հող էր ստեղծել

¹ «Ազգ», № 45, 22 փետրվարի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

նրանց հարաբերությունների բարելավման համար: Հեղափոխական այդ երկու կուսակցությունները համերաշխաբար ու փոխադարձ վստահությունը ձեռք մեկնեցին միմյանց: Այդ բանն առանց բարդությունների հնարավոր եղավ, որովհետև երկու կուսակցությունները թեև աշխարհայացքով տարբեր էին, բայց գործելակերպով նման էին իրար:

1896 թվից ի վեր մշտական բախումների մեջ գտնվող այդ երկու կուսակցությունները, որոնցից մեկը (հին Հնչակը) երազում էր կերտել ազատ, ինքնավար սոցիալիստական Հայաստան, իսկ մյուսը (վերակազմյալ Հնչակյանը) լսել անգամ չէր ուզում սոցիալիզմի մասին և «մաքուր ազգային հեղափոխություն» ջատագով էր, սկսել էին իրենց ուժերն ի մի բերելու գործընթաց՝ ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովի՝ թուրքական քաղաքական ուժերի հետ համերաշխություն հաստատելու մասին բանաձևն ընդունելուց անմիջապես հետո:

Գործընթացը խթանում էին երկու կուսակցությունների դեկավար գործիչները և նրանց մամուլի օրգանները՝ Հնչակյանների «Հնչակը» և «Երիտասարդ Հայաստանը», վերակազմյալների «Ազգը» և «Ձայն հայրենեացը»:

Երկու կուսակցությունների ներկայացուցիչների միջև Փարիզում 1907 թ. հոկտեմբերից սկսած տեղի ունեցան մի շարք հանդիպումներ, որոնց արդյունքում համաձայնություն ձեռք բերվեց համատեղ աշխատել՝ գլուխ բերելու համար թուրքահայաստանում գործող հայկական քաղաքական ուժերի ցանկալի համերաշխությունը: Երկու կողմերը լի էին նպատակին հասնելու համար հնարավոր բոլոր միջոցները ձեռնարկելու վճռականությամբ:

Հնչակյան կուսակցության թուրքահայ դեկավար դեմքերի ներկայացուցիչ Մուրադը ու Երկրի գործիչ Ժիրայր Վաչեն մի կողմից և վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության Կենտրոնական հանձնախմբի անդամներ ղոկտ. Ավետիք Էնֆիեջյանը, Միհրան Տամատյանը, Կարապետ Գրիգորյանն ու Շավարշ Հովիվյանը մյուս կողմից համաձայնություն գալով «տաճկահայ յեղափոխական գործը շահագրգռող բոլոր անհրաժեշտ եւ հական

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 11, նոյեմբեր, 1907, Հավելված:

խնդիրների շուրջ»¹, 1907 թ. նոյեմբերի 24-ին եզիպտոսում կնքեցին 17 կետ ընդգրկող «Համերաշխության դաշինք»¹:

«Դաշինք» կնքելու առթիվ հնչակյան կուսակցությունն Կենտրոնական վարչությունը «Հնչակում» հանդես եկավ հայտարարությամբ: Վարչությունը ցավով արձանագրում էր. «Հնչակեան կուսակցութեան եւ վերակազմեալ հնչակեան կուսակցութեան միջեւ տխուր եւ աղէտալի անցքեր են պատահել. այդ անցքերը նոյն իսկ սարսոցեցուցիչ էին իրենց տեսակի մէջ եւ իրենց հետեւանքներով աղէտաբեր եղան Տաճկահայ դատին: Իրականութիւն է, որ երկու կուսակցութեանց միջեւ հանդիպածները իրենց չարաղէտ հետեւանքն են ունեցել յեղափոխական գործի վրան: Զլինէին հնչակեանութեան մէջ տեղի ունեցած բաժանումները եւ երկպառակութիւնները, այժմ Հայկական խնդիրը բոլորովին ուրիշ փուլի մէջ մտած կլինէր: Եւ հէնց այդ համոզումն ունենալու համար է, որ մենք մի ըոպէ չտատանուեցանք անկեղծօրէն ձեռք մեկնելու մեր այն ընկերներին, որոնք դեռ երէկ մեր ռոսիսները, մեր թշնամիներն էին: Նոյնը եղաւ եւ նրանց կողմից»²:

«Դաշինքը» ազդարարում էր, որ «երկու կուսակցութիւնները իրենց ուրոյն գոյութիւնը պահելով հանդերձ՝ միատեղ եւ միաժամանակ պիտի քայլեն թէ՛ ինքնապաշտպանութեան եւ թէ՛ զուտ յեղափոխական բնաւորութիւն ունեցող տեխնիքական բոլոր խնդիրներում»³:

«Համերաշխութեան դաշինքով»^{*} փաստորեն վերջ էր դրվում ավելի քան տասնամյա թշնամությունը երկու կուսակցությունների միջև:

Հնչակյան և վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունների միջև «Համերաշխության դաշինք» կնքելու լուրն ընդհանուր

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 11, նոյեմբեր, 1907, հավելված:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Մանուկ Գ. ձիգմէճեան, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց. 1890-1925, էջ 130:

^{*} «Համերաշխության դաշինքի» ամբողջական շարադրանքը տե՛ս Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 3, վավ. 6¹⁷, թթ. 3-4:

խանդավառութիւն առաջ բերեց Եգիպտոսում, որը վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան կարևորագույն հիմնակետն էր: Այս կուսակցութեան ներկայացուցիչներ Միհրան Տամատյանը, Վահան Թեքեյանը և Լևոն Մկրտիչյանը հանդիպում են ունենում Եգիպտոս եկած Համբարձում Պոյաճյանի (Մեծն Մուրադ) հետ: Երկու կուսակցութիւնների միջև հաստատված միաբան գործակցութիւնն ու լիակատար համերաշխութիւնն ամրապնդելու համար ընդունվում է մի նոր փաստաթուղթ, որը ներառում էր հետևյալ երեք կետերը.

«Ա.— Երկու կուսակցութեանց մօտաւոր ծրագրին նոյնութիւնը, որ է ազգային անկախութիւն:

Բ.— Նոյնութիւն կազմակերպական սիստեմի, այսինքն կեդրոնացում:

Գ.— Գործելակերպի նոյնութիւն, այսինքն պատրաստութիւն ընդհանուր ապստամբութեան եւ մերժում ցուցական գործունէութեան»¹:

Եգիպտոսում ստացած խանդավառ ընդունելութիւնից հետո Մեծն Մուրադը մեկնում է Ամերիկա, ուր և՛ Հնչակյանները, և՛ վերակազմյալ Հնչակյաններն ամուր կազմակերպութիւններ ունեին: Այստեղ տարբեր քաղաքներում կազմակերպված համատեղ բազմաթիվ հավաքներում նա ելույթներ է ունենում, կրկին արժանանում տաք ու խանդավառ վերաբերմունքի: Ստեղծված այս համերաշխ մթնոլորտում ամերիկահայ ժողովրդի մի մեծ հատվածի մեջ կրկին արթնանում է իր հայրենիքի ազատագրութեան հույսը, ինչպես նաև երկու քույր կուսակցութիւններին ամեն տեսակ նյութական ու բարոյական աջակցութիւն ցույց տալու պատրաստակամութիւն է հայտնվում ամենուր²:

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 31, 11 հունվարի 1908 թ.:

² Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց. 1890-1925, էջ 130:

ԴԵՊԻ ԱՂԵՏԱԲԵՐ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ

Իսկ Դաշնակցության ղեկավարությունը, չնայած հայ հասարակության մեջ գործող մյուս երկու հեղափոխական կուսակցությունների և անհատ գործիչների անհամաձայնությունը, արագացրեց Իթթիհադի հետ դաշինքի մեջ մտնելու իր մտադրության իրագործումը:

Ընդամենը մի քանի շաբաթ առաջ դաշնակցականները հեղափոխական հողի վրա հայ-թուրքական համերաշխությունը անկարելի էին համարում: Այս տեսակետից համբավավոր էր Դաշնակցության օրգան «Ռազմիկ» թերթի (Բուլղարիա) տեսակետը, թե այդ համերաշխությունը կարող է իրականանալ միայն մի դեպքում՝ երբ «ձուկերը ծառը ելլեն»¹:

Օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի համաժողովի նախապատրաստման և նրա աշխատանքների ծրագիրը մշակելու համար ստեղծվեց հատուկ հանձնախումբ («Կազմակերպիչ բյուրո»), որի մեջ մտան «Միություն և առաջադիմությունից»՝ Ահմեդ Ռիզա բեյը և «Շուրա-ի ումմեթի» խմբագիր Սեզայի բեյը, «Անձնական նախաձեռնություն և ապակենտրոնացման ընկերություն» կողմից՝ իշխան Սաբահեդդինը, Ֆադիլ բեյը և դոկտ. Նիհադ բեյը, ՀՅ դաշնակցությունից՝ Ակնունին: Բոլոր հարցերի երկարատև քննարկման արդյունքում համաձայնություն ձեռք բերվեց հետևյալ գլխավոր հարցերի շուրջ. 1) Օսմանյան կայսրության պետական և քաղաքական անկախություն, 2) Սահմանադրական կառավարման ստեղծում և խորհրդարանի հրավիրում: Որոշվեց համաժողովը հրավիրել 1907 թ. դեկտեմբերի 27-ին, դարձյալ Փարիզում²:

Կազմակերպիչ բյուրոն հրավերներ ուղարկեց մակեդոնական, հունական, արաբական, այլբանական, քրդական, հայկական և թվով տասը այլ կուսակցությունների ու խմբերի: Թեև մինչ կազմակերպիչ բյուրոյի ստեղծումը Հնչակն արդեն մերժել

¹ «Արեւելեան մամուլ» (Իզմիր), № 14, 31 մարտի 1909 թ.:

² Տե՛ս Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение, с. 244.

էր մասնակցել համաժողովին, բայց նրա Կենտրոնին նույնպես հրավեր ուղարկվեց: Համաժողովին մասնակցելու պաշտոնական հրավերներն ուղարկվեցին նաև քաղաքական և հասարակական նշանավոր անհատ գործիչների, հայերից՝ Մինաս Չերազին և Արչակ Չոպանյանին:

Հնչակյան Ստ. Սապահ-Գյուլյանի վկայությամբ՝ համաժողովի բացման հենց նախօրյակին մի ցուրտ, անձրևոտ եղանակի Փարիզի Մոնպարնասի պողոտայում պատահաբար հանդիպել է թուրքահայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից մեկին, որը ծանր ապրումներով պատմել է հրավերի հետ կապված հանգամանքների և դա մերժելու շարժառիթների մասին: Լսենք նրան.

«Պրն. Սապահ-Գիւլեան, ընկեր Սապահ-Գիւլեան,- լսում եմ կոկորդալիւր մի ձայն, որ կանչում է: Ետ դարձայ. տեսնեմ՝ Մինաս Չերազն է, որ ոտքերը քաշկուտելով՝ աշխատում է քայլերը արագացնել՝ ինձ հասնելու համար:

- Բայց ի՞նչ է պատահել:

- Երէկ երեկոյեան քովս եկաւ ՀՅ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ՝ Ա. (Ակնունի:- Հ. Ս.), ըսաւ՝ որ իրենք թուրքերուն հետ - Ահմէդ Րիզայի կուսակցութեան հետ - կոնգրէ պիտի գումարեն. եկեր էր զիս ալ համոզելու, որ մասնակցիմ: Խնդիրներու մասին տեղեկութիւն հարցուցի, ըսաւ որ իրենք որոշեր են Հայկական Խնդրէն վազ գալ եւ ամբողջ Թիւրքիայով զբաղուիլ...: Ես պատասխանեցի թէ՛ ախպար, 25-30 տարի է, որ ես Հայկական Խնդիր կը ճանչնամ, անով կը զբաղուիմ, անոր պոչէն բռներ կ'երթամ. հիմա՛, այս տարիքիս մէջ, ես ի՞նչպէս կրնամ անկէ վազ անցնիլ. իմ կեանքս անոր հետ է կապուած. կարելի՞ ըրան է, որ Ներսէս Վարժապետեանի, Խրիմեանի, Նար-Պէյի հետ շինած գործս քանդեմ, ուրանամ...: Մերժեցի, ըսի՛ որ չեմ կրնար...: Հարցուցի թէ ի՞նչպէս կ'ըլլայ, որ Դաշնակցութիւնը Հայկական Դատը կը լքէ, չէ՞ որ այսքան տարիներ անոր համար աշխատեր է, արիւն է թափեր...: Ինձ ի՞նչ պատասխանէ՛ լա՛ւ. - «Ժամանակին պիտի յարմարուիլ. ժամանակը այդպէս է պահանջում»: Հիմա ըսէ՛, ախպար, հոսհոսը մե՞նք ենք, թէ՞ դուք: Այսքան տարի, Հայ Յեղափոխութեան, Հայկական Խնդրի անունով խօսէ՛, գրէ՛,

Համոզէ՛, թերթեր հրատարակէ՛, ցոյցեր ըրէ՛ եւ հիմա ալ ըսէ՛ որ այդ ամէնը պիտի ձգենք ու Ահմէդ Րիզային հետ ամբողջ Թիւրքիան փրկենք. – ըսէ՛ նայիմ, Եւրոպան ի՞նչ կ'ըսէ...»¹:

Այնուհետեւ Չերազը, որ անցյալում միշտ ողջունել էր երիտ-թուրքերի հանդեպ Հնչակի անդիջում կեցվածքը, հիմա վախ ունեւր, թե արդյո՞ք ժամանակի հետ, Դաշնակցութեան նման, Հնչակը նույնպէս չի փոխի իր մարտավարութիւնը եւ չի համե-րաչիսվի «Թուրքիան միասնաբար փրկելու» գաղափարի հետ: Եվ հետևում է նրա հարցումը Սապահ-Գյուլյանին. «Դուն ինձ ան ըսէ՛ որ ձեր կուսակցութիւնն ալ պիտի թողո՞ւ Հայկական Դատը, դուք ալ պիտի յարմարի՞ք ժամանակին...: Ախպա՛ր, աս ի՞նչ բան է, այս ազգը չէ՞ք մեղքնար...»²:

Մեջբերում ենք Սապահ-Գյուլյանի նույնքան ընդարձակ պատասխանը. «Պրն. Չերա՛ղ. ձեզ ասում եմ բացարձակ կեր-պով՝ Հայկական Դատը ո՛չ ես բաց կը թողնեմ, ո՛չ էլ մեր Կեդ-րոնական Վարչութիւնը: Այդ դատից չի կարող ձեռք վերառնել նոյնիսկ մեր Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը: Դեռ ասելիս կասեմ. – ՍԴ Հնչակեանութիւնը իր ամբողջութեամբ, որ-պէս կուսակցութիւն, որպէս քաղաքական մի որոշ մարմին, գո-յացութիւն անկարող է Հայկական Խնդիրը թողնել, որովհետեւ դրանով նա ինքնասպանութիւն գործած պիտի լինէր: Իսկ եթէ մի օր մեր կուսակցութիւնը լուծուէր, նոր մարմին կազմուէր դարձեալ մեր կուսակցութեան անունով, այն ժամանակ ես առաջինը կը լինեմ, որ իմ հրամայական պարտականութիւնս կը համարեմ այդ կուսակցութիւնը պատառոտել եւ թոյլ չտալ, որ նա հայ կեանքի մեջ գոյութիւն ունենար եւ դեր խաղար: Վստա-հեցէ՛ք, անկարելի է. ՍԴ Հնչակեան Կուսակցութիւնը այդ ոճիրը գործելու ընդունակութիւնը չունի, չի էլ կարող ունենալ: Նա ա՛յն է այսօր, ինչ որ էր երէկ, նոյնը կը լինի ե՛ւ վաղը»³:

Հարց է ծագում, թե այս իրավիճակում, երբ երիտթուրքերի

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլյան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 217:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 218:

³ Նույն տեղում, տե՛ս նաև՝ «Արեւելք», № 6882, 23 օգոստոսի 1908 թ.:

Հետ քաղաքական դաշինք ստեղծելու անհրաժեշտություն մասին հայկական հասարակություն մեջ նպաստավոր տեսակետ դեռ չէր ձևավորվել, ինչու՞ Դաշնակցությունը գնաց համաժողովի՝ այդ դաշինքը գլուխ բերելու համար:

Դաշնակցությունն այդ քայլին գնում էր հիմնականում չորս պատճառով.

Առաջին, ՀՅԴ-ն սկսել էր հակվել այն տեսակետին, թե Հայկական հարցը Արևմուտքը չի լուծելու, և 61-րդ հոդվածը, որի կենսագործման հետ կուսակցությունը 17 տարի շարունակ, թուրքահայոց ազատագրության լուծումը, զինված պայքարին զուգահեռ, կապում էր (ըստ որում՝ զինված պայքարի գլխավոր նպատակներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, Եվրոպայի ու շաղրությունը Հայկական հարցի վրա բևեռելն էր), մնալու է թղթի վրա: Իրականում՝ 61-րդ հոդվածը թղթի վրա էր մնացել լույս աշխարհ գալու պահից (1878 թ.): Հայկական ազգային հեղափոխական կուսակցությունները (առաջին հերթին՝ հին Հնչակը) թուրքահայոց ազատագրության իրենց հույսերը խարսխել էին նշված երկու գործոնների վրա: Այս քաղաքականությունը նկատելի որևէ դրական արդյունք չէր տվել և անթիվ զոհերի առիթ էր դարձել: Հիմա էլ հին Հնչակը, ավելի ճիշտ՝ նրա սապահ-գյուլյանական թևը, շարունակում էր աննահանջ մնալ որդեգրած գծի վրա, իսկ Դաշնակցության շարքերում գնալով ուժեղանում էին կասկածները եվրոպական աջակցության նկատմամբ:

Երկրորդ, Դաշնակցության շարքերում գնալով ուժեղանում էին կասկածները զինված պայքարի նպատակահարմարություն հանդեպ: Կուսակցության առանձին ղեկավար գործիչների մոտ նույնպես խմորվում էր այն տեսակետը, որ եթե նույնիսկ բոլոր հայերը և նրանց բոլոր կուսակցությունները միանան, դարձյալ բան չեն կարող անել Թուրքիայի հզորության դեմ: «Հայությունը ոյժ չունի սեփական ոյժերով ազատագրուելու, թշնամին աւելի զօրեղ դուրս եկաւ քան կարծում էինք: Հետեւապէս անհրաժեշտ է համերաշխուել թուրքերի հետ եւ այդ միջոցով տանելի մի դրութիւն առաջ բերել»¹: Ասել է թե՛ թուրքահայությունը միայն

¹ Տե՛ս Ստեփան Սապահ-Գիլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 223:

իր ուժերով չի կարող հասնել ազգային ազատագրություն և որ միակ ուղին կայսրության բոլոր, այդ թվում՝ թուրք, ընդդիմադիր ուժերի համատեղ պայքարն է՝ վարչակարգի փոփոխություն միջոցով վերափոխել ու ղեմնկրատացնել երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքը*:

Երրորդ, ռուսական հեղափոխություն ազդեցություն տակ թուրք ժողովրդի մոտ առաջ եկած առանձին ըմբոստությունները, որոնց երբեմն ուղղություն էին տալիս երիտթուրքական բլիշները կամ առանձին գործիչներ, մեծ հույսեր էին արթնացրել Դաշնակցություն մոտ: Թվում էր, թե արդեն հնարավորություն է ստեղծվել հայկական ազգային ազատագրական շարժումը զուգորդելու թուրքերի սոցիալական նորածագ ընդվզումների հետ: Հենց ուժերի այս երևակայական զուգորդման ու միավորման ոգևորիչ հեռանկարն էր, որ Դաշնակցությանը մղեց թուրք «հեղափոխականների» հետ դաշինքի:

Չորրորդ, Դաշնակցությունն ամեն կերպ ձգտում էր մտնել Սոցիալիստական երկրորդ ինտերնացիոնալի մեջ՝ թուրքահայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին եվրոպական սոցիալիս-

* Հակառակ տեսակետ ունեցողները և, առաջին հերթին, հնչակյանները, տարակուսում էին, թե «ի՞նչ զորաուր փաստեր եկան նրան (Դաշնակցությունը: - Հ. Ս.) համոզելու, որ իր առաջուան դիրքը սխալ էր, գծած ուղղությունը՝ վնասակար. արդեօք ի՞նչ կար փոխուած Թիւրքիայի մէջ. մի՞թէ հայ ազգի եւ թուրք պետութեան, հայ տարրի եւ միւս տարրերի փոխարարերութիւնների մէջ այնպիսի զգալի փոփոխութիւններ էին կատարուել, որ իրենք չէին նախատեսել ղեռ 1890-ին, երբ ամէն ինչ ձեւակերպում էին Հայկական Դատի եւ անջատ ուղղութեան վրայ: Ի՞նչպէս կը լինի, որ 2-3 ամիս առաջ հայ ազգը ոյժ ունէր, իսկ հիմա՝ ոչ...» (Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ հրատ., էջ 228-229): Հնչակյանները գտնում էին, որ չնայած անթիվ-անհամար կորուստներին, հայ ազգն իր խորություն մեջ, ղեռ ներկայացնում է անսպառ աղբյուր հեղափոխության համար, նրա ներքին ուժը ղեռ անվթար է: Հարկավոր է միայն, որ հայկական կուսակցությունները որոշ հասկացողություն գան, չջլատեն միմյանց և դիմացիին ամլություն չդատապարտեն, անհաջողությունների պատճառը չփնտրեն ազգի մեջ և հակառակ կուսակցություն մեջ: Ուրեմն՝ համերաշխություն և համագործակցություն, որպեսզի հնարավոր լինի ասպարեզ հանել հայ հոգու խորքերում ամբարված ամբողջությունը և շարունակել կոխը ոտիսի ղեմ:

տական շարժման լայն աջակցությունն ստանալու նպատակով: Բայց եվրոպացի սոցիալիստները (մարքսիստներ թե կիսամարքսիստներ), առանձին բացառություններով, դեմ էին դասակարգային պայքարի նկատմամբ ազգային ազատագրական պայքարին գերակայություն տալուն, ավելին, վերջինս դիտում էին որպես լուրջ խոչընդոտ շահագործվող դասակարգերի սոցիալական ազատագրության ճանապարհին: Այդ է պատճառը, որ Սոցիալիստական ինտերնացիոնալը և սոցիալիստական շարժման խոչոր շատ ներկայացուցիչներ, վրդովմունքով դատապարտելով հայ ժողովրդի նկատմամբ արդուհամիդյան գազանությունները, միաժամանակ հանդես էին գալիս ոչ թե թուրքահայ ժողովրդի քաղաքական անկախության, այլ Օսմանյան կայսրության սոցիալ-քաղաքական կարգերի արմատական հեղաբեկման օգտին, որի արդյունքում սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման ազատություն կստանար նաև հայ ժողովուրդը: Ելնելով այդ ընդհանուր պատկերացումից, եվրոպացի սոցիալիստները Դաշնակցությունը մշտապես խորհուրդ էին տալիս սերտ հարաբերություններ ստեղծել արդուհամիդյան վարչակարգի միակ թուրք ընդդիմադիրի՝ երիտթուրքական կուսակցության հետ և սուլթանական բռնապետության դեմ ընդհանուր պայքարում ջանքերը համատեղել:

Փարիզում օսմանյան ընդդիմադիրներին համաժողով հրավիրելու լուրը անակնկալ էր եվրոպայի համար: Այնտեղ բոլորը վաղուց ընտելացել էին տխուր ու ճակատագրական այն իրողությունը, որ թուրք սուլթանը մշտնջենապես պիտի ճզմի ու հալածի հպատակ ժողովուրդներին – քրիստոնյաներին ու մուսուլմաններին, միշտ պիտի հետևի «բաժանի՛ր ու տիրի՛ր» քաղաքականությունը, անջատի և միմյանց թշնամացնի լծակից դժբախտ տարրերին և, այդպիսով, անդամարույծ անի ամեն ընդդիմադիր քաղաքական ուժ: Եվրոպան նաև վաղուց ընտելացել էր այն իրողությունը, որ «Երիտասարդ Թուրքիա» քաղաքական կազմակերպություն կոչվածը պատրանք է, որը երեսուն տարուց ի վեր թղթե շանթեր է արձակում սուլթանի դեմ՝ առանց կարողանալու իրական սպառնալիք լինել թուրք բռնակալի համար:

Այդ ամենը քաջ գիտակցելով, Եվրոպան, այնուամենայնիվ,

մի հետավոր հույս էր կապում երիտթուրքերի հետ այն պատճառով, որ նրանք կայսրություն մեջ եղած և լինելիք բոլոր պատուհասաների գերագույն շարժառիթը համարում էին սուլթան Աբդուլ Համիդի բռնակալությունը:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՈՒԺԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ

Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր տարրերի երկրորդ համաժողովը տեղի ունեցավ 1907 թ. դեկտեմբերի 27-29-ին Փարիզում՝ «մերձենայու» և «մարտական եղբայրակցություն» ստեղծելու առաջադրանքով:

Համաժողովին (կոնգրես) մասնակցում էին, 1) Երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» Օսմանյան կոմիտեն» (Իթթիհատ)՝ ի դեմս դրա պաշտոնական օրգաններ «Շուրա-ի ումմեթ» և «Մեշվերեթ» թերթերի, այս կազմակերպության պատգամավորությունը գլխավորում էր Ահմեդ Ռիզան¹, 2) ՀՅ դաշնակցությունը՝ ի դեմս նրա պաշտոնական օրգան «Դրօշակի», 3) «Ապակենտրոնացման ու սահմանադրության օսմանյան միությունը» (իշխան Սաբահէդդինի կազմակերպությունը)՝ ի դեմս դրա «Թերաքըր» պաշտոնական օրգանի, 4) Եզիպտոս փախած հրեաների կոմիտեն՝ ի դեմս նրանց պաշտոնաթերթ «Լա Վերայի»², 5) Լոնդոնում արաբներն և թուրքներն լույս տեսնող «Նիլաֆեթ» թերթի խմբագրությունը, 6) Մարսելի «Արմենիա» լրագրի խմբագրությունը, 7) Դաշնակցության բալկանյան օրգան «Ռազմիկ» թերթի խմբագրությունը, 8) Դաշնակցության՝ Ամերիկայում լույս տեսնող «Հայրենիք» թերթի խմբագրությունը, 9) «Ահդի օսմանի» կոմիտեն (Եզիպտոս)*:

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, էջ 189-ի տողատակը:

² Տե՛ս «Վտակ», № 7, 11 հունվարի 1908 թ.:

* Մեզ համար պարզ չէ, թե ինչի՞ց ելնելով Գուրկո-Կրյաժինը գրել է, թե կոնգրեսին մասնակցել են պատգամավորներ 13 կազմակերպություններից (Տե՛ս В. А. Гурко-Кряжисин, История революции в Турции, Москва, 1928, с. 32):

Համաժողովին վճռականապես մերժեցին մասնակցել արաբական կոմիտեները¹: Համաժողովին նախապես խոստացել էին մասնակցել նաև մակեդոնական ու այլբանական կոմիտեները, ինչպես նաև քրդերի առանձին ազդեցիկ ներկայացուցիչներ, որոնք վերջին պահին հրաժարվեցին ներկայանալ²: Հրավերին չէր արձագանքել նաև երիտթուրքերի մի մասը՝ Ալի Հեյդար Միդհատ բեյի գլխավորությամբ, որը թուրք «ազատականություն» ամենահեղինակավոր ու ազդեցիկ ներկայացուցիչներից մեկն էր³:

Այսպիսով, Համաժողովին ներկա էին թուրքական-մուսուլմանական չորս, հայկական չորս, հրեական մեկ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, որոնց թիվը, ըստ ազգային պատկանելության հետևյալն էր. 17 թուրք, 5 հայ (որոնցից 4-ը՝ դաշնակցական, 1-ը «Արմենիա» թերթից) և հրեական նշված կոմիտեից 1-2 պատվիրակ: Կազմակերպությունների և անձերի այս համամասնությունն իսկ ակնառու ցույց է տալիս, թե հայկական հեղափոխությունը որքան ազդու նշանակություն ուներ Օսմանյան կայսրության կյանքում, որի հետ ստիպված էին լրջորեն հաշվի նստել թուրքական հեղափոխական ուժերը: Երիտթուրք պարագլուխները մեծապես գոհ էին, որ հայկական հեղափոխական ամենաազդու կուսակցություն հետ հաջողվել է ի մի գալ և կայսրության հետագա ճակատագրի հետ կապված բախտորոշ խնդիրներ քննարկել:

Պատգամավորների լիազորությունները ճշտելուց և հաստատելուց հետո կազմակերպիչ բյուրոյի հանձնարարությամբ Համաժողովը բացեց Սեզայի բեյը, այնուհետև, երեք նախատեսված նիստերը հերթով վարելու համար ընտրվեցին երեք նախագահներ՝ Մեհմեդ Սաբահէդդինը, Պաշատուր Մալումյանը (է. Ակնունի) և Ահմեդ Ռիզան⁴:

Նախագահներ ընտրելուց հետո, Համաժողովը ձեռնարկեց

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 72, 12 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Առասարբ» (Գահիրէ), № 472, 16 հունվարի 1908 թ.:

³ Տե՛ս «Ազգ», № 47, 7 մարտի 1908 թ.:

⁴ Տե՛ս «Վէմ», № 1, հունվար-փետրվար, 1934, էջ 123:

քննարկելու այն փաստաթուղթը, որը պատրաստել էր կազմկոմիտեի՝ նախօրյակին ստեղծած հատուկ հանձնաժողովը: Փաստաթղթով պատվիրակներին ներկայացվում էր սկզբունքային երկու հարց. գոյություն ունեցող բռնապետական վարչակարգի տապալում և ներկայացուցչական (օրենսդիր) մարմնի (պառլամենտի) հաստատում: Այդ նպատակներին հասնելու համար առաջարկվում էր ինչպես հեղափոխական կոլի, այնպես էլ ոչ հեղափոխական (խաղաղ) միջոցների գործադրում՝ ելնելով ստեղծվելիք որոշակի իրավիճակից:

Առաջին հայացքից առարկություններ չենթադրող փաստաթղթի շուրջ ծավալվեցին թեժ վիճաբանություններ, որոնք ամբողջ երկու օր տևեցին: Տարաձայնությունների առիթը եղավ ԱՀ՝ մեղ Ռիզայի առաջարկությունը՝ Աբդուլ Համիդի տապալումից հետո ճանաչել նոր սուլթանի ինչպես վեհապետական, այնպես էլ աշխարհի բոլոր մուսուլմանների խալիֆի նրա բոլոր իրավունքները: Դա առաջ բերեց բուռն դժգոհությունը համաժողովի հայ մասնակիցների, որոնք շեշտում էին, թե որևէ երաշխիք չկա, որ նոր սուլթանը հնից վատ չի լինելու, որ եթե նրա համար պահպանվելու են նույն իրավունքներն ու առանձնաշնորհումները, ապա կասկած է առաջացնում Աբդուլ Համիդին տապալելու կոչերի անկեղծությունը: Հանդիպելով հայերի անդիջում դիմադրությունը, ԱՀ՝ մեղ Ռիզան հայտարարեց, թե ինքը հրաժարվում է համաժողովի համանախագահի իր լիազորություններից՝ դրանք փոխանցելով Ֆադիլ բեյին: Արդյունքում ձեռք բերվեց պայմանավորվածություն՝ սուլթան-խալիֆի իրավունքների հարցի քննարկումը դադարեցնել և այդ մասին որևէ հիշատակություն չանել համաժողովի ընդունելիք եզրափակիչ փաստաթղթում:

Ե՛վ հայ, և՛ թուրք պատգամավորները շատ լավ գիտակցում էին, որ եթե միմյանց զիջումների չզնան, ապա համաժողովի ձախողումն անխուսափելի է: Իսկ դրանում չահագրգռված չէին ո՛չ դաշնակցականները և ո՛չ էլ երիտթուրքերը:

Թուրք պատգամավորները հենց սկզբից երկյուղ ունեին, որ համաժողովում իրենց համար ծանր խնդիրը լինելու է դաշնակցական պատգամավորների հետ համաձայնության գալը: Դա էր

պատճառը, որ նրանք հետագա բարդություններից զգուշացան: Դրա վկայություններից մեկը սուլթան-խալիֆի իրավունքների հարցը քննարկումից հանելն էր:

Իրենց հերթին, դաշնակցական պատգամավորները նույնպես նպաստում էին համագործակցություն միտնող տի պահպանմանը: Անշուշտ, նրանք համաժողով էին գնացել ավելի ընդարձակ և հստակ պահանջներով, բայց համերաշխությունը պահպանելու ստիպողական անհրաժեշտությունը նրանց հարկադրեց չափավորել ունեցած ակնկալիքները: Նրանց համար ավելի կարևոր էր սուլթանական բռնապետության տապալման համար ուժերի **գործնական** համախումբը, քան տեսաբանական վեճերը, ինչպես ասենք՝ ապագա խորհրդարանի կառուցվածքի կամ սահմանադիր ժողովի գումարման նպատակահարմարություն խնդիրը և այլն:

Մտքերի եռօրյա աշխույժ փոխանակումից և փոխադարձաբար միմյանց նպատակները ճշտելուց հետո համաժողովն ընդունեց մի շարք որոշումներ:

Համաժողովը մշակեց երկրի ներքին գործերին օտար միջատությունները վնասակար նկատող և օսմանյան հայրենիքի ամբողջությունը հարգող մի համաձայնագիր, որի առաջարկն արել էին երիտթուրքերի ղույզ պարագլուխները: Դաշնակցական պատգամավորներն առաջարկն ընդունել էին անառարկելիորեն, քանի որ իրենց կուսակցության ծրագրում ամրագրված էր օսմանյան հայրենիքի ամբողջականություն պահպանման դրույթը¹:

Որոշում ընդունվեց կայսրության տարածքում գործող ազգային հակասուլթանական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից կազմել մի գաղտնի խառը մարմին՝ «Մնայուն կոմիտե» անունով՝ իր ներքին կանոնադրությամբ: Այդ մարմնի կազմը և գործունեությունը պետք է պահվեին հույժ գաղտնի, իսկ գաղտնիքը դուրս բերելու դեպքում հանցավորը ենթարկվելու էր ծանր պատասխանատվության: «Մնայուն կոմիտեի»

¹ Տե՛ս «Կոհակ» (Կ. Պոլիս), № 42, 6 (19) նոյեմբերի 1911 թ.:

առաջին խնդիրն էր լինելու համաժողովի ընդունած որոշումների կենսագործումը:

Անընդունելի համարելով հակասուլթանական ուժերի ներսում ծագած հակասուլթունները բռնի ուժով լուծելու դեպքերը և այդ տեսակետից օրինակ բերելով Մակեդոնիայի հունական ու բուլղարական հեղափոխական խմբերի միջև մղվող կռիվները, համաժողովը բոլոր գործուն խմբակցուլթուններին կոչ արեց՝ վերջ տալ եղբայրասպան կռիվներին և իրենց ուժերը միատեղել չարիքների գլխավոր աղբյուրի՝ սուլթանական բռնակալուլթյան դեմ:

Գեկտեմբերի 29-ին, վերջին նիստում, համաժողովի մասնակիցները հոտնկայս հարգելով օսմանյան ժողովուրդների ազատուլթյան համար բռնակալուլթյան դեմ մղած ցավատանջ պայքարում ընկած հերոսների հիշատակը, միաժամանակ ընդունեցին որոշում, որով խորին համակրուլթյուն էին արտահայտում երկրի զնդաններում տառապող քաղբանտարկյալներին, ինչպես նաև աքսորյալներին ու քաղաքական տարագիրներին:

Համաժողովը հատուկ կարևորուլթյուն տվեց հեղափոխական շարքերի մաքրուլթյան խնդրին և որոշեց խստիվ պատժել այն անձանց, ովքեր, դավաձանելով հակասուլթանական պայքարի գործին, ծառայուլթյան կանցնեն հանցագործ վարչակարգին: Նման անձանց նկատմամբ ընդունված վճիռների գործադրուլթյունը թողնվում էր ազգային կազմակերպուլթյուններին:

Երկրի ներսում հեղափոխական, հակակառավարական քարոզչուլթյանն ուժգին զարկ տալու համար համաժողովը որոշեց հրատարակել թուրքերեն, հայերեն, հունարեն, բուլղարերեն, այլբաներեն, արաբերեն և քրդերեն լեզուներով մի շարք գրքույկներ և դրանք ներքին կազմակերպուլթյունների միջոցով տարածել ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ: Մասնավորապես որոշվեց կոչեր ուղղել գյուղացիներին, զորքին, մտավորականներին, տարբեր հարանվանուլթյուններին, պաշտոնյաներին:

Որոշվեց նաև հակասուլթանական ուժերի հաջորդ համաժողովը հրավիրել մեկ տարի հետո՝ 1908 թ. դեկտեմբերի վերջերին: «Մնայուն կոմիտեն», մասնակից կազմակերպուլթյունների

Հավանություններ, կարող էր արագացնել Հաջորդ Համաժողովի գումարումը¹:

Վերջում ընդունվեց «Հայտարարագիր», որի տակ ստորագրել էին Համաժողովի մասնակից բոլոր կազմակերպությունները և թերթերի խմբագրությունները: «Հայտարարագրի» վեց կետերի մեջ ձևակերպված էին Համաժողովի և նրա ստեղծած «Մնայուն կոմիտեի» նպատակները²:

Փաստաթղթում ասված էր, որ Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների միասնական ջանքերով վաղ թե ուշ տապալվելու է երկրի բռնապետական վարչակարգը: Արդուլ Համիդի երեսնամյա տիրապետությունն աղետալի է եղել կայսրության թե՛ քրիստոնյա և թե՛ իսլամ ժողովուրդների համար: Սուլթանը գիտակցաբար և Հաջորդաբար մեկը մյուսի դեմ է հանել երկրի տարբեր ազգերին ու կրոններին, նրանց նետել փոխադարձ ոչնչացման գեհենի մեջ: Թուրք, հայ, հույն, բուլղար, վալախ, ալբանացի, արաբ, հրեա, քուրդ ժողովուրդները մինչև հատակն ըմպել են սուլթանիզմի ոճիրների դառը մրուրը, իսկ «Հայկական կոտորածները հանդիսացել են բոլոր անցեալ եղեռնագործությունների պսակը»:

«Հայտարարագրում» թվարկվում էին այն ավերներն ու աղետները, որ բռնակալությունը կատարել էր երկրի տնտեսություն, առևտրի, մշակույթի, կրթության բնագավառներում, դատապարտվում էին անարդար տուրքերը, գիշատիչ պաշտոնյաների հարստահարումներն ու կաշառակերությունը, որոնց պատճառով ամեն տարի մարդիկ հազարներով երկրից գաղթում էին Ամերիկա, Եվրոպա և այլուր՝ փնտրելու ապրուստի միջոցներ:

Թուրքիայի անձկությունը նվազ ողբալի չէր արտաքին քաղաքականության տեսակետով: Հանդիսավորապես և շատ անգամ խոստացված բարենորոգումների ծրագրերը տապալելով,

¹ «Դրօշակ» № 1 (189), Հունվար, 1908, էջ 4-5:

² Տե՛ս «Անկախ մամուլ» (Թիֆլիս), № 3, 5 Հունվարի 1908 թ., «Հայրենիք» (Բոստոն), № 4 (446), 25 Հունվարի 1908 թ., № 5 (447), 1 փետրվարի 1908 թ., «Ազդակ» (Կ. Պոլիս), № 18, 18 մայիսի 1909 թ.:

սուլթան Աբդուլ Համիդը հուսախաբ էր արել իր հպատակներին և նրանց մղել արդարացի շարժումների, որոնց արդյունքն եղել էր եվրոպական պետությունների բազմաթիվ միջամտությունները երկրի ներքին գործերին: «Այս կործանարար քաղաքականութիւնը,- չեչտոված էր փաստաթղթում,- յանգեց կայսրութեան հողային տարածքների նուազմանը եւ, եթէ այսպէս մի որոշ ժամանակ շարունակուի, ապա ուրիշ մասեր եւս՝ Ալբանիան, Մակեդոնիան, Արարիան, Հայաստանը կարճ միջոցի մէջ անվրէպ բաժանուելու են կայսրութիւնից»¹:

Սուլթանի բռնակալության դեմ շարժումները թեև ընթանում էին տևական ժամանակով, բայց դրանք միմյանցից անջատ էին: Բայց այսօր, ասված էր «Հայտարարագրի» մեջ, շատ տեղերում մուսուլմանների և քրիստոնյաների համագործակցությունը ցույց է տալիս, որ կայսրության բոլոր ժողովուրդները, վերջապես, հոգնել են տառապելուց և ըմբռնել են, որ իրենց դեպի անդունդ առաջնորդող երկրի տիրակալն է, որ կայսրության վերջնական մեծ աղետը և քայքայումը կարող է կանգնեցնել միայն թուրքական կառավարման համակարգի արմատական փոփոխությունը: Իսկ այդ փոփոխությունն անհնար է, քանի դեռ երկրի ղեկը մնում է սուլթանի և նրա խմբակի ձեռքում: «Պէտք է, ուրեմն, անյապաղ եւ բոլոր հնարաւոր միջոցներով տապալել ռեժիմը, որ այնքան աղէտների պատճառ եղաւ: Հետեւաբար պահանջում ենք. 1. Սուլթան [Աբդուլ] Համիդի գահընկէցութիւն, 2. Ներկայ ռեժիմի արմատական փոփոխութիւն, 3. Ներկայացուցչական ռեժիմի (խորհրդարան) հաստատում»²:

«Հայտարարագիրը» չեչտում էր, որ սուլթանի հեռացումն ամեն բարելավման առաջին, բայց ոչ լրիվ պայմանն է, հետեւապես, նրա հետ պետք է նաև վերանան վարչական ու քաղաքական բռնակալությունը, ոստիկանական սարսափի և դիվանագիտական նենգամտության համակարգը, և դրանց փոխարեն պետք է հաստատվի ներկայացուցչական մի համակարգ, որի

¹ «Դրօշակ», № 1 (189), հունվար, 1908, էջ 3:

² Նույն տեղում:

միջոցով կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները, հավասար իրավունքներով, կարողանան արտահայտել իրենց կարիքներն ու կամքը: Այդ համակարգն ամենքի համար կապահովի խաղաղ, ներդաշնակ դարգացման հնարավորություն, արդարություն և ազատություն:

Հենց այս մեծ նպատակի համար է հրավիրվել Օսմանյան կայսրութեան ընդդիմադիր տարրերի համաժողովը, ասված էր «Հայտարարագրի» մեջ: Հենց այդ նպատակին են ուղղված համաժողովի մասնակից կազմակերպությունների ջանքերը: «Մենք միանում ենք ընդհանուր պայքարի համար, միանգամայն յարգելով իւրաքանչիւր կազմակերպութեան ինքնավարութիւնը: Միանում ենք անկեղծօրէն, եղբայրօրէն եւ նախքան կոխը սկսելը խոստանում ենք չթուլանալ եւ յայտարարում ենք սուլթանին՝ թէ մեր զէնքերը վար չենք դնի, մինչեւ Թուրքիայի համար մի նոր դարագլուխ չբանանք»¹:

«Հայտարարագիրը» կոչ էր անում ամենքին՝ գիտություն և մտքի մարդկանց, գյուղացի ու քաղաքացի աշխատավորներին, վաճառականներին ու զինվորներին, կայսրութեան բոլոր ազգերին՝ «դաժան ու փառահեղ պայքարում» աջակից լինել հեղափոխականներին, որոնց իր ոճիրներով ոտքի է հանել ինքը՝ արդուհամիդյան վարչակարգը:

Հայտարարելով բռնակալության դեմ սկսված կռիվը մինչև հաղթական ավարտ շարունակելու իրենց վճռականությունը, համաժողովի մասնակիցներն այդ ծրագրային փաստաթղթում ընդունում ու հանձնարարում էին պայքարի հետևյալ միջոցները. 1. Զինված դիմադրություն կառավարության քայլերին, 2. Անդեն դիմադրություն՝ քաղաքական և տնտեսական գործադուլներ, նաև պաշտոնյաների և ոստիկանության գործադուլներ, 3. Հրաժարում հարկեր վճարելուց, 4. Քարոզչություն գորքի մեջ. հասնել այն բանին, որ զինվորները հանդես չգան ժողովրդի և հեղափոխականների դեմ, 5. Ընդհանուր ապստամբություն, 6. Մարտական այլ միջոցներ՝ պարագաների թելադրության համաձայն:

¹ «Դրօշակ», № 1 (189), Հունվար, 1908, էջ 3:

«Հայտարարագիրը» վերջանում էր հետևյալ խոսքերով.

«Համիդեան ուժերը կոչնչանայ մօտալուտ ապագայում, եթէ բոլոր նրանք, որ տառապում են, ունենան, ինչպէս մենք, այն տապալելու հաստատ կամք: Այն խարխուլ պարիսպ է, որ կարելի է ուսի մի հարուածով հրել ու ձգել, որպէսզի փրկազատ կայսրութեան մէջ հեղեղուի ազատութեան եւ արդարութեան սրբազան լոյսը: Կեցցէ՛ մինչ այժմ անմիաբան ազգերի համերաշխութիւնը: Կեցցէ՛ յեղափոխական ուժերի միութիւնը՝:

Համաժողովը փակվեց երեք նախագահների ուղերձներով. հերթով խոսեցին իշխան Սարահէդդինը, Ակնունին եւ Ահմեդ Ռիզան: Սարահէդդինի ասելիքի կենտրոնում հայ-թուրքական համերաշխութեան խնդիրն էր: «Տեսէ՛ք,- ասում էր նա,- արդէն ապրում ենք նոր շրջանի արշալոյսի մէջ: Հայերի եւ թուրքերի միջեւ եղած յարաբերութիւնների այնքան ըզձայի փոփոխութիւնների նշանները օրէցօր աւելի ակնառու են երեւում: Թէեւ գերեզմանները անջրպետ են երկու [ազգերի] կեանքի մէջ, բայց հայ հայրենակիցներն իրենց հին ու նոր բարեկամ թուրքերին եղբայրական աջակցութիւն են ցոյց տալիս նրանց ազատագրական մեծ պայքարում»²: Ակնունին իր խոսքում կանգ առավ սոցիալիստական սկզբունքների վրա, նշելով, թե սոցիալիզմն ի՛նչ օգուտներ կարող է բերել օսմանյան հայրենիքին: Ելույթի վերջում նա հայտարարեց, թե 18 ամիս չանցած, սուլթան Աբդուլ Համիդն այլևս իր գահի վրա չի լինելու և նրա տեղում հաստատված է լինելու «ամէնուս իտեպը եղող Ֆետերաթիւ կառավարութիւն մը»³: Ահմեդ Ռիզան գլխավորապես ծանրացավ նույն կործանարար վարչակարգի դեմ կովող բոլոր տարրերի համերաշխութեան անհրաժեշտութեան վրա՝ դա միջոց նկատելով վերջնական հաղթանակի համար⁴:

Համաժողովից հետո տեղի ունեցավ ճաշկերույթ, որը տևեց մինչև կեսգիշեր: Եղան ուղերձներ, առաջարկվեցին կենսացներ:

¹ «Դրօշակ», № 1 (189), Հունվար, 1908, էջ 4:

² «Հայրենիք», № 7 (449), 15 փետրվարի 1908 թ.:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Ելույթներ ունեցան Մալումյանը, դոկտ. Սարրին, Նեջաթի բեյը, դոկտ. Ազմին, Հայ և Թուրք ուրիշ պատգամավորներ¹:

Համաժողովը վերջացավ նրա մասնակիցներին համակած վառ հույսերով:

Բայց նույնիսկ այդ խանդավառ տրամադրությունների մթնոլորտում Հայ պատգամավորների հոգում ցցված էր մնում սև կասկածը երիտթուրք պարագլուխների և հատկապես «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության ղեկավար Ահմեդ Ռիզայի նկատմամբ: Համաժողովի պատգամավոր Վահան Փափազյանը հետագայում գրել է.

«Համաժողովի աւարտումէն ետք մենք իրարմէ բաժնուեցանք՝ առ երես սիրով, բայց ներքնապէս համոզուած՝ գծեցինք մեր անկախ գործերու ծրագիրը, մասնակցելով հանդերձ օսմանեան վարչաձեւի տապալման գործին եւ սահմանադրական կարգերու վերահաստատութեան»²:

* * *

Համաժողովի ընդունած Հայտարարությունը 1908 թ. հունվարին Ֆրանսերեն լույս տեսավ առանձին գրքույկով՝ “*Déclaration du Congrès de Paris d’Opposition de l’Empire Ottoman*” վերնագրով: Հայտարարության մի-մի օրինակ ուղարկվեց Եվրոպայի բոլոր պետությունների կառավարություններին և Կ. Պոլսի նրանց ղեսպաններին, որը մեծ տպավորություն գործեց դիվանագիտական շրջանների վրա³: Շուտով Հայտարարությունը թարգմանաբար տպագրվեց արտասահմանյան և կովկասյան թերթերում՝ լայն արձագանք գտնելով հանրության մեջ:

Հատկապես ոգևորված էին Հայ ժողովրդի եվրոպացի բաբեկամները:

Ֆրանսիա դը Պրեսանսեն Պիեռ Քիյաոի միջոցով նամակ է ուղղում “*Pro Armenia*”-ի խմբագրությանը, ուր նաև ասված էր.

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (449), 15 փետրվարի 1908 թ.:

² «Վէճ», № 1, Հունվար-փետրվար, 1934, էջ 123:

³ Տե՛ս «Զանգակ» (Թիֆլիս), № 5 (447), 1 փետրվարի 1908 թ.:

«Սիրելի՛ բարեկամս,

Շնորհաւորում եմ Օսմանեան կայսրութեան տարբեր ազգութիւնների ներկայացուցիչներին: Շնորհաւորում եմ Թուրքիային եւ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը՝ Արդուլ Համիդի զոհ մեծ երկրի ազատագրման համար տեղի ունեցած երջանկաւէտ համերաշխութեան առթիւ: Սա բարոյական եւ քաղաքական մեծ քայլ է, մուսուլմանների եւ քրիստոնեաների, օսմանցիների, հայերի եւ սլավոնների ամուր միութեան հաստատման ճանապարհին, որ աղանդային եւ ցեղամոլական նախապաշարումների լիակատար սնանկացումն է ապացուցում: Արդուլ Համիդի գահընկէցութիւնը, ներկայ ռեժիմի արմատական փոփոխութիւնը եւ ներկայացուցչական ռեժիմի հաստատումը զոհացուցիչ նուազագոյն պահանջներն են այն քաջարի ազգերի, որոնք մեռնել չեն ուզում»¹:

Համագումարի արդյունքները լայն արձագանք ունեցան նաև եվրոպական սոցիալիստական մամուլում: Ֆրանսիական «L'Humanité» («Յումանիտե»), «Le Progres» («Լը Պրոգրես») և այլ թերթեր տպագրեցին ընդարձակ առաջնորդողներ ու հոդվածներ: Հայտնի սոցիալիստ Ժան Լոնգեն «Յումանիտեում» նկարագրում էր իր տեսակցութիւնը և գրույցը Սաչատուր Մալումյանի հետ և մանրամասն շարադրում գրույցի բովանդակու-

¹ «Հայրենիք», № 5 (447), 1 փետրվարի 1908 թ.: Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը վկայում է, որ Պրեսանսի այդ նամակը լույս տեսնելուց հետո ինքը հանդիպում է ունեցել նրա հետ և ցանկացել է իմանալ նամակը գրելու զրդապատճառները: Պրեսանսեն ասել է. «Ես ատելով ատում եմ «երիտասարդ թուրքերին»... նրանց ի՞նչ լինելը ես շատ լաւ գիտեմ: Համոզուած եմ, որ նրանցից ամէն մէկը մի մի սուլթան Համիտ է: Աճմէդ Բիզայի ինչ տեսակ մոլեռանդ թուրք լինելը ինձ շատ լաւ ծանօթ է: Նրանք բոլորը եւրոպատեսաց, քաղաքակիրթութեան թշնամի, արիւնախում մարդիկ են, ո՛չ նրանց ծերին պիտի հաւատալ, ո՛չ էլ երիտասարդին: Ես կը ցանկայի, որ օսմանեան պետութիւնը քերուէր, սրբուէր աշխարհիս երեսից, նրա հետքն անգամ չմնար: Բայց ձեր վիճակը ինձ ստիպեց քաղաքավարական մի քանի խօսքեր ասել, երբ այդ մասին ինձ դիմում արեցին...: Դուք ձեր դիրքի վրայ մնացէ՛ք, բայց դաշնակցականների դէմ էլ խիստ պայքար մի՛ մղեցէ՛ք...» (Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանապատուները, Բ հրատ., էջ 233):

Թյունը, որը հիմնականում վերաբերում էր համաժողովի որոշումներին¹:

Այդ որոշումները ողջունեցին նաև այլ երկրների սոցիալիստները, համոզված լինելով, որ դրանք «ղէպի առաջադիմութիւն եւ զարգացում կ'առաջնորդեն երկիրը»²:

“Русские Ведомости” («Ռուսակիւն Վեդոմոստի») Թերթը տպագրել էր Փարիզի իր թղթակցի հաղորդումը համաժողովի արդյունքների մասին, ուր ասված էր. «Պարսկաստանի ազատագրական շարժման յաջողութիւնները, ըստ երեւոյթին, իրենց մեծ ազդեցութիւնն են ունեցել Թուրքիայի ազատագրական շարժման վրայ: Մուսուլման եւ քրիստոնեայ ժողովուրդները միանում են սուլթանական բռնակալութեան դէմ համատեղ կռիւ մղելու համար»: Թղթակիցը հատկապես ընդգծում էր համաժողովի հրավիրման գործում Դաշնակցութեան և նրա պաշտոնական օրգան «Դրօշակի» ունեցած դերը: «Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնը,– նշված էր թղթակցութեան մեջ,– վերջին 5–6 տարում եռանդագին աշխատանք է տարել Թուրքիայի առաջադիմական բոլոր ոյժերին միաւորելու համար»: Կատարած այդ ծանր աշխատանքի հետևանքով «Օսմանեան կայսրութեան կեանքում մարմին է առել մի նոր գաղափար: Վերջանում է ազգային զժտութիւնների շրջանը եւ սկսում է յաղթանակել Թուրքիայի 20-ից աւելի ազգերին ավտոնոմ կապերի միջոցով միացնելու գաղափարը: Այս շեշտն էին կրում կոնգրեսի բոլոր մասնակիցների ձառերը: Այս տոնով էր խոսում իշխան Սաբահէղդինը եւ մի ծերունի ալբանացի, որ բոլորին կոչ արեց կործանել «օտոմանյան Բաստիլիան»՝ Ելզըզ քէոշկը»³:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը, որ նախապես տեղեկացված էր համաժողովի հրավիրման և դրա ընթացքի մասին, այնտեղ ընդունված հայտարարագիրը և որոշումները համարեց դավաճանություն օսմանյան հայրենիքին, միաժամանակ մատնվեց

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 6, 10 հունվարի 1908 թ.:

² «Հայրենիք», № 10 (452), 7 մարտի 1908 թ.:

³ Հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Վտակ», № 7, 11 հունվարի 1908 թ.:

սարսափի՝ փաստաթղթերում իր մասին խիստ ձևակերպումներից: «Հայրենիք» (Բոստոն) թերթը հաղորդում էր.

«Նեճիպ փաշա Մելհամէ (Փարիզում Թուրքիայի դեսպանը:– Ն. Ս.) ամէն բան օրը օրին տեղեկացուցած է սուլթանին, որ իր սովորութեան հակառակ, վախէն, այս տարի Տոլմա Պախչէ ելած չէ Ղուրպան Պայրամի արարողութիւնը կատարելու, այլ՝ աւելի խորունկ որջացած է Եւտրզի մէջ:

Սուլթանը, որ Դաշնակցութեան Դ–րդ Ընդհանուր ժողովին տուած որոշումներէն մտահոգուիլ սկսած էր, այս ժողովէն յետոյ ա՛լ աւելի կը հետամտի անոր գործունէութեան. Կովկաս, Պարսկաստան, Եգիպտոս, Պուլկարիա եւ նոյնիսկ Ամերիկա լրտեսներ խրկած է»¹:

Թերթը նշում էր նաև, որ համաժողովի կայացրած որոշումներից սարսափահար սուլթանի հրամանով՝ «բնիկ պոլսեցի չեղող հայերը մեծ թուով իրենց գաւառները կը խրկուին»²:

Մինչ բուն Թուրքիայի հայութիւնը, մեծ մասամբ, անտեղյակ մնաց համաժողովի որոշումներից, Կովկասի և արտասահմանի հայկական մամուլը թանաքի հեղեղներ սպառեց՝ վերլուծելով դրա արդյունքները: Եղան թեր և դեմ բռնուն վեճեր:

Դաշնակցական մամուլի օրգաններն ամեն ինչ անում էին հանրութեանը համոզելու իրենց ձեռնարկած գործի ճշմարտացիութեան մեջ:

«Դրօշակը» գրում էր, որ կուսակցութեան ղեկավարութեան որոշումն անդառնալի է և իրենք ամեն ինչ անելու են ստեղծված «նպաստաւոր պայմաններից օգտուելու համար»³:

ՀՅԴ Ամերիկայի պաշտոնական օրգան «Հայրենիք» թերթը շեշտում էր.

«Թուրքերու հետ միանալ պէտք էր, եւ նոյնիսկ անհեռատեսութիւն մըն էր, որ մինչեւ հիմա իրարմէ անջատ մնացինք, որուն արդիւնքը այն եղաւ, որ Հայաստանի մէջ (Թուրքիա եւ Կովկաս) մարդկային անհամար զոհեր տուինք: Եթէ մենք այդ

¹ «Հայրենիք», № 8 (450), 22 փետրվարի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

³ «Դրօշակ», № 11–12 (198), նոյնմբեր–դեկտեմբեր, 1908, էջ 164:

միացումը շատոնց կատարած ըլլայինք, թերեւս ոչ մէկ զոհ տա-
յինք. ապացոյց՝ Վանի վերջին, շատ թարմ դէպքը*։ ... Շատոնց
պէտք էր միացած ըլլայինք մենք թուրքերուն հետ, քանի որ մեր
թշնամին մէկ էր՝ արդի կառավարական ամբողջ դրութիւնը,
սուլթան Համիտը։ Տրամաբանութեան հակառակ չէ՞ր առանձին
թողուլ ոյժ մը, որ մեր նպատակին կը ձգտէր. պէտք չէ՞ր օգ-
տուիլ այդ ուժէն, միանալով անոր հետ եւ աւելցնելով այդ ոյժին
գորութիւնը։ Ահա՛ նոյնը կատարեցինք մենք ալ»¹։

Թերթն օրինակ էր բերում Ֆրանսիայի և Անգլիայի, Ֆրան-
սիայի և Գերմանիայի միջև դարեր տևած թշնամութիւնը, որն
իրբ արդեն «վերջ է գտել»։ Իբրև «համողիչ օրինակ» բերվում էր
նաև այն փաստը, թե «Թրանսվաալի քաջամարտիկ գորավար
Պոթթայի քոյրը այսօր կ'ամուսնանայ անգլիացիի մը հետ»։
Ահա՛ այս իրողութիւններն են, եզրակացնում էր թերթը, որ
խոսում են հայ-թուրքական համագործակցութեան օգտին։
«Մե՞նք ենք մնացեր ռիս պահող մինչեւ «ի միւս անգամ գա-
լուստն Քրիստոսի»։ Քիչ մը օրինակ առնենք եւրոպական ազ-
գերէ եւ անոնց բռնած քաղաքագիտական ընթացքէն, եթէ կ'ու-
զենք իբրև «մարդ» ապրիլ երկրիս վրայ»²։

Ինչպես ընթերցողը նկատում է՝ այս բացատրութեան
կովանները չափազանց թույլ էին։ Բացարձակապես տեղին չէր
եվրոպական հզոր պետութիւնների փոխհարաբերութիւնների
համեմատութիւնը Օսմանյան տերութեան իշխող ազգի և թու-
լացած ու կոտորակված հայութեան միջև եղած հարաբերու-
թիւնների հետ, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ մի քանի
տարի հետո եվրոպական այդ երկրները սկսելու էին կենաց ու
մահու համաշխարհային պատերազմ՝ արյան գետերի մեջ քաշե-
լով միլիոնավոր մարդկանց։ Առավել ևս՝ լուրջ չէր Տրանսվաալի
բուրերի գեներալ Լուիս Բոտայի քրոջ՝ անգլիացու հետ ամուս-
նութեան փաստարկը։ Բայց հատկապես անընդունելին այն էր,

* Թերթը նկատի ուներ Վանի թուրքերի հակակառավարական ընդվզում-
ները 1907-ին, տեղի թուրքերի և հայերի համագործակցութիւնը։

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (453), 14 մարտի 1908 թ.։

² Նույն տեղում։

որ թերթը փաստորեն դատավճիռ էր կարգում ժողովրդի հակաթուրքական ազատագրական շարժման նախընթաց համարյա 20-ամյա հերոսական և արյունալի ոգորումներին:

Պատասխանելով հակառակորդների այն մեղադրանքին, թե Փարիզի համաժողովում դաշնակցական պատվիրակները երիտթուրքերի ճնշման տակ ընդունել են Միդհատի սահմանադրությունը, «Հայրենիքը» գրում էր.

«Միդհատի սահմանադրությունը ոչ թէ մենք, այլ իրենք՝ թուրքերն ալ չեն ընդունած: Համաժողովը բացարձակ կերպով մերժած է Միդհատեան սահմանադրութեան ընդունումը, նկատելով անոր թէ՛ անբաւականութիւնը եւ թէ՛ անընդունելի կէտերը»:

Եվ թերթը բացատրում էր, թե համաժողովն ինչո՞ւ է մերժել Միդհատի սահմանադրությունը՝ գերադասելով բելգիականը: Այն պատճառով, որ, օրինակ, «Միդհատի սահմանադրութեան մէկ յօդուածը կը տրամադրէ որ «Սուլթանը ոչ ոքի առջեւ պատասխանատու չէ. իր անձը սուրբ է», իսկ 7-րդ յօդուածի զօրութեամբ՝ Սուլթանը ինքը պիտի անուանէ եւ պաշտօնանկ ընէ նախարարները, իր ուղած ատեն. նոյնպէս իր քէյֆին փչած ժամանակ պիտի կարենայ ժողովը բանալ կամ «լուծել, եթէ պէտք տեսնէ»: Ասիկա սահմանադրութի՞ւն է»¹:

Այս բացատրությունը նույնպես խոցելի էր, եթե նկատի առնենք, որ սույն գրությունն տպարագրությունից ընդամենը չորս ամիս հետո տեղի էր ունենալու օսմանյան հեղափոխությունը, որի առաջին արդյունքն էր լինելու միդհատյան սահմանադրության վերահաստատումը, և Դաշնակցությունը այդ սահմանադրությունն առանց վերապահության ընդունելու էր:

Ինչ վերաբերում էր այն մեղադրանքին, թե Դաշնակցությունը «Ջնջել է միջագայնօրէն ճանաչուած մեր դատը», «Հայրենիքը», հակադարձելով, գրում էր, որ «թէ՛ Պերլինի 61-րդ յօդուածը եւ թէ՛ Մայիս 11-ի ծրագիրը կը մնան] սեղանի վրայ, ինչպէս որ էր մինչեւ հիմա: Համաժողովը գումարուած էր միայն

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (453), 14 մարտի 1908 թ.:

սա երեք կէտերու մէջ համաձայնութիւն գոյացնելու համար. ա) գահընկէցութիւն սուլթան Համիտի, բ) արմատական փոփոխութիւն ներկայ ունեցող, գ) հաստատում ներկայացուցչական ունեցող (խորհրդարան)»¹:

Այս պատճառաբանութիւնը նույնպէս չէր կարող գոհացնել Դաշնակցութեան հակառակորդներին, մանավանդ եթէ նկատի ունենանք, որ օսմանյան հեղափոխութիւնից հետո կուսակցութիւնը հրապարակայնորեն հրաժարվելու էր թե՛ 61-րդ հոդվածից ու թե՛ Մայիսյան ծրագրից և ընդունելու էր «միասնական օսմանյան հայրենիքի» և «միասնական օսմանյան ազգի» տեսակետը:

Վերջապէս, մերժելով հակառակորդների այն մեղադրանքը, թէ Դաշնակցութիւնը թուրքերի հետ ընդունել է արտաքին միջամտութեան ընդդիմանալու սկզբունքը, «Հայրենիքը» գրում էր. «Արտաքին միջամտութեան ընդդիմանալու որեւէ որոշում չէ տուած համաժողովը, որովհետեւ ան չէ վիճարանած վերոյիշեալ երեք կէտերէն դուրս խնդիրներու վրայ: Ուրեմն այս մասին մեր դէմ գրուածներուն բոլորն ալ ձրի գրպարտութիւններ են, մոլորեցնելու համար անգիտակից ամբոխը»²:

Սակայն աշխատութեան հետագա շարադրանքում ընթերցողը կտեսնի, որ երիտթուրքերի իշխանութեան գալուց սկսած մինչև Հայկական հարցի վերաբացման նախօրյակը, այսինքն՝ մինչև 1912 թվականը, Դաշնակցութիւնը բազմիցս արած պաշտոնական հայտարարութիւններով հանդես է եկել օսմանյան ներքին գործերին արտաքին, այդ թվում՝ Ռուսաստանի միջամտութիւնների դեմ:

Դաշնակցական պատգամավորների մասնակցութիւնը համաժողովին ողջունեցին մամուլի ՀՅԴ կովկասյան օրգանները և դաշնակցականամետ թերթերը:

Ալեքսանդրապոլում լույս տեսնող «Ժայռը» գտնում էր, որ ուժերը միավորելու նպատակով Փարիզում հավաքված հեղափոխականներն ըստ էութեան արձանագրել են մեծ հաղթանակ

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (453), 14 մարտի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

սուլթանի նկատմամբ: «Յանկանանք, որ այդ համերաշխութեան ոգին տարածուի Թուրքիայի բոլոր անկիւնները եւ Փարիզի համագումարի որոշումներն իրականանան կեանքի մէջ»¹:

Թիֆլիսի «Վտակ» թերթը բարձր էր գնահատում երիտ-թուրքերի նկատմամբ Դաշնակցութեան որդեգրած իրատեսական քաղաքականութիւնը, գտնելով, որ Աբդուլ Համիդի գահը կարելի է կործանել միայն համատեղ ուժերով²:

Մի այլ առիթով նույն «Վտակը» համաժողովի հրավիրումը համարելով պատմական իրադարձություն, գրում էր. «Յամենայն դէպս, հիմք ունենք գոհ լինելու կատարուածով: Ուրախանանք, որ տասնեակ տարիների սեւ, արիւնոտ ազգամիջեան յարաբերութիւններին յաջորդում է մի նոր շրջան, լի հրապուրիչ հեռանկարներով: Ողջունենք օսմանեան կուսակցութիւններին, որոնք ի վերջոյ դուրս են գալիս ծոյլ, անպտուղ մետաֆիզիկայի մառախուղից եւ բռնում են մեզ հետ միասին ազատութեան ու բանականութեան միակ ուղին: Յանկանք յարատեւութիւն սահմանուած համերաշխութեանը եւ յուսանք, որ նա շուտ, ըստ կարելոյն շուտ, թէօրիայից անցնի իրականին, գործնականին»³:

Միանգամայն հասկանալի պատճառներով՝ համաժողովի ընդունած բանաձևերը քննադատութիւններից ուժգնորեն պաշտպանում էր Մկրտիչ Փորթուգալյանը:

«Թիւրիմացութիւններ» ընդհանուր խորագրի տակ Փորթուգալյանը «Արմենիայի» 1908 թ. N 41-ում և հետագա մի քանի համարներում զետեղել էր մի շարք հոդվածներ, որոնցում անհիմն ու անհեթեթ էր համարում համաժողովը թուրքահայ ժողովրդի համար կորստաբեր գտնող անձանց կարծիքները: «Արմենիայի» խմբագիրը շեշտում էր, որ իր թերթը հաճախ է քննադատել դաշնակցականների գործելակերպը, նրանցից ոմանց «ազգավնաս գործերն ու զեղումները», «բայց անկողմնակալութիւնն եւ ճշմարտութեան սէրը կը պահանջեն, որ իրենց կատարած հանրօգուտ գործերն ալ ներկայացնեն այնպէս ինչպէս որ

¹ «Ժայռ» (Ալեքսանդրապոլ), № 13, 24 Հունվարի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Վտակ», № 100, 11 մայիսի 1908 թ.:

³ «Վտակ», № 31, 8 փետրվարի 1908 թ.:

են: Եւ մեր սկզբունքն է՝ միշտ այդպէս վարուիլ»: Փորթուգալ-յանը գտնում էր, որ հայկական հասարակութիւնը պետք է բարձր գնահատի Դաշնակցութեան նախաձեռնութիւնը և չընդունի համաժողովի նկատմամբ քննադատութիւնները: Անընդունելի է, գրում էր նա, որ հնչակյանները «մինչեւ անգամ բաներ գրեցին, թէ համաժողովին մասնակցող հայերը հայ ազգութիւնն ուրացել եւ օսմանցի դարձեր են, թէ հայ պատուիրակներն այդ ժողովին մէջ դաւաճաններ են իրենց ազգին եւ թուրքերուն հետ միանալով ուզեր են սպանել Հայկական Խնդիրն որ 20 տարիներէ ի վեր իրենք արիւն թափելով յառաջ տարած են եղեր եւ այլն»¹:

Երիտթուրքերի հետ հայկական ընդդիմադիր ուժերի համագործակցութիւնը ճիշտ էր համարում Երուսախնը (Երվանդ Սրմաքեչխանյան)՝ թեև զգալի վերապահումներով: Նա երիտթուրքերին համարում էր «վտանգաւոր մարդիկ», որոնք ունակ են ամեն տեսակի խարդավանքները²:

Ռուսահայ ազատականների գերակշիռ մասը դատապարտում էր Դաշնակցութիւն-երիտթուրք գործակցութիւնը: Բայց ինչպես միշտ է լինում, հակառակ մտածողները քիչ չէին: Դրանցից էր պատմաբան Լեոն, որը գտնում էր, թե համաժողովը նոր դարազուլիս է բացում Թուրքիայի ժողովուրդների փոխհարաբերութիւնների մեջ³:

Փարիզի համաժողովը, նրա ընդունած որոշումները, երիտթուրքերի հետ կայացած համաձայնութիւնները, ընդհանրապես թուրք հեղափոխականների գործունեութիւնը գնահատելիս չափազանցութիւնների մեջ էր ընկնում Կովկասում ապաստանած թուրքահայ հասարակական գործիչ Տիգրան Զավենը (Չուգասրզյան), որը 1906 թ. հոկտեմբերից Թիֆլիսում հրատարակում էր «Երկրի ձայնը» շաբաթաթերթը: Թերթի էջերում նա պարբերաբար այն գաղափարն էր զարգացնում, թե համաժողովը հիմք է դրել հայ և թուրք ժողովուրդների վերածնու-

¹ «Արմենիա», 28 մարտի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Լուսաբեր», № 501, 28 մարտի 1908 թ.:

³ Տե՛ս Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 213:

Թյանն ու եղբայրական հարաբերություններին, և, ելնելով դրանից, հայ հեղափոխական բոլոր գործիչներին կոչ էր անում՝ հետևողականորեն պաշտպանել նրա ընդունած պատմական որոշումները, իսկ Դաշնակցությունը հորդորում էր երիտթուրքերի անկեղծ բարեկամը լինել¹:

Բայց ահա՛ նույն թերթը «Թիւրքահայի ազատագրութիւնը Թիւրքահայի գործն է» վերտառութեամբ առաջնորդողում գրում էր.

«Մի ժողովրդի ազատագրութիւնը՝ իրա՛ հէնց նոյն ժողովրդի գործն է:

Այն ժողովուրդը, որ անընդունակ է իր ծոցից բղխեցնելու իր սեպհական ազատութեան, իր սեպհական բաղդաւորութեան համար կոտուղ բանակներ, նա անկարող է ազատագրութեան, անարժան է բաղդաւորութեան:

Այն ժողովուրդը, որ անընդունակ է իր ձեռքերով փշրելու իր ստրկութեան շղթաները եւ նրանցից կոբելու իր տարրական իրաւունքների ամբողջը, նա կորած է մանաւանդ ապագայ աւելի խիզախ, աւելի վճռական նուաճումների համար»²:

Կարճ ժամանակում երիտթուրքերի հետ Դաշնակցությունը ջերմագին հարաբերությունների հաստատումը զարմանք էր առաջացրել շատ-չատերի մոտ: Մարդիկ հարց էին տալիս, թե ինչպե՞ս պատահեց, որ այդ կուսակցությունը, որը ոչ շատ առաջ ուղղակի արգահատանք էր հայտնում նրանց մասին, հանկարծ կտրուկ փոխեց իր կարծիքը:

Հիրավի, դաշնակցական մամուլում մինչ այդ անհաշիվ էին երիտթուրքերին տրված բացասական որակումները:

Ահա՛, օրինակ, մի հատված «Դրօշակի» 1906 թ. № 2-ից.

«Երիտասարդ» տաճկութիւնը, օսմանեան պրոգրեսի դրօշակակիրը, չնայած իր ընդունած բարձրագոյ նշանաբաններին՝ մնաց երեսուն տարուայ իր գոյութեան ընթացքում ցեղի պէս ամուլ ու անդամալոյծ. մի կուսակցութիւն, կազմուած մտաւոր միջակութիւններից եւ բարոյական գաճաճներից, որոնք գաղա-

¹ Տե՛ս «Երկրի ձայնը», № 3, 1908 թ. և Հաջորդական թվերը:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 14, 8 ապրիլի 1908 թ.:

փարական անհրաժեշտ չաղախից զուրկ լինելով, յեղափոխութեան վարդապետութիւնը հարեմներում ու սուլթանական ախոռատներում սովորելով, սիստեմատիկաբար դաւաճանեցին իրենց դատին, կաշառուեցին օգոստոսափառ Ոճրագործից...

Նրանց սիրած զբաղմունքներից մէկն է եղել՝ ամբաստանել ու արատաւորել ... հայ ու մակեդոնական ժողովուրդների ազատագրական շարժումները, ժխտել միջազգային դաշնագիրներով ընդունուած յանձնառութիւնները՝ յատկապէս հայերի ու մակեդոնացիների համար, յորդորել վերջիններիս՝ օսմանցի դառնալ եւ մտածել ընդհանուր, օսմանեան հայրենիքի ազատագրութեան մասին ... իրենց եղանակով: Սուլթանի արիւնոռւշտ քաղաքականութիւնը հայերի վերաբերմամբ, տաճկական եաթաղանի տակ ընկած հարիւր հազարաւոր զոհերը երբեք չեն վշտացրել «կարգի ու առաջադիմութեան ներկայացուցիչ» երիտասարդ տաճիկներին – ընդհակառակը ... Այդպէս է ահա՛ պատկերանում մեր առջեւ, իր խոշոր ու հարազատ գծերով, օսմանեան վերածնութեան «աւանգարդը»: Մեռելածին մի կուսակցութիւն, ծոյլ, անպտուղ, առանց անցեալի ու ներկայի»¹:

Դա 1906-ին էր, բայց հիմա Գաշնակցութեան ղեկավարութիւնը միանգամայն այլ բաներ էր ասում: Գտնելով, որ Օսմանյան կայսրութեան մեջ զենքով ազատութեան հասնելն ոչ թուրք ժողովուրդների համար այլեւ ժամանակավրեպ է, այդ ղեկավարութիւնն իր արարքը հետեյալ կերպ էր պատճառաբանում. «Եթէ բովանդակ հայութիւնը նոյնիսկ սպառազէն բանակ մը կազմէ՝ դարձեալ չի կրնար թուրք բռնապետութեան ձեռքէն խլել իր ազատութիւնը»²:

Ի պատասխան այդ պարտվողականութեան, վերակազմյալ հնչակյանների «Ազգ» թերթը գրում էր, որ «մեր անհանդուրժելի կացութենէն ազգովին դուրս գալու մի ելք կայ՝ ազգային ազատագրական արիւնոտ ճամբան»³:

Համաժողովին չմասնակցած հայկական կուսակցութիւն-

¹ «Դրօշակ», № 2 (168), փետրվար, 1906, էջ 27:

² «Ազգ», № 63, 11 Հուլիսի 1908 թ.:

³ Նույն տեղում:

ները, հատկապես Հնչակը անդիջում քննադատություն ծավալեցին Դաշնակցություն-երիտթուրք գործարքի դեմ:

Թուրքերի ձեռնարկած համաժողովին մասնակցելը, նրանց հետ համերաշխվելը և փաստաթղթեր ստորագրելը դավաճանություն համարելով թուրքահայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի դրոշին, Հնչակյանները Դաշնակցության քննադատությունը և ամբաստանությունները կենտրոնացնում էին չորս կետերի շուրջ. 1) Նա «միացեր է մեր արիւնը խնող թուրքերին, եղբայրացել մեր մայրերի, կանանց, երեխաների, մեր երիտասարդների արիւնովը մեր երկիրը ողողող մարդակերպ հրէշների հետ», 2) Ընդունել է միդհատյան սահմանադրությունը, որը ձեռնտու չէ հայերին, 3) Ջնջել և լքել է միջազգայնորեն ճանաչված Հայ դատը, այսինքն՝ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը և Մայիսյան ծրագիրը, 4) Թուրքերի հետ «ընդունել է արտաքին միջամտութեան ընդդիմանալու սկզբունքը»:

«Հնչակ» և «Երիտասարդ Հայաստան» պարբերականները, դատապարտելով երիտթուրքերի հետ Դաշնակցության գործարքը, դա համարում էին բացահայտ դավաճանություն հայկական ազատամարտին, որի արյունոտ ճանապարհին հայ ժողովուրդը հարյուր հազարավոր զոհեր է տվել:

Համաժողովի ընդունած որոշումները սուր քննադատության ենթարկեցին վերակազմյալ Հնչակյանները: Նրանց տպագիր օրգան «Ազգը» գրում էր, որ Դաշնակցության կատարած քայլը աղետաբեր է Հայ դատի համար, քանի որ երիտթուրքերին հաջողվել է խաբել համաժողով ուղարկած նրա պատվիրակներին և սրանց ձեռքով կուսակցությունը կապել թուրք «հեղափոխականների» կառքին, ծառայեցրել նրանց քաղաքական նպատակներին¹: Սուրեն Պարթևյանն «Ազգում» գրում էր. «Դիրքերը փոխուած չեն վեց տարի առաջ ինչպէս այսօր: Ահմէտ Բիգա կը յայտարարէ. «Մենք կը շարունակենք կողմնակից մնալ Սահմանադրական միապետութեան եւ Օսմանի արքայատոհմին պահպանումին: Մենք չենք ընդունիր ամենեւին օտար պետութիւններու միջամտութիւնը...: Մենք վար պիտի դնենք զէնքերը

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 52, 11 ապրիլի 1908 թ.:

անմիջապես որ Բարլամէնթը վերահաստատուի. այնուհետեւ մենք թշնամիներու պէս պիտի վարուինք բոլոր անոնց հետ, որոնք անջատողական դրօշակը պիտի պարզէին կամ պիտի ձգտէին վտանգել կայսրութեան քաղաքական միութիւնը...»: Միջազգային դաշնագիրներու եւ յանձնառութիւններու հիման վրայ՝ հայկական մասնաւոր բարեկարգութիւններու նուազագոյն պահանջովն «արտաքին միջամտութեան» մը ձգտելու նուիրագործուած ու միակ հնարաւոր ուղղութենէն հանդիսաւորապէս հրաժարելով, Դաշնակցութիւնը ո՛չ մէկ երաշխաւորութիւն ձեռք բերած կրնայ ըլլալ տաճկահայ ճակատագրին ո՛րեւէ ձեւի տակ հաւանական բարեփոխման համար. մինչդեռ անհաւանական չէ՛ որ արդէն ահագնօրէն աղէտակոծ ճակատագիրը աւելի վտանգուած ըլլայ այսպէսով»¹:

Մի ուրիշ առիթով «Ազգը» նշում էր. «Այս տխուր ճշմարտութիւնը ստորացումի կ'ենթարկէ հայ ժողովուրդն ընդհանրապէս, եւ հայ կուսակցականը մասնաւորաբար: Այսօրուան հայ քառսին մէջէն՝ հայ ազգին վերջնական բնաջնջումն սպառնացող վաղուան դաւի ուրուականին գիշերային շիլ աչքերը ու ծամածուռ դէմքն է որ արդէն իսկ կ'ուրուագծուին»²:

Վերակազմյալների մյուս օրգանը՝ «Զայն հայրենեացը», սիդիփոսյան զուր տքնություն էր համարում դաշնակցականների «անպատուաբեր լարախաղացութիւնը» երիտթուրքերի առջև, որոնք երբեք չեն համակերպվի հայերին անգամ ամենասահմանափակ ինքնուրույնություն տալու մտքի հետ³:

Դաշնակցականների բռնած գործը ոչ միայն անմիտ, այլև չափազանց վտանգավոր էր համարում Արփիար Արփիարյանը: Նա համոզված էր, որ Փարիզի համաժողովը մի սարդոստայն է, որի մեջ ընկել է Դաշնակցությունը, միամտություն էր համարում երիտթուրքերի հանդեպ այդ կուսակցության ցուցաբերած վստահությունը: Արփիարյանը շեշտում էր, որ թուրք ժողովրդի միայն չնչին մասը կարող է հավանություն տալ երիտթուրքերի

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 46, 26 փետրվարի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 47, 7 մարտի 1908 թ.:

³ Տե՛ս «Զայն հայրենեաց» (Պոսթոն), № 482, 19 փետրվարի 1908 թ.:

գործողություններին, որ թուրքերի լայն զանգվածները նրանց ամենից առաջ ընկալում են որպես օսմանյան հայրենիքի դավաճանների: Հետևապես, երիտթուրքերի հետ Դաշնակցության գործակցությունը նոր աղետներով լի է հայության համար, որին այդ նույն թուրք զանգվածները վաղուց համարում են «դաւաճան ազգ»¹:

Ինչ վերաբերում է «չեզոք» մամուլին, ապա նրա թերթերն իրենց էջերում զետեղում էին համաժողովի մասին թե՛ նպաստավոր և թե՛ աննպաստ, իրարամերժ հոդվածներ: Այդ տեսակետից առանձնանում էր «Արեւելքը»²:

Արևմտահայ շատ գործիչներ գտնում էին, որ Դաշնակցության ղեկավարությունը համարյա ամբողջապես կազմված լինելով կովկասահայերից, երբեք չճանաչեց թուրքերին, խորամուխ չեղավ նրանց ազգային առանձնահատկությունների մեջ, և հենց դա է պատճառներից մեկը, որ խաբվեց և դաշինքի մեջ մտավ երիտթուրքերի հետ³: Ամենից առաջ այդպես էին մտածում ազատականները:

Փարիզի համաժողովի որոշումների լուրը զարմանքով ու հրասթափություններ էր ընդունել Արշակ Չոպանյանը: «Անահիտում» խիստ քննադատության ենթարկելով «թուրք-դաշնակ գործարքը», նա մանկամտություն էր համարում կարծել, թե թուրքերը երբևիցե կհանդուրժեն հայությանը ազատ շնչելու իրավունք տալ: Մեծ մտավորականը համաժողովի ընդունած հայտարարագիրը համարում էր թղթի կտոր, որը միայն վնասակար պատրանքներ կառաջացնի հայ զանգվածների մոտ և կթուլացնի Հայկական դատը հետապնդելու հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների պայքարի կամքը: Նա գրում էր. «Փարիզ գումարուած թրքօ-դաշնակցական Քոնկրէն այնքան ցաւ պատճառեց ինձի ... Փարիզի վերջին Քոնկրէին մէջ սպաննուեցաւ, կամ գէթ սպանման ճամբուն մէջ դրուեցաւ բան

¹ Տե՛ս «Առևարքեր», № 477, 30 հունվարի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Արեւելք», № 7011, 27 հունվարի 1909 թ.:

³ Տե՛ս Լեւոն Չորմիսեան, Համայնապատկեր արևմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, էջ 489:

մը որ գեր ի վեր է ունէ հայ անհատէ, այն է՝ Հայկական Դատը: «Օսմանեան պետութեան ընդդիմադիր տարրերու Քոնկրէս»-ը ժէօն-թիւրքերու համար ընդհանրապէս եւ Ահմէտ Րիզային համար մասնաւորապէս՝ յաղթանակ մըն է, եւ Դրօշակեան կուսակցութեան ապազգայնական խաթարման վերջին դրուագը: Թրքահայ հասարակութեան քաղաքական ազատագրութիւնը ձեռք ձգելու միակ նպատակով հիմնուած այդ կուսակցութիւնը այս Քոնկրէսին մէջ ինքզինքն ի հանդէս բերաւ իբր Օսմանեան պետութիւնը վերականգնելու, թուրք ժողովուրդին հայ արիւնով աղարտուած վարկը բարձրացնելու եւ ըայս ազգութեանց պատմական ինքնուրոյնութիւններն Օսմանեան խորհրդարանի մը քուրային մէջ հալեցնելու նպատող մարմին մը¹: ... Արաբները, ալպանացիք եւ մակեդոնացիք մերժած են մասնակցիլ, միմիայն հայ Դրօշակեաններն են որ խորհրդակցած են ժէօն-թիւրքերուն հետ ու համաձայնած են՝ Ահմէտ Րիզայի գուտ թրքական ծրագրին վրայ»²:

Համաժողովում ոչ մի խոսք չէր եղել միջազգային դաշնագրերի և պայմանագրերի գործադրութեան մասին: Հենց դա էր, որ ուզում էր Ահմեդ Ռիզան: Դաշնակցութիւնը փաստորեն հրաժարելով միջազգային դաշնագրերի գործադրութեան գաղափարից, ուժեղացնում էր երիտթուրքերի դիրքերը, որոնց պայքարի հիմնական նպատակներից մեկը Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի մեկընդմիջտ ջնջումն էր: «Այն օրը,- գրում էր Չոպանյանը,- որ Դաշնակցութեան «հայ» ոյժերուն աջակցութեան շնորհիւ՝ թրքական արդի ուժերը տապալի եւ Սահմանադրութիւն մը հաստատուի, ժէօն-թիւրքերը ո՛չ մէկ ազգի գոյութիւն պիտի ընդունին Տաճկաստանի մէջ բացի Օսմ. ազգէն, եւ նոյն իսկ հայ արիւնով հաստատուած այդ Սահմանադրութիւնը պիտի իբր զէնք գործածեն «Հայկական Դատը» վերջնապէս սպաննելու համար...»:

Ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը 1907-ին գնաց այդ քայլին, երբ ազատական օսմանցիների 1902 թ. Փարիզի համաժողովում նրա

¹ «Անահիտ», № 1-4, հունվար-ապրիլ, 1908, էջ 44:

² Նույն տեղում, էջ 45:

գլխավոր պատգամավոր Միսյանը (Ավետիս Ահարոնյան:- Ն. Ս.) ասել էր, թե «երիտթուրքերի մեջ կա մեկը, որի հետ հայերը երբեք չպետք է համաձայնվեն և դա Ահմեդ Ռիզան է»:

Ահմեդ Ռիզան 1902-1907 թթ. չէր փոխվել, իր հայացքներում մնացել էր նույնը, բայց փոխվել էր Դաշնակցությունը: Տարվելով սոցիալիստական գաղափարներով, Թուրքիայի հայությունն ազատագրության նպատակով ստեղծված այդ կուսակցությունը, հիմա «ազգ», «ազգասիրություն», «ազգային ուրույն կյանք», «ինքնավարություն» հասկացությունները դիտում էր որպես հնոտի: Հայ, թուրք, քուրդ, բոլորն էլ մարդ են, պետք է պայքարեն ամբողջ երկրի համար, այլ ոչ թե մեկ ցեղի: Պետք է ներկա վարչակարգը տապալել և ազատության պայմաններ ստեղծել կայսրության բոլոր ժողովուրդների համար:

Ինչպես նշել ենք, երիտթուրքերի հետ դաշնակցելու Դաշնակցության երկրորդ պատճառն այն էր, որ կուսակցությունն այլևս չէր հավատում, թե եվրոպական միջամտությունը կարող է լուծել Հայկական հարցը: Այդ մտեցումը թերևս արդարացում ուներ, բայց այդ դեպքում կուսակցությունն ինչո՞ւ հանձն չի առնում, որ նախորդ 17 տարիների իր գործունեությունը սխալ է եղել,- հարց էր տալիս Չոպանյանը: Ապա՝ «Գալով (հայկական:- Ն. Ս.) յեղափոխական կուսակցութեանց միութեան հարցին, զայն այլևս վիժած կարելի է նկատել, յորմէ հետէ Դաշնակցութիւնը ոչ միայն մերժեց Մուրատի առաջարկը, այլ եւ ժէօն-թիւրքերուն հետ համաձայնելով՝ խրամատը վերջնապէս լայնցոց»¹:

«Անահիտի» խմբագիրն այնուհետև հետևյալ խորհրդածություններն էր անում. «Ցարդ գէթ սա սփոփանքն ունէինք, թէ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը կ'ընդունէր որ «հայ» կը նշանակէ ժողովուրդ մը, ազատութեան, քաղաքակրթութեան ձգտող, եւ այդ ձգտումին համար խորտակուած եւ բղքտուած, ու «թուրք»՝ կը նշանակէ գինուորական ոյժով՝ իրմէ քաղաքա-

¹ «Անահիտ», № 1-4, հունվար-ապրիլ, 1908, էջ 47:

կրթապէս բարձր ժողովուրդներու տէր դարձած բիրտ տարր մը, որ ջարդելէ, ամայացնելէ ուրիշ բան չէ՛ ըրած պատմութեան մէջ. ասիկա ո՛չ միայն սփոփանք մըն էր, այլ առհաւատչեայ մը մեր դատին օր մը չէ օր մը դրական յաջողման: Այդ հիմունքին վրայ է որ մեզ բախտակից ուրիշ ազգութեանց դատը կարողացած է յանգիլ յաջողման: Արդ, այս Քոնկրէն, հայ և թուրք միահամուռ յայտարարութեամբ, կը հռչակէ թէ թուրքն ու հայը հաւասարապէս կը տառապին, հաւասարապէս կը ձգտին ու կը մաքառին՝ ընդհանուր արդարութեան եւ ազատութեան ըէժիմ մը հաստատելու Տաճկաստանի մէջ: Ի՞նչ կը մնայ մեզի: Ոչինչ: Թուրքը ուրեմն քանդողը, ջարդողը չէ՛ այլեւ, ինչպէս ըսին մենէ առաջ՝ յոյները, սերպերը, պուլկարները, մարոնիթները, կրետացիները (եւ այդ ըսելով՝ եւ ատոր համար պայքարելով ազատագրուեցան), այլ մեզի պէս ազատախոհ ու մարտիրոս տարր մը, միակ անձի մը՝ զոհ, եւ մեզի չափ արժանի տիեզերական համակրութեան...»¹:

Հարկադրված ենք, դժբախտաբար, խոստովանելու, թե մեծ հայի այս բոլոր նախատեսությունները, ողջամտությունից հղացած այս մարգարեսությունները լիուրի իրականացան հաշված ամիսներ հետո:

Ռուսահայ ազատականների մեծ մասը նույնպես, թեև ոչ հետևողականորեն, դատապարտում էր թուրք «հեղափոխականների» հետ Դաշնակցության կնքած դաշինքը: «Մշակը» գտնում էր, որ թուրքահայերի ազատագրությունը թուրքերի ձեռքով անհող ուտոպիա է առանց եվրոպական տերությունների ազդու միջամտություն²: Ազատական գործիչներից մեկը թերթի մի ուրիշ համարում նշում էր. «Թէ որքա՞ն իրագործելի է ընկեր Հասոյի եւ ընկեր Հասանի հետ միասին խորտակել չար սուլթանի գահը, դա ապագան շատ շուտով կապացուցանի: Ես անձամբ դեռ չեմ հաւատում, որ քուրդ Հասոն ու թուրք Հասանը

¹ «Անահիտ», № 1-4, հունվար-ապրիլ, 1908, էջ 47:

² Տե՛ս «Մշակ», № 12, 17 հունվարի 1908 թ.:

Հայ գիւղացու հետ պիտի Հայաստանում ունեցորմներ մտցնեն մօտակայ ապագայում»¹:

Փաստորեն, 1907 թ. դեկտեմբերի վերջից Դաշնակցութիւնը շատերի համար անսպասելի կտրուկ չըջադարձ կատարեց թուրքահայոց ազգային-ազատագրական պայքարից: Դաշինք կնքելով թուրք հասարակութիւնում գործող ամենաազգայնամոլ ու ամենաազգամտենչ հակահայկական ուժի հետ, Դաշնակցութիւնը դրանով իսկ դուրս եկավ խաղից:

Երիտթուրք-Դաշնակցութիւն համաձայնութեամբ ըստ էութեան ավարտվեց օսմանյան բռնակալութեան դեմ թուրքահայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական փուլը: Այդ ժամանակաշրջանում Դաշնակցութիւնը Հայաստանի ազատագրութեան զոհասեղանին էր դրել իր շարքերում դաստիարակված հազարավոր քաջազուն հայորդիների կյանքը: Նրան հավատում եւ նրա կոչերի հետեից դեպի կենաց ու մահու կովի էին գնում Հայրենիքի նվիրյալ զավակները: Նրա անվան հիշատակումն իսկ սոսկում էր առաջ բերում հայութեան թշնամիներից շատերի մոտ: Եվ ահա այժմ, ի զարմանս Հայ հասարակութեան, այդ նույն կուսակցութիւնը մի օրից մյուսն անսպասելիորեն հայտնվում է Հայ ժողովրդի դաժան ու նենգ ոսոխի՝ Իթիհազի կողքին և կամավոր դառնում նրա կամքի հլու կատարողը: Շատ չանցած, նա ստիպված էր լինելու լուռ ու մունջ տանելու ոխերիմ թշնամու բոլոր անօրինութիւնները: Սկսվեց Դաշնակցութեան պատմութեան նոր՝ բացառապես Իթիհազին ուղղված խնդրանք-պաղատանքներով հայութեան համար գոյութեան իրավունք մուրալու փուլը, որը տևեց մինչև 1915 թ.՝ Հայոց ցեղասպանութեան նախօրյակը: Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում նա ստիպված տարավ ոխերիմ թշնամու անօրինութիւնները: Երկփեղկվեց հայերի ազատագրական պայքարի ճակատը: Հանուն միզհատյան սահմանադրութեան պահպանման և «թուրքական ընդհանուր հայրենիքի բարօրութեան», Դաշնակցութիւնը հրաժարվեց չարին դիմադրելու մարտավարու-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 110, 21 մայիսի 1908 թ.:

Թյունից և, դրանով իսկ, Թուրքահայության ազգային իրավունքների գաղափարը զոհվեց գոյություն չունեցող «օսմանյան միասնական ազգի» սին գաղափարին: Դրա հետևանքն եղավ Թուրքահայ ժողովրդի զգոնությունը բթացումը և դիմադրողականությունը: Մի կողմ նետվեց ժողովրդի զինման գաղափարը, ցրվեցին կուսակցությունների ազդեցությունը տակ գտնվող զինված խմբերը և, ի վերջո, Թուրքահայությունն անօգնական ու անպաշտպան հայտնվեց իթթիհական գաղանի բացված երախի առջև*:

* Առաջ անցնելով նշենք, որ Թուրքերն ու քրդերը 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը չէին կարող իրականացնել, եթե վերջիններս կազմակերպված լինեին, եթե հայ ազգին ղեկավարող ուժերը կարողանային զինել ժողովրդին, այլ ոչ թե եղած զենքերը հանձնեին երիտթուրք-Գաշակցություն դաշինքը կնքելուց ընդամենը կես տարի անց Թուրքիայում իշխանության գլուխ անցած Իթթիհական: Այո՛, փոքր ազգերը ենթակա են ավելի մեծ վտանգների, քան մեծերը: Բայց ոչ մեծաթիվ ազգերը նույնպես կարող են անպարտելի լինել, եթե ի վիճակի են լինում գորահավաքի ենթարկել ուժերը և զենքով կոփվ տալ իրենց իրավունքների համար: Պարտվելու դեպքում նույնիսկ՝ այդպիսի հավաքականությունները վայելում են հակառակորդի հարգանքը և զգույշ վերաբերմունքը: Հեռու չգնանք, մեր օրերում դրա ցայտուն վկայություններից մեկը չնչն ժողովրդի ապստամբությունն էր Ռուսաստանից անկախանալու համար: Մեկ միլիոնից էլ պակաս թիվ կազմող չնչնները մարտադաշտերում մի քանի տարի արյունալի կռիվներ մղեցին իրենցից 150 անգամ ավելի բնակչություն ունեցող Ռուսաստանի բանակների դեմ, և չնայած կոտլում, ի վերջո, պարտվեցին, բայց, որպես ինքնուրույն էթնոս, մնացին անպարտելի ու հպարտ: Բայց, ցավոք, այդպես չեղավ Թուրքահայության պարագայում, որը բոլորում էր ներքին հակասություններից: Եթե հայկական կուսակցությունները ոչ թե անդիջում հանդես գային միմյանց դեմ, տարվեին փոխադարձ սպանություններով, այլ սերտորեն համախմբվեին ժողովրդի ազատագրության գաղափարի շուրջ և մի բուռնք կազմեին, այդ դեպքում, անկասկած, հայությունն անպարտելի կլինեին: Վերջապես, 2-2.5 միլիոն Թուրքահայությունը կարող էր կոփի դաշտ հանել տամնյակ հազարավոր զինված մարդկանց, և, այդ պայմաններում, դարավոր թշնամի հազիվ թե համարձակվեր դիմել այնպիսի չտեսնված չարագործություն, ինչպիսին ցեղասպանությունն էր, որի ընթացքում ոչ միայն միլիոնավոր հայ մարդիկ զրկվեցին կյանքից, այլև անարգվեցին նրանց պատմությունը, մշակույթը և ազգային ինքնությունը:

1907 թ. վերջին օրերին օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի Փարիզի համաժողովում հիմք դրված երիտթուրքեր-Դաշնակցություն համագործակցության հարցն այսօր էլ վիճաբանությունն է:

Դաշնակցության արդի պատմաբաններն ու գաղափարախոսները փորձում են արդարացնել կուսակցության ղեկավարության կատարած ճակատագրական քայլը: Նրանք չեչտում են, որ տվյալ ժամանակաշրջանում թուրքահայության համար ստեղծված անտանելի կացության պայմաններում կատարվածը հերթական մի փորձ էր նպաստելու Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների համատեղ պայքարի կազմակերպմանը՝ հայությունը պատուհասող արդուհամիրդյան բռնապետության տապալմանը: Միաժամանակ գտնում են, որ համաժողովի ընդունած փաստաթղթերը, տարածվելով թուրքերի միջավայրում, նրանց մոտ առաջ էին բերել նոր տրամադրություններ (որքան էլ մակերեսային, սահմանափակ ու ժամանակավոր), որոնք որոշ չափով մեղմեցին հայ և թուրք թշնամությունը՝ արթնացնելով համերաշխության և համագործակցության ոգի:

Հարցի վերաբերյալ հակառակ կարծիք ունեցողներն այսօր էլ գտնում են, որ այդ տխրահռչակ գործարքը մեծ աղետներ է բերել թուրքահայ ժողովրդի ազատագրության գործին:

Պատմական հեռավորությունից բազմակողմանի ուսումնասիրելով օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համաժողովի նյութերը և համաժողովին նախորդած ու հաջորդած դեպքերը, սույն աշխատության հեղինակը հակված է ճիշտ համարելու վերջին տեսակետը: Իրենց գոյության ընթացքում ինչպես բոլոր մարդ-անհատները, այնպես էլ կառավարություններն ու կուսակցությունները թույլ են տալիս բացթողումներ ու սխալներ: Բայց սխալվել այդ աստիճան՝ ինչպես եղավ Դաշնակցության պարագայում: Հետագա մի քանի տարիներին դա իր հետևից բերեց նորանոր խոտորումներ և աղետներ, որոնք խորացրին թուրքահայության կյանքի անելանելիությունը: Գործած մեծ սխալը, հիրավի, ճակատագրական եղավ ոչ միայն իր՝ Դաշնակցության, այլև ողջ հայության համար՝ նրա պատմության օրհասական պահին: Պատահական չէ, որ այդ գործարքից ավելի

քան չորս տարի անց, զգալով իր կատարած քայլի աղետալի լինելը, Դաշնակցությունն ստիպված եղավ խզել իր կապերը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ: Բայց այդ քայլն, ավանդ, արդեն ուշացած էր...

ՀԱՅԵՐԻ ՀԱԿԱԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԶԳԱՑՄՈՒՆՔՆԵՐԸ ՄԵՂՄԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

Երիտթուրքերի և դաշնակցականների 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում ձեռք բերած համաձայնությունը, բնականաբար, հետագա զարգացում ստացավ: Ընդ որում՝ միմյանց նկատմամբ երկու կողմերի վերաբերմունքը համարժեք չէր, այլ՝ տարաբնույթ ու տարասեռ: Դաշնակցությունն անկեղծորեն էր փարվել դաշինքին, երիտթուրքական կուսակցությունը՝ կասկածանքով ու անվստահություններով:

Դաշնակցության մամուլի օրգանները թե՛ թուրքիայում և թե՛ Կովկասում ու արտասահմանում փորձում էին մի կողմից երիտթուրքերի և ընդհանրապես թուրքական հասարակության մեջ վստահություն սերմանել ՀՅԴ-ի և առհասարակ թուրքահայության նկատմամբ, մյուս կողմից՝ աստիճանաբար փոխել կամ գոնե մեղմել թուրքական պետության, որպես իրենց ոխերիմ թշնամու, մասին հայերի ունեցած համոզումը, որն ամրապնդվել էր վերջին երեք տասնամյակներին:

Դաշնակցության շատ գործիչներ մամուլով ու բեմերի վրայից ջանք չէին խնայում հայությանը տարահամոզելու, որ թուրքերը և թուրքական պետությունը անուղղելի ջարդարարներ չեն, և որ, ըստ էության, թուրքական տիրապետության երկար դարերի ընթացքում հայերը չեն ենթարկվել ազգային ու կրոնական հալածանքների, առավել ևս՝ զանգվածային կոտորածների, ինչպիսին ենթարկվել են կայսրության ուրիշ ժողովուրդները: Ավելին, դաշնակցական մամուլը բացառություն և ընդհանուր կանոնից չեղում էր համարում հայության 1895-1896 թթ. սպանդը:

Բոստոնի «Հայրենիք» թերթը տպագրել էր «Թուրքիոյ կոտորածները» վերնագրով նյութը, ուր աղյուսակի միջոցով տվել

էր այդ կոտորածների պատկերը 19-րդ դարում: Դրանից երևում էր, որ ոչ թուրք քրիստոնյա ժողովուրդներից ամենաքիչը տուժել են հայերը¹:

Տարի	Տեղ	Ազգ	Թիվ
1822	Սամոս կղզի	Հույներ	50.000
1823	Կիպրոս	Հույներ	24.000
1836	Կ. Պոլիս	ենիչերիններ	25.000
1850	Մուսուլ	ասորիներ	10.000
1860	Լիբանան-Դամասկոս	մարոնիթներ	12.500
1876	Բուլղարիա	բուլղարներ	18.000
1877	Ալաշկերտ	հայեր	1.450
1879	Բայազետ	հայեր	1.600
1881	Եգիպտոս	քրիստոնյաներ	800
1892	Մուսուլ	եզդիներ	3.500

Թերթի բերած տվյալներից երևում է, որ 1822 թվից մինչև 1877 թիվը Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի ջարդեր չեն եղել: Նույն ժամանակ կոտորածների զոհ են գնացել 74.000 հույներ, 18.000 բուլղարներ, 12.500 մարոնիթներ, 10.000 ասորիներ և այլք: Այսինքն՝ եզրակացվում էր, որ մինչև 1877 թվականը Թուրքիայում միանգամայն անվտանգ էին հայերի կյանքն ու գույքը:

Եվ միայն Սասունի 1894 թ. ապստամբությունից հետո պատկերն ամբողջովին փոխվում է և արդուլհամիդյան զուլումի հիմնական զոհերը դառնում են հայերը²:

Թերթն ընթերցողին բերում էր այն եզրահանգման, որ երբ կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդները հնազանդ են եղել

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 17 (459), 25 ապրիլի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

օսմանյան իշխանություններին՝ ապրել են խաղաղություն մեջ, իսկ երբ ընդվզել են նույն իշխանությունների դեմ՝ մեծապես տուժել են, մարդկային մեծ կորուստներ ունեցել:

Այդ ամենից ելնելով՝ Դաշնակցության գործիչները գտնում էին, որ այսուհետև հայերը պետք է իրենց ճակատագիրը կապեն թուրք ժողովրդի ճակատագրի հետ, այլևս որևէ քայլ չանեն հակառակ թուրք կառավարության:

Բայց Դաշնակցության այս նոր մարտավարությունը պաշտպանություն չէր գտնում հայ զանգվածների մոտ: Հակառակ տեսակետ ունեցողները Դաշնակցության գործիչներին հիշեցնում էին, որ ավելի քան մեկուկես տասնամյակ շարունակ իրենց կուսակցությունը հակաթուրքական պայքարի քարոզիչ ու կազմակերպիչ է եղել, իսկ այժմ անհասկանալիորեն շրջվել է տրամագծորեն հակառակ ուղղությամբ՝ ժողովրդական գիտակցություն և հոգու մեջ ավերելով իր իսկ ձեռքով սերմանած պայքարի գաղափարները:

Մամուլը հիշեցնում էր, որ մինչև 1877 թ. և դրանից հետո մինչև 1896 թ. Թուրքիայում հայերի անվտանգ կյանքի մասին խեղաթյուրված տվյալները շատ հեռու են իրականությունից: «Հայրենիք» թերթի այդ հոդվածից մի քանի ամիս առաջ ՀՅ դաշնակցության հրատարակությամբ տպագրվել էր մի գրքույկ, ուր զետեղված էին եվրոպացի նշանավոր պետական, հասարակական, քաղաքական, գիտական գործիչների վկայությունները Թուրքիայի հայության պարբերաբար կոտորածների մասին: Այնտեղ տպագրված էին գայրալից կարծիքներ, որոնց հեղինակներն էին՝ Ռիչչիոթի Գարիբալդին, Ամիլկար Չիպիանին, Ժորժ Ֆավոնը, Պիեռ Քիյառը, Յուրպեն Կոհինն, Ժան Ժորեսը, Իլգե Ֆրապանը, էլիզե Ռեբլյուն, էդգար Միլհոն, Պոլ էրբերան, Անատոլ Լրոուա Պոլեոն, Չեզարե Լոմբրոզոն, էքիլ Լորեն, Ժորժ Կլեմանսոն, Ֆրանսիս դը Պրեսանսեն, էոթեն դը Ռոբերտին, էմիլ Վանդերվելդեն, Կոնստան դ'Էգուրնելը: Տասնամյակներ ի վեր հայության արյունը ոթելու համար բոլոր այս հեղինակները անարգանքի սյունին էին գամում թուրք և քուրդ բարբարոսներին: Նրանք նաև համոզված էին, որ Իթթիհատ-Դաշնակցություն անընական դաշինքը վաղ թե ուշ փլուզվելու է, բայց մինչ

այդ հասցնելու է բազում անդառնալի աղետների դուռ բացել հայության համար:

Փարիզի համաժողովից անցել էր ընդամենը մեկ ամիս, երբ երիտթուրքերի «Մեչվերեթ» թերթը 1908 թ. փետրվարի 1-ի համարում առաջին սպառնալիքն ուղղեց Դաշնակցության դեմ՝ հարձակում գործելով նրա ֆինանսավորած “Pro-Armenia” (Փարիզ) պարբերականի վրա: Վերջինս գրել էր, թե հայտնի որդեգրած նախկին գործելակերպը, այն է՝ հետևողական, անդիջում պայքարը սուլթանական կարգերի դեմ, թուրքիայի պայմաններում նրանց որդեգրած մարտավարությունը միանգամայն արդարացի էին, որովհետև հիմնված էին փորձառությունների վրա: Ի պատասխան այս տեսակետի, «Մեչվերեթը» սպառնալից չեչտել էր, որ Փարիզի համաժողովի բոլոր մասնակիցները, որոնք համատեղ ստորագրել են այնտեղ ընդունված փաստաթղթերը, պետք է խաչ քաշեն իրենց անցյալ գործունեությունների վրա և եռանդով լծվեն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունից ծրագրերի իրականացմանը¹: Թերթն ավելորդ չէր համարում նաև հիշեցնել, որ թուրքիայի բոլոր այլացեղ ու այլակրոն ժողովուրդների բախտն անխզելիորեն կապված է թուրք ժողովրդի ճակատագրի հետ և որևէ մեկի մոտ չպետք է կասկած լինի, որ թուրքերին է տրված որոշելու Օսմանյան կայսրությունից ապագան²:

Ահա՛ այսպես:

Իհարկե, հայ ժողովրդի ճակատագիրը կապված էր թուրքերի հետ, բայց կապված էր այնքանով, որչափով որ իրական է երկու ժողովուրդների բնակությունը միևնույն երկրում: Թուրք ժողովրդի հետ գործակցությունն անխուսափելի էր, երբ խնդիրը վերաբերում էր արդարություն, հավասարություն և երկիրը հարստացնելու գործին: Բնակակից ժողովուրդները եղբայրներ են, բայց մինչև այն սահմանը, որ մեկը չի կաշկանդում մյուսի ազատությունն ու առաջադիմությունը:

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 49, 21 մարտի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆԻ ԱՆԱՐԳ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արփիար Արփիարյանը Հայ նոր գրականությունից ամենակարկառուն գործիչներից էր՝ տաղանդալատ ու բազմաբղյունք: Նրա գրչակիրքներին ամենից առաջ զարմացնում էր գրողի ու հրապարակախոսի գրական բերքի առատությունը: Նրա գրչի տակից ուղղակի հորդում էր ստեղծագործական անսպառ ավյունը: Հայ պատմագրական և գեղարվեստական մշակույթի պատմությունից մեջ իրենց արարումների ծավալներով առանձնանում են երեք խոշոր դեմքեր՝ Ղևոնդ Ալիշանը, Երվանդ Օտյանը և Արփիար Արփիարյանը:

Արփիարյանի գրականությունից արժեքն, այնուամենայնիվ, ոչ թե ծավալի, այլ որակի մեջ է: Նրա քրոնիկներն իսկական գլուխգործոցներ են: Աննման հրապույր ունեն երգիծական գրվածքները, որոնք ուրույն տեղ են զբաղեցնում Հայոց երգիծական գրականությունից մեջ: Արփիարյանական ստեղծագործությունն առանձնակի փայլ են հաղորդում «Կարմիր ժամուց» և «Ոսկի ապրնջան» մեծարժեք վեպերը: «Արփիարեան միշտ եղած է աղքատ, տերվիչի կեանքով մը ապրած, անշահախնդիր, իրեն միակ հրայրք ունենալով գրականությունը, - գրել է Արչակ Չոպանյանը: - Ու իր ընդարձակածաւալ ու բազմատարր արտադրութեանց մէջ՝ ազգասիրությունը ակնյայտնի կը տիրէ, ամէն կասկածէ ու վէճէ վեր»¹:

Իսկ Արփիարյանի՝ իբրև անգուգական հրապարակախոսի և ազգային գործչի գործունեությունը, Արչակ Չոպանյանի բնորոշմամբ, «նորէն պատկառելի է թափուած ճիգի ընդարձակութեամբ...»²:

1852 թ. Սամսոնում ծնված Արփիարը, ղեռ պատանի, տեղափոխվում է Կ. Պոլիս և ընդգրկվում հասարակական գործունեությունից մեջ: Խանդավառ ու հայրենասեր երիտասարդը մասնակցություն է ունենում բոլոր կարևոր ձեռնարկներին և չուտով

¹ «Անահիտ», № 1-4, հունվար-ապրիլ, 1908, էջ 44:

² Նույն տեղում:

Հայտնի է դառնում մայրաքաղաքի Հայ քաղաքական կյանքում¹:

Ընդամենը քսան տարին նոր բոլորած երիտասարդին նկատում են Մինաս Չերազն ու Մկրտիչ Փորթուգայանը և նրան ընդգրկում ազգային կրթություն խթանման համար ստեղծված «Արարատյան ընկերության» մեջ, որը որոշ ժամանակ անց միավորվում է նմանօրինակ երկու հաստատությունների հետ և ստեղծվում է Հայտնի «Միացյալ ընկերությունը»: Կազմակերպություն ղեկավար կազմում ընդգրկվում է նաև Արփիարյանը²:

Շուտով Արփիարյանը դառնում է Կ. Պոլսի 80-ական թվականների մտավորական մեծ շարժման ամենակարևոր ղեմքերից մեկը, միաժամանակ Հայտնի է դառնում որպես փայլուն գրիչ ունեցող հրապարակագիր, որի տաղանդի հղկման գործում վճռական դեր է խաղում 1884 թ. հիմնադրված «Արեւելք» թերթը: Սկսվում է նրա հրապարակագրական բուռն գործունեությունը, որը տևում է շուրջ 25 երկար տարիներ: Արփիարյանը «Հրազդան» և «Սկեպտիկ» ծածկանուններով հարյուրավոր հոդվածներ է տպագրում 80-90-ական թվականներին Պոլսում հրատարակվել սկսած թերթերում, իսկ կովկասահայ մամուլում հանդես է գալիս «Հայկակ» ծածկանունով՝ ուսահայություն ուչադրությունը բևեռելով ու լարված պահելով թուրքահայոց կյանքի վրա: Նա շատ էր տպագրվում հատկապես «Մշակում» և դարձել էր թերթի համբավվոր խմբագիր Գրիգոր Արծրունու սիրելին³:

Այդ ժամանակաշրջանում Արփիարյանը տարբեր տարիների խմբագրել է «Արեւելքը», գրական «Հայ Հանդէսը», «Մասիսը», «Հայրենիքը»: Հատկապես վերջինիս ղեկը նա վարել է փայլուն կերպով. չնայած թուրքական խիստ զրաքննությունը, նա կարողանում էր թուրքահայությունը խանդավառել ապագայի լավատեսությունը:

Նշված լրագրերում Արփիարյանը տպագրում է նաև իր գե-

¹ Տե՛ս Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցությունը. 1890-1925, էջ 123:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

դարվեստական ստեղծագործությունները՝ մեծապես նպաստելով ազգային գրականության վերածնությունը գործին:

Բայց նույնիսկ գրական-հրապարակագրական բուռն գործունեությունը չէր բավարարում Արփիարյանի անսահման եռանդին: Միայն գրչի ասպարեզը նրա համար այլևս նեղ էր հագուրդ տալու իր ազգային ձգտումներին, ուստի նա մխրճվեց քաղաքականության մեջ՝ դառնալով հնչակյան շարժումների աչքի ընկնող գործիչներից մեկը Կ. Պոլսում:

Բայց քաղաքական գործունեության առաջին իսկ քայլերը հանդիպեցին դաշնակցական-հնչակյան անդիջում հակամարտության հարվածներին: Չհանդուրժելով հայ քաղաքական կյանքում մենատիրություն հաստատելու ՀՅ դաշնակցության ձգտումը, Արփիարյանը սուր հողվածներով սկսեց քննադատել նրա գործելակերպը: Դաշնակցականները որոշեցին մեկընդմիջտ լռեցնել նրան և 1895 թ. դեկտեմբերի 27-ին Պոլսում կատարեցին նրա առաջին ահաբեկումը¹: Անդրադառնալով այդ դեպքին, ՀՅԴ նշանավոր գործիչներից Մալխասը (Արտաշես Հովսեփյան) գրել է. «Ու օր մը դաշնակցական տեռօրիստի դաշոյնի հարուածներու տակ վիրաւոր ինկաւ արեւմտահայերու տաղանդաւոր հրապարակագիրը»²: Մալխասը դա արդարացի էր համարում, քանի որ, նրա ասելով, վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության Կ. Պոլսի ղեկավար եղած ժամանակ ձերբակալվելով, Արփիարյանը բանտում, իբր, «իրեն յատուկ թուլամորթութեամբ, կաշին փրկելու համար կանգ չէր առներ այնպիսի ցուցմունքներ ընելու, որոնք հաւասար էին մատնութեան»: Թեև Մալխասը խոստովանում էր, որ «այս տօքումանի (Արփիարյանի գրավոր ցուցմունքի: - Հ. Ս.) վաւերականութեան մասին կասկածներ մինչեւ այսօր ալ գոյութիւն ունին», բայց «նոյնիսկ Արփիարեանի մօտիկ ընկերները նման խոստովանութիւն մը (հակապետական գործողությունների մասին իբր բանտում արած խոստովանությունը: - Հ. Ս.) անկարելի չեն համարեր»³:

¹ Տե՛ս Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց. 1890-1925, էջ 124:

² Մալխաս, Ապրումներ, հատ. Ա, Պոսթրն, 1931, էջ 78:

³ Նույն տեղում:

Եվ եթե մարդուն ներկայացված մեղադրանքի իսկությունը լուրջ կասկածներ էր հարուցում, ապա բարոյականություն ո՞ր օրենքով դաշնակցականները նրան հետապնդում էին՝ կյանքից զրկելու նպատակով, այն մարդուն, որն այնքան արժեքավոր էր հայ գրականության և ընդհանրապես հայ մշակույթի համար:

Այս առաջին անգամ Արփիարյանը, բարեբախտաբար, կենդանի մնաց:

Երբ 90-ական թվականների հայկական ջարդերից հետո սուլթան Աբդուլ Համիդը շարունակում էր հայ մտավորականության հետապնդումները և բանտարկությունները, Արփիարյանը 1896 թ. անցնում է Եվրոպա, ուր ապրում է մի քանի տարի: Սկզբում նա հաստատվում է Փարիզում, ապա անցնում է Լոնդոն: Այստեղ նա հիմնադրում և խմբագրում է «Մարտ» անունով պարբերականը, որի էջերում բարձրացնում է այդ օրերի հայկական ճգնաժամից դուրս գալու հարցերը:

1890-ական թվականների կեսերին Հնչակն ապրում էր իր առաջին խոշոր ճգնաժամը: Կուսակցությունը պառակտվեց և նրա շարքերից հեռացած մի քանի ղեկավար գործիչներ, այդ թվում Ա. Արփիարյանը, 1895 թ. սկզբին Լոնդոնում հիմնադրեցին վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը, որը շուտով հրատարակեց իր պաշտոնաթերթը՝ «Նոր կեանքը»՝ խմբագիր ունենալով Արփիարյանին: Նոր կուսակցության ղեկավարների թվում լինելով ամենատաղանդավորը և տեսականորեն ամենապատրաստվածը, նա դարձավ դրա գլխավոր տեսաբանը՝ սաստիկ քննադատության ենթարկելով հին Հնչակին, հատկապես նրա «սոցիալիստական» գործունեությունը Թուրքիայում:

Այսպիսով, մեծ գրողը դարձել էր երկու հայկական ազգային-հեղափոխական կուսակցությունների՝ ՀՅ դաշնակցության և ՍԳ հնչակյան կուսակցությունների ղեկավարների փուլը:

Հնչակյանները նույնպես, որպես Արփիարյանի հետ հաշիվներ մաքրելու միջոց, ընտրել էին սպանությունը:

Դա այն ժամանակ էր, երբ Արփիարյանը հրասթափվել էր քաղաքական գործունեությունից: Նա եկել էր այն համոզման, որ ոչ միայն Դաշնակցության ու հին Հնչակի, այլև Վերակազմ-

յալ հնչակի գործունեությունը շատ վտանգավոր է հայության համար, ուստի նրանք պարտավոր են վերաքննել իրենց անցած ուղին, դադարեցնել միմյանց դեմ պայքարը և իրենց ուժերը համատեղել թուրքահայ ժողովրդին ներկա ծանր կացությունից դուրս բերելու համար:

1901 թ. Արփիարյանը հեռացավ վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունից և Լոնդոնից մեկնեց Վենետիկ: Բազմաշխատ ու հոգնատանջ այդ մարդը արտասահմանում եղած բոլոր տարիներին ապրում էր չարքաչ կյանքով, ծայրահեղ աղքատություն մեջ: Բարեկամներից մեկը հետագայում վերհիշել է, որ նրա ընթրիքը օրերով եղել է անչաքար թեյի մեջ թաթախած չոր հացի կտորը, որ նա ձյան թե անձրևի տակ չըջում էր թափվեփուկ հին հագուստներով ու ծակծկված կոշիկներով¹: Չնայած դրան, ծախսելով իր վերջին գումարները, նա Վենետիկում հիմնում է «Հայ հանդէս» անունով թերթը, որի կյանքը երկար չի տևում և ընդհատվում է երկրորդ մահափորձի պատճառով, որն այս անգամ կատարեցին հնչակյանները: Արփիարյանը, սակայն, այս անգամ էլ կենդանի մնաց:

Մտահոգ մեծատաղանդ գրողի ճակատագրով, Եգիպտոսի համախոհ գաղափարակիցները նրան Վենետիկից փոխադրեցին Կահիրե: Այստեղ նրա համար ստեղծվել էին աշխատանքի համեմատաբար բարենպաստ պայմաններ, չըջապատված էր հոգատար ընկերներով: Դա թույլ տվեց ամբողջովին նվիրվել իր սիրած գործին՝ հրապարակագրությունը:

Ստանձնելով «Լուսաբեր» և «Շիրակ» պարբերականների՝ խմբագրի պաշտոնը, շուրջ երեք տարի աշխատում էր օր ու գիշեր՝ չխնայելով իրեն:

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 57, 30 մայիսի 1908 թ.:

* «Շիրակ» ամսաթերթը մինչ այդ տպագրվում էր Ալեքսանդրիայում՝ Վահան Թեքեյանի և Միքայել Գյուրջյանի խմբագրությունում, իսկ «Լուսաբերը» լույս էր տեսնում Կահիրեում՝ Վահան Գյուրջյանի խմբագրությունում: «Շիրակը» Կահիրե փոխադրելուց հետո երկու պարբերականների խմբագրի պաշտոնն ստանձնում է Արփիարյանը:

Արփիարյանի սրտակից ընկեր Վահան Մալեգյանը վկայել է, որ «Հակառակ իր վտիտ մարմնին ու նուրբ ձայնին, ան քաջ էր հոգիով, բուռն եւ երբեմն յանդուգն»¹: Իր արածի ճշմարտացիության նկատմամբ ունենալով անկոտրում հավատ, Արփիարյանը սուր գրչի ուժով, գաղափարական մարտիկի կրքով բարձրացնում էր հայկական կյանքի ամենասուր, ամենացավոտ հարցերը, երևան հանում դաժան իրողություններ՝ վաստակելով նորանոր թշնամիներ ՀՅ դաշնակցությունից և ՍԴ հնչակյան կուսակցության շարքերից:

Կյանքի վերջին ամիսներին Արփիարյանը մոլեգին նվիրումով հրապարակ հանեց բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք ընթերցողին զարմացնում էին դրանց հեղինակի մտքի խորությունամբ, քաղաքական բարդ երևույթների վերլուծությունից և սթափ գնահատման տաղանդով: Նա ճշգրտությունամբ կոահում էր դեպքերի հետագա զարգացման ընթացքը և զգուշացնում գալիք ասավոր վտանգներից:

Արփիարյանն անհաշտ դիրք բռնեց երիտթուրքեր-Դաշնակցություն գործարքի հանդեպ: Լինելով Դաշնակցության վաղեմի հակառակորդը, նա գտնում էր, որ այդ գործարքի կնքումը կուսակցության գործունեությունից ամենասև էջն է: Կնքած դաշինքի լուրն առնելուց հետո, ընդամենը մեկ ամսում՝ 1908 թ. հունվարի սկզբից մինչև նույն ամսվա վերջը, այսինքն՝ մինչև իր ողբերգական մահը, հրապարակագիրը Կահիրեի «Լուսաբերում», Թիֆլիսի «Մշակում», արտասահմանի ուրիշ պարբերականներում շուրջ երկու տասնյակ հոդված տպագրեց: Հոդվածների մի մասը լույս տեսավ նրա մահից հետո:

«Լուսաբերում» տպագրված հոդվածներից մեկում Արփիարյանը, ստեղծված իրադրությունից վերլուծությունից միջոցով եկել էր այն համոզման, որ շուտով «Թուրքիոյ խեղճ հայոց գլխուն մեծամեծ աղէտներ կու գան»²: Եթե մինչև այժմ հայերի կոտորածները մեծ մասշտաբներով տեղի են ունեցել հիմնական

¹ Վահան Մալեգյան, ձամբուս ծայրը, հատ. Բ, Փարիզ, 1955, էջ 279:

² «Լուսաբեր» (Գահիրէ), № 477, 30 հունվարի 1908 թ.:

նու՛մ Թուրքահայաստանի հեռավոր գավառներում, գրում էր նա, չուտով դրանք կկատարվեն կենտրոնական քաղաքներում, այդ թվում՝ մայրաքաղաքում: «Առանց վարանելու կը սարսափինք, թէ բանտերը պիտի լեցուին հայերով, որոնք ահեղօրէն պիտի չարչարուին, նոյն իսկ երբ բանէ մը տեղեկութիւն չունենան: Սուլթան Համիտին մոլեգնոտութիւնը, վայրագութիւնը ծայրայեղութեան անլուր աստիճանին կը հասնին, երբ վտանգուածը իր անձն է»¹:

Երիտթուրքեր-Դաշնակցություն դաշինքը համարելով կործանարար՝ Արփիար Արփիարյանն, այնուհետև, շեշտում էր. «Սուլթանը առաջուրնէ շատ աւելի անգթօրէն պիտի վարուի հայոց հետ, որոնք այժմ, գոնէ մեծ քաղաքները, թեթեւ ինչ չունչ կ'առնեն: Բռնապետը երեսուն տարուան փորձառութեամբ քաջ գիտէ թէ՛ իր արենակիցները, իր կենակիցները, այսինքն՝ թուրքերն ու մահմետականները, բացարձակօրէն անկարող ողորմելիներ են յեղափոխական ահաբեկիչ որեւէ գործ կատարելու համար, իսկ հայերն ալ առաջնակարգ վարպետի համբաւը արժանաւորապէս կը վայելեն: Ուստի, եթէ հայը թուրքին յեղափոխական խելք սովորեցնէ կամ ի հաշիւ թուրքին ու մահմետականին փոխադարձաբար գործէ, ինքը սուլթանը անձնապէս վախնալու հիմնաւոր շատ մը պատճառներով պէտք է տազնապի: Ուստի, հայերուն մարը լացնելու է»²:

Արփիարյանը հիշեցնում էր, որ վերջին 10-12 տարիներին հայկական քաղաքական ուժերը շատ առիթներ են ունեցել խորհրդակցելու թուրքերի հետ և ամեն անգամ համոզվել են, որ նրանք հայության ոխերիմ թշնամիներն են: Նա տեղեկացնում էր ընթերցողին, որ 1907 թ., երբ Ահմեդ Ռիզա բեյը Եգիպտոս էր ժամանել, ինքը և եգիպտահայ մի քանի ուրիշ երևելիներ հանդիպելով նրա հետ, համոզվել են, որ երիտթուրքերի ծրագիրը «մեր հայկական շահերուն մահաբեր պիտի ըլլայ: Աւելի աղէտաւոր գուցէ, քան սուլթան Համիտին վարչութիւնը»³:

¹ «Լուսաբեր», № 477, 30 հունվարի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

«Բարեկարգիչ թուրք վարչութիւն մը աշխարհիս երեսը չի՛ կրնար գոյութիւն ունենալ»¹, - այս էր Արփիարայանի եզրակացութիւնը:

«Թուրքիան դո՞ւք պիտի բարեկարգէք, պարոն դաշնակցականնե՛ր»², - այս հեգնալից խոսքերով էր նա վերջացնում հոդվածը:

Արփիարայանի սպանութիւնից որոշ ժամանակ անց «Մշակը» «Լուսաբերից» արտատպել էր Արփիարայանի գրած հոդվածներից մեկը, որտեղ հեղինակը, վերլուծելով միջազգային իրադրութիւնը, եզրահանգել էր, որ 1908 թ. գարնանը բացառված չէ ռուս-թուրքական նոր պատերազմի հավանականութիւնը, որի միջոցով միայն Հնարավորութիւն կստեղծվեր գործածութեան մեջ դնելու Թուրքահայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը: Բայց, դժբախտաբար, գրում էր Արփիարայանը, երիտթուրքեր-Դաշնակցութիւն Համաձայնութիւնը եկել է խաչքաշելու այդ Հնարավորութեան վրա, քանի որ դա առաջ է բերել ռուսական կառավարական շրջանների և մամուլի շատ օրգանների դայրույթը:

Հիրավի, ռուսական ծայրահեղ հետադիմական մի քանի թերթեր անդրադարձել էին հակասուլթանական ուժերի Փարիզի Համաժողովի որոշումներին, իսկ “Новое Время” («Նովոյե վրեմյա») հանդես էր եկել իրեն հատուկ հակահայկական մեկնաբանութիւններով: Առաջվա նման թերթը պնդում էր, որ եթե չլիներ Ռուսաստանի նկատմամբ կովկասյան թուրքերի հավատարմութիւնը, Հայերն Անդրկովկասը կայսրութիւնից վաղուց անջատած կլինեին և սեփական թագավորութիւն ստեղծած: Այժմ այդ նույն Հայերը մտածում են, որ Ռուսաստանը պատերազմի դեպքում իրենց ազգակիցներին կազատի թուրքերի տիրապետութիւնից և Հնարավորութիւն կստեղծի, որպեսզի սրանք միավորվեն կովկասահայերի հետ: Այդ դեպքում, գրում էր “Новое Время”-ն, ստեղծվելիք միացյալ Հայկական թագավորութիւնը ապագայում Թուրքիայի հավատարիմ դաշնակիցը և

¹ «Լուսաբեր», № 477, 30 հունվարի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

Կովկասի կողմից ռուսական ներխուժման ժամանակ Օսմանյան կայսրությունից սահմանների պաշտպանը կլինի: Բայց հայերը սխալվում են, որովհետև «Ռուսաստանը չի դիմի նման հիմնարկության», - շեշտում էր թերթը:

Ուստի, նման փոփոխված պայմաններում, գրում էր Արփիարյանը, «Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ մտալուտ պատերազմի մը հաւանականութիւնը աչքերնուս առջեւն ունենանք եւ սկսինք մտածել, թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ Հայաստանի վիճակն այն ատեն, երբ մարտափողը հնչէ»¹:

Բայց այս հարցը Դաշնակցությունը չի դրել իր առջև, երբ ստորագրել է երիտթուրքերի հետ բարեկամանալու թուղթը: «Հարցումի[ն] պատասխանը տալու համար շփոթած, խռոված պիտի մնանք ամէնքս ալ, - գրում էր Արփիարյանը: - Անոնք, որ 1877-ի պատերազմին նախապատրաստութիւններն աչքերնովնին տեսած են, անոնք գիտեն, թէ հայուն եւ թուրքին փոխադարձ յարաբերութիւնները հիմակ երեսուն տարի առաջուան վիճակէն շատ տարբեր ըլլալով, կարելի չէ մտաբերել, որ թուրքերը մեզի իրենց բարեկամը նկատելով մեզի շահիլ ուզեն եւ մեր աջակցութեանը վրայ յոյսեր դնեն: Ընդհակառակը՝ Թուրքիան հայ ժողովուրդը Ռուսիոյ անձնուէրը համարելով՝ ըստ այնմ ալ մեզի իբր թշնամի պիտի համարէ: Աւելորդ է ըսել, թէ օտարին դէմ պատերազմող ժողովուրդ մը շատ հաշտ աչքով չի նայիր ներքին թշնամիներուն վրայ, որոնք արտաքիններուն նիզակակիցներն ըլլալ կը վախցուին: Ահա՛ մեծ վտանգը Հայաստանի համար»²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից յոթը տարի առաջ ճշգրտությունամբ կանխատեսելով, թե ինչ կարող է պատահել թուրքահայոց հետ, եթե առաջիկայում ռուս-թուրքական պատերազմ տեղի ունենա, Ա. Արփիարյանը գրում էր.

«Ինչպէս աշխարհ համօրէն՝ նոյնպէս եւ թուրքն ալ գիտէ, թէ Թուրքիոյ պարտութեան պարագային՝ ամբողջ Հայաստանը Ռուսիոյ պիտի անցնի, որուն առջեւ Կ. Պոլսոյ ճամբան լայնար-

¹ «Մշակ», № 54, 9 մարտի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

ձակ պիտի բացուի: Իսկ երբ թուրքերը պարզեն յաղթութեան դրօշը, իրենց շահը՝ գուտ բառի մը պիտի մնայ, քրիստոնեայ երկրի մը տիրելու իրաւունքէն մահմետականները վերջապես զրկուած ըլլալով: Թէ՛ մէկ եւ թէ՛ միւս պարագային՝ Թուրքիան հայ ժողովուրդին խնայելու, հայ ժողովուրդը սիրաշահելու մեջ որեւէ օգուտ մը, առաւելութիւն մը չի տեսնար: Հայաստանը եւ հայ ազգը բոլորովին ոտքի տակ կրնան երթալ: Պարտուած, թուրքը աւեր-աւերակ, հայաթափուր Հայաստան մը կը յանձնէ Ռուսիոյ: Յաղթակա՞ն, ալ ո՞վ պիտի կրնայ իր առջեւ թումբ կանգնիլ հայութիւնը իր երկրին մէջ բնաջնջելու քաղաքակա-նութիւնը շուտով գլուխ հանել ուզած ատենը:

Ռուսելթուրք պատերազմէն Հայաստանի համար չարագու-չակ հետեւանքներէ վախնալով է որ՝ շատ մեծ ուրախութեամբ չենք դիտեր ընդհարումի մը հեռապատկերը կամ մերձապատկե-րը»¹:

Իհարկեւ, թուրքահայոց ազգային կիսատ-պոատ իշխանու-թյունները և արտասահմանյան հայկական կենտրոնները կփոր-ձեն ինչ-որ բան անել ժողովրդին փրկելու համար, բայց դա չի հաջողվի: «Պոլիս պատրիարքարան մը ունինք,- նշում էր Ար-փիարյանը,- որ անշուշտ պիտի ջանայ անմիջական աղէտներուն առջեւ առնել, բայց՝ ընդունայն ջանքեր: Արտասահմանի հայե-րը պարտականութիւններ ունին, որոնց վրայ առ այժմ խօսելու պէտք մը չենք տեսնար: Այդ պարտականութիւններուն վրայ կարելի էր լրջօրէն խորհիլ եւ անոնց գործադրումին գիտակցօ-րէն յետամտիլ ազգային համաժողովի մը միջոցով: Բայց ահա՛ երկու տարիէն աւելի է, որ այդ ժողովին գումարման փափագ-ները յայտնուած են* հանրային նպաստաւոր կարծիքով մը, բայց բան մը ըրած չունինք»²:

¹ «Մշակ», № 54, 9 մարտի 1908 թ.:

* Արփիարյանը նկատի ուներ հայոց ուժերը համատեղելու և սպասվելիք աղետները միասնաբար դիմագրավելու համար Հնչակի ղեկավարութեան՝ Դաշնակցութեան առաջնորդներին բազմիցս արած առաջարկները, որոնք միշտ մերժվել էին:

² «Մշակ», № 54, 9 մարտի 1908 թ.:

Ա. Արփիարյանն անբուժելի մոլորություն էր համարում Դաշնակցության ղեկավարությունն մեջ խմորված այն տեսակետը, թե, ի վերջո, թուրքահայությունը ձեռք է բերելու իր երազած ազատությունը, քանի որ, իբր, ժամանակն աշխատում է նրա օգտին՝ նկատի առնելով սուլթանական կարգերի կործանման և թուրքական հասարակության ժողովրդավարացման անխուսափելիությունը: «Մենք կը կարծենք, թէ ժամանակը մեզի հետ է, ժամանակը մեր աջակիցն է: Ո՛չ. ժամանակը դանդաղներուն հետ է, ժամանակը անհեռատեսներուն աջակիցը է: Եւ եթէ յանկարծ ամիսէ մը պատերազմի նշանը տրուի, անճրկած պիտի կենանք, հեռուէն տխուր հանդիսատեսներ մնալով հայրենիքի աղէտաւոր վիճակին:

Կարելի չէ՞ արդեօք, որ պատերազմի մը չարիքները եթէ ոչ խափանելու, գէթ չափաւորելու միջոցներուն վրայ խորհրդակցութիւններ կատարուին դոնփակ գումարումներու մէջ: Ռուսեթուրք ընդհարումը այս գարնան կրնայ տեղի ունենալ կամ ոչ: Բայց եթէ այսօր չէ, վաղը ոուսը եւ թուրքը իրարու հետ պիտի բռնուին, եւ մենք այս անհոգ դանդաղկոտութեամբ, ինչպէս այսօր՝ նմանապէս վաղն ալ, միւս օրն ալ, տարիներ ետքն ալ ինքնապաշտպանութեան որեւէ միջոցէ զուրկ պիտի մնանք...»¹:

Վահան Մալեղյանը խոր կսկիծով նշում էր. «... Կարելի չէ չհիանալ այդ անվեհեր հայուն վրայ՝ որ իր կեանքին վերջին տարիներուն՝ երկու սուրի մէջ ապրեցաւ — լո՞ւր թէ՞ գրել, քանզի լաւ գիտէր, թէ իր գրիչը պիտի փութացնէր իր մահը: Ու անկարելի էր յարգանքով եւ խանդաղատանքով չվերցնել իր արիւնալից գործը՝ որպէս բազմավաստակ գրագէտ եւ հրապարակագիր, երեսունըհինգ տարիներու անդադրում եւ անվհատ աշխատանք մը, իր ազգին համար՝ որուն սիրոյն նախամեծար սեպեց մեռնիլ քան թէ լո՞ւր»²:

Մեծատաղանդ գրողը, հայտնի հրապարակագիրն ու հասարակական-քաղաքական գործիչը պատերազմում իր մահվանն

¹ «Մշակ», № 54, 9 մարտի 1908 թ.:

² Վահան Մալեղեան, ճամբուս ծայրը, հատ. Բ, էջ 280:

սպասող կամավորի պես վաղուց էր հաշտվել հայի գնդակի զոհ գնալու մտքի հետ: Բայց նա չէր նահանջում և գրիչը կոտորելով մի կողմ չէր նետում: Նա մինչև վերջին վայրկյանը հավատարիմ մնաց պարտաճանաչ և խիզախ հրապարակագրի իր առաքելությունը:

Այն, ինչ հնչակյան ահաբեկչին չհաջողվեց իրականացնել Վենետիկում, հնչակյան մի ուրիշ ահաբեկչի հաջողվեց Կահիրեում:

1908 թ. հունվարի 30-ի (փետրվարի 12-ի) ուշ երեկոյան, երբ Արփիարյանը միայնակ տուն էր վերադառնում, Կահիրեի էլ-Մանաք փողոցի անկյունում նրա վրա հարձակվում է ահաբեկիչը՝ Ամերիկայից ուղարկված տիգրանակերտցի երիտասարդ Պետրոս Հյունյանը (իսկական անունով՝ Հովսեփ Ալիփունարյան) և ատրճանակի երեք հարվածով գետին է տապալում իր զոհին: «Հազիւ երկու վայրկեան տեսող հոգեւարքին միջոցին, - գրել է Վահան Թեքեյանը, - երբ յուսահատ կը գալարուէր հողին երեսը՝ գեղեցիկ գորչագոյն գլուխը վերջին ճիգով մը վերցնելով, իր շուրջը շտապած անծանօթին պոռացեր է.

- Հայ եմ...

Եւ այս երկու վանկին մէջ՝ տուեր է հոգին...»¹:

Նա գետին էր տապալվել՝ ափի մեջ բռնած մի կտոր չոր հաց՝ հետևյալ օրվա նախաճաշը...²

Արփիար Արփիարյանի սպանությունամբ՝ հայ մշակույթը, մասնավորապես գրականությունը, անդառնալի կորուստ ունեցավ:

Փախչելիս ոճրագործին բռնում են մի գիչերապահ և մի դռնապան, որոնք նրան ոստիկանատուն են տանում: Իսկ ոչ հետու, մի՞թում գործող և եղեռնագործությունը հսկող դարանակալ մեղսակիցները, երբ տեսան, որ ամեն բան տեղի ունեցավ ծրագրվածի նման, փախան հանցանքի վայրից:

Մարդասպան երիտասարդին սովորեցրել էին, թե Արփիարյանը զանազան գրություններով հայ հասարակության մեջ երկ-

¹ Թէոդէկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Գ տարի, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 177:

² Տե՛ս, «Ազգ», № 57, 30 մայիսի 1908 թ.:

պառակումներ է սերմանում, հետևապես նա համոզված էր, որ ինքը հայրենասիրական գործ է կատարել:

Անարգ ոճիրը խոր սուգի մատնեց եգիպտահայ համայնքը, որն իր զայրույթն ու ցավը արտահայտեց Կահիրեում տեղի ունեցած հսկա հանրահավաքում, ուր բանախոսեցին Միհրան Տամատյանը, դոկտ. Նազարեթ Տաղավարյանը և Գրիգոր Բեդիկյանը (Շիկահեր): Հանրահավաքում ընդունված որոշումը մի պատվիրակություն միջոցով պաշտոնապես ներկայացվեց եգիպտոսի վարչապետին և բրիտանական բարձր կոմիսարին՝ եղեռնագործությունը բացահայտելու և բոլոր մեղավորներին խստորեն պատժելու խնդրանքով¹:

Հազարավոր սգակիրների մասնակցությամբ կատարվեց անմեղ նահատակի հուղարկավորությունը: Թափորի առջևից գնում էին Պողոս Նուբար փաշան, հանգուցյալի մտերիմները, մտավորականներ, որոնց հետևում էր սգակիրների անվերջանալի շարքը, որը ձգվում էր Բեյն էլ-Սուրեյնի հրապարակից մինչև օպերայի հրապարակը:

Գերեզմանոցում դամբանական ասաց եգիպտոսի թեմի առաջնորդ Մկրտիչ ծ. վրդ. Աղավնունին, ապա արտասովազին սրտագեղություններ ելույթներ ունեցան Վահան Մալեգյանը և Վահան Թեքեյանը: Խորապես հուզված էին ներկաները, շատերը հեծկտանքով էին մատնում իրենց սրտի խոր ցավը²: Զայրույթն ու մեծ ցավը խառնվել էին իրար:

Քստմենլի ոճիրը երկար ժամանակ զբաղեցրեց եգիպտական մամուլը, իսկ երկրի հանրային կարծիքը պժգանքով դատապարտեց հրեշային եղբայրասպանությունը³:

Կառավարությունը լայն քննություն սկսեց, բայց չկարողացավ բացահայտել սպանության կազմակերպիչներին. սրանք հասցրել էին փախչել հեռավոր Ամերիկա՝ լքելով միամիտ երիտասարդին, որի ձեռքին իրենք էին զենք դրել:

Իր արածի համար խորապես զղջացած Պետրոս Հյուսնյանը

¹ Վահան Մալեգեան, ճամբուս ծայրը, հատ. Բ, էջ 275:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 277:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 274:

դատապարտվեց մահվան և կախաղան բարձրացվեց 1908-ի հունիսին¹:

Այդ առթիվ Վահան Մալեդյանը հրատարակեց «Միւս գոհը» վերնագրված մի հոդված, ուր շեշտում էր՝ ճիվաղային սպանության իսկական հեղինակները նրանք են, ովքեր միամիտ տղայի ձեռքն էին դրել ատրճանակը, իսկ կատարված գործողությունից հետո փախել էին դեպքի վայրից, լքել նրան, այլևս չհետաքրքրվելով Հյուսնյանի մասին: Մալեդյանը նշում էր, որ երբ խոստովանահայր քահանան մոտեցել էր կախաղանին, ահաբեկիչը ոչ միայն զղջանքի խոսքեր էր մրմնջացել, այլև անեծք էր հղել մեծարժեք հայերի արյունը ոթող ազգադավ չարագործներին, որոնք իրենց ոճրապարտ գործողություններով լրբորեն սրբապղծում էին հայկական հեղափոխությունը և սգի մատնում վիրավոր հայությունը²:

Արփիարյանի նենգ սպանությունը գայրույթի փոթորիկ առաջ բերեց ամենից առաջ հայ մտավորականության շրջանում, լինե՞ր Թուրքիայում, Կովկասում, թե արտասահմանյան տարբեր երկրների հայկական գաղթօջախներում:

Թիֆլիսի «Հովիւր» գրում էր.

«Մի նոր ոճիր, նոր նենգություն, կատարուած մեղնից շատ հեռու երկրում – Եգիպտոսում, գալիս է կրկին ապացուցելու, որ վայրենացած են մեր բարքերը: Շնորհիւ իրերի անբնական ընթացքի, մեր հասարակական կեանքում տիրող անարխիայի եւ մանաւանդ ժողովրդի յանցաւոր անտարբերութեան՝ հասարակութեան տականքները, գլուխ բարձրացրած, շարունակում են իրենց շահատակութիւնները: Սպանում են՝ որովհետեւ հայ հարուստը դրամ չէ տալիս, սպանում են՝ որովհետեւ հայ գրագէտը – հրապարակախօսը յանդգնում է ինքնուրոյն կարծիք, սեփական համոզումն ունենալ, ազնիւ ու խիզախ կերպով պաշտպանել իր աշխարհայեացքը եւ կոտել նրան հալածող մտքի դէմ: Բռնի ուժով մեռցնում են մեր մէջ կեանքի ամենատարրական

¹ Վահան Մալեդեան, ճամբուս ծայրը, հատ. Բ, էջ 275:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 276:

արտայայտութիւնն անգամ: Մարդկային կեանքը կորցրել է իր գինը. նրա ամբողջ արժէքը միայն մի գնդակի է հաւասար եւ հասարակութեան յանդուգն, պիտանի անդամները ընկնում են իրար յետեւից:

Մի սարսափելի ոճիր, դաւաճան գնդակ գետին է գլորել տաճկահայ յայտնի հրապարակախօս Արփիարին, այն մարդուն՝ որ իր կեանքի լաւագոյն օրերը նուիրել է ժողովրդին ծառայելու ազնիւ գործին: Ընկել է նա, որովհետեւ քաջութիւն է ունեցել շրջապատող բռնութեան միջից՝ իր խօսքը լսելի դարձնել, իր դիւթիչ գրչով մտրակել հասարակութեան ցած բնագղները չահագործողներին:

Նախատինք ոճրագործներին:

Յարգա՛նք Արփիարի գերեզմանին»¹:

Արփիարյանի սպանությունն անհուն ցավ էր պատճառել Արչակ Չոպանյանին: Նա վճռականապես դատապարտում էր եղեռնագործութիւնը և ընդհանրապես հեղափոխականների իրականացրած սպանութիւնները: «Արփիարեանի սպանութիւնը ամէնէն անճոռնի եւ ամէնէն զգուելի անակնկալն էր որ կրնար պատահիլ,- գրում էր նա:- ... Հայասպանութեան չարիքին վրայ որոշապէս յայտնած էի մտածումս «Անահիտ»-ի վերջին քրոնիկին մէջ: Հրէշային բան մըն է այն դիւրութիւնը որով մեր յեղափոխական կեանքին մէջ կը վճռուի ու կը գործադրուի այս կամ այն անհատին սպանութիւնը՝ «Նպատակը միջոցը կ'արդարացնէ» անազնիւ եւ անճիշդ սկզբունքին վրայ հիմնուելով: Եթէ սպանուած հայերը ըլլային բոլորն ալ՝ լրտեսներ, իսկական մատնիչներ, ոչ ոք մտքէն պիտի անցընէր բողոքել ատոր դէմ: Բայց ո՞վ է որ պիտի հաստատէ թէ այս վերջին տասնհինգ տարուան մէջ յեղափոխական գնդակին տակ ինչպիսի հայերը մատնիչ ու լրտես էին ամէնքն ալ: Մեծ մասամբ՝ սարսափ տարածելով յեղափոխութեան ոյժն ու վարկը բարձրացնելու նպատակով կատարուած են այդ սպանութիւնները – բարբարո՛ս

¹ «Հովիւ» (Թիֆլիս), № 4, 10 փետրվարի 1908, էջ 61:

յղացում, զոր ես երբէք չեմ ընդգրկած եւ որուն դէմ միշտ բողոքած եմ»¹:

Նախընթաց ժամանակաշրջանում Հայկական Հեղափոխական երեք կուսակցութիւնների թերթերն ու գործիչները Արփիարյանին ներկայացնում էին որպէս «մատնիչ»: Բայց թե ո՞ւմ էր մատնում, այնպես էլ մնացել էր անպատասխան: Չոպանյանը կսկծամորմոք նշում էր.

«Ո՞վ է Արփիարեանը սպաննողը, եւ ինչո՞ւ կատարուեցաւ այդ սպանութիւնը, չեմ գիտեր: Բայց սա որոչ է ինծի համար որ եթէ Հայ ձեռք մը՝ առանց դողալու՝ կրցաւ չքացնել մարդ մը որ՝ հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն՝ մեր նոր գրականութեան սիւներէն մէկն էր, ատիկա հնարաւոր կրցած է ըլլալ շնորհիւ այդ հազար անգամ յեղեղուած «մատնիչ» բառին զոր Հայոց յեղափոխական բոլոր կուսակցութիւնները կը նետէին այդ մարդուն գլխուն, եւ որ եթէ ոչ մէկուն կողմէն որոշապէս ապացուցուած չէր, ոչ մէկուն կողմէն ջախջախիչ ու վերջնական յստակութեամբ մը հերքուած ալ չէր»²:

Իր գաղափարակցի և հավատարիմ բարեկամի մահվան առաջին տարելիցի կապակցութեամբ Վահան Թեքեյանը գրում էր.

«Արփիարի մէջ երկու մարդ կար. Հայրենասէրը եւ Սկեպտիկը: Առաջինը զինք սպաննեց:

Իր Հայրենասիրութիւնը Հայրենամոլութիւն էր գրեթէ: «Տիրացու» բառին ստեղծիչը տիրացու մըն էր՝ բառին լայնագոյն եւ լաւագոյն առումովը:

Արփիար սկեպտիկ եղած էր հակազգեցութեամբը իր «տիրացու»ութեան, որ քանի՛ տարիքը առաւ՝ չեշտուեցաւ իր մէջ, եւ նոյն համեմատութեամբ՝ իր սկեպտիկութիւնն ալ:

Իր անհատականութիւնը գտած էր Վենետիկ, Ալիչանի Հայրենաբորը շունչին տակ: Իր անհատականութիւնը որ այլապէս ինքն իր մէջ ունէր իր հանճարին միւս բոլոր տարրերը՝ ազդուե-

¹ «Անահիտ», № 1-4, հունվար-ապրիլ, 1908, էջ 41:

² Նույն տեղում, էջ 43:

ցաւ այդ շունչէն, ա՛լ անկէ չազատելու համար:

Սկեպտիկութիւնը Արփիարի մէջ ծնաւ՝ հայրենասիրութեան ճիրանին մէջ իր հանճարին կալանաւոր տուայտանքէն: Առանց հայրենասէր ըլլալու՝ Արփիար սկեպտիկ ալ պիտի չըլլար: Արփիարի հանճարը եթէ հայրենասիրութեան տեղ եսասիրութեամբ շարժադրուէր – ինչպէս ամէն հանճարի համար անհրաժեշտութիւն է – Արփիար պիտի ըլլար անհունօրէն աւելի մեծ, փառապանծ, պաշտուած:

Հայրենասիրութիւնն էր միայն որ պատահեցուց Արփիարը իր վախճանին...»¹:

Կասկած չկա, որ մեծ գրողը կենդանի մնալու դեպքում անպայման գործուն մասնակցութիւն կունենար Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցութեան ստեղծմանը և կլինէր կազմակերպութեան ղեկավարներից մեկը:

Արփիար Արփիարյանի անարգ հաշվհարդարը պատճառ դարձավ, որ մամուլում, ժողովներում, հանրահավաքներում նորից բարձրացվի Հայկական քաղաքական դաշտում պարբերաբար տեղի ունեցող սպանությունների շարչրկված հարցը, քանի որ եղբայրասպանությունից սև արատը շարունակում էր խարաններ դնել Հայկական ազգային կուսակցությունների գործունեությունից դժնդակ էջերի վրա:

1908 թ. մարտի 1-ին Կահիրեում կազմակերպվել էր սպանությունները դատապարտող մեծ հանրահավաք, որտեղ ելույթ ունեցողները դրանք «ազգային խայտառակություն» համարեցին: Միհրան Տամատյանն իր ելույթում դատապարտում էր Գարեգին Զիթչյանի, Մխո-Շահենի (Շահեն Սեֆերյան), Սազունու (Սաղաթել Գևորգյան), Որսորդի, Համրի, Աբիկ Ունճյանի, Թավչանջյանի և մյուս անմեղ զոհերին կյանքից զրկողներին, վերջիններին համարելով «աններելի ոճրագործներ»: Նա հասարակությանը կոչ էր անում ատելությունը լցվելու ինչպես ահաբեկումների անմիջական գործադրողների, այնպես էլ, առաջին հերթին, դրանց պատվիրատուների նկատմամբ²:

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 51, 4 ապրիլի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

Մինչև Արփիարյանի սպանությունը, Կահիրեում լույս տեսնող «Ազատ բեմ» թերթը հիշատակել էր Հայաստանի երկու մասերում և տարբեր երկրներում միայն 1907 թ. առաջին կեսին սպանված Հայոդդիներից մի քանիսին, որոնք կյանքից զրկվել էին բոլորովին անտեղի՝ «խսկական հայեր չլինելու» մեղադրանքով¹:

1907 թ. փետրվարի 16-ին Կրասնովոդսկում սպանվում է «Մշակ» թերթի տեղի թղթակից Մ. Տեր-Օհանյանը՝ թերթում ՀՅԴ տեղի կազմակերպության բռնությունների մասին հոդված տպագրելու համար:

Նույն թվականի սեպտեմբերի 11-ին Բաթումում սպանվում է դաշնակցական գործիչ Սմբատ Հարությունյան-Շխյանը: Սպանողը նույնպես դաշնակցական էր, որը ենթակա էր ՀՅԴ տեղի կոմիտեին: Դեպքը մեծ հուզում էր առաջ բերել և հակակրանք առաջացրել ոռուսահայ ու թուրքահայ դաշնակցականների միջև, որովհետև Սմբատը ոռուսաստանցի էր, իսկ նրան սպանողը՝ թուրքահայ: Երկու օր հետո թուրքահայ դաշնակցականի մարմինն ընկած էր փողոցում՝ հոշոտված ու անճանաչելիորեն այլանդակված²:

1907 թ. ապրիլին դաշնակցականները Վանում սպանում են նշանավոր կրթական գործիչ Գրիգոր Աճեմյանին և ուրիշ երեք հոգու:

«Ազգ» թերթն այդ դեպքի կապակցությամբ մի ստորագրություն ստացել էր Վանից հղված և 1 (14) մայիսի թվագրված հետևյալ գրությունը. «Հայի անունով խօսող յեղափոխական կուսակցութիւններ, ա՛լ կը բաւեն ձեր եղբայրադաւ արարքները. թողէ՛ք մեզ մեր ցաւերուն մէջ տապակուիւնք, եթէ չէք կրնար կամ չէք ուզեր մեր ցաւերուն վրայ սպեղանի դնել: Թիւրքի ստեղծած վէրքեր մեզ շատ են, դուք ալ նորանոր վէրքերով մի՛ խոցէք մեր անյուսալի սիրտեր: Յուսահատած ենք մեր սովատանջ վիճակից, ճիւղղ կառավարութիւնից խամրած կեանքեր, երկրի սարսափելի տանջանքներ մեզ շատ ու շատ են: Ի՞նչ

¹ Տե՛ս «Ազատ բեմ» (Գահիրէ), № 47, 28 սեպտեմբերի 1907 թ.:

² Տե՛ս «Ազգ», № 30, 9 նոյեմբերի 1907 թ.:

կ'ուզէք, ինչո՞ւ կ'աւելցնէք մեր ողբացողներու թիւ: Արդեօք կ'արժէ՞ կուսակցական կիրքերու զոհել աչքի ինկած գիտակից անհատներ: Ուսուցիչ Պ. Գրիգոր Աճէմեանի մեղքն ի՞նչ է որ զոհ տարաք կուսակցական ազգասէրի ատրճանակով (Հա՛ գիտեմ, Դաշնակցութեան չէր պատկաներ, ա՞յդ էր արդեօք իր ամբողջ մեղք), եւ առիթ տուիք թիւրք կառավարութեան միջամտելու մեր դպրոցական ներքին խնդիրներուն: Գո՞հ էք, ազգասէրնե՛ր, եւ ի՞նչ շահեցաք, ոչինչ, բացի գիտակից ժողովուրդի անարգանքից: Արդեօք կը հաւատա[՞]ք թէ սարսափով պիտի ընկճէք ժողովուրդի այն գիտակից մաս, որ իր ցաւեր ձեզանից աւելի լաւ կը տեսնայ: Ի՞նչ շահեցաք, կը հարցնեմ... Ա՞յս է ձեր փառաց պսակ, եղբայր եղբօր դէմ գինել: Արդարութեան գիտակիցնե՛ր, ճշմարտութիւն սիրողնե՛ր, բողոքեցէ՛ք ուր որ անկ է, խօսեցէ՛ք ինչ որ պէտք է, մեր վէրքեր շատ են, նորեր կրելու անկարող ենք. ա՛յ կը բաւէ»¹:

Ժողովրդական զայրույթի ճնշման տակ՝ Հին Հնչակը և Դաշնակցությունը 1907 թ. ապրիլին համաձայնութեան գալով, ստորագրել էին հետեյալ մխիթարական ազդը. «Յայտարարում ենք Ռուսաստանի եւ Կովկասի դաշնակցական եւ հնչակեան մարմիններին եւ ընկերներին, նաեւ բոլոր քաղաքացիներին, որ Հնչակեան Սոց. Դէմ. Կուսակցութեան Ռուս. եւ Կովկասի Պատգամաւորական Ժողովը եւ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրօն, կազմել են իրանց միջից մի մարմին լիազօր՝ մշակել միջոցներ մի անգամ ընդմիջտ վերջ տալու միջկուսակցական անմիտ թշնամական յարաբերութիւններին եւ եղբայրասպանութիւններին:

Այդ մարմնի անմիջական գործնական քայլը կը լինի ուղարկել գաւառները իր լիազօր անդամներին եւ ներկայացուցիչներին քննելու եւ լուծելու առկախ մնացած բոլոր խնդիրները, որ պատճառ են դառնում վերոյիշեալ թշնամութիւններին:

Լիայոյս լինելով, որ այդ ընդհարումների կործանիչ եւ յեղափոխութեան շահերին միանգամայն հակառակ լինելը գիտակցուում է բոլորի կողմից, կոչ ենք անում մեր բոլոր մարմիններին եւ

¹ «Ազգ», № 20, 22 Հունիսի 1907 թ.:

ընկերներին անմիջապէս դադարեցնել որեւէ թշնամական գործողութիւն եւ ամէն ջանք գործ դնել խաղաղեցնելու յուզուած մտքերը»¹:

Երկու կուսակցութիւնների այդ նոր ընթացքը, եթե, իրոք, հասներ իր հանգրվանին, վշտի ու դառնութեան ահագին մի բեռ կվերացներ ազգային-հեղափոխական խղճմտանքի վրայից: Միաբանութիւնը գերագույն բարիք կլիներ ոչ միայն այդ կուսակցութիւնների, այլև ողջ ազգի համար: Միութեան ու համերաշխութեան գաղափարի ուժով աստիճանաբար կհաղթահարվեր ամեն խոչընդոտ, կխորտակվեր ամեն արգելք, միաբանութեանը տեղի կտային չկամութիւնն ու ատելութիւնը:

Բայց լավատեսութեան բաղձանքները շուտով խամրեցին իրականութեան առջև: Երկու կուսակցութիւնների ազդն այնպէս էլ մնաց թղթի վրա: Շարունակվեցին փոխադարձ սպառնալիքները:

Նշված ոճիրները նախընթաց ոճիրների շղթայաչառքի մի նոր օղակն էին պարզապէս, որին հաջորդելու էին նոր սպանութիւններ: Հայկական քաղաքական դաշտում հարաբերութիւններ պարզելու և հաշիվներ մաքրելու հիմնական միջոցը, առաջվա պէս, մնացին դավադիր գնդակը և դաշույնը:

Այն օրերին, երբ Կահիրեում գործադրվում էր Արփիարյանի սպանութիւնը, հենց այդ նույն ժամանակ տեղի ունեցավ մի ուրիշ եղկելի և իր հետևանքներով ավելի աղետալի իրադարձութիւն – այս անգամ բուն Թուրքահայաստանում՝ Վան-Վասպուրականում:

ԴՀԵՐՑԻ ԴԱՎՈՅԻ ԴԱՎԱՃԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Հայկական հեղափոխական կազմակերպութիւնները, հատկապէս ՀՅ դաշնակցութիւնը, չատ տարիներ տևած տառապալից տքնութեամբ կարողացել էին զանազան միջոցներով ձեռք

¹ «Ազգ», № 11, 20 ապրիլի 1907 թ.:

բերել որոշ քանակի զենք, տեղափոխել Երկիր և պահեստավորել Թուրքահայաստանի զանազան վայրերում և անհատների մոտ¹:

Զենք ձեռք բերելը և պահեստավորելը գործի մի մասն էր միայն: Է՛լ ավելի կարևոր էր դրա պահպանությունը:

Սիմոն Վրացյանը վկայել է, որ 1907 թ. ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովից հետո «Դաշնակցութիւնն աւելի մեծ քանակութեամբ դրամ, մարդ եւ զէնք տրամադրեց թուրքահայ ազատագրական պայքարին»²:

ՀՅԴ Շամի (Վասպուրականի) կենտրոնական կոմիտեն, որի տրամադրությունն տակ կային պահեստավորված զանազան տեսակի զենքեր, կուսակցության ղեկավար մարմիններին հղած գրություններում բազմիցս անդրադարձել էր նաև զենքի պահպանության խնդրին և հավաստիացրել, թե դա պահեստավորված է ապահով տեղերում, ուստի որևէ մտահոգություն չի առաջացնում:

Բայց Դաշնակցության շարքերում ոչ բոլորն էին, այդ լավատեսությունը պարուրված: Դրանց թվում իր սթափ մտեցմամբ հատկապես առանձնանում էր Անդրանիկը, որը զանազան առիթներով բազմիցս բարձրացրել էր զենքերի անվտանգ պահպանության հարցը:

Այսպես, ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովի 44-րդ նիստում (1907 թ. մարտի 21) դիմելով պատգամավորներին՝ Անդրանիկն ասել էր. «Այժմ թող ընդհանուր ժողովը մեզ ապահովցնէ, որ Երկրում եղած զէնքը չէ անցնելու կառավարութեան ձեռքը»³: Հաջորդ՝ 45-րդ նիստում (մարտի 22-ի առավոտյան), նորից անդրադառնալով իրեն հուզող հարցին, նա նշել էր. «Եթէ ընկերները կ'երաշխաւորեն, որ Երկիր հասած զէնքերը եւ ոյժերն անվնաս կը մնան կառավարութեան կողմից, այս դէպքում մենք

¹ Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Գ տարի, էջ 177:

² Սիմոն Վրացեան, Կեանքի ուղիներով. ղէպքեր, ղէմքեր, ապրումներ, Հատ. Բ, տպ. «Մշակ», Պէյրուս, 1960, էջ 90:

³ «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», Հատ. Գ, էջ 118:

պատրաստ ենք սպասելու, մինչեւ որ դուք յարմար գտնէք ապստամբելը»¹: Անդրանիկը ՀՅԴ ընդհանուր ժողովից գենքի պահեստների անվտանգութեան երաշխիքներ էր ուզում համառորեն: 46-րդ նիստում (մարտի 22-ի երեկոյան) նա ասում է. «Խնդրում եմ իմ կարծիքն առանձնապէս արձանագրել. անհրաժեշտ է Երկրում մարմին, որը պատասխանատու լինի անձամբ, եթէ գէնքերը Երկրում հողի տակ փշանան կամ թուրքերի ձեռքն ընկնեն»: Ապա զարմանալի ճշտութեամբ կանխատեսում է. «Որքան իմ փորձառութիւնս թոյլ է տալիս ինձ, ես կարծում եմ, որ կառավարութիւնը պիտի աշխատի խլել մեր գէնքերը եւ եթէ Երկրում զինուորական ոյժեր չլինեն, ինչպէս ոմանք ցանկանում են, այն ժամանակ ոչ ոք չի կարող դիմադրել եւ ապահովել գէնքերը, որոնք անպատճառ պիտի ընկնեն կառավարութեան ձեռքը»²:

Զբավարարվելով բանավոր ելույթներով ու հարցապնդումներով, Անդրանիկը հետեյալ գրավոր առաջարկն է ներկայացնում ընդհանուր ժողովին. «Թշնամիս ինձնից բարձր բռնելով ու մարդու տեղ զնելով չեմ կարող լաւատես լինել: Նկատելով, որ կառավարութիւնն ամէն բան գիտէ եւ պիտի գիտնայ ու գիտցածը պիտ բազմապատկէ ու մեզ յանկարծակիի պիտի բերէ, նրա վրայ համոզուելով, եւ միեւնոյն ժամանակ նորեկ կուսակալը մի խօսելով Բաղէշի կուսակալին [հետ] եւ լսելով նրա հրամանքներին ու զրդումներին, պիտի սկսի ընել հետեւեալը.

Խուզարկութիւններ, ձերբակալումներ եւ գէնքերի գրաւումներ: Նկատի ունենալով, որ այս բոլորիս եւ ոչ մի կուուող ու ռազմական ոյժ չունինք ներսը, առաջարկում եմ.

ա) Կազմել պատ[ասխանատու] մարմին մը Երկրի մէջ թէ՛ ինտելիգենտ եւ թէ՛ ռազմական. գէնքերի ապահովման եւ գէնքերի փճացման հողերի տակ՝ պատասխանատու է այդ մարմինը խիստ կերպով:

¹ «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատ. Գ, էջ 120:

² Նույն տեղում, էջ 121:

բ) Պատասխանատու մարմին մը թէ՛ ռազմական եւ թէ՛ ինտելիգենտ Երկրէն դուրս, որոնք պատուոյ խօսք կու տան Երկրի պահանջներուն բաւարարութիւն տալու:

գ) Միեւնոյն ժամանակ առանց ժամանակ ու ամիսներ կորսնցնելու պատրաստութիւն տեսնել դուրսը [, որ] թէ՛ զինական, թէ՛ զինուորական ամէն մի պակասը լրիւ պատրաստէ*: Ի պահանջել հարկին, ամենաչատր տասը] օրէն պատրաստ լինի գործին ձեռնարկելու] անմիջապէս: Դրամական հարցի համար վերջը կը խօսինք:

Անդրանիկ»¹:

Յավոք, մեծ հայդուկապետի ինչպես շատ ուրիշ, այնպես էլ «զէնքերը անպատճառ պիտի ընկնեն կառավարութեան ձեռքը» կանխատեսումն իրականացավ:

1907 թ. դեկտեմբերին ՀՅԴ Շամի կենտրոնական կոմիտեն** Վան-Այգեստանի իր քաղաքական կոմիտեին և չրջանային խմբերի ղեկավար նեղ չրջանակին ցուցում էր տվել՝ «ձեռնհաս ընկերների միջոցով Վան քաղաքի թաքստոցներում եղած զենքերը մաքրել, յուղել, հաշվառել և նորից պահեստավորել իրենց տեղերում»:

Կենտրոնական կոմիտեի որոշման համաձայն՝ Վահան Փափազյանի (Կոմս) ղեկավարութեան և հսկողութեան տակ ստեղծվեց 8 հոգուց բաղկացած խումբ, որը պետք է ստուգեր, մաքրեր և կարգավորեր զինապահեստները:

Խմբի անդամների միջև կատարվել էր աշխատանքի բաժանում: Կոմսը զենքերն ու զինամթերքը հաշվառողն էր, ինչպես նաև փամփուշտների թիթեղյա արկղերին ու մի քանի հրացան-

* Երևի՝ «լրացնելու» իմաստով:

¹ «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատ. Դ, էջ 74:

** Այդ ժամանակ ՀՅԴ Շամի կենտրոնական կոմիտեի կազմում էին կովկասցիներ Սարգիս Բարսեղյանը, Արամ Մանուկյանը, Բժիշկը (Վահան Փափազյան), Նիկողայոս Պողոսյանը (Վանա Իշխան) և տեղացիներից Գևորգ Զիթեչյանը և Ղևոնդ Մելոյանը:

ներ ամփոփող կապոցների վրա չապիկ հագցնողն ու կնքողը: Արհեստավորներ Նիկոլը, Գրիգորը և բուլղարացի Սարգիսը պետք է հաշվեին փամփուռները, դրանք լեհիմեին և նորից լցնեին արկղերը, Ալեսի, Արմենակի և Հակոբի խնդիրն էր մաքրել փամփուռները և հրացանների մանր մասերը, Մատթեոսը պետք է մաքրեր հրացանների խողովակները, վերջապես՝ Դավոն (Դավիթը) կոչված էր հոգալու խմբի անդամների առօրյա կարիքները¹:

Թվարկված անձինք ընթերցողին հայտնի են աշխատությունն նախորդ գլուխներից, բացի Դավոյից: Ո՞վ էր սա, ինչպե՞ս էր ձեռք բերել այն վատահույժունը, որ նրան մասնակից էին դարձրել այդ հույժ պատասխանատու գործին:

Դավոն 20-22 տարեկան երիտասարդ էր, որը 4-5 տարի գործում էր հեղափոխականների շարքերում: 1895 թ. հայերի կոտորածների ժամանակ նրա հայրը փախել էր Բաղեշի վիլայեթի Բչերիկ քրդաբնակ շրջանում գտնվող Դեհ կամ Դհեր գյուղից² և եկել էր Վան ու հաստատվել այնտեղ՝ զբաղվելով մանր առևտրով³: Դավոն ընտանիքում ստացել էր գոհհիկ դաստիարակություն, ուներ տարրական կրթություն: Սակայն աչքաբաց էր, ճարպիկ և մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերել դեպի ընդհատակյա աշխատանքը: Հաշվի առնելով նրա վերջին հատկանիշները՝ Վանի դաշնակցական ղեկավարությունը նրան տվել էր հանձնարարություններ, որ նա կատարել էր գոհացնող պարտաճանաչությամբ: Դավոն քաղաքական դաստիարակություն էր ստացել ՀՅԴ Շամի կազմակերպության ղեկավարներից Արմենակ Շալջյանի, Թևոս Դեղդրիկյանի և Ալես Պարսամյանի գաղափարական ազդեցության տակ: Կազմակերպության այդ երեք գործիչների վրա էր դրվել վատահեղի պատանիներից կուսակցական նվիրյալներ պատրաստելու գործը: Հենց Արմենակի, Թևոսի և Ալեսի երաշխավորությամբ էր Դավոն ընդունվել Դաշնակցության շարքերը: Նրանց վատահամբ էր վերջինս սկսել

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 5 (31), մարտ, 1925, էջ 137:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 7 (211), մայիս, 1940, էջ 71:

³ Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, էջ 507:

ազատ ելուճուտ անել ղեկավար մարմինների մոտ և ձեռք բերել բարեհույս երիտասարդ գործչի համարում: Սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, նա հստակ պատկերացում չուներ հեղափոխության նպատակների մասին: Դրա փոխարեն, կուսակցության ամենազաղտնի գործերի մեջ ներգրավված լինելը անչափ չփացրել էր նրան:

1904 թ. Սասնո ապստամբության պարտությունից սկսած մինչև 1907-ի վերջերը, փախստական երիտասարդների խմբերը, մեծ մասամբ մշեցի, լցվել էին Վասպուրականի գյուղերը: Տեղի հայ մարմիններն ամեն կերպ աշխատում էին այդ փախստականների մի մասին Պարսկաստանի գծով հնարավորինս փոխադրել Կովկաս: Դավոն միանում է Կովկաս գնացող խմբերից մեկին: Պատճառն այն էր, որ, ըստ որոշ տեղեկությունների, նա սպանել էր մի թուրք ոստիկանի և թաքնվել: Դատարանը նրան դատապարտել էր 101 տարվա բանտարկություն և ընտանիքի հասցեով ուղարկել էր իլամ (բերման հրամանագիր), միաժամանակ երկու օր ժամանակ էր տվել հանձնվելու ոստիկանությունը՝ ապացուցելու համար իր անմեղությունը: Դավոն չէր կատարել դատարանի վճիռը, և այդ պատճառով ոստիկանությունը ձերբակալել էր նրա հորը և նետել բանտ¹:

Կովկասում մի քանի ամիս մնալուց հետո, Դավոն 1907 թ. վերջերին վերադառնում է Վան²:

Եվ ահա՛, չգիտես ինչու, ՀՅԴ Շամի կենտրոնական կոմիտեն հենց այդ անփորձ, հեղափոխական գործերի մեջ չստուգված մեկին ընդգրկել էր զինամթերքի ավելի քան 40 պահեստների պարունակությունն ու վիճակը ստուգող խմբի պատասխանատու աշխատանքի մեջ³, և, ըստ էության, կազմակերպության լինել-չլինելու բախտը հանձնել նրան: Թե ինչո՞ւ – այդ հարցը այդպես էլ մութ մնաց բոլորի համար:

Սկսվում է զինապահեստների ստուգումը: Դրանք Վանի

¹ «Հայրենիք», № 7 (211), մայիս, 1940, էջ 72-73:

² ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 2, գ. 8, թ. 19:

³ Տե՛ս Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հատ. Բ, էջ 78:

Քաղաքամեջում և Այգեստանում, Համարյա բոլորը, տեղավորված էին քաղաքացիների տներում: Ամեն մի զինապահեստ ուներ իր համարը և անվանումը:

Դեկտեմբերի 22-24-ին ստուգվում է զենքի՝ Կախեթ անունով ամենամեծ՝ Ա պահեստը¹: Դեկտեմբերի 25-ին մաքրվում և կարգավորվում է Բ պահեստը, իսկ հաջորդ՝ Գ պահեստի ստուգումը և կարգի բերումը տևում են ամբողջ երեք օր: Կուսակցականներից մի քանիսը մեղադրում էին կենտրոնական կոմիտեին, թե նա անուշադրության է մատնել և բարձիթողի արել զենքի պահեստները, հատկապես Դ պահեստը, որի հետևանքով ռազմամթերքը փտել է գետնի տակ և այլն: Կոմիտեն հանձնարարել էր հատկապես մանրակրկիտ կերպով ստուգել Դ զինամթերանոցը: Ստուգումը ցույց էր տվել, որ տազնապն ու հարուցված մեղադրանքներն ավելորդ էին: Այդտեղ թե՛ զենքերը, թե՛ զինամթերքը լավ վիճակում էին: Այնուհետև ստուգվում են Ե (1907 թ. դեկտեմբերի 29-31), Զ (1908 թ. հունվարի 2-3), Է (հունվարի 4), Ը (հունվարի 5) զինապահեստները: Ծննդյան տոնի պատճառով աշխատանքները ժամանակավորապես դադարեցվում են, քանի որ պահեստներն անկարելի էր աննկատ պահել տոնի առթիվ կատարվող հաճախակի այցելությունների պատճառով: 1908 թ. հունվարի 8-ին վերսկսվում են զինապահեստների ստուգումները, զենքերի մաքրումն ու կարգավորումը: Նույն օրը խումբն աշխատում է Թ պահեստում, հունվարի 11-12-ին՝ Ժ, 13-ին՝ ԺԱ, 14-ին՝ ԺԲ պահեստներում²:

Ռամկավար ականավոր գործիչ Արտակ Դարբինյանը տասնամյակներ անց վկայել է, որ Վան-Վասպուրականի դաշնակցական ղեկավարները արմենականների հետ ունեցած զրույցների ժամանակ մեծ գոհունակությամբ նրանց ասում էին, թե իրենք մեծ աշխատանք են կատարել զենք ձեռք բերելու և Երկիր մտցնելու ուղղությամբ և որ թե՛ Վան քաղաքի և թե՛ գյուղերի թաքստոցներում ամբարած ունեն հազարավոր հրացաններ ու

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 137:

² Նույն տեղում, էջ 138-139:

Համապատասխան քանակի փամփուշտներ: Արմենականների այն հարցին, թե այդ դեպքում ինչո՞ւ նշված զենքերից բաժին չեն հանում գյուղացիներին, որոնցից ժամանակին բռնի ուժով դրամ են հավաքել զենք գնելու համար, դաշնակցականները պատասխանում էին.

«- Կու տանք, երբ գայ պատեհ ժամը. գիւղերուն մէջ ալ թաքստոցներ կան: Երբ զէնքի դիմելու ազդանշանը տրուի, հրացանները իսկոյն կոուտղներուն պիտի տրուին,- կը պատասխանէին դաշնակցականները եւ կ'աւելցնէին, եթէ հիմա տանք զէնքը գիւղացիներուն ձեռքը, իրարու դէմ պիտի գործածեն, որովհետեւ տոգէտ են, անասուն են մեր գիւղացիները...»:

Բայց ահա՛ յանկարծ սարսուղին հով մը փչեց Վանի վրայ եւ այդ զինամթերքներու թաքստոցներուն դուռները բացաւ թուրք կառավարութեան առջեւ»¹:

Տարիներ շարունակ անհուն տառապանքով ձեռք բերած զենքը շուտով անցնելու էր թշնամու ձեռքը²:

Պահեստների ստուգումը դեռ լրիվ չավարտած՝ Դավոն կենտրոնական կոմիտեին ներկայացնում է կաշառքի միջոցով իր հորն ազատելու պահանջը:

Դավոյի պահանջը կենտրոնական կոմիտեն քննում է ու հավաքաբար մերժում: Իր ելույթում Արամը պարզել էր, որ ՀՅ դաշնակցությունը սկզբունքով հակառակ է կաշառքի, ուստի

¹ Արտակ Դարբինեան, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (Յուլեր 1890էն 1940), Փարիզ, 1947, էջ 173-174: Դաշնակցականների թվում կային անձինք, որոնք գտնում էին, որ սխալ է մեծ ջանքերով ձեռք բերած զենք-զինամթերքը պահեստավորելը և որ ավելի ճիշտ կլիներ խիստ հաշվառմամբ ու խիստ վերահսկողութեամբ դրանք ժամանակավորապես հանձնել վստահելի հայ գյուղացիներին՝ պայմանով, որ հարկ եղած դեպքում, երբ ազդանշան կտրվի, դուրս գան կովի ասպարեզ: Այդ դեպքում իշխանությունների համար գործնականում անհնարին կլիներ զենքերի բռնագրավումը: Այդպես էր արվում մի քանի երկրներում (օրինակ՝ Շվեյցարիա, որտեղ չկար կանոնավոր բանակ) և նույնիսկ Օսմանյան տերութեան մեջ գտնվող անհանգիստ տարածքներում (Ալբանիա, Մակեդոնիա):

² Տե՛ս *Պочет о полевой поездке 1907 года в Ванском, Битлисском и Диарбекирском вилаетях*, Тифлис, 1909, с. 86-87.

այդ նպատակով չի կարող դրամ հատկացնել, բացի այդ՝ կազմակերպություն վրա ծանրացած են ավելի մեծ հոգսեր, այն է՝ հնարավորինս նյութապես աջակցել հին ու անձնվեր փախստական ընկերների կարիքավոր ընտանիքներին: Արամը միաժամանակ Դավոյին առաջարկում է՝ ոստիկանական հետապնդումներից խուսափելու համար ժամանակավորապես անցնել արտասահման կամ միանալ շրջիկ գինված խմբերին: Արամը նաև Դավոյին վստահեցնում է, որ կենտրոնական կոմիտեն պետք եղած աշխատանքը կտանի, որպեսզի նրա հայրը, որքան կարելի է շուտ, անմեղ ճանաչվի և ազատ արձակվի¹:

Այս հորդորներն ու թելադրանքները, սակայն, ազդեցություն չեն գործում հոռի բնավորություն ունեցող Դավոյի վրա: Ավելին, հանձին Արամի նա տեսնում է իր թշնամուն: Դավոյի վայրի բնազդների վրա խոր ազդեցություն էր գործել մի ուրիշ հանգամանք ևս: Քանի որ Դավոյին էր հանձնարարված գինապահեստներն ստուգող հանձնախմբի կարիքները հոգալու գործը, ուստի Կոմսն ամեն անգամ նրան առձեռն տալիս էր անհրաժեշտ գումար՝ պատվիրելով գնել այս կամ այն ապրանքը՝ զենք-զինամթերքի մաքրման, յուղման և փաթեթավորման համար: Հատկապես զգալի գումարներ էին ծախսվում ցինկե տուփեր ձեռք բերելու և փամփուշտները տեղավորելու համար:

Որոշ ժամանակ անց պարզ է դառնում, որ Դավոն յուրացնում է կենտրոնական կոմիտեից ստացած գումարների մի մասը, ուստի Կոմսն այլևս չի ուզում նրան կանխապես դրամ տալ: Դա պատճառ է դառնում, որ Դավոն թշնամանք տաժի նաև Կոմսի նկատմամբ:

Հունվարի 16-ին, երբ խումբն ստուգում և մաքրում էր ԺԳ պահեստը, Դավոն գալիս է բոլորովին անզեն ու անհոգ: Երբ տղաները նրան նկատողություն են անում անզեն լինելու համար, նա հպարտությունով ու հեզանքով, նաև չարությունով պատասխանում է. «Ոչ ոք չի համարձակուի մօտենալ ինձ: Վանում ինձ ձերբակալող չկայ»²:

¹ «Հայրենիք», № 7 (211), մայիս, 1940, էջ 73:
² Նույն տեղում, № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 140:

Հաջորդ չորս պահեստների (ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ) ստուգումը և կարգաբերումը կատարվում են հունվարի 17-18-ին, 19-ին, 20-21-ին և 22-ին: Նմբին չհաջողվեց շարունակել մյուս պահեստների ստուգումը, քանի որ Դավոն արդեն ոստիկանությունը հայտնել էր զինապահեստների տեղերը:

Մի հրապարակման մեջ այսպես է նկարագրված Դավոյի դավաճանությունը: Նա ներկայանում է կուսակալին և առաջարկում իրեն տալ մի զինվորական ուժ, խոստանալով մի քանի ժամում բոլոր հեղափոխականներին, իրենց ղեկավարներով հանդերձ, թևերը կապած, բերել ու շարել կուսակալի առջև, որից հետո, նույն զինվորական ուժի միջոցով, դատարկել Դաչնակցությունից զենքի ու զինամթերքի բոլոր գաղտնի պահեստները:

Կուսակալ Թահիր բեյը զարմանում է առաջին հայացքից որևէ վստահություն չներչնչող մեկի առաջարկության վրա, ապա, ստուգելու նպատակով, դավաճանին հրամայում է անմիջապես ցույց տալ որևէ պահեստի տեղը: Դավոն կուսակալին ասում է, թե նա իզուր է իր վրա կասկածանքով նայում, որ ինքն անկեղծորեն ուզում է ծառայել օսմանյան հայրենիքին: Կուսակալն անմիջապես կարգադրում է մի հեծյալ խումբ դնել Դավոյի տրամադրությունից տակ: Նմբին է միանում նաև ժանդարմերիայի հրամանատար Ահմեդ բեյը:

Դավոն խումբը նախ առաջնորդում է ս. Գրիգորի վանքը, ուր տաճարի պատերի ու զմբեթի գաղտնածածուկ պահարաններում գտնվում էին զենքի ու զինամթերքի մեծաքանակ կույտեր¹: Իր առջև տեսնելով այդ ամենը, Ահմեդ բեյը, չկարողանալով զսպել ուրախությունը, ամուր գրկում է Դավոյին և մի քանի համբույր դրոշմում նրա ճակատին:

Կուսակալի մոտ այլևս որևէ կասկած չի մնում թուրքական իշխանությունների նկատմամբ դավաճանի հավատարմության վերաբերյալ: Նա Դավոյին ամրացնում է մի բավականին սովոր գինված ջոկատ, նրան պարգևատրում միանվագ մեծ գումարով և բարձր ամսական նշանակում²:

¹ Տե՛ս Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Բ, էջ 78, «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», Գահիրե, 1947, էջ 148:

Սկզբում որևէ մեկը չէր հավատում, որ հայ մարդը կարող է նման անօրինակ դավաճանությունների ունակ լինել: Ականատեսներից մեկը գրել է. «Մի քանի րոպե բոլորս յանկարծակիի եկած, ապուշի դրություն մեջ էինք. ոչ մի ձայն եւ ոչ մի ծպտուն. կարծես արիւննիս պաղել էր մեր երակների մէջ»¹:

Հունվարի 22 լույս 23-ին, գիշերով, թուրք ոստիկանները, Դավոյի ուղեկցություններ, մտնում են մի տան մեջ գտնվող զինապահեստը և դատարկում այն: Դրան հաջորդում են դավաճանին հայտնի մյուս պահեստները: Երբ տանտիրուհիներն սկսում էին լալ կատարվող մեծ ղժբախտությունների հանդեպ, դավաճանը պարծանքով նրանց ասում էր. «Դեռ հալա ո՛ւր է, այնպիսի մի օյին հանիմ Դաշնակցության գլխին, որու նման հեջ տեսած չլինիք»: Իսկ մի ուրիշ տեղ ասել է. «Գացէ՛ք, ձեր պարոններուն* ասէք, որ մի օր էլ իրենց թեւերը կապկպած կառքերը պիտի լեցնեն ու քարչ տամ դէպի բանտ...»²:

Արտասահմանից Վան հասած և՛ դրամը, և՛ զենք-զինամթերքը միայն Վասպուրականի համար չէին, այլ ընդհանրապես Երկրի կարիքների համար: Վերակազմյալների «Ազգը» գրում էր, որ դավազրությունն ու ոճիրը ուղղված են ամբողջ հայությունից, «տուժողը ամբողջ ժողովուրդը եղաւ»³: Տարիներ ի վեր գերմարդկային ճիգ ու աշխատանք էր թափվել, հարյուրավոր մատաղ կյանքեր էին զոհվել այդ զենքերը կոպկասից և Պարսկաստանից ղժվարին ու արյունոտ ճանապարհներով Վան հասցնելու համար: Ուստի կարելի է պատկերացնել, թե արևմտահայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի համար որքան մեծ ղժբախտություն կլինեք, եթե Վան-Այգեստանում թաքցրած ամբողջ զենքն ու զինամթերքը թուրքական կառավարությունից ձեռքն անցնեք:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 139-140:

* Երկրում հայերը կուսակցությունների ղեկավարներին «ընկեր» բառի տեղ «պարոն», իսկ «կուսակցություն» բառի տեղ «կազմակերպություն» էին ասում:

³ «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 143:

⁴ Տե՛ս «Ազգ», № 55, 16 մայիսի 1908 թ.:

Իսկ ի՞նչ կարելի էր անել սկսված շփոթմունքի մեջ. պետք էր վճռական որոշում ընդունել:

Իրավիճակը կազմակերպություն ղեկավարների առջև միանգամից դրել էր մի քանի դժվարագույն խնդիրներ. ա) փրկել զինապահեստների գոնե մի մասը, բ) ամեն կերպ խույս տալ կոտորածի վտանգից, գ) պատժել դավաճանին՝ նրան մեջտեղից վերացնելով:

Վանա Իշխանն առաջարկեց, առանց սպասելու, հարձակվել զինապահեստները գրավող թուրք ոստիկանների ու զինվորների վրա. չմտածելով, թե հետևանքն ինչ է լինելու՝ պետք է հարձակվել, ասում էր նա¹: Սարգիս Բարսեղյանն այդ առաջարկը համարեց արկածախնդրություն՝ գտնելով, որ նման քայլը թուրքերին առիթ կտա, որպես հակաքայլ, առաջին հերթին մտնել հայերով լի քաղաքային շուկա, սրի քաշել հայերին և կողոպտել ունեցվածքը: Սարգիսը տվյալ պահի գլխավոր անելիքը համարում էր ոստիկանություն չբռնագրաված և ղեռ չհայտնաբերած զենք-զինամթերքն անհապաղ ուրիշ տեղ փոխադրելը: Այդ առաջարկն ընդունվեց:

Առանց ժամանակ կորցնելու, տղաներն անցնում են գործի և Հունվարի 23-ի ընթացքում կարողանում են երկու պահեստ փոխադրել:

Հունվարի 24-ի արևածագին հայ հետախույզները հաղորդում են, որ Դավոն, երեկվանից ավելի ուժեղ ոստիկանական կազմով, վերսկսել է իր նողկալի մատնությունները: Որոշ տններում, ուր դավաճանը թեև գիտեր, որ հաստատված պահեստ կա, բայց որոշակիորեն չգիտեր, թե տան ո՛ր մասում է թաքցրած, նա ոստիկաններին ու զինվորներին հորդորում էր դաժանորեն հարցաքննել տանտերերին և որքան կարելի է շուտ իմանալ զենքերի տեղը: Վերջիններս, տանջանքների ենթարկվելով, ստիպված ցույց էին տալիս, թե տան կամ այգու ո՛ր մասում են թաքցրած զենքերը:

Այլևս սպասելն աղետավոր էր: Հարկավոր էր, ինչ գնով էլ լինի, ժամ առաջ վերացնել դավաճանին, որը նույն ժամերին

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 142:

Հասցրել էր ոստիկանություն միջոցով թուրքաց թաղ տեղափոխել իր ծնողներին:

Որոշվում է մի քանի Հոգուց բաղկացած խմբով, Վանա իշխանի ղեկավարությամբ, մտնել Այգեստանում գտնվող Սահակ բեյի տունը, այնտեղ դիրք գրավել և սպասել, մինչև որ ռազմամթերքը գրաված և իր հետ տանող ոստիկանական խումբը, դավաճանի ուղեկցությամբ, գար ու անցներ տան առջևով: Պահը որսալով՝ տղաներից մեկը ռումբ էր նետելու Դավոյի վրա: Խմբին խստորեն պատվիրվել էր այնպես անել, որ ռումբը նետելուց, բացի դավաճանից, ոչ ոք չտուժի և ամեն կերպ խույս տալ թուրք ոստիկանների ու զինվորների հետ ընդհարվելուց: Երբ դա տեղի ունենար, Սահակ բեյի տնից մոտ 400-500 քայլի վրա գտնվող Բեյլիենց տանը հավաքված ընկերները (որոնց թվում էին նաև Կոմսը և Սարգիս Բարսեղյանը) պետք է տնից դուրս գային և սլանային ընկերներին օգնությամբ¹:

Բայց ռումբը նետվեց ոչ թե դավաճանի, այլ նրան նմանվող և նրա պես հագնված մեկ զարթիեի վրա: «Պայթիւնը զօրեղ էր եւ բզկտուած դիակներու կտորներ օղը ելան,- հետագայում վերհիշել է Կոմսը:- Կը կարծէինք, թէ Դաւօն անոնց մէջ էր: Վերէն ու վարէն որոտացին մեր հրացանները: Խուճապ ինկաւ զօրքին մէջ: Բայց փախուստի ճամփան կտրուած էր ետեւէն եւ առջեւէն: Ճիշդ այդ վայրկեանին նոր ու աւելի զարհուրելի պայթիւն մը ցնցեց ամբողջ Այգեստանը: Մեր հրացաններու զնդակները պայթեցուցած էին 4-5 թիթեղներու մէջ եղած ուժանակը: Օգտուելով առիթէն՝ մերինները անմիջապէս դուրս թրան, չոքեցին փողոցին մէջ եւ անխնայ զնդակահարեցին փախուստի դիմող զինուորները: Բազմաթիւ բզկտուած դիակներ փռուեցան սայլերուն շուրջ եւ փողոցի երկայնքին ... Բայց Դաւօն չկար անոնց մէջ: Առաջին իսկ համազարկին՝ ան ինքզինքը նետած էր դիմացի կողմը եւ, ցատկելով պատէն, այգիներով ճողոպրած էր»²: Տեսնելով, որ դավաճանի փոխարեն բազմաթիվ ուրիշներ են սպանվել, տղաները խոր ցավ զգացին, բայց արդեն ուշ էր:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 143:

² Նույն տեղում:

Երբ լսվում է ուսմբի դրրդյունը, Բեյլիենց տնից բուրրը մի ակնթարթում հրացանները ձեռքներին դուրս են թափվում փողոց և վազում դեպի ոմբաձիգ խմբի կողմը: Միանալով այդ խմբին, նրանք միասին դեպի Նաչ-փողան տանող փողոցի վրա գրավում են մի քանի տներ և դիրք բռնում թշնամու դեմ, որը դարան էր մտել դիմացի թուրքական թաղում: Գնալով հրացանաձգությունը սաստկանում էր: Թուրքերի փոթորկալի նշանաուության տակ էր հատկապես Սահակ բեյի տունը: Դավաճանը թուրք զինվորների ու ոստիկանների շարքում կովում էր իր երեկվա «ընկերների» դեմ¹:

Ռուսերը նետելուց հետո, երբ զոհերը դեռ ընկած էին գետնին, իսկ կենդանի մնացածները տարբեր կողմեր էին փախել, գրավված ուղամամթերքով լի սայլը մնացել էր փողոցի մեջտեղում: Հարկավոր էր տեր կանգնել ունեցվածքին, բայց դա հղի էր մահացու վտանգներով, որովհետև թշնամու գնդակները սուլում էին չորս կողմում: Չնայած դրան, երկու արիասիրտ բուլղարահայ կտրիճներ՝ Սարգիսն ու Տիրանը (Հայրիկ), դուրս են ցատկում փողոց: Առաջինն սկսում է անտեր մնացած ապրանքը սայլից հեռացնել և անվտանգ տեղ տանել, իսկ երկրորդը, չոքած փողոցի մեջտեղում և կուրծք տված թշնամուն, գնդակների տարափ էր տեղում նրա դիրքերի վրա, թույլ չտալով գլուխ բարձրացնել և տեսնել, թե ինչ է կատարվում ապրանքների հետ²:

Կոխվր տևում է ամբողջ 5-6 ժամ: Զորքից ու ոստիկանությունից սպանվում է 8-10 հոգի:

Մութը կամաց-կամաց սկսում էր թանձրանալ, երբ թուրք խուժանը հարձակում սկսեց Սահակ բեյի տան վրա: Չանցած մի քանի րոպե, այնտեղից լսվում էր թալանչիների ոռնոցը, որոնք դատարկում էին տարաբախտ օջախը:

Այգեստանում տեղի ունեցած ոմբահարումից հետո եկած օրերն այսպես է նկարագրել Համբարձում Երամյանը.

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 143:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143-144: Նաև՝ «Վտակ», № 54, 9 մարտի 1908 թ.:

«Այս դէպքին վրայ կառավարութիւնը դադրեցուց խուզարկութիւնը եւ Պիթլիսէն, Էրզրումէն ու Մուշէն հետզհետէ 8-10 վաչտ գօրք բերել տալով՝ զինուորական խիստ պաշարումի ենթարկեց ամբողջ Այգեաստանը: Պաշարման գործողութիւնը տեւեց ամբողջ երեք ամիս: Խրամներ փորուեցան բովանդակ Այգեաստանի շուրջ եւ մերձակայ քանի մը բարձրութիւններու վրայ թնդանօթի մարտկոցներ զետեղուելով՝ կրակի օդակի մը մէջ պրկուեցաւ ամբողջ Վանը: Հաղորդակցութիւնը գրեթէ ամբողջովին դադրեցաւ քաղաքի եւ Այգեաստանի միջև եւ բոլոր գիւղերու ու գաւառներու հետ, որոնք նոյնպէս ամենախիստ հակողութեան տակ առնուեցան, զի գաւառներու մէջ եւս դաշնակցական բազմաթիւ խումբեր կազմակերպուած էին: Բարեբաղդաբար պաշարման գործողութեանց հրամանատարութիւնը կը վարէր բարեմիտ անձնատրութիւն մը՝ ճէլլալ փաշա որ ըստ կարելոյն պիտի աշխատէր ժողովուրդը զերծ պահել կրակէ ու գնդակէ: Շուկաներն ու դպրոցները մինչեւ 10 Մարտ կէս բաց կէս գոց վիճակ մը ունեցած էին արդէն եւ ժողովուրդն ամբողջ, քանիբորդ անգամ լինելով, իր տունն ու տեղը ձգած ու կեդրոնացած էր հիւպատոսական թաղերը: Ամէն ոք բնազդաբար ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուէր՝ տանիքներու վրայ պատնէշներ կառուցանելով կամ քարերու կոյտեր դիզելով: Դաշնակցութիւնն եւս իր կողմանէ սեղմ չլթայի տակ առաւ ամբողջ ներքին թաղերը: Դիրքեր որոշուեցան եւ կազմակերպուած խումբեր մշտարթուն կը հսկէին այն անցքերուն վրայ, ուսկից թուրք խուժանը կրնար ներս սպրդիլ...»¹:

Այդ նույն ժամանակ ՀՅԴ Շամի կենտրոնական կոմիտեի որոշման համաձայն, դաշնակցականների մի քանի խմբեր զբաղված էին զենքի պահեստները մի տնից մյուսը փոխադրելով: Բայց այստեղ մի մեծ արգելք էր առաջ եկել, որևէ ընտանիք չէր ուզում իր տունը տրամադրել կենտրոնական կոմիտեին: Խմբերից մեկի անդամներից Մատթեոսը, տարիներ անց, գրել է. «Թէ ինչպէս ընդունեցին իրենց յարկի տակ միւս խմբերին տնեցիներ-

¹ Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Բ, էջ 79:

րը՝ այդ չզիտեմ: Միայն թէ, երբ մենք եկանք մեզ համար որոշուած տունը, նախ, մեծ դժուարութեամբ բացին մեր առջև դուռը, ապա՝ մեծից սկսած մինչեւ ամենափոքրը սկսեցին ծունկերնին ծեծել, մազերնին փետտել, աղաչանք, աղերսանք, նոյնիսկ փորձ՝ ոտքերնիս իյնալու, որպէսզի թողնենք իրենց տունը եւ հեռանանք մի այլ տուն...»¹:

Հունվարի 25-ի առավոտյան Կոմսը նամակ է գրում թուրք ազատականներին, որով տեղեկություններ է պահանջում, թե ի՞նչ մտադրություն ունի կառավարությունը և ի՞նչ նպատակներ է հետապնդում խուժանը: Մտավախությունն այն էր, որ թուրքերը լայնածավալ հարձակում կսկսեն հայկական թաղերի վրա: Ստացվում է նամակի պատասխանը. «Եթէ կառավարութիւնը յաջողի ձեզ նեղը ձգել, այդ պարագային մենք պատրաստ ենք ձեզ օգնութեան գալու. այդ մասին վստահ եղէ՛ք մեզ վրայ: Իսկ եթէ խուժանը համարձակի վրայ տալ հայոց թաղերի վրայ, այդ պարագային որքան կարելի է շատ ջարդեցէ՛ք այդ աւազակներին, մենք եւս պիտի յարձակուինք անոնց վրայ...»²:

Երիտթուրքերն այդպես էին պատասխանել, բայց, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, նրանք որևէ քայլ չարեցին ինչ-որ ձևով կանխելու հայերի դեմ սանձազերծվելիք զազանությունները:

ՀՅԴ Շամի կենտրոնական կոմիտեի ղեկավարությունը կարծում էր, թե թուրքական զորքը հետևյալ առավոտ ընդհանուր հարձակման կանցնի, բայց սպասված հարձակումը տեղի չունեցավ, քանի որ իշխանություններն այդ ժամանակ Վանում բավականաչափ զորք չունեին նման քայլ կատարելու համար:

Մյուս կողմից, հայ խիզախների խոյանքը չէր կարող փրկել ընդհանուր դրությունը: Հետագա օրերին կառավարության ձեռքն անցավ ՀՅԴ Շամի կազմակերպության Այգեստանի ու Վանի ուրիշ թաղերի, հատկապես Աղվեսաձորի³, նաև քաղաքից դուրս գտնվող մի շարք պահեստներ, և դրանց ընդհանուր թիվը

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 138-139:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

³ «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», էջ 148:

Հասավ 10-ի: Թշնամին գրավեց 300 հրացան, որից 121-ը՝ Մոսին, մնացածները՝ մարթինի և բերդան, հրացանի 40 փող, 8 Մաուզեր ատրճանակ, չուրջ 600 հազար փամփուշտ, ավելի քան 200 կգ պայթուցիկ (150 տուփ), 175 կգ սպիտակ վառոդ, բավական թվով հրացանի մասեր, փամփուշտ և ումբ լցնելու գործիքներ, դիտակներ, զանազան ուրիշ իրեր¹:

Յավոք, իրականություն էր դարձել ֆիդայապետ Անդրանիկ Օղանյանի մտավախությունը: Լսելով զենք-զինամթերքի կորուստի մասին՝ նա դուրս էր եկել հավասարակշռությունից և երկար ժամանակ չէր կարողանում մոռացություն տալ կատարվածը: Ամեն անգամ, երբ խոսք էր բացվում թուրքական իշխանություն կողմից զենքերը գրավելու մասին, նա մեղավոր էր ճանաչում ոչ միայն Դավոյին, այլև ՀՅԴ Շամի կազմակերպության ղեկավարներին, որոնք անհասկանալիորեն անսահման վատահույժություն էին տածել դավաճանի հանդեպ, չէին կարողացել պահեստները պահպանել:

Մյուս պահեստների փրկությունը ուժերի գերագույն լարում էր պահանջում: Կոմսն իր հուշերում գրել է, որ «կարճ միջոցէն ոչ միայն մեր տղաները, այլև Այգեստանի կանայք եւ երեխաները թափուած էին դուրս եւ, այգիներու ճամբաներով բռնաւորուած՝ մեր հին պահեստները կը փոխադրէին դէպի ժամանակաւոր ապահով տեղեր, փրկելու համար կորուստէ, ինչ որ հնարաւոր էր: Ժողովուրդի նման վերաբերմունքի չնորհիւ, երեսունէ աւելի պահեստներ փոխադրուեցան զանազան վայրեր՝ ժողովուրդի ձեռքով»²:

Հենց սկզբից կուսակալ ԹաՀիր բեյը գրաված զենքերի թիվը դիտմամբ հանրությունը ներկայացրեց շատ չափազանցված՝

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 59, 15 մարտի 1908 թ., «Հայրենիք», № 11 (393), նոյեմբեր, 1958, էջ 52: Գրավված զենքերի ու զինամթերքի մասին աղբյուրներում և ուսումնասիրություններում տարբեր թվեր են նշված: Օրինակ՝ Միքայել Վարանդյանը բերում է հետևյալ թվերը՝ 260 հրացան, 207 կգ ուժանակ, 300.000-ի չափ փամփուշտ (տե՛ս «Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն», Հատ. Բ, էջ 215-ի սողատակը): «Դրօշակի» տվյալներով՝ բռնագրավված հրացանների թիվը 300 էր (տե՛ս «Դրօշակ», № 3 (191), մարտ, 1908, էջ 34):

² Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, Հատ. Ա, էջ 515:

Հետապնդելով երեք նպատակ՝ թուրքերին ու քրդերին ահաբեկել՝ հայերի դեմ նրանց է՛լ ավելի ուժգին գրգռելու համար, երկրորդ, հայկական նահանգներում նոր ջարդեր սկսելիս եվրոպական պետությունների առջև արդարանալ՝ վկայակոչելով հակահռավարական ապստամբության համար նախատեսված զենքերի մեծ քանակը, և երրորդ, Բարձր Դռանը ցույց տալ, թե Վասպուրականի կուսակալը ինչպիսի՜ անզնահատելի ծառայություն է մատուցել հայրենիքին:

Բանն այն է, որ կուսակալ Թահիր բեյը մի հասարակ մութասերիֆի պաշտոնից էր նշանակվել իր ներկա բարձր պաշտոնին, որը և խոր դժգոհություն էր առաջ բերել թուրք շատ գործիչների մոտ: Բայց այժմ, հայերի զենքի պահեստների բռնագրավման առիթով, նա հայտնի մարդ էր դարձել երկրում, ամրապնդվել էր իր պաշտոնում և կառավարության կողմից արժանացել փաշայի տիտղոսի: Բայց դա պատճառ էր դարձել կուսակալի և կուսակալության ընդհանուր գորաց հրամանատար Ֆերիզի միջև հարաբերությունների լարման: Վերջինս դժգոհ էր, որ պահեստների բռնագրավման ուղղությամբ ամենաչափ Զանքերը գործադրել են իր գորքերը, բայց ուշադրության և պատվի է արժանացել միայն կուսակալը:

Ձենքի պահեստների բռնագրավումից հետո կուսակալ փաշան Վանում խորհրդակցության կանչեց զինվորական և ոստիկանական բոլոր ղեկավարներին: Ելույթ ունենալով, նա ասաց. «Շատ, շատ վտանգաւոր կացութեան մէջ ենք. մենք մեզ չխաբենք: Անշուշտ նոյնքան, եթէ ոչ անոր տասնապատիկը պահեստներ կը գտնուին լեռներու մէջ, Իշխանի տրամադրութեան տակ, եւ այդ վտանգաւոր Արամը չըջաններն ալ զինած ու ցրած ուժեր ունի եւ մեր գլխուն փորձանք կը պատրաստէ: Ուստի շատ զգոյշ եւ արթուն պէտք է ըլլալ»¹:

Ապա խորհրդակցության մասնակիցներին որոշակի հանձնարարություններ տալուց հետո կուսակալն իր եզրափակիչ խոսքում, այս էլ որերորդ անգամ այդ օրը, անդրադառնում է Արամին և Իշխանին, ասելով.

¹ Թուրքէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. Ե, Լոս Անճելոս, 1951, էջ 259:

«Հոս միայն մէկ թշնամի կայ, որ գիտէ թէ ինչ կ'ուզէ: Ան արժանի է փաշա կոչուելու: Արամն է: Հոն լեռներու մէջ մէկ բէյ կայ, Իշխանն է: Ասոնք են փեթակներու մայրը եւ այժմ թէ՛ քաղաքի եւ թէ՛ գիւղերու առաջնորդն են...»¹:

1908 թ. փետրվարի 10-ին Արամը տեսակցություն է ունենում Վանի երիտթուրք ղեկավարների հետ՝ նպատակ ունենալով պարզել, թե նրանք ի՞նչ դիրք են բռնելու, եթե քաղաքի թուրքերը հարձակում սկսեն հայկական թաղերի վրա: Վերջիններս պատասխանում են, թե իրենք չեն ուզում թաքցնել, որ թուրք ամբողջ շատ է գրգռված հայերի դեմ և, ատամները կճրտացնելով, սպասում է հարմար առիթի՝ հայկական թաղերի վրա հարձակվելու, ջարդելու և կողոպտելու համար: Քաղաքի երիտթուրք ղեկավարները միաժամանակ հայտարարել էին, որ եթե խուժանը գործի անցնի, իրենք, իբր, իրենց հերթին, հարված կհասցնեն նրան:

Ինչ վերաբերում է Իշխանին, նա, ինչպես տեսանք, Դավոյի դավաճանությունից օրերին գտնվում էր Վանում: Առաջին պահեստները թշնամու ձեռքն ընկնելուց հետո նա անմիջապես մեկնում է Լեոնապար, կասկածելով, թե իր չրջանի զինապահեստները նույնպես կարող են վտանգված լինել: Բայց կասկածն անտեղի էր. ապահով էին բոլոր պահեստները²:

Լեոնապարում կուսակցությունից կուռ ամբողջություն մեջ որևէ ճեղք չբացվեց: Շարքերից ներս որևէ կասկած ու տազնապ չկար: Ընդհակառակը, դրանք ավելի պիրկ սեղմվելով, պատնեջ դարձան վտանգների առջև: Այլ խոսքով, արհավիրքի ու մոայլ հուսահատությունից այդ օրերին կանգուն էր մնացել Լեոնապարը՝ իր մարտական խմբերով ու բովանդակ կազմակերպվածություններով:

Ոչ միայն դավադիրներն ու մատնիչները, այլև կառավարական ուժերը չէին համարձակվում մոտենալ Լեոնապարի ժայռոտ բարձունքներին, ուր Իշխանն էր իշխում:

Սարսուղը մատնությունից աղետը անչափ ծանր էր, կամք

¹ Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Հատ. Ե, էջ 259:
² Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (393), նոյեմբեր, 1958, էջ 52-53:

Ղլատող և բարոյալքող: Հայ հեղափոխականները, մանավանդ ժողովուրդը, չչմել էին հարվածի սաստկութիւննից: Սոր վիշտն ու հիասթափութիւնը համակել էին ամենքին: Մտատանջ էին ոչ միայն Վանի դաշնակցական ղեկավարները, այլև ազգային-ազատագրական շարժման բոլոր գործիչները՝ անկախ կուսակցական պատկանելութիւննից: Նրանք մտատանջ էին կատարված մեծ դավաճանութեան, ժողովրդի անել կացութեան, սպասվելիք փոթորիկների համար:

Այս ծայրահեղ վտանգավոր իրադրութեան մեջ, չհաշված Հայ հասարակութեան փոքրաթիվ տակաւնքը, բոլոր հայերն անխտիր, մտածում էին վիճակից դուրս գալու ուղղութեամբ իրենց անելիքների մասին: Բոլորը պատրաստվում էին դիմադրութեան: «Դաշնակցական շարքերը, արմենական, հնչակեան եւ չէզոք մարտական տարրերը եղբայրացած էին եւ գրաւած բոլոր դիրքերը»¹, - նշել է Կոմսը:

Փետրվարի կեսից Վանում սկսվեցին զանգվածային ձերբակալութիւններ: Դավաճանի՝ իշխանութիւններին հանձնած ցուցակը պարունակում էր շուրջ 1000 անձի անուն²: Վանի ամբողջ երիտասարդութիւնը կասկածի տակ էր: Դավոն միաժամանակ հայտարարում էր, թե ինքը գենքերը իշխանութիւններին է հանձնել ժողովուրդը վերահաս կոտորածից փրկելու համար: Իրեն ժողովրդի անեծքի առջև արդարացնելու համար Դավոն նաև ջանաց ինքնագիր թուղթիկով արատներ վերագրել Վասպուրականի հեղափոխական Հայ ղեկավարներին՝ նրանց մեղադրելով ինչ-ինչ զեղծումների մեջ:

Զրկվելով ղեկավար կազմերից՝ Շամի կենտրոնական կոմիտեութեան բովանդակ տարածքի վրա Դաշնակցութեան կազմակերպութեան շարքերն սկսեցին երերալ: Զանգվածներում ծայր առած հոգեկան փլուզումը սպառնում էր կործանել ամեն հույս ու ապագա:

Կազմակերպութեան հնարավոր փլուզման հեռանկարը ոգեշնչել էր դավաճանութեան հակված տարրերին: Իր հրեշավոր

¹ Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, էջ 45:

² Տե՛ս «Վտակ», № 106, 18 մայիսի 1908 թ.:

արարքով Հայ մատնիչների ու դավաճանների սև տարեգրություն մեջ եզակի տեղ բռնած Դավոն ուներ կողմնակիցներ ու պաշտպաններ, որոնք հրապարակ էին իջնում այլևս առանց վախենալու հեղափոխականների վրեժխնդրությունից: Դավաճանություններն ու մատնությունները գնալով հաճախակի դարձան: Քաղաքի ամեն թաղում իշխանությունը Հայերից ուներ իր լրտեսները, որոնց թվում հատկապես շատ էին Հայ պառավ կանայք: Միանգամայն հասկանալի էր, որ այդ մթնոլորտում անպայման պետք է նոր դավոներ, Հայ ցեղի նոր վիժվածքներ ծնվեին:

Վանի հայություն էֆենդիական դասը նույնիսկ համակրանքով էր վերաբերում կատարված դավաճանություն: Կարծես իրականանում էր նրա վաղեմի իղձը՝ Վանը տեսնել առանց հեղափոխական ուժերի: Այս միջավայրում էր եփվել այն զրպարտությունը, թե Դավոյի դավաճանություն պատճառը Արամ Մանուկյանն է: Ամբոխի շրջանում բերնից բերան սլացող նյութը գլխավորապես կազմում էր Արամին վերազրված հերյուրանքը, թե նա կենակցել է Ալես Պարսամյանի քրոջ՝ Սաթենիկի հետ և ապա իր այդ հանցանքը քողարկելու համար, մահվան սպառնալիքի տակ, Դավոյին ստիպել է ամուսնանալ նրա հետ: Եվ, իբր, իր օձիքն Արամից ազատելու համար, Դավոն դիմել է այդ սարսափելի դավաճանությունը:

Ինչ խոսք, այդ զրպարտությունը նյութվել էր Դավոյի դավաճանությունն արդարացնելու համար¹:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 140: Արամ Մանուկյանին ամբաստանելու հետ կապված պատմությունը տարբեր կերպ է ներկայացնում Արշալույս Աստվածատրյանն իր «Արամը» արժեքավոր հետազոտություն մեջ, գրելով. «Դավոն, երիտասարդ և վստահելի կուսակցական, տեղեակ դինական պահեստներին, մտերմական կապ է ունենում կուսակցական մի ընկերոջ քրոջ հետ, որը յղիանում է և խոստովանում, որ Դավոյից է: Աղջկալ եղբայրը, այդ մասին իմացնելով կուսակցական պատասխանատու ընկերներից մէկին, սպառնում է սպաննել Դավոյին, եթէ կուսակցական ճանապարհով միջոց չգտնուի այդ արատը վերացնելու իր տնից: Կուսակցութեան անունից Դաւոն կանչւում է պատասխանատուութեան՝ կա՛մ անմիջապէս ամուսնանալ, կա՛մ մահուան դատապարտուի: Մինչ այդ՝ Դաւոն հանգստացրել էր աղջկան՝ խոս-

Եթե դավաճանն իր եղկելի արարքով անձնական վրեժ էր լուծել Արամից, ապա անհասկանալի է մնում թե ինչո՞ւ, փոխանակ սպանելու նրան, նա այդ իշխանություններին է մատնել կազմակերպության գեներն ու գինամթերքը՝ նույնիսկ չզղջալով կատարած հսկայական ավերմունքի համար:

Դավոն Վանում ապրում էր կղզիացած, դուրս չէր գալիս թուրքական թաղերից, գիշերներն անցկացնում էր գորանոցի մոտերքում՝ Ահմեդ բեյի տանը: Միայն ցերեկը, կեսօրին, պահակներով շրջապատված, իջնում էր կուսակալի տունը, ուր նորանոր դիվային ծրագրեր էին պատրաստվում: Հայերը դեռ չառ չարիքներ էին սպասում դավաճանից:

ՀՅԴ Շամի կենտրոնական կոմիտեն մի քանի ընկերների հանձնարարեց հետևել Դավոյի շարժումներին և, հարմար պա-

տանալով տատմեր գտնել: Տատմերը պահանջել էր մեծ գումար: Դառն դիմում է Արամին և խնդրում յիսուն օսմանեան ոսկի՝ իբր թէ բանտարկուած հօրը ազատելու համար (հայրը, իբր, ինչ-որ յանցանքի համար բանտարկուած էր): Արամը, անտեղեակ Դաւոյի ստոր պատմութեան, մերժում է դրամ տալ, բայց միաժամանակ հանգստացնում է նրան՝ խոստանալով այլ միջոցով ազատել Դաւոյի բանտարկուած հօրը: Արամի մերժումով Դաւոյի ծրագիրը ջուրն է ընկնում, որով նա ատելութեամբ է լցւում դէպի Արամը: Իր յանցանքը խառնուած աղջկայ դէմ քողարկելու նպատակով, նա բամբասում է նաեւ ուրիշներին, որոնք, իբր, եղել են աղջկայ մօտ, ակնարկելով նաեւ Արամին, առանց, սակայն, անունը տալու: Նոյնը նաեւ կուսակցական քննութեան ժամանակ: Սակայն երբ վերջնականապէս համոզւում է, որ զրպարտութեամբ օձիքը անկարող է ազատել և աղջկայ հետ չամուսնանալու դէպքը իրեն մահ է սպասնում և, չկամենալով ամուսնանալ, նա փրկութիւն է փնտրում թուրք կառավարութեան մօտ՝ մատնութեան գնով» (տե՛ս «Արամը», էջ 43-44): Հարկ է նշել, որ այդ մութ պատմությունն իր տարբեր գրականումներն է ունեցել արմենական, հնչակյան, ռամկավար և չեղոք մամուլի էջերում ու առանձին հրատարակումներում, որոնցում դեպքին տարբեր գնահատականներ են տրվել: Հնչակյան և ռամկավար հեղինակները կենցաղային այդ վարկածին աննախադեպ հնչեղություն են հաղորդել, Արամին մեղավոր են ճանաչել՝ նրա կուսակցությունը վարկաբեկելու համար, ճիշտ այնպես, ինչպես ժամանակին դաշնակցական մամուլը և գործիչները, գործածելով Ավետիս Նազարբեկյանի երկրորդ ամուսնություն փաստը, նպատակ ունեին հարվածել ՍԴ հնչակյան կուսակցության վարկին:

րագային, գնդակահարել: Ամբողջ օրերով հարմար դիրքերում դարան մտած՝ վանեցի ատելու[թյամբ լի երիտասարդները սպասում էին վերացնելու չարիքը:

Բայց Վան-Վասպուրականի թուրքական իշխանություններն իրենց ամուր պաշտպանություն տակ էին առել դավաճանին՝ ձեռքի տակ ունեցած բոլոր միջոցներով չեզոքացնելով ոճրագործի կյանքին սպառնացող վտանգները:

Օրերն ու շաբաթներն անցնում էին, բայց դավաճանը դեռ կենդանի էր և շարունակում էր իր սև գործը: Ահա թե ինչո՞ւ ընկերների չրջանում առաջարկներ հնչեցին դավաճանին ոչնչացնելու համար փորձված ահաբեկիչ կանչել Կովկասից:

Բայց դրսից մարդ կանչելը մերժվեց, քանի որ, նախ, գործի հաջող իրականացումը պահանջում էր լավ ծանոթ լինել քաղաքի թաղերին ու փողոցներին, երկրորդ՝ Վանի երիտասարդություն վրա մեծ արատ կարող էր մնալ, եթե դավաճանից վրեժ լուծելը կատարեին դրսեցիները:

Վերջապես վրա հասավ հատուցման ժամը:

1908 թ. մարտի 10-ին, երբ Սաչ-փողանի հրապարակի մոտ, թուրքաց մեծ թաղում, ժանդարմերիայի հրամանատար Ահմեդ բեյի տան առջև Դավոն իր թիկնապահ Հաջի Հյուսնիի հետ թև-թևի պտտվում էր խրոխտ ու լրբորեն, նրա վրա հարձակվում է 18-ամյա խիզախ հայորդի Տաճատ Թերլեմեզյանը* և ատրճանակի հարվածով դավաճանին գետին տապալում¹: Դավոն մահացու վերք է ստանում գլխից, իսկ ահաբեկիչը կարողանում է դեպքի վայրից փախչել: Առաջինը նրա հետևից է ընկնում Հաջի

* Համբարձում Երամյանը, վերհիշելով Տաճատ Թերլեմեզյանի աշակերտական տարիները, գրել է. «Տաճատ ի մանկութենէ մրրիկ մը ունէր կրծքին տակ. նա դեռ աշակերտ, տարի մը առաջ մեր դպրոցին մէջ արտասանած էր մրրկահաւի (albatros) վրայ չգիտեմ ո՞ր հեղինակին մէկ մրրկոտ արձակը, անոր մէջ արտացոլացնելով իր մրրկայոյզ հոգիի ամբողջ թափն ու խիզախութիւնը» (Համբարձում Երամյան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Բ, էջ 80): «Զգիտեմ ո՞ր հեղինակին մէկ մրրկոտ արձակը» հավանաբար եղել է Մաքսիմ Գորկու «Մրրկահաւի երգը»):

¹ «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», էջ 148:

Հյուսնին, բայց որոշ տարածություն անցնելուց հետո, վախենալով, թե կարող է ահաբեկչից զնդակ ընդունել, դադարեցնում է հետապնդումը և հետ դառնում: Նույն բանն անում է մի զինվոր, որը նույնպես, Տաճատի սպառնալիքից ընկրկած, վերադառնում է իր տեղը¹:

Դավոյի ահաբեկումից քիչ անց Վասպուրականի կառավարական ավագանին գալիս է դեպքի վայր՝ տեղեկանալու իշխանություններին այդքան մեծ ծառայություն մատուցած դավաճանի վիճակին:

Ուաչ-փողանի հայ առևտրականները, տեղի ունեցածից սարսափած, անմիջապես փակում են խանութները: Սուճապն անպատմելի էր: Թուրք պաշտոնյաներն ու խուժանը իրենց պաշտելի Դավոյին գետին տապալած տեսնելով՝ սկսեցին վրեժ առնել անմեղ ժողովրդից: Մուլեռանդ կատաղիները կողոպտում էին պատահած հայերին, նրանցից շատերին սպանում սառը զենքերով²:

Նույն օրը, ուշ երեկոյան, սարսափելի բարբարոսություններ կատարվեցին հատկապես Վան-Այգեստան ճանապարհին: Հարձակվելով Քաղաքամեջից Այգեստան վերադարձող հայերի վրա, խուժանը, անձայն ու անաղմուկ, քարերով, փայտերով, կացնով ու սրով սպանեց մոտ 100 հոգու: Անգամ թուրք և քուրդ կրոնամուկ կույր կամ անղամալույժ մուրացկանները, որոնք այդ պահին ճանապարհով անցնելիս են լինում, հավատակից ոճրագործներին աղաչում-պաղատում են իրենցից ամեն մեկին գոնե մեկ գլավուր հանձնել՝ նրան գլխատելու և Մուհամմեդ մարգարեի խոստացած արքայությունը մտնելու համար: Նրանց խնդրանքն անլսելի էր մնում: Այդ զարհուրելի ոճրագործությունը մասնակցում էին նաև թուրք կանայք և թուրք երեխաներ³:

Հաջորդ օրը, մարտի 11-ին, բարբարոսները շարունակեցին իրենց «քաջագործությունները», և հայերը նոր զոհեր տվեցին:

Այսպես, օրինակ, մի թուրք Սահակ Սաբոնջյանին փայտով

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 1 (264), հունվար, 1948, էջ 92:

² Տե՛ս «Հնչակ», № 4-5, 1908, էջ 41:

³ Տե՛ս «Մշակ», № 135, 22 հունիսի 1908 թ.:

սպանել չկարողանալով՝ կնոջը պատվիրում է իր դաշույնը շուտ բերել տնից: Թրքուհին անմիջապես բերում է դաշույնը, և Սահակն ընկնում է փորոտիքը թափված: Բազմաթիվ ուրիշ հայեր նույնպես այդ օրը զոհ են գնում: Դիակներ էին ընկած բաղնիքի առջև, ս. Հակոբի և Ակրբու թաղերում, Ոսաչ-փողանից քաղաք տանող և Արարուց ճանապարհների վրա: Սպանվածների դիակները թուրքերը լցնում էին փոսերի մեջ կամ քարչ տալով պատերի տակ, դրանք փլցնում էին նրանց վրա¹:

Չարագործությունների պարագլուխները ազատ չըջում էին և որևէ պատասխանատվության չէին ենթարկվում²:

Իսկ վիրավոր մատնիչին թուրքերը խնամում էին գուրգուրալից: Ավելին, շատ թուրքեր նրան համարում էին շեհիդ (սուրբ նահատակ): Բայց Դավոն մարտի 11-ի գիշերը խնդրում է իր մոտ կանչել տեր Հուսիկ քահանա Փեհրիզյանին, որին խոստովանում է և Աստծուց ներում խնդրում³: Մարտի 13-ի երեկոյան դավաճանը հոգին փչում է սաստիկ տանջանքների մեջ:

Դավոյի մահվան լուրն ավելի է կատաղեցնում թուրք խուժանին: Մարտի 13-15-ին նորից սպանվեց 39, վիրավորվեց 7, անհետ կորավ 23 հոգի⁴, իսկ մարտի 23-ին իշխանությունների գրգռումով սպանվեցին ևս 60-ի չափ հայեր⁵:

Այգեստանցի 2000 հայեր ապաստանեցին Քաղաքամեջի Հայոց տներում⁶: «Նոր հեռագիրները ցոյց կու տան,- գրում էր «Երկրի ձայնը» թերթը,- որ Վանի ողբերգությունը ո՛չ միայն իր վախճանին մօտ չէ, այլ ընդհակառակը, մենք հանդիսատես կամ ունկնդիր պիտի ըլլանք նոր տեսարաններու»⁷: Եվ իսկապես, հայերի խոչտանգումների և սպանությունների ալիքը Վան քա-

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 61, 18 մարտի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Դրօշակ», № 5 (193), մայիս, 1908, էջ 67:

³ Տե՛ս Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Բ, էջ 80:

⁴ Տե՛ս «Մշակ», № 135, 22 Հունիսի 1908 թ.:

⁵ Տե՛ս «Դրօշակ», № 5 (193), մայիս, 1908, էջ 67:

⁶ Տե՛ս «Հնչակ», № 4-5, 1908, էջ 41:

⁷ «Երկրի ձայնը», № 10, 23 մարտի 1908 թ.:

դաքից դուրս գալով տարածվեց չրջակա բնակավայրերում: Ա-Դօ-ն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) գրում էր.

«Թէ մի քանի շաբաթների ընթացքում Վան-Տօսպի, Հայոց Զորի, Արճակի եւ Աբաղայի շատ գիւղերում որպիսի տանջանքներ եւ տանջանքների որպիսի ձեւեր գործ դրուեցին կասկածի տակ գտնուող հայերի վրայ, դժուար է նկարագրել:

Մարդկանց ծեծի տակ ուշաթափ էին դարձնում, շատերին տանջում էին, թողնելով առանց հացի ու ջրի. շատերին կախում էին գլխի վայր օդի մէջ եւ այդպէս պահում ժամով. տեղ-տեղ մերկացնում էին մարդկանց եւ երկար ժամանակ սառը ջուր լցնում վերան. եւ վերջապէս շատերի մատների եղունգների տակ փայտէ սուր փշեր էին խփում ու տանջում, ստիպելով չեղած բաներ խոստովանել, չեղած բաներ ասել»¹:

Սպանությունները դեռ երկար կշարունակվեին, եթե չմիջամտեին Վանի ռուսական և ֆրանսիական հյուպատոսները, որոնք միասնաբար հանդես եկան սպանությունները դատապարտող հայտարարութեամբ՝ ուղղված տեղի կուսակալ Թահիր փաշային: Իրենց հերթին, նշված պետութայունների դեսպանները, ի պաշտպանութիւն հայերի, համատեղ բողոք ներկայացրին Բարձր Դռանը²: Վերջինս պատասխանեց գրութիւնը շտկելու հավաստիացումներով: Ելնելով այդ պատասխանից՝ հյուպատոսները ջանում էին հանդարտեցնել Վանի, Վասպուրականի և Տարոնի ժողովրդին, հավաստելով, թե կոտորած չի լինելու, և տեղի կառավարչութիւնը պարտավոր է բավականանալ միայն խուզարկութիւններով:

Բայց ոճրագործ իշխանութիւններն իրենց անելիքը լավ գիտեին:

Իսկական որս սկսվեց ՀՅԴ Շամի կազմակերպութեան ղեկավարների դեմ: Աչքի ընկնող գործիչների մի մասին հաջողվեց հե-

¹ Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները: Ուսումնասիրութեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, միճակագրական, իրաւական եւ տնտեսական դրութեան, Երևան, 1912, էջ 333:

² Տե՛ս «Վտակ», № 61, 18 մարտի 1908 թ.:

ուանալ քաղաքից: Մյուսները խուզարկու աչքերից թաքնվում էին՝ մի տեղից մյուսը տեղափոխվելով: Առավել վտանգված 19 հեղափոխականներ, այդ թվում՝ Արամ Մանուկյանը, Բուրղա-րացի Գրիգորը (Գեոզեյան), Ղևոնդ Մելոյանը, Թևոս Դեղդրիկ-յանը, Դավոյի ահաբեկիչ Տաճատ Թերլեմեզյանը և ուրիշներ, նպատակահարմար են համարում իջնել ջրհոր: Դրսում մնացող-ները լուր են տարածում, թե նշված անձինք հեռացել են քաղա-քից, և դա հասնում է իր նպատակին. իշխանությունները դադա-րեցնում են խուզարկությունները: Բայց պատահականությունը թե չարամտությունը մատնվում են ջրհորում թաքնվածները¹: Բոլորին հանում են և հեզնանքով, հայհոյանքով ու ծեծով ա-ռաջնորդում բանտ: Սուզարկություններն ու բանտարկություն-ները շարունակվում են նախկին ուժգնությունը: Քաղաքն ահ ու սարսափի օրեր է ապրում: Սպասվում է գործի և իսլամ ամբո-խի հարձակումը քաղաքի հայություն վրա:

Շամի կազմակերպության ազատ մնացած ղեկավարություն-ներ՝ Սարգիս Բարսեղյանը, Կոմսը (Վահան Փափազյան) և մյուս-ները այլ միջոց չունեին դրությունը քիչ թե շատ մեղմելու, բացի բողոք-սպառնալիք ուղղելուց Վանի երեք հյուպատոսներին՝ պահանջելով նրանց գործուն միջամտությունը՝ լայնածավալ հալածանքները դադարեցնելու համար: Ֆրանսերեն գրած գրա-վոր բողոքը վերջանում էր հետևյալ սպառնալիքով. «Վանի ինք-նապաշտպանութեան տեղական մարտական ոյժերը պատրաստ են հակահարուած տալու՝ օղը հանելով կառավարական շէնքե-րը, գօրանոցները: Անձնապէս դուք եւս պատասխանատու պի-տի համարուիք, եթէ ժամ առաջ վերջ չտրուի այս վայրենի հա-լածանքին»²:

Սպառնալիքն արդյունք ունեցավ: Իշխանությունները հա-մաձայնում են ընդառաջել հյուպատոսների միջամտությանը, պայմանով, որ հեղափոխականները հեռանան քաղաքից:

Իսկ բանտարկված 19 գործիչների վիճակն անասելիորեն

¹ Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, էջ 527-534, Արտակ Դարբինեան, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, էջ 175:

² Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, էջ 533:

ծանր էր: «Աղտոտ, խոնաւ եւ մութ զնդաններու մէջ էին՝ միջատներով, մուկերով եւ բնական աղտոտութիւններով յագեցած ... Իրիկունները կը կանչուէին հարցաքննութեան եւ անխնայ կը խոչտանգուէին: Արամն ալ հարցաքննած են եղեր. պատասխանած էր, թէ յեղափոխական է, եկած է օգնելու իր ժողովուրդին՝ բռնակալ կառավարութեան դէմ»¹:

Վերջապես հաջողվում է մի հնարքով դուրս պրծնել բանտից, հեռանալ նաև գորքերով շրջապատված քաղաքից և շունչ առնել Տավրոսի լեռներում՝ Վանա Իշխանի իշխանության՝ Լեռնապարի սահմաններում:

Ապրիլի սկզբներին խիստ խուզարկություններ սկսվեցին նաև Մշո մեջ և ամբողջ Տարոնում: Օգտվելով հայերի համար ստեղծված ծանրագույն կացութիւնից՝ քրդերը նոր թափով շարունակեցին իրենց սանձարձակ վայրագությունները:

Ապրիլի 17-ին Ֆահիմ անունով հասանանցի մի քուրդ ավագակ, իր բազմաթիվ զինված ծառաներով, գիշերով մտնում է Բիթլիսի կուսակալության Բուլանուլս գավառակի Յոնջալու գյուղի ունեւոր համարվող Ալո Խլղաթյանի տունը և սրի քաշում ամբողջ ընտանիքը: Զոհ են գնում Ալոն, կինը՝ Բեզոն, որդիները՝ Արմենակը (14 տարեկան) և Լեոնը (5 տարեկան), աղջիկը՝ Իֆոն (13 տարեկան), Ալոյի քենին և քենեկալը, որոնք բախտի չարաշուք զուգադիպութեամբ այնտեղ էին գտնվում որպես հյուր: Ոճիրը գործելուց հետո մարդասպանները կողոպտում են տունը և հեռանում: Ի դեպ, Ալոն նախօրյակին անցազիր էր հանել՝ ընտանիքով Ամերիկա գաղթելու՝ այլևս անտանելի դարձած բռնութիւններից ազատվելու համար: Հասկանալի է, որ իշխանութիւնը մատը մատին չխփեց ոճրագործներին բռնելու և պատժելու համար²:

Մայիսից Վանը պաշարյալ դրութեան մեջ էր: Մինչ այդ՝ Քաղաքամեջի և Այգեստանի զանազան մասերում արդեն ամբողջով էին 6000-ի չափ զինվորներ: Քաղաքի հյուսիսարևելյան

¹ Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Ա, էջ 535:

² Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, հունիս-հուլիս, 1908, էջ 59, նաև՝ «Վտակ», № 110, 24 մայիսի 1908 թ.:

բարձունքների վրա գետեղվել էին թնդանոթներ: Օրեցօր ուժեղանում էր հայկական թաղերի խուզարկությունը: Մի քանի խոշոր գորամասեր էին տեղավորվել քաղաքից դուրս՝ արվարձաններում և ճանապարհների վրա: Նույնը կատարվում էր շրջակա գյուղերում: Այսպես, Արղամեսում տեղաբաշխված էր 50 զինվոր, Ծվաստանում՝ 70, Բերդակում՝ 200, Կուռապաշում՝ 140, Կուռապաշի ս. Խաչ վանքում՝ 45, Սղկայում՝ 100, Շուշանցում՝ 80, Վարազա վանքում՝ 90, ծովեզերյա Ավանց գյուղում՝ 150¹: Գյուղերում լայնածավալ խուզարկություններ և սպանություններ էին տեղի ունենում:

Վանից Թիֆլիս ուղարկված մի նամակում կարդում ենք, որ «ամէն տեղ սարսափ ու արհաւիրք է», որ հանկարծակի ձերբակալություններ են կատարվում, անձանոթ ու անմարդաբնակ վայրերում սպանվում են հանդիպած հայերը: Իրենց կյանքը փրկելու համար երիտասարդներն ահ ու դողով թաքնվում են, բայց թուրք ոստիկաններն ամեն տեղ որոնում ու գտնում են և վերջ դնում նրանց կյանքին: Ամենուրեք հայերը սարսափի մեջ են, նրանց համար մղձավանջային օրեր են սկսվել²:

Ահաբեկված շատ հայ ընտանիքներ, այլ ելք չտեսնելով, փախչում էին Ռուսաստան:

Ոչ միայն հայ, այլ նաև թուրք հեղափոխականները՝ թե՛ Ահմեդ Ռիզայի երիտթուրքական կազմակերպությունը, թե՛ Սաբահէդդինի «Լիզան», զենքերի բռնագրավման հետ կապված, բաց էին թողել բազմաթիվ թռուցիկներ:

Նկարագրելով Վանի դեպքերը՝ Փարիզում հրատարակվող երիտթուրքական «Մեշվերեթ» թերթը գրում էր.

«Հանցավորներին» որոնելու պատրվակով կառավարությունը Վանում և Կարինում ձերբակալել է հարյուրավոր մարդկանց և նրանց ենթարկում է սոսկալի տանջանքների: Երկու կազմակերպությունները նողկանք հայտնելով վայրենի դատաստանին, որին զոհ են գնացել անմեղ թուրքեր ու հայեր», «Օսմանյան լիզան» («Թերաքքը») և մեր կոմիտեն («Մեշվե-

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 106, 18 մայիսի 1908 թ.:
² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 9³, թ. 2:

րեթ») Համատեղ հրատարակեցին հետևյալ պաշտոնական բողոքը.

Համաձայն եվրոպական թերթերի հաղորդումների, Համի-դական կառավարությունը, պատրվակ բռնելով Վանում տեղի ունեցած դեպքերը և Կարնո ժողովրդի կողմից իր մարդկային իրավունքների պաշտպանությունը, մեր հայ հայրենակիցների և Կարնո ընդվզման ղեկավարների նկատմամբ գործադրում է բռնություն, հալածանք և արյունոտ զործողություններ, որը դատապարտում ենք սաստկորեն ու նողկանքով»¹:

Սակայն արտասահմանի թուրքական թերթերում տպագրված հոդվածներն ու հայտարարությունները, որոնք եզակի օրինակներով թափանցում էին Թուրքահայաստան, գործնական ներգործություն չէին ունենում այդտեղի համարյա գլխովին անգրագետ իսլամ զանգվածների վրա:

Հայերի հետ բարեկամություն անող թուրքերը հարցնում էին. «Եթե հայերը համերաշխություն են քարոզում, ապա ինչո՞ւ են դիզել այդքան զենքեր»: ՀՅ դաշնակցության Շամի կենտրոնական կոմիտեն ստիպված էր հատուկ թուուցիկ բաց թողնել՝ ուղղված «Բարեկամ թուրքերին», և նրանց բացատրել, որ «զենքերը ձեռք են բերուել ոչ թէ գործադրելու խաղաղ ժողովրդի, այլ կառավարութեան դէմ»²:

Վանի կուսակալ Թահիր փաշան մայիսի 3-ին հայ երևելիներին կանչեց իր մոտ՝ տուն, և Ֆերիզի հետ փորձեց նրանց համոզել, որ զնան բոլոր հեղափոխականներին բերեն իր մոտ, որոնք պետք է հանձնեին զենքերը և երդվեին, որ հրաժարվում են կառավարության դեմ պայքարից: Նա խոստացավ բոլոր զղջացողներին ներում շնորհել:

Կուսակալի հետ տեսակցությունից հետո հայ երևելիները նրա պահանջը փոխանցեցին հեղափոխականներին, որոնք, սակայն, բացեիբաց մերժեցին:

Ժողովրդի որոշ մասը, իրերի ծանր վիճակը հաշվի առնելով,

¹ Տե՛ս «Վտակ» թերթում թարգմանաբար արտատպված այդ հայտարարությունը (№ 54, 9 մարտի 1908 թ.):

² «Վտակ», № 57, 13 մարտի 1908 թ.:

Նեղափոխականներին հուզումնալից խնդրանքով խորհուրդ էր տալիս հանձնվել իշխանություններին կամ քաղաքից միառժամանակ հեռանալ՝ մինչև կրքերը կհանդարտվեն: Բայց Նեղափոխականների պատասխանը միանշանակ էր՝ չեն հեռանա և ժողովրդին անտեր չեն թողնի:

Թահիր փաշան երկու անգամ ևս՝ մայիսի 4-ին և 5-ին, հայ երևելիներին իր մոտ կանչելով, նույն առաջարկը կրկնեց: Նորից Նեղափոխականներից մերժում ստանալով՝ մայիսի 6-ին նա նոր, ավելի խիստ խուզարկություններ ձեռնարկեց:

Սհանցի Ավեստիսի տնից մայիսի 8-ին հայտնաբերվեցին 15 հրացան և փամփուշտներ, թուրք խուզարկուները մայիսի 9-ին մի քանի տներից նույնպես բավական ռազմամթերք հանեցին, Նշան Թերլեմեզյանի տնից մայիսի 10-ին դուրս բերեցին շուրջ 40 հրացան՝ փամփուշտներով: Ընդհանուր առմամբ բռնագրավվեց 150 հրացան: Տներից մեկում 17 ռումբ հայտնաբերվեց¹:

Որքան երկարում էին թուրքական ոստիկանությունը և ամբոխի խժժությունները, այնքան, ցավոք, ավելանում էր հայ մատնիչների թիվը, որոնց օգնությամբ հայերի տներում հայտնաբերվում էին նորանոր զենքեր: Բայց ոչ միայն զենք:

Կոնդուրաջի ճոչ աղան և Հյուս Խերանը, որոնք Դաշնակցություն անդամներ էին, ոստիկանությանը ցույց տվեցին ՀՅԴ Շամի կենտրոնական կոմիտեի 1904-1908 թթ. վերաբերող արխիվներից մեկը, որտեղ պահպանվող թղթերի մեջ զանազան գրություններ էին, արձանագրություններ, ռազմամթերքի հաշիվներ, ահազին թվով լուսանկարներ, կենտրոնական կոմիտեի՝ գյուղացիների ու խմբերի հետ ունեցած բոլոր թղթակցությունները՝ բաց ստորագրություններով, ծածկագրերով նամակներ, որոնց ընթերցելու թվանշաններով բանալին նույնպես անցել էր իշխանության ձեռքը, արծաթե թելերով հյուսված մի դրոշակ՝ «Մա՛հ կամ ազատություն» վերտառությամբ և այլն²:

Դաշնակցության շարքերում եղած մատնիչներին ավելացել

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, հունիս-հուլիս, 1908, էջ 57:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

էին մի քանի արմենականներ, որոնք ոստիկանութեանը մատնանշում էին իրենց կուսակցութեան թաքստոցներն ու աչքի ընկնող անդամներին:

Գաշնակցութեան բռնագրավված արխիվի թղթերի համաձայն՝ իշխանութիւնները նոր լայնածավալ խուզարկութիւններ սկսեցին նաև գյուղերում: Ավանց գյուղում հայտնաբերվեց վեց պահեստ՝ 60 հրացանով, Հայոց Զորի մի գյուղում՝ 25, Արճակում՝ 27, Խառակոնիսում՝ 13 հրացան և այլն¹: Շատ գյուղերում, որտեղ ոստիկանները չէին հայտնաբերում զենք-զինամթերք, գյուղացիներին ահափոր տանջանքների էին ենթարկում՝ պահանջելով զենքերի տեղը հայտնել:

Բազմաթիվ սպանութիւններն ու կանանց բռնաբարութիւններ տեղի ունեցան մասնավորապես Խաչեն գյուղում, ուր թուրք զինվորներն ու ոստիկանները ահափոր տանջանքներով ջանում էին գաղտնիքներ կորզել գյուղացիներից՝ զենքի պահեստների և հեղափոխական պատրաստութիւնների մասին²:

Գաթան ծեծի ենթարկելով Կզըճ գյուղի 28 բնակիչների՝ ոստիկանները նրանցից վերցրել էին ստորագրութիւն՝ մի քանի օրում իրենց հրացանները հանձնելու պարտավորութեամբ: Ոստիկանները գյուղացիներից 12-ի մատների եղունգները կտրել-հանել էին, որովհետև երգվել-պաղատել էին, թե հրացան չունեն: Շատ գյուղացիներ ավելի դաժանաբար պատժվեցին. դահիճները նրանց միզանցքի մեջ կարմրած երկաթյա ձողիկ էին խոթում: Գյուղի մյուս բոլոր տղամարդիկ ենթարկվեցին գազանային ծեծի, որի նկարագրութիւնը տրված է Վանից «Հնչակին» ուղարկված մի թղթակցութեան մեջ: Թղթակիցը գրում էր.

«Ծեծելու սովորական ձևն այս է. նախ սաստիկ ծեծի ազդեցութեան տակ փորի վրայ կը պառկեցնեն, յետոյ երեսը ոլորելով կոնակի վրայ կը դարձնեն, յետոյ կը սկսեն ստրոփայի ձելով հիւսուած փայտերով ծեծը. եթէ այդ ալ օգուտ չընէ, ամորձիները մեքենայի մէջ դնելով՝ կը սեղմեն ... այնչափ,

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, հունիս-հուլիս, 1908, էջ 58:

² Տե՛ս Միքայէլ Վարանդեան, շ. 3. Գաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, էջ 215:

[մինչև] որ մարդ իր չգիտցածը եւ չարածը իսկ ստիպուի խոստովանել, որպէսզի այդ տանջանքից ազատուի»¹:

Ահա՛ մի ուրիշ օրինակ: Տավրոսի արևելյան շղթայի Բոնաշենի բարձունքների վրա կառուցված էր ս. Ալսերիկի պատմական վանքը՝ շրջապատված 30-ից ավելի հայաբնակ գյուղերով, որոնք մեկ տասնամյակ առաջ բարզավաճ ու բազմամարդ բնակավայրեր էին, իսկ այժմ՝ ամբողջովին կործանված:

Քրդերը վերջին մի քանի տարիներին այդ վանքը յոթը անգամ ենթարկել էին կողոպուտի, որի հետևանքով նա զրկվել էր վաղնջական հնություններից ու ճոխ հարատւթյուններից: 1900 թ. քրդերի՝ վանք հերթական ներխուժման ժամանակ սպանվել էր վանահայր Ղազար վարդապետը, որին հաջորդած Ջաքարիա վարդապետ Ավդայանը անձնուրացաբար դեռ չարունակում էր պահպանել վանքը:

1908 թ. մայիսի 27-ի ցերեկը, բելքքցի քրդեր Մեջիդը, Նեզիրը, Ուսոն և Բեկլին նենգաբար հարձակվում են վանքի վրա, գնդակահարում Ջաքարիա վանահորը, դաժանորեն ծեծում մյուս հոգևորականներին և կողոպտում դեռ մնացած եկեղեցական սպասքն ու եղած մի քանի անասունները:

Անդրադառնալով այդ դեպքին՝ «Հնչակում» տպագրված և Մուշից ստացված թղթակցության հեղինակը գրում էր.

«Անսպասելի վշտով ու արդար կատաղութեամբ լցուած կ'ըսեմ, որ հայ տարրի գոյութիւնը այդ կողմերը ի սպառ ջնջուելու վրայ է, որովհետեւ վերոյիշեալ վանքը միութեան մի կապ, մի բոյն էր, որուն բոլորտիքը հաւաքուած կը բզզային կարգ մը թշուառացած ու արիւնարբու քիւրտերուն ստրուկ դարձած հայ գիւղեր: Հանգուցեալ վանահայրը պարտաճանաչ ու գիտակից էր ժողովուրդի ցաւերուն հանդէպ: Որչափ աւելի կը խորանայ իմ վիշտը, երբ կը մտաբերեմ թէ օր մը, տեսակցութեան մը պահուն, իրեն յորդորելէ յետոյ, որ լաւ նայի իր հօտին եւ համոզէ անոնց որ չլքեն իրենց հայրենական օճախները, երբ «ցտեսութիւն, հա՛յր սուրբ» ըսի, ան տխուր նախազգացումով մը

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, հունիս-հուլիս, 1908, էջ 58:

«վախնամ թէ ինձ վերստին չտեսնես, սիրելի՛ս. քիւրտերը վերջ պիտի տան իմ կեանքիս» ըսաւ արտասուաթոր աչքերով: Կը պաշտեմ այժմ իր յիշատակը, որովհետեւ ան գիտակցաբար զոհ ինկաւ իր պարտաճանաչութեան:

Արիւնի բնազդը անզուսպ բնաւորութիւն դարձած՝ կը թելադրէ ինծի հաղորդելու այս եւ ասոր նման ամէնօրեայ ջղացունց եղեռնագործութիւններ, որոնց մշտապէս անզօր հանդիսատես է ցաւատանջ ազգաբնակչութիւնը»¹:

Վերին աստիճանի գրգռված՝ Վանի թուրքերը մայիսի երկրորդ կեսին ամեն օր ժողովներ էին անուս՝ քննելով հայերին նորանոր պատիժների ենթարկելու խնդիրը: Այդ ժողովներից հետո, թուրք երևելիներն, իրենց ստորագրութուններով, հետևյալ հեռագիրը հղեցին Կ. Պոլիս՝ սուլթան Աբդուլ Համիդին.

«Նկատելով, որ հայեր մեզ հետ այնքան թշնամաբար կը շարժուին, նկատելով, որ նոքա ուրիշ կառավարութեանց թելադրութեամբ հոս ուղղամթերք մթերած էին, հետևաբար նոքա ամէն ատեն ալ մեզ բնաջինջ ընելու պիտի աշխատին, ուստի հաճեցէ՛ք կա՛մ հայերը զաղթեցնել, կա՛մ մեզ»²:

Այս հեռագրին Պոլսից պատասխան եկաւ. «Ատ ձեր գործը չէ, դուք հանդարտ կեցէ՛ք, կառավարութիւնը իր ընելիքը գիտէ»³:

Իսկ քաղաքն ամրացվում էր նոր զորքերով ու թնդանութներով:

Ջենքերը բռնագրավելու առաջին օրից թուրքերի ու քրդերի՝ հայերի դեմ սանձազերծած սպանութունները և նրանց զանգվածային տանջանքների ենթարկելը առաջ էին բերել բուռն բողոքներ:

Ժնև՝ «Դրօշակի» խմբագրութուն էին հղվում հեռագրեր տարբեր կողմերից՝ թուրք-պարսկական սահմանագլխից, Թիֆլիսից, Բաքվից և այլ վայրերից՝ պահանջելով մեծ պետութուն-

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, հունիս-հուլիս, 1908, էջ 59:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

³ Նույն տեղում:

ների ու Եվրոպայի հայասերների ուշադրությունը բեռեղ Վան-Վասպուրականում թուրքական իշխանությունների ու իսլամ խուժանի կատարած արյունալի խժոժությունների վրա: Եվրոպայում հայ գործիչները հանդիպումներ ունեցան Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարներ Ստեֆան Պիչոնի և Էդուարդ Գրեյի հետ, բրիտանական պառլամենտում հարցապնդումներ արեցին պատգամավորներ Լինչը, Թրեխլեն, անգլիական սոցիալիստների պարագլուխներից Օ'Գրանդին: Թերթերում հոգվածներով ու իրենց կառավարություններին ուղղված կոչերով հանդես եկան ֆրանսիացի հայասերներ Պիեռ Քիյաոը, Վիկտոր Բերարը և ուրիշներ: Արդյունքում՝ Փարիզի ու Լոնդոնի կառավարական շրջաններից հեռագրեր հղվեցին Կ. Պոլսի ղեսպաններին, որոնք, իրենց հերթին, հրահանգներ իջեցրին Վանի հյուպատոսներին:

Եվրոպացի հյուպատոսները դեռ 1908-ի հունվարից սկսած՝ իրենց եռանդուն միջամտություններով աշխատում էին ավելի մեծ աղետների առաջն առնել: Եթե նրանք այս անգամ էլ վարվեին ճիշտ այնպես, ինչպես վարվել էին 1895-1896-ի ջարդի ժամանակ, անշուշտ, զոհերի թիվը հազարների կհասներ: Բայց, բարեբախտաբար, այս անգամ հյուպատոսները գտնվեցին իրենց բարձրությունների վրա: Կառավարական ուժերի և իսլամ ամբոխի խժոժությունների ժամանակ նրանք արագ օգնություն էին հասնում կոտորածի սպառնալիքի առջև կանգնած ահաբեկ հայերին և նրանց փրկում կատաղիների նյութած զանգվածային շարժերից¹:

Կ. Պոլսի ոռոսական ղեսպանությունը ապրիլի 16-ին Պետերբուրգ հղած հաղորդագրությամբ հայտնում էր, որ հայերի կացությունը Վանում շարունակում է շատ վտանգավոր մնալ, քանի որ մուսուլմանները նրանց սպառնում են նոր կոտորածներով²:

¹ Տե՛ս Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Հատ. Բ, էջ 217:

² Տե՛ս «Ախուրեան» (Ալեքսանդրապոլ), № 26, 16 ապրիլի 1908 թ.:

Ռուսաց դեսպանությունը մայիսի 7-ին Բարձր Դոան ուշադրությունը հրավիրեց այն բանի վրա, որ Վանի դեպքերի առթիվ տեղի իշխանությունների հրամանով զորքը 12 լեռնային թնդանոթներով չըջապատել է հայկական թաղը և սպառնում է ոմբակոծելով քարուքանդ անել¹:

Վանի հայերին սպառնացող նոր կոտորածի վտանգի մասին իրենց կառավարություններին տեղեկացնում էին նաև Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի դեսպանները²:

Վանում տեղի ունեցած աղետից հետո Անդրանիկը Երկրի քաղաքական ուժերին կրկին կոչ էր անում խիստ զաղտնապահության և չըջահայացության:

Դավոյի դավաճանությունն պատճառով հայերի գլխին իջած նոր արհավիրքի պայմաններում հայ հասարակության մեջ փոփոխություններ էին տեղի ունենում զենքի նկատմամբ վերաբերմունքի մեջ: Նրանց մի մասը (ամիրաններ, պետական ծառայողներ և այլք) գտնում էր, որ զենքը հայի ձեռքում չարիք է նրա իսկ համար և որքան շուտ ազատվի նրանից, այնքան լավ: Բայց նրանք, որոնց գլխին ամենօրյա վտանգ էր կախված, հակառակն էին մտածում՝ անօրեն երկրում հայը զենքից բացի ուրիշ պաշտպան չունի:

Հայ դավաճանի եղկելի արարքի նախօրյակին նույն միտքը արտահայտել էր անգամ նուրբ ու նազուկ հոգու տեր, վաղամեծիկ բանաստեղծ Միսաք Մեծարենցը: Նա, որ իր քերթվածներին նրբին տողերով երգում էր բնության գեղեցկություններն ու կնոջ հմայքը, ազգային վիշտն ու ցեղի ազատագրման տեսիլքները, հանկարծ հրապարակ հանեց արյան վրեժի կոչող ազգայնական ռազմատենչ մի ստեղծագործություն՝ «Երգ» վերտառությամբ: Բանաստեղծն իր ժողովրդին զինվելու և վրեժի հրավեր էր անում:

Ահա՛ այդ գրվածքը.

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 32, 10 մայիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 33, 14 մայիսի 1908 թ.:

Երգ

Քո՛յր, մօտեցի՛ր կըրակին,
Ծըխէ՛ տերեւն այս բուրեան,
Զի ամէն բան ինձ կրկին
Կը դարձընէ հոտն արեան:

Քո՛յր, մօտեցի՛ր դարակին,
Ու բե՛ր հեղուկն հընծանեան,
Զի ամէն բան ինձ կրկին
Կը դարձընէ համն արեան:

Քո՛յր, մօտեցի՛ր ճըրագին,
Մարէ՛ դայն, թո՛ղ լուսինկան,
Զի ամէն բան ինձ կրկին
Կը դարձընէ գոյնն արեան:

Քո՛յր, մօտեցի՛ր նըլագին,
Երգէ՛ դաշտերն ու ցորեան,
Զի ամէն բան ինձ կրկին
Կը յիշեցնէ ձայնն արեան:

Քո՛յր, մօտեցո՛ւր իմ ձեռքին
Աստուածաբոցն հըրացան,
Զի ամէն բան ինձ կրկին
Կը յիշեցընէ վրէ՛ժն արեան...:

1908 թ. ԳԱՐՆԱՆ ՍՈՎԻ ՃԻՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

1908 թ. գարնանը ոռու-թուրքական նոր պատերազմի ծագման մասին խոսակցությունները չիրականացան, բայց իրականություն դարձավ այն տագնապը, որ Թուրքահայաստանի շատ գավառների հայությունը գարնանը կանգնելու է սովի առջև:

Թուրքական իշխանությունների վարած քաղաքականությունն հետևանքով լիակատար քայքայման հասած հայ գյուղացիությունը 1908 թ. սկզբներից սպառել էր ունեցած չնչին պարենը և գարուն էր մտել բացարձակապես սոված: Հազարավոր հայ գյուղացիներ սպասում էին բնության զարթոնքին՝ արմտիքով ու կանաչեղենով սնվելու բաղձանքով:

Խնուսից «Վտակ» թերթին ուղարկած նամակի հեղինակը գրում էր. «Սով է: Ինչե՛ր չտեսաւ այստեղի հայ գիւղացին. գոմում մալ չը մնաց, որ չծախէր, արտ ու կալուածք չը մնաց, որ սալաֆի (կանխիկ գումար:- Հ. Ս.) փոխարէն գրաւ չը գրուէր, մարդ չկայ, որ «հաց, հաց» չաղաղակէ...»¹:

Դեռ 1908 թ. հունվարի 28-ին Մշո Վարդենիս գյուղից «Մշակին» հաղորդում էին. «Աչքով կը տեսնենք մուրացիկներու հոծ բազմութիւնը, ականջով կը լսենք մանկանց հեծեծագին լացն ու աղաչանքը՝ «Մա՛յր, հաց տո՛ւր ինձ»: Մայրը աղբխարչ գետին կը տապալի. մայրական գութը կը տոչորէ անոր աղիքները, կը մարի, կը մեռնի: Քանի՛-քանի՛ անհատներ՝ երիտասարդներ եւ պատանիներ՝ մեռած են սովէն եւ մեր ձեռքով հողին աւանդած ենք: Ինչպէ՞ս անտարբեր մնանք եւ ինչպէ՞ս ապրինք, քանի որ հացագինն օրըստօրէ կը բարձրանայ: 250 տունէ բաղկացեալ գիւղի մը լոկ 6-7 լուծք կ'ելնէ, եւ այդ արդիւնքով հազարաւոր անձինք պիտի ապրին. օրական պատառ մը հացի ախր կը քաշէ ժողովուրդը. օգնեցէք մեզ, ապրելու համար մինչեւ գարուն»²:

Բաղեչ քաղաքից մեկ ժամ հեռավորությունից դեպի հարավ սկսվում են անվերջ անտառներ, որոնք մշտական եկամտի աղբյուր էին չքավորների համար: Սովյալների և թշվառների բազմա-

¹ «Վտակ», № 7, 11 հունվարի 1908 թ.:

² «Մշակ», № 1, 4 մայիսի 1908 թ.:

Թիվ խմբեր սովոր էին այդ անտառներից փայտ հավաքել և քաղաքում ծախելով՝ օրական մի քանի դրուչ չահել: Սակայն այդ գործով զբաղվող հայերին 1908 թ. սկզբներին արգելեցին այլևս անտառ մտնել: Իսկ եթե որևէ հայ անտառ էր մտնում, քուրդ ավազակներն անխնա ծեծում էին նրան, խլում գրպանի վերջին դրուչը (եթե կար) և բռնի ստիպում իրեն ծառա լինել: «Հնչակը» գրում էր. «Առանց չափազանցութեան կարելի է ըսել, որ հարիւրաւորներու կը հասնի այդպիսիներու թիւը»¹:

Գյուղերից ամբողջ ընտանիքներ մեկ-երկու օրով դուրս էին գալիս դաշտերը, բարձրանում լեռները, և թափառելով հավաքում էին մի քիչ կանաչեղեն կամ խավարծիլ, բերում քաղաք՝ ծախելու: Տուն վերադառնալիս, ճանապարհին, քրդերը դատարկում էին նրանց խղճուկ գրպանները՝ քաղցի դատապարտելով տանն սպասող սովատանջ մանուկներին: Իշխանություններին դիմելն ու գոհացում ստանալն անկարելի բան էր:

1908 թ. գարնանը միայն դաշտի կանաչեղենով ապրողներից շատերը նվաղելով հրաժեշտ էին տալիս կյանքին, իսկ սովյալների հիմնական մասը, կողոպտված ու բացարձակապես զուրկ ապրուստի միջոցներից, գաղթում էր հարավ՝ Դիարբեքիրի կողմերը, ուր իրենց սպասում էին թշվառությունն ու անարգանքը:

Սովն ընդգրկել էր քաղաքների հայության ներքնախավերին: Մի հայաբնակ գյուղաքաղաքից Եգիպտոսի Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությանն ուղարկված նամակում կային հետևյալ սրտառուչ տողերը.

«Եկեղեցւոյս քահանաներէն մէկը՝ կարօտեալի մը տունը այցելութեան կ'երթայ: Ընտանիքը կը բաղկանայ եղբր 4-5 հոգիէ, որոնք նոյնիսկ չունէին օրական չորարեկ հացը: Անչափահաս գաւակացը համար տաքցուցած են լոկ ջուր. պզտիկները երկու գաւաթ խմելէ յետոյ դեռ չկշտանալով կ'ըսեն. «Մայրի՛կ, հատ մըն ալ խմելու ըլլանք՝ արդեօք կը կշտանա՞նք»: Սոյն ցաւալի դրուագը յիշեալ քահանան արտասուալից պատմեր է իբր ականատես եւ ականջալուր...»²:

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, հունիս-հուլիս, 1908, էջ 58-59:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1194, թ. 6:

Միայն Վանի Այգեստանում մի կտոր չոր հացի կարոտյալներին թիվը 2500 էր: Դրուժյունը քանի գնում սոսկալի էր դառնում: Արդեն մարտ ամսին ծայր էր տվել սովամահությունը: Այդ հսկայական թվի բացարձակ մեծամասնությունը, սովոր չլինելով մուրալուն, լոկ-մնջիկ, փակված էր խուլ անկյուններում, օրերով անոթի էր մնում և ուժասպառ լինում: Դարավոր նամուսն ու ամոթխածությունը ստիպում էին հայ ընտանիքին գերադասել մահը, քան դուրս գալ մուրալու:

Նպաստամատույց հանձնաժողովի անդամներն ստիպված էին պտտվել խուլ անկյուններում և հնար եղած չափով օգնություն հասնել թշվառներին:

Վան-Վասպուրականի դաշնակցական ղեկավար գործիչներից Մատթեոսն իր հուշերում մի սրտաճմրիկ տեսարան է նկարագրել, որին նա ակնատես է եղել Կոմսի մոտ: «Յանկարծ ներս է խուժում մեր սենեակը մի տարիքաւոր կին ու գետնի վրայ փռուելով, գրկում է Կոմսի ոտքերը եւ օգնութիւն-գթութիւն խնդրում իր անօթութիւնից մեռնող զաւակների համար: Բոլորս յանկարծակիի եկած, յուզուած ենք մինչեւ արցունքներ – արցունքներ ոչ միայն խղճահարութեան, այլև զայրոյթի ու կատաղութեան, թէ մինչեւ ե՞րբ պէտք է շարունակուի այս դրութիւնը, երբ այնտեղ, մի քանի հարիւր քայլի վրայ, հազարաւոր չափերով ցորենն է դիզուած...»:

Հուշագիրը նկատի ուներ Վանի հայ հարուստներին, որոնք չնայած կազմակերպության բոլոր հորդորներին, որևէ օգնություն չէին հասցնում իրենց սովատանջ ազգակիցներին:

Մի ուրիշ անգամ, երբ Արամ Մանուկյանի մոտ սովյալների մասին խոսակցություն է լինում, Մատթեոսի և նրա միջև տեղի է ունենում հետևյալ զրույցը.

«- Պարո՞ն Արամ, ասացէ՛ք խնդրեմ, ունեւոր դասից քանի՞ օտուն կը լինի Վանայ մէջ:

- Տասը ընտանիք կայ, որոնցից ամէն մէկը կէս միլիոնի հարստութիւն ունի:

- Ուրեմն անշուշտ մի հազար ընտանիք էլ կայ, որոնցից ամէն մէկը ապահով դրութեան մէջ է տնտեսապէս:

- Այո՛, կայ:

- Երբ այդպէս է, ինչո՞ւ յատկապէս մի յանձնախումբ չլինի, որը զբաղուէր միմիայն այդ ունեւոր դասից միջոցներ հայթայթելու գործով:

- Արհեստական միջոցով սովը չի վերանայ:

- Այ՛ն քեզ տարօրինակ բան, այդ ո՛վ չգիտէ, որ արհեստական միջոցներով չեն վերանայ ժողովուրդեան թշուառութիւնները: Բայց չէ՞ որ այս բոպէիս մեռնողը ժողովուրդն է, չէ՞ որ մի հնարք է հարկաւոր գոնէ առ ժամանակ փրկելու նրան մահից... Հապա ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը»:

«Ներկայումս թիւրքահայ յեղափոխական շարժումը անց է կացնում մի անօրինակ ճգնաժամ,- գրում էր «Երկրի ձայնը» թերթը:- Հայ ժողովրդի բոլոր խաւերը տենդոտ կերպով զբաղուած են հին արժէքների վերաքննութեամբ: Եւ ուշագրաւ երեւոյթ՝ բոլորի եզրակացութիւնը յանգում է մի կէտի. այն՝ որ չէ կարելի գործել այսուհետեւ միեւնոյն ցաւալի թեթեւամտութեամբ, միեւնոյն վտանգաւոր կարճատեսութեամբ: Թիւրքահայ ժողովուրդը - մանաւանդ նրա իրաւագուրկ, տանջուող դասակարգերը - գտնուում է օրհասական դրութեան մէջ: Մնանկ ու ոճրագործ ոէժիմի սանձարձակ հալածանքներն ու կեղեքումները, տնտեսական համատարած տագնապը, բնական ու արհեստական սովը եւ այդ սովի ճիրաններից ազատուելու համար համաճարակի բնոյթ ստացած գաղթը, թիւրքահայութիւնը դարձրել են մի անյոյս հիւանդ»¹:

Հենց այդ հուսահատությունն էր պատճառը, որ հայ բնակչությունը փորձում էր գտնել մի այլ ելք. խոսքն օտարահայտակության (թերքի թերբաա) ձգտումն էր, որ անսովոր արագութեամբ աճում էր: Կրոնափոխության անհրաժեշտության մասին շշուկներն ավելի ու ավելի էին տարածվում Հայաստանի խորքերում²:

Թիւրքահայաստանում ստեղծված սոսկալի վիճակը դարձել

¹ «Երկրի ձայնը», № 23, 4 նոյեմբերի 1907 թ.:

² Տե՛ս «Վտակ», № 7, 11 հունվարի 1908 թ.:

էր Հայ մամուլի և գրականութեան հերթական խնդիրը: Թերթերն ու հանդեսները տազնապ էին բարձրացնում, բայց սովյալ Հայը դրանով էր հագնելու: Ստեղծված կացութիւնը մտահոգում էր Կ. Պոլսի Հայկական իշխանութիւններին, Կովկասի Հայկական կազմակերպութիւններին:

Ինչպես նշվել է վերը, Թուրքահայաստանում հունձքերի պակասութիւնը, թուրքերի և հատկապես քրդերի կողմից արտերի պարբերաբար հրդեհումները Մկրտիչ Ա Նրիմյանին դեռևս 1907 թ. մայիսին ստիպել էին կաթողիկոսական կոնդակով ստեղծել հանգանակիչ մասնաժողով՝ նստավայր ունենալով Թիֆլիսը:

Սկսելով իր գործունեութիւնը, հանգանակիչ մասնաժողովը դիմեց Հայ հասարակութեան բոլոր խավերին՝ կոչ անելով չզլանալ իրենց լիաբուն նպաստները հատկացնել Նրիմյան Հայրիկի անունը կրող ֆոնդին՝ Թուրքահայաստանի՝ սովից տառապող Հայութեան ցավերը գոնե մի փոքր ամոքելու համար:

Բայց հանգանակած գումարները, որքան էլ շոշափելի լինեին, անկարող էին հաղթահարելու սովը կամ գոնե մեղմելու Թուրքահայաստանի ծով կարիքները, քանի որ հաց չունեցողները հաշվվում էին հարյուր հազարներով:

Թուրքական կառավարութիւնն օգնութեան ձեռք էր մեկնում, որովհետև հայոց զանգվածային սովը համապատասխանում էր Հայաստանը հայաթափելու իր ծրագրին, իսկ քրդերը չարունակում էին պատուհասել սովյալ Հայութեանը՝ նրանից խլելով վերջին պատառը:

Հայ գյուղացին չարիքին հակառակելու այլևս ուժ չունէր: Գյուղերից քչերում նրանք հատուկենտ զենք ունեին, անկազմակերպ էին, խեղճ ու կրակ և ընդհանրապես գերադասում էին այլևս չդիմադրել չարին: Արդույհամիդյան երեսնամյա բռնապետութեան անիծյալ հալածանքը, անդադար սպանութիւններն ու կողոպուտները Հայութեան մեծամասնութեան մեջ ծնունդ էր տվել ստորադասութեան բարդույթի: Դա բնորոշվում էր ստրկախտի ուրույն հոգեբանական նշանակներով, որոնք այնքան նվաստացուցիչ էին ու անպատվաբեր Հայ ժողովրդի ասպետական անցյալին:

Արխիվային մի նյութում նկարագրված է ս. Կարապետի վանքին մերձակա գյուղերից մեկը եկած մի հայ խմբապետի գրույցը տեղի քահանայի և երևելիների հետ:

«- Այս գիւղը ամէնքդ ալ հա՞յ էք:

- Հրամանք ես, աղա՛. իսկի ուրիշ ազգ չկայ:

- Շատ լա՛ւ. քանի՞ տնուոր էք:

- Երկու հարիւր տնուոր ենք:

- Մօտի [քիւրտ] գիւղացիները ինչպէ՞ս կ'ապրին ձեզի հետ:

- Ա՛խ, էդ մի՛ հարցներ, դուրպա՛ն. ի՞նչ ասիս, որ գլխընդհար չի բերին. լծկաննիս կը գողնան, ոչխարնիս կը գողնան, ցորնի, խոտի դէզերնիս կը վառեն...

- Ինչո՞ւ թոյլ կու տաք, որ այդ բաններն ընեն ձեզի:

- Ի՞նչ ընենք, թոյլ չի տանք:

- Կառավարութիւն չի կա՞յ. բողոքեցէ՛ք:

- Հազար անգամ էլ բողոքեր ենք. լսող չի կայ:

- Ուրեմն, այն ժամանակ պաշտպանեցէ՛ք դուք ձեզ եւ ձեր ստացուածքը:

- Լաւ կ'ըսես, ամա մենք այնպէս բաներ սովորած չենք, հայու վայել չէ՛ թալնել, դարնել եւն.: Աւետարանը հրաման կու տա՞յ այդպէս գործերու:

- Աղէկ, Աւետարանը հրաման կու տա՞յ, որ ձեր մալը գողնան եւ դուք յիմարի պէս լռէք:

- Բայց, աղա՛, Աւետարանը գրուկ է, թէ մէկ երեսիդ թէ գարկեն, զմիւսը դարձուք:

- Այդ շիտակ է, գրուկ է, բայց գրուկ չէ՛ թէ երբ ոչխարդ գողնան՝ ձայն մի՛ հաներ. գրուկ չէ՛, թէ երբ ցորենդ վառեն, աղջիկդ փախցնեն՝ ձայն մի՛ հաներ: Ուրեմն, եթէ օր մը պատահի որ մէկը, հայ կամ քիւրտ, քեզ ապտակէ, ձայն մի՛ հաներ, որ Աւետարանի խօսքը չի կոտրես, բայց երբ գլխուդ դարնէ, դուն ալ անոր գլխուն զա՛րկ. երբ աչքդ հանէ, դուն ալ անոր աչքը հանէ՛, երբ ոչխարդ գողնայ, դուն ալ անոր կովը գողցի՛ր. ասոնց հիչ մէկին համար Աւետարանի մէջ արգելք չի կայ: Աւետարանը մինակ ապտակի մը համար հրաման կ'ընէ ներել, եթէ ապտակը կրկնուի, ընելիքիդ մէջ քեզ ազատ կը թողու:

- Հա՛, վուալլա՛հ, աղան տրուատ կը խօսի,- կ'ըսէ մէկը, որուն

չատեր կը ձայնակցին. եւ ուրիշ մը, աւելի տարիքոտ, խօսքը մէկ կողմ սմբած քահանային ուղղելով կ'ըսէ.

- Տօ', տնաչէն տէրտէ'ր, յորի՞ իսկի ձէն չես հաներ. աղային ըսածը դո՞րդ է, թէ՞ չէ:

- Ղո՛րդ է, դուրպա՛ն, դո՛րդ է, Աւետարանի մէջ գողերուն ձէն մի՛ հաներ գրուկ չէ:

- Օր հրմալ (այնպես:- Հ. Ս.) է, յորի՞ հէր էսօր չես ասիլ, օր գինանք, իմնանք, տնաքա՛նդ:

- Ե՞րբ հարցուցիք ու չըսի, օրհնա՛ծ...»¹:

Այս երկխոսութիւնն ակնհայտորեն ցույց է տալիս ոչ միայն թուրքահայ գյուղացիներից շատերի միջնադարյան հետամնացութիւնը, այլև հայկական քաղաքական կուսակցութիւնների՝ նրանց շրջանում տարած աշխատանքների անբավարար արդ-յունավետութիւնը:

ՅԵՌՎԻՑ ԵԿՈՂ ՍՓՈՓԻՉ ԶԱՅՆԵՐ

Թուրքահայ սովյալների վիճակը, նրանց գլխին թափվող արհավիրքները շարունակում էին հուզել նաև հայ ժողովրդի եվրոպացի բարեկամներին, որոնք իրենց հողվածներով, գրութիւններով ու նամակներով հուսադրում էին նրանց՝ դիմանալ ու հաղթահարել իրենց բաժին ընկած ծանր տառապանքը: Նրանք հույս էին հայտնում, որ հայ ժողովրդի չարչարանքները, նրա թափած արյունը զուր չեն անցնելու և վաղ թե ուշ նա դիմավորելու է ազատութեան արշալույսը:

Ահա՛ հատվածներ հայտնի հայասեր գերմանուհի Իլզե Ֆրապանի հոգեցունց նամակից, որ 1908 թ. հունիսին նա ուղարկել է Ժնև՝ «Դրօշակի» խմբագրութիւն: Նամակը տպագրվել է Կ. Պոլսի դաշնակցականների «Ազդակ» թերթում:

Սկզբում Իլզե Ֆրապանը Շիլլերի «Վիլհելմ Տելից» մեջբերել էր այս տողերը.

¹ Մատենադարան, Արշակ Արպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 3, վավ. 6³⁵, թթ. 4-5:

«ԳԺՔԻՄ ՀԱՎԱԾՎԱԾՆ Այս աշխարհում
Իրավունք երբեք չի ունենում,
Երբ լուծը անարգ բռնություն
Այլևս դառնում է անտանելի
Ստրուկը ձեռքերն երկինք է մեկնում,
Համարձակորեն այնտեղից խլում
Հավիտենական իրավունքներն իր,
Որոնք երկնային աստղերի նման
Անշարժ, անվախճան փարած անհունին,
Տենչում են գրկել իրենց հասնողին:
Մարդկություն նախկին օրերն ենք հիշում,
Երբ մարդը մարդու արյունն է ոթում:
Հիմա էլ եթե ուրիշ ճար չունենք,
Ստիպված կրկին սրին ենք դիմում,
Պաշտպանում ենք մեր հայրենի հողը,
Եվ աստվածային մեր իրավունքը»*:

Այնուհետև հետևում էր Ֆրապանի խոսքը: Նա գրում էր.

«Քնած թէ արթուն ժամանակ հալածում է ինձ դժբախտ, բռնաբարուած, եւրոպական քրիստոնեայ ազգերից անարգօրէն ու դաւաճանօրէն լքուած Հայաստանի արիւնոտ ուրուականը: Հայերի կրած տառապանքները արտայայտում են ընդվզումի մի աղաղակով, օգնութեա՛ն ու վրէժխնդրութեա՛ն մի միայնակ կոչումով, եւ իմ բանականութիւնը չի ուզում հասկանալ, իմ սիրտը չի ուզում հաւատալ, որ այդ գարհուրելի աղաղակը ոչ մի արձագանք չի գտնում իմ հայրենիքում, որ Գերմանիան այսօր հանդիսանում է պաղ, անկենդան մի ապառաժ, որից չի կարելի ակնկալել ոչ մի կարեկցութիւն դէպի տանջուողները, ոչ մի հասկացողութիւն յուսահատ մաքառողների համար, ոչ մի ոգեւորութիւն դիւցազնաբար նահատակուողների դիմաց: Օգնու-

* Բնագրից «Գրօշակի» կատարած թարգմանությունը համեմատել ենք «Վիլհելմ Տելի» ոուսերեն թարգմանության հետ և անհամապատասխանությունները շտկել:- Հեղ.:

Թեան մասին խօսք անգամ չի կարող լինել»¹:

Գերմանուհի հայասերը նշում էր, որ այսպես կոչված քաղաքակիրթ Եվրոպան ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի հսկա հնավաճառանոց, որի նպատակը մեկն է՝ ծախել ու շահել: Շուկայի այդ ժխորի մեջ երբեք չեն լավել մարդկայնություն, արդարություն, ըմբոստացման ձայներ: Եվրոպան մի ծեր է, որի երակներում հոսում է դալկացած արյուն: «Իսկ դուք,- գրում էր Իլզե Ֆրապանը,- մինչեւ նախնական առասպելական ժամանակները հասնող ձեր ժողովուրդը, մեզ հետ համեմատած՝ արիւնով թարմ է, երիտասարդ: Դուք դեռ ունեք հերոսներ, դուք ունեք նահատակներ, որոնք շողշողում են աստղերի պէս մեծ ու պայծառ, ամենաարիւնոտ երկնականարի տակ: Ամենահռելի խժոժութիւնների ներքոյ, աշխարհիս ամենատմարդի ճնշումների տակ՝ Հայաստանի մէջ ծնունդ են առել գործեր բիբլիական կշռի ու մեծութեան: Ես ուսումնասիրել եմ հայոց տառապանքների ու նահատակութեան սոսկալի տեղեկագիրները, եւ մինչդեռ իմ սիրտը արիւնոտում էր հանդէպ հալածուածների ու մորթուածների ճակատագրին՝ ես միաժամանակ ցնցում էի հիացմունքից ու բերկրանքից: Մի հոյակապ դրամա էր ներկայանում իմ առջեւ: Մի կողմից՝ արիւնոտւշտ, անասնական ամբարտաւանութիւն ու մոլեռանդ բարբարոսութիւն, միւս կողմից՝ անձնուրաց զոհողութիւն, երկաթէ դիմացկունութիւն մի յառաջդիմական, բարձր քաղաքակիրթութեան ձգտող, մեծապէս օժտուած ազգութեան»¹:

Ֆրապանին զարմանք ու հիացմունք են պարգևել ոչ հեռավոր անցյալում հայ մարդու խիզախությունն ու անձնագոհությունը, որոնք նա համարում էր ազգի բնատուր հատկությունը և որոնք պետք է կրկին դրսևորվեն հերոսական նոր սլացքներով: «Ես,- նշում էր նա,- տեսել եմ հայ հերոսների եւ նահատակների պատկերները – հերոսներ, որոնք չէին խոնարհուում, չէին անձնատուր լինում, որոնց չէր սարսափեցնում ո՛չ մոլեռանդութիւնը եւ ո՛չ էլ վայրագութիւնը, եւ որոնց փառահեղ

¹ «Ազդակ», № 2, 22 դեկտեմբերի 1908 թ. (4 հունվարի 1909 թ.):

² Նույն տեղում:

կեանքն ու պանծալի նահատակումը վկայ են մի անընկճելի, ինքնակալ ժողովրդային ոյժի, վկայ են հայկական ցեղի անջնջելիութեան: Պատկերներ ֆիզիքական ոյժի ու արիութեան, եւ պատկերներ՝ ընտիր գեղեցկութեան: Այդ երիտասարդները իրենց գանգրաւոր մօրուքներով, սուր եւ ցայտուն դիմագծերով, լի վճռականութեամբ եւ խտացած կամեցողութեամբ, այդ պատանիները, գրեթէ տակաւին մանուկներ՝ խոշոր, նրբագեղ, կեանք ու ոգի կայծակող աչքերով...»¹:

Գերմանուհուն գերել էր հատկապես հայ կնոջ կերպարը, որպիսին նա որևէ տեղ չէր տեսել: «Հապա հայ կիները, այդ քաջարի, մեր եւրոպուհիներից միանգամայն տարբեր՝ շնորհալի սերունդը: Նրանք չե՞ն, որ կատարել են գործեր, որոնց պատմելու միջոցին սրտեր են բաբախում: Ոչ մի բանաստեղծ չէր կարող յղանալ աւելի զօրեղ մի բան, քան վրէժխնդրութեան այն գործը որ կատարեց մանկահասակ, աներկիւղ Եսթերը, սեփական ձեռքով դաշունազարկ անելով իր պատիւը բռնաբարող քրդական պետ՝ Շէրիֆ աղային: Յաւերժական փառք նրա անուան ու յիշատակին: Յաւերժական փառք նաեւ այն հայ կիներուն, որոնք խիզախեցին քանդել Սասունի լեռնավայրում կառուցուած զօրանոցները: ... Բայց փառքի փայլը ճառագայթում է նաեւ այն հայ կանանց վրայ, որոնք յուսահատութիւնից մահ էին փնտռում, որոնք ձեռք-ձեռքի տուած, շարան-շարան նետում էին Եփրատի այլքները՝ իրենց սեփական մահով մեռնելու համար եւ ոչ այն մահով, որ պատրաստում էր անողորմ, տմարդի թշնամին»²:

Հայ ազգին նվիրված այս ներբողը նրա դատի հետևողական պաշտպան Իլզե Ֆրապանը վերջացնում էր այս խոսքերով.

«Եւ մինչ իմ սիրտը կսկծում է այդքան ազնիւ ոչնչացուած կեանքերի, այդքան հպարտ թափուած արիւնի դիմաց՝ մի սփոփիչ միտք է փայլատակում իմ գլխում, հաստատուն մի յոյս՝ որ հայ ազգի վիճակը յուսահատական չէ, որ անկարելի է յուսա-

¹ «Ազգակ», № 2, 22 դեկտեմբերի 1908 թ. (4 հունվարի 1909 թ.):

² Նույն տեղում:

Հատուել մի ազգի ճակատագրից, որն ընդունակ է արտադրել այդպիսի դէմքեր:

... Հայերը իրենց սքանչելի մտաւոր յատկութիւններով եւ Հազարաւոր տարիների ընթացքում Հաստատած ճկունութեամբ՝ մի ժողովուրդ են, որին պատկանում է ապագան Փոքր Ասիայում:

Այդպէս լինելու է: Այդպէս պէտք է լինի: Եթէ ուրիշները թնդանօթներ ունեն, Հայերը ունեն ուղեղներ. իսկ պատմութիւնը կազմում է ոչ թէ թնդանօթներով, այլ՝ ուղեղներով: Իւրաքանչիւր մի քար զէնք է դառնում հէնց որ մի ժողովուրդ ապստամբում է իր հարստահարիչներին ոչնչացնելու համար»¹:

Բացառիկ ազնիվ այս գերմանուհու կանխատեսումն, այվաղ, իրականութիւն չէր դառնալու:

Հայերն ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով կարող են ազատվել թուրք-քրդական հարստահարումից ու կոտորածներից: Այդ հարցերը մնում էին օդից կախված: Ֆրապանը միայն հետևյալ պատասխանն ուներ. եթե թուրքը և քուրդը քաղաքակրթվեն, ապա կամավոր կհրաժարվեն այն ամոթալի կենսաձևից, որի պայմաններում ապրում են: Նրանք ի վերջո հրաժարվելու են անմարդկային բռնութիւններից, ուրիշներին տանջանք ու ցավ պատճառելուց, որոնք հետևանք են տգիտութեան ու զեղեցկութիւնն ըմբռնելու անկատար ընդունակութիւնների: Այդ ժամանակ՝ Հայերն ազատ չունչ կբաշեն²:

Բայց որքա՞ն կտևի նրանց քաղաքակրթվելու ժամանակը: Տասնամյակնե՞ր, դարե՞ր...

Տիկին Իլգե Ֆրապանի այս նամակը Հայտնի գրողի, արվեստաբանի և հրապարակախոսի կարապի վերջին ճիշերից մեկն էր՝ լեցուն թախիծով և հույսով: Շուտով, ընդամենը մի քանի ամիս անց, նա հրաժեշտ էր տալու կյանքին³:

¹ «Ազդակ», № 2, 22 դեկտեմբերի 1908 թ. (4 հունվարի 1909 թ.):

² Նույն տեղում, տե՛ս նաև № 3, 29 դեկտեմբերի 1908 թ. (11 հունվարի 1909 թ.):

³ Նույն տեղում, № 3, 29 դեկտեմբերի 1908 թ. (11 հունվարի 1909 թ.):

**ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ ԵՐԿՈՒՆՔԻ ՄԵԶ:
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՎԵՐԱՃՈՒՄԸ
ՀԱԿԱՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ**

1907 թ. երկրորդ կեսը բախտորոշ ժամանակաշրջաններից մեկն էր պարսկական սահմանադրական շարժման համար: Պարսիկ ժողովուրդը գտնվում էր երկու կրակի արանքում: Մի կողմից ներքին բռնակալական ռեժիմն էր, որն սպառնում էր խեղդել ազատագրական շարժումը, մյուս կողմից՝ թուրքերի գնալով ուժեղացող ոտնձգություններն էին Պարսկաստանի նկատմամբ: Անցնելով սահմանագիծը, օսմանյան նախահարձակ գորքերը խնդիր ունեին աստիճանաբար գրավել պարսկական սահմանամերձ հողերը, գյուղերն ու քաղաքները:

1907 թ. ամռանը Պարսկաստանն ստացավ մի ուրիշ ծանր հարված ևս, որն արտահայտվեց այդ երկրի նկատմամբ անգլո-ռուսական դատավճռի տեսքով:

**ԱՆԳՆՈՒՌՈՒՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ**

Միջազգային քաղաքական մեծ մարտակրկեսում կես դարուց ի վեր աշխարհն ականատես էր երկու վաղեմի ախոյանների՝ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դաժան մրցակցությունը: Հանուն քաղաքական գերակայության նրանց հակառակությունները հատկապես անզիջում էին ասիական մայրցամաքում: Այստեղ նրանք մերթ հոչոտում էին արևելյան անկախ, բայց զարգացման ընթացքից հետ մնացած պետություններին և «ազատում» այնտեղ բռնափակված մանր ազգերին, մերթ իրենց կատաղի հակամարտությամբ նպաստում այդ պետությունների տարածքային ամբողջականություն պահպանմանը՝ պինդ կռելով հպատակ ազգերի չլիթաները:

- Միջին և Փոքր Ասիայում,- գրում էր Հովհ. Թումանյանը,- «աշխարհքի էս երկու հզորների շահերն ու ազդեցությունները

վաղուց են իրար դեմուդեմ եկել...»¹: Ռուսաստանը ձգտում էր դեպի Պարսից ծոց, իսկ այնտեղից ընդամենը մի քայլ էր դեպի բրիտանական գաղութային կայսրության ամենահամեղ պատառ՝ Հնդկաստան: Իր հերթին՝ Անգլիան, որը միշտ աշխատել է Ռուսաստանի դեմ ստեղծել մի անանցանելի պատվար և նրա հզորացման ու ծավալման առաջն առնել, ջանում էր չարժվել դեպի հյուսիս, որպեսզի իր հակառակորդի հետ կովի մեջ մտնի որքան հնարավոր է Հնդկաստանից հեռու:

Պարսկաստան-Աֆղանստան տարածաշրջանում իրենց գաղութային սահմանների ընդարձակման ընթացքում Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանն արագորեն մոտենում էին ճակատագրական ընդհարման, այնպես, ինչպես կբախվեին հանդիպակաց ուղղությամբ սուրացող երկու գնացքները:

Բայց միմյանց դեմ հանդիման կանգնած երկու գերպետությունների շահերի միջև բուֆերի պես ընկած էր «Առյուծի ու Արևի երկիր» Պարսկաստանը:

Պարսից շահնշահերն ավանդաբար հակված էին դեպի Ռուսաստան, իսկ ռուս հրամանատարների ուսուցանած ու ղեկավարած կազակային բրիգադի միջոցով ցարական կառավարությունը սատար էր դաջարական արքայատոհմին: Այդ և այլ պատճառներով Թեհրանում շատ ուժեղ էր ռուսական քաղաքական ազդեցությունը: Նույնիսկ հարևան Միջին Ասիան Ռուսաստանի նվաճելուց հետո էլ պարսից շահնշահերի մոտ երկյուղ չկար Պետերբուրգի նկատմամբ:

Բայց երկու գերտերություններին հարաբերություններն աստիճանաբար փոխվում էին: Այդ հարաբերությունները հատկապես հեղաշրջեցին Մանջուրիայում Ռուսաստանի կրած կործանիչ պարտությունները և ռուսական մեծ հեղափոխությունը:

Խոցված ու հմայքից ընկած Ռուսաստանն այլևս չէր կարող տեսանելի ապագայում մտածել հեռուներում նոր նվաճումներ

¹ Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հատոր յոթերորդ, Քննադատություն և հրապարակախոսություն, 1913-1922, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 1995, էջ 14:

կատարելու մասին: Նա այլևս վտանգ չէր ներկայացնում Մեծ Բրիտանիայի ասիական տիրույթների համար: Այս պայմաններում նրա նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական մտածումների մեջ նշանակալի տեղաշարժեր ուրվագծվեցին:

Մյուս կողմից, մի ուրիշ վտանգավոր ուժ՝ Գերմանիան, ավելի ու ավելի հաստատակամ էր մտնում համաշխարհային մրցասպարեզ: Այս երկիրը դիվանագիտական հնարքներով արդեն մի շարք փայլուն գործարքներ էր կնքել Թուրքիայի սուլթանական կառավարության հետ, ձեռք բերել գերչահավետ կոնցեսիաներ, որոնց թվում առաջինը Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու մեծ ձեռնարկն էր: Գերմանիան արագորեն աճում էր ոչ միայն որպես առևտրաարդյունաբերական հսկա, այլև որպես վիթխարի ռազմական ուժ: Մեծ Բրիտանիայի համար հատկապես շատ վտանգավոր էր, որ Գերմանիան արդեն հասցրել էր ստեղծել ռազմական պատկառելի նավատորմ, որն սպառնում էր նրանից խլել ծովերի վրայի տիրակալությունը:

Բնական է, որ Մեծ Բրիտանիան վտանգված էր տեսնում դեպի ասիական գաղութները տանող ավանդական ծովուղիները, այդ թվում՝ իր կենսական շահերի պաշտպանություն համար շատ կարևոր Պարսից ծոցը:

Գերմանիայի սրարշավ առաջադիմությունը խոչընդոտելու համար՝ ծովերի թագուհին վերջ դրեց իր «վեհապանձ մեկուսացմանը» և սկսեց դաշնակիցներ ու բարեկամներ փնտրել: Նա դաշնակցեց Ճապոնիային և համաձայնության ամուր կապեր կոեց Ֆրանսիայի հետ: Բրիտանացի քաղաքագետները դրանով չգոհացան: Մամուլն սկսեց բարձրաձայն քարոզել անգլո-ռուսական համաձայնություն կնքելու օգտին: Իր հերթին, ռուսական մամուլը սատարեց անգլո-ռուսական երկխոսությունը, քանի որ Պետերբուրգում ևս սկսել էին շատ անհանգստանալ գերմանական վտանգից: Գերմանիան գնալով ավելի ու ավելի զորեղ ներգործությամբ Բոսֆորի ամբարից ղուրս էր մղում ռուսական ազդեցությունը՝ կատարելապես տեր դառնալով սուլթան Աբդուլ Համիդի կամքին:

Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի շահերի համընկնումը պատմական անակնկալ առաջ բերեց: Եվ ահա՝ երկու հսկա,

մրցակից ախոյանները ձեռք մեկնեցին միմյանց՝ փորձելով բարեկամ դառնալ:

Բայց նույնիսկ ուուս-անգլիական նախկին լարված Հարաբերությունների թուլացման պայմաններում բրիտանական իշխանություններն ամեն ինչ անում էին խարխլելու Ռուսաստանի ազդեցությունը Պարսկաստանում: Օգտվելով երկրում աշխուժացող սահմանադրական շարժումից, նաև նպատակ ունենալով պարսից չահին և կառավարությունը կտրել Ռուսաստանից, բրիտանացիները հատկապես օգտագործելով իրենց ավանդական դիվանագիտության հարուստ զինանոցը, կարողացան ուղղակի կապ հաստատել ժողովրդի հետ՝ եռանդուն աջակցելով նրա ազատագրական պայքարին: Դա արտակարգ բարձրացրեց Անգլիայի հեղինակությունը ոչ միայն երկրի հարավում, այլև Հյուսիսային Պարսկաստանում, դրանով իսկ 10 միլիոնանոց պարսիկ ժողովրդի մոտ ստեղծելով տպավորություն, թե Անգլիան իր հավատարիմ դաշնակիցն է: Այլ խոսքով՝ առկա էր տարօրինակ վիճակ. Ռուսաստանը պարսկական իշխանությունների պահապանն ու դաշնակիցն էր և Մեծ Բրիտանիայի մրցակիցը, իսկ վերջինս պարսիկ ժողովրդի «դաշնակիցն» էր և պարսկական իշխանությունների «հակառակորդը»:

Բայց պարսկական ազատագրական շարժման հետ Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական խաղերը երկար չտևեցին: Մեծ Բրիտանիան սահմանադրական շարժման զարգացմանը սատարում էր Պարսկաստանի միայն Հյուսիսային մարզերում և շարժումը ամբողջ ուժով դաժանորեն ճնշում էր Հնդկաստանին սահմանակից հարավային սահանգներում, երկյուղ ունենալով, որ ողջ Պարսկաստանում ազատագրական շարժման տարածումն անխուսափելիորեն զարկ կտար հեղափոխական շարժմանը Հնդկաստանում:

Եվ այսպես, մի կողմից Հնդկաստանի 300 միլիոնանոց բնակչության հեղափոխական շարժման աճը, մյուս կողմից Գերմանիայի հանդեպ ունեցած վախը Մեծ Բրիտանիային ստիպեցին ոչ միայն մերձենալ Ռուսաստանին, այլև նրա հետ մտնել ռազմաքաղաքական դաշինքի մեջ:

Դեռևս 1906 թ. աշնանը Ռուսաստանի արտաքին գործերի

նախարար Իզվոլսկին համաձայնություն էր տվել Պարսկաստանը ազդեցություն ունենալու Լոնդոնի առաջարկին¹:

1907 թ. սկզբներից Պետերբուրգում տեղի էին ունենում անգլո-ռուսական բանակցություններ՝ արտաքին գործերի նախարարներ Ա. Նիքոլսոնի և Ա. Իզվոլսկու մակարդակով: Բանակցություններն առաջ էին գնում հաջողությամբ: Արդյունքում՝ Ռուսաստանի ու Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների լիազորած ներկայացուցիչները 1907 թ. օգոստոսի 18 (31)-ին ստորագրեցին դաշնագիր², որի վավերացման փոխանակությունը կատարվեց նույն թվականի սեպտեմբերի 10-ին, Պետերբուրգում:

Պարսկաստանի նկատմամբ համաձայնության գալուց հետո երկու կողմերը շարունակեցին բանակցությունները Օսմանյան կայսրության հանդեպ որդեգրվելիք քաղաքականության շուրջ:

Օգոստոսի 18 (31)-ի դաշնագիրն ստորագրվեց իբրև խաղաղությանը նպաստող համաձայնագիր, բայց դա չատ հեռու էր պետությունների խաղաղ գոյակցության ձգտող փաստաթուղթ լինելուց, քանի որ նրա շարադրանքի միջից պարզ երևում էին երկու իմպերիալիստական պետությունների իրական նպատակները³:

Անգլո-ռուսական դաշնագիրը պարունակում էր նաև այնպիսի կետեր, որոնք ուղղված էին Ասիայի մայրցամաքի վրա երկու պետությունների ունեցած շահերի հարցում «առաջանալիք թյուրիմացությունները վերացնելուն»:

«Թյուրիմացությունների վերացումը» Ասիայում առաջին հերթին վերաբերում էր Պարսկաստանին: Եվ դա պատահական չէր: Հենց այդ երկրին էր վիճակված առանցքային դեր խաղալ երեք մայրցամաքների հատման հանգույցում: Պարսկաստանն

¹ Տե՛ս *М. С. Иванов, Очерки истории Ирана, Госполитиздат, Москва, 1952, с. 220.*

² Տե՛ս *Ю. В. Ключников, А. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Часть I, Москва, 1925, с. 333-334.*

³ Անգլո-ռուսական 1907 թ. համաձայնագրի մասին տե՛ս «Красный архив»-ի 1935 թ. № 2-3 (69-70)-ում զետեղված նյութում (էջ 3-39)՝ Ս. Պաշուկանիսի նախարարանով:

էր այն երկիրը, որ առաջիկայում դառնալու էր առևտրային մեծ ճանապարհների խաչմերուկ: Հյուսիսում Պարսկաստանը 2000 վերստ երկարութեամբ սահմանակցում էր Ռուսաստանին, հարավ-արևելքում սահմանակից էր 300 միլիոնանոց Հնդկաստանին, արևմտյան կողմում սահման ուներ Օսմանյան կայսրութեան հետ, իսկ արևելքում միայն Աֆղանստանով էր բաժանված 400 միլիոնանոց Չինաստանից: Բացի դրանից, երկրի հյուսիսը լվացվում էր Կասպից ծովով, իսկ հարավում Պարսից ծոցն էր, որը գնալով կարևորագույն նշանակություն էր ձեռք բերում միջազգային քաղաքականություն մեջ և աստիճանաբար դառնում էր, ինչպես դա եղել էր քաղաքակրթության հնագույն ժամանակներում, համաշխարհային առևտրի կարևորագույն հանգույցներից մեկը: Բոլորը լավ հասկանում էին, որ ոչ հեռու ապագայում Համբուրգից դուրս եկող երկաթուղին Բեռլինով, Վիեննայով, Կոստանդնուպոլսով և Բաղդադով գալու է Պարսկաստան, և հատելով ամբողջ երկիրը՝ միանալու է Հնդկաստանում կառուցվող երկաթուղային ցանցին: Այդ դեպքում Պարսկաստանը կդառնար միջազգային գլխավոր ճանապարհի առանցքային հանգույց, որով կկտրեին-կանցնեին պետությունների և ամբողջական մայրցամաքների հսկայական ապրանքաշրջանառության ջրային ու ցամաքային մեծածավալ ու տարողունակ զարկերակները: Այդ դեպքում, երկրում կծավալվեին քաղաքական ու քաղաքակրթական այնպիսի գործընթացներ, որոնք նրան առաջ կմղեին արտակարգ արագությունը և դա, անկասկած, իր հերթին հսկայական ազդեցություն կգործեր Աֆղանստանի, Բրիտանական Բելուջիստանի, Տիրեթի, ամբողջ Միջին Ասիայի և Հնդկաստանի ներքին զարգացման վրա:

Առանց Պարսկաստանի ժողովրդի և կառավարություն կամքն ու ցանկությունը հաշվի առնելու, պայմանավորվող կողմերը նաև համաձայնություն էին եկել այդ երկրում ձեռնարկել համատեղ գործողություններ՝ «միմյանց չահերը հարգելու» համար: Դա նշանակում էր, որ նրանք իրավունք էին ձեռք բերում ծրագրել, թե այսուհետև իրենցից յուրաքանչյուրն ի՞նչ ձևով և ի՞նչ չափով կարող է չահագործել Պարսկաստանը և ազդեցություն ունենալ նրա ներքին գործերի վրա: Այլ խոսքով, երկու

Հզոր պետությունները բռնադատում էին անիշխանության ու քառսի մեջ դեգերող երկրի անկախությունը: Կապկաված ոտ ու ձեռքով, Պարսկաստանը մատնվում էր նրանց ողորմածությանը, որոնք հենվելով ուժեղի իրավունքի վրա, անօրինակ ցինիզմով գալիս էին երկիրը բաժանելու «ազդեցության շրջանների (գոտիների)»:

Օգոստոսի 18 (31)-ի համաձայնագրով Պարսկաստանում սահմանվում էին ազդեցության երեք գոտիներ՝ Հյուսիսային, չեզոք և հարավային¹:

Ավելի հարուստ և արդյունաբերական Հյուսիսային Պարսկաստանը (790 հազ. քառ. կմ)², այսինքն երկրի մեծագույն մասը մայրաքաղաք Թեհրանով, Ռեշտ, Թավրիզ, Ղազվին, Իսֆահան քաղաքներով և հեղափոխական շարժման այլ կենտրոններով, մնում էր ուսական ազդեցության գոտու մեջ: Ահազին տարածությանը կտրված լինելով բաց ծովերից և հաղորդակցության այլ ճանապարհներից, երկրի այդ մասը, սակայն, համեմատաբար քիչ կարևորություն էր ներկայացնում առևտրաքաղաքական տեսակետից:

Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության շրջանն ընդգրկում էր երկրի հարավային, ծովեզերյա մասը՝ աֆղանական սահմանագլխից դեպի հարավ՝ մինչև Հնդկական օվկիանոս (այսինքն՝ 355 հազ. քառ. կմ.): Տարածքով անհամեմատ փոքր լինելով, այդ գոտին, սակայն, ռազմագիտական իմաստով շատ ավելի կարևոր էր:

Պարսկաստանն ազդեցության գոտիների բաժանելու անգլո-ոուսական համաձայնությունները ձևակերպված էին հետևյալ հինգ կետերի մեջ. 1) Անգլիան պարտավորվում էր արդյունագործական, առևտրական, երկաթուղաչինության, խճուղիների կառուցման, հեռագրի անցկացման ոչ մի կոնցեսիա չվերցնել Պարսկաստանի այն մասում, որը գտնվելու է ոուս-

¹ Տե՛ս Н. А. Акимкин, М. А. Люксембург, Практикум по истории стран Зарубежного Востока (Индия, Иран, Турция), Госиздат “Высшая школа”, Москва, 1963, с. 60.

² Տե՛ս М. С. Иванов, Очерки истории Ирана, с. 220.

աֆղանական սահմանից սկսվող, Իսֆահան-Եզդ-Հակկի միջով անցնող ու Կասրե-Շիրինում վերջացող գծից դեպի Հյուսիս: 2) Ռուսաստանը պարտավորվում էր նույն բանը չանել Աֆղանստանի սահմանից սկսվող, Գազիկ-Բիրջան-Քիրմանով անցնող և Բենդեր-Աբբասում վերջացող գծից դեպի հարավ: 3) Ռուսաստանն ու Անգլիան փոխադարձաբար պարտավորվում էին այդ երկու նշանակված սահմանների միջև թողնել մի տարածություն, որի վրա կոնցեսիաներ վերցնելիս երկու տերությունները պարտավորվում էին միմյանց չհակառակվել, բայց պետք է նախապես միմյանց հայտնեին, թե ո՞ր կոնցեսիան են ցանկանում վերցնել: Այլ խոսքով, այս երրորդ տարածությունը չեզոք հող էր, որ սովորաբար պետությունները, փոխադարձ համաձայնությունամբ, ստեղծում էին իրենց սահմանների միջև՝ զանազան անախորժ թյուրիմացություններից զերծ մնալու նպատակով: Երկու ազդեցություն զոտիների արանքում ընկած այդ ահագին տարածության մեջ էր մտնում նաև Պարսից ծոցը, որի վրա փաստորեն հաստատվում էր Անգլիայի անբաժան տիրակալությունը: Իսկ դա նշանակում էր, որ նրա հնարավոր ազդեցություն տակ էր ընկնելու նաև կառուցվելիք Բեռլին-Բաղդադ-Բասրա երկաթուղին: Բասրան լինելու էր երկաթուղու՝ Պարսից ծոց դուրս եկող վերջին կետը: Այլ խոսքով, երկաթուղու բանալին ամուր փակվելու էր Անգլիայի ձեռքերում: 4) Երկու մեծ տերությունները պարտավորվում էին՝ բացի Ֆարսիստանի և Պարսից ծոցի մաքսատներից, պարսկական մյուս բոլոր մաքսատներից ստացված եկամուտներով ծածկել այն պարտքերն ու դրանց տոկոսները, որոնք շահի կառավարությունը վերցրել էր Ռուսաստանից: Ինչ վերաբերում էր Ֆարսիստանի և Պարսից ծոցի մաքսատներին, ապա դրանցից ստացված եկամուտները, ինչպես և Կասպից ծովի պարսկական ափերում ձկնորսությունից ստացված եկամուտները պիտի գնային Անգլիայից վերցրած պարտքերը ծածկելուն: 5) Այն դեպքում, եթե պարսից կառավարությունը չկարողանար կանոնավոր կերպով իր պարտքերը վճարել Ռուսաստանին կամ Անգլիային, սրանք իրենց կատարյալ իրավունք էին վերապահում, յուրաքանչյուրն իրեն պատկանող սահմաններում, վերահսկողություն հաստա-

տել այդ պարտքերն ապահովող եկամտային աղբյուրների վրա: Թեև դիվանագիտական լեզվով սա չէր նշանակում Պարսկաստանի նվաճում ու գաղութացում, բայց երկիրն այսպես կոչված «ազդեցություն չըջանների» բաժանելն ըստ էության նրա նվաճումն էր ոչ թե զենքով, այլ՝ դիվանագիտությամբ:

Անգլո-ռուսական պայմանագրով նախատեսվում էր նաև՝ 1) Զխախտել Պարսկաստանի տարածքային ամբողջականությունը և քաղաքական անկախությունը, 2) Ապահովել առևտրի ազատության սկզբունքների կիրառումը, 3) Բոլոր մեծ տերությունների առաջ պաշտպանել բաց դռների սկզբունքը, 4) Պարսկաստանի Ֆինանսական բոլոր գործերը դրվում են Անգլիայի և Ռուսաստանի հսկողության տակ, 5) Սաղրազամ և նախարարներ նշանակելուց առաջ դրանց թեկնածությունները նախապես հաստատում են Պարսկաստանում Անգլիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցչությունները, որից հետո միայն հրամանագրվում են շահի կողմից, 6) Առանց Ռուսաստանի և Անգլիայի թույլտվության Պարսկաստանը չի կարող նոր փոխառություն վերցնել որևէ պետությունից, 7) Շահը պարտավոր էր անփոփոխ պահել սահմանադրությունը և ընդհանուր ներում հայտարարել: Այդ ամենի դիմաց Ռուսաստանն ու Անգլիան պարտավորություն էին ստանձնել՝ 1) Ապահովել շահի կյանքի, ինչքի և թագի անձեռնմխելիությունը, 2) Խոչոր փոխառություն անել Պարսկաստանին, 3) Շահին պաշտպանել ժողովրդի կողմից հնարավոր որևէ բռնության դեմ¹:

Այդ լրացուցիչ կետերը պայմանագրի մեջ էին մտցվել հանգստացնելու համար Պարսկաստանի ժողովրդին, թե երկիրը Անգլիայի և Ռուսաստանի ազդեցության չըջանների բաժանելը դեռ չի նշանակում Պարսկաստանի գերիշխանությունն ու անկախության խախտում: Իրականում, Պարսկաստանն ընկավ պարտատեր երկու պետություններից վասալական դրության մեջ:

Իհարկե, մինչ այդ էլ Պարսկաստանն այս երկու մեծ պետությունների սուր մրցակցության թատերաբեմ էր, բայց երբեք նա

¹ «Դրոշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 159:

չէր եղել այնքան հրապուրիչ կովախնձոր մրցակիցների համար և երբեք արտաքին արշավանքի վտանգն այնքան որոշակի ու շոշափելի չէր եղել, ինչպես անգլո-ռուսական համաձայնությունից հետո:

«Պարսկաստանը՝ կապկպուած ոտքով-ձեռքով,- գրում էր «Դրօշակը»:- Առանց հարցնելու ժողովրդի կամքը, առանց մազաչափ խնայելու նրա դարաւոր անկախութեան զգացումները,- դիւանագիտական մակեաւորիկըմը, յենուած ուժերի իրաւունքի վրայ, անօրինակ ցինիզմով գալիս է բաժանելու մի երկիր ազդեցութեան շրջանների եւ դրանով հիմք է դնում՝ երկրի ապագայ կլանման... Հեռանկարը խիստ մուայլ է, վտանգալի»¹:

Պարսկաստանի համար ստորացուցիչ այդ պայմանագիրն Անգլիան և Ռուսաստանը կնքեցին հենց այն ժամանակ, երբ երկիրը վերակենդանանալու և ինքնուրույն կյանք վարելու հսկայական ճիգեր էր թափում: Մեջլիսը և պարսից մամուլը բուռն կերպով բողոքում էին դաշնագրի դեմ՝ դա համագոր նկատելով երկրի ստրկացմանը: Ժողովուրդն իր լեղի հացը նախընտրում էր օտարի լծից՝ դրանով իսկ շեշտելով իր ազգային արժանապատվությունը:

Անգլո-ռուսական պայմանագիրը կնքվել էր առանց պարսկական մեջլիսի գիտության: Իբրև կատարված փաստ՝ պարզապես հաղորդագրություն էր տարածվել այդ մասին: Ո՛չ այդ ժամանակ և ո՛չ էլ հետագայում մեջլիսը չճանաչեց զայրացուցիչ գործարքը, իսկ ժողովուրդը տեղի ունեցածը զնահատեց որպես ծաղր ու ծանակ իր սահմանադրությանը: 1907 թ. հոկտեմբերի 8-ին պարսից մեջլիսը և մամուլը բողոքեցին համաձայնագրի դեմ՝ որպես վիրավորանք երկրի ազգային արժանապատվությանը, որպես նրա անկախությունը ոտնահարող փաստաթուղթ, բայց այդ բողոքը հաշվի առնող չեղավ:

«Դրօշակը» գրում էր. «... Պարսկաստանի դրութիւնը ոչ միայն չէ պարզուած, այլ աւելի կը կնճռուի ... Մեճլիսը ոտքին տակ հող չունի..., յեղափոխական գիտակցութիւնը, ինչքան ալ

¹ «Դրօշակ», № 5 (202), մայիս, 1909:

անկեղծ եւ անձնուէր ըլլայ, անգօր է լուրջ բարդութիւններու դիմագրաւել, երբ իր կառավարութիւնը դաւաճանելով՝ արտաքին միջամտութեան մը վրայ կոթնի»¹:

Երկրում ծայր առած խոր դժգոհութեան արտահայտութեաններէից մեկն եղավ պարսից սաղրագամ (նախարարապետ) Աթաբեկ Ազամի (Էմին Սոլթան) վրա կատարված ահաբեկչութիւնը: 1907 թ. օգոստոսի 31-ին պարսիկ Հինգ արմատական հեղափոխականներ հարձակում են գործում նրա վրա: Նրանցից մեկը՝ Աբբաս աղան, ատրճանակի չորս կրակոցով սպանում է Աթաբեկ Ազամին, իսկ նրա ընկերների կրակոցներով զոհվում են մի զինվոր և մի կազակ: Փոխհրաձգութեան ժամանակ հարձակվողներից մեկն սպանվում է տեղում, մյուսը՝ Աբբասը, անձնասպան է լինում, իսկ երեքը կարողանում են փախչել²:

Հեղափոխականները սաղրագամին մեղադրում էին նաև նրա համար, որ սահմանադրական բարեփոխումների խնդրում որևէ հետաքրքրութիւն ցույց չի տալիս, բելգիացիներին է հանձնել երկրի ամբողջ մաքսային, փոստային և ֆինանսական ոլորտները, կարծր դիրք չի բռնում Թուրքիայի նկատմամբ, որի գորքերը ներխուժել են Պարսկաստան:

Աթաբեկ Ազամի սպանութեամբ իշխանութիւնը կորցնում էր տվյալ պահին պետական գործերում ամենաուճառ գործչին: Եվ դա այն ժամանակ, գրում էին թերթերը, երբ երկիրը բոլորում էր իր պատմութեան տագնապալի մի շրջանը. գանձարանը դատարկ էր, տուրքերը չէին հավաքվում կամ հավաքվում էին շատ անկանոն, երկրում անիշխանութիւն էր, ամենուր՝ ավազակութիւն և անապահովութիւն:

Եթե չահր և նրա շրջապատը ծանր տարան Աթաբեկ Ազամի մահը, ապա ժողովուրդը «չհեհողների» և ազգային հերոսների կարգը դասեց նրա սպանողին՝ Աբբասին: Վերջինիս մահվան քառասունքին (էրբային) հազարավոր մարդիկ այցի գնացին

¹ «Դրօշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 173:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 8 (185), օգոստոս, 1907, էջ 120, «Արօր» (Թիֆլիս), № 10, 14 սեպտեմբերի 1907 թ., «Ազատ բռն» (Գահիրէ), № 47, 28 սեպտեմբերի 1907 թ.:

նրա գերեզմանին՝ հարգելու հերոսի հիշատակը: Ազատամիտ պարսիկներից մեկը սգո հանդեսում ունեցած ելույթում դիմելով հավաքվածներին, ասաց. «Մի Իրանի զաւակներ, դուք այստեղ եկաք ողբալու ազգային հերոսի մահը, նաեւ պանծացնելու նրա մեծագործութիւնը: Այդ վեհ հոգին այլեւս մեր կողքին չէ: Նա երկրի վրայ չէ, այլ՝ երկնքում եւ այնտեղից մեզ թելադրում է, թէ ինչպէս պէտք է ազատուել բռնակալներից: Նրա գերեզմանը ձեզ աղբստում է՝ հետեւել իր օրինակին, պատուիրում է մեր ճանապարհից դէն նետել այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք խանգարում են մեր ազգային ազատութեանը եւ երկրի առաջադիմութեանը»¹:

Հեղափոխականի այս խոսքերը ցույց էին տալիս, թե ժողովրդի մեջ որքան մեծ ատելութիւն էր կուտակվել կառավարութեան և ընդհանրապես շահական կարգերի դեմ:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԽՈՏՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Աշխատութեան նախորդ էջերում նշվել է, որ 1905 թ. վերջերից սկսած Պարսկաստանի ազատագրական-առաջադիմական շարժումը հանդիպում էր ոչ միայն երկրի հետադիմութեան, այլև ռուսական միապետութեան բուռն դիմադրութեանը, և այդ իսկ պատճառով, շարժման մեջ ընդգրկված զանգվածների շարքերում գնալով ուժեղանում էին հակառուսական տրամադրութիւնները, որից օգտվում էին Պարսկաստանում շահեր ունեցող եվրոպական տերութիւնները և ամենից առաջ Անգլիան: Այդ տեսակետից բացառութիւն չկազմեց 1907 թվականը, հատկապես նրա երկրորդ կեսը:

1907 թ. մայիսին Պարսկաստանում բռնկվեց շահի եղբոր՝ արքայորդի Սալար Դովլեի գլխավորած ապստամբութիւնը, որի նպատակն էր գահընկեց անել Մահմեդ Ալիին և տիրանալ գահին: Կառավարական զորքերից ջարդ կրելով, շահի եղբայրը

¹ «Դրօշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 174:

փախավ Քիրմանշահ, և իր հալածողներից ազատվելու համար ապաստան գտավ տեղի անգլիական հյուպատոսությունը պատկանող շենքում: Մեջիսը Թեհրանի բրիտանական դեսպանից պահանջեց նրան օրինական իշխանություններին հանձնել: Լոնդոնից եկած հրահանգի համաձայն՝ ապստամբություն ղեկավարող հանձնվեց կառավարությունը՝ դրանով իսկ գոհացում տրվեց խորհրդարանին:

Այդպիսով, անգլիացիները մի անգամ ևս ցույց տվեցին, որ Պարսկաստանի ժողովրդական ներկայացուցչության վրա իրենք նայում են իրրե մի հաստատություն, որն, արդարև, իր մեջ մարմնավորում է պետական իշխանություն իրավատիրությունը: Եվ պարսիկները չնորհակալ մնացին:

Բայց պարսից սահմանադրությանն այդպես չվերաբերվեցին ոուսաց դիվանագետները: Սերտ դաշինքի մեջ լինելով շահի հետ, սրանք արհամարհանքով էին նայում պարսկական խորհրդարանի վրա՝ ցուցադրաբար բանի տեղ չդնելով նրան: Բազմաթիվ փաստերից ահա՛ մեկը:

Սալար Դովլեի անհաջող ապստամբությունից երկու ամիս հետո մեջլիսի հրամանով կալանավորվում է մի հարուստ վաճառական՝ Մելիք Թոջարը, որը բազմաթիվ անօրինական մութ գործեր էր կատարել մի շարք ոուսահպատակ պարսկաստանցիների հետ: Թեհրան տանելիս հանցագործը ճանապարհին փախչում է պահակների ձեռքից և ապաստանում ոուսական դեսպանության Զերգենդեի ամառանոցում: Չնայած նրան հանձնելու համար մեջլիսի թափած եռանդագին ջանքերին, Ռուսաստանի դեսպանը, սակայն, պատասխանում է կտրուկ մերժումով:

Այդ դեպքից հետո մեջլիսն ու մամուլն սկսեցին բարձրաձայնել, թե տեսե՛ք՝ անգլիացիները, ներողություն խնդրելով, երկրի օրինական իշխանություններին են հանձնել շահի եղբորը, իսկ ուսները դատական պատասխանատվությունից թաքցնում ու հովանավորում են ամբողջ Պարսկաստանում հայտնի մի խարդախի:

Դիվանագիտական կոպիտ սխալներից էր նաև այն վերջնագիրը, որ 1907 թ. ամռան վերջերին Թեհրանի ոուսաց դեսպան Հարզվիգն ուղարկել էր պարսկական խորհրդարանին: Այդ

գրուիթյան մեջ դեսպանը մեջլիսին ամբարտավան տոնով նախա-
զգուշացնում էր «անմիջապես վերջ դնել պետական խռովու-
թյուններին, որոնցից տուժում են ոուսահպատակների շահերը»:
Միաժամանակ, դեսպանն իր կառավարութայան անունից հայտ-
նում էր, որ հակառակ դեպքում ոուսաց զորքերը կգրավեն
Պարսկաստանի հյուսիսային մասը և «ուժով վերջ կդնեն ան-
կարգություններին»:

Ռուսական այդ վերջնագիրը բողոքի բուռն այլը բարձրաց-
րեց երկրում, իսկ մեջլիսում ցասկոտ ելույթներ առաջ բերեց:
Դեսպանին պատասխան ուղարկվեց նույն կոպիտ ոճով: Այնտեղ
նշված էր, որ Ռուսաստանն իրավունք չունի միջամտելու գերիշ-
խան (սուլթան) երկրի ներքին գործերին, նաև հիշեցում էր ար-
վում, որ ոուսական հեղափոխութայան օրերին պարսկահպա-
տակներից շատերը տուժեցին կովկասում, բայց պարսկական
իշխանություններն երբեք ակնարկ անգամ չարեցին ոուսաց
կառավարութայանը:

1907 թ. դեկտեմբերին Մահմեդ Ալի շահն անսպասելիորեն
կալանավորեց կառավարութայան ազատամիտ նախարարներին՝
դրանով իսկ փորձ անելով վերականգնելու վաղեմի կարգերը:
Ինչպես հետո պարզվեց, այդ գործողութայանը շահին Թեհրանի
ուսաց դեսպանութունն էր դրդել: Լրագրային հոդվածների
հեղինակները պնդում էին, որ ուսները ոչ միայն բարոյական
աջակցութուն են ցույց տվել շահին, այլև նրան խոստացել են
բազմաքանակ զորքերով ներխուժել երկիր, ցրել անջումենները
և հետ խլել սահմանադրութունը:

Երբ շահը կալանավորեց նախարարներին, բրիտանական
դեսպանը պահանջեց ամենից առաջ ազատել նախարար-նա-
խագահ Նասեր օլ Մուլքին լոկ այն պատճառաբանութայամբ, որ
նա «անգլիական բարձրագույն չքանչաններից մեկի ասպետ է»:
Դա դեռ քիչ համարելով, դեսպանը հայտարարեց, որ անգլիա-
կան դեսպանատան դռներն առաջվա պես բաց են մեջլիսի
պատգամավորների համար և որ հարկ եղած դեպքում նրանք
կարող են այնտեղ հուսալ լիակատար պաշտպանութուն և
կյանքի անվտանգութուն: Բրիտանացիները կարողացան
ազատել տալ նախարար-նախագահին, և իրենց ջանքերը լարե-

լով, նպաստում էին սահմանադրականների հաջողություններին: Նրանք հազվագյուտ ճարպկությունը աշխատում էին օգտվել յուրաքանչյուր դիպվածից՝ երկրի բնակչության համակրանքն իրենց կողմը գրավելու համար: Դիվանագիտական հարթության վրա նրանք նորանոր հաջողություններ էին արձանագրում:

Իսկ ինչ էին անում այդ ժամանակ ոուս դիվանագետները: Նրանք լուր էին և տեղի ունեցող իրադարձություններում նրանց ձայները բոլորովին չէին լսվում: Եթե այդ լուրերը ոուս հասարակության համար անըմբռնելի էր, պապ ամեն մի պարսիկի համար՝ միանգամայն հասկանալի:

Ռուսների պահվածքը խոր դժգոհություն էր առաջ բերել: Պարսկական մամուլը («Մենեյես», «Նեղայե-վաթան» և այլ թերթեր) խիստ քննադատություն էին հնչեցնում Պետերբուրգի հասցեին: Թերթերի էջեր էին բարձրանում անախորժության և վիրավորանքի զգացմունքները:

Արդեն 1907 թ. վերջերից պարսիկ գործիչների մեծ մասը թշնամաբար էր տրամադրված Ռուսաստանի հանդեպ: Թեհրանի ազգայնական անջումներին հավաքներում ճառախոսներն ատելություն էին արտահայտում Ռուսաստանի, որպես պարսկական հետադիմության հենարանի, նկատմամբ, շեշտում էին, որ ոուսական կառավարության վարած քաղաքականությունն իրենց երկրին բերելու է անհամար աղետներ ու թշվառություններ:

Պարսկաստանում ոուսների վարած քաղաքականությանը կողմնակից էին մնացել միայն ծայրահեղ հետադիմական ուժերը՝ չահի գլխավորությամբ:

Պատահական չէր, որ երկրում ծավալվող գործընթացների վրա ոուսաց ազդեցությունն օրըստօրե ընկնում էր: Հատկապես, Պարսկաստանի սահմաններից ներս գործ մտցնելու սպառնալիքը վերջնականապես տապալել էր մնացորդներն այն ջերմ զգացմունքների, որպիսիք պարսիկները նախկինում տածել էին Ռուսաստանի հանդեպ:

Այսպիսով, Պարսկաստանում, ուր դեռևս ոչ չատ ժամանակ առաջ Ռուսաստանի ձայնն ամենազոր էր, ազատագրական շարժման զարգացման ընթացքում ենթարկվեց լուրջ փոփոխու-

Թյուններ: Շարժման զարգացման համեմատ վեր բարձրացավ Անգլիայի վարկը և ընդհակառակը՝ խախտվեցին Ռուսաստանի դիրքերը:

Դրա ամենաբնորոշ ապացույցներից մեկը Պարսկաստանում ուսահպատակների վրա օրեցօր հաճախակի դարձող հարձակումներն էին: Գնալով լայն ծավալներ էին ստանում ուսանների բնակարանների կողոպուտը, երբեմն նաև՝ հրկիզումները: «Ռուսաց խճուղով» (Ջուլֆա-Արդաբիլ-Թավրիզ) ուսահպատակները Պարսկաստան տեղափոխող մարզիկ ավելի ու ավելի հաճախ էին ենթարկվում զինված հարձակումների և կողոպուտի: Հյուպատոսական փոստն արդեն մի քանի անգամ հափշտակիչների ձեռքն էր ընկել: Ռուսական ապրանքները (չաքար, նավթ, կտավ և այլն) պարսիկ ազգայնականների քարոզչություն հետևանքով բոյկոտի էին ենթարկվում: Բայց ամենանշանակալիցը ուսահպատակների կյանքի դեմ հաճախակի դարձած «պատահական» ղեպքերն էին: Բանը հասավ բացահայտ մահափորձի, որը չհաջողվեց պատահական դիպվածի շնորհիվ:

Առաջներում պարսիկները ուսաններին օգնում էին որսալու ուս-պարսկական սահմանագծի մոտերքում «գիտական ուսումնասիրություններ» կատարող անգլիական լրտեսներին, իսկ այժմ նրանք անգլիացիների վրա նայում էին իբրև իրենց բարեկամների և պատրաստ էին ընդմիջտ խզելու ամեն տեսակ կապերը Ռուսաստանի հետ:

Բայց եթե ուսահպատակների կողմի սպառնալիքներն առայժմ մնում էին որպես լոկ հայտարարություններ, ապա գոյություն ունեցող իրական վտանգներն ունակ էին երկրի համար բացելու տևական ու անդառնալի աղետների դուռը:

Ռուսական դիվանագիտությունը, որը հայտնի էր միջազգային իրադարձությունները ժամանակին վերլուծելու և ճշգրիտ եզրահանգումներ անելու դանդաղկոտությունը, այժմ էլ դրա նոր օրինակ էր տալիս:

ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԲՈՒՆԱԶԱՎԹՈՒՄՆԵՐԻ ԸՆԴԼԱՑՆՈՒՄԸ

Վերածնությունից ազատարար Հոսանքի Հետ Պարսկաստանի ամբողջ տարածություն վրա փչում էին ավերիչ հողմեր:

Ինչպես նախորդ շարադրանքում նշվել է, Կ. Պոլսից եկած հրամանով թուրքական զորքերը 1905 թ. աշնանն անցել էին պարսկական սահմանը՝ խնդիր ունենալով Ատրպատականը և Իրանական Գուրդիստանը միացնել Օսմանյան կայսրությանը¹:

Երկու դրացի իսլամական պետությունների ընդհարումը և մանավանդ Թուրքիայի բացարձակ մտադրությունը՝ գրավել Պարսկաստանի մի քանի սահմանակից գավառները, քաղաքական աշխարհի ամենից արտառոց, ինչպես և ամենից անըմբռնելի խնդիրներից մեկն էր:

«Հիվանդ մարդը» դեռ չարունակում էր ինքն իրեն զգալ այնքան կենդանի, որ հանդուգն քայլերով ձեռք էր զարկում նոր նվաճումների, այն էլ այն տարածքների բռնագավթման, որոնք Ռուսաստանի ազդեցությունից գոտի էին նկատվում:

Ռուս-անգլիական դաշնագրությունից հետո օսմանցիները, ինչպես և սպասվում էր, ոչ միայն չթողեցին պարսից հողերը, այլև 1907 թ. ամռանը շարունակեցին ավելի առաջանալ, և իրենց արյունոտ հետքերը ձգելով ամեն տեղ, գրավեցին Ուրմիայի հարավարևելյան կողմերի Աղախան Միրփանջի 26 գյուղերը²:

Ռուսաստանը և Մեծ Բրիտանիան, որոնք որոշ չափով երաշխավոր էին Պարսկաստանի տարածքային ամբողջականությունը, միայն կեսբերան դիտողություն էին անում թուրքերին: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, նկատի առնելով Ուրմիայում իր միսիոներական շահերը, Կ. Պոլսում դեսպան Լաչմանի միջոցով իր ձայնը լսելի էր դարձրել, որ Ուրմիան պետք է դուրս մնա թուրքական արշավանքից: Ի պատասխան նշված տերությունների որոշ անհանգստությունը, թուրքական իշխանություններն երդում-պատառ էին լինում, որ թեև Պարսկաստանը կես դարից

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 6, 23 հունվարի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Արոր», № 2, 4 սեպտեմբերի 1907 թ.:

ավելի է, ինչ «անօրինաբար նստել է» Թուրքիային պատկանող սահմանագլխային տարածքների վրա, բայց իրենք «Համբերությամբ կուլ են տալիս այդ անարդարությունը» և առաջիկայում էլ ոչ մի հարձակողական նպատակ չեն ունենալու Թեհրանի նկատմամբ:

Սուրբով այսպես արտահայտվելով, Թուրքերը գործով հակառակն էին անում: Նախահարձակները 1907 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին շարունակում էին Ուրմիայով քայլ առ քայլ առաջ շարժվել՝ հայացքը հառած Ուրմիո լճին: Հոկտեմբերի կեսերին նրանք արդեն մոտեցել էին Ջուլա գետին և սպառնում էին Սալմաստին: Թուրքական զորքերի թիվը Ուրմիայում արդեն հասել էր 60 հազարի:

Սահմանագծի վրա գտնվող Սալմաստ գավառը գրեթե ամեն կողմից չրջապատված էր քրդական ավազակաբարո ցեղերով և միշտ ենթակա էր եղել նրանց արշավանքներին ու ալան-թալանին: Բայց նախորդ տարիներին այդ ամենը կատարում էին պարսկահպատակ քրդական ցեղերի ոչ մեծ խմբեր, որոնք չհամարձակվելով առաջ ընթանալ դեպի գավառի կենտրոնական մասերը, բավարարվում էին սահմանագծին ավելի մոտ գտնվող լեռնային փոքր ու անպաշտպան պարսկական ու հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ գործելով կամ, ճանապարհներից դարան մտած, կողոպտում էին խաղաղ անցորդներին¹:

1907 թ. կեսերից քրդական արշավանքները բոլորովին տարբեր բնույթ ձեռք բերեցին: Այժմ քրդերը լավ կազմակերպված էին, գործում էին որոշակի ծրագրով, դարձել էին ավելի հանդուգն ու համարձակ: Եվ երբ օսմանյան կանոնավոր զորքերը կոիվներ սկսեցին Ատրպատականի սահմանների վրա գտնվող պարսկական գավառները գրավելու համար, Թուրքական հրամանատարությունն իր առաջխաղացման ընթացքում լայնորեն օգտվեց քրդական ավազակաբարո ցեղերի ծառայությունից: Վերջիններս միանալով իրենց նման սուլունի դավանանքի թուրքերի հետ, առանձին եռանդով ձեռնարկեցին կողոպտելու և

¹ Տե՛ս «Լրաբեր» (Աստրախան), № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

ավերելու պարսկաբնակ և հայաբնակ գյուղերը Սոուջ-Բուլաղ, Ուղնի, Բարանդուզ և այլ գավառներում: Միաժամանակ, քրդերի առաջնորդները հայտարարում էին, թե իրենք կոչված են այդ վայրերում հաստատելու թուրք սուլթանի գերիշխանությունը¹:

Սալմաստի գավառի քուրդ ցեղապետերից ամենաազդեցիկը Բայազետ աղան էր, որն իր շուրջը համախմբելով նաև քրդական բազմաթիվ ցեղերի, ապստամբեց կառավարությունից դեմ և թուրքերի կողմն անցավ: Շատ չուտով նա կարողացավ պարտություն մատնել պարսից սարբազներին և նրանց դուրս մղել գավառի տարածքի մեծ մասից:

Սարսափահար փախչելով կովի դաշտից, սարբազներն ահաբեկման մեջ գցեցին նաև գավառի ողջ բնակչությունը: Հետապնդելով պարսից զորքի մնացորդներին, Բայազետ աղան մտավ Մոլլալար գյուղը, որը կապալով պատկանում էր հայ կալվածատեր, ուսասահպատակ Նազարբեկովին: Առաջ չարժվելով, քրդերի ասպատակիչ խմբերը մտան հարևան հինգ գյուղեր, կատարեցին սպանություններ, կողոպտեցին ու հրդեհեցին բնակավայրերը:

Այս անորոշ կացությունը մեծ սպառնալիքներ էր պարունակում պարսկահայության համար: Հնարավոր վտանգները քննություն էին առնվում կովկասահայ մամուլում, կուսակցական, հասարակական և կրոնական շրջանակներում:

Սալմաստի հայերի համար այդ ծանր պահին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմյանը, վախճանումից քիչ առաջ, աղերսագիր ուղարկեց Պարսկաստանի շահնշահ Մահմեդ Ալին: Ցավով արձանագրելով, որ Պարսկաստանը ենթարկված է օտարի հարձակման, որի հետևանքով տուժում է նաև Ատրպատականի հայությունը, Վեհափառ հայրապետը գրում էր. «Վերջին օրերին որոշ չարամիտ եւ սատանայասիրտ մարդիկ ցանկացան վրդովել խաղաղութիւնը Ատրպատականի սահմաններին մահմեդականների եւ հայոց միջեւ, որոնց սէրը եւ միաբանութիւնը Ձեր հովանաւորութեամբ արժանի է գովեստի: ... Յուսով

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

ենք, որ այսուհետեւ էլ նրանք առաւել սիրով եւ խաղաղութեամբ կ'ապրեն միմեանց հետ, է՛լ առաւել, քան առաջ, ի փառս Ձեր եւ ի սփոփանք մեր վշտացեալ սրտի: Եւ թող ամաչի սատանան, ու այլեւս երբեք չյանդգնի թշնամութեան որոմը գցել դարաւոր եղբայրական ազգերի միջեւ:

Ես, առաւել քան երբեւէ, ընդգծելով Ձեզ իմ և հաւատարիմ հօտի անկեղծ զգացմունքների երախտագիտութիւնը, իմ անձնական պարտքս եմ համարում վերառաքել Բարձրեալին իմ սրտի խորքից հայցածը, որպէսզի Ձեր վրայ օրըստօրէ ուժեղացնի իւր աստուածային ողորմութիւնը եւ շնորհքը եւ անսասան պահի եւ օրըստօրէ պայծառացնի երջանկասփիւռ գահը արքայից արքայի՝ ի մեծ ցնծութիւն բազմացեղ ժողովրդի Իրանի եւ ի փառս համայն Արայական Տան»¹:

Բայց կաթողիկոսի աղերսագիրը չէր կարող որևէ ազդեցութիւն ունենալ Սալմաստում ծավալվող իրադարձութիւնների վրա, որովհետեւ ինքը շահնշահն իսկ անկարող էր ունեցած հնարավորութիւններով զսպելու թուրք-քրդական միացյալ ուժերի ավերածութիւնները²: Մանավանդ քրդական ավազակախմբերի կատարած սրածուխյան ու կողոպուտի պայմաններում, նշված տարածքներում լիովին դադարել էին ապրանքների փոխադրութիւնը, հեռագրական հաղորդակցութիւնը և փոստի երթևեկութիւնը³:

Ծրագրած լինելով գրավել Սալմաստի գավառն ամբողջութեամբ, թուրքական հրամանատարութիւնը գաղտնի գործակալներ ուղարկեց նաև հարևան Չարա, Սոմա, Կոտուլ և այլ գավառամասերի քրդերի մոտ՝ նրանց ևս կազմակերպելու և Թեհրանի կառավարութեան դեմ հանելու համար: Այստեղ էլ հաջողվեց ազդել քրդերի վրա, գրգռել նրանց ավազակային բնազդները, նրանց կույր գործիք դարձնել թուրքերի ձեռքում:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի և նրա քուրդ աջակիցների հան-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 214:

² Տե՛ս «Ախուրեան», № 77, 15 դեկտեմբերի 1907 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 76, 12 դեկտեմբերի 1907 թ.:

դուզն գործողութիւնների հետևում Գերմանիան էր, որը Թուրքիայի ձեռքով իր շահերը հետապնդելով այդ կողմերում, փորձում էր անհնարին դարձնել Պարսկաստանի մասին անգլո-ռուսական համաձայնութիւնների իրագործումը: Այս դեպքում Գերմանիան վարվում էր ճիշտ այնպես, ինչպես Մարոկկոյի խնդրում: Սրանով նա ձգտում էր շեշտել իր միջազգային նշանակութիւնը, ցույց տալ, որ առանց իր մասնակցութեան կայացած համաձայնութիւններն արժեք ունենալ չեն կարող, մանավանդ որ Պարսկաստանի նկատմամբ հաջողած քաղաքական ակտը, որին հասել են Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը, անմիջական կերպով շոշափում էր իր մերձավոր շահերը:

Պարսկաստանի վրա Թուրքական հարձակումն ուղղված էր նաև Ռուսաստանի շահերի դեմ: Հենվելով Գերմանիայի աջակցութեան և քաջալերութեան վրա՝ Կ. Պոլիսը համոզված էր, որ Պարսկաստանն անգոր կլինի դիմադրելու, իսկ Ռուսաստանը, գլուխը խառը լինելով, չի համարձակվի պատերազմ հայտարարել:

Այդ ամենի կողքին զրկված էր գլխավոր նպատակը, այն է՝ տիրանալով Սալմաստ և Ուրմիա շրջանների բոլոր բնական ամրութիւններին, մի լայն ճեղք բացել և ճանապարհ հարթել դեպի Ատրպատական, ուր գերակայում էր Թուրք բնակչութիւնը, ապա շարժվել ու ավելի հեռվում գտնվող Թուրքալեզու տարածքներ գրավել¹:

Թուրքիան որևէ ուշադրութիւն չէր դարձնում Ռուսաստանի Հյուպատոսի պահանջների վրա: Ենթադրվում էր, որ պարսից հողերը գրավելու զրդում է Գերմանիան, որը վիրավորված անգլո-ռուսական համաձայնութիւնից, դրանով ուզում էր Ռուսաստանին պատերազմի մեջ քաշել²:

Սակայն Թուրքական կառավարութիւնը իր հնարավորութիւնները լավ չէր հաշվարկել: Մանավանդ Ռուսաստանը բնավ տրամադիր չէր կորուստներ ունենալ Պարսկաստանում: Պետեր-

¹ Տե՛ս *“Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)”*, под редакцией И. М. Бикермана), С.-Петербург, 1909, с. 52.

² Տե՛ս *«Ախուրեան»*, № 76, 12 դեկտեմբերի 1907 թ.:

բուրգը վաղուց աչք ուներ Ատրպատականի վրա. նա գրեթե ընտելացել էր այն մտքի հետ, որ այսօր չէ, վաղը այդ նահանգը, եթե ոչ իր ձեռքը, գոնե իր անմիջական տրամադրություն տակ է անցնելու: Այդ դեպքում՝ Թուրքիայի դեմ կանգնած կլինեք բնական ամրությունների մի երկար գիծ: Մասամբ նույն ուղի-մական նպատակով Ռուսաստանը մտադիր էր Զուլֆա հասած երկաթուղային գիծը դեպի Պարսկաստանի խորքերը շարունակել Թուրքիայի սահմանի երկայնքով՝ Ուրմիայի լճից արևմուտք ընկած տարածքներով:

Առաջխաղացումը չչարունակելու թուրքական կառավարու-թյան խոստումը խախտած համարելով, Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը Կ. Պոլսին սպառնացին հակաքայլեր ձեռնարկել, իսկ Պետերբուրգը նույնիսկ սպառնաց, որ եթե թուրքական զո-րամասերը մոտենան Ատրպատականին, ապա Ռուսաստանն ստիպված կլինի իր զորքերով խաղի մեջ մտնել:

Հակառակ իրենց կեղծ ու շինծու սպառնալիքներին, երկու գերտերությունները որոշակի գործողություններ չէին ձեռնարկում կանգնեցնելու թուրքերի առաջխաղացումը, իսկ վերջին-ներս նորանոր պատճառաբանություններ էին հորինում պարսկական հողերի հետագա զավթումն արդարացնելու համար:

Թուրքական զորքերի հրամանատար միրալայ Մեհմեդ բեյը և սպայախմբի կապիտան էմրուլլահ բեյը պաշտոնապես հայ-տարարեցին, թե իրենք հավատացած են, որ իրենց դեմ ունեն ոչ թե պարսկական զորքը, այլ պարսիկ և հայ Փիղայիներ, հետևաբար իրենք եկել են ջնջելու և ցրելու հատկապես նրանց*:

Թուրքական կառավարությունը տերություններին պատաս-խանում էր, թե իր զորքերը մտել են Պարսկաստանի այն տա-րածքները, որոնք վերածված են հայ հեղափոխական կենտրոն-ների, թե հայերի զինված խմբերը հիմնականում այդտեղից են մտնում Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգները և տեղի հայերին հանում կառավարության դեմ: Թուրքերը նաև շեշտում էին, որ ոչնչացնելով Ուրմիայի հայկական «զինվորական

* Թուրքական այդ տեսակետը եվրոպական մամուլի էջեր և դիվանագի-տական շրջաններ էր թափանցել:

կայանները», դրանով իսկ նպաստելու են հսկողության տակ վերցվելիք տարածքներում կայունություն հաստատմանը:

Պարսկական հողերի վրա թուրքական հարձակումը այդ նույն շարժառիթով էր բացատրում Մարսելի «Sémaphore» («Սեմաֆոր») թերթը, տպագրելով Կ. Պոլսի իր թղթակցի հոդվածը: «Այս մեջադէպը հետեւանք է Հայկական հարցի,- գրում էր հոդվածագիրը¹:- Հայերը թէպէտեւ Պարսկաստանում փոքրաթիւ են – մօտաւորապէս 70 հազար..., բայց գրաւում են մենաշնորհեալ դիրք... Սալմաստը եւ Ուրմիան նրանց գլխաւոր կայաններն են եւ յաջողութեամբ կարողանում են սահմանագլխից դէնք ու ռազմամթերք մտցնել թուրքահայ վիլայէթներ, որպէսզի նրանցով հայ գիւղացիները կարողանան իրենց պաշտպանել քրդերի եւ թուրքերի յարձակումներից... Իսկ վերջերս թուրք կառավարութիւնը լուր է առել իր տեղեկատու գործակալութիւնից, թէ Ուրմիայում հաստատուած «Հնչակեան» եւ «Դրօշակեան» կոմիտէները արշաւանք են պատրաստում թուրքիայի դէմ... Հէնց այդ է գլխաւոր պատճառը, որ թուրքերը Պարսկաստանի սահմանագլխին կանխարգելիչ միջոցներ են ձեռնարկում... գրաւումներ կատարելով»²:

Հողային գրավումներից գատ ելզըզի չարագործը նպատակ ուներ պարսիկներին վախեցնել և թույլ չտալ, որ իսլամական երկրում ազատական ռեժիմ հաստատվի: Չէ՞ որ նա մարդկային ամեն առաջադիմության թշնամի էր: Աբդուլ Համիդը շատ լավ գիտեր, թե հարեան իսլամական երկրում սահմանադրական հաջող շարժումները որքան մեծ նշանակություն կարող են ունենալ թուրքիայի իսլամական տարրերի վրա: Այդ իսկ տեսակետից անհրաժեշտ էր խառնակել այն արտաքին խաղաղությունը, որից օգտվելով, պարսիկ ընդդիմադիր տարրերն ուզում էին վերջացնել իրենց ներքին հաշիվները միապետության հետ: Պետք էր թուրք ժողովրդի առաջ ստորացնել պարսիկներին, որոնք իրենց ձգտումների իրականացմամբ կարող էին կենդանի

¹ Տե՛ս «Երկրի ձայնը», № 23, 4 նոյեմբերի 1907 թ.:

² «Սեմաֆոր»-ի հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Երկրի ձայնը», № 20, 14 հոկտեմբերի 1907 թ.:

օրինակ ծառայել նրա համար՝ որոշ բարոյական հեղինակու-
թյուն ձեռք բերելով նրա աչքում:

Սուլթանական կառավարութան համարձակությունն ավե-
լանում էր նրանով, որ այդ խնդրում բուն Պարսկաստանում նա
ունեւր գորեղ դաշնակից-մեղսակիցներ, ինչպես նույն ինքը՝ շահ
Մահմեդ Ալին իր կողմնակիցներով, պարսից ավատական իշ-
խանների ու բարձր հոգևորականների մի մասը: Ասում էին նույ-
նիսկ, որ Աբդուլ Համիդը հազարավոր ոսկիներ է շտայում
պարսկական սահմանադրութունը վիժեցնելու համար: Դրանով
էր նաև բացատրվում այն, որ պարսկական կառավարութունը
փաստորեն որևէ միջոցի էր դիմում՝ կանգնեցնելու թուրքական
ներխուժումը:

Պարսկաստանը թշնամու արշավանքը հետ մղելու կամ գոնե
կասեցնելու հնարավորություն չունեւր, իսկ նրա դիվանագիտու-
թյունն անգոր էր, որովհետև ուժ չունեւր իր թիկունքում: Ուս-
ները, միրզաները, անողոք ու մեղկ ավատատերերը ծծել էին
այդ գեղեցիկ երկրի կենսունակութունը, ջլատել նրա ուժերը՝
նրան դարձնելով փլփլված տուն, ուր քամին ներս էր խուժում
ամեն կողմից: Երկրի մակաբույծ տարրերի պաշտպան շահը և
նրա կառավարութունը ժողովրդի բազմաթիվ դիմումներին
ամեն անգամ պատասխանում էին, թե թուրք ու պարսիկ ան-
ձանցից ստեղծվելիք սահմանագծային հանձնախումբը խաղաղ
ճանապարհով ամեն ինչ կարգավորելու է: Այս պատասխանն
առաջ էր բերել մեծ հուզում ժողովրդի մեջ ու մեջլիսում, խոր
անվստահություն դեպի շահի բռնած դիրքը: Նույնիսկ կասկած
էր առաջացել, թե ինչ-որ գաղտնի համաձայնություն կա շահի
և թուրք սուլթանի միջև: Ընդհանուր համոզումն այն էր, որ շահի
համար գերադասելի է զրկվել երկրի տարածքի մի մասից՝ պահ-
պանելով իր վեհապետական իրավունքների ամբողջությունը,
քան պետութան տարածքային ամբողջութան պահպանման
գնով զրկվել այդ իրավունքների մի մասից:

ԱՌՃԱԿԱՏՄԱՆ ԽՈՐԱՑՈՒՄ ՇԱՀԻ ԵՎ ՄԵԶԼԻՍԻ ՄԻՋԵՎ

Անգլո-ռուսական համաձայնագիրը կյանքի կոչվեց այն ժամանակ, երբ Պարսկաստան խուժած թուրքական զորքը ֆերիկ (մարչալ) Մեհմեդ Ֆազլը փաշայի հրամանատարությունում շտապում էր տիրանալ Ատրպատական նահանգի սահմանամերձ, ռազմագիտական կարևոր նշանակություն ունեցող նորանոր տարածքներին:

Չնայած մեկը մյուսին հաջորդող դժբախտություններին՝ երկուների մեջ գտնվող Պարսկաստանում դեռ չէր մարել հուսո ճրագը, ժողովրդի մեջ դեռ վհատում չկար: Ընդհակառակը, այդ ծանրագույն պահին, Պարսկաստանի հեղափոխականներն ավելի զորեղ շեշտերով էին ժողովրդին մղում առաջ, դեպի գոհաբերություն՝ հանուն ընդհանուր հայրենիքի: Ճակատագրական պահն ամրապնդել էր երկրի տարբեր ազգերի համերաշխությունը: Պարսկաստանը մայր էր դարձել բոլորի՝ պարսիկների ու հայերի, քրդերի ու ասորիների համար, այդ օրերին գրում էր Թիֆլիսի «Վտակը»¹: Պարսիկները հատկապես ընդգծված եղբայրական վերաբերմունք ունեին հայերի նկատմամբ՝ նրանց հրավիրելով պաշտպան կանգնելու ընդհանուրի հայրենիքին: Մամուլը հայասիրական քարոզչություն էր մղում: Նույնիսկ հայաստաց «Հաբլ-ուլ-մեթինը» հայ ֆիդայիներին կոչ էր անում միանալու Պարսկաստանի ազատասեր եղբայրներին և համատեղ ուժերով երկրի սահմաններից դուրս շարտել թուրք ներխուժողներին: Պարսիկ հեղափոխականները գործուն բանակցությունների մեջ էին տեղի դաշնակցականների և հնչակյանների հետ:

Եթե պարսից սակավաթիվ զորամասերն անկարող եղան դիմադրելու երկիր ներխուժած թուրքական զորքին, ապա Ատրպատականի հայ և պարսիկ բնակիչները բնավ տրամադիր չէին համակերպվելու զավթիչների բռնազատումներին, իրենց ազգային արժանապատվության ոտնահարմանը: Նրանք զենքի

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 2, 3 հունվարի 1908 թ.:

դիմեցին պաշտպանելու իրենց ինչքն ու կյանքը: Կազմակերպվեցին կամավորների խմբեր, որպեսզի օգնեն Նոյի և Մակուի խանութայինների արանքում գտնվող Կարագիաղին գյուղում կենտրոնացած կառավարական զորամասին:

Բայց թշնամու դեմ առաջին ընդհարումն սպասված արդյունքը չտվեց: Թուրք սուրհանդակներն իրենց օգտին խաղի մեջ մտցրին Պարսկաստանի քրդերին: Քրդական մի աշիրեթ 1907 թ. հոկտեմբերի կեսերին իջավ սարերից և Ջորավա գյուղի մոտերքում ջարդեց պարսկական կանոնավոր զորամասին և հայ ու պարսիկ կամավորներին: Պարսկական ուժերի հրամանատար Միրզա Ջաֆարը գերի ընկավ:

Կովից հետո քրդերը կողոպտեցին հարևան և, առաջին հերթին, հայկական գյուղերը: Ավելի քան 300 պարսիկ և հայ խաղաղ գյուղացի սրի քաշվեց:

Այդ դեպքից հետո էլ ավելի խորացավ ժողովրդական գանգվածների դժգոհությունը: Ներխուժողների դեմ շահի ու կառավարության անզորությունն արագորեն ստվարացնում էր ընդդիմադիր սահմանադրական շարժման շարքերը:

Բայց երկիրն ինչպե՞ս կարող էր դիմադրել հարևանի լկտի ոտնձգությունը, եթե գանձատունը դատարկ էր այն աստիճան, որ շահը փող անգամ չունեիր սովորականի նման ամառանոց գնալու երկրի հյուսիսում: Միակ եկամուտն ստացվում էր մաքսերից, որոնց չուրջ 60%-ը տրամադրվում էր ռուսական փոխառությունների տոկոսների մարմանը և արտասահմանցի պաշտոնյաներին ոռճիկ տալուն:

Բահարիստան կոչվող պալատում նիստեր գումարող մեջլիսը վճռական քայլի դիմեց: Պարսից շահերի ծախսերը սովորաբար կազմում էին պետական եկամտի նշանակալի մասը: Այժմ օրենսդիր մարմինը երկրի համար մշակեց և հաստատեց օրինական բյուջե, որից մինչ այդ զուրկ էր կառավարությունը: Մահմանափակելով Մահմեդ Ալի շահի իրավասությունները, մեջլիսը նրան նշանակեց ոռճիկ՝ տարեկան 100.000 ֆունտ ստերլինգ (որը կազմում էր 2,5 միլիոն ֆրանկ կամ 500.000 թուման) չափով: Բայց մեջլիսը դրանով չբավականացավ և որոշում ընդունեց թոշակից զրկել 2000 ձրիակերի: Այդ ամենի շնորհիվ

գանձարանն ունեցավ մոտ 20 միլիոն ֆրանկի խնայողութիւնն¹:

Շահն սկզբում կարծել էր, թե այդ գումարն իրեն տրվում է իբրև «գրպանի ծախս»: Բայց երբ իմացավ, որ ինքը պարտավոր է այդ գումարով ծածկել իր բոլոր ծախսերը, այդ թվում՝ պահել շահական հարեմբ, պալատները, այգիները, խոհանոցը, ուղտերը, ջորիները և այլն, այդ ժամանակ նրա դժգոհութիւնն ամեն սահման անցավ: Նա հայտարարեց, որ ինքը չի ցանկանում ընդունել այդ գումարը և իր պալատը կպահի առանց մեջլիսի տված ողորմութեան: Բոլոր պալատականները դարձան մեջլիսի կատաղի թշնամիներ, որոնց լիակատար իրավունք տրվեց հայտնելու իրենց գայրույթը: Ավելին, շահի ջորեպանները, որոնց թիվը հարյուրների էր հասնում, սարսափահար արեցին մայրաքաղաք Թեհրանի բնակիչներին՝ սպառնալով կոտորած սարքել՝ սկսելով մեջլիսի անդամներից:

Վայնասուն բարձրացրին հանգուցյալ Նասրէդդին շահի այրիները, որոնք զրկվել էին իրենց թոշակի մի մասից: Նամակով դիմելով մեջլիսին, նրանք հիշեցնում էին, որ իրենք երբեմնի միապետի կանայք են և մեջլիսին վայել չէ այժմ, երբ արդեն սպիտակել են իրենց մազերը, զրկել ոռճիկից:

Այդ առթիվ մեջլիսում տաք վիճաբանութիւններ սկսվեցին: Պատգամավոր, պահպանողական Ասադոլլահ Միրզան հանդես եկավ նախկին շահի կանանց պաշտպանութեամբ, ասելով, որ Եվրոպայում արքայական ընտանիքներին պատկանող կանանց հարգում-պահում են ամուսինների մահից հետո: Դրան հակառակվելով, ձախակողմյան հոետորներից մեկը՝ Ադա Սեյիդ Հասան Թաղիզադեն, ասում էր, որ հարյուր միլիոնների հասնող բյուջեներով եվրոպական պետութիւններում թագավորն ունենում է մի կին, իսկ չնչին բյուջե ունեցող Պարսկաստանում ժողովուրդն ստիպված է ոռճիկ տալ դյուծիներով կանանց ու նրանց բազմաթիվ սերունդներին: Մի ուրիշ պատգամավոր նշում էր, որ հարուստ իշխանագուհիներն իրենց բազմաթիվ խորթ մայրերին կարող են պահել իրենց հաշվին: Պատգամա-

¹ «Դրօշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 174:

վորներին մեկն էլ ասում էր, որ շահի այրիներն ապրելու համար կարող են ծախել իրենց թանկագին դարձեցրած, այլ ոչ թե մեջլիսից պահանջել, որ իրենց համար հարկեր վերցնի խեղճ ու կրակ թշվառներից, օրինակ՝ Քիրմանի կամ Նորասանի նահանգների գյուղացիներից:

Պետութայան դատարկ գանձարանի վերջին գրոշները ծախսելու շահի և նրա պալատականների անհազ ձգտումը, թուրք-պարսկական սահմանագլխից ստացվող տազնապալի լուրերը, ռուս-բրիտանական համաձայնագրի՝ Պարսկաստանին վերաբերող կետերը երկրի մայրաքաղաք Թեհրանում մեծ ռուզումներ առաջ բերեցին:

Ջանգվածների դայրույթն արտահայտվեց շահի դեմ ուղղված հզոր ցույցերով, որոնց ամենաեռանդուն մասնակցություն էին ունենում «Իթթիհադի թալբան» («Իմաստություն որոնողների դաշնություն»), «Գանիչմենդան» («Գիտնականների դաշնություն») և ուրիշ նշանավոր անջումեններ: «Մենք այլևս անկախ չենք, այլ՝ անգլիացիների և ռուսների ստրուկներն ենք», «Լավ է մեռնել սեփական արյան լճերի մեջ, քան ապրել ռուսական կամ անգլիական հովանավորություն տակ» – այս և նման նշանախոսքեր էին կրում ցույցերի մասնակիցները:

Իրենց մանուկ սահմանադրության վրա արթուն հսկող հեղափոխականներն իբրև մեղսակից մեղադրում էին շահին, որ ջանում է տապալել ու անվանարկել մեջլիսի հեղինակությունը և վերահաստատել հին, ապերասան ռեժիմը:

Ժողովրդի մի մասն արդեն պահանջում էր գահընկեց անել շահին: Արքայական մղկիթում արտասանած ճառում իշխան Ամջադ օլ Մուլքն ասում էր. «Ով Թեհրանի ժողովուրդ, ներկայ դժբախտությունների պատճառն այն է, որ քեզ կառավարում է Մուլայի Ալի շահը: Եթէ կուզես ապրել երջանիկ հայրենիքի մէջ, վա՛ր առ այս ինքնակալը եւ նրա տեղը դի՛ր մէկ ուրիշին»¹:

Պարսիկ ժողովուրդը դժգոհ էր թուրքմեն Ղաջար ցեղին պատկանող իր արքայական ընտանիքից: Նա ուզում էր շահա-

¹ «Գրոջակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 174:

կան գահին զուտ պարսիկ առաջնորդ տեսնել¹: Բայց առայժմ այդ բանը հեշտ չէր անել:

Ննդիրը բարդանում էր նրանով, որ Պարսկաստանի հեղափոխական շարժումն ընթանում էր տարերային բռնկումներով և դեպքերն իրար էին հաջորդում որպես պահի պոթիկումներ՝ թեև միմյանց հետ կապված նպատակի ընդհանրությունը: Թիֆլիսի «Զանգակ» թերթը գրում էր.

«Պարսկական թէ՛ յեղափոխական եւ թէ՛ կոնտր-յեղափոխական ուժերին հաւասարապէս պակասում է կազմակերպւածութիւնը եւ դա անհնարին է դարձնում առաջուց պարզ հաշիւ նրանց իրական համա-յարաբերութիւնը: Ոչ միայն այդ, այլ եւ առայժմ դժարին է դարձնում մարտնչող ուժերից որեւէ մէկի գերակշռութիւնը կամ վճռական յաղթանակը, որովհետեւ ամեն մի յաջողութիւն կամ պարտութիւն դեռ եւս վերաբերում է կողմերի ցրւած, բաժանբաժան եւ ոչ համախմբւած ուժերին»²:

Չնայած դրան, դեպքերի զարգացման մեջ խոստումնալից նշաններ էին նկատվում, հեղափոխական տարրերի կազմակերպւածութիւնն օրավուր առաջադիմում էր: Դա նկատվում էր ոչ միայն Թավրիզի օրինակից, որտեղ բնակչությունն սկսել էր իսկական քաղաքացիական պատերազմ մղել միապետական հետադիմություն դեմ, այլև հայկական թերթերի հաղորդած տեղեկություններից, որոնք ապացույց էին այն բանի, որ պարսից հեղափոխականների մեջ զնալով ամրանում էր կազմակերպւած կովի անհրաժեշտություն գիտակցությունը: Հենց դա էր թոհչք, ուժ և կենսունակություն հաղորդում Պարսկաստանի հեղափոխական շարժմանը:

Պարսկաստանի տարածքներ մտած թշնամուն արժանի հակահարված չտալու իշխանությունների անկարողություն հիմնական պատճառն, այնուամենայնիվ, երկրի անկայուն դրությունն էր: «Հայրենիք» ամսագիրը այսպես է բնութագրել Պարսկաստանի ներքին կյանքը 1907 թվականին. «Երկիրը կոխի եւ սպանութեան թատերարենմ էր: Առնող-առնողի եւ զարնող-զարնողի

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 1 (205), նոյեմբեր, 1939, էջ 131-132:

² «Զանգակ» (Թիֆլիս), № 2, 8 Հուլիսի 1908 թ.:

էր: Ոչ մի հարցում ո'չ մէկ պատասխանատուութիւն: Ու՛վ որ տասր-քսան զինեալ մարդիկ կը հաւաքէր իր շուրջը՝ կ'արշաւէր հեռաւոր գիւղերուն վրայ, կը թալանէր, կը վառէր եւ կը սպաննէր: Երկրին մէջ ո'չ կանոնաւոր բանակ կար, ո'չ կազմակերպուած ոստիկանութիւն, ո'չ ալ ազդեցիկ ու խելացի կառավարութիւն»¹:

Իր հերթին, Պարսկաստանի վեհապետը զահին ընդդիմադիր ուժերի դեմ վճռական քայլերի դիմեց: Նա վերջնագիր ներկայացրեց մեջլիսին և պահանջեց. 1) Բաժանել օրենսդրական և գործադիր իշխանութիւնը, 2) Ընդունել շահի անառարկելի իրավունքը, որ առանց հաշի առնելու խորհրդարանի համաձայնութիւնը, լիազորութիւն ունի նշանակելու նախարար-նախագահ և նախարարներ, 3) Լուծարել անջումները:

Մեջլիսը կտրականապես մերժեց շահի պահանջը, որին հետեցին վերջինիս նոր հակաքայլերը: Կալանավորվեցին սահմանադրական շարժման մի շարք ղեկավարներ, այդ թվում՝ նախարար-նախագահը և մեջլիսի նախագահի երկու եղբայրները, որոնցից մեկը ներքին գործերի նախարարն էր, մյուսը՝ Շիրազի նահանգապետը: Զորքերով չրջապատվեց մեջլիսի շենքը: Թեհրանում պաշարողական դրութիւն հայտարարվեց: Պալատական շրջանները փորձեցին, որպես հակակշիռ հեղափոխական անջումներ, ստեղծել իրենց անջումներ՝ «Անջումն խիղմալթ» անունով, բայց հաջողութիւն չունեցան: Նրանց այնպես էլ չհաջողվեց «խակական ոռու մարդկանց» օրինակով ստեղծել «խակական պարսիկ մարդկանց» կազմակերպութիւնը:

Փողոցային հնարավոր անկարգութիւններից պաշտպանվելու համար օտարերկրյա ղեսպաններն ամրացրին իրենց ղեսպանատների մուտքերը և զինեցին պահակախմբերին: Գերմանիայի ղեսպանը խոստացավ վտանգի ղեպքում իր մոտ ապաստան տալ մեջլիսի նախագահին, որը նախկինում Բեռլինում ղեսպան էր եղել: Բրիտանական ղեսպանութիւնն իր կողմից հայտարարեց, որ պատրաստ է իր հովանավորութեան տակ առնելու խորհրդարանի մյուս անդամներին:

Կյանքի սովորական ընթացքը կանգ առավ: Փակվեց շու-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 1 (205), նոյեմբեր, 1939, էջ 132:

կան: Փողոցներով անցուղարձ էին անում հեծելագնդի և կազակների պահակախմբերը:

Քննության առնելով երկրի խառնակ վիճակը, մասնավորապես՝ շահի վերջնագրի հնարավոր անկանխատեսելի հետևանքները, մեջլիսը օտար պետությունների թեհրանում հավատարմագրված ներկայացուցիչներին ուղարկեց հայտարարությունմանիֆեստ, ուր ասված էր.

«Երբ պարսից կայսրութեան գործերն ընկան անյուսալի դրութեան մէջ, ժողովուրդը տեսաւ, որ իր միակ յոյսը սահմանադրական կառավարում հիմնելն է: Հանգուցեալ շահը երկրին շնորհեց սահմանադրութիւն, իսկ ներկայ գահակալն իր երդումով հաստատեց այն:

Բայց այն մարդիկ, որոնք բռնակալական կառավարման ձեւի ժամանակ սովորել են կեղեքել ժողովրդին, խաբեցին մեր երիտասարդ միապետին, նրան համոզելով, որ սահմանադրութիւնն է այն բոլոր արհաւիրքների պատճառը, որոնց մէջ ներկայումս յայտնուել է մեր հայրենիքը:

Ժողովուրդը երբեք ինքը չի խախտի խաղաղութիւնը, բայց նա մինչեւ իր արեան վերջին կաթիլը կպաշտպանի նուաճած այն բոլոր ազատութիւնները, որոնց դէմ դաւեր են լարում մեր կառավարութեան յետադէմ անդամները: Նա կկոտի իր միակ եւ վերջին յոյսի՝ սահմանադրութեան համար:

Սոյն մանիֆեստով պարսկական ժողովրդի ներկայացուցիչներն իրերի իսկական դրութեան մասին ի գիտութիւն են յայտնում օտար բոլոր պետութիւնների դեսպանութիւններին եւ առհասարակ թեհրանում ապրող բոլոր օտարերկրացիներին, յայտարարում են, որ Պարսկաստանի միապետը խախտել է իր ժողովրդի հետ կնքած դաշնագիրը:

Պարսիկ ժողովուրդը դիմում է աշխարհի բոլոր ազգերին, հաւատացած լինելով, որ նրանք կարտայայտեն իրենց բարեկամական զգացմունքները Պարսկաստանի 10 միլիոն ազգաբնակչութեանը եւ չարամիտ մարդկանց թոյլ չեն տայ ոտնատակ տալու նրա սրբազան իրաւունքները»¹:

¹ «Մշակ», № 186, 19 դեկտեմբերի 1907 թ.:

Մահմեդ Ալի շահի և մեջլիսի միջև գնալով խորացող հակասությունները և երկրում աստիճանաբար ընդլայնվող անկայունությունն անհանգստություն էին առաջացնում երկրում: Պարսկահայությունը նույնպես լավ բան չէր սպասում երկու կողմերի հավանական առճակատումից:

1907 թ. երկրորդ կեսից յուրատեսակ քաղաքական վիճակ էր ստեղծվել պարսկահայերի համար: Շահը և նրա կառավարությունը խորապես համոզված էին, որ ամեն քաղաքական վայրիվերումների ժամանակ երկրի ազգային փոքրամասնությունները՝ թուրքերը, քրդերը, ինչպես և հրեաներն ու քրիստոնյա ասորիներն ու հայերը չեն համարձակվի հանդես գալ գոյություն ունեցող կարգերի դեմ և անպայման կկանգնեն արքունիքի կողքին: Իրենց հերթին, սահմանադրականները կարծում էին, որ հայերը, որոնք հանդես էին բերում մեծ զուլչավորություն և սահմանադրական շարժմանը համարյա չէին մասնակցում, ի վերջո, իրենք նույնպես դուրս կգան չեզոք վիճակից և կմիանան իրենց:

ԷՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՍՏԻՃԱՆԱԲԱՐ ՄՏՆՈՒՄ Է ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՄԵԶ

Գնալով թափ առնող հակաշահական շարժման մեջ ընդգրկված պարսից սահմանադրականները, լինելով անձնագոհ հայրենապաշտներ, սակայն, անփորձ էին հասարակական և հեղափոխական շարժումների մեջ, թույլ էին մարտական և զինական առումներով, ուստի կարիք ունեին փորձառու խորհրդատուների և մարտական կազմակերպությունների գործուն ակցություն:

1907 թ. ամռան վերջերից սահմանադրական շարժման ղեկավարներն իրենց հայացքն ավելի ու ավելի հաճախ էին բևեռում հայոց վրա: Պարսկահայերի մեծ մասի համակրանքը սահմանադրականների կողմն էր: «Բայց այդ համակրանքը, - գրել է Միքայել Վարանդյանը, - բաւական ատեն կը մնար մտնջ, պղատունական. հայ ժողովուրդի յեղափոխական առաջնորդները կը

վարանէին կողմ բռնել ընդհանուր, արիւնոտ իրարանցումին մէջ: Վարանոտ էին, բնականաբար, Դաշնակցութեան կովկասեան մարմինները»: Իրենց կենտրոնների հրահանգով, Դաշնակցութեան և Հնչակի տեղի կազմակերպությունները շարունակում էին հայութեանը հորդորել՝ առայժմ չեզոքություն պահպանել անչեզոքներն:

Բայց 1907 թ. աշնանը ծավալվող բուռն իրադարձությունները հայկական ազգային հեղափոխական կուսակցություններին ստիպեցին վերանայել իրենց ռազմավարությունը սահմանադրական շարժման նկատմամբ:

«Օր աուր, անցքերու գահավէժ ընթացքի մէջ, աւելի եւ աւելի կը պարզուէր, որ չեզոքութիւնը հայոց համար անիրագործելի պատրանք մըն էր համատարած քառսին մէջ...»², - գրում էր Միքայել Վարանդյանը:

Որո՞նք էին հայերի մտքերում տեղի ունեցող աստիճանական բնաշրջման պատճառները. 1. Պարսկահայ գյուղացին մուսուլման տերերի ձեռքին նույնքան, եթե ոչ ավելի, հարստահարված էր ու զրկված, որքան պարսիկ և թուրք գյուղացիները: Սակավաթիվ հայ առևտրականներից մի քանիսն էին, որ զգալի կապիտալ ունեին: Միակ միսթարականն այն էր, որ քաղաքաբնակ հայերն ունեին ժամանակի չափանիշներով բավականին բարվոք դպրոցներ, որոնցում հայ մանուկներն ու պատանիները ստանում էին ոչ միայն կայուն գիտելիքներ, այլև հայեցի դաստիարակություն, 2. Երկրի հակահեղափոխական, հակասահմանադրական ուժերի զինված ջոկատները (չահսևաններ, կարափափախներ, զարաղաղցի ձիավորներ, ավազակաբարո թափառական քրդեր) և, առաջին հերթին, միապետական բանակն իրենց հարձակումների և պատժիչ արշավանքների ժամանակ անխնա կողոպտում էին հայկական գյուղերը, ահաբեկում հայ բնակչությունը, նրան սպառնում արյունալի ջարդերով, եթե չմիանա միապետականներին և պայքար չմղի սահմանադրա-

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմություն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 258:

² Տե՛ս նույն տեղում:

կանների դեմ, 3. Թուրքական զորքերի խուժումը Ուրմիա գավառից ներս, Սալմաստ քաղաքի գրավման հեռանկարը ոգեշնչել էր քուրդ ավազակաբարո տարրերին և նրանց ոտքի հանել գավառի հայոց դեմ: Վտանգվել էին այն բոլոր ճանապարհները, որոնցով Կովկասից 17 տարի շարունակ դաշնակցությունը օգնություն էր ցույց տվել և շարունակում էր ցույց տալ Վասպուրականին, Սասունին, Տարոնին՝ կազմակերպիչներով, քարոզիչներով, մարտիկներով, զենքով ու զինամթերքով: Պարսկական միապետական կառավարությունը ոչ միայն ի վիճակի չէր, այլև ցանկություն չուներ ներխուժող թուրքական զորքերին դուրս մղելու հայ հոծ բնակչություն ունեցող տարածքներից: Դրան հակառակ, մեջլիսը և սահմանադրական շարժումը, ամբողջությունամբ վերցրած, վճռական էին տրամադրված թուրքական գրավման զորքերի նկատմամբ և իրենց գլխավոր նպատակներից մեկը համարում էին նրանց դեմ զինված դիմադրություն կազմակերպելը և նրանց երկրից վտարելը, 4. Սահմանադրական շարժմանը աջակցելու համար Կովկասից Պարսկաստան էին գալիս գաղափարական անձինք և միանում սահմանադրականներին:

Ստեղծված պայմաններում, հայկական ազգային հեղափոխական կուսակցությունները չէին ուզում տևականորեն դիտողի դերում մնալ: Արդեն ակնհայտ էր, որ պարսից ազատագրական շարժման հաղթանակից էր կախված երկրում օսմանյան դավերի վիժումը և հայկական ազատագրական պայքարին բերելիք հետագա նպաստը: «Ազատ Պարսկաստանը ոչ միայն բարիք մըն էր պարսկահայոց համար, այլևս կոռուսն մը թրքահայ եւ կովկասահայ ժողովուրդին դատի համար»¹, – գրում էր Մ. Վարանդյանը:

Այսպես էին մտածում ՀՅ դաշնակցության պարսկահայ կազմակերպությունները, մասնավորաբար Թավրիզի (Վրեժի) կենտրոնական կոմիտեն, որն արդեն, սահմանադրականների նախաձեռնությամբ, գաղտնի հարաբերությունների մեջ էր մտել

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Հատ. Բ, Բ. հրատ., էջ 261:

նրանց հետ: «Պարսիկ յեղափոխականները,- նշել է Միքայել Վարանդյանը,- Թավրիզ եւ այլուր, կը դիմէին մերիններու խորհուրդներուն, վասն զի իրենք անփորձ էին, զուրկ՝ յեղափոխական աւանդութիւններէ, եւ, միւս կողմէն, մեծ համարում ու յարգանք ունէին Դաշնակցութեան նկատմամբ: Երբեմն նոյն իսկ չափազանցուած կարծիք՝ անոր ռազմավարութեան ու ռազմական ոյժերու մասին ... Այդպիսի կարծիք կազմեր էին մանաւանդ 1905-1906-ի կովկասեան հայ-թաթարական պատերազմէն ի վեր, երբ Դաշնակցութիւնը իրօք մեծ ոյժ ու կազմակերպական հմտութիւն երեւան բերաւ ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ»¹:

ՀՅԴ Կովկասի մարմինները, հաշվի առնելով կուսակցութեան Ատրպատականի կազմակերպութեան՝ ղեպի սահմանադրական շարժումը կողմնորոշելու սկսված գործընթացը, կանգնել էին պարզ ու հստակ քաղաքականութիւն որդեգրելու հրամայականի առջև. Դաշնակցութիւնը պե՞տք է մասնակցի Պարսկաստանի խմորվող հեղափոխական շարժմանը, թե՞ ոչ: Խնդիրը նուրբ էր ու ծանրակշիռ, նաև՝ շատ պատասխանատու:

Անելիքները որոշելու համար Թիֆլիսում հրավիրվեց ՀՅԴ Կովկասի չրջանային ժողով, որն ունեցավ միայն մեկ նիստ: Ներկա էին Արշակ Վոսադյանը, Սիմոն Զավարչյանը, Ավետիք Սահակյանը (Հայր Աբրահամ), Համո Օհանջանյանը, Զավախյանը, Ատրպատականի ներկայացուցիչը և ուրիշներ: Արևելյան բյուրոյի կողմից հանդես եկավ Ավ. Սահակյանը և քննարկման դրեց թուրք-պարսկական ընդհարման և այդ կապակցութեամբ հայպարսկական հարաբերությունների հարցերը: Միաժամանակ ներկաներին տեղեկացրեց, որ Պարսկաստան է ուղարկվել պատասխանատու ընկերներից մեկը, որը տեղում ուսումնասիրելով իրավիճակը, վերադառնալուց հետո բյուրոյին կներկայացնի համապատասխան ղեկույց, որից հետո միայն կուսակցութիւնը կվճռի իր անելիքները: Զեկուցողը նաև հայտնեց, որ Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը տարբեր տեղերից ստացել է բազ-

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 262:

մաթիվ դիմումներ, որոնց հեղինակները Պարսկաստան անցնելու և սահմանադրական շարժմանը միանալու ցանկություն են հայտնել: Չնայած կուսակցությունը դեռ չի կայացրել վերջնական վճիռ, ասում էր նա, բայց «մէկ բան պարզ է. մենք չենք կարող թողնել մեր ժողովուրդը անտէր, անզէն, անպաշտպան վիճակում»¹:

Ելույթ ունենալով, Ս. Զավարյանն ավելի հստակ հանդես եկավ պարսկական հեղափոխությունը հայերի մասնակցություն օգտին: «Եթէ մեծ բան էլ չկարենանք անել, - ասում էր նա, - գէթ կ'ամրապնդենք մեր համերաշխութեան կապը պարսիկ յեղափոխական տարրերի հետ»²:

Շրջանային ժողովում ելույթ ունեցողները հաճախ էին դիմում կուսակցության չորրորդ ընդհանուր ժողովի՝ Պարսկաստանի վերաբերյալ ընդունած որոշմանը, ուր ասված էր.

«Նկատելով որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնույթ ունեցող հասարակական խոշոր երեւոյթ թէ՛ Պարսկաստանի, թէ՛ Արեւելքի համար եւ գտնելով նրա տարածուիլն ու լայնանալը ցանկալի թէ՛ համամարդկային, թէ՛ հայկական տեսակէտից, ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին եւ անհատներին՝ բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացմանը, մտցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատագրական, ռամկավարական եւ աշխատաւորական ոգին, որը բղխում է Դաշնակցութեան ծրագրից»³:

Ժողովում արտահայտված տրամադրությունները դեռևս չէին նշանակում, թե Դաշնակցությունն արդեն պաշտոնապես լուծել է պարսկական հեղափոխությանն իր մասնակցություն հարցը: Թեև կուսակցության ղեկավարությունն մեծ մասը մասնակցության կողմ էր, բայց այդ նույն մեծամասնությունը չէր կարող հաշվի չառնել այն իրողությունը, որ կուսակցության

¹ Միքայէլ Վարանդեան, շ. 3. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 261:

² Նույն տեղում, էջ 261-262:

³ «Դրօշակ», № 5 (183), մայիս, 1907, էջ 76:

չարքերում մեծ թիվ էին կազմում նրանք, ովքեր պնդում էին բացարձակ չեզոքություն վրա:

Չնայած դրան, ՀՅԴ ղեկավար մարմինները 1907 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Պարսկաստան ուղարկեցին մի քանի գաղափարական երիտասարդների, այդ թվում՝ Սոֆիայի (Բուլղարիա) սպայական վարժարանն ավարտելուց հետո Կովկաս վերադարձած երիտասարդ սպա Գարեգին Նժդեհին: Գալով Ատրպատական, նրանք համալրում էին տեղի կազմակերպություն շարքերը, որում մեծ աշխատանք էին տանում նշանավոր գործիչներ Ստեփան Ստեփանյանը (Բալաջան), Մուրադ Խրիմյանը (Հակոբյան, Սերաստացի Մուրադ), Եփրեմ Դավթյանը, Ստեփան Թաղևոսյանը (Սամսոն) և ուրիշներ:

Իրերի կացությունը ծանոթանալու և ընդհանրապես երկրի պայմաններին հաղորդակից լինելու համար, Դաշնակցության վերին մարմինը Պարսկաստան է ճամփում կուսակցության երկու ներկայացուցիչների՝ Ստեփան Զորյանին (Ռոստոմ)՝ Թեհրան, Օննիկ Դերձակյանին (Արշակ Վոսմյան)՝ Թավրիզ¹:

Նշանակման վայր նախ հասնում է Վոսմյանը, որտեղ հանդիպումներ է ունենում քաղաքի սահմանադրական շարժման ներկայացուցիչների հետ, որից հետո ուղևորվում է Սալմաստ և Ուրմիա, ծանոթանում Ատրպատականի քաղաքական դրությունը, նահանգի հայ համայնքների կյանքին ու քաղաքական տրամադրություններին, ապա վերադառնում Թուրքահայաստան:

Դրանից հետո ՀՅԴ Արևելյան բյուրոն Թավրիզ է ուղարկում Արտաշես Մելքումյանին՝ կացությունն ուսումնասիրելու, շարժումների բնույթը պարզելու և կուսակցության մասնակցության անհրաժեշտության ղեպքում նրա չափը որոշելու համար:

Ինչպես Ա. Վոսմյանը, այնպես էլ Արտ. Մելքումյանը նպաստավոր գեկույցներ են ներկայացնում կուսակցության ղեկավարությունը²:

Վերջապես, Շվեյցարիայում գտնվող Ռոստոմը ընկերների հետ խորհրդակցելուց հետո, մեկնում է Բաքու, իսկ 1907 թ.

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (408), 1960, էջ 57:

² Տե՛ս Յովսէփ Յովհաննիսեան, Յուշեր, «Ապոլոն» հրատ., Երևան, 1995, էջ 166:

դեկտեմբերի 22-ին հասնում է Թեհրան¹: Պարսկաստանում նա մնում է մինչև 1909 թ. ապրիլը:

Թեհրանում եղած ժամանակ Ռոստոմին հենց սկզբից ընկերակցում էր տեղի նշանավոր դաշնակցական գործիչներից Հովսեփ Միրզայանը:

Առանց ժամանակ կորցնելու Ռոստոմը մայրաքաղաքում կապեր է հաստատում պարսիկ ազատականների ներկայացուցիչների հետ, մանրամասն տեղեկանում, որ Մահմեդ Ալի շահը տևաբար դավեր է նյութում սահմանադրութան դեմ՝ կազմել է տեղական սևհարյուրյակներ, հալածանքներ ու բռնություններ սկսել սահմանադրականների դեմ, բանտարկել է տալիս շարժման գործիչներին, որոնք խոչտանգվում են, տանջանքների ենթարկվում:

Թեհրանից գրած նամակով Ռոստոմը հետևյալ կերպ էր նկարագրում այնտեղ տիրող քաղաքական ծանր վիճակը. «Շահի կողմնակիցները շարունակում են գաղտնի դուրս լարել սահմանադրութեան դէմ: Կազմուել են տեղական սեւ հարիւրեակներ, որոնք տեոորի միջոցով ձգտում են ընկճել սահմանադրականներին: Իմ գալու երկրորդ օրը տեոորի ենթարկուեց, իր տան մէջ, սահմանադրական շարժման աջակից յայտնի հարուստ արբար Ֆրեյդունը՝ հենց Շահի մտերիմ սենեկապետի մարդկանց ձեռքով: Մի օր անց հրացանաձգութեան ենթարկուեց արտաքին գործոց նախարարը, նոյնպէս իր տան մէջ: Սա եւս յայտնի է իբր ջերմ սահմանադրական: Նրա հայրը Մուշիր Դովլէն էր, որ սաղորազամ եղած ժամանակ կարողացել էր համոզել Շահ Մոզաֆարէղդինին սահմանադրութիւնը ստորագրել: Մեջլիսի անդամները մշտական վախի մեջ էին. շատերը տանը չէին քնում. իրենց կողմից միջոցներ էին խորհում թէ՛ իրենց անձը եւ թէ՛ սահմանադրութիւնը ապահովելու համար»²:

Ահա՛ այս ծայրահեղ վտանգավոր իրավիճակում էր, որ Ռոստոմի ու սահմանադրականների միջև հանդիպումների արդյունքում որոշվեց պաշտոնական բանակցություններ սկսել:

¹ Տե՛ս Յովսէփ Յովհաննիսեան, Յուշեր, էջ 192:

² «Ռոստոմ», Պէյրուիթ, 1979, էջ 261:

Բանակցությունները Թեհրանում սկսվում են 1907 թ. դեկտեմբերի 30-ին մի կողմից՝ Ռոստոմի ու Հովսեփի Միրզայանի, մյուս կողմից՝ պարսիկ սահմանադրականների ղեկավարությունից ներկայացուցիչների միջև: Բանակցությունները տևում են վեց օր՝ մինչև 1908 թ. հունվարի 4-ը, որի ընթացքում տեղի է ունենում վեց նիստ (բացի 1908-ի հունվարի 1-ից):

Վեցօրյա այդ բանակցությունների ամեն նիստից հետո Ռոստոմը և Միրզայանը խորհրդակցում էին ուրիշ երեք ընկերների հետ, որոնք մինչև Ռոստոմի Թեհրան գալը Հովսեփի միջոցով հանդիպումներ էին ունեցել սահմանադրականների ներկայացուցիչների հետ: Դրանք էին՝ բժ. Տեր-Ստեփանյանը, Ալեքսան Թունյանը և Ալեք Զալալյանը, որոնք տեղական պայմաններին և պարսիկների հոգեբանությունը լավ ծանոթ էին:

Բանակցություններին պարսկական կողմից մասնակցում էին մեջլիսի փոխնախագահ Վոսուղ Դովլեն, մեջլիսի թավրիզյան պատգամավորներ՝ պետական խորհրդական Մոսթեշար Դովլեն, հեղափոխական անջումենների պարագլուխ Հաջի Միրզա Իբրահիմ աղան, մեջլիսի ամենաազդեցիկ ու կարող անդամներից Աղա Սեյիդ Հասան Թաղիզադեն, իրանական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ՝ Պարսկաստանի ամենահարուստը նկատված, երկրի դրամատան կապալառու, Թեհրանի վաճառականների կողմից պատգամավոր Հաջի Ամին օլ Զարբը, մեծահարուստ Հաջի Մոին օլ Թոջլարը, որը Հաջի Ամին օլ Զարբի հետ նկատվում էր սահմանադրականների ֆինանսական ուժը (գլխավորապես այս երկուսն էին հոգում շարժման ծախսերը):

Կազմված լինելով զանազան խավերից, այս գործիչները մեջլիսում ներկայացնում էին մի կուռ ամբողջություն, որն իր հեղինակությունը կարողանում էր ուզած ուղղությունը տալ գործերի ընթացքին: Այս խմբի հետ էին գործում Թեհրանի ամենահեղինակավոր հոգևոր պետերը՝ Աղա Սեյիդ Աբդուլլա և Աղա Սեյիդ Մոհամմեդ մուջտեհիդները*, որոնք համարվում էին

* Մուջտեհիդ - Ղուրանը մեկնաբանելու լիազորությամբ օժտված իսլամ հոգևորական:

սահմանադրություն ջերմ ջատագովներ և վայելում էին շիաների սրբազան քաղաքներից Նաջաֆի հոգևոր գերագույն պետերի վստահությունը¹:

Բանակցությունների ընթացքում քննարկվեց Հարցերի բավական լայն շրջանակ. 1) Շահի հետագա դավերի դեմ սահմանադրական նորմալ զարգացման ապահովման ուղղությամբ երկու կողմերի անելիքները, 2) Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զորքերին երկրի սահմաններից հեռացնելու խնդիրը, որի լուծման համար նախ ենթադրվում էր դիվանագիտական ճանապարհով թուլացնել թուրքերի դիրքերը, իսկ պատերազմի դեպքում՝ ձեռնարկել համատեղ միջոցներ՝ անհրաժեշտ զինվորական ուժերի պատրաստման ուղղությամբ, 3) Պարսկաստանի անկախությանը սպառնացող 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրի դեմ միջոցառումները, 4) ՀՅ դաշնակցությունն ինչպիսի՞ աջակցություն կարող է ցույց տալ սահմանադրականներին, 5) Իրենք՝ պարսիկները ի՞նչ օգնություն կամ դյուրություն կարող են ցույց տալ Դաշնակցությանը²:

Բանակցություններն անցնում էին ջերմ ու անկեղծ մթնոլորտում. նիստերի ընթացքում լինում էին միայն թեթև վիճաբանություններ, այն էլ՝ մտքերի պարզաբանման նպատակով:

Նիստերում բարձրացված Հարցերն ունեին հակաավատապետական և հակաիմպերիալիստական ուղղվածություն:

Հատկապես կարևոր էր անգլո-ռուսական համաձայնության դեմ միջոցառումների հարցը: Դա մեկ անգամ ևս ցույց էր տալիս, որ կապիտալիզմի ուղիով առաջին տարտամ քայլափոխներն անող, նոր ձևավորվող, երիտասարդ պարսկական բուրժուազիան ձգտում է հակադարձել երկրի նկատմամբ իմպերիալիստների դավադրությունը: Բանակցությունների ընթացքում պարսիկ պատգամավորները խնդիր առաջ քաշեցին, որպեսզի Դաշնակցությունը ջանքեր գործադրի իրենց երկրի վրա ռուս-անգլիական բռնադատման դեմ տրամադրելու Պարսկաստանի

¹ «Ռոստոմ», էջ 165:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 166:

նկատմամբ չեզոք դիրք ունեցող եվրոպական որևէ պետություն: Այդ առնչությունը նրանք ցանկություն հայտնեցին, որ Դաշնակցությունն առաջին հերթին չոչափի Ֆրանսիայի կառավարության տրամադրությունը՝ ակնկալելով նրանից փոխառություն ստանալը: Միաժամանակ, պարսիկ ազատականները գտնում էին, որ փոխառության հարցում Ֆրանսիային չահագրգռելու համար անհրաժեշտ է օգտվել այդ երկրի կառավարական շրջանների հետ լայն կապեր ունեցող և այդ պահին եվրոպայում գտնվող Մելքոն խանի և Հովհաննես խան Մասեհյանի օժանդակությունից¹:

Քննարկվեց Պարսկաստան-Բուլղարիա հակաթուրքական դաշինքի ստեղծման հնարավորության և այդ գործում ՀՅ դաշնակցության դերի հարցը:

Շատ կարևոր էր թուրքական ներխուժմանը հակահարված տալու հարցը, որն ուղղված էր ինչպես օսմանցի զավթիչների, այնպես էլ շահի կառավարության դավաճանական քաղաքականության դեմ: Ուստի բանակցությունների ընթացքում հիմնական հարցերից մեկը երկուստեք միմյանց աջակցելու հնարավորությունները պարզելն էր²:

Պարսկական կողմի ներկայացուցիչները հատկապես ուզում էին իմանալ, թե Դաշնակցությունն ինչպիսի՞ր ազմական օգնություն կարող է ցույց տալ սահմանադրականներին: Իր հերթին, հայկական կողմը ցանկացավ իմանալ, թե իրենք՝ պարսիկները, ինչպիսի՞ր գինվորական ուժեր ունեն պատերազմի դեպքում Թուրքիայի դեմ կռվելու համար: Պարսիկները պատասխանեցին, որ իրենք չեն վստահում իրենց բանակին և ամբողջ հույսը դրել են անկանոն զորքերի, հատկապես՝ շահսևան, դարադաղցի, լուրիստանցի և այլ տեղերի ձիավորների վրա, որ նաև հույս ունեն ապստամբեցնել Օսմանյան կայսրությունում, Բաղդադի մոտերքում բնակվող շիա ցեղերին: Հայ պատվիրակներն ասացին, որ անհնարին է անկանոն զորքերով կռվել լավ զին-

¹ Տե՛ս «Ռոստոմ», էջ 166:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 167, 168-169:

ված ու մարզված, հմուտ հրամանատարներ ունեցող Թուրքական կանոնավոր բանակի դեմ և որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է մարտունակ բանակ ստեղծել:

Պարսիկ սահմանադրականների ներկայացուցիչները խոստանում էին.

1) Հեղափոխություն հաղթանակից հետո ավելի լայնացնել այն իրավունքներն ու պարտականությունները, որ պարսկահայությունն ուներ իր ներքին, ազգային-մշակութային կյանքում, 2) Սալմաստի և շրջակա վայրերի պետական հողամասերից (խալրսե) բաժիններ հատկացնել Օսմանյան կայսրությունից Պարսկաստան փախած հայ գաղթականներին և նպաստել նրանց բնակեցմանը, 3) Ջերմ աջակցություն բերել զարկ տալու համերաշխ գործակցությունը հայ և իսլամ տարրերի միջև թե' Թուրքիայում և թե' Կովկասում, 4) Իրենց հավատարիմներից մեկին ուղարկել Կ. Պոլիս, որպեսզի այնտեղ գտնվող պարսիկ հեղափոխականներին կապի Դաշնակցություն տեղի անդամների հետ և նպաստի նրանց միջև համագործակցության հաստատմանը, 5) Պարսկաստանի ներսում ապահովել բոլոր պայմանները՝ Դաշնակցության զինված ուժերի փոխադրության համար, 6) Չխոչընդոտել արտասահմանից Պարսկաստան գեներալի ու զինամթերքի փոխադրմանը:

Իրենց հերթին, ՀՅ դաշնակցություն ներկայացուցիչները կուսակցության անունից հանձնառու դարձան. 1) Սահմանադրականների տրամադրության տակ ռազմական ղեկավարներ և հրահանգիչներ դնել, 2) Թուրքիայի հետ Պարսկաստանի պատերազմի դեպքում կուսակցության զինվորական ուժերով պարտիզանական կոիվներ մղել Թուրքական բանակի թիկունքում, 3) Սահմանադրական Պարսկաստանի օգտին լայն քարոզչություն անել Եվրոպայում, 4) Ուժերը ներածին չափով նպաստել գլուխ բերելու Պարսկաստան-Բուլղարիա դաշինքն ընդհանուր թշնամու՝ Օսմանյան պետության դեմ, 5) Ջանքեր գործադրել Պարսկաստանի կողմը զրավելու ֆրանսիական կառավարության համակրանքը, ինչպես նաև այդ երկրի կառավարությունից ստանալու փոխառություն, 6) Հեղափոխության նկատմամբ բացասաբար տրամադրված Մելքոն խանին և Արչակ խան

Գորոյանին մղել չեզոք դիրքի կամ, եթե հնարավոր է, մոտեցնել սահմանադրական շարժմանը, որի ջերմ ջատագովներինք էր Պարսկաստանի ամենախոշոր հայ գործիչը՝ Հովհաննես խան Մասեհյանը:

Հայկական կողմը մշտապես ընդգծում էր, որ պարսիկ ժողովուրդը վերջնականապես պետք է գտնի ինքզինքը, որ երկրի բոլոր ժողովուրդները, իսլամ թե քրիստոնյա, թե-թեի տված, ազատագրական մի բուռն շարժմամբ պարտավոր են իրենց ձեռքն առնել երկրի երեքուն ճակատագիրը և մղել նրան հիմնական բարենորոգման:

Ձեռք բերված համաձայնությունների մասին բանակցությունների վերջում կազմվեց համապատասխան արձանագրություն երկու լեզվով՝ պարսկերեն և ֆրանսերեն: Համաձայնագրի մեջ ամփոփված էին 12 հոդվածներ, որոնք բաժանված էին երկու մասի՝ անմիջական գործադրելի և թուրք-պարսկական պատերազմի դեպքում իրականացնելի: Բայց երբ եկավ փաստաթուղթն ստորագրելու պահը, բանակցությունների պարսկական կողմի պատվիրակները հրաժարվեցին ստորագրել, միաժամանակ հայտարարելով, որ սահմանադրականները ճշտորեն կկատարեն այն բոլոր պայմանավորվածությունները, որոնք ՀՅ դաշնակցություն հետ բանավոր ձեռք են բերվել վեցօրյա խորհրդակցություն թացքում:

Պարսիկ սահմանադրականների հետ վարած բանակցությունների մասին ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյին 1908 թ. հունվարի 10-ի թվով ուղարկած տեղեկագիր-նամակում Ռոստոմը գրում էր.

«Բանն այն է, որ բանակցողներն իրրեւ որոշ հասարակական եւ քաղաքական դիրք ունեցող անձինք՝ խոյս են տալիս ստորագրելու մի պայմանագիր, որ կնքուած է յեղափոխական կուսակցութեան ներկայացուցչի հետ: Ինչպէս երեւում է, նրանք կ'աշխատեն ստեղծել մի ուրիշ մարմին՝ նույնպէս յեղափոխական անունով, ուրիշ անձերից բաղկացած, գուցէ եւ ֆիկտիւ, որը մեզ հետ կը մտնի պաշտօնական յարաբերութեան մէջ: Իսկապէս՝ ստորագրութիւնը մեզ համար էլ ցանկալի չէր: Աչքի առաջ

ունենալով Շամի մարմնի* եւ մի քանի ընկերների տրամադրութիւնը, մեզ համար եւս անհրաժեշտ էր պայմանագիր չկազմել ոչ մի ստորագրութեամբ, այլ համաձայնութեան կէտերի իրագործումը թողնել իրերի ընթացքին»¹:

Բանակցությունների ավարտից հետո Դաշնակցությունը ձեռնարկեց իր հանձնառությունների կատարմանը:

Կուսակցությունն ամենից առաջ աշխատանքներ տարավ արտաքին ճակատում՝ Ֆրանսիայում: Օգտվելով երկրի քաղաքական գործիչների և հատկապես խորհրդարանի՝ իր բարեկամ պատգամավորների աջակցութունից, Դաշնակցությունը մեծ ջանքեր գործադրեց Ֆրանսիայի՝ Պարսկաստանին փոխառություն տրամադրելու համար: Նա կարողացավ այդ գործի մեջ ներգրավել նաև եվրոպական մամուլի մի շարք օրգանների՝ Պարսկաստանի հանդեպ համակրանք ստեղծելու ուղղությամբ: Կուսակցությունն ինչ-որ չափով հաջողեց իր առաքելության մեջ, բայց միայն բարոյականի սահմաններում: Գործնական արդյունք չեղավ, քանի որ ֆրանսիական կառավարությունը դաշնակից էր Ռուսաստանին և բարեկամ՝ Մեծ Բրիտանիային, որոնք էլ հենց մասնատում ու գաղութացնում էին Պարսկաստանը:

Կուսակցության Արևմտյան բյուրոյի հանձնարարութեամբ՝ ՀՅԴ Բուլղարիայի կենտրոնական կոմիտեն հարաբերության մեջ մտավ երկրի կառավարական շրջանների հետ՝ նպաստելու համար բուլղարա-պարսկական մերձեցմանը:

Կուսակցությունը ծրագրված ու կանոնավոր աշխատանք էր կատարում նաև ներքին ճակատում: ՀՅԴ Ատրպատականի կազմակերպության մարմինների ներկայացուցիչներն ու գործիչները երկրի տարբեր վայրերում սերտ կապեր էին հաստատում սահմանադրական շարժման ղեկավարների հետ, նրանց խորհուրդներ տալիս, գործունեության ուղեգծեր մատնանշում, երբեմն էլ զենք, ռազմամթերք և ռումբ տրամադրում՝ որոշ գոր-

* Սուսքը ՀՅԴ Վասպուրականի կենտրոնական կոմիտեի մասին է:

¹ «Ռոստոմ», էջ 164:

ծողություններ կատարելու համար: Դրանից բացի, քիչ թե չատ կրթված հայ և պարսիկ երիտասարդներից կազմվում էին խմբեր, որոնք զանգվածների մեջ քարոզչական աշխատանք էին տանում սահմանադրական շարժման օգտին:

Այսպիսով, 1908 թ. նախաշեմին, Պարսկաստանի մեջլիսն իր հռչակագրով և ՀՅ դաշնակցության հետ համաձայնություն է կազմակերպել վերանորոգչական շարժման գործիչների խումբն իր վճռական դիրքորոշմամբ, ժողովրդի անունից ազդարարում էին նոր կարգերի համար ճակատելու իրենց կամքն ու պատրաստակամությունը: Պարսից հեղափոխականները հույս ունեին, որ Պարսկաստանի ժողովուրդը գովելի հայրենասիրությամբ և անձնվեր հարատևությունով պիտի կարողանա կտրել ու անցնել պատմական ալեկոծ հանգրվանը՝ թուրքական վարձկան ավազակախմբերին դուրս վնդել երկրից, օտար ոտնձգություններից ու սադրանքներից պաշտպանել նրա ամբողջականությունն ու ինքնուրույնությունը, հայրենիքը դուրս բերել առաջադիմության և զարգացման ուղի:

Պայքարը դեռ առջևում էր, հեղափոխությունը հետամուտ էր իր նպատակին:

ԹՈՒՐԳ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐ ՍՈՈՒՋ-ԲՈՒԼԱՂԻ ՀԱՄԱՐ

Երբ Թեհրանում և նրա շրջակայքում քաղաքական դրությունը ծայրահեղորեն լարվել էր, այդ նույն ժամանակ նորից բորբոքվեց թուրք-պարսկական սահմանային վեճը Ատրպատականում:

1908 թ. հունվարի 3-ին 12.000 քուրդ աշիրեթ ձիավորներ ցեղապետերի առաջնորդությամբ հարձակում են գործում Իրանական Քուրդիստանի կենտրոն Սուլջ-Բուլաղի (Սովուջ-Բուլաղ) վրա, բայց հաջողություն չունենալով, չեն կարողանում մտնել քաղաք: Ատրպատականի գեներալ-նահանգապետ, հմուտ զորավար Ֆարման Ֆարմանը, լավ ուսումնասիրած լինելով քաղաքի դիրքերը, իր զորքը կենտրոնացնում է հարմար տեղերում: Պարսից զորքի քանակից երեք անգամ ավելի քրդերը

կրկին հարձակման են անցնում, բայց նորից անհաջողություն են կրում, ջախջախվում ու նահանջում¹:

Տեղեկանալով քրդերի կրած մեծ կորուստների մասին, Ատրպատական խուժած օսմանյան զորքերի հրամանատար ֆերիկ Մեհմեդ Ֆազլը փաշան նամակ է ուղարկում Ֆարմանին, որով սպառնում է, որ եթե սուննիների* հետ նա շարունակի այդպես վարվել, ապա ինքն ստիպված կլինի օգնել նրանց, և խորհուրդ է տալիս թողնել Սոուջ-Բուլաղը և հեռանալ Միանդոտը: Ֆարմանը պատասխանում է. «Իսկ ես քեզ խորհուրդ եմ տալիս չխառնուել մեր ներքին գործերին եւ կարգադրութիւններ չանել մեր երկրում. մեր ապստամբ հպատակների հետ ինչպէս վարուելը մեր գործն է»²:

Ջնայած քրդերի ունեցած անհաջողությանը (իսկ նրանք փաստորեն տնօրինում էին Սոուջ-Բուլաղի ողջ շրջակայքը), ճանապարհները բռնված էին նրանց զինյալներով: Քուրդ ցեղապետ Իբրահիմ աղայի ավագակախումբը 1908 թ. հունվարի առաջին տասնօրյակում հասցրել էր հրկիզել ու ամայացնել շրջակա բոլոր արքունի գյուղերը:

Թուրք փաշան հունվարի 9-ին 6 թիղանոթով և 600 ասկյարով Ֆասվայից գալիս և կանգ է առնում Սոուջ-Բուլաղից երկու մղոն հեռավորության վրա և ուժակոծելու սպառնալիքով Ֆարմանից պահանջում է թողնել քաղաքը³: Միաժամանակ նա հայտարարում է, թե մինչև Ջազատ գետն ընկած ողջ տարածքները պատկանում են թուրքերին: Օգնություն չստանալով, պարսկական զորքն ստիպված թողնում է Սոուջ-Բուլաղը և հունվարի 14-ին անվտանգ հասնում Միանդոտը⁴: Թուրք-քրդական միացյալ ուժերը մտնում են քաղաք:

Մինչև Սոուջ-Բուլաղը թողնելը Ֆարմանն իր մոտ է կանչում ոռուսահպատակ նազարբեկով հայ հարուստ ընտանիքի գոր-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թ. 26:

* Պարսկաստանի քրդերը հիմնականում սուննի մուսուլման են:

² «Մշակ», № 47, 1 մարտի 1908 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 15, 20 հունվարի 1908 թ.:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, № 17, 23 հունվարի 1908 թ.:

ծակատարին և նրա միջոցով այդ ընտանիքին պահ է տալիս զգալի թվով հրացաններ, ինչպես և զինամթերք՝ Սոուջ-Բուլազը վերագրավելուց հետո դրանք իրեն վերադարձնելու պայմանով:

Չցանկանալով ընկնել թուրքերի և քրդերի տիրապետության տակ, հայերը, թողնելով տունուտեղ, ընտանիքներով հեռացան Սոուջ-Բուլազից: Հարյուրավոր հայ կանայք ու երեխաներ, ոտաբոբիկ և հետիոտն, իրենց գլուխն ազատելու համար, ահագին ճանապարհ կտրելով, հասան Մարաղա:

Նույն ամսվա վերջերին թուրքական զորամասերը սահմանագլխից ներս էին մտել արդեն 60 կմ և մտադիր էին ձմեռել գավառի աղքատ ժողովրդի գյուղերում՝ նրա հաշվին:

Թուրքերի՝ Ասորպատականը գրավելու դրդապատճառներից մեկը տեղի հայ հեղափոխականներին այդտեղից դուրս մղելը կամ ոչնչացնելն էր¹: Նրանք նաև չէին հանդուրժում, որ հայերն աջակից են պարսիկներին, իսկ վերջիններս «չափից ավելի» հանդուրժող են հայերի նկատմամբ և անառարկելիորեն վստահում են նրանց:

Մեհմեդ Ֆազլի Սոուջ-Բուլազ մտնելու երրորդ օրը՝ 1908 թ. հունվարի 17-ին, քուրդ բեկզաղենները և ցեղապետերը, ինչպես՝ Շեյխ Ալիխանը (Շուջաա Մամալիք), Մահմեդ Հուսեյն խանը (Սարդար Մուքրե) և այլ կալվածատերեր նրան ուղարկում են հետևյալ խնդրագիրը.

«Ձերդ բարձր վսեմափայլությունն ուղիքի հողին զոհ լինենք. մեր սրտերի անհուն ուրախությունն ենք հայտնում, որ, գերեզման չմտած, բախտ ունեցանք տեսնել 30 տարուց ի վեր մեր անհամբերությունամբ սպասած բաղձանքի իրագործումը: Թող Ալլահը, կտրելով մեր և մեր կրոնակիցների կյանքից, այն պարգևի մեծ մարգարեի տեղապահ և իսլամի պաշտպան, արքաների արքա սուլթան Աբդուլ Համիդին, որի աշխարհակալության համար ցերեկ և գիշեր աղոթում ենք երեսանկյալ: Ինչպես մենք երջանկություն ունեցանք այս փրկարար օրը տեսնել, մեր որդիները, մեզանից ավելի բախտավոր լինելով, անպատճառ երջան-

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 94, 3 մայիսի 1908 թ.:

կուլթյուն կունենան մեր արեգակնափայլ խալիֆի աշխարհակալուլթյունը տեսնել, փառաբանել և պարծենալ նրանով բոլոր ազգուլթյունների մեջ՝ ի փառս իսլամի: Վստահ ենք, որ դուք, խոնարհ ծառաներիդ դրուլթյան մեջ մտնելով, մեր մինչև այսօր ձեզ չներկայանալու և ձեր ոտքը չհամբուրելու համար վշտացած չեք լինի: Որովհետև մինչև ձեր գալը մենք պարսկահպատակներ էինք և պարսկական աստիճանավորներ, ոռճիկ և կենսաթոշակ էինք ստանում պարսից կառավարուլթյունից, ուստի առ այժմ զգուշուլթյան համար որոշել ենք երեսանց մեզ չեզոք պահել՝ թեև մեր նպատակն է մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը թափել և ձեզ հետ լինել: Բայց մենք կարող ենք միանալ ձեզ հետ միայն այն ժամանակ, երբ դուք ձեր գորքով Միանդոսը ևս առնեք: Երեսանկյալ աղերսում ենք, որ քաջարի և աշխարհի փառք օսմանյան գորքով շուտով Միանդոսբի վրա գնաք, ջարդեք պարսից բանակը և տիրեք նրան: Մենք ևս, այս կողմից գրոհ տալով, կարող ենք պարսից բանակը երկու սրի մեջ դնել և ջարդել»:

Կարդալով այս խնդրագիրը, Մեհմեդ Ֆազլը փաշան, Բայիզ ադայի խորհրդով, քուրդ ցեղապետերին պատասխանում է, թե Միանդոսը առնելու գործը թողնում է իրենց՝ ցեղապետերին. եթե իրենց գրածը ձիշտ է, թող հանդես գան պարսից գորքի դեմ¹:

Ակամայից հարց է առաջանում, թե ինչու՞ թուրքական կառավարուլթյունը սահմանային այդ վեճը չէր հարուցել դրանից, ասենք, 5-10 տարի առաջ: Պատասխանը պարզ է. պարսից սահմանադրական ակտերը, երկրում ծավալվող ազատագրական շարժումը խորապես ազդում էին թուրքական միապետական վարչակարգի վրա: Մյուս կողմից, սեփական երկրի ներսում պարբերաբար տեղի ունեցող սոցիալական և հատկապես ազգային-ազատագրական ցնցումները թուրքաց կառավարուլթյանը մղում էին դեպի արտաքին քաղաքականուլթյան կոշտացում՝ զինված ընդհարումներ և խոչոր հակամարտուլթյուն՝ դրանց վրա կենտրոնացնելով օսմանյան հասարակուլթյան ուշադրուլթյունը: Եվ եթե հաշտուլթյամբ վերջանար Պարսկաս-

¹ «Մշակ», № 47, 1 մարտի 1908 թ.:

տանի հետ ունեցած սահմանային վեճը Ատրպատականում, ապա նա վաղը, միևնույնն է, ուրիշ պատճառ էր փնտրելու՝ նոր կոիվ առաջ բերելու համար:

Այս պայմաններում, Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը, որոնք կապված էին 1907 թ. օգոստոսի 18 (31)-ի դաշնագրով, նման էին երկու խենթապահների, որոնք դիվանագիտական միջոցներով ամեն կերպ աշխատում էին սանձահարել թուրքական կառավարության անմիտ ու վտանգավոր քայլերը: Թերևս այդ քայլերն այնքան հանդուգն ու անզուսպ չէին լինի, եթե թուրքաց կառավարության թիկունքում կանգնած չլինեին Գերմանիան ու Ավստրո-Հունգարիան: Այնպես որ, այդ արտաքին դրդիչ գործոնն ուրիշ թելադրիչ հանգամանքների հետ ավելի զորավոր էր դարձնում լայնածավալ պատերազմի հավանականությունը Օսմանյան տերության ու Պարսկաստանի միջև: Բայց Աբդուլ Համիդն, այնուամենայնիվ, երկյուղում էր այդպիսի պատերազմից, և հենց դա էր պատճառը, որ Ատրպատականի նահանգում թուրքական զորքերի առաջխաղացումը կատարվում էր անսովոր վարանումով, քայլ առ քայլ: Սուլթանը չէր բացառում, որ իր զորքերի արագ առաջխաղացման դեպքում Ռուսաստանը և Մեծ Բրիտանիան հանդես կգան Պարսկաստանի տարածքային ամբողջականության խախտման դեմ՝ գործադրելով դրանից բխող բոլոր միջոցները:

1908 թ. փետրվարի սկզբներից Ատրպատականի դրությունն օրեցօր ավելի վտանգավոր էր դառնում: Քրդական ասպատակությունները, որոնք քրոնիկ բնույթ էին ստացել այդ դժբախտ նահանգի համար, խոստանում էին գարնան ամիսներին ավելի լայն ծավալներ ընդունել:

Սալմաստի դաշտը և շրջակա լեռները հազիվ սկսել էին ազատագրվել ձյան շերտից, երբ քրդերը ձեռնարկեցին իրենց նոր «սխրագործություններին»: Թուրքերի դրդամամբ՝ նրանք հարվածներ էին հասցնում գավառի կենտրոնական գյուղերին, որոնց մեծ մասը հայաբնակ էր: Դրա պատճառներից մեկն այն էր, որ կարծում էին, թե հայերի գյուղերում ահազին հարստություններ են դիզված¹:

¹ Տե՛ս «Արաբեր», № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

Հանկարծակի խուժելով Սարամերկ հայկական գյուղը, քրդերը կողոպտում են ծայրամասի տները, սպանություններ կատարում: Ուշքի գալով, հայերը կովի են բռնվում: Թողնելով ավարի զգալի մասը և դիակներ, քրդերը փախչում են: Դրանից հետո նրանք հարձակվում են Բարանդուզի գավառի Բաբառու, Դարբառու և Սարգարութ հայ-ասորական գյուղերի վրա: 1000-ից ավելի հայ կանայք մերկ ու բոբիկ թափվում են Ուրմիա քաղաք: Տղամարդիկ, տևական դիմադրությունից հետո, երբ սպառվում է ռազմամթերքը, նահանջում են Ուրմիա՝ միանալով իրենց ընտանիքներին¹:

Ուրմիայի տեղացի հայությունը միջոց չուներ և անզոր էր անոքելու Սալմաստից փախած իր կողոպտված եղբայրների թշվառությունը: Ուստի Ատրպատականի տարբեր վայրերի, հատկապես Թավրիզի հայերն օգնություն են շտապում, ստեղծվում են սովյալներին օգնող հանձնախմբեր, որոնց հայթայթած միջոցները հասցվում են Ուրմիա²:

Քրդերին խրախուսող հանգամանքներից մեկը Պարսկաստանում տիրող ամենաթողություն պայմաններում Սալմաստում և հարակից գավառներում զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունների բացակայությունն էր: Այդ վայրերի պաշտպանությունը թողնված էր ժողովրդին՝ չրջապատի թշնամիներից իր անձն ու գույքը պաշտպանելու համար: Այլևս արտաքին օգնության հույս չունենալով, պարսիկ և հայ բնակչությունը եռանդով զինվում ու պատրաստվում էր ինքնապաշտպանության: Բնակչության զենքի ընդունակ մասին արգելված էր պանդըխտության գնալ: Այդ ճգնաժամային օրերին հայերի ու պարսիկների հարաբերությունները ավելի ջերմ ու բարեկամական էին դարձել: Երկու կողմերն իրենց փրկությունը տեսնում էին փոխադարձ եղբայրական աջակցության մեջ:

Ամբողջ գավառում վխտում էին թուրք լրտեսները, որոնք առանձին եռանդով տեղեկություններ էին հավաքում հայերի,

¹ Տե՛ս «Արաբեր», № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

նրանց ունեցած ուժի և մտադրությունների մասին¹:

Երբ թուրքական զորքը գրավել էր Սուլ-Բուլաղը, դրանից ոգեչնչված, Խոյի և չրջակա տարածքների քրդերը, որոնք ապատակում էին պարսկաբնակ գյուղերը, որոշեցին ուժգին մի հարվածով գրավել Խոյ քաղաքը և բոլոր պարսիկներին դուրս մղել այնտեղից:

Թուրք-պարսկական սահմանագլխի քրդական ցեղերի և պարսիկ բնակչության միջև երկար ժամանակից ի վեր շարունակվող արյունահեղ ընդհարումներին վերջ դնելու համար, Խոյի պարսիկների ներկայացուցչական մարմինը՝ անջումենը չկարողանալով ուրիշ միջոց գտնել՝ ՀՅ դաշնակցությունը դիմեց՝ խնդրելով նրա աջակցությունը:

Դաշնակցության տեղի կազմակերպությունը հանձն առավ միջամտել. նա իր մարդկանց ուղարկեց քրդերի մոտ: Բանակցությունները վերջացան հաջողությամբ: Դա դրացի ժողովուրդների միջև համերաշխության գաղափարի տարած մի փոքր, ժամանակավոր հաղթանակ էր, նաև պարսիկների չրջանում հայերի, մասնավորապես Դաշնակցության ունեցած հեղինակության ապացույցը: Այլապես՝ պարսիկները պետք պիտի չունենային դիմելու հայկական հեղափոխական կազմակերպությանը: «Հայրենիք» օրաթերթը գրում էր. «Մտացուած տեղեկութիւններու համաձայն, պարսիկ ամբողջ ժողովուրդին մեջ լատրամադրութիւն մը կը տիրէ դէպի «հայ ազնիւ դրացիները», որոնց կոչ կ'ընէ պարսիկ մամուլը՝ միանալ իրենց, վանելու համար ընդհանուրի թշնամին՝ պարսկական սահմաններէն»²:

Թուրքերը մտադիր չէին բավարարվել Ուրմիա լճից արևմուտք և հարավ ընկած պարսկական տարածքները ոտնակոխ անելով: Նրանց հեռահար նպատակը ողջ Ատրպատական նահանգի առավել խիտ թուրքալեզու բնակչություն ունեցող տարածքներում հակապարսկական ուժգին քարոզչություն մղելն էր: Նրանք հատկապես նպաստում էին զինավարժ, ռազ-

¹ Տե՛ս, «Լրագրեր», № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

² «Հայրենիք», № 5 (447), 1 փետրվարի 1908 թ.:

մատենչ ու կիսավայրենի լեռնական չահսեան թյուրքական ցեղերի զինմանն ու համախմբմանը՝ առաջիկա իրադարձութիւններում Օսմանյան կայսրութեան համար հինգերորդ լեզեոնի դեր կատարելու նպատակով:

Արդեն Սուլ-Բուլաղի և Ուոյի ղեկաբերի օրերին չահսեաններն իրենց վերաբերող մի շարք պահանջներ ներկայացրին կառավարութեանը, և, պատասխանի չսպասելով, ըմբոստացան: Օսմանյան թուրքերի դրդմամբ, նրանք այս անգամ ներկայացրին քաղաքական պահանջներ՝ ցրել անջումենները, վերացնել մեջլիսն ու սահմանադրութիւնը, որոնց մասին հեռավոր գաղափար անգամ չունեին: Լեռնականներն սկսեցին կողոպտել խաղաղ բնակչութեանը, սպանութիւններ կատարել պարսկաբնակ գյուղերում: Դա այն թուրքալեզու ցեղախումբն էր, որ քաջալերված իր «սխրագործութիւններով», ամիսներ հետո հարձակումներ էր գործելու սահմանագլխի վրա տեղակայված ռուսական զորամասերի վրա:

Ղարաղաղի գավառը Թուրքիայի ազդեցութեան տակ ընկնելը Կովկասի համար հզի էր իրական վտանգով: Հաստատվելով Ղարաղաղում, թուրքերն ամուր կապեր կհաստատեին տեղի մոլեռանդ մուսուլման թուրքալեզու ցեղերի հետ՝ նրանց իրենց ազդեցութեանը ենթարկելով: Թուրքիան այդ ցեղերին կնախապատրաստեր կարևոր դերակատարութեան, այն է՝ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի բռնկման դեպքում այդտեղից ներխուժել ռուսական Կովկասի թուրքաբնակ գավառներ:

Այդ ամենը Պետերբուրգին ստիպեց եռանդուն քայլերի դիմել: Ռուսական կառավարութեան սպառնալիքի տակ և Կ. Պոլսում ռուսաց ղեսպան Զինովևի կրկնակի ու համառ ջանքերի շնորհիվ Աբդուլ Համիդն սկսեց նահանջել: Սուլթանը թուրքապարսկական սահմանային վեճի ծագման մեղքը բարդեց Թեհրանում Թուրքիայի ղեսպան Շամսէդդինի և ղեսպանատան պաշտոնյաների վրա: Նա հատուկ իրադեով պաշտոնանկ արեց ղեսպանին և Բաթումում ընդհանուր հյուպատոս Ռեմզի բեյին ուղարկեց Թեհրան՝ որպէս գործերի հավատարմատար: Միաժամանակ, Փերիկ Մեհմեդ Ֆազլի փաշայի հրամանատարութեան ներքո գտնվող թուրքաց զորքերը հեռացան Սուլ-Բու-

լադից ու Միանդոսբից և Կենտրոնացան թուրքական տարածքի սահմանագլխում:

Իր հերթին, պարսից կառավարությունը որոշ քայլերի դիմեց՝ մի քանի թուրքամետ գործիչների պաշտոնանկ անելով: Դրանցից մեկը Կ. Պոլսում պարսից դեսպան Միրզա Ռեզա խան Արեֆուդդինն էր, որին պարսիկ ժողովուրդը համարում էր իր երկիր օսմանյան գորքի ներխուժման մեղավորներից մեկը¹:

Թուրքերի հեռանալուց հետո Ֆարման Ֆարմանն իր վաշտերով մտավ Սուլջ-Բուլաղ և այնտեղից քչեց քուրդ ցեղապետ Բայիզ ադայի հրոսակներին², որոնք, ճիշտ է, թուրքական գորքերի հեռանալուց հետո մի քիչ հանգստացել էին, բայց քաղաքում մնալու դեպքում կարող էին անախորժությունների պատճառ դառնալ: Ֆարման Ֆարմանի հետ Սուլջ-Բուլաղ մտավ պարսից շահզադե Իմամ Ղուլի Միրզան, որը նշանակվել էր քաղաքի ընդհանուր կառավարիչ ու դատավոր: Նրա հետ էին բազմաթիվ բեկզադեներ և խանզադեներ: Ֆարմանի հետ առաջիններից մեկը քաղաք մտավ նրա մերձավոր զինակիցներից՝ բարձրաստիճան զինվորական, հայազգի Ֆավիզ խան Սարհենգ Ենիկոլոպյանի գլխավորած 2000-անոց զորամասը³:

Թեև թուրքական գորքը կարծես քաշվում էր Ատրպատականից, բայց որևէ երաշխիք չկար, որ նա այդ նահանգը զավթելու նոր փորձեր չի անելու:

Ռուսաստանը մեծապես շահագրգռված էր Պարսկաստանի քաղաքական կայունությունը, բայց կայունություն՝ միապետական կարգերով: Ստոլիպինյան վարչակարգ իր երկրում հաստատած, հեղափոխությունների ռիսերիմ թշնամի ցարիզմը չէր կարողանում հաշտվել հարևան երկրում ընթացող հակամիապետական ժողովրդական շարժման հետ և սպասում էր հարմար պահի՝ Մահմեդ Ալի շահին, երկրի հակահեղափոխական ուժերին լայնածավալ աջակցություն ցույց տալով տապալելու մեջ-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 29, 6 փետրվարի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 328, թ. 26:

³ Նույն տեղում:

լիսը և ցրելու անջումենները: Քաղաքական կայունությունը Ռուսաստանին հնարավորություն կտար վերջնականապես ամրանալու Պարսկաստանում:

Այդ ռազմավարական ծրագրի իրականացման համար, ռուսական կառավարությունը, դեռ ժողովրդական շարժումն սկսվելուց առաջ, սկզբունքային դեր էր հատկացրել դեպի Պարսկաստանի խորքերը երկաթգիծ անցկացնելու ծրագրին: Բայց շարժումն սկսվելուց հետո հետաձգվել էր դրա իրագործումը:

Երևանից եկող գիծը Ջուղայի (Ջուլֆա) մոտ արդեն հասել էր Արաքսի ափը, այսինքն՝ պարսից սահմանը¹: Երկաթգծի չինարարությունը շարունակելու համար ռուսական կողմին մնացել էր լուծել մի քանի տեխնիկական և քաղաքական հարցեր: Երկաթգծի կառուցումը պետք է առաջ բերեր մեծ փոփոխություններ, կարելի է ասել՝ իսկական հեղաշրջում՝ հատկապես ռուս-պարսկական առևտրական գործերում:

Մինչ այդ Ռուսաստանից Պարսկաստան ներմուծվող և Պարսկաստանից Ռուսաստան արտահանվող ապրանքները մեծ մասամբ փոխադրվում էին Աստարայի վրայով: Այդ ուղիով ապրանքների տեղափոխությունը կատարվում էր շատ դանդաղ, երկու կողմերի վաճառականները չէին կարողանում իրենց դրամագլուխների շրջանառությունն արագացնել, ուստի մեծ վնասներ էին կրում: Երկաթուղու կառուցումից հետո ապրանքների տեղափոխությունը գլխավորապես կատարվելու էր Արաքսի վրայով, որն, անշուշտ, թե՛ ռուս և թե՛ իրանցի առևտրականների համար երաշխավորելու էր դրամագլուխների արագ շրջանառություն, հետևապես՝ մեծ եկամուտներ: Դրանից բացի, երկաթուղին քաղաքակրթական կարևոր դեր էր ունենալու Պարսկաստանի համար, իսկ Ռուսաստանի համար՝ ռազմագիտական խոշոր նշանակություն:

Ռուսաստանյան ափից Արաքսի վրայով երկաթգծի շարունակությունը չէր կարող սկսվել պարսից երկրում տիրող անկայուն, անկանխատեսելի, շարունակ խորացող վիճակի պատճառով:

¹ «Մշակ», № 46, 29 փետրվարի 1908 թ.:

1908 թ. փետրվարի 15-ին, ցերեկը, Թեհրանում երկու ուսմբի Հարվածով մահափորձ կատարվեց Մահմեդ Ալի շահի դեմ, բայց նա անվնաս մնաց¹: Ահաբեկչությունը Հարուցեց բռնարարքների նոր ալիք, տեղի ունեցան լայնածավալ խուզարկություններ ու զանգվածային ձերբակալություններ²:

Մարտի 30-ին թյուրքալեզու լեռնականների մի բազմաքանակ ավազակախումբ պարսկական կողմից Հարձակում գործեց Լենքորանի ուղղությամբ: Անցնելով սահմանը, ավազակները փորձեցին գրավել սահմանամերձ Բելոսուարի բնակավայրը: Ռուս սահմանապահների և սահմանախախտների միջև սկսված հրացանաձգության հետևանքով սպանվեցին ուղեկալի հրամանատար Դվոյեգլազովը և չորս սահմանապահ, ուրիշ հինգ սահմանապահներ հրազենային վերքեր ստացան: Ռուսական պատժիչ արշավախմբերը Լենքորանի կողմից գործողություններ ձեռնարկեցին, մտան Պարսկաստանի տարածք և ավերեցին մի շարք գյուղեր: Ամրանալով գրաված մարտահենադաշտում (ՍԼԱՎԱՅՄ), ռուսական զորամասերն սկսեցին կամաց-կամաց առաջանալ³:

Պարսկաստան ռուսական զորքերի մուտքը մեծ դժգոհություն առաջ բերեց երկրում: Մեջլիսի պատգամավորները համարում էին, որ Ռուսաստանը բացարձակ Հարձակման է անցել իրենց երկրի դեմ: Անջումեններում վճռական կռվի կոչեր էին արվում, առաջադիմական մամուլի օրգանները նույնպես հանդես էին գալիս ռուսական զորքերի ճանապարհը փակելու կոչերով:

Մյուս կողմից, մեջլիսում և կառավարություն մեջ բողոքներ էին հնչում թուրքերի դեմ, որոնք չէին ուզում հեռանալ պարսկական հողերից:

1908 թ. մարտի վերջերին Թեհրանի կառավարությունը Կ. Պոլսի իր դեսպանի միջոցով վերջնազիր ներկայացրեց Բարձր Դռանը, որ թուրք-պարսկական սահմանը խախտած օսմանյան

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 6 (412), Հունիս, 1960, էջ 72:

² Տե՛ս «Մշակ», № 39, 18 փետրվարի 1908 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 75, 4 ապրիլի 1908 թ.:

գորքի հրամանատարությունն ամեն կերպ խրախուսում է սահմանի երկու կողմերի քուրդ ցեղերին և նրանց կովի մղում պարսից կառավարական գորքերի և խաղաղ բնակչությունը դեմ: Վերջնագրում ասվում էր, որ պարսկական կառավարությունը մտադիր է ռազմական գործողություններով պատժել քրդերին և կարծում է, որ թուրքական կողմը նրանց պաշտպանելուց ձեռնպահ կմնա:

Ստանալով Թեհրանի վերջնագիրը, Բարձր Դուռը պատասխանեց, որ թուրք զինվորական պաշտոնյաները չեն հովանավորում քուրդ ավազակներին¹: Սուլթանի կառավարությունը նաև հավաստիացնում էր, որ շատ շուտով հրաման կարձակվի Վանում տեղակայված գորաբաժնի հրամանատարին, որով խստիվ կարգելվի պարսկական սահմանի խախտումը և քրդական շարժումներին աջակցելը: Նաև տեղեկացվում էր, որ պարսկական սահմանի վրա գտնվող թուրքական գորքերի թիվը մեծապես կրճատվելու է²:

Բայց Բարձր Դուռն պատասխանը խաբկանք էր, քանի որ նույն ժամանակ Տիգրանակերտում, Վանում, Բաղեշում, Կարինում և այլ տեղերում զենքի տակ էին կանչվում ռեզիֆները (պահեստի զինվորներ): Ինչպես նշվել է վերը, 1908 թ. գարնանը թուրքիան մտադիր էր պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ, որի դեպքում, բնականաբար, հարվածի տակ էր ընկնելու նաև ռուսական ազդեցություն գոտում գտնվող Ատրպատականը:

Թուրքական կառավարության այդ մտադրություն և սպասվելիք գորահավաքի դեմ ցույցեր էին սկսվել նշված վայրերում: Բնակչության մեջ ահազին թվով տարածվում էին երիտթուրքերի հրատարակած թուուցիկները, որոնցով ժողովրդին բացատրվում էր, որ պատերազմը կորստաբեր է լինելու Օսմանյան կայսրության համար:

Այն բանից հետո, երբ թուրքական կառավարությունը խոհեմ գտնվեց և այդ ժամանակ հրաժարվեց Ռուսաստանի դեմ

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 28, 26 ապրիլի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Լրաբեր», № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

պատերազմելու մտադրությունից, կրկին լարվեց դրուժյունը թուրք-պարսկական սահմանագլխին: Հակառակ Բարձր Դուռնի Հավաստիացումներին, թուրքական նորանոր զորամասեր ուղղություն վերցրեցին դեպի այդ սահմանագլուխը:

ՄԵԶԼԻՍՈՒՄ ՀԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

1908 թ. ապրիլի կեսերին Ատրպատականի նոր կառավարիչ նշանակվեց Պարսկաստանի ամենազարգացած պետական գործիչներից Մուխբիր Սալթանեն, որը երկար տարիներ ապրել էր Եվրոպայում, տիրապետում էր գերմաներենին և ֆրանսերենին:

Գալով Թավրիզ, նոր նահանգապետը քաղաքի բնակիչներին կողմից ընդունվեց չեզոքությամբ. ոմանք նրա նշանակումը հաջող էին համարում, ուրիշները գտնում էին, որ լինելով շահի մերձավորներից, նա հազիվ թե կարողանա լուրջ փոփոխություններ մտցնել նահանգի բնակիչների կյանքում, պայքարել կաշառակերություն և այլ չարիքների դեմ, խաղաղ բնակիչներին պաշտպանել սնկի նման աճող ավազակախմբերի ասպատակություններից, գոնե մեղմել կողոպուտներն ու սպանությունները:

Նահանգապետ Մուխբիր Սալթանեն ապրիլի 29-ին ընդունեց հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ Ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանին, երկար ու սիրալիր զրույց ունեցավ նրա հետ: Զրույցի ընթացքում առաջնորդը նահանգապետի առջև բարձրացրեց հայ համայնքին հուզող մի շարք հարցեր, և, առաջին հերթին, Ատրպատականի հայկական թեմի դպրոցներին աջակցություն ցույց տալու անհրաժեշտության հարցը: Մուխբիր Սալթանեն պատրաստակամություն հայտնեց չխնայել իր աջակցությունը հատկապես Թավրիզի հայոց կենտրոնական դպրոցին¹: Կարապետ վարդապետն այնուհետև բարձրացրեց մեջլիսում հայ պատգա-

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 33, 14 մայիսի 1908 թ.:

մավորներ ունենալու չարչրկված խնդիրը*։ Նա տեղեկացրեց, որ դեռ 1908 թ. Հունվարին Պարսկա-Հնդկաստանի Հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ Բագրատ վրդ. Վարդազարյանը պաշտոնական գրությամբ դիմել է մեջլիսի նախագահին՝ թույլատրելու պարսկահայ ժողովրդին այնտեղ ունենալու երկու պատգամավոր¹։ Բացի մեջլիսի նախագահից, նա նամակներ է ուղարկել նաև 15 ազդեցիկ պատգամավորների։ Այդ դիմումի առիթով մեջլիսում մայիսի սկզբներին մտքերի փոխանակում է եղել, որի նյութերն ամբողջովին տպագրվել են «Մեջլիս» տեղեկագրում։ Բայց պատգամավորները բավարարվել են այդքանով և հարցը մնացել է առկախ։ Դրանից հետո էլ Բագրատ վարդապետը երկրորդ անգամ դիմել է մեջլիսին և խնդրել փութացնել խնդրի լուծումը²։ Նահանգապետին պատմելով այդ ամենի մասին, առաջնորդը նրան խնդրեց միջամտել գործին։

Մուխրի Սալթանեն խոստացավ հարցը բարձրացնել երկրի խորհրդարանի ղեկավարության առաջ, ինչպես նաև առաջնորդին Հուսազրեց, որ ընդհանրապես ինքն իր ուշադրության կենտրոնում է պահելու հայերին, նրանց անվտանգության ապահովման հարցերը, հատկապես հոգ է տանելու նահանգի հայկական դպրոցների նկատմամբ, հովանավորելու է հայ առևտրականներին և այլն³։

Մենք որոշակի տվյալներ չունենք, որոնք հիմք տալին պնդելու, թե Ատրպատականի նոր նահանգապետը մեջլիսում հայ պատգամավորների խնդիրը պաշտոնապես բարձրացրե՞լ է Թեհրանի առջև, բայց այն հանգամանքը, որ 1908 թ. մայիսի

* Դրանից մի քանի ամիս առաջ, 1907 թ. Հունիսին, Թեհրանի անջումներ քննություն էր առել մի օրինագիծ, որի համաձայն՝ պարսկահայերը և երկրի մյուս ոչ-խալամ տարրերը (հրեաներ, գաղթող Ջրաղաշտի հետևորդներ և այլք) պետք է զրկվեին օրենքի առաջ հավասար իրավունքներ վայելելուց։ Երկար վիճաբանություններից հետո, օրինագծի քննարկումը հետաձգվել էր անորոշ ժամանակով (տե՛ս «Ախուրեան», № 42, 30 Հունիսի 1907 թ.):

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 13, թթ. 11-ի շրջերեսը և 12:

² Տե՛ս «Մշակ», № 121, 7 Հունիսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 102, 11 մայիսի 1908 թ.:

կեսերից հարցն սկսել էր շրջանառվել մեջլիսում, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդպես էլ եղել է:

«Մշակը» Նոր Զուղայի «Լրաբեր» թերթից արտատպել էր մի հոդված, որը նվիրված էր պարսկական խորհրդարանում այդ օրերին ծավալված քննարկումներին՝ այնտեղ հայ պատգամավոր ունենալու հարցի շուրջ:

Հարցի քննարկման ժամանակ հանդես է եկել 15 հոգի¹:

Քննարկման ժամանակ կարծիք էր հայտնվել, որ խորհրդարանում հայերին կարելի է տալ մի պատգամավորական տեղ, բայց ընտրվելուց հետո պատգամավորը պետք է ուղարկվի գավառական անջումենն այն գավառի, ուր կա հոծ հայ բնակչություն: Ոմանք այդ առաջարկը խտրականություն էին համարում և գտնում, որ պարսկահայությունը և Պարսկաստանի հրեությունը երկրի հնագույն ազգերից են և նրանց մեկական ներկայացուցիչները մեջլիսում պետք է ունենան բոլոր պատգամավորների հետ հավասար իրավունքներ: Իսկ պատգամավոր Ասադոլլահ Միրզան գտնում էր, որ հայերի թիվը Պարսկաստանում 80-100 հազար է, ուստի նրանք կարող են նույնիսկ երկու պատգամավոր ունենալ, քանզի մեկ պատգամավորի ձայնատուների թիվը 50.000 է: Նա շեշտում էր, որ «հայ հասարակությունը վաճառականական եւ ուրիշ գործերում իր ջանքերը չի խնայել եւ պատրաստ է եղել ամէն տեսակ ծառայութիւններ մատուցել պետութեանն ու ազգութեանը»²:

Աղա Սեյիդ Հասան Թաղիզադեն իր ելույթում պատգամավորներին տեղեկացնում էր, որ վերջերս Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ապրող հայերից մեջլիսում ստացվել է մի նամակ, որով նրանք իրենց ջերմ զգացմունքներն են արտահայտում Պարսկաստանի նկատմամբ և պատրաստակամություն հայտնում, որ եթե հարկը պահանջի, իրենք 1000 հոգով, ԱՄՆ-ի զինվորական տարազով և 10 թնդանոթով կգան և անձնագոհություններ կպաշտպանեն երկրի զանազան սահմանագլուխները: Մի՞թե այս ազգին կարելի է մերժել գոնե մեկ պատ-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 137, 25 Հունիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

գամավոր ունենալ մեջլիսում,- հարցադրում էր Թաղիզադեն¹:

Հաջի Սեյիդ Նասրոլլահն իր ելույթում անդրադառնալով նշված նամակին՝ ասում էր. «Այո՛, նամակի բովանդակությունն այդպիսին է, ինչպես այստեղ ներկայացուցեց: Յիրաւի, առաջարկում է չափազանց կարելոր աջակցություն: Չնայած մենք այսօր, փանոք Աստծոյ, դեռ կարիք չենք զգում այդ օգնութեանը, բայց նամակը ուրախութիւն է պատճառում մեզ»²:

Ելույթ ունեցող համարյա բոլոր պատգամավորները համերաշխորեն առաջարկեցին խորհրդարանի հաջորդ ընտրություններից առաջ հայերին պատգամավորական մեկ տեղ հատկացնել:

Պարսկահայերը ուշի-ուշով հետևում էին զարգացող դեպքերին: Հայերի հմայքը հետզհետե ավելի էր մեծանում պարսիկ ժողովրդի մեջ: Պարսիկ հեղափոխականները համոզված էին, որ հայկական ազգային հեղափոխական երկու կազմակերպությունները՝ Հնչակն ու Դաշնակցությունն իրենց հետ են, իսկ կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր բարեկամական հարաբերություններով չեզոքացնել հայերին:

Այդ վերաբերմունքն ավելի նկատելի էր գավառներում: Նույնիսկ կիսավայրենի լեռնական ցեղերը սիրալիք էին հայերի նկատմամբ:

Շահին ու կառավարությանը սատարող ցեղերն իրենց ներկայացուցիչների միջոցով հորդորում էին հատկապես Դաշնակցությանը, երբեմն էլ խնդրում, որ նա չմիանա հակակառավարական ուժերին: «Թող հայ ֆիդայիները չխառնուեն, մենք կարող ենք մեր սահմանադրականներին խելքի բերել»³, - ասում էին չահի կողմնակիցները:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 137, 25 հունիսի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

³ «Հայրենիք», № 6 (412), հունիս, 1960, էջ 71-72:

ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՆՈՐ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

1908 թ. մայիսի վերջերին Թուրքական զորքերը, խախտելով Թուրք-պարսկական սահմանը, կրկին ներխուժեցին Ատրպատական: Զորքերի կազմում հաշվվում էր 17 գումարտակ, հեծելազորային մի խմբավորում և 10 թնդանոթ:

Սահմանն անցնելուց հետո Թուրքական զորքը Ուրմիայից հյուսիս ահազին տարածություն գրավեց: Որոշ կանգառից հետո զորքը հետագա օրերին առաջ էր շարժվում դանդաղ՝ սպասելով պարսիկ կառավարություն և ռուսների արձագանքին:

Պարսից կառավարությունն ուղղակի անզոր էր ընդդիմանալու Թուրքական ոտնձգություններին, քանի որ նա ավելի շատ զբաղված էր երկրում ծայր առած ներքին ընդվզումները ճնշելով և մեջլիսի իրավունքները սահմանափակելու հոգսերով, ուստի արտաքին թշնամու դեմ լուրջ միջոցներ ձեռնարկելու համար չունեւր ո՛չ ժամանակ և ո՛չ էլ հնարավորություններ:

Թուրքական նոր ներխուժումը Ատրպատականի հայերի համար մեծ վտանգ էր ստեղծել: Դա ամենից առաջ փորձանք էր Սալմաստի և Ուրմիայի հայ բնակչության համար, որն երկյուղի և հուսահատության օրեր էր ապրում:

Թուրքական զորամասերի առաջապահ գումարտակը հունիսի 7-ին հասավ Ձեհրի Ղալա (Ճարա)՝ Սալմաստից 10-15 վերստ հեռավորության վրա: Իսկ դա նշանակում էր, որ Թուրքերի հետագա առաջխաղացման ճանապարհին հիմնականում հայկական գյուղեր էին:

Լուսավորչական հայերը, ոչ առանց հիմքի, ասում էին, թե Ատրպատականի բոլոր կաթոլիկ, օրթոդոքս և բողոքական այլազգի քրիստոնյաներն ունեն բարեխոսներ ու պաշտպաններ՝ հանձինս Փրանսիացի, ամերիկացի, բրիտանացի, ռուս հյուպատոսների ու դեսպանների, իսկ իրենք չունեն ո՛չ տեր, ո՛չ պաշտպան և ո՛չ էլ բարեխոս: «Սահմեղական օսմանցու երեսից քրիստոնյա հայը ե՞րբ, որտե՞ղ, ո՞ր դարում գուլում չի տեսել», - ասում էին նրանք: Ճարա երթևեկող քրդերը, թուրքերը և հրեաները կես ուրախ, կես տխուր շեշտով, բայց համառ կերպով

Հայերին ուղղում էին այս խոսքերը. «Նեղձ Հայեր, ձեր բանը բուրդ (վատ) է»:

Հայերի մեծ անհանգստությունն ավելանում էին այն լուրերը, թե Ատրպատականը շուտով Հայտարարվելու է Պարսկաստանից անկախ և մտնելու է Թուրքիայի հովանավորության տակ:

Վերջապես, Հայերի հուսահատությունն ու զարմանքի պատճառներից մեկն այն էր, որ Պետերբուրգն իրական քայլ չէր անում խափանելու Թուրքական առաջխաղացումը, դրանով իսկ սաստիկ հարված էր հասցնում ռուսական հեղինակությունն ու Ռուսաստանի անվան հմայքին, քանի որ Ատրպատականը մինչ այդ եղել էր ռուսական ազդեցություն ուրոտում:

Բայց երկիր ներխուժած Թուրքական զորքերին հակահարված տալու առաջին պարտականությունը պարսից պետությունը պետք է լիներ, որը սակայն անուժ էր ու անկար: Դրան ավելանում էր այն, որ Պարսկաստանում բնակվող այլազան էթնիկական խմբերի և տարբեր կրոնների պատկանող միլիոնավոր մարդկանց համար միևնույնն էր, թե ի՞նչ է կատարվում երկրի հեռավոր մի անկյունում:

Կովկասյան օկրուգի ռուսական պաշտոնական տեղեկատուի (*«Известия штаба Кавказского округа»*) 27-րդ և 28-րդ հատորներում լույս էր տեսել «Պարսկաստանի բնակչությունը զինվորական տեսակետից» չափազանց չահեկան և հետաքրքրական հոդվածը, որի հեղինակն էր անչափահաս զահաժառանգ Սոլթան Ահմեդի դաստիարակ Կ. Սմիրնովը: Թե՛ հոդվածագրի անձնավորությունը և թե՛ հոդվածում եղած դատողությունները, առանձնապես Հայերի մասին շատ հետաքրքրական են և ավելորդ չենք համարում աշխատության ընթերցողներին ծանոթացնել հոդվածի կետերից մի մասի հետ:

Կ. Սմիրնովը գրում էր, որ պատմական մի շարք պատճառների շնորհիվ Պարսկաստանն ի հնուց անտի եղել է բազմատեսակ ցեղերի բնակավայր և այդ պատճառով էլ ներկայումս նրա մեջ անխառն արիացիներ, արաբներ կամ թաթարներ չի կարելի գտնել, համեմատաբար միայն այս կամ այն վայրը ներկայացնում է մի ցեղի ավելի նախատիպ և անխառն բնակչությունը:

Եվ որովհետև շատ վաղուց այդ բնակչությունը թողել է թափառական կյանքը և նստակյաց է դարձել, դրա համար էլ նրա ուղղմական հատկությունների մի խոշոր մասը ոչնչացել է:

Պարսկաստանի բնակչությունը՝ հաշվի չառնելով քրիստոնյաներին և հրեաներին, հեղինակը երեք խոշոր խմբերի է բաժանում, որոնք և իրենց հերթին բաժանվում են բազմաթիվ մանրմունք ցեղերի: 1) Երկրի բուն տարր պարսիկները, որոնց գլխավոր բնակությունը ներկայումս կենտրոնական Պարսկաստանն է, 2) Թուրք-մոնղոլական տարրը, որը ցրված է երկրի գրեթե բոլոր մասերում և 3) Արաբական տարրը, որն ապրում է համանուն թերակղզու հանդիպակաց պարսկական կողմում: Սակայն վերոհիշյալներից դուրս են մնում, ըստ հեղինակի, բախտիարները, լուրերը և քրդերը, որոնց ո՛ր խմբին պատկանելը դեռ վերջնականապես որոշված չէ, այլ կան միայն հավանական ենթադրություններ:

Հակառակ այսպիսի բազմաթիվ ցեղերի գոյություն՝ կրոնը համեմատաբար միատեսակ է: Փոքրաթիվ հրեաներից, հայերից, ասորիներից և զրադաշտականներից բացի՝ մնացած բնակչություն 3/4-ը դավանանքով չիա է, 1/4-ը՝ սյուննի:

Ըստ զբաղման՝ բնակչությունը երեք խմբի է պատկանում՝ նստակյաց, կիսաթափառական և թափառական: Ամբողջ բնակչության կեսը պատկանում է վերջին երկու տեսակին¹:

Պարզ էր, որ այս պայմաններում չէր կարելի խոսել միասնական ժողովրդի մասին, որն ունակ լիներ ասպարեզ բերելու այնպիսի ուժեր, որոնք կարողանային երկրից վոնդել թուրք ներխուժողին: Իհարկե, դա չափազանց դժվարին գործ էր, բայց ոչ անիրականանալի, եթե պարսիկ ժողովուրդը հանդես բերեր վճռականություն և կամք, իսկ երկրի իշխանությունները՝ իմաստություն՝ խուսանավելու դիվանագիտական սարդոստայների միջև:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 3 (325), մարտ, 1953, էջ 69:

**ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ
ԿՐԹԱԿԱՆ-ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԳԱԼԻՔ ՄԵԾ
ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԽՕՐՑԱԿԻՆ**

Երբեմնի հարյուրհազարների հասնող պարսկահայությունը 20-րդ դար էր հասել նոսրացած ու նվաղած: Չնայած դրան, նա շարունակում էր խոշոր ծառայություններ մատուցել Պարսկաստանին, պարսիկ ժողովրդի քաղաքակրթական կյանքին:

Պարսկահայությունն ամենից առաջ մեծ դեր էր կատարում Պարսկաստանի տնտեսական և հատկապես առևտրական ասպարեզներում: Հայ վաճառականների ձեռքում էր կենտրոնացված երկրի արտաքին առևտրի խոշոր մասը, նրանք են Պարսկաստանը կապել արտասահմանյան երկրների հետ:

Հայերը մեծ եռանդ էին դրսևորում հատկապես ուսուպարակական առևտրական հարաբերություններում: Ինչպես Պարսկաստանի լայնածավալ, այնպես էլ Ռուսական կայսրության անծայրածիր շուկաներում նրանք իրենց ամուր դիրքերն ունեին: Հայ առևտրականները Ռուսաստանից Պարսկաստան էին բերում հացահատիկ, գյուղատնտեսական և արդյունաբերական ապրանքներ, Պարսկաստանից Ռուսաստան տանում մետաքս, բրինձ, ծխախոտ և այլն:

Բայց ավելի տպավորիչ է եղել հայերի ծավալած կրթամշակութային գործունեությունը: Արևելյան մի շարք երկրներում և առավելապես Պարսկաստանում հայությունն իր ապրելակերպով, առաջադիմական ձգտումներով և մշակութային ձեռնարկներով կրթիչ օրինակ է հանդիսացել շրջապատի համար, եղել է քաղաքակրթության խթանիչ: Հայերն են Պարսկաստանում առաջինը հիմնել տպարան (1636 թ.) և իրականացրել առաջին գրքի տպագրությունը (Նոր Զուղայի ս. Ամենափրկիչ վանքում), առաջինը հիմնել թատրոն, կազմակերպել կրթաբարեգործական միություններ, բացել եվրոպական տիպի դպրոցներ և այլն:

Վերջապես, հայության լուսավոր գավակներն էին, որ պարսիկ ժողովրդի մեջ արծարծեցին ու տարածեցին ազատական սկզբունքներ ու ժողովրդավարական գաղափարներ:

Այդ ամենի շնորհիվ, Պարսկաստանի հայությունը դարեր

չարունակ ստանում էր պետություն հովանավորությունը, պարսից շահերի բազում շնորհները: Նախասահմանադրական շրջանում նույնպես՝ նա առանձնաշնորհյալ դիրքի մեջ էր և գտնվում էր կառավարության լուրջ հովանավորության ներքո: Հայերի արտոնյալ վիճակը լիովին պաշտպանված էր հատկապես Նասրէդդին և Մոզաֆֆերէդդին շահերի ժամանակ: Նրանց հրամաններով էր, որ երկրի քաղաքների հայ բնակիչները ազատվել էին հարկ վճարելուց: Կատարելապես ազատ լինելով ազգային-մշակութային, կրոնական-եկեղեցական և տնտեսական ասպարեզներում, հայերն իրենց ազգային մարմինների ղեկավարությամբ մի տեսակ ներքին ինքնավարություն էին վայելում:

Ճիշտ է, խուլ անկյուններում (օրինակ՝ Ղարաղաղում) կրոնական մոլեռանդության հետևանքով հայերը երբեմն-երբեմն ենթարկվում էին զանազան խաների կողոպուտներին ու ճնշումներին, բայց պարսից արքաները միշտ պատժում էին հարստահարիչներին, իսկ թեթև հակառակություններն ու թյուրիմացությունները հարթվում էին ազդեցիկ հայերի միջամտությամբ և տեղական կառավարիչների ձեռք առած ազդու միջոցներով:

Իրենց շնորհած ապահով կյանքի համար հայերը միշտ արտահայտում էին իրենց երախտագիտական զգացմունքները Ղաջարների արքայատոհմի նկատմամբ: Նույնիսկ Մահմեդ Ալի նոր շահը, որ ի ծնե բռնատիրական ուժգին հակումներ ուներ, Թավրիզում իր գահաժառանգության ժամանակ հովանավորություն և ամեն տեսակ պաշտպանություն էր ցույց տվել հայերին: Թեև սուլթան Աբդուլ Համիդն ամեն տեսակ սաղրիչ միջոցների էր դիմում համոզելու և ստիպելու Մոզաֆֆերէդդին շահին և գահաժառանգ Մահմեդ Ալիին՝ Պարսկաստանում ևս հայերի կոտորած կազմակերպել, բայց հայրը և որդին երբեք տեղի չտվեցին նրա բանսարկու թելադրություններին, և հայերը Պարսկաստանում հալածանքի և ջարդի այդպես էլ չենթարկվեցին:

Ինչպես ամեն տեղ, պարսկահայոց համայնքը նույնպես երկատված էր սոցիալ-դասակարգային տեսակետից: Մի կողմում հայ առևտրականներն ու կալվածատերերն էին՝ բարեկեցիկ կյանքով, մյուս կողմում՝ քաղաքների ներքնախավերը, թուրք, քուրդ և պարսիկ խաների ու բեկերի, հայ գյուղատերերի ու

ազարակատերերի ճնշման տակ գտնվող գյուղացիական չարքաչ զանգվածները:

Հայոց թիվը Պարսկաստանում տատանվում էր 70-80 հազարի միջև: Հայերը ցրված էին երկրի գրեթե բոլոր նահանգներում, բայց նրանց հիմնական զանգվածները գտնվում էին Թավրիզ կենտրոնով Ատրպատականի նահանգում և Իսֆահան կենտրոնով նույնանուն նահանգում (Նոր Զուղա): Այնուհետև, ըստ Հայ բնակչության թվի, գալիս էին Թեհրանը, Ռեշտը (Գիլանի նահանգ), Ղազվինը, Շիրազը, Համադանը, իսկ մնացած տեղերում հայերի թիվը չնչին էր:

Թեև Թեհրանում հայերն ապրում էին ցրիվ, բայց նրանց համայնական կյանքը բավական լավ էր կազմակերպված: Նրանք խառն ապրում էին պարսիկ հարեանների հետ, վայելում նրանց հարգանքը և, ընդհանուր առմամբ, տազնապ չունեին իրենց ապագայի համար:

Պարսկաստանի հայկական համայնքների թվում ամենահինը և բազմամարդը Ատրպատականի, հատկապես նրա կենտրոն Թավրիզի հայկական համայնքն էր:

Թավրիզահայությունն ապրում էր ուրույն ազգային կյանքով՝ ուներ իր կազմակերպությունները, եկեղեցիները, վարժարանները, մամուլը:

1908 թ. Թավրիզում կար 600-ից¹ 700² Հայ ընտանիք, որոնք, չնչին բացառություններով, ապրում էին երկու թաղում՝ Լիլավա (Լեյլաբադ) և Ղալա (Բերդաթաղ):

Առաջինում ապրում էին գլխավորապես արհեստավորները և հասարակության խոնարհ խավերը, մինչդեռ երկրորդում՝ ունեոր դասը՝ մեծ մասամբ առևտրականներ: Ղալայում էին գտնվում նաև հայոց առաջնորդարանը, եկեղեցին և դպրոցը: Այդ թաղում էին օտար պետությունների հյուպատոսարանները³: Լիլավա թաղը դաշնակցականների քաղաքական ազդեցու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 201, թ. 13:

² Տե՛ս Անդրէ Ամուրեան, Յեղափոխական Եփրեմի ողիսականը, տպ. «Ալիք», Թեհրան, 1972, էջ 17:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», № 3 (325), մարտ, 1953, էջ 69:

Թյան տակ էր, իսկ Ղալան՝ Հնչակյանների: Այդ իսկ պատճառով մասնակի վեճերն ու ընդհարումներն անպակաս էին այդ երկու թաղերի միջև:

Պարսկահայ նշանավոր գործիչ, ՀՅԴ Թավրիզի կազմակերպության ղեկավարներից Հայրապետ Պանիրյանը նկատում էր, որ առհասարակ Ատրպատականում և մասնավորապես Թավրիզում հայութունը միշտ գտնվել է կոտորածի վտանգի տակ: Հարևան լինելով տեղի թուրքերին և անհարմարություններ ունենալով մի թաղից մյուսն անցնելու, հին ժամանակներից պատշաճ էր համարվել, որ երկու թաղերից ամեն մեկն ունենար իր առանձին եկեղեցին, օրիորդաց ու տղայոց դպրոցները, գրադարանը և թատերասրահը:

Հայերը ցրված էին Ատրպատականի համարյա ողջ տարածքի վրա: Թավրիզից դուրս նրանց ամենամեծ հատվածները կենտրոնացած էին Ուրմիայի, Սալմաստի և Ղարաղաղի գավառներում:

Թավրիզից հետո նահանգի երկրորդ կարևոր քաղաքը Ուրմիան էր, որը գտնվում էր Ուրմիայի լճից հազիվ երեք ժամվա հեռավորության վրա: Նա ուներ մոտավորապես 30000 բնակիչ, մեծ մասով պարսիկ, հետո ասորի և հրեա: Հայերի թիվը քաղաքում չնչին էր՝ մոտ 70 տուն: Ուրմիայի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը 100-120 հազար էր: Գյուղերում ապրում էին պարսիկներ, թուրքեր, ասորիներ և հայեր. գյուղական բնակչության մեջ հրեաներ չկային: Բովանդակ հայության թիվն այդ գավառում 8000-ից 10000 էր, որոնց մեծ մասն զբաղված էր այգեգործությունը և հողագործությունը¹:

Պարսկահայությունն ուներ մի քանի կազմակերպված, որակյալ դպրոցներ:

Թավրիզում կար երկու նշանավոր դպրոց: Դրանցից մեկը Ղալա հայկական թաղում գործող Արամյան դպրոցն էր, որը գտնվում էր Հնչակյանների ազդեցություն տակ: Դա Թավ-

¹ Տե՛ս «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», էջ 131:

րիզում առաջին հայկական դպրոցն էր, որը հիմնվել էր 1850-ական թվականներին՝ Սահակ եպիսկոպոս Ալթունյանի առաջնորդությամբ: Արամյան դպրոցն անգնահատելի վաստակ ունեցավ ոչ միայն քաղաքի, այլև Ատրպատականի հայության հոգևոր-մշակութային կյանքում: 70-ական թվականների սկզբին այս դպրոցում ուսուցչական պաշտոն էր վարել վիպասան Րաֆֆին և իր գործունեությունները մեծապես նպաստել դպրոցի առաջադիմությունը:

Թավրիզի մյուս հայտնի դպրոցը գործում էր Լիլավա թաղում և վերահսկվում էր դաշնակցականների կողմից¹: Դա Հայկազյան-Թամարյան երկդասյան դպրոցն էր, ուր բացառապես աշխատում էին Կովկասից եկած դաշնակցական ուսուցիչներ*: Այդտեղ հիմնականում ուսուցչական կադրեր էին պատրաստվում Ատրպատականի հայկական դպրոցների համար²:

Երկար տարիներ հնչական Արամյան և դաշնակցական Հայկազյան-Թամարյան դպրոցներն անառողջ մրցակցություն մեջ էին, որից առաջ էին գալիս անախորժ երևույթներ: Հակառակորդ երկու կուսակցությունների ներկայացուցիչները, մտնելով հոգաբարձական և ուսուցչական կազմերի մեջ, հանդես էին բերում կուսակցական անհանդուրժողականություն և հակառակություններ:

Եթե Թավրիզում և Թեհրանում դպրոցական գործը համեմատաբար բարվոք էր, ապա գավառներում խղճուկ դրություն մեջ էր:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (74), դեկտեմբեր, 1928, էջ 97-98:

* Մինչև 1909 թ. Ատրպատականում միջնակարգ ուսում էր տալիս Թավրիզի Լիլավա թաղի Հայկազյան-Թամարյան դպրոցը, որը տվել էր երեք սերունդ՝ Տիգրան Ռաշմաճյանի, Նիկոլ Սարգսյանի և Կարապետ Պիոնյանի տեսչություն օրոք: 1909-ի աշնանը Թավրիզում հիմնվեց Հայոց Թեմական Կենտրոնական միջնակարգ դպրոցը, որտեղ ուսուցչություն էին անում մի շարք հմուտ մանկավարժներ, ինչպես նաև տարբեր տեղերից եկած քաղաքական գործիչներ: Օրինակ՝ 1910 թ. սկսած այստեղ տեսուչի պաշտոնով աշխատում էր նշանավոր դաշնակցական Հոնան Դավթյանը, որն իր շվեյցարացի կնոջ՝ Յորդանսի հետ եկել էր ժնեից և այդտեղ մնաց մինչև 1914 թվականը:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 52-54:

Այսպես՝ միայն Սալմաստի գավառի երեք-չորս և նրանից հետո ամենահայաչատ Ուրմիա գավառի մեկ-երկու գյուղերում կային շատ թե քիչ տանելի դպրոցներ:

Ատրպատականի այս և մյուս գավառների գյուղական դպրոցների մեծ մասը գտնվում էր անբարեկարգ, տարրական հարմարություններից զուրկ շինություններում: Ամիսներով ոռճիկ չստանալու պատճառով ուսուցիչները ծանր թշվառություն մեջ էին:

Իսկ նահանգի շատ տեղերում, որտեղ հայերը ցրիվ էին ապրում, նրանց գավակներն ընդհանրապես զրկված էին ազգային կրթություն և դաստիարակություն ստանալու հնարավորությունից:

Գյուղական հայ բնակչության հիմնական զանգվածը տգետ էր, թեև բնականից հանդարտաբարո էր և կենցաղով՝ ավանդապահ: Մեծ տոկոս էին կազմում թուրքախոսները:

Իրանական Քուրդիստանի կենտրոն Սոուջ-Բուլաղի չնչին թվով հայերը՝ 10-12 թուրքախոս ընտանիքներ, չարքաչ աշխատանքով հաղիվ հայթայթում էին օրվա հացը: Այս փոքր համայնքն ուներ ընդամենը մի փոքրիկ ու հասարակ շինություն, որը ծառայում էր որպես եկեղեցի: Այդ շինության բակում թաղված էր Դաման անունով մի երիտասարդ գերմանացի միսիոներ, որն սպանվել էր քրդերի ձեռքով: Սրա ծնողները պարսիկ կառավարությունից 15.000 թուման արյան գին ստանալով, գումարը կտակել էին չվեյցարական մի միսիոներական ընկերության՝ այդ կողմերում քրդերի մեջ լուսավորություն տարածելու և քրիստոնեություն քարոզելու նպատակով: Բայց նշված գումարը՝ Սոուջ-Բուլաղում ընկնելով անվստահելի մարդկանց ձեռքը չէր ծառայել իր նպատակին: Դրանից հետո հայ, ասորի և այլ քրիստոնյա մանուկների համար այդտեղ դպրոց բացելու փորձ էր արվել: Այդ նպատակով կազմակերպվել էր հանգանակություն, հավաքվել էր մի փոքր գումար, որով հնարավոր չէր եղել դպրոց բացել¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1867, թթ. 16-19 և 19-ի շրջերեսը:

Սոուջ-Քուլադից շուրջ 20 կմ հեռավորություն վրա գտնվող Դարաչամբ գյուղում և Սուլգուզ գավառում ցրված ապրում էին 130 հայ ընտանիքներ՝ հայությունից անջատված, լիովին թուրքախոս, թաղված տգիտություն ու խավարի մեջ և ենթակա կալվածատերերի դաժան ճնշման: Այս պայմաններում խոսք չէր կարող լինել հայ մանուկների ազգային կրթության մասին: Ելնելով դրանից, Ատրպատականի հայոց թեմական խորհուրդը հանդես էր եկել առաջարկով՝ դրամահավաք կազմակերպել և Ուրմիայի հայ կալվածատերերի հողերի վրա կառուցել մի նոր բնակավայր՝ համեստ շինություններով, եկեղեցիով ու դպրոցով, այնտեղ հավաքել ցիրուցան հայ ընտանիքները, թուրքախոս հայ երեխաներին հայեցի կրթություն տալ, նրանց բերել իրենց ժողովրդի գիրկը:

Այդ ծրագրի մասին Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին հղած նամակներից մեկում գրում էր. «Ուրմի գալուց յետոյ մի քանի խոշոր կալուածատէրերի հետ խօսեցայ, որոնք խոստանում են աւելի ընդարձակ հողեր տրամադրելի դարձնել, քան պէտք կը լինի Սուլգուզի եւ Դարավանքի բոլոր հայ բնակիչներին տեղաւորելու համար, եւ որովհետեւ Ուրմիի շրջանում թէ՛ տնտեսական պայմանները շատ աւելի նպաստաւոր են, թէ՛ մօտ 1000 տուն հայերի վրայ այս նոր հայերի աւելանալով՝ միմեանց ոյժ կը տան, եւ աւելի դիւրին կը լինի հողելոր եւ կրթական գործը առաջ տանել նոցա մէջ ... »¹:

Դա ապագայում լուծվելիք խնդիր էր, իսկ թուրքախոս հայ երեխաները գնալով հեռանում էին իրենց ազգային ինքնությունից:

Թավրիզահայության մտավոր-մշակութային կյանքում նկատելի դերակատարություն ունեին գրադարանները: Դրանցից ամենահինը 1850-ական թվականներին, Արամյան դպրոցի հետ բացված Արամյան գրադարանն էր՝ տեղավորված նույն դպրոցի շենքում: Ունենալով գրքերի հարուստ հավաքածու, գրադարանն

¹ «Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեան (1866-1915), փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, Երևան, 2006, էջ 178:

ամբողջ կես դար շարունակ մեծ գործ էր կատարել Հայ գրքի քարոզչություն ուղղությամբ: Մյուս՝ Ոսաչատուր Աբովյանի անվան գրադարանը գործում էր Լիլավայի Հայկազյան-Թամարյան դպրոցին կից: Այս գրադարանի գրքային ֆոնդը նույնպես պատկանելի էր, որը հատկապես արժեքավորված էր Սմբատ Շահազիզի նվիրած գրքերի հարուստ հավաքածուով: Երկու գրադարաններն ունեին նաև ընթերցասրահներ, որտեղ կազմակերպվում էին դասախոսություններ ու զրույցներ*:

Պարսկահայությունից առաջին պարբերականները՝ «Աստղ Արեւելեան» և «Շաւիղ» թերթերը լույս են տեսել դեռևս 19-րդ դարի 90-ական թվականներին մայրաքաղաք Թեհրանում՝ Կովկասից եկած մտավորականների նախաձեռնությամբ ու ջանքերով: «Շաւիղ» թերթի ղեկավարը եղել էր Հայտնի գրող Վրթանես Փափազյանը, որ այն ժամանակ Թեհրան էր անցել ուսուցչական պաշտոնով: Այս թերթերը կարճ կյանք ունեցան և դադարեցին 1896 թվականին¹:

Թավրիզում (և ամբողջ Ատրպատականում) Հայերեն թերթ հրատարակելու առաջին փորձը կատարել է թեմի առաջնորդ Եղիշե վարդապետ Մուրադյանը: 1903 թ. աշնանը նա լույս էր ընծայել «Գործ» անունով թերթը, որը, սակայն, կարճատև կյանք էր ունեցել: Հաջորդ փորձն արվել էր երկու տարի հետո, երբ Ամերիկայից եկած և 1905 թ. Ատրպատականի թեմի առաջնորդական տեղապահ նշանակված Մաշտոց վարդապետ Փափազյանը հրատարակեց «Ազդարար» անունով թերթը, որը, սակայն, միապետական իշխանությունների հարուցած դժվարությունների պատճառով բավարարվում էր լոկ հայտարարություններ տպելով: 1906 թ. Ատրպատականի թեմից Մաշտոց վարդապետի հեռանալուց հետո դադարեց թերթի հրատարակումը: Նույն թվականին թեմի առաջնորդ նշանակվեց թրքահայ Եղնիկ արքեպիսկոպոս Ապահունին, որի օրոք սկսեց տպագրվել

* 1909 թ. աշնանը նշված գրադարանները միավորվել էին և տեղավորվել նորաբաց Թեմական-Կենտրոնական դպրոցի շենքում՝ Միացյալ գրադարան-ընթերցարան անվանումով, որն իր գոյությունը շարունակեց մինչև 1914 թ. մեծ պատերազմի սկիզբը:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 49:

Դաշնակցության «Բանուոր» թերթը: 1909 թ. օգոստոսի 15-ից պարբերականը լույս տեսավ «Առաւօտ» անունով՝ որպես ՀՅԴ Ատրպատականի պաշտոնական օրգան*:

Պարսկահայության շրջանում քիչ թե շատ մտավոր մթնոլորտի առկայությունը բավարար եղավ, որպեսզի նա ասպարեզ բերի գրական սերունդներ:

1909 թ. քննությունն առնելով ժամանակի հայ գրական ուղղությունները, Արչակ Չոպանյանն անդրադարձել էր նաև պարսկահայ գրականության վիճակին: Նա գրում էր. «Պարսկահայք տուած են ցարդ տաղանդաւոր անհատականութիւններ, բայց, իբր հասարակութիւն, գրականութիւն մը չեն կրցած արտադրել. իրենց տուած անհատականութիւնները – ինչպէս Բաֆֆի, եւն. – զարգացած են Պարսկաստանէն դուրս, Թիֆլիս կամ այլուր: Ատոր պատճառը անշուշտ երկրին ընդհանուր յետամնաց կացութիւնն է եղած: Այժմ սահմանադրական ըեժիմ մը հաստատուած է Պարսկաստանի մէջ: Տեսակա՞ն է այդ ըեժիմը, ի՞նչ պիտի ըլլայ Պարսկաստանի ապագայ քաղաքական կացութիւնը, պիտի մնա՞յ միշտ անկախ, պիտի կրնա՞յ վճռականօրէն յառաջանալ քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ, ոչինչ կարելի է ըսել ստոյգ: Սա նկատելի է, որ նոյն իսկ նոր ըեժիմին հաստատումէն ի վեր, գրական շարժումի մը բողբոջելուն առաջին նշաններն իսկ չենք տեսներ պարսկահայոց մէջ. ոուսահայ մամուլին տժգոյն արձագանգ եղող տկար փորձեր միայն: Մաղթելու է, որ նոր Բաֆֆի մը երեւան գայ, որ մնայ իր ծննդավայրին մէջ, հզօր շարժում մը յառաջ բերէ, տաղանդներ արթնցնէ, հիմնէ պարսկահայ գրականութիւն մը որ իր յատուկ դրոշմն ու հրապոյրը ունենայ եւ ճոխացնէ մեր ընդհանուր գրականութիւնը»¹:

* «Առաւօտի» տպագրությունը շուտով դադարեցվեց, երբ ոուսաց պատժիչ բանակը 1909 թ.-ին մուտք գործեց Թավրիզ և սկսվեցին հետապնդումները: Հետագա երկու տարիներին քաղաքում լույս տեսան նոր պարբերականներ, այդ թվում՝ Հնչակյանների «Զանգ» չաբաթաթերթը (Ալեքսան Տեր-Վարդանյանի խմբագրությամբ): Թեհրանում տպագրվում էր «Արշալույս» երկչաբաթաթերթը:

¹ «Անահիտ», № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 243:

Պարսկաստանի հայությունը ազգային հողի վրա միավորող հիմնական ուժը **եկեղեցին** էր, որն օժտված էր ինքնավարությամբ՝ ի դեմս Հայ եկեղեցու գոյություն ունեցող թեմերի:

Ինքնավարություններն իրականացնում էին թեմական առաջնորդարանները, որոնք անմիջական սերտ կապերի մեջ էին տեղական իշխանությունների հետ:

Իրենց գործունեությունը խարսխած լինելով Հայ եկեղեցու հնագույն ավանդական կանոնների վրա, պարսկահայ թեմերն անմիջականորեն ենթարկվում էին ս. էջմիածնին, որը նույնպես դարեր շարունակ գտնվել է պարսից տիրապետության տակ: Պարսկաստանի կազմում հայոց կաթողիկոսական աթոռանիստը վայելել է ընդարձակ իրավունքներ՝ անարգել իր գերիշխանության տակ պահելով նաև արտասահմանում, այդ թվում Պարսկաստանում գտնվող եկեղեցիներն ու թեմական առաջնորդարանները:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում պարսկահայ համայնքն ընդգրկված էր երկու թեմերի մեջ: Առաջինը Թավրիզի թեմն էր, որի գոյության սկիզբը գնում է դարերի խորքը՝ 12-րդ դարը*: Երկրորդը 1605–1606 թթ. Արարատյան դաշտից ու այլ վայրերից տեղափոխված և Իսֆահանի մոտ հիմնավորված հայ բնակչության հոգևոր պահանջները սպասարկելու նպատակով ստեղծված Նոր Զուղայի թեմն էր, որի անունը հետագայում փոխվեց և կոչվեց Պարսկա-Հնդկաստանի, այնուհետև՝ Իրանա-Հնդկաստանի թեմ**:

* Մինչև 1833 թ. Հյուսիսային Իրանի թեմը կոչվում էր Ատրպատականի թեմ, որի կենտրոնը Մակուի ս. Թադեի վանքն էր: Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միավորումից հետո թեմի կենտրոն ընտրվեց Թավրիզը և թեմը պաշտոնապես կոչվեց այդ քաղաքի անունով, թեև հաճախ շարունակվում էր օգտագործվել «Ատրպատականի թեմ» անվանումը:

** Նոր Զուղայի թեմի անվան այդ փոփոխությունը պայմանավորված էր նրանով, որ հետագայում՝ 18–19-րդ դարերում պարսկահայության մի մասը տեղափոխվել էր Հնդկաստան, իսկ այնտեղից՝ Հարավարևելյան Ասիա (Բիրմա, Մալայզիա, Սումատրա, Ֆիլիպիններ, Ջինաստան ևն.) ու շարունակում էր իրեն զգալ հայ ազգային հավաքականության, առաջին հերթին՝ պարսկահայության մի մաս, ամուր կառչած մնալով իր ազգային-եկեղեցական ավանդույթներին:

Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը պարսկահայ թեմերը միանձնյա ղեկավարում էին թեմակալ առաջնորդները, բայց ուսական առաջին հեղափոխությունից և պարսկական սահմանադրական շարժման ազդեցությունից տակ եկեղեցական կարգը նույնպես բարեշրջություն ենթարկվեց ու մշակվեցին թեմական կանոնադրություններ, որոնցով թեմակալ առաջնորդների իշխանությունը մասամբ սահմանափակվեց:

Եկեղեցական այս նոր կանոնադրությունների համաձայն՝ պարսկահայ թեմերում ընտրվում էին պատգամավորներ՝ **թեմական պատգամավորական ժողովների** համար: Այդ ժողովների կազմերն ընտրվում էին չորս տարին մեկ և պարբերաբար թարմացվում էին (rotatio): Օրինակ՝ Թավրիզի թեմի ներկայացուցչական (պատգամավորական) ժողովը կազմված էր 16 անդամից, որոնցից 8-ը գավառներից էին, 6-ը՝ Թավրիզից և 2-ը՝ եկեղեցու կողմից¹: Թեմական պատգամավորական ժողովները թեմերում դարձան յուրատեսակ գերագույն **օրենսդիր մարմիններ**: Սրանք, իրենց հերթին, ընտրում էին **թեմական խորհուրդներ**, որոնք կազմված էին լինում աշխարհիկ անձերից և հանդես էին գալիս իբրև թեմերի **գերագույն գործադիր մարմիններ**: Օրինակ՝ Թավրիզի թեմի պատգամավորական ժողովի ընտրած թեմական խորհուրդը բաղկացած էր 7 անդամից², որոնցից մեկը թեմակալ առաջնորդն էր: Վերջինս նաև թեմական խորհրդի նախագահն էր, որն ընտրվում էր որոշակի ժամանակաշրջանի համար: Թեմական խորհրդում ընտրված նախագահին (թեմակալ առաջնորդին) հաստատում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Թեմական իշխանությունը տեղերում (նահանգներում, գավառներում, քաղաքներում) ուներ իր գործակալ-ներկայացուցիչները՝ ի դեմս քահանաների:

Պարսկաստանի պետությունը ճանաչում էր Հայոց թեմական կանոնադրությունները և չէր խառնվում թեմական պատգամավորական ժողովների, թեմական խորհուրդների և թեմա-

¹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, 1972, էջ 172:

² Տե՛ս նույն տեղում:

կալ առաջնորդների ընտրություններին:

20-րդ դարի սկզբին խղճուկ ու անկերպարան վիճակում էր պարսկահայոց եկեղեցական գործը:

Եկեղեցիների մի մասը խնամքի և անհրաժեշտ դրամական միջոցների բացակայություն պատճառով երկար ժամանակ չէր նորոգվել: Պարսկահայ բոլոր համայնքներում եկեղեցու սպասավորների մեծ կարիք կար: Օրինակ՝ նույն Ուրմիայի ամբողջ վիճակում հովվություն կատարում էին մի քանի հոգևորականներ միայն: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին ուղղած նամակում Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանը գրում էր. «Ամբողջ վիճակում (Ուրմիա գավառի:– Ն. Ս.) 6 քահանաներ կան միայն, մեկը գառամեալ, երկուսին իրենց բազմապիսի զեղծումների համար ստիպուեցայ քահանայագործութիւնից զաղարեցնել եւ մնացած երեք խղճուկ, հազիւ գրագէտ հասակաւոր քահանաներից իւրաքանչիւրը պէտք է 7-8 գիւղերում ցրուած ժողովրդի հոգևոր պէտքերը հոգայ»¹:

Եկեղեցական գործն անմխիթար վիճակում էր նաև մյուս գյուղական համայնքներում: Ծրջագայելով Ղարաղաղում և ծանոթանալով գավառի հայություն հոգևոր կյանքին, Իզմիրլյան կաթողիկոսին հղած մի ուրիշ նամակում անդրադառնալով գավառում հոգևոր մխիթարություն և եկեղեցական բարեվայելչության տեսակետից այնտեղի հայություն և անմխիթար կացություն, Կարապետ սրբազանը գրում էր.

«Ի միջի այլ կարիքների եւ պակասութիւնների աչքի է ընկնում գրեթէ ամէն տեղ եկեղեցական անօթների, զգեստուց եւ գրքերի մեծ պակասութիւն: Բաւական է յիշել, որ Ղարաղաղի 29 հայաբնակ գիւղերից միայն Սանազեահ գիւղի եկեղեցին ճաշոց գիրք ունի. միւսներից շատերը չունեն նաև ո՛չ զգեստ, ո՛չ ժամագիրք, ո՛չ իսկ մի խաչ կամ Աւետարան Տէրունական սեղանի վերայ. եկեղեցի կոչուող այդ կիսաւեր ողորմելի շէնքերը ըստ մեծի մասի մերկ են բոլորովին, եւ քահանաները, որոնցից

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1867, թ. 18:

իւրաքանչիւրը 5-7-9 գիւղ է հովուում, ստիպուած են գիւղէ գիւղ տանել իրենց հետ ե՛ւ զգեստ, ե՛ւ եկեղեցական գրքեր, ե՛ւ սեղանի վարագոյր են.»¹:

Այս պայմաններում, գնալով լայն ծավալներ էին ստանում այլադավանութիւնը և ազգային այլասերումը, որոնց գլխավոր (Թերևս՝ միակ) պատճառը օտարի գրկում քաղաքական պաշտպանութիւն գտնելու հույսն էր:

Բացի Ուրմիայից, դավանափոխութիւնը բավական հետևորդներ էր գտել նաև Սալմաստի ու Խոյի գավառներում և սպառնում էր տարածվել նաև Ատրպատականի ուրիշ շրջաններում: Ինչպես Ատրպատականի հոգևոր իշխանութիւնը, այնպես եւ Մայր աթոռ սուրբ Էջմիածինը տագնապած էին գնալով ծավալներ առնող երևույթից: Նրանք պարսկահայ հոտին սպառնացող այլասերմանը հակադրվելու միակ միջոցը իրավացիորեն համարում էին քահանաների թվի ավելացումը նշված վիճակներում, մի բան, որ հեշտ իրագործվելիք խնդիր էր:

Պարսկաստանում գործում էին հայկական ազգային-հեղափոխական երկու կուսակցութիւնները՝ Հնչակի և Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնները:

ՀՅ դաշնակցութեան կազմակերպական կառույցը Թավրիզում ուներ հետևյալ պատկերը. այստեղ էր գտնվում կուսակցութեան Ատրպատականի կազմակերպութիւնների ղեկավար մարմինը՝ ՀՅԴ Վրեժի կենտրոնական կոմիտեն, որի գործունեութիւնը տարածվում էր ողջ Պարսկաստանի վրա՝ երկրի հայաբնակ բոլոր կենտրոններով – Իսֆահանից մինչև Սալմաստ և Խորասանից մինչև Բուշահր:

Բայց հաղորդակցութեան անհարմարութիւնները, քաղաքական և վարչական միմյանցից շատ տարբեր պայմանները վաղուց ի վեր Դաշնակցութեան ղեկավարութեանը թելադրում էին Պարսկաստանում ունենալ երկու կենտրոնական կոմիտե՝ իրենց շրջաններով: Առաջարկվում էր մեկ կենտրոնական կոմիտե ունենալ միայն Ատրպատականի համար, երկրորդ կենտրոնական կոմիտեն՝ ամբողջ արևելյան և հարավային Պարսկաստանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 167, թ. 74 և շրջերեսը:

Համար, թեև ՀՅԴ Գիլանի կոմիտեն պահանջում էր այդ երկրորդ կենտրոնական կոմիտեն հիմնել Ռեչտում, այսինքն՝ միայն Գիլանի նահանգի համար*:

Հիշյալ հայկական ազգային հեղափոխական երկու կուսակցությունների գործիչները, ինչպես նաև նկատելի թվով պահանջողականներ ու ազատականներ Պարսկաստանում և հատկապես Թավրիզում ու Թեհրանում տանում էին քաղաքական, մշակութային, մանկավարժական եռանդուն աշխատանք:

Թավրիզի դաշնակցական գործիչներից էին Բազրատ Հովհաննիսյանը (Զինագործ Պետրոս), Ստեփան Ստեփանյանը (Բալաջան), Հայրապետ Պանիրյանը, Վահան Զաքարյանը, Հովսեփ Միրզայանը, Երվանդ Փափազյանը, Հովսեփ Հովհաննիսյանը, Նատալիա Սահակյանը, Հարություն Ստեփանյանը, Մարտիկ Ֆեներջյանը, Արմենակ Մկրտչյանը (Զալլո) և ուրիշներ:

Հնչակյաններից առավել հայտնի էին Ալեքսան Տեր-Վարդանյանը, Ռաֆայել Մովսիսյանը, Պետրոս Մելիք-Անդրիասյանը:

Թավրիզում կային մի քանի հայ սոցիալ-դեմոկրատներ՝ Ժնևում ուսանած Տիգրան Տեր-Հակոբյանը (Դերվիշ), փոստի պաշտոնյա Վոան Փիլոսյանը, Ղալայի դպրոցի ուսուցիչ, ճեմարանական Սեդրակ Հովհաննիսյանը և այլոք¹:

Աշխույժ գործում էին բազմաթիվ պահպանողական գործիչներ, որոնց թվում հատկապես աչքի էին ընկնում խոշոր վաճա-

* Ի վերջո, կուսակցության վառնայում գումարած ընդհանուր ժողովը (1909 թ.) երկրորդ կենտրոնական կոմիտեի նստավայր որոշեց ոչ թե Գիլանը (Ռեչտը), այլ Թեհրանը, որը թե՛ իբրև քաղաքական կենտրոն և թե՛ իր աշխարհագրական դիրքով ավելի հարմար էր արևելյան Պարսկաստանի հայություն համար: Այսպիսով, 1910 թ. սկսած ՀՅԴ-ն ուներ երկու կենտրոնական կոմիտե՝ Ատրպատականի (Վրեժի) և Թեհրանի (Շահաստանի): Վերջինիս գործունեությունը տարածվում էր հետևյալ վայրերի վրա. Թեհրան և չրջակայք (մոտ 650 հայ տուն), Ղազվին, Ռեչտ, Ղարաղան, Սուլթանապատ, Համադան, Քիրմանշահ, Նորասան (իր մի շարք հայաբնակ գաղութներով), Շիրվան, Շահբուղ, Սարգեվար, Մեշհեդ, Բենդերգեչ, Մազանդարան (Բարթրուշ ու Մեշիտմեր չրջաններով), Իսֆահան, Նոր Զուղա (մերձակա հայաբնակ գյուղերով):

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 45:

ռական Զաքարիա Նազարբեկյանը («Մշակ» թերթի խմբագիրներից Համբարձում Առաքելյանի քրոջ ամուսինը) և Արչակ խան Գորոյանը)։

ՀԱՐՁԱԿՈՒՄ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՎՐԱ։ ՄԵՋԼԻՍԻ ՑՐՈՒՄԸ

Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ անգլո-ռուսական համաձայնությունից հետո Պարսկաստանն այլևս ունակ չէր ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու։ Անդեկ ու անառագաստ նալի պես նա միայն հուսահատական ցնցումներ էր անում՝ իբրև «անկախ» պետություն ապրելով հոգեվարքի վերջին օրերը։

1908 թ. երկրորդ կեսը և 1909 թ. առաջին կեսը, ամբողջ մեկ տարի, Պարսկաստանն ընկղմված էր քաղաքացիական արյունալի պատերազմի մեջ՝ իր բոլոր ահասարսուռ հետևանքներով։

Պարսկաստանի հասարակության ընդերքում տեղի ունեցող ալեկոծումները վաղ թե ուշ գնալու էին հանգուցալուծման։ Շահ Մահմեդ Ալին և մեջլիսը, որպես ռխերիմ հակառակորդներ կանգնել էին դեմ-դիմաց՝ մեկը մյուսին զիջելու որևէ նշան ցույց չտալով։ Բնական է, որ նման վիճակը չէր կարող երկար տևել։ Մեկի հաղթանակը լինելու էր մյուսի պարտությունը։ Փոխզիջումը բացառված էր։

1908 թ. մայիսի սկզբին, ընդամենը հինգ ամիս պաշտոնավարելուց հետո, նախարար-նախագահ Նիզամ Սալթանեն հրաժարական էր տվել։ Նրան փոխարինել էր Ֆինանսների նախարարը։ Ներքին գործերի նախարար էր նշանակվել պալատի նախարար Սոլթան Ալի խանը, արդարադատության նախարար՝ Մուավին Դովլեն – բոլորն էլ հետևողական միապետականներ։

Նոր կառավարությունը նախկինի համեմատ շատ ավելի վճռական էր տրամադրված սահմանադրական ուժերի դեմ և ավելի հանդուրժող՝ երկիր մտած ռուսական զորքերի նկատմամբ։

Ռուսաց սահմանազլխի մոտ ընկած հողերը մոտ 8 վերստ տարածություն վրա ռուսական պատժիչ զորամասերը հավա-

սարեցրել էին գետնին¹: Եվ դա կատարվում էր պարսից նոր կառավարությունից համաձայնությունից և հավանությունից:

Երբ մեջլիսում հարցապնդում էին արել, թե ինչո՞ւ կառավարությունը չի պահանջում երկիր մտած ուսական գործերի հեռացումը, էյն Դովլեն պատասխանել էր, թե «առաջինը մեր անիշխանական ցեղերն են խախտել ուս-պարսկական սահմանը և մտել ուսական Լենքորան, որի պատճառով է, որ ուսաները պատժիչ արչավախումը են ուղարկել: Իրենց խնդիրը կատարելուց հետո արչավախմբի գործասերը կհեռանան երկրից»²:

Անջումենների և շահի միջև հակասությունները գնալով ծայրահեղ սուր կերպարանք էին առնում: Ժամ առ ժամ սպասվում էր արյունահեղ ընդհարում շահին հավատարիմ մնացած գործերի ու մեջլիսի գորաջոկատների միջև:

Ռուսական աջակողմյան մամուլը տազնապ էր հնչեցնում, որ եթե, Աստված մի՛ արասցե, Մահմեդ Ալի շահը տապալվի և երկրի իշխանությունն ամբողջովին անցնի մեջլիսին ու անջումեններին, ապա այնժամ չափազանց կվնասվեն Ռուսաստանի շահերը այդտեղ, ուստի Ստոլիպինի կառավարությանը կոչ էր անում դիվանագիտություն չխաղալ և ռազմական մեծ ուժեր նետել պաշտպանելու պարսից շահին, ցրելու մեջլիսը, ջախջախելու անջումենները, ինչպես դա արվեց ուսական հեղափոխությունից ժամանակ, երբ կառավարական ուժերը ջարդուփչուր արեցին առաջացած սովետներին:

Ռուսական հետադիմական մամուլն անվերապահորեն պարսկական մեջլիսի, անջումենների և ընդհանրապես սահմանադրական շարժման հետևողական պաշտպան, հետևապես՝ Պարսկաստանում ուսական շահերի դեմ գործող ուժ էր համարում տեղի հայությունը: Այդ մամուլի առաջատարն առաջվա պես «Новое Время» («Նովոյե Վրեմյա») թերթն էր, նրա գլխավոր սյունը՝ մոլի հայատյաց խմբագիր Լեոնարդ Մենչիկովը:

Թերթի 1908 թ. մայիսի 29-ի համարում Մենչիկովը տպագրել էր «Прикаспийская революция» («Մերձկասպյան հեղա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 97, 6 մայիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Վտակ», № 126, 13 հունիսի 1908 թ.:

փոխություն») վերտառությամբ հողվածը, որտեղ խոսում էր Պարսկաստանի դեպքերի, այդտեղ ծավալվող խռովությունների, անջուրհանների գործունեության մասին, գտնելով, որ այդ ամենը լուրջ վտանգ են ներկայացնում Ռուսաստանի համար:

Իսկ ո՞վ է Պարսկաստանում խռովությունների համար մեղավորը, ո՞վ է այդ երկրում գնալով ահագնացող անարխիայի բուն պատճառը: Պատասխանը գտնված էր. դա հայն էր, հայ հեղափոխականը: Մենչիկովը գրում էր.

«Միջին Արևելքում բոլոր ապստամբությունների վարակիչ թույնը պետք է համարել հայերին կամ ավելի ճիշտ՝ այն եվրոպականացված հայ մտավորականութանը, որը հրեաների պես թշնամությամբ բորբոքված է իրենց վրա տիրապետող ազգերի նկատմամբ, ովքեր որ լինեն նրանք: Հայերն ըստ կրոնի, անկասկած, քրիստոնյաներ են, իսկ ըստ արյան բաղադրության՝ սերոհրեաներ*: Իրենց երրայցեի ցեղակիցների նման ցրված լինելով ամբողջ աշխարհում, հայերը, սակայն, հիմնականում բաժանված են երեք տերությունների միջև: Նրանք այժմ ապստամբել են դրանցից մեկում ... Ինչպես ամեն մի կիրք, ապստամբությունը նույնպես բարձրանում է առանց խիստ որոշակի նպատակների: Անկախությունը ապստամբների ձևական պատրվակներից մեկն է, ինչպես և սոցիալիզմն ու անարխիզմը: Նպատակ դնելով թոթափելու թուրքական լուծը և չհասնելով իրենց նպատակին, հայերն ընդդիմացան նախ ոռուսական, իսկ այժմ նաև պարսկական իշխանությունների դեմ: Քաղաքական հեղափոխությունը նրանք միշտ և ամեն տեղ խառնում են տնտեսական, սոցիալական, կրոնական և բարոյական հեղափոխություններին»¹:

Մենչիկովը չեչտում էր, որ եթե Պարսկաստանում սահմանադրական շարժումը փոխվի հեղափոխության, ապա դրա մեջ մեղավորները դարձյալ լինելու են հայերը, քանի որ Եվրոպայում սնված շատ ազատամիտ պարսիկներ հայ-հրեական մամուլի հիպնոսի տակ են գտնվում. հայերն այդտեղ հրեաների հետ լրագրեր են հրատարակում, երկուսը գործում են միասին: Հող-

* Հավանաբար նկատի ունի «Գորշ-հրեաներ»:

¹ «Новое Время», 29 мая 1908 г.

վածագրի միտքն այն էր, որ դա անելանելի վիճակ է ստեղծում Պարսկաստանի ժողովրդի համար, ուստի Ռուսաստանը պարտավոր է փրկութեան ձեռք մեկնելու բարեկամ երկրին¹:

Պարսկաստանում և նրա շուրջն ստեղծված ահա՛ այս արտակարգ բարդ պայմաններում վճռվում էր մեջլիսի ճակատագիրը:

Շահն իր հետադիմական պլանների համար օգնություն գտավ ոչ միայն ռուսական կառավարություն, այլև պարսիկ բնակչության որոշ տարրերի մոտ, որոնք ոչ վաղուց էին կանգնել ազատական շարժման կողքին: Այսպես, շատ խոշոր հողատերեր (մուլքադարներ) և բարձրաստիճան հոգևորականներ (մուջտեհիդներ) սատարում էին սահմանադրությանը, քանի դեռ դրանում տեսնում էին լոկ որպես երկիրը օտարերկրյա լծից փրկելու միջոց: Բայց երբ առաջին մեջլիսը քվե տվեց նոր հողային օրենքին, որը մեծ հարված էր մուլքադարների տնտեսական տիրապետությանը, և ձեռնամուխ եղավ Պարսկաստանի հին հարկային ու վարչական համակարգի հիմնական բարենորոգումին, երեկվա ազատական ձևացողներից շատերն անմիջապես իրենց ղենքով և ունեցվածքով անցան շահի կողմը ու սահմանադրության դեմ պայքարում հաճույքով օգտվեցին արտաքին թշնամի ռուսական ցարիզմի օգնությունից:

«Ազատականները» և պալատականները շահին խորհուրդ էին տալիս 1) Արձակել մեջլիսը, կամ եթե նոր մեջլիս է հրավիրվելու, ապա 2) հրատարակել ընտրական նոր օրենք, որով մեջլիսում կրկնակի կրճատել թեհրանի հեղափոխականացված բնակչության ներկայացուցիչների թիվը և, ընդհակառակը, նույնքան ավելացնել «հանգիստ» գավառների պատգամավորների թիվը, 3) պետության մայրաքաղաքը թեհրանից փոխադրել թավրիզ՝ ավելի մոտ ռուսական սահմանին, ուր շահի անձի ապահովությունն ավելի երաշխավորված կլիներ:

Այդ բարդ ու անորոշ իրադրություն մեջ՝ պարսից զահի վրա բազմաձև երիտասարդ շահը չէր կարողանում ճշտել իր անելիքը:

¹ Տե՛ս «Новое Время», 29 мая 1908 г.

Դա պատահական չէր, քանզի նա ընդամենը հոռի կրթություն էր ստացել և կարելի է ասել՝ անուս էր, չուներ քաղաքական ձկուն միտք, կամակոր էր, ոխերիմ ու անողոր: Հենց այդ պատճառով նրան անհրաժեշտ էին կիրթ ու բանիմաց խորհրդականներ, որոնք նրան խելամիտ խորհուրդներ տային: Բայց նրա շրջապատում այդպիսիք չկային. եղածները անարժան ու շահամոլ մարդիկ էին: «Բիւզանդիոն» օրաթերթը գրում էր. «Ճիշդ է, Մէհմէտ Ալի շահի մօտ խելքը գլուխը մէկը չկար, գտնուածները մէյմէկ կերպ վշտանալով հեռացեր էին իրմէ, իր մօտ կար էմիր Բահադըրը՝ ձենք կոչուած նորտես, միջակ կարողութեամբ մարդուկ մը, որ Շահին պահապան հրեշտակն ու խաղնատարն* էր. ուրիշ մի քանի հացկատակները նշանակութիւն չունէին: Եպարքոս հաճի Նասիր-էլ-Սալթանէն որ Քեմերիջի համալսարանն աւարտած խելօք ծանրակշիռ անձ էր, վշտացաւ եւ Եւրոպա քաշուեցաւ»¹:

1908 թ. մայիսի վերջերից հուլուսինները Թեհրանում վերստին սուր կերպարանք ստացան: Մահմեդ Ալի շահը որոշեց հետ վերցնել իր հոր՝ Մոզաֆֆերէզդինի՝ ժողովրդին տված սահմանադրական իրավունքները և վերահաստատել նախկին բռնապետական ոեժիմը:

Թերթերը գրում էին, թե Մահմեդ Ալի շահն իր աղամանդյա և թանկագին այլ զարդերն արդեն ուղարկել է Թիֆլիս, միաժամանակ հրամայել պատրաստություններ տեսնել, որպեսզի արքունիքը Թեհրանից քաշվի դեպի հյուսիս՝ ուսսական սահմանին մոտիկ: Մամուլը նաև հաղորդում էր, որ շահը բանակցում է սահմանամերձ տարածքների քրդական մի քանի ցեղերի առաջնորդների հետ, որոնք պատրաստակամություն են հայտնել համապատասխան վարձատրություն ղիմաց ապահովելու նրա անձի պաշտպանությունը:

Իսկ ժողովրդի մեջ լուրեր էին պտտվում, թե համոզված, որ չուտով գահընկեց է լինելու, շահը թաքնվել է Թեհրանի թաղերից մեկում, բայց որևէ մեկը չգիտես նրա թաքստոցի տեղը, ու-

* Նազնադար - գանձապահ

¹ «Բիւզանդիոն» (Կ. Պոլիս), № 3757, փետրվարի 3 (16), 1909 թ.:

րիչները համոզված էին, որ նա լքել է մայրաքաղաքը և այժմ պատսպարված է մոտակայքում, բայց հաստատ վճռել է փախչել արտասահման ու արդեն նույնիսկ ճանապարհ է ընկել և այլն:

Իրականում՝ Մահմեդ Ալի շահը ոչ մի տեղ չէր գնացել, ավելին, որոշ փորձեր էր անում հանգստացնելու հակառակորդ գործիչներից մի քանիսին՝ նրանց որոշ զիջումներ անելով: Միաժամանակ, միապետականներն արագորեն ռազմական պատրաստություններ էին տեսնում:

Հունիսի սկզբներին իր մոտ կանչելով մեջլիսի նախագահին, շահը նրան ասել էր. «Իմ նախորդներն իրենց գահը նվաճել են գեներլ ուժով և ես պարտավոր եմ սրով պաշտպանել դա: Եթե հարկ լինի՝ անձամբ կկանգնեմ ինձ հավատարիմ բրիգադի* և ինձ նվիրված զորքերի գլուխ, կգնամ կովի՝ հաղթելու կամ մեռնելու համար»¹:

Շահի հրամանով՝ բանակի հրամանատարական կազմը համալրվեց հավատարիմ բարձրաստիճան զինվորականներով: Հունիսի սկզբներին պարսից կազակային զորքերի հրամանատար գնդապետ Վ. Պ. Լյախովին շահը նշանակեց նաև Թեհրանի գեներալ-նահանգապետ՝ Թեև վերջինս շարունակում էր մնալ կովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարությունն իր կայություն տակ²:

Քնած չէին նաև ապադասակարգայնացված խուլիգանական տարրերը, որոնք նույնպես զինվում էին, որպեսզի սահմանադրական և միապետական ուժերի ընդհարման դեպքում, օգտվելով առիթից, հարձակվեն ու կողոպտեն խաղաղ բնակիչների տներն ու խանութները:

Մեջլիսն սկզբում տատանումների մեջ էր, դեռ հույս ուներ, որ գուցե մի կերպ կխաղաղվի ալեկոծ կյանքի ծովը և վտանգի

* Սոսքը պարսկական կազակային բրիգադի մասին էր:

¹ Տե՛ս *М. Павлович, С. Иранский, Персия в борьбе за независимость, Москва, 1925, с. 49.*

² Տե՛ս Ատրպետի հոդվածը Ալեքսանդրապոլի «Ախուրեան» թերթի 1908 թ. № 88-ում:

չի ենթարկվի սահմանադրությունը: Բայց այն բանից հետո, երբ միապետականներն սկսեցին եռանդուն պատրաստություններ տեսնել, անջուճները նույնպես սկսեցին զինել իրենց կողմնակիցներին՝ սահմանադրությունն ու մեջլիսը պաշտպանելու համար: Իր հերթին, վերջինս շարունակում էր բանակցություններ վարել Մահմեդ Ալի շահի հետ: Հունիսի 1-ին մեջլիսը շահին էր ներկայացրել մի հիշատակագիր՝ երկիրը քաղաքական ճգնաժամից դուրս բերելիք միջոցառումների առաջարկով: Այնտեղ նշված էր, որ պետություն կառավարիչները, նախարարները, նահանգապետները՝ առանց բացառություն, իսկ մյուս պաշտոնյաների բացարձակ մեծամասնությունը անկիրթ, տգետ անհատներ են, որոնք մինչև վերջ զբաղված են զանազան պաշտոններ գնելով ու վաճառելով և որոնք ավելի շատ իրենց ստամոքսը պարարտացնելու ու գրպանները լցնելու մասին են մտածում, քան տերություն բարեկարգության մասին: Հիշատակագրով մեջլիսը նաև պահանջում էր պետական պաշտոններից հեռացնել շահի ամենամոտ մարդկանցից մի քանիսին, որոնք կատաղի հակասահմանադրականներ էին: Ամենից առաջ խոսքը վերաբերում էր երկու անձանց, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում մեծ հարստություններ էին դիզել խարդախ ճանապարհներով: Դրանք էին էմիր Բահադուր խանը և շահի երեսխանների ուսուցիչ, ռուսաստանցի հրեա Շապշալ խանը: Շահը խոստացավ, բայց չկատարեց խոստումը: Նրա խորհրդով, Բահադուր խանը ապաստանեց ռուսական դեսպանատանը: Մեջլիսը մի պատվիրակություն ուղարկեց միապետի մոտ և խնդրեց կատարել տված խոստումը, բայց նա ձեռքակալեց պատվիրակներին՝ Ալաա Դովլեին, հեռագրի նախարար Սարդար Մանսուրին և Զալալ Դովլեին, որը շահի հորեղբայր Զիլլի Սուլթանի որդին էր:

Այդ ձեռքակալությունը ոտքի բարձրացրեց Թեհրանը: Երկու օր հետո մեջլիսի նախագահ Մոմթազ Դովլեի և մեջլիսի մի քանի անդամների ստորագրությամբ շահին է ուղարկվում մի նոր հիշատակագիր՝ մոտավորապես նույն պահանջով: Մահմեդ Ալին նախ մեջլիսն անվանում է «թույլ ու անգործունյա մարմին», որը ոտնատակ է տալիս միասին կերած նեմեք բիհերամը*, ապա

* Ադն ու հացը:

վճռական պատասխանում է. «Առանց գործածելու սուրս մտադիր չեմ կորցնել այն, ինչ սրով ձեռք են բերել պապերս»¹:

Թեև շահի այդ պատասխանից հետո մեջլիսն այլևս չէր հավատում, թե նա երբևիցէ անկեղծ երկխոսություն կսկսի իր հետ և դա կավարտի խաղաղությունամբ, բայց գալիք անակնկալների պատասխանատվությունն իր վրա չընկնելու համար ամեն կերպ խուսափում էր կտրուկ գործողություններից:

Երկու կողմերի ընդհարման վտանգն զգացվում էր վաղուց, բայց նրանցից ամեն մեկը հետաձգում էր ընդհարման ճակատագրական պահը: Թե՛ այս, թե՛ այն կողմում չկային բարձր, անառարկելի հեղինակություն օժտված քաղաքական գործիչներ, որոնք կարողանային պետական ղեկը վերցնել իրենց ձեռքը և ժողովրդի մեջ իրենց նկատմամբ վստահություն ներշնչելով՝ հաշտեցման եզրեր գտնեին հին ու նոր ուժերի միջև, ստեղծեին համակեցություն պայմաններ շահի ու մեջլիսի համար:

Թվում էր, թե դա, իրոք, հնարավոր է, բայց կարծես մի գաղտնի ձեռք եկավ քանդելու ամեն բան: Մի օր, երբ Մահմեդ Ալին դուրս էր եկել զբոսանքի, ահաբեկիչները, կարծելով թե նա պալատում է, գահադահլիճ ումբ են նետում, որին զոհ է գնում մի քանի ծառայող: Այդ դեպքը եկավ է՛լ ավելի լարելու շահի և մեջլիսի հարաբերությունները: Վերադառնալով պալատ, Մահմեդ Ալին դիմում է մեջլիսին և խստորեն պահանջում երևան հանել հանցավորներին, հակառակ դեպքում սպառնալով, որ կցրի մեջլիսը և ինքն անձամբ միջոցներ կձեռնարկի գտնելու նրանց: Քննություններից և մի շարք ձերբակալություններից հետո էլ հանցավորները չգտնվեցին, ուստի շահը տրամադրվեց պատժելու հենց ըմբոստ մեջլիսին²:

Այդ դեպքին գումարվեցին ուրիշ հանգամանքներ: Ատրպատականի սահմանադրականները շահի դեմ սկսել էին բացահայտ քարոզչություն՝ պահանջելով գահից հրաժարում: Ընդհանրապես Մահմեդ Ալիի գահընկեցություն հարցը քննարկման նյութ էր դարձել ամենուր, իսկ գահի առաջին թեկնածու էր հա-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^o, վավ. 323, թ. 35:

² Նույն տեղում, թ. 9:

մարվում նրա հորեղբայր, Շիրազի նահանգապետ Զիլլի Սուլթանը, որն արտաքուստ իրեն ցույց էր տալիս սահմանադրական և գաղտնի հարաբերություններ ուներ ընդդիմություն ատաջնորդների հետ: Շահն այդ մասին գիտեր և հարմար առիթի էր սպասում պատժելու նրան: Գահակալի երկրորդ թեկնածու հասարակությունը համարում էր շահի ավագ որդի, պատանի գահաժառանգ Ահմեդ Միրզային, որին հայրը միշտ պահում էր իրենից անբաժան՝ վախենալով նրա նկատմամբ ոտնձգություններից¹:

Մինչև 1908 թ. հունիսի սկիզբը շարունակվում էին մեջլիսի և կառավարություն լարված հարաբերությունները, բայց օրվա հարցը սահմանազլխում տեղի ունեցող դեպքերն էին և մեջլիսի կողմից ընտրված կառավարության անընդունակությունը վճռական քայլերով կանգնեցնելու թուրքական զորքերի առաջխաղացումը:

Երկրի անապահով վիճակը, սահմանազլխում քրդերի ոտնձգությունները, մեջլիսի և կառավարության անվճռականությունը ժողովրդի մեջ մեծ հիասթափություն էին առաջ բերել: Անսկզբունք և խակ սահմանադրական գործիչները, փոխանակ լրջորեն զբաղվելու երկրի ցավերով, ամեն կերպ բարձրացնելու սահմանադրության վարկը, ընդհակառակը, անձնական շահի դոճ դարձան:

Եվրոպական թերթերը գրում էին, որ առանց անգլո-ոուսական, գուցե նաև գերմանական միջամտության, հազիվ թե կարելի լինի Պարսկաստանը հանգստացնել: Այդ կարծիքին թեհարանում հանգել էին հակառակորդ երկու կողմերը, որոնք միաժամանակ ենթադրում էին, որ շահի կողմը կկանգնի Ռուսաստանը, ինչպես մինչ այդ կանգնել էր, իսկ սահմանադրականների կողմը՝ Անգլիան:

Երկրում կուտակված քաղաքական խնդիրները լուծելու համար կար միայն մեկ միջոց՝ ուժը: Շահը որոշեց զործադրել բռնի ուժ՝ իր ժառանգական հնադարյան պահանջներն ու իրավունքները պաշտպանելու համար: Նա սերած էր թուրքմենական

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ո, վավ. 323, թ. 9:

վայրագ Ղաջար ցեղից, որը մի քանի սերունդ առաջ՝ 1784 թ. գրավել էր Պարսկաստանի գաՀը և կառավարում էր ավելի զարգացած ու քաղաքակիրթ պարսիկներին: Մահմեդ Ալի շահը ասպարեզ բերեց ուժն ու զենքը:

Ջենքի ուժով մեջլիսը ցրելու և սահմանադրութունը վերացնելու ծրագիրը մշակել էին պարսկական կազակային բրիգադի հրամանատար զնդապետ Լյախովը, Թեհրանում Ռուսաստանի դեսպան Հարդվիգը և պարսից ամենահետադիմական գործիչներից էմիր Բահադուր Ջենգը: Ծրագիրը կովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարության հավանության էր արժանացել¹:

Նախապես կազակային զորամասի հրամանատարին և իր մյուս հավատարիմ պաշտոնյաներին կարևոր հրահանգներ տալուց և կառավարական վստահելի գորքը մայրաքաղաք կանչելուց հետո Մահմեդ Ալին հեռանում է մայրաքաղաքից դուրս գտնվող Բաղեշահ կոչվող այգի, որը գրեթե մի ամուր բերդ էր²:

Այդ քայլը աշխույժ խոսակցութունների առիթ է տալիս. ոմանք ասում էին, թե շահը հեռացել է այլևս Թեհրան չվերադառնալու մտադրությամբ, իսկ ուրիշները նույնիսկ պնդում էին, թե նա Պարսկաստանից արդեն փախել է և գտնվում է Եվրոպայի ճանապարհին:

Բայց Մահմեդ Ալին իր հետագա քայլերը գիտեր:

1908 թ. հունիսի 11 (24)-ի (որոշ աղբյուրներում՝ հունիսի 10 (23)-ի) առավոտյան ժամը 5-ին զնդապետ Լյախովի պարսկական կազակների զորամասը, որի կազմում կային նաև 10 ռուս հրահանգիչներ, չրջապատում է Բահարիստան պալատը (մեջլիսի շենքը) և ոչ հեռու գտնվող Սիփահասալար մզկիթը³:

Ջորամասի հրամանատարը պահանջում է իր ձեռքը տալ Մահմեդ Ալիի մատնացույց արած պատգամավորներին, որոնց նա կասկածում էր շահի դեմ կատարված մահափորձը կազմակերպած լինելու մեջ⁴: Մեջլիսը մերժում է պահանջը⁵: Կազակնե-

¹ Տե՛ս *М. Павлович, С. Иранский, Персия в борьбе за независимость*, с. 49.

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թ. 35:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», № 6 (412), հունիս, 1960, էջ 75:

⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թ. 35:

⁵ Տե՛ս «Վտակ», № 125, 12 հունիսի 1908 թ.:

րը սպառնում են զենքի դիմել, բայց առաջինը զենք գործածում են սահմանադրականները (որոշ աղբյուրների համաձայն՝ առաջինը կրակ են բացել կազակները):

«Մոզաֆֆարի» անջումների ազգային միլիցիայի մարտիկների համազարկերից սպանվում է մի քանի կազակ¹: Սկսվում է փոխադարձ հրացանաձգություն, որը տևում է առավոտյան ժ. 9-ից 10-ը²: Կազակները կորցնում են 25 մարդ, վիրավորվում են 3 բարձրաստիճան զինվորականներ և 20 զինվոր³: Դրան հետևում է կառավարություն արագ արձագանքը. օգնություն է գալիս մայրաքաղաքից զուրս բանակած զորքի թնդանոթախումբը՝ շտաբս-կապիտան Պերեբինոսովի հրամանատարությունը⁴: Մահմեդ Ալի շահի հրամանով սկսվում է մեջլիսի հրետակոծումը: Առաջին երկու կրակոցն անձամբ արձակել էր Պերեբինոսովը: Միաժամանակ հրետակոծվում են Թեհրանի թաղային անջումները: Կործանվում է մեջլիսի շենքը, քարուքանդ են լինում մի քանի մասնավոր տներ, այդ թվում Զիլլի Սոլթանի պալատը, որտեղ ապաստանել էին սահմանադրականները, Սիփահասալարի հռչակավոր մզկիթը, որտեղ ապաստանել էին Թավրիզի անջումների պատգամավորները⁵, և երկու այլ մզկիթներ, իսկ զորքը փոդոցներում սկսում է կողոպտել ժողովրդին⁶:

Հունիսի 11 (23)-ի ժամը 12-ին մեջլիսի պաշտպանները պարտված էին:

Մեջլիսի ավերումից հետո դիմելով զնդապետ Լյախովին, շահն ասել էր. «Դուք փրկեցիք իմ գահը»⁷: Եվ դա պատահական չէր, քանզի Թեհրանի կազակային բրիգադն իր ֆինանսական ու քաղաքական վիճակով և արտոնյալ զրույթյամբ հանդիսանալով Պետերբուրգի կառավարության ձեռքում հիանալի զենք՝

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 126, 13 Հունիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Մշակ», № 128, 13 Հունիսի 1908 թ.:

⁴ Տե՛ս *М. Павлович, С. Иранский, Персия в борьбе за независимость*, с. 49.

⁵ Տե՛ս «Ախուրեհան», № 27, 12 ապրիլի 1909 թ.:

⁶ Մատնադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^а, վավ. 323, թ. 37:

⁷ Տե՛ս *М. Павлович, С. Иранский, Персия в борьбе за независимость*, с. 87.

Պարսկաստան ներթափանցելու համար, միաժամանակ երկրի բռնակալական ռեժիմի և շահի գահի միակ հուսալի հենարանն էր:

Միապետության ուխտադրուժ գործողություններով պարսկական ազատագրական շարժմանը ծանր հարված հասցվեց: Պաշտոնապես վերացավ Սահմանադրությունը (Մեչրութիե)¹:

Շահ Մահմեդ Ալին դրություն տերը դարձավ:

Մեջլիսի պատգամավորներից շատերն ընկան իրենց պարտականության ճանապարհին՝ պաշտպան կանգնելով ժողովրդի սրբազան իրավունքներին: Շահի ղինվորների ձեռքն ընկած բազմաթիվ ժողովրդական ներկայացուցիչներ միջնադարյան տանջանքների ենթարկվելուց հետո հրացանազարկ եղան կամ կախաղան հանվեցին: Պատգամավորների մի մասին հաջողվեց փրկություն գտնել օտար դեսպանատներում²: Հատկապես շատ էին անգլիական դեսպանությունում ապաստանածները:

Մահմեդ Ալի շահի հանդգնությունն այնտեղ հասավ, որ նա կարգադրեց բրիտանական դեսպանատան առջև հատուկ պահակներ կարգել՝ բեստ նստողների հոսանքը դեպի այնտեղ արգելելու համար: Դա առաջ բերեց բրիտանական կողմի խիստ բողոքն ու սպառնալիքը: Միայն դրանից հետո դեսպանատան առաջից պահակները հանվեցին: Դեսպանատանը բեստ նստածների մի մասը, նրանց թվում՝ հայտնի հեղափոխական գործիչ, դեմոկրատական կուսակցության ղեկավար Աղա Սեյիդ Հասան Թաղիզադեն և մի շարք թերթերի խմբագիրներ անգլիական հովանավորության տակ հեռացան Պարսկաստանի սահմաններից³:

Մեջլիսի ջախջախումը վերջնականապես հուսահատեցրեց այն միամիտ լավատեսներին, ովքեր ենթադրում էին, թե 1907 թ. անգլո-ռուսական մերձեցումը բարերար ազդեցություն կունենա

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 12, 13 հուլիսի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ր, վավ. 323, թթ. 36-37:

³ Տե՛ս Հայրապետ Պանիրեան, Յեղափոխական շարժումները Պարսկաստանում, Թարիզ, 1917, էջ 34-35:

Ռուսաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունների և մասնավորապես, բազմաչարչար Պարսկաստանի ճակատագրի վրա:

Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը հայոց կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր, թե «Պարսկաստան ներքին քառսի մատնուեցաւ, իսկ պարսկահայերի դրութիւնը առ հասարակ վտանգաւոր կացութիւն ստացաւ»¹:

Ժողովրդական ըմբոստություն կայծերը նախորդ տարիներին մոխրաթաղ անելով՝ երկրի միապետը որևէ էական արդյունքի չէր հասել: Այդ կայծերը բռնկվել էին, և փոխանակ դրանք մեղմելու դիվանագիտությունը, համբերատար աշխատանքով, մեջլիսի հետ համաձայնություններով, ընդհակառակը, Մահմեդ Ալի շահը, նրա խորհրդականները, ընդհանրապես երկրի հետադիմությունն անդարմանելի ոճիր գործեցին՝ խոր վիճ բացելով գահի և ժողովրդի միջև: Եվ դա այն դեպքում, երբ արտաքին թշնամին՝ օսմանյան սուլթանն իր կամարիլիայի հետ Պարսկաստանի մի կողմից չիա, մյուս կողմից թուրքախոս ու քուրդ սուլնի ազգաբնակչության միջև բորբոքելով ներքին կոռիվներ, հետզհետե գրավում էր պարսկական հողերը, անդամահատում երկիրը, որն այդ դժվարին ժամանակում պետք ուներ զորահավաքի ենթարկելու իր բոլոր ուժերը՝ արտաքին թշնամուն երկրից վռնդելու համար:

Ռուսաց բոլոր առաջադիմական լրագրերը միաբերան վկայում էին ու հաստատում, որ Պարսկաստանի արյունալի դեպքերը և դրանցում ռուսների խաղացած դերը ճնշող տպավորություն են թողել Եվրոպայում և հատկապես Անգլիայում: Բրիտանացու զգացմունքներին խորապես հակառակ են այնպիսի գործողությունները, ինչպիսիք են խորհրդարանի ավերումը, պատգամավորների հալածանքն ու մահապատիժը, մարդկանց մասնավոր սեփականությունն ոչնչացումը, - գրում էր ռուսական մամուլը և հավելում, թե չատ ցավալի է, որ այդ ամենը կատար-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 13, թ. 11:

վում է ոուս բարձրաստիճան գինվորականի հրամանատարության ներքո:

Օտար մեծ տերութունները չէին միջամտում դեպքերին, որովհետև Մահմեդ Ալին հայտարարել էր, որ ոմբակոծելով մեջլիսը, կառավարությունը նպատակ է ունեցել ոչ թե ոչնչացնել սահմանադրական կարգը, այլ պատգամավորների այն խմբին, որը ցանկանում էր գահընկեց անել երկրի օրինական իշխանությունը:

Ճիշտ է, որ ինքը՝ մեջլիսը նույնպես մի շարք սխալներ էր գործել, որոնցից գլխավորն այն էր, որ նա այնպես էլ չդարձավ իսկական օրենսդրական մարմին, չմշակեց պետության հիմնական օրենքները, երկրին չտվեց մնայուն օրենսդրություն, դրա փոխարեն զբաղվեց զանազան վարչական մանր-մունք գործերով, այս կամ այն նահանգապետի պաշտոնանկություն և այս կամ այն պետական ծառայողին խիստ պատիժներ տալու հարցերով: Այլ խոսքով՝ մեջլիսը ձգտում էր վերածվել գործադիր իշխանության: Մյուս կողմից, նա և տեղական անջումներն իրենց կազմի մեջ ընդգրկել էին նաև այնպիսի անձանց, որոնք աշխատում էին պղտոր ջրում ձուկ որսալ, հետապնդում էին իրենց անձնական շահը, կատարում էին զանազան կեղեքումներ ու հարստահարումներ: Դրա հետևանքով՝ հասարակ ժողովրդի մի խոշոր մասը, հատկապես գյուղացիական խոնարհ խավերը, որոնք սպասում էին իրենց դառն ու աղետալի վիճակի մի փոքր ամոքում, կյանքի բարեփոխում, մասամբ հրասթափվեցին մեջլիսի և անջումների գործունեությունից:

Անշուշտ, մեջլիսի և անջումներին գործած այդ սխալները կարելի էր վերագրել նրանց անփորձությանը, որից ազատ չէ ամեն մի նոր հաստատություն: Բայց այդ սխալները չպետք է առիթ լինեին շահի համար ոմբակոծելու մեջլիսը, քանի որ նա իր ձեռքին ուներ օրինական միջոց՝ լուծարել խորհրդարանը և նոր ընտրություններ նշանակել:

1908 թ. հունիսի 11 (24)-ի հակահեղափոխական հեղաշրջումով վերջացավ սահմանադրական շարժման առաջին շրջանը և շարժումը թևակոխեց իր բարձրագույն՝ գինված ապստամբության փուլը:

ՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՅՈՒՆԱԼԻ ԽՐԱԽՃԱՆՔԸ ՄԵԶԼԻՍԸ ՑՐԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ

Ոգեչնչված շահի սանձազերծած արյունալի նախճիրով, միապետականները դիմեցին ասիական բարբարոսություն ամենաբիրտ միջոցների՝ իրենց քաղաքական հակառակորդներից ազատվելու համար: Մայրաքաղաք Թեհրանում և ամբողջ Պարսկաստանում ռազմական դրուժյուն հայտարարվեց: Մեջլիսը ցրելուց առաջ Թեհրանի գեներալ-նահանգապետ կարգված գնդապետ Լյախովը նշանակվեց նաև մայրաքաղաքի պարետ՝ ամենաընդարձակ լիազորություններով: Թեհրանն ամբողջովին կազակների ձեռքում էր, որոնք խմբերով չրջում էին քաղաքում, կալանավորում կասկածելի անձանց: Չնայած առևտուրը փաստորեն կանգ էր առել և գնորդներ չկային, նրանք առևտրականներին սպառնալիքների տակ ստիպում էին բաց պահել խանութներն ու կրպակները: Անլուր տանջանքների և մահապատժի ենթարկվեցին ընդդիմադիր դաշտի գրեթե բոլոր աչքի ընկնող ներկայացուցիչները, ինչպես նաև մի քանի նշանավոր անձինք (Մալիք Մուշիկալամին, Մանգիր խան և ուրիշներ), որոնք սահմանադրականներ չլինելով հանդերձ, գահի բացահայտ հակառակորդներ էին:

Այնուհետև շահն սկսեց իշխանական կառույցներում բացահայտ սահմանադրականների ու կասկածելիների «մաքրումը» և նրանց փոխարինումն իրեն հավատարիմ մարդկանցով: Մի շարք նախարարների աշխատանքից ազատելուց հետո նա պաշտոնից արձակեց, ապա հրամայեց բանտարկել նախարարների խորհրդի նախագահ Նասեր օլ Մոլքին¹: Ծահը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում հատկապես նահանգապետների փոփոխություններին: Նրա հրամանով Շիրազի նահանգապետի պաշտոնից հեռացվեց Զիլլի Սոլթանը, իսկ Թեհրանում ձերբակալվածների թվում էր նրա որդին՝ Զալալ Դովլեն: Ատրպատականում նահանգապետ նշանակվեց ծայրահեղ հետադիմական հայացքներ

¹ Տե՛ս «Անկախ մամուլ», № 6, 7 դեկտեմբերի 1908 թ.:

ունեցող էյն Դովլեն, իսկ Գիլանի նահանգապետ՝ նույնքան հետադիմական Սարդար Աֆխամը¹:

Փակվեցին բոլոր առաջադիմական լրագրերը, խմբագրություններն ավերվեցին: Բանտեր նետվեցին ազատամիտ թերթերի 10-ի չափ խմբագիրներ²: Թերթերի նույնքան հրատարակիչներ հասցրին ապաստան գտնել բրիտանական դեսպանությունում³, բայց դրանից հետո այդ դեսպանություն չենքը չըջապատվեց շահի պահակախմբի կազակներով, որոնք աչալուրջ հսկում էին, որպեսզի այլևս ոչ մի «հանցագործ» չկարողանա մտնել այնտեղ, իսկ համառոդները զնդակահարվում էին տեղում: Նույն բախտին էին արժանանում անօրինական զենք կրողները կամ նրանք, ովքեր չարտոնված գաղտնի ժողովների էին մասնակցում:

Շահի անակնկալ հաջողությունը սարսափ էր տարածել ոչ միայն Թեհրանում, այլև երկրով մեկ: Եթե մեկ-երկու օր առաջ Պարսկաստանի բոլոր կողմերից սպառնալիքներ էին հնչում միապետի հասցեին, ապա այժմ հպատակություն ուղերձներ էին թափվում մայրաքաղաք:

Թեհրանում խաղաղություն էր, բացվել էր բազարը, արտաքուստ շարունակվում էր սովորական կյանքը: Մյուս նահանգներում աչքի ընկնող դեպքեր գրեթե տեղի չէին ունենում, սակայն հասարակ ժողովուրդը վախից ինքնաբերաբար հեռանում էր անջումեններից⁴:

Շահի պալատում անդադար տեղի էին ունենում նախարարների, մոլլաների և հասարակական գործիչների խորհրդակցություններ, որոնցում քննվում էին երկրում «հասարակական կարգը վերականգնելու» միջոցների հարցերը:

Մեջլիսն ավերելուց հետո շահը հայտարարություն տարածեց, թե 1908 թ. սեպտեմբերին տեղի կունենան մեջլիսի նոր

¹ Տե՛ս Հայրապետ Պանիրեան, Յեղափոխական շարժումները Պարսկաստանում, էջ 36:

² Տե՛ս «Լրաբեր», № 10, 29 Հունիսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս «Մշակ», № 128, 13 Հունիսի 1908 թ.:

⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ո, վավ. 323, թ. 37:

ընտրութիւններ: Նա գտնում էր, որ երկրի կառավարման գործում մեծապէս պետք է սահմանափակել ժողովրդի իրավունքները, և հույս էր հայտնում, որ «նոր պատգամավորներն ավելի լավ կլինեն, քան հներն էին»: Միաժամանակ միապետն իրեն մերձավոր մարդկանց հավաստիացնում էր, թե ինքը ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնելու՝ առաջիկայում նույնպէս ամեն մի անկարգութիւն ձնչելու համար:

Շահի նախագահութեամբ տեղի ունեցած զինվորական խորհրդի նիստի ընդունած որոշման համաձայն՝ Թեհրանի համայրված ու սպառազինված բազմաքանակ զորամասը տեղափոխվեց քաղաքամերձ Կազրիկազեր, որտեղ գնաց նաև միապետը՝ մայրաքաղաքը հանձնելով կազակային բրիգադի պաշտպանութեանը: Միապետը Թեհրանից հեռանում էր, որպէսզի լրացուցիչ ուժեր հավաքի գավառներում և պատրաստ լինի ոչնչացնելու «սպասվելիք անկարգութիւնները»¹:

Հունիսի 13-ին Մահմեդ Ալի շահը Կազրիկազերում ընդունեց մայրաքաղաքի պատվավոր քաղաքացիների և խորհրդարանի մի քանի անվնաս մնացած անդամների պատվիրակութեանը և հայտնեց, որ ինքը կարող է ներում չնորհել բոլոր մեղավորներին, մինչև անգամ անջումենականներին, եթե հակակառավարական գործողութիւնները դադարեցվեն: Յով հայտնելով ստեղծված անիշխանական դրութեան և դրան ի պատասխան իշխանութիւնների կիրառած հակաքայլերի առիթով, նա միաժամանակ շեշտում էր, որ ինքը պարտավոր է պատժել ազգի և թագի թշնամիներին, երկիրը հանել այն վիճից, որի մեջ նրան գցել են սահմանադրականները: Միապետն ամեն առիթով ընդգծում էր, որ սահմանադրութիւն ունենալու համար երկիրը դեռ չի հասունացել²:

Այդ օրերին Մահմեդ Ալի շահը ոչ թե ներքին գործերի, այլ արտաքին գործերի նախարար էմիր Բահադուրին էր տվել «երկիրը խաղաղեցնելու» արտակարգ լիազորութիւններ: Հենց սկզբից սա հայտարարեց, թե այլևս նոր մեջլիսի ընտրութիւններ չեն լինելու, իսկ ներկա մեջլիսի գումարումը անորոշ ժամա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 137, 25 Հունիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

նակով հետաձգվում է, քանի որ նրա անդամների մի մասը սպանված է, մյուս մասը գտնվում է բանտում, փախուստի մեջ է կամ՝ թաքնված: Նա մշակում էր պետական հեղաշրջում կատարելու ծրագիր, որի իրագործմամբ պետք է վերացվեր սահմանադրությունը և երկրում վերականգնվեր կառավարման բռնապետական ձևը:

Շահի շրջապատի չափավոր տարրերը նրան համոզում էին չհավատալ «դիկտատոր» Բահադուրին, որի խորհրդով ծավալվելիք լայնածավալ նոր բռնարարքները կարող են կորստաբեր լինել երկրի համար:

Հակառակ այդ բոլոր նախազգուշացումներին, Բահադուրի կողմնակիցներն շտապում էին նոր օրենքներ մշակել և հաստատել այնպիսի դատական համակարգ, որոնք հնարավորություն կտային ամրապնդելու ինքնակալությունը:

Պետերբուրգն ուշի-ուշով հետևում էր դեպքերի զարգացմանը և Մահմեդ Ալի շահին ոգեշնչում էր նրան օգնելու պատրաստակամությամբ: Միապետականներին օգնելու համար 1908 թ. Հունիսի 14-ին Էնգելի մտավ ռուսական «Կրասնովոդսկ» ռազմանավը, որի տախտակամածին զինվորների հետ կար մեծ ու փոքր տրամաչափի 10 թնդանոթ: Մի ուրիշ ռազմանավ՝ «Գեոք Թեփեն», տախտակամածին ունենալով զինվորական մի ջոկատ, նույն օրը մտավ Աշուրադեհի նավահանգիստ: Էնգելի իջած ռուս նավաստիներն ու զինվորները Հունիսի 15-ին ցրեցին տեղի անջումներ: Նույն բանը կատարեցին Աշուրադեհ իջած նավաստիները տեղի անջումների հետ¹:

Դեպքերը Մահմեդ Ալի շահի դիրքերից լուսաբանելու համար եվրոպա ուղարկվեց նրա համհարզ Համի Սալթանեն: Նա նախ եղավ Բուխարեստում, ապա մեկնեց Վիեննա, հետագա ամիսներին նույն առաքելությամբ եղավ եվրոպական ուրիշ քաղաքներում: Շահի համհարզի «լուսաբանությունները», ինչպես և սպասելի էին, չատ կողմնակալ էին: Արտահայտելով միապետի անձնական տեսակետները, նա ամեն բանում մեղադրում էր ժողովրդին ու անջումներին:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 136, 21 Հունիսի 1908 թ.:

ՀԱԿԱՇԱՀԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵԼՈՒՑԹՆԵՐԸ

Մահճեղ Ալի շահի անսպասելի և վճռական քայլերը մի պահ շշմեցրել էին ժողովրդի մարտիկներին, բայց, շատ չանցած, սահմանադրական հեղափոխական խմբերը, զանազան տեղերում դիրքեր բռնելով, սկսեցին գնդակների տարափ տեղալ փողոցներում երթևեկող զինված պարեկների վրա: Եղան սպանվածներ ու վիրավորներ այս անգամ կառավարություն պաշտպաններից: Քաղաքի պատերի վրա շահի կողմնակիցների կոչերի կողքին սահմանադրականները դնում էին իրենց կոչերը, որոնցով ժողովրդին հորդորում էին զենքով պաշտպան կանգնել ձեռք բերած իրավունքներին:

Կառավարություն գործ դրած հալածանքներին և զազանություններին ի պատասխան, Թեհրանի զանազան մասերում սկսվեցին ոտամբերի պայթյուններ լսվել: Այդ դեպքերն անմիջապես արձագանք գտան մի շարք գավառներում, և ժողովուրդը հուզվեց շահի դավադիր վարմունքից: Տեղի ունեցած ըմբոստություն առաջին ցույցերը: Գավառներում հուզված բնակչություն զգալի զանգվածներ մնում էին սահմանադրականների կողմում, որպիսի հանգամանքը տեղի անջումեններին հնարավորություն էր տալիս կամավորների խմբեր ստեղծել՝ միապետական ուժերին հակահարված տալու համար¹:

Մարդիկ ըմբոստանում, ոտքի էին կանգնում մի վատթար ու պայմանազանց իշխանություն ղեմ, որ մի կողմից խոստացել, երդվել էր պահպանել սահմանադրությունը, ազատություն տալ դարերով ստրկացված, հարստահարված ժողովրդին, նրան ազատել խաների, բեկերի, ֆարրաչների ճնշումից, մյուս կողմից թնդանոթներ, զորք ու կազակներ էր հանել այդ նույն ժողովրդի ղեմ, հենց որ սա հիչեցրել էր տրված խոստումների մասին:

Ավերված մեջլիսից փրկված պատգամավորների զգալի մասը և սահմանադրական շարժման նշանավոր գործիչներից ոմանք գաղթեցին Կոստանդնուպոլիս և Կովկաս: Կոստանդնու-

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 10, 29 հունիսի 1908 թ.:

պոլսում ստեղծվեց պարսկական հեղափոխական կենտրոնական կոմիտե, որն ուշադիր հետևում էր Պարսկաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին¹: Նրա անդամները մղում էին լայն քարոզչություն՝ չեզոքացնելու համար մեջլիսի ջախջախումն արդարացնելուն ուղղված միապետականների ջանքերը:

Թուրքիա անցած պարսից հեղափոխականներից մեկը՝ Սեյիդ Հասան Թաղիզադեն այցելել էր Կ. Պոլսում հրատարակվող Դաշնակցություն «Ազդակ» թերթի խմբագրություն և պատմել թեհրանում տեղի ունեցածի մասին: Նա ասում էր, որ պարսից հեղափոխականները նպատակ էին դրել իրենց երկրի անմեղ ժողովրդին ազատել «բռնաւոր միապետներուն գիշատիչ ճանկերէն ... Կրնանք ըսել, թէ պարսիկները վաղուց սկսած են դէպի այդ փրկութեան, երջանկութեան ճանապարհն ընթանալ»: Ժողովրդի ատելությունն ու զայրույթը «կ'աւետէին մեզի ազատութեան այն հուրը որ ապագային պիտի բոցավառէր մեր հայրենիքին մէջ, բայց չէինք յուսար թէ ա'յսքան շուտով երեւան պիտի գար այն»²: Պարսիկ զրուցակիցը հավաստում էր, որ շահի տարած հաղթանակը ժամանակավոր է, քանի որ իր ժողովրդի մեծ զանգվածներ այժմ (ոուսաց:– ձ. Ս.) «սօցիալ–ոէվօլյուսիօնէօ»ներու ծրագրին կը հետեւին, այսուհետեւ ալ առ հասարակ մեր նպատակը միայն Մուհամմէտ Ալի շահին հարստահարութիւններէն և բռնակալութենէն ազատիլ չէ, այլ թերեւս բոլոր Մուհամմէտ Ալի շահերու հարստահարութիւններէն եւ բռնակալութենէն ազատիլ է – այն շահերուն, որոնք ազա, հողատէր, եւ այլն անուններով դարերէ ի վեր պարսիկ գիւղացիներու, ստրուկներու եւ աղքատներու իրենց ճակտին քրտինքովը շահած դրամը յափշտակելով հարստութեան եւ փառքի տիրացած են, հազարաւոր ընտանիքներ կործանած, հազարաւոր տուներ այրած են եւ միայն իրենց ընտանիքներուն հետ չքեղ պալատներու մէջ փառաւոր կեանք մը վարած»³: Անսասան

¹ Տե՛ս **В. Труа**, *Кавказские социал-демократы в Персидской революции*, Париж, 1910, с. 112.

² «Ազդակ», № 2, 22 դեկտեմբերի 1908 թ. (4 հունվարի 1909 թ.):

³ Նույն տեղում:

Հավատ ունենալով, որ հեղափոխական շարժումը կես ճանապարհին կանգ չի առնելու, Սեյիդ Թաղիզադեն շարունակել էր, թե շահը կարծում է, որ հարստահարություններ ի գործ դնելով «ատով յաղթանակ պիտի ելլէ... բայց չի խորհիր թէ մենք քանի՛ բռնություն եւ հարստահարություն տեսնենք մեր դէմը, մեր հաստատակամությունն ու արիությունը նոյնքա՛ն կ'աւելնան: Պարսիկներուն համար սահմանադրութեան եւ ազատութեան ըմբռնումը՝ տենչ մը, կամեցողություն մը եղած է: Այսուհետեւ բռնակալի մը վարչութեան ներքեւ չպիտի ապրին անոնք եւ չպիտի կարենան ապրիլ»¹:

Ինչ վերաբերում է ցրված մեջլիսի՝ Թեհրանում մնացած և ընդհատակ անցած պատգամավորներին, նրանք նույնպես վճռական էին տրամադրված: Արյունալի դեպքից արդեն երեք օր անց, չճանաչելով խորհրդարանն արձակելու մասին շահի հրովարտակը, նրանք հավաքվեցին մասնավոր մի տան մեջ և մեջլիսի արտակարգ նիստ գումարեցին: Հանգամանորեն քննելով երկրում ստեղծված վիճակը, նրանք խիստ որակումներ տվեցին շահի գործողություններին: Միաձայն որոշում ընդունվեց շահից պահանջել մեկ շաբաթվա ընթացքում պատասխան տալ 1908 թ. Հունիսի 3-ին մեջլիսի ներկայացրած հիշատակագրին, իսկ եթե ոչ, ապա իրենք կցրվեն գավառներով մեկ և այնտեղի անջումենների աջակցությամբ կռիվ կմղեն նրան տապալելու համար: Դա նշանակում էր, որ տվյալ պահին մեջլիսի պայքարը բացառապես ուղղվելու էր շահի անձի դեմ²:

Մեջլիսի ինքնավերականգնումը ցույց էր տալիս, որ շահը և ժողովուրդը չեն հաշտվելու: Տարիներով կուտակված ատելությունն այնպիսի մեծ վիճ էր բացել նրանց միջև, որ հաշտեցումն այլևս անհնարին էր խաղաղ միջոցներով:

Թերթերը գրում էին, որ ավելի խելացի կլինեն, եթե շահը գահից հրաժարեր կամովին, քանի որ այդպիսով հնարավոր կլիներ ալեկոծ փոթորիկներից մի քիչ հանդարտեցնել երկիրը:

¹ «Ազդակ», № 2, 22 դեկտեմբերի 1908 թ. (4 հունվարի 1909 թ.):

² Տե՛ս «Մշակ», № 128, 13 Հունիսի 1908 թ.:

Ինչ խոսք, նման մոտեցումը սխալ էր, քանզի շարժումն ուղղված էր միայն շահի անձի դեմ, այլ ուներ խորքային լուրջ պատճառներ:

Պարսկաստանում արմատական հեղափոխությունն նախապայմանները եթե ոչ ամբողջովին, գոնե մասամբ հասունացել էին ապստամբության համար: Ռուսական հեղափոխությունը գորեղ ու տևական ազդեցություն էր թողել ընթացող պարսկական շարժման վրա: Նրա օրինակն ակնառու ցույց էր տալիս, որ Ռուսաստանում սանձազերծված ստոլիպինյան հետադիմությունը հենց ցարական միապետություն թուլացման արտահայտություն է: Չնայած դրան, ուչքի եկող ցարիզմը Պարսկաստանում սահմանադրական շարժումը խեղդելու գործում շարունակում էր մնալ Մահմեդ Ալի շահի եռանդուն աջակիցը¹: Ավելի խոհուն ու հեռատես պարսիկ գործիչները համոզված էին, որ առանց սահմանադրական Ռուսաստանի ավելորդ է խոսել Պարսկաստանում սահմանադրական կարգերի հաստատման մասին, բայց նաև խորհում էին, որ երկիրը տվյալ պահին ուրիշ ճանապարհ չունի առաջ գնալու առանց շարժման հետագա խորացման, պայքարի ավելի բարձր աստիճանի՝ ապստամբության:

Հենց սկզբից հակաշահական հուզումների գլխավոր օջախներ դարձան Ատրպատականը և Բախտիարիան: Ռազմատենչ ու մեծաքանակ բախտիար ցեղը բաժանվել էր երկու մասի. մեծամասնությունը Սամսամ Սալթանների գլխավորությամբ շահի երգվյալ հակառակորդն էր, մյուս մասը՝ նրա ջերմ պաշտպանը, նրա երկրպագուն:

Ավելի միակամ էին Հյուսիսային և Հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանի հակամիապետական ուժերը, որոնք դարձան շահի և նրա կառավարության հիմնական «գլխացավանքը»: Թուրքալեզու Ատրպատականն էր հատկապես, որ հանձն առավ պարսկական հեղափոխության առաջատարի դերը: Հեղափոխական շարժման կենտրոնն արագորեն տեղափոխվում էր նահանգի կենտրոն Թավրիզ:

¹ Տե՛ս «Շեփոր» (Բաբու), № 4, 31 օգոստոսի 1908 թ.:

Իսկ որո՞նք էին Թավրիզի՝ Հեղափոխութեան կենտրոն դառնալու պատճառները: Դրանք տարբեր էին, որոնցից առանձնանում էին երկուսը:

1) Մեջլիսի ջախջախումից Հետո սահմանադրական ուժերը Թեհրանից հիմնականում քաշվեցին երկրի այդ մասերը, գլխավորապես Ատրպատականի և Գիլանի նահանգները՝ իրենց Հետ տանելով ատելություն միապետական կարգերի նկատմամբ, շահից վրեժխնդիր լինելու և նրա իշխանությունը տապալելու վճռականություն: Պատահական չէր, որ Հենց այդ վայրերում նրանց Հաջողվեց ոտքի հանել Հետամնաց ու թմրած ժողովրդին:

2) Պարսկաստանի Հյուսիսի և Հյուսիս-արևմուտքի բնակչությունը, առանձին բացառություններով, թուրքալեզու էր: Որևէ մեկի համար գաղտնիք չէր, որ Թուրքիան վաղուց ձգտում էր տեր դառնալ Պարսկաստանի այդ տարածքներին, մյուս կողմից՝ դրանց թուրք բնակիչները երազում էին միանալ «մայր Հայրենիքին»: Սրանց ոգեշնչում էր այն, որ Պարսկաստան մտած թուրք զավթիչները, օգտվելով Ատրպատականում և Հատկապես նրա կենտրոն Թավրիզում ստեղծված խառը վիճակից, առանց որևէ դիմադրություն հանդիպելու, շարունակում էին դանդաղորեն առաջանալ նահանգի տարածքով:

Այդ օրերին Թուրքիայում կատարված Հեղափոխական անցքերի և երիտթուրքերի՝ իշխանությունը վերցնելու մասին ստացված լուրերը ցնցող տպավորություն էին թողել: Երիտթուրքական կառավարությունն արդեն Հայտարարել էր իր պաշտոնական տեսակետը, թե անվերապահորեն պաշտպանում է Մահմեդ Ալի շահի դեմ ուղղված Հեղափոխությունը: Ընդ որում, երիտթուրքերն օգտագործում էին շահից և նրա քաղաքականությունից դժգոհ և Թուրքիայում ապաստանած պարսիկ գործիչների Հայտարարություններն ու աջակցում նրանց գործնական քայլերին: Օրինակ՝ շահի կրտսեր եղբայրը, որ մեջլիսը ցրելուց Հետո փախել էր Կ. Պոլիս, այնտեղից նրան ուղարկել էր մի հեռագիր՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ինձ բախտավոր եմ համարում, որ թուրքահպատակ եմ, այլ ոչ թե ուզուրպատորի (Հափշտա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 178, 15 օգոստոսի 1908 թ.:

կիչ:– Հ. Ս.) ու բռնակալի հպատակ»¹:

Կույրը միայն կարող էր չտեսնել, թե Թեհրանի դեպքերն ինչպիսի բուռն ոգևորություն էին առաջացրել Ատրպատականի ողջ թուրք բնակչության շրջանում: Դրանց նույնքան բուռն արձագանքում էր նաև քրդերի մեծ մասը: Մահմանադրական շարժումը, որն սկզբից ի վեր զուտ սոցիալական բնույթ ուներ և ընդգրկում էր երկրի ողջ իսլամ բնակչությունն՝ առանց ազգային և ցեղային խտրականություն, այժմ, երբ այդ շարժումը աստիճանաբար վերածում էր ապստամբություն, ավելի ու ավելի ակնհայտ էր դառնում, որ շարժման քաղաքական ուժերի՝ անջումենների շարքերում երևակվում են սահմանագծեր՝ ըստ ազգային պատկանելություն:

Մի կողմից նկատվում էր բուն պարսիկ և հոծ բնակչություն ունեցող տարածքներում գործող անջումենների հակաշահական քաղաքական աշխուժության թուլացում, մյուս կողմից՝ թուրքալեզու տարածքներում գործող անջումենների՝ չահի նկատմամբ ավելի ու ավելի կոշտ դիրքորոշման որդեգրում: Նախկինում նույն կետին աներեր խփող անջումենների մի մասը հիմա իր հետագա անելիքների մասին խորհում էր ինքնուրույն:

Ավելին, պառակտումը մտել էր նույնիսկ հոգևորականություն մեջ: Այսպես՝ Քերբալայի հոգևորականները վճռել էին Թուրքիայի սուլթանին դիմել հետևյալ առաջարկով. եթե Աբդուլ Համիդը երդում կտա, թե ինքը Պարսկաստանի սահմանադրական ապստամբներին ղենք կտա և ընդհանրապես նրանց կպաշտպանի Մահմեդ Ալի չահի դեմ մղվող պայքարում, այդ դեպքում իրենք թուրք սուլթանի սուլթանին կընդունեն նաև որպես Պարսկաստանի չիաների առաջնորդ¹:

1908 թ. ամռան կեսերից թուրքական զորքերն սկսել էին գրավել նաև «վիճելի գոտուց» դուրս ընկած առանձին վայրեր՝ զուտ պարսկալեզու տարածքներում, ընդ որում, օգոստոսի կեսերին նրանց առանձին ստորաբաժանումներ երևացին անգամ Սալմաստի և Սոմայի շրջաններում, որոնք մոտ էին կովկասյան

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 178, 15 օգոստոսի 1908 թ.:

սահմաններին: Այդ նույն ժամանակ ոուսական կառավարութիւնը կարծես մոռացել էր Հյուսիսային Պարսկաստանում իր ունեցած կենսական շահերի մասին¹:

Ստեղծվել էր տարօրինակ վիճակ. թուրքերն, իբր, հանդես էին գալիս Պարսկաստանի հեղափոխութեան պաշտպանութեամբ և, քողարկվելով «առաջադիմական» նշանախոսքերով, գավթում էին հարևանի հողերը: Մյուս կողմից, Ռուսաստանը, որ հանդես էր գալիս Մահմեդ Ալի շահի պաշտպանութեամբ, հետևապես՝ Պարսկաստանում կատարվելիք փոփոխությունների դեմ, պետք է որ նաև հանդես գար այդ երկրի տարածքային ամբողջականութեան խախտման դեմ: Այդպես էր հուշում պարզ տրամաբանութիւնը, բայց այդպես չէր վարվում ցարի կառավարութիւնը:

Ինչպես նշել ենք աշխատութեան նախորդ էջերում, Ռուսաստանն այդ ժամանակ երկյուղում և խուսափում էր Թուրքիայի հետ ընդհարվելուց, քանի որ ուսումնական պատերազմում կրած ջախջախիչ պարտութիւնից հետո նրա ռազմական ուժը դեռ լիովին չէր վերականգնվել, ուստի պատրաստ չէր ռազմական նոր ընդհարման:

Պարսկաստանում գահի և ժողովրդի միջև սկսված արյունալի գուպարի հետևանքները որևէ մեկն ի վիճակի չէր գուշակել: Բայց մի բան պարզ էր. մեջլիսի ջախջախումը շատ ծանր էր նստելու Պարսկաստանի ժողովրդի վրա: Անվերջ խլրտումները, հուզումները, արյունահեղ ընդհարումները, հազորդակցութեան ուղիների փակվելը, առևտրի և արդյունաբերութեան կաթվածահար լինելն այնպիսի կորուստներ էին առաջ բերելու երկրի համար, որոնց տրիտուրը տարիներ էր պահանջելու:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 128, 13 հունիսի 1908 թ.:

ՔՐԴԵՐԻ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՎԵՐՆԵՐԸ

Օգտվելով երկրում ստեղծված խառնակ վիճակից, Իրանական Քուրդիստանի ցեղերը, կարճատև «Հանգստությունից» հետո վերսկսեցին իրենց հարձակումները Ատրպատականի թուրք, հայ, ասորի բնակչությանը գյուղերի վրա՝ ասպատակելով, կողոպտելով ու ավերելով:

Հրոսակախմբերի արչավանքները սոսկալի չափեր ընդունեցին Թավրիզի չրջակայքում, իսկ բուն քաղաքում կատարյալ անիշխանություն էր տիրում: Հրոսակները սարսափ էին տարածել Ուրմիայի և Սալմաստի գավառներում, ուր բնակվում էր Ատրպատականի հայության մեծ մասը: Միայն Հունիսի 10-15-ի ընթացքում նրանք գրավեցին ու կողոպտեցին 28 գյուղ, եղան սպանություններ ու առևանգումներ: Հրոսակախմբերը թիրախ էին դարձրել հատկապես հայերի և ասորիների բնակավայրերը: Վերջիններս այս անգամ հայերից նույնիսկ ավելի մեծ կորուստներ էին կրում:

1908 թ. Հունիսի 7-ին Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը* Ուրմիայի դեպքերի կապակցությամբ ներկայացավ Թավրիզի կառավարչապետին և խնդրեց, որ եթե կառավարությունը հնարավորություն չունի քրդական վայրագությունների առաջն առնելու, գոնե վտանգված գյուղերի բնակիչներին բաժանվեն հրացաններ՝ ինքնապաշտպանության համար: Կառավարչապետը խոստացավ հրահանգ տալ, բայց խոստումը չկատարեց:

Նկատի առնելով, որ կողոպուտներն ու սպանությունները օրըստօրե գնալով ընդարձակ չափեր են ընդունում, իսկ կողոպուտիչներն անկառավարելի են դառնում, պարսից կառավարությունը մի շարք ռազմական միջոցներ ձեռնարկեց պատժելու

* Իր բանասիրական արժեքավոր հետազոտություններով հայտնի Կարապետ ծ. վարդապետ Տեր-Մկրտչյանը, 1907 թ. հոկտեմբերի 31-ին միաձայն ընտրվելով Ատրպատականի հայոց առաջնորդ (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10677, թ. 1) ջանք չէր խնայում պաշտպանելու իր հոտի անվտանգությունը: Նա այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1912 թ. աշունը:

Համար ասպատակիչներին, բայց արդյունքները չնչին էին, և քրդերը շարունակում էին իրենց խժոժությունները¹:

Քրիստոնյաներն այլ ելքեր էին որոնում, բայց ելք առայժմ չկար: Տվյալ պահին նրանց մնացել էր մի հույս՝ եվրոպական քրիստոնեական պետությունների միջամտությունը:

Հայոց առաջնորդ Կարապետ ծ. վարդապետն Ուրմիայի շրջանի քրիստոնյաների վիճակի մասին 1908 թ. հունիսի 9-ին գրություն ուղարկեց Թավրիզի եվրոպական հյուպատոսներին: Գրություն մեջ նկարագրված էին հիշյալ գավառում միայն մեկ օրում տեղի ունեցած դեպքերը: «Համաձայն Ուրմիայից ինձ հասած քստմենլի տեղեկությունների, - գրում էր առաջնորդը, - Բարանդուզ գաւառի Բարառու, Գարբառու եւ Սարդարութ քրիստոնեայ՝ ասորի եւ հայ խառն քրիստոնեայ բնակիչներով՝ անցեալ մայիսի 29-ին (11 յունիս ն. տ.) յարձակման են ենթարկուել քրդերի կողմից, որոնք կողոպտել են գիւղացիների ամբողջ ունեցուածքը», անպատվել ու բռնաբարել են կանանց ու աղջիկների, գործել են ուրիշ անլուր խժոժություններ: «Մօտ 700 հոգի այս թշուառ արարածներից փախուստ են տուել եւ ապաստանել Ուրմիայի հայոց եկեղեցում՝ աննկարագրելի թշուառ կացութեան մէջ: 150 հոգի անյայտացել են, 8 հոգի փախստականների աչքի առաջ սպանուել են. ոմանք իրենց նետել են գետը՝ քիւրդերի ձեռքից ազատուելու համար»²:

Նկարագրելով գավառի քրիստոնյաների տագնապալից դրությունը, հայոց առաջնորդը հայցում էր քրիստոնեական պետությունների շտապ օգնությունը. «Արդ, պատիւ ունեմ խոնարհաբար խնդրելու պատ. հիւպատոսարանիդ, որ հաճիք ձերդ բարեխնամ կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու այս դէպքերի վրայ, որոնք կարօտ են եւ արժանի շուտափոյթ նկատողութեան, թէ ինչպէս հազարաւոր խեղճ քրիստոնեաներ, անմեղ եւ անպաշտպան, թուրք-պարսկական սահմանագլխում, խնդիրների անբնական վիճակի անորակելի բարդութեան շնորհիւ, դատապարտուած են կորստեան: Այս կոչը միաժամանակ ներկայացրի ոռուս, բրիտանական եւ Միացեալ Նահանգներու

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 84, 20 ապրիլի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 136, 24 հունիսի 1908 թ.:

կառավարութիւնների պատ. ներկայացուցիչներին, քաջայոյս, թէ միահամուռ ազնիւ ձեռնարկութեամբ բոլորի կողմից՝ գալիք մեծ վտանգի առաջը պիտի առնուի եւ թոյլ չպիտի տրուի մինչեւ երկինք աղաղակող անարդարութիւն գործելու»¹:

Բայց Կարապետ ծայրագույն վարդապետի տազնապալի գրութիւնը չարժանացավ Թավրիզի եվրոպացի հյուպատոսների ուչադրութեանը:

Իսկ քրդերը շարունակում էին իրենց վայրագութիւնները: 1908 թ. հունիսի 16-ին քուրդ ձիավորների մի ավազակախումբ հարձակում գործեց Սալմաստից ոչ հեռու գտնվող հայկական հինավուրց Դերիկ վանքի վրա: Տեղ-տեղ հայերը դիմադրութիւն ցույց տվեցին, բայց քրդերը գրավեցին վանքը: Կատաղած ձիավորները քուրդ խաժամուժի հետ կողոպտեցին վանքի ամբողջ ունեցած-չունեցածը: Նույնիսկ հանեցին ու տարան բոլոր սենյակների և վանքի գլխավոր մուտքի փայտյա դռները:

Ատրպատականի քրդերը նաեւ ասպատակում էին նահանգի իրենց հավատակից թուրքերի գյուղերը: Նրանք կողոպտում էին խաղաղ բնակիչներին, կատարում սպանութիւններ: Սրանց էին միացել Թուրքիայից՝ Վասպուրականից և Արևմտահայաստանի այլ վայրերից սահմանն անցած քրդերի բազմաթիվ ավազակախմբեր:

Թիֆլիսում լույս տեսնող «Վտակ» լրագիրը 1908 թ. № 88-ում տպագրել էր Պարսկաստանից ստացած մի նամակ, ուր ասված էր, թե Թուրքիայից Ատրպատական ներխուժած քրդական աշիրեթները, հարձակվելով այդտեղի թուրքական գյուղերի վրա, հափշտակել և Թուրքիա են քշել ոչխարների բազմաթիվ հոտեր, կողոպտել են գյուղացիներին և ավարը նույնպես անցկացրել սահմանից այն կողմ: Առանձնապես մեծ վնասներ էին կրել զուտ թուրքաբնակ Խանդուխտ, Թամար, Մինաս, Ախյամ, Գապագ-Թեփե, Ալյան և Սուլթան Ահմեդ գյուղերը: Նույնը վերաբերում էր նաև թուրք, հայ և ասորի բնակիչներ ունեցող Գելիզան և թուրք, հայ և քուրդ բնակիչներ ունեցող Ջևազը գյուղերին: Ընդ որում, ասպատակութեան ժամանակ այս վերջին

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 136, 24 հունիսի 1908 թ.:

գյուղի քրդերը, միանալով իրենց ցեղակիցներին, մասնակից էին դարձել համագյուղացի թուրք և հայ հարևանների ունեցվածքի կողոպուտին:

Մի կողմ դնելով թուրքերի հետ իրենց հակառակությունները, հայ և ասորի երիտասարդները, կազմելով զինված խմբեր, շտապեցին օգնություն հասնել իրենց հարևաններին:

«Վտակի» այդ հոգվածին ծանոթացել էին նաև Փարիզում հրատարակվող թուրքական «Անձնական նախաձեռնություն և ապակենտրոնացման ընկերության» (իշխան Սաբահէդդինի) օրգան «Թերաքքը» թերթի աշխատակիցները և հանդես եկել մի հոգվածով, ուր երախտագիտական ջերմ խոսքեր էին ուղղել պարսկահայերին, որոնք թուրքական գյուղերի բնակիչներին պաշտպանել էին քրդերի հարձակումներից: Հոգվածում նշված էր.

«Քրդերը հայ գիւղերի վրայ եւս յարձակուելու հաստատ մտադրութիւն են ունեցել, բայց հայերի զինուած դիմադրութիւնը կտորել է նրանց այդ համարձակութիւնը: Երբ հայերը տեղեկացել են, որ իրենց շրջանի թուրք գիւղերը քրդերի կողմից յարձակման են ենթարկուած, անմիջապէս օգնութեան են շտապել եւ, թուրքերին միացած, յարձակումը յետ են մղել: Ուանդուխտ գիւղը երկու անգամ թալանած աշիրեթից նրանք համատեղ ոյժերով յետ են խլել ոչխարի մի մասը: Այս ընդհարման ժամանակ սպանուել է չորս հոգի: Գելիզան գիւղը թալանած աշիրեթները ինքնապաշտպանների առջեւից փախչելով, կողոպուտած գոյքը ձգել են ճանապարհներին»:

Այնուհետև չեղտելով, որ այդ օգնությունը թուրքական գյուղերին կազմակերպել է Դաշնակցությունը, «Թերաքքը»-ն չաբունակել էր. «Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որի հետ վերջերս դաշինք ենք կապել, չի խնայել ձեռքից եկածը: Իմանալով այդ մասին, օսմանցիութեան անունից մեր շնորհակալութիւնը Դաշնակցութեան յայտնելը համարում ենք մի անհրաժեշտ պարտականութիւն»¹:

¹ «Թերաքքը» թերթի սույն հոգվածի թարգմանությունը տե՛ս «Զանգակ», № 1, 6 հուլիսի 1908 թ.:

Բայց քրդերի ասպատակությունները չէին դադարում: Այդ էին վկայում հունիսի կեսերին քրդական հրոսակախմբերի կրկին խուժումը Ուրմիայի և Սալմաստի գավառներ և մի քանի հայաբնակ գյուղերում տեղի ունեցած նոր կողոպուտներն ու սպանությունները:

Ուրմիայում հայերի դեմ տեղի ունեցած բռնությունների մասին և Սալմաստի հայերին պաշտպանություն տակ առնելու խնդրանքով Կարապետ ծայրագույն վարդապետը 1909 թ. հունիսի 22-ին դիմում հղեց շահ Մահմեդ Ալիին: Նա գրում էր.

**«Առ Սպաս Նորին Վեհափառութեան
Արեգակնափայլ Շահնշահին Իրանի, Թեհրան**

Ինչպէս որ Ուրմիայում իսլամներին սոսկալի աղէտներ պատահեցին, նոյնը եւ պատահեցաւ հայերին: Շրջակայքի անգութ քրդերը երեք հայաբնակ գիւղերի ամբողջ ունեցուածքը կողոպտել են եւ թալանել, շատերին սպանել, կանանց եւ աղջկանց անպատուել ու բռնաբարել են եւ ոմանց էլ գերի են տարել: Առ այժմ 1000-ի մօտ այդ թշուառ հպատակներից մերկ, սոված եւ արտասուլաթոր Ուրմի են ապաստանել: Ինչպէս որ մեզ հաղորդում են, այս դեռ բաւական չէ, նոյն թշուառութիւնը նաեւ սպանում է Ուրմիոյ միւս գիւղերին: Եւ քանի որ Սալմաստում գիւղերը աւելի խիտ հայ բնակչութիւն ունեն, վտանգ կայ, որ այնտեղ էլ յարձակում լինի եւ ալան-թալան պատահի: Յայտնի է, որ տիրասէր հայ հպատակները այդ աղէտներից միայն Վեհափառութեանդ արքայական տնօրինութեամբ եւ բարձր հրամաններով կարող են ազատուել եւ կողոպտիչներին՝ պատժուել, որպէս զի նոքա արքայական հովանաւորութեան ներքոյ անպաշտպան չմնալով, յենած Վեհափառութեանդ զօրեղ հովանւոյն, ընդ միշտ աղօթեն նորին կենաց եւ արեւշատութեան համար:

Առաջնորդ թեմին Հայոց Ատրպատականի»¹:

Բայց շահը որևէ որոշակի քայլ չարեց զսպելու քրդական ասպատակությունները: Հենց այստեղ նշենք, որ սահմանադրականների ու միապետականների զինված առճակատման ողջ ըն-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 10, թ. 28:

Թացքում ցեղապետերի ու աշիրեթապետերի գլխավորած քրդերը, Ռահիմ խանին ենթակա ղարաղաղցի շահսևան ցեղերն ու Ատրպատականի թուրքմենները հանդիսացան միապետության ամենահավատարիմ ուժերը և սահմանադրություն երգվյալ թշնամիները:

Քրդերի խժոժությունները և այն, որ վերջիններին զսպելու համար շահի կառավարությունը գործուն միջոցներ էր ձեռնարկում, Ատրպատականի հայերի մոտ գնալով համոզում էին ստեղծում, որ վաղ թե ուշ իրենք ստիպված են լինելու դիմել զինված ինքնապաշտպանություն: Եվ որպեսզի պարզ դառնա, թե այդ ժամանակ Ատրպատականի ո՛ր գավառներում ու քաղաքներում էին հայերի վրա հարձակումներ սպասվում, թուրքիկ ցույց տանք նահանգի վարչական կառուցվածքը այդ ժամանակ և հայերի բնակություն վայրերը:

**ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՎԱՅՐԵՐԻ
ՏԵՂԱԲԱՇԽՄԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ**

Պարսկական հեղափոխություն ժամանակաշրջանում Ատրպատականի նահանգը վարչականորեն բաժանված էր 12 գավառների՝ Խոյ, Մակու, Սալմաստ, Ուրմիա, Բարանդուզ, Սուլդուզ, Սոուջ-Բուլաղ, Միանդոար, Մարաղա, Արդաբիլ, Ղարաղաղ, Թավրիզի մերձակայք: 1) Թավրիզի մերձակա քաղաքներ և գյուղեր: Սրանց թվում հայկական բնակավայրերն էին՝ Դեհաբակ, Սոհրուլ, Միխավար, Մուժամբար, Ալշամուլք գյուղերը, Մարանդ և Օջուաչ գավառները, Ստեփանոս Նախավկայի վանքը իր Ստորին Դարաչամբ և Վերին Դարաչամբ գյուղերով: 2) Խոյ գավառ, որի Դիզա, Վառ, Փերա, Սեյդավար, Մուհլազան գյուղերում և Կոթուր գավառակում կային ոչ մեծ թվով հայեր: 3) Մակու գավառն ընկած է Ատրպատականի նահանգի հյուսիսարևմտյան և Փոքր Մասիսի հարավային կողմում: Արևելքից սահմանն Արաքս գետն է, որը նրան բաժանում է Անդրկովկասից: Մակուի գավառում հայերի թիվը հասնում էր շուրջ

1500-ի (500 տուն), որոնք բնակվում էին գավառի կենտրոն Մակու գյուղաքաղաքում, Քիչմիչ-Թափա գյուղում (գուտ հայաբնակ), Ավաջուղ և Ղարեհի գյուղերում (յուրաքանչյուրում 4-5 ընտանիք)։ 4) Սալմաստ գավառը Ատրպատականի բերրի ու մարդաչատ շրջաններից մեկն էր՝ Դիլման վարչական կենտրոնով։ Քաղաքն ուներ ավելի քան 5000 բնակիչ, որոնց թվում կային 2-3 տասնյակ հայ ընտանիքներ։ Գավառի ամենամեծ հայկական գյուղը Հաֆթվանն էր՝ Դիլմանից 3 կմ հեռավորությամբ վրա։ Զուտ հայաբնակ այդ գյուղում հաշվվում էր շուրջ 500 տուն։ Հայ մեծ համայնքներ ունեին Սուրա և Փայաջուկ գյուղերը։ Ավելի փոքր թվով հայ բնակիչներ կային Դրիչկ, Խոսրավա, Քեոհնաչրհար, Հախվերան, Ասլանիկ, Քարիկ, Համբունավա, Դերիկ, Ուլա, Քեալուչան, Ղուլասար, Շիդան, Ղզրլջա, Զեյվաջուկ, Մահլամ, Սառնա, Սարամերկ, Հովադար, Ըոկավա, Ճարա, Ղարաբաղ, Շեյթանավա, Այուն, Վարդան խառը բնակչություն (թուրք, քուրդ) ունեցող գյուղերում։ 5) Ուրմիա գավառը նույն անունը կրող լճի արևմտյան կողմում է, հյուսիսային կողմից լեռներով զատվում է Սալմաստ գավառից։ Ուրմիա գավառում կար շուրջ 70 գյուղ։ Բնակչության մեծ մասը թուրքեր էին, այնուհետև գալիս էին քաղղեացիները, ասորիները և լուսավորչական հայերը։ Գավառի կենտրոն Ուրմիա քաղաքում ժամանակին բնակվելիս էին եղել մեծ թվով հայեր, իսկ 20-րդ դարի սկզբին նրանք այնտեղ հաշվվում էին ընդամենը 50 տնից մի փոքր ավելի։ Գավառում գուտ հայաբնակ գյուղ չկար։ Հայերը բնակվում էին խառը բնակչություն ունեցող գյուղերում, հիմնականում ասորիների հետ, որոշ գյուղերում՝ նաև թուրքերի ու քրդերի հարևանությամբ։ Այդ գյուղերն էին՝ Զամալավա, Զարբաչ, Ռահիա, Իքի-աղաջ, Շիրաբաղ, Ղարաջալու, Սուփուրդան, Աղա, Նախչվան-Թափա, Խանբարախան, Գեարդաբաղ, Ղզրլաչուղ, Բաղբայու, Դիգյալա, Աղջաղալու։ Քիչ թվով հայեր կային Ղարաղրզ, Ենգիջա, Խանիչան, Ղարագեոզ, Զեյնալու, Զամաքի, Իսալու, Զիչաքլու, Ղար-աղաջ, Սանգեառ, Ալդիա և այլ գյուղերում։ 6) Ուրմիա քաղաքի հարավարևմտյան կողմում Բարանդուզ գավառն էր՝ հետևյալ հայաբնակ գյուղերով՝ Դիգա-Թափա, Սահաթլու, Բալանիչ, Թումաթար, Քիվքիա, Բարառու,

Դարբառու, Սարդարուլթ, Ղասըմլու, Թազագյուղ, Թոռմալու: Այս գյուղերում հայերն ապրում էին խառը՝ հիմնականում ասորիների, գյուղերի մի մասում՝ նաև թուրքերի ու քրդերի հետ: Մի քանի գյուղերի հայերը թուրքախոս էին. 7) Ուրմիա լճի հարավային և հարավարևմտյան կողմում էր ընկած **Սուլդուզ գավառը**, որտեղ գտնվում էին հետևյալ խառը բնակչությամբ հայաբնակ գյուղերը՝ Նուղաղեյ, Գեորնավա, Քարվանսարա, Ռահանա, Աղբեգլու, Բորանի, Մամադյար. 8) **Սոուջ-Բուլաղ գավառը** Ուրմիա լճի հարավային կողմում է, լճից հեռու, լեռներով պատած: Գավառի բնակիչները, չնչին բացառությամբ, քրդեր էին: Բնակվում էին նաև քիչ թվով թուրքեր ու հրեաներ: Քիչ թե չատ (10-ից 30 տուն) հայեր էին ապրում երեք գյուղերում՝ Դարաշամբ, Ղզրլղոբի, Կաֆիս. 9) **Միանդոռ գավառի** կենտրոն Միանդոռ գյուղաքաղաքում չուրջ 200 հայ էր բնակվում: Թուրքերի և քրդերի հետ խառն հայերը բնակվում էին նաև Սոհրուլթափա, Ղարավերան և Թովլա գյուղերում. 10) Միանդոռ գավառի հարևանությամբ, Ուրմիո լճի արևելյան և հարավարևելյան կողմում, Թավրիզից հարավ **Մարաղա գավառն** էր, որի կենտրոնը կոչվում էր գավառի անունով՝ Մարաղա, ուր բնակվում էր 200-ից ավելի հայ բնտանիք: Այս գավառում հայերն ապրում էին խառն՝ Փեհրավա, Աղաջարի, Խոջամիր, Ղալաջուղ գյուղերում. 11) **Արդաբիլ գավառի** կենտրոնը վաճառաչահ Արդաբիլ քաղաքն էր, որտեղ չուրջ 1000 հայ էր ապրում. 12) **Ղարաղաղ գավառը**, որը ժամանակին եղել էր հայոց Փայտակարան նահանգի մեջ, 20-րդ դարի սկզբին բաժանված էր չորս գավառամասերի՝ Դրզմար, Մեչափարա, Մընջևան ու Քեյվան: Դրզմար գավառամասում հայաբնակ գյուղեր էին Աղաղանը, Ուրգյուրին, Ղչլաղը, Սարդուն, Խանազյահը, Ղուլուղին, Շավլին, Նորաչենը, Օղան, Մեչափարա գավառամասում՝ Մզկիթը, Քլալան, Գերմանավը, Մըքիղը, Սևահողը, Քարագլուխը, Ամրաղուլը, Քեյվանի գավառամասում՝ Սուրունը, Բերդիետքը, Ասրանը, Մանդավուն, Նորաչենքը, Աչրաֆը, Դուգեզդարան, Ղասուժաչենը, Սղընը¹:

¹ Տե՛ս **Նազար Յ. Գորոյեանց**, Պարսկաստանի հայերը, տպ. «Մոդեռն», Թեհրան, 1968, էջ 6, 146-218:

ԹԱՎՐԻՁԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Դեռ 1907 թ. կեսերից շատերը կարծում էին, որ Թավրիզը յուրահատուկ տեղ է գրավելու Պարսկաստանի ազատագրական շարժման մեջ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԹԱՎՐԻՁՈՒՄ ՄԵՋԼԻՍԻ ՑՐՈՒՄԻՑ ԱՌԱՋ

Իր ստեղծման առաջին ամիսներից Թավրիզի անջուճեցն իրեն դրսևորել էր որպես Հեղափոխություն ամենահուսալի քաղաքական ուժերից մեկը, որը պարբերաբար առաջ էր քաշում բարենորոգման ամենահամարձակ ծրագրեր և դրանց իրականացման համար գործադրում էր հետևողական ջանքեր: Թավրիզցիները շատ լավ էին ճանաչում երիտասարդ շահին, որը պատրաստ էր արյան գնով ջնջել հոր՝ Մոզաֆֆերեյդիին շահի տված սահմանադրությունը: Ահա թե ինչո՞ւ ամբողջ 1907 թ. և 1908 թ. առաջին ամիսներին Ատրպատականում, հատկապես Թավրիզում, անջուճեցնները բազմակողմանի պատրաստություններ էին տեսնում, որպեսզի շահի մեքենայություններին չզոհեն այնքան մեծ տառապանքներով ձեռք բերած ազատությունը: Հեղափոխության մեջ Թավրիզի կշիռն այնպիսի արագություն էր մեծանում, որ շահն ու նրա կառավարությունը մտածում էին նախ ցրել տեղի անջուճեցնը, որից հետո միայն վերացնել մեջլիսը և սահմանադրությունը:

Բայց այդ բանը նրանց չհաջողվեց:

Զգալով, որ Ատրպատականի ժողովուրդն իր նկատմամբ վատ է տրամադրված, Մահմեդ Ալի շահը 1907 թ. մարտին հրամայել էր Թավրիզի Արք բերդում պահեստավորված մեծաքանակ զենքերը, հսկայական զինամթերքը և թնդանոթները տեղափոխել Թեհրան¹: Երբ տեղի անջուճեցնը լսում է շահի այդ

¹ Տե՛ս «Ախուրեհան», № 70, 1 հոկտեմբերի 1908 թ.:

Հրամանի մասին, արգելում է դրա կատարումը: Չնայած դրան, զինապահեստի պարունակությունը բեռնվում է 150 ուղտերի վրա և քարավանն ուղևորվում է դեպի մայրաքաղաք: Անջումենը որոշում է բռնագրավել բեռը: Նրա հրամանով՝ ֆիդայիները ճանապարհից հետ են դարձնում քարավանը և ողջ զենք-զինամթերքը (36 հազար հրացան, մեկուկես միլիոն փամփուշտ և այլն) դնում են քաղաքային անջումենի տրամադրություն տակ: Վերջինս սկսում է ֆիդայական նոր խմբեր կազմակերպել և զինել: Քաղաքի հայոց գերեզմանատան մոտ գտնվող տափաբակը անջումենը հատկացնում է խմբերին՝ զինավարժությունների համար¹:

Զինամթերքի ու զենքերի գրավումը Թավրիզի անջումենին և Ատրպատականի անջումեններին հնարավորություն էր տվել մեծ թվով երիտասարդների զենքի տակ բերել: Սահմանադրական շարժման նախորդ տարիներին նահանգի հալածված երիտասարդությունը ուժերը ներածին չափ ձեռք էր մեկնել կողոպտված ժողովրդին: Ամեն գյուղում ու քաղաքում գործող անջումենները կարճ ժամանակում այնպես էին զորացել, որ դրություն տերն էին դարձել: Նրանք մուրաչիներին վռնդում էին գյուղերի մեծ մասից և իրենք էին վարում գյուղական գործերը, իսկ քաղաքների անջումենները հաքիմներին* բոլորովին չեզոքացրել էին և հեռացրել պաշտոններից: Նահանգի բոլոր քաղաքներում կազմակերպված ազգային միլիցիայի ջանֆիդաների խմբերը իրենց շարքերի մեջ էին առնում այն բոլոր հալածվածներին, որոնք տարիներով վշտակոծ տառապել էին անխիղճ պաշտոնակալների ձեռքին: Արդեն 1908 թ. սկզբներին միայն Թավրիզ քաղաքի անջումենի տրամադրություն տակ հաշվվում էր 7-8 հազար զինյալ: Անջումեններն ու նրանց կազմակերպած ջանֆիդաների զինված ջոկատներն այնքան էին ուժեղացել, որ նահանգի միապետական իշխանությունները չէին համարձակ-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թթ. 32, 38:

* Քաղաքների այն մեծահարուստները, որոնք կապալով վերցնում էին գավառները:

վում որևէ չափով սահմանափակել նրանց իրավունքները: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ կառավարությունը Թավրիզում և ամբողջ Ատրպատականում լուկ անունով գոյություն ունեն, տիրում էր իսկական անիշխանություն: Եղած սարքազները խեղճ ու կրակ մարդիկ էին, որոնք ո՛չ ոռճիկ էին ստանում և ո՛չ էլ գիտեին, թե ում են ծառայում:

Մինչև 1907 թ. վերջը Թավրիզում ողջ իշխանությունը փաստորեն կենտրոնացված էր քաղաքային անջումների ձեռքում: Նրանում խոշոր դեր էր խաղում Շեյխ Սալիմը, որի անունով էլ այդ անջումներին հետևողները ստացել էին շեյխ-սալիմականներ անունը:

Բայց նշված ժամանակից սկսած քաղաքում գնալով ուժեր էր հավաքում քաղաքի Դավաչի թաղում* ստեղծված անջումները: Սա անմիջականորեն ենթարկվում էր Միր Հաչիմին, որը ժամանակին եղել էր սահմանադրական շարժման աչքի ընկնող դեմքերից մեկը, բայց հետո դարձել էր շարժման հակառակորդ և կառավարությունից գործակալ:

Թավրիզի թուրք և պարսիկ բնակչությունը փաստորեն բաժանված էր քաղաքական երկու ճամբարի՝ շեյխ-սալիմականների և միր-հաչիմականների: Առաջիկաները վստահություն չէին տածում կենտրոնական կառավարության նկատմամբ և ճիշտ էին համարում երկրի արտաքին թե ներքին բոլոր գործերի հանձնումը մեջլիսին: Երկրորդները կամենում էին վաստակել կենտրոնական կառավարության աջակցությունը և երկրի բոլոր գործերի ղեկավարումը թողնել գործադիր իշխանությունը¹: Եթե

* Թավրիզ ուներ 13 թաղ, որոնցից ամենամեծը 30 հազար տուն ունեցող Դավաչին էր, որն ընկած էր քաղաքի հյուսիսային կողմի Կարմիր լեռան (էյնալ-Ջեյնալ) ստորոտում և բավական ամուր դիրք ուներ: Այստեղի բնակիչներն առևտրականներ էին, կալվածատերեր, հիմնականում քաջ, կովող մարդիկ (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թթ. 31-32): Շահին հավատարիմ մյուս թաղը Սուրխարն էր (տե՛ս «Հայրենիք», № 12 (66), հոկտեմբեր, 1930, էջ 154): Սահմանադրական ուժերը հիմնականում կենտրոնացած էին Նիարան թաղում:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թթ. 32-33:

գուգահեռներ անցկացնենք, ապա ակնհայտ կդառնա, որ միրհաչիմականները մոտավորապես ուսական հոկտեմբերյանականներն էին, իսկ չեյխ-սալիմականները՝ ուսական կաղետները:

1908 թ. հունվարի առաջին օրերից դրուժյունը մեծապես լարվեց Թավրիզում. փակվեց շուկան, բնակչուժյունը բաժանվեց երկու հակառակ բանակների: Հետևանքը եղավ բռնուժյունների սանձազերծումը, տեղի ունեցան նոր տարվա առաջին ընդհարումները, եղան սպանվածներ և վիրավորներ:

Հունվարի 5-ից 13-ը քաղաքում համեմատաբար խաղաղ էր: Այդ օրերին կենտրոնական կառավարուժյան ղեկավար նշանակվեց Նիզամ Սալթանեն, նախկին ոստիկանապետ, մի անչնորհք ու ապիկար մարդ, որը միլիոններ էր դիզել անազնիվ ճանապարհով: Սա էլ որոշում ընդունեց վերջ դնել անջումների գոյուժյանը, և այդ նպատակով Թավրիզի միապետական ուժերի ղեկավար Միր Հաչիմին կարգադրեց վճռական հարձակման անցնել քաղաքի սահմանադրական ուժերի դեմ:

Հունվարի 13-ին նոր ուժով բռնկվեց կռիվը Թավրիզում, որը շարունակվեց նաև հաջորդ օրը: Երկու կողմերից միայն սպանվածների թիվն անցնում էր 100-ից¹:

Թավրիզում տեղի ունեցած կռիվները մեծ անհանգստություն առաջացրին ողջ Ատրպատականի հայուժյան շրջանում: Հայերը գտնում էին, որ տվյալ ժամանակում, դեպի Ատրպատականի խորքերը թուրքական ներխուժման վտանգի պայմաններում, պետք է առժամանակ դադարեցնել ներքին անհամաձայնություններն ու կռիվները և համախմբվել միապետի կամ անջումների շուրջը և դիմել մեծ տերությունների օգնության:

Հունվարի 14-ին Թավրիզի հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը ցանկություն հայտնեց մի քանի հայ երևելիների հետ ուղղակի գնալ կռվի վայր և փորձել արգելք լինել անտեղի արյունահեղության: Բայց նկատի առնելով այդ քայլի վտանգավորությունը, հարմար դատվեց դրա փոխարեն

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 18, 24 հունվարի 1908 թ.:

նամակով դիմել թե՛ անջուճենին և թե՛ քաղաքի կառավարչապետին: Անմիջապես գրվեց նամակ և առաջնորդարանի անունից երկու հոգու ձեռքով ուղարկվեց պալատ, ուր այդ պահին արքայազն իշխանը հավաքել էր անջուճենի և միապետականների ներկայացուցիչներին՝ քննարկելու ստեղծված վիճակից դուրս գալու ելքը: Թավրիզից «Մշակին» ուղարկած թղթակցության մեջ ասված էր.

«Առաջնորդի այդ նամակը այնպիսի յուզիչ տպաւորութիւն էր թողել թէ՛ կառավարչապետի օգնականի եւ թէ՛ պալատում գտնուող պարսիկ հասարակութեան ներկայացուցիչների վրայ, որ շատերը զգացուել ու արտասուել էին հայերի արած այդ եղբայրական եւ հայրենասիրական քայլի առթիւ: [Այնտեղ ներկայ] արքայազն իշխանը իր բանաւոր սրտանց շնորհակալութիւնը յայտնելով առաջնորդի ներկայացուցիչներին՝ անմիջապէս գրաւոր պատասխանել էր, որ «իր մօտ այսօրուայ կայացած ժողովը հէնց հաշտութիւն առաջ բերելու առթիւ է. եթէ, Տէրը մի՛ արասցէ, ժողովը իր նպատակին չհասնի, այն ժամանակ կը դիմէ հայերի եղբայրական աջակցութեան»¹:

Թավրիզի հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ վարդապետի և տվյալ պահին պարսկահայության բացարձակ մեծամասնության տեսակետը արձագանք էր գտնում նաև կովկասահայության մեջ, հատկապես պահպանողականների շրջանում, որոնցից մեկը գրում էր. «Մեր կարծիքով, Պարսկաստանի ճակատագրի վերջնական որոշումը յանձնուած է ուս եւ անգլիական պետութիւններին ... Ուրիշ ելք չկայ երկիրը իր նորմալ կացութեան մէջ դնելու:

... Օտար ձեռքերի հովանաւորութիւնը միայն կարող է փրկել Պարսկաստանը վերջնական կորստից. որքան շուտ, այնքան լաւ: Թեհրանի մեջլիսը եւ անջումենները այս մասին լուրջ պիտի մտածեն: Թող այլեւ չոգելորուեն առաջադիմական կամ սահմանադրական համարուողները, որովհետեւ մօտ երկու տարուայ շարժումներն ապացուցեցին դա ... Պարսկաստանի խաղա-

¹ «Մշակ», № 18, 24 հունվարի 1908 թ.:

դուժինը եւ փրկութիւնը օտար պետութիւնների՝ Ռուսաստանի եւ Անգլիայի հովանաւորութիւնից կախում ունի, որոնց օր առաջ պիտի դիմէ պարսիկ ժողովուրդն իր մեջլիսով եւ անջումեններով: ... Որքան շուտ առաջարկուի միջամտութիւնը, այնքան պատուաւոր կլինի Պարսկաստանի համար»¹:

Բայց պատմութիւնն իր օրինաչափութիւններն ունի: Պարսկաստանի հետադիմական և առաջադիմական ուժերի միջև տեղի ունեցող զինված առճակատումը չէր կարող վերջ գտնել առանձին անհատների կամ նույնիսկ խմբերի ցանկութիւններով: Հնի ու նորի կոիվը կարող էր հանգուցալուծվել միայն երկու կողմերից մեկի հաղթանակի դեպքում:

Կենտրոնական կառավարութիւնը, զբաղված լինելով ընթացիկ գործերով, Ատրպատականը մատնել էր անուշադրութեան և հենց զրանով գործել էր մեծ սխալ, որը շուտով շատ ծանր էր նստելու նրա վրա:

ԹԱՎՐԻՉԸ ԲԱՐՁՐԱՆՈՒՄ Է

Թեհրանում մեջլիսի ոմբահարումը սկիզբ դրեց սահմանադրական շարժման աննախընթաց վերելքին, որն ընդամենը օրերի ընթացքում վերաճեց հեղափոխութեան: Երկրում սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ՝ իր բոլոր արհավիրքներով: Շահական ռեժիմի դեմ ծավալվող զինված ապստամբութեան կենտրոնը հենց սկզբից դարձավ Թավրիզը, որը մայրաքաղաքից ավելի ըմբոստ դեր կատարեց:

Թեղանտիներով սահմանադրութիւնը ոչնչացնելու լուրը Թավրիզ հասնելուն պես քաղաքում գայրույթի փոթորիկ բարձրացավ: Այստեղի սահմանադրականների առանց այն էլ կուռ միասնութիւնն է՛լ ավելի ամրապնդվեց: Մարտականորեն տրամադրված քաղաքային անջումներ հայտարարեց, որ Թեհրանում տեղի ունեցածը ինքը դիտում է որպես շահի կողմից Պարսկաս-

¹ «Մշակ», № 16, 22 հունվարի 1908 թ.:

տանի ժողովրդին նետված կռվի հրավեր և որ Թավրիզը մտնում է այդ կռվի մեջ:

Անջումենը քաղաքի բնակչությանը կոչ արեց անմիջապես գինվել՝ Թեհրանի դեմ գնալու համար: 1908 թ. Հունիսի 11-ի երեկոյան ժողովուրդը տենդագին արագությամբ հավաքվեց Մախչի մեյդանում: Սկսվեց ցուցակագրում: Մարդիկ գինվում էին և հրամանի սպասում:

Բայց քաղաքային անջումենի կոչի դեմ Հունիսի 12-ին հանդես եկավ Դավաչի թաղում ստեղծված «Իսլամիե» անջումենը, որն իրեն հայտարարեց միակ օրինական մարմինը քաղաքում¹, դրանով իսկ ձեռնոց նետելով մյուս՝ քաղաքային և թաղային անջումեններին²: Միր-հաչիմականները վերջիններիս հորդորում էին ցրվել ու միանալ «Իսլամիե» անջումենին: Իրենց հերթին, չեյս-սայիմականները բնակչությանը կոչ արեցին՝ չենթարկվել միր-հաչիմականների սաղրանքներին և կռվի պատրաստվել միապետականների դեմ:

Քանի գնում մտքերը պղտորվում էին, դրությունը՝ լրջանում: Հունիսի 12-ին փակվեց շուկան*։ Քաղաքի երեկելիներից մի քանիսը աշխատում էին կանխել առաջիկա ընդհարումը, բայց՝ անհաջող: Հունիսի 12 լույս 13-ի ամբողջ գիշերը սահմանադրականներն սկսեցին ամրացնել իրենց դիրքերը Խիաբան, Շեչ-Գիլան և Ամիրագրզ թաղերում: Նույն գիշերը քաղաքային անջումենը կռիվ հայտարարեց կենտրոնական կառավարությունը և քաղաքի միր-հաչիմականներին: Դա նշանակում էր, որ սպասվում է երկարատև քաղաքացիական պատերազմ՝ իր բոլոր սարսափներով:

Ապստամբած Թավրիզի պաշտպանություն գլուխն էր կանգնել ատրպատականցի թուրք Սաթթարը: Ո՞վ էր նա: Նախկին ավագակ, մինչ այդ «կորած, անյայտ եւ առերեւոյթ սովորական մարդ մը, որ կը զբաղէր ձիու առետուրով կամ միջնորդու-

¹ АРПФ, ф. Персидский стол, д. 926, л. 14.

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թ. 31:

* Շուկայի փակումը Պարսկաստանում նշանակում էր գործադուլի հայտարարում:

թեամբ»¹: Նա ծնվել* ու մեծացել էր Ղարաղաղում, մանր Հողագործի ընտանիքում: Տարիներ շարունակ վարել է լուտիի (босаяк) կյանք²: Որոշ ժամանակ, իբրև զինվոր, ծառայել էր Ատրպատականի կառավարչի պահակախմբում³: Հոր հիմնական զբաղմունքն եղել էր ոչ թե Հողագործությունը, այլ՝ ավազակությունը: «Սելքի գալուց հետո հայրը դարձել էր պետական հասարակ պաշտոնյա: Պատանեկության տարիներին Սաթթարը հետևել էր հորը և մասնակցել նրա ավազակային հարձակումներին: Որոշ ժամանակ անց խուլ գավառներից մեկում նա եղել էր հասարակ մուղիր կամ այդպիսի մի բան, ապա նույն գավառում դարձել էր գյուղերից մեկի տեր Աղիլ խանի ծառա և գյուղացիներից հարկեր գանձող: Սահմանադրությունը ծնունդ առնելուց դուրս էր եկել Աղիլ խանի մոտից և մասնակցել տեղի ունեցող շարժումներին: Մտնելով Թավրիզի ջանֆիդանների ջոկատներից մեկի շարքերը, Սաթթարն իր ընկերների հետ Ղուրանի վրա ուխտել էր պաշտպան կանգնել ժողովրդի իրավունքներին և մինչև մահ կովել սահմանադրության, ճնշվածների ազատագրության համար:

Սաթթարի անունն առաջին անգամ հայտնի դարձավ 1907 թ.

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 266:

* Սաթթարի ծննդյան որոշակի թիվը հայտնի չէ: Գրականության մեջ նշված է, որ Թավրիզի 1908 թ. պաշտպանության օրերին նա 36-37 տարեկան էր (տե՛ս **В. Шитов**, *Персия под властью последних каджаров*, изд. Академии наук СССР, Ленинград, 1933, с. 120): Ուրիշ աղբյուրներում խոսք է լինում 38-39 տարեկան լինելու մասին (տե՛ս, օրինակ՝ **«Иран. История и современность»**. Сборник статей, с. 29): Մի ուրիշ հեղինակ նույնիսկ գտնում է, որ Սաթթարը ծնվել է 60-ական թվականների սկզբին (տե՛ս **С. П. Голубинов**, *Роль энджуменов в государственной жизни современной Персии. Выдержка из доклада действительного члена Общества русских ориенталистов. Прил. I, СПб. 1910, с. 4*):

² **З. А. Арабаджян**, *Иран. Власть, реформы, революции (XIX – XX вв.)*, «Наука», Москва, 1991, с. 33.

³ **Տե՛ս М. С. Иванов**, *Очерки истории Ирана*. Госполитиздат, Москва, 1952, с. 228, նաև՝ *Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ր, վավ. 323, թ. 63*:

գարնանը: Վերը նշվեց, որ 1907 թ. մարտի կեսերին չաֆի կողմ-նակիցները Թեհրանից տված ցուցումով փորձեցին գիշերը Թավրիզի Արքի* զինապահեստից դուրս բերել ռազմամթերքը: Եվ աճա՛ անսպասելիորեն չաֆի գործակալների դեմ դուրս եկավ քաղաքի ֆիդայական ջոկատներից մեկի հրամանատար Սաթթարը: Իր զինված խմբով նա հարձակվեց, խլեց ու հետ բերեց զենքն ու զինամթերքը, ապա պահեստի մոտ պահակներ կարգեց:

Այդ դեպքից հետո Թավրիզը փաստորեն հայտնվեց ապստամբի վիճակում: Առաջին անգամ սկսեցին առաջ քաշվել Մահմեդ Ալի չաֆի հրաժարականի պահանջներ, որոնք առաջադրում էին մուջահեդները և պաշտպանություն էին գտնում բնակչության տարբեր շերտերի մոտ:

Սաթթարը շատ սովորական մարդ էր՝ հասարակ արտաքին-նով: Միաժամանակ, նա շատ քաջ էր ու անվախ, զենքի սիրահար ու ամուր կամքի տեր: Նա մեծ հռչակ ձեռք բերեց հենց Թավրիզի 1908 թ. հունիսյան կռիվներում: Շուտով նրա անունը հայտնի դարձավ ոչ միայն ամբողջ Ատրպատականում, այլև ողջ Պարսկաստանում ու նրա սահմաններից դուրս, քանի որ ոչ ոք այնպես հաստատակամ չմաքառեց բռնություն դեմ, ինչպես ժողովրդի կողմից «խան» տիտղոսն ստացած Սաթթարը: Նրան էր վիճակվել նշանավոր դեր խաղալ պարսկական հեղափոխության մեջ¹: Նա դարձել էր Պարսկաստանի ժողովրդի զգալի մասի սիրելին, շատ բանաստեղծների երգերի հերոսը, քաջերի օրինակելի առաջնորդը, օրիորդների ու խանումների պաշտելին: Նրա անձնագոհ պահվածքը հիացմունք էր առաջացնում ժողովրդի լայն զանգվածների մոտ², որոնք նրան շնորհել էին

* Արք միջնաբերդը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում և գոյություն ուներ դեռ Հազկերտների ժամանակներից: Ամբոցն ուներ մեկուկես կիլոմետր չրջագիծ, մի քանի տասնյակ պահեստներ, սենյակներ ու թաքստոց-նկուղներ: Նրան չրջապատող պարիսպները 10 աշտարակ ունեին:

¹ Տե՛ս Սաթթար խանի, Թավրիզի, Ատրպատականի մասին Ատրպեսի Հոդվածաշարը՝ լույս տեսած «Ախուրեան» թերթի 1908 թ. № 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77 համարներում:

² Տե՛ս «Красный архив», т. 2 (105), 1941, ОГИЗ-Госполитиздат, Москва, 1941, с. 36.

«Սարդարե Մելլի» («Ժողովրդի առաջնորդ») պատվանունը¹:

Թավրիզի ապստամբների երկրորդ խոչոր դեկավար ղեմքը Բաղր խանն էր: Նա Սաթթարի տեղակալն էր՝ նույն խառնվածքով ու մտայնություն: Բաղրը նույնպես խոնարհ ներքնախավի զավակ էր, արհեստով՝ որմնադիր: Ժողովուրդը նրան կոչում էր «Սալարե Մելլի» («Ժողովրդի գորավար»)՝²:

Սաթթար խանի մերձավոր օգնականը այգեպան Հուսեյն Բագբանն էր³: Հեղափոխական ֆիդայական ջոկատների հրամանատարներն էին գյուղացի Իլդրիմը, ատաղձագործ Նաիր-Մուհամմեդ Աղաին, փամփուշտներ պատրաստելու մասնագետ Միր Աբդուլ Հասան Ֆիշանգչին և ուրիշներ⁴:

Կոիվ մղելով միր-հաչիմականների դեմ, Սաթթար խանը և նրա զինակիցները ծրագրել էին քաղաքում միապետական ուժերի դիմադրությունը կոտրելուց հետո առանց հապաղելու արշավել Թեհրանի վրա և միանալ շահի հակառակորդներին: Այդ նպատակով հայտարարվեց կամավորների նոր ցուցակագրում: Կազմակերպվում էին նաև «վրիժառուների խմբեր», որոնք երգվում էին անպատիժ չթողնել նրանց, ովքեր մեջլիսը ցրելու ժամանակ և դրանից հետո իրենց ձեռքերը թաթախել էին արյան մեջ:

1908 թ. հունիսի 14-ի վաղ առավոտյան Թավրիզում սկսվեց կատաղի կոիվ, որը մեջընդմեջ շարունակվելով տևեց մինչև հունիսի 22-ը:

Առաջին 2-3 օրերին կոիվի հաջողությունը թեքվել էր միր-հաչիմականների կողմը: Սրանց հաջողության մասին լուրը տարածվելով, մերձքաղաքային գյուղերից ամեն տեսակ ասպատակիչներ թափվում են Թավրիզ: Կողոպտում են քաղաքային շուկան, Շեշ-Գիլան և Խիարան թաղերը, որոնց բնակիչները, շուրջ 8000 հոգի, սարսափահար ապաստան են գտնում մոտակայքում՝ ոռուսաց բանկի այգում և ոռուսաց հյուպատոսարանի մի-

¹ Տե՛ս *М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, с. 228.*

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս *З. А. Арабаджян, Иран. Власть, реформы, революции (XIX—XX вв.), с. 33.*

⁴ Տե՛ս *“История Ирана”*, изд. Московского университета, Москва, 1977, с. 281.

ջոցներով կերակրվում են չորս օր: Մոտավորապես նույնքան պարսիկներ քաղաքի տարբեր թաղերից իրենց կահ-կարասիով արագորեն փոխադրվում են հայկական թաղերը, որոնց բնակիչները բոլորին ապաստան են տալիս ու կերակրում օրեր շարունակ¹:

Հունիսի 15-ից դրուժյունն սկսում է փոխվել, հաջողութունն ուղեկցում է սահմանադրության պաշտպաններին:

Հունիսի 16-ին Թավրիզի ուսաց գլխավոր Հյուպատոս Պոխիտոնովը գիմում է երկու կողմերին և կոչ անում հաշտության: Կնքված զինադադարը կարճ է տևում: Հունիսի 20-ին կոիվը վերսկսվում է:

Թեհրանն ամբողջովին իրեն ենթարկելուց և սահմանադրական ուժերը ցիրուցան անելուց հետո շահը վճռել էր արագորեն ծնկի բերել նաև ըմբոստ Թավրիզը:

Մինչև իրական գործողութուններին անցնելը Մահմեդ Ալին և նրա կառավարութունը բուռն պատրաստութուններ տեսան: Վերափոխումներ կատարվեցին նախարարների խորհրդի կազմում, որը, ինչպես նշել ենք, համալրվեց միապետությանն անմնացորդ նվիրված գործիչներով:

Ի նշան նախկին սաղրազամ, իր քրոջ ամուսին էյն Դովլեի նկատմամբ իր հատուկ վստահության, շահը նրան նշանակեց Ատրպատականի ընդհանուր նահանգապետ՝ փոխարքայի իրավունքներով: Միաժամանակ, զինվորական ուժերի հրամանատար նշանակվեց Սիփահդարը²:

Նույն օրերին Թեհրանում ստեղծվեց մի զորախումբ, որի մեջ ընդգրկվեցին 2000 հոգանոց պատժիչ զորամաս և պարսկական կազակային բրիգադի մեկ ջոկատ՝ բաղկացած 500 կազակներից: Իրենց զինական ուժերով սրանց պետք է աջակցեին Ռահիմ խանը (Սարգար Նուսրեթ) ու նրա որդի Բեոյյուք խանը, ինչպես նաև Մարաղայի նահանգապետ Սամաղ խանը (Շուջաա Դովլե) իր զորամասով³: Վերջիններս արդեն հասցրել էին չրջապատել Թավրիզը:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^o, վավ. 323, թ. 40:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 10 (321), հոկտեմբեր, 1952, էջ 79:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Իր նշանակման հրամանի մասին էյն Դովլեն իմացավ Արդաբիլում, ուր գտնվում էր տեղի միապետական ռազմուժի վիճակին ծանոթանալու համար: Անմիջապես նա կազմավորում է 300 ընտիր ձիավորներից կազմված մի զորամաս և մեկնում Թավրիզ: Միաժամանակ, Թեհրանից դեպի Թավրիզ է ճանապարհվում պատժիչ զորամասը՝ Նասեր Սալթանների հրամանատարությամբ: Նրան հետևում էր կազակային բրիգադի ջոկատը: Պարսիկ կազակները Թավրիզ էին գնում չկամություն: Նրանցից շատերը հրաժարվեցին առաջ գնալ և բեստ նստեցին, եղան ծառայությունից փախչողներ: Բոլորի տրամադրությունը չափազանց ճնշված էր, ոմանք լալիս էին, համոզված, որ կենդանի չեն մնալու¹:

Տեղեկանալով միապետականների պատրաստություններին և մտադրություններին, Ատրպատականի սահմանադրական ուժերն ամենից առաջ քանդում են ճանապարհների վրա գտնվող կամուրջները, որպեսզի Թեհրանից եկող զորամասն ի վիճակի չլինի նշանակված ժամկետին տեղ հասնել և որ կարևոր է՝ չկարողանա իր հետ վերցրած թնդանոթները տեղ հասցնել: Թեհրանից սպասվում էր ևս 2500 հետևակ և ձիավոր զինվորների ժամանումը:

Նախքան միապետական բանակի մոտենալը՝ Թավրիզի մոտ կատաղի կռիվներ էին մղվում: Իր սխրագործություններով ու դաժանություններով Պարսկաստանում մեծ անուն հանած դարադադցի Ռահիմ խանը* շահի հրամանով վայրագ 1200 ձիավորների գլուխն անցած եկել էր զսպելու ապստամբած Թավրիզը**։ Նրան հաջողվեց մտնել քաղաք, որտեղ միապետական-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 247, 7 նոյեմբերի 1908 թ.:

* Ռահիմ խանն իր ձեռքի տակ ուներ ավագակախմբեր, որոնց շարքերում հաշվվում էր 25 հազար մարդ: Ավագակների այդ պարագլուխը կողոպուտի միջոցով դիզել էր հսկայական հարստություն, որը գնահատվում էր 7 միլիոն ռուբլի (տե՛ս *Амрнет, Рахим хан Сардар, Александрополь, 1910, с. 40*):

** Ատրպատականում բնակվող թուրքալեզու երկու ավագակարարո ցեղերն էին դարադադցիները և շահսեանները: Երկուսն էլ կատաղի հակասահմանադրականներ էին, շահական կարգերի ջերմ պաշտպաններ (տե՛ս «Նոր խօսք», (Բարու), № 1-2, 2 նոյեմբերի 1911 թ.):

ների գինված խմբերը միացան խանի՝ կողոպուտի տենդով վառվող գորքին: Ծայրամասային թաղերը պատերազմական թատերաբեմ դարձան: Մի շարք փողոցային մարտերից և բարիկադային կռիվներից հետո սահմանադրականներին հաջողվեց քաղաքից վոնդել միապետականներին¹: Սաթթար և Բաղր խաները հայտարարեցին, որ Թավրիզը զենքը ցած կղնի միայն այն ժամանակ, երբ կվերականգնվի սահմանադրությունը, կհրավիրվի մեջլիսը և երկրից կհեռացվեն այն օտարերկրացիները, որոնք այս կամ այն չափով մասնակից են եղել ժողովրդական ներկայացուցիչների սպանություններին²:

ՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԼԱՅՆԱԾԱՎԱԼ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԹԱՎՐԻԶԻ ՎՐԱ

Արդեն 1908 թ. հունիսի 17-ին Թավրիզի մոտ կուտակված էր շահի կողմնակից շուրջ 4000 զինյալ՝ կառավարական զինյալներ ու իրենց ցեղապետերի գլխավորությունը գավառներից եկած ձիավորներ, որոնց մեծամասնությունը կազմում էին շահի մոլի պաշտպան շահսևանները: Նախօրյակին շահի հսկայական բանակը համալրվել էր նաև հազարավոր կիսավայրենի լեռնականներով կամ ուղղակի ավազակներով, որոնք վազել-եկել էին Պարսկաստանի տարբեր ծայրերից՝ բացառապես ավարառություն համար, քանի որ շահը նախապես խոստացել էր քաղաքը գրավելուց հետո դա հանձնել կողոպուտիչների խրախճանքին: Զինյալ միապետականների թիվը, ավազակախմբերի հետ միասին, հասել էր 25.000-ի³:

1908 թ. հունիսի 18-ի վաղ առավոտյան Թավրիզը ենթարկվեց միապետական բանակի առաջին հարձակմանը: Քաղաքի անջուճնականները համոզված էին, որ պարտություն դեպքում իրենք մահից փրկություն չեն ունենալու, ուստի օրհասական

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ո, վավ. 323, թ. 41:

² Տե՛ս Մ. Павлович, С. Иранский, Персия в борьбе за независимость, с. 72.

³ Նույն տեղում:

կոխվ էին մղում: Եթե չահը նախօրոք ապստամբներին ներում խոստացած լիներ, կասկած չկար, որ նրանց մի մասը գեները հանձնելով անձնատուր կլիներ: Ապագայի նկատմամբ սարսափը թավրիզցիներին ստիպում էր կովել մինչև վերջին շունչը:

Օրվա երկրորդ կեսին միապետականներն ուժեղացրին ճնշումը և գրավեցին Թավրիզի մի քանի կարևոր դիրքեր: «Իսլամիե» անջումների և պետական դրոշներ պարզած, նրանք գրավեցին սահմանադրականների դիրքերը Ալա-Ղափու թաղամասում, ապա ներխուժեցին Խիաբան մեծ թաղը և լայնածավալ կողոպուտ սկսեցին: Դա պատասխանն էր նախօրյակին սահմանադրական զինյալների՝ իրենց թաղերում կատարած կողոպուտի: Հենց այստեղ նշենք, որ Թավրիզի զինված թաղամասերն իրար դեմ հիմնականում կոխվ էին մղում թայֆայական դրդումներով: Թեև երկու կողմերի դրոշները ներկված էին հեղափոխական և հակահեղափոխական գույներով, բայց ամբոխը համարյա գաղափար չուներ, թե ինչի՞ համար է կովում, ովքե՞ր են իր թշնամիները և ովքե՞ր՝ բարեկամները: Հունիսի 12-ին Թավրիզում ամբոխը կողոպտեց թագավորական նշանավոր մի մուջտեհիդի տունը: Դրանից մի քանի շաբաթ առաջ այդ նույն մուջտեհիդը վերադարձել էր աքսորից և նույն ամբոխը նրան ընդունել էր ամենաչքեղ խանդավառությամբ՝ քաղաք բերելով ուսերի վրա: Իսկ հիմա կողոպտում ու տակնուվրա էր անում նրա տունը¹:

«Իսլամիեի» զինյալների կողմից սահմանադրականների Ալա-Ղափու մեծ թաղի գրավումը պատճառ դարձավ այնտեղից բնակչություն մեծ մասի փախուստին: Հայաչափ Ղալա թաղում ապաստանողների թիվը հետզհետե ավելանում էր: Այս թաղում էին գտնվում Հյուպատոսարաններն ու եվրոպացիների գաղութը: Աշխատելով չեզոքություն պահպանել, Հյուպատոսարաններն ամեն կերպ աշխատում էին թույլ չտալ թե՛ ապստամբների և թե՛ միապետականների մուտքը իրենց շենքերից ներս: Նման դիրք էին որդեգրել հատկապես Թավրիզի ոռուս Հյուպատոս

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 11, 6 Հուլիսի 1908 թ.:

Պոխիտոնովը և քաղաքում տեղակայված ռուսական զորամասի հրամանատար Վիտուլևիչը¹:

Հուլիսի 9-ին Պոխիտոնովը Թավրիզից հեռագրել էր Մահմեդ Ալի շահին, որ քաղաքի հանգստությունը կախված է «Խսլամիե» անջուճների ցրումից և քաղաքից նրա անդամների հեռացումից: Հյուպատոսը չեչտել էր, որ եթե կոիվներն այսքան երկար ժամանակ չարունակվում են, դրա ամբողջ մեղքն ընկնում է «Խսլամիեի» վրա, որը որևէ կերպ չի ուզում ընդառաջ գնալ հաշտության միջնորդություններին²:

Հուլիսի 24-ին և 25-ին երկու կողմերից թնդանոթային և հրացանային անդադար կրակ էր տեղում: Հուլիսի 25-ի կեսօրին կառավարական զորքերը գրոհի դիմեցին: Արյունալի մարտ սկսվեց: Բոլորը կոպում էին բոլորի դեմ՝ եղբայրը՝ եղբոր, ազգականը՝ ազգականի դեմ, բարեկամը չէր խնայում բարեկամին: Միաժամանակ, տեղի էին ունենում զորակոչ, հանրահավաքներ հրավիրող փողահարումներ: Այդ ամենը միանալով խառնիխուռն գոռում-գոչումների հետ, ամբողջ քաղաքում իսկական պատերազմական տեսարան էին ստեղծել³:

Հատկապես ծանր էր Ամիրազըզ թաղում ծավալված կոիվը: Ապստամբ ուժերն այստեղ պարտություն կրեցին շահսևաններից ու նահանջեցին հեղափոխականների հսկողության տակ գտնվող մյուս թաղերը: Ամիրազըզն ընկավ, միապետական շահսևաններն ապստամբներից խլեցին նաև նրանց ունեցած միակ ծանր թնդանոթը:

Ամեն ինչից երևում էր, որ, մեծ կորուստներ կրելով հանդերձ, հաղթությունը, միևնույնն է, մնալու է պարսկական մանուկ հեղափոխությանը, քանի որ դրա կարճատև ալեբախումներն արդեն այնպես էին ցնցել Պարսկաստանի բավականին ընդարձակ տարածքներ, այնպիսի բեղմնավոր հող էին պատրաստել ապագայի համար, որ նա այլևս չէր պարփակվի ձեռք բերածի շրջանակներում, ընդհակառակը՝ գիտակից ուժերի շնորհիվ

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 140, 8 Հունիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Զանգակ», № 7, 13 Հուլիսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս «Լրաբեր», № 12, 13 Հուլիսի 1908 թ.:

մի օր պիտի ստանար այնպիսի ծավալներ, որոնց ազատատենչ ալիքներին չէին դիմանալու բռնակալական պատենեչները:

1908 թ. Հունիսի 26-ից մինչև Հուլիսի 1-ը զինադադար էր հայտարարվել: Օգտվելով դրանից, ապստամբներն անմիջապես ձեռնարկեցին քաղաքի ամրացման աշխատանքներին: Թավրիզում ստեղծվեց օրինակելի կարգ, փողոցներում շրջում էին հեղափոխական ուստիկանություն պահակախմբերը: Քաղաքի կարևոր օբյեկտները վերցված էին խիստ հսկողություն տակ: Սաթ-թար խանի տան առջև շարված էին կառավարական գորքերից խլված թնդանոթները:

Իսկ կառավարական գորքերն ու շահսևանները հետ քաշվեցին ու բանակ դրեցին Թավրիզի մատույցներում՝ Աղաբազում: Իր հերթին, Ռահիմ խանը վերադարձավ և բանակ դրեց Շահզադե-բաղ այգում, իսկ նրա առանձին ավազակախմբեր թափանցեցին քաղաքի այն թաղերը, որոնք գտնվում էին միապետականների հսկողություն տակ:

Որևէ մեկը չէր կասկածում, որ առջևում է՛լ ավելի ծանր կոիվներ են սպասվում:

Մեկ շաբաթ շարունակ Թավրիզը շունչը պահած այս անգամ սպասում էր միապետական թաղերի գրոհին: Այդ տագնապալի պահին, Հունիսի 26-ին, Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ վարդապետը նամակով դիմում է մուջտեհիդ Հաջի Միրզա Հասան Աղային՝ առաջարկելով իր միջնորդությունը Թավրիզի անջումենի և միապետականների միջև՝ բանակցելու և հաշտվելու համար: Հայոց առաջնորդի այդ միջնորդությունը լավ տպավորություն է թողնում երկու կողմերի վրա, որոնք, սակայն, իրական քայլեր չեն անում հաշտվելու համար:

Քաղաքացիները երկյուղում էին, որ միապետական ուժերը, ոգևորված այդ օրերին Ատրպատական ուսական մի նոր գործնա մտնելու լուրով, զինադադարը չեղյալ կհայտարարեն:

Հունիսի 29-ի առավոտյան Թավրիզի ուսաց հյուպատոսարանի և մի քանի մզկիթների պատերին սահմանադրականների ստորագրություն փակցվեց հայտարարություն, որով ուսաց հյուպատոս Պոխիտոնովին կոչ էր արվում այլևս չխառնվել քաղաքի ներքին գործերին՝ նրա մինչ այդ արած միջամտու-

Թյունները համարելով կողմնակալ ու վնասակար:

Իսկ պարսից չաՀը նույն ժամանակ զբաղված էր իր զինվորական ուժն ավելացնելու գործով ոչ միայն Թեհրանում, այլև գավառներում: Թավրիզի միապետական զորքը ևս մեծ համալրում ստացավ:

Հենվելով իրենց թվական գերազանցություն վրա, միապետականները որոշեցին վճռական գործողությունների անցնել: Հունիսի 30-ին Թավրիզի քաղաքապետն սկսեց շրջել քաղաքում և սահմանադրականներին առաջարկել զենքերը հանձնել միապետական զորքին, սպառնալով հակառակ դեպքում ոմրակոծել անհնազանդ թաղերը:

Որպես պատասխան՝ Սաթթար խանի ուժերը Հուլիսի 1-ին հարձակման են անցնում միապետականների գրաված թաղերի վրա: Դաժան կռիվներ են սկսվում: Միապետական ուժերին չաՀն օգնություն է ուղարկում թնդանոթներով համալրված մի գունդ, որը, սակայն, կամովին փախճան է ունենում. հասնելով քաղաքի մատույցներին՝ գնդի զինվորները վար են գցում զենքերը, հանում համազգեստը և փախչում:

Հուլիսի 4-ին հազարավոր ամբոխը քրիստոնյաների թաղում գտնվող մզկիթում լսելով հոգևորականություն հուզիչ ճառերը, ուղևորվում է դեպի Բաղեշուման՝ կառավարչապետարան, պահանջելով քաղաքից հեռացնել Ռահիմ խանին իր ձիավորներով, հակառակ դեպքում սպառնալով ջիհադ հայտարարել:

Ունկնդիր լինելով ժողովրդի պահանջին, Սաթթար խանն իր զորքով Հուլիսի 5-ին, վաղ առավոտյան, վճռական հարձակման է անցնում կառավարական ուժերի դեմ: Նույն օրվա երեկոյան արդեն վերազբաղված էր Թավրիզը, բացի Մուջտեհիդ թաղից, ուր կենտրոնացել էին հակառակորդի հիմնական ուժերը: Ռահիմ խանն իր հեծելազորքով բանակում է քաղաքից ոչ հեռու Սահար-դիվան այգում:

Հուլիսի 6-ին հեղափոխական թաղերի ներկայացուցիչները հավաքվում են Ղալայի մզկիթում՝ որոշելու հետագա անելիքները: Ելույթ ունենալով, մուջտեհիդներից մեկն ասում է.

«Մուսուլմաններ՛ր, դուք շարունակում էք համբերել, երբ Ղա-րաղաղի վայրագ աւազակի՛ Ռահիմ խանի ձիավորները գալիս

են կողոպտելու մեր կանանց ներքնաշորերը, անարգում մեր սուրբ մորուքները, ապականում մեր օջախները»։ Ամբոխը վայնասուն է բարձրացնում և խփում գլխին։ Ճառախոսը նույնպես գլխին է խփում և արտասովախոը շարունակում. «Իսկ մեր հարեան քրիստոնեայ հայերը իրենց յարկի տակ ապաստան են տալիս մեր զաւակներին, սփոփում են իրենց դիմող բոլոր մուսուլմաններին։ Սաղաղութիւն նրանց»։ Իր այդ խոսքերից հետո նա ձեռքը պարզում է և պատուհանից ցույց է տալիս հրապարակում կանգնած մի խումբ հայերին։ Ամբոխը պատասխանում է. «Աստուած միշտ Իր լոյսը պահի նրանց գլխին»¹։

Հայերի հանդեպ պարսիկների նման վերաբերմունքը թելադրված էր նրանց անկեղծ բարեկամութեամբ։ Հենց դա էր հունից հանում Բաքվից և Կովկասի այլ տեղերից եկած թուրք-թաթարներին, որոնք ամեն ինչ անում էին քանդելու համար հայպարսկական բարեկամութեան կապը։

Իհարկե, պարսիկ գիտակից զանգվածի հիշողութեան մեջ դեռ թարմ էին մոտիկ անցյալի դեպքերը, երբ Անդրկովկասում թուրք-հայկական ընդհարումների ժամանակ և դրանից հետո հազարավոր թուրք-թաթարներ թափվել էին Պարսկաստան և խաղաղ պարսիկ ժողովրդին վրիժառութեան կրքով ամեն կերպ գրգռում էին իր դարավոր հարեան հայերի դեմ, նպատակ ունենալով կոտորած առաջ բերել։ Բայց այն ժամանակ Կովկասից եկած թուրք սաղրիչների խոսքը քարին դեմ առավ։ Լավ ըմբռնելով նրանց չար միտքը, պարսիկները տեղի չտվեցին, և հայերի հետ ունեցած հարաբերութուններն առաջվա պես մնացին բարեկամական։ Սաղրիչները ձեռնունայն հետ դարձան։ 1905-1907 թթ. ընթացքում պարսիկների ցուցաբերած այդ աչալըջութունը և մարդասիրութունը արժանացել էին եվրոպական մամուլի բազմաթիվ ջերմ արձագանքներին։

Բայց վիճակը կարծես փոխվում էր։ Այժմ նույնպես Կովկասից, հատկապես Բաքվից մեծ թվով թուրքեր էին խուժել Պարսկաստան, հատկապես Ատրպատական և կատարում էին իրենց քանդիչ սև գործը։ Նրանք պարսիկներին, հատկապես նրանց

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^o, վավ. 323, թ. 52։

Հոգևորականներին զրգոում էին հայերի դեմ: Հոգևորականները հիմա տուրք էին տալիս նրանց ասածներին, միանում սաղրիչներին: Արդյունքը լինում էր հակահայկական քարոզչությունը մզկիթներում և այլուր: Միամիտ ամբոխը հավատում էր կովկասյան թուրքերի ազդեցություն տակ ընկած մոլլաներին: Կովկասից եկած թուրք «հեղափոխականները», օգտվելով երկրի անիշխանական դրությունից, պարսիկ ժողովրդին ամեն տեսակ չարիք էին հասցնում: Այդ «հեղափոխականների» մասին Թավրիզի Հայ մտավորականներից մեկն իր օրագրում 1908 թ. հուլիսի 7-ին գրառել էր.

«Գուցե մեր հայրենակիցներից շատերին տարօրինակ կամ սխալ թւայ մեր վերաբերմունքը դէպի կովկասցի թաթար-թուրքերը, քանի որ նրանք գտնում են, որ այդ եկւորները պարսիկ ժողովուրդի համար օգտակար դեր են կատարում յեղափոխութեան մէջ: Բանը հէնց նրանում է, որ սրանց յեղափոխական համարելը կատարեալ երեխայամտութիւն է: Այդ մարդիկ ոչ թէ յեղափոխականներ, այլ ուղղակի աւազակներ են կամ հէնց թաթարական բաշիրոզուկների տականքները, որոնք եկել են միամիտ պարսիկներին խաբելու եւ իրենց համար որս անելու: Փաստեր շատ ունենք եւ դրանք մենք հետզհետէ գրի կառնենք: Ըստ երեւոյթին, պարսիկների մեծ մասը շատ դժգոհ է ներկայումս Պարսկաստան թափուած կովկասցիներից, բայց առայժմ լռում է: Այդ կովկասցիները ժողովրդի աչքին թող փչելու համար իրենց ցոյց են տալիս շատ յանդուգն կուռղներ եւ ջերմ յեղափոխականներ: Նրանք իրենց հետ բերել են ռումբեր, որոնցով միշտ պարծենում են, բայց մինչ օրս չտեսանք դրանց ռումբի ոյժն ու զօրութիւնը: Հէնց այս օրերին նրանք որպէս պատանդի Արք են տարել երեք պատուաւոր վաճառականի եւ պահանջել «յանուն յեղափոխութեան» 1200 թուման տալ: Խեղճերը սուսուփուս վճարել են փողը եւ իրենց կաշին ազատել անխիղճ «յեղափոխական» թաթարներից: Այդպիսի դէպքեր տասնեակներով են տեղի ունեցել, խեղճ քաղաքացիք դրանց մասին գիտեն, բայց առայժմ լռում են»¹:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ո, վավ. 323, թ. 52:

Զկարողանալով պարսիկներին դրդել հայերի դեմ, Կովկասից եկած թուրք-թաթարներն իրենց թշնամական գործողությունների իրականացման միակ հույսը կապեցին տեղի թուրքերի հետ, նրանց ամեն կերպ գրգռելով «գլավուրների» դեմ: Ավելին, կովկասյան թուրքերը ծրագրել էին Թավրիզում հայերի կոտորած սարքել: Նրանց համար այդ խնդրի լուծումը բարդացել էր այն պատճառով, որ արդեն Թավրիզում էին գտնվում մի քանի դաշնակցական և հնչակյան խմբապետեր, որոնք սկսել էին զինավարժություն դասեր տալ քաղաքի հայ երիտասարդներին: Վերջիններս կատարում էին նաև ինքնապաշտպանական զանազան պարտականություններ. լցնում էին փամփուշտներ, նորոգում հայերի զենքերը, ցուցակագրում հրացաններն ու զինամթերքը, վտանգված հայկական թաղերի առանձին բարձր տների կոտորների վրա դիրքեր էին պատրաստում, նախազգուշական և նախապատրաստական այլ աշխատանքներ կատարում:

Իսկ լարվածությունը քաղաքում գնալով մեծանում էր: Հուլիսի 8-ին ժողովրդական ուժերի պարագլուխները հավաքվում են նույն Ղալայի մզկիթում և որոշում են հարձակում գործել միապետականների գրաված Մուջտեհիզ թաղի վրա: Թաղը չըջապատվում է, ապա սկսվում է ուժգին գրոհը: Մարտիկներին նոր եռանդ ու ոգևորություն ներշնչողը Սաթթար խանն էր: «Եթէ վերջինս չլինէր,- գրում էր քաղաքի հայ գործիչներից մեկը,- գուցէ սահմանադրականները 15 օր առաջ անձնատուր եղած լինէին: Այդ մարդը ճիշտ որ հերոսաբար կուեց ու դիմացաւ»¹: Համառ դիմադրությունից հետո հակառակորդը զենքը վար է դնում:

Բայց թշնամին մտադիր չէր ձեռք քաշել Թավրիզից: 1908 թ. հուլիսի 9-ին միապետականները մեծաքանակ ուժերով մոտեցան քաղաքին: Սկսվեցին սաստիկ հրացանաձգություն ու թնդանոթաձգություն հեղափոխականների և շահի կողմնակիցների միջև: Գրոհ ձեռնարկելով՝ կառավարական ուժերին հաջողվում է մտնել քաղաք, վերագրավել Մուջտեհիզ թաղը և

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թ. 63, 71, 74:

կենտրոնանալ այնտեղ: Հեղափոխականների հրամանատարներ Սաթթար խանը և Բաղր խանն իրենց զինված խմբերը տանում են թաղի վրա հարձակման, բայց միապետականները ուժգին դիմադրություն են ցույց տալիս: Երկու կողմերից յուրաքանչյուրը տասնյակ զոհեր է տալիս: Հեղափոխականների ուժերն ստիպված քաշվում են իրենց դիրքերը: Հակառակորդները սպասողական վիճակում շարունակում են համախմբել ու վերակազմավորել իրենց զինվորական շարքերը:

Հայերը տազնապում էին, որ միապետականների հաղթանակից հետո իրենք, որպես հակաչահական պայքարի աշխույժ մասնակիցներ, վրեժխնդրություն զոհ կղառնան՝ ջարդերի ու կոտորածների ենթարկվելով: Այդ ենթադրությունը հիմք ուներ, քանի որ մի շարք տեղերում հակահեղափոխականները հակահայկական տրամադրություններ էին բորբոքում: Հուլիսի 2-ին Թավրիզի հայ ազգային մարմինները սպառնալից գրություն էին ստացել Հաջի Միրզա Հասան կրոնապետից: Ուրիշ վայրերում նույնպես լինում էին հանդիմանություններ և երկյուղ ազդելու փորձեր: Մակուի սարդար Իկբալ Սալթանեն և նրա զորապետերից չատերը, հատկապես հեծելազորի հրամանատար Իզո խանը երբեմն փորձում էին ահաբեկել հայերին, իսկ գահին հավակնող Սալար Դովլեն բազմիցս սպառնալիքներով լի գրություններ էր հղում Պարսկաստանի հայկական համայնքներին¹:

Նույն օրը, հուլիսի 9-ին, երբ կառավարական զորքերը մարտավարական հաջողության էին հասել, հայոց թեմի առաջնորդը քաղաքի միապետականների ղեկավարությունից ստանում է սպառնալից նոր նամակ, ուր ասված էր, թե քաղաքի հայերն սկսել են բացահայտորեն աջակցել սահմանադրականներին՝ նրանց ունեւեր ու պայթուցիկ նյութեր մատակարարելով, ինչպես նաև նրանց օգնում են խորհուրդներով: Այդ չափազանց վտանգավոր մեղադրանքի առաջը պետք է առնվեր, ցույց տալով, որ հայերն, իրոք, չեզոք դիրքերում են: Առաջնորդը նամակով նույն օրն իսկ պատասխանում է և հավաստիացնում, որ իր

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 3 (314), մարտ, 1952, էջ 45:

Թեմը եղբայրասպան պատերազմում եղել և մնում է չեզոք, որ հայերը հազիվ մտածում են իրենց կյանքի ապահովության մասին, ո՛ր մնաց թե ուրիշների խորհուրդներ տան: Միաժամանակ, թեմական խորհուրդը հանձնարարում է եկեղեցու սպասավորներին՝ սթափության կոչել իրենց հավատացյալներին, որպեսզի նրանք ավելորդ կասկածների որևէ առիթ չտան¹:

Այդ լուրը տարածվում է Թավրիզահայերի շրջանում՝ խորհուրդում առաջ բերելով: Տագնապը խորանում է այն պատճառով, որ Պետերբուրգի “Новое Время” («Նովոյե Վրեմյա») թերթի հատուկ թղթակիցը նախօրյակին Թավրիզից նույն մտքով սաղրիչ հոդված էր տպագրել, ուր բերել էր նաև «որոշակի օրինակ», թե ոմն Ս.-յան սերտ հարաբերություններ ունենալով Սաթթար խանի հետ, մշտապես խորհուրդներով օգնում է նրան: «Դրությունը մոայլ է և շատ չարագուշակ: Տեսնենք սա ինչո՞վ կվերջանա», - գրում էր Թավրիզահայերից մեկը:

Բայց ո՛չ հայոց առաջնորդի նամակը և ո՛չ էլ թեմական խորհրդի՝ Թավրիզահայերին տված պատվիրանը չէին կարող հասնել իրենց նպատակին, քանի որ վերջիններիս ցանկությունը հակառակ, ամեն օր տասնյակ, հատկապես ունևոր պարսիկներ իրենց ունեցվածքով անցնում էին հայերի Թաղերը և ապաստանում նրանց տներում²: Դրա հետևանքով Թավրիզահայերի ուտեստն սպառվում էր արագորեն:

Հայերն, իհարկե, չէին կարող դռները փակել իրենց Թաղերում պաշտպանություն փնտրող պարսիկների առջև: Դրությունն այնքան բարդ ու վտանգավոր էր, որ վերջիններս միայն կյանքի ապահովություն էին փափագում: Նրանցից որևէ մեկը վստահ չէր, որ վաղը ողջ է լինելու կամ իր ունեցվածքի տերն է մնալու:

Շատ հարուստ պարսիկներ այլևս ոչինչ չունեին և մնացել էին մի կտոր խարի վրա: Մի կողմից՝ միապետականների կողոպուտը, մյուս կողմից այն, որ ֆիդայիներն սպառնալիքներով

¹ Մատնանդարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 237^o, վավ. 323, թ. 70:

² Նույն տեղում, թթ. 71, 74:

փողեր էին կորզում, այդ ամենը պարսկարնակ թաղերի բնակիչներին հասցրել էին կատարյալ անանկացման:

Հուլիսի 16-ին, հայոց առաջնորդարանը «Ժողովրդի անունից» ստանում է երկյուղ ներչնչող երկու նոր գրավոր դիմում՝ մեկը «Իսլամիե» անջումենի կողմից, մյուսը՝ Շուջաա Նիզամի և արյունարբու Ռահիմ խանի ստորագրություններով: Երկու դիմումներն էլ հայոց թեմակալին ազդարարում էին՝ թավրիզահայոց ղեկավարները, ապաստան տալով և հովանավորելով պետական դավաճաններ հայտարարված բազմաթիվ եռանդուն սահմանադրականների, զրանով իսկ կամավոր իրենց վրա են վերցնում գալիք ղեպքերի պատասխանատվությունը, այն է՝ եթե դավադիները* խուժեն հայկական թաղերը՝ դավաճաններին պատժելու համար, ապա անխուսափելիորեն հարվածի տակ են հայտնվելու նաև հայերը: Թեմակալն անմիջապես պատասխանել էր, թե 1) Հայերի տներում ապաստան գտած անձինք պարսիկ և թուրք խաղաղ վաճառականներ են, այլ ոչ թե խառնակիչներ, 2) Հայերը կատարում են Հենց Ղուրանի թելադրանքը՝ պատսպարել տուժածներին ու աղքատներին, 3) Ինչպես միշտ, հիմա էլ նրանք հավատարիմ են պետությունը և ջերմնուանդորեն ազոթում են գահի ամրություն համար, 4) Տարածված լուրերը լոկ չարամիտ սաղրանքներ են:

Բարեբախտաբար, հայերի ենթադրությունները չիրականացան: Հուլիսի 18-ին հայոց առաջնորդ Կարապետ վարդապետը «Իսլամիե» անջումենից ստանում է Միր Հաչիմի փոխանորդի ստորագրությամբ նամակ, ուր ասված էր, թե իրենց՝ Հուլիսի 16-ին առաջնորդարան ուղարկած երկու գրավոր դիմումները թյուրըմբռնման արդյունք են և թե իրենք խորապես համոզված են, որ հայերը միշտ եղել են խելացի ու հավատարիմ հպատակներ, ուստի չահր և նրա պաշտպաններն այսուհետև նույնպես բարեհաճ կլինեն նրանց նկատմամբ¹:

Դեպքերի մասնակիցներից մեկը վկայում էր.

* Ժողովուրդ

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թթ. 81-82:

«Այդ օրերին, որոշ շրջանակների համար անհասկանալի էր երեւում այն բարեացակամ, եթէ չասենք, սիրալիւր վերաբերմունքը, գոր ցոյց էին տալիս միապետականները հայ համայնքների հանդէպ: Մանաւանդ այն շրջաններում, որ իրենց գրաւումից առաջ ենթարկուած էին սահմանադրականների տիրապետութեան եւ աւելի քան պարզ կերպով երեւան էր եկել հայութեան գործակցութիւնը սահմանադրականներին: ... Միապետական հրամանատարները որեւէ շրջան գրաւելիս, խիստ բարեացակամ վերաբերմունք էին ցոյց տալիս դէպի հայերը: Եւ թէ եւ ժգոճհութիւն էին յայտնում, որ հայ մարտական խմբերը կուում էին իրենց դէմ եւ լայն չափերով օգնում «խոռվարարներին», բայց երբեք սպառնալիք չէին անում եւ խստութիւնների ու հալածանքի չէին դիմում: Բազմաթիւ փաստեր կան այդ մասին»¹:

Հայերի դեմ հնչած սպառնալից նամակները հրամայաբար դնում էին Թավրիզի հայաբնակ թաղերի պաշտպանունակութեան ամրապնդման հարցը: Հանդես գալով որպէս խաղաղութեան ջատագովներ, հայերը այդ իսկ պատճառով ամեն ինչ չէին արել ինքնապաշտպանական գործը ավարտին հասցնելու համար: Ճիշտ է, տեղի հնչակյան և դաշնակցական գործիչները պնդում էին, թե իրենք թույլ չեն տա, որպէսզի հակառակորդ մի ուժ մտնի հայոց թաղերից ներս, բայց միապետականների թաղերից հնարավոր հարձակումներից պաշտպանվելու համար միայն մի քանի ձեռնարկներ էին իրականացրել, լիովին աչքաթող անելով բավարար չափով զենք-զինամթերքի ձեռքբերումը և պահեստավորումը, տների դարպասների ու ցանկապատերի ամրացումը և այլն:

«Շատ թեթեւ անմտութեամբ ենք վերաբերում տեղի ունեցող դէպքերին, - կարդում ենք քաղաքաբնակ մի հայի օրագրում: - Ինքնապաշտպանութեան գործը խաղալիք չէ, որ կարելի լինի վստահել ամէն մի պոռոտախօսի: Կոուելը թատերասրահում խաղալ չէ: Մեր հարուստները փակել են իրենց փողի

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 3 (314), մարտ, 1952, էջ 45-46:

քսակները: ... Մի օր այս անտարբերութեան վնասը քաշելու ենք, քանի որ քնից դեռ չենք սթափուել: Իրենց բոլոր տները պարսիկները ամրացնում են, իսկ մենք չենք էլ մտածում այդ ուղղութեամբ, այսինքն՝ մենք քնած ենք, իսկ պարսիկները՝ արթուն: Երկրում տիրող անիշխանութեան պայմաններում, երբ, ինչպէս ասում են՝ շունը տիրոջը չի ճանաչում, ամենաչնչին առիթն իսկ կարող է մեծ արհաւիրք առաջ բերել: Իհարկէ, ամէն մի հայ այդպէս է մտածում ու խորհում, բայց մտածելն ու խորհելը ոչինչ է, եթէ կենդանի գործ չկայ»¹:

Այդ նույն օրերին Մահմեդ Ալի շահը փոփոխում է կառավարութեան կազմը և նոր կազմը հաստատում հուլիսի 10-ին: Նախարարների խորհրդի նախագահ է հաստատվում Ալաա Սալթանեն, որը նաև վարելու էր ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը. արտաքին գործերի նախարար նշանակվեց էմիր Բահադուրը, զինվորական՝ Կավասի Դովլեն, Փինանսների՝ Մուշիր Դովլեն, արդարադատութեան՝ Մոհանդիս Մեմալիքը: Նոր կառավարութունն իր նախորդից շատ ավելի աջակողմյան էր:

Իր հաջորդական հրամաններով շահը նոր նշանակումներ կատարեց նաև նահանգներում ու գավառներում՝ իշխանութունն առավել հետևողական հակահեղափոխական գործիչների հանձնելով: Այսպես, հուլիսի 10-ին նա Սալմաստի, Խոյի և Մակուի միացյալ ղեկավարութունը հանձնեց Մակուի խան Իկբալ Սալթանեին, որը հայտնի էր սահմանադրական շարժման դեմ ուղղված իր բազմաթիվ գործողութուններով: Նշանակում ստանալուց երկու օր անց, սրա հրամանով ձերբակալվեցին նշված գավառների ժողովրդական շարժման ղեկավարները և ենթարկվեցին խստագույն պատիժների:

Թավրիզում սպասողական վիճակն երկար չտևեց: Հուլիսի 12-ին Ռահիմ խանի ձիավոր զորքն սկսեց ավերել քաղաքի շրջակա՝ հեղափոխականներին համակրող գյուղերը, իսկ Թավրիզի՝ կառավարական ուժերի գրաված թաղերում ջարդերի ալիք սկսվեց: Բնակիչները փողոցներում սկսեցին պատնեշներ

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^o, վավ. 323, թ. 73:

բարձրացնել: Միաժամանակ ամբողջ օրը և հետագա օրերին երկու կողմերից չէր դադարում թնդանոթաձգությունը:

Ատրպատականը գայարվում ու արյունաքամ էր լինում իրար հաջորդող, շարունակական ու անհատնում բարբարոսություններից:

Պարսկաստանում գլորվող դեպքերն իրենց վրա էին գրավել աշխարհի ուշադրությունը:

ԿՈՎԿԱՍՑԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարները Պարսկաստան են թափանցել բավականին ուշ՝ ոռուսական առաջին հեղափոխությունից սկզբներին: Դրանց ազդեցություն տակ, միայն 1905 թ. կեսերին Արչավիր Զիլինգարյանի և մի քանի ուրիշ գործիչների ջանքերով թավրիղում ստեղծվում է Պարսկաստանի առաջին սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը: Այդ մասին առաջին հիշատակությունը գտնում ենք Հովսեփ (Իոսիֆ) Կարախանյանի՝ 1905 թ. սեպտեմբերի 15-ին թավրիղից ժնև՝ Գեորգի Պլեխանովին ուղարկած նամակում, ուր մասնավորապես նշվում էր. «Թավրիղում սոցիալ-դեմոկրատների կողմնակիցների մեջ ծագել է մի լավ միտք՝ ստեղծել խմբակ և զրույցների ու սիստեմատիկ ընթերցումների միջոցով իր մեջ մշակել ամբողջական սոցիալ-դեմոկրատական աշխարհայացք»¹:

Այդպիսով, կարելի է ասել, որ Պարսկաստան սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարներ ներմուծելու և այնտեղ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություն ստեղծելու նախաձեռնողները եղել են Հայերը² - Արչավիր Զիլինգարյանը, Հովսեփ (Իոսիֆ) Կարախանյանը, Տիգրան Տեր-Հակոբյանը (Դերվիշ), Վաստ Խաչատուրյանցը, Սեդրակ Միրզոյանը, Վոսաճ Փիլոսյանը,

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (Երևան), № 3, 1973, էջ 91-92:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 95:

Սեղրակ Ավանեսյանը, Սեղրակ Ավագյանը և ուրիշներ:

1905–1908 թթ. շարունակում էին Կովկասից Պարսկաստան անցնել առանձին սոցիալ-դեմոկրատ գործիչներ, որոնք, սակայն, որևէ էական դեր չէին խաղում, եթե չհաշվենք նրանց ծանոթությունը կովկասյան թուրք սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության («Իջթիմայունը ամմիուն») Թավրիզի մասնաճյուղի (խմբակի) ղեկավար Սեյիդ Հասան Թաղիզադեի և նրա մի քանի գործակիցների հետ*: Այդ ծանոթության ընթացքում նրանք պատրաստակամություն էին հայտնել միասնաբար գործել այդ կազմակերպության շարքերում, մասնակցություն ունենալ նրա կազմակերպելիք միջոցառումներին**:

Մեջլիսի ջախջախումը, ապա և Թավրիզում ծայր առած կոիվները լայն արձագանք գտան Կովկասում, ուր, ինչպես և ամբողջ Ռուսաստանում, մոլեգնում էր ստոլիպինյան ոեակցիան: Չնայած դրան, այդ ճգնաժամային պահին երկրամասի բնակչության տարբեր խավերում առաջացան պարսկական հեղափոխությանն աջակցելու տրամադրություններ:

Թեհրանի 1908 թ. հուլիսյան հեղաշրջումից հետո Պարսկաստանի Կովկաս փախած հեղափոխականները դիմեցին այդտեղ գործող հեղափոխական կուսակցություններին ու կազմակեր-

* Իրանում առաջացած սոցիալիստական հոսանքի և սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության առաջացման պատմությամբ մեզանում լրջորեն զբաղվել է պատմաբան Հմայակ Մարտիրոսյանը, հանդես գալով արժեքավոր հրապարակումներով՝ տե՛ս *А. У. Мартиросян, Большевицская газета “Звезда” об Иранской революции 1905-1911 гг. («Բանբեր Հայաստանի արխիվները»*, № 3, 1970, էջ 71–78), *“Новые материалы о социал-демократическом движении в Иране в 1905-1911 годах” (журнал “Народы Азии и Африки”*, № 2, Москва, 1973, с. 116–122), *“Письма иранских социал-демократов Г. В. Плеханову («Բանբեր Հայաստանի արխիվները»*, № 3, 1973, էջ 91–114):

** Այդ հանգամանքը գնդապետ Լյախովին հիմք էր տվել չափազանցված ներկայացնելու այդտեղ նրանց թիվը: Դեռևս 1908 թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիս հրած իր ղեկուցագրում նա նշել էր. «Պարսկաստան են քոչում բոլոր անդր-կովկասյան մարտիկները» (տե՛ս *“Историк-марксист”*, № 11, Москва, 1940, с. 96):

պուլժյուններին՝ կոչ անելով աջակցել Պարսկաստանի հակաչա-
հական շարժմանը:

Գործնականում առաջինն արձագանքեցին կովկասյան սո-
ցիալ-դեմոկրատները, հատկապես ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեն,
ուր տոն էին տալիս վրաց մենչևիկները:

Հետևելով իրադարձությունների զարգացմանը Պարսկա-
ստանում, կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատները* 1908 թ. հունիսի
վերջերին Թիֆլիսում «Թավրիզի պաշտպաններին աջակցելու
խումբ» ստեղծեցին: Այդ խմբին գործուն մասնակցություն էին
ցուցաբերում հնչակյան կուսակցության նշանավոր գործիչ Ֆլո-
րա Վարդանյանը և Կովկասում կովող ուժեր ու ղենք ձեռք բե-
րելու համար Թիֆլիս եկած, Թավրիզի հնչակյան կազմակեր-
պության ղեկավարներից մեկը՝ Ռաֆայել Մովսիսյանը¹:

Սոցիալ-դեմոկրատ բանվորների մի խումբ, չսպասելով
ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի մարզային կոմիտեի պատասխանին, պատ-
րաստակամություն հայտնեց մեկնելու Թավրիզ՝ քաղաքի պաշտ-
պաններին օգնություն: Ընդառաջելով բանվորների այդ ցանկու-
թյանը, մարզային կոմիտեն արագացրեց որոշման ընդունումը,
համաձայն որի՝ թույլատրելի էր համարվում պարսկական գոր-
ծերին միջամտելը, այնտեղ ծավալվող հեղափոխությունը ամե-
նագործուն մասնակցություն ունենալը: Միաժամանակ, կոմի-
տեն տեղական կազմակերպություններին առաջարկեց հավա-
տարիմ ու փորձված բանվորներից ջոկատներ կազմել և ուղար-
կել Պարսկաստան, նրանց զինելով կազմակերպության ունեցած
զենքերի, ռումբերի և պայթուցիկ նյութերի մի մասով²:

Կոմիտեի առաջարկը կազմակերպությունները կատարեցին
ճշտորեն: Սոցիալ-դեմոկրատներին առաջին խումբը, բաղկացած
համարյա միայն վրացիներից, 1908 թ. օգոստոսի սկզբներին
Թիֆլիսից երկաթուղիով ուղևորվեց ռուս-պարսկական սահ-
ման: Հասնելով ռուսական Ջուլֆա, կամավորներն այնտեղից

* Այդ ժամանակ ս.-դ. մենչևիկներն ու բոլշևիկները Կովկասում գործում
էին միասնական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների մեջ:

¹ Տե՛ս «Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակեան Կուսակցութեան (1887-1962)»,
Հատ. Ա, Պէյրութ, 1962, էջ 399:

² Տե՛ս "Красный архив", т. 2 (105), 1941, с. 38-39.

լողալով զաղտնի անցան Արաքս գետը և դուրս գալով պարսկական ափ, սարերով ուղևորվեցին Թավրիզ¹: Չնայած այդ ամբողջ տարածքը հսկում էին միապետականները, բայց նրանք հաջողություններ հասնում են տեղ և ներկայանում Սաթթար խանին: Կովկասցի կամավորներին Թավրիզը խանդավառություն² է դնում:

Վրաց սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկների խմբի մեջ էին Վասո Գուրիլին, Սերգոն, Լասո (Վլաս) Մգելաձեն (նույն ինքը՝ Վ. Տրխան), Թիֆլիսահայեր Մարտին Տեր-Ղուկասյանը, Սեդրակ Բանվորյանը և ուրիշներ: Հետագա օրերին Անդրկովկասից (Հիմնականում Թիֆլիսից ու Բաքվից) Թավրիզ հասան ևս մի քանի սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկներ և այնտեղ նրանց թիվը հասավ մոտ երկու տասնյակի՝ վրացիներ, ռուսներ, հայեր, կովկասյան թաթարներ:

Նշենք նաև, որ Թիֆլիսից մենչևիկ սոցիալ-դեմոկրատների Պարսկաստան գալուց հետո, 1908 թ. օգոստոսի վերջերին Կովկասից այնտեղ եկավ նաև շուրջ 15 հոգուց կազմված սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսէռ) մի ջոկատ:

Թավրիզցի մուջահիդների հետ անդրկովկասյան սոցիալ-դեմոկրատ մարտիկները գործուն մասնակցություն ունեցան օգոստոս-սեպտեմբերին ծավալված թեժ կռիվներին, տվեցին զգալի կորուստներ:

Մտնելով կովի մեջ, կամավորները Թավրիզում գործի են դնում նորագույն ռումբեր, որոնց մասին քաղաքի պաշտպանները մինչ այդ հեռավոր պատկերացում ունեին: Առաջին մարտում զոհվում է մի քանի սոցիալ-դեմոկրատ, իսկ մի քանիսը գերի են ընկնում և մահվան տանջանքների ենթարկվում³:

Գնալով է՛լ ավելի շատ լավ զինված սոցիալ-դեմոկրատ հեղափոխականներ էին ժամանում Թավրիզ, այս անգամ արդեն Հիմնականում կովկասյան մուսուլմաններ՝ գլխավորապես Բաքվից:

¹ Տե՛ս *М. Павлович, С. Иранский, Персия в борьбе за независимость*, с. 110.

² Տե՛ս *В. Триа, Кавказские социал-демократы в Персидской революции, Париж, 1910*, с. 110.

³ Տե՛ս *Անդրէ Ամուրեան, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում, 1890-1918, Թեհրան, 1950*, էջ 56:

Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատների գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն կոիվներ մղելով: Նրանց ներկայացուցիչները վճռական ձայնի իրավունքով մասնակցում էին քաղաքի անջումենի և ռազմական խորհրդի աշխատանքներին, կազմակերպում հանրահավաքներ, գրում ու տարածում թուուցիկներ, ներկա լինում օտարերկրյա հյուպատոսների հետ քաղաքի պաշտպանություն ղեկավարների դիվանագիտական հանդիպումներին:

Մինչ կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատ կամավորների գալը Պարսկաստան, ծայրահեղ տգետ, կրոնամոլ պարսիկները, ընդհանրապես վրդովված քրիստոնյա Եվրոպայի մշտական հալածանքներից, նրա գիշատիչ քաղաքականությունից, այլակրոնների ու առաջին հերթին քրիստոնյաների մեջ կատաղի թշնամու էին տեսնում: Հենց ինքը՝ ազատագրական շարժումը Պարսկաստանում, ինչպես նաև ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում, տեղի էր ունենում «բոլոր թույլ ժողովուրդներին շահագործող, թալանող ու ճնշող» քրիստոնյա աշխարհի դեմ պայքարի նշանաբանով: Մի քանի հարյուր կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատների գործունեությունը պարսկական ազատագրական պայքարում 1908–1911 թվականներին, նրանցից շատերի հերոսական մահը Պարսկաստանին ցույց տվեցին, որ քրիստոնյա ժողովուրդը միատարր զանգված չէ, որ այստեղ էլ կան ինչպես ճնշողներ, այնպես էլ ճնշվողներ, և դա որոշ չափով նպաստեց ժողովուրդների բարեկամության գաղափարների տարածմանը նաև հետամնաց ու մոլեռանդ մուսուլմանական շրջաններում:

Բայց ցավով նշենք, որ կովկասից եկած սոցիալ-դեմոկրատների, ինչպես և այլ ազգություն կամավորների թվում կային նաև այնպիսիք, որոնք թույլ էին տալիս անցանկալի արարքներ՝ դրամ կորզելու նպատակով խաղաղ բնակիչների ահաբեկում, նրանց ունեցած զենքի կամ ձիու առգրավում և այլն: Ընդհարումներ տեղի ունեցան քաղաքական տարբեր հայացքներ դավանող սոցիալ-դեմոկրատ և սոցիալ-հեղափոխական կամավորների միջև, որոնք վերջանում էին զենքի դիմելու սպառնալիքներով: Այդ տհաճ երևույթները նրանց հեղինակությունը գցում էին մուջահեդների շրջանում, վարկաբեկում կամավորական շարժման գաղափարը:

«Թող ժողովրդի հայը ինչ լինելու է, թող լինի, իրենց ի՞նչ: Եթէ վաղը դէպքերը փոխուին, կառավարութիւնը յաղթող հանդիսանայ, իրենք՝ խղճի հանգստութեամբ ժողովրդին երեսի վրայ ձգելով Զուլֆայի ճանապարհը կը բռնեն եւ լիքը գրպանով շունչները Կովկաս կառնեն...»¹, - այսպես էին մտածում պարսիկ մուջահիդներինց ումանք:

ՎՏԱՆԳԱՎՈՐ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԹԱՎՐԻԶԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ինչպես արդեն նշել ենք, Ատրպատականի հայոց առաջնորդ Կարապետ ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը 1908 թ. Հուլիսի 16-ին «ղավաղիների անունից» բոլորովին անսպասելի ստացել էր երկու նամակ – մեկը Շուջաա Նիզամի և արյունարբու Ռահիմ խանի ստորագրութիւններով, մյուսը՝ «Իսլամիե» անջումենից՝ ավելի խիստ ձևակերպումներով:

Նկատի առնելով, որ նշված նամակներին կարող են հաջորդել բացահայտ սադրանքները, Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդն այդ նամակների և իր պատրաստած պատասխանների համառոտ բովանդակութիւնը հեռագրով անմիջապես հաղորդում է Թեհրան՝ Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատյանին և խնդրում կառավարութեանը շտապ հայտնել, որպեսզի անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնվեն հայերի նկատմամբ թշնամութեան առաջացումը կանխելու համար²: Ստանալով Կարապետ վարդապետի հեռագիրը, Սահակ արքեպիսկոպոսն անմիջապես դիմում է կառավարութիւն, հանդիպում ունենում բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ և ստանում նրանց հավաստիացումները, որ անհապաղ համապատասխան հանձնարարական կտրվի Ատրպատականի կառավարչութեանը*:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ո, վավ. 323, թ. 87:

² Տե՛ս «Մշակ», № 158, 23 Հուլիսի 1908 թ.:

* Առաջ անցնելով դեպքերի զարգացումից՝ նշենք, որ Սահակ արք. Այվատյանը, նկատի ունենալով պարսկահայութեան նկատմամբ որոշ իշխանա-

Տեղեկանալով Սահակ արքեպիսկոպոսի կատարած քայլերին, Կարապետ վարդապետը Հուլիսի 16-ի երեկոյան պատասխան նամակներ է ուղարկում «Խալամիեին» և Շուջաա Նիզամին ու Ռահիմ խանին: Նամակները նույն բովանդակությունն ունենին: «Հայերը դարեր շարունակ վայելելով Իրանի վեհապետերի առանձին խնամքն ու պաշտպանությունը, երբեք չեն թերացել հաւատարմութեան եւ անձնուիրութեան արտայայտություններով երախտահատոյց լինել, - ասված էր պատասխանում: - Ներկայ սրտայոյզ եւ աղեխարշ Հանգամանքներում նոյնպէս մենք չթերացանք մեր պարտականությունների մէջ եւ քանիցս մեր եւ մեր ժողովրդի ծառայությունն առաջարկեցինք թէ՛ կառավարութեանը եւ թէ՛ բարձր հոգեւորականությունը՝ օգտակար լինելու փորձությունների ենթարկուած մեր սիրելի Հայրենիքին ու մեր թշուառ Հայրենակիցներին: Բայց, ցաւօք, մեր բոլոր դիմումները մնացել են անպատասխան: Մենք, սակայն, մասամբ մեզ մխիթարուած ենք համարում, երբ կարողանում ենք մեզ դիմող մեր թշուառ Հայրենակիցների ընտանիքներին Հայ թաղերում պատսպարել՝ դրանով իսկ կատարելով մեր մարդասիրական եւ Հայրենասիրական պարտականությունները: Չէ՞ որ իսլամի մեծ մարգարէի հրամանն է չմեղանչել հիւրասիրություն ղէմ եւ դոները լայն բանալ ամէն մի հիւրի առաջ՝ ինչ ազգի եւ դաւանանքի էլ պատկանելիս լինի: Մեր վարմունքով մենք կատարել ենք մեր մարդասիրական պարտականությունը եւ ծառայել ենք Հայրենիքի շահերին՝ տեղ տալով միմիայն կառավարական պաշ-

վորների ոչ բարյացակամ վերաբերմունքը, համառորեն ձգտում էր տեսակցել շահին՝ պարսկահայությունը սպառնացող վտանգները չեզոքացնելու համար: Ամիսներ հետո միայն դա նա նրան հաջողվում է և փոխանցում է իր մտահոգությունները: Սրբազանը հայտնում է, որ Հայերը երբեմն ստիպված են եղել ղենքի դիմելու՝ ավագակախմբերից պաշտպանվելու համար միայն և «Շահն ըստ երեւոյթին համոզուեք է այդ մտքին»: Մահմեդ Ալին հավաստիացնում է, թե չի կասկածում իր նկատմամբ Հայոց հավատարմության մեջ ու խոստանում, որ ինքը պարտն ու պատշաճը կտնօրինի՝ Հայոց մտավախությունները փարատելու համար («Բիւզանդիոն», № 3765, 13 (26) փետրվարի 1909 թ., ավելի մանրամասն՝ նույն թերթի № 3776, 26 փետրվարի (11 մարտի) 1909 թ. համարում լույս տեսած ընդարձակ թղթակցությունը):

տօնեաների, վաճառականների, արհեստաւոր դասակարգի եւ առհասարակ այն ընտանիքներին, որոնք իրենց թաղերում օր ու գիշեր տեղացող հրացանների գնդակների եւ թնդանօթների արկերի տարափի տակ ապահով չեն: Կասկածելի անձնաւորութիւններ չկան հայ թաղերում: Այդ մասին պատիւ ունեմ համոզելու ձեզ»¹:

Հայոց առաջնորդի նամակն ստանալուն պես դավադիրների պետ Միր Հաչիմի փոխանորդը նրան պատասխանում է մի սիրալիր նամակով: Նա գրում էր, թե համաձայն է նամակի բովանդակութեան բոլոր կետերին և գալիս է իր շնորհակալութիւնը հայտնելու հայերի պատվաբեր վարմունքի համար: Միաժամանակ նա խնդրում էր այսուհետև նույնպես աշխատել հայոց թաղամասերում ապաստան չտալ կասկածելի անձանց: Հայոց թեմակալը թե՛ ստացած նամակները և թե՛ իր պատասխանները ռուսերեն թարգմանելով, առանձին գրութեամբ ուղարկում է Թավրիզի ռուսաց հյուպատոս Պոխիտոնովին՝ աջակցելու, որպեսզի քաղաքում հայերի դեմ ուղղված սաղրիչ ոտնձգութիւններ տեղի չունենան: Վերջինս նամակով դիմում է Շուջաա Նիզամին և Ռահիմ խանին և հայտնում, թե ռուսաց հյուպատոսութիւնը ճիշտ է համարում Թավրիզի հայերի բռնած դիրքը, պաշտպանութեան տակ է առնում նրանց: Այդ մասին իմանալով, Կարապետ վարդապետն ասել էր. «Մենք գոհ ենք, որ յանձին պարոն Պոխիտոնովի ունենք մի արթուն բարեկամ»²:

Հայոց չեզոքութեան մասին հայոց թեմակալ առաջնորդի հավաստիացումները միապետականներին, անշուշտ, հայտնի էին դարձել Թավրիզի սահմանադրական ղեկավարութեանը, ինչն առաջ էր բերել նրա բացահայտ դժգոհութիւնը: Ավելին, Սաթթար խանը հուլիսի 20-ին հայտարարել էր, որ մտադիր է դիմելու վճռական գործողութիւնների, այն է՝ Արքից հանել բոլոր թնդանօթները և ուղղել հայկական թաղամասերի եւ բոլոր քրիստոնեական հյուպատոսութիւնների վրա: Եթե հայերը չմիանան հեղափոխական ուժերին, նրանց թաղերը կենթարկվեն սոսկալի ոմբակոծութեան, - սպառնացել էր նա³: «Այդ գեա-

¹ «Մշակ», № 158, 23 հուլիսի 1908 թ.:

² Նույն տեղում, № 160, 25 հուլիսի 1908 թ.:

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ո, վավ. 323, թ. 87:

դայական յոխորտանքներին մենք վաղուց էինք սպասում»¹, - գրում էր Թավրիզահայերից մեկը:

Չնայած չեզոք մնալու մասին Ատրպատականի Թեմակալ առաջնորդի և համայնքի մյուս ղեկավարների հավաստիացումներին ու երդումներին, Թավրիզից դուրս արդեն լուրեր էին տարածվել, Թե հայերը զավաճանում են շահին: Հուլիսի 16-ին Ռահիմ խանի մարդիկ, նրա գիտությունը Թե՛ ոչ, կողոպտում են քաղաքի Շեշ-Գիլան Թաղամասի բազմաթիվ խանութներ, որոնց մեծ մասը պատկանում էր հայերին: Ամբողջովին կողոպուտի մատնվեցին «Մելիք Զոհրաբյան և Գյուլմասյան ընկերություն» խանութներն ու պահեստները, Ավագ խան Ավագյանի հսկայական խանութը: Կողոպտվելուց հետո խանութների ու պահեստների շինությունները կրակի տրվեցին:

Կառավարություն պաշտպան բաշխողուկների խմբերը կողոպուտներ էին սկսել նաև ճանապարհներին՝ խլելով հայ առևտրականների, նաև օտարահպատակների ապրանքները: Կողոպտվեց նույնիսկ շահին պաշտպանող Թավրիզի ուսսաց չուպատոսարանի փոստը:

Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվում էր նաև պատմական Փայտակարանում՝ Ղարաղաղում:

Ղարաղաղը Ատրպատականի հյուսիսային կողմի լեռնոտ գավառն էր, որը Թավրիզից մինչև Արաքսի ափերն էր տարածվում: Այդ գավառի ժողովուրդը ոչ միայն Ատրպատականին, այլև ամբողջ Պարսկաստանին ականավոր գործիչներ էր տվել: Թավրիզի նշանավոր մուջտեհիդներն ու խաները ծագումով դարաղաղի էին, դարաղաղի շատ պաշտոնյաներ կային Թեհրանում, նույնիսկ Քերբալայում նստած էին դարաղաղի ականավոր և ամբողջ Պարսկաստանից գերհարգված մուջտեհիդները²:

Ղարաղաղում ապրող ցեղերը դարերով պահպանել էին իրենց անկախությունը, կառավարվել էին տոհմիկ իշխանների կողմից, որոնք միայն անվանական կերպով, ձևականորեն էին համարվում շահնշահի հպատակներ: Նրանք ո՛չ հարկ էին վճա-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 237^ո, վավ. 323, Թ. 87:

² Տե՛ս «Ախուրեան», № 69, 27 սեպտեմբերի 1908 թ.:

րում, ո՛չ էլ ենթարկվում էին տուրքի: Ղարաղաղցիների կրոնապետերն ու ցեղապետերը, հենվելով իսլամի «ժողովրդավարական» կանոնների և գավառային «անկախ» վարչության օրենքների վրա, միշտ ըմբոստանում էին շահնշահների, նրանց միջամտության փորձերի դեմ, ցեղակիցների դաժան շահագործումը միայն իրենց վերապահելով: Նասրէդդին շահի կառավարման տարիներին հաջողվեց Ղարաղաղը ենթարկել կենտրոնական իշխանությունը, բայց այդ պայմաններում ոչ միայն փոքր իսկ չթեթեացավ ժողովրդական զանգվածների դրությունը, այլև ավելի մեծ չափեր ընդունեցին բռնակալ ցեղապետերի ու խանների հարստահարումները:

Այս բռնություններն էին, որ անտանելի էին դարձրել ժողովրդի կյանքը և, ի վերջո, բորբոքել նրա արդար զայրույթը:

Ղարաղաղում հայերը բնակվում էին անհիշելի ժամանակներից: 1908 թ. գավառն ուներ 29 հայաբնակ գյուղ՝ 1122 տնեքով և 7000 շնչով¹: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին հողագործությունը և առևտրով:

Հայ ազգաբնակչության և հրոսակ խաների միջև ստեղծված վատթար հարաբերությունները, տեղի ունեցած արյունոտ ընդհարումները երկար տարիների պատմություն ունեին:

Գեռևս Նասրէդդին շահի օրոք, տխրահռչակ Ռահիմ խանի եկվոր հրոսակաբարո էյալեթը Ղարաղաղ խուժելուց հետո, այնտեղի հայերի և խաների հարաբերություններն ավելի սուր բնույթ ստացան: Նաների հետ բազմաթիվ կռիվներ ունեցավ Մելիք-Ջհանյան Մելիք Սարգիսը: Քեյվանի լեռնոտ չրջանի 9 գյուղերի հայությունը փոքր-ինչ բարելավելու և հրոսակների ճնշումից հնարավորինս նրան ազատ պահելու նպատակով նա կարողացել էր Թեհրանից ստանալ այդ գյուղերի սարփարաստության (վերակացության) իրավունքը, որի գործությունը ազգակիցների գործերը՝ դատերը, տուրքերի հավաքումը և այլն սկսեցին կատարվել նրա միջոցով: Մելիք Սարգսի մահից հետո նույն իրավունքները Մոզաֆֆերէդդին շահից ձեռք էր բերել նրա որդին՝ Ջհանգիր բեկը՝ անձամբ զնալով Թեհրան:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 51-ի տողատակը:

Նույնիսկ Մելիք Սարգսի և Զհանգիր բեկի՝ սարփարաստության իրավունք ստանալուց հետո էլ շարունակվում էին անվերջ կոփմներն ու սպանությունները: Նրանց երկուսի վրա էլ մահափորձեր էին կատարվել. Զհանգիր բեկը երկու անգամ գնդակի վերք էր ստացել և մահից հրաչքով փրկվել: Այսուամենայնիվ, նա մի կերպ կառավարել էր այդ մահալը՝ հայերին քիչ թե շատ պաշտպանելով խաների բռնություններից ու հարստահարումներից:

Ղարաղաղի արյունարբու խաներին ինչ-որ չափով չեզոքացնելու համար իր ժամանակին շատ ջանք էր թափել Ատրրպատականի նախկին թեմակալ առաջնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոս Մխիթարյանը, և դա որոշ չափով նրան հաջողվել էր:

Մեջլիսի ցրումից հետո Պարսկաստանում սկսված խառնաչփոթությունները Ղարաղաղում նոր ասպարեզ հարթեցին Ռահիմ խանի և յուրայինների համար, որոնք զավառի անսահմանափակ իշխանությունամբ տերերը դարձան: Քեյվան մահալի 9 հայաբնակ գյուղերն անտանելի ճնշումների ենթարկվեցին, վերացվեց հայ սարփարաստ ունենալու նրանց իրավունքը: Ոսները զարաղաղի հայերին նույնիսկ սպառնում էին կոտորածով, եթե նրանց կովկասյան ազգակիցները վրացիների օրինակով փորձ անեն թափանցելու Պարսկաստան և զենքով հանդես գալու երկրի միապետական կարգերի դեմ:

1908 թ. հունիսի վերջերին խաների զինված խմբերը հարձակվեցին ու գրավեցին «Թումանյան» առևտրական տանը պատկանող հայկական գյուղերը, հեռացրին դրանց ընդհանուր կառավարիչ Ալեքսան բեկին, ապա բռնագրավեցին մեծ քանակի հացահատիկ¹:

1908 թ. առաջին կեսի վերջավորությունն սկսվեց մի պատմական շրջափուլ, որի ընթացքում հայությունը թե՛ Թուրքիայում, թե՛ Պարսկաստանում և թե՛ Ռուսական կայսրության մեջ ներքաշվեց գլխապտույտ իրադարձությունների հորձանուտի մեջ:

Ամեն ինչից երևում էր, որ Պարսկաստանի հայերին առաջիկայում մեծ փորձություններ են սպասում:

¹ Տե՛ս «Շեփոր», № 7, 28 սեպտեմբերի 1908:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՅՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

1908 թ. հուլիսին Թուրքիայում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում և իշխանությունն անցավ երիտթուրքական «Իթթիհադ վե թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության ձեռքը: Այդ իրադարձությունը տարբեր հետևանքներ ունեցավ Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների ճակատագրի վրա, իսկ հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության մեջ բացեց ամենաողբերգական էջը:

ՀԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐԵԻՆ

19-րդ դարի 70-ական թվականների կեսերից Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի միապետությունները Միջերկրական ծով իջնելու խնդիր էին դրել:

Ավստրո-գերմանական հավակնություններն ուղղված էին, առաջին հերթին, էգեյան ծովի խոշոր նավահանգիստ Սալոնիկին: Այս նավահանգիստը գրավելով՝ ավստրո-գերմանացիները կապահովեին իրենց ուղիղ ճանապարհը ավստրիական պետության մայրաքաղաք Վիեննայից մինչև Միջերկրական ծով, իսկ այնտեղից կարելի էր սպառնալիքի տակ դնել համապատասխանաբար բրիտանական և ֆրանսիական ազդեցության գոտի Եգիպտոսն ու Սիրիան, բրիտանական գաղութային կայսրության գոհար Հնդկաստանը: Այս ծրագիրն իրականացնելու համար ավստրո-Հունգարացիներն այդ նույն ժամանակ Ռուսաստանի հետ պայմանավորվել էին, որ Օսմանյան կայսրության եվրոպական տիրույթների բաժանման դեպքում Ավստրո-

Հունգարիան, որպես Բալկաններում «առավել շահագրգռված պետություն», կատանա թուրքական երկու խոշոր նահանգ՝ Բոսնիան ու Հերցեգովինան, որոնք ընկած են Սալոնիկ տանող ճանապարհին: 1877-1878 թթ. ուսու-թուրքական պատերազմից հետո Ավստրո-Հունգարիան իրոք ստացավ այդ նահանգները, բայց առայժմ «ժամանակավորապես կառավարելու համար»¹: Առաջ անցնելով ասենք, որ հետագայում, 1908 թ., օգտվելով երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո թուրքիայում ստեղծված անորոշ վիճակից, Ավստրո-Հունգարիան զրավեց Բոսնիան և Հերցեգովինան և զրանք կայսրություն մաս հայտարարեց:

Սակայն էգեյան ծով դուրս գալու համար պետք էր զրավել թուրքական ևս մեկ տիրույթ՝ Մակեդոնիան, ուր ապրում էին բալկանյան տարբեր ազգեր՝ բուլղարներ, սերբեր, հույներ, թուրքեր: Այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը ձգտում էր ապացուցել, որ միայն ինքն իրավունք ունի տիրելու այդ երկրին: Այդ էր պատճառը, որ Մակեդոնիայի համար մշտական պայքար էր մղվում նրանց միջև: Մեծ տերություններն իրենց շահերի համար օգտվում էին այդ տարաձայնություններից, նրանց ներքաշում առձակատումների ոլորտ՝ Բալկաններում մշտական խառնակչություն վիճակ ստեղծելով:

Ավստրո-Հունգարիայի կառավարությունը 1908 թ. Աբդուլ Համիդից ստացել էր կոնցեսիա՝ դեպի Սալոնիկ երկաթգիծ կառուցելու համար, որով Մակեդոնիան փաստորեն զրվելու էր այդ տերություններից ազդեցության տակ:

Սակայն Ավստրո-Հունգարիայի և Գերմանիայի ձգտումների առջև մեծ արգելքներ էին կանգնած: Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը, 1907 թ. կնքած համաձայնագրով հզորացած՝ նպատակ դրեցին Մակեդոնիան իր երեք նավահանգիստներով անջատել թուրքիայից, զրանով իսկ խոչընդոտել նշված երկաթգծի կառուցումը:

1908 թ. Հունիսին Ռևելում Նիկոլայ II-ի և Մեծ Բրիտանիայի

¹ Шейн Мельник, Республиканская Турция, изд. "Московский рабочий", Москва-Ленинград, 1927, с. 8.

Թագավոր էդուարդ VII-ի միջև տեղի ունեցած հանդիպման արդյունքում որոշում ընդունվեց՝ հանձնարարել իրենց զինված ուժերի շտաբներին՝ մշակել Մակեդոնիան Օսմանյան կայսրությունից օտարելու ռազմական ծրագիր: Ըստ որում՝ երկու կայսրությունները Մակեդոնիայի նկատմամբ իրենց մտադրությունն արդարացնում էին Բեռլինի դաշնագրի 23-րդ հոդվածը վկայակոչելով, այսինքն՝ Մակեդոնիան բարեկարգելու պատճառաբանությամբ: Մակեդոնիայի անջատումը Օսմանյան կայսրությունից ոչ միայն կհարվածեր Գերմանիայի ձգտումներին, այլև ճանապարհ կբացեր հետագայում Թուրքերին Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասից արտաքսելու համար: Այլ խոսքով՝ վտանգը Թուրքիայի համար սուր կերպարանք էր առնում:

Հոգեբանական ճիշտ այդ բոլորն երիտասարդ Թուրքերն ահա՛ լայնածավալ գործունեություն ծավալեցին Մակեդոնիայում: Նրանք արագացրին իրենց ծրագրային նպատակների իրագործումը, այն է՝ կայսրության մեջ ստեղծել նոր վարչակարգ (ոեժիմ), որը կկարողանար արգելքներ հարուցել երկրի բաժանման վտանգի առջև ընդհանրապես և խափանել Մակեդոնիայում Թուրքական տերության գործերին օտարների միջամտությունը՝ մասնավորապես: Եվ որպես օտար միջամտությունները խափանելու հնար, որպես Թուրքիայի վրա կուտակված ամպերը հեռացնելու հիմնական միջոց, երիտթուրքերն առաջին դիրք մղեցին 1876 թ. սահմանադրության վերականգնման անհրաժեշտությունը:

Երիտթուրքական գրականությունն ու զանազան թերթերը մեծ ընդունելություն էին գտնում օսմանյան բանակի սպայությունն ու զինվորների շրջանում: Դրանց մեջ արծարծվում էին սուլթանի արտաքին և ներքին սխալ քաղաքականությունը վերաբերող հարցեր, որոնց միջոցով դյուրերնկայելի էր դառնում կայսրությունում ստեղծված իրավիճակը, այն է՝ Թուրքիան փաստորեն վերածվել է եվրոպական երկրների կիսագաղութի:

Աբդուլ Համիդի հալածանքներից հազարավոր երիտթուրքեր արտասահման էին փախել: Կայսրության սահմաններից ներս թափանցող իրենց թերթերում տպագրած հոդվածներում նրանցից շատերը օսմանյան զինվորներին պատմում էին Ֆրանսիա-

կան մեծ հեղափոխություն, ճապոնիայում տեղի ունեցած արմատական բարեփոխումների շնորհիվ Ռուսաստանի դեմ ճապոնացիների տարած հաղթանակի, Ռուսաստանի 20 միլիոն մուսուլմանների՝ պետական դումայում ունեցած ձայնի իրավունքի, Պարսկաստանում սահմանադրական շարժման, Մեծ Բրիտանիայի գաղութային ուժերի դեմ հնդիկ ժողովրդի պայքարի, Ասիայի զարթոնքի մասին և այլն: Բարեփոխումների անհրաժեշտություն մասին հայտարարություններով երիտթուրքերը թուրքական բանակի հրամանատարների մեծ մասին թեքել էին ազատականության կողմը¹:

Մակեդոնիայի բոլոր երեք նահանգներում զինվորների մեջ ծավալած քարոզչության ընթացքում երիտթուրք գործիչները բացատրում էին, որ եթե Կ. Պոլսի իշխանությունները թեկուզ մի քիչ խելք ունենան, ապա սուլթանին կհամոզեն չուտափույթ վերականգնել սահմանադրությունը, որը բոլորին, այդ թվում իրենց, հնարավորություն կտար աշխատելու հոգուտ պետության և խանգարելու կայսրության անդամահատմանը ձգտող ուժերին:

Քանի դեռ ուշ չէ, ազդարարում էին երիտթուրքական շարժման պարագլուխները, պետք է բուժել երկրի վերքերը, լուսավորել թուրք ազգաբնակչությանը, նրան հասարակական կյանքի կոչել և, այդպիսով, թուրքիային վերադարձնել իր ինքնուրույն պետական գոյությունը: Չէ՞ որ այդ բանը պահանջում է հենց իր՝ սուլթանի շահը: Բայց դա հնարավոր է այն ժամանակ միայն, եթե երկրում սահմանադրական իրավական կարգեր մտցվեն:

Ամեն օր նորանոր զորամասեր բացահայտորեն համակրանք էին արտահայտում երիտթուրքերի քարոզներին: Ստեղծվել էր մի դրություն, երբ Մակեդոնիայի թուրքական զորքերի մեծ մասը 1908 թ. հունիսի կեսերին արդեն մտափոխ էր, և միայն փոքր առիթներ էին պետք կրակը վառելու և բորբոքելու համար:

1908 թ. հունիսի 24-ին Մակեդոնիայի Մանասթըր (Բիտոլ)

¹ Տե՛ս «The New York Times», 15 April 1909.

քաղաքում, որը Փարիզից Հետո երիտթուրքերի երկրորդ կենտրոնն էր դարձել, մի թուրք սպա ատրճանակով սպանում է իր գեներալին՝ Շեմսի փաշային և փախուստի դիմում: Ջերբակավում են նրա գործակից սպաները, որոնցից երեքին զինվորական դատարանը դատապարտում է աքսորի, իսկ մնացած 20 հոգուն նույն դատարանը ազատում է՝ մեղադրանքի համար բավարար հիմքեր չունենալու պատճառով:

Շեմսի փաշայի սպանությունն իշխանությունները վերագրեցին երիտթուրքերի քարոզչության հաջողությանը, մյուս կողմից՝ Մակեդոնիայում տեղակայված երրորդ զորաբանակի հրամանատար Հիլմի փաշայի թուլությունը: Սուլթանի հրամանով՝ վերջինս ազատվեց պաշտոնից և նրա փոխարեն նշանակվեց Իսմայիլ փաշան:

Հունիսի 26-ին Մանասթրի տների պատերին փակցվեցին տարբեր բովանդակության կոչեր: Դրանցից մեկով երիտթուրքերը պահանջում էին ձերբակալությունից անհապաղ ազատել Շեմսի փաշայի սպանության գործով դատապարտված սպաներին, մյուսում կայսրության կառավարման համակարգը համարվում էր երկրի համար կործանիչ և առաջարկվում էր դա վերացնել որքան հնարավոր է՝ շուտ: Երրորդ թուղիկով երիտթուրքական ընդհատակյա կազմակերպությունը սուլթանից պահանջում էր երկրին սահմանադրություն տալ:

Երիտասարդ թուրքերի ուժգին քարոզչության հետևանքով նրանց հակասուլթանական դիրքորոշումը թափանցեց Սալոնիկ, և այստեղ նույնպես հուզումներ տեղի ունեցան: Քաղաքի զինվորական ղադրոցը, որի ունկնդիրների զգալի մասը երիտթուրքական գաղափարների կրող էր, դարձավ հեղափոխական գործի խմորման կենտրոնատեղի: Քաղաքը եղավ նաև հենակետ երիտթուրքական գաղափարների հետագա ծավալման¹:

Մակեդոնիայի Ռեսնե քաղաքում տեղակայված զորամասը Հունիսի վերջերին բացահայտորեն հանդես եկավ կառավարու-

¹ Տե՛ս «Աւետարեք» (Կ. Պոլիս), № 38, 19 սեպտեմբերի 1908 թ.:

Թյան դեմ: Շարժման գլուխ անցավ քաղաքի թուրքական կա-
յազորի պետ, ծագումով ալբանացի Ահմեդ Նիպզի բեյը¹: Հուլիսի
3 (16)-ին խոռվություն բարձրացնելով, նա անմիջապես հրա-
պարակեց զինվորականությանը և ժողովրդին ուղղված կոչ, ուր
ասված էր. «Յանուն Աստուծոյ և ճշմարտութեան՝ ապստամ-
բութեան դրօշ կը բարձրացնենմ կառավարութեան ներկայ ըէ-
ժիմի դեմ, կը պահանջեմ սահմանադրութեան վերահաստատու-
մը, որ տայ երկրին ապահովութիւն եւ անդորրութիւն, որոնց
չնորհիւ միայն իմ երկիրը կը զօրանայ եւ կը բարգաւաճի:
Կ'երդնում ոչ մէկ խտրութիւն չզննել ոչ ցեղի եւ ոչ կրօններու դէմ:
Իմ դրօշակիս վրայ գրուած է «Ազատութիւն եւ ճշմարտութիւն»:
Կը յուսամ որ բոլոր օսմանցիները արժանի մեծ համակրութեամբ
պիտի ողջունեն այս շարժումը եւ պիտի պաշտպանեն այս իդէա-
լը, որուն համար ուխտած ենք կռուիլ»²: Նիպզի բեյը փորձեց
ապստամբություն առաջ բերել ամբողջ զինվորական օկրուգում,
բայց հաջողություն չունենալով և պատժից խուսափելու հա-
մար՝ հեռացավ Ռեսնեից և իր համախոհների հետ քաշվեց լեռ-
ները:

Իսկ հուզումները չէին դադարում:

Հուլիսի 8-ին Սալոնիկում սերեսյան բերդապահ գնդի չորս
երիտասարդ սպաներ, որոնք երիտթուրքական կուսակցության
անդամ էին, սպանում են իրենց հրամանատար գնդապետին և
փախուստի դիմում:

Մակեդոնիայի մի ուրիշ քաղաքում՝ Ուսկյուպում (Սկոպյե)
տեղակայված հետևակային դիվիզիայի հրամանատար գեներալ
Խատտի փաշան, մի գնդապետի և մի մայորի հետ, այդ օրերին
անցնում է Ռեսնե և միանում երիտթուրքական խոռվարարնե-
րին:

Նիպզի բեյի գործակալները, չըջագայելով ամբողջ Մակե-
դոնիան, բնակիչներին քարոզում էին, որ «երիտասարդ թուր-
քերի կուսակցության սկսած գործը սուրբ գործ է», որ իրենք

¹ Տե՛ս *А. Д. Новичев*, Турция. Краткая история, изд. "Наука", Москва, 1965, с. 117.

² Վահան Փափազյան (Կոմս), Իմ յուշերը, Հատ. Բ, Պէյրութ, 1952, էջ 26:

նպատակ չունեն քանդել ու արյունով ողողել երկիրը, այլ գործելու են մտածված, սառնասրտորեն: Նրանցից մեկը հավաքվածներին ասում էր. «Մենք ոչ կսպանենք և ոչ էլ կբանտարկենք Աբղուլ Համիդին, բայց նրան գահընկեց կանենք և կթողնենք, որ նա իր դիպած հարստությունը ապրի Կ. Պոլսում՝ իբրև մի արտոնյալ քաղաքացի ... Ամբողջ գորքը մեզ հետ է, բացի թիկնագորից, որի անդամներից ավելի քան 70-ը Աբղուլ Համիդից ստացել է բարձր աստիճաններ: Մեզ հակառակ են միայն շելխ-ուլ-խալամը* և ուլեմաները**, որովհետև նրանք թյուրիմացաբար կարծում են, թե պետություն ղեկը վերցնելուց հետո իրենց կգրկենք ամեն ինչից»¹: Եվ որպեսզի հանգստացնեին իսլամ հոգևորականությունը, նրանք արտաբերում էին իսլամական կրոնի սպասավորների դարավոր խոսքերը՝ «Որտեղ թուրն է, այնտեղ մեր հավատքն է»²:

Շարժման ալիքն անցնում է Մանասթրը: Տեղի երիտթուրքական կոմիտեն վեց կեսից բաղկացած մի հիշատակագիր է հանձնում պետությունների՝ քաղաքում գործող հյուպատոսներին: Հիշատակագրում նշվում էր, որ երիտթուրքական քաղաքական կազմակերպությունների պայքարի առաջին և գլխավոր նպատակը 1876 թ. սահմանադրություն վերականգնումն է և դա երկրում ամբողջ ծավալով կիրառելը: Երկրորդ, սահմանադրական ուժերը պետք է ծառայի կայսրության բոլոր ժողովուրդների բարօրությանը՝ առանց ցեղի ու կրոնի խտրության: Երրորդ, շարժումը խաղաղ բնույթ ունենալով, հնարավորինս խուսափելու է ուժ գործադրելուց և եռանդուն միջոցներ է ձեռնարկելու զրան դիմելու միայն ամենաձայրահեղ դեպքերում, այն ժամանակ, եթե անհրաժեշտ կլինի պատժել ազատության կատաղի թշնամիներին: Չորրորդ, խուսափելով անտեղի արյունահեղությունից՝ կուսակցությունը միաժամանակ տագնապում է,

* Օսմանյան կայսրության մուսուլմանների կրոնապետը:

** Իսլամ գիտնական կրոնավորներ:

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. № 2, վավ. 37 (թերթի կտրոն):

² Տե՛ս «The New York Times», 15 April 1909.

որ, ինչպես նախկինում բազմիցս եղել է, այս անգամ էլ կառավարութունն ընդհարումներ առաջ կբերի մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև, որպեսզի պատասխանատվությունը գցի հեղափոխականների վրա: Հինգերորդ, կուսակցություն Մանասթրըրի բաժանմունքի ռազմական կազմակերպությունը որևէ հարձակում չի ձեռնարկի շրջակա ոչ մուսուլմանական գյուղերի վրա, ընդհակառակը՝ իր բոլոր հնարավորություններով դրանք կպաշտպանի չեթեններից և կքարոզի համերաշխություն ու եղբայրություն ժողովուրդների միջև: Վերջպես, վեցերորդ, կուսակցությունն ամեն ինչ կանի, որպեսզի իր ծրագիրը հայտնի դառնա ոչ միայն Թուրքիայի, այլև Եվրոպայի հասարակայնությունը:

Մակեդոնիայում շարժումն սպառնալի չափեր էր ընդունել, և դա գենքի ուժով ճնշելը դառնում էր ոչ իրական: Երիտթուրքերի կողմն էին արդեն անցել մակեդոնական գորքի նշանավոր զինվորական գործիչներ էնվեր բեյը (Հիլմի փաշայի նախկին թիկնապահը), Հասան Սալահէղդին և Նուրի բեյերը: Բարձր Դուռը սրանց դիմեց հեռագրով՝ հորդորելով վերադառնալ իրենց պաշտոնատեղիները՝ խոստանալով ոչ միայն կատարյալ ներում, այլև աստիճանի բարձրացում: Սպաները, սակայն, կտրականապես մերժեցին: Շարժման գլխավոր հերոսները թաքնվում էին սարերում և այնտեղից ղեկավարում խռովարարներին: Ավելին, սարերում ապաստանածները ոչ միայն իրենց գաղափարակիցներից, այլև բանակից փախած զինվորներից ու սպաներից սկսեցին հատուկ գորք կազմակերպել: Խռովարարների կողմն էին անցնում ամբողջ գումարտակներ՝ իրենց սպաներով:

Հուլիսի 9-ի լույս 10-ի գիշերը Նիսզի բեյը 5 գումարտակով և 20 թնդանոթով մտավ Մանասթրըր¹: Նրա հետ իր կողմնակիցներով գործում էր Ջմյուռնիայի (Իզմիր) բանակային շտաբի նախկին պետ Սեալիդին բեյը, որն այժմ զինվորական շարժման գլխավոր ղեկավարներից էր: Զորքը կենդանի բռնեց Օսման փաշային՝ այն գլխավոր անձին, որի վրա սուլթանը պարտակա-

¹ Տե՛ս «Դրոշակ», № 7 (195), Հուլիս, 1908, էջ 99:

նություն էր դրել ճնշել ապստամբութիւնը: Նիազի կարգադրութեամբ՝ նրան հանեցին քաղաքից և ուղարկեցին Ռեսնե: Մանասթրըն երիտթուրքերի ձեռքը անցավ: Զորքը և նրան միացած մի քանի հազար ցուցարարները դուրս եկան հանրահավաքի, ուր հայտարարվեց, որ այսուհետ Մանասթրում գործելու է 1876 թ. սահմանադրութիւնը: Հայտարարութիւնն ազդարարվեց թեղանոթաձգութեամբ: Ականատես էին ոչ միայն բերդապահ զորքը, այլև Փոքր Ասիայից նոր ժամանած զորամասեր: Թեպետ վալի և պաշտոնյաները մնացին իրենց տեղերում, բայց բանտերից ազատվեց հազարից ավելի կալանավոր: Քաղաքում հասարակական կարգը չէր խախտվել, և բռնութեան դեպքեր չէին գրանցվել:

Նույն ժամանակ Սալոնիկը ևս անցավ ապստամբ զորքի ձեռքը:

Ամեն ինչից երևում էր, որ իշխանութիւնը սուլթանի ձեռքից գնում է:

Հուլիսի 10-ի առավոտյան սուլթան Արդուլ Համիդը նախարարների խորհրդի կազմի մեջ փոփոխութիւններ կատարեց. մեծ վեզիր Ֆերիդ փաշան արձակվեց պաշտոնից, և նրա փոխարեն նշանակվեց Սաիդ փաշան, գլխավոր շտաբի պետ Ամեր Ռուշդի փաշան դարձավ ռազմական նախարար, իսկ Շաքիր փաշան նշանակվեց գլխավոր շտաբի պետ: Մնացած նախարարները մնացին իրենց պաշտոններում¹: Մամուլը սուլթանի այդ քայլը համարեց զիջում երիտթուրքերին, քանի որ Սաիդ փաշան միջին գիծ պահող մարդ էր, որը կարող էր նաև միջնորդ-հաշտեցնողի դեր կատարել Ելզըզ քեռլիի, երիտթուրքերի ու եվրոպական պետութիւնների միջև:

4. Պոլսում շարունակում էին հուզումնալի տեղեկութիւններ ստանալ Մակեդոնիայից: Սուլթանը որոշեց ուժով ներգործել այնտեղի իրադարձութիւնների վրա: Մինչ այդ՝ սուլթանները կայսրութեան մեջ ծագած ամեն շարժում ճնշում էին զորքի միջոցով, բայց այժմ ի՞նչ կարելի էր անել, երբ ինքը՝ զորքը, չէր

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 151, 13 Հուլիսի 1908 թ.:

ուզում հնազանդվել իշխանություններին և գնդակ արձակել սկսված շարժման գործիչների ու մասնակիցների դեմ: Վաչտ վաչտի հետևից շարունակում էին անցնել հեղափոխականների կողմը, և զորապետերն այլևս չէին կարողանում կարգի հրավիրել զինվորներին և սպաներին:

Շատ չանցած հայտնի դարձավ, որ նույնիսկ սուլթանի արքունիքում խաղաղ չէ. այլբանացիներից կազմված թիկնազորը հրաժարվել էր այլևս պաշտպանել Աբդուլ Համիդին: Նույն օրը այլբանացիների պարագլուխների՝ Ֆերիջովիչում տեղի ունեցող ժողովը սուլթանին հեռագիր ուղարկեց՝ պահանջելով վերականգնել միդհատյան սահմանադրությունը:

Թիկնազորի անսպասելի արարքը ճնշիչ տպավորություն գործեց սուլթանի վրա: Իրար հաջորդող լուրերից որևէ մեկը հուսադրող չէր: Լուր ստացվեց, որ օրըստօրե անող սպառնալից անցքերի առիթով՝ Կրետե կղզու ափերում ծովակալ Ֆուլտոնի հրամանատարություն տակ գտնվող բրիտանական միջերկրածովյան նավատորմի կազմից առանձնացվել է երկու հաժանավ և ուղարկվել Դարդանելի ափերը՝ հրաման ունենալով հարկ եղած դեպքում մտնել նեղուց և պաշտպանել Կ. Պոլսում գտնվող բրիտանական հպատակների շահերը: Բայց դա բոլորը չէր:

Հուլիսի 10-ի կեսօրին տեղեկություն ստացվեց, թե զորապետերը խորհրդակցում են սուլթանի կրտսեր եղբայր, օրինական գահաժառանգ Ռեշադ իշխանի հետ: 1844 թ. ծնված Ռեշադը չըջապատում ուներ հեռատես ու եռանդուն, ազատամիտ ու համախոհական մարդու համարում, և այդ բոլոր հատկանիշներով նա գրավել էր շատերի համակրանքը: Բայց Աբդուլ Համիդը գահաժառանգ էր համարում իր սիրելի որդի Բուրհանեղդինին, որը գահի թեկնածուների շարքում միայն 14-րդ տեղն էր գրավում: Նա այդ ժամանակ 23 տարեկան էր, հայտնի էր ծայրահեղ հետադիմական հայացքներով և բնավորության անտանելի գծերով, որոնց պատճառով հեղինակություն չէր վայելում պետական բարձր պաշտոնյաների և զինվորականության շրջաններում: Անզամ արքունիքում որևէ մեկը չէր ուզում նրան գահաժառանգ տեսնել:

Այդքանից հետո էլ հայրը վճռել էր սպասել իրադարձու-

Թյունների ելքին, եթե ապստամբների կողմից իրեն զահրնկեց անելու վտանգն իրական կերպարանք ստանար, ինքը կհրա-
ժարվեր զահից և դա կհանձներ որդուն:

Այս ճակատագրական պահին վայրկյան եղավ, երբ Աբդուլ
Համիդը պատրաստ էր զահից հրաժարվելու, որպեսզի փրկի
ստեղծված դրուժյունը, բայց Սաիդ փաշան վճռականապես հայ-
տարարեց սուլթանին, որ այդպիսի պայմաններում ինքն անմի-
ջապես հրաժարական կտա:

- Այդ պարագայում ի՞նչ պետք է անել,- հարցրել էր սուլ-
թանն անվճռաբար:

- Պետք է սահմանադրույթյուն տալ ժողովրդին,- հանգիստ
պատասխանել էր մեծ վեզիրը:

Սուլթանի վրա ազդել էր նաև շեյխ-ուլ-իսլամի նախագգու-
շացումը՝ մուսուլման զինվորներին չարձակել մուսուլման ժո-
ղովրդի վրա:

Նախարարների խորհրդի կազմում փոփոխությունները դեռ
չավարտած՝ Կ. Պոլսում լուր ստացվեց, որ Սալոնիկի կենտրո-
նական հրապարակում սկսվել ու շարունակվում է մի մեծ հան-
րահավաք: Մեկը մյուսին հաջորդած հոետորները երիտասարդ
թուրքեր էին՝ քաղաքացիներ և զինվորականներ, որոնք զանա-
զան լեզուներով ճառեր էին արտասանում, ժողովրդին հրավի-
րում աջակցություն ցույց տալու երկրում սահմանադրական
կարգերի հաստատման համար մղվող պայքարին: Հանրահա-
վաքը հսկող ոստիկաններն ու ժանդարմները անտարբեր դի-
տում էին, թե հրապարակում ինչ է կատարվում:

Երիտթուրքերի շարժման ընդլայնման մասին նույն օրը տե-
ղեկություններ ստացվեցին նաև Ուսկյուպից, Քյոփրյույլյուից,
Իչտրիբից և Սերեսից: Սալոնիկի վիլայեթի Գևգելի քաղաքում
իշխանությունն իրենց ձեռքն էին վերցրել երիտթուրք զինվո-
րական ավագ պաշտոնյաները, որոնք գայմազամին, վարչական
խորհրդի անդամներին ու ժանդարմական վաչտի հրամանատա-
րին կոնյակ հյուրասիրելով, ստիպել էին երդում տալ, որ հավա-
տարիմ են մնալու իրենց ծրագրին¹: Ուսկյուպում ապստամբած

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 151, 13 Հուլիսի 1908 թ.:

Թուրքական զորքը պաշտոնանկ էր արել այնտեղ տեղակայված դիվիզիայի հրամանատարին և նրա տեղն ընտրել երիտթուրք զինվորականի, որի հրամանով զորքը գրավել էր կառավարչական բոլոր շինությունները: Կոստվոյի վայրին ևս հարել էր երիտթուրքական շարժմանը: Թուրք ապստամբ զինվորներն սպանել էին սանջակներից մեկի զինվորական հրամանատարին, որը հրաժարվել էր ընդունել երիտթուրքերի համագործակցություն ատաջարկը: Նույն պատճառով սպանվել էր նաև Նյասսոնի գայմազամը: Սպանված Շեմսի փաշայի փեսան, որին հանձնված էր Մանասթրըի զորքի հրամանատարությունը, չկարողացավ ստանձնել իր պաշտոնը, քանի որ հեղափոխական շարժումը զորքի մեջ զարգանում էր ժամ առ ժամ¹:

Զինվորական պահակախմբերը սպաների գլխավորությունը պտտելով քաղաքում և շրջականերում՝ մուսուլման բնակչությանը թռուցիկներ էին բաժանում: Երիտթուրքական կոմիտեի ատաջարկությամբ՝ թռուցիկները կարդում էին նաև քրիստոնյա և հրեա համայնքների ներկայացուցիչները:

Օսմանյան կայսրության երկրորդ մայրաքաղաքը համարվող Ադրիանապոլսում (էդիրնե) տեղակայված բանակը, որը չափազանց թշնամաբար էր տրամադրված սուլթան Աբդուլ Համիդի նկատմամբ, գահից նրա անհապաղ հրաժարականը պահանջեց:

Հուլիսի 10-ի երեկոյան, եվրոպական գավառներում գտնվող զորքերի հրամանատարները համատեղ հայտարարեցին, որ իրենք կազմ ու պատրաստ սպասելու են մինչև խորհրդարանի գումարումը:

Սկսված շարժումը, բանակից հետո, արձագանք գտավ Բալկանների ոչ թուրք ժողովուրդների մոտ: Հույներն ու սերբերն աստիճանաբար միանում էին երիտթուրքերին: Օգուտ քաղելով ստեղծված պահից՝ այլբանացի պարագլուխները, հավաքվելով ժողովի, պահանջեցին պաշտոնանկ անել իրենց համար ոչ ցանկալի գայմազամներին և մութասերիֆներին: Բուլղարներն առայժմ թերահավատությունը սպասում էին թե դեպի ո՛ւր են ծավալվելու դեպքերը:

¹ Տե՛ս *“Красный архив”*, т. 6 (43), Госиздат, Москва-Ленинград, 1931, с. 3-21.

Գիվանագիտական շրջաններում դեռ վաղաժամ էին համարում լուրջ նշանակություն տալ սկսված իրադարձություններին: Եվրոպական պետությունները տարբեր վերաբերմունք ունեին Մակեդոնիայի բոլոր երեք վիլայեթներում ծավալվող դեպքերի նկատմամբ: Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան սուլթանին օգնելու համար սպառնում էին զորք ուղարկել ապստամբների դեմ: Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները գտնում էին, որ միջամտելու հիմք չկա, և դա պատճառաբանում էին նրանով, որ եթե Մակեդոնիայում տեղակայված թուրքական բանակը, ժողովրդի համաձայնությամբ, փոխի կայսրության կառավարման ձևը, ապա դա բանակի, ժողովրդի և սուլթանի գործն է: Արտաքին որևէ միջամտություն կարելի կլինի արդարացնել միայն այն պարագայում, եթե ապստամբներն սկսեն կողոպտել և բռնություններ գործադրել: Ֆրանսիայի արտգործնախարարը հիշեցնում էր, որ ապստամբները բոլորովին նպատակ չունեն մակեդոնական որևէ վիլայեթ անջատել Թուրքիայից, ուստի թե՛ Ավստրո-Հունգարիան և թե՛ Գերմանիան որևէ հիմք չունեն խառնվելու Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին: Սակայն գերմանական և ավստրո-Հունգարական իշխանությունները շարունակում էին մեծապես անհանգստանալ դեպքերի զարգացման անորոշությունից:

Սաիդ փաշայի առաջարկից հետո նախարարների խորհրդի նշված նիստում պառակտում առաջացավ: Պետության բարձրաստիճան պաշտոնյաների մի մասը սուլթանին խորհուրդ էր տալիս զիջումներ անել և անմիջապես հանդես գալ բարենորոգումների խոստումներով, մյուս մասն, ընդհակառակը, պնդում էր, որ ապստամբությունը պետք է խեղդել արյան մեջ:

Նախարարների խորհրդի երկրորդ (և վերջին) նիստն սկսվեց Հուլիսի 10-ի ցերեկվա ժամը 3-ին: Ծավալված բուռն վիճաբանություններն ամբողջ գիշեր շարունակվեցին: Ապստամբությունը ուժով ճնշելու կողմնակիցները, ի վերջո, ստիպված էին զիջումների գնալ, քանի որ լուր հասավ, թե 2-րդ և 3-րդ զորաբանակները կայսրության եվրոպական մասից պատրաստվում են արշավել մայրաքաղաքի վրա, որը պաշտպանվելու հնարավորություն չուներ:

Նիստը ավարտին էր մոտենում առավոտյան, երբ նրա բոլոր մասնակիցները հանգեցին միատեսակ եզրակացություն. քանի որ Կ. Պոլիսն արդեն կորցրել է մակեդոնական վիլայեթների վրա ունեցած իր իշխանությունը, ուստի պետք է սուլթանին խորհուրդ տալ երկրում բարենորոգումներ մտցնել: Թե ինչպիսի՞ արագությունը Աբդուլ Համիդը տանուլ տվեց, կարելի է դատել նաև այն բանից, որ Մակեդոնիայի գլխավոր տեսուչ Հիլմի փաշան, դրությունն անհուսալի գտնելով, հեռագրել էր նրան՝ խնդրելով ընդունել իր հրաժարականը: Նույնիսկ այս պայմաններում՝ Աբդուլ Համիդը, հարձակվելով նախարարների վրա, նրանց բոլորին դավաճաններ անվանեց: Բայց նրանցից մեկը համարձակություն ունեցավ հրապարակելու հենց նոր ստացած տեղեկությունը, թե սուլթանի՝ Փոքր Ասիայից կանչած, վստահելի համարված զորքը, որը պետք է Մակեդոնիա գնար՝ ճնշելու ապստամբությունը, ցուցաբերում է անվճռականություն, և բացառված չէ, որ ապստամբների կողմը կանցնի: Միայն դրանից հետո, վերջապես, սուլթանն ընկրկեց: Վճռորոշ եղավ նաև այն լուրը, թե բանակն արդեն շարժվում է Կ. Պոլսի վրա:

Եվ տեղի ունեցավ անսպասելին:

«Հիվանդ մարդը» հանկարծ սկսեց կենդանություն նշաններ ցույց տալ, փափագ հայտնել, որ կամենում է եվրոպական ազգերի նման ապրել:

Այդ պահը 1908 թ. (իսլամական տոմարով՝ 1324 թ.) հուլիսի 10-ի ուշ երեկոյան էր¹:

¹ Թուրքական հեղափոխության նախապատրաստման և իրականացման մասին մանրամասն տե՛ս «Красный архив», т. 6 (43), 1930, с. 3-54, т. 1 (44), 1931, с. 3-39, т. 2 (45), 1931, с. 27-52:

ՀԱՂԹԱՆԱԿ

1908 թ. Հուլիսի 12 (25)-ի առավոտյան, թերթերի հասարակ լուրերի կողքին, սուլթանը հրատարակման էր հանձնել թերի ու անտոջ մի երկտող, որը ծանուցում էր, թե ինքը [Հուլիսի 11-ին] կայսերական հրաման է արձակել 1878 թ. խափանված օսմանյան խորհրդարանը նորից գումարելու մասին: Դա նաև նշանակում էր, որ վերականգնվում է 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին հռչակված միղհատյան սահմանադրությունը: Թեև սահմանադրությունը պաշտոնապես ոչնչացված չէր, թեև մինչ այդ դեռ հիշվում էր օրենքների մեջ, բայց իրականում մեռած էր կյանքի համար: Հետագա օրերին վերահրատարակվեցին 1876 թ. սահմանադրության շարադրանքը, այն իրադեն (կարգադրությունը), որով Աբդուլ Համիդն այդ թվականին հայտարարել էր սահմանադրությունը, և այն հրովարտակը, որ այդ ժամանակ հրատարակվել էր Միղհատ փաշայի ստորագրությամբ: Սահմանադրությունը վերականգնվում էր առանց որևէ փոփոխության:

Թերթերի էջերում Հուլիսի 11-ի առավոտյան երևացած վերոհիշյալ լուրը մեկ-երկու ժամ հետո տարածվեց ժողովրդի մեջ՝ գրգռելով դանգվածների մտքերը:

Մի քանի ժամ անց մի հսկա բազմություն շարժվեց դեպի սուլթանի պալատ՝ իր հավատարմությունը հայտնելու նրան: Ժողովուրդը մնաց պալատի առջև ամբողջ գիշերը՝ կայսեր «երեսը տեսնելու փափագով»: Աբդուլ Համիդը բարեհաճեց գիշերվա ժամը 5-ին հայտնվել պատուհանի մոտ և հարցրեց ամբոխին, թե ինչո՞ւ է հավաքվել: Ամբոխը հետևյալ հայտարարությունն արեց. «Մենք միայն ու միայն Ձեր կայսերական առողջությունը փափագող ենք: Երեսուներկու տարիներից ի վեր մի քանի վատ անձինք Ձեր կայսերական դեմքը մեզ ցույց չտվին: Մեծապես ցանկանում էինք Ձեզ տեսնել: Շատ չնորհակալ ենք՝ հիմա տեսանք: Կեցցե՛ վեհ. սուլթանը, կեցցե՛ վեհ. սուլթանը»:

Սուլթանը պատասխանեց.

«Ձավակնե՛րս,

Գահակալությունս սկզբից ի վեր աշխատել եմ հայրենիքիս

երջանկություն ու փրկություն համար: Ամենամեծ փափագս հպատակներին երջանիկ տեսնելն է, որոնց բնավ չեմ տարբերում իմ զավակներից: Դրա արդար վկան Աստվածն է: Վստահ եղե՛ք՝ ձեր երջանկության համար ամեն բան պիտի անեմ: Սրանից հետո ձեր ապագան ապահովված է: Ձեր ստացած ազատությունը ապրեցե՛ք եղբայրաբար: Ձեր ցույց տված հավատարմությունից ու երախտագիտությունից գոհ մնացի: Վերադարձե՛ք ձեր տները և հանգիստ եղե՛ք»¹:

Լսելով սուլթանի այս խոսքերը՝ ամբոխն օղբ թնդացրեց «կեցցե՛ք»-ներով և ցրվեց:

Ինչպես աշխատություն համապատասխան տեղում ցույց ենք տվել, երիտթուրքական հեղափոխությունն նախօրյակին, շարժման ուժերը հետապնդում էին տարբեր ծրագրեր, տարբեր կերպ էին պատկերացնում գալիք հեղաշրջման նպատակներն ու խնդիրները: Այդ ուժերի միջև պարզ ու որոշակի դրսևորվել էին խոր հակասություններ, որոնք գլխավորապես արտահայտվում էին սուլթանի և սուլթանական կարգերի պահպանման կամ վերացման հարցերի շուրջ: Բայց քանի որ հեղաշրջումն անմիջականորեն իրականացրել էր երիտթուրքերի աջ թևը՝ Իթթիհադը, ապա, ըստ վերջինիս ծրագրի, Աբդուլ Համիդը պետք է մնար սուլթանական գահի վրա:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի հուլիսի 11-ի հրամանագիրը վկայում էր, որ երիտթուրքերի շարժման գլխավոր նպատակը՝ խորհրդարանի վերստին գումարումը և սահմանադրության վերականգնումն իրագործված է, ուստի, ըստ Իթթիհադի կոմիտեի, նրան գահազրկելը միանգամայն ավելորդ էր դարձել: Իշխանությունն զալուց հետո Իթթիհադ կուսակցությունն համար օրվա ստիպողական պահանջ էր դարձել՝ երկրի բոլոր կողմերում նորանոր դիրքեր գրավել հասարակական և վարչական բնա-

¹ «Արևելք», № 6849, 15 հուլիսի 1908 թ.: Մի ուրիշ աղբյուրում հին Չարագործի այդ կուլթն այսպես է ներկայացված. «Իմ զավակնե՛ր, ես միշտ եղել եմ սահմանադրական: Եվ եթե սահմանադրությունն ուշացել է, դրանում մեղավոր եմ ինձ չըջապատող խորհրդականները...» (Տե՛ս В. А. Гурко-Кряжнин, История революции в Турции, Москва, 1923, с. 32):

գավառներում, այդ դիրքերն ամրացնել ազգաբնակչության այն տարրերի ձեռքին, որոնք իրենց հասարակական-քաղաքական որպիսությունները ընդունակ և վստահելի էին՝ հանդիսանալու Թուրքիայի նոր վարչակարգի կրողը, դարբնողն ու պաշտպանը:

Ըստ որում՝ Իթիհհազը սուլթանին գահին թողեց իր բոլոր առանձնաչնորհումներով, արտոնություններով ու անձեռնմխելիության ստորոգելիներով հանդերձ^{*}: Բացառություն էր պալատական թիկնապահների թիվը, որը 390-ից իջեցվեց 30 հոգու¹:

Սկզբում երիտթուրքական կոմիտեան պահանջ ուներ գահընկեց անել սուլթանին, բայց զնալով այդ հարցը դուրս եկավ դրա ծրագրից: Ինչո՞ւ գահընկեց անենք Աբդուլ Համիդին, ասում էին նրանք: Նրա համա՞ր, որ նա թշնամի է եղել սահմանադրությունը: Բայց այժմ նա կատարում է մեր բոլոր պահանջները: Մեր պահանջով նա պաշտոններից հեռացրեց նույնիսկ իր ամենաիրելի մարդկանց: Այդքանից հետո Աբդուլ Համիդի դեմ ուղղված գործողությունները ոչնչով պատճառաբանված ու արդարացված չեն: Իթիհհազականները նաև պատճառաբանում էին, որ իրենց կուսակցությունը համակրող կազմակերպված գործիք և միջին դասակարգից դուրս կա ժողովրդի ահագին տգետ ու մոլեռանդ մեծամասնություն, որն Աբդուլ Համիդի անձի մեջ տեսնում է կրոնապետ-խալիֆին՝ սրբին ու անձեռնա-

* Չնայած սուլթան Աբդուլ Համիդն ապրում էր մեկուսի և միապաղաղ կյանքով, այնուամենայնիվ, նրա պալատի պահպանման համար վիթխարի գումարներ էին ծախսվում: Ելլըզ քեռչկի պալատական անձնակազմը հաշվվում էր մի քանի հազար հոգի: Դրանց թվում կար 30 սենեկապետ, 30 գնե՛րալ-համհարզ, 50 հերթապահ-համհարզ, 100 քարտուղար, 30 մուսահիր (սուլթանի տխուր պահերին նրան զվարճացնող), 50 արարողապետ, 60 բժիշկ, 30 դեղագործ, խոշոր կենդանիների 50 որսորդ, թռչունների 30 որսորդ, 20 դպֆեջի (սուրճ պատրաստող և սուլթանին մատուցող), 50 գրաղարանավար, 20 թարգմանիչ, 1000 սպասավոր, 400 խոհարար, 400 մատուցող, 400 երաժիշտ, դերասան, երգիչ, ակորբատ, հարեմի 300 ներքինի-վերահսկիչ, 50 վարսավիր՝ ծառայողների համար, 50 ղեկորատոր և այլն: Նշենք նաև, որ օսմանցի յուրաքանչյուր սուլթանի հարեմում կար 1000-ից մինչև 2000 կին (տե՛ս *A. B. Mezeur*, *Турция, С.-Петербург, 1907, с. 64*):

¹ Տե՛ս «Աւետարներ», № 34, 22 օգոստոսի 1908, էջ 613:

մխելիին: Այդ մեծամասնությունն ահալից տարր է և չպետք է նրան գրգռել:

Թե ո՛ր արժանիքների համար էին երիտթուրքերը սուլթանին թողնում գահի վրա, այդ մասին մի քանի օր անց՝ հուլիսի 24-ին, Իթթիհադի կոմիտեն հանդես եկավ հայտարարությունը, ուր ասված էր. «Օսմանեան «Առաջադիմություն և միություն» ընկերությունը մեր ազգին սահմանադրական վարչություն արժանացնելու համար չխնայեց պէտք եղած ջանքերը: Վեհ. Կայսրն ալ, գնահատելով սույն նպատակի սրբությունը եւ նուիրականությունը՝ բարեհաճեց հրամայել, որ ծանուցուի այն մասին, որ ազգն արժանացել է Սահմանադրական օրէնքին ու ազատութեանը: Կայսերական այս հրամանը մեր ամբողջ հայրենիքը երջանկութեան մի պարտէզի վերածեց, բոլոր օսմանցիներու սրտերը լեցուց ցնծութեամբ եւ բոլորին երախտապարտ ձգեց:

... Մենք կը մաղթենք, որ մեր Վեհ. Կայսեր հանդէպ ունեցած յարգանքն ու հաւատարմությունը անվթար մնայ»¹:

Երիտթուրքերը գտնում էին, որ սուլթանն իր իրավասության տակ ունի այն բոլոր միջոցները, որոնցով նա կարող է միանգամայն խաղաղ կերպով վարչական հին եղանակից անցում կատարել նորին, և որ այդ ճանապարհը ամենաարժանապատիվը կլինի մի միապետի համար, որը նաև բոլոր մուսուլմանների գերագույն հոգևոր պետն է՝ խալիֆը:

Այդ տեսակետին էր ոչ միայն Իթթիհադը, այլև Աբդուլ Համիդի քրոջ որդի Սաբահէդդին իշխանը, որը 1908 թ. հուլիսի 14-ին “*Matin*” («Մատեն») թերթում լույս ընծայած իր հոդվածում այդ հարցում լիովին համերաչխվել էր Ահմեդ Ռիզայի հետ:

Այսպիսով, բռնավորների առաջինն ու պարագլուխը դիվանագիտական ճարպիկ զգեստավորումով ասիական բռնակալից «ամենայն անկեղծությամբ» ստանձնել էր սահմանադրական թագավորի դեր: Չոռոանանք սակայն, որ Աբդուլ Համիդի դիմացիներն էլ ճիշտ նույնպիսի «անկեղծությամբ» ցույց էին տալիս, թե իրենք կատարյալ վստահությունը հավատում են նրա անկեղծությանը...

¹ Մատենագարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթ. 2, վավ. 36, թ. 3:

1876 թ. սահմանադրությունը վերականգնելով՝ Արդուլ Համիդը և Իթթիհադը միանգամից երկու նպատակի հասան. մի կողմից, նրանք երկար ժամանակով կանգնեցրին երկրում մեծ ծավալներ ընդունած սոցիալական և ազգային-ազատագրական շարժումները, մյուս կողմից՝ քաղաքական բեմի վրա քաշելով թուրքական հասարակության ազգայնապես տրամադրված խավերին՝ նրանք փակում էին եվրոպական պետությունների՝ թուրքական գործերին միջամտելու ճանապարհը:

Հուլիսի 12-ին և 13-ին եվրոպական վեց մեծ պետությունների Կ. Պոլսի դեսպանները ներկայացան մեծ վեզիր Սաիդ փաշային և իրենց հարգանքը մատուցեցին նրա կառավարությանը:

Թուրքական հեղափոխությունը կատարվեց համարյա անարյուն: Զոհերի թիվը չնչին էր՝ Մակեդոնիայում արձանագրվել էր ոստիկանական մի կոմիսարի և մի գայմագամի սպանությունը. Սալոնիկում, զինվորական կոմիտեի հրամանով, հրացանի էին բռնվել երեք լրտես և երկու սպա: Միայն այսքանը: Ուրիշ զոհեր չկային:

Ապստամբները ձերբակալել էին ընդամենը մի քանի բարձրաստիճան զինվորականների: Դրանց թվում էին հուլիսի 9-ին մայր Նիագիի ձեռքով ձերբակալված Օսման փաշան, Ուսկյուպում ձերբակալված Հուսեյն Ռեմզի փաշան, որը չէր ցանկացել շարժմանը միանալ և փորձել էր հեռանալ Սալոնիկ: Ուսկյուպի դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Հաջի փաշան իր գործընկերոջ ձերբակալությանը խոհեմաբար չէր միջամտել:

Որո՞նք էին երիտթուրքերի արագ (ընդամենը մի քանի օրում) հաղթանակի հիմնական պատճառները:

1) Երբ 19-րդ դարի 90-ական թվականներին Մակեդոնիայում և Հայաստանում սկսվել էին հակասուլթանական հուզումները, Թուրքիայի մուսուլմանների մոտ համոզմունք էր ստեղծվել, թե Եվրոպան կամենում է կայսրության թուրքերին զոհաբերել քրիստոնյաներին: Հենց դա էր եղել հայկական կոտորածների գլխավոր պատճառներից մեկը: Նույն կարծիքը թուրքական հեղափոխության նախօրյակին տարածված էր Մակեդոնիայի մուսուլմանների մեջ: Մակեդոնիայում քրիստոնյաների թշվառություն մասին շատ էին խոսում և գրում Եվրոպայում,

մոռանալով երբեմն, որ իսլամ ներքնախավերը նույնպես արժանի են ուշադրություն և նրանց տնտեսական ու քաղաքական դրությունը բնավ նախանձելի չէ: Շատ հաճախ էլ եվրոպացիները մոռանում էին, որ թուրքերը տիրապետող ժողովուրդ են և թույլ չեն տա իրենց անպատիժ կերպով վիրավորանք հասցնել՝ կայսրությունն անվանելով «հիվանդ մարդ» և այլն: Երիտթուրքական շարժումը Մակեդոնիայում լայն ծավալ ընդունեց նաև այդ հայացքների ազդեցություն տակ: Դա Մակեդոնիայի թուրք բնակչությունն լայն շրջանների հակազդեցությունն էր եվրոպական միջամտության դեմ: Եվ շարժումը կարողացավ իր հետ տանել զորքը և պաշտոնյաներին, թուրք քաղաքաբնակներին և գյուղացիներին:

2) Շարժման սկզբում ամենալուրջ հարցերից մեկն այն էր, որ եթե մուսուլմանները գենք վերցնեն սուլթանական կարգերի դեմ, արդյո՞ք քրիստոնյաները կմիանան նրանց: Իրադարձությունների զարգացման ընթացքում վերջիններս սատար կանգնեցին մուսուլմաններին, կանգնեցին ապստամբած զորքի կողքին: Դրա պատճառն այն էր, որ Մակեդոնիայի քրիստոնյա բնակչությունն ավելի շատ ահաբեկված էր սեփական հրոսակախմբերից, քան թուրքական վարչությունից: Չետաները, որոնք ժամանակին կազմակերպվել էին թուրք ճնշողներից իրենց ազգություն մարդկանց և իրենց կրոնը պաշտպանելու համար, դարձել էին ավազակախմբեր և կողոպտում էին անխտիր՝ թե՛ հավատակիցներին և թե՛ օտարներին: Իրենց աշխատանքով ապրող բուլղարները, սերբերը և հույները կաջակցեին յուրաքանչյուր ուժի, որն իրենց կազատեր ավազակախմբերի հարստահարումներից: Այդ հանգամանքով էր գերազանցապես բացատրվում, թե ինչու երիտթուրքերը մեծ համակրություն էին վայելում Մակեդոնիայի թե՛ քրիստոնյա և թե՛ իսլամ բնակչության մեջ:

3) Մակեդոնիայի մուսուլման գյուղացիները թեև ավելի քիչ էին վնասվում քրիստոնեական հրոսակախմբերից, քան քրիստոնյա բնակիչները, բայց տանջվում էին երկարատև, կամայականորեն ձգձգվող զինվորական ծառայությունից և այդ պատճառով կողմնակից էին հաշտության գնալու քրիստոնյաների հետ:

4) Շարժման գլխավոր ուժերից մեկը սպայությունն էր: Սրանց ազգային հպարտությունը մեծապես վիրավորված էր թուրքական գործերին եվրոպացիների անընդհատ միջամտությունն պատճառով: Բավական էր, որ մի եվրոպացի պաշտոնյա գանգատվեր թուրք պաշտոնյայից կամ սպայից, վերջիններս, ինչպիսի պաշտոն էլ գրաված լինեին, հեշտությամբ արձակվում էին և ուղարկվում արքոր՝ Տրիպոլիս կամ Փոքր Ասիա: Հավելենք նաև, որ եթե շարժումը քաղաքացիական լիներ, ապա, անշուշտ, կճնշվեր զորքի կողմից, ինչպես եղավ ուսական հեղափոխությունն ղեկավարում: Բայց թուրքական հեղափոխությունն առաջնորդը հենց զորքն էր: Զինվորական հեղափոխությունը ճնշելը բավական դժվար գործ է, թեպետև, ինչպես նշվեց, սուլթանն անհաջող փորձ արեց Մակեդոնիայում եղած ապստամբ զորամասերի դեմ ուղարկել փոքրասիական վիլայեթներից բերած զորքերը:

5) Սպաների և զինվորների միջև ստեղծվել էր բացառիկ համերաշխություն, հանգամանք, որի շնորհիվ ընդամենը մի քանի օրում Նիսիի բեյի շուրջը հսկայական զինվորական ուժ էր համախմբվել:

6) Հանգամանքներն այնպես դասավորվեցին, որ հուզումների կենտրոնատեղին ո՛չ Կ. Պոլիսը և ո՛չ էլ դրա շրջանները եղան: Ներգործական դերակատարները ճակատագրական դեպքերը ծավալեցին Մանասթրի և Սալոնիկի շրջաններում, որտեղ եթե սպասվելու էին հակասուլթանական ելույթներ, ապա դրանք իրենց գունավորումով պետք է ընթանային բուլղարական, հունական, սերբական, այլ ոչ թե թուրքական, թեկուզև երիտթուրքերի, դրոշներով: Օսմանյան ամենաընտիր բանակները կենտրոնացված էին Թուրքիայի եվրոպական մասում, և եթե լիներ հակառակը՝ դրանց նույնիսկ մի մասը տեղակայված լիներ ամենատարբեր գաղափարների ու ձգտումների խառնարան դարձած մայրաքաղաքում, ապա բացառված չէր, որ զորքը ներքաշվեր արյունալի բախումների մեջ:

ՄԻԴ-ՀԱՏՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ: ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպես վերը նշեցինք, 1908 թ. Հուլիսի 12 (25)-ին Կ. Պոլսի թերթերը տպագրեցին միդհատյան 1876 թ. սահմանադրությունը (տե՛ս հավելված № 1) և այն հրովարտակը, որ այդ ժամանակ հրատարակվել էր Միդհատ փաշայի ստորագրությամբ:

Բացարձակ միապետական կարգը սահմանադրական միապետություն փոխարինելու, պետության կառավարման գործում թուրք սուլթանի իրավունքները որոշ չափով սահմանափակելու գաղափարը 19-րդ դարի կեսերից զբաղեցրել էր թուրք վերին հասարակության մեջ փոքր թիվ կազմող, եվրոպական կրթություն ստացած, ազատական հայացքներ ունեցող պետական գործիչների միտքը: Նրանցից էր Միդհատ փաշան:

1876 թ. մայիսի 29-ի լույս 30-ի գիշերը դավադրաբար սպանվեց սուլթան Աբդուլ Ազիզը: Դավադրությունը մասնակցել էր նաև Միդհատը, Հույս ունենալով, թե գահի ժառանգորդ Մուրադը, որն իրեն ներկայացնում էր որպես եվրոպական քաղաքակրթության ջատագով, համարձակ քայլ կանի և երկրին սահմանադրություն կընորհի: Մուրադ V անունով սուլթան հռչակված գահաժառանգը, իսկապես որ կատարում է առաջին քայլը. 1876 թ. Հուլիսի 6-ին նա Միդհատին նշանակում է Պետական խորհրդի նախագահ, որը և ձեռնամուխ է լինում երկրի համար սահմանադրության նախագծի մշակմանը: Շատ չանցած, Միդհատն ստանձնում է մեծ վեցիրի պաշտոնը:

Միդհատ փաշան և նրա քաղաքական գաղափարակիցները ձեռնարկեցին օսմանյան պետության սահմանադրության ստեղծմանը: Միդհատը սահմանադրության նախագծի պատրաստման աշխատանքներին մասնակից դարձրեց Հայոց ազգային սահմանադրության ստեղծողներից մեկին՝ Գրիգոր Օտյանին, որը նրան որոշակի և արժեքավոր աջակցություն բերեց: Միդհատի և նրա խմբի անդամների գլխավոր սկզբունքն էր՝ սուլթանական կարգերը պետք է մնան անձեռնմխելի: Նախագիծը, ըստ էության, ուղղված էր նրանց դեմ, ովքեր համոզվել էին, որ սուլթանական կարգերն ամբողջովին սպառել են իրենց:

Օսմանյան կայսրությունից թուլացման գլխավոր պատճառը Միդ-հատը համարում էր ոչ թե սուլթանների բռնատիրական իշխանությունը, այլ քաղաքական և կրոնական իշխանությունները մեկ անձի մեջ կենտրոնացված լինելը: Բազմալեզու և բազմակրոն հպատակների տիրակալ սուլթանը, պետություն գլուխ հանդիսանալով, միաժամանակ չի կարող լինել աշխարհի բոլոր մուսուլմանների առաջնորդը՝ խալիֆը: Երբ սուլթանը կրեց նաև խալիֆի տիտղոսը, այդ օրվանից կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդները դադարեցին նրա նկատմամբ վստահություն տածել: Սալիֆատը նրանց համար խորթ լինելով, նրանք, բնականաբար, չէին կարող հաշտ աչքով նայել նաև սուլթանական կարգերին: Այս է հենց իսլամ-քրիստոնյա տևական թշնամությունից պատճառը, որը կայսրության թուլացման գլխավոր պատճառն է նաև: Ելքն այն է, գտնում էր Միդհատը, որ սուլթանին թողնվի միայն պետության ղեկավարի պաշտոնը՝ դրան տալով աշխարհիկ նկարագիր: Այդ դեպքում կարելի կլինի իշխանությունից շուրջը իսլամների և քրիստոնյաների ամուր միություն ստեղծել:

Սուլթան Մուրադ V-ի օրոք իշխանությունն ըստ էության գտնվում էր մեծ վեգիլի (վարչապետի) և նրա գաղափարակիցների ձեռքում: Օգտագործելով այդ նպաստավոր վիճակը, Միդհատ փաշան և նրա գործակից Նամրկ Բեմալը վերջնական տեսքի բերեցին սահմանադրության նախագիծը: Ընդամենը յոթնամյա իշխանության վրա մնալուց հետո սուլթանը գահազուրկ եղավ և նրան հաջորդեց Աբդուլ Համիդ II-ը: Իշխանության գլուխ անցած նոր սուլթանը, որը դեռ ամուր չէր հաստատվել գահի վրա, չհամարձակվեց հարձակվել մշակված ու վերջնական տեսքի բերված սահմանադրության նախագծի վրա, և իրեն առաջադեմ ներկայացնելու մղումով՝ հավանություն տվեց փաստաթղթին: Շատ չանցած, 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին, հանդիսավորությամբ հռչակվեց Օսմանյան պետության պատմության մեջ առաջին սահմանադրությունը:

Միդհատյան սահմանադրության ազդարարումն սկզբում դրական արձագանք գտավ եվրոպական սոցիալիստների մոտ, թեև սոցիալիստական մամուլի օրգանների մեծ մասը հենց

սկզբից կասկած ուներ, թե հետամնաց բռնապետական թուրքիայի պայմաններում հնարավո՞ր է, որ նա ծառայի բուն նպատակին: Դրանք շեշտում էին, որ նման սահմանադրություն կարող են ունենալ միայն այն երկրները, որոնք իրենց հաշիվները վաղուց մաքրել են միջնադարյան ավատապետական կարգերի հետ: Սոցիալիստները գտնում էին, որ միդհատյան սահմանադրություն հաջողությունը հրաշքի նման բան կլինի և որ նա ապագա ունի միայն սուլթանական կարգերի տապալման դեպքում:

Հայերը, որ միշտ ցանկացող և օժանդակող են եղել իրենց բնակակից ազգերի առաջադիմությունը, արտակարգ ուրախությունամբ ողջունեցին օսմանյան սահմանադրության հաստատումը, հուսալով նրա մեջ տեսնել ամբողջ երկրի անարգել առաջխաղացումը դեպի մարդկային քաղաքակրթության բարձր նվաճումները, ինչպես նաև իրենց ազգի անվտանգ գոյություն ապահովումը, ասելով. «Փառք Աստուծո, օսմանցի եղանք»:

Այդ օրերի թուրքական մամուլը լի էր խանդավառ հողվածներով ի պատիվ օսմանյան սահմանադրության: Մի կողմ չէին քաշված նաև գրողներն ու բանաստեղծները:

Ժամանակի թուրքահայ ճանաչված բանաստեղծներից թովմաս Թերզյանը «Մասիս» պարբերականի 1876 թ. № 1847-ում տպագրած «Առ ազատարարն» բանաստեղծությունն մեջ մեծաբանք էր հղում թուրք վերանորոգչին.

**«Միտհաթ՝ Գրօմուէլ մըտօք, հոգևով Ուռչինկթոն,
Ջոր լուսատուք աշխարհիս՝ քորք երկնային՝
Ճշմարտութիւն եւ ազատութիւն Օսմանեան
Անդնդակոր գահուն պատուար կանգնեցին:**

...

**Տեսայ զքեզ՝ յաջդ արդարութեան շանթ՝ յահեակ
Ջահ՝ յառաջել:– Քոյին ճակտէդ ամպամած,
Շողս արձակէր յոյս:– Ի ի մըթին նըպատակ
Վերականգնման հայրենեաց՝ էր աչքդ յառած:**

...

**Ալեքսանդր Կոլոտայի շափ վեր դու գմբրիկ
Փարատեցիք եւ զսին ուրուս, եւ բացաւ
Շունչ քո շիրմաց ըզկափարիչս ի նոր կեանս.
Նոճեաց մէջէն մահիկն անդրէն ցոլացաւ»:**

Իսկ Մկրտիչ Խրիմյանը իր «Ժամանակ եւ խորհուրդ իւր» խորագրով գրքույկում գուրգուրանքով ու հափշտակութեամբ տարփողում էր օսմանյան սահմանադրութեամբ բացված դարաշրջանը.

«... Հասա՛ւ, Հասա՛ւ այն ազատարեր ժամանակ. քեզ աւետիս կու տամ, ժողովո՛ւրդ, լոած լեզուդ եւ փակուած բերանդ բա՛ց այսուհետեւ, խօսի՛ր եւ գրէ՛ որչափ սահմանադիր Օրէնք քեզ ազատութիւն կու տայ. խօսի՛ր երբ կը գրկուիս. խօսի՛ր դատաւորաց առաջ երբ ապիրատ ձեռք զքեզ կ'ապտակեն. խօսի՛ր եւ իրաւունք խնդրէ՛...»¹:

«Ո՛վ բարեգուչակ ժամանակ, դուն բարի եկար մեր աշխարհ. քեզ կ'ակնկալէր եւ կը սպասէր Թուրքաստանի հինաւորաց Մայր՝ որ ամուլ էր եւ հրաշիւք յղացաւ. ցաւ երկունք կալաւ զինքն իբրեւ ծննդականի. երկնեց, երկնեց ու այսօր ծնաւ մեզ համար մի նոր մանուկ՝ Սահմանադրութիւն: Յնծացէ՛ք ստրուկ ժողովուրդ, ցնծացէ՛ք, եւ ողջունեցէ՛ք այս նորածին մանուկ, եւ միանգամայն աղօթեցէ՛ք որ կայտառ մնայ, ապրի, զօրանայ եւ զարգանայ՝ ի կատարեալ հասակ»²: «...Ահաւասիկ այդ զարգացած Մանուկն է որ Եւրոպիոյ քաղաքակրթութիւն կը ներմուծէ մեր հին աշխարհ, հին ժողովուրդ նոր օրէնքով կը վերանորոգի եւ Օսմանեան Կայսրութեան տան ազատ գաւազան յայնժամ սահմանադրական թագով կը փառաւորի»³:

Բայց Խրիմյան Հայրիկի խանդավառութիւնը չուտով մատնը վելու էր անողորմ հուսախաբութեան: Ստեղծագործութեան առանձին հատվածներում սահմանադրութեան ապագայի վերա-

¹ «Ժամանակ եւ խորհուրդ իւր», խորհուրդածեց Խրիմյան Հայրիկ, երկրորդ անփոփոխ տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1895, էջ 18:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 21:

բերյալ արդեն երևակվում էին կասկածանքի ու երկյուղի շեշտեր: Դա ակնհայտ էր հետևյալ տողերում. «Ո՛վ դուք ... որ նորածին Սահմանադրութեան իբրև իմաստուն դայեակ կը հանդիսանաք աշխարհի առաջ, աւագ աչքով հսկեցէ՛ք այդ մանկան վերայ, պինդ գրկեցէ՛ք եւ գուրգուրալով պատասպարեցէ՛ք զինքն որ սառնամանեաց հովէն չդողայ եւ հարաւոյ կիզիչ արեւէն չտագնապի:

Եւ գիտէ՞ք ու կը տեսնէ՞ք քաջ որ թէ՛ օտար եւ թէ՛ նոյն իսկ մեր աշխարհին մէջ դորա թշնամիներ շատ կան, որ կը շրջին ամենուրեք: Գուցէ դարան գործեն տգէտ ու խաւարագնաց մարդիկ, անտեսանելի մթութեան մէջ գողնան այդ մեր սիրական մանուկ եւ կամ անդէն իւր խանձարուրին մէջ ճնշելով ու նեղելով խեղդեն: Եւ ի՞նչ կը լինի յայնժամ, գիտէ՞ք դուք, ո՛հ, յետինն չար քան զառաջինն...»¹:

Նույնպիսի մտավախություն Խրիմյանը հայտնում էր գրքույկի առաջաբանում, գրելով. «Մարդ չէր հաւատար որ հինգ հարիւր տարեկան Թուրքիոյ պառաւած եւ ամուլ Մայր երկնելով, երկնելով հին աշխարհին համար նոր Մանուկ Սահմանադրութիւն մի ծնէր: Ծնաւ, այո՛, եւ ստրկացած ժողովուրդներ իբրև ազատարար կը համարին զայն. բայց տեսցուք թէ դայեակներ ի՞նչպէս պիտի պահեն զայն որ ապրի, երբ նոր վերածնած մանուկ Թուրքեստան կոռուով ու սրով մանկակոտոր կը լինի»²:

Մարդկանց մտավախությունը հիմքից գուրկ չէր: Օսմանյան սահմանադրությունը, որ մի քանի խիզախ մարդկանց բարի մտքերի արգասիք էր, դրվել էր ստվար մեծամասնութեամբ անպատրաստ հասարակութեան խախտու հենարանի վրա: Պատահական չէր, որ սահմանադրությունը շուտով փուլ եկավ:

Երբ Աբդուլ Համիդն արդեն իրեն ամուր էր զգում գահի վրա, հարձակման անցավ սահմանադրական շարժման դեմ: Նրա հրամանով՝ 1877 թ. սկզբներից բանտեր նետվեցին կամ կայս-

¹ «Ճամանակ եւ խորհուրդ իւր», խորհուրդածեց Խրիմյան Հայրիկ, էջ 20-21:

² Նույն տեղում, էջ 6:

րության ասիական խորքեր աքսորվեցին շարժման սկզբնավորողներից ու մասնակիցներից շատերը: Սրանց բախտին արժանացավ նաև Միդհատ փաշան, նա զրկվեց պաշտոնից և ուղարկվեց աքսորավայր՝ Հիջազ, ուր շատ չանցած սուլթանի գաղտնի հրահանգով խեղդամահ արվեց: Լուծարելով առաջին գումարման խորհրդարանը, Աբդուլ Համիդը նաև արգելեց սահմանադրությունը: Շարժումը փակուղի մտավ:

Միդհատյան սահմանադրությունը Աբդուլ Համիդի կողմից ի չիք դառնալուց հետո, անդրադառնալով թուրքիայում սահմանադրական շարժման պարտություն պատճառներին, Կարլ Մարքսը Վիլհելմ Լիբկներխտին գրած նամակում այդ պատճառներից կարևոր էր համարում այն, որ «թուրքերը ժամանակին հեղափոխություն չարեցին Կոստանդնուպոլսում»¹:

Թուրք սահմանադրականների պարտությունը հաջորդեց թուրք բռնապետական նախորդ ռեժիմներից ավելի վայրագն ու կործանարարը՝ արդուլհամիդյան գուլումը, որը երեսուն տարուց ավելի տևեց:

Եվ ահա միդհատյան տապալված սահմանադրությունն էր, որ օսմանյան 1908 թ. հեղափոխության հաղթանակի առաջին իսկ օրը երիտթուրքերը կյանքի կոչեցին: Դա վերականգնվում էր առանց որևէ փոփոխության: Սահմանադրության վերահաստատումից հետո երիտթուրքերի կառավարությունը որպես Օսմանյան կայսրության հիմն հաստատեց Աբդուլ Հակկ Համիդի* հեղինակած երաժշտությունը²:

Ամբողջ մամուլը դանազան լեզուներով վերարտադրելով սահմանադրության ամբողջական բնագիրը՝ միաժամանակ, օրեր շարունակ, մեկնաբանում էր նրա շարադրանքը՝ մանրամասն վերլուծելով առանցքային հոդվածները:

Սուլթանի գործի ու անձի առավել նվիրյալ թուրք գործիչներն անմիջապես ցավ զգացին, որ սահմանադրության վերա-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинение, изд. 2-е, том 34, Политиздат., Москва, 1964, с. 247.

* Չչփոթել Աբդուլ Համիդի հետ:

² Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ:

կանգնումը տեղի է ունեցել մի փոքր ուշ, որ դա ոչ թե պիտի կապվեր երիտթուրքերի, այլ Աբդուլ Համիդի անվան հետ: Բայց նրանք սխալվում էին: Հաջորդ օրն իսկ պարզ դարձավ, որ սահմանադրությունը ժողովուրդն արդեն աներկբա կապել է սուլթանի անվան հետ՝ հենց երիտթուրքերի եռանդուն քարոզչությունամբ*։ Սուլթանի, որպես սահմանադրության վերականգնողի, համբավը է՛լ ավելի տարածվեց ամենուր, երբ հուլիսի 16-ին, երիտթուրքերի կոմիտեի պահանջով՝ չեյխ-ուլ-իսլամը սահմանադրությանը հավատարիմ մնալու երդում վերցրեց սուլթանից։

Իհարկե, առաջին իսկ օրից շատերը մտավախություն ունեին, թե սահմանադրությունը վերականգնելու սուլթանական իրադեն Աբդուլ Համիդի համար միայն մի միջոց է ժամանակ չահելու, ուժերը վերախմբավորելու և երկիրը նախկին քաղաքական վիճակին բերելու համար։

Հուլիսի կեսերին հրատարակած մի թռուցիկում իշխան Սաբահէդդինի կողմնակիցները հանրությունը զգոնություն կոչ էին անում։ «Ջարմանալի ոչինչ չի լինի, - ասված էր կոչում, - եթե մի քանի ամսից հանկարծ մերկանա կեղծավոր անկեղծությունը և պարզվի, որ սուլթանի այս ամբողջ ազատասիրությունը լոկ նեղը լծված մարդու մի ճարպիկ խաղ է եղել՝ թեկուզ միջազգային արտաքին վերահաս միջամտություն առաջն առնելու և, մյուս կողմից, ներքին հեղափոխական տարրերին խաբելով՝ դրանց կազմն ու մանավանդ գլխավոր գործիչներին երևան հանելու և ապա նրանց ճնշելու համար, եթե կարողանա։

Եթե կարողանա ... Այսօր դեռևս անկարող է։ Հոգսը վաղվա մասին է»¹։

Դա էր պատճառը, որ երիտթուրքական կոմիտեները հանդես էին գալիս հայտարարություններով ու կոչերով, որոնցով ժողովուրդին բացատրում էին երկրի ներքաղաքական վիճակը և

* «Աւետարեբը» գրում էր. «Յուլիս 12 (25)-ի մեծ օրը օսմանեան պատմութեան մէջ յաւերժ յիշատակելի պիտի մնայ Վեհ. Սուլթանին անհամար շնորհներուն այս մեծագոյնով» (№ 31, 1 օգոստոսի 1908 թ.):

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 31, 29 հուլիսի 1908 թ.:

ցույց տալիս, որ սահմանադրությունն այլընտրանք չունի:

Այսպես, Մանասթըրի երիտթուրքական կոմիտեի 1908 թ. Հուլիսի 14-ի կոչում ասված էր.

«Սուլթանն ստորագրեց 1876 թվականի սահմանադրությունը մտցնելու հրովարտակը: Մենք հավատում ենք, որ այս անգամ սահմանադրությունն իրապես հաղթանակեց: Բայց մենք պետք է պատրաստ լինենք ամեն պատահարների և հանգիստ կերպով սպասենք: Եթե կառավարությունը մտադիր է խաբել երիտասարդ թուրքերի կուսակցությունը, այդ պարագայում այս վերջինը հանկարծակիի եկած չի լինի և անմիջապես քարոզչությունը կվերսկսի: Մենք պահանջում ենք համաներում, մամուլի ազատություն մասին օրենք, ժողովներ գումարելու մասին օրենք, պահանջում ենք որոշակի ժամկետ նշանակել, թե ե՞րբ պետք է սկսվեն խորհրդարանական ընտրությունները:

Երբ այս բոլոր պահանջներն իրագործված կլինեն, այն ժամանակ միայն կասկածից դուրս կարելի է համարել երիտասարդ թուրքերի կուսակցություն հաղթանակը»¹:

«Իթիհադ վե թերաքքի» կուսակցության Փարիզի կոմիտեն Հուլիսի 17-ին հրապարակած հայտարարություն մեջ նշում էր, որ Օսմանյան կայսրությունից բացարձակ միապետությունն անդառնալիորեն վերածվում է սահմանադրական միապետության, որ հենց հանուն այդ նպատակի են մոտ կես դար շարունակ պայքար մղել երիտթուրքերը: «Միայն սահմանադրական ռեժիմի և պառլամենտարիզմի վրա հիմնված իրավական պետությունն ի վիճակի կլինի վերջնական փլուզումից փրկել օսմանյան հայրենիքը: Սահմանադրությունը մեկ ժամում կարող է թուրքիային տալ այն ամենը, ինչ նրան չտվեցին 40 տարիների ռեֆորմները»²: Ուստի կուսակցությունը կես ճանապարհին կանգ չի առնելու և չի նահանջելու: «Այսուհետ սահմանադրությունը մեր ապրելու կերպն է», - ասված էր հայտարարության վերջում³:

¹ X. 3. Габидуллин, Младотурецкая революция, Москва, 1936, с. 100.

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 227, վավ. 12, թ. 4:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Ի՞նչ բովանդակություն ուներ երկրում քաղաքական ասպարեզի տնօրեններ դարձող երիտասարդ թուրքերի վերականգնած միլհատյան սահմանադրությունը:

Միլհատ փաշայի սահմանադրությունը կամ Հիմնական օրենքը («Գանուն-ի էսասի») բաղկացած էր 119 հոդվածից, որոնք ամփոփված էին 11 բաժիններում:

Առաջին՝ «Օսմանյան կայսրության երկրներ» բաժնում (1-7-րդ հոդվածներ) տրված էին սահմանադրության ելակետային դրույթները, որոնք մի Հիմնական միտք էին հաստատագրում՝ օսմանյան պետությունն անբաժանելի է: Առաջին հոդվածում ասված էր. «Օսմանյան կայսրությունը կազմված է արդի երկրներից, մասերից ու առանձնաչնորհյալ նահանգներից և, լինելով մեկ մարմին, որևէ ժամանակ, որևէ պատճառով ենթակա չէ անջատման»: Երկրորդ հոդվածն ազդարարում էր, թե Կ. Պոլիսը թեև պետության մայրաքաղաքն է, բայց կայսրության մյուս քաղաքների նկատմամբ չունի բացառիկ առանձնաչնորհում և մենաչնորհներ: Հաջորդ երեք հոդվածները ամրագրում էին իշխանությունն զլխավոր կրողի իրավունքները: Ըստ երրորդ հոդվածի՝ Օսմանյան կայսրության իշխանությունն իրենով մարմնավորում է իսլամության բարձրագույն խալիֆայությունը, և ըստ հնավանդ օրենքների՝ պատկանում է Օսմանի սերնդից ավագ արու զավակին: Սուլթանը, որպես գերագույն խալիֆ և տեր օսմանյան բոլոր հպատակների վրա, պատասխանատվության ենթակա չէ և անձեռնմխելի է. նրա առանձնաչնորհությունները նույնն են, ինչ որ ունեն Արևմուտքի սահմանադրական պետությունների ղեկավարները: Սուլթանի հպատակներն անվանվում են օսմանցիներ: Պետական կրոնը իսլամն է, օրենքով ճանաչվում են բոլոր դավանությունները: Յոթերորդ հոդվածում ամրագրված են սուլթանի նվիրական իրավունքները՝ կազմել նախարարների խորհուրդ և կամ հրաժարեցնել, աստիճաններ ու պաշտոններ շնորհել, պատվանշաններ տալ, առանձնաչնորհյալ նահանգների առանձնաչնորհության օրենքների համաձայն պաշտոնաբաշխումներ անել, դրամ կտրել, օտար տերությունների հետ զաչնագրեր կնքել, պատերազմ կամ հաշտություն հայտարարել. հրաման տալ ցամաքային և ծովային զորաց

ուժերին, օրենքով տրված պատիժները թեթևացնել կամ ներել, ընդհանուր ժողով կազմել կամ դադարեցնել, և կամ հարկ եղած դեպքում դա ցրել՝ պատգամավորական մարմնի անդամները նորից ընտրելու պայմանով:

Երկրորդ բաժնում (8-26-րդ հոդվածներ) ամրագրված էին կայսրութեան հպատակների հասարակական իրավունքները: 9-րդ հոդվածը, հստակեցնելով օսմանցի ամեն մի անհատի իրավունքների սահմանները, արձանագրում էր. «Բոլոր օսմանցիներն իրենց անձնական ազատութեան տերն են և ուրիշի ազատութեան իրավունքը բռնաբարելու իրավունք չունեն»: 10-րդ հոդվածը նվիրագործում էր անձի ազատութունը, ազդարարելով. «Անձի ազատութունը զերծ է ամեն տեսակ բռնաբարումից: Որևէ անհատ չի կարող պատժվել ուրիշ որևէ պատրվակով, բացի օրենքով նախատեսված պատժաչափով և եղանակով»: 11-րդ հոդվածում երաշխավորվում էր «այլևայլ ժողովուրդներին տրված կրոնական մենաշնորհների ըստ առաջնային գործադրութունը»: Այս հոդվածը շատ կարևոր էր թուրքահայութեան համար, որն արդեն մի քանի հարյուր տարի օգտվում էր երկրի քրիստոնյա հայ համայնքին տրված դավանական իրավունքներից և 1863 թ.-ից ուներ իր ներքին կյանքը կանոնավորող Ազգային սահմանադրութունը և այլն:

12-րդ հոդվածը վերաբերում էր մամուլին: «Մամուլը օրենքի սահմաններում ազատ է», - ազդարարում էր հոդվածը:

15-րդ և 16-րդ հոդվածները նվիրված էին կրթութեան խնդիրներին: Նշված էր, թե դաստիարակութեան գործն ազատ է, օրենքի սահմաններում ամեն մի օսմանցի արտոնված է ընդհանուր և մասնավոր դասավանդութեան, բոլոր վարժարանները պետութեան հսկողութեան տակ են, անայլայլ պիտի պահպանվի տարբեր ազգերի կրոնական հավատալիքների դասավանդման եղանակը:

Այս՝ երկրորդ բաժնում, ուր խոսվում էր բոլոր օսմանցիների իրավունքների մասին, չեչտադրվում էր, որ նրանք, առանց ազգի ու կրոնի խտրութեան, իրավունք ունեն խնդրագրերով դիմել խորհրդարանին, մտնել պետական ծառայութեան, և ընդհանրապես, բոլորը հավասար են օրենքի առջև: Հարկերի ծանրութեան

տակ կքող քրիստոնյաների և, հատկապես, հայերի համար շատ կարևոր էր, որ ըստ սահմանադրության, բոլոր հարկերը պետք է հավասար բաժանվեին: 21-րդ հոդվածն այսպես էր արձարծուս սեփականության խնդիրը. «Ամեն մարդ ըստ օրենքի իր սեփական ստացվածքի ու կալվածքների տերն է ապահովապես»: Հաջորդ հոդվածը՝ 22-րդը շարունակում էր նախորդի տրամադրությունը. «Օսմանյան երկրներում ամեն անհատի բնակարանն ու տունը անբռնաբարելի են: Օրենքով որոշված պարագաներից դուրս, որևէ պատճառով, իշխանությունը բռնի կերպով չի կարող մտնել որևէ մեկի բնակարանից կամ տնից ներս»: «Տանջանքը և ամեն տեսակ չարչարանքները բացարձակապես և իսպառ արգելված են», - ասվում էր 26-րդ հոդվածում:

Սահմանադրության երրորդ բաժինը (27-38-րդ հոդվածներ) սահմանում էր նախարարների խորհրդի, նախարարությունների ու նախարարների իրավունքները, լիազորություններն ու պարտականությունները: Մեծ եպարքոսին (մեծ վեզիրին) և շեյխուլ-իսլամին սուլթանն անմիջականորեն ինքն էր նշանակում՝ իր վստահած անձերից (27-րդ հոդված): Նախարարների թեկնածությունները առաջ էր քաշում մեծ եպարքոսը, իսկ նախարարները հաստատվում էին կայսեր իրազեով կամ մերժվում նրա կողմից (28-րդ հոդված): Որպես քաղաքացիներ՝ նախարարներն ունեին նույն իրավունքները, ինչպես կայսրության մյուս բոլոր հպատակները (33-րդ հոդված): Նախարարների խորհուրդը նիստեր է գումարում մեծ վեզիրի նախագահությանը: Յուրաքանչյուր նախարար պատասխանատու է միայն իր իրավասության ներքո գտնվող վարչության սահմաններում կատարվածների համար: Պատգամավորների ժողովը կարող է պահանջել, որ դատի ենթարկվեն նախարարները. հիմնվում է բարձրագույն դատարան՝ նախարարներին մեղադրող գործերը քննելու համար: Նախարարները կարող են ներկա լինել երկու պալատների նիստերին և խոսել այնտեղ. նրանց կարող են հարցապնդումներ անել: 35-րդ հոդվածը վերաբերում էր նախարարների և պատգամավորական ժողովի փոխհարաբերություններին, որոնք ձևակերպված էին այսպես. երբ նախարարների և պատգամավորական ժողովի միջև որևէ խնդրի շուրջ ծագի կարծիքի անհա-

մաճայնություն և նախարարները պնդեն, իսկ պատգամավորները՝ մեծամասնությունամբ, մանրամասն պատճառաբանությունամբ, բացարձակապես և կրկնապես մերժեն, այդ դեպքում սուլթանի բարձր իրավունքն է փոխել նախարարներին կամ պատգամավորական ժողովը ցրել՝ օրենքով նախատեսված պայմանաժամի ընթացքում դարձյալ ընտրելու պայմանով:

Երեք հոդված (39-41-րդ) ընդգրկող չորրորդ բաժինը սահմանում էր պետական պաշտոնյաների իրավունքներն ու պարտականությունները՝ լրացնելով երկրորդ բաժնի 18-րդ և 19-րդ հոդվածները: Ըստ այս հինգ հոդվածների տրամադրությունների՝ պետական պաշտոնի նշանակելիս պետք է հաշվի առնվեն յուրաքանչյուրի կարողությունները և ընդունակությունները, այլ ոչ թե ազգային կամ կրոնական պատկանելությունը: Բոլոր պետական պաշտոնյաները պարտավոր են իմանալ տերություն պաշտոնական լեզուն՝ թուրքերենը: Պաշտոնյաներն իրենց ապօրինի գործողությունների համար պատասխանատվությունից չէին ազատվում, երբ ասում էին, թե իրենք վարվել են համաճայն իրենց իշխանություններից ստացած հրամանագրերի:

Հինգերորդ բաժինը (42-59-րդ հոդվածներ) վերնագրված էր՝ «Ընդհանուր ժողով», ուր արձանագրված է, որ դա բաղկացած է երկու՝ միմյանցից անջատ մարմիններից՝ սենատից (մեջլիս-ի աայան) և պատգամավորական ժողովից (մեջլիս-ի մերուսան): Այս երկու մարմինները գումարվում են ամեն տարի՝ բացվելով նոյեմբերի 1-ին՝ երկու պալատներին ուղղված սուլթանական բարձրագույն իրադեով (հրովարտակ): Նստաչրջանը տևում է չորս ամիս՝ մինչև հաջորդ տարվա մարտի սկիզբը և փակվում է դարձյալ բարձրագույն իրադեով: Եթե այս երկու մարմիններից մեկը նստաչրջանի հավաքվելիս չի ապահովում պատգամավորների ու սենատի անդամների՝ օրենքով նախատեսված թվաքանակը, ապա նիստ չի գումարվում: Սուլթանն իրավունք ունի ընդհանուր ժողովի գումարման համար որոշված ժամանակը երկարաձգել կամ կրճատել (43-րդ հոդված): Ընդհանուր ժողովի բացման օրը ներկա է լինում սուլթանը կամ նրա կարգադրությունամբ՝ մեծ եպարքոսը (45-րդ հոդված): Նույն անձը չի կարող միաժամանակ անդամ լինել հիշյալ երկու մարմիններ-

րին (50-րդ հոդված): Հաջորդ հոդվածներով (52-55-րդ հոդվածներ) ճշտվում էին ընդհանուր ժողովի գործունեության ոլորտները: Թեև նոր օրենքի շարադրանքը կազմելը կամ արդեն ընդունված օրենքի շարադրանքը բարեփոխելը մտնում էր նախարարների խորհրդի իրավասության մեջ, բայց ընդհանուր ժողովը նույնպես իրավասու էր օրինագծեր ընդունելու և գործադրություն մեջ դնելու՝ սուլթանի՝ իրազե շնորհելու դեպքում: Ժողովի աշխատանքներն ընթանում են միայն թուրքերենով:

Սահմանադրության վեցերորդ բաժինը (60-64-րդ հոդվածներ) վերաբերվում էր սենատին: Այս բաժնում ասվում է, որ սենատի անդամների առավելագույն թիվը չպետք է անցնի պատգամավորական ժողովի անդամների մեկ երրորդ մասից: Սենատի անդամներն անվանապես նշանակվում են սուլթանի կողմից: Սենատորները պետք է պետության մեջ հայտնի անձնավորություններ լինեն, և նրանց տարիքը չպետք է 40-ից փոքր լինի: Սենատի անդամակցությունը ցկյանս է:

Յոթերորդ բաժինը (65-80-րդ հոդվածներ) վերնագրված էր՝ «Պատգամավորական ժողով»: Ըստ 65-րդ հոդվածի՝ պատգամավորական ժողովի անդամներն ընտրվում են գաղտնի քվեարկությամբ: 50000 օսմանցի տղամարդիկ ընտրում են մեկ պատգամավոր: Պատգամավորական ժողովի անդամ չի կարող լինել կառավարական մարմիններում պաշտոն ունեցողը, իսկ եթե վերջինս ընտրվի պատգամավոր, ապա պետք է հրաժարի պաշտոնից (67-րդ հոդված): 68-րդ հոդվածով սահմանվում է, թե ով չի կարող լինել օսմանյան պառլամենտի պատգամավոր՝ ով օսմանյան հպատակ չէ, թուրքերեն չգիտես, չի լրացել 30 տարին, քաղաքական իրավունքից զրկված է և այլն: Պառլամենտի ընտրությունները տեղի են ունենում չորս տարին մեկ, յուրաքանչյուր պատգամավորի պաշտոնավարության շրջանը չորս տարի է, բայց նա կարող է վերընտրվել (69-րդ հոդված): Պատգամավորների ընդհանուր ընտրությունները տեղի են ունենում պառլամենտի առաջին գումարումից (նոյեմբեր ամսից) առնվազն չորս ամիս առաջ (70-րդ հոդված): Սուլթանի իրազեով պառլամենտը լուծարվելուց և ցրվելուց հետո պառլամենտի նոր ընտրությունները տեղի են ունենում վեց ամսից ոչ ուշ (73-րդ հոդ-

ված): Պառլամենտը ձայների մեծամասնությամբ ընտրում է նախագահի երեք թեկնածու, ինչպես նաև նրա երկու տեղակալների 3-ական թեկնածուներ, ընդամենը 9 հոգու, որոնք ներկայացվում են սուլթանին, որը և իրազեկով նրանցից հաստատում է պառլամենտի նախագահին և երկու փոխնախագահներին (77-րդ հոդված): Պառլամենտի նիստերը տեղի են ունենում հրապարակայնորեն, իսկ եթե շատ կարևոր հարցեր են ծագում, որոնք քննարկման են ներկայացվում նախարարների կամ առնվազն 15 պատգամավորների կողմից, ապա նիստերի դաշխճում մնում են միայն պառլամենտի անդամները, որոնք և ձեռնարկում են այդ հարցերի դոնփակ քննարկումը (78-րդ հոդված): Նստաչրջանի ընթացքում պատգամավորները, առանց պատգամավորական ժողովի թույլտվության, չեն կարող կալանավորման կամ դատի ենթարկվել:

Սահմանադրության ութերորդ բաժինը վերաբերում էր դատարաններին (81-91-րդ հոդվածներ): Դատարանները հայտարարվում էին անկախ, այսինքն՝ որևէ միջամտությունից ազատ: Դատավարությունները տեղի պիտի ունենային հրապարակավ, առանձին դեպքերում՝ նաև դոնփակ: Յուրաքանչյուր անհատ կարող էր դատարանում իր իրավունքը պաշտպանել հարկ եղած օրինավոր որևէ միջոցով:

Այդ բաժնին անմիջականորեն հաջորդում է բարձրագույն ատյանին վերաբերող՝ իններորդ բաժինը (92-95-րդ հոդվածներ): Սահմանված էր, որ դա բաղկացած է 30 անդամից, որից 10-ը ընտրվում են սենատից, 10-ը՝ պետական խորհրդից և 10-ը վճռաբեկ ու վերաքննիչ ատյանների նախագահներից ու անդամներից: Բարձրագույն ատյանը պետք է քններ դատարանների այն վճիռները, որոնք պետության համար հույժ կարևոր նշանակություն ունեին:

Տասներորդ (նախավերջին) բաժինը նվիրված էր ելմտական գործերին (96-107-րդ հոդվածներ): 96-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որևէ մեկն իրավունք չունի օսմանյան հպատակից այնպիսի տուրքեր գանձել, որոնք պետության կողմից որոշված չեն օրենքով: Պետության տարեկան բյուջեն մանրամասն քննարկվում է պառլամենտում և ընդունվում է համապատասխան որո-

չում (98-րդ հոդված), որի գործադրությունը միայն մեկ տարվա համար է (101-րդ հոդված):

Սահմանադրության չարադրանքն ավարտվում է տասնմեկերորդ բաժնով (108-119-րդ հոդվածներ), որը նվիրված էր կայսրության նահանգներին: Նահանգներում, գավառներում և գավառակներում պետք է գործեն վարչական ժողովներ, իսկ նահանգային կենտրոններում՝ տարեկան մեկ անգամ՝ ընդհանուր նահանգային ժողով (109-րդ հոդված): Նահանգների ընդհանուր ժողովների խնդիրն է՝ քննել ճանապարհաչինություն, վարկավորման, արհեստագործություն, վաճառականություն, երկրագործություն, հանրային կրթություն, տուրքերի բաշխման ու գանձման և այլ հարցեր (110-րդ հոդված): 113-րդ հոդվածում արձանագրված է, որ երբ հաստատուն ապացույցներ լինեն, թե կայսրության որևէ մասում տեղի է ունենում խռովություն, կայսերական կառավարությունն իրավասություն ունի ժամանակավորապես այդտեղ հայտարարելու ռազմական դրություն, որը կնշանակի երկրի օրենքների և կանոնների կիրառման ժամանակավոր դադարում¹:

Վերոթվարկյալներից բացի, սահմանադրության տարբեր բաժիններում տեղ գտած համապատասխան հոդվածներով ամրագրվում էր, որ ամենքը պարտավոր են հաճախել տարրական դպրոցներ. հիմնվում էր վերահսկիչ պալատ՝ պետական ֆինանսների վրա հսկելու համար, ըստ որում՝ պալատը պարտավոր էր յուրաքանչյուր տարվա վերջին պատգամավորների ժողովին հաշիվ ներկայացնել ֆինանսների դրություն մասին: Սահմանադրությունը կարող էր փոփոխություն ենթարկվել միայն երկու պալատների որոշմամբ ու սուլթանի հավանությունը ստանալուց հետո և այլն:

Ահա՛ հիմնական բովանդակությունն օսմանյան սահմանադրության, որը գրված լինելով 1908 թ. հուլիսին Թուրքիայում կատարված հեղափոխությունից ավելի քան երեք տասնամյակ առաջ, ներառում էր ժամանակաշրջանի եվրոպական սահմանադ-

¹ Օսմանյան սահմանադրության ամբողջական չարադրանքը տե՛ս «Արևելք», № 6847, 12 հուլիսի 1908 թ.:

րական մտքի շատ նվաճումներ: Դա մեծապես ընդօրինակված էր հատկապես բելգիական 1831 և պրուսական 1850 թվականների սահմանադրություններից:

Սակայն թուրքական սահմանադրությունը մեծ թերություններ ուներ: Վերջին հաշվով՝ դա գրված էր ըստ օսմանյան իրականությունից և հիմնական մի շարք կետերում շատ տարբերվում էր նշված սահմանադրություններից: Թեև արդուհամիդյան անձնական բռնապետությունը խորտակված էր, բայց Միդհատի սահմանադրության վերականգնմամբ ու կիրարկմամբ բռնապետությունը, ինքնակալությունն ու աստվածապետությունը (թեոկրատիան) վերջնականապես արմատախիլ չէին արվում: Սուլթանական այդ ստորոգելիները և ընդհանրապես Արդուհամիդի վեհապետական իրավունքները դեռ շարունակում էին ամբողջոված մնալ սահմանադրության մեջ: Միդհատյան սահմանադրությունը չէր հանգում ժողովրդական կամքի տիրապետության: Սահմանադրության ամենամեծ արատն այն էր, որ ընդհանուր ժողովն իր երկու պալատներով ուներ միայն խորհրդակցական (consultative) նշանակություն ու գուրկ էր ուղղակի օրենսդրական (legislative) գործառույթներից և իրավունքից:

Եղած թերություններով հանդերձ, օսմանյան սահմանադրությունը, առայժմ գոնե թղթի վրա, կայսրության բոլոր ազգերին ու դավանանքներին քաղաքացիական նույնանման իրավունքներ էր պարգևում: Հայն էլ հույս ուներ դառնալու օսմանյան բազմացեղ երկրի համաիրավագոր քաղաքացի: Հուլիսյան հեղաշրջումից հետո, գրում էր Ռուբենը, հայի «յեղափոխական լինելը, ըմբոստությունը այլևս դաւաճանություն չէր համարուի, իբր այդպիսին չէր հետապնդուի, ընդհակառակը՝ այդ դարձած էր բացառիկ արժանիք: Ան կը ստանար երթելի, ազատ աշխատանքի ազատություն երկրի մէկ ծայրէն միւսը: Ան այլևս միայն հարկատու չէր, այլ եւ քաղաքացիական ամէն իրաւունքներով օժտուած մի տարր: Ան կընար գինուոր, ոստիկան, պաշտօնեայ ըլլալ. ընտրելու եւ ընտրուելու իրաւունքը ունէր»¹:

¹ «Հայրենիք», № 8 (271), օգոստոս, 1948, էջ 67:

Այլ խոսքով՝ ակնհայտորեն նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում: Եվ եթե Թուրքիան իրապես հետևեր պետութայն այդ հիմնական օրենքին, ապա բնական վիթխարի պաշարներով օժտված, աշխարհագրական հիանալի դիրք ունեցող, հարուստ պատմական անցյալ և մշակութային քաղաքակրթական ամենատարբեր մակարդակի վրա գտնվող բազմաթիվ ժողովուրդներով բնակեցված երկիրը պատմական ամենասեղմ ժամանակահատվածում կարող էր հսկա քայլերով առաջադիմել:

**ԱՅԼԱԶԱՆ ՈՒ ՏԱՐԱՄԵՐԺ ԶԳԱՑՈՒՄՆԵՐ
ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՀԱՆԴԵՊ:
ՑՆԾՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԽՐԱՆՃԱՆՔ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ**

Երիտթուրքական հեղաշրջման նկատմամբ վերաբերմունքը տարբեր դրսևորումներ ունեցավ կայսրութայն ժողովուրդների մոտ և երկրի զանազան տարածքներում:

Հեղաշրջումն ամենից շատ ընկալելի դարձավ Կ. Պոլսի բնակչության համար: Հատկապես խանդավառված էր քաղաքի՝ երիտթուրքական գաղափարների ազդեցութայն տակ գտնվող թուրք մտավորականությունը՝ անկախ սոցիալական վիճակից և տարիքային կազմից: Սուլթանի շփոթված շրջապատը և նախկին իշխանությունների հետ սերտորեն կապակցված թուրքերը, հեղաշրջումից ահաբեկ, սպասում էին դեպքերի՝ իրենց համար աննպաստ դարգացմանը: Քաղաքական անորոշությունն ու ապագայի նկատմամբ երկյուղը նրանց հուշում էր հանդես բերել գերագույն զգուշություն, դրսևորել առաձգական կեցվածք և փորձել նորակերպ ու անմեղապարտ երևալ: Ինչ վերաբերում է մայրաքաղաքի թուրքական լյումպենացած ներքնախավերին, ապա նրանք տեղի ունեցածի նկատմամբ կատարելապես անտարբեր էին:

Սպասվածին հակառակ՝ մայրաքաղաքում հանգստությունն ու կարգապահությունը կատարյալ էին:

Հուլիսի 11 (24)-ի սելամըքը տեղի ունեցավ սովորականի նման: Սելամըք գնացող և այնտեղից վերադարձող զորքերին

մարդիկ դիմավորում էին բացականչություններով՝ ի պատիվ սուլթանի: Ոչ միայն կառավարական շենքերի, այլև թուրքական լրագրերի խմբագրատների ու տպարանների վրա բարձրացվեցին դրոշներ և սուլթան Աբդուլ Համիդի նկարները: Երեկոյան տեղի ունեցավ հրավառություն:

Հուլիսի 12-ին Կ. Պոլսի բոլոր թերթերը լայնորեն լուսաբանեցին նախորդ օրվա սելամըքը:

Հուլիսի 12 (25)-ից մայրաքաղաքում և Բոսֆորի մյուս քաղաքներում, հատկապես Կ. Պոլսի Ղալաթիա թաղամասում, արտասովոր աշխուժություն էր տիրում: Երկիրը հրճվում էր: Սկսվեցին թափոռների, ցույցերի, հանրահավաքների, հոգեհանգիստների անվերջ շարքերը: Ամենուրեք հնչում էին «վաթան», «միլլեթ», «հուրրիեթ» բառերը*: Սուլթանի անունով հղվում էին բազմաթիվ շնորհավորական հեռագրեր: Շոգենավերը, զարդարված դրոշակներով, անցուղարձ էին անում պետական օրհներգների հնչյունների ուղեկցությամբ: Ամեն տեղ ցույցերին մասնակցում էին թուրքերը՝ քրիստոնյաների հետ «եղբայրանալով»: Երիտթուրքերն անընդհատ այցելում էին Պոլսի ոչ իսլամ բոլոր համայնքները, մասնակցում հանդեսներին և նույնիսկ մտնում եկեղեցիներ ու քարոզում եղբայրական համերաշխություն: Աղմուկ հայտնվեց սրճարաններում, որտեղ առաջ նստում էին լուակաց, քանի որ երկուդալի էր խոսակցելը և մարդիկ վախենում էին մատնությունից: Ծատ սրճարանների, պանդոկների, հյուրանոցների ճակատներին երևաց «Liberté» («ազատություն») բառը: Իսկ մի թուրք վաճառականի խանութի պատին փակցված պաստառի վրա կարելի էր կարդալ «Կորչի՛ ամեն հնացածը»:

* Արաբական այդ առօրյա բառերը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած թուրքերենում քաղաքական նշանակություն էին ստացել: «Վաթան» բառը, որն արաբերենում նշանակում է ծննդավայր, ձեռք էր բերել «Հայրենիք» իմաստը. «միլլեթ» բառը, որ արաբերենում սկզբնապես նշանակում էր «կրոնական համայնք», թուրքերենում դարձել էր «ազգի» հոմանիչ: Վերջապես, երրորդ արաբերեն բառը՝ «հուրրիեթը», որն արտահայտում էր «ազատ մարդու փիճակ», ստացել էր «քաղաքական ազատության» իմաստ (տե՛ս В. А. Гурко-Крѣжисин, История революции в Турции, с. 15):

Ոստիկանությունը չէր միջամտում որևէ ձեռնարկի, բայց ամեն տեղ պահպանվում էր կարգը:

Մամուլում հայտնվում էին թուրքերի գրած բազմաթիվ հոդվածներ ու բանաստեղծություններ, որոնց հեղինակները դրախտ էին կանխատեսում կայսրությունից բոլոր ժողովուրդների համար:

Իր մի բանաստեղծության մեջ, հայտնի բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինը գրում էր.

**Այսուհետ ազատ է ամեն օսմանցի,
Այսուհետ նա է տերը իր օջախի,
Ազատ է դավանանքը բոլորի,
Այլևս հարկ չկա ատելություն ու պատերազմի:
Ետայսու չիք կեղեքում ու չարություն
Չեն լինելու տերեր և ստրուկներ,
Թույլեր ու աղքատներ¹:**

Տեղի ունեցող քաղաքական ցույցերի, հանրահավաքների ու ժողովների ամենաբնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ գանգավաճաբար բոլորը «եղբայրանում» էին. թուրքերը՝ ոչ թուրքերի, մուսուլմանները՝ ոչ մուսուլմանների հետ: Ազատություն այդ օրը՝ հուլիսի 12-ը չթունավորվեց ոչ մի արտակարգ միջադեպով: Թուրքերի կրքերը գյավուրների դեմ գրգռելու որևէ փորձ չեղավ: Հատկապես արաբներին և հայերին հայտարարելով եղբայրներ՝ երիտթուրքերը հույս ունեին, որ այդ ժողովուրդները կբավարարվեն հոչակված «սահմանադրական» կարգերով և կղաղարեցնեն պայքարը օսմանյան պետությունից:

Տարբեր կրոնների ու ցեղերի պատկանող օսմանյան հավատարիմ հպատակների մի բյուրավոր բազմություն, բաղկացած զանազան խմբերից և դրոշակներ բարձրացրած, հուլիսի 13-ին Պոլսի կենտրոնից անցավ Ղալաթիայի կողմը՝ «կեցցե՛»-ների

¹ Л. О. Алькаев, Очерки по истории Турецкой литературы, изд. АН СССР, Москва, 1959, с. 20.

խլացուցիչ աղաղակներով և որոտընդոստ ծափերով: Պահականոցների և, մանավանդ, Բերայի ու Բեչիկթաշի ոստիկանությունների պաշտոնատների առջև կանգ առնելով՝ հազարավոր ամբոխը ջերմագին աղոթքներ էր հղում սուլթան Աբդուլ Համիդին: Որպես նույն ու միասնական հայրենիքի զավակներ, ցուցարարներն աննկարագրելի, նմանը չտեսնված ցնծություն մեջ էին: Շատերը հուզումնալից արտասվում էին, գրկախառնվում: Ամենուրեք լսվում էին սուլթանին ուղղված բացականչություններ՝ «Փաղիչահըմ չոք յաչա»¹:

Ամբոխի մեջ կային նաև շատ թուրք կանայք, որոնց մեծ մասը փողոց էր դուրս եկել բաց երեսով:

4. Պոլսի՝ ուրախությունից խենթացած ժողովուրդը, անընդունակ ըմբռնելու իրերի դրությունը, անխտիր ձայնակցում էր երիտթուրքերի ձեռնարկած բոլոր երևույթներին: Ոչ մի քննական վերաբերմունք կատարվող դեպքերի նկատմամբ: Խուռներամ ամբոխների աշխույժ, սրտալի քրքիջներն ու ոգևորիչ բացականչությունները հիշեցնում էին եվրոպական մայրաքաղաքների առույգ ու եռուն կյանքը:

Մայրաքաղաքում և Բոսֆորի մերձակա բոլոր քաղաքներում հատկապես աշխույժ էին հույները: Նրանք ցույց էին անում թուրքական դրոշներով, օդը թնդացնում կեցցեներով՝ ի պատիվ սուլթանի, որ ազատություն է շնորհել ժողովրդին: Սրճարաններում արտասանվում էին թուրքերեն և հունարեն ճառեր: Մի երեկո էլ հույն ցուցարարները ջահերով երթ կազմակերպեցին մայրաքաղաքի փողոցներով:

Ցնծություն էր ողջ Բուլղարիայում ու Մակեդոնիայում², Օսմանյան կայսրության շատ նահանգներում և հատկապես քաղաքներում: Տները, խանութները, հյուրանոցները զարդարված էին գույնզգույն պաստառներով՝ «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» մակագրություններով: Անվերջ ծափահարություններ և խանդավառ ցույցեր: Ցուցարարներն

¹ Տե՛ս «Արեւելք», № 6848, 14 հուլիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «История македонского народа», изд. «Посветно дело», Скопье (Югославия), 1975, с. 209.

ամենուրեք փողոց էին դուրս գալիս սուլթանի պատկերներով և նշանախոսքերով: Ճառեր ու ճառեր: Հոետորներն արտահայտում էին իրենց ուրախությունը կատարվածի առթիվ, պատիվ էին մատուցում Հերոս երիտթուրքերին, գովեստի խոսքեր հղում նրանց հասցեին և ամբոխին խանդավառում Օսմանյան կայսրության պայծառ ապագայի հեռանկարով¹:

Կյանքի անսպասելի ու անակնկալ փոփոխությունը, բռնության ծանր ու հեղձուցիչ մթնոլորտի հանկարծակի մաքրությունը բոլորի սիրտը լցրել էր աննկարագրելի ուրախությամբ: Արցունքի, սգի, վհատության մեջ տվալստող ժողովուրդը վերակենդանացել էր ազատության խոստումներով: Ալեզարդ ծերունիներն իսկ խանդավառությունից ինքնամոռացության մեջ էին: Երիտասարդներն իրենց կրճքներին կրում էին կարմիր ու սպիտակ ժապավեններ՝ ազատության նշանակը:

Այսպիսով, կայսրության այլազգի ժողովուրդների թուրք բռնադատիչների պարագլուխը՝ արյունարբու սուլթանը, «կերպարանափոխվել էր» և «ղարձել» սահմանադրական բարեկիրթ թագավոր:

Իսկ թուրքահայությունը՝ Օսմանյան կայսրության ամենահարստահարված ու ամենավտանգված ժողովուրդը:

Հայերի ուրախությունն անսահման էր: Նրանք հավատում էին իրենց լավ ապագային. չէ՞ որ մայր-տանջանքի ծովից է ելնում վերածնությունը:

Երիտթուրքերն առանձնապես սիրալիր էին հայերի նկատմամբ, և չէին քաշվում բացահայտորեն հայտարարություններ անել, թե հայերի ջանքերով են թուրք ժողովրդի մտքերը բացվել դեպի ազատություն: Շատ թուրքեր հայերի հետ ունեցած զրույցների ժամանակ ընդունում էին հայության հանդեպ իշխանությունների և անձամբ իրենց «թույլ տված սխալները»²:

Եթե թերթելու լինենք Կ. Պոլսի այն օրերի հայկական լրագրերը, ապա կտեսնենք, որ մայրաքաղաքի ողջ հայությունը, հայ

¹ Г. З. Алиев, Турция в период правления младотурок, изд. "Наука", Москва, 1972, с. 58.

² Տե՛ս «Զանգակ», № 19, 27 հուլիսի 1908 թ.:

էֆենդիներից ու հայ մտավորականներից սկսած մինչև մշեցի համալսարանը, մի քանի շաբաթ շարունակ զբաղված են եղել տոնախմբություններով ու խրախճանքներով և մանավանդ հանրահավաքներով ու ճառախոսություններով: Պոլսահայ բազմությունները Մկրտիչ Պեչիկթաշյանի գողտրիկ բանաստեղծությունը հարմարեցնելով օրվա տրամադրություններին՝ փողոցներով չքերթ կատարելիս երգում էին.

**Եղբայր եմք մեք,
Պուկար, թիւրք, հայ, հրեայ, յոյն,
Նո՛յն երկինքին ներքեւ՝ շընչենք օդը նո՛յն,
Նո՛յն մահիկը կը ծածանի մեր վերեւ,
Նո՛յն աստղիկը կ'ողջունէ մեզ, նո՛յն արեւ,
Եղբայր եմք մեք:**

Հեղաշրջման հաջորդ օրը «Սահմանադրական օրենք» խորագրով առաջնորդողում «Արեւելք» օրաթերթը հայությունը շնորհավորելով, որ սուլթանը ժողովրդին՝ «իսլամ, քրիստոնեայ եւ հրեայ, ամէնքին ալ», շնորհել է սահմանադրություն, գրում էր.

«Բարձրեալն Աստուած երկար ու բարեբաստիկ կեանք շնորհէ մեր սիրելի ու ողորմած մեծանուն Վեհապետին եւ յաւէտ անասան պահէ Օսմ. փառապանծ Գահուն վրայ:

Այլեւս բախտաւոր պիտի ապրինք. մեր կեանքը պիտի անցընենք երջանկութեամբ, ազատութեամբ, արդարութեամբ եւ հաւասարութեամբ»¹: Ապա թերթը շարունակում էր. «Օ՛հ, այսքան ժամանակէ ի վեր սպասուած նուիրական օրուան ոգևորիչ, վսեմ եւ անմոռանալի առաւօտը: Օ՛հ, մեր երկրին ազատութիւն, արդարութիւն, եղբայրութիւն, կեանք եւ երջանկութիւն շնորհող նուիրական օրուան աննման յառաջաբանը: Օ՛հ, խալիֆայութեան առաջին աւետիսը, որով ամէնքս ալ Աստուծոյ առջեւ կ'երկրպագենք, ուրախութենէ կ'արտասուենք, մեր ծերերը, երի-

¹ «Արեւելք», № 6847, 12 հուլիսի 1908 թ.:

տասարդները, կինները, տղաքը անիմանալի ուրախութեան մը, չտեսնուած երախտապարտութեան մը կ'ենթարկուին»¹:

Հուլիսի 13-ին, ավելի քան 10 հազար ցուցարարներից բաղկացած մի հսկա բազմություն օսմանյան դրոշներ պարզած գնաց դեպի հայոց ազգային պատրիարքարան: Բազմությունը հիմնականում բաղկացած էր հայերից և հույներից, բայց կային նաև մեծ թվով հրեաներ և իսլամներ: Ցնծազին ազադակներով բոլորը «կեցցե»-ներ էին գոչում: Տների պատուհաններից հազարավոր գլուխներ ձայնակցում էին ցուցարարների շարքերին և ծաղիկներ նետում ժողովրդի վրա: Պատրիարքարանի չորս կողմը լցված էր հայերի ստվար բազմությամբ: Ցուցարարները ցանկանում էին լսել հայոց պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանյանի խոսքը, բայց նա չէր եկել պատրիարքարան, ուստի նրա փոխարեն ցուցարարների առջև հանդես եկավ Երուսաղեմի պատրիարքի Կ. Պոլսի փոխանորդ Եղիշե ծ. վրդ. Չիլինգիրյանը, ասելով.

«Մեր սիրելի հայ եւ յոյն հայրենակիցներ, յարգելի Ս. Պատրիարք,

Ահա՛ կը տեսնէք, կ'իմանաք, գիտէք, թէ բոլոր օսմանցիները երեք օրէ ի վեր ազատութեան, այսինքն՝ կեանքին ամէնէն մեծ երջանկութեանը, Վեհապետին ամէնէն բարձր շնորհին արժանացան: Երեք օրէ ի վեր օսմանցիները իրենց սրտին խորերէն բղխած ուրախութիւնը եւ անսահման ցնծութիւնը կը յայտնեն պոռալով եւ ողջագուրուելով: Իսլամ, քրիստոնեայ, հրեայ ամեն ոք քաղցր երջանկութեան մը մէջ գիրար կը շնորհաւորեն: Օսմանցիները իրարմէ անջատող ամէն բան սուտ է, կեղծ է: Ազգը մէկ է, մէկ մարմին է. հավատք ու կրօնք իւրաքանչիւր անհատի վերաբերեալ բան մըն է: Բուն իսկ զմեզ մէկ կէտի վրայ միացնող նուիրական մեծ կապ մը կայ՝ այն է Օսմանցիութիւնը: Մեր արժանացած յարգելի նոր օրէնքին շնորհիւ օսմանցիներուն հաւասարութիւնը եւ ազատութիւնը ապահովուած է: Ասկէ վերջը իւրաքանչիւր օսմանցի հոգիովը, գլուխովը իր ազգին ծառայութիւն մատուցանելու պիտի աշխատի. ազգին ամենափոքր մէկ

¹ «Արեւիկե», № 6847, 12 Հուլիսի 1908 թ.:

շահուն վնասող ամէն բան, ամէն իրողութիւն, իւրաքանչիւր օսմանցի իր սրտին մխուած դաշոյնի հարուած մը պիտի նկատէ: Իւրաքանչիւր օսմանցի երկրին հողը, ազգին դրօշը միեւնոյն յարգանքով պիտի համբուրէ. մէկին նուիրական կուրծքին պիտի փարի եւ միւսին քղանցքները պիտի համբուրէ: Արդէն երկու օրէ ի վեր ատոր փայլուն ապացոյցները կը տեսնենք»:

Ապա Եղիշե ծ. վրդ. Ջիլինգիրյանը, դիմելով բացակա պատրիարքին, ասում է.

«Ս. Պատրիարք, դուք մեր հայրենակիցներէն մէկ մասին հոգեւոր պետն էք եւ միանգամայն այս հայրենիքին յարգելի մէկ զաւակը: Այդ հանգամանքով ձեր ամէնէն նուիրական պարտականութիւնն է բոլոր մեր հայրենակիցները հրաւիրել միշտ հաւատարիմ եւ ուղղամիտ ըլլալ. նաեւ մինչեւ իրենց մահը սրտանց սիրել այս հայրենիքը որ ամէնուն օրրանը ու տունն է: Զեզի օսմանեան ազգին անունով կը հրաւիրենք երդում ընել որ այս պարտականութիւնը կատարեալ խղճատուութեամբ ու անկեղծութեամբ կատարելու ամէն ատեն պիտի աշխատիք: Կեցցե՛ն յոյները, հայերը, հրեաները: Կեցցէ՛ օսմանցիութիւնը. կեցցէ՛ մեր Մեծ Վեհապետը»¹:

Հազարավոր բերաններ, ընդհատելով վարդապետի ելույթը, «կեցցե՛»-ներով թնդացնում էին օղը:

Հաջորդ օրը պոլսահայ բոլոր թերթերը տպագրեցին բազմաթիւ հողվածներ, որոնցում մեծ ոգևորութեամբ նկարագրում էին ցույցի ընթացքը: Ինչպես միշտ, իշխանութիւնների գովքով աչքի էր ընկնում «Արեւելքը», որը, միայն այդ օրվա համարում, տպագրել էր հողվածներ ու նյութեր՝ «Հայրենասիրական մեծ ցույցեր», «Ազատութեան աղաղակը», «Հայոց հսկայ թափօրը կայսերական պալատին առջև», «Հայ ազգին երախտագիտական ուղերձը» և այլ վերնագրերով:

Հետագա օրերին նույնպես բազմաթիւ հանրահավաքներ ու ցույցեր եղան մայրաքաղաքի հայկական եկեղեցիներում, Բալբլրի ազգային գերեզմանատանը²:

¹ «Արեւելք», № 6848, 14 Հուլիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 6858, 26 Հուլիսի 1908 թ.:

Բայց ամենաբազմամարդը և փառաշուքը հուլիսի 27-ին Կ. Պոլսի հայոց ամենամեծ գերեզմանատանը՝ Շիրչիում տեղի ունեցած հոգեհանգիստ-հանրահավաքն էր:

Այդ օրը երեկոյան ժամը 6-ին Շիրչիում հավաքվել էր առնըվազն 30 հազար մարդ՝ մայրաքաղաքում 1896-ին տեղի ունեցած կոտորածի զոհերի հոգեհանգիստը կատարելու համար:

1896 թ. օգոստոսին Օսմանյան բանկի Կ. Պոլսի կենտրոնական շենքի գրավումից հետո, երբ հայ զինյալներն անվտանգ հեռացել էին մայրաքաղաքից, սուլթանն իր կատաղուծյունը թափել էր հասարակ ժողովրդի, մանավանդ զավառից եկած հայերի վրա: Դեպքից հետո, կառավարութայն նախապատրաստած զինված ամբոխը՝ երեք օր և երեք գիշեր շարունակ անխնա կոտորել էր անմեղ ու անպաշտպան հայերին: Կոտորածին զոհ էր գնացել 10 հազար մարդ¹: Ոստիկանությունը հայերին մահվան սպառնալիքով ստիպել էր Շիրչիի գերեզմանատան պարսպի երկայնքով ընդարձակ փոսեր փորել, ուր սայլերով բերած մեռելներին ու վիրավորներին խառնիխուռն թափել էին, ապա ուրիշ սայլերով բերած կրի պարկերը դատարկել դժբախտների վրա՝ դիակների քայքայումն արագացնելու համար: Զոհվածներին ու վիրավորներին մի մասին մարդասպանները և ոստիկանները չպրտել էին գերեզմանատանը գտնվող ջրհորը²:

Եվ ահա՛, Շիրչիի գերեզմանատանը, փոսերի ու ջրհորի վրա, 12 տարի անց, 1908 թ. հուլիսի 27-ին, հավաքված տասնյակ հազարավոր հայեր կատարում էին անմեղ զոհերի հոգեհանգիստը: Ներկա էին նաև բազմաթիվ թուրքեր, եկել էին, մասնավորապես, թուրքաց բարձրագույն զինվորական վարժարանի ունկնդիրները՝ իրենց սպա դասախոսների գլխավորութայամբ³:

Հոգեհանգստից հետո սկսվեց հանրահավաք: Սարուխանի (Առաքել Սարուխանյան) ստորագրութայամբ «Մշակում» տպա-

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմութուն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981, էջ 272:

² Տե՛ս «Մշակ», № 188, 28 օգոստոսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս Ա. Փ. Միլլեր, Пятидесятилетие младотурецкой революции, изд. "Знание", Москва, 1958, с. 37-38, նաև՝ «Զանգակ», № 27, 7 օգոստոսի 1908 թ.:

գրված հողվածում մանրամասն նկարագրված է միջոցառման ընթացքը: Զրհորի մոտ ճառով առաջինը հանդես էր եկել զինվորական վարժարանի թուրք ուսանողներից մեկը, որին հաջորդել էր նույն հաստատության մի սպա, ապա՝ քաղաքացիական հագուստով մի արաբ երիտասարդ: Հողվածագիրը նշում էր.

«Ճառերը զգայուն էին. ներկաների մէջ լացի ու հեկեկանքի ձայներ էին լսում: Բոլորն էլ ամենախիստ շեշտերով յարձակում էին այն բռնակալական ռեժիմի վրայ, որը կատարել էր այդ գազանութիւնները: Սպաներից մէկը, ձեռքը տանելով կողքից կախած թրին, ասում էր. «Երգում եմ այս թուրը այսուհետեւ գործածել միայն բռնութեան եւ անարդարութեան դէմ՝ ի պաշտպանութիւն մեր հայրենակիցների՝ առանց կրօնի ու ցեղի խտրութեան»»¹:

Ելույթները հաջորդում էին մեկը մյուսին, և ժողովուրդն անընդհատ ծափահարում էր, լավում էին «Կեցցե՛ն ազատութիւնը», «Կեցցե՛ն հավասարութիւնը», «Կեցցե՛ն բանակը» կանչերը: Հայ երիտասարդների ձեռքերին ծածանվում էին օսմանյան դրոշներ: Ոգևորութիւնն անսահման էր: Գերեզմանատան մուտքի մոտ գտնվող շենքն ամբողջովին լցվել էր թուրք սպաներով, որոնք պատշգամբներից ողջույններ էին ուղարկում ժողովրդին²:

Այդ օրը բոլոր զինվորական դպրոցներն ու զորանոցները բաց էին ժողովրդի առջև, զինվորները և սպաները բոլորին ընդունում էին սիրով:

Շիշլիի գերեզմանատանը տեղի ունեցած միջոցառումից հետո հայ նահատակների հիշատակին վայելուչ հուշարձան կանգնեցնելու համար Կ. Պոլսում լայն հանգանակութիւն սկսվեց³:

Երկու օր հետո հայերը մայրաքաղաքում անցկացրին մի ուրիշ հանդես, որի նպատակն էր օսմանյան սահմանադրութեան վերահաստատման առթիւ ամբողջ հայ ազգի կողմից սուլթանին սրտագին շնորհակալութիւններ և մաղթանքներ հղել:

¹ «Մշակ», № 188, 28 օգոստոսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Զանգակ», № 29, 9 օգոստոսի 1908 թ.:

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 57, ց. 2, մաս 1, գ.

Գում-Գափուի պատրիարքանիստ ս. Աստվածածին ընդարձակ մայր եկեղեցում և նրա շրջակայքում հայերի և այլազգիների ծովածավալ բազմություն էր հավաքվել: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական տեղապահ Եղիշե եպս. Դուրյանը, որը փոխարինել էր պատրիարքությունից հեռացված Մաղաբիա արք. Օրմանյանին, հավաքը բացեց հետևյալ խոսքերով.

«Վեհ. սուլթանը ազատություն, եղբայրություն եւ հաւասարություն շնորհեց իր հպատակներին: Պէտք է շնորհակալ ըլլանք եւ օրհնենք զինքը ... Հայ ժողովուրդը, որ դարեր ի վեր պահած է օսմանեան պետութեան հանդէպ ունեցած իր անխախտ հաւատարմութիւնը, այս փառաւոր առթիւ իր ճակատը կը խոնարհեցնէ անոր փառաշուք գահին առաջ»¹:

Պատրիարքական տեղապահի այդ խոսքերն ընդհատվում էին «Կեցցե՛ սուլթանը», «Կեցցե՛ ազատությունը», «Կեցցե՛ սահմանադրությունը», «Կեցցե՛ Դուրյան սրբազանը», «Անկցի՛ Օրմանյան» բացականչություններով:

Դուրյան սրբազանից հետո ամբիոն է բարձրանում հեծելազորաց տեղակալ Կազրի բեյը, որը խոսքը ժողովրդին ուղղելով, ասում է.

«Պէտք է մոռանանք անցեալի տխուր յիշատակները եւ, ամէնքս եղբայրացած, ջանանք առաջ տանել երկրի բարգաւաճման գործը: Մենք բոլորս հայրենակից եղբայրներ ենք եւ պէտք է ձեռք-ձեռքի աշխատենք մեր ընդհանուր հայրենիքի համար: Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատման գործում մեծ բաժին ունեն մեր հայ եղբայրները, որոնք շատ արիւն թափեցին, շատ նահատակներ տուեցին: Բայց սրանից յետոյ բովանդակ Թուրքիայում անդորրություն ու արդարություն պիտի տիրի: Ուրեմն, կեցցե՛ Վեհ. սուլթանը, կեցցե՛ սահմանադրությունը, կեցցե՛ հայությունը, կեցցե՛ հաւասարությունը»²:

Եղան բազմաթիվ ուրիշ ճառախոսանքներ, որոնք ժողովրդին հորդորում էին իրար հետ ապրել սիրով ու եղբայրությամբ,

¹ «Մշակ», № 165, 31 հուլիսի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

երախտագիտությամբ հիշատակեցին ազատության համար պայքարած հայ գործիչների խնկելի անունները, դրվատեցին նրանց ազգասիրական եռանդն ու գործունեությունը¹:

Շիշլիի գերեզմանատանը կազմակերպված միջոցառման առիթով անդրադառնալով թուրք-հայկական փոխհարաբերությունների վերջին տասնամյակների պատմությանը, Պոլսում հրատարակվող «Le Matin» («Մաթեն») թուրքական ֆրանսերեն թերթը գրում էր.

«էսպէս հակառակութիւն չկար մեր եւ հայերին միջեւ, որոնք բռնակալութեան կողմից ենթարկուեցին տառապանքների: Միայն թէ նախկին ռեժիմի սիւները հայոց նպատակը եւ ուղղութիւնը սխալ էին ներկայացնում իսլամ ժողովրդին, գործն այնպէս պատկերելով, թէ հայերը թագաւորութիւն են ուզում եւ այլն: Հայ յեղափոխութեան ամենազժնդակ պահերին իսկ ոչ մի հայ Պոլսում ժողովրդի դէմ յարձակում չի գործել»²:

Ապա, արժևորելով ազատության գոհասեղանին հայերի բերած տուրքը, «Մաթենը» նշում էր.

«Մեր կարծիքով՝ հայերն ազատութեան ռահվիրաներ են, որոնք իրենց կեանքը գոհեցին ազգի իրաւունքների համար: Նրանք իրենց օգուտը մեր վնասի մէջ չփնտրեցին: Բռնակալների կուսակիցների դէմ ապստամբեցին, բայց ժողովրդի դէմ յարձակում չգործեցին բնաւ: Նրանք ընդվզեցին միայն այն կառավարութեան դէմ, որի բռնակալ ռեժիմի տակ թուրքերը, հայերը եւ յոյները միաժամանակ եւ նոյն չափով տառապեցին: Ազատութիւն ձեռք բերելու, ազգի իրաւունքները պահպանելու համար իրենց կեանքը գոհած, մեր այժմեան ազատութիւնն ու երջանկութիւնը հողի տակից գոհունակութեամբ դիտող մեր սիրելի հայ հայրենակիցների հոգու հանգստութեան համար օսմանցիութեան անունով աղօթելը մեր սրբազան պարտքն է: Հայերն էլ, իրենց հերթին, թուրք նահատակների համար են աղօթում»³:

1896 թ. հայտնի եղեռնագործության համար թողություն

¹ Տե՛ս «Աւետարներ», № 31, 1 օգոստոսի 1908 թ.:

² «Մշակ», № 197, 7 սեպտեմբերի 1908 թ.:

³ Նույն տեղում:

խնդրելով՝ թերթն այնուհետև շարունակում էր.

«Այո՛, «Հայոց դէպք» ասած այն խիստ ցաւալի ջարդից յետոյ, երբ Հայ նահատակների նուիրական մարմինները, բարձած սայլերին, լցուեցին փոսերի մէջ, մեր սիրտը պատառ-պատառ եղաւ, մեր աչքերը արցունքներից այրուեցին: Լացել ուզեցինք, բայց չկարողացանք, եւ մեր սիրտն ու հոգին թունաւորուելով, կեանքից զզուանք զգացինք: Հայերը ուզում էին սահմանադրութիւն, ուզում էին իրենց իրաւունքները պահպանել, ազատուել գերութիւնից: Մի՞թէ այդ ամէնը մենք չենք ուզում: Հետեւապէս, Հայերն այսօր օսմանցիների եղբայրներն են: Հայ, թուրք, յոյն, հրեայ՝ ամէնքն էլ մէկ Հայրենիքի զաւակներ են: Նախապատուութեան Հարց չկայ: Միայն կրօններն են տարբեր: Ամէն ոք իր կրօնին է ծառայում եւ գնում է իր աղօթավայրը: Բայց աշխարհիկ գործերի համար մենք՝ օսմանցիներս, եղբայրներ ենք, առանց կրօնի խտրութեան՝ հայրենիքի միասիրտ, միահոգի պաշտպաններ ենք»¹:

1896 թ. օգոստոսին զոհված անմեղ Հայերի հիշատակը Շիշլիի գերեզմանատանը թուրքերի զանգվածային մասնակցութեամբ նշելուց հետո, Կ. Պոլսի Հայոց ղեկավարութիւնն անհրաժեշտ համարեց կազմակերպել նաև լայնամասշտաբ մի ուրիշ հանդես՝ այս անգամ նվիրված ազատութեան ճանապարհին զոհված թուրք հայրենասերների հիշատակին: Միջոցառման նախաձեռնութիւնն ու անցկացումը ստանձնեց Հայերի հենց նոր ստեղծած «Օսմանյան սահմանադրական ակումբը»²:

Հուլիսի 31-ի առավոտյան Բերայի Հայոց ս. Երրորդութիւն եկեղեցում ասեղ զցելու տեղ չկար: Ահա՛ այսպես էր տեսարանը ներկայացնում «Աւետարեբը». «Սորանին առջեւ շարուած են բարձրաստիճան հայ եկեղեցականներ՝ զգեստաւորուած եւ չողջողուն գաւազաններ ի ձեռին: Դասն ալ լեցուած է եկեղեցականներով եւ բազմաթիւ դպիրներով: Եկեղեցին խոնուած է 2,000 հոգիներով, որոնց մէջ կան Օսմ. Պետութեան առեւտրական, քաղաքային ու զինուորական կեանքին մէջ կարեւորութիւն

¹ «Մշակ», № 197, 7 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 189, 29 օգոստոսի 1908 թ.:

ունեցող ամէն պաշտօնատան ներկայացուցիչներ: Ներկայ է Ն. Կ. Վեհափառութեան ներկայացուցիչը, նմանապէս Շէյխ իւլ Իսլամի ներկայացուցիչը: Ներկայ է Թուրք սպաներու փայլուն խումբ մը եւ անոր հետ ստուար խումբ մը քաղաքային զգեստով Թուրքերու եւ հայերու, որոնց անունները ծանօթ են պետութեան ամէն անկիւնը: Հոն է սիրեցեալ եւ վատահելի վարիչ Տր. Րիզա (Թեւֆիք:- Հ. Ս.) պէյ»¹, որը մտնելով եկեղեցի, մոտեցավ ու համբուրեց եպիսկոպոսների եւ վարդապետների ձեռքերը ու ողջագուրվեց նրանց հետ²: «Հոն է Նազըմ փաշա, որ իր երկրին պատիւը իր կեանքէն թանկագին դաւանեցաւ»³: Եկել էին նաև մոտ 500 ուրիշ Թուրքեր: Ներկա էին մայրաքաղաքի և օտար թերթերի բազմաթիւ թղթակիցներ⁴:

Եկեղեցի եկած Թուրքերը, մինչև հոգեհանգստի սկսելը, աշխույժ գրույցի էին բռնվել հայ ծանոթների ու անծանոթների հետ:

Ժամը 10-ին եկեղեցում սկսվեցին աղոթքները, որից հետո պատրիարքական տեղապահ Եղիշե եպս. Դուրյանը մի զգայացունց ճառ ասաց: Թուրք ներկաներն անընդհատ ծափահարում էին՝ լսելով սրբազանի՝ Թուրքերենի թարգմանվող ելույթը: Իսկ երբ թարգմանիչը կարդաց Դուրյանի ճառի այն մասը, որտեղ ասվում էր, թե ազատության համար մարտնչող հայ և Թուրք նահատակների՝ միմյանց խառնված արյունը հավերժ իրար են կապել երկու ժողովուրդների ճակատագիրը, ամբողջ եկեղեցին թնդաց ուրախության գոչյուններից⁵: «Պատկերը տեսնելու բարեբախտութիւնն ունեցող ոչ ոք պիտի մոռնայ մինչեւ իր մահուան օրը, - գրում էր «Աւետարեբը»: - Կարծր է հարկաւ այն սիրտը որ չհալիր, չազնուանար ու չսրբուիր եղբայրական սիրոյ այս բոցավառ հրով»⁶:

¹ Տե՛ս «Աւետարեբը», № 34, 22 օգոստոսի 1908 թ., էջ 601:

² Տե՛ս «Մշակ», № 189, 29 օգոստոսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս «Աւետարեբը», № 34, 22 օգոստոսի 1908 թ., էջ 601:

⁴ Տե՛ս «Մշակ», № 189, 29 օգոստոսի 1908 թ.:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս «Աւետարեբը», № 34, 22 օգոստոսի 1908 թ., էջ 601:

Եկեղեցական արարողությունը վերջանալուց հետո նրա մասնակիցները Բերայի մեծ պողոտայով դիմեցին Թաքսիմի ընդարձակ պարտեզը: Առջևից գնում էր զինվորների մի խումբ, որին հետևում էին զինվորական նվազախումբն ու հայոց Կեղրոնական վարժարանի երգչախումբը: Այնուհետև, շարքեր կազմած, գալիս էին եկեղեցական դասը, հոգեհանգստի թուրք և հայ մասնակիցները, վերջում՝ հավատացյալ ժողովուրդը: Ճանապարհին թափորին անընդհատ միանում էին հազարավոր մարդիկ: Այդ անհամար բազմությունը, ավելի քան 50.000 մարդ¹, լցրել էր Ղալաթա-սերայից մինչև Թաքսիմի պարտեզն ընկած ողջ տարածությունը: Ճանապարհի երկու կողմերում հայ վաճառականների բոլոր խանութները փակ էին՝ ի հարգանս թուրք նահատակների, բոլոր շինությունները զարդարված էին օսմանյան դրոշներով և եղբայրության կոչող հայերեն ու թուրքերեն նշանախոսքերով:

Երբ երթաշարքերը հասան Գաբրիել էֆենդի Նորատունկյանի տան առջև, կանգ առան: Նախարարների խորհրդի նոր նշանակված անդամը դուրս եկավ պատշգամբ և անընդհատ ողջույններով պատասխանում էր ժողովրդի՝ «Կեցցե՛ Նորատունկյանը» աղաղակներին:

Թաքսիմի մեծ պարտեզում արդեն սպասում էր նախապես հավաքված մի հսկա բազմություն, որին միացան հոգեհանգստի մասնակից նույնքան հսկա շարքերը: Պարտեզը չէր տեղավորում տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Այստեղ էր եկել նաև նշանավոր Ֆուադ փաշան, որին սուլթան Աբդուլ Համիդն աքսորել էր Դամասկոս և միայն հուլիսի 30-ին էր վերադարձել աքսորավայրից: Ներկա էր նաև Թուրքիայում պարսից դեսպան Միրզա Ռեզա խանը իր թարգման Հովհաննես խան Մասեհյանի հետ: «Բոլոր պաշտօնեայ թուրքերը եւ Կ. Պոլսի բովանդակ հայութիւնը, - գրում էր ականատեսը, - խոնուեր էին իրար, իրողութիւն մը, որ առանց բացառութեան, բոլորի համար երազ մըն էր եւ, որ կարելոր է, երկու կողմերն ալ կատարեալ անկեղծ էին»²:

¹ Տե՛ս «Աւետարեք», № 34, 22 օգոստոսի 1908 թ., էջ 601:

² «Մշակ», № 188, 28 օգոստոսի 1908 թ.:

Հայերը, ի հիշատակ զոհված թուրք հայրենասերների, բերել էին բազմաթիվ պսակներ՝ տարբեր մակագրություններով: ՀՅ դաշնակցությունից ներկայացուցիչների բերած կարմիր ժապավեններով պսակի վրա հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն գրված էր. «Քաջարի թուրք հեղափոխական ընկերներին»:

Առաջին ճառը թուրքերեն արտասանեց աքսորից նոր վերադարձած **Գրիգոր Զոհրապը**՝ «Օսմանյան սահմանադրական ակումբի» կողմից: Սկզբից մինչև վերջ նա խոսում էր օսմանյան հայրենասիրությունից ոգով: Ազատության զոհերին նա կոչեց ժողովուրդների եղբայրության գաղափարով դաստիարակված հերոսներ, որոնց կյանքը վառվեց արդուլհամիդյան բռնապետության դեմ «երեսնամեայ պատերազմի մէջ»: Ճառը նախօրոք տպագրվել էր և պարտեզի մուտքի մոտ վաճառվում էր թուրք երիտասարդներին՝ ի նպաստ Նիազի և էնվեր բեյերի անվան երկու զրահանավերի կառուցման նպատակով հանգանակության: Ի հավելումն նախապես տպագրված շարադրանքի, **Զոհրապը** կոչ էր անում միանալ բանակում և ժողովրդի մեջ սկսված զրամահավաքին, որի նպատակն էր 20.000 ոսկի արժողությամբ գոհարագարդ մի սուր նվիրել Նիազի բեյին և 18.000 ոսկու արժողությամբ ականակուռ սուր՝ էնվեր բեյին¹: Այնուհետև հերթականությունը հանդես եկան Նիազի բեյի եղբայր **Օսման** բեյը, բազմահմուտ և նշանավոր հրապարակագիր **Ահմեդ Շուայիբ** բեյը, պրոֆ. **Հակոբոս Հ. Զեջիդյանը**, **Սուլեյման** բեյը (որ ելույթի ժամանակ ջանում էր զսպել արցունքները, երբ «կը խօսէր իր հայ եղբայրներուն տառապանքներուն մասին»), հազարապետ **Հակկը** բեյը (որն ասաց, թէ «զոհողությունն է հայրենասիրության միակ ապացույցը: Ով սիրեցեալ հայ բարեկամնե՛ր, թող այս խօսքերը խոր տպաւորուին ձեր մէջ եւ զանոնք կարդացող իւրաքանչիւր անհատի օգնեն աւելի ճշմարիտ եւ աւելի լաւ հայրենասէր մը ըլլալ»), Մխիթարյան միաբանության անդամ հայր **Գաբրիել (Բյուզանդ) Մենեվիչյանը** (որ ջատագովեց հայերի զինվորագրությունը ի պաշտպանություն իրենց «օսմանյան

¹ Տե՛ս «Աւետարեք», № 34, 22 օգոստոսի 1908 թ., էջ 601:

Հայրենիքին»), քաջածանոթ Հրապարակագիր և գրող տիկին **Զապել Ասատուր-Միպիլը** (որը խոսեց կանանց համար սահմանադրություն անգնահատելի դերի մասին, այն մասին, որ նրանք բոլորը, թուրք թե հայ, հույն թե ասորի, ողբում են ազատության զոհերի համար), **Վահան վրդ. Հակոբյանը**, որը մի պերճ կոչ հղեց բոլոր ներկաներին՝ հավերժ նվիրական պահել այդ անսոսանալի օրվա հիշատակը:

Վերջում հանդես եկած **Եղիշե Դուրյան** սրբազանը հետևյալ զգայացունց խոսքերով ազդարարեց միջոցառման ավարտը. «Ցորչափ արեւները ծագին ու խոնարհին Օսմ. Պետութեան ընդարձակ տարածութեան վրայ, թող չմոռցուի թէ այս երկրի ազատութեան մարտիրոսներուն մեծ բազմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն մեր ազնիւ իսլամ եղբայրները: Մեռան անոնք հայրենիքի համար, մեռան ազատութեան համար, մեռան ձեզի համար: Պատուեցէ՛ք անոնց յիշատակները, անոնց օրինակին հետեւեցէ՛ք, եւ եղբայրութեան այս անգին պարգեւին համար փառք տուէ՛ք Աստուծոյ՝¹:

Ինչպես այն ժամանակ վկայում էին ականատեսները, Կ. Պոլսի 1908 թ. հուլիսի 31-ի փառավոր ցույցի նմանը քաղաքը դեռ չէր տեսել: Թերթերը դա անվանեցին «Թուրքերի և հայերի եղբայրացման տոն»²:

Կայսրության մյուս քաղաքներում նույնպես հայերն անվերջ ուրախության ցույցեր էին անում: Իզմիրի հայությունն անեզր ցնծության մեջ էր: Քաղաքի երիտթուրքական կազմակերպությունը հատուկ պատվիրակություն էր կազմել, որի մեջ էր նաև Նիսի ընդհանուր Այգեղերով հայոց առաջնորդարան՝ պատվիրակությունը քաղաքի իշխանությունների անունից երախտագիտություն հայտնեց իզմիրահայերին՝ հին ութիմի դեմ պայքարում ցուցաբերած հետևողականության համար, և ցավ հայտնեց, որ հայերն ազատության ճանապարհին այնքա՛ն մեծաթիվ զոհեր են տվել: Դիմելով առաջնորդարանի բակում խոնաված ժո-

¹ Տե՛ս «Աւետարներ», № 34, 22 օգոստոսի 1908 թ., էջ 601:

² Մանրամասն տե՛ս «Արեւելք», № 6863, 1 օգոստոսի 1908 թ.:

դովրդին՝ Նիագի բնյն ասաց. «Նախ եւ առաջ պէտք է երախտապարտ լինել հայ ազգին, այլ ոչ թէ օսմանեան զինուորներին: Հէնց այդ ազգն է, որ ազատութեան գաղափարը ներշնչեց մեզ, դա այն ազգն է, որ մեզ առաջնորդեց դէպի Ազատութիւն: Մենք երախտապարտ ենք ձեզ»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, հեղաշրջումից հետո, սկզբնական շրջանում ժողովրդական գանգվածների մեջ իշխում էր այն պատկերացումը, թե սահմանադրությունը ժողովրդին նվիրել է սուլթանը, այլ ոչ թե հետևանք է նրա վրա որևէ ճնշման: Պատահական չէ, որ այդ օրերին կայսրության թերթերը լիքն էին Արդուլ Համիդին փառաբանող հոդվածներով: Սուլթանը մարդասիրության և իմաստության խորհրդանիշ էր դառնում նաև հայ հասարակության հատկապես պահպանողական շերտերի համար:

«Օսմ[անեան] Կայսրութեան մէջ, միմիայն Ն. Կ. Վեհափառութեան մեծութեան ու իմաստութեան շնորհիւ, երկիրը առանց ոեւէ տազնապ կրելու կը մտնէ ազատութեան եւ արդարութեան դարագլուխի մը մէջ...»², - գրում էր «Աւետարեբը»:

Դրվատելով հեղափոխության անարյուն լինելը և դա վերագրելով սուլթանի իմաստությանը՝ «Արեւելք» թերթը ներբողում էր. «Այսօր ամէնուն աչքին առջև է Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի քաշածները՝ իրենց բնական իրաւունքները ձեռք բերելու համար: Մինչդեռ ամէն տեղ արիւն կը հոսի, օսմանեան ընդարձակածաւալ երկիրները միմիայն մեր օգոստափառ Վեհապետին մեծ իմաստութեան շնորհիւ, առանց վնասակար տազնապներէն անցնելու, կ'արժանանան արդարութեան եւ ազատութեան»³:

«Արեւելքին» ձայնակցելով՝ նրա «Զննիթ» խորագրով հավելվածն իր առաջնորդողում նույն ոգեշնչվածությամբ գրում էր. «Մարդկային պատմութեան մէջ չտեսնուած յաջողութեամբ մը եւ խաղաղ զարգացման ճամփով՝ շնորհիւ մեր Վեհ. Կայսեր

¹ «Զանգակ», № 35, 16 օգոստոսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Աւետարեբը», № 31, 1 օգոստոսի 1908 թ.:

³ «Արեւելք», № 6863, 1 օգոստոսի 1908 թ.:

իմաստուն կարգադրութեան, ահագին շրջում մը, սահմանադրական պետութիւն մը ստեղծուեցաւ առանց արիւնահեղութեան»¹:

Մամուլը Արդուլ Համիդին ներբողարանում ու փառավորում էր նաև չափածո ստեղծագործություններով:

Այսպես, հասարակական գործիչ, գրականագետ և գրող Մերուժան Պարսամյանը հեղաշրջումից ընդամենը չորս օր հետո (1908 թ. հուլիսի 15) «Արեւելք» թերթում հրատարակած «Ազատութեան արծիւը» վերտառությամբ բանաստեղծութեան մեջ անհուն բերկրանքով երգում էր սուլթան Արդուլ Համիդին՝ որպես «արդարութեան արեւի»: Դիմելով սուլթանին՝ բանաստեղծութեան հեղինակը նրան հլու-հպատակութեան խոսք էր ուղղում, նաև հավաստիացնում, որ իբր «Ամէն անհատ կ'աղօթէ կեանքիդ համար յաղթապանծ»:

Գահիդ վրայ միշտ ապրէ՛, ով մեր հայրը
պանծալի,
Մեր ամէնուս զթառատ Վեհապետը
իմաստուն,
Ցողէ՛ անդուլ մեր վրայ բարիքներդ
ցանկալի,
Դո՛ւն որ աղբիւրն ես եղեր
Ցնծութեան վառ լոյսերուն:
...

Ազգիս կողմէ կու գամ ես՝ իբրեւ
քերթող՝ հնչեցնել
Ձերբազատուած տաւիդիս լարերուն
վրայ դիւրազգայ,
Երգ երգոցը Գոհութեան, Մաղթանքներու
եւ երգել՝
Ցաւէտ երգել Քու փառքըդ, արքաներո՛ւ
մեծ Արքայ»:

¹ «Ձենիթ» (Կ. Պոլիս), 19 հուլիսի 1908 թ.:

Զարմանք է առաջացնում, թե հեղափոխությունն առաջին օրերին որքան սուտ ու կեղծիք, որքան հտպիտ-միմոսային ծաղրապատկերային երևույթներ առաջ եկան հայ կյանքում, որ Հակոբ Պարոնյանն իսկ չէր կարող երևակայել իր Աբխտղոմ անուններով:

Իր հուշապատումի «Օսմանեան սահմանադրութիւնը եւ իր անդրադարձումները» հատվածում, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը պատկերավոր նկարագրել է տեղի ունեցածը. «Պոլսի մէջ բազմացան այժամօրուքաւորները, որովհետեւ կովկասահայ յեղափոխականները ընդհանրապէս այժամօրուք կը կրէին, շատցան քամին փողփողող կարմիր կամ սեւ փողկապները, որովհետեւ յեղափոխութեան կուռք դարձած Ակնունին այդպիսին կը կրէր. շատցան ծոծրակին կամ ականջին թէքուած կակուղ գլխարկաւորները, որովհետեւ Եւրոպայէն եկած յեղափոխականները այդպիսիք կը կրէին, կամ գլխաբաց էին»¹:

Առաջ անցնելով ասեմք, որ սեպտեմբերի սկզբին սուլթանի ծննդյան տարեդարձն էր: Մայրաքաղաքը թաղվել էր հրավառություն և գույնզգույն լապտերների ծովում: Չորս կողմից երաժշտություն էր լսվում: Ժողովրդի պահանջով ամեն տեղ հնչում էր «Մարսելյեզը», որին հաջորդում էին որոտընդոստ ծափահարությունները: Սուլթան Աբդուլ Համիդ և ... «Մարսելյեզ»: Ճակատագրի հեզնանք ու խաղ: «Յաշարըն հուրրիեթ», «Յաշարըն վաթան»* բացականչությունները թնդում էին ամեն կողմից: Մի՞թե տարօրինակ չէր – սուլթան և սահմանադրություն: Ի՞նչ կապ կար և ի՞նչ նմանություն: Մի՞թե դա միևնույնը չէր, եթե ասվեր. «Կեցցե՛ դահիճը, կեցցե՛»: Ո՞վ էր տեսել դահճի արդարությունը:

Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունենում Թուրքահայաստանում:

Հայկական նահանգների տառապակոծ ու սոված հայությունն խրախճանքը, իհարկե, այնպիսին չէր, ինչպիսին Կ. Պոլսում կամ Իզմիրում², բայց այնտեղ էլ այն տպավորիչ էր: Կայսրության

¹ «Հայրենիք», № 8 (271), օգոստոս, 1948, էջ 71:

* Թուրքերեն՝ «Կեցցե՛ ազատությունը», «Կեցցե՛ հայրենիքը»:

² Իզմիրում խրախճանքների մասին տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», № 30, 22 Հուլիսի 1908 թ.:

Հայաբնակ վայրերում տեղի ունեցող ցույցերի ու հանրահավաքների անմիջական կազմակերպիչը ՀՅ դաշնակցությունն էր:

1908 թ. № 34-ում «Աւետարեբը» տպագրել էր Ամասիայից ստացված թղթակցությունը, որի հեղինակը նկարագրում էր այն արձագանքը, որ այնտեղ ունեցել էր սահմանադրության վերահռչակումը: Ժողովուրդը հավաքվել էր կառավարչության շենքի դիմացի հրապարակում, ամենուրեք լսվում էին «Փաղիշահըմ չո'գ յաշա» բացականչությունները, ծիծաղի և ուրախություն լացի ձայներ: Պարզած էին «Ազատություն», «Արդարություն», «Հավասարություն» բառեր պարունակող ցուցապատաններ: «Սիրտեր ուրախութեամբ լեցուն պայթելու չափ, սակայն բերաններ տակաւին խիստ չափաւորութեան մէջ, եւն.: Որը կը հաւատայ, որը կ'ապշի, որը կը ծիծաղի, իսկ շատեր տակաւին կը լռեն. եւ ահա՛ մունետիկը բարձրաձայն յայտարարեց. «Երեք օր ուրախութիւն ըրէ՛ք»»: Ա՛լ բերաններ բացուեցան «Փա՛ոք քեզ Աստուած» եւ «Փատիշահըմ չօգ եաշա» բացազանչելու մեծ եռանդով¹: Ամբողջ երեք օր ժողովուրդը մեծ խանդավառություն մեջ էր²:

Հեղաշրջման մասին Վանում իմացան հենց երկրորդ օրը:

Լսելով այդ մասին՝ առաջնորդական տեղապահ տեր Մեսրոպն անմիջապես դիմեց կուսակալ Ալի Ռիզային՝ լուրը ճշտելու համար, բայց վերջինս մեծ թերահավատություն մը և տհաճություն մը ասել էր. «Ես Ստամբուլից ստացել եմ մի անիմաստ հեռագիր»³: Այսքանը:

Առաջին պահին Վանը մնաց նույն դրություն մեջ, ինչպես առաջ էր, ավելին, քաղաքի մերձակա մի քանի շրջաններում մուսուլմանների տրամադրություններն ավելի անհանգիստ և երկյուղալի դարձան: Նրանք համառորեն չէին ուզում հավատալ հեռագրական լուրերին, քանզի իրենց մտքով անգամ չէր անցնում, թե նոր կառավարությունը կարող է որևէ զիջում անել քրիստոնյաներին, որոնց վրա նայում էին իբրև թշնամու, չէին

¹ «Աւետարեբը», № 34, 22 օգոստոսի 1908 թ., էջ 614:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ «Մշակ», № 178, 15 օգոստոսի 1908 թ.:

Համակերպվում այն մտքի հետ, թե հայն իր իրավունքներով երբևիցե կարող է հավասար լինել իրենց հետ:

Բայց շուտով Վան հասան Կ. Պոլսի թերթերը և բազմաթիվ նամակներ: Այլևս կասկած չմնաց, որ անկարելին և անհավատալին իրականություն է դարձել: Մուսուլմանները պետք է հաշտվեին իրերի նոր վիճակի հետ, իսկ քրիստոնյաները թեև ուրախացան անկեղծորեն, բայց նրանց մեջ, այնուամենայնիվ, մնում էին կասկածն ու թերահավատությունը:

Միայն օգոստոսի 1-ին առաջնորդական տեղապահ տեր Մեսրոպը ս. Նշան մայր եկեղեցում քարոզախառն ճառ ասաց: Ականատեսը գրում էր. «Հայերն այդ օրը իրենց զգում էին, վերջապես, փոքր ինչ ազատ եւ իրենց զգացմունքները յայտնում էին անբռնադատօրէն: Թուրքերն իրենց պահում էին շատ զուսպ եւ ուրախութեան առանձին ցոյցեր չէին անում: Նրանց [մի փոքր] մասը [միայն], որ պատկանում կամ համակրում էր երիտթուրքերի կուսակցութեանը, խօսում էր համերաշխութեան եւ համաքաղաքացիութեան մասին»¹:

Հետագա օրերին նույնպես Վանի մուսուլմանները դեռ վերապահուիցեմ էին վերաբերվում երիտթուրքական հեղաշրջմանը: Նրանց այդ տրամադրությունն ազդում էր քաղաքի հայ բնակչության վրա, որն անվստահուիցեմ էր համակվում ընթացող եղելությունների նկատմամբ, անհանգստուիցեմ և մտահոգուիցեմ էր ականատես լինում երիտթուրքական տեղի կազմակերպության՝ ժողովրդի մեջ ցրվող թոուցիկներին: Ընդհակառակը, թուրքերը, որոնք կասկածում էին նոր կառավարության նկատմամբ հայերի հավատարմությանը և նրանց վրա շարունակում էին նայել որպես անջատամուկների, չէին խորշում այդ թոուցիկներից:

Որոշ ժամանակ էլ անցավ, երբ մոտավորապես օգոստոսի վերջերից քաղաքի թուրքերի մոտ աստիճանաբար երևակվեց հանդուրժողական վերաբերմունք հայերի հանդեպ: Դրա պատճառը Կ. Պոլսից եկած նորանոր լուրերն էին, որ այնտեղ կառա-

¹ «Մշակ», № 178, 15 օգոստոսի 1908 թ.:

վարույթունը գնալով ամրապնդվում է և վճռական է մինչև վերջ հասցնելու բոլոր օսմանցիների՝ մուսուլման, քրիստոնյա, թե հրեից կրոնների մարդկանց հավասարույթյան սկզբունքի կիրարկումը, որ ազդարարված է կայսրույթյան բոլոր ազգերի ազատույթուն, հռչակված է նաև եվրոպական դեմոկրատիայի կարևորագույն սկզբունքներից մեկը՝ օրենքի առջև բոլորի հավասար իրավունքները և հավասար պատասխանատվույթունը:

Այդ լուրերի տպավորույթյան տակ, ամենօրյա զրկանքների ու տանջանքների սրտաճմլիկ գնով ապրող, անտի, նիհար, մերկ աշխատավորն անգամ, լավագույն ապագայի դյուրիշ պատկերներով շրացած՝ սկսել էր թոփչք տալ իր երևակայույթյանը: Թեև հուլիսի 11 (24)-ից հետո անցած մեկ ամսում իր միջավայրն ու իր կյանքը ոչնչով չէին փոխվել, բայցևայնպես, դարեր ի վեր վիզը ճուկ գետնին գամված կացույթունից ազատված հայը մի պահ սկսել էր իր դարավոր ճնշողին նայել համարձակ դեմքով ու աներկյուղ, և այդ անսովոր կացույթունից նա մեծագույն բավականույթուն էր ստանում¹: Ականատեսը հետագայում վերհիշում էր.

«Ամէն օր խառն թափօրներ եւ ցնծագին պարեր հրապարակներու մէջ: Անճառելիք եւ սրտառուչ կերպարանափոխութիւն: Իրօք, Վանի մէջ եւս երէկուան տարտարոսը դրախտի փոխուած էր կարծես: Ելտրզի հասցէին ինչ մեղադրանքներ եւ նոյնիսկ հայհոյանքներ թուրքերու բերնէն, եւ ինչ փառաբանութիւններ հայ ազգին՝ դարաւոր հաւատարմութեան եւ անձնուիրութեան համար»²:

Վանի խանդավառ մթնոլորտը փոխանցվել էր Լեոնապարին, ուր տերն ու տիրականը, առաջվա պես, մնում էր Իշխանը:

Դավոյի դավաճանույթունից հետո Լեոնապարում ապաստանած Շամի գործիչներից Արամը, դեռ նախքան պետական հեղաշրջումը, ծպտյալ եկել էր Վան և գործում էր խոր ընդհատակում: Հեղաշրջման լուրն առնելուն պես դուրս գալով ընդ-

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 9, 22 փետրվարի 1909 թ.:

² Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Բ, էջ 93:

Հատակից՝ նա անմիջապես նամակ է գրում Լեոնապարում գտնվող Վահան Փափազյանին (Կոմս) և նրան հաղորդում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների մասին: Տարիներ հետո, անդրադառնալով Արամի այդ նամակի բովանդակությանը, Վ. Փափազյանը վերհիշել է. «Նամակը, իրաւ, Արամէն էր: Կը գրէր, թէ սահմանադրութիւնը յայտարարուած է ... [եւ] կը խնդրէր աներկիւղ իջնել Վան, [քանզի] այլեւս նպատակ չկար լեոները թափառելու մէջ»¹:

Արամի նամակն ստանալուն պես Լեոնապարից տարբեր օրերի և տարբեր ճանապարհներով Վան իջան այնտեղից հեռացած գործիչները, նաև կարճ ժամանակով՝ Իշխանը: Քաղաք եկավ նաև Ռուբենը՝ Մուշից: Նա այնտեղից ժամանել էր երիտթուրք հեղափոխական գործիչ Վեհիբ բեյի հետ, որը նույնպես սուլթանական հետապնդումներից խուսափելով, հեռացել էր Վանից: Ռուբենը հատկանշական ու հետաքրքիր դիտարկում էր արել: Ճանապարհին Վեհիբ բեյի հետ ունեցած գրույցների ժամանակ համոզվել էր, որ երիտթուրք գործիչը թունոտ ատելություն է տածում հայության հանդեպ, թեև անհաջող կերպով փորձում էր թաքցնել իր վերաբերմունքը: Դա Ռուբենի համար եղել էր կարևոր ազդակ, որը նրա մեջ հարուցել էր առաջին կասկածը կայսրությունից բոլոր ազգերի ու կրոնների հավասարության մասին երիտթուրքերի հռչակած սկզբունքների հանդեպ:

Ինչևէ, Վան վերադարձած և այնտեղ եղած հեղափոխականներն ի մի են հավաքվում: Նրանք փառավոր ընդունելություն են գտնում քաղաքի հայության և թուրք բնակչության մեծ մասի կողմից: Փողոցներով անցնելիս՝ թուրքերը «յաչա՛, յաչա՛» էին կանչում, նրանց շոյլ պատիվների արժանացնում:

Ռուբենը նկարագրել է Վանում տեղի ունեցած մի բազմամարդ հավաքի ընթացքը: Ներկա էին ոչ միայն հայեր, այլև մեծ թվով թուրքեր: Մասնակիցները բուռն ողջույններով դիմավորում են «եղբայրացած» հայ և թուրք հեղափոխականներին:

¹ Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, Հատ. Բ, էջ 49:

Բայց այդ եղբայրություն ղեմքը ներկայանում էր տարբեր երեսներով՝ հայերի մոտ՝ միամիտ պարզությունամբ, թուրքերի մոտ՝ վերապահությունամբ ու, առաջվա պես, իրենց գերակայությունն զգացումով:

Երբ Արամը ճառով հանդես է գալիս աղբյուրական ջարդոտված թաթարներենով, Ռուբենին ծանոթ թուրք պաշտոնյաներից Մեհմեդ էֆենդին, որ ներկա էր հանրահավաքին, անդրադառնալով Արամի ելույթին, ասել էր. «Երբ Արամը ճառեց իր թաթար լեզուով, մէկը կողքիս ըսաւ. հայութիւնը անարժան է այսպիսի մարդ ունենալու, օսմանցիի արժանի է այս մարդը»¹:

Հայը թուրքի համար նույն անարժանն էր մնացել:

Երիտթուրքական հեղաշրջման հետ ապագայի վառ հույսեր էր կապել Տարոնի և Սասունի հայությունը: Հայկական այդ երկու աշխարհների օրինակով ականատեսը գրում էր. «Ամէն օր հրապարակային ցոյցեր տեղի կ'ունենային, թուրք եւ հայ ճառախօսները կը ջատագովէին երկու ազգերու համերաշխութիւնը եւ հաւասարութիւնը»²: Ջանգվածային հանրահավաքների ու ժողովների ժամանակ թուրքերը և հայերը գրկախառնվում էին, համբույրներ փոխանակում հայ տերտերներն ու թուրք մոլլաները: «Բազմաչարչար հայերը, մոռացության տալով իրենց բոլոր կրածները, անկեղծորեն նվիրվեցին Փոքր Ասիայում սահմանադրութեան ամրապնդմանը»³, - դեպքերի թարմ հետքերով գրում էր երիտթուրքերի հեղափոխության պատմության ոռւս հետազոտողներից մեկը: Հեղափոխությամբ խանդավառված՝ հայերն ակնկալում էին նրա բարիքներից ստանալ իրենց արդար բաժինը: Վերհիշելով այդ օրերի Տարոնի հայերի խանդավառությունը՝ ականատեսը նշել է. «...Սկզբի օրերն այնքան վառ ու խոստումնային եղան, հոչակուած սահմանադրութենէն ակնկալութիւններն այնքան մեծ, որ հայերս

¹ Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. Ե, Լոս Անճելոս, 1951, էջ 262:

² Սարգիս եւ Միսաք Բղէեաններ, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գաճիրէ, 1962, էջ 261:

³ Տե՛ս «Турецкий сборник (К событиям на Ближнем Востоке)», с. 224.

հաւատացինք, թէ այլեւս վերջ գտած են մեր դարաւոր տառապանքները, այսինքն թէ՛ ո՛չ թուրքը եւ ո՛չ ալ մանաւանդ քիւրտ աւազակը ալ պիտի չհալածեն ու չկոտորեն մեզի»¹:

Տարոնի առանձին երազողներ էլ վճռականորեն քանդելով իրականի և անիրականի սահմանը՝ հեքիաթների աշխարհն էին ընկնում:

Ռուբենն իր հուշերում գծել էր հետևյալ երևակայական գավելտական պատկերը. «Ահա՛ Տարօնի ժողովուրդը կը տեսնէ իր համեստ Գեղամը (նկատի ուներ Գեղամ Տեր-Կարապետյանին – Մշո Գեղամ, Տատրակ:- Հ. Ս.), որ վախկոտ տատրակի նման կը դունդունար առաջնորդարանի գրագրութեան մէջ, իբր մի հսկայ վեր կը բարձրանայ «Մեջիս-ի Մեպուսանի» (պատգամավորական ժողով:- Հ. Ս.) սանդուխներէն՝ իր ետեւէն քարշ տալով Թուփալենց ահարկու խոջայ Իլիասը: Աւելի հեռուն իր աչքով ան կը տեսնէ, որ նախարարութեան ամենաբարձր սանդուխներէն վեր կը մագլցին հայ նախարարներ՝ Օսմանեան կայսրութիւնը ղեկավարելու համար, եւ արտաքին գործոց, հաղորդակցութեան, փոստ-հեռագրատան եւ այլ նախարարական դիրքերը կը գրաւուին հայերէ»²:

Թուրքահայոց ուրախությունը կիսում էին ուրիշ երկրներում ապրող հայերը, որոնք հույս ունեին, թե նոր իշխանությունների օրոք իրենց հարազատները և ազգակիցները, վերջապես, կազատվեն դարավոր բռնակալությունից, չունչ կառնեն և ձեռնամուխ կլինեն Հայաստանի վերաշինությանը:

Հուլիսի 14 (27)-ի առավոտյան, Թիֆլիսում բնակվող թուրքահայերի մի խառն բազմություն, որին միացել էին բազմաթիվ թիֆլիսահայեր, զինվորական նվազախմբով գնացին տեղի թուրքական հյուպատոսարան՝ օսմանյան սահմանադրության վերականգնումը շնորհավորելու համար: Հյուպատոսը ողջունեց հավաքվածներին և հատուկ դիմելով գաղթական թուրքահայերին, ասաց. «Ո՛վ օսմանցիներ, մեր փաղիչահ Սուլթան Աբդուլ Համիդը շնորհեց ձեզ սահմանադրութիւն, այժմն էլ չկայ ոչ հայ,

¹ «Պատմութիւն Պաղնատան», Պոսթոն, 1966, էջ 133:

² «Հայրենիք», № 8 (271), օգոստոս, 1948, էջ 68:

ոչ յոյն եւ ոչ հրեայ, բոլորդ էլ օսմանցիներ էք, հաւասար եղբայր, հաւասար իրաւունքի տէր միւսույժանների հետ միասին, այլեւս քրիստոնէի հարց չկայ, բոլորս էլ մի ենք – հողի եղբայր ենք: Ասացէ՛ք՝ կեցցէ՛ սահմանադրութիւնը, կեցցէ՛ ազատութիւնը, թո՛ղ Աստուած երկար կեանք շնորհի Սուլթանին... Դո՛ւք, հայեր՛, շատ նեղութիւններ եւ տառապանքներ քաշեցիք, այժմս անցել է այդ ամէնը, մոռացէ՛ք եւ զնացէ՛ք ձեր օջաղը, այնտեղ սպասում են ձեր հարազատները. եւ երբ մտնէք ձեր հայրենիք, մի մի ափ հող վերցրէ՛ք եւ համբուրեցէ՛ք...»¹:

Միզհատյան սահմանադրության հրատարակման լուրը, ինչպես ամեն տեղ, պարսկահայության մեջ նույնպես, մեծ արձագանք ունեցավ և անհուն բերկրանք առաջացրեց:

Նոր Զուլայից «Մշակ» թերթին ուղարկած նամակում տեղի հայերից մեկն այսպես էր արտահայտում իր զգացմունքներն ու լավատեսական հույսերը.

«Անկեղծօրէն ողջունելով եւ շնորհաւորելով այս նշանաւոր իրադարձութիւնը բոլոր հայերի համար ընդհանրապէս եւ թուրքահայերի համար մասնաւորապէս, յոյս ունենք, որ այսուհետեւ մեր բազմաչարչար թուրքահայ եղբայրներն ու քոյրերը, մի կողմ թողնելով իրենց լացն ու կոծը, վիշտն ու տրտմութիւնը՝ կը սկսեն եռանդուն կերպով վերանորոգել իրենց քանդուած-աւերուած օջախները եւ կ'ապրեն իրենց հայրենիքում՝ ազատ, երջանիկ եւ ապահով»²:

Լոնդոնի հայերը, տոնելով սահմանադրության ներմուծումը, հանդիսավոր մաղթանք կատարեցին եկեղեցում, ուր ներկա էր Լոնդոնում թուրքաց դեսպանը: Մաղթանքից հետո եկեղեցում հավաքված հայերի մեծ մասը զնաց օսմանյան դեսպանատուն և հավատարիմ հպատակության հավաստիքը հայտնեց սուլթանին:

Խանդավառ էին Փարիզի հայերը: Նույնիսկ Արչակ Զոպանյանը, որ օսմանյան ընդդիմադիր տարրերի Փարիզի 1907 թ. դեկտեմբերի համաժողովի ընդունած որոշումները հրապարակավ դատապարտել էր, հուլիսյան հեղաշրջումից հետո սկսեց

¹ «Հովիւ», № 28, 3 օգոստոսի 1908, էջ 443:

² «Մշակ», № 227, 15 հոկտեմբերի 1908 թ.:

դրվատանքով խոսել նոր վարչակարգի մասին:

Երիտթուրքերի հռչակած «սահմանադրական ազատությունների» պայմաններում հայերի չդադարող ժողովներին, հանրահավաքներին ու ցույցերին ուրիշ բազմազան ձեռնարկներ էին գումարվում:

Հրապարակ եկած թատերական խմբերը բեմեր էին հանում հայոց պատմության հին ու մաշված կուռքերը՝ օրհներգների ու «ազգային երգերի» ուղեկցությամբ: Կ. Պոլսում բեմադրվում էին բազմաթիվ «ազգային ողբերգություններ»՝ «Արչակ Բ», «Սանդուխտ կույս», «Կոռնակ», «Անկումն Արչակունի թագավորության» և գեղարվեստական որևէ արժեք չներկայացնող նման պիեսներ: Կեղծ դասական արվեստի՝ տասնամյակների վաղեմություն ունեցող այդ և նման ուրիշ ստեղծագործությունների հերոսները տրամություն ու ողբ արտահայտող հոգոցների ու մրմունջների հետ, բեմերից հանդուզն և պոռոտախոս կոչեր ու ազգասիրական ցցուն արտահայտություններ էին անում:

Բայց սրճարաններում և այլուր առավել մեծ ավյունով թնդում էին հայոց ռազմի երգերը:

Ազգային սահմանադրություն ստանալուց հետո Կ. Պոլսի հայությունը մի առանձին ոգևորության մթնոլորտում 1860-1870-ական թվականներին հորինել էր բազմաթիվ հայրենասիրական երգեր՝ «Արիք հայկազունք», «Ի բյուր ձայնից», «Հայրենյաց սիրով վառված վեհ սրտեր», «Մհ ինչ անուշ» և ուրիշներ, որոնք մայրաքաղաքից լայնորեն տարածվել էին Թուրքահայաստանի գավառներում և մուտք գործել Անդրկովկաս՝ դառնալով սովորական սիրված երգեր ողջ հայության մեջ: Այդ երգերը գրավիչ էին թե՛ իրենց բովանդակությամբ և թե՛ նրբորեն մշակված եղանակներով, որոնց մեջ գերադաս տարր էին կազմում եվրոպական նվագների նմանակումները:

19-րդ դարի 70-ական թվականների երկրորդ կեսից պոլսական երգերի ազդեցությունը գնալով թուլացել էր և թուրքահայության մեջ սկսել էին լայն տարածում գտնել կովկասահայ ժողովրդական ու աշուղական (Ջիվանի և ուրիշներ) երգերը:

Այնուհետև սկսեցին հրապարակ գալ հայդուկային երգերը՝ դանազան արտահայտություններով, որոնցում գովերգվում էին

Թուրք և քուրդ հարստահարիչների դեմ հայ հերոսների կռիվը, հայ ֆիդայու վեհույթյունն ու անձնուրացությունը: Տարածվել էր նաև սիրային տաղը՝ արևելյան զեղումներով,

Ազգային հարաբերությունների ոլորտում Իթիբիհադի որդեգրած տեսական գաղափարներին և գործնական քաղաքականությունը տրամագծորեն հակառակ այդ բոլոր ազգասիրական դրամաները և հայրենասիրական երգերը շարժում էին թուրքերի դայրույթը և տարակուսանք հարուցում ոչ թուրք այլազգի մարդկանց մոտ:

Թուրք հասարակությունը ոչ միայն մշտապես հետևում էր, թե այլազգիների հավաքույթներում ու ժողովներում արդյո՞ք խոսք է ասվում սահմանադրությունից դեմ, արդյո՞ք որևէ մեկը կոչ է անում հեռու մնալ օսմանցիությունից և բռնել անջատողական ուղի, այլև հետամտում էր, թե իրո՞ք այլազավանները գովերգում են իրենց պատմական անցյալը, հատկապես թուրքերի դեմ իրենց մղած կռիվները: Անջատողականություն թվացող ամենափոքր իսկ երևույթը դիտվում էր մանրադիտակով և անմիջապես դրսևորվում ուժգին հակազդեցությունամբ:

Պոլսում հրատարակվող հունական օրաթերթերից մեկը՝ «Պրո օդոսը» («Առաջադիմություն») 1908 թ. սեպտեմբերի սկզբին «Հայերը պարզում են իրենց ազգային դրոշակը» վերնագրով հոդվածում տպագրել էր մի սաղրիչ լուր, որ իբր, նրանք Գում-Գափուում, մի ցերեկույթից թե դասախոսությունից հետո, հայկական դրոշակ են պարզել: Դա նշանակում էր, որ «հայք օսմանեան սահմանադրությունով չեն գոհանար եւ անկախ Հայաստան կ'ուզեն»¹:

Այդ անախորժ ու վրդովեցուցիչ լուրը չրջան առավ պոլսական բազմալեզու մամուլի մեջ:

Թուրքական պաշտոնական և մասնավոր չրջանակները հուզվեցին: «Բիւզանդիոն» թերթը, կրքերը հանգստացնելու համար, տպագրեց մի զեկուցագիր, որով հերքում էր այդ լուրի ստուգությունը:

Բայց կրքերը, փոխանակ դադարելու, նոր ծավալ ստացան:

¹ «Ազգ», № 76, 10 հոկտեմբերի 1908 թ.:

Պատճառն այն էր, որ Բերայում լույս տեսնող անգլո-ֆրանսիական հայտնի “Levant Herald” («Լևանտ հերալդ») օրաթերթը կրկին անդրադարձել էր այդ հարցին, գրելով.

«Նախորդ օրը Գում-Գափուի մէջ տեղի ունեցան տխուր միջադէպեր. մի շարք հայեր հայրենասիրական մի ցոյց սարքեցին, որի ընթացքում պարզեցին հայոց թագաւորների դրօշակն ու այլ ազգային խորհրդանշաններ: Ոստիկանութիւնը դիտողութիւններ արեց ցուցարարներին, բայց՝ ապարդիւն: Իսկոյն հասաւ ոստիկանապետը, բայց որեւէ բան անել չկարողացաւ: Այդ վերջինը դէպքի մասին տեղեկացրեց Մեծ Եպարքոսին, որը որոշեց արգելել հայերի ազգայնականութեան այս պոռթկումները»:

Այսպիսով, թերթն արդեն խոսում էր ոչ թե ենթադրաբար, այլ վճռական հաստատումով՝ դեպքերի մասին տալով նույնիսկ մանրամասնութիւններ, այն է՝ հայերը ոչ միայն դրօշակ են պարզել Գում-Գափուում, այլև նույնիսկ չեն լսել ոստիկանութեանը, երբ վերջինս նկատողութիւն է արել:

«Ազգի» հոդվածագիրը զայրալից գրում էր. «Այս անամօթ ստախօսները գոնէ կրնա՞ն ըսել թէ ի՞նչ տեսակ կերպաս մ'էր կամ ո՞ր գոյները կը կրէր այն գոր «Հայաստանի դրօշն» ըլլալ կարծեր են: Մի՛ գուցէ Օսմ. Միութեան եւ Յառաջդիմութեան գոյներն հետուէն իրր Հայոց դրօշը կարծած ըլլան: Հայերն ուրիշ դրօշ չունին այսօր բայց եթէ Ազատական և Սահմանադրական Թուրքիոյ փառաւոր դրօշը: Թո՛ղ ճաթին հակասահմանադրականները, յետադիմականները, ունաքսիօնէրները, բայց մեք ուրիշ դրօշ չունինք, եւ գիտենք խայտառակել այն սեւոզի գործիչներն որք տգէտներու ձեռքը քանի մը դրչ. դնելով, կը գրգռեն զանոնք թուրքերուն անհաճոյ թուելիք ցոյցեր ընելու»¹:

Իրողութիւնն, սակայն, այն էր, որ իրենց մի հավաքույթից հետո դաշնակցականները գնում են կայարան՝ ճանապարհելու իրենց ընկերներից մեկին: Ճանապարհին, իրօք, պարզում են իրենց կուսակցական դրօշակը*, այլ ոչ թե «Հայաստանի դրո-

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 76, 10 Հոկտեմբերի 1908 թ.:

* Արդոյք հարկ կա՞ր ընկերօջ ճանապարհելիս թեթևամտորեն բարձրացնել ՀՅԴ կուսակցական (այնուամենայնիվ՝ հայկական) դրօշը և ավելորդ հոգսեր պատճառել ազգակիցներին:

շակը», ինչպես ներկայացվել էր թերթերում: Իսկ «Լևանտ հերալդի» լուրը, որ իբր, ոստիկանությունը միջամտել է, բայց հայերը չեն ենթարկվել, ծայրեիծայր շինծու էր, սուտ:

Թեև հաջորդ օրը պոլսահայ բոլոր թերթերը զայրալից հոգվածներով ցույց տվեցին նշված թերթերի հրապարակումների ստահոգ և սաղրիչ լինելը և նույնիսկ դատ բաց արին «Պրո օդոսի» դեմ, որպես դիտումնավոր ապատեղեկատվության սկզբնաղբյուրի, բայց սաղրիչ գործն արդեն արվել էր. թուրքերի հոգիներում սև կասկածներ էին սողոսկել:

Դրոշակ պարզելու խնդիրը դեռ չէր կորցրել իր սուր բովանդակությունը, երբ երևան եկավ մի ուրիշ հարց՝ նույնքան անախորժ ու վտանգավոր:

Պոլսի զանազան մասերում այս կամ այն պատկերավաճառի խանութում, սովորական խանութների մի անկյունում կամ փողոցային կրպակներում սկսել էին վաճառել հայ թագավորների անձոնների ու անճաշակ նկարներ և հայկական զինանշաններ: Վաճառվում էին ոչ միայն հայերի, այլև հույների ու հրեաների ձեռքով, որոնք իրենց շահի համար բարձրաձայն աղաղակում էին. «Էրմենի փաղիշահլարըն թասվիրերի՛... էրմենի փաղիշահլարըն թասվիրերի՛...»*:

Կարելի է երևակայել, թե այդ հիմար ճիչերն ինչ ազդեցություն էին թողնում թուրք տղետ, անգիտակից զանգվածի վրա:

Շուտով պարզվեց, որ հայոց թագավորների նկարները և հայկական զինանշանները տպագրում են ոչ միայն հայերը, այլև հրեաները և հենց իրենք՝ հույները: Չնայած դրան, «Պրո օդոսը» հայ թագավորների նկարների խնդիրը նույնպես հանել էր իր էջերը:

4. Պոլսում ֆրանսերեն հրատարակվող “le Matin” («Մաթեն») լրագիրը մեղադրում էր մայրաքաղաքում հրատարակվող հունական թերթերից մեկին, որը գրել էր, թե հայերն ուզում են ունենալ իրենց անկախ թագավորությունը և այդ նպատակով ապստամբել են, որի պատճառով Հայաստանի կողմերում խլամները և հայերն սկսել են միմյանց կոտորել:

* «Հայ թագավորների պատկերներ, հայ թագավորների պատկերներ...»:

Ի պատասխան այս վտանգավոր մատնագրի, «Մաթենը» գրում էր.

«Ցաւօք, կարդացինք այս խառնակիչ յօդուածը եւ վստահ ենք, որ այն հրատարակող թերթը յոյների անկեղծ թարգմանը չէ: Յոյները սահմանադրութեան հռչակումից թերեւս ամէնից աւելի գոհ մնացած օսմանցիները պիտի լինեն»:

Հետաքրքիր է, որ հեղափոխութեան զարգացման այդ փուլում թուրքերը Պոլսում ավելի մեծ շահագրգռություն էին հանդես բերում ոչ թուրք ազգերի միջև համերաշխություն առաջացնելու խնդրին, քան վերջիններս: «Մաթենը» շարունակում էր. «Այսօր հայերի, յոյների, թուրքերի եւ հրեաների միջև հակառակութեան ոգի կա՞ջ: Պատասխանում ենք՝ ո՛չ: Շատ ցաւալի է, ուրեմն, որ յիշեալ յոյն թերթը օսմանցի ազգը կազմող զանազան տարրերի միջև թշնամություն է հրահրում: Հայերը ե՛լ թուրքերի, ե՛լ յոյների կողմից արժանի են յարգանքի»¹:

ՍԹԱՓ ԶԱՅՆԵՐ ՈՒ ԶՍՊՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԿՈՉԵՐ

Օսմանյան սահմանադրութեան վերահաստատումից բոլրնկված խանդավառութեան և ցնծութեան մթնոլորտում հայերի մեջ քչերը եղան (այնուամենայնիվ՝ եղան), որ հենց սկզբից վերապահումով և մեծ զգուշութեամբ էին արտահայտվում օսմանյան հեղափոխութեան մասին: Իմացական ստույգ կշռադատութեամբ նրանք փորձում էին ըմբռնել հեղափոխութեան էությունն՝ իր բոլոր հանգամանքներով:

Արդյո՞ք տևական են լինելու եղբայրական գրկախառնումները, հարցնում էր «Արեւելեան մամուլը» և կասկած հայտնում. «Եղբայրութիւն գեղեցիկ բառը իբրեւ գաղափար դեռ անստոյգ է»²: Իր մի ուրիշ համարում նույն թերթը հետևյալ պատկերավոր խոսքերով էր բնութագրում սահմանադրութեան հռչակումից

¹ Թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 197, 7 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² «Արեւելեան մամուլ», № 34, 19 օգոստոսի 1908 թ.:

չատ չանցած ստեղծված վիճակը. «Ամպերը կը ցրուին բայց չեն անհետանար»¹:

Զգաստ մտածող հայերի թիվը հատկապես մեծ էր ոուսահայություն մեջ:

«Պէտք է զգոյշ լինել», – այսպես էր վերնագրված Նոր Նախիջևանում լույս տեսնող «Մեր ձայնը» թերթի առաջնորդող հոդվածը, ուր ասված էր.

«Մենք արդէն առիթ ունեցել էինք արտայայտելու մեր թերահաւատութիւնը դէպի սուլթանի անկեղծութիւնը, կասկած ենք յայտնել, որ հազիւ թէ սահմանադրական կարգերը կարողանան իւրացուել թուրք տհաս տարրի կողմից ... եւ, հակառակ այլ մարմինների լուստեսական տրամադրութեան, կրկնում ենք, որ դեռ շատ վաղ է պատկերացնելու թուրքիայի ապագան այնպիսի վառ գոյներով, ինչպէս ցանկալի էր, որ նա լինէր»²:

«Մշակը» պարբերաբար տպագրում էր թուրքիայում իր թղթակիցներից ստացված նյութերը, միաժամանակ, հավատարիմ իր որդեգրած բազմակարծություն սկզբունքին, չէր մերժում իր էջերում լայնորեն տեղ տալ օսմանյան սահմանադրությամբ հիացած հեղինակների հոդվածներին: Իր հերթին, թերթն արտահայտում էր խմբագրության հստակ դիրքորոշումը երիտթուրքական հեղափոխության և օսմանյան սահմանադրության վերաբերյալ:

Թերթի 1908 թ. հուլիսի 16-ի համարում լույս տեսած հոդվածի լավատես հեղինակը երիտթուրքական հեղաշրջումը համարում էր հրաշք: «Հաւատա՞նք այս հրաշքին», – հարց էր տալիս նա և ինքն էլ պատասխանում էր. «Պէտք է հաւատանք: Եւ ինչո՞ւ չը հաւատանք: Հաւատը յաճախ հրաշքներ է գործում: ... Հաւատանք, որ հարիւր հազարաւոր թուրք եւ հայ անմեղ զոհերի ալ արիւնը, ցողելով դաշտերը եւ արտերը, բեղմնաւորել է հողը եւ այսօր տալիս է իր փրկարար ծիլը՝ ազատութեան եւ փրկութեան ծիլը ...»³:

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 43, 21 հոկտեմբերի 1908 թ.:

² «Մեր ձայնը» (Նոր Նախիջևան), № 90, 3 օգոստոսի 1908 թ.:

³ «Մշակ», № 153, 16 հուլիսի 1908 թ.:

Դրան և թերթում լույս տեսած նման հոդվածների հեղինակներին ի պատասխան, «Մշակի» խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարն իր առաջնորդող հոդվածում գրում էր, որ Թիֆլիսում և Անդրկովկասի ուրիշ տեղերում գտնվող օսմանցիները՝ հայերը, հույները թե թուրքերը չափազանց մեծ ձեռնպահույթյամբ են արտահայտվում թուրքական սահմանադրության մասին և վստահ չեն, որ իսկապես ազատութուն է սկսվում օսմանյան պետութւյան մեջ: Նրանք ասում են. «Սպասենք սուլթանի խոստումների արդարացմանը և հետո միայն ուրախանանք և սիրտներս բացենք»: Իրոք, նշում էր թերթի խմբագիրը, «թուրքացիների մէջ կորել է ամէն մի վստահութիւն եւ հաւատ դէպի այն խոստումները, որոնք բխում են Ելզըզից: Եւ միայն իրական փաստերը եւ սահմանադրութեան իրական գործադրութիւնը կարող են մարդկանց համոզել, թէ յիրաւի հին մղձաւանջը անցել է եւ ստեղծոււմ են պայմաններ նոր քաղաքացիական կեանքի համար:

Ձեռն վստահում Ելզըզի վրայ ո՛չ Թուրքիայում ապրող ազատասիրական ոգիները, ո՛չ Եւրոպայում գտնուող «Երիտասարդ թուրքերը»*: Ո՛չ ոք»¹:

Իր այդ առաջնորդողում և ուրիշ առիթներով Ալ. Քալանթարը շեշտում էր, որ Աբդուլ Համիդը, նա, որին քաղաքակիրթ աշխարհը Գլադստոնի բերանով մկրտեց «Կարմիր գազան» և «Մեծ մարդասպան» մականուններով, նա, որի օրով ամբողջ երկրներ կործանվեցին, հարյուր հազարավոր մարդկանց արյունը թափվեց վտակներով, նա, այսօր, հրովարտակ է ստորագրում ու հրատարակում, հրամայում գումարել խորհրդարան, ջնջել գրաքննութիւնը, գաղտնի ոստիկանութիւնը, ներել քաղաքական հանցավորներին, որոնցով լիքն են Թուրքիայի և Արաբիայի բանտերը... Մի՞թե այս ամենը կատարյալ կատակերգութունն է:

«Մշակի» խմբագիրը հարցեր էր տալիս. արդյո՞ք հաստատուն երաշխիքներ կան, թե երիտթուրքերը չեն շարունակելու

* Նկատի ունենալով Սարահէղղինի կողմնակիցներին:

¹ «Մշակ», № 154, 17 հուլիսի 1908 թ.:

«Մեծ մարդասպանի» գործը: Նա կասկածի տակ էր ղնում նրանց «հեղափոխությունը» և գտնում, որ հուսալի ապագայի որևէ երաշխիք առայժմ չի երևում:

Դրա հետ միասին նա այն կարծիքն էր հայտնում, որ թուրքահայությունն այլ ելք չունի, քան հաշվի նստել եղած դրություն հետ, փորձել Իթթիհատի իշխանությունը հարմարվել:

«Մշակի» հարցադրումներին ու տեսակետներին լիովին համամիտ էր Մայր աթոռի ս. էջմիածնի «Արարատ» հանդեսը, որն իր համոզմունքներին հարիր մի հոդված էր արտատպել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության «Բիւզանդիոն» օրաթերթից, ուր ասված էր.

«Մենք ոչ միայն շատ հեռու ենք քաղաքականապէս հասուն եւ պատուազգաց ազգ լինելուց, այլեւ բարոյական այնպիսի արատներ ունենք, որ հետեւանք են երկարատեւ ստրկութեան եւ ստորացման: Կարդացէ՛ք Պոլսոյ հայ թերթերը եւ տեսէ՛ք ձեր մէջ նողկանքի եւ արհամարհանքի ինչպիսի՞ զգացում է զարթնում միանգամայն աւելորդ եւ զգուելի շողոքորթութեան, ստրկութեան ցոյցերի ու խօսքերի համար, որ ուղղուած են զօրաւորներին՝ Սուլթանի եւ երիտասարդ թուրքերի հասցէին»¹: Զայրույթով նշելով, որ «դա քաղաքականութիւն չէ, այլ պարզապէս ստորաքարչութիւն», «ստրկամտութեան նոր ու այլանդակ ցոյցեր», «Բիւզանդիոնը» շարունակում էր. «Պոլսոյ հայերն այժմ իրենց օսմանցի կ'անուանեն՝ երիտասարդ թուրքերու ցանկութեան համեմատ»²: «Զգուշութիւնն ու խոհեմութիւնը չպէտք է ձեռքէ բաց թողել եւ չափազանցութիւններու մէջ իյնալ: Մեր ժողովուրդը յատկապէս պէտք է ազատ պահէ իրեն թեթեամտութեան հոսանքներէն»³:

Անշուշտ, օսմանյան սահմանադրության բերելիք «ազատություններին» հենց սկզբից հավատ չէին ընծայում նաև թուրքահայ քաղաքական-հասարակական և հատկապես կրօնական առանձին գործիչներ, որոնք իրենց այտերը կասկածանքով էին

¹ «Արարատ», № 7-8, հուլիս-օգոստոս, 1908, էջ 721:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

մեկնում թուրքի համբույրին:

1908 թ. Այնթապից Զեյթուն էր եկել բնիկ զեյթունցի պրոֆ. Հակոբ Զեյթունցյանը (որը տարիներ հետո սպանվելու էր Դեր-Զորում): Նույն ժամանակ Զեյթուն էին եկել նաև երկու երիտ-թուրք սպաներ: Նրանք երեքով գյուղաքաղաքի հասարակու-թյան առջև բանախոսեցին սահմանադրության և դրանից բխող հավասարության սկզբունքների մասին, իսկ վերջում բոլորի առջև ողջագուրվեցին: Բայց թուրքական զորքերի դեմ անդա-դար կոիվներ մղած զեյթունցին չհավատաց «Հայերին եղբայր դարձած» երիտթուրք բանախոսներին: Միջոցառումից հետո պրոֆ. Հ. Զեյթունցյանը հայրենակիցներին ասում էր, որ երիտ-թուրքերին չպետք է հավատալ, որ նրանք նոր դավադրություն են նախապատրաստում հայերի դեմ և ծուղակ բացում նրանց առջև¹:

Նման զգուշացումներն առայժմ հայերից քչերի վրա էին ազ-դում, բայց սթափ մտածողները լավ էին հասկանում, որ ազգա-կիցների ցնծալի երթերն ու հանրահավաքները, սահմանադրու-թյունը պանծացնող բոցաշունչ ճառերը միայն իրականության կեղծ արտացոլումն են: Իզմիրի «Արեւելեան մամուլը» գրում էր.

«Սահմանադրութենէն ետք ամէն ազգ իր յարմար դատած եղանակով տօնեց զայն, մեծ կամ փոքր, յարմար կամ անյար-մար, յաջող կամ անյաջող ցոյցեր կազմակերպելով:

Մենք՝ հայերս մէկ-երկուքով չգոհացանք: Կարելի՞ քան էր:

Թափօր, սեղան, ծովագնացութիւն, ընդունելութիւն, դափ-նեպսակ եւ դեռ ինչէր:

Թափօր մը կազմակերպեցինք, որու արձագանգը աշխարհիս չորս կողմ հեռագրուեցաւ: Սեղան մը սարքեցինք որպէս զի բո-լոր Իզմիրի թուրք պաշտօնէութիւնը կշտացնենք, պայմանաւ որ հիւրամեծարները ոտքի վրայ մնան:

Ասոնք չէին բաւեր, այսօր Ահմէտ Ռիզաի քոյրը կու գար՝ ծաղկեփունջ նուիրեցինք:

Վաղը Սապահէտտին իշխանը կը հասնէր՝ ծաղկեպսակ տարինք:

¹ Տե՛ս Միսաք Միսեոեան (Մ. Ուլնեցի), Պատմութիւն Զեյթունի (1409-1921), Լիբանան, 1996, էջ 294-295:

Միւս օր Նազըմ պէյը պիտի այցելէր՝ դափնեպսակ անցուցինք գլխէն:

... Այսպէս ուրեմն, սահմանադրութեան հոչակումէն մինչեւ այսօր եռուզեռ մ'է որ տեղի կ'ունենայ, եկեղեցական, աշխարհական ընկերներ ու ընկերուհիներ իրար կը յաջորդեն: Իզմիր կու գան ու կ'երթան, բազմութիւն, պատգամաւորութիւն, ընդունելութիւն, խումբ-խումբ պտոյտ, հաւաքումներ, ատենաբանութիւններ կը յաջորդեն իրարու անընդհատ ու յարատեւ: Է՛հ, վե՞րջը:

Ասոնք ամէնքն ալ լաւ, ըսելիք չունինք, բայց ալ համը հոտը կը փախչի, փառամոլութեան, ցուցամոլութեան գագաթնակէտը կը յանգի խնդիրը եւ շատ գէշ կ'երեւի մեր աչքէն զատ ամէն հասարակութեանց աչքին եւ նամանաւանդ թուրք տգէտ խուժանին:

Մի' մոռնար ո'վ հայ ժողովուրդ, որ տգէտ, անուս եւ կրօնամոլ խուժան մը կայ մեր գլխին վրայ կանգնած՝ Տամոկլեան սուրին պէս, մի' մոռնար»¹:

Մի ուրիշ թերթ, նույնպես անդրադառնալով այդ խնդրին, զգաստութեան կոչ էր անում հայերին, նրանց դիմելով հետևյալ խոսքերով. «է՛հ, ալ բաւական է, ո'վ հայեր, բաւական է որքան ժամանակ որ կ'անցնենք այս տեսակ անտեղի գործերով, լուրջ պաղարին ըլլանք եւ ալ հանդիսատեսի դերը ստանձնենք, բաւ է որքան դերասանական դերին մէջ կը գտնուինք, շատ աւելի պիտի չահինք, շատ աւելի պիտի վաստկինք եթէ սկսինք լրջօրէն, խելօքիկ, հանդարտ մեր գործին նայիլ, զիրար չբզբտել, իրարու շատ բարձրէն չնայիլ, իրարու մէջ հաւասարութեան եւ միաբանութեան տարրական օրէնքները յարգել եւ հեռուէն հանդիսատես ըլլալ Թուրքիոյ բարեշրջումին, առանց թուրքին նախանձր գրգռելու, առանց օտարին ծիծաղը շարժելու, առանց մեր յոյն ազգակիցներուն ծաղրանքին առարկայ ըլլալու:

Որքան յոխորտանք՝ այնքան պիտի ուտենք մեր գլխին, որքան աշխատինք վեր բռնելու մեր վիզը՝ զայն պիտի սղոցեն, որ-

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 21, 19 մայիսի 1909 թ.:

քան ճոխ ցոյց տանք ինքզինքնիս՝ այնքան պիտի ուզեն ոտնակոխ ընել մեր ճոխութիւնը:

Ուրեմն՝ ժամ է ամփոփուելու, մեկուսանալու, աշխատելու, աղմուկի պէտք չկայ, ժխտրի՝ բնա՛ւ»¹:

Սահմանադրական խոստումներին, «Հուրրիեթ» կոչվածին հատկապես չէին վստահում հայ ազգային-ազատագրական շարժման եռանդուն մասնակիցները, մարտիկ-Փիղայիները, որոնք անցել էին ավելի քան երկու տասնամյակների պայքարի ու տառապանքների բովոյ: Հայդուկներից չատերն իրենց զենքերը վար էին դնում դժկամութեամբ, չուզելով: «Սահմանադրութենէն ետք,- գրել է նրանցից մեկը,- մենք՝ մեր անցեալ քսան տարիներու դառն փորձութեան տուած դասերով, բնաւ երբեք հաւատք չունէինք թուրք կառավարութեան անկեղծութեան վրայ ...»²: Նա նշում էր, թե քանի որ նորահաստատ ռեժիմը դեռ տկար է, երիտթուրքական կոմիտեն պետք ունի կայսրութեան դժգոհ տարրերի բարյացակամութեանը և դա ունենալու համար է, որ շոյում է նրանց: Իսկ երբ վաղն Իթթիհադը պառլամենտում մեծամասնութիւն կկազմի, կհզորանա տնտեսապես, կամրապնդի դիվանագիտական դիրքերը, այն ժամանակ նա այլևս կարիք չի ունենա հայութեան ու նրա քաղաքական կազմակերպութիւնների աջակցութեանը եւ կգործի այնպես, ինչպես թելադրում է իր ազգայնամոլական ծրագիրը:

Սահմանադրութեան հռչակման առաջին իսկ օրից նրա նկատմամբ իր անվստահութիւնն էր արտահայտել Երուսաղեմի դառամյալ պատրիարք Հարութիւն արք. Վեհապետյանը, մորլտալով իր պատկերավոր պատմական խոսքը.

«էօթէրսէ՛ էյի տիւտիւք» (Լավ սուլիչ է, եթե ձայն հանի...)՝

Հայերի՝ սահման չճանաչող ոգևորութեան վրա օտարները զարմացած էին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 38, թ. 3 (Թերթի կտրոն, որի վրա նշված չէ պարբերականի անվանումը, հոդվածի տարեթիվը, ամիսն ու օրը):

² Սարգիս և Միսաք Բղէեաններ, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 263:

³ «Վէմ», № 1, հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 14:

Սահմանադրության հռչակմանը հաջորդած անզուսպ ուրախությունների օրերին Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Բ Ոսպայանը Միսից եկել էր Ադանա, ուր այդ միջոցին գտնվում էր նաև Մերսինի հյուպատոսներից մեկը, որն այցելություն է տալիս կաթողիկոսին, և խոսակցություն ժամանակ նրանից խնդրում է ժողովրդին հորդորել, որպեսզի մի քիչ զսպի իրեն, զանգվածաբար դուրս չգա ցույցերի, որովհետև, ասել էր նա. «Ես չատ լաւ չեմ տեսներ այս փոփոխությունը, եւ կը վախնամ, թէ օր մը արևնոտ տեսարաններու հանդիսատես ըլլանք»¹:

Կարինի (էրզրում) ուսական գլխավոր հյուպատոս Խ. Ա. Զինովկը իր վերադասին գրում էր. «Հայերի տարվելը հռչակված ազատություններով, ավելի ու ավելի է գրգռում մուսուլմանների ատելությունը նրանց դեմ: Նույնիսկ առավել առաջադիմական երիտթուրքերի շարքերում, որոնք դեռ երեկ բացահայտորեն ազդարարում էին իրենց երախտագիտությունը հայերին՝ Թուրքիայում ազատագրական շարժման մեջ նախաձեռնություն ցուցաբերելու համար, անվստահությունը նրանց նկատմամբ աճում է ոչ թե օրերով, այլ՝ ժամերով: «Միություն և առաջադիմություն» ենթակամիտեն հայ գործիչների նկատմամբ սահմանել է գաղտնի հսկողություն և նահանգներում իր գործակալներին հանձնարարել անհրաժեշտություն դեպքում կանգ չառնել և ոչ մի եռանդուն միջոցի առջև ...»²:

Երբ հերթական թափորը կարմիր դրոշներով դուրս էր եկել Կ. Պոլսի փողոցներ, ուսական ղեսպանություն մոտով անցնելիս, տիտղոսավոր մի տիկին, որ քառորդ դար ապրում էր քաղաքում, դիմելով շարքերին, բարձրաձայնեց. «Այս ամենը ջհուղների և մասունների սարքածն է: Դրանից բան դուրս չի գալու... Ամեն բան մնալու է այնպես, ինչպես կա»³:

¹ Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, Գահիրէ, 1909, էջ 36-ի տողատակը:

² "Геноцид армян в Османской империи", Ереван, 1966, с. 167.

³ Տե՛ս "Новое Время", 12 августа 1908 г., տե՛ս նաև "Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)", с. 190.

ԵՐԻՏԹՈՒՐ-ՔԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՑՈՒՄ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թուրքական Հեղափոխությունից հաղթանակը բուռն արձագանք ունեցավ Եվրոպայում:

Եվրոպական երկրների պաշտոնական և անպաշտոն մամուլի օրգանների մեծ մասը հրճվանքով էր արձագանքում Հեղափոխության հաղթանակին, մյուս մասը խիստ կասկածներ էր հայտնում նրա արդյունքների վերաբերյալ, իսկ շատ թերթեր ու հանդեսներ ձեռնպահ էին կարծիք հայտնելուց:

Հեղափոխության հաղթանակի նկատմամբ հսկայական հետաքրքրություն էր առաջացել հատկապես Գերմանիայում:

Գերմանական «Die Zeit» («Ցայթ») թերթը թուրքիայում սահմանադրության վերականգնման օրը՝ 1908 թ. հուլիսի 11 (24)–ը, համարում էր պատմական օր ոչ միայն Օսմանյան կայսրության, այլև ամբողջ Եվրոպայի համար¹:

Մի ուրիշ գերմաներեն թերթ՝ Վիեննայի «Neue Freie Presse»-ն («Նոյե Ֆրայե պրեսսե»), ընթերցողին հիշեցնելով միդհատյան սահմանադրության պատմությունը, նկատում էր, որ սահմանադրությունը 1908-ի հուլիսին վերականգնած Սաիդ փաշան 32 տարի առաջ դրոշակակիրը եղավ այդ նույն սահմանադրության վերացման և դրա հեղինակ Միդհատ փաշայի կործանման: Եվ եթե սահմանադրության դադարը շինողը նրան կրկին կյանքի հրավիրեց, նշանակում է՝ ուրիշ ելք չկար: Մեռած Միդհատը հարություն առավ իր ստեղծագործության մեջ և հաղթեց թե՛ սուլթանին և թե՛ իր թշնամի Սաիդին²:

Եվրոպական թերթերը հատկապես շեշտում էին թուրքական Հեղափոխության գլխավոր առանձնահատկությունը՝ դա կատարել է բանակը: Անդրադառնալով այդ փաստին՝ Դաշնակցության «Հորիզոն» թերթը տարիներ անց գրում էր. «Ամբողջ Եվրոպան զարմանքով մատնացոյց էր անում, որ դա եզակի դեպք է յեղափոխությունների պատմության մեջ, երբ սահմա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 158, 23 հուլիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

նադրական կարգերը հաստատուում են զինուորական ոյժի ստիպմամբ, առանց ժողովրդի մասնակցություն»¹:

Իր հերթին՝ Գերմանիայի Քեոլն քաղաքի “Kölnische Zeitung” («Քեոլնիչե ցայտունգ») թերթը նկատում էր, որ սահմանադրություն վերականգնումը չի նշանակում, թե երկրում արագորեն վերականգնվելու են նաև արդարությունն ու կարգը: Ո՛չ, իհարկե, գրում էր թերթը և վկայակոչում Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի օրինակները: «Կ. Պոլսում պէտք է հասկանան, որ միմիայն սահմանադրություն տալը դեռ բաւական չէ ապագայում դժգոհությունների եւ ապստամբությունների առաջն առնելու համար: Դրա համար հարկաւոր է վերացնել այն զեղծումները, որոնք զօրքը դրդեցին ապստամբություն»²:

“Vossische Zeitung” («Վոսսիչե ցայտունգ») թերթը գրում էր, թե սահմանադրությունը միայն բանաձև է, որը կարիք ունի հոգևոր բովանդակություն: Միայն այն բանից հետո, երբ հայտնի կդառնա ձևի բովանդակությունը, այն ղեկքում միայն կարելի կլինի հասկանալ նրա նշանակությունը թուրքաց պետության համար: Ներկա պահին սուլթանը հրովարտակ է տվել միայն ապստամբներից վախենալով³:

Լոնդոնի “Times”-ը («Թայմս») նշում էր, որ կայուն չի կարող լինել այն սահմանադրությունը, որը զինվորական հեղափոխության արդյունք է: Բարենորոգումներ մտցնելու ժամանակ երիտթուրքերը հազիվ թե կարողանան հույս դնել զորքի աջակցության վրա⁴:

Եվրոպացիները մատնացույց էին անում, որ անցումը միապետությունից սահմանադրական կարգերի՝ շատ քիչ պետություններում է այնպես հարթ և աննշան զոհերով տեղի ունեցել, ինչպես Թուրքիայում: Նրանք նպաստավոր նշան էին համարում այն, որ ապստամբները «ջննտյմենի պես անցկացրին հեղափոխությունը» և «մեծ խնամքով պահպանեցին հասարակական կարգը»:

¹ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), № 132, 22 հունիսի 1912 թ.:

² «Մշակ», № 158, 23 հուլիսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 158, 23 հուլիսի 1908 թ.:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

«Թայման» իր մի ուրիշ համարում գրում էր, թե Թուրքիայի բոլոր այլազգիները պետք է աջակից լինեն Թուրքերին, որպեսզի նրանց նոր կառավարությունը կարողանա երկրում իրականացնել նախատեսված բոլոր բարեփոխումները և բարելավել կայսրությունից բոլոր ժողովուրդների կյանքը: «Հայերն էլ, միևնույն ժամանակների նման, փայլուն ապագայ ունեն»¹, - խորին համոզմունք էր հայտնում հոգվածագիրը:

Եվրոպական շատ թերթեր ընդգծում էին, որ սահմանադրությունը վերականգնելուց հետո հատուկ պատասխանատվություն է ընկնում Թուրքիային սահմանակից պետությունների վրա, և այդ երկրի քաղաքական ճգնաժամից օգտվելու որևէ փորձ ամբողջ Եվրոպայի դիմադրությունը պետք է հանդիպի*: Թուրքիան իրավունք ունի պահանջելու, որ իրեն առայժմ հանգիստ թողնեն – սա եվրոպական շատ պետությունների արտահայտած պաշտոնական տեսակետն էր: Եվրոպացիներից շատերը գտնում էին, որ թուրքական հեղափոխությունը ամենից շատ բարիքներ է բերելու կայսրությունից առավել ճնշված ժողովուրդներին:

Բեռլինից մի բարձրաստիճան դիվանագետ «Մշակի» խմբագրին գրել էր. «Թուրքիայի վերջին դէպքերն ինձ համակել են ուրախութեամբ. դրանք հայերի համար երազած բախտաւորութիւն են: Այժմ հայերին մնում է ցոյց տալ, թէ իրենք կուլտուրական ազգ են, ոչ թէ միայն ազդեցություններ, ինչպէս որ ողջ Եւրոպան այժմ այդպէս է դատում նրանց մասին: Հայերի համար բացում է խաղաղ աշխատանքի մի նոր թուական: Կա՛մ պէտք է առաջադիմել, կա՛մ՝ ոչնչանալ: Պէտք է մարդ պատրաստել, իսկ դա այժմ կարելի է անել կրթական լուրջ ձեռնարկումներով միայն»²:

Թուրքական հեղափոխության գնահատականները շատ

¹ Թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 189, 29 օգոստոսի 1908 թ.:

^{*} Նկատի էր առնվում Թուրքիայի ներքին գործերին ուսական միջամտությունը, ինչպիսին տեղի էր ունենում պարսկական հեղափոխության պարագայում:

² «Մշակ», № 185, 24 օգոստոսի 1908 թ.:

տարաբնույթ էին Ռուսական կայսրության մեջ:

Յարական ինքնակալության պաշտպան ուժերի մոտ նա, բնականաբար, առաջ էր բերել չափազանց բացասական վերաբերմունք, համենայնդեպս՝ սկզբնական շրջանում, երբ դեռ հայտնի էր, թե երիտթուրք պարագլուխներն ի՞նչ դեր են հատկացնելու միապետ Աբդուլ Համիդին:

Արտահայտելով Ռուսաստանի առավել պահպանողական շրջանների վերաբերմունքը օսմանյան հեղափոխության նկատմամբ, “Новое Время” («Նովոյե Վրեմիա») թերթը երիտթուրքերին քննադատում էր «չափազանց ազատամտություն» համար, նրանց անվանում «թուրքական կաղետներ»¹:

Միապետությունները, այդ թվում ռուսականը, իրարից տարբերվում էին քաղաքակրթությունների զարգացման աստիճանով, միապետների իրավունքները սահմանադրական ճանապարհով սահմանափակելու իրական հնարավորություններով: Բայց տվյալ ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի ցար Նիկոլայ II Ռոմանովը քիչ բանով էր տարբերվում օսմանյան միապետ Աբդուլ Համիդ II-ից: Նրանք, ըստ էության, հոգևոր եղբայրներ էին:

Յարական արքունիքում տազնապած էին, որ թուրքական հեղափոխությունը կարող է խթան հանդիսանալ երկրում հեղափոխական նոր բռնկումների համար, որոնք ընդամենը մեկ տարի առաջ էր հաջողվել մի կերպ մարել՝ արյան գետեր հոսեցնելով: Ռուսական հետադիմական, պահպանողական մամուլը երիտթուրքերին համեմատում էր ռուս հեղափոխականների հետ՝ երկուսին էլ արկածախնդիրներ ու անօրեն հանցագործներ համարելով:

Ռուս ազատականները ողջունում էին կատարվածը՝ գտնելով, որ թուրքական հեղափոխությունը ճանապարհ կբացի երկրի տնտեսական ու մշակութային առաջադիմության համար, միաժամանակ կնպաստի ճնշված ժողովուրդների ազգային վերածնությանը: Նրանք շատ բարձր էին գնահատում հեղափոխության հատկապես այն առանձնահատկությունը, որ նա ընթացել է խաղաղ հունով, համարյա անարյուն: Միաժամանակ,

¹ “Новое Время”, 15 июля 1908 г.

ազատականները մտավախություն ունենին, որ երիտթուրքերը, բոլոր օսմանցիներին հավասար իրավունքներ տալու պատրվակով, կփորձեն հետևողականորեն իրականացնել թուրք էթնոսի մեջ կայսրության այլազգի ժողովուրդների ձուլման իրենց վտանգավոր ծրագիրը:

Այդ օրերին եվրոպացիները երիտթուրքական շարժման հաղթանակը համարում էին և՛ հեղափոխություն, և՛ հեղաշրջում, ընդ որում՝ հրապարակումներում գերակշռում էր վերջին բառը:

ՀԵՂԱՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ- ԴԵՄՈԿՐԱՏՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Երիտթուրքական հեղափոխությունը, բնականաբար, միանչանակ չընդունվեց հայկական հասարակության քաղաքական տարբեր ուղղությունների կողմից, ուստիև այդ հողի վրա, ինչպես և սպասելի էր, նոր առճակատումներ դրսևորվեցին:

«Սահմանադրական գարուն» ապրող երկրում այն, ինչ չէին տեսնում և չէին կարող տեսնել հեղափոխությունից խանդավառ զանգվածները, պարտավոր էին տեսնել, վերլուծել, կանխատեսել ազգի քաղաքական ուժերը. բայց, ավանդ, հայ քաղաքական գործիչներից ու հոսանքներից շատերն ընդունակ չեղան այդ բանին: Ընդհանուր խանդավառության մթնոլորտում՝ ազգային-ազատագրական շարժման մի շարք կազմակերպություններ (հատկապես արաբական և հայկական), շլանալով հռչակված «սահմանադրական» կարգերից և հավատալով թուրքերի կեղծապատիր խոստումներին, չարաչար խաբվեցին:

ՀՅ դաշնակցություն.– Աններելի, ճակատագրական անհեռատեսություն հանդես բերեց հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի առաջատար ուժը՝ ՀՅ դաշնակցությունը:

Հեղաշրջումից անմիջապես հետո Դաշնակցության գլխավոր պաշտոնաթերթը գրեց.

«Ժամը հնչեց, վերջապէս, ստրկացուած ժողովուրդների

Համար – արդար ու անխուսափելի հատուցման ժամը: Սուլթանական բռնակալությունը, որ արիւնալի կօշմարի պէս նստած էր Համաշխարհային խղճմտանքի վրայ, այսօր ընկած է հոգեւարքի մէջ, իր դարաւոր ոճիրների ծանրութեան տակ»¹:

Հեղափոխութեան հաղթանակը կուսակցութիւնը համարեց նաև իր հաղթանակը, քանի որ, երիտթուրքերի հետ գտնվելով սերտ դաշինքի մեջ, իրեն համարում էր նրանց հետ եղբայրացած:

Հեղափոխութիւնից մի շաբաթ հետո, 1908 թ. հուլիսի 17 (30)-ին, Դաշնակցութեան Պոլսի Պատասխանատու մարմինը շրջաբերական-թուղթիկ հրատարակեց ու տարածեց, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Օսմանեան կայսրութեան մի ծայրից միւսը հնչում է ազատութեան, հաւասարութեան, եղբայրութեան կոչը: Երէկուան հանրաբանտը վերածուած է ազատաշունչ երկրի: Մոայլ, երկչոտ ղէմքերի տեղ երեւում են բերկրալից աչքեր. լուծեան փոխարէն թագաւորում է շարժումը, ատելութեան եւ քէնի աւերակների վրայ փչում է սիրոյ շունչը...»

Հանրային կեանքը կերպարանափոխուած է. փողոցներում այլևս չկայ երէկուան բռնապետութեան սոսկաբեր գործակալ գաղտնի լրտեսութիւնը: Բանտերը դատարկուած են: Ազատութեան մարտիկները, ենթակայ քաղաքական բանտարկութեան ղժոխային ռեժիմի, ազատ օդումն են՝ գրկախառնուած ժողովրդի հետ, որին նրանք այնքան անձնուիրաբար ծառայեցին:

«Դէպի բանտ» գոչողները իրենք են գնում բանտերը: Արտասուք տարածողները իրենք են ողբում: Շքազարդ փաշաներն ու մինիստրները, երէկուան ամենակարող տէրերը արքունիքի, կառավարութեան եւ երկրի, սողում են յեղափոխութեան ոտքերի տակ, փախուստ տալիս ժողովրդական ցասման ճանկերից: Դերերը փոխուած են եւ սկսուած է մի աւերմունք այն բոլորի, ինչ ... չնորհիւ բռնապետական ռեժիմի, նկատուում էր անսասան, անփոփոխ, յաւիտենական իսկ»²:

¹ «Դրօշակ», № 7 (195), հուլիս, 1908, էջ 104:

² «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», Հատ. Ա, Պէյ-րութ, առանց թվականի նշումի, էջ 175:

Մի ուրիշ առիթով ՀՅԴ Պոլսի Պատասխանատու մարմինը (փաստորեն՝ կենտրոնական կոմիտեն) ազդարարում էր. «Ազատութիւնը արեամբ գնեցինք: Արեամբ էլ կը պաշտպանենք, եթէ տխուր հարկը ներկայանայ: Նա մերն է: Ոչ ոք նրան ետ խլել չի կարող, որովհետեւ ոչ ոք իր կամքով չէ շնորհել: Սա պիտի լինի հանգանակը ամբողջ ազգաբնակչութեան, խորարմատ համոզումը այն բոլոր ազգերի, որոնց այսօրուան անսահման ցնծութիւնը՝ երէկուան անսահման տանջանքի արձագանքն է միայն»¹:

Դաշնակցութեան պաշտոնական պատմաբան Միքայել Վարանդյանն այդ օրերին գրում էր. «1908 թուականը ոսկէ տառերով կ'արձանագրուի համաշխարհային պատմութեան էջերում: Նոր հորիզոններ բացուեցան Ազատութեան գաղափարի առջև, մարդկային նոր զանգուածներ բարձրացան մրափի ու անէութեան անդունդներից եւ գրկեցին համամարդկային քաղաքակրթութեան դրօշը»²: Ավելին, թուրքերի հեղափոխութիւնը համեմատելով Ֆրանսիական մեծ հեղափոխութեան հետ՝ նա, զարմանալիորեն, ինչ-որ առումով գերազանցութիւնը տալիս էր առաջինին, քանի որ Իթիթհազը, իբր, չի բավականացել Ֆրանսիական հեղափոխութեան «ազատութիւն», «հավասարութիւն» և «եղբայրութիւն» նշանաբաններով և այդ շարանին ավելացրել է «արդարութիւն» նշանաբանը³:

Թիֆլիսում հրատարակվող դաշնակցական «Զանգակ» թերթին իր խմբագրականում ողջունելով հեղափոխութեան հաղթանակը, համոզմունք էր հայտնում, որ թուրքահայութիւնը վերջապես և ընդմիջտ ազատագրվել է դարավոր հալածանքներից, և առաջադիմութեան ուղիները բացված են հետայսու նրա առջև⁴: Նույն թերթը տպագրել էր Սիրական Տիգրանյանի՝ թուրքական սահմանադրութեանը նվիրված հոդվածը, ուր հեղինակը շեշտում էր, թե այն երկիրը, որն ընդամենը մեկ ամիս

¹ «Նիւթեր ...», Հատ. Ա, էջ 175:

² Միքայել Վարանդեան, Վերածնունդ հայրենիքը եւ մեր դատը, Ժնև, 1910, էջ 91-92:

³ Նույն տեղում, էջ 94:

⁴ Տե՛ս «Զանգակ», № 7, 13 Հուլիսի 1908 թ.:

առաջ կողմնակի դիտողին երևում էր որպես փտած կազմվածքի մի կործանվող կույտ, այժմ հանդես է գալիս անսպառ ստեղծագործական ուժերով: «Այն արիւնով ներկուած խնդիրը,- գրում էր նա,- որը յուսահատ մղձաւանջի, ծանրագոյն մտատանջութիւնների առիթ էր ծառայում՝ ազգային գոյութեանն ու առաջադիմութեանը սրտացաւ հայերի համար, այսօր յուսատու ակնկալութիւններով լի պայծառ հեռանկարների մի ասպարէզ է դառնում: Եւ մտածմունքների այդ գեղեցիկ յեղաշրջման, ցանկալի կերպարանափոխման պատճառը մէկ հատիկ կարճ, բայց բովանդակալից դարձուածքով է ձեւաբանուում – «սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում»»¹:

4. Պոյսում հրատարակվող Հայ ավետարանականների դաշնակցականամետ օրգան «Աւետարեբը» գրում էր. «Յանկարծ ինքզինքնիս գտանք այնքան զարմանալի եւ յեղակարծ փոփոխութեան մը առջեւ որուն նմանը տարեգրութեանց մէջ գտնել դժուար է: «...Մեր երկիրը հին դարերու Բիւզանդիոնը չէ այլեւս, այլ՝ օսմանեան մեծ ազգին ազատ ոստանը», ուր ազատագրված մարդու վեհ կամքն այլեւս հնարավոր չէ ջախջախել, «ինչպէս հնար չէ երկնից շանթը ոտքի տակ կոխտտել»²:

Այս գնահատականները դաշնակցական գործիչները տալիս էին այն ժամանակ, երբ դեռ իրենց համար նույնպէս պարզ չէր, թե երիտթուրքերը դեպի ո՞ւր են տանում երկիրը: «Օսմանեան յեղափոխութիւնը իրապէս անակնկալի բերաւ մեզի,- խոստովանում է Վահան Փափագյանը (Կոմս):- Մեր մտքերը չէինք կրցած ի մի հաւաքել դեռ, վերլուծել եւ հետեւութիւններ հանել կամ գուշակել անոր ապագան, դէպքերու յաջորդականութիւնը եւ անոնց արտացոլումը մեր ժողովուրդի ճակատագրին վրայ»³:

Դաշնակցութեան ղեկավարներն ու մտավորականները համառորեն պնդում էին, թե «մենք բոլորս օսմանցի ենք», ուստի պետք է պայքարենք «հանուն հասարակաց Հայրենիքի» ամ-

¹ «Զանգակ», № 35, 16 օգոստոսի 1908 թ.:

² «Աւետարեբը», № 37, 12 սեպտեմբերի 1908 թ.:

³ Վահան Փափագեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 23:

բողջականութեան պահպանման ու ամրապնդման: Էդուարդ Ակնունին (Նաչատուր Մալումյան), Ատոմը (Հարություն Շահրիկյան), Կոմսը (Վահան Փափազյան), Գարեգին Նաթակը (Գարեգին Չափազյան), Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաջյան), Վարդգեսը (Հովհաննես Սերենգյուլյան) և ուրիշներ հայութեանը հորդորում էին՝ չքննադատել երիտթուրքական կառավարութեանը, ընդհանրապես հակաթուրքական որևէ արտահայտություն չանել, այլ՝ թուրքերի հետ միասնաբար լծվել ողջ կայսրութեան վերելքի գործին:

Հայկական գավառների դաշնակցական գործիչներն ավելի զուսպ էին: Նրանց թվում բացառութայիններից մեկը Արամ Մանուկյանն էր, որը նույնպես բարիք էր համարում կատարված հեղափոխութունը: «Մեր մէջ,- վերհիշել է Վահան Փափազյանը,- երեսութապէս ամէնէն ոգետրուածը... Արամն էր»¹: Նա գտնում էր, որ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում թուրքահայութեան համար ստեղծագործ աշխատանքի լայն հնարավորութայիններ են բացվում, ուստի բարենպաստ պայմանները պետք է կարողանալ արդյունավետ օգտագործել ի շահ սեփական ժողովրդի: Արամին լավատեսութային սնուցողը նրա համոզումն էր, թե Իթիհադի ղեկավարներն, իբր, դրականապես փոխել են իրենց վերաբերմունքը հայ ժողովրդի և ՀՅ դաշնակցութեան նկատմամբ, ինչը բարենպաստ հող է ստեղծում հայ և թուրք ժողովուրդների միջև եղբայրական հարաբերութայիններ հաստատելու համար:

Իհարկե, պետք չէ կարծել, թե Արամը գլխակորույս նետվել էր Իթիհադի գիրկը: Նա շատ լավ էր ըմբռնում, որ երիտթուրքերի հետ անվերապահ հույս կապելը մոլորութային կլինի, բայց ստեղծված նոր պայմաններում պետք էր փորձել նրանցից առավելագույնն ստանալ: Եվ նա, որքան հնարավոր էր, հանդիպումներ էր ունենում թուրք գործիչների հետ, փորձում նրանց շրջապատ թափանցել: Վանի դաշնակցական գործիչների թվում Արամը թերևս միակն էր, որ գազանը նորից չարթնացնելու համար նրան չոյելու քաղաքականութեանն էր դիմում:

¹ Վահան Փափազյան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 16:

Արամի տեսակետի պաշտպաններից Վահան Փափաղյանը, անդրադառնալով այդ հարցին, հետագայում վերհիշել է. «Եկած էինք այն համոզման, թէ օսմանեան սահմանադրական շարժումը պէտք է նկատել իրբեւ դրական երեւոյթ եւ միւս ազատական տարրերու հետ գործակցաբար պաշտպանել զայն: Առ այժմ խուսափիլ մասնաւորելու որեւէ քաղաքական կամ վարչական պահանջ: Զանալ վերացնել հին ռեժիմին քաջալերած հողային բռնագրաւումները: Պահանջ դնել զինաթափելու աւազակային եւ ասպատակ տարրերը կամ զինել խաղաղ ազգաբնակչութիւնը զիւղական միլիաներու կամ պահակախումբերու միջոցով: Ապահովել սահմանադրական օրէնքները՝ Թուրքիոյ բոլոր ազգերու իրաւունքներու հաւասարութեան սկզբունքին հիման վրայ: Ապահովել մեր գործօն մասնակցութիւնը երկրի վարչական եւ օրէնսդրական մարմիններու մէջ՝ մեր թուի համեմատութեամբ»¹:

Երիտթուրքերի բռնած գործերին հավատ տածող դաշնակցական գործիչները գտնում էին, որ առայժմ «պետք չեն խժոժություններ», որ Իթթիհադին նախ և առաջ պետք է ժամանակ տալ, որպեսզի նա կարողանա աստիճանաբար իրականացնել իր առջև կանգնած մի շարք լուրջ ու հրատապ խնդիրներ. ա) Երկրի բոլոր կողմերում և հասարակական ու վարչական բնագավառներում գրավել նորանոր դիրքեր, բ) Ամրապնդել ազգաբնակչության այն տարրերի դիրքերը, որոնք իրենց հասարակական-քաղաքական կողմնորոշմամբ ու տրամադրություններով վստահելի են իր համար և ունակ են նոր ռեժիմի կրողը, դարբնողն ու պաշտպանը հանդիսանալու, գ) Միմյանցից զատել և որոշել, որո՞նք են «սահմանադրական» և որո՞նք՝ «հակասահմանադրական» գործոններն ամբողջ Թուրքիայում ընդհանրապես և յուրաքանչյուր գավառում առանձնապես. դ) Որո՞նք են երկրում աշխատանքի ու խաղաղ կյանքի հակամետ, ազատությանն ու քաղաքակրթությանը տրամադիր տարրերը և որո՞նք՝ հետադիմության, կողոպուտի ու ավազակության,

¹ Վահան Փափաղեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 24:

քաղաքակրթական ամեն մի ձեռնարկի կործանման պատրաստ վայրենի ներկայացուցիչները:

«Ձանգակ» թերթում Ս. Տ. ստորագրությունը հեղինակը (հավանաբար՝ Սիրական Տիգրանյան) գրում էր, թե առարկայական (օբյեկտիվ) պարագաները գալիս են զգուշացնելու, որ «երկկուայ դժոխքում այսօր մէկ անգամից դրախտներ ծաղկել չեն կարող»¹:

Սա արտահայտությունն էր տարածված այն տեսակետի, թե տառապյալ, գրեթե ուժասպառ թուրքահայ ժողովրդին ներկայումս սահմանադրության շնորհիվ որոշ, թեկուզ կարճատև, մի փոքր ազատ շունչ քաշելու, հանգստանալու, ուժ հավաքելու միջոց է տրվում: Գրեթե խեղդամահ վիճակի հասած ժողովրդի համար, «զինադադարի» նույնիսկ կարճատև ժամանակամիջոցն արհամարհելու բան չէ, - չարունակում էր հողվածագիրը և ավելացնում. «Ինչ էլ որ լինի ապագայ սահմանադրությունը, բայց եւ այնպէս ներկայ շաբաթների ցնցումները մի մրրիկ են, որ, թէկուզ մի առ ժամանակ կը մաքրեն քաղաքական մթնոլորտը թուրքիայի ներսում եւ հազիւ թէ սրբիչ հողմերի գործը առանց խոր հետեւանքների մնայ»²:

Սակայն նկատենք, որ ոչ միայն շատ ու շատ շարքային դաշնակցականներ, այլև ոչ քիչ թվով ղեկավար գործիչներ բացասական վերաբերմունք ունեին հեղափոխության և նրա վերականգնած միղհատյան սահմանադրության նկատմամբ: Դրանց թվում հատկապես ընդգծված անվատահույժություն ունեին Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և Իշխանը, որոնք դոյզն անգամ հավատ չէին ընծայում թուրքական ազատագրական շարժման ղեկավարներին և նրանց խոստումներին:

Բանակի ձեռքով կատարված հեղաշրջումը Իշխանն արժեքից գուրկ էր համարում: Նա ասում էր. «Յետամնաց խառնուածքով ու կենցաղով՝ կիսավայրենի մոլեռանդ մահմետականությունը չի կրնար դեմոկրատիական յեղափոխություններու

¹ «Ձանգակ», № 35, 16 օգոստոսի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

իմաստը եւ էութիւնը ըմբռնել, վաղ թէ ուչ յետադիմական տարրերը նորէն գլուխ պիտի բարձրացնեն եւ ջախջախեն ամէն մի յառաջդիմական քայլ: Մեր գոյութիւնը վտանգի մէջ կը մնայ միշտ, աւատական տարրերու ազդեցութիւնը շատ խորն է քանի որ անոնք մահացու թշնամի են հայութեան: Պէտք է զէնքերնիս վար չղնենք, պէտք է գաղտնիացնենք մեր կուսակցութիւնը եւ արթուն մնանք...»: Իշխանի պես էին մտածում դաշնակցական շարքային զինվորներից ու խմբապետներից շատերը: Վ. Փափազյանը մեզ է փոխանցել այդ հարցի մասին նրանց հետեյալ խորհրդածութիւնը. «Թիւրքին կարելի չէ վստահիլ. թիւրքը թիւրք է. երբ Համիտը դեռ գահի վրայ է, Ի՞նչպէս կարելի է հաւատալ նոր կարգերու. շուներ կան, որ պոչը շարժելով կը մօտենան քեզի՝ յանկարծ խաճնելու համար. «Մի՛ հաւատաք, Աստուծոյ սիրոյն, ամէն բան մի՛ ցուցնէք անոնց, բոլորդ երեւան մի՛ էլնէք...»²: Վ. Փափազյանի վկայութեամբ՝ հատկապէս անդրդվելի էր Շատախի առյուծ Բագիկը: «Ախ տիւք հեալա չըխրատուա՞ք, էստ անխաւատ տաճկներուն կը խաւտա՞ք. վաղը մէկ էլ պիւթիւնիդ տուսախ (թակարդ) կը թալեն (կը ձգեն), մեր տուն կ'արեն... Աստծո՛ւ սիրուն, ակախ (արթուն) կացէք. միամիտ մի՛ էլնէք», - կը յորդորէր ան»³:

Հեղափոխութիւնից ընդամենը մի քանի օր անց Մուշի ս. Կարապետ վանքում տեղի է ունենում ՀՅԴ շրջանային ժողով՝ Դուրան-Բարձրավանդակի բազմաթիւ պատգամավորների մասնակցութեամբ: Ռուբենի նախագահած ժողովը պետք է պատասխան տար մի շարք կարևոր հարցերի. 1) Նոր իշխանութիւնների օրոք Ի՞նչ պետք է անեն Հայ զինյալները, ո՞րն է լինելու նրանց դերն այսուհետև, 2) Ներկայումս ժողովրդի մեջ կազմակերպական ինչպիսի՞ աշխատանքներ պետք է տանել, Ի՞նչ նոր մեթոդներով պետք է գործել, արդյո՞ք կուսակցութիւնն առաջվա պես պետք է ունենա ընդհատակյա գործունեութիւն, թե՞ ոչ, 3) Այժմ ո՞րն է Դաշնակցութեան նպատակը

¹ Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 18:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

երկրում, ի՞նչ հերթական խնդիրներ պետք է լուծեն նրա կազմակերպությունները մասնավորապես Դուրան-Բարձրավանդակում և Վասպուրականում, 4) Կուսակցությունն ի՞նչ վերաբերմունք պետք է ունենա Իթիհհադի գործնական ձեռնարկումների նկատմամբ¹:

Ժողովն անցավ բուռն քննարկումների մթնոլորտում: Ընդունվեցին բանաձևեր, որոնք կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերի մեջ. ա) Հանդես գալ բոլոր նրանց դեմ, ովքեր կփորձեն վերականգնել Հին ուեթիմը, բ) Համագործակցել սահմանադրական այն կուսակցությունների հետ, որոնք կրնդունեն ապակենտրոնացման պահանջը, գ) Վերջ տալ ժողովրդի հանգիստը վրդովող պարտիզանական կոիվներին, բայց նախկինի պես պատրաստ լինել ամեն անակնկալների:

Ս. Կարապետ վանքում քննարկված հարցերի և ընդունված որոշումների մասին Ռուբենը հանգամանորեն գրեց Վանի դաշնակցական ղեկավարությունը, բայց որևէ պատասխան չստացավ: Պատճառն այն էր, որ վերջինս, հետևելով կուսակցության ղեկավարության ցուցումներին, հավանություն չէր տվել ս. Կարապետի ժողովի բանաձևերին:

Ժողովում ընդունված արմատական բանաձևերը թեև կյանքում չիրագործվեցին, բայց ցույց տվեցին, որ երիտթուրքերի հետ միասնաբար հանդես գալու Դաշնակցության ղեկավարության որդեգրած քաղաքականությունը կազմակերպության ներսում ընդդիմախոս հոծ զանգված ունի:

Անդրանիկը, որը 1907-ին փորձ էր արել դուրս գալու Դաշնակցությունից, բայց, այնուամենայնիվ, մնացել էր նրա շարքերում, ոչ միայն չողջունեց երիտթուրքական հեղափոխությունը, այլև նրա մեջ մի ահավոր բան տեսավ: Բնականից մեծ խելքով օժտված այդ մարդը կարողացավ ժամանակին թափանցել երևույթների խորքը և տեսնել այն, ինչ ուրիշները չէին տեսնում:

Ազգային հերոսը խստորեն քննադատում էր Դաշնակցության ղեկավարությունը և այն գործնապաշտ գործիչներին,

¹ Տե՛ս Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Հատ. Ե, էջ 52-53:

որոնք, անակնկալի գալով երիտթուրքերի անսպասելի արագ հաղթանակից, մի օրից մյուսը արմատապես դիմափոխվել էին և անսահման խանդավառվել հայության համար իբր բացվող փայլուն հեռանկարով: Իր հասցեին երիտթուրքերի սեթևեթանքից խաբված Դաշնակցության ղեկավարությունը, ասում էր նա, ընկել է Իթթիհադի գիրկը, որից պոկվելու փորձն աներևակայելի աղետ է բերելու ոչ միայն կազմակերպությունը, այլև ողջ թուրքահայությունը:

Միանգամայն ճիշտ կուսակցությունների հետագա ընթացքը՝ Անդրանիկն ասում էր, թե կեղծ են ազատությունների մասին երիտթուրքերի խոստումները, և որ սահմանադրությունը մի խայծ է միամիտներին խաբելու համար: Նա համոզված էր, որ երիտթուրքերն, ինչպես նախկինում սուլթանը, ամեն կերպ խուսափելու են համապատասխան օրենսդրական փաստաթղթերով կանոնավորել հայության ներքին կյանքը, որպեսզի նա ձեռք չբերի որոշակի իրավունքներ տնտեսական, վարչական, մշակութային, դատական ասպարեզներում: Պաշտպանելով իր համոզմունքները՝ Անդրանիկը հայ քաղաքական գործիչներին նախազգուշացնում էր երիտթուրքերի հետ մերձեցման վտանգավոր հետևանքներից և խորհուրդ էր տալիս իրենց պահել հեռավորության վրա: «Ոչ մէկ թուրքի չեմ կրնար հաւատալ, եթէ անիկա երկնքէն իսկ իջած ըլլայ»¹:

Երիտթուրքական շարժման և օսմանյան հեղափոխության նկատմամբ ՀՅ դաշնակցության որդեգրած քաղաքականությունը, դաշնակցական պատմագրություն և հուշագրական գրականություն մեջ ինչպես անցյալում, ներկայումս նույնպես անվերապահորեն արդարացվում է: Խորհրդահայ պատմագրությունն ու սփյուռքի ուսման վար և հնչակյան պատմագրական հրատարակությունները օսմանյան հեղափոխությունը դաշնակցականների տված դրական գնահատականները համարել են քաղաքական կարճատեսություն, թուրքիայում ծավալված իրա-

¹ Արսէն Մարմարեան, Զօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 187:

դարձությունները ճշտորեն վերլուծելու անկարողության արդյունք: 1988 թ. ծայր առած արցախյան շարժումից և հայոց երրորդ հանրապետության ծննդից սկսած՝ Հայաստանի Հանրապետության պատմաբաններից շատերն ընկան մի այլ ծայրահեղության մեջ, և Դաշնակցության քաղաքականությունը այն ժամանակի իրադրության պայմաններում համարեցին ամենաճիշտը, նկատի առնելով որ երիտթուրքերի գաղափարները կայսրության մեջ տիրապետող սուլթանական-կղերական-ավատապետական գաղափարների համեմատ առաջադիմական էին: Ազատության, հավասարության և եղբայրության մասին երիտթուրքերի նշանախոսքերն ընկալելի և ողջունելի էին նաև հայերի համար: Արևմտահայ ժողովուրդն ազատություն էր երազում, որի համար էլ նա պայքարի էր ելել: Հայությունն ազատություն էր ուզում իբրև օսմանյան հասարակության իրավահավասար անդամ: Անկախ հայկական պետություն ունենալն օրվա խնդիր չէր, հայերը բավարարված կլինեին՝ ունենալով կյանքի ու գույքի ապահովություն: Արևմտահայերի նպատակները այս և ուրիշ մի շարք սկզբունքային հարցերում (խոսքի, մամուլի, ժողովների ազատություն, հավասարություն օրենքի առջև և այլն) համընկնում էին երիտթուրքերի հրապարակ բերած կարգախոսներին և ծրագրերին: Ի տարբերություն հայերի, օսմանյան հեղափոխությունը և սահմանադրությունը կտրակալնապես մերժում էր թուրքական հետադիմությունը՝ ավատապետերը, կրոնավորները, առավել ուղղամտենց սպայությունը և այլոք: Եթե դաշնակցականները մերժեին իրենց հետ դեպի հեղափոխություն գնալու և հեղափոխությունից հետո երկիրը խորհրդարանական ճանապարհով տանելու երիտթուրքերի առաջարկները, ապա նրանք ինքնաբերաբար կհայտնվեին երկրի հետադիմական ուժերի կողքին:

Այդ է պատճառը, որ սուլթանական կարգերի տապալման նպատակով երիտթուրքերի հետ Դաշնակցության դաշինքը հայկական հարցի եվրոպական պաշտպանների և, հատկապես, սոցիալիստական ինտերնացիոնալի ղեկավարների հավանություն էր արժանացել:

Դաշնակցական նշանավոր գործիչ Կարո Սասունին նշում էր,

Թե անուրանալի է, որ իր կուսակցությունը կողմնակից էր երիտթուրքերի սահմանադրական գործողություններին, բայց չի կարելի ասել, թե դաշնակցականները դարձել էին թուրքասերներ¹:

Դա, իհարկե, այդպես է, բայց երիտթուրքերի նկատմամբ Դաշնակցության տաճած անվերապահ վստահությունը և նրա հետ գործակցությունը, միմյանց «եղբայրներ» հորջորջելը հույժ բացասական հետևանքներ ունեցան: Հայերի հանդեպ Իթթիհադի հանդուրժողական վերաբերմունքը, այսինքն՝ թուրքահայոց կյանքի վրա Դաշնակցություն-երիտթուրք դաշինքի դրական ազդեցությունը տևեց ընդամենը մի քանի ամիս, որից հետո Իթթիհադը ցույց տվեց իր իսկական դեմքը: Դրանից հետո էլ Դաշնակցությունը շարունակեց եռանդուն կերպով գործակցել նրա հետ՝ տարվելով հեղափոխության արտաքին, մակերեսային կողմով, անհրաժեշտ չափով չքննելով դրա խորքային երևույթները և հնարավոր հետևանքները: Այդ ամենի պատճառով ավելի խորացավ հայկական հեղափոխական ուժերի շարքերում եղած պառակտումը, Դաշնակցությունից է՛լ ավելի խորթացան հնչակյանները, որոնք երիտթուրքերին անկասկած ավելի լավ էին ճանաչում:

Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն.— Երիտթուրքական հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո հնչակյանները դա համարեցին վերնախավային հեղաշրջում, որը բան չի տալու ո՛չ կայսրության խոնարհ դասակարգերին և ո՛չ էլ այլացեղ ժողովուրդներին:

1908 թ. № 6-7-րդ (Հունիս-Հուլիս) համարներում «Հնչակը» «Սահմանադրական Թուրքիա եւ հայկական խնդիր» վերնագրով խմբագրականում գրում էր, որ Օսմանյան կայսրության կառավարման համակարգում հեղաշրջում առաջ բերելու նպատակով իշխանության եկած երիտթուրք պարագլուխների գլխավոր նպատակն է պետության մեջ բռնափակված ժողովուրդների բախտը տնօրինել իրենց քաղաքական հղացումների

¹ Տե՛ս Կարո Սասունի, Քիւրտ ազգային շարժումները եւ հայ-քրտական յարաբերութիւնները, Պէյրուսի, 1969, էջ 194:

Համաձայն: «Երիտասարդ Թուրքիայի» անունով խօսող «Միութիւն եւ յառաջադիմութիւն» կուսակցութեան տիրապետութեամբ՝ քաղաքական գործօն ասպարէզի եւ ղեկավարի դերի մէջ է մտնում Թուրք նացիոնալիզմը, իրեն հաւատամք ունենալով Միդհատեան սահմանադրութիւնը»: Ապա, խոսելով կայսրութեան ոչ Թուրք ժողովուրդների նկատմամբ երիտթուրքերի առաջիկա հավանական քաղաքականութեան մասին, Թերթը շարունակում էր. «Թուրք նացիոնալիզմը տիրապետող ժողովուրդներին ազատութեան այնքան պայմաններ կտայ, որքան որ իր ընդգրկած նացիոնալիստական սկզբունքների չրջանակը կներէ, այսինքն՝ բաղկացուցիչ ժողովուրդների ազգային զարգացումը պիտի մտնի այն չրջանակի մեջ, ինչ որ Թուրք նացիոնալիզմը կզօի. վերջինս նրան զարգացման այնքան պայմաններ կտայ, որքան որ կհամապատասխանի իր կլանող ոգուն, եթէ, իհարկէ, խնդիրը միայն իրեն մնալու լինի: Թուրք նացիոնալիզմի տիրապետութեամբ օսմանեան երկրի տիրապետող դասակարգն է դառնում, տակաւ առ տակաւ, բուրժուա դասակարգը. սա է որ աստիճանաբար իր ձեռքը պիտի առնի համապետական բոլոր խնդիրների վճռուիլը՝ իր դասակարգային շահի տեսակէտից»¹:

Այնուհետեւ, անդրադառնալով հեղաշրջման եւ սահմանադրութեան նկատմամբ հայութեան վերաբերմունքի խնդրին, «Հնչակի» առաջնորդողը պարզ ու հստակ արտահայտում էր իր՝ այդ օրերի խանդավառութեանը չհամապատասխանող կարծիքը. «Մենք, որպէս սոցիալիստներ, դէմ կլինենք «Երիտասարդ Թուրքիային», եթէ նա ցանկանայ մի ազգի, մի ցեղի տիրապետութիւնը հաստատել միւսների վրայ: Ազգային խնդիրների տեսակէտով՝ մեր դիրքը կլինի մարտնչել, ո՛ր կողմից որ հարուածը գալու լինի ... Սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական ո՛չ մի խոչընդոտ չպէտք է լինի՝ մի ազգութեան անկաշկանդ յառաջադիմութեան եւ բարգաւաճման համար. այնպէս որ ազգութիւնների բացարձակ հաւասարութիւնը անձեռնմխելի իրաւունք պիտի լինի»²:

¹ «Հնչակ», № 6-7, յունիս-յուլիս, 1908, էջ 49:

² Նույն տեղում:

Դա էր պատճառը, որ ինչպես երիտթուրքական մամուլը, այնպես էլ Դաշնակցությունից մամուլի օրգանները և գործիչները ուժգին քննադատում էին Հնչակին՝ նրան մեղադրելով հեղափոխական ուժերի շարքերում անհամերաշխություն սերմանելու մեջ: Ընդ որում նրանք հաճախ էին վկայակոչում, որ հնչակյանները դեռ մինչև հեղափոխությունը հրաժարվել են մասնակցել թուրքիայի հակասովետական ընդդիմադիր ուժերի 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցած համաժողովի աշխատանքներին:

Հնչակյան ղեկավարները վճռականապես մերժում էին երկրի հեղափոխական ուժերի շարքերը տարիներ շարունակ պառակտելու իրենց դեմ հնչեցրած ամեն մեղադրանք: Նրանք մշտապես շեշտում էին, որ իրենց կուսակցությունը երբեք դեմ չի եղել և այժմ էլ դեմ չէ Օսմանյան կայսրության մեջ գործող քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների հետ սերտ համագործակցության հաստատման՝ ընդհանուր նպատակների հասնելու համար: Եթե կուսակցությունը Փարիզի համաժողովին վերաբերվել է վերապահությամբ, ապա դրանից չի կարելի անպայման հետևություն անել, թե նա ընդհանրապես հակառակ է հայկական և թուրքական կազմակերպությունների համերաշխ գործակցության: Մի կուսակցություն, որ իր դրոշի վրա ունի «Ճնշվածներ՝ բոլոր երկրների, միացե՛ք» կոչը, այդպիսի կազմակերպությունը չի կարող երբևիցե, առանց դավաճանած լինելու իր հիմնական սկզբունքներին, հակառակել ազգերի ներսում գործող քաղաքական կազմակերպությունների հետ գործակցելու գաղափարին¹, - գրում էր «Հնչակը»: Ընդհակառակը՝ իր քսանամյա փոթորկալից գոյության ընթացքում կուսակցությունը գրավոր ու գործնական քարոզչությամբ միշտ արծարծել է միջազգային համերաշխությունից գաղափարները, ջանացել է հարևան ազգությունների քաղաքական կազմակերպությունների միջև միանգամընդմիշտ վերացնել ազգայնականատելություն ու թշնամություն պատնեշները և ձեռք-ձեռքի

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, յունիս-յուլիս, 1908, էջ 54:

տված ազատության դատի համար մաքառող այլացեղ բոլոր ընդդիմադիր կուսակցությունների հետ՝ ներդաշնակ ու համակարգված գործելակերպով կոիվ մղել ամեն տեսակ բռնության դեմ:

Հնչակյանները նշում էին, որ վաղուց իրենց համար պարզված է, որ Իթթիհադականներն այն անձինք չեն, որ իշխանության գալով, ազատություն չնորհեն կայսրության այլագգի ժողովուրդներին, և այդ համոզմունքն արդեն ամրապնդվել է հեղափոխությունից հետո եկած առաջին իսկ օրերից: «Համիդական անձնական բռնապետութիւնը խորտակուած է,- կարդում ենք «Հնչակի» առաջնորդողում,- բայց Միդհատի սահմանադրութեան կիրարկութեամբ բռնապետութիւնը, ինքնակալութիւնը և թէնկրատիան վերջնականապէս փշրուած չեն. սուլթանական այդ ստորոգելիները, վեհապետական այդ իրաւունքները դեռ շարունակում են օրինական իրաւունքներ լինել, նրանք դեռ կան գօրութենապէս (*virtuellement*) և թուրք պետական հասկացողութեան, «Երիտասարդ Թուրքիա»-յի, ուզում ենք ասել, մասն են կազմում: Միդհատեան սահմանադրութիւնը չի բերում ժողովրդական միահեծանութեան տիրապետութիւն՝ հակադիր սուլթանական միահեծանութեան»¹:

Ելնելով դրանից՝ հնչակյան ղեկավարները բացեիբաց հայտարարում էին, որ չեն կարող համերաշխվել Իթթիհադի հետ և մտադիր չեն նրան գործակից լինել:

«Իրերի նոր դրութեան առաջ մենք կանգ առնողը չենք, եւ մեր պայքարը դադարեցնող,- գրում էր «Հնչակը».- նա պիտի շարունակուի՝ բայց նոր մեթոդով, նոր տաքտիկայով, ինչ որ յարմար է եւ բխում է ներկայացած իրական պայմաններից»²:

Հնչակյաններն անհեթեթություն էին համարում երիտթուրքերի՝ իրենց կուսակցութեանը վերագրվող մեղադրանքը թե նա անհանդուրժող հատուկ ատելութեամբ է լցված թուրքերի նկատմամբ: «Հնչակը» ժխտում էր այդ զրպարտությունը, գրելով. «Կազմակերպական եւ վարչական տեսակէտով, ամբողջ

¹ «Հնչակ», № 6-7, յունիս-յուլիս, 1908, էջ 50:

² Նույն տեղում, էջ 54:

Թուրքիայի մէջ մեզ համար կայ երկու դասակարգ, առանց ցեղի, կրօնի խտրութեան – մին՝ շահագործող, միւսը՝ շահագործուող: Եւ ահա՛ շահագործուող այդ ամբողջ դասակարգը, առանց ցեղի եւ սեռի խտրութեան, մեր ընկերներն են. նրանց շահերն է, որ մենք պէտք է պաշտպանենք, նրանց դասակարգային շահն է, որով մենք պիտի առաջնորդուենք»¹:

Հեղափոխութիւնից հետո Հնչակյանների ամենախոշոր միջոցառումներից մեկը Բերայի սուրբ Երրորդութիւն ընդարձակ եկեղեցում կազմակերպած մեծ հանրահավաքն էր: Հնչակյան կուսակցութեան Կ. Պոլսի մասնաճյուղը հրավիրել էր դասախոսելու Ստեփան Սապահ-Գյուլյանին: Ժողովում նախագահում էր Սասունի հերոս Մեծն Մուրադը (Համբարձում Պոյաճյան), որին բազմահազար ժողովուրդն ընդունեց բուռն և անվերջ ծափահարութիւններով: Սապահ-Գյուլյանը խոսեց Թուրքիայի հեղափոխութեան, ազգերի եղբայրութեան քաղաքականութեան և իր կուսակցութեան դիրքի մասին:

Հոետորը նշում էր, թե գոյութիւն ունի երկու Եվրոպա. 1) Կապիտալիստական, որի շահերը հակընդդեմ են օսմանյան հայրենիքի շահերին: Այդ Եվրոպան ուզում է, որ Թուրքիայում միշտ գոյութիւն ունենա բռնապետութիւն, որպեսզի կարողանա շահագործել երկիրը՝ արյունաքամ անելով նրան, 2) Բայց կա նաև ժորեսների, բերելների Եվրոպա, որ պատրաստ է հանուն ժողովուրդների ազատութեան պայքար մղելու կապիտալիստական Եվրոպայի դեմ: «Մեզ թեւ ու թիկունք ունենալով այս Եւրոպան, – ասում էր Սապահ-Գյուլյանը, – մենք՝ Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդներս, պատրաստ պիտի լինենք միահամուռ կերպով դուրս գալու բոլոր շահագործողների դէմ: Եթէ նրանց կողմից ռեւէ վտանգ սպառնայ մեր հայրենիքին, Թուրքիայի բոլոր ազգերի շահը պահանջում է՝ որպէս մի սիրտ, մի հոգի պաշտպանել երկրի անձեռնմխելիութիւնը»²:

Հայ հոետորներից հետո ելույթ ունեցավ Փարիզում կրթութիւն ստացած մի քուրդ երիտասարդ՝ քրդական կոմիտեի ան-

¹ «Հնչակ», № 6-7, յունիս-յուլիս, 1908, էջ 55:

² Նույն տեղում, էջ 49-50:

դամ Բեդիրխան բեյը: Դրվատելով հնչակյան կուսակցությունն գործունեությունը, նա իր խոսքը վերջացրեց այսպես. «Հնչակեան կուսակցութիւնն էր, որ այնքան ծանր զոհաբերութիւններով, երկու տասնեակ տարիների նահատակութեամբ, մեզ զգացնել տուեց ազատութեան նշանակութիւնը: Կեցցէ հնչակեան կուսակցութիւնը՝ մեր յեղափոխական ուսուցիչը»¹:

Հնչակյաններն իրենց առջև կանգնած խնդիրներից մեկը համարում էին առաջիկայում միդհատյան սահմանադրության փոխարինումը նոր, բուն ժողովրդական սահմանադրությամբ: Հակառակ միդհատյան սահմանադրության, որ «պարզեւել է» սուլթանը, նոր սահմանադրությունը պետք է ընդունի սուլթանից ու կառավարությունից անկախ ընտրված սահմանադիր ժողովը: «Այդ ռամկավար սահմանադրութիւնը պիտի լինի Թուրքիայի մէջ բովանդակուող ժողովուրդների՝ բոլոր դասակարգերի մասնակցութեամբ ստացուած ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի եւ գաղտնի քուէարկութեան արդիւնքից»²: Գործելով ինքնուրույն և իր առաքելությունը կատարելուց հետո՝ սահմանադիր ժողովը պետք է ցրվի:

Սահմանադիր ժողովի կողմից ժողովրդական սահմանադրության ընդունումից բացի, հնչակյան ղեկավարությունը կարևոր էր համարում Թուրքիայում սոցիալ-դեմոկրատական մի գորեղ կազմակերպության ստեղծումը՝ իր զանազան խմբակցություններով՝ կազմակերպված ըստ ազգության, այլ ոչ թե խառն, ինչպես Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիան է: Թուրքիայում ստեղծվելիք ս.-դ. կազմակերպության խմբակցական համակարգը շատ նպաստավոր կլինի պրոլետարական զաղափարների և, մասնավորապես, սոց.-դեմոկրատական գրականության տարածման համար՝ նկատի առնելով Օսմանյան կայսրության մեջ գտնվող ժողովուրդների լեզվական ու քաղաքակրթական զարգացման մակարդակների միջև եղած հսկայական տարբերությունը: «Վարչական կազմի այս տեսակէտով է,

¹ «Հնչակ», № 6-7, յունիս-յուլիս, 1908, էջ 49-50:

² «Մշակ», № 208, 23 սեպտեմբերի 1908 թ.:

որ մենք մեզ անուանում ենք ազգային սոցիալ-դեմոկրատներ», - ընդգծում էր «Հնչակը»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Հնչակյան կուսակցությունը նախկինի պես հանդես էր բերում աննահանջ կեցվածք թուրքական հետադիմության հանդեպ՝ երեկ արդուհամիդյան, այժմ երիտթուրքական: «Մինչև որ արմատապէս չփշրուի սուլթանականութիւնը՝ իր բոլոր արտօնութիւններով, - իր առաջնորդողում շեշտում էր «Հնչակը», - մինչև որ խալիֆայութիւնը, որպէս կրօնական գաղափարի մի հաստատութիւն, բոլորովին չանջատուի պետութեան քաղաքական իրաւունքների գաղափարից, մինչև որ ռամկավարական լայն սահմանադրութիւն չլինի եւ երկրի գործադրական (գործադիր: - Ն. Ս.) իշխանութիւնը նրա պարզ յանձնառուն (mandataire) չլինի ...»²:

Հնչակյանների այս վերջին դատողությունները թերևս ընդունելի էին, իհարկե՝ վերապահումներով, բայց անընդունելի էր այն մաքսիմալիզմը, որ այդ ժամանակ նրանք դրսևորում էին թուրքիայում սոցիալիզմի հաղթանակի համար իրենց պայքարի հարցում, այն երկրում, ուր սոցիալիզմի համար նվազագույն պայմաններ չկային:

Հայոց միշտ համակիր եղած “Vossische Zeitung” («Վոսսիչե ցայտունգ») գերմանական թերթը 1908 թ. օգոստոսի 26-ին տպագրել էր Սոֆիայում իր սեփական թղթակցի հեռագիրը, որ նա տվել էր մեկ օր առաջ՝ օգոստոսի 25-ին: Թղթակցությունը տեղեկացնում էր.

«Երէկ այստեղ եկաւ Հայ յեղափոխական Սապահ-Գիւլեանը՝ Հնչակեան կուսակցութեան պարագլուխներից մէկը, որը մեր հարցմանը յայտարարեց, թէ իր խումբը (Հին Հնչակը: - Ն. Ս.) թէև թուրքիայում տեղի ունեցած կառավարման համակարգի սկսուած փոփոխութիւնից գոհ է, բայց կանգ չի առնելու կատարուածի վրայ եւ շարունակելու է իր անընդհատ կոիւր, որպէսզի կայսրութիւնն ունենայ այնպիսի դեմոկրատական կառավարութիւն, ինչպիսինն ունի, ասենք, Բելգիան, իսկ Հայաս-

¹ «Հնչակ», № 6-7, Հունիս-Հուլիս, 1908, էջ 50:

² Նույն տեղում:

տանն ունենայ ինքնավարութիւն, այնպիսին, ինչպիսին, օրինակ, ունեն Սամոս եւ Կրետէ կղզիները, առանց, սակայն, վնասելու պետութեան միասնականութեանը»:

Ապա, շարունակելով իր խոսքը, Հնչակյան առաջնորդը նշել էր, որ իր խումբը մարքսիստական է և ձգտելու է օսմանյան պետութեան բոլոր պրոլետարների համար ստեղծել մի ընդհանուր կազմակերպութիւն, ի գլուխ ունենալով մի կենտրոնական կոմիտե, որի աթոռանիստը կլինի Կ. Պոլիսը, և որին կմասնակցեն երկրի սոցիալիստական բոլոր կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչները:

Այնուհետև, թղթակցի վկայութեամբ, Սապահ-Գյուլյանն ասել էր. «Մենք շատ զօրեղ ենք, մեր կազմակերպութիւնը միայն Կովկասում ունի դասակարգային շահերին գիտակից 50.000 անդամ: Մենք սկսեցինք ռուսական յեղափոխութիւնը Բաքու 1905 թուին՝ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի դէպքերից 12 օր առաջ»:

Գերմանացի թղթակցի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում Սապահ-Գյուլյանն արտահայտել էր այն մտքերից շատերը, որոնք նա մինչ այդ հանձնել էր «Հնչակ» թերթի էջերին, ուր նաև ազդարարել էր, թե մինչև «սոցիալիզմը Հայաստանի ու ամբողջ Թուրքիայի մէջ չիրականանայ՝ մենք մեր կուրիս դադար չպիտի տանք»¹:

Այդ բոլոր վերամբարձ հայտարարութիւնները տեղի էին ունենում երիտթուրք գազանի բացված երախի առջև՝ թուրքերի մեջ խտացնելով հայերի հանդեպ ատելութեան նորանոր չերտեր, իսկ հայ բնակչութեան համար ստեղծելով նորանոր վտանգներ:

Զուր չէ, որ վերը նշված «Վոսսիչե ցայտունգ»-ի խմբագրութիւնն իր թղթակցի նյութին հավելել էր հետևյալ եզրափակիչ խոսքերը.

«Հայերն առայժմ առիթ ունեն ապացուցելու. արդեօք նրանք խելօ՞ք մարդիկ են, թէ՞ միայն՝ յեղափոխականներ: Մինչեւ այսօր նրանց մասին շատ խելօք եւ կշռադատ բան չենք լսել: Բաքուի օրինակով յեղափոխութեան կոչ անելը մեծ անմտու-

¹ «Հնչակ», № 6-7, Հունիս-Հուլիս, 1908, էջ 50:

Թիւն է, որովհետեւ Բաբուս տիրող գինուորական զրութիւնը բացի անօգուտ արեան զոհերից ոչ մի բան չէ առաջացրել»¹:

«Հայրենասիրական» գեղեցիկ ճառերի փոխարեն հարկավոր էր մտածել ժողովրդին նոր կոտորածների վտանգից հեռու պահելու մասին, հեշտ արտասանվող դատարկ խոսքը փոխարինել դժվարին, մեծ ջանքեր պահանջող կենդանի գործով: Չէ՞ որ արդեն անցել էին հերոսական պայքարի օրերը, երբ հայը դեռ քիչ թե շատ զենք ուներ: Այժմ, երբ նա կամավոր կերպով թե ստիպողաբար իշխանություններին էր հանձնում զենքը, երիտթուրքերի դեմ հոխորտանքը մոտեցնում էր գալիքի արհավիրքը:

Թուրքահայ ժողովուրդը անելանելի վիճակի էր մատնված: Հայկական ազգային հեղափոխական երկու կուսակցութիւններից մեկն եղբայրութիւն էր քարոզում երիտթուրքական կուսակցութեան հետ, իսկ մյուսը տրամագծորեն հակառակ ուղի էր բռնել: Նույն Իթթիհադի հետ անհաշտ թրքահայութիւնը շվարել-մոլորվել էր երկու ճանապարհների խաչմերուկում:

Հնչակի պայքարի մարտավարութեան (տակտիկայի) մի քանի կարևոր մոտեցումների (հատկապէս Թուրքիայում պրոլետարիատի գոյութեան կամ նրա դերի, այնտեղ սոցիալիստական շարժման մասին նրա պատկերացումների) հետ կարելի է չհամաձայնել, կարելի է չընդունել նրա ղեկավարների մեծ մասի պարծենկոտ հայտարարութիւնները, բայց չի կարելի նրա նկատմամբ հարգանք չտածել սկզբունքայնութեան համար, այն բանի համար, որ ի տարբերութիւն Դաշնակցութեան, նա կարողացավ թափանցել երիտթուրքերի դասակարգային էութեան մեջ, տեսնել այն մահացու վտանգները, որոնք նրանք զավաղաբար նախապատրաստում էին թուրքահայութեան դեմ:

Չնայած երիտթուրքական հեղափոխութեան և սահմանադրութեան մասին դաշնակցականների ու հնչակյանների ունեցած իրարից շատ տարբեր տեսակետներին, այնուամենայնիվ, Իթթիհադի իշխանութեան հատկապէս առաջին շրջանում նրանց միջև

¹ «Vossische Zeitung» am 26 Augustos 1908. Վերցված է «Մշակ», № 185, 24 օգոստոսի 1908 թ. համարից:

մի ընդհանրություն էր դրսևորվում՝ չափազանց քննադատական վերաբերմունք Ռուսաստանի նկատմամբ, այսինքն՝ այն, ինչը և անուժ էին երիտթուրքերը:

Ոչ այնքան իրողապես անկեղծ, որքան ցանկանալով ձևացնել, ցույց տալ, թե այդ հարցում միասնական են, հայկական ձախակողմյան քաղաքական խմբավորումները երիտթուրքերի հետ Պոլսում կազմավորել էին «Յունիոն» անունով կոմիտեն, որը հանդես էր գալիս Ռուսաստանի դեմ:

Դաշնակցականների և հնչակյանների (հին Հնչակի) բարձրագույն «ռուսատյաց» աղաղակներն ավելի շատ արհեստական էին, քան քաղաքական կամ ազգայնամոլական արտահայտություն: Դրանք որևէ արձագանք չէին գտնում թուրքահայ գյուղացիական զանգվածներում, որոնք, ինչպես և առաջ, շարունակում էին անկեղծ բնազդական համակրանք տաճել Ռուսաստանի նկատմամբ, հավատալ նրա ազատագրական առաքելությունը: Ընդհանրապես որևէ հայի համար, իններ ռուսահայ թե թուրքահայ, «ռուսատյացությունը» ցուցադրական էր, այլ ոչ թե խորապես գիտակցված կամ խորապես զգացական: «Ռուսատյաց» հայի մոտ դա արտահայտվում էր բացառապես քաղաքական հաշիվներով: Դա, իհարկե, պատահական չէր, քանզի թուրքիայում և հատկապես նրա մայրաքաղաքում գտնվող ռուսահայ «ռուսատյացները» սերված լինելով ռուսական իրականությունից, ամենքն անխտիր, կրթված լինելով ռուսական լուսավորության մթնոլորտում, ռուսական հզոր գրականության և մշակույթի ազդեցության տակ, չէին ընդհատել Ռուսաստանի հետ իրենց ունեցած բազմազան կապերը: Նրանց ատելությունն ուղղված էր միայն ցարական հետադիմություն, ինքնակալական կարգերի դեմ:

Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն. Այս կուսակցությունը նույնպես ճշտել էր իր դիրքը օսմանյան հեղափոխության և սահմանադրության նկատմամբ:

Առաջացած լինելով Հնչակի ընդերքից՝ Վերակազմյալը, սակայն, նվաճած համարյա բոլոր հարցերում հանդես էր գալիս մայր կուսակցության տեսակետներին հակառակ և ընդհուպ մոտենում էր Դաշնակցության որդեգրած նոր սկզբունքներին, ավե-

լին, վերջինից առաջ էր անցել երիտթուրքերի իր ջատագովության մեջ:

Վերակազմյալների «Ազգ» թերթը գրում էր. «Մեր հայրենակիցները քաջ գիտեն, թէ մինչեւ հիմա ի՞նչ անսայթաք հաւատարմութեամբ ծառայած ենք մենք Հասարակաց Հայրենիքին եւ ի՞նչ մեծամեծ ծառայութիւններ եւ զօրաւիզն աջակցութիւններ կրնան սպասել մեզմէ Երկրին հիմնապէս՝ տնտեսապէս՝ բարոյապէս զարգացման եւ բարգաւաճմանը համար: Ուստի, ո՛չ անոնք կ'ուզեն եւ կրնան մեզմէ բաժնուիլ եւ ո՛չ ալ մենք՝ անոնցմէ»¹:

Վերակազմյալների Կ. Պոլսի մասնաճյուղը 1908 թ. սեպտեմբերի 12-ին հանդես եկավ պաշտոնական հայտարարութեամբ, որտեղ ասված էր.

«Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը սրտագին կ'ողջունէ Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումը, որուն պահպանումն ու կատարելագործումը ամէնէն թանկագին գրաւականը կը նկատէ թուրքիոյ խաղաղ վերանորոգման, անոր քաղաքական եւ ընկերային իրական հզօրացման եւ անոր այլացեղ ժողովուրդներուն բաղձալի բարգաւաճման»²:

Այնուհետեւ կուսակցութիւնն իր վերաբերմունքն էր ճշտում իթիհադի նկատմամբ, ազդարարելով.

«Վեր. Հնչ. Կուսակցութիւնը այս առթիւ իր անկեղծ խնդակցութիւնը կը յայտնէ Երիտասարդ թուրքերուն, որոնք երէկ հրէշաւոր բռնակալութեան մը դէմ արիաբար մաքառեցան, ու այսօր Ազատութեան անյողգողդ ախոյեանը մնալ կը շարունակեն՝ անխտրական գնահատելի ոգւով»³:

Անդրադանալով անցյալի իր գործունեութեանը, արդուհամրոյան ռեժիմի դեմ իր մղած պայքարներին՝ կուսակցութիւնը պատրաստակամութիւն էր հայտնում վճռականորեն փոխելու իր գործելակերպը և պաշտոնապէս հայտարարում էր, որ վերակազմյալ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ Ա) Դադարեցնում է իր

¹ «Ազգ», № 74, 26 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 38, թ. 1:

³ Նույն տեղում:

զինյալ ապստամբության ծրագիրը, Բ) Սատար է կանգնում սահմանադրությանը, Գ) Անհաշտ պայքար կմղի կայսրության ներքին ու արտաքին բոլոր թշնամիների ոտնձգությունների դեմ, այն բոլոր ուժերի դեմ, որոնք կփորձեն ոչնչացնել ազատական ոեժիմը և վերականգնել նախկին անհանդուրժելի բռնակալությունը: Միաժամանակ, կուսակցությունը հանրությանը տեղեկացնում էր, որ առաջիկայում նրան կներկայացնի քաղաքական ազատությունների, վարչական դրության, ժողովրդական ներկայացուցչության, զինվորագրության և ընկերային ու տնտեսական այլ խնդիրների մասին իր մասնավոր հայացքներն ու պահանջները»¹:

Ինչ խոսք, այդ բոլոր հարցերը վերակազմյալը դիտարկելու էր օսմանյան հեղափոխության և Իթթիհադի մասին ունեցած իր պատկերացումների համաձայն:

Որոշ ժամանակ անց, վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության Կ. Պոլսի վարչությունը, ատենադպիր Վահան Թեքեյանի և ատենապետ Միսաք Սուրենյանի ստորագրությամբ, 1908 թ. սեպտեմբերի 16-ին, հետևյալ պաշտոնական հայտարարությունն արեց.

«Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ Վարչութիւնը՝ Կեդրոնական Յանձնախումբի, Կիլիկիոյ, Փոքր Հայքի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ Պուլկարիոյ ներկայացուցիչներուն հետ խորհրդակցարար՝ ներկայիւ կը յայտարարէ թէ՛ Ա) Թուրքիոյ մէջ սահմանադրական ոեժիմին հաստատմամբ՝ կուսակցութիւնը դադրած է իր դաւադրական-ապստամբական գործունէութենէն եւ մտած է քաղաքական գործունէութեան օրինական սահմանին մէջ՝ իբրեւ ազգային-նամկավարական կուսակցութիւն մը, որ կը մերժէ պետական կազմէն անջատողական ամէն դիտում եւ կը ձգտի՝ օսմանեան ազատ-քաղաքացիութեան համահաւասար իրաւունքներու վայելումին մէջ՝ պահպանել եւ զարգացնել հայ ազգին պատմա-անհատական ինքնութիւնը, առանց խզելու անոր ներքին միութիւնը դասակարգային ընդգիմամարտութիւններով:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 38, թ. 2:

Բ) Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը տարիէ մը ի վեր համերաշխութեան դաշինք կնքած ըլլալով՝ Թուրքիոյ ներկայ իրականութեան մէջ կը շարունակէ գործել համերաշխաբար, Երիտասարդ-Թուրք Քոմիթէներու հետ ալ խորհրդակցական յարաբերութիւններով¹:

Ինչ խոսք, վերակազմյալների այս անթաքույց ու ցցուն դիրքորոշման մեջ խոսում էր նաև նրանց՝ Հնչակին հակառակվելու կիրքը այն բանի համար, որ կազմակերպության թե՛ նազարբեկյանական և թե՛ սապահ-գյուլյանական թեւերը նախկինի պես փարած էին սոցիալիզմի գաղափարին:

Դաշնակցութեան դեմ վերակազմյալների ավելի քան 12 տարվա պայքարը դադարեցվում էր:

Ազատականներ.– Հայկական քաղաքական դաշտի այս հոսանքը փնտրտութեան մեջ էր՝ պարզելու օսմանյան հեղափոխութեան և նրա վերականգնած միզահատական սահմանադրութեան բուն էութիւնը, գնահատելու դրանց նշանակութիւնը Թուրքահայութեան համար:

«Թուրքական սահմանադրութիւն» վերտառութեամբ առաջնորդող հոգվածում հույժ զգուշավորութեամբ արտահայտվելով օսմանյան հեղափոխութեան մասին, «Մշակի» գլխավոր խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարը նշում էր. «Այսօրուայ հեռագրերը զարմանք կը պատճառեն ընթերցողներին: Նրանք յայտնում են սահմանադրութեան հաստատման մասին Թուրքիայում՝ իբրև արդէն կատարուած իրողութեան մասին: Մենք այնքան շատ ենք խաբուած եղել Թուրքիայի կողմից, որ չենք հաւատում մեր կարգացած հեռագրերին, բայց յուսանք, որ բազմամեայ տառապանքներից յետոյ լոյսի մի նշոյլ է թափանցում դէպի նահատակների երկիրը»²:

«Թուրքիայի՝ մինչեւ այսօր տառապեալ, ճնշուած ու հարստահարուած, թշուառ հայ ժողովուրդն ի՞նչ պէտք է անի պատմական այս կարեւոր մոմենտում...», – «Մշակում» տպագրած

¹ «Արեւելք», № 6902, 18 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² «Մշակ», № 151, 13 հուլիսի 1908 թ.:

«Մեծամեծ դէպքերի նախօրեակին» հոդվածում հարցնում էր թերթի խմբագիրներին, ականավոր ազատական Համբարձում Առաքելյանը: Մինչև այդ հարցին պատասխանելը՝ հոդվածագիրը նշում էր, որ թուրքահայերի նպատակն է համահավասար քաղաքացիական իրավունքներ ունենալ մուսուլմանների հետ: Նրանք իրենց ապրած երկրում ուզում են ամենքի համար արդար օրենքներ, կամենում են պահպանել իրենց լեզուն, ազգային դպրոցները, ունենալ տեղական ինքնավարություն և, վերջապես, ամենագլխավորը՝ անձի, գույքի, պատվի երաշխավորված ապահովություն՝ որպեսզի կարողանան զարգանալ տնտեսապես և առաջադիմել մտավորապես:

Վերականգնված միդհատյան սահմանադրությունը հայերին իսկապես կտա՞ մարդկային գոյություն ամենատարրական իրավունքները՝ ահա՛ այս հարցն էր, որ զբաղեցնում էր բոլոր հայերին:

Նչելով, որ հայ քաղաքական գործիչներից շատ-շատերը չափազանց թերահավատ են, որ սուլթանի հրովարտակների, նրա խոստումների հետ կարելի է ինչ-որ հույսեր կապել, Համբարձում Առաքելյանն, այնուամենայնիվ, հակված էր կարծելու, որ «երիտթուրքերի հրատարակած պրոկլամացիաները, վերջապէս՝ նրանց ծրագիրը դրական խոստումներ եւ գրաւականներ են տալիս այդ մասին»¹:

Ազատական մշակականները գտնում էին, որ ճիշտ է, երիտասարդ թուրքերի շարժումը ծայրահեղ ազգայնական է, որի ամենագլխավոր նպատակը թուրքիայի գործերի մեջ եվրոպական միջամտության միանգամ ընդմիջտ խափանումն է, ճիշտ է, շարժումը վճռականապես մերժում է ազգային և տեղական ինքնավարություն ամեն մի փորձ, բայց ստեղծված պայմաններում դրանց մասին խոսելը վաղաժամ է: Հիմա ամենակարևորը կյանքի, գույքի և պատվի ապահովության հասնելն է:

Ենթադրելով, որ միդհատյան սահմանադրությունն, այնուամենայնիվ, թուրքիային կտա այդ կենսական պահանջները,

¹ «Մշակ», № 158, 23 հուլիսի 1908 թ.:

մշակականները գտնում էին, որ հայկական բոլոր կազմակերպությունները և ազգային իշխանություններն ամենից առաջ մի անհրաժեշտ և անհետաձգելի պարտականություն ունեն կատարելու, այն է՝ Թուրքիայից փախած ու աստանդական բոլոր հայերին, որոնք ցրված են Ռուսաստանում, Ամերիկայում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում և այլուր, վերադարձնել իրենց հայրենիք, որպեսզի նրանք կարողանան տիրանալ իրենցից խլված, լքված հողերին, արտերին, դաշտերին, տներին, վերսկսել իրենց երկրագործական զբաղմունքները, վերականգնել արդյունագործական ու առևտրական ձեռնարկությունները, վերաշինել իրենց քանդված, ավերված օջախները:

Այդ բաղձալի նպատակին հասնելու համար մշակականները գտնում էին, որ ամենից առաջ իրենց գործունեությունն արմատապես պետք է վերակառուցեն բոլոր հայկական կազմակերպություններն ու անձինք, ազգային և եկեղեցական իշխանությունները և, առաջին հերթին, հայկական հեղափոխական կուսակցությունները, որոնք անցյալի իրենց գիտակցական կամ անգիտակցական գործունեությամբ, թուրքահայ ժողովրդի գլխին մեծամեծ աղետներ բերելու բազում առիթներ են տվել արդուհամիդյան արյունալի ռեժիմին: Նրանք «իրենց գիտակցական կամ անգիտակցական յանցանքը կարող են քաւել, եթէ նպաստեն այդ նպատակի իրագործման, որովհետեւ առանց հողի ոչ մի ժողովուրդ, ոչ մի ազգ չի կարող յարատեւել, բարգաւաճել, զարգանալ կուլտուրապէս»¹:

Սակայն մշակականները համոզված չէին, թե հայկական ազգային հեղափոխական հնչակյան կուսակցությունը, որը երիտթուրքերի նկատմամբ բացահայտ թշնամական դիրք էր բռնել, կարող կլինի վերանայելու իր գործունեությունը: «Մշակում» տպագրած իր մի ուրիշ՝ «Զգուշացէ՛ք չափազանցություններից» վերտառությունը հողվածում, Հ. Առաքելյանն ընդգծում էր, որ բոլոր հայերը, այդ թվում՝ հնչակյանները, պիտի գոհ լինեն, եթե նոր ռեժիմը նրանց հնարավորություն տա զարգաց-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 158, 23 Հուլիսի 1908 թ.:

նել իրենց լեզուն, գրականությունը, դպրոցները, եթե հայերը պետություն չունենային, որոնք հետ համահավասար քաղաքական իրավունքներ ունենան, կարողանան պահպանել իրենց ներքին ինքնավարական առանձնաշնորհումները, առաջին հերթին՝ Ազգային սահմանադրությունը:

Հողվածագիրը նշում էր, որ «դրանից աւելի եւ նոր պահանջներ դնելը ոչ միայն չափազանցութիւն կլինէր, այլեւ հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործը կվտանգէր, որովհետեւ այդ միեւնոյնն է, թէ մի տուն դեռ չչինուած մենք պահանջում ենք, թէ պէտք է սկզբից նրա ներքին զարդարանքը կատարել: Զգեցէ՛ք [նախ եւ] առաջ տան հիմքը, թողէ՛ք, որ այդ հիմքը ամրանայ, ապա մտածեցէ՛ք նրա վրայ շէնքը կառուցելու [մասին]:

Եւ այդ պատճառով մենք բոլորովին անտակտ եւ անտեղի ենք գտնում հնչակյան կուսակցութեան յայտարարութիւնը, թէ պէտք է ձգտել ձեռք բերել «ոսմկավարական սահմանադրութիւն», ստեղծել «ինքնավար սոցիալիստ Հայաստան»: Եւ ասում ենք այդ յայտարարութեան հեղինակներին.

Պարոններ՛, զգուշացէ՛ք չափազանցութիւններից, խոյս տուէ՛ք ուտոպիական, անիրագործելի պահանջներից, մի՛ վտանգէք ազատագրութեան գործը, որովհետեւ ձեր չափազանց անիրագործելի պահանջները կարող են խրտնեցնել երիտասարդ թուրքերի կուսակցութեանը եւ Թուրքիայի առաջադիմական տարրերը [կարող են] ոչակցիւ առաջ բերել եւ ամրացնել Եւրոպայի մէջ այն կարծիքը, թէ հայերը հանգիստ եւ խաղաղ, կուլտուրական զարգացման անընդունակ տարր են»¹:

Եվ, որպես օսմանյան հեղափոխության և միղհատյան սահմանադրության մասին ազատականների արտահայտած մտքերի ամփոփում, «Մշակը» գրում էր.

«...Որպէսզի հին, բռնապետական ռեժիմը վերջնականապէս տապալուի, որպէսզի արշալոյսը փոխուի կենարար եւ ջերմացուցիչ արեգակի, օսմանեան պետութեան բոլոր ցեղերը եւ տարրերը մի միակ պարտաւորութիւն ունենան – ամէն կերպ աչ-

¹ «Մշակ», № 158, 23 Հուլիսի 1908 թ.:

խատել նպաստելու, որ Թուրքիայի մէջ հաստատուի տեւական սահմանադրական ռեժիմ, որ այլևս անկարելի լինի վերադարձը դէպի արդուհամիդեան բռնապետութիւնը: Ուրիշ խօսքերով, պէտք է նպաստել երիտասարդ թուրքերի կուսակցութեան՝ իրագործելու իր ծրագիրը, որ, յամենայն դէպս, բոլոր ժողովուրդներին կտայ կեանքի, գոյքի, պատուի եւ քաղաքացիական ազատ զարգացման ապահովութիւն»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, օսմանյան Հեղափոխության գնահատման հարցում առկա էր ծայրահեղորեն տարբեր և միմյանց հակասող երկու տեսակետ, հասարակական միտքն ու տրամադրութիւնը տատանվում էին վարանոտ թերահավատության ու հափշտակվող դյուրահավատության միջև:

Անտարակույս, հայերը հոռետեսության շատ հիմքեր ունեին. ոչ միայն նրանց կասկածամիտ ենթակայական (subjectum) տրամադրութիւնները (իբրև արդյունք անցյալի դառը փորձանքների), այլև շատ որոշ ու ազդու առարկայական (objectum) պարագաները գալիս էին զգուշացնելու, որ երեկվա դժոխքը միանգամից չի կարող փոխարինվել դրախտի:

Իսկ թուրքական Հեղափոխությանը և նրա վերականգնած սահմանադրութիւնը ինչպիսի՞ գնահատականներ էին տալիս սոցիալ-դեմոկրատները:

Թուրքական Հեղափոխութիւնը Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատների մոտ եթե ոչ հակասական, ապա ոչ միշտ հստակ գնահատական է ստացել: Բայց մի հարցում նրանց բոլորի՝ և՛ բոլշևիկների, և՛ մենշևիկների կարծիքը միատեսակ էր. թուրքական Հեղափոխութիւնը թուրքական ազգայնամոլական բուրժուազիայի հաղթանակն է մի կողմից ավատապետության, մյուս կողմից՝ կայսրութիւնն ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ:

1908 թ. Հուլիսին, երիտթուրքական «Հեղափոխության» օրերին գրած «Դյուրավառ նյութ համաշխարհային քաղաքականութիւնն մեջ» հոդվածում բոլշևիկների առաջնորդ Վլադիմիր Իլիչ Լենինը փաստում էր.

¹ «Մշակ», № 158, 23 Հուլիսի 1908 թ.:

«Թուրքիայում հաղթանակեց երիտթուրքերի ղեկավարած հեղափոխական շարժումը զորքերի մեջ: Ճիշտ է, այդ հաղթանակը կես հաղթություն կամ նույնիսկ հաղթություն մի փոքր մասն է, որովհետև թուրքական Նիկոլայ Երկրորդը գլուխն ազատել է առայժմ թուրքական հռչակավոր սահմանադրությունը վերականգնելու խոստումով»¹:

Լենինի տեսակետով՝ երիտթուրքական շարժումը բուրժուական հեղափոխություն էր՝ առանց ժողովրդական լայն զանգվածների մասնակցության, զորքերի կես հաղթանակ էր, կիսատ-պոատ ու սահմանափակ շարժում:

Երիտթուրքերի վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության փոփոխության հետ փոխվում էին նաև սոցիալ-դեմոկրատներին՝ այդ քաղաքականությունը տրվող գնահատականները. դրանք ընդհանուր առմամբ ավելի կոչտ էին դառնում:

Բոլշևիկյան «Правда» («Պրավդա») թերթը երիտթուրքական վարչակարգն անվանում էր ռազմասպայական դասակարգի բռնապետություն, իսկ նրա ազգային քաղաքականությունը՝ ամենաթունդ որակի սևհարյուրյակային²:

Ավելի ուշ Վ. Ի. Լենինն իր «Պետություն և հեղափոխություն» աշխատության մեջ երիտթուրքական շարժմանը տվել է հետևյալ գնահատականը. «Եթե օրինակի համար վերցնենք 20-րդ դարի հեղափոխությունները, ապա, հարկ կլինի, իհարկե, պորտուգալական ու թուրքական հեղափոխություններն էլ բուրժուական համարել: Բայց նրանցից ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը «ժողովրդական» չեն, որովհետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելիորեն հանդես չի գալիս այդ հեղափոխություններից ոչ մեկի մեջ»³:

Լենինը նշում էր երիտթուրքական շարժման սահմանափակ, վերնախավային բնույթը, ընդգծում, որ երիտթուրքերի քաղա-

¹ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հատ. 17, «Հայաստան», Երևան, 1931, էջ 211:

² Տե՛ս «Правда», № 76, 1912 շ.

³ Վ. Ի. Լենին, Պետություն և հեղափոխություն, «Հայաստան», Երևան, 1988, էջ 50:

քականությունը հենց սկզբից հակաժողովրդական է եղել: Չնայած այդ բացասական զնահատականին, նա, այնուամենայնիվ, երիտթուրքական շարժման հաղթանակը համարում էր հեղափոխություն*:

Թուրքական հեղափոխության նկատմամբ չէր կարող անտարբեր մնալ հարևան Պարսկաստանը, որը նույնպես գտնվում էր հեղափոխության հորձանուտում: Այստեղ հեղափոխական ուժերն անվերապահորեն ողջունեցին Թուրքիայում սահմանադրության վերականգնումը, իսկ միապետականներն իրենց երկրում հռչակված սահմանադրության նկատմամբ լցված լինելով թշնամանքով՝ դա փոխանցում էին նաև օսմանյան սահմանադրությանը, թեև պարսից շահ Մահմեդ Ալին հուլիսի 26-ին սուլթան Աբդուլ Համիդին ուղարկել էր մի հեռագիր, որով, ուրախություն արտահայտելով Թուրքիայում սահմանադրություն հայտարարելու առթիվ, հույս էր հայտնում, որ նոր ռեժիմի բարերար պայմաններում կվերածնվի Թուրքիայի ժողովուրդը: Այդ հեռագրում, ի միջի այլոց, կար մի այսպիսի դարձվածք. «Ժողովրդական ներկայացուցիչները անպայման աւելի լաւ գիտեն երկրի կարիքները, քան մինիստրները»¹:

* Վ. Ի. Լենինը և խորհրդային պատմագրությունը 1908 թ. օսմանյան իրադարձությունները միանշանակ հեղափոխություն էին համարում, որպեսզի ցույց տան 1905–1907 թթ. ռուսական, իրոք ժողովրդական, իրոք զանգվածային հեղափոխության վիթխարի նշանակությունը նաև համաշխարհային, ավելի ճիշտ՝ միջազգային տեսակետից, հեղափոխություն, որի հզոր ալիքները խթան դարձան թուրքական և պարսկական հեղափոխությունների, ինչպես նաև Ռուսաստանի հարևան ուրիշ երկրներում ծագած սոցիալական և ազգային ընդվզումների ուժեղացման համար: Սույն աշխատության հեղինակը կարծում է, որ երկու բնութագրումները տվյալ դեպքում մեկը մյուսին չեն հակասում: Երիտթուրքերի շարժման հաղթանակը, անչուչտ, կարելի է հեղափոխություն որակել այնքանով, որքանով նա տապալեց սուլթանի անսահմանափակ իշխանությունը, հռչակեց սահմանադրություն և ազատություններ, բայց դա իր խորքում հեղաշրջում էր, քանի որ ժողովրդական լայն զանգվածները հեռու էին կանգնած իրադարձություններից:

¹ «Մշակ», № 163, 29 հուլիսի 1908 թ.:

Անչուչտ, այս եզրակացությունը չահը հանգել էր պարսկական խորհրդարանի փորձից:

«Թուրքիայի իրադարձությունների շուրջը» հոդվածում* ականավոր սոցիալ-դեմոկրատ Բոգդան Կնունյանցը նշում էր, որ Ռուսաստանում շատերը հիացած են երիտթուրքերի կիսամիջոցներով ու զգուշավորությամբ, անարյուն հեղափոխությամբ, որի դերակատարները, նրանց խոսքով ասած, «հանճարեղ կերպով» տարան ազգային գործը և առանց որևէ «դասակարգային պայքարի ու պրոլետարական պահանջների» «նվաճեցին ազատություն»¹: Ինչո՞ւ ոուս բուրժուաններն ու ազատականները կեղծավորաբար այդպիսի գովեստներ էին շոայում երիտթուրքերի հասցեին: Իհարկե, ասում էր Կնունյանցը, ոչ թե թուրքական հեղափոխության և նրա գործիչների նկատմամբ տածած համակրանքից (ըստ էության՝ նրանցից շատերը թքել են երիտասարդ թուրքերի վրա), այլ «ռուսական հեղափոխությունն ու հատկապես նրա կրողին՝ բանվոր դասակարգին վարկաբեկելու թաքուն նպատակով»: Նրանք բոլոր կտուրներից նշավակում են «հայրենի հեղափոխականներին», որոնք իբր, նրանց խոսքերով ասած, «ոչինչ անել չկարողացան, այլ միայն Ռուսաստանը դարձրին պատժիչ ջոկատների և ռազմադաշտային արդարադատության երկիր»²: Այդ նույն մտայնությամբ առաջնորդվող ռուսական իշխանությունները շարունակում էին անողոք հաշվեհարդար տեսնել հայ հեղափոխականների նկատմամբ Կովկասում և այլուր:

Կնունյանցն այնուհետև նշում էր, որ չնայած ռուսական հեղափոխության պարտությունը և երիտթուրքական հեղափոխության հաղթանակին, հասարակական զարգացման վրա ու-

* Հոդվածն առաջին անգամ լույս է տեսել 1909 թ. մայիսին, «Бакинские вести» («Բաքինսկիե վեստի») թերթի առաջին համարում: Գա մայրենի լեզվով առաջինը հայ ընթերցողին է ներկայացրել Հովհաննես Ինճիկյանը (տե՛ս ՀՄՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ. (Երևան), 1963, № 8):

¹ Բոգդան Կնունյանց, Ընտիր երկեր, «Հայաստան», հրատ., Երևան, 1978, էջ 540:

² Նույն տեղում, էջ 540-541:

սական Հեղափոխութեան ազդեցութիւնն անչափելի է. նա ունի պատմական վիթխարի նշանակութիւն: «Ռուսական Հեղափոխութիւնը,- գրում էր Կնունյանցը,- չնայած իր պարտութեանը, Հսկայական գործ կատարեց: Նա ալեկոծեց ռուսական կյանքն ամբողջ խորութեամբ: Նա նպաստեց բազմամիլիոնանոց գյուղացիութեան արթնացմանը, տեղից շարժեց պրոլետարիատին և դասակարգային պայքարի առաջին լուրջ դասերը տվեց նրան, բուրժուազիային մղեց քաղաքական կազմակերպման ուղին, խոշոր հողատերերին ստիպեց մոբիլիզացնել իրենց ուժերը և կանգնել իրենց արտոնութիւնները պառլամենտի միջոցով պաշտպանելու ուղու վրա: Այդ ամենը մեծ պլյուս է մասսաների քաղաքական դաստիարակութեան համար: Դեռևս չհասնելով իր անմիջական նպատակին՝ քաղաքական այնպիսի կարգի նվաճմանը, որը համապատասխանում է զարգացող բուրժուական հասարակարգի շահերին, ռուսական Հեղափոխութիւնը, այնուամենայնիվ, վիթխարի զարկ տվեց Ռուսաստանի առաջխաղացմանը՝ նրա քաղաքական ու սոցիալական հարաբերութիւններին եվրոպականացման ճանապարհին»¹:

Իսկ ի՞նչ տվեց հաղթանակած թուրքական Հեղափոխութիւնը, որին անգուսպ գովեստներ էին շռայլում ռուսական Հեղափոխութեան հակառակորդները: «Այն ժամանակ, երբ ռուսական Հեղափոխութեան գործող ուժը բնակչութեան բազմապիսի դասակարգերն էին»², որոնք իրենց առջև մեծ ու բազմազան խնդիրներ էին դրել, թուրքական Հեղափոխութիւնը, ընդհակառակը, շատ սահմանափակ ու նեղ խնդիրներ էր դրել իր առջև: Մյուս կողմից՝ նա ընթանում էր սոցիալական ավելի պարզ իրադրութեան մեջ: Բացի այդ, թուրքական հասարակութիւնը դասակարգային տեսակետից դեռևս շատ շերտավորված չէր, նրանում, Բ. Կնունյանցի արտահայտութեամբ, կապիտալիզմը դեռ ոտը էր բացում իր առաջին արահետները, բնակչութեան վիթխարի մեծամասնութիւնն ապրում էր բնատնտեսութեան պայմաններում, ամբողջ շրջաններ բնակեցված էին քոչվորնե-

¹ Բողզան Կնունյանց, Ընտիր երկեր, էջ 543-544:

² Նույն տեղում, էջ 541:

րով: Պետական կարգը տիպիկ ասիական բռնապետություն էր, որտեղ սուլթանը, նույն ինքը՝ խալիֆը, իր հպատակների կյանքի և ունեցվածքի լիիրավ տերն էր¹:

Ի տարբերություն Ռուսաստանի, գրում էր Բ. Կնունյանցը, Թուրքիայի հասարակական կյանքում ամենալուրջ հակասություններն առաջանում էին ազգային հողի վրա, որոնց խորացմանը նպաստում էր սուլթանական ռեժիմը՝ մշտապես ատելություն և թշնամանք բորբոքելով կայսրությունից ազգերի միջև: Դա թուլացնում էր պետությունը, նրան ղեկի կործանում էր տանում, որի հետ հաշտվել չէին ուզում թուրք ազգի առավել քաղաքակրթված մասի տրամադրություններն արտահայտող և երիտթուրքերի գաղափարական ազդեցությունից տակ գտնվող բարձրագույն պաշտոնեությունն ու սպայությունը: Սրանք էին, որ կանգնած լինելով «ազգի միակ կազմակերպված ուժի՝ զորքի գլուխ ... դարձան հեղաշրջման ակտիվ ուժ»²: Հեղաշրջում կատարելով՝ նրանք նպատակ ունեին «Թուրքիան ասիական բռնապետությունից վերածել եվրոպական քաղաքական ռեժիմ ունեցող երկրի, սահմանադրական երկրի, ուր զուտ քաղաքական բնույթի ռեֆորմները հեղաշրջման գլխավոր խնդիրն էին»: Երիտթուրքական հեղափոխությունը «երկիրը հասցրեց զորքի գերիշխանությունը, քաղաքական այնպիսի կարգի, երբ ազգը ենթարկվում է զինվորի հրամանին: Բնակչության լայն խավերը, գյուղացիները և քաղաքային մանր արհեստավորներն առայժմ բոլորովին մի կողմ են քաշված հեղաշրջումից և իրենց պահանջներով հանդես չեն գալիս»³: Ժողովրդական զանգվածներին ոչ ոք հաշվի չէր առնում, որովհետև հեղաշրջումը ոչ թե զանգվածը, այլ մի խումբ հեղափոխականներ էին կատարել:

Ի մի բերելով թուրքական հեղաշրջման մասին իր մտքերը՝ Բ. Կնունյանցը եզրակացնում էր. «Երիտասարդ թուրքերի հեղափոխությունը զարկ կտա օսմանյան ազգի զարթոնքին. սա է նրա պատմական հսկայական նշանակությունը, բայց այդ հե-

¹ Տե՛ս Բողդան Կնունյանց, Ընտիր երկեր, էջ 542:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

դափոխությունն ինքնին դեռ բնավ չի նշանակում անցում արևելյան բռնապետությունից դեպի եվրոպական պառլամենտարիզմ»¹:

Երիտթուրքերի Հեղափոխությունը մոտավորապես նման գնահատական էր տալիս նաև այդ ժամանակ դաշնակցական, բայց հետագայում բոլշևիկ դարձած Արսեն Ամիրյանը: Իր հոդվածներից մեկում, որն առ այսօր անտիպ է և պահպանվում է արխիվում, նա գրում էր, որ հակահեղափոխական բոլոր ուժերը ողջունում են այդ Հեղափոխությունը, քանի որ «թուրք բուրժուազիան ոչ մի վախ չունի պրոլետարիատից, որը ներկայացնում է, գոնե առայժմ, մի արհամարհելի ուժ: Ինչ վերաբերում է գյուղացիությունը, նա թեև բազմամիլիոն, բայց գտնվում է այնպիսի աննպաստ պայմանների մեջ, որ անկարող է ինքնուրույն դեր կատարելու»²: Ա. Ամիրյանը հիմնականում թուրք գյուղացիության դիրքորոշմամբ էր բնութագրում երիտթուրքական Հեղափոխությունը: «Խսկ այն նահապետական դժբախտ սոցիալտնտեսական պայմանները, - գրում էր նա, - որոնց մեջ գտնվում է թուրք գյուղացին, դարձնում են նրան մի անօգնական խեղճ արարած, զուրկ միանգամայն փոքր ի շատե գիտակցական կոիվ մղելու բնդունակությունից: Ճիշտ է, հարստահարությունը և հալածանքը տիրող դասակարգի կողմից համբերատար թուրք գյուղացիությունը երբեմն հասցնում են վրդովմունքի աստիճանի, բայց այդ վրդովմունքը նա միշտ մղել է ամենաթույլ դիմադրության ուղղությամբ: Անկարող լինելով գիտակցել[ու] իր դժբախտության իսկական պատճառները կամ ուժ չունենալով դիմադրել[ու] ուժեղ թշնամուն՝ տիրող դասակարգին, թուրք գյուղացիությունն իր կատաղությունը միշտ թափել է ստրուկ քրիստոնյա ազգերի վրա, որոնց վերաբերմամբ նա վայելել է տիրող ազգության արտոնությունները: Այսպիսով, թուրք գյուղացիությունը ոչ միայն ոչ մի հեղափոխական դեր չկատարեց, այլև գործիք հանդիսացավ կուլտուրապես ավելի բարձր ազգե-

¹ Բողղան Կնունյանց, Ընտիր երկեր, էջ 544:

² ՀԱԱ, ֆ. 4021, ց. 1, գ. 18, թթ. 2-3:

րին սուլթանական բռնապետության ձեռքին պահելու համար»¹:

Սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկներից ոմանք երիտթուրքական շարժումն իր արտաքին կողմերով նմանեցնում էին Ռուսաստանում ղեկաբերիստների շարժմանը: «Ինչպես Ռուսաստանում 1825 թ. գլխավոր գործող ուժը ինտելիգենտ զինվորականների խումբն էր,- գրում էր մենչևիկ Շ-ը,- այնպես էլ Տաճկաստանում գործի գլուխ անցան զինվորականներն ու երիտասարդ թուրքերը՝ իրենց ղեկավար ունենալով այն թուրք երիտասարդներին, որոնց զգալի մասը բարձրագույն կրթություն էր ստացել եվրոպական համալսարաններում»²: Չնայած Շ-ն ակնհայտ նմանություն էր տեսնում ռուս ղեկաբերիստների և երիտթուրք պարագլուխների միջև, բայց, միաժամանակ, վերջիններիս շարժումը համարում էր ծայրահեղ ազգայնական և համախոսլամական, որը Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ իր վրա որևէ պարտավորություն չէր վերցնում³:

Թուրքական հեղափոխության և միդհատյան սահմանադրության մասին մոտավորապես նույն կարծիքն էին հայտնում Գաչնակցությունից հեռացած անջատականների տեսաբանները, որոնցից շատերը հետագայում մտել էին ս.-դ. շարքերը:

Բաքվում լույս տեսնող նրանց «Շեփոր» շաբաթաթերթի 1908 թ. № 10-ում «էլվենտ» (Գազիկ Քաջբերունի) ստորագրությամբ տպագրված «Միլիտարիզմ և ժողովրդապետություն» վերտառությամբ հոդվածը նվիրված էր թուրքական հեղափոխության վերլուծությանն ու գնահատականին: Ոմանք թուրքական հուլիսյան դեպքերն անվանում են «հեղափոխություն», իսկ քաղաքագետներն ուզում են հավատացնել, թե նա ռուսական հեղափոխության արձագանքն է»,- գրում էր հոդվածի հեղինակը: Բայց արդյո՞ք իրականում այդպես է:

Հոդվածագիրը շեշտում էր, որ չի կարելի հեղափոխությունը (ինչպիսիք են Ֆրանսիական մեծ կամ 1905-1907 թթ. Ռուսական հեղափոխությունները) չփոթել իր առջև բարենորոգչական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4021, ց. 1, գ. 18, թթ. 5-6:

² Նույն տեղում, թ. 6:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

նպատակներ դրած շարժման հետ, որպիսին նաև երիտթուրքական շարժումն է և նրա հաղթանակը: Դրանք անառնչակից հասկացություններ են, որոնց նպատակները միանգամայն տարբեր են:

«Յեղափոխութիւն ասելով,- գրում էր նա,- հասկացում է տիրապետող դասակարգի ձեռքից իշխանութեան օտարումը, ստորագիր դասակարգի յաղթական բարձրացումը մինչև պետութեան ընդհանուր ղեկավարութիւնը: Բարենորոգութիւն ասելով հասկացում է տիրապետող դասակարգի իշխանութեան ամրապնդումը, ստորագիր դասակարգի հասարակական շղթաների ծանրացումը՝ պետական մեխանիզմի կատարելագործման ճանապարհով: Թիւրքիայի «եղելութիւնը» ո՞ր կարգին է պատկանում – յեղափոխո՞ւմ, թէ՞ բարենորոգում: Բաւական միամիտ պիտի լինել երկմտելու համար: Այդ ո՞ր դասակարգն է Թիւրքիայում տապալուած, այդ ո՞ր դասակարգն է նրա տեղը բռնել: Իրականութեան մէջ ո՛չ մէկն է տեղի ունեցել եւ ո՛չ միւսը, բայց բարեպաշտ մարդկանց երեւակայութեան մէջ թերեւս ռեֆորմ է, որ գալիս է պետութիւնն աւելի յուսալի ձեռքերում դնելու, ուժեղացնելու, խլելով նրա ղեկը սուլթանիզմի հին սերնդից՝ նորին տալու համար ... Այնպէս որ Թիւրքիայում տեղի է ունեցել «յեղափոխութիւն» առանց յեղաշրջման՝ բարենորոգման հեռանկարով»¹:

ՀՆՁԱԿԻ ԴԵԳԵՐՈՒՄՆԵՐԸ

Ինչպես նախորդ էջերում ցույց ենք տվել, հին ռեժիմի օրոք Հնչակը Ահմեդ Ռիզայի երիտթուրքական կուսակցութեան անդիջում հակառակորդն էր, վճռականորեն դատապարտում էր ծայրահեղ ազգայնական այդ թուրքական քաղաքական կազմակերպութեան հետ ՀՅ դաշնակցութեան կնքած «եղբայրական» դաշինքը, ցույց էր տալիս դրա կործանարար լինելը թուրքահայ ժողովրդի համար:

¹ «Շեփոր», № 10, 19 Հոկտեմբերի 1908 թ.:

Բայց օսմանյան հեղափոխությունից հաղթանակից հետո եկած առաջին շարաթիւներին տեղի ունեցավ այն, ինչն անսպասելի էր:

Արտասահմանի հնչակյան մամուլն առաջվա պես շարունակում էր անխնա քննադատել Իթիհհազին ու նրա ղեկավարությունը, իսկ կուսակցության Պոլսում հավաքված ղեկավար գործիչները հուլիսի վերջերից սկսել էին զարմանալիորեն չափազանց մեղմ արտահայտություններ անել, իսկ առանձին ղեկաբերում նույնիսկ հաճոյախոսել երիտթուրքերի, նրանց պարագլուխների և նույնիսկ իրենց գլխավոր թշնամի Ահմեդ Ռիզայի հասցեին:

Դրա պատճառն այն էր, որ մայրաքաղաքում ստեղծված տանելի նոր մթնոլորտը նրանց ստիպել էր տատանվել և քննարկել Իթիհհազի դեմ պայքարը շարունակելու նպատակահարմարության հարցը: Ի վերջո այդ անորոշությունից դուրս գալով, նրանք շեղվեցին իրենց ավանդական հակաիթիհհազական քաղաքական ուղեգծից և փորձեցին կրկնել Դաշնակցության ճակատագրական սխալը՝ մոտենալ Ահմեդ Ռիզայի խմբակին:

Հնչակի ղեկավարությունը օգոստոսի սկզբներից բանակցություններ սկսեց Իթիհհազի կոմիտեի հետ՝ ճշտելու համար համատեղ գործելու հնարավորության սահմանները: Երիտթուրքերը համաձայնություն հայտնեցին գործակցության՝ հետագայում դա խորացնելու հեռանկարով:

Օգոստոսի 14 (27)–ին Կ. Պոլսում կազմվեց հնչակյան մի պատգամավորություն հետևյալ կազմով. «Հնչակի» խմբագիր Ստեփան Սապահ–Գյուլյան, Համբարձում Պոյաճյան (Մեծն Մուրադ), Հարություն Զանգյուլյան և Միհրան Տամատյան (վերականգնյալ հնչակյան):

Նախնական պայմանավորվածությունից համաձայն՝ պատգամավորությունը օգոստոսի 16–ին պաշտոնական այցելություն գնաց «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեին՝ նրա կենտրոնատեղիում: Այդ հանդիպումը մանրամասն նկարագրել է վերակազմյալ հնչակյանների օրգան «Ազգ» թերթի Կ. Պոլսի թղթակիցը:

Հավաքվել էին երիտթուրքական կոմիտեի անդամները:

«Ներկայացումի արարողութիւնը յոյժ սրտաշարժ եղաւ,- նշում էր թղթակիցը:- Գոմիթէին կողմէ տոքթ. Պէհաէտտին*, Հնչ. ընկերներու վաղաժանօթ մը, որուն հետ Բարիդի մէջ յաճախակի յարաբերութիւններ եւ բանակցութիւններ եղած էին, ինքնաբուխ շարժումով մը, վազեց ընդ առաջ Հնչ. պատգամաւորներու, որոնց հետ սրտազին ողջագուրուեցաւ»: Այնուհետեւ Բեհաէդդին Շաքիրը «մի առ մի Գոմիթէին ներկայացուց Հնչ. պատգամաւորները. Սապահ-Գիւլեան՝ իբր Կեղրոնի անդամ և խմբագիր «Հնչակ»-ի, Ճանկիւլեանը իբր Գումգարուի գահրամանը**, Մուրատը և Տամատեանը իբր Սասունի վէ էրմենի իխթիլալ գահրամանլարը»***:

Իր հերթին, ինչպես նշում էր «Ազգի» թղթակիցը, «տիար Սապահ-Գիւլեան յանուն Հնչ. Կուսակցութեան շնորհաւորեց Օսմ. գոմիթէն՝ բռնապետութեան վրայ տարած իր յաղթանակին համար, որով երկիրը կ'օժտուէր գէթ սահմանափակ սահմանադրութեամբ: Որչափ որ այդ սահմանադրութիւնը իր ներկայ ձեւին մէջ շատ թերի եւ պակասաւոր ըլլայ՝ լիովին կը համապատասխանէ Հնչակեան հայեացքներուն, այնուամենայնիւ բռնապետական ոեժիմը ատով տապալուած էր եւ նոր ոէժիմը հաստատուած՝ բերելով որոշ առաւելութիւններ»:

Այնուհետեւ Սապահ Գյուլյանն Իթթիհադի կոմիտեին հավաստիացնում էր, որ Հնչակյան «Կուսակցութիւնը այժմէն պատրաստ է ի հարկին իր բոլոր ոյժերը տրամադրել ներկայ ոէժիմին ի պաշտպանութիւն եւ ղէպի հին ոէժիմին վերադարձը ոեւէ պատահական ձգտումի ու փորձի ղէմ մաքառելու համար.

* Առաջին աշխարհամարտի օրերին հայոց ցեղասպանութիւնն իրականացրած երիտթուրքական կուսակցութեան առավել հրեշտածին գործիչներէց Բեհաէդդին Շաքիրը՝ «Թեքթիլաթ-ի մախսուսեի» ղեկավարը:

** Թարգմ.՝ Գումգարուի հերոս (խոսքը Կ. Պոլսի Գում-Գափու թաղամասում Հնչակյան ղեկավար գործիչներ Ռուբեն Սանազատի, Գարրիել Կաֆյանի (Շմալոն), Հարություն Զանգուլյանի, Հակոբ Վարդ-Պատրիկյանի և այլոց գլխավորութեամբ 1890 թ. Հուլիսի 15-ին կազմակերպված հանրահայտ ցույցի հերոս Հոչակված Հարություն Զանգուլյանի մասին է):

*** Թարգմ.՝ Սասունի և հայկական ապստամբութեան հերոսներ:

1 «Ազգ», № 74, 26 սեպտեմբերի 1908 թ.:

մէկ խօսքով՝ կուսակցութիւնը միշտ տրամադիր էր իր ջանքերը միացնել Գօմիթէի ջանքերուն եւ երկրին իրական բարօրութեանը ու յառաջդիմութեանը համար, համաձայն իր հիմնական սկզբունքներու եւ նոր դաքդիքայի»¹:

Թղթակիցը հաղորդում էր, որ Օսմանյան կոմիտեի անդամները «եռանդագին ցնծութեամբ ընդունեցին Հնչ. Կուսակցութեան կողմէ եղած այս պաշտօնական յայտարարութիւնները»: Այնուհետեւ նա նշում էր, որ «Գօմիթէի կողմէ տոքթ. Պէհաէտտին, հնչակեաններու այս վաղածանօթ բարեկամը ջերմագին շնորհաւորութիւններ յայտնեց, եւ ըսաւ թէ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ իր գործիչներու նկատմամբ մեծ էր իրենց հիացումը, յարգանքը, եւ թէ արդէն իրենք ասկէ տարբեր վերաբերմունք մը չէին կրնար սպասել իրենց Հնչ. եղբայրակիցներէն, քանի որ Հնչ. Կուսակցութիւնը երկրին մէջ եւ երկրի կարիքներէն ծնունդ առած քաղաքական մարմին մըն էր, եւ կը բաղկանար ըստ մեծի մասին բնիկ երկրացիներէն: Յայտնեց թէ ոչինչ այնքան թանկագին է Գօմիթէին համար որքան Հնչակեաններու իրական աջակցութիւնը եւ համերաշխ գործակցութիւնը:... Հետեւապէս ջերմ փափաք յայտնեց որ այսուհետեւ երկու մարմիններու մէջ յարաբերութիւնները եւ խորհրդակցութիւնները աւելի սերտանան ու յարատեւ շարունակուին»²:

Հասցեներ փոխանակելուց եւ հավատարմության փոխադարձ երդումներ տալուց հետո հնչակյան ղեկավարները «թուրք Գօմիթէի անդամներուն հետ երկրորդ անգամ եղբայրական ողջագուրումներէ վերջ մեկնեցան իրենց հետ տանելով քաղցր տպաւորութիւնը այն ջերմ ընդունելութեան, զոր գտած էին»³:

Օգոստոսի 24-ին (սեպտեմբերի 6-ին) Պոլսի Կեսիկ փաշայի եկեղեցում տեղի ունեցավ հնչակյան հրապարակային ժողով, ուր ներկա էին «Հնչակի» խմբագիր Ստ. Սապահ-Գյուլյանը, Մեծն Մուրադը, Միհրան Տամատյանը, Հարություն Զանգուլյանը, Հմայակ Արամյանցը, Հայկ Մինասյանը, Հակոբ Իսքենդեր-

¹ «Ազգ», № 74, 26 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

յանը և կուսակցութեան ուրիշ նշանավոր գործիչներ: Ժողովը ղեկավարող Մուրադի փայլուն ճառից հետո հիմնական զեկուցող Սապահ-Գյուլյանը ներկաներին կոչ արեց՝ օգտվել երիտթուրքերի կատարած հեղափոխութեան ընձեռած հնարավորութիւններից և անդադրում աշխատել օսմանյան հայրենիքի բարգաւաճման համար¹:

Հնչակյան ղեկավարների մի մասի՝ երիտթուրքական կոմիտեի հետ ունեցած անսպասելի պաշտոնական հանդիպումից և օգոստոսի 24-ի հրապարակային ժողովից հետո հին Հնչակի կենտրոնը դիմեց Իթթիհադի և նրա ղեկավար Ահմեդ Ռիզայի երդվյալ հակառակորդ իշխան Սաբահէդդինին (որին հնչակյանները համարում էին իրենց համախոհը) և առաջարկեց, թեև ուշացումով, ընդունել Փարիզի համաժողովի որոշումները, միաժամանակ հայտարարելով, թե Հնչակը նույնպես ինչպես և ինքը՝ իշխանը, սխալ է գործել՝ հրաժարվելով մասնակցել հիշյալ համաժողովին²: Սաբահէդդինը կտրականապես մերժեց Հնչակի կենտրոնի առաջարկը:

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 25-ին (սեպտեմբերի 7-ին) «Բիւզանդիոն» թերթի խմբագրութիւնն են այցելում հնչակյան գործիչներ Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը, Համբարձում Պոյաճյանը, Հմայակ Արամյանը և Սուրեն Թորոսյանը: Պարզելով իրենց կուսակցութեան առաջիկա անելիքները, նրանք իրենց կազմակերպութեան տվյալ պահի գործունեութիւնը բանաձևեցին հետևյալ կետերի մեջ. «1) Այլևս դաւադրութեան պէտք չմնաց, քանի որ Թուրքիա մտած է ազատութեան շաղիւն մէջ: 2) Անկախ Հայաստանի կազմութեան խնդիր չունին այժմ: 3) Իրենք յօժարամիտ են հայ եւ թուրք ամէն կուսակցութեանց հետ գործակցութեամբ աշխատիլ երկրին վերածնութեան եւ ազգին վիճակին բարելաւութեան: 4) Ուխտեալ են թող չտալու որ հին ոչ-ժիւր դառնայ, եւ պատրաստ են ի հարկին զէն ի ձեռին կուրիլ

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն» թերթի 1908 թ. օգոստոսի 28-ի (սեպտեմբերի 10-ի) (№ 3625) «Ազգային քաղաքականութիւն» հոդվածը, որն արտացոլված է «Ազգի» 1908 թ. № 75-ում:

² Տե՛ս «Ջանգալ», № 27, 7 օգոստոսի 1908 թ.:

նախկին վատթար դրուժեան վերահաստատման պարագային, եւ 5) Իրենց ծրագրին անբաժան մասը կը կազմէ գործակցիլ Օսմ. Սահմանադրութեան բարեփոխման ժողովրդական (տէմօքրատիք) իմաստով»¹:

Այդ հանդիպման տպավորութեան տակ «Բիւզանդիոնի» խմբագրութիւնը հավելում էր. «Շատ ուրախ ենք տեսնելով որ թէ՛ հնչակեան եւ թէ՛ դաշնակցական կուսակցութեանց վարիչները խոհուն եւ հեռատես մարդիկ են եւ կենսական կէտերու վրայ համախոհ, համամիտ կ'երեւին ազգային կեանքին արդի վճռական ճգնաժամուն մէջ»²:

Այդ ամենի հետեանքով Կ. Պոլսի հայկական որոշ շրջանակներում պատրանք էր ստեղծվել, թե հայկական քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հնչակի, Դաշնակցութեան և Վերակազմյալ Հնչակի համար արդեն առկա են համատեղ գործելու պայմաններ, քանի որ օսմանյան հեղափոխութեան, օսմանյան սահմանադրութեան և նույնիսկ Իթիթիհադի ու նրա կառավարութեան նկատմամբ մոտավորապես նույն հայացքն ունեն: Ավելին, ոմանց թվում էր, թե այդ բարենպաստ մթնոլորտը կարող է օժանդակել բոլոր հայկական քաղաքական կազմակերպութիւններին միավորմանը, որի հետեանքով առաջ կգա համահայկական միաձույլ մի կուսակցութիւն: Դրանով վերջ կտրվեր հայկական քաղաքական դաշտում տեղի ունեցող տեսական մրցակցութեանն ու թշնամանքին:

Սակայն համերաշխութեան հազիվ երևակված ուրվականն անմիջապես չբացավ, երբ դաշնակցական մամուլը, արտահայտելով կուսակցութեան ղեկավարութեան հստակ դիրքորոշումը, սկսեց խանդոտ հարձակումներ Հնչակի վրա՝ Իթիթիհադի հետ մերձենալու նրա ուշացած փորձերի համար: Օսմանյան հեղափոխութեան հաղթանակի և սահմանադրական առաջին բարեփոխումների դափնին Դաշնակցութիւնը չէր ուզում կիսել հայ իրականութեան մեջ գործող որևէ մի այլ քաղաքական ուժի հետ:

¹ «Ազգ», № 74, 26 սեպտեմբերի 1908 թ. (արտատպված է «Բիւզանդիոնից»):

² «Բիւզանդիոն», № 3626, 29 օգոստոսի (12 սեպտեմբերի) 1908 թ.:

Ընթերցողի միտքը չծանրաբեռնելու համար բավարարվենք միայն մեկ օրինակով:

ՀՅԴ Բաղկանյան շրջանի օրգան «Ռազմիկ» թերթում տպագրված «Ուշացած հնչակեանները» վերնագրով հրատարակման մեջ կարդում ենք.

«Հաւաստի աղբիւրէ կ'իմանանք թէ Հին Հնչակեան Կեդրոնը դիմումներ կ'ընէ իշխան Սապահէտտիին, ընդունելու Փարիզի Քօնկրէին որոշումները, յայտարարելով միանգամայն թէ սխալ մը գործած է ինք՝ մերժած ըլլալով մասնակցութեան նախկին հրաւերը:

Վա՛յ, բաւական չուտ չէ՞ արդեօք այս հեւհեւ դիմումը, երբ դեռ թաց են «ժէօն-թրքօ-դաշնակցականներու» համերաշխութեան եւ Փարիզի Քօնկրէին դէմ գրուած հայհոյութիւնները՝ շարլաթանութիւնները, երբ դեռ ականջներու մէջ չեն մարած Պուլկարիոյ բեմերէն Արամեանցներու անաթէմաները*, մաքիւսաւելիական պրօֆօկացիաները** եւ ժէօն-թիւրքերու դէմ արտաբերուած նախատինքի ու հեզնութեան խարանները:

Ո՞ւր մնացին հապա հնչակեաններու անկախ ու անջատուած Հայաստանի երազները, ո՞ւր մնաց հնչակեաններու ծրագիրը, ո՞ւր մնացին Օսմանեան Սահմանադրութեան դէմ փչողները:

Հնչակեան թերթերու միջոցով ժէօն-թիւրքերու, թիւրք մտաւորականութեան եւ թիւրք տարրին ուղղած այնքան նախատինքներէն ու ամենազգուելի հայհոյութիւններէն ետք՝ բաւական վեհանձնութիւն ու երես ունենալու են մարդիկ, ձեռք երկնցներու այժմ եւ բարեկամութիւն խնդրելու:

Գոնէ մեծանձնութիւն ունենային իրենց թուրքերը լզելու նախ:

Կօմմենտարների*** կարիք չը կայ...»¹:

Մենք ձեռքի տակ որոշակի փաստեր չունենք, թե երիտ-

* Բանադրանքները:

** Սադրանքները

*** Մեկնաբանութիւններ:

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյանյանի արխիւ, մատյան 85², թղթ. 20, վավ. 41, թ. 1:

Թուրք-Հնչակ նոր սկսվող հարաբերությունները խափանելու համար Դաշնակցության ղեկավարությունն արդյո՞ք բանակցել է Իթթիհադի կոմիտեի հետ, թե՞ ոչ, բայց փաստ է, որ վերջինս սեպտեմբերի կեսերից այլևս խուսափում էր խոսել անգամ Հնչակի հետ գործակցելու մասին:

Այսպիսով, օսմանյան հեղափոխությունից հետո սկսված Իթթիհադ-Հնչակ հարաբերությունների ջերմացումը տևեց ընդամենը 1.5-2 ամիս: Ըստ որում՝ այդ կարճատև հարաբերությունների ընդհատման նախաձեռնությունը եկել էր թուրքական կողմից: Բնական էր Հնչակի ղեկավարության վիրավորվածությունը: Կուսակցությունը նորից վերադարձավ երիտթուրքերի դեմ իր ավանդական կոշտ դիրքորոշմանը:

Աբդուլ Համիդի բռնապետության օրոք, երբ երիտթուրքական շարժումը դեռ իշխանության չէր եկած, Իթթիհադի դեմ պայքարը որևէ վտանգ չէր ներկայացնում Հնչակի համար: Բայց այժմ իշխանության ղեկին գտնվող այդ թուրքական կուսակցությունը, իր ձեռքում ունենալով բանակն ու ոստիկանությունը և վայելելով կայսրության ողջ հետադիմական ուժերի համակրանքը, օրեցօր վտանգավոր էր դառնում իրեն ընդդիմադիր քաղաքական ուժերի համար:

Իհարկե, հնչակյան գործիչները հասկանում էին, որ երկրի ղեկավարման բոլոր լծակները Իթթիհադի ձեռքում են: Սապահ-Գյուլյանը տարիներ ետք գրում էր, թե օսմանյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո «Իթթիհատը՝ տաճիկ ազգայնականությունը կացութեան լիազօր տէրն էր. նա իր ձեռքին ունէր երկրի ամբողջ իշխանութիւնը եւ մեքենան դարձնում էր ուզածին պէս ...»¹: Ավելին, իշխանության տիրացած Իթթիհադը «հակառակորդներին, ընդդիմադիրներին, շատ առաջ գնացողներին աքսորում, զնդակահարում էր օրը ցերեկով»²:

Ի տարբերություն Թուրքիա եկած դաշնակցական գործիչների, որոնք այստեղ անմիջապես ընդգրկվեցին ներազգային հակասությունների մեջ և խորացրին դրանք, միաժամանակ

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ տպագրութիւն, Պէյրութ, 1974, էջ 307:

² Նույն տեղում:

ամեն կերպ խուսափելով քննադատել երիտթուրքական իշխանություններին և Իթթիհադի կոմիտեին, հնչակյան եկվոր գործիչները հազվադեպ էին զբաղվում ներազգային խնդիրներով, փոխարենը, ողջ կրքով մամուլով և բեմերից նետվեցին Իթթիհադի դեմ, նրա հետ մտան անիմաստ ցուցադրական պայքարի մեջ՝ հավելյալ ատելություն և վրեժխնդրություն մղելով մուսուլմաններին և երիտթուրքերին: Նրանք հաշվի չէին առնում Իթթիհադի ծայրահեղ ազգայնամուլությունը, նրա ոճրածին բնազդները, և այն, որ Աբդուլ Համիդը դեռ հրապարակի վրա է:

Բանականությունը թելադրում էր, որ Իթթիհադի ու վրեժխնդրության մասին հնչակյանների լավ իմացությունը պետք է նրանց մղեր զգուշավորության և խոհականության, որոնք, ցավոք, բացակա էին: Նրանք Իթթիհադի դեմ ամբիոններից անընդհատ հարձակումներ էին կատարում ոչ միայն թուրքահայերի շրջանում, այլև հենց թուրքերի միջավայրում: Եվ դա անում էին բացահայտորեն ու ցցուն կերպով: Հնչակյանների գլխավոր տեսաբան ու ղեկավար Սապահ-Գյուլյանն իրենց այդ «անվահեր», բայց հայություն համար վտանգավոր մարտավարությունը ներկայացնում էր այսպես.

«... Մենք թուրք Ազգայնական կուսակցությունը չը հարուածեցինք միայն Հայ Ազգային շրջանի մէջ, դա մեզ բաւականութիւն չէր կարող տալ, եւ Իթթիհատի կատաղութեան փրփուրն էլ այնքան ուժգին չէր լիներ, եթէ խնդիրը միայն դրանով վերջացած լիներ: Մենք նրա դէմ դուրս եկանք եւ բուն թրքական միջավայրի մէջ: Ծատ տեղերում նրա տեղական ակումբների ջանքերը ո՛չ միայն ամլութեան դատապարտեցինք, այլ նրանց փակուելու էլ պատճառը մենք դարձանք՝ մեր ուժեղ պրօպականտայի շնորհիւ: Եւ դա մեզ մասնաւորապէս յաջողուեց՝ Քեամիլ փաշայի սատրազամութեան օրօք»¹: Նա հպարտանում էր, թե Իթթիհադին մերկացնելու, հարվածելու տեսակետից ոչինչ բաց չեն թողել եւ ո՛չ մի շրջանի մեջ:

Հնչակյան գործիչները հայաբնակ գավառներում և այլուր,

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ տպ. էջ 326:

ուր շատ թե քիչ հայ բնակչություն կար, շտապում էին կազմակերպել հակաիթիբիհաղական հանրահավաքներ ու բաց ժողովներ և այդ ամենը թուրքերի ու քուրդ ամբոխի, ոստիկանությունն ու ժանդարմերիայի աչքի առաջ: Ահավասիկ այդ կործանարար միջոցառումներից ընդամենը մեկ օրինակ՝ կրկին դիմելով իրեն՝ Սապահ-Գյուլյանին:

Մարզականում տեղի հնչակյանների կազմակերպած հանրահավաքին մասնակցում էին ոչ միայն հայեր, այլև մեծ թվով թուրքեր և իթիբիհաղական պաշտոնյաներ: Իր ելույթում Սապահ-Գյուլյանն ասում էր.

«Մարզուանցիներ՛ր, ապրեցէ՛ք, գործեցէ՛ք, աշխատեցէ՛ք, բայց ամէն բանից առաջ ապրեցէ՛ք, գործեցէ՛ք, աշխատեցէ՛ք հայ ազգի ազատագրութեան համար: Հայաստանը՝ մեր արինոտ հայրենիքը, մտահան մի՛ արէք, ուր էլ որ լինիք:

Բազմութիւնը ազաղակեց, կեցցէ՛ Հայաստանը, կեցցէ՛ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը»¹:

Իր խոսքը ճառախոսը վերջացրել էր այսպես. «Գուցէ նորից արեան գետեր ունենանք՝ մինչեւ մեր վերջնական յաղթանակը ձեռք բերելը»²:

Իսկ թուրքերը, իթիբիհաղականները, ոստիկանական գործակալները թուղթն ու մատիտը ձեռքն առած, իրենց հետ ունենալով թարգմաններ, գլուխները կախ գրում էին ու գրում Սապահ-Գյուլյանի ասած խոսքերը և տեղեկագրում Կ. Պոլիս՝ ուր հարկն է³:

Այդ բանը ինքը՝ Սապահ-Գյուլյանն էր վկայում. «Մեր դասախօսութիւնները եւ ժողովները, սկզբից ի վեր, շարունակ, լի էին լրտեսներով, որոնք մի բառ անգամ չէին փախցնում՝ առանց պատշաճաւոր իշխանութեան հաղորդելու, ինչպէս որ ամենաստոյգ աղբիւրից մեզ հաղորդել էին»⁴:

¹ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ տպ., էջ 271:

² Նույն տեղում:

³ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Փոքր Հայքի յիշատակներ, մասն Ա, հատ. Ա, Զիկագո, 1917, էջ 95:

⁴ Ստեփան Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, Բ տպ., էջ 269:

ՆՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Հեղափոխության օրերին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամների թիվը դեռ փոքր էր. նրանց հիմնական մասը՝ 3000 հոգի, (որից միայն 100 հոգին էր հանդիսանում գործող կուսակցական) կենտրոնացված էր Կոստանդնուպոլսում, իսկ մայրաքաղաքից դուրս կուսակցությունը ներկայացված էր ոչ մեծ թվով անձերով¹:

Ամբողջ Թուրքիայում ազգություններն ու ցեղերը հեղափոխության առաջին օրերին չարունակում էին խնդակցել բռնատիրական ռեժիմի գերեզմանի առաջ: Իսկ երբ անցան սահմանադրական առաջին հրճվանքները, նոր կառավարությունը, սթափվելով, տեսավ, որ ինքն էլ կանգնած է նույն կոտրված տաշտակի առաջ:

Տեղի էին ունենում անբավականությունների ցույցեր և՛ աջից, և՛ ձախից: Հայտնի էր՝ ո՞վ է նոր կարգերի բարեկամը, ո՞վ՝ թշնամին, որի՞ն հենվել, որի՞ հետ միանալ, և գլխավորը՝ որի՞ դեմ կռվել: Քրիստոնյա արաբները չգիտեին՝ արաբ մուսուլմաններն իրենց բարեկամներն են, թե՞ թշնամիները: Հին ռեժիմի ժամանակ թշնամիներ էին, իսկ այժմ, նոր կարգերի պայմաններում ...

Թուրքերի մեջ չկար մի հասարակական խավ, որին Իթթի-հադը լիովին վստահեր՝ իր ծրագրերը կատարելու համար: Կառավարությունը կանգնել էր անորոշությունից առջև և չգիտեր ինչից սկսել: Արդյո՞ք հնարավոր էր անցյալից ժառանգած պետական անպետք մեքենայի բաղադրիչ մասերը համաչափ շարժման մեջ դնել, կենտրոնից ղեկավարել հսկայածավալ տերությունից տնտեսական, հասարակական ու քաղաքական կյանքը: Պետական նոր կազմը, գոնե իր գործունեությունից առաջին շաբաթներին, կրոնական ո՞ր հարանվանությունների և, թուրքերից բացի, ո՞ր ազգությունների վրա հիմնադրել, հաշվի առնելով նաև, որ երեքուն է թուրք էթնոսի հողը, որի կարծրություն

¹ Տե՛ս «Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)», с. 164.

վրա շատ էր կասկածում նոր կառավարությունը: Իթթիհադն ըմբռնում էր, որ բազմազգ երկրում ազգայնամոլական զգացմունքները բոլոր պարագաներում հանգեցնում են անկայուն ու թույլ պետություն:

Այ թե կարելի լիներ շատ արագ խառնել բոլոր ազգերն ու կրոնները և այդ անդեմ զանգվածի վրա կանգնեցնել նոր պետականություն շենքը: Բայց ահա՝ մուսուլմանները, ասենք, պնդում էին շարիաթի անչեղ գործադրություն վրա, իսկ քրիստոնյաները պահանջում էին անկախ դատարան, եվրոպական մշակույթ ու լուսավորություն: Ինչպե՞ս հաշտեցնել այդ ներհակ ձգտումները:

Այդ ներքին գլուխկոտրուկներին միանում էին արտաքին բարդագույն խնդիրներն իրենց բազմաճյուղ հանգույցներով: Սակայն տվյալ պահին ներքին կյանքը բնականոն հունի մեջ դնելու համար պահանջվում էին ավելի մեծ ջանքեր, քան արտաքին հարաբերությունների կանոնավորումը: Կառավարությունն իր գոյություն ատաղին չըջանում ներքին քաղաքականության մեջ գլխավոր վտանգը համարեց աջից եկող սպառնալիքը:

Կայսրության բազմատարր ու բազմալեզու բնակչությունն այնպիսի մարտիրոսագրություն էր կրել, այնքան էր տանջվել ու անարգվել, այնքան արյունոտվել, որ նրան նոր իշխանություններին հետ կապելու, վստահություն ներշնչելու, բոլորի մեջ միևնույն իրավահավասարության ոգին ամրապնդելու և մանավանդ հետադիմական ուժերը չեզոքացնելու համար «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունից մեծ ունակություններ, հետևողականություն, անկեղծություն էին պահանջվում:

Որոշ քայլեր սահմանադրության նշած ուղիով.– Հուլիսի 14-ին երիտթուրքերը հրատարակեցին հետևյալ պետական ծրագիրը, որի իրագործման համար նրանք նույնիսկ պատրաստ էին օգտագործելու զինված ուժերը. 1) Սահմանադրությամբ նշանակված ժամկետին գումարել պառլամենտ՝ բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչներից, առանց կրոնի խտրության, 2) Զինվորական ծառայությունը հավասարապես պարտավորեցուցիչ համարել թե՛ մուսուլմանների, թե՛ քրիստոնյաների և թե՛ հրեաների համար, 3) Հնարավորություն ստեղծել, որպեսզի պետա-

կան պաշտոնները վարեն թե՛ թուրքերը և թե՛ քրիստոնյաներն ու հրեաները:

Հեղափոխության հաղթանակից հետո՝ հին ութիսուհի մոլե-
ռանդ կողմնակիցները, որոնք չէին ուզում ճանաչել սահմանադ-
րությունը, մինչև վերջ սուլթանին հավատարիմ մնացած պե-
տական ու զինվորական մի շարք խոշոր գործիչների գլխավո-
րությամբ հակասահմանադրական շարժում սկսեցին: Այսպես՝
Մուսուլի և Դիարբեքրի շրջաններում սկսված շարժման գլուխն
էր անցել Դիարբեքրի վալին, հակասահմանադրական խլրտու-
մներ էին սկսվել 4-րդ զորաբանակում՝ հրամանատար Ջեքի փա-
չայի գլխավորությամբ: Անկարգություններ էին տեղի ունենում
Փոքր Ասիայի մի քանի քաղաքներում: Արարները քանդել էին
Հիջազի երկաթուղու առանձին հատվածներ: Էրզրումի վիլայե-
թում դերվիշները հավաքելով ժողովրդին՝ քարոզներ էին անում
երիտթուրքերի դեմ: Անկարգություններ ծայր առան նավատոր-
մում. նավատերերից շատերը նավաստիներին գրգռում էին,
ասելով, որ, իբր, կառավարության որոշումով՝ Նիսիի և Էնվերի
անունով երկու խոշոր ռազմանավերի կառուցման ծախսերը
պետք է կատարվեն իրենց աշխատավարձերի կտրուկ կրճատ-
ման հաշվին:

Այդ սադրանքի հեղինակները քաջ գիտեին, որ նշված ռազ-
մանավերի կառուցման նախաձեռնողը եղել է հենց ինքը՝ Աբդուլ
Համիդը՝ իր նկատմամբ երկու երիտթուրք ղեկավարների հա-
մակրանքը շահելու համար:

Իթիբիհադի կառավարությունը չէր կարող անտարբեր մնալ
հին ութիսուհի հավատարիմ ուժերի գործողությունների նկատ-
մամբ: Նա հեռացնում էր առանձին պաշտոնյաների և նրանց
փոխարեն նորերը նշանակում:

Բարձր պաշտոնյաների կազմում մի շարք փոփոխություններ
կատարվեցին հեղափոխության հաղթանակից մի քանի օր անց՝
հուլիսի 18-ին, սուլթանի տված մի շարք հրամաններով: Հրա-
ժարական տված կրթության նախարար Հաչիմ փաչայի պաշ-
տոնին նշանակվեց Պետական խորհրդի օրենսդրական բաժնի
անդամ Հակկը բեյը: Ազրիանուպոլսի վալի Ջուվեր բեյը նշանակ-
վեց ոստիկանության նախարար: Հրաժարական տվեց Փինանս-

ների նախարար Զիա փաշան: 1895–1896 թթ. հայկական ընդհանուր կոտորածների կազմակերպիչներից՝ սուլթանի մտերիմ և Բարձր Դռան քարտուղար Իզգեթ փաշային հաջողվել էր փախչել, բայց ձերբակալվեց և բերվեց մայրաքաղաք: Սուլթանի իրազեռով վերացվեց գաղտնի ոստիկանությունը: Հետագա օրերին Բուրսա աքսորվեցին Իզգեթ, Իսմայիլ և Քենան փաշաները:

Սակայն Կ. Պոլսի բնակչությունը բավարարված չէր այդ մասնակի փոփոխություններով: Հուլիսի 19-ին մայրաքաղաքում տեղի ունեցավ մի խոշոր հանրահավաք, որի ընթացքում ելույթ ունեցողները պահանջում էին հեռացնել անցանկալի բոլոր պաշտոնյաներին և նրանց բոլորին դատել հրապարակայնորեն: Ժողովուրդն անհամբեր սպասում էր նրանց դատաստանին, որովհետև համոզված էր, որ դրա արդյունքում ղրղալից նոր մերկացումներ կլինեն:

Թուրքական կոմիտեի տված հրահանգներով՝ հին ութիմի կողմնակիցները շարունակաբար ազատվում էին իրենց պաշտոններից:

Հուլիսի 19-ին սուլթանը հրատարակեց խաթիթ-ի հուժայուն, որով հաստատվում էին սահմանադրական ազատությունները և մեծ վեզիրին հանձնարարվում էր կազմել նոր դահլիճ, որի մեջ, բացի զինվորական և ծովային նախարարներից, որոնց անձամբ նշանակում էր սուլթանը, մնացածներին նշանակելու էր մեծ վեզիրը:

Հուլիսի 20-ին Աբդուլ Համիդը խաթիթ-ի հուժայուն տվեց պետական քաղաքականության հիմնական ուղղություններին մասին: Այնտեղ, նախ, հաստատագրված էր այն տեսակետը, թե «այժմ կայսրությունը հասունացել է սահմանադրական ութիմի համար և այսուհետև սահմանադրությունը երբեք չի խախտվի»: Ապա գալիս էին 15 հոդվածներ, որոնց մեջ հատկապես կարևորվում էր այն, որ սուլթանի բոլոր հպատակները վայելելու են անձնական ազատություն, ոչ ոք առանց օրինական հիմքի չի կարող քննության ենթարկվել, ձերբակալվել, բանտարկվել և պատժվել. թույլատրելի չէ արտակարգ դատարանների նշանակումը. յուրաքանչյուր մարդու բնակարանն անձեռնմխելի է. բոլոր հպատակները վայելում են տեղափոխության կատարյալ

ազատութիւն. մամուլը չի ենթարկվում կառավարութեան գրաքննութեանը. փոստն իրավունք չունի բռնելու մասնավոր նամակներն ու լրագրերը. սահմանվում է ուսուցման ազատութիւն. պաշտոնյաները պարտավոր չեն հնազանդվել այնպիսի հրամանների, որոնք հակառակ են օրենքներին, և կարող են հրաժարական տալ, երբ ուզենան. մեծ վեզիրի առաջարկութիւնները պետք է սուլթանի հավանութիւնն ստանան: Ապա հրահանգ էր տրվում, թե պաշտոնյաները ինչպես պետք է տարվա սկզբին հրապարակեն իրենց եկամուտների և ծախսերի հաշիվը՝ լիակատար ծավալով: Գոյութիւն ունեցող օրենքները փոխելու համար անհրաժեշտ օրինագծերը պետք է ներկայացվեն առաջիկայում հրավիրվելիք պատգամավորական ժողովին: Զորքը պետք է արմատական վերակառուցման ենթարկվի¹:

Մի քանի օր առաջ՝ հուլիսի 16-ին սուլթանը հրատարակել էր մի կարևոր իրադե, ըստ որի՝ Թուրքիայի բոլոր միջազգային հարաբերութիւնները Ելզըզ քեռչկից (սուլթանի պալատ) անցնում էին Բարձր Դուան (նախարարների խորհուրդ) ձեռքը: Այդ իրադեից հետո Բարձր Դուռը ոչ թե ձևականորեն գոյութիւն պիտի ունենար, այլ իրապես ղեկավարեր արտաքին հարաբերութիւնները և ընդհանրապես պետական գործերը:

Սուլթանական այդ իրադեի հրապարակումից անմիջապես հետո իթթիհադականներն սկսեցին մշակել նոր կառավարութեան արտաքին քաղաքականութեան հիմնական սկզբունքները: Դրանցից առաջինը Եվրոպայի հետ նոր հարաբերութիւններ սկսելու սկզբունքն էր, որ 1908 թ. հուլիսի 16-ին Սալոնիկի Ազատութեան հրապարակում 15 հազար քաղաքացիների առջև ունեցած ելույթում ձևակերպել էր էնվեր բեյը, ասելով. «Մեր երկիրը հինգ օրից ի վեր ազատութիւն է վայելում: Հինգ օրից ի վեր համակրութիւն են արտահայտում ու շնորհավորում են մեզ ո՛չ միայն հարյուր հազարավոր օսմանցիներ, այլև բովանդակ քաղաքակիրթ աշխարհը: Այս համակրութիւնները հատկապես

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 158, 23 հուլիսի 1908 թ.:

ցույց են տալիս, թե ո՛ր աստիճան իրավացի էր մեր գործը, որի շնորհիվ պիտի փրկվի մեր երկիրը և պիտի առաջադիմի»: Նա հիշեցնում էր, որ նախկին ռեժիմն իրար թշնամացրել էր կայսրություն ժողովուրդներին, որի հետևանքով ներքին գժտություններ էին առաջանում, և դա առիթ էր հանդիսանում երկրի ներքին գործերին եվրոպական պետությունների միջամտությունը: «Այժմ եկել է այդ միջամտությունը վերջ տալու ժամանակը: Այժմ ամենքս՝ հույն, սերբ, ռումին, հրեա և իսլամ, եղբայրներ ենք: Տերությունները ինչ որ ուզում էին իրականացած տեսնել մեր երկրի մեջ, մենք ինքներս դա արինք, առանց նրանց»¹:

Հրաման եղավ փոխելու քրիստոնյաների և հրեաների համար վիրավորական ցուցատախտակները, փողոցների ու հրապարակների անվանումները: Օրինակ՝ օգոստոսի 19-ին պաշտոնապես փոխվեց Տրապիզոնի կենտրոնական հրապարակի՝ Գյափուր-մեյդանի (Անհավատի հրապարակ) անունը և վերանվանվեց Հուրրիեթ-մեյդանի (Ազատության հրապարակ):

Սուլթանն իրադեններ էր հրատարակում և հրամաններ արձակում ամենից առաջ ժողովրդի սիրտը գրավելու համար: Այդ նպատակով էր, որ նա պաշտոնազրկեց բոլոր խաֆիեններին (գաղտնի լրտեսներ), որոնց թիվը 5000-ից պակաս չէր: Նա հանրությունը տեղյակ պահեց նաև, որ իր անձի վրա կատարվող ծախսերը չափազանց կրճատել է. օրինակ՝ պալատի աշխատողներից արձակվեցին 800 հոգի:

Արդույ Համիդն իր հրամանագրերն ու իրադենները հրապարակում էր Իթթիհատի պարագլուխների համաձայնությունով: Սուլթանը երախտագրաց էր նրանց՝ իր նկատմամբ ցուցաբերած հանդուրժողականությունից և հովանավորությունից համար: Երիտթուրքերը ձգտում էին «հանուն առաջադիմության» աշխատել սուլթանի հետ միասնաբար, այսինքն՝ չէին ուզում լիովին տապալված տեսնել գոյություն ունեցող կառավարման հա-

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 83¹, թղթ. 4, վավ. 7:

մակարգը: Քանի որ այժմ, հեղափոխությունից հետո, սուլթանը գործում է իսլամի օրենքներից դուրս և սահմանադրություն չըջանակներում, ասում էին նրանք, ուստի մեր նպատակն է աջակցել, որպեսզի նա պարտավորված լինի այդ օրենքները կիրառել ճշգրտությամբ: Միայն աստիճանաբար կարելի է ստեղծել ժողովրդավարական հասարակարգ, այլ ոչ թե սուլթանին պատժելու կամ նրան գահից զրկելու միջոցով¹:

1908 թ. Հուլիսի վերջին տասնօրյակի սկզբին Կ. Պոլսում իշխանությունը երիտթուրքերի Սալոնիկի կենտրոնական կոմիտեի ուղարկած պատգամավորության ձեռքին էր փաստորեն: Կոմիտեն այնքան չափավոր ու խոհեմ էր տանում գործը, որ հայ, թուրք, եվրոպացի՝ բոլորն էլ գոհ էին: Այդ օրերին սուլթանն ընդունել և իր մոտ հյուրասիրել էր Սալոնիկի կենտրոնական կոմիտեի երկու անդամների և զրույցի ժամանակ նույնիսկ հայտարարել, թե «ամբողջ ազգը» «Միություն և առաջադիմություն» ընկերության մասն է կազմում, ես էլ նրա նախագահն եմ»²:

Առաջիկայում տեղի ունենալիք խորհրդարանական ընտրությունների համար առաջադրված թեկնածուների, իսկ դրանից հետո ընտրված պատգամավորների սիրտը շահելու նպատակով, սուլթանը խոստացավ խորհրդարանի նոր շենքի շինարարության համար իր միջոցներից մեծ հատկացումներ անել, չնայած արդեն հանձնարարել էր մակեդոնական բանակի ապստամբության պարագլուխներ Նիազի և էնվեր բեյերի անվամբ ռազմական երկու նավերի պատրաստման համար ևս մեծ գումարներ տրամադրել³:

Հուլիսյան հեղաշրջման հետևանքով երկրում դառնալով դրություն տեղը, երիտթուրքերը ոչ միայն գահի վրա պահեցին Աբդուլ Համիդին, այլև թույլ տվեցին, որ նա նոր եպարքոս (վարչապետ) նշանակի: 1908 թ. Հուլիսի 19-ի խաթիթ-ի հումայունով՝ սուլթանը Մեհմեդ Քյամիլ բին Սալիհ փաշա-

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 83¹, թղթ. 4, վավ. 8:

² «Արևելք», № 6855, 23 Հուլիսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս «Մշակ», № 188, 28 օգոստոսի 1908 թ.:

յին* Հանձնարարեց նախարարների նոր խորհուրդ կազմել:

Եթե Հուլիսի 19-ի խաթիթ-ի հումայունը նախատեսում էր, որ զինվորական և ծովային նախարարները նշանակելու է սուլթանը, ապա Հուլիսի 24-ին Արդուլ Համիդը հայտարարեց, որ առաջին անգամ, առանց բացառություն, բոլոր նախարարներին նշանակելու է մեծ վեզիրը. դրանով հերթական զիջումն էր արվում երիտթուրքերին: Քյամիլ փաշան մի շարք նոր նշանակումներ կատարեց, բայց նախկին նախարարներից շատերը մնացին իրենց պաշտոններում. Հասան Ֆեհմի փաշան մնում էր արդարադատություն, Թեֆիք փաշան՝ արտաքին գործերի, Ռեչիդ Ակիֆ փաշան՝ ներքին, Ռեջեփ փաշան՝ զինվորական, Մեհմեդ Արիֆ փաշան՝ ծովային նախարար և այլն¹: Հրաժարական տված, նախկին շեյխ-ուլ-իսլամը մնաց իր պաշտոնի վրա²:

Քյամիլ փաշայի դահլիճի մեջ մտցվեց նաև մի հույն՝ Մավրուկորդատո էֆենդին՝ երկրագործություն և լեռնային արդյունաբերություն նախարարի պաշտոնով: Նոր դահլիճի մեջ մտավ նաև մի հայ պաշտոնյա՝ Գաբրիել էֆենդի Նորատունկյանը, որը մինչ այդ վարում էր Բարձր Դոան իրավաբան-խորհրդատուի պաշտոնը, իսկ այժմ ստանում էր առևտրի և արդյունաբերության նախարարի աթոռը^{**}: Նորատունկյանի նշանակումը ցույց

* Կիպրոսում 1832 թ. ծնված Քյամիլ փաշան ղեկնւ 1876 թ. Արդուլ Համիդին խորհուրդ էր տվել համատարած հայկական կոտորած սկսել, որն այն ժամանակ տեղի չէր ունեցել, բայց հետագայում մեծ վեզիրի պաշտոնում սուլթանի ցուցումով ինքն էր կազմակերպել հայկական առաջին զանգվածային կոտորածները (1894-1896 թթ.): Այնուհետև, երբ հետագայում Թուրքիան գերմանական կողմնորոշում ընդունեց, Քյամիլ փաշան, որպես անվերապահ անգլիասեր, հրաժարվեց վարչապետությունից և քաշվեց ծննդավայր: Ստանալով երիտթուրքերի հավանությունը, Արդուլ Համիդը նրան կանչեց Կիպրոսից և նպարքոս նշանակեց:

¹ Տե՛ս «Արեւելք», № 6857, 25 Հուլիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Աւետաբեր», № 32, 8 օգոստոսի 1908 թ.:

** Նշենք, որ 1860-ական թթ. վերջերից այս նախարարությունն առաջին նախարարը եղել էր Գրիգոր Աղաթոնը, իսկ արդուլ-համիդյան տարիներին նախարարական պաշտոններ էին ունեցել երկու հայ՝ ելեմտական նախարար էր եղել Հակոբ փաշան, հասարակական աշխատանքների նախարար՝ Գրիգոր Օտյանը: Գաբրիել Նորատունկյանն, այդպիսով, վերջին կես դարում չորրորդ հայ նախարարն էր (տե՛ս «Արեւելք», № 6857, 25 Հուլիսի 1908 թ.):

էր տալիս, որ թուրքական ղեկավար շրջաններն այդ պահին հակված էին հայ տարրին ևս մասնակից անել երկրի վերաշինության գործին: Հայ նախարարը փայլուն ունակութուններ էր դրսևորում: Շատ չանցած՝ նրա վրա դրվեց նաև Ֆինանսները կարգի բերելու պարտականությունը: Առաջ անցնելով ասենք, որ Գ. Նորատունկյանի առաջարկով՝ ֆինանսների նախարարությունը ձեռնարկեց կայսրություն ողջ դրամական համակարգի բարեփոխումը, որի հետևանքով արդեն 1908 թ. աշնանից բյուջեն մեծ խնայողություններ ունեցավ: Միայն 50 միլիոն ֆրանկի խնայողություն եղավ լրտեսների բանակը վերացնելու շնորհիվ: Ավելի ուշ՝ Նորատունկյանի շատ մոտ ընկեր, կրթության նախարար Հակեր բեյը, նրան խնդրեց արտահայտել իր տեսակետները դպրոցական գործի բարելավման ուղղությամբ: Նորատունկյանը նրան ներկայացրեց մի ծրագիր, որով դպրոցը լիովին պետք է դուրս գար կրոնների գաղափարական և վարչական ոլորտներից ու հետևեր կրթության եվրոպական համակարգին: Շատ չանցած՝ Հակեր բեյն ինքն էր սկսել քարոզել դպրոցների կատարյալ ազատության գաղափարը:

Երբ նոր դահլիճը Քյամիլ փաշայի գլխավորությամբ սուլթանին երդում էր տալիս հավատարիմ լինելու սահմանադրությանը, վերջինս ինքն էլ, հանդիսավոր ծիսակատարություն ժամանակ, հրապարակավ երդվեց պահպանել սահմանադրական կարգը:

Մամուլը միաձայն ողջունեց նոր դահլիճը: Երիտթուրքերի կոմիտեն հրատարակեց մի կոչ, որով վստահություն էր հայտնում նախարարների դահլիճին և ժողովրդին կոչ էր անում հնազանդվել կառավարությունը¹:

Նոր կառավարությունը շնորհավորանքներ էր ստանում արտասահմանյան երկրներից: Հատկապես գոհ էին Լոնդոնում, քանզի Քյամիլը հետևողական անգլիասեր էր: Էդուարդ VII թագավորը ջերմորեն ողջունեց Քյամիլ փաշայի վերադարձը մեծ քաղաքականություն, նաև հեռագրով շնորհավորեց Աբդուլ Համիդին՝ երկրում նոր ռեժիմի հաստատման կապակցությամբ, հատկապես շեշտելով, որ Քյամիլ փաշայի՝ կառավարության

¹ Տե՛ս «Աւետարներ», № 32, 8 օգոստոսի 1908 թ.:

գլուխ անցնելը օսմանյան պետությունը բերելու է առաջադիմություն և բարգավաճում:

Երկրի ներքին կյանքի ժողովրդավարացման համար կարևոր էր որոշել, թե թուրքական և այլազգի քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունները նոր ռեժիմի պայմաններում **ինչպիսի՞ իրավունքներից են օգտվելու**, որո՞նք են լինելու նրանց գործունեությունից թույլատրելիության սահմանները, ոչ թուրքական ազգային կուսակցություններն **ինչպե՞ս են կարողանալու օսմանյան հայրենիքի ընդհանուր պետական շահերը ամեն որոշակի դեպքում զուգակցել իրենց ազգային շահերին:**

Ազատախոհությունից դրսևորումներ.– Հեղափոխությունից հետո եկած երեք-չորս ամիսներին որոշ աշխուժացում ապրեց այլազգիների թռչնած ու թառամած քաղաքական կյանքը: Կառավարության թույլտվությամբ, Կ. Պոլիսն իր դռները բացել էր դրսից ներխուժող հովերի առջև: Մարդիկ ելումուտ էին անում առանց մեծ արգելքների: Նրանք բոլորը հնարավորություն էին ստացել արտահայտելու իրենց մեջ կուտակած անկեղծ մղումները և պահանջում էին խենթություն հասնող ազատություն:

Մինչև հեղափոխությունը Կ. Պոլիսը թուրքական իշխանությունների նստավայրն էր, կայսրության տնտեսական ու մշակութային խոշորագույն միջնաբերդը, նաև թուրքահայոց ազգային, մշակութային, եկեղեցական կյանքի կենտրոնը: Չնայած դրան, հայությունն այստեղ հազիվ էր կենդանության լուրջ ազդակներ տալիս:

Հեղափոխությունից հետո վիճակն արագորեն փոխվեց: Ռուսաստանում Հայ եկեղեցու կալվածքների բռնագրավումը, հայերի դեմ ծավալված հալածանքները շատ տկարացրել էին էջմիածնի դիրքերը: Այդ խորապատկերների վրա երիտթուրքական հեղափոխության ընձեռած դյուրությունները կտրուկ բարձրացրել էին Կ. Պոլսի վարկը և հմայքը:

Նույն բանը կատարվեց Հայ քաղաքական մտքի և հայկական կուսակցությունների քաղաքական գործունեության հետ: Եթե մինչև 1908 թ. հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների աշխատանքի կենտրոնները գտնվում էին Թուրքահայաստանում և Անդրկովկասում, եթե Թիֆլիսը ուսահայու-

Թյան քաղաքական ու մշակութային կենտրոնն էր, ապա Կ. Պոլիսը հեղափոխական աշխատանքի տեսակետից համարվում էր գավառ, և նրա ազդեցությունը հայկական ազգային ազատագրական շարժման վրա չնչին էր: Բայց վիճակը կտրուկ փոխվեց 1908 թ. ամռանից սկսած: Բացի այն բանից, որ ոգի առավ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, իթիհհհհհհհհ կառավարությունը հաջորդաբար օրինավոր հայտարարեց դաշնակցական, հնչակյան և արմենական կուսակցությունները, թեև վերջինս արդեն գոյություն չուներ և միայն նրա բեկորներն էին մնացել: Կազմվեցին նույնիսկ թուրք և հայ խառն իթիհհհհհհհ կառավարության կոմիտեաներ՝ նոր կառավարության ամրապնդման և հեղափոխական սկզբունքների քարոզչության համար¹: Հատկապես անկաշկանդ էր գործում ՀՅ դաշնակցությունը՝ «Պոլսոյ պատասխանատու մարմին» անվան տակ: Որոշ ժամանակ անց այս կառույցն իր գերադաս ազդեցությամբ ինչ-որ չափով ստվերի տակ առավ նույնիսկ կուսակցության Արևելյան և Արևմտյան բյուրոները, թեև սրանք վարչականորեն շարունակում էին պահել իրենց ղեկավար հանգամանքը կազմակերպության մեջ:

Նման ընթացք ունեցավ մտավորականությունը: Ստոլիպինյան հետադիմության հեղձուցիչ մթնոլորտի պատճառով Ռուսական կայսրության սահմաններից հեռացած բազմաթիվ հայ մտավորականներ հանգրվանեցին Կ. Պոլսում: Լեոն վկայում էր. «Սարսափ և հուսահատություն էր Կովկասի հայության մեջ: Իսկ սահմանից այն կողմ, Թուրքիայում, հանդարտություն և ազատություն էր: Դիրքերը փոխվել էին: Մինչև այդ Թուրքիայից հալածվածները Ռուսաստան էին փախչում, այժմ Ռուսաստանից խմբերով փախչում էին Թուրքիա և այնտեղ ապահովություն և պաշտպանություն էին գտնում: Կ. Պոլիսը լցված էր զանազան տեղերից գնացած հեղափոխականներով, ուսանողներով և այլն»²:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում էր. «Դուրսէն հայ մտաւո-

¹ Տե՛ս Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Բ, էջ 93:

² Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 226-227:

րականներ խուժեցին Պոլիս՝ իրենց հետը բերելով նոր մտածելակերպ, նոր հասկացողութիւններ, որոնք բոլորովին հակառակ էին Պոլսոյ հայոց մտածելակերպին: Եկողներու մէջ կային ձիրքով ու պատրաստութեամբ հասուն երիտասարդներ եւ տարիքատրներ, որոնց ձայնը հեռուէն լսած էին Պոլսոյ մէջ: Անոնց մէջ կային նաեւ ծնունդով կամ կրթութեամբ պոլսեցիներ, որոնք, սակայն, դուրսի մթնոլորտին մէջ ազատագրուած էին էֆէնտիական, ամիրայական եւ «հոսհոսական» հասկացողութիւններէն: Անոնք եկած էին խորտակելու հինը եւ տալու նորը»¹:

Մեծ հավատ տածելով օսմանյան հեղափոխութեան նկատմամբ, Գր. Զոհրապն իր նամակներից մեկում գրում էր. «Պոլիս վերադարձած եմ երեք օրէ ի վեր միայն: Օսմ. սահմանադրութիւնը անխտիր կերպով վերահաստատուած է հոս, ամենակատարեալ ազատական regime-ի մը հետ ... Այս բոլորը անհատատալի եւ ստոյգ է ... Մեր ազգին շահը կը պահանջէ որ օգտուինք ասկէ ու չի մերժենք այն ձեռքը որ մեզի կարկառ տուած է ... Ճշմարիտ եղբայրակցութիւն մը կայ ...»²:

Մայրաքաղաք եկան հայկական քաղաքական կազմակերպութիւնների բազմաթիվ հայտնի ղեմքեր: Նրանցից էին տեղացի դաշնակցականներ Վռամյանը, Շանթը, Շահրիկյանը: Առաջինն իր հետ բերեց հրապարակախոսի անուրանալի ձիրքը, Շանթը՝ գրական ոլորտի իր փորձը, Շահրիկյանը՝ պատրիարքարանի ասպարեզի մեջ ունեցած հմտութիւնները: Մայրաքաղաքում հավաքվեցին նաև բուն Թուրքահայաստանի դաշնակցական ղեկավար ուժերը՝ Արմեն Գարոն, Վարդգեսը, Հրաչ Թիրյաքյանը, Ռուբեն Զարդարյանը, Արամ Մանուկյանը, Շավարշ Մխարթյանը, Գեղամ Բարսեղյանը, բանաստեղծներ Սիւսանյանը, Վարուժանը և բազմաթիվ ուրիշներ, որոնք բերել էին իրենց գործնական աշխատանքի մեծ փորձառութիւնը: Պարսկաստանից, Կովկասից, Եվրոպայից եկել էին զենքի և գրչի նշանավոր գործիչներ Դումանը, Վարդանը, Սեչոն, Ռոստոմը, Զա-

¹ «Հայրենիք», № 8 (283), 1949, էջ 63:

² ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. № 2175, Թ. 1:

վարյանը, Ահարոնյանը, Ակնունին, Սաժակը և ուրիշներ:

Մայրաքաղաքում էին հավաքվում նաև Հնչակյան գործիչները՝ Համբարձում Պոյաճյանը (Մեծն Մուրադ), Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը, Հարություն Զանգյուլյանը, Մատթեոս Սարգսյանը (Փարամազ), Ռուբեն Սանազատը և ուրիշներ¹:

Երիտթուրքերի՝ մայրաքաղաքում բոլորին դյուրություններ տալը ստեղծել էր կազդուրիչ մթնոլորտ, որը մեծապես նպաստում էր գոնե ժամանակավորապես հակասությունների մեղմացման և մակերեսին երևացող համերաշխությունն ստեղծմանը պոլսահայության մեջ: Ավելին, երբեմն տեղի էին ունենում «հաշտություն» գործընթացներ միմյանց նկատմամբ բացահայտ թշնամանք տաժող հայկական ազգային, քաղաքական երկու կազմակերպությունների՝ Հնչակի ու Դաշնակցության միջև: 1908 թ. սեպտեմբերի 11-ին իր մի ուրիշ բարեկամին գրած նամակում Գրիգոր Զոհրապը շեշտում էր, որ դաշնակցականների և Հնչակյանների միավորումը «իմ ամէնէն ցանկալի փափագներէս մէկն է»²: Հեղափոխական պայքարից լիովին հրաժարվելը օրվա պահանջ է, եզրահանգում էր նա³:

Հնչակ-Դաշնակցություն մերձեցման երևույթը չափազանց դրական գնահատելով, Թիֆլիսում գտնվող Սանազատը «Երա՞զ թէ՞ իրականութիւն» հոդվածում գրում էր.

«Նկատում է եւ մի շատ ուրախալի երեւույթ – այն է, որ «Հնչակեանների» ու «դաշնակցականների» միջեւ եղած նախկին թշնամանքն ու անտագոնիզմը կարծես թէ արդէն վերացած է: Երեւի թէ՛ մէկ եւ թէ՛ միւս կուսակցութեան պատկանողները վերջապէս համոզուել են, որ իրենց ղեկավարների ստեղծած տասնեակ տարիների ամբողջ գործունէութիւնը միանգամայն սխալ հիմքերի վրայ էր դրուած եղել, հետեւապէս եւ չարժէ այդ հիմքերը պաշտպանել եւ նրանց համար միմեանց գլուխ կոտրել: «Կեցցե՛ն երիտասարդ թուրքերը» – համերաշխ գոչում են այժմ

¹ Տե՛ս «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան. 1887–1962», Հատ. Ա, Պէյրուիթ, 1962, էջ 316:

² ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. № 2175, թ. 1:

³ Նույն տեղում:

Թէ՛ հնչակեան եւ Թէ՛ դաշնակցական պարզ զինուորները ու միմեանց հետ գրկախառնուում: Իսկ այնտեղ, Թուրքիայում, գրկախառնուում են ոչ միայն «հնչակեաններն» ու «դաշնակցականները», այլեւ հայն ու թուրքը, մահմեդականն ու քրիստոնեան, որոնք աւանդաբար թշնամիներ էին համարուում»¹:

Սակայն խանազատը շտապում էր. Հնչակի և Դաշնակցութեան միջև «սկսված» «հաշտութեան» գործընթացները, հազիվ երևակված, շուտով խամրելու էին, իսկ հայ և թուրք «գրկախառնությունը» արագ անցնելու էր պատմության գիրկը:

Արդեն մեկ-երկու ամիս անց վիճակն սկսեց փոխվել: Ջիրականացան այն ակնկալությունները, թե դրսից գալով Պոլիս, հայկական ազգային հեղափոխական կուսակցությունները, որոնք արտասահմանում միմյանց դեմ անզիջում քանդիչ պայքարներ էին մղում, վերջապես, Թուրքիայի փոփոխակող պայմաններում համատեղ ջանքերով, ազգի շահերի համար համերաշխաբար կգործեն նույն նպատակների ձգտումով: Արտասահմանում ունեցած մրցակցությունը կուսակցությունների հետ Պոլիս տեղափոխվեց և նոր բաժանումներ առաջ բերեց: Լուրջ ու հեղինակավոր անձինք փորձեցին համաձայնություն եզրեր գտնել քաղաքական բոլոր ուժերի միջև, բայց դա հաջողություն չունեցավ: Որևէ արձագանք չունեցան նաև գալիք արհավիրքներին համատեղ դիմակայելու համար արտասահմանի հայկական մամուլի համերաշխություն կոչերը: Հատկապես Դաշնակցությունը լսել անգամ չէր ուզում համերաշխության մասին: Կուսակցության ղեկավարների տրամադրությունների առավել ցայտուն արտահայտիչն էին նրա նշանավոր ղեմքերից Ակնունու խոսքերը, որոնք նա արտաբերել էր Ղալաթիայի հայոց ազգային ժողովում, թե «մենք չենք ուզում չփուել միւս հայկական քաղաքական ուժերի հետ», որովհետև «չենք ուզում պղտորուել»²:

Ի տարբերություն քաղաքական կազմակերպությունների,

¹ «Մշակ», № 163, 29 հուլիսի 1908 թ.:

² Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, 1890-1925, էջ 138:

Համազգային և տեղական հայկական հասարակական կազմակերպությունները երկար թմրանքից ու անգործությունից հետո աստիճանաբար ոտքի էին կանգնում, փորձում գործել համերաշխաբար: Եվ դրա արդյունքները նկատելի էին:

Օրինակ՝ Կ. Պոլսի հայ իմացական դասն ամեն ջանք գործ դրեց վերսկսելու նախկին Միացյալ ընկերություն գործունեությունը:

Այդ ընկերությունն ստեղծվել էր երեք ընկերությունների (Արարատյան, Դպրոցասիրաց, Կիլիկյան) միավորումից, այն ժամանակ, երբ Թուրքիայում ղեռ չէին սկսվել հայերի դեմ սանձազերծված հալածանքները: Նա իր առջև նպատակ էր դրել ուսում ու կրթություն տարածել Հայաստանի խորքերում և հաջողություններ էր կատարում իր խնդիրը: Ընկերության բարգավաճմանը նպաստում էին Պոլսի հայ ամիրաները, ինչպես նաև հայ մեծատունները Կովկասից: Նրա գործունեությունը մշտապես գտնվել է կովկասահայ մամուլի ուշադրություն կենտրոնում: Մասնավորապես Գրիգոր Արծրունին «Մշակի» էջերում բազմիցս հանդես էր գալիս հողվածներով, Ռուսաստանի հայ հասարակությունը հորդորում մեծաքանակ դրամական նվիրատվություններ կատարել Միացյալ ընկերությանը, ինչը և արվում էր:

Բայց Արդուլ Համիդի բռնակալ վարչակարգի օրոք ընկերության գործունեությունը դադարեցվել էր, որի պատճառով Թուրքահայաստանը երկար տարիների ընթացքում զրկված էր նրա բարիքներից:

Եվ ահա՛ այժմ Միացյալ ընկերությունը վերակենդանանում էր, և կառավարության թույլտվությամբ պատրաստվում էր շուտով կրկին գործունեություն ծավալել Հայաստանում: Նպատակը նույնն էր՝ Թուրքահայաստանի գավառներում բացել գյուղական ժողովրդական դպրոցներ, հաստատել ուսուցչանոցներ, դպրոցներին կից ստեղծել գյուղատնտեսական և արհեստագործական բաժանմունքներ, մի խոսքով՝ հոգ տանել հայ մատաղ սերնդի կրթության մասին՝ դպրոցական մեծ ցանցով պատելով երկիրը:

Առաջին միջոցառումներից էին նաև քաղաքական պատ-

ճառներով դատվածների՝ բանտերից ու աքսորավայրերից ազատման և զինված ուժերում բարենորոգումներ անցկացնելու մասին կառավարության ընդունած որոշումներն ու դրանց գործադրումը: Քանի որ այդ հարցերը Հայության հետ առնչվում են անմիջականորեն, ուստի դրանց անդրադառնում ենք առանձին:

Քաղբանտարկյալների ներումը.– Երիտթուրքական հեղաշրջման հաջորդ օրն իսկ՝ 1908 թ. Հուլիսի 12 (25)–ին, սուլթան Աբդուլ Համիդն ստիպված եղավ հրատարակել իրադե քաղաքական բանտարկյալներին ընդհանուր ներում շնորհելու, գրաքննության և գաղտնի ոստիկանության վերացման մասին¹: Պետք է բացվեին բանտերի դռները և ազատ արձակվեին բոլոր քաղաքական բանտարկյալները՝ առանց ազգային և կրոնական խտրության, բոլոր նրանք, ովքեր պայքարել էին սուլթանական կարգերի դեմ և արգելափակվել զնդաններում:

Հուլիսի 12–ի կեսօրից հետո Կ. Պոլսում կայացավ մի բազմամարդ հանրահավաք, որին մասնակցում էին նաև մի քանի հազար թուրքեր: Հանրահավաքից հետո նրա մասնակիցները երաժշտությանը և դրոշներով դիմեցին Բարձր Դուռը և մեծ վեճերին ու մյուս նախարարներին հանձնեցին սուլթանի անունով գրած երախտագիտական ուղերձ:

Իրադեի հրատարակման օրն սպասվում էր, որ հենց Հուլիսի 12–ի երեկոյան բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին կտրվի ընդհանուր ներում: Բայց այդպես չեղավ: Միայն Հուլիսի 15–ին Կ. Պոլսի բանտերից ազատ արձակվեցին 166 քաղբանտարկյալներ, որոնց թվում կային մի քանի հայեր: Հուլիսի 20–ին մայրաքաղաքի բանտերից արդեն ազատված էր 500–ի չափ քաղբանտարկյալ և շուրջ 1000 քրեական հանցագործ²:

Քաղբանտարկյալներին ազատելու և նրանց իրենց ընտանիքներ վերադարձնելու համար Կ. Պոլսում անցկացվեց հանգանակություն, որին մասնակցեցին տարբեր հարանվանություն–

¹ Տե՛ս «Արևելք», № 6847, 12 Հուլիսի 1908 թ.:

² Շատ չանցած՝ բանտերից ազատված քրեական հանցագործներից չատերն, Իթիհհադի ղեկավարության պնդմամբ, նորից հայտնվեցին բանտի ճակարի հետևում:

ների անհատներ: Օրինակ՝ Հայ և Թուրք քաղաքական բանտարկյալների օգտին գումարներ և նվերներ հավաքելու համար Ռիֆաթ փաշայի տիկնոջ գլխավորությամբ Գատրքեոյի արիստոկրատ Թուրք տիկնայք ստեղծել էին մի հանձնախումբ: Այս մարդասեր Թրքուհիները նույնիսկ ներկայացել էին սուլթան Աբդուլ Համիդին և օգնություն խնդրել: Վերջինս նրանց տրամադրել էր 500 ոսկի¹: Նույն նպատակով, Իզմիրում Արտաշես էֆենդի Գարաֆելեկյանի նախաձեռնությամբ հավաքվել էր 3.248 դահեկան:

Բանտերից քաղբանտարկյալներին ազատելու և ազատություն մեջ առաջին օրերին նրանց նվազագույն պահանջմունքները հոգալու համար հավաքված գումարները դրվում էին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տրամադրության տակ, ուր օգոստոսի սկզբներին արդեն հավաքվել էր 32.5 հազար դահեկան²:

Կայսրության բոլոր մասերում քաղաքական բանտարկյալների ազատումը համեմատաբար հարթ ընթացավ: Բացառություն էր, Թերես, Վասպուրականը: Այստեղ կուսակալի կարգադրությամբ անմիջապես ազատ էին արձակվել փոքրաթիվ բոլոր մուսուլման քաղաքական բանտարկյալները, ավելին՝ քաղաքականի անվան տակ բանտարգելությունից կաշառքներով ազատվել էին մեծ թվով քուրդ և Թուրք վտանգավոր քրեական հանցագործներ: «Կեցցե՛ ազատությունը», - գոչում էին մարդասպանները, գողերն ու կաշառակերները՝ լքելով բանտերը³: Օրերն անցնում էին, բայց կուսակալն ուշացնում էր բանտերից Հայ քաղաքականների ազատումը⁴: Ավելին, առաջին օրերին նույնիսկ անմեղ կամ կասկածելի Հայերի նոր բանտարկումներ կատարեց: Միայն այն բանից հետո, երբ քաղաքական որևէ բանտարկյալի բանտում չպահելու կտրուկ հրաման եկավ Պոլսից, կուսակալը հրաման տվեց բանտերում առժամանակ պահած՝ Հայ քաղաքական բանտարկյալներին նույնպես ազատել⁵:

¹ Տե՛ս «Անտարքեր», № 34, 22 օգոստոսի 1908, էջ 613:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)», с. 199.

⁴ Տե՛ս «Արևելք», № 6855, 23 Հունիսի 1908 թ.:

⁵ Տե՛ս «Մշակ», № 177, 15 օգոստոսի 1908 թ.:

«Արձակուած են բոլոր քաղբանտարկեալները, որոնց թուում նաեւ վերջերս ձերբակալուածները», - Թիֆլիսի «Զանգակ» թերթին հաղորդում էր Վանի նրա թղթակիցը:

Արդեն հուլիսի վերջին Արամը Վանից Լեոնապարում գտնվող Կոմսին նամակով հայտնում էր. «Բոլոր քաղաքական բանտարկեալները ազատուած են մեծ շուքով, երաժշտութեամբ եւ զինուորական պատիւներով առաջնորդուած են կուսակալի սերայր»¹:

Ժողովուրդը՝ հայ թե թուրք, ցնծությամբ ընդունեց ազատության մեջ հայտնված հեղափոխականներին: Օրինակ՝ Արամը, որի պատիժը, ամենայն հավանականությամբ, մահն էր լինելու, իր ընկերների հետ Վանում հերոս հռչակվեց անմիջապես:

Ոգևորվելով հայ քաղաքական բանտարկյալների ազատման փաստով, հետզհետե իրենց տներն էին վերադառնում տարիներ ի վեր լեոներում և անտառներում գտնվող փախստականները: Վերադառնալով, նրանք առաջին հերթին ներկայանում էին իշխանութիւններին:

Բաղեջի կուսակալը Բարձր Դուռ ուղարկած տեղեկագրերից մեկում հին ութիմի հնացած ձևակերպումով գրել էր, թե ամեն օր լեոներից իջնում են էջքիաներ (ավազակներ) և հանձնվում ոստիկանությանը: Այդ առիթով Բոստոնի «Ազգը» գրում էր, որ փախստականները որևէ առնչություն չունեն ավազակության հետ, որ նրանք փախել են բռնության, ճնշումների, բանտարկության արհաւիրքների ձեռքից և հիմա վերադառնում են վիճակը հանդարտած տեսնելով: «Եթէ աւազակներ էին անոնք, ինչո՞ւ կը դառնան հիմա»², - հարց էր տալիս թերթը:

1908 թ. հուլիսի 12 (25)-ի իրադեով ներում էին ստանում նաև աքսորյալները:

Արդեն հաջորդ օրը, հուլիսի 13-ին, Թիֆլիսի թուրքաց հյուպատոսութիւնը Պետերբուրգի թուրք դեսպանից հեռագրով ստացավ մի հրահանգ, որով հայտնվում էր, թե բոլոր քաղաքա-

¹ Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 49:

² «Ազգ», № 74, 26 սեպտեմբերի 1908 թ.:

կան հանցավորներին ներում է չնորհված, և եթե նրանցից վերադառնալ ցանկացողներ կլինեն՝ անցագիր տալ:

Թուրքիայի տարագիրները հետզհետե Պոլիս էին ժամանում հաղթական փառքով: Մայրաքաղաքը մեծ խանդավառությամբ էր դիմավորում Արդուլ Համիդի հալածած թուրք գործիչների վերադարձը: Հուլիսի 31-ին Կ. Պոլիս հասավ Ֆուադ փաշան, օգոստոսի 2-ին՝ Ռեջեփ փաշան, որոշ ուշացումով ժամանեցին Ահմեդ Ռիզա բեյը, ապա նաև՝ Միդհատ փաշայի որդի Ալի Հեյդար Միդհատը և ուրիշներ:

Հեղափոխության հաղթանակից հետո Արդուլ Համիդի քրոջ որդի իշխան Մեհմեդ Սաբահէդդինը և նրա կազմակերպությունը՝ «Ապակենտրոնացման, անձնական նախաձեռնություն և սահմանադրության լիզան»*, որը երիտթուրքական շարժման ձախակողմյան թևն էր, չէին շտապում հայրենիք վերադառնալ: Իշխանը դժգոհ էր, որ թեև օսմանյան ընդդիմադիր կուսակցությունների 1907 թ. դեկտեմբերյան համաժողովում որոշում էր ընդունվել գահընկեց անել սուլթանին, բայց հեղափոխությունից հետո դա տեղի չէր ունեցել: Նա ասում էր, որ սուլթանի նպատակն է միայն ժամանակավորապես գոհացում տալ հասարակական կարծիքին, ապա հարմար պահը ներկայանալիս՝ կրկին մտնել բռնապետի իր դերի մեջ: Սաբահէդդինը ուշադրություն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ Արդուլ Համիդի կողմնակիցները թաքուն շարունակում են գործել սահմանադրության դեմ, ալբանական թիկնազորը նախկինի պես շրջապատած է Ելզըզ քեոչկը և հավատարմորեն պաշտպանում է սուլթանին: Սաբահէդդինը զգուշացնում էր, որ 20 հազար հոգուց բաղկացած այդ թիկնազորը ամենամեծ վտանգն է սահմանադրության, ժողովրդի և զորքի համար: Նա չէր բացառում, որ առաջիկայում կարող է կոխվ բորբոքվել Իթիհահդի կողմնակիցների և սուլթանի հավատարիմ ուժերի միջև, որի հետևանքով կարող է կրկնվել 1877 թվականը, այսինքն՝ սահմանադրության վերացումը՝ շատ ավելի երկար ժամանակով:

* Սաբահէդդինի գլխավորած «Լիզայի» մասին տե՛ս *“Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)”*, с. 202

Ահա՛ նման տագնապներով էր Փարիզից մեկնել վաղուց (սկսած 1899 թ.) այնտեղ հիմնավորված ՍաբաՀէդդին իշխանը, որը տարիներ շարունակ ղեգերել էր արտասահմանյան հորիզոնների տակ՝ եռանդուն քարոզչություն մղելով սուլթանական ռեժիմի դեմ:

Իշխանն իր հետ «Պրինցեսա Մարիա» նավով Փարիզից բերում էր հոր՝ դամադ Մահմուդ փաշայի աճյունը:

Հանգուցյալը նախապես որդուն կտակել էր՝ իր շիրիմը Պոլիս չփոխադրել այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայրենիքը հեծում է բռնություն տակ:

Մայրաքաղաքից բազմաթիվ պատգամավորներ գնացին Դարդանել՝ ՍաբաՀէդդինին ընդառաջ: Դրանց թվում էին նաև մի շարք հայկական պատվիրակություններ: ՀՅԴ Կ. Պոլսի կազմակերպության պատվիրակության մեջ էին դաշնակցականամետ նշանավոր մտավորականներ Գրիգոր Զոհրապը և բժիշկ Վահրամ Թորգոմյանը: Հայկական պատվիրակությունները իշխանին ընդառաջ էին գնում ինչպես օտարներից վարձակալած, այնպես էլ հայերին պատկանող շոգենավերով, որոնց թվում էին «Սսմանյան սահմանադրական ակումբի», վանեցիների, սամաթիացիների, մաքրիգյուղցիների շոգենավերը՝ չքեղազարդված դրոշներով ու պաստառներով¹:

Եվ ահա՛ 30 տարին դեռ չլրացած, բայց քաղաքական խոշոր գործչի համբավ ունեցող ՍաբաՀէդդինը օգոստոսի 21-ին ժամանեց Կ. Պոլսի նավահանգիստ: Նրան դիմավորելու համար «Պրինցեսա Մարիա» նավ էին բարձրացել կայսերազուն իշխաններ, Ֆուադ փաշան և զինվորական ու քաղաքացիական բարձրաստիճան պաշտոնատարներ: Մայրաքաղաքի բնակչությունն իշխանին ընդունեց արտակարգ շուքով և հազվադեպ խանդավառությունով:

Մեծ էր ՍաբաՀէդդինի նկատմամբ համակրանքը թե՛ թուրքական չրջանակներում և թե՛, մանավանդ, կայսրության փոքր ազգությունների մեջ, որոնց ինքնուրույն զարգացման համոզ-

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 74, 26 սեպտեմբերի 1908 թ.:

ված կողմնակից և պաշտպան էր իշխանը: Նրա տեսակետով՝ Թուրքիան կարող էր բարգավաճել և իբրև ամբողջական պետություն գործանալ միայն այն դեպքում, եթե խարսխված լինի ապակենտրոն սկզբունքների վրա:

Նավահանգիստ ժամանելուն պես Սաբահէդդինին ներկայացան պոլսահայ նշանավոր գործիչներ՝ «Օսմանյան սահմանադրական ակումբի» ներկայացուցիչներ Հակոբ Եսայանը, Քերովբե Տամատյանը, Հնչակյան կուսակցություն պատվիրակներ Հարություն Զանգուլյանը, Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը, Մեծն Մուրադը, վանեցի հայերին ներկայացնող խումբը՝ Ստեփան Էֆենդի Կուրտիկյանի գլխավորությամբ: Հակոբ Եսայանը Սաբահէդդինի հաղթական դարձի համար հայություն անունից նրան բարի գալուստ մաղթեց: Ապա ներկայացան Հնչակյանները, որոնց իշխանն ընդունեց շատ սիրալիք և, պատասխանելով նրանց բարիգալստյան խոսքերին, դիմեց Զանգուլյանին՝ ասելով. «Թոյլ տուէ՛ք սեղմել Ձեր սիրելի ձեռքը»¹:

Այս հանդիպումների և ձեռքսեղմումների ժամանակ Սաբահէդդինը շնորհակալություն հայտնելով իրեն ցույց տրված պատվի համար, երբեմն չէր մոռանում շեշտել, որ ինքը իր հոր աճյունի առաջ երդվել է մինչև վերջ հավատարիմ մնալ ազատ հայրենիք կերտելու նրա դավանած գաղափարներին²:

Նավահանգստում տեղի ունեցած հանդիպմանը ներկա չէին ո՛չ իթիթիհադականներ և ո՛չ էլ դաշնակցականներ. նրանց քաղաքական հայացքները չէին համընկնում Սաբահէդդինի հայացքներին:

Հայ աքսորյալ նշանավոր գործիչները ևս հնարավորություն ստացան երկիր վերադառնալու: Նրանցից էին Մատթեոս արքեպիսկոպոս Իզմիրյանը, Գրիգոր Զոհրապը (որ ամիսներ ի վեր բնակվում էր Փարիզում), Մինաս Զեբազը, Հովհաննես Շահնազարը, Արշակ Զոպանյանը, Լևոն Բաչալյանը, Երվանդ Օտյանը, Ռուբեն Զարդարյանը, Մելքոն Գյուրջյանը, Լևոն Սեղբոսյանը (Շանթ),

¹ «Մշակ», № 191, 31 օգոստոսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Զանգակ», № 49, 3 սեպտեմբերի 1908 թ.:

Դավիթ Նաչկոնցը, Գևորգ Սիմքեչյանը և շատ ուրիշներ¹:

Հատկապես սրտառուչ էին հայոց նախկին պատրիարք Մատթեոս արք. Իզմիրյանի վերադարձի տեսարանները: Ինչպես իշխան Սաբահեդդինին, այնպես էլ Իզմիրյանին Կ. Պոլիսն ընդունեց բացառիկ ջերմությամբ՝ ինչպես ընդունում են մեծ պատերազմից հաղթական վերադարձողին²:

Նելազար բռնապետությունը Իզմիրյանին Երուսաղեմ էր աքսորել իբրև ըմբոստ հեղափոխականի, թեև սա հեղափոխական չէր այդ բառի իսկական իմաստով և չէր կարող այդպիսին լինել իբրև հոգևորական: Նա ընդամենը մի պարզ բողոքող էր եղել՝ հակառակ իր դասի մարդկանց մեծ մասի սովորական թուլամորթության կամ ստորաքարչության, եղել էր տեղի մի այնպիսի կամքի ու մի նկարագրի, որն Աբդուլ Համիդի բռնակալության համար աններելի հանցանք էր նկատվում: Այդքանը բավական էր, որ անսահման հպատակություն պահանջող բռնապետը նրան նայել իբրև վտանգավոր հեղափոխականի և աքսորել մայրաքաղաքից: Երկար տարիներ (չուրջ 12 տարի) Իզմիրյանը տարագրված էր Երուսաղեմ և այնտեղ իր օրերն անցկացնում էր վանքում³:

Եվ ահա, նախկին պատրիարքն այժմ ազատ էր: Օգոստոսի 4-ին հանրային ցույցերով ուղևորվելով Երուսաղեմից, Իզմիրյանը դուրս եկավ Միջերկրական և «Նիժեր» շոգենավով մեկնեց Կ. Պոլիս: Նրան ուղեկցում էին Մուշից Երուսաղեմ աքսորված Ներսես վարդապետ Սարախանյանը և նախկին պատրիարքին Երուսաղեմի միաբանության կողմից մինչև Պոլիս ճամփորդակից նշանակված Մեսրոպ վարդապետ Նշանյանը: Օգոստոսի 11-ին Իզմիրյանը հասավ Իզմիր, օգոստոսի 13-ի առավոտյան՝ Չանաքկալե: Տասնյակ նավերով՝ զանազան ազգերի ներկայացուցիչներից կազմված պատգամավորություններ, այդ թվում թուրք կանանց մի մեծ պատվիրակություն, ընդառաջ էին գնացել այն նավին, որով Իզմիրյանն էր գալիս: Հայ հասարակու-

¹ Տե՛ս «Արևելք», № 6847, 12 Հուլիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս Լեո, Անցյալից, էջ 219:

³ Տե՛ս «Արևելք», № 6872 և № 6873, 12 և 13 օգոստոսի 1908 թ.:

Թյան կողմից ՀՅ դաշնակցությանը տրամադրված նավի վրա, դաշնակցականների հետ նաև թուրքական կոմիտեների ներկայացուցիչներ էին: Վերջիններիս ստացած հանձնարարականն էր՝ նախկին պատրիարքին պաշտոնապես չնորհավորել՝ քսորից վերադառնալու առթիվ¹:

Օգոստոսի 13-ի երեկոյան շոգենավը մոտեցավ մայրաքաղաքի նավահանգստին: Հարյուր հազարանոց բազմություն էր հավաքվել նավամատույցի քարափներին²: Նավահանգստից մինչև պատրիարքարան ձգվող ճանապարհի երկու կողմերում հազարավոր հայեր, թուրքեր, այլազգիներ, երիտթուրք գործիչներ, ղինվորներ, նավաստիներ ողջունում էին Իզմիրյանին, նրան ընդունում որպես հանիրավի բռնադատված հերոսի:

Գում-Գափուի ս. Աստվածածին մայր եկեղեցում ընդունելությունը փառահեղ էր: Ծածանվում էին հեղափոխական դրոշներ: Իզմիրյանը ճառ արտասանեց, չնորհակալություն հայտնեց հայ հեղափոխականներին և թուրք բանակին՝ նրանց ջանքերով ձեռք բերած հաղթանակի համար³:

Պոլսահայությունից բերանով ու գործողություններով, փաստորեն, թուրքահայ ժողովուրդն էր իր զավակին արքայական պատիվներ տալիս՝ իրրև վրեժ անարգ բռնակալից:

Այդ օրը և հետագա օրերին ինչպես հայկական, այնպես էլ թուրքական մամուլի բազմաթիվ օրգաններ ներբողներ տպագրեցին Իզմիրյանի անձին և գործին⁴:

Հետագա օրերին ու շաբաթներին Իզմիրյանը շարունակում էր մնալ մայրաքաղաքի հասարակայնությունից ու շաղկրությունից կենտրոնում: «Իզմիրլեան իր Իսկիւտարի բնակութեան մէջ կը մնար, պաշտելութեան հասած յարգանքներ կը վայելէր, ամէն կողմերէ այցելութիւններ եւ խնդակցութիւններ կը ստանար...»⁵, - վկայում է Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը:

¹ Տե՛ս «Ջանգակ», № 35, 16 օգոստոսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Աւետարներ», № 35, 29 օգոստոսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս «Ջանգակ», № 35, 16 օգոստոսի 1908 թ.:

⁴ Տե՛ս «Արեւելք», № 6874, 14 օգոստոսի 1908 թ.:

⁵ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., Մայր աթոռ ս. Էջմիածին, 2001, էջ 5826:

Հայ գաղթականների մի մասի վերադարձը.– Արդուհամիդյան բռնապետութեան հալածանքներից փրկվելու համար շատ հայորդիներ թողել էին իրենց երկիրը, տունն ու տեղը, իրենց սիրելիներին և դիմել կորստաբեր գաղթի՝ ցրվելով աշխարհի տարբեր մասերում: Ընդամենը 25–30 տարում դատարկվել ու ամայացել էին բազում հայաբնակ գավառներ, մարել էին անթիվ–անհամար օջախներ: Հայրենիքից երամներով դուրս խուժած հայորդիներն օտարութեան ու պանդխտութեան մեջ ստիպված էին տվայտել, հալումաչ լինել հայրենյաց սիրով ու կարոտով: Թե այդ տարագրութունը որքա՞ն թանկ նստեց հայութեանը, թե հայրենիքից հեռացածներից քանի՞ քանիսն անհետ կորան գաղթի ճանապարհներին, նրանցից քանի՞սը տանջահար եղան ու մեռան բանտերում՝ որևէ մեկը չզիտեր:

Միայն 1895–1896 թթ. կոտորածներից հետո Թուրքիայից արտասահման հեռացած հայերի թիվն անցնում էր 100.000–ից¹: Նրանց մեծ մասը՝ 60 հազարից ավելի, անցել էր ռուսական սահմանը և հանգրվանել Բաթումում, Կարսում, Երևանում, Իգդիրում, Բաքվում, Թիֆլիսում, Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմում, հատկապես՝ Սև ծովի ափերին: Այստեղ Սուխումի–Նովոռոսիյսկ հատվածում հանգրվանել էին հիմնականում համչենցի հայեր: Պարսկաստանում ապաստան գտած թուրքահայ գաղթականները հիմնականում կենտրոնացել էին Թեհրանում, Իսֆահանում, Թավրիզում, Սալմաստում: Շատերը հեռացել էին Եգիպտոս և Լիբանան: Հազարավոր հայեր հանգրվանել էին Բուլղարիայում: Եվրոպական մյուս երկրներում հաստատված հայերի թիվն աննշան էր, բայց դրա փոխարեն, Ամերիկա մեկնածները տասնյակ հազարներով էին հաշվվում: Ամերիկա գաղթածների մեջ հատկապես մեծ թիվ էին կազմում երիտասարդները:

Վերադարձ դեպի հայրենիք – դա այն արգելված պտուղն էր եղել, որ տարիներ շարունակ իղձերի, տենչերի, բայց և մտատանջութեան առարկա էր պանդուխտ թուրքահայերի համար

¹ «Մշակ», № 156, 19 Հուլիսի 1908 թ.:

Թե՛ Անդրկովկասում և Թե՛ արտասահմանյան ուրիշ երկրներում:
Օսմանյան սահմանադրության վերահաստատումը կարծես
հնարավորություն էր ստեղծում, որպեսզի գաղթականները վե-
րադառնան իրենց հայրենի օջախները:

Հայրենյաց երկիրն է ամենից գորավոր հենարանը և հաս-
տատուն կովանն ամեն ցեղի ու ազգի: Դրանից ելնելով է, որ
վերակազմյալ հնչակյանների օրգանը գրում էր. «Քանի որ բար-
ձած են այժմ արգելք եւ դժուարութիւնք, մեր առաջին հոգացող-
ութիւնը պիտի ըլլայ այս չարեաց առաջն առնել եւ ընուլ երկիրը
հայերու հոծ բազմութեամբ որով թէ՛ մէկ կողմէն մարած հայ-
րենի օճախները կը շէննան, թէ՛ երկիրը առ հասարակ կը բար-
գաւաճի՛ կը հարստանայ եւ թէ՛ ժողովուրդը կ'աճի եւ կը զար-
գանայ»¹:

«Հովիւ» Թերթը շեշտում էր. պետք է օգտվել այդ եզակի
առիթից և բոլոր միջոցների գործադրմամբ հասնել այն բանին,
որպեսզի ջարդերի սարսափից ու սովից փրկվելու կամ տանը
մնացած ընտանիքի անդամներին ապրուստի միջոց հայթայ-
թելու նպատակով Թուրքահայաստանից և կայսրության տար-
բեր տեղերից ուրիշ երկրներ վաստակի մեկնած հայերը վերա-
դառնան իրենց գյուղերը, «բազմացնեն հայութիւնը մայր երկ-
րում»²:

Նույն Թերթը իր մի ուրիշ համարում, «Վերադառնանք»
վերտառությամբ հողվածում գրում էր. «Այժմ հանգամանքները
փոխուել են, հասել է ժամը եւ մենք առանց ժամանակ կորց-
նելու՝ պէտք է շտապենք շարան-շարան վերադառնալ մեր
Թշուառ, քարուքանդ եղած, սրի ու կրակի ճարակ դարձած աւե-
րակ երկիրը:

Թո՛ղ մեզ չվհատեցնէ հայրենիքի այդ աւերակ դրութիւնն ու
վիճակը, գնանք սիրով, նա քաղցր է, նա սրբազան երկիր է մեզ
համար, այնտեղ են մեր սիրելիները: Այնտեղ են ապրել մեր
նախնիքը – պապերը, այնտեղ են մեր սրբութիւնները, վանքերն

¹ «Ազգ», № 74, 26 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² «Հովիւ», № 39, 19 հոկտեմբերի 1908 թ.:

ու եկեղեցիները, որոնց մէջ նրանք ուրախացել ու լացել են, այն-տեղ են մեր հարազատների շիրիմները: Հայրենիքի օդը, ջուրն ու հողը քաղցր է, նուիրական է մեզ համար, նա մեր նախնեաց քաջարի որդոց արիւնով է ներկուած:

Թո՛ղ մեզ չվհատեցնէ երբէք, երբ տեսնենք մեր հայրենի երկրում ամէն ինչ տակն ու վրայ եղած, ամբողջ հարուստ քաղաքներ ու շէն գիւղեր քարուքանդ եղած, այրուած, մոխիր դարձած, մուխը մարած, հետքը հազիւ երեւալիս:

Իրաւ է, մենք չենք կարող սառն վերաբերուել եւ անտարբեր մնալ: Մեր սրտերից ակամայ դուրս կը թռչեն ա՛լս ու հառա-չա՛նք, մեր աչքերին կ'երեւան արտասուքներ, երբ մեր հայրենի տունն ու օջախը քանդած, կալն ու մարագը աւերած կը տեսնենք, երբ մեր եկեղեցիներն ու վանքերը կողոպտած, անչքացած ու անպատուած տեսնենք ... բայց դարձեալ պէտք է արիւնանք, սիրտ առնենք, թեւ տանք միմեանց եւ զարնան վերադարձած թռչունների նման մեր քանդած բները, տունն ու օջախը վերա-շինենք, նորոգենք:

Դէ՛հ, գաղթական եղբայրներ, դէպի հայրենի՛ք. թո՛ղ նորից ծխայ հայրենի օջախը»¹:

Համոզված, որ Թուրքիայից Ամերիկա գաղթած Հայերը շատ շուտով վերադառնալու են իրենց հայրենի օջախները, դաշնակ-ցութեան օրգան «Ջանգակը» (Թիֆլիս) գրում էր.

«Եթէ ասկէ առաջ Հայ գաղթականներու կարաւանը դէպի Ամերիկա կու գար շարան-շարան, հիմա ալ դէպի հայրենիք պիտի ուղղուի: Երկրի եւ հայրենիքի կարօտութեան ծարաւի երիտասարդները վաղը կամ միւս օր ճանապարհ կ'իյնան: Մէկ քանի հայեր արդէն ճամբայ ելած են. շատ-շատեր կան, որոնք կը պատրաստուին ի մօտոյ մեկնիլ. աւելի խոշոր մասը զարնան հա-մար կը պատրաստուի. կայ մաս մը ալ, որ կը սպասէ տակաւին աւելի ստոյգ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ առնելու»²:

1908 թ. օգոստոսի սկզբին Նյու Յորքի թուրքական հյուպա-

¹ «Հովիւ», № 28, 3 օգոստոսի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյանցյանի արխիւ, մատյան 85², թղթ. 4¹, վավ. 9 («Ջանգակի» կտրոն՝ առանց ամսաթվի):

տոս Մյունաղջի բեյը հայտարարել էր, որ ինքն ստացել է մի պաշտոնական հեռագիր, որում ասված է. «Սահմանադրութիւնը տրուելէն ետք սուլթանը, կառավարութեան խնդրանքին վրայ, ընդհանուր ներում չնորհած է Թուրքիայի բոլոր փախստական քաղաքացիներուն, առանց ցեղի կամ ազգային խտրութեան, որոնք կրնան վերադառնալ Թուրքիա»: Ելնելով դրանից, նույն հյուպատոսը մասնավոր նամակներով դիմել էր Նյու Յորքի հայկական հեղափոխական կազմակերպություններին և հորդորել Թուրքիայի դեմ ճակատ հարդարելու փոխարեն նպաստել նրա առաջադիմութեանը: Մյունաղջի բեյն իր նամակներն եզրափակել էր հետևյալ կոչով. «Մոռնա՛նք անցեալի արիւնահեղութիւնները եւ սիրով ու եղբայրաբար Թուրքիայի լաւ ապագայի մասին մտածենք»¹:

Օտարները նույնպէս խորապէս համոզված էին, որ սահմանադրական կարգերի պայմաններում բոլոր հայերի համատեղ ջանքերով Թուրքահայաստանը շատ շուտով ոտքի է կանգնելու: «Բազմաչարչար հայերն իրենց ապրած բոլոր սարսափները մոռացութեան տալով, լծվեցին Փոքր Ասիայում սահմանադրական կարգերի վերականգնմանը»², - 1908 թ. սեպտեմբերին գրում էր այդ ժամանակ Կ. Պոլսում գտնվող ռուս թուրքագետ Ա. Կաուֆմանը:

Նրանց մեծագույն մասը չէր կտրել իր կապերը ծննդավայրից, և թեև դժվարութեամբ ու զրկանքներով, այնուամենայնիվ, կարողացել էր հարաբերություններ պահել այն օջախի հետ, որը նրան կյանք էր տվել:

Սուլթանական իրադեի մասին լուր ստացած հայ գաղթականներն առաջին պահին չէին հավատում դրա իսկութեանը: Բոլորը միմյանց հարց էին տալիս. իսկապե՞ս կարող ենք առանց արգելքի, ազատորեն վերադառնալ հայրենիք, առաջվա պես հերկել ու ցանել մեր դաշտերը, մշակել ու հնձել արտերը, ազատ երթևեկել մի գյուղից մյուսը, մի քաղաքից մյուսը:

Երբ սահմանադրութեան վերականգնման և դրա հիման վրա

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85², թղթ. 4¹, վավ. 13:

² “Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)”, с. 224.

գաղթականների հայրենիք վերադառնալու թույլտվություն մասին հայտնի եղավ Անդրկովկասում, այստեղ ապաստանած թուրքահայերին թվում էր, թե հաջորդ օրն իսկ վերացվելու են տունդարձի ճանապարհի բոլոր արգելքները: Բայց այդպես չեղավ. արդեն անցել էր բավական ժամանակ, իսկ սահմանը հատելու դյուրություններ դեռ չէին ստեղծվել:

Դրա պատճառն այն էր, որ գաղթականների վերադարձի խնդիրը հենց սկզբից մի շարք անլուծելի թնջուկներ առաջ բերեց: Օրինակ՝ նրանց մեջ կային 10-12 տարի և 2-3 տարի առաջ գաղթածներ: Ոմանք գաղթել էին ընտանիքներով, ուրիշները հարազատներին թողնելով երկրում՝ արտասահման էին անցել միայնակ: Մի մասը գնացել էր կուսակցությունների հրահանգով՝ հանձնարարականներ կատարելու: Բայց բացարձակ մեծամասնությունն այլ երկրներ էր հեռացել ապրուստի միջոցներ հայթայթելու նպատակով: Քանի որ վերջիններս հիմնականում թուրքիայի սահմանները հատել էին առանց պաշտոնական թույլտվության, այդ իսկ պատճառով փախստականներ էին համարվում: Այդ էր պատճառը, որ իրենց կանանց ու երեխաների հետ ներգաղթել ցանկացողներից շատերը մերժում էին ստանում և սահմանից վերադարձվում իրենց նոր բնակություն տեղերը:

Սեպտեմբերի սկզբներին ազդարարված սուլթանական իրադեռով տունդարձի ճանապարհները վերջապես բացվեցին: Հայ գաղթականներին հայրենիք վերադառնալու իրավունք տրվեց: Թուրքական կառավարությունը խոստացել էր վերադարձողներին հող տալ, տուն հատկացնել և ապրելու պիտույքներ հայթայթել: Միաժամանակ, հայրենիք վերադառնալու հետ կապված ծախսերը հոգալու համար, Բարձր Դուռը Կ. Պոլսի հայոց ազգային պատրիարքարանին 2000 օսմանյան ոսկի էր հատկացրել¹:

1908 թ. սեպտեմբերի 8-ին Վրաստանի թեմի առաջնորդ Գարեգին արք. Սաթունյանը Վանի առաջնորդական տեղապահ

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 4, վավ. 9⁴, թ. 33:

Զավեն ծ. վրդ. Տեր-Եղիայանից ստացավ հետևյալ հեռագիրը. «Թուրքական կառավարութիւնն սկսեց Արճեչի, Ալջավազի, Ադրակի եւ այլ տեղերի հայոց գրաւած կալուածքները վերադարձնել: Փութացէ՛ք ճամփայ հանել գաղթականներին»¹:

Նույն օրը Վանի առաջնորդական տեղապահը մի ուրիշ հեռագիր հղեց Թիֆլիս՝ Թուրքահայոց գաղթականական հանձնաժողովին, ուր ասված էր. «Կառավարութիւնը սկսել է բռնաւորների ձեռքից առնել գրաւած հողերը եւ վերադարձնել իրենց տէրերին, ուստի խնդրում են անմիջապէս ճամբայ հանել Վանի նահանգի բոլոր գաղթականներին, որպէսզի նախքան ձմեռը կարողանան հասնել իրենց տները եւ տեղաւորուել»:

Հեռագրում նշված էր նաև. բոլոր գաղթականները կարող են վստահ լինել, որ իրենց կտրվի ամեն ապահովութիւն՝ հայրենի երկրում ազատ ապրելու ու գործելու համար, և որ այդ հիմնական նպատակադրումով է պայմանավորված կառավարութեան հրամանով Հուսեյն և էմին փաշաների ժամանումը Վան, որպեսզի օգնեն հետ առնելու հայերից բռնագրաված հողերը: Տեղի կառավարութիւնը, այնուհետև ասված էր հեռագրում, Հուսեյն փաշայի հրամանատարութեամբ մի գունդ զորք է ուղարկել Ալջավազ գրաված գյուղերից քրդերին հանելու համար: Այդ տեղեկութեանը Զավեն վարդապետը հավելում էր. «Արդէն Վերին Սիփան, Կոճերեր, Գիւզել, Բարկաթ, Խոռանց, Առէն, Առնչկուս, Արճրա գիւղերի մէջ ոչ մի քիւրդ չէ մնացել»²:

Անդրկովկասի հայկական մամուլն ամենայն մանրամասնութեամբ քննութեան էր առնում գաղթականներին հայրենիք ճամփելու հետ կապված խնդիրները, հայ հասարակութեանը հիշեցնում, որ Թիֆլիսում վաղուց ի վեր գործող Թուրքահայ գաղթականների բարեգործական կազմակերպութեան ուժերից վեր է ձեռնարկել ու հաջողութեամբ ավարտին հասցնել սկսվող կարևորագույն աշխատանքը:

Հայրենիք վերադառնալը ոչ քիչ դժվարութիւններին հետ էր կապված: Գաղթականներին մեջ, իհարկե, կային նյութապես

¹ «Մշակ», № 199, 11 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում, № 208, 23 սեպտեմբերի 1908 թ.:

ապահով մարդիկ, որոնց համար դժվար չէր իրենց ճանապարհի ծախսը հոգալ, բայց անհամեմատ մեծ էր նրանց թիվը, ովքեր իրենց բաղձանքը պետք է իրականացնեին զրկանքներով դրամ տնտեսելով կամ ուրիշներից նպաստ ստանալով: Թուրքահայերի՝ իրենց հայրենիք վերադառնալու հարցի լուծումը տվյալ պահին համարելով կովկասահայերի գլխավոր խնդիրը, մամուլն առաջարկում էր Թիֆլիսում կազմակերպել հայրենիք վերադարձողներին աջակցող հատուկ մարմին:

Այդ մարմնի ստեղծման գործի նախաձեռնությունն իր վրա վերցրեց Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհուրդը (ԿՀԲԸԽ): Կազմվեց Հատուկ հանձնախումբ, որի մեջ մտան ընկերության խորհրդի մի շարք անդամներ, ինչպես նաև հրավիրված ձեռնհաս անձինք:

Հանձնախմբի տրամադրություն տակ անհրաժեշտ գումար դնելու համար՝ խորհուրդը տարբեր տեղերում կազմակերպում էր դրամահավաք, ինչպես նաև նրան աջակցելու նպատակով դիմում էր ազգային կազմակերպություններին: Միայն Թիֆլիսի նպաստամատույց հանձնաժողովը, խորհրդի խնդրանքով, հատուկ հանձնախմբի տրամադրություն տակ դրեց 5000 ռուբլի:

Բարեգործական ընկերության խորհուրդը, Թիֆլիսից դիմելով գաղթականների գլխավոր կենտրոնավայրերում (Կարս, Երևան, Իգդիր, Բաթում) գործող իր մասնաճյուղերին, խնդրեց անհապաղ գործի անցնել և միջոցներ ձեռնարկել օրվա լուրջ պահանջին ընդառաջ գնալու համար, օգնության փութալ թուրքահայ եղբայրներին այնպիսի եռանդով ու պատասխանատվությամբ, ինչպես անում է Հատուկ հանձնախումբը:

Վերջինս իր գրասենյակում մանրամասն ցուցակագրում էր իրեն դիմող գաղթականներին և հոգում նրանց համար Թիֆլիսի թուրքական հյուպատոսությունից ձեռք բերելու անցաթղթեր, ուր վկայված էր տվյալ անձի թուրքահայատակ լինելը: Հյուպատոս Ֆևզի բեյն ամեն կերպ օգնում էր հատուկ հանձնախմբին՝ նրա ձեռնարկած գործն առաջ մղելու համար:

Հատուկ հանձնախումբը և Թիֆլիսի թուրքական հյուպատոսությունը համատեղ ճշտում էին գաղթականների մեկնելու ժամկետները: Նրանց մեծ մասը ձգտում էր որքան կարելի է

չուտ ոտք դնել Հայրենի հողի վրա, բայց քիչ չէր նրանց թիվը, ովքեր երկար տարիներ գտնվելով Անդրկովկասում, ձեռք էին գարկել զանազան տնտեսական ձեռնարկումների: Ուստի այս մարդկանց համար ժամանակ էր պետք, մինչև որ կարողանային հաշվեհարդարի ենթարկել իրենց գործերը, որից հետո միայն բռնեին տունդարձի ճանապարհը:

Պետք է նկատել, որ հայրենիք վերադարձողների համար խոչընդոտներն ու ծախսերն այնքան էլ մեծ չէին: Ռուսական կայսրությունից Թուրքիա մեկնելը (հաշված Կովկասի մայրաքաղաք Թիֆլիսից մինչև ուս-թուրքական սահմանը) մեկ անձի վրա նստում էր ընդամենը 2 ռուբլի 50 կոպեկ, իսկ մնացած ամբողջ ծախսը լրացնում էր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհուրդը: Եթե անձը հայրենիք էր վերադառնում ամբողջ ընտանիքով, անկախ ընտանիքի անդամների թվից, միևնույնն է՝ մուծում էր նույն 2 ռ. 50 կ. գումարը, իսկ տարբերությունը դարձյալ լրացնում էր ՀԿԲԸ խորհուրդը*:

Հայրենիք գնացողներին հատուկ հանձնախումբն ուղարկում էր գնացքով, խումբ առ խումբ, իր նշանակած մարդկանց ուղեկցութեամբ: Սրանք գաղթականներին հասցնում էին մինչև առաջին գլխավոր կենտրոնատեղին, որտեղ գործում էր բարեգործական ընկերության մասնաճյուղը: Նշանակված անձինք գաղթականներին առաջնորդում էին մինչև սահմանագլուխ, որտեղ նրանց ընդունում էին թուրքական կողմի պատասխանատուները և նրանց ուղարկում Թուրքահայաստանի զանազան վայրեր: Իրենց բնակավայրեր հասածները հանձնվում էին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից տեղերում նշանակված մարմինների խնամքին:

Հատկապես մեծ եռանդով աշխատում էր ԿՀԲԸՍ Կարսի մասնաճյուղը, որը տեղում ստեղծված հանձնախմբի հետ, միայն 1908 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին հայրենիք վերադարձրեց 2800 հոգու:

Հյուսիսային Կովկասից և Սև ծովի ափերից, ինչպես նաև

* Այդ կարգը տեսց մինչև 1911 թ. հոկտեմբերը:

Եզիպտոսից, Ռուսիայից, Բուլղարիայից, Ամերիկայից թուրքահայերը հայրենիք էին վերադառնում չոգենավերով: Օրինակ՝ սեպտեմբերի 29-ին Ալեքսանդր Մանթաչյանի «Բորժոմ» չոգենավով Բաթումից երկիր ուղևորվեցին 200-ից ավելի թուրքահայեր՝ ծեր թե երիտասարդ, այր թե կին: Նույնքան գաղթականներ էլ, որոնք հավաքվել էին ծովեզերքին՝ հայրենակիցներին ճանապարհելու համար, վերջին նախապատրաստություններն արդեն տեսել էին և սպասում էին իրենց հերթին՝ վաղը կամ մյուս օրն ուրիշ նավով վերադառնալու հայրենիք¹:

Կ. Պոլիս հասնելով՝ գաղթականները ժամանակավորապես իջևանում էին Ղալաթիայի ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու շրջաօրհանում, որը հարմարեցվել էր գաղթականներին ընդունելու համար: Գաղթականներին Կ. Պոլսում ընդունելու և նրանց կարիքները ժամանակավորապես հոգալու գործը հանձնարարված էր պատրիարքական տեղապահ Եղիշե եպս. Դուրյանի հորեղբորորդուն՝ Ղևոնդ վրդ. Դուրյանին, որն իր ձեռքով բաշխում էր դրամական միջոցները:

Արտասահմանից Պոլիս հասած հայերի թիվը երեք շաբաթվա ընթացքում անցել էր 1000-ից, իսկ նրանց բաշխված գումարը 700 ոսկուց ավելի էր²:

Պոլսեցի գաղթականները՝ խասգյուղցի, սամաթիացի, սկյուտարցի և այլք, մեկ-երկու օրվա համար ստանում էին օրապահիկի ծախսը, մինչև որ կմեկնեին իրենց թաղերը: Բայց Պոլիս ժամանած գաղթականության մեծ մասը անհապաղ իր ծննդավայրը ճանապարհ ընկնելու փափագ էր հայտնում: Պատրիարքարանը, հարազատ օջախներ մեկնել ցանկացող յուրաքանչյուր ընտանիքին դրամական նպաստներ տալուց դատ, նրանց ուղևորությունը դյուրացնելու համար, նախապես դիմել էր չոգենավային ընկերություններին՝ խնդրելով գաղթականներին թողնել բարձրանալ նավը՝ տոմսակի կես գինը վերցնելով, և մարդիկ ընդառաջել էին: Իր հերթին, Ղալաթիայում գործող խնամակալությունը մի քանի օր Պոլսում ստիպված մնացողներին տալիս

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 216, 2 հոկտեմբերի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Ախուրեան», № 65, 12 սեպտեմբերի 1908 թ.:

էր հարկ եղած դյուրություններ, այդ թվում՝ ժամանակավոր կացարաններ: Գաղթականների մեջ կային նաև հիվանդներ, որոնց խնամքը և բուժման ծախսերը նույնպես իր վրա էր վերցրել պատրիարքարանը: Հուզիչ էր բոլոր գաղթականների ընդհանուր մտածումը, երբ մի պահ մոռանալով արդուհամիդյան օրերին իրենց կրած տանջանքները և կարծելով, թե օսմանյան սահմանադրությամբ իրենց համար արդեն բացվել է երջանկության դուռը, ասում էին. «Թուրքիոյ մէջ մենք մեր ցամաք հացովը ինքզինքնիս աւելի երջանիկ կը զգայինք, քան թէ պանդխտութեան մէջ մեր ուտելիք կարկանդակովը: Հոս մեր տառապանքը մեծ երջանկութիւն էր, մինչդեռ օտարութեան մէջ երեւակայած երջանկութիւնը տառապանք եղաւ»¹:

Պարսկաստան անցած հայ փախստականներին Թուրքիայի իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու ուղղությամբ եռանդուն աշխատանք էին կատարում պարսկահայ կազմակերպություններն ու անհատները:

«Յոյս ունենք,- գրում էր պարսկահայ գործիչներից մեկը,- որ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած մեր պաշտելի հայրենիքի զաւակները կշտապեն մի օր առաջ վերադառնալ իրենց աւերակ դարձած, բայց սիրելի, հայրենիքը եւ այնտեղ իրենց բոլոր նիւթական, մտաւոր ու ֆիզիկական ոյժերը ի գործ կղնեն կարճ ժամանակում վերականգնելու քարուքանդ եղած ու մոռացուած հայրենիքը, հայութեան ընկած եւ ոտնակոխ եղած պատիւը, որով քաղաքակրթուած աշխարհին ցոյց տուած կլինեն, որ իրենք էլ օժտուած են ամէն տեսակ բարեմասնութիւններով եւ իրաւունք ունեն ապրելու իրենց հայրենիքում՝ մարդկային բոլոր անբռնաբարելի օրէնքներով»²:

Հայրենիք վերադարձողների օգտին Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Բագրատ վրդ. Վարդազարյանցի նախաձեռնությամբ 1908 թ. օգոստոսին Նոր Զուլայում բացվեց Հանգանակություն. օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին

¹ «Զանգակ», № 41, 24 օգոստոսի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85. Թղթ. 4, թ. 3:

Հավաքվեց այնքան գումար, որը բավական էր հոգալու շուրջ 1500 հոգու ճանապարհի ծախսը: Առաջնորդարանի միջոցով և տեղի դաշնակցական ու հնչակյան կազմակերպությունների ձեռնարկմամբ, Թավրիզում, Թեհրանում, Պարսկաստանի հայաբնակ մյուս բոլոր վայրերում կազմակերպվում էին դաշտահանդեսներ, անցկացվում էին վիճակախաղեր և այլ միջոցառումներ:

Եգիպտոսում կուտակվել էին մեծ թվով փախստական հայեր, որոնց համարյա բոլորը տենչում էին վերադառնալ իրենց երկիրը: Հուլիսի վերջերից նրանք միայնակ կամ խումբ-խումբ սկսեցին մեկնել Թուրքիայի իրենց բնակություն վայրերը: Թշվառ վիճակում հայտնված 800-ի չափ գաղթականներ օգոստոսի կեսերին նավով Ալեքսանդրիայից ճանապարհ ընկան Կ. Պոլիս, որտեղից հայրենի բնակավայրեր վերադարձողների նավարկության ու սննդի ողջ ծախսը տրամադրում էր Պողոս Նուբար փաշան¹:

Թուրքահայաստան էին վերադառնում նաև այնտեղից Օսմանյան կայսրություն ուրիշ նահանգներ մեկնած ու հաստատված հայորդիներից շատերը: Նրանք գալիս էին խմբեր կազմած, իրենց հետ առած ձեր ու մանուկներ, հյուծված հիվանդներ, հարս ու աղջիկներ, որպես «ունեցվածք» իրենց հետ բերելով անպետք կապոցները: Գալիս էին՝ արհամարհելով արգելք ու մերժում, մոռացած կսկիծ ու դառը հալածանք: Իսկ հոգնած ծերերը մրմնջում էին. «Եթե մեռնենք, գոնե կննջենք մեր պապերի հետ, մեր հողում»:

Հայաստանի խորքերում գյուղացիներից շատերը տեղյակ չլինելով, որ իրենց համագյուղացի գաղթականները վերադառնում են, շարունակում էին լքել հարազատ վայրերը:

Թիֆլիսի թերթերից մեկը տպագրել էր Վանում իր սեփական թղթակցի գրությունը, ուր ասված էր, որ քաղաքի մերձակա գյուղերից գաղթող մի խումբ հայեր ճանապարհին հանդիպելով Կովկասից վերադարձող գաղթականների, «մնացել էին շուարած»: «Յաճախ պատահում է,- նշում էր թղթակիցը,- որ

¹ Տե՛ս «Աւետարներ», № 34, օգոստոս, 1909, էջ 613:

երկաթուղու կայարաններում միմեանց հանդիպում են երկու խմբեր՝ մէկը Կովկասից դառնալիս, իսկ միւսը Երկրից Բագու եւ Բաթում գնալիս: Երբ վերջիններին հաղորդում են Թիւրքիայի սահմանադրութեան լուրը, նրանք, որ տակաւին անտեղեակ են, «դէ՛, քելէ՛ք» ասելով յետ են դառնում ու նորից բռնում իրենց գիւղերի ճամփան...»¹:

Վերադարձողները համերկրացիների ջերմ ընդունելությանն էին արժանանում: Նույն թերթը տեղեկացնում էր. «Բայազետում երեք օր առաջ լուր է հասնում, որ 60 զաղթականներ են գալիս: Իսկոյն խանութները փակում են, մէկ-մէկի ձայն են տալիս՝ «գաղթական կու գայ, գաղթական եկաւ» ու հաց ու կապոց պատրաստած՝ շտապում են լեռ, քար, ձոր բռնում ու դիմաւորում դարիպ-դուրբաթ գաղթականին, մէկ-մէկից խլում հիւրին եւ տանում հիւրասիրութեան»²:

Չնայած ամեն դժվարությունների, 1908 թ. հայրենիք վերադարձած հայ տարագիրների թիվը հասավ 60 հազարի: Թուրքահայաստան վերադարձածների մեծ մասը Կովկասից էր: Այստեղից միայն Կարինի, Բաղեշի և Վանի նահանգներ վերադարձան շուրջ 50 հազար գաղթականներ՝ իրենց քանդված օջախները վերաշինելու: Նրանք իրենց հետ բավականաչափ դրամ և լծկաններ բերեցին³:

Սակայն 1908 թ. առաջին ամիսների ոգևորությունը նույն-բեր-դեկտեմբերից աստիճանաբար սկսեց թուլանալ: Թուրքահայաստանից լուրեր էին հասնում արտասահմանի հայ գաղթօջախներ, որ երիտթուրքական կառավարությունը չի կարողանում կամ առանձին եռանդ չի ցուցաբերում իրենց օրինական տերերին վերադարձնելու քրդերի՝ հայերից խլած հողերը, ունեցվածքը, գյուղերը⁴, այն հողերը, որ հայը հազարավոր տարիներ ոռոգել էր իր ճակատի քրտինքով, հերկել ու մշակել իր ձեռքերով: Հայերի հողերին տիրացած քրդերը սպառնում էին, որ

¹ «Ձանգակ», № 33, 14 օգոստոսի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2, դեկտեմբեր, 1922, էջ 40:

⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», № 28, 4 սեպտեմբերի 1909 թ.:

եթե կառավարությունը դրանք իրենց ձեռքից խլելու փորձ անի, ապա Հայաստանով մեկ ապստամբություն կբարձրացնեն: Այդ սպառնալիքների դիմաց հայտնված իշխանությունները հրաժարվեցին հողերն օրինական տերերին վերադարձնելու համար ձեռնարկած առաջին քայլերից:

«Բիւզանդիոն» օրաթերթի խմբագրությունը 1909 թ. հունիսի 30-ին (հուլիսի 13-ին) հղած հեռագրով Մշո հայոց առաջնորդ Ներսես վրդ. Սարախանյանը տեղեկացնում էր, որ Կովկաս գաղթած հայ գյուղացիներից շատերը ցանկություն են հայտնել վերադառնալու իրենց բնակավայրերը և ունեցած կալվածագրերի հիման վրա տեր կանգնելու իրենցից խլված կալվածքներին ու հողերին, բայց Բաղեչի կուսակալությունը քրդերի հետ գործ ունենալու համարձակություն չունի¹:

Հասկանալի բան էր, որ առանց պետության ստիպողական միջամտության քրդերը հազիվ թե իրենց տերերին վերադարձնեին այն, ինչ իրենցը չէր: Այս պայմաններում, գաղթականները մտահոգ էին, որ հայրենիքում կարող են ընկնել ավելի թշվառ դրություն մեջ, քանի որ նա քայքայված է, կործանման դուռը հասած, մինչդեռ Կովկասում, Պարսկաստանում և այլուր կարողանում են գոնե աշխատանք գտնել: Հարազատ վայրեր վերադարձած գաղթականները պատրիարքարանի ընձեռած անբավարար օգնությամբ ի վիճակի չէին պահպանելու իրենց գոյությունը և հիմնավորվելու քանդված օջախներում: Կառավարության տված խոստումներն ու հատկապես Կովկասից վերադարձած հայերի նկատմամբ իրական վերաբերմունքը բնավ չէին համապատասխանում իրար:

Օսմանյան սահմանադրության հրատարակումից հետո հայրենիք վերադարձած եվրոպահայերն ու ամերիկահայերը նույնպես փորձեցին վերահաստատվել իրենց ծննդավայրերում, բայց առաջին իսկ օրերից որևէ հնարավորություն չգտան իրենց կյանքը դասավորելու:

Նախկին, արդուհամիդյան կարգերի ծանր օրերում համար-

¹ «Բիւզանդիոն», № 3867, 30 հունիսի (13 հուլիսի) 1909 թ.:

յա անհնարին էր թե՛ երկիր մտնելը և թե՛ երկրից դուրս գալը: Բայց օսմանյան սահմանադրության վերականգնումից հետո վիճակը փոխվել էր: Նոր կարգերը մի կողմից, երկրից հեռացածներին հնարավորություն էին տալիս հայրենիք վերադառնալու, մյուս կողմից նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծել նոր, ավելի մեծ արտագաղթ առաջ բերելու համար:

Կառավարության ազդարարած ներգաղթի իրավունքի կողքին առաջացել էր մի դժվարին խոչընդոտ ևս: Սահմանադրության համաձայն, առաջիկայում հնարավոր էր, որ զինվորական ծառայություն կանչեին նաև քրիստոնյա երիտասարդներին: Զորակոչի տարիքի հայ երիտասարդները չէին ուզում ծառայել թուրքական բանակում, ուստի ձգտում էին օր առաջ լքել հայրենիքը:

Գալով իրենց ծննդավայրը և այնտեղ չկարողանալով հիմնավորվել, ներգաղթողների զգալի մասը դիմեց Կ. Պոլիս՝ աշխատանք գտնելու, համեստ օրապահիկ հայթայթելու և գյուղում մնացած իր հարազատներին օգնելու հույսով, բայց այստեղ էլ հաջողություն չունեցավ¹: Մնում էր մի հույս՝ հայկական բարեսիրական կազմակերպությունների և հայ անհատների օգնությունը: Այս ճանապարհն էլ փակվեց, որովհետև հայկական բարեսիրական հիմնարկներն ու հայ հարուստները ստիպված էին մեծ գումարներ տրամադրել թուրքական կառավարությանը, որը ձեռնարկել էր հանգանակության միջոցով կառուցել երկու հաժանավ՝ «Նիսպի» և «Էնվեր» անուններով:

Հույսերը կտրած հազարավոր ներգաղթողներ կրկին բռնեցին լուսավոր աշխարհների ճանապարհները:

Հայրենիքից կրկին հեռանալը խոր ցավ էր պատճառում հայ հասարակայնությունը²: Կրկնակի գաղթը առիթ դարձավ, որպեսզի հայկական մամուլը, հատկապես Կովկասում, նորից խորություն մտադրադառնա դարերի ընթացքում գաղթի՝ Հայաստան երկրին հասցրած ավերներին: Յուրջ էր տրվում, որ գաղ-

¹ Տե՛ս «Աւետարեք», № 38, 19 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3867, 30 հունիսի (13 հուլիսի) 1909 թ.:

Թեևը միշտ դժբախտություն է եղել հայրենիքի համար, որ ո՛չ հուրը, ո՛չ սուրը և ո՛չ էլ նույնիսկ տմարդի հալածանքներն այնքան չեն վնասել ազգի հարատևմանը, որքան օտար երկնքի տակ բախտ որոնելը:

Իր մի ելույթում անդրադառնալով հայոց կործանարար գաղթին, հնչակյան Մուրադն ասում էր. «Թուրք կառավարութեան անվերջ կեղեքումներուն պատճառաւ Հայաստանը կը դատարկուի օրէ օր. հայ պանդուխտը կը կարծէ, թէ իր գաղթումը կարող է վերջ դնել իր տառապանքներուն, բայց ի զ՛ուր. հայ գաղթականը պանդխտութեան մէջ աւելի կը տառապի, կը մաշի քան իր վաթանին մէջ: Հայ գաղթումին պատճառը պէտք է փնտոել գերութեան եւ ստրկութեան մէջ. հայ տառապանքը պիտի դադրի այն օրէն, երբ հայութեան ցաւատանջ զաւակները քով-քովի գան, համերաշխութեամբ յառաջ բերուած միահամուռ ոյժերով ձեռք բերեն Հայրենիքի անկախութիւնը, մարդավայել կեանքի իրաւունքը հաստատելու Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը»¹:

Ձանգվածային գաղթերն են եղել պատճառը, որ Հայաստանում հայ ազգը ոչ միայն չէր բազմանում, այլև թվով գնալով փոքրանում էր: Եվ եթե այդպես շարունակվի, ինչպես եղել է արդուհամիդյան տիրապետության 30 տարիներին, ապա մինչև 20-րդ դարի կեսերը Հայաստանում հայությունը, որպես ազգաբնակչություն, այլևս գոյություն չի ունենա, - գրում էր «Հովիւր»²: Թերթը շեշտում էր, որ այդ երևույթը «պատուաբեր չէ, այլ՝ ամօթալի եւ գարշելի...: Գաղթը հաւասար է դավաճանութեան, գաղթը ապերախտութիւն է դէպի հայրենիք»³:

Բարենորոգումների սկիզբը զինված ուժերում. - Սահմանադրության տրամադրություններին համապատասխան՝ երիտթուրքական կառավարությունը ձեռնարկեց կայսերական զինված ուժերի վերակառուցման դժվարին ու երկար ժամանակ պահանջող գործին:

¹ «Ազգ», № 37, 28 դեկտեմբերի 1907 թ.:

² Տե՛ս «Հովիւ», № 44, 23 նոյեմբերի, 1909 թ., էջ 696:

³ Նույն տեղում:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր թուրքական բանակը և ղրանում ի՞նչ էին ուղում փոխել երիտթուրքերը:

Թուրքերը միշտ և ամեն բանից առաջ եղել են զինվորական ժողովուրդ, և հենց դա է եղել պատճառը, որ հեռավոր Ալթայից մի քանի հարյուր հոգով գալով Մերձավոր Արևելք և ծառայության անցնելով Բաղդադի խալիֆ ալ-Մուլթավաքքիլի մոտ՝ որպես նրա թիկնազոր, բազմանալով, երկու-երեք հարյուրամյակում մի սաստիկ ուժ դարձան տարածաշրջանում: Եվ ևս այդքան ժամանակ ստեղծեցին մի հզորազոր պետություն, որը սարսափ դարձավ բոլոր հարևան ժողովուրդներին ու պետություններին: Թուրքերի ստեղծած կայսրությունն ընդգրկում էր նախկին Բյուզանդական կայսրության ողջ տարածքը, համարյա ամբողջ արաբական աշխարհը, Բալկանյան թերակղզու բոլոր երկրները և սպառնալիք էր դարձել ողջ Եվրոպայի համար: Աներնդհատ կռիվների, արյունալի պատերազմների բովով անցած թուրք ցեղի անդամները ժամանակի ընթացքում սովորական կովորից հասան մարտական բարձր հատկանիշներով օժտված զինվորի աստիճանի: Եվ թուրք զինվորն էլ դարձավ զարմանալի նվաճումների գլխավոր ղերակատարը:

Թուրքերի զինվորական մեքենայի բարձր կազմակերպվածության սկիզբը դրվել էր 13-րդ դարի առաջին կեսին՝ սուլթան Օրխան II-րդի օրոք: Այդ ժամանակից սկսած՝ նրանք ունեին զուտ էթնիկական, այսինքն՝ միայն Անատոլիայի կենտրոնական նահանգներում, ինչպես նաև ասիական ու եվրոպական ուրիշ նահանգներում անխառն ապրող թուրք ցեղի տղամարդկանցից կազմված մնայուն բանակներ: «Զինված ազգ» – դարեր շարունակ սա է եղել թուրքերի ավանդական սկզբունքը:

Օսմանյան բանակի ողնաչարը կազմող թուրք տարրի քաջությունը հայտնի էր նրա կրնկի տակ ընկած ժողովուրդներին և հարևան պետություններին: Նա անհավատալի անտարբերությունը կարող էր արհամարհել մահը: Այդ երևույթի պատճառը ոմանք համարում էին կրոնը, բայց դա սխալ կարծիք էր, քանի որ թուրքը միևնույն քաջությունը ցուցաբերում էր թե՛ քրիստոնյաների և թե՛ կրոնակից արաբների, այլբանացիների կամ պարսիկների դեմ կռվելիս: Նաև իր տոկունությունը նա գերա-

զանցում էր եվրոպական որևէ երկրի զինվորի՝ թերևս զիջելով միայն ոուս զինվորին: Առանց աչքի առաջ ունենալու վտանգն ու մեծ դժվարությունները՝ թուրք զինվորն անթերի կերպով կատարում էր իրեն տված նույնիսկ ամենաճանր ու ամենաանմարդկային հրամաններն ու հանձնարարությունները: Թեև օսմանյան բանակի կազմում իր խիզախությունը միշտ աչքի է ընկել նաև այլբանացի զինվորը, բայց նա չի ունեցել թուրք զինվորի ունեցած համառ տոկունությունը:

Թուրքական բանակի համալրման երկրորդ աղբյուրը հենց այլբանացիներն էին, երկրորդ վստահելի աղբյուրը՝ Սև ծովի հարավարևելյան ափերին ապրող լազերը (խլամացած վրացիները), չորրորդը՝ սիրիացիները: Սրանք թեև օսմանյան բանակի կազմում ունեին իրենց զուտ էթնիկ զորամասերը, բայց հիմնական զանգվածներով ծառայում էին թուրք տարրից կազմված զորամասերում՝ նրա հետ ունենալով հավասար իրավունքներ ու պարտականություններ:

Խոշոր պատերազմների ժամանակ այդ բանակներին միանում էին զորակոչված ոչ թուրք մուսուլմանական օժանդակները: Բացի դրանցից՝ գոյություն ունեին թուրք ավատական իշխաններին պատկանող զինված ջոկատներ, որոնք հարկը պահանջած միջոցին հավաքվում էին որևէ տեղ:

Զինվորական ծառայությունը մուսուլմանների մենաչնորհն էր, իսկ քրիստոնյաները քաղաքական և ընկերային պատճառներով միշտ հեռու են պահվել այդ ծառայությունից: Դրա պատճառն այն էր, որ կառավարական ղեկավար շրջանները միշտ այն կարծիքին են եղել, որ քրիստոնյաները կարող են բանակը թուլացնել իրենց քարոզներով և դասալքությունը: Բայց մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև ստեղծված մեծ անջրպետի հիմնական շարժառիթն էր՝ վերջիններիս հնարավորությունը չտալ սովորելու գեներ զործածելը: Սրանք միայն պարտավոր էին կառավարությունը զինվորական տուրք (բեղել) վճարել:

Բայց միայն քրիստոնյաները չէին, որ գերծ էին զինվորական ծառայությունից: Կ. Պոլսի ու Տրիպոլիսի մուսուլմանները նույնպես ազատված էին օսմանյան բանակին զինվոր տալուց: Այն օրից, երբ Մեհմեդ II Ֆաթիհը 1453 թ. գրավեց Կ. Պոլիսը, ընդ-

Հուլիսի 1908 թ. այդ քաղաքը որևէ զինվոր չէր տվել: Կ. Պոլսի պարագայում այս հանգամանքը գործում էր ղզաքմունքային հողի վրա, իսկ Տրիպոլիսը միշտ հանգիստ էր թողնված այն նկատառումով, որ կայսրության կենտրոնից այնքան հեռու ընկած այդ նահանգի ազգաբնակչությունը ղզաքմունքային և ըմբոստությունների չունենար:

Բացառությունը դրանով չէր վերջանում: Բարձր Դուռը, իր դեմ ուղղված մեծ ու անհաղթահարելի հնարավոր դժվարություններից խուսափելու համար, զինվորագրման օրենքի պահանջներն ու տրամադրությունները չէր տարածում Ալբանիայի, Քուրդիստանի, Հիջազի և Եմենի վրա: Այդ ռազմատենչ երկրներից միայն ցանկացողները կարող էին զինվորագրվել օսմանյան բանակին: Դրանցից միայն ալբանացիներն էին զանգվածաբար զինվորագրվում, քրդերից կազմված զորաջոկատները շատ նոսր էին, իսկ արաբներից կազմված զորամասեր օսմանյան բանակում ընդհանրապես գոյություն չունեին:

Թուրքերի զինվորական կազմակերպությունը դարեր շարունակ բարձր է կանգնած եղել եվրոպական պատերազմական հաստատություններից: Մանավանդ սպառազինության մեջ Թուրքիան գերազանցում էր եվրոպական բոլոր հարևաններին, մասնավորապես թնդանոթների կրակային հզորությամբ որևէ երկիր չէր կարող համեմատվել նրա հետ, իսկ ռազմանավերը լավագույնն էին համարվում նույնիսկ ուշ միջնադարում:

18-րդ դարի սկզբներից օսմանցիների ռազմական գերազանցությունն սկսեց արագորեն անկում ապրել: Չնայած Թուրքիան երևութապես դեռ շարունակում էր պահպանել զինվորական պետության բոլոր հատկանիշները, բայց այլևս նախկին սարսափազդու հզոր տերությունը չէր: Քայքայման ընթացքը, սակայն, երկար տևեց: Երկու դարից ի վեր Թուրքերն իրենց գիտակցության մեջ ամբարած ունեին անցյալի փառքը, երբեմն-երբեմն ոգի էին առնում և նոր երկրներ նվաճելու մտքեր որոճում, բայց բուռն ցանկությունների և հնարավորությունների միջև եղած անդունդը գնալով ավելի էր խորանում, և բոլոր փորձերը ձախողանքով էին վերջանում: Ավելին, եղածը պահպանելը դառնում էր Թուրքիայի գլխավոր մտահոգությունը:

Նապոլեոնյան պատերազմները, Մեծ Բրիտանիայի ռազմա-
ծովային հզորությունների աննախադեպ աճը և Ռուսաստանի դեմ
մղած արյունալի պատերազմների անմխիթար արդյունքները
սուլթաններին ու Բարձր Դռանն ստիպեցին ձեռնարկել միջոց-
ներ կայսրության զինված ուժերի արմատական վերակառուց-
ման համար: Ռազմածովային ուժերը համալրվում էին ոչ միայն
երկրում կառուցված նոր ռազմանավերով, այլև ավելի կատարե-
լագործվածները ձեռք էին բերվում եվրոպական երկրներից,
ամենից առաջ՝ Անգլիայից: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում
սպայակազմի պատրաստմանը. Կ. Պոլսում, Իզմիրում և Սալո-
նիկում զինվորական դպրոցներ բացվեցին: Նկատենք, որ 19-րդ
դարի վերջին Թուրքիայի ցամաքային ուժերում մեծ թիվ էին
կազմում հատկապես Ռուսաստանից ստիպողաբար այնտեղ
անցած կովկասյան լեռնականները, որոնք ստացել էին «չեք-
քեզներ» ընդհանրական անունը: Հենց սրանք էլ դարձան
սուլթանական գահի հավատարիմ պաշտպանները: Դրանցից
չատերը, հատկապես վայնախնները (չեչեններ և ինգուչներ) շատ
կարճ ժամանակում զբաղեցրին ամենաբարձր զինվորական
պաշտոններ:

Սակայն այդ և ձեռնարկած ուրիշ ուշացած միջոցառումներն
ի վիճակի չեղան կանգնեցնելու Օսմանյան կայսրության անկ-
ման գահավեժ ընթացքը: «Հիվանդ մարդը» օրինաչափորեն
կանգնեց դարեր ի վեր կատարած իր հանցագործությունների՝
երկրներ ու ժողովուրդներ կործանելու համար անխուսափելիոր-
են հատուցում կատարելու հրամայականի առջև:

Իսկ ո՞րն էր թուրքահայոց դերը երկրի պաշտպանության
գործում, և որո՞նք էին թուրքական բանակի հանդեպ նրա պար-
տականությունների սահմանները:

Ինչպես ասվեց, կայսրության քրիստոնյա ազգությունները,
այդ թվում հայերը, լիովին օտարված էին բանակային ծառայու-
թյունից, բայց դրա դիմաց պարտավոր էին ծանր հարկեր վճա-
րել:

Հայ ժողովուրդը նախքան պետականության կորուստը, իր
ծոցից սերել էր քաջազուն ռազմիկների բազում հերոսական սե-
րունդներ, որոնք հայրենի երկրի սահմանները թշնամիներից

պաշտպանելիս հանդես էին բերում առասպելական տոկունություն ու քաջություն, ոազմի դաշտում գիտակցական մահը գերադասում էին պարտությունից և հայոց զենքի փառքը հեռուներ էին հասցրել: Հայ ժողովուրդը տվել էր ոազմական արվեստի հսկաներ, ինչպիսիք էին Տիգրան Մեծը, Վարդան Մամիկոնյանը, նրա ոազմիկ զավակները խոշոր հրամանատարներ էին դարձել ուրիշ երկրներում և իրենց տաղանդով ու ջանքերով ձեռք բերել փայլուն ոազմագետների՝ պարծանքի արժանի հռչակ ու պատիվ: Իսկ հայ զինվորն ամենուր փառաբանվում էր կռիվներում ցուցաբերած հնարամտությամբ, դիմացկունություն, անվահերություն ու անընկճելի կամքի համար: Պատահական չէ, որ վաղնջական ժամանակներից օտարները հայ ասելով հասկանում էին քաջ մարդ:

Բայց թուրք հորդանների՝ Հայաստանը նվաճելուց և նրա պետականությունը կործանելուց հետո հայ ժողովուրդը շատ հարյուրամյակներ դժբախտություն ունեցավ մնայու թշնամու ծանր լծի տակ, իր սեփական երկրում գոյությունը մի կերպ պահպանելու որպես իրավագուրկ ու արհամարհանքի արժանի գյավուր, օրնիրուն տքնելու և հեռուներից եկած ու իր հայրենիքին տիրացած, կուլտուրական տեսակետից իրենից ցածր, գոհհիկ բնագղներն տեր, ոազմատենչ ու արյունարբու մի ցեղ կերակրելու համար:

Հայը զրկվեց ոչ միայն տաք, այլև սառը զենք կրելու իրավունքից, իսկ այդ արգելքը խախտելու դեպքում ենթակա էր մահապատժի կամ ցմահ բանտարկություն: Այս պայմաններում նա աստիճանաբար կորցրեց նաև զենք գործածելու հմտությունն ու արվեստը, որոնց լիուլի տիրապետում էին իր փառավոր նախնիները: Ժամանակի թավալքի մեջ նա դարձավ երկչոտ ու անարի, ձեռք բերեց վախկոտ ու մորթապաշտ տարրի ամոթալի համբավ:

Բայց իրո՞ք այդպիսին էր նա իրականում, արդյո՞ք դա դարձել էր նրա ցեղային նկարագիրը: Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ: Բավական էր պայմանները փոքր-ինչ փոխվեին, և անմիջապես կվերականգնվեր հայ-զենք նախկին հարաբերությունը, հայը ցույց կտար, որ ինքը դարձյալ աներկյուղ ու արիասիրտ է, ավելին,

քան թուրքը: Անդրանիկն ասում էր, որ Հայն իր կեանքը պաշտպանելու մէկ միջոց միայն ունի, մէկ պաշտպան, այն էլ զէնքն է ու զինավարժութիւնը: Մարդ ո՛չ հերոս և ո՛չ էլ կովոզ է ծնվում. զենքը մարդուն կովելու ընդունակութիւնն է տալիս և նրա մեջ դիմադրութեան ոգի է արթնացնում:

Եվ Հայը կրկին ցույց տվեց իր կտորիճութիւնն ու սխրանքները: Անասելի դժվարութիւններով Հայթայթված և մեր պատմութեան նորագոյն շրջանի դուցազունների՝ մարտիկ-ֆիդայիների ձեռքն ընկած առաջին հրացանների որոտն ավետեց թուրքերի բազմադարյան բռնակալութեան դեմ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի սկիզբը:

Քիչ չեն եղել զենքերը, երբ 5-10 Հայ ֆիդայի, մարտի բռնվելով իրենցից թվապես տասնապատիկ ավելի թուրք զինվորների ու քուրդ հրոսակների հետ, ժամեր շարունակ անկոտրում կովելով, ի վերջո, փախուստի են մատնել թշնամիներին:

Ահա՛ այսպիսին էր վիճակը, երբ երիտթուրքական կառավարութիւնը ձեռնարկեց բանակի բարեկարգումը:

Քանի որ «հիվանդ մարդու» քայքայման մահադեղը երկու դարուց ի վեր շրջան էր բռնել նրա երակներում, ավերել կայսրութեան կառավարման մեխանիզմները՝ չխնայելով նաև պետութեան զինվորական հաստատութիւնները, ուստի նոր կառավարութեան համար կարևոր էր նախ կատարել զինված ուժերի բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնն և պարզել նրա ճշգրիտ պատկերը: Այդ բանն անելը մեծ դժվարութիւնն էր ներկայացնում, քանի որ օսմանյան հեղաշրջումը կատարել էր ինքը՝ բանակը, ավելի ճիշտ՝ նրա սպայակազմը, որը գերազանց գիտեր երկրի զինված ուժերում տիրող վիճակը, նրա առավել խոցելի կողմերը:

Կարճատև ուսումնասիրութիւնները հաստատեցին այն կարծիքը, որ բանակը, մանավանդ Արդուլ Համիդի կառավարման տարիներին, զրկվել է նախկին բարեմասնութիւններից, որի պատճառով դադարել է պատկառելի ախոյան լինելուց և, որպես դրա հետևանք, նրան բաժին են ընկել հզոր տերութիւնների արհամարհանքն ու անտարբերութիւնը: Երիտթուրքերը այդ դառն իրողութեան հետ հաշտվելու տրամադիր չէին:

Ամենից առաջ փոփոխութիւններ մտցվեցին բանակի հրամանատարական կազմում. հեռացվեց ցամաքային զորքերի գլխավոր հրամանատարը, փոխվեցին զինվորական երեք օկրուգների պետերը, շատ դիվիզիաների ու կորպուսների հրամանատարական կազմերը: Օրինակ՝ հրաժարական տվեց չորրորդ զորաբանակի հրամանատար Ջեքի փաշան և աքսորվեց Բուրսա: Ազատված տեղերը հիմնականում լրացվում էին թուրքերով, չերքեզներով և մուսուլման վրացիներով: Իր պաշտոնից հրաժարական տված ծովակալ Ռամի փաշայի փոխարեն սուլթանի հուլիսի 14-ի հրամանով ծովային նախարար նշանակվեց փոխ-ծովակալ Խալիֆ փաշան: Նույնի հուլիսի 18-ի հրամանով առաջին զորաբանակի հրամանատար գեներալ Ռիզա փաշան նշանակվեց հրետանու գլխավոր հրամանատար և այլն: Դեռևս երիտթուրքական հեղաշրջման նախօրյակին, 1908 թ. մարտին, զինվորական բարձրագույն պաշտոնների նշանակված մի խումբ իսլամացած վրացիներ մնացին իրենց պաշտոններում: Դրանցից էին թուրքական հրետանային զորքերի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ, ռուս-թուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմին մասնակցած, հայտնի գեներալ Տատգիրիձեն, օսմանյան ցամաքային զորքերի գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ գեներալ Բեժանաչվիլին:

Կառավարութիւնը ծրագրեց բանակը զինել ժամանակի առավել կատարելագործված զենքերի տեսակներով, օրախնդիր համարվեց ռազմածովային նավատորմի համար խոշոր հածանավերի ձեռքբերումը, որպիսիք այդ ժամանակ թուրքիան չուներ:

Կենսական նշանակութիւն էր ստանում կայսրութեան ծովային մատուցների ամրապնդումը: Առաջին մտահոգութիւնը Դարդանեղի մուտքերի ամրոցների վերանորոգումը և նորերի կառուցումն եղավ: Նույնը վերաբերում էր Իզմիրի, Ալեքսանդրեթի ծոցի և Ասիական Թուրքիայի միջերկրածովահայաց մյուս բերդերի ու ամրոցների ամրապնդմանը:

Չափազանց կարևորվեց զորքերի մեջ քարոզչական աշխատանքների լայն ծավալումը: Երիտթուրք պարագլուխները հեղաշրջման օրերին համոզվել էին, թե ինչպիսի հզոր ուժ է քա-

րողչությունը: Զէ՞ որ իրենց տարած եռանդուն քարոզչության հետևանքով էր, որ Մակեդոնիայում տեղակայված զինվորական մասերն առաջինը ապստամբական դրոշ պարզեցին սուլթանի դեմ, դրանք էին, որ դարձան հեղաշրջման շարժիչ ուժը: Ծրագրվեց զորքերի մեջ տարվելիք քարոզչության կենտրոնում դնել. ա) Պատմության մեջ թուրք ցեղի կատարած հերոսական գործողությունների նկարագրությունները և, դրանով իսկ, զինվորների մեջ հպարտության զգացում առաջ բերել իրենց ցեղային նկարագրի հանդեպ, բ) Իսլամի, որպես ամենաառաջավոր ու զորավոր կրոնի, արժեքային համակարգի լայն բացատրությունը, զինվորական զանգվածների՝ այդ կրոնին անմնացորդ նվիրվելու անհրաժեշտությունը: Եվ դա այն դեպքում, երբ սահմանադրության համաձայն, թուրքական բանակի բոլոր զինվորները հայտարարվել էին օսմանյան հայրենիքի՝ նույն իրավունքներով օժտված զավակներ՝ անկախ իրենց կրոնական հայացքներից:

Այնուհետև, միջոցներ էին ձեռնարկվում, որպեսզի զինված ուժերը շարունակեն հավատարիմ մնալ երիտթուրքական գաղափարներին, հանդես գան որպես «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը հավատարիմ ուժ և նրա կառավարության հետևողական պաշտպան: Դա շատ կարևորվում էր այն պատճառով, որ տվյալ պահին, բացի երիտթուրքերի ազդեցություն տակ ընկած բանակային զորամասերից ու նրանց սպայական կազմից, թուրքիայում չկար ուրիշ հեղափոխական ուժ՝ հանձինս որևէ հասարակական խմբի, դասի կամ դասակարգի: Կատարված զինվորական հեղաշրջմանը հիմնականում դրդել էր այն, որ զորքը, ներառյալ սպաները, միշտ կիսաքաղց էին, գտնվում էին նյութական, բարոյական և իրավական անապահովության մեջ: Բայց զորքը հուսալի հեղափոխական ուժ չէր կարող լինել. երկրի ներքին կյանքում նա միշտ եղել և մնում էր կույր գործիք մերթ երկրի իշխանություններից ղեկավարողների, մերթ հետադիմության ձեռքին: Այնինչ հայտնի է, որ միայն այն հեղափոխությունն է հաստատուն ու գնահատելի, որը կատարվում է ժողովրդական զանգվածների ձեռքով: Եվ միայն նրանք են ի վիճակի ոչ միայն հաղթություն տանելու հեղափոխության մեջ, այլև դա պահպանելու և կյանքում ամրագրելու: Զորքն ընդ-

Հանրապետ տարերային է լինում, բայց հատկապես այդպիսին էր Թուրքիայում, ուր հասարակությունը դեռ հատակ շերտավորված չէր, ուստիև այնտեղ միայն գորքի միջոցով կատարված հեղափոխությունը կա՛մ հետադիմական կարող էր լինել, կա՛մ լուրջ դիպվածի արդյունք: Զորքը կկռվեր իրեն կերակրողի համար. երեկ կերակրողը սուլթանն էր կամ հոգևորականությունը, այժմ՝ երիտթուրքերը: Բայց եթե վաղը այդ նույն գորքը կհասաքաղց լիներ, կվճռվեր արդեն երիտթուրքերին և կգնար դարձյալ սուլթանի կողմնակիցների հետևից: Ճինվորները կարող էին առաջ բերել նոր հեղաշրջում՝ այս անգամ՝ հակահեղափոխություն: Բայց դա չէր լինի հասարակական հետադիմական թե առաջադիմական հեղափոխական ուժ, որ կռվում է հանուն իր նյութական կամ այլ շահերի, այլ կլիներ լուրջ մի տարերային ուժ: Դա չէր լինի հնի ու նորի միջև պայքար, այլ անընդհատ ըմբոստություն, որ կարող էր կործանել որևէ ավելի հզոր պետություն, քան Թուրքիան էր:

«Մշակի» խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարը տեղին էր նկատում, որ սուլթանի և Իթթիհադի՝ գորքի վրա դրած հույսերը խախտուտ ու խաբուսիկ են: Որքան էլ նրանք միջոցներ ձեռնարկեն դա կայուն քաղաքական ուժ դարձնելու, բայց դա կչարունակի մնալ և՛ երիտթուրքերի, և՛ հին ռեժիմի մարդկանց տրամադրություն տակ: Այդ իսկ պատճառով, գորքի տարբեր մասերը, իրավիճակի ամենափոքր իսկ փոփոխության դեպքում, կարող են ընդհարվել միմյանց հետ, և հաղթությունը կարող է տատանվել այս կամ այն կողմը: Այ. Քալանթարը գրում էր.

«Դժուար է ասել, թե՛ Թուրքիայի պայմաններում եւ օսմանեան դժոխքում սնուած-մեծացած զօրքը կարող է լուսաւոր քաղաքակրթական նպատակների եւ հոսանքների ջատագով հանդիսանալ երկարատեւ մաքառման մէջ: Ո՛չ, նա աւելի շուտ կթեքուի իր նախկին հրամայողների կողմը եւ, այնուհետեւ, կդառնայ մի սոսկալի կործանիչ ոյժ: Եւ եթէ մի թոյլ պարսկական կառավարութիւն, որ նոյնիսկ զօրք չունի, կարողացաւ իր աննշան վաշտերը շարժել ազատականների եւ սահմանադրականների դէմ, անկասկած՝ օսմանեան կառավարութիւնը կարող կլինի ամբողջ զօրագնդեր շարժել իր շահերի պաշտպանութեան համար:

Իսկ Եւրոպա՞ն: Մի՞թէ նա սառը Հանդիսատես կլինի: Անտարակոյս: Նա չի խառնուի ներքին քաղաքացիական գործերի մէջ: Եւ միայն Հարց կյարուցանէ իր վտանգուած շահերի պաշտպանութեան մասին»¹:

Ահա՛, այդ ամենը հաշվի առնելով էր, որ «Միութիւնն և առաջադիմութիւնն» կուսակցութեան ու նրա կառավարութեան խոր մտահոգութիւնը դարձավ բանակը մշտապես իրենց ազդեցութեան տակ պահելու հույժ կարևոր խնդիրը: Այդ նպատակով հատկապէս կարևորվեց զորամասերում քաղաքական աշխատողների ինստիտուտի ստեղծումը, որը զինվորների և սպաների վրա հսկիչի դեր էր կատարելու, ակնդետ հետևելու էր նրանց քայլերին: Քաղաշխատողները մոտավորապէս կատարելու էին հետագայում տարբեր երկրների բանակներում լայն տարածում ստացած կոմիսարների պարտականութիւնները, միաժամանակ հակահետխուզութեան գործառույթներ էին իրականացնելու:

Վերջապէս, ելնելով սահմանադրութեան դրույթներից՝ երիտթուրքերը մտցրին պարտադիր զինվորական ծառայութիւն կայսրութեան զորակոչային տարիքի բոլոր տղամարդկանց համար՝ անկախ ազգային և կրօնական պատկանելութիւններից: 1908 թ. աշնանային զորակոչը, բնականաբար, տարածվեց նաև հայերի վրա: «Հայեր ալ առաջուան պէս խզճալի ու հլու չեն ըլլար»², - զորակոչի կառավարական հրամանին այսպէս էր արձագանքել թուրքահայ գործիչներից մեկը: Հայ քաղաքական ուժերը, առաջին հերթին Գաշակցութիւնը հայ երիտասարդներին կոչ էին անում մեծ աշխուժութիւն ցուցաբերել և ժամանակին ներկայանալ զորակոչային կետեր ու մեկնել բանակ՝ զենքին վարժ տիրապետելու համար: Եղիշե թոփչյանն այս խոսքերն էր ուղղում հայ երիտասարդութեանը. «Օսմանեան սահմանադրական կայսրութեան ամբողջութեան պաշտպանութեան համար մենք պէտք է պատրաստ ըլլանք նոյն իսկ մեր կեանքը զոհելու, ինչպէս ամէն մի ճշմարիտ օսմանցի: Քանի որ իբրև օսմանցի

¹ «Մշակ», № 154, 17 հուլիսի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիւ, թղթ. 4, վավ. 9⁴, թ. 32:

կատարեալ հաւասարութիւն կը պահանջենք, պէտք է նաեւ մասնակցինք պետութեան բոլոր հոգերուն եւ ծախքերուն՝ իբրև ճշմարիտ քաղաքացի: Պէտք է խոյս տանք այն բոլոր պարտաւորութիւններէն, զոր օսմանցիութիւնը կը դնէ մեր վրայ»¹:

Իսկ քրդերը թշնամաբար ընդունեցին հայերին նույնպէս զինվորագրելու որոշումը: «Մենք հաւանութիւն չենք տալիս հայերի եւ ընդհանրապէս գեաւուրների զինուորագրմանը: Հայերը պէտք է շարունակեն տուրք վճարել տէրութեանը՝ արեան տուրք»²:

Այդ պահանջը միանգամայն բնական էր, քանզի հայերին օսմանյան բանակ կանչելուց հետո նախ կարժեքագրկվեր անվանափոխված համիդիե գնդերի գոյութիւնը և, երկրորդ, բանակում զինվորական հմտութիւններ ձեռք բերած հայորդիները զորացրվելուց հետո իրենց գյուղերում հզոր ուժ կլինեին՝ զսպելու քրդերի կողոպտիչ ախորժակը:

Առանց այն էլ, չնայած հայ քաղաքական գործիչների կոչերին ու խնդրանքներին, հայ երիտասարդները որևէ ցանկութիւն հանդես չէին բերում ծառայելու թուրքական բանակում՝ գերադասելով ծառայելու փոխարեն բեղել վճարել: Պատճառները բազմազան էին, որոնցից հատկապէս կարևորվում էին երկուսը. ա) հայ երիտասարդների բացարձակ մեծամասնութիւնը, նոր ռեժիմի պայմաններում նույնպէս, իրենը չէր համարում օսմանյան պետութիւնը, որի համար արժենար կռվել ու մեռնել, բ) բանակում տիրող թշվառ վիճակը (զինվորների կիսաքաղց գոյութիւնը, ենթակաների նկատմամբ հրամանատարների անսահման և անմարդկային կամայականութիւնները, անկարգապահութիւնը զորամասերում և այլն) չէր փոխվում: Հեղաշրջումից հետո առաջին շաբաթներին քրիստոնյաների նկատմամբ իսլամ հասարակութեան մեջ եղած հանդուրժողականութիւնը 1908-ի աշնանից սկսել էր տեղի տալ արդուլհամիդյան ժամանակների կռաւիտ և խտրական վերաբերմունքին: Եվ քանի որ բանակն ընդհանրապէս հասարակութեան պատկերն է, և այն-

¹ «Արեւելք», № 6356, 24 Հուլիսի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիւ, Թղթ. 4, վավ. 9⁴, թ. 36:

տեղ եղած արատները տեղ են գտնում զինվորականության շրջանում, ուստի զորակոչի տարիքի հայ երիտասարդները տագնապում էին թուրքերի կամ քրդերի հետ միևնույն զորամասերում ծառայելու հեռանկարից:

Հայոց զինաթափումը.– Ջորակոչի հրամանը տալուց հետո կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ խաղաղ բնակչության մի մասի զինաթափմանը: Նրանց ինչի՞ն է պետք զենք ունենալը, եթե բոլորը օրենքի առջև հավասար են, եթե օսմանյան բանակը դառնում է մուսուլմանների և քրիստոնյաների բանակ: Ո՞ւմ դեմ է ուզում կռվել զենք ունեցող օսմանյան քաղաքացին, եթե բոլորն ապրում են ազատության, միություն և եղբայրության երկրում,– հարց էին տալիս երիտթուրքերը, «բնակչության մի մաս» ասելով նկատի առնելով կայսրության ոչ թուրք տարրերին: Սահմանադրությունը փառաբանող հայերը, ցավոք, դա չատ ուչ հասկացան:

Երիտթուրքերի պարագլուխներն ազգային–ազատագրական շարժման կազմակերպություններից ու կոմիտեներից պահանջեցին իրենց մոտ եղած զենքերը նոր իշխանություններին հանձնել դեռ «եղբայրացման» առաջին իսկ օրերից:

Քրդերի և մանավանդ այլբանացիների մտքով անգամ չէր անցնում, թե կարելի է զենքերը հանձնել կառավարությունը կամ վաճառել:

Ձենքը իշխանություններին հանձնելու կարգադրությունները բացահայտ թշնամանքով դիմավորեցին մակեդոնացիները, բուլղարները, հույները: Ապստամբ չետնիկական ջոկատների պետերը հայտարարել էին, թե դադարեցնում են իրենց գործունեությունը և ինքնալուծարվում: Հույն, սերբ, բուլղար, մակեդոնացի վոյեվոդները գալիս էին քաղաքները և հնազանդություն ու համերաշխություն էին հայտնում երիտթուրքական կոմիտեներին: Օրինակ՝ Մակեդոնիայում գործող սերբ չետաների պարագլուխները, հուլիսի 23-ին այցելելով Բելգրադում թուրք դեսպան Ֆեթհի փաշային՝ նրան հայտնում են, որ սահմանադրության վերականգնումով իրենց դերը, որպես Մակեդոնիայում սերբ բնակչության պաշտպանների, համարում են ավարտված և այդ իսկ պատճառով զինաթափ են լինում ու վերադառնում

Սերբիայի իրենց բնակավայրերը: Իրենց հերթին՝ Սալոնիկում, Մանասթրրում, էդիրնեում և ուրիշ քաղաքներում թուրք սպաները պատիվներ էին տալիս վոյեվոդներին: Չեստիկները «եղբայրանում» էին թուրքերի հետ: Բայց, հակառակ երիտթուրքերի համառ պահանջների, «լուծարված» չեստիկական ջոկատները իշխանություններին ու երիտթուրքական կոմիտեներին ներկայանում էին առանց զենքի: Նրանք իրենց զենքերը հանձնում էին ոչ թե թուրքական պետություն համապատասխան մարմիններին, այլ իրենց ազգային կոմիտեներին:

Իսկ քրդերը: Սահմանադրության հռչակումից հետո երիտթուրքերը «ձեռնամուխ եղան» «համիդիե» գորքի լուծարքին: Շուտով հրաման եղավ «համիդիեները» Սիրիայում և կայսրության արաբաբնակ մյուս վայրերում վերացնելու մասին: Բայց նոր իշխանությունները բնավ ձեռք չտվեցին քրդերից կազմված «համիդիեներին»: Հայկական լեռնաշխարհը ասպատակող քրդական հեծելազորային գնդերը ոչ միայն չէին զինաթափվում, այլև գաղտնի կամ բացահայտ զենք ու զինամթերք էին ստանում իշխանություններից: Բանը վերջացավ միայն այն բանով, որ «համիդիե» գնդերը (որոնց թիվն այդ ժամանակ հասել էր 65-ի և որոնցում հավաքագրված էր 30000 հոգի), վերանվանվեցին «իթիհադ» գորամիավորումների: Հեղափոխությունից վախեցած և Պարսկաստան փախած քուրդ աղաները և բեկերը, երիտթուրքերի առաջարկով, վերադարձան իրենց տեղերը:

Ոչ միայն «համիդիեները», այլև ընդհանրապես քուրդ զանգվածն ու նրա ղեկավարները չզինաթափվեցին: Ինչպես բազմիցս նշել ենք, վերջիններս կառավարությունը չէին հպատակվում և սահմանադրությունը չէին ճանաչում: Օրինակ՝ իշխանությունները Քեոք Հուսեյնից պահանջեցին հանձնել ունեցած հարուստ զինանոցից գոնե 1500, Սելիմ փաշայից՝ 500, Ահմեդ և Դեմիր փաշաներից՝ 600-ական հրացան: Երբ կառավարական զինվորները եկան փաշաներին «զինաթափելու», սրանք արդեն իրենց զենքերը թաղել էին գետնի տակ¹: Չենքի սիրահար քուրդ զանգ-

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 74, 26 սեպտեմբերի 1908 թ.:

վածները նույնպես ոչ մի կտոր գինատեսակ չհանձնեցին կառավարությունը:

Իր հուշագրություն մեջ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում է, որ ինքը նշանավոր երիտթուրք «հեղափոխական» Վեհիբին առաջարկել էր միասին գնալ Խվներ և գինաթափել ու պատժել քուրդ Ղասրամ բեկին, որը հայերի նկատմամբ անթիվ չարագործություններ էր կատարել: Պատժելու փոխարեն Վեհիբը Ռուբենին առաջարկել էր բեկի հետ լեզու գտնել, որից հետո, առանց վերջինիս տեղյակ պահելու, մեկնել էր Խվներ, հանդիպել ու զրուցել Ղասրամի հետ: Դրանից հետո քուրդ բեկն ավելի անհանդուրժող էր դարձել հայերի նկատմամբ և նոր փորձանքներ բերել: Ռուբենը հաղորդում է, որ երբ անցնում էին հայկական անհամեմատ կիրթ ու բարգավաճ շրջաններով, Վեհիբի աչքերը չարությունից խամրում էին, իսկ Լեոնապարով անցնելիս՝ տեսնելով, թե այնտեղ ինչ կարգ ու կանոն է ստեղծել Իշխանը, նախանձից չէր կարողանում տեղը գտնել¹:

Ինչպես հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, մակեդոնացիների, արաբների, այլբանացիների, բուլղարների, հույների զգուշավորությունը մի կողմից թելադրված էր անցյալի պատմական դառը փորձով, մյուս կողմից՝ իրենց ղեկավարների քաղաքական հեռատեսություն և հաշվենկատություն արդյունք էր: Իսկ քուրդ ղեկավարների մեծ մասն ընդհանրապես կարիք չունեին զգույշ լինելու, քանի որ հենց կառավարությունն էր նրան գինում:

Ոչ թուրք ժողովուրդների ազատագրական շարժման այն ղեկավարները, որոնք մեծ զգուշություն էին հանդես բերում, համոզված էին, որ երիտթուրքերն անպայման կխախտեն կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների համար իրավահավասարություն ստեղծելու մասին տված խոստումները:

Ձենքը նոր իշխանություններին հանձնելու երիտթուրքերի պահանջը շատ բան էր ասում: Արդեն նույն՝ 1908 թ. ամռան վերջերից սկսած, բալկանյան ժողովուրդների ազգային-քաղա-

¹ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. Ե, էջ 236:

քական շրջաններում լուրջ կասկածներ էին հայտնվում հնարավոր վերափոխումների հարցերի շուրջ: Այդ շրջաններում կարծիք էր խմորվում հեղափոխության հետագա զարգացումն ուղղել երիտթուրքերի դեմ: Այլ խոսքով, նրանք այն մտքին էին, որ սահմանադրության վերականգնումով չի վերջացել պայքարը, որ դա դեռ առջևում է:

Իսկ հայե՞րը:

Հայոց պատմական փորձը թելադրում էր ոչ միայն եղած գեները պահել, այլև շարունակել զինել շարքերը, բազմապատկել զինական ներուժը, ինչպես անում էին մակեդոնացիներն ու ալբանացիները, նաև՝ քաղաքական գործունեություն մի մասն ընդհատակ տեղափոխել:

Բայց, ցավոք, այդպես չեղավ:

Կաշկանդված Իթիհադի հետ գործակցություն պայմանավորվածություններով և հետևելով «եղբայր» երիտթուրքերի հորդորներին, դաշնակցական գործիչները դեմ չէին գեներների հանձնմանը պետությունը: Նրանց «բացատրական աշխատանքի» հետևանքով շատ հայերի մոտ համոզում էր առաջացնել, որ իսկապես, սահմանադրական երկրում ավելորդ է անձնական գեներ պահելը: Նրանք «ըլլայ ժողովներու մէջ, ըլլայ անհատապէս, բոլորին կը քարոզէին, թէ այլևս սահմանադրութիւն է, այլևս գէնքի ոյժով չէ, որ մենք ձեռք պիտի բերենք մեր ինքնուրոյնութիւնը, այլ ժողովրդական բոլոր խաւերուն մէջ՝ նոյնիսկ քիւրտերուն մէջ ուսմունք տարածելով է, որ մենք կը հասնինք մեր բուն նպատակին»¹: Եվ երբ ժողովների ընթացքում այդ գործիչներին հարց էին ուղղում, թե հարկ եղած դեպքում ինչպե՞ս պետք է ինքնապաշտպանություն կազմակերպել, նրանք, առանց հապաղելու, հայտարարում էին. «Սուրի դարը անցաւ, աշխատեցէ՛ք կրթութիւն տալ ժողովուրդին»²:

Այդ էր պատճառը, որ ինչպես վերհիշում է դեպքերի ականատեսը, «հին գործիչ ընկերներէն շատերը՝ իրենց արեան գնով

¹ Սարգիս եւ Միսաք Բղէեաններ, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 263:

² Նույն տեղում, էջ 294-295:

ձեռք բերած զէնքերը այլևս անպէտք նկատելով, սկսան աժան գնով զանոնք ծախել թուրքերուն եւ քիւրտերուն եւ անոնց փոխարէն՝ իրենց ունեցած գոմէշներուն, եղներուն, ոչխարներուն վրայ նորեր աւելցնել եւ այդ կողմէն մրցիլ իրարու հետ»¹: Հայկական խմբերի ղեկավարներից շատերը հոժարակամ վար էին դնում իրենց զենքերը, նրանց օրինակին հետևում էին ենթակաները: Զենքերի հանձնումը արժանանում էր կառավարութեան ու տեղական իշխանութիւնների խրախուսանքին և բուռն գովեստներին: «Միբերի սայիքայի հուրիբեթ» թուրքական թերթը հաճույքով արձանագրում էր, որ «Երբ Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետքը Վանայ շրջակայքը գտնուող հայ քօմիդէները լեռներէն վար իջնելով իրենց զէնքերով յանձնուեցան»², դրանից հետո հայերը դադարեցին որևէ մեկին վախ ներշնչել: «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Վանի կենտրոնական կոմիտեն շնորհակալական նամակ էր ուղարկել ՀՅԴ Շամի (Վասպուրականի) կենտրոնական կոմիտեին՝ զենքը վար դնելու որոշում ընդունելու համար: Երիտթուրքերը հայկական կոմիտեի մոտ էին ուղարկել իրենց ներկայացուցչին՝ միասին խաղաղեցման միջոցներ մշակելու նպատակով: Այդ բոլորի համար հայերը հետագայում պետք է շատ զղջային:

Օգտագործելով դաշնակցական գործիչների քաղաքական միամտութիւնը, իթիհադականներն այնքան «մոտեցան» նրանց, որ լիովին իմացան կազմակերպութեան ծրագրերն ու նպատակները, տեղեկացան նրա կառուցվածքին, ղեկավար կենտրոններին, զենքի կուտակման վայրերին, նույնիսկ՝ արխիվներին, իրենց ձեռքը գցեցին տեղական կազմակերպութիւնների ցուցակները, ճանաչեցին համարյա բոլոր ղեկավարներին: Դաշնակցականներ Ձավեն և Վարդուհի Նալբանդյանները խոստովանում էին, որ իրենց կուսակցութեան նման ընթացքը «կաշկանդեց հայ ինքնապաշտպանութեան թեւերը» և «անպատ-

¹ Սարգիս եւ Միսաք Բղէեաններ, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 295:

² Հողվածի հայերեն թարգմանութիւնը տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3863, 25 հունիսի (8 հուլիսի) 1909 թ.:

րաստ ժողովուրդը մատնեց նոր արհաւիրքների»¹:

Հայկական ազատագրական շարժման զինյալներից մեկը, աններելի կարճատեսություն համարելով կատարվածը, միաժամանակ նշում էր. «...Կը փափագէինք, որ մեր կազմակերպությունն բոլոր գաղտնիքները չհաղորդուէին երիտասարդ թուրքերուն, ընդհակառակն, մենք աւելի պէտք է հետամուտ ըլլայինք իմանալու անոնց գաղտնիքները: Մենք պէտք է մտահոգուէինք մեր ինքնապաշտպանութեան խնդրով, անոր համար միջոցներ խորհէինք ու զէնք ու ռազմանիւթ ձեռք բերելու մասին լրջօրէն խորհրդակցէինք»²:

Ոչ միայն հնչակցան գործիչները, հասարակական, քաղաքական դեմքերից շատերը, այլև դաշնակցությունն նշանավոր գործիչներից ոմանք անհեռատեսությունն գազաթ էին համարում գեներալի հանձնումը իշխանություններին:

Արշալույս Աստվածատրյանը գրում էր, որ դարձյալ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և Իշխանն (Նիկոլ Միքայելյան) էին, որ կտրուկ հանդես էին գալիս այդ վարմունքի դեմ: Թուրքահայ ժողովրդի փրկությունը Իշխանը տեսնում էր նրա կազմակերպվածությունն մեջ: Նա մշտապես շեշտում էր, որ նախ և առաջ պետք է կազմակերպված մարտական բռունցք ունենալ: Սահմանադրական կարգերը բնավ պատճառ չէր համարում մարտական խմբերի լուծարման, այսինքն՝ զինաթափման համար: Ընդհակառակը, գտնում էր, որ այդ խմբերը ոչ միայն պիտի մնան, այլև պետք է հատուկ ուշադրություն արժանանան ու ամրապնդվեն, քանի որ միդհատյան սահմանադրությունն առայժմ առանձնապես փոփոխություն չի մտցրել տիրող կարգերի մեջ: «Զգոյշ լինենք սրանցից (երիտթուրքերից:– Հ. Ս.),– ասել էր Իշխանն իր մտերիմ ընկերներին,– թուրքը միշտ էլ թուրք կմնայ հայերիս հանդէպ: Զգո՛յշ ... եւ վար չդնենք մեր ձեռքի զէնքը»³:

¹ Տե՛ս **Զարեանդ, Ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը՝ միացեալ եւ անկախ Թուրանիա, Պոսթոն, 1926, էջ 140:**

² **Սարգիս եւ Միսաք Բդէեաններ, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 263:**

³ «**Հայրենիք**», № 1 (359), Հունվար, 1956, էջ 43, նույն տեղում, № 11 (393), նոյեմբեր, 1958, էջ 54–55:

Մյուս կողմից՝ Դավոյի դավաճանությունյան պատճառով նախկին ռեժիմի՝ հայ հեղափոխականներից խլած զենքն ու զինամթերքը, հեղափոխության հաղթանակից հետո էլ, շարունակում էին մնալ պետական պահեստներում: Երիտթուրք «հեղափոխականներին» մտքովն անգամ չէր անցնում դրանք վերադարձնել տերերին՝ սահմանադրությունն իսկ պաշտպանելու համար:

Հայերը տեսնում էին, որ իրենք իրենց մոտ եղած զենքերն արդեն հանձնել էին կառավարությունը, իսկ իշխանությունները թուրքահայաստանում ոչ միայն չէին զինաթափում իրենց համար տվյալ ժամանակ ամենամեծ վտանգ ներկայացնող քրդերին, այլև հավելյալ զինում էին նրանց ու թուրք բնակչությանը: Թերթերը գրում էին, թե զենքի վաճառանոցներում այլևս զենք չի մնացել, որ նույնիսկ անարժեք երկաթի կտորները եռապատիկ գներով են վաճառվում: Առևտրական ծանր տազնապի մեջ միակ առևտուրը խոշոր ծավալներ ընդունած զենքի վաճառքն էր: Բազմաթիվ նոր պատվերներ էին ստացել բելգիական և այլ երկրների զենքի ֆաբրիկաները:

Պարզելու համար բոլոր ազգերի ու կրոնների պատկանող խաղաղ բնակիչներին զինաթափելու երիտթուրքերի ազդարարած քաղաքականության անկեղծ թե խաբուսիկ լինելը, ՀՅ դաշնակցության Վանի ղեկավարությունը ձեռնարկեց իրականացնելու մի գործողություն, որի գաղափարը պատկանում էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանին:

Ռուբենն առաջարկել էր կառավարությունից հետ պահանջել Դավոյի դավաճանությունը գրավված զենքերը: Նա լավ գիտեր, որ կառավարությունը մերժելու է այդ պահանջը, բայց, ըստ նրա, այդ քայլը առիթ պիտի լիներ պարզելու երիտթուրքերի արած հայտարարությունների անկեղծությունը: Նա հիշեցնում էր, որ հեղափոխությունից անմիջապես հետո մոտավորապես նույն միտքն է արտահայտել ս. Կարապետ վանքում տեղի ունեցած ՀՅԴ շրջանային ժողովն իր ընդունած որոշման մեջ, որն անմիջապես ուղարկվել է ՀՅ դաշնակցության Վասպուրականի կենտրոնական կոմիտեին, բայց որևէ պատասխան չէր ստացվել: Իր որոշման մեջ, շրջանային ժողովը հույժ կարևորել էր որքան հնարավոր է չուտ պարզել, թե իրենց հայտարարու-

Թյուններում որքան անկեղծ են իշխանությունները: Այժմ Ռուբենը հույս ուներ այդ պատասխանն ստանալ Արամ Մանուկյանից: Դիմելով Արամին՝ նա ասում էր. «Արդ, երբ քեզ բանտէն կը հանեն եւ կը յայտարարեն ամէնքին, որ շնորհիւ քեզ եւ քեզպէսներուն է որ հին ուշժամը տապալուած է, դու զինաթափ չպիտի մնաս եւ քու հաւաքած զէնքերը քեզ պիտի վերադարձուին: Սահմանադրութեան իսկ պաշտպանութեան համար: Եթէ Սահմանադրական կառավարութիւնը վստահի եւ վերադարձնէ, լաւ. եթէ չվերադարձնէ, ուրեմն անվստահելի է եւ մենք ալ տարբերութիւն չպիտի դնենք հին եւ նոր ուշժամներու միջեւ: Եթէ համաձայն ես, ե՛լ, ես ալ քեզի հետ քու կուսակալիդ, քու Վէհիբիդ այցելութեան գնանք եւ այս պահանջն ալ դնենք: Եթէ համաձայն չես, ես անոնց ո՛չ այցելութիւն տուողն եմ եւ ո՛չ ալ մնաս բարով ըսողը: Իմ գործս լմնցած է»¹:

Արամը, սակայն ամենայն պատասխանատվությամբ հետևում էր կուսակցություն կենտրոնից ստացած հրահանգների կատարմանը: Իսկ կենտրոնն ամեն անգամ խստորեն նախազգուշացնում էր չփչացնել հարաբերությունները երիտթուրքական իշխանությունների հետ: Եթե Իթիհհադի կառավարությունը համաձայնի վերադարձնել զրաված զենքերը և ռազմամթերքը, ասում էր Ռուբենը, այդ ղեպքում կարելի է վստահել նրան և շարունակել Իթիհհադի հետ Դաշնակցության գործակցությունը, իսկ եթե հրաժարվի վերադարձնել, նշանակում է՝ հայ հեղափոխականների նկատմամբ երիտթուրքերի շողոմ խոսքերը միայն հայ հեղափոխականներին մոլորեցնելու նպատակ են հետապնդում: Այդ ղեպքում ինքը քաշվելու է գործից և վերադառնալու է տուն՝ Կովկաս, - ասել էր Ռուբենը Շամի կենտրոնական կոմիտեի նիստերից մեկում:

Ձենքերի հարցում Ռուբենի տեսակետը լիովին պաշտպանում էր Իշխանը: ՀՅԴ Շամի կազմակերպության մյուս ղեկավարները որոշակի կարծիք չէին հայտնում, իսկ Արամը չէր բաժանում Ռուբենի ու Իշխանի հոռետեսական տրամադրու-

¹ «Արամը», էջ 418:

Թյունները և, ընդհանրապես, սահմանադրական կարգերի նկատմամբ նրանց անվստահությունը: Նա գտնում էր, որ հայ հեղափոխականների երկարատև պայքարը զուր չի անցել, որ այժմ հարկ չկա նոր կարգերի նկատմամբ թշնամական դիրք բռնելու, դրա ժամանակը չէ: «Անհերքելի է,- ասում էր Արամը,- որ զանգուածը այնքան յոգնած, տառապած է, որ երկնքի բարիք կը համարէ այս ընդմիջումը, եւ անոր խանգարողն է իր թշնամին. անհերքելի է, որ մեր հին շարքերը, ազդեցիկներն ալ դադար կ'ուզեն առնել...»¹: Արամն այն տեսակետն ուներ, որ նոր կարգերի բացասական կողմերը պետք է փորձել չտկել Իթթի-հադի հետ սերտ գործակցությունը՝ նրա քաղաքականությունն հոփ կողմերի համբերատար, տևական և կառուցողական քննադատության միջոցով: Ելնելով դրանից՝ նա վճռականապես մերժում էր զենքերը հետ վերադարձնելու Ռուբենի առաջարկը, ասելով, թե «զէնքերը պահանջելը ոչ ոք չպիտի արդարացնէ»²:

Թեև զինաթափման կարևորագույն խնդրի շուրջ Երկրի դաշնակցական գործիչների միջև միասնություն չկար, բայց նրանց մեծամասնությունը, Արամի գլխավորությամբ, այնուամենայնիվ, պաշտպանում էր կուսակցության կենտրոնի տեսակետը՝ չբարդացնել հարաբերությունները երիտթուրքերի հետ: Բայց այդ քաղաքականության պտուղները շատ դառն էին. թուրքահայությունն արդեն 1908 թ. վերջերին, փաստորեն, զրկվել էր իրեն պաշտպանելու հիմնական միջոցից. նրա ձեռքին մնացել էին չնչին քանակության զենք ու զինամթերք:

Այն ժամանակ, երբ հեղափոխական Դաշնակցությունը զենքերը հանձնում էր կառավարությանը, այդ նույն ժամանակ հակահեղափոխական պահպանողականները և կղերականները, որոնք երկու տասնամյակ շարունակ հանդես էին գալիս Հնչակի ու Դաշնակցության պայքարի մեթոդների դեմ, այժմ զարմացած էին տեղի ունեցածով:

Կիլիկիո Սահակ Բ կաթողիկոսը Սիսից Կ. Պոլսի պատրիարք

¹ «Արամը», էջ 420:

² Նույն տեղում:

Մատթեոս արքեպիսկոպոս Իզմիրյանին գրում էր. «Ղուրանի վրայ եղած երգումը դրժողներուն Սահմանադրութեան վրայ ըրած երգումին հաւատալ՝ միամտութիւն է. տարբեր բան մը պէտք է, զոր չեմք կարող կերտել: Համիտիէի և Միսիսի միջև, Ատանայէն հազիւ հինգ ժամ հեռու, անտիոքացի երիտասարդ մը, ուսանող Տարսոնի Գոլէճին, յօշոտուեցաւ: Ապագայն պայծառ չէ. մանաւանդ մեզ համար Արշալոյս և Միջօրեայ վերջալոյս են մոայլ ամպերով ծածկուած: Ժողովուրդը հացի չափ պէտք ունի ինքնապաշտպանութեան միջոցներու ... Եթէ, Աստուած մի՛ արասցէ, սուտ երգուողները խելօք չը կենան եւ ոեւէ մի տեղ հաւաքական շարժում մը ընեն, մենք անձամբ, ինքնապաշտպան խումբին կամ համայնքին գլուխը պիտի անցնինք. լաւագոյն է մի անգամ մեռնիլ, քան շարունակ մահուան արհաւիրքով ապրիլ»¹:

Եվրոպական միջամտութեամբ պարտադրված կապիտուլյացիաների (Capitulations) խնդիրը.– Հեղափոխութիւնից հետո Իթիլիահաղն իր կառավարութեան ամենակարևոր խնդիրներից մեկը համարեց «կապիտուլյացիաների ուժիմի» աստիճանական վերացումը:

Ոոսքը վերաբերվում էր այն դաշնագրերին, որոնք եվրոպական զանազան պետութիւններ՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Ավստրո-Հունգարիան, Գերմանիան, Իտալիան, Իսպանիան, Ռուսաստանը, Պորտուգալիան և Բելգիան, զանազան ժամանակներում կնքել էին Թուրքիայի կառավարութեան հետ՝ իրենց հպատակների, իրավունքների և շահերի պաշտպանութեան համար:

Եվրոպական պետութիւնները չէին կարող Թուրքիայում ապրող կամ այդտեղ առևտրական և արդյունաբերական գործեր ունեցող իրենց հպատակների ու նրանց իրավունքների ու շահերի պաշտպանութեան գործը թողնել թուրքական վարչական և այլ ատյաններին, որոնց համար գոյութիւն չունեին ո՛չ օրենք, ո՛չ արդարութիւն, այլ բացառապէս սուլթանների, մեծ վեզիրների, շէյխ-ուլ-իսլամների կամքը և հրամանը կամ թուրքական

¹ Մատենադարան, Մատթեոս Իզմիրյանի արխիվ, Թղթ. 11, վավ. 190:

դատարաններին, որոնք ղեկավարվում էին բացառապես իսլամի սրբազան օրենքով՝ չարիաթով, որը հիմնված էր «Ղուրանի», «Հադիսների»* և «Սուննայի»** վրա:

Իսլամական կրոնն իր մեջ ներքին բաժանումներ ուներ: Իսլամի ամեն մի բաղադրիչը, հենվելով չարիաթի օրենքի վրա, իր ձևով էր մեկնաբանում նրա առանձին դրույթները: Իսկ այդ բաղադրիչները բազմազան էին:

Իսլամի երկու հանրահայտ մեծ հատվածները՝ սուննի և չիաղավանանքները, իրենց ներսում ունեին (և ունեն) զանազան հերձվածներ: Այսպես՝ սուննիները բաժանված էին հանեֆի (օսմանյան թուրքեր), չաֆիի (եգիպտացիներ), մալեքի (Ալժիրի, Թունիսի և Տրիպոլիսի արաբներ) և հանբալի (զանազան երկրների մուսուլմաններ) ղավանուլթյունների: Շիա մահմեդականները հիմնականում պարսիկներն էին, Իրաքի հարավի և Լիբանանի հարավի արաբների մեծ մասը և Հնդկաստանի արևելյան շրջանների բնակիչների մի մասը, որոնք նույնպես բաժանված էին տարբեր հերձվածների: Թեև բոլոր մուսուլմանական հերձվածները խարսխված էին իսլամի վարդապետության ընդհանուր սկզբունքների վրա, բայց զանազանվում էին Ղուրանի մեկնաբանությունամբ և տարբեր արարողություններով: Դրանք բոլորը նույնպիսի կրոնական հակակրանք էին տածում միմյանց նկատմամբ, ինչպես քրիստոնեական տարբեր ղավանուլթյուններն ու հերձվածները՝ իրար հանդեպ¹:

Այս հերձվածներից ամեն մեկն ուներ չարիաթի իր շերիները (դատարանները), որոնք նույն մեղքի համար իրարից տարբեր պատիժների էին ենթարկում մեղադրյալներին, նայած թե չարիաթի տվյալ դատը իսլամի ո՛ր հատվածի կամ հերձվածի տիրույթում էր տեղի ունենում:

Պարզ է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող

* Մուհամմեդ մարգարեի խոսքերն ու գործերն ավանդող գրքեր:

** Առաջին չորս խալիֆաների մեկնություններն ու վճիռները:

¹ Տե՛ս Մարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), Հատ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 99-ի տողատակը:

կամ այնտեղ ժամանակավորապես ծառայության անցած եվրոպացիներն եթե թույլ էր տվել որևէ հանցանք, մտքով անգամ չէր կարող անցկացնել, թե իրեն դատելու են շերիի դատարանում, շարիաթի օրենքով:

Մի երկիր, ուր չկար հաստատուն, որոշակի քաղաքացիական օրենք, ուր թագավորում էր սուլթանների ու փաշաների կամայականությունը, ուր ոչ մուսուլմանը չարունակվում էր անհավատ կամ քյաֆիր նկատվել և նրա վկայությունը չունեն հետին գոհհիկ ու կիսավայրենի մուսուլմանի վկայության ուժն ու արժեքը, անկարելի էր մի այդպիսի երկրի դատարանին թողնել քրիստոնյա եվրոպացիների իրավունքների և շահերի պաշտպանությունը:

Եվ ահա, եվրոպական ամեն մի պետություն, որ հպատակներ և շահեր ուներ Թուրքիայում, աշխատում էր այնպիսի պայմաններ ստեղծել նրանց համար, որ նրանք չվտանգվեին և զերծ մնային թուրքական կամայականությունից և հարստահարումից: Եվ նա կնքում էր դաշնագիր կամ կապիտուլյացիա, որի հիման վրա այդ պետության հպատակները պետք է դատվեին իրենց հյուպատոսական դատարաններում: Իսկ եթե դատը խառն էր, այսինքն՝ թուրքահպատակի և եվրոպացու միջև էր, ապա հարցը քննվում էր օսմանյան դատարաններում, բայց անպայման եվրոպական տվյալ երկրի հյուպատոսարանի ներկայացուցչի մասնակցությամբ:

Կապիտուլյացիաների իրավունքը հաստատված էր թե՛ ավանդությունների և թե՛ միջազգային համաձայնագրերի վրա: Օրինակ՝ Փրանսիացիների կապիտուլյացիաները հիմնված էին 1802 թ. Փարիզի դաշնագրի, 1878 թ. Բեռլինի դաշնագրի և 1901 թ. Փրանքևթուրք համաձայնագրի վրա: Տեղեկանալով, որ երիտթուրքերը փորձում են ոտնձգություններ կատարել Փրանսիացիների կապիտուլյացիաների հանդեպ, Փրանսիայի Ազգային ժողովի 1909 թ. ապրիլին տեղի ունեցած նիստերից մեկում արտգործնախարար Ստեֆան Պիչոնն իր ելույթում ասել էր. «Թուրքիան պարտաւոր է պահպանել Փրանսիական հարիւրաւոր հաստատութիւնները, ապահովել այդտեղի մեր դրամատան գերակշիռ դերը, երաշխաւորել մեր առանձնաշնորհեալ դիրքը,

մեր մարդասիրական եւ քաղաքական շահերը: Վստահեցնում եմ ձեզ, որ մեր այս վճռականութեան մէջ երբեք չենք թուլանալու»¹:

Կապիտուլյացիաները օսմանյան կառավարութիւններին կողմից օտարերկրյա քաղաքացիներին էին տրվում նաև այն փոխառութիւնների դիմաց, որ Թուրքիան ստանում էր եվրոպական տերութիւններին՝ Թուրքական խարխուլ կայսրութիւնը կործանումից փրկելու համար:

Նշենք, որ եվրոպական կապիտուլյացիաների դիմաց օսմանյան հպատակները չէին վայելում նույն իրավունքները եվրոպական երկրներում, ուր դատարաններն անկախ էին ու արդար, ղեկավարվում էին որոշակի օրենքներով:

Այժմ, երբ Թուրքիայում հրատարակվել էր սահմանադրութիւն և նոր Թուրքիան համարում էր, որ ինքը իր ազատութեամբ եվրոպական պետութիւնների ընտանիքի անդամ է, իր ինքնասիրութեան համար նա վիրավորական էր գտնում կապիտուլյացիաների հետագա գոյութիւնը²: Բարձր Գուռը պահանջում էր վերացնել այդ դաշնագրերը և օտար հպատակների համար հաստատել նույն կարգը, որ հաստատված է եվրոպական բոլոր երկրներում, այսինքն՝ որ նրանց դատավարութիւնները կատարվեն և քաղաքացիական ու քրեական գործերը քննվեն ու լուծվեն օսմանյան դատարաններում՝ առանց հյուպատոսական ներկայացուցիչների մասնակցութեան: Մի խոսքով, երիտասարդ Թուրքերի կառավարութիւնը պահանջում էր, որ օտարահպատակները Թուրքիայում այլևս բացառիկ իրավունքներ չվայելեն, այլ ենթարկվեն բոլոր այն օրենքներին, որոնք սահմանված են օսմանյան հպատակների համար:

Բայց եվրոպական պետութիւնները, նույնիսկ բարյացակամ Գերմանիան, դժվարանում էին և ղեռ չէին վստահում կատարել այդ քայլը, այն է՝ ջնջել կապիտուլյացիաները: Նրանք իրավունք ունեին չվստահելու Թուրքական դատարաններին, քանի որ

¹ Յակոբ Յ. Թէրզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 646:

² Տե՛ս «Ազգ», № 72, 12 սեպտեմբերի 1908 թ.:

Թուրքիան, իրեն հռչակելով սահմանադրական և խորհրդարանական երկիր, ըստ էության մնացել էր նախկին աստվածապետական պետությունը, դեռ չէր վերացել շարիաթը, որի օրենքները դեռ գործադրություն մեջ էին. դեռ շեյխ-ուլ-իսլամն էր համարվում օրենքների մեկնաբանողը և դատական գերագույն ատյանը: Երկրի վարք ու բարքի, կարգերի, ազգաբնակչության հասկացողությունների և ըմբռնումների մեջ դեռ չէր ամրացել ու արմատացել սահմանադրական ոեժիմը:

Եվ, վերջապես, Թուրքիան, ինչպես ցույց էր տվել նրա ողջ պատմությունը, անակնկալների աշխարհ էր: Դեռ հարկավոր էին մի քանի տարիներ, որպեսզի կարելի լիներ վերջնականապես ասել, որ Թուրքիան որքան իրավունք ունի կոչվելու սահմանադրական և խորհրդարանական երկիր:

Այդպիսի հանգամանքներում ջնջել, վերացնել կապիտուլյացիաները՝ կնշանակեր մեծ վտանգի ենթարկել միլիոնավոր ոչ մուսուլման և օտար հպատակների իրավունքներն ու շահերը: Ուստի եվրոպական պետությունների կողմից խոհեմություն էր չչտապել և առժամանակ մերժել Թուրքիայի պահանջը:

Ի՞նչ պետք է անեին հայերը և ի՞նչ դիրք պետք է բռնեին նրանք այդ պարագայում: Պետք է մեկընդմիջտ հրաժարվեի՞ն այն իրավունքներից, որ Բեուլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը տալիս էր իրենց, որ ամբողջ հայության համար արյան գետեր ու լճեր էր նշանակում, թե՞ երիտթուրքերից ու մեծ տերություններից պետք է խնդրեին պահպանել այդ հոդվածը, որը Եվրոպայի քաղաքական աշխարհի համար ճիշտ նույնքան զին ուներ, որքան կարող էր ունենալ մեռած տառը: Բայց նույնիսկ այդ մեռած տառն էլ իթիհհազն ուզում էր քերել ու խապառ անհետացնել: Առայժմ հայերը ոչինչ անելու ի վիճակի չէին: Ծատերն արդեն համոզվել էին, որ Հայկական հարցը այլևս չի արժարժվի այնքան ժամանակ, մինչև որ միջազգային ասպարեզում առաջ չգան նոր, սասանող դեպքեր:

Հայկական հարցն ըստ էության թողնվում էր ճակատագրի տնօրինությունը:

ՍԱԲԱՀԷԴԴԻՆԻ ԱՊԱԿԵՆՏՐՈՆԱՑՈՒՄՆ ԸՆԴԴԵՄ ԻԹԹԻՀԱԴԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՄԱՆ

4. Պոլիս ժամանած իշխան Մեհմեդ Սաբահէդդինը հենց առաջին պահից մեծ դժվարութիւններ հանդիպեց: Մայրաքաղաքի համարյա բոլոր թուրքական թերթերը կարճ ժամկետում դարձել էին իթթիհադական ուղղութեան: Իր գաղափարները տարածելու և դրանք իթթիհադի ծրագրերին հակադարձելու համար Սաբահէդդինը փաստորեն զրկված էր ամենաազդեցիկ միջոցից՝ մամուլից: Նման պայմաններում իր «Ապակենտրոնացման և անհատական նախաձեռնութիւն» կուսակցութեան ծրագրերը ժողովրդին հասցնելու միակ միջոցը Սաբահէդդինի և նրա կուսակիցների համար մնացել էին կենդանի չփումները բնակչութեան տարբեր խավերի և անձնական հանդիպումները քաղաքական, հասարակական, մշակութային գործիչների հետ:

Սաբահէդդինը ոչ քիչ կողմնակիցներ ուներ թուրք մտավորականութեան մեջ և բանակի ցածր ու միջին սպայակազմում, որոնք, սակայն, չունենալով իշխանական լծակներ, չունեին նաև ժողովրդական լայն զանգվածների վրա ներազդելու միջոցներ:

Իթթիհադի դեմ գաղափարական քաղաքական պայքար մղելու համար Սաբահէդդինն իր հույսը կապում էր նաև ազգային, այդ թվում նաև քրիստոնյա, փոքրամասնութիւնների, հատկապես հույների և հայերի, մասամբ էլ բուլղարների հետ: Պատահական չէ, որ Կ. Պոլիս ժամանելուց շատ չանցած, նա այցելութիւն տվեց հունաց Իոսակիմ III պատրիարքին, հայոց նախկին պատրիարք Իզմիրլյանին, հրեաների խախամբաչի (մեծ բարբի) Նահումին: Սրանք, իրենց հերթին, հանձին այդ թուրք առաջավոր խոչոր գործչի, տեսնում էին սեփական ազգային գործերը վարելուն եռանդուն աջակցողի, կայսրութեան կազմում ինքնիշխան ապրելու իրենց իղձերի արտահայտչի¹:

Իշխան Սաբահէդդինը հատկապես արտակարգ ջերմ հարաբերութիւններ էր պահպանում հայերի հետ:

¹ Տե՛ս «Հովիւ», № 43, 16 նոյեմբերի 1909 թ., էջ 677:

1908 թ. օգոստոսի 27-ին իշխանը, իր հետ ունենալով «Թուրքական առաջադիմական միություն» կազմակերպության մի քանի անդամների, եկավ հայոց պատրիարքարան՝ այցելություն տալով տեղապահ Եղիշե եպս. Դուրյանին: Դիմելով սրբազանին՝ նա ասաց. «... Հայ ժողովրդի կողմից իմ նկատմամբ արտայայտած համակրական զգացումները ... ինձ պարտաւորեցնում են անձամբ այստեղ յայտնել իմ շնորհակալութիւնները: Ընդհանուր Թուրքիայի համար սկսած երջանկութեան եւ բարօրութեան այս թուականը մեծ նշանակութիւն եւ կարևորութիւն ունի հայոց համար նոյնպէս, որոնց կրած զրկանքներն ու ճնշումները ծանօթ են մեզ: Բայց ազատութեան բարիքներն առիթ պիտի լինեն մոռանալու անցեալը: Հայ ժողովուրդն իր ուշիմութեամբ եւ կարողութեամբ պիտի օգտուի ազատութեան եւ արդարութեան սկզբունքներից: Բաղձալի է, որ երկրի ժողովրդի մեջ տիրող այս սէրը եւ համերաշխութիւնը լինեն տեւական՝ յօգուտ մեր սիրելի հայրենիքի, որի զարգացումն ու բարգաւաճումը մեր ամէնքիս նպատակն է»¹:

Առաջին շրջանում Սաբահէդդինն ու նրա կողմնակիցներն սկսեցին բանավոր լայն քարոզչություն Կ. Պոլսում, Մակեդոնիայում, Իզմիրում, ինչպես նաև Իթթիհադի միջնաբերդում՝ Սալոնիկում: Ո՞րն էր այդ քարոզչության բովանդակությունը, որո՞նք էին Սաբահէդդինի տեսական-քաղաքական գաղափարները և հիմնավականները:

Սաբահէդդինի և նրա կուսակցության ծրագրային գլխավոր հիմնադրույթը **ապակենտրոնացման** պահանջն էր, որն ուղղակիորեն հակադրված էր Իթթիհադի և նրա կառավարության գլխավոր նպատակին՝ քաղաքական ու վարչակառավարման դաշտի ծայրահեղ **կենտրոնացմանը**: Առաջադրվում էր նաև **անհատական նախաձեռնություն** պահանջը՝ որպես ապակենտրոնացման անմիջական հետևանք: Այդ երկու գլխավոր սկզբունքներն ամրագրված էին կուսակցության՝ «Ապակենտրոնացման, անձնական նախաձեռնություն և սահմանադրություն լիզա»

¹ «Գործ» (Թիֆլիս), № 3, 13 սեպտեմբերի 1908 թ.:

պաշտոնական անվան մեջ:

4. Պոլիս վերադառնալուց Հետո Սաբահէդդինն առաջին անգամ հանդես եկավ 1908 թ. սեպտեմբերի 3-ին, Բերայում, “Variété” («Վարիեթե») թատրոնի դահլիճում: Ներկա էին թուրքեր, հույներ, հայեր: Ունկնդիրների ստվար մասը բաղկացած էր զինվորականներից, պաշտոնյաներից, խմբագիրներից, գրողներից, փաստաբաններից, մի խոսքով՝ մտավորական, ազատ ասպարեզի Հետևող անձերից:

Սաբահէդդինը հանդես եկավ «Անհատական նախաձեռնություն և ապակենտրոնացման մասին» վերնագրով մեկժամյա բանախոսություն:

Նշելով, որ կա ապակենտրոնացման երկու ձև՝ քաղաքական և վարչական, բանախոսը շեշտադրեց, որ իր պաշտպանած գաղափարը քաղաքական ապակենտրոնացման որևէ տարր չի պարունակում: «Կայսրություն նահանգներից որևէ մեկը չի կարող ձգտել ինքնիշխանություն, անջատման, անկախություն», - ասում էր նա: Սաբահէդդինը շեշտում էր, որ Օսմանյան կայսրությունը մի է և ամբողջական, բայց նրա զանազան մասերը, ենթարկվելով պետական ընդհանուր օրենքներին, պետք է վարեն իրենց տեղական գործերը՝ նահանգական ժողովների միջոցով: Նա պաշտպանում էր այն միտքը, որ կայսրություն նահանգներն ու գավառները պետք է իրենց վարչական գործերը տնօրինեն առանց կենտրոնից հրահանգներ ու կարգադրություններ սպասելու: Բանախոսը խորին համոզմունքով ընդգծում էր, որ վարչական ապակենտրոնացումը մեծապես զարկ կտա անհատական նախաձեռնությունյանը և ձեռներեցությունը ամբողջ կայսրություն մեջ:

Իր խոսքում իշխանը նշում էր.

«Մեր առաջարկուող ապակենտրոնացման սխտեմը նորություն չէ, այն արդէն կայ մեր սահմանադրութեան մէջ: Դա ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Միդհատ փաշայի պատրաստած սահմանադրութեան 108-րդ յօդուածում յիշատակուած գաւառների «իրաւասութեան ընդարձակման» տրամադրութիւնը: Այդ յօդուածում ասուած էր, որ գաւառներում գոյութիւն պիտի ունենան նաեւ Ընդհանուր ժողովներ, որոնց պաշտօնը պիտի լինի գործել

աւելի ընդարձակ իրաւասութեամբ»¹:

Ճիշտ է, որ Միդհատյան սահմանադրութեան մեջ կար մի այդպիսի հոդված, բայց դա բանաձևված էր ընդհանուր, տարտամ խոսքերով: Ահա թե ինչո՛ւ իշխանը գտնում էր, որ գավառների «իրավասութեան ընդարձակման» մասին պետք է լինեն մանրամասն օրենքներ, որոնք պիտի մշակեր խորհրդարանը: Նախորդ խորհրդարանն այդ աշխատանքը չի կատարել կամ ժամանակ չի ունեցել կատարելու, ասում էր նա, բայց հարցը մնում է բաց. նոր խորհրդարանը կկատարի՞ր այդ աշխատանքը և հետո՞ ի՞նչ բովանդակություն կզնի նրա մեջ – ահա այս է գլխավորը:

Իր առաջ քաշած տեսակետը լսարանին ավելի համոզիչ դարձնելու համար Սաբահէղղինը հիշեցնում էր, որ ժամանակին զանազան նահանգներում կուսակալի պաշտոն կատարելիս Միդհատ փաշան աշխատել է իրագործել ապակենտրոնացման սկզբունքը՝ բարեկարգելով նահանգների վարչական գործերը:

Սաբահէղղինի ղեկուցումը բազմիցս ընդհատվում էր ծափահարություններով:

Ոգևորությունը մեծ էր հատկապես հայերի և հույների մոտ: Նկատելի էր, որ ներկաները որոտընդոստ ծափահարում էին այն ժամանակ, երբ ճառախոսը հարձակվում էր հին ուսուցիչ վրա կամ երբ հայտարարում էր, թե իր պաշտպանած սկզբունքի մեջ անջատողական որևէ ձգտում չկա՝ կտրականապես մերժում է ոչ միայն անջատվելու որևէ փորձ, այլև այդ մասին որևէ արտահայտություն:

Իսկ ծափերի մի իսկական փոթորիկ բարձրացավ, երբ իշխանն արտասանեց հետևյալ խոսքերը: «Ապակենտրոնացումը նշանակում է ոչ թե անկախություն, այլ քաղաքական միություն և մի դրոշի տակ մի մեծ ամբողջություն կազմություն»²:

Այլ խոսքով՝ ապակենտրոնացումը Սաբահէղղինը հասկանում էր վարչական ապակենտրոնացման, այլ ոչ թե ինքնավա-

¹ «Մշակ», № 223, 10 հոկտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

րության իմաստով, վարչական (*administration*) և անձնական (*personel*), այլ ոչ թե հողային, տարածքային (*territorial*) ինքնավարութիւն:

Սաբահէդդինի կուսակցութիւնը պահանջում էր օսմանյան պետութիւնը բաժանել 8 երկրամասերի (Փոքր Ասիա, Հայաստան, Միջագետք, Սիրիա, Արաբիա, Մակեդոնիա, Ալբանիա, Տրիպոլի), որոնք պիտի ունենային իրենց ներքին ինքնավար կյանքը, իսկ նրանց միութիւնը պիտի կազմեր օսմանյան պետութիւնը¹:

Լինելով ապակենտրոնացման հետևողական կողմնակից՝ Սաբահէդդինը դեմ էր, որ առանձին քրիստոնյա ազգութիւններ «վայելում են» որոշ «արտոնութիւններ», այսինքն՝ այն սահմանափակ հնարավորութիւնները, որոնցով քրիստոնյաներն որոշ ինքնուրույնութիւն ունեին իրենց կրօնական-դպրոցական գործերում: Այդ այսպես կոչված առանձին «արտոնութիւններ» նրանք ձեռք էին բերել տասնամյակների պայքարով ու Եվրոպայի միջամտութեամբ: Բայց դրանք միայն իրավունքներ էին, այլ ոչ թե արտոնութիւններ: Սաբահէդդինը հաշտ աչքով էր նայում այդ իրավունքների՝ հույների և հայերի պատրիարքների, բողոքականների ազգապետի, բուլղարների միտրոպոլիտի, ազգային վարչութիւնների, հետևապես և՛ հայոց Ազգային ժողովի վրա:

Սաբահէդդինի գաղափարները, ցավոք, մուտք չգործեցին թուրքական հասարակութեան լայն շերտեր, ինչպես դա տեղի ունեցավ Իթիհատի պարագայում: «Այս հրաշալի ծրագիրը, գրում էր Հրաչյա Աճառյանը,՝ որ թէ՛ հայերի եւ թէ՛ մնացեալ հպատակ ժողովուրդների իղեալն էր, դժբախտաբար չընդունուեց թուրք ժողովրդի մեծամասնութեան կողմից: Կուսակցութիւնը սակաւաթիւ հետևորդներ միայն ունեցաւ...»²:

Ռուսական “Речь” («Ռեչ») թերթի թղթակից Լ. Նեմյանովի

¹ Տե՛ս Հրաչյայ Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմութիւնը (սկզբից մինչև 1915 թ.), էջ 62:

² Նույն տեղում:

այն հարցին, թե «արդեօք կողմնակիցներ չա՞տ ունէք թուրքերի շրջանում», Սարահէղղինն անկեղծորեն պատասխանել էր. «[Մեր] իրգան իր մէջ է ընդունում կողմնակիցներ բացառապէս մտաւորականներից, որոնք մեզ միանում են ոչ թէ յայտարարութիւններով, այլ խոր համոզմունքով: Այդ իսկ պատճառով մենք մեծ թուով կողմնակիցներ ունենալ չենք կարող»¹:

Իթթիհազըր և նրա կառավարութիւնը, ինչ խօսք, հիացած չէին իշխան Սարահէղղինի ելույթներով ու հանդիպումներով, բացասական գնահատական էին տալիս դրանց: Իթթիհազի սրտովը չէր հատկապէս այն, որ Սարահէղղինը մեծ հեղինակութիւն և հարգանք էր վայելում ազգային փոքրամասնութիւնների շրջանում:

Քննադատելով ապակենտրոնացման մասին Սարահէղղինի պահանջը, իթթիհազական գործիչներից մեկն ասում էր.

«Սարահէղղինը գործի մարդ չէ: Նա միայն թղթի յեղափոխական է: Ինչպէս ձեզ յայտնի է, նա պահանջում է ապակենտրոնացում: Բայց կարելի՞ է արդեօք գործադրել նրա ծրագիրը Փոքր Ասիայում: Ապակենտրոնացումը հասկանալի կլինէր մի զարգացած, քաղաքակիրթ երկրում. բայց դուք գնացէ՛ք եւ իրենց մեծամասնութիւն կազմած տեղերում քրդերին յանձնեցէ՛ք երկրի վարչութեան դեկր: Նախքան ապակենտրոնացումը մենք դեռ շատ հիմնական, շատ կարեւոր փոփոխութիւններ ունենք կատարելու մեր ասիական նահանգներում: Եւ յետոյ [թուրք] ժողովուրդն էլ սաստիկ տազնապում է այդ «ապակենտրոնացում» բառից, կարծելով, թէ դա նշանակում է անջատում, բաժանում»²:

Քրդերի մասին իթթիհազականների արտահայտած տեսակետը թերևս հիմք ուներ, քանի որ այդ ժողովրդի զանգվածները դեռևս գտնվում էին զարգացման շատ ցածր աստիճանի վրա, բայց բանն այն էր, որ այդ օրինակը նրանք ըստ էութեան տարածում էին բոլոր ազգային փոքրամասնութիւնների վրա:

¹ «Մշակ», № 210, 25 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում, № 216, 2 հոկտեմբերի 1908 թ.:

**ԽԺԴԺՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՈՒՄ:
ՄԱՂԱՔԻԱ ՕՐՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲԸ՝ ԱՄԲԱՍԱՆՅԱԼ**

Հեղափոխության Հաղթանակից անմիջապես Հետո Հայկական միջավայրում սկսվեց մեկը մյուսի նկատմամբ ծանր մեղադրանքների հարուցումը: Կ. Պոլսի Հայ հասարակությունը բաժանվեց երկու մասի: Հեղափոխությամբ առավել հրապուրվածները մեղադրում էին նախկին ռեժիմի «պաշտպաններին»:

Նկատենք, որ նույն երևույթը առկա էր նաև քրիստոնեական մյուս համայնքներում և հրեաների մոտ: Քանի որ սեփական պետականություն չունեցող, կայսրություն սահմաններում բռնափակված ժողովուրդներն ազգային գերագույն իշխանություն էին համարում իրենց կրոնապետերին, որոնք անմիջական կապերի մեջ էին եղել հին ռեժիմի իշխանությունների հետ, իրենց համայնքներին հուզող կարևորագույն խնդիրների առնչությամբ մշտապես ստացել էին Բարձր Դռան, երբեմն էլ անձամբ սուլթան Աբդուլ Համիդի հավանությունը կամ մերժումը, ուստի Հեղափոխությունից Հետո նրանք իրենց հարանվանություններում հարվածի թիրախ դարձան առաջին հերթին:

Հոգևոր ղեկավարներին փոխելու ձգտումը վարակել էր տեղական կրոնական բոլոր համայնքներին: Հույները պահանջում էին Իոակիմ III պատրիարքի հրաժարականը: Հայ կաթոլիկները հանդես էին գալիս իրենց Պողոս-Պետրոս ԺԲ Սաբբադյան պատրիարքի դեմ: Հրեաները պաշտոնագուրկ արեցին իրենց մեծ բարերին՝ Մոշե (Մովսես) Լևիին: Իսկ Հայերը, Հեղափոխության Հաղթանակի հաջորդ օրն իսկ, ստիպեցին հրաժարական տալ Մաղաքիա Օրմանյան պատրիարքին:

Նրա անձնական հակառակորդները գործի անցան՝ պատժելու «հին ռեժիմի մեծ կուռքին»: Թեև հուլիսի 14-ին պատրիարքն այցելել էր կառավարության նախագահներ Սաիդ, ապա Քյամիլ փաշաներին՝ նրանց շնորհավորելով սահմանադրության վերականգնման առթիվ, և Բարձր Դռան կողմից արժանացել էր հավուր պատշաճի ընդունելության, բայց դա նրան չփրկեց յուրայիններից այպանվելուց և հրաժարականի պահանջից:

Պատրիարքն սկզբում հանգիստ էր ընդունում պաշտոնաթողության պահանջը, գտնելով, որ «...կացութեան փոփոխութեամբը հին կացութեան մէջ գործունեայ դեր վարողները պէտք է նոր կացութեան մէջ քաշուէին»¹:

Օրմանյանի դեմ պայքարում միավորվել էին բոլոր հայ հեղափոխականները և, առաջին հերթին, միմյանց չհանդուրժող հայկական քաղաքական երկու խոշոր կուսակցութիւնների անդամները՝ Իթթիհադի պաշտպան դաշնակցականները և նույն Իթթիհադի հակառակորդ հնչակյանները, որոնք Մաղաթիա արք. Օրմանյան պատրիարքին առաջադրում էին քաղաքական և նույնիսկ քրեական բնույթի մեղադրանքներ: Դրանցից գլխավորներն էին.

Ա) Օրմանյանը միշտ լավ հարաբերութիւնների մեջ է եղել սուլթան Աբդուլ Համիդի հետ, ստրկամտորեն ու անթերի կատարել է հայ հեղափոխականների դեմ ուղղված նրա բոլոր դրակոնական հրամանները, դրանով իսկ մշտապես խոչընդոտել հայ ազատագրական պայքարին:

Բ) Միշտ քննադատել է սուլթանի դեմ երիտթուրքերի ծավալած գործունեութիւնը վերջիններիս տարագրության տարիներին: Այդ մեղադրանքով Իթթիհադի առջև ցուցադրաբար հանդես էր գալիս Դաշնակցութիւնը: Հնչակյանները, բնականաբար, այդ հարցում պատրիարքին մեղավոր չէին ճանաչում, քանի որ նրանք Իթթիհադի հետևողական հակառակորդներ էին: Նշենք, որ իրենք՝ Իթթիհադականները, Օրմանյանից որևէ պահանջ չունեին, նրան անգամ չէին նախատում Աբդուլ Համիդի հետ ունեցած գործակցության համար:

Գ) Օրմանյանը պատրիարքարանի բյուջեից յուրացրել (կամ վատնել) է 40000 օսմանյան ոսկի: Այդ մեղադրանքն առաջ էին քաշել մի քանի երևելի ազգայիններ, և դա անմիջապես արժանացել էր հնչակյանների ու դաշնակցականների պաշտպանությանը:

Անշուշտ, Օրմանյանին ներկայացվող քաղաքական և քրեական մեղադրանքներն արտաքննապես կարծես հիմնավորված են,

¹ Մաղաթիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 5809:

եթե նրա գործունեությունը քննություն ենք առնում զուտ հայկական հեղափոխական կուսակցությունների տեսանկյունից: Բայց խնդրին այդպես մոտենալու պարագային հազիվ թե հնարավոր լինի լիովին բացահայտել Օրմանյանի երևույթը: Նրան «հայ ազգի դավաճան» պիտակավորելն սկզբունքորեն մերժելի էր նույնիսկ այն օրերին, քանզի իր, որպես պատրիարքի, գործունեությունը ժամանակակիցների համար անսովոր էր եղել, չէր համապատասխանել այն ավանդույթին, որ սկզբնավորել էին Կ. Պոլսի հայոց նախորդ երկու պատրիարքները՝ Խրիմյանն ու Իզմիրլյանը՝ հեղափոխական գաղափարների հետ իրենց հոգեհարազատությունը:

Ի՞նչ գաղափարներ էր սնուցանել և իրականացրել Օրմանյան պատրիարքը, որի հետևանքով այնքան շատ հակառակորդներ էր վաստակել:

Առաջին, Օրմանյանը պահպանողական էր բառիս իսկական իմաստով: Նրա պահպանողականությունը թելադրված էր Արևելյան եկեղեցիների վաղ միջնադարյան ավանդապաշտական դոգմաներից, որոնցից մեծապես հեռացել էր իր ժամանակաշրջանի հայոց եկեղեցական մտածողությունը: Նա վճռականորեն դեմ էր Հայաստանյայց եկեղեցու ներսում գոյություն ունեցող ժողովրդավարությունը, որով այդ եկեղեցին տարբերվում էր քրիստոնեական մյուս եկեղեցիներից, այսինքն՝ մերժում էր ժողովրդի միջամտությունը հոգևորականության գործերին, կողմնակից էր Հայ առաքելական եկեղեցու ծայրահեղ կղերականացմանը:

Դեռ Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրվելուց շատ առաջ, 1886 թ. էջմիածնում լույս ընծայած իր «Աթոռ Հայաստանեայց» վարչական դավանագրքում հանդես գալով Հայ եկեղեցու որդեգրած ընտրողական սկզբունքի դեմ, Օրմանյանն այն տեսակետն էր զարգացնում, թե ժողովուրդը չպետք է միջամտի եկեղեցու գործերին, առավել ևս՝ չպետք է լինի նրա տերն ու տնօրենը, այլ պետք է բավարարվի այնքանով, որ իրեն ղեկավարում է եկեղեցին: Հայոց եկեղեցու նվիրապետություն ասելով Օրմանյանն ընդունում և հասկանում էր միայն եկեղեցու հոգևորականությունը, բայց ոչ ամբողջը: Նա համարում էր, որ այդ հոգևորակա-

նության ստորին դասը՝ վարդապետները, քահանաները, սարկավագները, քիչ թե շատ ինքնուրույն պաշտոններ վարելու իրավունք չպիտի ունենան: Այդ իրավունքը պիտի ունենա միայն հոգևորականության բարձրաստիճան դասը՝ եպիսկոպոսները, պատրիարքները, կաթողիկոսը: «Մայր Աթոռոյ պատին ու ծառայութիւնը... կը պահանջեն, որ թեմակալ չի լինելով եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունեցող եկեղեցականներ գտնուին մեծ կաթուղիկոսին և մասնաւոր կաթուղիկոսաց եւ փոքր պատրիարքաց օգնական իբր Դրան եպիսկոպոսունք»¹, - գրում էր նա:

Իր գահակալության ամբողջ ժամանակաշրջանում Օրմանյանը փորձում էր Հայ եկեղեցու կյանքում ներդնել իր տեսակետները՝ ամեն կերպ բարձրացնել վերին հոգևորականության դերն ու նշանակութիւնը, նրա հեղինակութիւնը, որքան հնարավոր է եկեղեցու գործերից հեռու պահել դեմոսին, կճկել, սեղմել ընտրողական սկզբունքը եկեղեցու գործերում: Եվ դա նրան հաջողվում էր մանավանդ այն պատճառով, որ Աբդուլ Համիդն իր կառավարման տարիներին փաստորեն ի չիք էր դարձրել «Ազգային սահմանադրութիւնը հայոց»:

Երկրորդ, լինելով ծայրահեղ պահպանողական և ամեն տեսակ հեղափոխութիւնների համոզված հակառակորդ՝ Օրմանյանը նաև հույժ բացասաբար էր արտահայտվում երիտթուրքերի հեղափոխության մասին, ասելով.

«Ես հաւատում եմ սահմանադրութեանը, բայց չեմ հաւատում ներկայ շարժման տեսողութեանը: Դա յարդի կրակ է: Աւելորդ շատ են խօսում եղբայրասիրութեան մասին: Չպէտք է սակայն մոռանալ, որ հայերը ունեն սեփական սահմանադրութիւն եւ առանձին աւանդոյթներ: Մենք կարող ենք ընդունել, որ ծառայենք օսմանեան գօրքի մէջ, բայց մեզ հարկաւոր են գրաւականներ մեր կրօնական արտօնութիւնների համար»²:

Ավելին, երիտթուրքական հեղաշրջումից ընդամենը հինգ օր հետո, նա հայտարարել էր, թե Իթիլհադի իշխանութիւնը շատ

¹ **Մաղաքիա եպս. Օրմանեան**, Աթոռ Հայաստանեայց, Էջմիածին, 1886, էջ 76:

² «Մշակ», № 163, 29 հուլիսի 1908 թ.:

ավելի վատն է լինելու, քան եղել է սուլթանի իշխանապետությունը, և հայոց Ազգային ժողովից պահանջել էր հայ ազգի անունից շնորհակալություն հայտնել Արդուլ Համիդին, բայց Ազգային ժողովը խիստ ընդդիմացել էր նրա առաջարկին:

Երրորդ, մինչև Օրմանյանի աթոռակալելը Կ. Պոլսի հայ պատրիարքները հազիվ էին երևում հանդեսներում, խուսափում էին ներկա լինել ժողովրդական արարողություններին: Բայց Օրմանյանը նախագահում էր ամեն հանդեսի, երբեք չէր հրաժարվում պատարագել, հաճախ էր մասնակցում թաղումների: Լինելով վերին աստիճանի աշխատասեր՝ նա, առանց հոգնելու, իր վրա էր վերցրել պատրիարքարանի ծանր հոգսերը, անձամբ ուղղություն էր տալիս բոլոր գործերին: Պատրիարքարանից որևէ գրություն դուրս չէր գալիս, մինչև ինքը կանխավ չսրբագրեր և չստորագրեր: Անչափ եռանդուն ու գործունյա պատրիարքն իր նկատմամբ լինելով շատ պահանջկոտ՝ նույնը պահանջում էր նաև շրջապատի բարձրաստիճան հոգևորականներից, վերահսկում նրանց գործունեությունը, լծում աշխատանքի, մշտապես հորդորում կարգալ և հարստացնել գիտելիքները: Բայց վերջիններիս խորթ էր լարված աշխատանքը, երբեք իրենց նեղություն չէին տալիս, քանզի սովոր էին հանգստություն և անհոգ կյանքի: Այդ ամենն առաջ էր բերել պատրիարքի նկատմամբ բարձրաստիճան կղերի խոր դժգոհությունը և բացահայտ թշնամանքը, որոնք մակերես ելան երիտթուրքերի՝ սահմանադրական «ազատություններն» ազդարարելուց անմիջապես հետո:

Չորրորդ, Իզմիրլյան պատրիարքից հետո 1896 թ. ժառանգելով նրա պաշտոնը՝ Օրմանյանը փորձեց Ելզըզի և Բարձր Դուռն հետ պատրիարքարանի ու անձամբ իր հարաբերությունները կառուցել նախորդներից՝ Ներսես Վարժապետյանից, Մկրտիչ Խրիմյանից և Մատթեոս Իզմիրլյանից բոլորովին տարբեր եղանակով:

Օրմանյանի պատրիարքական ծառայությունը համընկավ թուրքահայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական, բայց առավելապես ողբերգական ժամանակաշրջանին, երբ հայոց հայրենիքում արյան գետեր հոսեցին: 1894-

1896 դժոխային տարիներին սրատված ժողովուրդը հետագա տասնամյակում սոսկալի նոր աղետների ենթարկվեց: Այդպես էլ պետք է լիներ, քանզի անհամեմատելի էին իր ազատութեան համար կենաց ու մահի կովի ելած փոքր ժողովրդի և նրան բռնադատող հզոր պետութեան ուժերը:

Օրմանյանին նախորդած Կ. Պոլսի պատրիարքներից Խորեն արք. Աչրգյանը, որպես կանոն, հանդես չէր գալիս թուրքահայ ժողովրդի նկատմամբ գործած անլուր բռնութունների դեմ, չէր դատապարտում իշխանութունների թողտուխությունը, իսկ նրան հաջորդած Իզմիրլյան պատրիարքը, ընդհակառակը, չափից ավելի համարձակորեն մերկացնում էր հայերի նկատմամբ բարբարոսական գործողությունները, բողոքում իշխանութունների դավադիր քաղաքականության դեմ, որի պատճառով կառավարության աչքի փուչն էր դարձել: 1896 թ. նոյեմբերին նրան փոխարինած Մաղաքիա արք. Օրմանյանն իր դերը տեսավ նրանում, որ կարողանա «երկուքէն խառը ընթացք մը գործածել, որ է երկու կողմերն ալ շօշափել...»¹: Պատրիարքական աթոռ բարձրանալու առաջին իսկ օրերից սկսած, պաշտոնավարության բոլոր տարիներին սուլթանին ու Բարձր Դուռնն ուղղած նրա բոլոր դիմում-խնդրանքների նպատակն էր հնարավոր չափի մեջ, բռնութունները մեղմացնել, սպառնացող նորանոր վտանգները հեռացնել, հարստահարությունները չափավորել, տեղի ունեցած վնասները դարմանել, և «ազգին հարուածեալ եւ վիրաւորեալ վիճակին կազդուրման միջոցներ հոգալ: Իսկ միւս կողմէն շատ առջեւ չերթալ զիջումներու մէջ, այլ ազգային իրաւունքներու աւանդը պաշտպանել, ազգին կացութեան բարւոքումին հետամուտ ըլլալ, եւ ազգային դատին պատկանող սկզբունքները չվտանգել: Իսկ դիմումների ձեւին գալով այնպիսի ոճ մը գործածել, որ ըլլայ երկու ծայրերը միանգամայն նկատի առնող, հանդարտութեամբ եւ խոհեմութեամբ գործերը վարող, հնարաւորը բացարձակին նախադասող, հարուածեալ ազգին վրայ նոր հարուածներ չհրաւիրող, մէկ խօսքով՝ լատին առածին

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 5475:

հետեւութեամբ՝ գործին ուժեղ, կերպին համեղ վարմունք մը»¹:

Օրմանյանը համոզված էր, որ «հայութիւնը ո՛չ թիւով, ո՛չ գօրութեամբ, ո՛չ եւ ո՛չ էլ հանճարեղ ընթացքով չէր կրցած եւ չէր ալ կրնար ազդել Օսմանեան Կայսրութեան ընթացքին եւ երկրին բախտին վրայ»², ուստի պետք է ապրի ու գործի գերագույն զգուշութեամբ: Արդու Համիդի նկատմամբ բանեցնելով քաղցր լեզու, նա ծանրագույն պայմաններում ոչ միայն կարողացավ պահպանել Հայ եկեղեցու կառուցվածքը, այլև քայլեր արեց հնարավորինս ամրապնդելու դա: Նրա օրոք էր, որ եկեղեցական թափուր պաշտօնների նշանակվեցին բանիմաց տեղապահներ, պատրիարքական փոխանորդներ ու թեմակալ առաջնորդներ: Արմաշի դպրեվանքի վարդապետները, որոնք հիմնականում Օրմանյանի աշակերտներն էին, եռանդով լծվեցին Հայ եկեղեցու գոնե պահպանմանը: Նրա շնորհիվ է, որ թե՛ Պոլսում և թե՛ գավառներում նորոգվեցին եկեղեցական, կրթական, բարեգործական հաստատությունները և կառուցվեցին նորերը: Եվ այդ բոլորը արդուհամիդյան բռնապետական կառավարութեան հայամերժ քաղաքականութեան պայմաններում, երբ հայոց ազգը գուրկ էր օրենքի պաշտպանութունից և նշավակ կողոպուտի, սպանութեան և ամբողջական անապահովութեան:

Հարց է առաջանում, թե ավելի քան երեք տասնամյակ տևած արդուհամիդյան զուլումի պայմաններում ինչպե՞ս Օրմանյանին հաջողվեց այդ ամենը: Շատերը գտնում էին, թե որքան սաստկանում է հայոց բնաջնջումի սպառնալիքը, այնքան հայի մեջ գորանում է իր ազգային դիմագիծը պահպանելու բնազդային հակազդեցությունը: Այդ կենտրոնաձիգ ճիգի առջև հայութեան հոգեկան կառույցը, համաձայն միջավայրի պարտադրանքի, բնականորեն ստանում է երկու կերպարանք՝ ներքին ու արտաքին:

Արտաքինը դա իրավիճակին հարմարվելու, հակառակ կողմի

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 5475-5476:

² Նույն տեղում, էջ 5801:

Հարվածների ուժգնությունը թեթևացնելու հատկությունն է: Հայկական պահպանողական մամուլը ցույց էր տալիս, որ Օրմանյանն իր օրինակով ազգակիցներին սովորեցնում է լիովին կատարել իրենց քաղաքացիական պարտականությունները, հեռու մնալ ապօրինի քայլերից, հաճոյակատար լինել տիրող տարրի հանդեպ, քանի որ տվյալ դժբախտ ժամանակներում նրանք այլ ելք չունեն և ստիպված են իրենց իմացական, արհեստագիտական, առևտրական ընդունակությունները մեկտեղելով ապացուցել, որ իշխող տարրը չի կարող առաջնութաց ապրել առանց հայի մտքի ու աշխատասիրության: Պահպանողականները շեշտում էին, որ մինչև 19-րդ դարի 70-ական թվականները օսմանյան երկրին հայի անթերի հավատարմություն չնորհիվ թուրքը լիակատար վստահություն ուներ նրա վրա, նրան նկատում էր օգտակար հարևան, հարգում որպես նախախնամական բարիք: Պատահական չէ, որ թուրքերը հայությունը համարում էին «միլլեթ-ի սադիկա» («հավատարիմ ազգ»):

Այդ ամենը, ասում էին պահպանողականները, հատկապես օրմանյանականները, թուրքիայի հայ ժողովրդի համար երեսուն տարի առաջ անշոշափելի պատվար էր, պաշտպանական վահան՝ իր **ներքին** ազգային կյանքը շարունակելու համար: Եվ հայը հիմնականում հաջողում էր կարելիություն սահմաններում պահել իր լեզուն, ցեղային հատկանիշները: Միաժամանակ, նրա մեջ արթուն էին մնում ազատության տենչը և անկախ կյանքի երազը: Օրմանյանը շրջապատին հիշեցնում էր այդ ամենի մասին և հզոր գազանի բացված երախի առջև առայժմ հեղուկյան կոչ էր անում: Հայ պահպանողականներն ամբողջությամբ և ազատականների մեծ մասը խորապես համոզված էին, որ եթե ճակատագրական տարիներին թուրքահայերը պատրիարքական աթոռի վրա չունենային Օրմանյանի պես բազմահմուտ ու պերճախոս եկեղեցական, քննախույզ հայազետ, մեծ մտքի տեր անձնավորություն, նաև ճշմարտապես մեծ հայ, ապա նրանց վիճակը շատ ավելի վատթար կարող էր լինել:

Զգուշորեն գործելու հրամայականն էր Օրմանյանին թելադրել հաշվի առնել այդ ամենը և նախորդներից միանգամայն տարբեր գործելաոճ որդեգրել, բողոքի խիստ ձևեր չգործադրել,

պահանջները չափավորել, որևէ բանի հասնել ոչ թե սուլթանի դեմ սպառնալիքներ հղելով, այլ նրա հակահայ կրքերը հնարավորինս մեղմելու հնարքներ գտնելով՝ համակերպվել անհաղթահարելի չարիքին, համբուրել հզորագոր գազանի թաթը՝ նրան անհարկի չգրգռելու համար, թուրքական իշխանությունների վրա ներազդելու միջոցներ դարձնել բարեխոսությունն ու աղերսագրությունը:

Հինգերորդ, Օրմանյանը Հայ հեղափոխականներին միշտ զգաստություն կոչ էր անում, շեշտում, որ նրանց գործունեությունը, համենայնդեպս **Թուրքիայում**, ազգավնաս է: Նա գտնում էր, որ չմտածված նոր քայլերով չպետք է շարունակել գրգռել Աբդուլ Համիդի վայրենի բնազդները, գոնե ժամանակավորապես պետք է փորձել սահմանափակել Հայոց կյանքում քանդումներ և ավերներ գործելու նրա կիրքը: Այդ գազանագուսպ ձգտումով էին թելադրված Հայ հեղափոխականների համար մերժելի նրա բոլոր քայլերը:

Վեցերորդ, Մաղաքիա արք. Օրմանյանը քաջ գիտակցում էր, որ մոլորություն է օտար պետությունների կառավարությունների և **Թուրքիայում** նրանց դեսպանատների դռները բախելը (ինչպես անում էին **Խրիմյան** պատրիարքը և ուրիշներ), զգուշանում էր Հայկական հարցի շուրջ նրանց մոտ անօգուտ աղմուկներ հարուցելուց: Նրան այդ մտքին էր բերել Հայկական ջարդերի նկատմամբ եվրոպական երկրների անտարբերությունը և այն գիտակցումը, որ իր նվազ ուժերով **Թուրքահայությունն** անկարող է գնեքով լուծելու ազգային խնդիրները: Ուստի սրբազանը որդեգրեց գործունեություն խաղաղ միջոցները՝ շրջահայացություն և զգոնություն:

Արդարացրե՞ց իրեն Օրմանյանի գործելակերպը, ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ դա:

Չնայած Օրմանյանի բոլոր ջանքերին, 1896-ից հետո սուլթանը և նրա կառավարությունը Հայություն հետ վարվում էին նախկինի նման: Նրանք դոյզն անգամ չհարգեցին ու չզնահատեցին պատրիարքի քաղաքականությունը: Ավելին, Աբդուլ Համիդի և նրա մերձավորների մեջ գնալով խորացավ այն տեսակետը, թե Հայոց պատրիարքը և Հայ ավագանին որևէ ցանկու-

Թյուն չունեն ունկնդիր լինելու իրենց ազգի դժգոհություն ձայներին, և հենց դա լրացուցիչ պատճառ դարձավ ավելի անկաշկանդ կերպով նորանոր պատուհասներ բերելու հայերի գլխին: Պատրիարքը, Իհարկե շատ զգույշ, երբեմն տրտունջներ էր հայտնում: 1908 թ. հունիսի սկզբին, դեռ հեղափոխական խմբումների նախօրյակին, Օրմանյանը, մի պահ դուրս գալով իր համակերպվող քաղաքականության ոլորտից, մի քանի դիմումներ էր հղել Բարձր Դռանը: Օրինակ՝ հունիսի 8-ին այցելելով սաղրազամին՝ նրա ուշադրությունը հրավիրել էր Վանի հայության անտանելի կացություն վրա և անհամաձայնություն հայտնել քաղաքի իշխանությունների գործելակերպին: Բայց թե՛ Ելզրզում և թե՛ կառավարությունում նրա բողոքներին ուշադրություն չէին դարձնում:

Այդ ամենն, անշուշտ, անգորությունից բխող կակիժ ու տանջանք էր առաջ բերում Օրմանյանի հոգում, բայց դա հայության համար սփոփանք չէր: Իհարկե, եթե թուրքական իշխանությունների հետ պատրիարքի համակերպչական աղերսանքները, նույնիսկ իր չափազանցություններով, հաջողած, տեղ հասած լինեին և, ի վերջո, թուրքական իշխանությունների և հայության միջև այնպիսի մի կամուրջ գցեին, որի շնորհիվ փոխվեր վերաբերմունքը վերջինիս նկատմամբ, գոնե Մայր երկրի ժողովուրդը հնարավորություն ունենար ձեռնարկելու ազատ տնտեսական ու մշակութային գործունեություն, այդ դեպքում, անտարակույս, դրական կգնահատվեր պատրիարքի քաղաքականությունը: Բայց իրողությունն այն է, որ կառավարությունը մինչև վերջ բողոքովին անտեսեց հայ ժողովրդի ամենատարրական կենսական պահանջները՝ նրան հուսահատեցնող գրկանքների ու անելանելիության մատնելով:

Հաշվի չառնելով, որ պատրիարքը շատ հաճախ իր անձր ստորացնելու գնով փորձում էր գոնե ինչ-որ չափով մեղմել թուրքական բռնակալության ավերիչ հարվածները հայության վրա և այդ դժնի պայմաններում ընձեռված հնարավորության սահմաններում նույնիսկ ծավալել ազգաչեն գործունեություն, Հնչակն ու Դաշնակցությունը նրան հանրությունն էին ներկայացնում ամեն տեսակի բացասական գծերով, նույնիսկ համա-

րում «Հայ դատի թշնամի», «Համիդապսակ դավաճան»: «Հնչակ» թերթը գրում էր. «Սուլթանի արինոուչտ քաղաքականութեան յենակէտն էր Հայկական Դատը տապալել, բողոքող Հային խեղդել իր արեան մէջ»: Այդ ուղղությամբ է, իբր, գործել սուլթանին «լիակատար համամիտ» Օրմանյանը, որը «բողոքի մի ծպտուն անգամ չբարձրացրեց», այլ «պատրիարքութիւնը դարձրեց մի հլու հնազանդ գործիք [սուլթանի ձեռքին]» և «անձնական շահու մի անսպառ աղբիւր»: Այնուհետև, «Հնչակը», չկարողանալով չափավորել իր ասելիքը, փորձում էր ընթերցողին համոզել, թե «Օրմանեանը նոյնքան դաժանօրէն կողոպտեց Հայ ժողովուրդը իր կամարիլիայով, որքան որ նոյնը անում էր Ելզըզը իրեններով»¹:

Հնչակյան և դաշնակցական մամուլում պատրիարքը «եղկելի դավաճան» հռչակվեց, երբ 1905 թ. Լահեյում (Հաագա) տեղի ունեցած դեսպանախորհրդին հեռագիր հղեց, ուր հայտարարեց, թե էջմիածնի կաթողիկոսի այնտեղ ուղարկած Հայ պատվիրակներն իրավունք չունեն բարձրացնելու թուրքահայոց հարցերը: Այդ հեռագիրը, որ թելադրված էր սրբազանի զգուշավորությունից, հայ ազգային հեղափոխականների համար առիթ դարձավ նրան ահաբեկելու: 1905 թ. ծննդյան տոնի առթիվ Կ. Պոլսի մայր եկեղեցում տեղի ունեցող հանդիսավոր արարողության ժամանակ Հակոբ Խաչիկյան անունով դաշնակցական ահաբեկիչը ատրճանակի հարվածներով գետին է տապալում Օրմանյանին: Ծանր վիրավորված պատրիարքի կյանքը հաջողվեց փրկել և նա դրանից հետո երեք տարի շարունակեց իր պատրիարքությունը: Ահաբեկիչը ձերբակալվեց և նետվեց մահապարտների բանտը, սակայն ազատ արձակվեց 1908 թ. օսմանյան հեղափոխության հաղթանակից հետո²:

Ահաբեկչութունն իր նպատակին չհասավ: Խստորեն քննադատելով մահափորձը՝ Մկրտիչ Փորթուգալյանը գրել էր. «Հայկական Դատի յաղթանակն այս կամ այն անձնաւորութեան

¹ «Հնչակ», № 6-7, հունիս-հուլիս, 1908, էջ 56:

² Տե՛ս Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Ա, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 470:

սպանելու մէջ չէ, այլ՝ Հայաստանի արդի վարչական դրութիւնը փոխել կարենալու մէջ»¹: Այդ մահափորձից տարիներ առաջ, 1899-ին, առարկելով դաշնակցականներին և նրանց հարձակումներից պաշտպանելով Օրմանյանին՝ Փորթուգալյանը շեշտում էր, թե սուլթանական դաժան վարչակարգի պայմաններում նա չի կարող ավելին անել: Եթե Օրմանյանի փոխարեն պատրիարքի աթոռին բազմած լինի մի ուրիշը, ոչինչ չի փոխվի²:

Կրկին անդրադառնալով հեղափոխութեան հաղթանակից անմիջապես հետո Օրմանյանի դեմ շղթայազերծված պայքարին՝ նշենք, որ դա անդիջում ու անդառնալի ընթացք էր ընդունել³:

Օրմանյան պատրիարքը 1908 թ. հուլիսի 16-ին գումարել էր Հայոց ազգային խառը ժողովը (քաղաքական ժողով + կրոնական ժողով)՝ սահմանադրութեան վերահաստատման առթիվ «գոհարանական մաղթանք» կատարելու: Բայց նրա հակառակորդները ժողովը մեղադրական ատյանի են վերածում: Առաջ են քաշվում զանազան ամբաստանութիւններ՝ շահագործել է կառավարութեանը համակերպվելու քաղաքականութիւնը, չարաչահել անձնական դիրքը հօգուտ իր ընտանիքի, ազգականների ու կողմնակիցների, ոչ միայն համակերպված է եղել արդուհամիդյան ուսուցիչին, այլև գործակցել է նրա հետ հայ ժողովրդի դեմ, Թուրքիայի անվտանգութեան մարմինների համար պատրիարքարանը լրտեսութեան բուն է դարձրել⁴: Միաժամանակ, պատրիարքարանի առջև խմբվել էր Օրմանյանի հրաժարականը պահանջող մի բազմութիւն, որը պատրիարքի վկայութեամբ, «յիսուն հոգի է աւելի չէր եղած»⁵: Բազմութեան միջից լսվում էին անեծքի աղաղակներ և սպառնալից կոչեր՝ «դատել Հայ ազգի դավաճանին» և այլն: Կային նաև այնպիսիները,

¹ «Արմենիա», 4 փետրվարի 1903 թ.:

² Նույն տեղում, 18 մարտի, 1899 թ.:

³ Մանրամասն տե՛ս «Արեւելք», № 6850 և № 6851, 16 և 17 հուլիսի 1908 թ.:

⁴ Տե՛ս «Օրմանեան հանրային խղճին եւ դատաստանին առջեւ», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 8:

⁵ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 5812: Ուրիշ աղբյուրներում նշված է 200-300 հոգի:

որոնք բռնութեան կոչեր էին անում: Ավելորդ գլխացավանքից խուսափելու համար, ինչպես նաև շինծու մեղադրանքների ճնշման տակ, Օրմանյանը պատրաստում է մի հրաժարագիր, ուր, իր կատարած քայլի բացատրությունը տալուց բացի, հրաժեշտի խոսքեր է շարադրում: Հրաժարագիրը հանձնելով այդտեղ գտնվող Ազգային ժողովի անդամներին, նա Ղալաթիայից քաշվում է Բերայի իր տունը¹:

Պաշտոնաթող արվեց այն գործիչը, որը Կ. Պոլսի պատրիարքարանը կառավարել էր արտակարգ ծանր ժամանակներում, չուրջ 12 տարի՝ 1896 թ. նոյեմբերի 6-ի ընտրությունից մինչև 1908 թ. հուլիսի 16-ը: Կ. Պոլսի հայոց ոչ մի պատրիարք այդքան երկար չէր պաշտոնավարել նախորդ տասնամյակներում:

Օրմանյանին ներկայացված մեղադրանքները մանրամասն ստուգելու համար Սառը ժողովը կազմեց մի հանձնախումբ, որում հիմնականում ընդգրկվեցին նրա դեմ եռանդուն հանդես եկող պատգամավորներ:

Նույն նիստում ժողովը պետք է ընտրեր պատրիարքի ժամանակավոր տեղապահ՝ համաձայն Ազգային սահմանադրության համապատասխան հոդվածի, ուր հստակ ասված էր. «Երբ պատրիարքը վախճանուելով կամ հրաժարելով եւ կամ ուրիշ ուեւէ պատճառով Աթոռը պարապ մնայ, Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովները մէկտեղ գալով տեղապահ մը կ'ընտրեն եւ անոր հաստատութիւնը կը խնդրեն Բարձրագոյն Դոնէն»:

Ժողովը պատրիարքի ժամանակավոր տեղապահ ընտրեց այդ միջոցին մայրաքաղաքում գտնվող՝ Իզմիրի հայոց առաջնորդ Եղիշե եպիսկոպոս Դուրյանին*:

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 5843:

* Եղիշե Դուրյանը բանաստեղծ Պետրոս Դուրյանի եղբայրն էր, մոտ 50 տարեկան, հայտնի էր որպես բանաստեղծ, լեզվագետ եւ բանասեր: Նրան պատրիարքական փոխանորդ նշանակելը կարևոր հանգամանք էր այն առումով, որ, դրանով իսկ, միդհատյան սահմանադրության վերականգնմանը զուգահեռ, փաստորեն կյանքի էր կոչվում նաև Հայոց ազգային սահմանադրությունը, և դրա վկայությունը Սառը ժողովի վերականգնանացումն էր՝ որպես դրա առաջին ասպետույց: Ինչպես որ ոչ թե ջնջված, այլ դադարեցված էր 1876 թ.

Պատրիարքական աթոռից Օրմանյանի հեռանալը ցնծությամբ ընդունեցին Հնչակյանները և դաշնակցականները: «Հակայեղափոխականների ապօթեօզը (փառաբանանքը:– Ն. Ս.) խորտակուած» վերնագիրը կրող նյութում այդ փաստը «Հնչակը» «արդարութեան մեծ յաղթանակ» համարեց¹:

Իսկ «Օրմանեանի տապալումը» վերտառութիւնը կրող նյութում Դաշնակցութեան «Դրօշակը» գրում էր.

«Չորեքշաբթի օր Ազգ. Նաոն ժողով գումարուելով՝ բուռն յարձակումներ եղան Օրմանեան պատրիարքի վրայ, որը կ'ամբաստանէին իրը թոյլ եւ ապիկար ազգային շահերը պաշտպանելուն մէջ: Օրմանեան ասոր վրայ սրահը ձգեց դուրս ելաւ: Ժողովը իսկոյն պաշտօնանկ յայտարարեց զայն եւ տեղը կարգեց Դուրեան եպիսկոպոսը:

Հեռագիրը պարզ է, Օրմանեանը վռնտեր են, եւ չարաչար կերպով: Այդ օրուայ նախատեսութիւնով երեւի, ինչպէս ցոյց կու տան Պօլսոյ Հայ լրագիրները, մէջտեղ չէր երեւար ան, որ իֆթարի եւ եղոտ յուղարկաւորութիւններուն չորս ոտքով կը վազէր. իսկ այդպիսի հանդիսաւոր օրին եւ ճգնաժամուն «թաթար փաթրիքը» խոյս կու տար հանրային ուրախութեան ցոյցերէն: Արդեօք «իր վեհապետին» սո՞ւզը կը պահէր, թէ՞ Կայէնի խիղճն էր, որ կը հալածէր զինքը, որ բռնակալութեան մոայլ շուքին տակ ապահով, սանձարձակ կթեց եւ սարսափահարեց Հայ արդէն հալածական ժողովուրդը եւ դաւաճանի հոգիով հալածեց բոլոր արժանաւոր անձնաւորութիւնները: Ու անամօթօրէն այդ

թուրքական սահմանադրութիւնը, այնպես էլ վերացված չէր Ազգային սահմանադրութիւնը, այլ դադարեցված էր նրա գործունեութիւնը նույնպես: Դուրջան եպիսկոպոսին ընտրելով տեղապահ՝ Նաոը ժողովը նոր տեղապահի հետ միջոցներ պետք է ձեռնարկեր գումարելու Ազգային պատգամավորական ժողով՝ ընտրելու թուրքահայոց նոր պատրիարք՝ Ազգային սահմանադրութեան ոգուն ու տրամադրութեան համապատասխան: Տեղապահական պաշտոնի համար Եղիշե Դուրջանի ընտրութիւնը պատճառաբանված էր պահի տրամադրութիւններով. տեղապահը սահմանադրական կարգերի կողմնակից էր և ենթադրվում էր, որ իր հայաքցներով նա պիտի համապատասխանի նոր ռեժիմի ուղղութեանն ու ոճին:

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, Հունիս-Հուլիս, 1908:

պատուհասը 12 տարի պատրիարք մնաց հակառակ իր դէմ եղած խոր եւ ծաւալուն ատելութեան ու վրիժառու գնդակներուն: Ան յոյս ունէր իր բնագանցական չէութիւններով ու ճիգ-վիտ կեղծուծներով քնացնել հայ ժողովուրդի պարզ ու զրական մտածողութիւնը...

Այժմ՝ հայ ժողովուրդը իր արեան գնով – Յուդայի արծաթը – յղփացած այդ Դաւաճանին կու տայ նուազագոյն պատիժը՝ դուրս վճնտելով պատրիարքարանի դռներէն «անտառասուն գազանը»¹:

Օրմանյանի վարկարեկմանը ձեռնարկած պարբերականներից Իզմիրի «Արեւելեան մամուլը», որն այդ ժամանակաշրջանում ջանասիրաբար պաշտպանում էր հայ հեղափոխականներին, գրում էր. «Ազգային ցեցերուն գլխաւորը տապալեցին արդէն պոլսեցիները, եւ ի պատիւ իրենց, պէտք է ըսենք որ, Օրմանեան ասկէ արժանաւոր պատիժի մը չէր կրնար ենթարկուիլ ... Մեր պատուական հայրենակիցները չթողուցին սակայն որ ինքնին հեռանայ. խայտառակեցին զայն, ամօթահար ընելով զինքը, ժողովուրդին «եուհա» պոռալ տուին անոր համար, որովհետեւ պէ՛տք էր որ խայտառակուէր»²: Միաժամանակ, թերթը գտնում էր, որ չպետք է բավարարուի «ազգային գլխավոր ցեցէն» ազատվելով, այլ պետք է հեռացնել ու պատժել նաև նրա բոլոր հացկատակներին ու պնակալեզներին: «Անոնք պէ՛տք է ջախջախուին, փշուրին, ծաղր ու ծանակ ըլլան, ուրիշներու օրինակ ըլլալու եւ մահաւանդ իրենց արդար վարձատրութիւնը գտնելու համար»³: «Ազատութեան դրօշին տակ» վերտառութեամբ այս հոդվածում թերթն ապա ժողովրդին զգաստութեան կոչ էր անում. «Հայեր, հայեր, աչքերնիդ չորս բացէ՛ք: Չըլլայ որ ասկէ վերջ մեր նուիրական հաստատութիւններուն մէջ մատնիչներ, անբարոյականներ եւ շահախնդիրներ կեղծ ազգասէրի դիմակներ առնելով խաբեն Ձեզ, եւ նորէն սպրդին

¹ «Դրօշակ», № 7 (195), Հուլիս, 1908, էջ 107:

² «Արեւելեան մամուլ», № 31, 29 Հուլիսի 1908, էջ 739:

³ Նույն տեղում, էջ 740:

անոնց մէջ: Աղտոտութիւնը անոնց ոսկորներուն ծուծը անցած է, անոնք սիրտ չունին, հոգի չունին, բարոյապէս մեռած են անոնք եւ Ազգը ա՛լ կրնայ իր ձեռքով իսկ թաղել իր մեռելները, չնորհի Օսմ[անեան] քաջարի բանակին»¹:

Ուսուր ժողովից հետո այնտեղ ընտրված Հանձնախումբը հետաքննություն ձեռնարկեց և թերություններով ու ապօրինություններով լեցուն 10 կետից և 12 ենթակետերից բաղկացած տեղեկագիր կազմեց²: Դա ներկայացվեց Ազգային ժողովին, որը, սակայն, անաչառ քննություն չկատարեց:

Այդպիսով, Օրմանյան սրբազանը զոհ եղավ թե՛ ապերասան ամբոխավարության և թե՛ ապերախտության:

Օրմանյանի հրաժարականը միատեսակ չընդունվեց Կ. Պոլսում և այլուր: Շատերն ափսոսանքով ասում էին, թե պատրիարքական աթոռը զրկվեց նվիրյալ ու հավասարակշռված եկեղեցական գործչից, կիրթ ու բազմակողմանի զարգացած անձնավորությունից, որը կարողանում էր նաև «վարպետորեն տանել» թուրքական ալեկոծ ծովի միջով*:

Երիցս իրավացի էր Գաբրիել Նորատունկյանը, գրելով.

«Նախկին ռեժիմն իսկապէս շատ դժուար վիճակի մէջ էր դրել բոլոր հայերին, եւ այսպիսի պարագաներում Օրմանեանն արել է, ինչ հնարաւոր է՝ կացութիւնն աւելի չբարդացնելու, չվատթարացնելու համար, եւ տարակուսելի է, թէ նրա տեղը ուրիշ մէկը կարող էր աւելի օգտակար լինել այդպիսի պայմաններում: Իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ Օրմանեանը հիմա եւս մեր բոլոր եպիսկոպոսներից բարձր է իր ուսումով, իր դիւա-

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 31, 29 հուլիսի 1908, էջ 740:

² Տե՛ս «Օրմանեան Հանրային խղճին եւ դատաստանին առջեւ», էջ 15-16:

* Օրմանյանի կյանքի պատրիարքական շրջանը կարոտ է լուրջ քննության ու գնահատման: Բայց առանց դրա էլ պարզ է, որ այդ խոշոր անհատականության եկեղեցական-քաղաքական գործունեությունն ուղղված է եղել իր ժողովրդի գոյապահպանմանը, նրա գլխին կախված մահացու վտանգների չեզոքացմանը, և եթե նրա ջանքերը, ըստ ամենայնի, չեն հատուցվել, ապա դրա գլխավոր պատճառները եղել են արդուլահամիդյան ոճրագործ կարգերը, թուրքական ռազմավատապետական պետություն մեջ տիրող բարքերը:

նագիտութեամբ եւ իր ազգային գործերում ունեցած հմտութեամբ»¹:

Երբ Օրմանյանը հրաժարվեց պաշտոնից և քաշվեց իր տունը, թվում էր, թե կրքերն աստիճանաբար կհանդարտվեն, բայց հակառակը տեղի ունեցավ:

Սկզբում հակաօրմանյանականները համոզված էին, որ «ոխերիմ հակահեղափոխականի» դեմ բարձրացրած աղմուկը անառարկելիորեն հավանություն կգտնի հայ հասարակությունից: Բայց պատահեց հակառակը: Ինչպես Կ. Պոլսում, այնպես էլ Կովկասում ու արտասահմանում հայկական հասարակությունից սթափ մտածող մասը նախկին պատրիարքին թիկունք կանգնեց:

Այդ հանգամանքն ավելի գրգռեց Օրմանյանի հակառակորդներին, որոնք չէին հանգստանում, անդադար չարունակում էին բողոքները, թուրքական իշխանություններից պահանջում էին ամենից առաջ նրան քրեական պատասխանատվության ենթարկել պատրիարքարանին պատկանած 30-40 հազար օսմանյան ոսկի գումարն իբր յուրացրած լինելու և այլ «մեղքերի» համար:

Բայց Ազգային ժողովը հապաղում էր Օրմանյանին պատասխանատվության ենթարկելու, իսկ կառավարությունն անարձագանք էր թողնում նախկին պատրիարքին պատժելու պահանջը:

Մայր աթոռ ս. Էջմիածնի «Արարատ» հանդեսը գրում էր. «Պէտք էր անպատուել նրան (Օրմանյանին:– Չ. Ս.) եւ ցոյց տալ աշխարհին միեւնոյն ժամանակ, որ մենք վեհանձնությունից զուրկ եւ ստրկութեան շղթաների մեջ սնուած եւ տրորուած տականքների յատկութիւններով բաւական օժտուած ենք»²:

Եվ ահա՛ առաջինը հրապարակ է նետվում հեղափոխական տարրերին մոտ կանգնած «Մանգումէի էֆքեար» թերթը: Նրա երկու աշխատակիցներ, անցած խուժանի գլուխ, Ուառը ժողովից «հանուն ազգի» պահանջում են պաշտոնանկ հայտարարել

¹ «Մշակ», № 191, 31 օգոստոսի 1908 թ.:

² «Արարատ», № 7-8, Հուլիս-օգոստոս, 1908, էջ 722:

պատրիարքին, այլ ոչ թե հրաժարականն ընդունել իր դիմումի համաձայն: Սառը ժողովի ատենապետ Գաբրիել էֆ. Նորատունկյանը զուր փորձեց ամբոխին համոզել, սսելով, որ ըստ Ազգային սահմանադրության՝ միայն Պատգամավորական ժողովն իրավունք ունի պաշտոնանկ անելու պատրիարքին:

Նշված պարբերականը համարյա ամեն համարում զանազան ստեր էր արտաբերում պաշտոնաթող պատրիարքի մասին: Այսպես, № 2177-ում զետեղված «Օրմանեանը կ'ուզէ իր նախկին փարախը վերադառնալ» վերնագրով նյութը ազդարարում էր. «Ջրոյց կը չըջի, թէ Օրմանեան նախկին եւ ապագայ գերապայծառը փափաք յայտնեւ է կրկին կաթողիկներուն վերադառնալու»*:

«Մանգումէի էֆրեարի» անվայել ընթացքին էր միացել մայրաքաղաքի հայկական մյուս խոշոր օրաթերթերից՝ «Արեւելքը»: Իր անկայուն քաղաքական կողմնորոշումներով հայտնի այս պարբերականը հոսանքին համակերպվելու և պահին հարմարվելու վաղեմի ավանդույթով, հայհոյանքներով էր արտահայտվում Օրմանյանի մասին, որին ոչ շատ առաջ պաշտում էր, ստորաքարչում նրա առաջ, իր էջերը լցնում նրա կրոնաբարոյախոսական հոդվածներով:

Օրմանյանին քննադատելը մոդայիկ էր դարձել ոչ միայն Կ. Պոլսում: Այսպես, Ա. Գրիգորյան անունով հայ «հեղափոխականներից» մեկը Բոստոնում (ԱՄՆ) հապառապ գրել էր «Փտուլեան օճախը կամ Օրմանեանի պատրիարքութիւնը» պասկվիլը, որը նախ տպագրվել էր վերակազմյալների «Ազգ» թերթի 1908 թ. օգոստոսի համարներում, ապա մեկ ամիս հետո հրատարակվել առանձին գրքույկով, ուր հայոց լեզվի համարյա բոլոր հայ-

* Մաղաքիա Օրմանյանը երիտասարդ տարիներին հետևել էր Կաթողիկ եկեղեցուն, բայց Ներսես Վարժապետյան պատրիարքի օրով անցել էր Հայ Առաքելական եկեղեցու դավանանքին և 30 տարի շարունակ մեծ նվիրումով ծառայում էր դրան: Չնայած դրան, Ավետիս Ահարոնյանը նույնպես պնդում էր, որ անկարելի է նրան թողնել հայկական քաղաքականության մեջ, որովհետև նա միայն 40 տարեկանում է անցել լուսավորչականության (տե՛ս «Հոփու», № 20, 8 հունիսի 1908, էջ 317):

Հոյական բառերն ու ոճերը գործածելով, փորձել էր վարկարեկել մեծ եկեղեցականին: Կատարվածն այնքան քստմենքի էր, որ անգամ նախկին պատրիարքի նկատմամբ տարիներ շարունակ թշնամական դիրք բռնած «Զանգակ» թերթը 1908 թ. № 36-ում իր աշխատակից Ն. Ա.-ի (հավանաբար՝ Նիկոլ Աղբալյան) գրչով այսպես էր բնորոշել չարանուն գրվածքը.

«Նրա (Օրմանյանի:– Չ. Ա.) ամենատխերիմ թշնամին անգամ հազիւ կարողանայ առանց զգուանքի կարողալ այն անպատկառ գրութիւնը, որ «Փտութեան օճախ» է կոչոււմ: Եւ յիրաւի սա մի գրքոյկ է, որ միայն անպատուութիւն կարող է բերել մամուլին եւ գրականութեան: Առաջին երեսից մինչեւ վերջինը անամօթ գրչակի խժրժանք է եւ հայհոյանքի կոյտ Օրմանեանցի դէմ: Ի զուր կ'որոնէք փաստեր իւր հայհոյանքների մոզայիկների մէջ արծարծած գրպարտութիւնները հաստատող: Ափսոս մամուլի ազատութիւն, որ սրիկայական հակում ունեցող անխիղճ մարդկանց միջոց է տալիս իրենց մտքի եւ հոգու ապականութիւնները ուրիշին հրամցնելու: Մենք խնայում ենք ընթերցողների ճաշակն ու զգացումը նմոյշներ բերելու այդ պասկվիլային աղտոտութիւնից: Բովանդակութեան կեղտը զարդարուած է եւ ծաղրանկարներով: Զգուանք եւ նողկանք կարող ենք միայն արտայայտել մամուլի եւ գրականութեան այսպիսի երեսոյթների դէմ»:

«Մանգումէի էֆքեարի» խմբագրական անձնակազմից բացի, Կ. Պոլսում Օրմանյանի վարկարեկմանը լծվել էին նաև Գևորգ եպս. Երեցյանը և Ղևոնդ վրդ. Դուրյանը՝ իրենց կողմնակիցներով: Նշված հոգևորականներն անձնական հաշիվներ ունեին Օրմանյանի հետ, քանի որ Խառը ժողովի որոշմամբ նա քննություն էր նշանակել Երուսաղեմի վանքում նրանց կատարած դրամական ղեղձումները բացահայտելու համար: Եվ ահա այժմ նրանք իրենց դառնաղի զգացումները լիովին ցուցադրելու պատեհ առիթ էին գտել: Օգտվելով ստեղծված խառնակ վիճակից, նրանք հերյուրածո լուրեր էին տարածում, թե Օրմանյանը ազգային սնդուկից յուրացնելով 30-40 հազար ոսկի, հիմա ուզում է փախչել Ռուսաստան՝ այնտեղ վայելելու կողոպտածը, թե այդ պատճառով Երուսաղեմի աքսորում գտնվող Իզմիրլյան սրբազանը հեռագրով պահանջել է միջոցներ ձեռնարկել արգե-

լելու նրա փախուստը և հաշիվ պահանջել զեղծումների համար: Վերջապես տարածվել էր ամենավտանգավոր սուտը, թե Օրմանյանը բացահայտորեն հանդես է գալիս սահմանադրութայն դեմ և երիտթուրք հեղափոխականների ոխերիմ թշնամին է¹:

Ի պատասխան այդ մեղադրանքների, «Արարատը» գրում էր, որ Օրմանյանի՝ գումարների յուրացման մասին տարածված լուրն ստոր գրպարտություն է, և նա պատրաստ է հաշիվ տալու ազգային օրինական իշխանությունը, որ Իզմիրլյանը Երուսաղեմից որևէ հեռագիր չի հղել, իսկ սահմանադրութայն դեմ սրբազանի հանդես գալու մասին սուտը չար լեզուների մոզոնածն է: Սրանք Օրմանյանին չեն ներում, որ նա ուրիշների անլրջություն օրինակով թեթևամտորեն հապշտապ չի ձեռնարկել աղմկարար հանդեսներ կազմակերպելուն, փքուն ճառեր չի ասել ամբոխի առջև, այլ համբերատարություն մը սպասել է, թե արագորեն փոփոխվող իրադարձություններում ի՞նչ դիրք է բռնելու հունաց պատրիարքարանը և թե ի՞նչ որոշում է ընդունելու թուրքահայ ժողովրդի ներկայացուցչական մարմինը՝ Սառը ժողովը: Միայն դրանից հետո նա արտահայտելու էր հայոց պատրիարքարանի պաշտոնական տեսակետը²:

Բայց Օրմանյանի հակառակորդները չէին ընկրկում իրենց դեմ հնչած քննադատությունների առջև: Թեև առանց միջոցների մեջ խտրություն դնելու նրանք հասել էին իրենց գլխավոր նպատակին՝ նրա հեռացմանը պաշտոնից, բայց դրանով չէին հանգստացել: Ընդհակառակը՝ վրեժխնդրական կիրքը հակաօրմանյանականներին անկառավարելի էր դարձրել: Եվ նրանք վճռեցին դիմել ուղղակի հաշվեհարդարի: Նրանց պետք էր նախկին պատրիարքին մինչև վերջ ստորացնել:

Հուլիսի 16-ից 25-ը Օրմանյանը դուրս չէր եկել տնից և առանձնապես զբաղված էր իր պատրիարքությունից տարիների պաշտոնավարության մասին զեկուցագիր պատրաստելով:

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի դեմ ուղղված շինծու մեղադրանքների մասին տե՛ս «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս) օրաթերթի 1911 թ. դեկտեմբերի 20-ի համարում:

² Տե՛ս «Արարատ», № 7-8, Հուլիս-օգոստոս, 1908, էջ 724:

Հուլիսի 25-ին սրբազանի տան դռան առջև մի փակ կառք էր սպասում, որով նա պետք է մեկներ Բարձր Դուռ՝ զեկուցագիրը հանձնելու համար: Օրմանյանի հակառակորդների դրդմամբ հանկարծ հայտնվում է մի ահագին ամբոխ և տունը վերցնում հսկողութայն տակ: Շուտով վրա են հասնում նորանոր բազմություններ և բռնում տան շուրջն ու մերձակա փողոցները: Ցուցարարները հարայ-հրոցով զայրալից ու վարկաբեկիչ հիշոցներ են հղում սրբազանին: Ինքը՝ Օրմանյանն այսպես է նկարագրել պահը. «Ամէն տեսակէ եւ ամէն ազգէ գործիչներ եւ ցուցարարներ, հետաքրքիրներ եւ պարապորդներ տանը շուրջը եղող փողոցներ կը լեցուին, եւ դուռին չբացուելուն վրայ պատուհաններէ մագլցելու ալ կը սկսին, աղաղակ եւ ժխտոր կը շատնայ»¹:

Արկածախնդրական ցույցը ցրելու համար, վերջապես, հայտնվում է ոստիկանությունը: Սրբազանը թուրք ոստիկանապետի ընկերակցութեամբ տնից դուրս է գալիս և կառք մտնում: Նրա հետ կառք են բարձրանում ոստիկանապետն ու իր օգնականը և ուղղություն վերցնում դեպի ներքին գործերի նախարարություն: Ամբոխն ուժեղացնում է զայրույթի ձայները և աղաղակներով հետևում կառքին: «Քանի անգամներ կառքը թաւալելու եւ կազմածները խզելու փորձեր կը կրկնուին»², - ցավով վերհիշել է Օրմանյանը: Նախարարութեան շենքի մոտ ամբոխը վրա է հասնում և ոստիկանութեանը պարտադրում Օրմանյանի կառքն ուղղել դեպի պատրիարքարան: Մերժում ստանալով՝ ցուցարարներից մի քանիսը ցատկում են կառքի վրա, կառապանից խլում սանձերը և հավաքվածների անասելի ժխտի ուղեկցութեամբ ուղղություն վերցնում դեպի պատրիարքարան:

Այդ օրերին «Մշակի» կողմից Կ. Պոլիս գործուղված Հասարակական գործիչ և լրագրող Սարուխանը (Առաքել Սարուխանյան) պարբերաբար թղթակցություններ էր ուղարկում թերթին,

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 5816:

² Նույն տեղում:

որի 1908 թ. 169-րդ և 170-րդ համարներում տպագրված հոդվածներում մանրամասն նկարագրել էր այդ ամոթալի, անվայել տեսարանները: «Ամէն կողմից թափոււմ են կառքի վրայ հասարակ դասակարգին պատկանող զանազան մարդիկ, մէկը բարձրանոււմ է կառքի վրայ, միւսը՝ ետեւը, երրորդը մի պատուհանից է կառչում, չորրորդը՝ միւս պատուհանից եւ բռունցքները ուղղում պատուհաններից ներս դէպի նրան, որ դեռ երէկ Թուրքիայի Հայոց ամենազօր պատրիարքն էր, բայց բռունցքները հասնում են ոստիկանապետի եւ իր օգնականի թեւերին եւ ոչ իրանց բուն նպատակին»: «Մեր ձայնը» թերթը 1908 թ. № 92-ում գետնեղել էր ոռուսաց մի լրագրից քաղած հետևյալ տողերը. «Պատրիարքը առարկայ եղաւ ամէն տեսակ անարգանքի ու վիրաւորանքի. ամբօրը նրան երեսնիվեր թքոտում էր եւ «մա՛հ նրան» կանչուրոտում: Պատրիարքն ուշազնաց եղաւ, ու բերանից արին զնաց: Եւ այսպէս, կառքն անցնում է Բերան ու Ղալաթիան եւ պատրիարքարան հասնում: Ամբօխի նպատակն էր սրբազանին փակել այնտեղ, «որ չփախչի»»:

Նախկին պատրիարքը ոստիկանների ուղեկցութեամբ մտնում է ներս: Ծուտով գալիս են զորավար Իսմայիլ Հակըր իր երկու ընկերակիցների՝ Թալեաթ բեյի և Նեջիբ բեյի հետ, որոնք Օրմանյանին կառք նստեցնելով, փախցնում են ամբօխի հաշվեհարդարից, վերադարձնում Բերայի իր տունը և վրան պահակներ կարգում¹:

Ի վերջո, հայկական կոմիտեների կոչով մի խումբ հայեր հուլիսի 26-ին Օրմանյանին բռնելով՝ տանում և իրենց ձեռքով հանձնում են արդարադատութեան նախարարութեանը: Նույնիսկ այդ ամենից հետո, օգոստոսի 7-ին, նորից մի բազմամարդ ցույց տեղի ունեցավ, որի մասնակիցները իշխանութուններից պահանջեցին Օրմանյանի դատավարութիւնն արագացնել:

Զուգահեռաբար, դաշնակցական և հնչակյան մամուլի էջերը լի էին Օրմանյանի «փախուստը կանխող» տեսարանների նկարագրութիւններով, որոնք ուղեկցվում էին սրբազանի գործի ու

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 5816-5817:

անձի դեմ ուղղված ծայրահեղ վիրավորական արտահայտու-
թյուններով: Մամուլի այդ օրգանները պահանջում էին, որ
բռնակալ ռեժիմի օրոք գործած բոլոր այն հայ պաշտոնյաները,
որոնք համակերպված են եղել Արդուլ Համիդի ստեղծած դժոխ-
քին, անմիջապես հրաժարվեն իրենց աթոռներից, «որպեսզի ժո-
ղովրդին հնարավորություն տան գործադրելու իր իրավունքը»:

Ստեղծված իրավիճակը չափազանց անհանգստացնում էր
չատերին, մանավանդ որ Օրմանյանի հրաժարականին ուրիշ
գործիչների հրաժարականներ հաջորդեցին:

Ալեկոծվում էր Ազգային պատգամավորական ժողովը, ուր
մեկը մյուսի նկատմամբ կատարվող ամբաստանությունները
գնալով նոր թափ էին առնում:

Սակայն պոլսահայությունից բացարձակ մեծամասնությունը
պարսավում էր հակաօրմանյանական ամբոխային ցույցերը, իսկ
նախկին պատրիարքի ձերբակալումը համարում անարգանք
հայկական ավանդույթներին:

Դեռևս հուլիսի 18-ին հայ մեծանուն յոթ վաճառականներ,
այցելելով «Արեւելք» թերթի խմբագրություն, առաջարկեցին
չափավորություն դնել հայկական թերթերում եղած անվանար-
կիչ, անսանձ ու ապերասան հրապարակումներին, որոնք գերծ
էին հանրային շահեկանությունից և զուտ անձնական, անհա-
տական գույն ունեին¹:

«Արեւելք» թերթի «Ձենիթ» հավելվածի 1908 թ. հուլիսի 19-ի
խմբագրականում նշվում էր, որ պատմական բոլոր մեծ փո-
փոխությունների ժամանակ լինում են չափազանցություններ,
անվանարկումներ, նախատիներ և այլն, բայց ժողովրդի բա-
նիմաց գործիչների պարտականությունն է կրքերը չափավորել
ու հանդարտեցնել:

«Ձենիթը» չեղտում էր, որ այն դեպքում, երբ «կառավարու-
թիւնը ազատութիւն է շնորհում նոյնիսկ քաղաքական յանցա-
ւորներուն եւ սովորական ոճրագործներուն ու գողերուն, մենք
այսօր կարծես թէ ազատութիւն ստացած ենք անձնական կիր-

¹ Տե՛ս «Ձենիթ», 19 հուլիսի 1908 թ.:

քերը գոհացնելու եւ աղտոտ հաշիւներ մաքրելու համար: Փոխանակ բոլոր օսմանցիներուս շնորհուած ազատութենէն, հաւասարութենէն եւ եղբայրութենէն օգտուելու, ... մենք մեր [անձնական] հակառակորդները նախատելով զբաղած ենք: Սեւ վարագոյր մը քաշեցէ՛ք անցեալին վրայ եւ այժմ, փոխանակ զիրար բզքտելու եւ անձնական կիրքեր գոհացնելու, լրջօրէն մտածենք ազատ եւ քաղաքակիրթ օսմանցի ժողովուրդի մը վայել խոհեմութեամբ եւ առանց ցուցամոլութեան եւ ամբոխի տրամադրութիւնները շահագործելու մեր ապագայ ծաղկման վրայ»¹:

Ստեղծված վիճակին տագնապով անդրադառնում էին նաև ուրիշ թերթեր:

«Բիւզանդիոն» օրաթերթի խմբագրապետ Բյուզանդ Քեչյանը հուլիսի 18-ին հայ հանրությանը անձնական կրքերը զսպելու, գործնական խնդիրներով զբաղվելու և նոր վտանգների ու փորձանքների առջև դուռ չբացելու կոչ էր անում:

Վրդովված էին նույնիսկ մայրաքաղաքի այլազգիները: Սարուխանն իր նշված հոդվածում շեշտում էր, որ Կ. Պոլսի «միւս հասարակութիւնները յուզուել էին այս անվայել չափազանցութիւններից. մի յոյն բարեկամ սաստիկ զարմանք էր յայտնում ինձ հայերի այս տգեղ վարմունքի մասին: Մի լուրջ յոյն թերթ՝ «Կոստանդինօպօլիսը», ընդհանուրի զգացմունքի թարգման լինելով, հայ ժողովրդի ուշադրութիւնը հրաւիրեց այդ անտակտ վերաբերմունքի վրայ»:

Հակաօրմանյանականների վայրագությունները այսպանում էին նույնիսկ թուրքերը:

Նախկին պատրիարքի դեմ թշնամական ցույցերի առթիվ հանդես եկան պոլսահայ թերթերի մեծ մասը, կովկասահայ և գաղութահայ շատ պարբերականներ: Փորթուգալյանի «Արմենիան» գրում էր.

«Ի՞նչ կը նշանակէ հայոց պատրիարք մը դատելու համար բռնել տանիլ յանձնել դատական նախարարութեան: Մենք հա-

¹ Տե՛ս «Զենիթ», 19 հուլիսի 1908 թ.:

յերս Ազգ. Երեսփոխանական Ժողով ունինք, որի իրաւասութեան կը պատկանի դատել մեր պատրիարքը: Փառք Աստուծոյ, մեր Ազգային Սահմանադրութիւնն ալ վերստացանք Հիմա, որով Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովի գումարումն ալ Հիմա անկարելի չէ Օրմանեանը դատելու համար: Այսու ամենայնիւ, ազգը միշտ ունի իրեն ներկայացուցիչ մարմին մը, որու իրաւասութեան կը պատկանի իր պատրիարքի գործերը դատելու կարգադրութիւններն ընել. խումբ մը ցուցարարներ հայոց պատրիարքը Բ. Դոան դատական իշխանութեան յանձնելու եւ այդ կերպով մեր ազգային դարաւոր մէկ իրաւասութիւնը խախտելու եւ նոր վերստացուած Ազգ. Սահմանադրութիւնն ալ այսպէս իրենց ձեռքով ջնջելու ինչպէ՞ս կը յօժարին»¹:

«Հովիւը» զայրույթ էր արտահայտում «ամբոխավարների սխրագործութիւնների առթիւ», որոնք «Օրմանեան սրբազանի դէմ մոլեգնութեան այն աստիճանի են հասնում, որ երիտասարդ թուրքերը ստիպուած են լինում միջամտել եւ կարգի, զգաստութեան հրաւիրել: Թուրք երիտասարդներն իրանց հովանաւորութեան տակ են առնում հայ պատրիարքին: Դա մի նախատինք է հայերի համար»²:

Այնուհետեւ թերթը շեշտում էր, որ նախկին պատրիարքը, օժտված լինելով դիվանագիտական եղակի զգացողութեամբ, ճարտարութեամբ ու հաստատուն կամքով, «կարողացել էր քաղաքագիտական նրբութեամբ պահպանել տաճկահայերի մնացորդը սուլթան Համիդի հայաջինջ քաղաքականութեան հանդէպ»³:

Իր հերթին, «Արարատ» հանդեսը ցավով նշում էր, որ «երկարատեւ ստրկութեան ազդեցութիւնը, որ ստեղծել է ջննտմանութեան զգացումից զուրկ մի սերունդ, շատ աւելի բնորոշ կերպով արտայայտուում է սրբազան Օրմանեանի դէմ եղած միանգամայն պարսաւելի, խուժանական ցոյցերով եւ լրագրա-

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիւ, թղթ. 50, վավ. 66/3570 («Արմենիայի» կտրոն առանց ամսաթվի):

² «Հովիւ», № 28, 3 օգոստոսի 1908 թ., էջ 434:

³ Նույն տեղում:

կան գարչահոտ յօղուածներով: Հայ խուժանն ու իւր պետերը իրենց բացասական եռանդով այնպիսի ծայրայեղութեան եւ անամօթ գործողութիւնների հասան, որ բոլոր օտարազգի հասարակութիւնները անխտիր պախարակեցին նրանց արարմունքը եւ երէկուայ Հայոց Պատրիարքը Երիտասարդ թուրքերի հովանաւորութեամբ միայն պիտի ազատուէր աւելի անսպասելի դէպքերից»¹:

Հանդեսը շարունակում էր. «Մենք չենք ուրանում, որ Օրմանեանն ունէր պակասութիւններ, բայց շատ չնչին նորա առաւելութիւնների համեմատութեամբ»²: «Արարատը» հիշեցնում էր, որ Օրմանյանը պատրիարքութեան աթոռ էր բարձրացել 1895-1896 թթ. կոտորածներից հետո և իր 12-ամյա պաշտոնը վարել ամենաձանր պայմաններում՝ զգուշութեամբ, խելքով և քաղաքագիտութեամբ: Հենց այդ զգուշութեան համար արժանացել էր հեղափոխական տարրերի ատելութեանը³:

Կառավարությունը հասկացել էր, որ հանձին Օրմանյանի իր առջև ունի բարձր արժանիքներով օժտված քաղաքագետ հոգևորական, ուստի հաշվի էր նստում նրա հետ և որոշ դեպքերում ընդառաջ էր գնում նրա խնդրանքներին: Դա թույլ էր տալիս, որ սրբազանը նվիրվի շինիչ գործունեութեան:

Այդ իրողությունը հաշվի առնելով, «Արարատը» շեշտում էր, որ «եթէ Օրմանեանի պէս խելացի եպիսկոպոս մը չունենային տաճկահայք պատրիարքական աթոռին վրայ, շատ աւելի խեղճ պիտի ըլլային»⁴: Եվ հանդեսը թվարկում էր պատրիարքական պաշտոնին եղած 12 տարիների ընթացքում նրա կատարած կարևոր գործերը՝ Թուրքահայաստանի և կայսրութեան հայաչատ վայրերի հոգևոր կյանքն օժտվեց տեղապահներով, պատրիարքական փոխանորդներով, առաջնորդներով. Պոլսում և գավառներում նորոգվեցին եկեղեցական, կրթական, բարե-

¹ «Արարատ», № 7-8, Հուլիս-օգոստոս, 1908, էջ 722:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 723:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 722:

⁴ Նույն տեղում, № 1, Հունվար, 1909, էջ 51:

գործական հաստատությունները և կառուցվեցին նորերը. բարգավաճեցին մայրաքաղաքի վարժարանները և այլն¹:

Հիրավի, բազմահմուտ ու պերճախոս եկեղեցական, խորագիտակ հայագետ, քննախույզ մտքի տեր լինելուց զատ Օրմանյանն ամենից առաջ Մեծ Հայ էր: Բնական էր, որ այդ մեծությունը պատրիարքական աթոռից ընկնելուց հետո էլ շարունակեց իր օգտակար դերակատարությունը հայոց կյանքից ներս:

1908 թ. դեկտեմբերի 19-ին Հայոց ազգային ժողովը ստեղծեց Օրմանյանի նկատմամբ հարուցված մեղադրանքներն ստուգող դատաքննիչ հանձնախումբ, որի մեջ մտան հինգ եկեղեցական և հինգ աշխարհական: Քննիչ մարմինն սկսեց Օրմանյանի հակառակորդների գրավոր ամբաստանագրերն ընդունել: Դրանց մեջ իրենց ծավալով առանձնանում էին ազգայիններ Արիստակես Գասպարյանի, Հովհաննես Հինդյանի, Ղազարոս Զբլախյանի, Մաղաքիա եպս. Տերունյանի, ինչպես նաև նախկին պատրիարքի նկատմամբ ընդհանուր առմամբ չեղոք դիրքում գտնվող Եղիշե եպս. Դուրյանի ու նրա մի քանի համախոհների ստորագրած ամբաստանագրերը: Դրանք պարունակում էին հստակությունից զուրկ բազմաթիվ ընդհանուր մեղադրանքներ, ինչպես օրինակ՝ Օրմանյանն իր գործունեությունից մեջ հաշվի չի նստել Ազգային սահմանադրության հետ, ժամանակին չի գումարել ընդհանուր ժողովներ, անհրաժեշտ կարեկցանք չի ցուցաբերել բանտարկյալների ու աքսորականների նկատմամբ, բողոքներ չի ներկայացրել հայ բանտարկյալների սպանությունների կապակցությամբ, գործել է միահեծան՝ առանց խորհրդակցելու Ազգային կեդրոնական վարչությունից անդամների հետ, անտեղի դիտողություններ է արել հանդուգն խոսողներին և այլն²: Այնուամենայնիվ, կենտրոնում մնում էր հիմնական քրեական մեղադրանքը՝ փողերի յուրացման առասպելը:

Երկարատև ստուգումներից հետո, որոնք մեծ ընդհատում-

¹ Տե՛ս Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Ա, էջ 471:

² Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 5847-5851:

ներով տևեցին չորս տարի՝ 1908 թ. դեկտեմբերից մինչև 1912 թ. վերջը, քննիչ մարմինը Օրմանյանի գործունեությունից մեջ պախարակելի բան չգտավ և ստիպված եղավ իր գործունեությունը դադարեցնել:

ԻԶՄԻՐԼՅԱՆԸ ԿՐԿԻՆ Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԵՎ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԹԵԿՆԱՇՈՒ

Օրմանյանի հրաժարականից անմիջապես հետո, պատրիարքական տեղապահ Եղիշե եպս. Դուրյանը և Ազգային պատգամավորական ժողովը, կատարելով թուրքահայոց նոր պատրիարք ընտրելու՝ Սառը ժողովի 1908 թ. հուլիսի 16-ի որոշումը, ձեռնարկեցին ընտրություն կազմակերպումը և իրականացումը:

Սակայն, նախքան նոր պատրիարքի քվեարկության իրականացումը, անհրաժեշտ էր վերաքննել և բարեփոխել Կ. Պոլսի Հայոց պատգամավորական ժողովը: Այդ հարցն առաջ էր քաշել Միքայել Նաթանյանը Իզմիրի «Դաշինք» թերթում տպագրած իր մի քանի հոդվածներում, որից հետո այս հարցն սկսվել էր արծարծվել նաև պոլսահայ լրագրերի էջերում: Առաջարկվում էր սրբագրել թուրքահայոց Ազգային սահմանադրության մեջ գավառների հայ ժողովրդի ներկայացուցչության վերաբերյալ անարդարությունը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ըստ թուրքահայոց սահմանադրության, Ազգային պատգամավորական ժողովը բաղկացած էր 140 պատգամավորից, որոնց 5/8 մասը, այսինքն՝ 100 պատգամավոր, ընտրում էր Կ. Պոլիսը, իսկ մնացած ողջ թուրքահայությունից չահերը ներկայացնում էր միայն 40 պատգամավոր: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ այս 40 պատգամավորների մի մասը դարձյալ պոլսեցիներ էին լինում կամ Պոլսում ապրող գավառցիներ, ապա կտեսնենք, որ, իսկապես, Ազգային պատգամավորական ժողովը միայն Կ. Պոլսի հայությունից ներկայացուցիչը և չահերի արտահայտիչն էր, այլ ոչ թե Օսմանյան կայսրության ամբողջ հայ ժողովրդի:

Ահա թե ինչո՛ւ դեռ ժամանակին Գրիգոր Արծրունին քարոզում էր, որ թուրքահայոց Ազգային պատգամավորական ժողովը պետք է փոխադրել Հայաստանի սիրտը՝ Կարին: Եվ եթե դա հնարավոր չլինի իրականացնել, գոնե պետք է աշխատել, որ նա լինի իսկապես ամբողջ ժողովրդի ներկայացուցչություն, որ Պոլիսն ունենա առ առավելն 10 պատգամավոր, իսկ մնացյալ 130-ը լինեն թեմերից:

Բայց, ինչպես նախկինում, 1908 թ. նույնպես, ինչպես Գր. Արծրունու, այնպես էլ նրա կարծիքը պաշտպանողների տեսակետը հաշվի չառնվեց:

Պոլսահայ դեկավար ազգայինների՝ գավառի հայերի շահերն այդպես բացահայտ հաշվի չառնելու դրդապատճառներից մեկը, այլևայլ շարժառիթների թվում, առաջինների անթաքույց արհամարհանքն էր վերջիններիս նկատմամբ:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանն ուշադրություն էր հրավիրում այն իրողություն վրա, որ թուրք կառավարողներին հաջողվել էր հայություն ամբողջական մարմնի մեջ տարամերժ երկու կողմ ստեղծել:

Մի կողմում «ազգի սերուցքը», նրա մտավոր ներուժն էր, որ հավաքվել էր Կ. Պոլսում, կտրվել բուն թուրքահայաստանից և ապրում էր ուրույն, մեկուսի և անջատ կյանքով: Ավելին, Եվրոպայի մերձությունը ապրող պոլսահայը նույնիսկ ամոթի զգացում էր ապրում մայրաքաղաքից հեռու, ասիական խորքերում ընկած Հայաստանի աղքատ ու «հետամնաց» իր ազգակիցների համար:

Ռուբենը մեզ է փոխանցել մի քանի պոլսահայերի դատողությունները գավառահայություն մասին:

«Ճանր՛մ,- կ'ըսէր պոլսեցի հայը,- կառավարութիւնը բարեխնամ է, արդար է, անաչառ է. իսկ եթէ ճիշդ է, որ այդպէս չէ գաւառներու մէջ, ատոր յանցանքը կառավարութեանը չէ, այլ իրենց՝ գաւառացիներունը. վայրենի են, տգէտ են, աւազակ են: «ԲէկլիԻԿ» կ'ուզեն կոր: Այդ չըլլալիք է: Բոչայէն փաշա կ'ըլլա՞յ»:

«Ճանր՛մ, աշխարհը լայն է, արեւելեան նահանգներէն հազար անգամ աւելի լաւ տեղեր կան: Եթէ իրաւ նեղութեան մէջ

են իրենց այդ լեռներուն մէջ, ո՞վ է բռներ իրենց ձեռքը. թո՛ղ թողուն, հեռանան: Ըսէ՛ք, այս երկիրը վա՞տ է. թո՛ղ գան հոս, հաց ու պանիրը պատրաստ է իրենց համար»:

«Ճանը՛մ, աշխարհը դմակ է, մարդը՝ դանակ. ուր դմակ կայ, հոն ալ կեցի՛ր: Փառք Աստուծոյ, ո՛չ լեզուդ կը կտրեն քու լեզուդ գործածելուդ համար, ո՛չ ալ մատներդ՝ խաչ հանելուդ համար: Աս ի՛նչ խելք է. հեքիաթներու ետեւէն իյնալ եւ Հայաստան ըսելով գլուխը դուրս տալ: Ուրիշի ցաւը քեզի՞ է տրուած»:

«Ճանը՛մ, հէջ գառը եօթը մայր կը ծծէ՞: Քեզ[ի] ո՞վ կ'ըսէ՛ քիթդ վեր բռնես, որ այդ հալին իյնաս...»¹:

Պոլսի միջավայրն առաջ էր բերել հայութեան միանգամայն նոր տիպ ու տեսակ: Նա ծայրահեղորեն «ազգասեր» էր ու ծխասեր, կրոնասեր ու կրոնամոլ: «Տիպար մը, - նկատում է Ռուբենը, - որ ուժեղին կողմն էր եւ կ'արհամարհէր թոյլը. չափազանց մտացի էր եւ ուսումը իբր գէնք կը գործածէր: Ճարպիկ եւ կենսուրախ էր՝ կեանքը իր վայելքներով հետապնդող: Ամէնուն հետ կը համաձայնէր, բայց իր գործը կը դիտէր: Դժուարութիւններու առջեւ կանգնող չէր, բայց անոնց շրջապատիկը կ'անցնէր: Սեւին սեւ չէր ըսեր, այլ ընդհանրութեան ճաշակին համապատասխան կ'որակէր...»²:

Նման ապրելակերպ ու վարք ունեցող պոլսահայերի մտածողութիւնը միանգամայն խորթ էր հայ ազգի ընդհանրական հոգեբանութեանը: Միայն իրենց չահի մասին մտածող կամ միայն իրենց գլուխը պահող պոլսահայերը չափազանց վատ տպավորութիւն էին թողնում շրջապատի այլազգիների, մասնավորապէս եվրոպացի մտավորականների և ճամփորդների վրա, որոնք, անկարող լինելով թափանցելու երևույթի պատճառների մեջ, միաժամանակ պատեհութիւն էին ունեցել հաղորդակցվելու հայութեան ամբողջական մարմնի մյուս կողմին՝ Երկրի հայութեանը, որպեսզի կարողանային միանգամայն հակառակ պատկերացում կազմել: Հայրենիքի աշխատավոր զանգ-

¹ «Հայրենիք», № 8 (283), օգոստոս, 1949, էջ 62-63:

² Նույն տեղում:

վածները մայրաքաղաքի հայությանը, այդ թվում պոլսահայ մտավորականությունը ազգային արմատներից կտրված ու վաղուց անհարազատ դարձած տարր էին համարում: Հայերի այդ տիպը ժողովուրդը մկրտել էր «հոսհոս» անունով¹:

Ինչևէ, Ազգային խառը ժողովն իր 1908 թ. հուլիսի 16-ի նիստում որոշում ընդունեց Ազգային սահմանադրություն հիման վրա, ընտրությունների միջոցով, ընդհանուր ժողովն ամբողջովին վերակազմել: Այդ նպատակով Խառը ժողովն իր անդամներից կազմեց հանձնախումբ՝ տեղապահ եղիչե եպս. Դուրյանի գլխավորությամբ²:

Հուլիսի 19-ին Ազգային պատրիարքարանը Դուրյանի ստորագրությամբ շրջաբերական ուղարկեց մայրաքաղաքի թաղական խորհուրդներին՝ հանձնարարելով Ազգային ժողովի պատգամավորական նոր ընտրություններ անցկացնել:

Նոր պատգամավորների ընտրությունից հետո Ազգային ժողովի առաջին նիստը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 3-ին: Հոկտեմբերի 10-ին հավաքվեց երկրորդ նիստը, ուր ձևավորվեց նրա մնայուն դիվանը հետևյալ կազմով. Մինաս Չերազ (ատենապետ), բժիշկ Վահրամ Թորգոմյան (Ա. դեր-ատենապետ), Գևորգ էֆ. Ասլանյան (Բ. դեր-ատենապետ), Հրանտ Ասատուր (Ա. ատենադպիր), Հայկ Խոջասարյան (Բ. ատենադպիր), Հովհաննես Հինգյան (Գ. ատենադպիր): Հոկտեմբերի 15-ին տեղի ունեցավ երրորդ նիստը, որը թարմացրեց վարչության կազմը, որտեղ մտան նաև երկու հեղափոխականներ՝ Հնչակից Մեծն Մուրադը (Համբարձում Պոյաճյան), Դաշնակցությունից՝ Արչակ Վռամյանը (Օննիկ Դերձակյան):

Բոլորի համար պարզ էր, որ աքսորից Իզմիրյանի վերադարձը՝ վերադարձ էր նաև պատրիարքական աթոռին, բայց դա պետք է կատարվեր՝ պահպանելով Ազգային սահմանադրության տառն ու ոգին:

Տվյալ պահին, երբ Թուրքիայի կառավարչական ռեժիմը փո-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 8 (283), օգոստոս, 1949, էջ 62-63:

² Տե՛ս «Արեւելք», № 6854, 22 հուլիսի 1908 թ.:

փոխվելու ընթացքի մեջ էր, երբ հայտարարված էր ընդհանուր պետական սահմանադրությունը, բայց դեռ հայտնի չէր, թե որքա՞ն շուտով կիրագործվեն սահմանադրական բարեփոխումները, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի պաշտոնը և անձնավորությունը կարևոր նշանակություն էին ձեռք բերում կայսրության ամբողջ հայ ժողովրդի համար:

Այդ պատասխանատու պաշտոնի համար կար երկու հեղինակավոր թեկնածու՝ Մատթեոս արք. Իզմիրլյանը և Եղիշե եպս. Դուրյանը:

Բանն այն է, որ թափուր էր էջմիածնի կաթողիկոսական գահը, և, բոլորի համոզմամբ, հենց Իզմիրլյանն էր ամենահարմար թեկնածուն: Հետևապես, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի համար կարծես մնում էր միայն Դուրյանի թեկնածությունը:

Բայց պոլսահայության ճնշման տակ, Հայոց ազգային ժողովի քննարկմանը ներկայացվեցին և՛ Իզմիրլյանի, և՛ Դուրյանի թեկնածությունները: Դա նշանակում էր, որ թուրքահայության մեծ մասը երկու թեկնածու ուներ ոչ միայն Կ. Պոլսի պատրիարքության, այլև էջմիածնի կաթողիկոսության համար: Եթե նրանցից մեկը պատրիարք լիներ ընտրվելու, ապա մյուսը Ամենայն հայոց կաթողիկոս կառաջադրվեր: Եվ եթե էջմիածնի համագումար-ժողովում կաթողիկոս ընտրվեր Իզմիրլյանը և հաստատվեր ռուսական կառավարության կողմից, ապա պատրիարքության կհրավիրվեր Դուրյանը:

Հոկտեմբերի 22-ին Ազգային ժողովը ձեռնարկեց պատրիարքի ընտրությանը: Կազմվեց թեկնածուների հնգանուն ցանկ՝ Մատթեոս Իզմիրլյան, Եղիշե Դուրյան, Ստեփանոս Հովակիմյան, Հմայակ Դիմաքսյան և Գևորգ Երեցյան կազմով: Նույն օրը 83 ձայնով Մատթեոս արք. Իզմիրլյանը վերընտրվեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: Պատգամավորներից որևէ մեկի մոտ որևէ հակաճառում կամ երերում չէր եղել: Քվեարկության արդյունքները ցույց տվեցին, թե Իզմիրլյանն ինչպիսի անբեկանելի հեղինակություն է վայելում թուրքահայոց մեջ:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը Մատթեոս արք. Իզմիրլյանին բնութագրել էր որպես «վարքով անբասիր, եկեղեցականությունամբ նախանձայոյզ, դիտումով ուղղամիտ, աշխատութեամբ

անխոնջ, նպատակով աչառ» մարդ¹: Հայոց ազգային սահմանադրությունն ընդունելուց ի վեր սա առաջին դեպքն էր, որ պատրիարքական պաշտոնից զրկված որևէ մեկը երկրորդ անգամ վերադառնում էր նույն պաշտոնին:

Հոկտեմբերի 31-ին Կ. Պոլսի մայր եկեղեցում ուխտ կատարելուց հետո Իզմիրյանը պաշտոնապես բարձրացավ պատրիարքական աթոռի վրա: Այդպիսով Եղիշե եպս. Դուրյանի տեղապահության ժամանակամիջոցը տևեց երեքուկես ամիս՝ Հուլիսի 16-ից մինչև Հոկտեմբերի 31-ը:

Հայտնի է, որ Իզմիրյանն իր առաջին պատրիարքություն ժամանակ գտնվել էր հնչակյանների ուժեղ ազդեցության տակ, իսկ այս անգամ նրան մեծապես աջակցել էր Դաշնակցությունը, և նա այդ կուսակցության ներգործության տակ էր: Իսկ դա նշանակում էր, որ նա պիտի մնար Իթիբիհադի հետ հաշտ գործակցելու քաղաքականության ծիրի մեջ:

Թեև ուղ պատրիարքն ընտրվել էր միաձայն, բայց նրա լիազորություններն օրինական կհամարվեին միայն այն դեպքում, եթե նրա ընտրությունը, ընդունված կարգի համաձայն, վավերացվեր սուլթանի կողմից: Արդուլ Համիդն օրինական համարեց նոր պատրիարքի ընտրությունը և հատուկ իրազեկով դա հաստատեց:

Նորընտիր պատրիարք Մատթեոս արք. Իզմիրյանը Արդուլ Համիդի հատուկ հրավերով 1908 թ. նոյեմբերի 15-ին պատրիարքարանից, ըստ ավանդության պալատից ուղարկված հատուկ կառքերով և իր չքախմբով, ուղևորվեց Ելզրզ քեռչկ՝ ներկայանալու սուլթանին: Պատրիարքին ուղեկցում էին Եղիշե Դուրյան և Հմայակ Դիմաքսյան սրբազանները, Ազգային ժողովի Բ ատենապետ Բժիշկ Վահան Թորգոմյանը, վարչության ատենապետ Ստեփան Գարայանը և պատրիարքարանի քարտուղար Գամեր Շիրինյանը²:

¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 5827:

² Տե՛ս «Գործ», № 58, 18 նոյեմբերի 1908 թ., № 63, 25 նոյեմբերի 1908 թ.:

իր հրամանով 12 տարի առաջ Պոլսից արքայազն Իզմիրյանին սուլթանն ընդունեց մեծ պատիվներով:

Պատրիարքը նախ սուլթանին շնորհակալություն հայտնեց, որ իր ընտրությունը վավերացված է կայսերական իրազեով, ապա հայտարարեց, թե ինքը պիտի ջանա օսմանյան հայրենիքի և հայ ազգի առջև իր պարտականությունները կատարել անձնավիրաբար, հուսալով, որ մշտապես աջակցություն կստանա պատից ու կառավարությունից:

Իր հերթին սուլթանը, շնորհավորելով Իզմիրյանին պատրիարքական պաշտոնին վերընտրվելու առթիվ, ասաց.

«Շատոնց ի վեր հայ եւ թուրք ժողովուրդների միջև տիրում էր անհամաձայնութեան ոգի, որից ես ինքս չափազանց ազդուած էի: Այժմ ես ինձ բարեբախտ եմ զգում, որ այդ բոլորը վերացան եւ եղբայրութիւն, արդարութիւն ու հաւասարութիւն են տիրում մեր ժողովրդի բոլոր տարրերի մէջ՝ շնորհիւ սահմանադրութեան, որի պահպանման համար մեր կողմից նոյնպէս հրապարակաւ երդում է կատարուած:

Գոհ եմ, որ դուք էլ եկեղեցու բեմից ուխտել էք այն կէտ առ կէտ գործադրելու եւ ամէն ջանք ի գործ դնելու համար:

Ես ու մինիստրներս ոչ մի օժանդակութիւն չպիտի խնայենք հայոց երջանկութեան համար. դրանում համոզուած կարող էք լինել:

Բարեւներս հաղորդեցէ՛ք բովանդակ հայ ժողովրդին»¹:

Պալատական արարողությունից հետո պատրիարքական թափորը Ելզըզից դուրս գալով՝ նույն հանդիսավորությամբ պատրիարքարան վերադարձավ: Նոյեմբերի 18-ին պատրիարք հայրը եղավ նախարարների մոտ, այցելեց մեծ վեզիրի խորհրդական Զիա բեյին, արտաքին գործերի նախարար Թեֆիք փաշային, արդարադատություն նախարար Հասան Ֆեհմի փաշային և բոլորի մոտ պատշաճ ընդունելություն գտավ²: Նոյեմբերի 20-ին Իզմիրյանը նույն հանդիսավորությամբ ուղևորվում է Բարձր

¹ «Մշակ», № 265, 29 նոյեմբերի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Արեւելք», № 6955, 19 նոյեմբերի 1908 թ.:

Դուռ, ուր հանդիպում է ունենում մեծ վեղիր Քյամիլ փաշայի հետ¹:

Նոր պատրիարքի ընտրությունից հետո Կ. Պոլսի հայոց դեկավարների մոտ տրամադրություն լսնորվեց իրարից բաժանել Ազգային պատգամավորական ժողովի կրոնական և քաղաքական գործերը, այսինքն՝ փաստորեն վերացնել Սառը ժողովը: Առաջարկվում էր.

Ա) Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին համարել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի փոխանորդ և ընդհանուր Թուրքիայի հայոց կրոնապետ՝ նրան ենթարկելով նաև հայ կաթողիկ և հայ բողոքական հարանվանությունները: Այդ կերպ պատրիարքը պետք է սահմանափակվեր զուտ կրոնական գործեր վարելով, որպեսզի կարողանար իր բարձր կոչմանն ավելի լավ ծառայել՝ իբրև «կրօնապետ եւ պատրիարք Թուրքիոյ հայոց»:

Բ) Քաղաքական ժողովի իրավասությունն ենթակա բոլոր աշխարհիկ խնդիրներն ամբողջովին հանձնել այդ ժողովի ատենապետին՝ նրան տալով «վարչապետի» տիտղոս: Զայնատվություն լայն սկզբունքով ընտրված Քաղաքական ժողովը, իր վարչապետի հետ, պետք է ներկայացնեի Թուրքիայի ընդհանուր հայությունը՝ լուսավորչական, հոռմեադավան, ավետարանական:

Ազգային պատգամավորական ժողովը քննեց բարձրացված հարցը և նպատակահարմար գտավ ամեն ինչ նախկինի պես թողնել:

Իզմիրլյանի պատրիարք ընտրվելով պարզվում էր նաև էջմիածնի կաթողիկոսի ընտրության՝ թուրքահայերի առաջին թեկնածուի հարցը, թեև առարկողներ եղան, թե Իզմիրլյանի Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրվելուց հետո այլևս նպատակահարմար չէ նրա անունը մտցնել էջմիածնի կաթողիկոսական թեկնածուների ցուցակի մեջ: Բայց այդ տեսակետը թուրքահայ հասարակական կարծիքն անհիմն էր համարում: Իրականում, թուրքահայերը չտապել էին Իզմիրլյանին ընտրել պատրիարք, որպեսզի ուժեղացնեն նրա թեկնածությունը կաթողիկոսական գահի համար:

¹ Տե՛ս «Արևելք», № 6957, 21 նոյեմբերի 1908 թ.:

Մկրտիչ Ա Խրիմյան կաթողիկոսի վախճանումից հետո (1907 թ. հոկտեմբերի 29) անցել էր մեկ տարի և, ըստ «Պոլոժե-նիայի», պետք է Ամենայն Հայոց նոր կաթողիկոս ընտրվեր:

Հետագա շարադրանքում մենք մանրամասնորեն կանդրա-դառնանք այդ կաթողիկոսական ընտրությունը: Այժմ միայն թուուցիկ նշենք, որ Կ. Պոլսի պատրիարքական գահ բարձրանա-լու (հոկտեմբերի 31) հաջորդ օրն իսկ (նոյեմբերի 1) Մատթեոս արք. Իզմիրյանը էջմիածնի ընտրողական ժողովում տեղի ունե-ցած քվեարկության արդյունքում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս էր ընտրվել: Նրանից հետո առավել ձայներ ստացել էր Եղիշե եպս. Դուրյանը:

Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթը հաղորդում էր, որ երբ Իզ-միրյանի կաթողիկոս ընտրվելու մասին էջմիածնից ուղարկված հեռագիրն ստացվել էր Կ. Պոլսում և ներկայացվել նրան, նա քնած է եղել և հարկ է եղել նրան արթնացնել: Ի պատասխան իրեն ուղղված չնորհավորանքներին, Իզմիրյանն ասել էր.

«Շնորհակալ եմ, որ ազգը կը գնահատէ իմ աշխատութիւնս եւ կրկնակ պաշտօններ կը յանձնէ ինձ: Ես փառասիրութիւն չունիմ. հիմա Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան մէջ ծանր աշխա-տութիւններ կը տեսնեմ, զորս արդիւնաւորապէս ի գլուխ հանե-լու համար պէտք է ոգի ի բոին մաքառիլ: Տարի մը, երկու տարի բաւական չեն ազգին քայքայուած շէնքը քիչ-չատ վերակազ-մելու համար»:

Երբ նրան հարցրել էին, որ եթե ինքը հրաժարվում է էջմիա-ծին գնալ, ապա կաթողիկոսական գահի հետ ի՞նչ պիտի լինի և մի՞թե այնտեղի անելիքները ավելի քիչ կարևոր են, քան Պոլսում կատարվելիքը, պատրիարքը պատասխանել էր.

«Ազգը խիստ խոհեմութեամբ վարուած է այս ընտրութեան պարագային մէջ, ստուարագոյն քուէն տալով Դուրեան սրբա-զանին, որ իմ աչակերտս է եւ սրտի ազնուութիւնով, մտքի զգա-ցումներով ու ամէն կատարելութիւններով ճշմարտապէս իրա-ւունք ունի հայրապետութեան գահը բարձրանալու»:

Իսկ երբ Դուրյան սրբազանի արժանիքները չժխտող գրու-

ցակիցները նկատում են, որ էջմիածնի կաթողիկոսի կարևոր պաշտոնը գրավելը զեռ վաղ է նրա համար, Իզմիրլյանն ասում է.

«Այդ դատաստանը սխալ է. Դուրեան սրբազան բուն իսկ կաթողիկոսութեան մարդն է. ուղղամտութիւն, արդարասիրութիւն եւ կատարեալ հմտութիւն, ասոնց երեքն ալ կը փայլին իր անձին վրայ, որ հայրապետական աթոռը բազմելով պիտի կրնայ ազգին ամէն պիտոյքները լրացնել թէ՛ իբր սրտի մարդ եւ թէ՛ իբր մտքի մարդ: էջմիածնի վանքը ոչ միայն կարող վարիչի մը պէտք ունի, այլ նոյնքան ալ արժանաւոր վարդապետի մը, որ ազգին միակ Աթոռը լուսոյ օրրան մը դարձնէ: Դուրեան սրբազանի ո՞վ կրնայ հաւասարիլ, երբ խնդիրը աշակերտներ հասցնելու վրայ ըլլայ»¹:

էջմիածնի գահի վրա չնստելու իր ցանկությունը հիմնավորելու համար Իզմիրլյան սրբազանն ավելացնում է, որ առողջական տեսակետից էլ Կովկասի օդը իրեն չի գալիս:

4. Պոլսի թերթերում երևացած տեղեկությունները ենթադրել էին տալիս, որ Իզմիրլյան սրբազանն աշխատում էր իր փոխարեն էջմիածնի գահին տեսնել Եղիշե եպս. Դուրյանին:

Առանց ուրանալու Դուրյան եպիսկոպոսի բոլոր գովելի և դրական հատկությունները, նրա մաքուր կյանքը, ժողովրդասիրությունը, նրա հմտությունը կրթության, լեզվագիտության և գրականության մեջ*, կովկասահայ մամուլը շեշտում էր, որ էջմիածնի ներկա դրության մեջ հույժ անհրաժեշտ է հենց Իզմիրլյանի կաթողիկոս լինելը, և որ հարկ է ամեն կերպ նրան համոզել էջմիածին գալու:

«Կաթողիկոս, թէ՞ պատրիարք» վերտառությամբ հոդվա-

¹ Արտատպությունը տե՛ս «Մշակ», № 263, 27 նոյեմբերի 1908 թ.:

* Եղիշե Դուրյանը գիտեր Փրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, թուրքերեն, հին հունարեն: Մի քանի երկասիրությունների հեղինակ էր: Երկար ժամանակ եղել է Արմաշի դպրեվանքի ուսուցիչ-տեսուչ, ապա՝ փոխ-վանահայրվերատեսուչ: 1904-1908 թթ. գրադեցրել է Զմյուռնիայի հայոց թեմի առաջնորդի պաշտոնը:

ծում Համբարձում Առաքելյանը գրում էր.

«Այն քայքայումից եւ աւերումներից յետոյ, որ կրեց էջմիածինը Խրիմեանի օրով, կարգապահութեան, օրինականութեան այն խախտումները, որոնք բուն են գրել էջմիածնում, Հայ Հոգեւորականութեան մէջ, կաթողիկոս պէտք է լինի մեծ հեղինակութիւն ունեցող եւ ազդող մի եկեղեցական, իսկ ներկայումս միակ հեղինակութիւն վայելող անձն Իզմիրլեանն է»¹:

Անդրադառնալով կաթողիկոսի պաշտոնից հրաժարվելու չպատճառաբանված հանգամանքներին՝ թերթերն ափսոսանքով նշում էին, որ եթե Իզմիրլեանը որոշել է էջմիածին չգալ, ապա այդ մասին նա պիտի հայտներ նախապես, մինչև տեղի ունեցած կաթողիկոսական ընտրութիւնները: Այժմ նրա հրաժարումը առիթ է տալու կատարված ընտրութիւնների բեկանման, ինչը կնշանակի մի տարի ևս սպասել նոր կաթողիկոս ընտրելու համար: Իսկ այդ ընթացքում ազգային-եկեղեցական գործերը կմնային քայքայված ու անկերպարան վիճակում:

Իզմիրլեանի պատրիարքութիւնը տևեց 1908-ի հոկտեմբերի 31-ից մինչև 1909-ի փետրվարի 10-ը: Այդ ժամանակի ընթացքում նա չհասցրեց քիչ թե շատ նկատելի գործ կատարել: Երկար համողելուց հետո, վերջապես, նա համաձայնեց ստանձնել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի պաշտոնը՝ ընդունելով ռուսական հպատակութիւն:

Ինչպես վերը նշվեց, թեև Իզմիրլեան սրբազանին իրենց մարդն էին համարում հայկական հասարակութեան երկու հակոտնյա քաղաքական ուժերը՝ Դաշնակցութիւնը և Հնչակը, բայց նա ընդունելի էր ինչպես Թուրքահայ, այնպես էլ ռուսահայ հասարակական-քաղաքական համարյա բոլոր հոսանքների համար: Այդ օրերին, ժողովրդի մեծ մասի գիտակցութեան մեջ նա անառարկելի և անփոխարինելի հեղինակութիւն էր՝ անցյալի իր բեղմնավոր գործունեութեամբ, հալածյալի փշապսակով և անբասիր վարքուբարքով:

¹ «Մշակ», № 264, 28 նոյեմբերի 1908 թ.:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

1908 թ. աշնանը Հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցավ խոշոր իրադարձություն՝ հրապարակ իջավ Թուրքա-հայ ոսմկավար (ղեմոկրատական) կուսակցությունը:

ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Դեռևս 1905 թ., երբ ընթանում էր Ռուսական մեծ հեղափոխությունը և Ռուսաստանում առաջ եկած քաղաքական կուսակցությունների թվում ամբողջ ձայնով հրապարակ էր եկել Սահմանադրական ժողովրդավարների կուսակցությունը (կաղետ) և դրան հարել էր «Մշակ» թերթն իր բազմաթիվ համախոհներով, Թուրքահայերից ոմանք սկսել էին հետաքրքրվել ռուսական այդ կուսակցության ծրագրով և աստիճանաբար հակվել էին այն մտքին, որ Թուրքահայությունը նույնպես կարիք ունի նման ծրագրով գործող մի քաղաքական կազմակերպություն, թեև Թուրքիայում սահմանադրական որևէ նորմ չէր գործում:

Մինչև օսմանյան սահմանադրության հռչակումը Թուրքահայերի մեջ գործում էին քաղաքական չորս ուժեր՝ Դաշնակցությունը, Հնչակը, Վերակազմյալ Հնչակը և իրենց վերջին օրերն ապրող Արմենական կուսակցության բեկորները:

Հայկական ազատագրական շարժման խոտոր ընթացքը ցույց էր տվել, որ շարժման ղեկավարությունն ստանձնած հայկական հեղափոխական կուսակցությունները, պայքարի իրենց մեթոդներով ի վիճակի չեն եղել ճիշտ ուղի ցույց տալու ժողովրդին: Ավելին, շատ դեպքերում իրենց գործողություններով, ինչպես նաև միմյանց դեմ անդիջում ու անպատվաբեր պայքարի հետևանքով հեղափոխական կուսակցությունները բաժանբաժան են արել Հայ ժողովրդի ուժերը, դրանով իսկ, իրենց կամքից ու նպատակներից անկախ, հեշտացրել հայությունը պարբե-

րաբար սպանդի ենթարկող թուրքական բռնապետություն գործը, ժողովրդին տանելով պարտությունից պարտություն:

Արդեն չատերն էին հարց տալիս. ո՞ւմ է ձեռնտու ազատություն այն պայքարը, եթե դրա հետևանքով Հայաստանում հայ չի մնալու: Մի երկրում, որտեղ հավասարապես հարստահարված և տարրական իրավունքներից զրկված են հայ հարուստն ու աղքատը, մեծն ու փոքրը, արհեստավորն ու վաճառականը, գործավորն ու կղերը, բուրժուան ու պրոլետարը – այդպիսի մի երկրում արդյո՞ք հնարավոր է միաժամանակ ապստամբություն կոչել ժողովրդին բռնակալ ռեժիմի դեմ և դասակարգային կոիվ արծարծել ազգի ներսում՝ Փոքր Ասիայի խորքերում գտնվող մի հետամնաց երկրում՝ Հայաստանում սոցիալիստական կարգեր հաստատելու համար: Մի՞թե դա սին երազանք չէ: Իսկ չէ՞ որ այդպիսի անհող երազների հետևանքը լինում է միայն կոտորածը, այն էլ՝ միայն հայերի կոտորածը:

Իզմիրում ունեցած իր մի բանախոսություն ժամանակ, նշանավոր ազգային գործիչ Սուրեն Պարթևյանը (Միսակ Պարտիզպանյան) նշում էր. «Մեր ազգային քաղաքականությունը նախ բողոքի եւ ապա ընդվզումի քաղաքականությունն եղաւ 30 տարիէ ի վեր: Հայ ազատագրական շարժումը ազգային աղէտներու, գալարումներու ու քայքայումներու մէջէն շարունակուեցաւ եւ պիտի շարունակուէր մինչեւ որ կա՛մ իր նպատակին հասնէր եւ կա՛մ վերջնական ջախջախումի մը յանգէր: Հայուն յաւիտենական փառքն ու պատիւը պիտի մնայ իր յեղափոխական մաքառումը թուրք բռնակալութեան դէմ: Սակայն ամէնէն հերոսական պայքարներն ալ չեն կրնար յաջողութեամբ արդիւնատրուիլ, եթէ արիւթեան եւ զոհողութեան հետ հաշիւն ու խոհեմութիւնը չունենան իրենց իբր ազգակ: Հայ յեղափոխական շարժումը որքան ալ պատուաբեր մեր ազգին համար՝ ինք իր մէջ յաջողութիւն մը չեղաւ արդիւնքի տեսակէտով»¹:

1908 թ. հայկական քաղաքական դաշտն անճանաչելիորեն աղավաղված էր: Սուլթանական թուրքիայի ընդդիմադիր ուժե-

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 14, 31 մարտի 1909 թ., էջ 426:

րի 1907 թ. դեկտեմբերի Փարիզի համաժողովում Ահմեդ Ռիզայի գլխավորած Իթթիհադ կուսակցություն հետ դաշինքի մեջ մտնելով, Դաշնակցությունը փաստորեն դարձել էր նրա կամքն անառարկելիորեն կատարող կազմակերպություն, զրանով իսկ իրեն դուրս դնելով ազատագրական պայքարի ոլորտից: Եվ դա այն կուսակցությունն էր, որը Թուրքահայաստանում ունեցել էր ամուր կազմակերպություններ ու զինված խմբեր, իսկ Անդրկովկասում 1905-1906 թթ. գլխավորել էր հայության պայքարը կովկասյան թուրք-թաթարական հրոսակախմբերի դեմ:

Հատկանշական է, որ երիտթուրքերի համասօսմանյան գաղափարախոսությունը որդեգրած Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը դեկավարությունը մտահոգում էին թուրքական մամուլում հայտնված այն ակնարկները, թե կուսակցության անվան մեջ տեղ գտած «հեղափոխական» բառն արդյո՞ք չի հակասում վերականգնված օսմանյան սահմանադրությունը, չէ՞ որ դա կարելի է ընկալել որպես նոր իշխանությունը հեղափոխական ճանապարհով տապալելու ձգտում: Դաշնակցական մամուլն ստիպված էր պարզաբանել, թե «հեղափոխական» բառը ցույց է տալիս, որ կուսակցության պայքարն ուղղված է եղել սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ, բայց ներկայումս, սահմանադրական կարգերի պայմաններում իր բովանդակությունն ամբողջովին կորցրել է և կուսակցության անվան մեջ պահպանվում է միայն որպես ավանդույթ:

Հայկական քաղաքական դաշտի մյուս ուժը՝ հնչակյան կուսակցությունը, նախկինի պես շարունակում էր բղկտվել ներքին հակասություններից:

Վճռականապես հանդես գալով Փարիզի 1907 թ. Իթթիհադ-Դաշնակցություն դաշինքի դեմ, Հնչակը, սակայն, մի պահ ջերմորեն ողջունեց նույն Իթթիհադի գլխավորած 1908 թ. օսմանյան հեղափոխությունը և սկսեց համագործակցություն ուղիներ փնտրել դրա կոմիտեի ու կառավարության հետ:

Բայց այդ համագործակցությունն այնպես էլ չհաջողվեց և Հնչակն աստիճանաբար բռնեց երիտթուրքական շարժման մյուս կուսակցության՝ իշխան Սաբահեդդինի լիզայի կողմը: Նման

փոփոխական ու անկայուն մարտավարությունը 1908 թ. վերջերից պատճառ դարձավ կուսակցություն չարքերից նրա անդամների նոր արտահոսքի: Կազմակերպությունը ներքաղաքական նոր ճգնաժամի ժամանակաշրջան թևակոխեց:

Ինչպես Դաշնակցությունը, այնպես էլ Հնչակը շարունակում էին իրենց սոցիալիստական համարել: Ընդ որում՝ Դաշնակցությունը գտնվում էր եվրոպական սոցիալիստական շարժման ազդեցություն ներքո, իսկ Հին Հնչակը, ավելի ստույգ՝ դրա նազարեկյանական թևը հարել էր ուսաստանյան սոցիալ-դեմոկրատիայի բուլղարիկյան թևին:

Ի տարբերություն նշված երկու հայկական հեղափոխական կուսակցությունների, որոնց գաղափարախոսությունը հիմնված էր սոցիալիստական սկզբունքների վրա, երրորդ հայկական հեղափոխական կազմակերպությունը՝ վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը դավանում էր զուտ ազգային գաղափարներ՝ կտրականապես մերժելով թուրքահայ զանգվածների համար միանգամայն անհասկանալի սոցիալիստական որևէ սկզբունք: Հենց դա էր մայր կուսակցությունից՝ Հնչակից, թուրքահայ լուրջ ու բանիմաց մի շարք գործիչների հեռանալու հիմնական պատճառը:

Աշխատություն նախորդ հատորներում հանգամանորեն ցույց ենք տվել, որ խորունկ տարաձայնությունները նրանց մղել էին կազմելու Հնչակի մի առանձին ճյուղ՝ վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն (ՎՀԿ) անունով:

Վերակազմյալ հնչակյանների հիմնական հատվածը հաստատվել էր Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս): Նույնանման մի հատված էլ կյանքի էր կոչվել Ամերիկայում¹:

Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության շարքերի արագ աճը առաջ էր բերել հին Հնչակի ուսահայ ղեկավարների՝ Ավետիս Նազարեկի, Ստեփան Սապահ-Գյուլյանի, Սազունու (Սաղաթել Գևորգյան), Արզումանի և այլոց հիվանդագին խանդը:

¹ Մատենադարան, Արչակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85², թղթ. 2, վավ. 3³⁷, թ. 1:

Սրանք չէին հաշտվում այն իրողության հետ, որ Թուրքահայաստանում հին Հնչակի տեղական կազմակերպությունների մի մասն ամբողջ կազմով անցնում էր վերակազմյալների շարքերը: Եվ եթե այդպես շարունակվեր՝ իր հետ շատ վտանգավոր հետևանքներ կբերեր Հնչակյան առաջնորդների համար՝ նրանց մեկուսացնելով կուսակցության ղեկից: Այդ երկու հնարավոր վտանգներն էին, որ հին Հնչակի ղեկավարներին վրեժխնդրության մղեցին: Նրանց հրահանգով էր, որ կատարվեց ազատագրական շարժման անվեհեր մարտիկ Մխո-Շահենի (Շահեն Սեֆերյան) սպանությունը Փոթիում և նշանավոր հեղափոխական գործիչ, «Ձայն հայրենեաց» թերթի խմբագիր Գարեգին Զիթչյանի սպանությունը Օդեսայում: Դրա պատասխանը շատ չուշացավ. Մխո-Շահենի և Գարեգինի գաղափարակիցները, դիմելով վրեժի, մահափորձ կատարեցին Նազարբեկի, Սապահ-Գյուլյանի, Տ. Թիրյաքյանի վրա և սպառնացին Սազունուն, Ա. Գրիգորյանին, Ս. Սմիլյանին¹:

Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությանը նույնպես վիճակված էր անցնել ներքին անհամաձայնությունների փորձությունների քավարանով: 1906 թ. ներկուսակցական պայքարի զոհ գնացին Աբիկ Ունճյանը և Վ. Թավչանջյանը: Դա պատճառ դարձավ վերակազմյալների բաժանմանը երկու թշնամի հատվածների²:

Նոր (վերակազմյալ) Հնչակը դեմ էր ՄԴ Հնչակյան կուսակցության ահաբեկչական գործողություններին և դա ամբողջովա՞ծ էր նրա ծրագիր-կանոնագրերի մեջ: Բայց ՎՀԿ երկու հատվածներից մեկի ղեկավար Ալեքսան Արզույանն (Վահե) իր սակավաթիվ համախոհներով (Երվանդ Չավուչյան, Սուրեն Սուրենյան (Ղազարոս Կտլոզյան), Հրաչ Երվանդ (Նշան Յաղուբյան), Լևոն Լարենց (Քիրիչյան), դոկտ. Արչակ Տեր-Մարկոսյան և այլոք) վերականգնել էին նախկին Հնչակի ահաբեկ-

¹ Տե՛ս Կարո Սարաֆեան, Ակնարկ մը Արմենական կուսակցութեան պատմութեան վրայ, Պէյրութ, 1960, էջ 20:

² Տե՛ս նույն տեղում:

չություն կատարելու ավանդույթը և իր խմբակցությունը տա-
նում էր ծայրահեղ հեղափոխական ուղիով:

ՎՀԿ արզույանական հատվածը մի քանի սպանություններ
կատարեց նաև 1907-ին, այդ թվում՝ Ամերիկայում, որոնց գլխա-
վոր մեղավորը անձնապես համարում էին Ալեքսան Արզույանին:
Միաժամանակ ՎՀԿ երկու հատվածների փոխադարձ հարձա-
կումները սուր կերպարանք էին առել նրանց մամուլի պաշտո-
նական օրգաններում՝ 1907 թ. ապրիլից Բոստոնում (ԱՄՆ) Սու-
րեն Պարթևյանի խմբագրությամբ հրատարակվող «Ազգ» թեր-
թում և արզույանական «Զայն հայրենեաց»-ում»: «Ազգի» և
Արզույանի անուններով՝ ՎՀԿ-ի երկու հակոտնյա մասերը կոչ-
վեցին չափավոր՝ «Ազգյան» և Արմատական (Արզույանական)*
հատվածներ:

Եղբայրասպանություններն անտանելի մթնոլորտ էին
ստեղծել վերակազմյալների շարքերում: Բացի այդ, կուսակցու-
թյան մեջ առաջացել էին խոր հակասություններ տեսական
հարցերի շուրջ: Քանի որ ղեկավարներից ոմանք ղեռ չէին ձեռ-
բազատվել սոցիալիստական գաղափարներից, ուստի սուր վի-
ճարանություններ էին ծագել հատկապես այն հարցի շուրջ, թե
կուսակցությունը համար ինչպիսի՞ կարևորություն ունի տեսու-
թյունը: Սոցիալիստական հակումներ ունեցողները գտնում էին,
որ կուսակցությունը կարիք ունի գործողությունների տեսական
լուրջ հիմնավորման, քանի որ տեսությունը ոչ պակաս կարևոր
է գործնականից: Այդ պնդման ղեմ վճռականորեն հակառակվել
էր Միհրան Տամատյանը, որը ժամանակին հնչակյան կուսակցու-
թյան թուրքահայ հատվածի, իսկ հետո վերակազմյալ հնչակյան
կուսակցության նշանավոր ղեկավարներից էր: Նա գտնում էր,
որ անվերապահորեն՝ առաջնայինը կենդանի գործն է, այլ ոչ թե
տեսական ճամարտակությունը: Նա ասում էր, որ կուսակցու-

* Նշենք, որ Մեծ եղեռնից հետո ՎՀԿ արզույանական հատվածը հրաժար-
վեց ահարեկչական գործողություններ կատարելուց և ուսմավարական
սկզբունքներ որդեգրեց: 1919 թ. սկսած ՎՀԿ այդ հատվածը վերածվեց կու-
սակցության՝ որդեգրելով Ազատական կուսակցություն անունը: 1921 թ. նա
կազմեց ձևավորվող Ռամկավար ազատական կուսակցության երեք բաղկա-
ցուցիչներից մեկը:

Թյունը «հեռաւոր ապագային վերաբերմամբ որոշ աշխարհայեացք մը պարզելու պէտք չի զգար: Արդարեւ, մենք իտէօլոկներ չենք, այլ՝ ճնշուած, մարդկային ամենատարրական իրաւունքներէ զրկուած եւ բնաջնջման դատապարտուած ժողովուրդի մը ազատագրութեանը հետամուտ յեղափոխականներ եւ այս ինքնին բաւական մեծ, բաւական բարձր իտեալ մըն է: ... Աւելի ամուր է այն խմբակցութիւնը որ հիմնուած է ո՛չ թէ փիլիսոփայական սկզբունքներու համանմանութեան վրայ, այլ՝ համազգային շահերու միութեան եւ գործելակերպի նոյնութեան վրայ»¹:

Ալեքսանդրիայում ունեցած իր մի բանախոսութեան ժամանակ Միհրան Տամատյանը նշում էր, որ հայ քաղաքական ոլորտում հակոտնյա բաժանումները հետեւանք են ոչ միայն անձնական նկրտումների, այլև աշխարհայացքների և դավանած սկզբունքների տարբերութեան: Բայց այժմ որքա՞ն նպատակահարմար է աշխարհայացքների տարբերութիւնների պատճառով Թուրքահայաստանում ունենալ միմյանց դեմ մարտնչող ազգային քաղաքական կազմակերպութիւններ, հարց էր տալիս նա և պատասխանում. դա անընդունելի է մի ազգի համար, որը կենաց ու մահու պայքարի մեջ է հանուն ֆիզիկական գոյութեան պահպանման: Բանախոսն ասում էր. «Մեր ազգը քաղաքականապէս ազատ չէ, որպէսզի ներելի եւ հասկնալի ըլլար իր մէջ զանազան դաւանանքէ յեղափոխական կուսակցութիւններու գոյութիւնը: Հայ ազգը, Թուրքահայաստանի մէջ, կը մղէ իր գոյութեան կռիւր, հայութեան գոյութիւնը վտանգի մէջ է, ամենաակներեւ վտանգի մէջ, եւ ա՛յս՝ առանց դասակարգի խտրութեան: Ընդհանուր վտանգին դէմ ընդհանուր միութիւն հարկաւոր է. ալ ի՞նչ նշանակութիւն ունի թէ մենէ ոմանք սօցիալիստ են եւ ոմանք ազգայնական կամ թէ իրարմէ տարբեր դասակարգային շահեր ունինք: Նախ միանանք, ձեռք-ձեռքի տանք ու գերազոյն ճիգով մը ազատուինք մեր ամէնուս գոյութեան սպառնացող անմիջական վտանգէն, թուրք կառավարութեան դժոխըմբեր լուծէն, եւ յետոյ, ամէն մէկս կրնանք, եւ միայն այն

¹ «Ազգ», № 41, 25 հունվարի 1908 թ.:

ատեն իրաւունք կ'ունենանք, մեր առանձին-առանձին աշխարհահայեացքները դաւանելու եւ տարածելու: Հրդեհի ժամանակ մարդ չի վիճաբանիր, այլ կը ջանայ նախ կրակը նուաճել: Ընդհանուր վտանգին առջեւ, աշխարհահայեացքներու տարբերութեան վրայ հիմնուելով, առանձին կուսակցութիւն կազմելը եւ առանձին-առանձին գործելը խոհեմութիւն չէ: Մեր թշնամին չի տրամաբաներ ու չի վիճաբանիր, այլ կը զարնէ. մենք ալ պէտք չէ վիճաբանինք, այլ պէտք է գործենք: Բոլոր յեղափոխականները նուազագոյն պահանջքի մը, մօտաւոր նպատակի մը շուրջ համերաշխելու են, առանց նկատողութեան առնելու անոնցմէ իւրաքանչիւրին ընդհանուր աշխարհահայեացքը կամ հեռաւոր նպատակը»¹:

Թուրքական բռնակալութեան դեմ պայքարի մարտավարական հարցերի շուրջ Տամատյանն ուրիշ լուրջ տարաձայնութիւններ ևս ունէր: Այդ ամենը նրան ստիպեցին հեռանալ վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութիւնից:

Վերակազմյալներից անջատվելուց հետո Մ. Տամատյանն առաջ քաշեց նոր, թարմ գաղափարներ, որոնցից մեկն այն էր, որ հայկական ազատագրական շարժումը մեծապես տուժում է հայկական կուսակցութիւնների առատութիւնից և որ Թուրքահայաստանում պէտք է գործեն միայն երկու կուսակցութիւններ, մեկը՝ պահպանողական կամ հակահեղափոխական, մյուսը՝ հեղափոխական:

Շատ չանցած, ՎՀԿ-ից զանգվածային արտահոսք սկսվեց: Կուսակցութեան շարքերը թողնում էին հատկապես արմատապես ազգայնորեն տրամադրված անդամները: Հեռացածների թվում էին Վահան Թեքեյանը, Սուրեն Պարթևյանը, Լևոն Մկրտիչյանը, Սարգիս Մայեմեզյանը և ուրիշներ:

Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան շարքերից դուրս եկածների մի պատկառելի մասը առաջվա պես Եգիպտոսում էր, հատկապես Ալեքսանդրիայում:

Այդ նույն ժամանակ Եգիպտոսում եղած հին Հնչակյանները

¹ «Ազգ», № 41, 25 հունվարի 1908 թ.:

սկսել էին գնալով ուժգնացող պահանջներ հնչեցնել, այն է՝ վերականգնել հնչակյան կուսակցություն միասնականությունը, որից հետո ձեռնարկել հայկական հեղափոխական բոլոր կազմակերպությունների միջև համերաշխություն և միասնություն (միություն) ստեղծմանը: Այդ իդեալը, որ շարունակ ոգևորել էր արտասահմանի հայ հեղափոխականներին, այժմ հետապնդող գաղափար էր դառնում:

1907 թ. ամռան սկզբներին արդեն հոծ հայություն ունեցող Բուլղարիայում տեղի է ունենում մի կարևոր եղելություն: Այնտեղ գործող հին և նոր (վերակազմյալ) հնչակյան կազմակերպությունների մի խումբ հայրենասեր երիտասարդներ, դժգոհ իրենց կուսակցություններում պարբերաբար կատարվող պառակտումներից, համաձայնության էին եկել կազմելու մի նոր քաղաքական միավոր, որն ստացել էր Հեղափոխական միություն անվանումը¹: Կազմակերպման նախաձեռնողը եղել էր հին Հնչակի նշանավոր գործիչներից Հարություն Զանգյուլյանը²:

Տեղեկանալով Հեղափոխական միության ստեղծման մասին, Թավրիզի արմենականների ներկայացուցիչ Գրիգոր Բեռզիկյանը (Ներսես, Պարզև, Շիկահեր) մեկնում է Բուլղարիա և 1907 թ. օգոստոսին հանդիպելով նրա ներկայացուցիչներին, բանակցություններ է վարում այդ կազմակերպության և արմենական գործիչների միավորման հարցի շուրջ: Բանակցություններն ավարտվում են հաջողությամբ և նորաստեղծ կազմակերպությունն ստանում է «Գաղափարակցական միություն» անունը³:

Գաղափարակցական միության ստեղծումը շղթայական գործընթաց առաջ բերեց թուրքահայ քաղաքական դաշտում:

1907 թ. կեսերից իր գործունեությունը դադարեցրած Արմեն-

¹ Տե՛ս Արտակ Դարբինեան, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (Յուշեր 1890-էն 1940), Փարիզ, 1947, էջ 184:

² Մատենադարան, Արշակ Ալպոյանյանի արխիվ, մատյան 85², թղթ. 2, վավ. 3³⁷, թ. 2:

³ Տե՛ս Տեղակալ Մ. Աւետեան, Հայ ազատագրական ազգային յիսնամյա յուշամատեն (1870-1920) եւ գօր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 59:

նական կուսակցություն մի շարք գործիչներ հիմնավորվել էին Կահիրեում և համախմբվել «Միություն» կազմակերպության մեջ:

Միաժամանակ, Ալեքսանդրիա քաղաքում էր հիմնավորվել վերակազմյալ Հնչակյանների «Ազգ» թերթի գաղափարական ուղղությունը հետևող և եգիպտոսում բնակվող վերակազմյալների ղեկավար Միհրան Տամատյանը:

Դա այն պահն էր, երբ թուրքահայոց անագորույն վիճակը թելադրում էր գործուն միջոցներ ձեռնարկել: Տամատյանն ասում էր. «Մենք քանիցս առիթ ենք ունեցել հրապարակապես մատնանիչելու, թէ տաճկահայ յեղափոխական գործը ինչ մեծ վնասներ է կրել – եւ դեռ շարունակում է կրել – կուսակցական անհամերաշխութեանց երեսից: Մենք չեշտել ենք թէ ինչպէս կուսակցական ծայրայեղ հակամարտութիւնները եւ իրարու տրամագծօրէն չէզոքացնող գործելակերպը յաճախ անդարմանելի վտանգների դուռ են բաց արել եւ մեծապէս խոչընդոտ հանդիսացել Յեղափոխական Գործի յառաջխաղացմանը:

Ու ստեղծուած չարիքին արմատական բուժումն բերելու համար՝ մենք ձգտած ենք Տաճկա-Հայաստանում գործող կուսակցութիւնների համերաշխութեան իրականացմանը: Այդ համերաշխութիւնը մենք կատարեալ անհրաժեշտութիւն ենք համարած եւ համարում ենք, ուստի մեզանից կախումն ունեցող ամէն հնարաւոր միջոցներ գործ ենք դրած, որպէսզի այդ ցանկալի համերաշխութիւնը իրականութիւն ստանայ՝ որքան կարելի է լայն չափերի մէջ»¹:

Կահիրեում գործող արմենական և Ալեքսանդրիայում գործող վերակազմյալ գործիչներն այդ ընդհանուր նպատակադրումով ընդառաջ գնացին միմյանց: Տեղի ունեցան ազատագրական պայքարի հարցերին նվիրված մի շարք համատեղ քննարկումներ: Երկու կողմերն առանց դժվարություն ընդհանուր լեզու էին գտնում, քանի որ երկուսն էլ Երկրի ծնունդ էին և որևէ կարևոր տարբերություն չկար նրանց հայացքների միջև²:

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85², թղթ. 2, վավ. 3³⁷, թ. 1:

² Նույն տեղում:

Սկսված այդ գործընթացը շատ շուտով իր շարունակու-
թյունն է ունենում: Եգիպտոս եկած Հին Հնչակի կենտրոնի ան-
դամ Մուրադը հանդիպում է ունենում Մ. Տամատյանի հետ:

Աշխատութեան նախորդ էջերում խոսք է եղել այն մասին,
որ Մուրադը 1906 թ. լիբիական Տրիպոլիսի զնդանից ազատվե-
լուց հետո կանգնել էր համերաշխութիւն կամ միութիւն ստեղ-
ծելու շարժման գլուխ և կոչով դիմել էր բոլոր հայկական ազգա-
յին կազմակերպութիւններին՝ ուժերը համատեղելու համար մի
համաժողով գումարել: Այդ առաջարկութիւնը Դաշնակցու-
թյունն անմիջապէս մերժել էր բավական արհամարհական
ոճով: Դրանից հետո թվում էր, թե որևէ միութիւն կազմելու
հույսը վերջնականապէս թաղված է:

Եվ ահա Մուրադը և Տամատյանն սկսել էին խորհրդակցել
միասնութեան շուրջ: Մի քանի օր տևած զրույցների արդյունքն
այն է լինում, որ Հին Հնչակի և «Ազգ»-յան վերակազմյալների
միջև կնքվում է համերաշխութեան դաշինք, որը նրանց, ի վերջո,
պիտի տաներ միավորման:

«Իրաւունք» թերթը 1907 թ. № 78-ում «Համերաշխութիւն»
վերնագրի տակ գրում էր. «Ուրախութիւն ունինք մեր ընթերցող-
ներուն հաղորդելու թէ՛ Հին եւ Վերակազմեալ Հնչակեան հատ-
ուածներուն միջև համերաշխութեան պայմանները ճշգրտած ու
կնքուած են, լիազօրութեամբ Մուրատի եւ Տամատեանի, երկու
վաղեմի անձնուէր ընկերներու: Յոյս մեծ ունինք թէ՛ Արմենա-
կան-Միութենական կազմակերպութիւնը ևս ի մօտոյ պիտի եր-
թայ միաբանելու հնչակեանութեան, որով դէպի վերջնական
միութեան գլխաւոր պողոտան հարթուած կ'ըլլայ, եւ միայն
Դաշնակցութիւնը առայժմ տարամերժօրէն դուրս կը մնայ այս
եղբայրակցութենէն...»:

Համաձայնագիրը կնքելուց հետո երկու կազմակերպու-
թիւնների ներկայացուցիչները որոշեցին դա հռչակել հասարա-
կայնութեան ներկայութեամբ:

1907 թ. նոյեմբերի 10-ին Կահիրեի հայոց լսարան-ընթերցա-
րանը լցվել էր հայ քաղաքական ուժերի միասնութիւնը տեն-
չացող ժողովրդով: Հավաքը ղեկավարում էր հնչակյանների Կա-
հիրեի ներկայացուցիչ Շավարշ Շիշմանյանը: Նա խոսքը տվեց

Մուրադին, որին ներկաները ողջունեցին որոտընդոստ ծափերով: Վերջիններիս թվում քիչ չէին նրանք, որոնք մտավախություն ունեին, թե ելույթ ունեցողը պաշտպանելու է իր կուսակցությունն ղասակարգային խտրականության քաղաքականությունը: Բայց երբ Մուրադն սկսեց իր ելույթը, ներկաներն իրենց գոհունակությունն արտահայտեցին ցնծության ծափերով:

Թիֆլիսի «Երկրի ձայնը»-ն արտատպել էր Կահիրեի «Լուսաբեր» թերթի՝ հավաքին նվիրված հոդվածը, ուր նշված էր. «Ատենաբանը խօսեցաւ համեստօրէն. անհուն ժողովրդականութիւնը զինքը զզլխած չէր: Հայաստանի վիճակը պարզեց համառօտակի: Ցոյց տուաւ թէ հայ բանուորը, հայ վաճառականը, հայ երկրագործը հաւասարապէս կը տառապին, կը հարստահարուին, կը կեղեքուին: Հետեւաբար հայութիւնը ամբողջովին պէտք է համերաշխի եւ գործէ միաբանութեամբ»¹:

Այնուհետև ելույթ է ունենում Միհրան Տամատյանը, որն անդրադառնում է Հայաստանի և հայ ազգի դժբախտ կացությունը: Նա նույնպես հայրենիքի փրկության միջոցը համարում էր հայկական քաղաքական ու հասարակական բոլոր ուժերի համերաշխ գործակցությունը, միաժամանակ կասկած էր հայտնում, թե Գաշնակցությունը բարյացակամ մոտեցում կցուցաբերի համերաշխ գործակցության գաղափարի նկատմամբ:

Չնայած դրան, - գրում էր «Լուսաբերը», - «Համերաշխ միաբանութեան գաղափարը արդէն իրականանալ սկսած էր: Ահա՛ Արմենականները, որոնք Միութենականներուն հետ մէկ մարմնի պէս եղած, «Գաղափարակցական Միութիւն»-ը կազմած էին, որ իր կողմէն բանակցութեան մէջ էր Վերակազմեալ Հնչակեանութեան հետ: Ու Հնչակեան երկու հատուածներուն ներկայացուցիչները՝ Մուրատ եւ Տամատ, երբ ձեռք-ձեռքի տուած ժողովրդին առջեւ կը ներկայանային, միթէ Միութեան մօտալուս յաղթանակը չէի՞ն հռչակեր»²:

Իր հերթին, «Երկրի ձայնը» թերթը «Լուսաբերին» ձայնակ-

¹ «Երկրի ձայնը», № 30, 23 դեկտեմբերի 1907 թ.:

² Նույն տեղում:

ցելով, խոր համոզմունք էր հայտնում, թե «... Ոչ միայն Տաճկահայ խնդիրը չի մեռել եւ մեռնելու որ եւ է նշան ցոյց չի տուել, այլ նա պահել է իր կենսունակութիւնը եւ երթալով՝ հետզհետէ աւելի ու աւելի յաջող կերպով պիտի մօտենայ իր լուծմանը: Ուստի – մեր եզրակացութիւնն էր – ո՛չ թէ պէտք էր ձեռնթափ լինել այդ Խնդրից, այլ պէտք էր աւելի եռանդուն կերպով Գործի կաշիլ, եւ գործել, ու միշտ գործել»¹: Ապա՝ «Եթէ մինչեւ ցարդ մեր ջանքերը բոլորովին չը պսակուեցան, դա դեռ ցոյց չի տալիս թէ մենք սխալ ուղղութեամբ ենք քայլել եւ կամ թէ այդ մտքի իրագործումից ձեռք պիտի վեր առնել: – Ո՛չ: Մենք այդ ուղղութեամբ պիտի ընթանանք, ի՛նչ խոչընդոտների էլ որ պատահելու լինենք, որովհետեւ այդ ուղին է, որով կարող պիտի լինենք մեր բոլոր մարտական ուժերը ի մի համախմբել եւ տուած ըստպէս թուրք Բռնապետութեան դէմ քայլեցնել»²:

Ոգեչնչված վերակազմյալ Հնչակյանների և արմենականների, ինչպես նաև Հնչակյան երկու թևերի միջև սկսված միավորման լուրջ գործընթացներով, Բուլղարիայում գտնվող Գրիգոր Բեողիկյանը 1907 թ. դեկտեմբերին մեկնում է Եգիպտոս՝ իբրև Գաղափարակցական միության լիազոր ներկայացուցիչ: Ալեքսանդրիա հասնելուն պես նա հանդիպում է Միհրան Տամատյանին:

Նոր հնչակի և հին արմենականության այդ երկու ներկայացուցիչների միջև Ալեքսանդրիայում տեղի ունեցած հանդիպումների արդյունքում համաձայնություն ձեռք բերվեց միավորել արմենականներին և «Ազգ» թերթի գաղափարներին հետևող վերակազմյալ Հնչակյաններին: Նրանց պայմանավորվածության համաձայն, երկու կողմերի ուժերը միավորելու համար սկսվեցին պաշտոնական բանակցություններ, որոնց վերակազմյալ Հնչակյաններից մասնակցում էր Փոքր Հայքի ներկայացուցիչ Գարեգին Մելոյանը (Ժիրայր-Վաչե, Վահե), Գաղափարակցական միության կողմից լիազորված Գրիգոր Բեողիկյանը՝ իր երկու

¹ «Երկրի ձայնը», № 30, 23 դեկտեմբերի 1907 թ.:

² Նույն տեղում:

խորհրդականներով (Միքայել Նաթանյան և Հարություն Բեյլերյան): Առանձին պատվիրակություններ, որի կազմում էին ղոկոտ. Տիգրան Էնֆիեջյանը, Միհրան Տամատյանը, Կարապետ Գրիգորյանը և Շավարշ Հովիվյանը, ներկայացված էր վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություն կենտրոնական հանձնախումբը¹:

Նախօրյակին ստացվել էր վերակազմյալ Հնչակյանների Ամերիկայի նահանգային վարչություն 1908 թ. հունվարի 1-ով թվագրված պաշտոնագիրը, որով Միհրան Տամատյանին լիազորում էր բանակցությունները վարել նաև իր անունից: Պաշտոնագրի տակ զրված էր նաև կուսակցության Կիլիկիայի չրջանակի ներկայացուցիչ Դավիթ Մելքոնյանի ստորագրությունը², որը նշանակում էր, թե Մ. Տամատյանը բանակցություններում ներկայացնելու է նաև Կիլիկիայի վերակազմյալներին:

Բանակցությունների ընթացքում մշակվեց ապագա կազմակերպության ծրագիրը, որի հիմնական դրույթներն էին.

- 1) Հեղափոխական գործունեություն ծավալել թուրքահայաստանում (Կարինի, Վանի, Բաղեչի, Սարբերդի, Տիգրանակերտի ու Սեբաստիայի վիլայեթներ) և Կիլիկիայում (Ադանայի վիլայեթ և Հալեպի վիլայեթի հայաբնակ մասեր):
- 2) Հայ հեղափոխական գործն առաջ մղելու համար համախմբել թուրքահայության ազատագրության նպատակով ստեղծված բոլոր կուսակցությունների և հոսանքների ուժերը՝ կուսակցական ամեն տեսակ նկրտումներից ու հաշիվներից վեր դասելով հայության և հայրենիքի շահերը:
- 3) Զգուշանալ վաղաժամ ցույցերից և մասնավոր շարժումներից, միաժամանակ, տևական և համառ աշխատանքով հայ ժողովրդին պատրաստել ինքնապաշտպանություն՝ հարկ եղած պահին դիմելով ընդհանուր ապստամբություն:

¹ Տե՛ս Արտակ Դարբինեան, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, էջ 187:

² Տե՛ս Աւետիս Եսփուճեան, Համառօտ պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան կազմութեան, Գահիրէ, 1977, էջ 32:

- 4) Ինքնապաշտպանություն և ապստամբություն զործր գլուխ բերելու հիմնական պայման համարել հայություն բոլոր կենսունակ տարրերի համախմբումը, ելնելով այն իրողությունից, որ Թուրքահայաստանում ողջ հայ ժողովուրդը ճնշվում ու տառապում է օսմանյան բռնակալական ռեժիմի ներքո, ուստի այնտեղ գոյություն չունեն դասակարգային հակամարտ շահեր, դասային խտրականություն, որը և նպաստում է բոլոր հայերի միջև համերաշխություն հաստատմանը:
- 5) Ապստամբության հաջող ելքի դեպքում Թուրքահայաստանն ազատել օսմանյան բռնակալությունից, այնտեղ հիմնել սահմանադրական կարգեր, որոնց լայն հիմքերի վրա կազմել անկախ կառավարություն:
- 6) Հանրապետական կարգեր ունեցող հայկական նոր պետության մեջ լիովին պահպանել ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքները, ապահովել նրանց մշակույթների ազատ ու խաղաղ զարգացումը, մշտապես քարոզել բոլոր ցեղերի համերաշխության գաղափարը:
- 7) Մինչև այդ նպատակներին հասնելը՝ ջանք գործադրել Թուրքահայաստանում ձեռք բերելու բարենորոգումներ՝ հենվելով եվրոպական պետությունների կողմից հաստատված միջազգային դաշնագրերի վրա¹:

Երկարատև բանակցությունների արդյունքում 1908 թ. սեպտեմբերի 15-ին համաձայնագիր ստորագրվեց: Կյանքի կոչվեց մի նոր կազմակերպություն, որը մկրտվեց **Միացյալ* հայ հեղա-**

¹ Տե՛ս Արտակ Դարբինեան, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, էջ 187:

* Ինչպես տեսնում ենք, և՛ նախորդ երկու կազմակերպությունների և՛ այս նոր կազմակերպության անվանումներում անհրաժեշտաբար օգտագործված են «միություն» կամ «միացյալ» բառերը: Դա պատահական չէր, քանզի երեք կազմակերպություններն առանձին-առանձին ոչ միայն երկու կազմակերպությունների միավորման արդյունք էին, այլև, ինչպես ցույց են տալիս նրանց ընդունած պաշտոնական փաստաթղթերը, նախատեսվում էր, որ ժամանակի ընթացքում իրենց են միանալու հայկական քաղաքական դաշտի ուրիշ միավորներ:

փոխական կազմակերպություն (ՄՀՀԿ) անունով¹:

Միացյալ Հայ Հեղափոխական կազմակերպությանը վիճակված չէր երկար գոյություն ունենալու: Վերջնական կազմակերպական տեսք ընդունելով երիտթուրքական 1908 թ. հուլիսյան հեղափոխությունից հետո, նա ստիպված էր իր գործունեությունը հարմարեցնել փոփոխվող նոր պայմաններին: Երիտթուրքերի հռչակած «ազատություն, եղբայրություն, հավասարություն» խոստումները խանդավառել էին նաև կազմակերպության նշանավոր մտավորական ղեկավարներին և անդամներին, որոնց մի պահ թվացել էր, թե սուլթանների ստեղծած բռնապետական շղթան ընդմիջտ փշրվել է: Հրաժարվելով Հայկական անկախ պետություն ստեղծելու գաղափարից, Միացյալ Հայ Հեղափոխական կազմակերպությունը ազդարարեց, թե հետայսու Հայ հասարակական կյանքում բռնելու է նոր ուղղություն, Թուրքիայում պաշտոնապես գործելու է բաց և ազատորեն՝ եռանդուն կերպով հետապնդելով թուրքահայության իրավունքներն ու շահերը: Կարճ ժամանակում մշակվեց կազմակերպության նոր ծրագիրը՝ հարմարեցված Թուրքիայի նոր իրականությունը:

Դրանից որոշ ժամանակ անց, 1908 թ. նոյեմբերին, Եգիպտոսի Հայ համայնքի նշանավոր դեմքերից մեկի՝ փաստաբան և բանաստեղծ Վահան Մալեզյանի նախաձեռնությամբ Կահիրեում հրավիրվեց մի խորհրդակցություն, որին մասնակցություն բերեցին տարբեր քաղաքական ուղղության մի շարք ազգայիններ: Խորհրդակցության նպատակն էր քննարկել նոր ստեղծվելիք «Յառաջադիմաստ էր եւ ազատական հայոց միութեան» համար նախապատրաստված ծրագիրը, բայց հանդիպումն իրականում դուրս եկավ նախատեսված խնդրի չըջանակներից:

Խորհրդակցության ընթացքում ծագեց մի չնախատեսված հարց. օսմանյան հեղափոխության հաղթանակի և դրա վերականգնած սահմանադրության պայմաններում արդյո՞ք նպատակահարմար չէ ունենալ մի այնպիսի օրինական կազմակեր-

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85², թղթ. 2, վավ. 3³⁷, թ. 2:

պուլժյուն, որն օրենքի հողի վրա գործեր, բայց հատակ ու անխառն ազգային ուղղութիւն ունենար:

Ծավալվեցին բուռն վիճաբանութիւններ, հնչեցին թեր ու դեմ տեսակետներ: Խորհրդակցութեանը մասնակից դաշնակցական հրավիրյալները նկատեցին, թե ՀՅ դաշնակցութիւնը և հնչակյանները միացած են օսմանյան երկու թուրքական կոմիտեաների (Գաշնակցութիւնը՝ Իթիթիհադի, Հնչակը՝ Ապակենտրոնացման լիգայի) հետ, ուստի հետայսու գործելու են նույն ուղղութեամբ, ինչ ուղղութեամբ կգործեն այդ կոմիտեաները: Այս պայմաններում, նշում էին նրանք, առանձին ազգային քաղաքական կազմակերպութիւն ստեղծելն արմատապես կհակասի երկրում ընդհանուր և բաղձալի համերաշխութեան հաստատման գաղափարին: Նրանց կարծիքով՝ դաշնակցական, հնչակյան և թուրքական կոմիտեաների միութիւնն այլևս կատարված իրողութիւն լինելով, ի վիճակի կլինի լիուլի պաշտպանելու օսմանյան բոլոր հպատակների իրավունքներն ու պահանջները:

Եգիպտահայ կարևոր ղեմքերից և տեղի դաշնակցական կազմակերպութեան ղեկավարներից մեկը՝ Հ. Ասատուրյանը, խնդիրն ավելի որոշակիացնելով, ասում էր.

«Մենք յետ այսու օսմանցիներ ենք եւ մեզ չի հետաքրքրեր այլևս այս կամ այն համայնքի մը խնդիրը: Եթէ պատահի, որ մենք համակարծիք գտնուինք որեւէ գործի մը մէջ որեւէ Մուհամեդի մը, Ալիի մը հետ, մենք անոնց հետ պիտի մնանք եւ աշխատինք, եթէ մինչեւ իսկ պէտք ըլլայ հայու դէմ մաքառելու համար...»¹:

Խորհրդակցութիւնում հանդես եկած ոչ դաշնակցական գործիչներից շատերն Ասատուրյանի արտահայտած տեսակետն արտառոց համարելով, նշում էին, որ դրա ակունքը եվրոպական սոցիալիզմն է, որին հետևում են դաշնակցականներն ու հնչակյանները՝ փորձելով այդ սոցիալիզմը փոխառնել և բռնազրոսիկ ու անբնական եղանակով մտցնել եվրոպայից միանգամայն տարբեր օսմանյան իրականութեան մեջ:

¹ «Մշակ», № 273, 11 դեկտեմբերի 1908 թ.:

Զարմանալիին այն է, ասում էին նրանք, որ երիտթուրքական վերը նշված երկու կազմակերպություններն ու հայկական նշված երկու կուսակցությունները հակոտնյա են իրենց ծրագրերով, ըմբռնումներով և ավանդույթներով: Թուրքական կուսակցությունների անդամները բացարձակ ազգայնամոլներ են, մինչև իսկ համիլամականներ, այսինքն՝ ամբողջովին հակառակ են սոցիալիզմին, որի մասին ո՛չ գաղափար ունեն և ո՛չ էլ երբևիցե ցանկություն կունենան դա տեսնել Օսմանյան կայսրության մեջ, իսկ դրանց դիմաց երկու հայկական կուսակցությունները ներկայանում են իրրև սոցիալիստներ, իսկ նրանցից մեկը՝ Հնչակը, նույնիսկ սկսել է ազգայնամոլական գաղափար համարել ազգային հայրենասիրությունը: Խորհրդակցության այն մասնակիցները, որոնք չէին բաժանում այդ տեսակետները, ասում էին. թո՛ղ Դաշնակցությունը և Հնչակը հազար ճառ հնչեցնեն թուրքական կուսակցությունների հետ համերաշխության մասին և հազար կոչեր անեն նրանց հետ միություն մասին, բայց չեն կարող ցանկալի արդյունք տալ: Նույնիսկ բարձր քաղաքակրթություն ունեցող բազմազգ պետություններում գոյություն ունեցող հակառակություններն ու պայքարները երկար տասնամյակների ընթացքում չեն լուծվում, ինչ մնաց, թե հետամնաց Օսմանյան կայսրության մեջ եղած հակառակությունները մի հարվածով լուծում գտնեն ու տեղի տան համաշխարհային տնտեսական սկզբունքներին: Օսմանյան հասարակության գոյավիճակը բնորոշող ծայր աստիճան բարդ խնդիրների լուծումը դուրս է այս կամ այն քաղաքական խմբակցության կամ խմբակցությունների միություն ցանկությունների ու հնարավորությունների սահմաններից: Ելույթ ունեցողները զայրույթով հատկապես դատապարտում էին երիտթուրքերի ծայրահեղ կենտրոնացման ծրագիրը, որի կատարմանն ըստ էության լծվել էր նաև Դաշնակցությունը՝ հաշտվելով Իթիհադի՝ այլազգիների ինքնավարության գաղափարը ոչնչացնելու փորձերի հետ:

Եթե միզհատյան սահմանադրության հիման վրա Թուրքիան ազատական պետություն դառնար, ինչպես տարփողում էին երիտթուրքերը և ինչպես միամտորեն հավատում էին հայ ազգային հեղափոխականները, ապա բնական է, որ այնտեղ գոր-

ծող բոլոր հեղափոխական քաղաքական կազմակերպություններն օրինական քաղաքական կուսակցությունների պետք է վերածվեին աստիճանաբար: Հնչակյան և դաշնակցական հեղափոխական կուսակցությունները, որոնք իրենց ծրագրերում ունեին սոցիալիստական սկզբունքներ, սահմանադրական թուրքիայում հավանաբար ստիպված պիտի լինեին իրար ձուլվելու: Առայժմ նրանց բաժանողը միայն կուսակցական անցյալն էր: Բայց նրանց միավորումը, միևնույնն է, տեղի էր ունենալու: Այդ դեպքում, թուրքահայ քաղաքական դաշտի աջ թևը պետք է լրացվեր մի ոչ-հեղափոխական, դեմոկրատական պատկանելի քաղաքական ուժով: Իսկ եթե կայսրություն մեջ հնարավոր լիներ կառուցել բոլոր ազգերի համերաչխ, եղբայրական միություն, եթե երկրում ստեղծվեր իսկական խորհրդարանական կյանք, այսինքն՝ պետություն կարևորագույն գործերը վճռեին ժողովրդի ներկայացուցիչները, ապա ազգային կուսակցությունների գոյություն անհրաժեշտություն էր լինի հեռանկարում, օսմանյան քաղաքացիները դուրս գալով ազգային շրջանակներից, իրենց աշխարհայացքային կողմնորոշումների համեմատ կբաժանվեին ըստ համասօսմանյան քաղաքական կազմակերպությունների:

Բայց այդ հեռանկարը իթիհադական թուրքիայում մշուշապատ էր: Բոլոր նշաններն արդեն ցույց էին տալիս, որ երաշխիքներ չկան, թե երկիրը կարող է գնալ ժողովրդավարության ուղիով և կայսրության բոլոր քաղաքացիներն առանց ազգային խտրականության օգտվելու են նույն իրավունքներից ու կատարելու են նույն պարտականությունները: Այդ հոռետեսություն օգտին էին խոսում կայսրության այլազգիների նկատմամբ թուրքերի կողմից դարեր շարունակ իրականացրած բռնություններն ու կոտորածները, նրանց ավանդական պահպանողականությունը, որը հեղափոխությունից հետո էլ ցույց էր տալիս փոքր ինչ փոխվելու տրամադրություն: Իսկ դա նշանակում էր, որ թուրքիայում այլազգիների քաղաքական կազմակերպությունները շարունակելու են իրենց գործունեությունը:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ (ՀՄՌԿ) ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Օսմանյան սահմանադրությունից հռչակումից ի վեր կայսրությունից զանազան ազգությունների մեջ սկսել էին ստեղծվել օրինական (լեզու) քաղաքական կուսակցություններ՝ իրենց ծրագրերով և ուրույն նպատակներով: Այդ գործընթացից էլ կարող դուրս մնալ սահմանադրական ոեթիմի անխախտ պահպանմամբ շահագրգռված, քաղաքականապես աշխույժ թուրքահայությունը:

Հեղափոխությունից հետո Արմենական կուսակցությունը, փաստորեն, այլևս գոյություն չունի, իսկ մյուս երեք հեղափոխական կուսակցությունները օրինական կազմակերպություններ էին դարձել:

Մայրահեղական Իթիհադի հետ Դաշնակցության սերտ գործակցությունը, հին Հնչակի մերձեցումը երիտթուրքական մյուս թևում գտնվող Ապակենտրոնացման լիգային, նախկինում խորապես ազգային հեղափոխական վերակազմյալ Հնչակյանների չեզոք պահվածքը նոր իշխանությունների հանդեպ և նրանց աջակցելու պատրաստակամությունը առաջ էին բերել պահանջ հիմնելու մի նոր քաղաքական կազմակերպություն, որը հակակշիռ լիներ վերոնշյալ հայկական կուսակցություններին, մերժեր նրանց հեղափոխականությունը, միաժամանակ ունենար այնպիսի գաղափարախոսություն, որը խարսխված լիներ ռամկավարական (ժողովրդավարական) սկզբունքների վրա: Բայց ամենակարևորն այն էր, որ նոր կուսակցությունը պետք է գործեր օսմանյան սահմանադրության տված հարավորությունների և իրավունքների չրջանակներում:

Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը չէր կարողանում ընդգրկել իր անդամների պես մտածող և դրսում գտնվող բազմաթիվ անհատների, որոնք գործում էին ինքնուրույն ու բաժան-բաժան, չունենալով գործողությունների միասնական ու հստակ ծրագիր: Իրավիճակը թելադրում էր ի մի բերել այդ բոլոր ուժերը:

Միհրան Տամատյանը գրում էր. «Մեր նշանաբանը պետք է

ըլլայ – ինքնամփոփում, ներդաշնակութիւն, համերաշխութիւն եւ կարգապահութիւն: Պէտք է ունենանք աշխարհայեացք մը եւ կազմակերպութիւն մը: Պէտք է գիտակցինք թէ ո՞ւր ենք եւ ո՞ւր կ'երթանք, որպէս զի վստահաբար առնենք մեր քայլերը: Քաղաքական աշխարհայեացքի պակասը գլխաւոր պատճառներէն մէկն է մեր ազգին այսօրուան քաոսային վիճակին: Առանց որոշ աշխարհայեացքի, առանց ծրագրի, առանց սկզբունքի գործունէութիւնը չկրնար ոեւէ օգտակար ու տեւական արդիւնքի մը յանգիլ: Միւս կողմէ, աշխարհայեացք մը չկրնար կեանքի մէջ մտցուիլ, գործադրութեան դրուիլ առանց կազմակերպութեան, առանց միեւնոյն գաղափարին շուրջ համախմբուած գործիչներու եւ մշակներու ներդաշնակ, գիտակից եւ յարատեւ ջանքերուն»¹:

Ճշտելու համար նոր կուսակցութիւն ստեղծելու իրենց մտադրութեան իրագործման հնարավորութիւնը, «Միացեալի» ղեկավարութիւնը հարցումներ արեց և խորհրդակցեց ինչպես Եգիպտոսում, այնպես էլ Հայաստանում, Կիլիկիայում և արտասահմանյան երկրներում գտնվող համախոհների, նշանավոր մտավորականների, տարբեր հեղինակավոր անձնավորութիւնների հետ: Ստացվեցին հավանութեան բազմաթիւ արձագանքներ, նաև ցանկութիւններ և առաջարկութիւններ: Եղան նաև գործի հաջողութեանը կասկածողներ, որոնք գտնում էին, թե հայկական երկու խոշոր կուսակցութիւններն ունեն ժողովրդին գլխավորելու տասնամյակների փորձ, իսկ այժմ, օսմանյան հեղափոխութեան հաղթանակից հետո, փաստորեն հրաժարվել են հեղափոխական զինված պայքարից և արդեն որդեգրում են գործունեութեան հենց այն սկզբունքները, որոնցով մտադիր է առաջնորդվել նոր ստեղծվելիք կուսակցութիւնը: Նրանք միաժամանակ մատնացույց էին անում և չափազանցնում այն թերութիւնները, որ ընդհանրապես ունի ռամկավարութիւնը:

Իր «Ռամկավարութիւն» ուսումնասիրութեան մեջ Միհրան Տամատյանը մերժում էր այսպիսի պատճառաբանութիւնները:

¹ Միհրան Տամատեան, Ռամկավարութիւն, Աղեքսանդրիա, 1910, էջ 155:

Նա գրում էր. «Ռամկավարութիւնը ունի իր տկարութիւնները, ըստ որում մարդկային է. բայց ունի իր մեծութիւնն ալ: Պէտք է զայն ընդգրկել առանց վերապահութեան եւ առանց վախի. պէտք է զայն սիրել եւ ողջունել ուրախութեամբ, որովհետեւ անիկա՛ է որ քաղաքակրթութեան բարձրագոյն վիճակին հասած ընկերութեան մը մէջ, ամէնէն աւելի կը բազմապատկէ անհատական արժանիքները եւ բարօրութեան մեծագոյն քանակը կ'ընձեռէ քաղաքացիներու ստուարագոյն մեծամասնութեան»¹:

Նոր կուսակցութեան ստեղծման նախապատրաստական աշխատանքներն սկսվեցին Եգիպտոսում: Աշխատանքների ծանրութիւնը, Մալեգյանից բացի, իրենց վրա վերցրին Միհրան Տամատյանը և Հայտնի մտավորական Լևոն Մկրտիչյանը: Միաժամանակ, նոր քաղաքական կազմակերպութեան ստեղծումն առաջ մղելու համար ժողովներ սկսվեցին Կ. Պոլսում:

Բոլոր նախապատրաստութիւններից հետո Միացյալ Հայ Հեղափոխական կազմակերպութեան ղեկավարների հրավերով 1908 թ. հոկտեմբերի 4-ին Ալեքսանդրիայում գումարվում է խորհրդակցութիւն, որին մասնակցում են Եգիպտոսի տարբեր տեղերի վերակազմյալներ, հին հնչակյաններ և նախկին արմենականներ: Ներկայացել էին նաև քաղաքական այդ ուղղութիւնների մի շարք համակիրներ ու բարեկամներ:

Խորհրդակցութիւնում ծավալվեց մտքերի լայն փոխանակութիւն: Ելույթ ունեցողներն անդրադառնում էին ազատագրական շարժման տարիներին հայութեան կրած տառապանքներին, շարժման ղեկավար ուժերի պայքարի սխալ մարտավարութեան հետևանքներին, առաջարկում էին սահմանադրական կարգերի պայմաններում օգտագործել խաղաղ զարգացման բոլոր հնարավորութիւնները՝ ազգային նպատակներին հասնելու համար, այն է՝ ուժերը կենտրոնացնել ներքին բարեգործական, կրոնական և մշակութային խնդիրների իրագործման վրա:

Վահան Թեքեյանը գրում էր. «Իրաւ է թէ բարեշրջումները երբեմն երկար կը տեւեն, եւ այդ պատճառաւ ալ, մեզի համար

¹ Միհրան Տամատեան, Ռամկավարութիւն, էջ 155:

մեծագոյն ջանքը պէտք է ըլլայ տեսել այս երկրին մէջ, տեսել անձայն, անշշուկ, համբերատար ոգւով եւ մեր այն աւանդական քաղաքականութեան հետեւելով որով մեր նախնիքը կրցած են անցընել եւ փոխանցել ազգին գոյութիւնը այսօրուան չափ դառն վիճակներու մէջէն, քաղաքականութիւն, որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ վարուիլ գիտնալու քաղաքականութիւնը»¹ (ընդգծումը Վ. Թեքեյանինն է:– Հ. Ս.):

Խնդրի քննարկման արդյունքում 1908 թ. հոկտեմբերի 26-ին ընդունվեց որոշում՝ Միացյալ Հայ Հեղափոխական կազմակերպութիւնն այսուհետեւ հանդես է գալու Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցութիւն (Partie Constitutionnelle Démocrate Arménienne) անունով, որը հիմնականում գործելու է Վասպուրականում, իսկ Կ. Պոլսում, Խարբերդում, Եգիպտոսում, Սերաստիայում, Տիգրանակերտում, Կիլիկիայում և Ամերիկայում ունենալու է մասնաճյուղեր²: Նորաստեղծ կուսակցութիւնը ներառեց Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութիւնը՝ իր «Ազգ» թերթով, Գաղափարակցական միութիւնը և նախկին Արմենական կուսակցութեան ղեկավար անձանցից կազմված Միութիւնը:

Կուսակցութիւնը հիմնադրվեց նրա ակունքներում կանգնած Վահան Մարեգյանի, Միհրան Տամատյանի, Լևոն Մկրտիչյանի, Վահան Թեքեյանի, Երվանդ Օտյանի, Միքայել Գյուրջյանի և այլոց ջանքերով:

1908 թ. հոկտեմբերի 31-ին Ալեքսանդրիայում նորակազմ կուսակցութեան ծնունդը վավերացրին նրա մեջ մտած կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչները, արմենականների ղեկավարներից՝ Գրիգոր Բեռդիկյանը (Շիկահեր) և Միքայել Նաթանյանը, իսկ վերակազմյալ Հնչակյաններից՝ Միհրան Տամատյանը, Ծավարչ Հովիվյանը և Կարապետ Գրիգորյանը:

Կուսակցութեան ստեղծումն ազդարարվեց հատուկ պաշտոնական հայտարարութեամբ: Ըստ էութեան, այդ փաստաթուղթը

¹ «Շիրակ» (Կ. Պոլիս), № 14–15, 16 մայիսի 1909 թ., էջ 302:

² Մատենադարան, Արչակ Այգոյաճյանի արխիվ, մատյան 85², թղթ. 2, վավ. 3³⁷, թ. 2:

կարելի է համարել թուրքահայ կաղետական կուսակցություն ծննդի հայտարարություն, որը խմբագրվել էր ամենայն բժախնդրությամբ: Զուգընթաց լարված աշխատանք տարվեց նորաստեղծ կուսակցություն ծրագիրը մշակելու ուղղությամբ, որի համար հիմք ընդունվեց Միացյալ հայ հեղափոխական կուսակցության ծրագիր-կանոնագիրքը: ՀՍՌԿ-ի ծրագրի էական կետերում ըստ ամենայնի արտահայտություն էին գտել Ռուսաստանի կաղետական կուսակցության ծրագրի առանձին հոդվածների տրամադրությունները, որոնք համապատասխանում էին Թուրքիայի հայ ժողովրդի՝ տվյալ ժամանակաշրջանի ազատագրական պահանջներին:

Դեռ այն ժամանակ, 1908-ի հուլիսին, երբ հայտարարվել էր օսմանյան սահմանադրությունը, թուրքահայ առանձին անհատներ սկսել էին հետաքրքրվել ոուս կաղետների ծրագրով: Թուրքիայի զանազան կողմերից «Մշակի» խմբագրությունն ստանում էր բազմաթիվ նամակներ, որոնց հեղինակները խնդրում էին իրենց ուղարկել նշված ծրագիրը: Թերթի գլխավոր խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարն այդ առթիվ գրում էր. «Մենք գոհացրել ենք, որքան կարողացել ենք, տալով նրանց այն տպագրական բնագիրը, որ մի ժամանակ լոյս էր տեսել «Մշակ» լրագրի էջերում»¹:

Անտարակույս, Թուրքիայի պետական կյանքը շատ տարբեր էր ոուսական կյանքից, ուստի դրանցում քաղաքական ու հասարակական խնդիրների լուծումը ենթադրում էր միմյանցից տարբեր ուղիներ ու միջոցներ, բայց քաղաքական գործունեության համար հիմնական հայեցակետերը և ղեկավար սկզբունքները կարող էին բավականաչափ նման լինել երկու երկրներում:

Աշխատանքները ծրագրի վրա ավարտելուց հետո փաստաթուղթը ներկայացվել էր Իզմիրյան պատրիարքին և Դուրյան եպիսկոպոսին, որոնք դրական կարծիք էին հայտնել նրա վերաբերյալ: Դրանից հետո միայն ծրագիրն ուղարկվել էր Կ. Պոլսի և Անդրկովկասի տարբեր ուղղություն հայկական թերթերի խմբագրություններ՝ տպագրելու համար:

¹ «Մշակ», № 273, 11 դեկտեմբերի 1908 թ.:

Ռամկավար ղեկավարները՝ Վահան Թեքեյանը, Միհրան Տամատյանը, Սուրեն Պարթևյանը, Լևոն Փափազյանը և ուրիշներ կենտրոնացան Կ. Պոլսում՝ ժողովրդին առաջնորդելու համար «խոհականութեան, զգուշութեան եւ լրջութեան ճանապարհներէն»¹: Պոլիսը դարձավ ՀՍՌԿ կենտրոնատեղին:

Նոր կուսակցութեան առաջին գործերից եղավ եգիպտահայ երկու թերթերի՝ «Լուսաբերի» (Ալեքսանդրիա) և «Արեւի» (Կահիրե) միավորումը «Լուսաբեր-Արեւ» անվան տակ, որը որպէս Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցութեան օրգան, հրատարակվում էր Կահիրեում: «Լուսաբեր-Արեւ» նոր թերթի շուրջը համախմբվեցին գնահատելի ուժեր՝ Միքայել Գյուրջյան, Վահան Մալեգյան, Լևոն Մկրտիչյան, Տիրան Քելեկյան և ուրիշներ²:

Այսպիսով, հրապարակ եկավ իր էութեամբ դեմոկրատական մի նոր հայկական կուսակցություն, որը խնդիր էր դրել օրինական կերպով գործել օսմանյան սահմանադրութեան ընձեռած ազատութիւնների պայմաններում:

«Մշակը» գրում էր.

«Մենք միայն կարող ենք ողջունել Հայ մի լեգալ քաղաքական կուսակցութեան ստեղծումը, որի կարիքը վաղուց զգացւում է: Ռուսաստանի հայերիս մէջ վաղուց դրուած է սահմանադիր-ռամկավարական կուսակցութեան հիմքը: Ինչպէս երեւում է, սթափումը Թուրքիայի հայերի մէջ աւելի շուտ է կատարուելու, քան մենք կարող էինք երեւակայել»³:

ՀՍՌԿ ստեղծումը և նրա ծրագրի հրատարակումը խանդավառութեամբ ընդունեցին ազատական գաղափարներ դավանող թուրքահայ գործիչները: Հայկական մամուլի շատ օրգաններ ինչպէս Թուրքիայում («Արեւելեան մամուլ» և ուրիշներ), այնպէս էլ Կովկասում («Մշակ» և այլն) տպագրել էին Հայ ռամկավարների ծրագիրը համապատասխան մեկնաբանություններով:

¹ Տե՛ս «Պատմութիւն Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան. 1887-1962», Հատ Ա., Պէյրութ, 1962, էջ 322:

² Տե՛ս «Արեւելք», № 6996, 9 Հունվարի 1909 թ.:

³ «Մշակ», № 273, 11 դեկտեմբերի 1908 թ.:

րով կամ տպագրել էին հատվածաբար: Մամուլը բարձր էր գնահատում ուսմանը գործիչների ողջամիտ կեցվածքը թուրքահայության համար վճռորոշ ժամանակաշրջանում, միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ ծրագրում արծարծված գաղափարները չուտով թուրքահայության մեծ զանգվածներ կընդգրկեն:

Կուսակցության ստեղծման հաղորդագրությունը լույս տեսնելուց հետո, 1908 թ. դեկտեմբերին նրա մեջ մտնելու ցանկություն հայտնեցին Եգիպտոսի ու Կ. Պոլսի հայերից շատերը: Նրանց մեծ մասը վերակազմյալ հնչակյաններ էին, որոնք վաղուց, սկսած 1896 թ., մերժում էին թե՛ Հնչակի (նազարեկյանական թևի) և թե՛ հին Հնչակի (սապահգյուլյանական թևի) սոցիալիստական գաղափարները թուրքիայում կիրառելու գործելակերպը և իրենց քաղաքական գործունեությունն ամբողջապես ծավալում էին ազգային հողի վրա: Օսմանյան հեղափոխությունից հետո, երբ վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը, Դաշնակցության կատարած քայլերի նմանությունը, հայտարարել էր, թե պաշտպանում է Իթթիհատի կառավարությունը, նրա շարքերից մի նոր թարմ հոսք սկսվեց դեպի սահմանադրական ուսմանը: Նորաստեղծ կուսակցություն եկան նաև ոչ քիչ թվով հնչակյաններ, իսկ հին Հնչակի նշանավոր դեկավարներից Հարություն Զանգյուլյանը թեև մնացել էր իր կուսակցության մեջ, բայց մեծ եռանդով նպաստեց Հայ սահմանադրական ուսմանը կուսակցության ստեղծմանն ու կայացմանը: Վերջինիս կազմը շարունակում էին լրացնել նաև այլևս գոյություն չունեցող Արմենական ազգային հեղափոխական կուսակցության նախկին ղեկավար և շարքային գործիչներ, իսկ նախկին շարքային արմենականներից շատերը մտան Դաշնակցության շարքերը: Նորաստեղծ կուսակցությունն իր շուրջը համախմբեց ու իր մեջ ձուլեց նաև չեզոք տարրեր, որոնք մինչ այդ ձեռնպահ ու մեկուսի էին մնացել քաղաքական գործունեությունից*:

* Ռամկավար ազատական կուսակցության մեջ հաճախ չըջանառվում է այն տեսակետը, թե ՌԱԿ-ը Արմենական կուսակցության ուղղակի շարունակությունն է: Դրանով իսկ ուսմանը ազատականներն իրենց կուսակցության ստեղծումը ձգտում են տանել ու հասցնել մինչև 1885 թվականը, այսինքն՝ երբ

Հայ սահմանադրական-ոսմկավար կուսակցությունը շուտով համակրություն գտավ և տարածվեց շատ տեղերում: Արդեն երեք-չորս ամիս անց ՀՍՌ կուսակցության ակումբներ էին

հիմնվել էր Արմենական կուսակցությունը: Այս պնդումն անցյալ դարի 30-ական թթ. շրջանառության մեջ է դրել արմենականությունից Ռամկավար ազատական կուսակցության շարքերն անցած Միքայել Նաթանյանը, որին հետևել են Արտակ Դարբինյանը և Արմենակ Եկարյանը: Բայց նկատենք, որ նույնիսկ այս գործիչներն իրենց թույլ չեն տվել Արմենական կուսակցության պատմությունը համարել ՌԱԿ-ի պատմություն և նրա հիմնադրումը հասցնել 1885 թ.: Ինչպես վերոշարադրյալից երևաց, Հայ սահմանադրական ոսմկավար կուսակցության (ՀՍՌԿ) ստեղծման օրերին այդ կազմակերպության մեջ մեծամասնություն են կազմել իրենց կուսակցությունից հեռացած վերակազմյալ հնչակյանները: Թվական տեսակետից այնուհետև գալիս էին հին Հնչակից հեռացածները, հետո միայն՝ աչքի ընկած նախկին արմենական գործիչները: Ըստ որում, թեև բացակայում են ճշգրիտ թվական տվյալներ, սակայն ժամանակակիցների բազմաթիվ հուշագրական վկայությունները ցույց են տալիս, որ արմենականության կազմալուծման շրջանում կուսակցության շարքային զանգվածի մի զգալի մասը մտել է Դաշնակցության շարքերը: Բայց ո՛չ այն ժամանակ և ո՛չ էլ դրանից հետո որևէ մեկի մտքով չի անցել դրա հիման վրա պնդել, թե Դաշնակցությունն արմենականության ուղղակի իրավահաջորդն է: Արմենականության շարունակություն կոչվելու ավելի մեծ հավակնություններ կարող է ունենալ Ս.-Գ. հնչակյան կուսակցությունը, քանի որ 1) Ե՛վ արմենական և՛ Ս.-Գ. հնչակյան կուսակցությունները եղել են հետևողական հեղափոխական կուսակցություններ՝ ի տարբերություն հեղափոխության անդիջում հակառակորդ ՀՍՌԿ-ՌԱԿ-ի, 2) Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունից հեռացած և ՀՍՌԿ-ի մեջ մտած անձինք իրենց թվով գերակշռում էին նույն ՀՍՌԿ-ի մեջ մտած հին Հնչակից հեռացածներին և նախկին արմենականներին՝ միասին վերցրած: Հետևապես, ՀՍՌԿ-ՌԱԿ-ը, որը միշտ վճռականորեն դեմ է եղել հասարակական ցնցումների և ժողովրդի ազգային, սոցիալատնտեսական ու մշակութային խնդիրների լուծման հարավորությունը տեսել է միայն բարեփոխումների ուղիներում, բնականաբար, չի կարող հեղափոխական Արմենական կուսակցության իրավահաջորդ համարվել: Ո՛չ ծրագրային պահանջներով և ո՛չ էլ գաղափարախոսական սկզբունքներով այդ երկու կուսակցությունների միջև նմանություն չկա: ՀՍՌԿ-ՌԱԿ-ը, հիրավի, մեծ ու անգնահատելի դեր է խաղացել Հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի պատմության մեջ, և իրեն չպատկանողն իրեն վերագրելը, մեղմ ասած, լուրջ մոտեցում չէ: Դրանով ոչինչ չի ավելանում այդ կուսակցության հսկա վաստակին ու բարի համբավին:

գործում ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ արտասահմանի մի շարք հայաչափ վայրերում: Հատկապես կանոնավոր աշխատանքներ էին տարվում Կ. Պոլսում, Իզմիրում, Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, նաև ուրիշ քաղաքներում (Վան, Կարին) ստեղծված ակումբներում¹:

Կազմակերպչական աշխատանքներ էին տարվում ակումբներ ստեղծելու Փարիզում, Բոստոնում և այլուր: Ընդամենը երկու-երեք տարի հետո ՀՍՌԿ-ն ուժեղ մասնաճյուղեր էր ունենալու ոչ միայն նշված տեղերում, այլև Խարբերդում, Սերաստիայում, Տիգրանակերտում, Կիլիկիայի զանազան վայրերում, դառնալու էր գորեղ կազմակերպություն Ամերիկայի Թուրքահայկական գաղութներում:

Իր գոյություն չորրորդ տարում ՀՍՌԿ-ն արդեն համազգային կազմակերպություն էր: Նա ուժ էր տալիս մամուլի այն օրգաններին, որոնք ընդունել էին սահմանադրական ռամկավար ուղղություն կամ որոնք այդ կազմակերպության գաղափարների և սկզբունքների արտահայտիչներ էին:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒՅԹՆԵՐԸ.– Ծրագրի մեկնակետն այն հաստատումն էր, թե կուսակցության գլխավոր նպատակը օսմանյան պետության մեջ ժողովրդի գերիշխանություն (Souveraineté du peuple) հաստատման նպաստելն է: «Ժողովուրդ» ասելով Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը նկատի ուներ ազգի բոլոր անդամներին, քանի որ նրա նպատակը որևէ դասակարգի շահերի պաշտպանությունը չէր: Կուսակցության հիմնադիրները հավատում էին, որ ընդհանուր նպատակներ իրագործելու ճանապարհին կարող են միավորել հայ հարուստին, հայ աշխատավորին, հայ մտավորականին, այսինքն՝ բոլոր հայ մարդկանց: Ուստի «ՀՍՌ կուսակցութեան կրնայ անդամակցիլ ամէն հայ* – առանց դաւանանքի

¹ Օրինակ՝ Իզմիրում ՀՍՌԿ ակումբի ստեղծման գործընթացի մասին տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», № 14, 31 մարտի 1909 թ., էջ 428–429:

* Հայ կամ հայություն բառերը ծրագրում գործածված են միայն օսմանցի հայերի վերաբերմամբ:

եւ դասակարգի խտրութեան»։ Ավելին, ծրագրի ուշադիր ընթերցումը բերում է այն համոզման, որ կուսակցութիւնը նպատակ ունի իրենով փոխարինել բոլոր հայկական քաղաքական կազմակերպութիւններին՝ նրանց իր մեջ ձուլելու միջոցով*։ Հանդես գալով ողջ ժողովրդի անունից, ՀՍՌ կուսակցութիւնը դրանով իսկ տարբերվում էր հայկական սոցիալիստական քաղաքական ուժերից և հոսանքներից, որոնք հանդես էին գալիս միայն աղքատ դասակարգերի՝ բանվորների ու գյուղացիների, հասարակութեան կիսայլուձայնացած շերտերի շահերի պաշտպանութեամբ։

Ծրագրի հիմնարար դրույթներից մեկն այն էր, որ կայսրութեան բոլոր ազգերը պարտավոր են պահպանել օսմանյան հայրենիքի միութիւնն ու ամբողջութիւնը։ Այդ վճռականութեամբ է տոգորված նաև Օսմանյան կայսրութեան ժողովուրդը, հետևապես կուսակցութեան բնաբանն է՝ «Հայութիւնը՝ օսմանցիութեան հետ»։

ՀՍՌԿ-ն վճռականապես մերժում էր թուրք ազգի մեջ ոչ թուրք ազգերի ձուլումը, դա համարելով հակապատմական և անբնական պահանջ։ Դրանից բխում էր հայ սահմանադրական ռամկավարների մյուս հիմնարար սկզբունքը, այն է՝ մերժել բոլոր ազգերի մեջ ազգայնամոլական ձգտումները, որոնք կարող էին խանգարել ազգութիւնների իրավահավասարութեան սկզբունքին։

Զատագովելով օսմանյան պետութեան հողային ամբողջականութեան պահպանումը, Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցութիւնը միաժամանակ հանդես էր գալիս ամբողջ կայսրութեան մեջ վարչական ապակենտրոնացման (Décentralisation) դրութեան օգտին, «աստիճանաբար ընդարձակելով բոլոր համայնքներու եւ նահանգներու (հետեւաբար նաեւ հայաբնակ նահանգներու) տեղական իրաւասութիւնները»։ Դա կուսակ-

* Վահան Թեքեյանը գրում էր. «Եւ ինչ կ'ըլլար, ի՞նչ կ'ըլլար, Աստուած իմ, եթէ ինքնիրենը փճացող այս ազգին կուսակցութիւնները մէկ թափով բոլորը մէկ միանալու առաքինութիւնը ցոյց տային, որ ա'տ ալ, պիտի բարձրացնէր ազգին կորովը» («Շիրակ», № 14-15, 16 մայիսի 1909 թ., էջ 300)։

ցության կարևոր քաղաքական նպատակն էր:

Այս բոլոր համաօսմանյան պահանջները նկատի առնելով, ՀՍԽ կուսակցութունն անհրաժեշտ էր համարում միդհատյան սահմանադրության վերաքննությունը և դրա համապատասխանեցումը ժամանակաչրջանի իրողություններին:

Ներկայանալով իբրև հայկական ազգային կուսակցություն, ՀՍԽ-ն վճռական էր կենսագործելու հետևյալ անհետաձգելի խնդիրները՝ անվթար պահպանել հայոց՝ օրենքներով հաստատված ազգային իրավունքները. վերաքննել հայոց Ազգային սահմանադրությունը և դա համաձայնեցնել ժամանակակից պահանջներին, հայոց դավանական ու եկեղեցական գործերն անջատել ազգային վարչական գործերից և ստեղծել մի ընդհանուր համազգային կրթական ու վարչական կազմակերպություն:

Ծրագրի այս ազգային նպատակներին հաջորդում է կուսակցության գործելակերպին վերաբերող հատվածը: Այստեղ հայտարարված է, որ ՀՍԽ-ն «կը գործէ սահմանադրական ոեժիմի տակ, իբրև քաղաքական օրինական կազմակերպութիւն, եւ ո՛չ իբրև յեղափոխական-ապստամբական զաղտնի մարմին»: Միաժամանակ ազդարարվում էր, որ հին բռնապետական ոեժիմը վերահաստատելու և ձեռք բերած սահմանադրական իրավունքները հետ խլելու կամ վտանգելու փորձերի դեմ կուսակցությունը պիտի կռվի իր բոլոր ուժերով, կիրառելով նաև բացառիկ միջոցներ: Այս համաչարագրանքում շեշտվում էր քաղաքացիական կարևոր իրավունքների հետևողական կիրարկման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես նկատի ունենալով քրդերի կողմից հայկական նահանգներում կատարվող չղաղարող սպանությունները, ունեցվածքի կողոպուտները և այլ բռնադատումներ, ծրագիրը հատուկ շեշտում էր անձի ու բնակարանի (մոռացվել ու շարադրանքից դուրս էր մնացել «և պատվի» բառակապակցությունը:– Հ. Ս.) անբռնաբարելիությունը: Կուսակցությունը ձգտում էր, որ երաշխավորվի խղճի, պաշտամունքի, խոսքի, համախմբումների ու հավաքների ազատությունը:

«Պետական կազմ» հատվածում կուսակցությունը շեշտում

էր Օսմանյան կայսրութեան վեհապետի անձի անձեռնմխելիութունն ու նրա պատասխանատու չլինելը որևէ մարմնի առջև, միաժամանակ հավանութուն էր տալիս միղհատյան սահմանադրութեամբ սահմանված կարգին, ըստ որի՝ դահլիճը (նախարարների խորհուրդը) և առանձին-առանձին վերցրած նախարարները պատասխանատու են խորհրդարանի առջև:

Ծրագրի՝ արդարադատութեանը վերաբերող մասում առաջադրվում էր դատական բարենորոգումների, մասնավորապես դատավարութունների ընթացքում տեղական գլխավոր լեզուների գործածութեան պահանջը:

Հանրային կրթութեան հատվածում խոսք էր լինում ուսուցման ազատ, նախնական կրթութեան ձրի ու պարտադիր լինելու մասին: Կայսրութեան յուրաքանչյուր ազգ պիտի հոգա նախնական կրթութեան մասին, իր միջոցներով բացի ու պահպանի տարրական վարժարաններ, իսկ բարձրագույն և մասնագիտական կրթութունը պետք է վերապահվի միայն պետութեանը: Նախնական և երկրորդական վարժարանների ուսումնական ծրագրերը պետք է միակերպ լինեն՝ ենթակա պետական վերահսկողութեան:

Զինվորագրութեանը վերաբերող մասում հայտարարվում էր, որ յուրաքանչյուր օսմանցի պարտավոր է իբրև զինվոր երկու տարի ծառայել տերութեան բանակում, ընդ որում՝ իր ծննդավայրից ոչ հեռու:

«Գավառական կազմակերպութուն» հատվածում պահանջվում էր ընդլայնել նահանգային ներկայացուցչական մարմինների իրավասութունները, պաշտոնապես ճանաչել տեղական լեզուները, պաշտոնյաներին նշանակել զանազան ազգութունների թվի համեմատ:

«Տնտեսական բարենորոգումներ» վերնագրի տակ պահանջ էր առաջադրված բարեփոխել պետական տուրքերի գոյութուն ունեցող կարգը, բարելավել աշխատավորների, հատկապես գյուղացիների սոցիալ-տնտեսական և կրթական վիճակը, պետական հողերից բաշխել գյուղացիներին, պետութեան միջոցներով կազմակերպել գաղթականների վերադարձը, հաստատել երկրագործական բանկեր և այլն:

Վերջապես, «Քաղաքակրթիչ բացառիկ միջոցներ» հատվածում ՀՄՌ կուսակցությունը պահանջում էր վերացնել միջնադարյան ավատական աշիրեթները, թափառաչրջիկ ու վաչկատուն ցեղերին հարկադրել անցնելու նստակյացություն և քաղաքակրթիչ բացառիկ միջոցներ մուծել նրանց կյանքից ներս, զինաթափել ավազակաբարո ցեղերին, ցրել ցեղային կազմակերպությունները և համիդիե գնդերը:

Վերջում խոսվում էր կուսակցության կազմակերպական սկզբունքների և ծրագրի վերաքննության կարգի մասին (ՀՄՌ-ի ծրագրի շարադրանքը տե՛ս այս գրքի «Հավելված 3»-ում):

Անդրադառնանք ՀՄՌ կուսակցության ծրագրի շարադրանքում նկատվող որոշ հակասություններին:

Վերը նշեցինք, որ ծրագիրն ազդարարում էր, թե Հայ սահմանադրական ուսմկավար կուսակցությունը հանդես է գալիս ոչ թե որպես հայ իրականության որևէ որոշակի դասակարգի, այլ ամբողջ ժողովրդի շահերի արտահայտիչ՝ հեռու մնալով «ծայրայեղ աշխարհահայեացքներէ եւ վիճելի ընկերային վարդապետութիւններէ»: Բայց, հակառակ դրա, ծրագրի մի ուրիշ հատվածում նշված է, թե ՀՄՌ կուսակցությունը «կը հանդիսանայ պաշտպան՝ տնտեսական բարենորոգումներու հետամտութեամբ առհասարակ աշխատաւորներու շահերուն...»: Այս միտքը ամրագրված է նաև մի ուրիշ ազդարարությունում, ուր ասված է, թե կուսակցությունը օսմանյան խորհրդարանից պահանջում է «գիւղացիներու եւ առհասարակ աշխատաւորներու վիճակին բարւոքում եւ զանոնք նպաստաւորող աշխատութեան օրէնքի հաստատում»: Այս վերջին երկու պահանջների ամրագրումով, ուրեմն, ՀՄՌ կուսակցությունը, առանց սոցիալիստական արմատական կամ ծայրահեղ պահանջներ առաջադրելու, մասնավոր կարևորություն էր տալիս գյուղացիական և մյուս աշխատավոր դասակարգերին:

Ծրագրում որոշ կնճիռներ կան ազգային նպատակներին վերաբերող հատվածներում: Այսպես, այնտեղ հայտարարված է, թե ՀՄՌ կուսակցության նպատակն է «հսկել հայոց օրինապէս հաստատուած ազգային իրաւունքներուն անվթար պահպանումին, իբրեւ երաշխիք՝ կրօնական ազատութեան եւ կրթական

զարգացման»: Մյուս կողմից էլ «Քաղաքային (պետք է լիներ՝ քաղաքացիական:- Հ. Ս.) իրաւունքներ» հատվածում ծրագիրը հայտարարում էր, թե կուսակցութիւնը պիտի պաշտպանի «հաւասարութիւն ամէն ազգութեան: Ոչ մէկ ցեղ որեւէ գերիշխանութիւն կամ առաւելութիւն չունի»: Այստեղ, անշուշտ, առկա է հասկացութիւնների անհամատեղելիութիւն: Նշված այս երկու սկզբունքները հակոտնեյա են: Չէ՞ որ թուրքահայութեան համար տարբեր ժամանակներում հաստատված իրավունքները (Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին սուլթանների տված առանձնաշնորհումները, կապիտուլյացիաներով սահմանված արտոնութիւնները, Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, հայկական նահանգներում անցկացվելիք բարենորոգումների 1895 թ. մայիսյան ծրագիրը և այլն) նրա համար ունեին մասնավոր կարևորութիւն և արժեք, այսինքն՝ առավելութիւն էին, որոնց պահպանման համար շարունակում էին ջանքեր գործադրել հայկական հասարակական ու քաղաքական ուժերը: Հետևապես հայութեան այդ «առավելութիւններից» ծրագիրը պետք է ամբողջապես հրաժարվեր ըստ «քաղաքային (քաղաքացիական:- Հ. Ս.) իրաւունքներու» կամ պետք է դրանք պաշտպաներ ըստ «ազգային նպատակին»: Եվ ահա՛, ծրագրի վրա թանաքը դեռ չչորացած, այդ խնդիրը բուռն վիճաբանութիւնների առիթ էր տվել օսմանյան խորհրդարանում. վեճեր էին սկսվել հատկապես Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի իրավունքների շուրջ:

Առարկելու առիթ է տալիս նաև այն, որ ՀՍԹ կուսակցութիւնը նպատակ էր դրել «աշխատիլ հայ դաւանական հասարակութեանց զուտ եկեղեցական գործերն անջատելու՝ անոնց ազգային վարչական կազմէն եւ առաջ բերելու ազգային եւ կրթական միացեալ վարչութիւն»: Ահա՛ մի խնդիր ևս, որի լուծումը շատ դժվարին էր: Այդ դժվարութիւնը ծագում էր պետական և գործնական կյանքի թելադրանքով: Ինչպե՞ս կարելի էր պետութեան՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին տված արտոնութիւնները պաշտպանել, եթե հայերն իրենք սկսեին խախտել դրանք՝ եկեղեցական գործերն անջատելով նրանց ազգային-վարչական կազմից: Դա կարող էր հեշտացնել թուրքական կառավարութեան գործը, որը պատրիարքարանի ուժերը ջլատելու

Համար ինքն էր ձգտում նրանից անջատել ազգային-վարչական գործերը: Ծրագրի այդ մասի պահանջը կարող էր կատարվել բարեփոխումների և պայքարների երկար ճանապարհին, բայց իթիհազն այդ ճանապարհը ուղեփակել էր:

Սակայն այս դիտարկումը բնավ ստվեր չի ձգում ՀՍՌ կուսակցությունից ծրագրի վրա, որը կազմել էին Հայ խոշոր մտավորականներ և ամփոփում էր դարի ազատական գաղափարները՝ միաժամանակ հաշվի առնելով թուրքահայ կյանքի առանձնահատկություններն ու պահանջները:

Իհարկե, ՀՍՌԿ Հիմնադիրները քաջ գիտակցում էին, որ նորաստեղծ կուսակցությունը լիակատար կայացման ճանապարհին հանդիպելու է մեծ արգելքների և, առաջին հերթին՝ հայկական հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների կողմից: Այդպես էլ եղավ. Հին Հնչակի ղեկավարներն անմիջապես արտահայտեցին իրենց բացասական վերաբերմունքը, իսկ Գաղնակցությունն սկսեց մի պայքար, որը տասնամյակներ էր տևելու: ՀՍՌԿ ղեկավարները, սակայն, լի էին վճռականությունը սկսած գործը մինչև վերջ հասցնելու համար: Արտահայտելով գաղափարակից գործընկերների տրամադրությունը, Միհրան Տամատյանը գրում էր. «... Բոլոր վտանգները և քաղաքական կեանքի յաճախաղէպ յուսախարութիւնները պէտք չէ՛ երբեք զօրեն մեր կորովը թուլացնելու եւ մեր լաւատեսութիւնը նսեմացնելու ապագային նկատմամբ. այլ ընդհակառակը՝ մեր գիտակցութիւնը, ո՛րչափ լուսաւորուած նոյնչափ գօտեպնդուած՝ պէտք է անդուլ անդադար մաքառի այդ դժուարութեանց, այդ արգելքներու եւ խոչընդոտներու դէմ, եւ մանաւանդ պէտք է կանխէ այդ վտանգները՝ դեռ չի սաղմնաւորուած կամ խեղդէ զանոնք՝ իրենց խանձարուրքին մէջ իսկ: Գործադրենք, յարատեւ ջանքով, ազգաշինութեան այս միջոցները, ու պիտի ապրինք ու վերանորոգուինք»¹:

Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությանը վիճակված էր ապագայում մեծ դեր խաղալու հայ ժողովրդի կյանքում: Լինելով առաջադիմական և ղեմնկրատական գաղափար-

¹ Միհրան Տամատյան, Ռամկավարություն, էջ 158:

ների արտահայտիչ՝ կուսակցությունը, միաժամանակ, ազգային և ժողովրդավարական սկզբունքների պաշտպան էր և իր գործունեությունը հիմնում էր արդարություն, համոզմունքի, խղճմտանքի գաղափարների վրա:

Աշխատություն հետագա շարադրանքում կտեսնենք, որ Հայ սահմանադրական ուսմկավար կուսակցությունը Հայ ժողովրդի համար 1908–1914 թթ. բախտորոշ ժամանակահատվածում անհուն նվիրվածությամբ փարվել էր թուրքահայության գոյատևման պայքարին, հսկայական ջանքեր էր գործադրում երիտթուրքական յաթաղանի սպառնալիքի տակ հայտնված իր ժողովրդին փրկելու համար:

Ինչպես ՀՍՌԿ-ն, այնպես էլ նրա անմիջական շարունակությունը Հանդիսացող Ռամկավար ազատական կուսակցությունը (ՌԱԿ)* խոչոր երևույթներ էին թուրքահայության, ապա և

* 1921 թ. հոկտեմբերի 1-ին՝ «ազատականներ» կոչվող վերակազմյալ Հնչակյանների, սահմանադրական ուսմկավարների և Հայ ժողովրդական կուսակցության միացման արդյունքում կազմվեց Ռամկավար ազատական կուսակցությունը: Ջորավիզ լինելով ցեղասպանությունից փրկված և տարբեր երկրներում ցրված թուրքահայության մնացորդներին, ՌԱԿ-ը սփյուռքում հսկայական աշխատանք ծավալեց որրահավաքի, գաղթականություն տեղավորման, նրան աստիճանաբար ոտքի կանգնեցնելու ուղղությամբ: Չընդունելով հանդերձ բուլչեիզմի վարդապետությունը, համախոհ չլինելով նրա սոցիալիստական ըմբռումներին, ՌԱԿ-ը սատար կանգնեց նորաստեղծ Սորհրդային Հայաստանին, նրա ժողովրդին:

Ռամկավարներն ամեն կերպ աջակցում էին հայոց առաջին անկախ հանրապետության կայացմանը, արտասահմանում ծավալել էին հայրենանվեր գործունեություն նրան տնտեսական ու քաղաքական օգնություն ցույց տալու համար: ՌԱԿ-ը հին Հնչակի հետ ճանաչեց նրան հաջորդած Սորհրդային Հայաստանին: Ողջախոհություն դրսևորելով, ուսմկավարները գտնում էին, որ ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարդ ու վտանգավոր պայմաններում իրենք իրավունք չունեն չկանգնելու հայոց երկրորդ հանրապետության՝ Սորհրդային Հայաստանի կողքին: Նրանք համոզված էին, որ իր ազգային տարածքներից զրկված և ընդամենը 29.8 հազ. քառ. կմ-ի վրա գոյատևող, բնական բավարար պաշարներ չունեցող, աղքատության ու լրավարի ճիրաններից հազիվ դուրս եկած Հայաստանում ինչպիսի կարգեր էլ լինեն, նա է աշխարհի ողջ հայության միակ հայրենիքը, որտեղ ապրում են իրենց եղբայրներն ու քույրերը: Դիմելով Սորհրդային Հայաստանին, Մեծ Մտավորական և Մեծ Հայ Վահան Թեքեյանն իր մի բանաստեղծություն մեջ գրում էր.

սփյուռքահայությունների քաղաքական կյանքում: Տարբեր ժամանակներում ՀՍՌԿ-ՌԱԿ-ի ղեկավարությունների մեջ են եղել նշանավոր հասարակական գործիչներ, գրողներ, հրապարակախոսներ և ուրիշ փայլուն մտավորականներ՝ Վահան Թեքեյանը, Արշակ Չոպանյանը, Լևոն Բաչայանը, Միհրան Տամատյանը, Արմենակ Եկարյանը, Սուրեն Պարթևյանը, Վահան Մալեղյանը, Արտակ Դարբինյանը և շատ ուրիշներ:

ԻԹԹԻՀԱԴԻ ԱՆՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Ձգաստ մտածող Հայերի և օտարների կանխատեսումը չուշացավ իրականանալ:

1908 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին զանգվածների ոգևորությունն ու ցնծությունը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարության սրտովը չէր: Հեղաշրջումից շատ չանցած, ի լուր ամենքի նա արտահայտեց իր չափազանց բացասական վերաբերմունքն այդ երևույթի նկատմամբ:

**Տարբեր ես դուն մեր երազէն,
Աւելի լաւ...**

Նորհրդային Հայաստանի դեմ սփյուռքում սանձազերծված պայքարը ՌԱԿ-ը սրբապղծություն էր համարում: Պատասխանելով Հայաստանի խորհրդային կարգերի հակառակորդների պնդումներին, թե այնտեղ չկա անհատի ազատություն, որովհետև երկիրն անկախ չէ, ռամկավարները մշտապես չեչտում էին, որ թեև Հայաստանի Նորհրդային Հանրապետությունը ձևականորեն անկախ չէ, բայց օժտված է ազգային սուվերենության բոլոր ստորոգելիներով: ՌԱԿ-ը բարձր էր գնահատում Նորհրդային Հայաստանի ծաղկման ու բարգավաճման համար հայ բոլշևիկների թափած ջանքերը, արտասահմանի հայության շրջանում լայնորեն քարոզում էր Հայրենիքի աննախընթաց նվաճումները, սփյուռքահայությունը կոչ անում «Հայաստանի կառավարությունները օգնել իր վերաշինութեան գործին մէջ»: Սրանք են այդ կուսակցության ոչ լրիվ բնորոշիչները:

Արդեն հեղաշրջման երրորդ օրը կոմիտեի պահանջով «ընդհանուրին կը յայտարարուէր եւ կը ծանուցուէր որ երեք օրէ ի վեր շարունակուող ցույցերուն վերջ մը տրուի»¹:

Բայց ուրախութեան ցույցերն ու մաղթանքները շարունակվում էին, և Կ. Պոլսի երիտթուրքական կոմիտեն ստիպված էր նոր զգուշացում անել: Հուլիսի 24-ի իր հայտարարութեան մեջ նա ազդարարում էր, որ երկրի բոլոր կողմերում տասնհինգ օրից ի վեր տեղի ունեցող ցույցերը թեև օսմանյան բոլոր հպատակների կողմից կայսերական գահի հանդեպ հավատարմութեան զգացումների նոր վկայություն են, բայց ակնհայտ է, թե այլևս եկած է ժամանակը, որ ամեն մարդ զբաղվի իր գործով և այլևս ցույցեր չանի: Այս բանը կոմիտեն «կատարեալ անկեղծութեամբ» էր հիշեցնում բոլոր օսմանցիներին և նորից շեշտում, թե ամեն մարդ, կառավարութեան եւ ազգի գործերին միջամտելու փոխարեն, պետք է զբաղվի իր անձնական գործերով²:

Որո՞նք էին ժողովրդի ոգևորութեան հանդեպ երիտթուրք ղեկավարների բացասական վերաբերմունքի պատճառները: Նախ, նրանք զանգվածներին հետու էին պահում իրենց գործերին միջամտելու գայթակղությունից, երկրորդ՝ հատկապես այլազգիների ամեն ցույց կամ հանրահավաք պարունակում էր անցյալի սովորութեամբ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին քննադատելու վտանգ, որը, իշխանությունը գրավելուց հետո, այլևս չէր մտնում նրանց ծրագրի մեջ:

Երիտթուրքական շարժումը, իբրև բողոք ավատապետական ինքնակալական ռեժիմի դեմ, ավարտվել էր հուլիսյան իրադարձություններով: Ինչպես նշել ենք, երիտթուրքերը լսել անգամ չէին ուզում ինքնակալութեան տապալման մասին: Լինելով թուրքական բուրժուազիայի և ազատական կալվածատերերի շահերի հարազատ արտահայտիչներ, նրանք լիովին բավարարված էին, որ սուլթանի հետ են իրականացնում երկրի քաղաքական կյանքի ղեկավարումը:

¹ «Արեւելք», № 6848, 14 Հուլիսի 1908 թ.:

² Նույն տեղում, № 6857, 25 Հուլիսի 1908 թ.:

Ահա թե ինչո՛ւ հուլիսի 11 (24)-ից շատ չանցած՝ երիտթուրքերի վերնախավը շեշտակի շրջադարձ կատարեց իր բարձրագոչ նշանախոսքերից և ամեն կերպ սկսեց կծկել հեղափոխությունը և սանձել զանգվածների պաթոսը:

Երիտթուրքերի ղեկավարներին բժիշկ Նազրմն այդ կապակցությամբ ասում էր. «Երբ բորբոքվեց հեղափոխությունը և հուշակվեց սահմանադրությունը, կոմիտեն հասկացավ, որ իր հեղափոխական դերը վերջացած է, և որ այսուհետև իր գործունեությունն մեջ պետք է հետևի բարեշրջական (էվոլյուցիոն) և խաղաղ մեթոդին»¹:

Ահմեդ Ռիզան ուղղակի դավաճանություն էր համարում սուլթանական կարգերի նպատակահարմարությունը կասկածի տակ դնելը, գտնելով, որ ինքնակալը պետք է ամուր նստած մնա գահի վրա: «Իմ սէրը հայրենիքի հանդէպ ինձ ստիպում է չկասկածել սուլթանի բարեխղճութեան վրայ», - ասում էր նա այդ օրերին: Հեղափոխությունը, շեշտում էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխը, լիակատար հաղթանակ է տարել և ամբողջովին կատարել իր խնդիրը՝ կորզել է սուլթանական իրադե սահմանադրության վերականգնման, պատգամավորների պալատի և առաջիկա ընտրությունների մասին: Հետևաբար, հեղափոխությունը խորացնելու ոչ մի հարկ չկա, պետք է բավարարվել ձեռք բերածով միայն: Հեղափոխության հետագա խորացումից, ասում էր Ահմեդ Ռիզան, կօգտվեն միայն օտար պետությունները և ներքին անջատողական ուժերը, որոնք երազում են կայսրությունը քայքայել:

Սեպտեմբերի կեսերից աստիճանաբար պարզվում էր, որ երիտթուրքերը վարելու են այնպիսի քաղաքականություն, որն ուղղված է լինելու միայն ու միայն թուրք բուրժուազիայի դասակարգային շահերի պաշտպանության և թուրքական էթնոսի գերակայության:

Իշխանության գալուց երկու ամիս անց Իթիհազը Թուրքիայի քրիստոնյա տարրերին արդեն բացեիրաց հայտարարում

¹ Տե՛ս *А. А. Алиев, Революция 1908 г. в Турции (в сб. "Пробуждение Азии", Москва, 1935, с. 44).*

էր թե՛ «որեւէ ազգայնական շարժում հակաթրքական նկատուելով, չպիտի հանդուրժենք որեւէ տարրի որ իր գոյութեան մասին անջատ իրաւունքներ ձեռք բերելու հետամտի»¹:

Ինչպես մինչև հեղափոխութիւնը, այժմ նույնպես երիտթուրք ղեկավարների աչքի փուշը, նրանց համար ամենատելին հայութիւնն էր: Հեղափոխութիւնից հետո, արտասահմանից դեռ Կ. Պոլիս չվերադարձած, նրանք չէին թաքցնում իրենց այդ զգացմունքը:

Վերակազմյալ հնչակյանների ղեկավարներից Սուրեն Պարթևյանը երիտթուրքերի Փարիզի կենտրոնավայրում 1908 թ. սեպտեմբերի 14-ին հանդիպում է ունենում Իթիթհազի պարագլուխ Ահմեդ Ռիզայի հետ և հայութիւնը հետաքրքրող մի շարք հարցեր ուղղում նրան: Այդ հարցազրույցից բերում ենք մի քանի ուշագրավ հատվածներ:

Անդրադառնալով օսմանյան հակասուլթանական ուժերի ներկայացուցիչների 1907 թ. դեկտեմբերի Փարիզի համաժողովին՝ Ս. Պարթևյանը Ռիզա բեյին դիմել էր.

«Կրնա՞մ հարցնել, Ռիզա պէյ, թէ այդ կոնգրէն ուղղակի կամ անուղղակի որեւէ դեր կամ ազդեցութիւն ունեցա՞ւ թուրքիոյ ճակատագիրն յեղաշրջող վերջին դէպքերուն մէջ»:

Ահմեդ Ռիզան կտրուկ ու վճռական շեշտով պատասխանել էր. «Ո՛չ մէկ»:

Ապա խոսակցութիւնն այսպես էր ընթացել.

«- Բայց չէ՞ որ այդ կոնգրէին մէջ մնայուն բիւրօ մը կազմուեր էր, որ մասնակցող գլխաւոր մարմիններու կողմէ պաշտօն պիտի ունենար համերաշխ գործակցութիւնն ստեղծելու եւ շարժումը ղեկավարելու:

- Այդ մնայուն բիւրօն չկազմուեցաւ, գոյութիւն իսկ չունեցաւ», - նույն կտրուկ շեշտով պատասխանել էր Ահմեդ Ռիզան:

«- Ուրեմն Պարիզի կոնգրէին մէջ կնքուած համերաշխութեան դաշինքը մեռեալ տա՞ն մնաց:

- Համերաշխ գործակցութեան որեւէ քայլ չառնուեցաւ միա-

¹ Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, էջ 141:

սին: Դուք ալ գիտէք, որ ամէն բան «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէին ջանքերովն եղաւ. միւսներն ոչ մէկ աջակցութիւն չբերին մեր ձիգին»:

Այստեղ Ս. Պարթևյանը Ռիզա բեյին հիշեցնում է, որ Նիազիի ապստամբութեան հաջորդ օրը, սահմանադրութեան հռչակումից տակալին մեկ-երկու շաբաթ առաջ, ինքը՝ Ռիզա բեյը, մի նամակով հաղորդել է կոնգրեսի անդամներին Մակեդոնիայում 3-րդ գորաբանակի ըմբոստացման մասին և իր ուրախութիւնը փոխանցել նրանց:

Այո՛, ասում է Ռիզա բեյը, «բայց ատիկա «համերաշխ գործակցութեան» հետ կապ չունի. այդ «գործունէութիւնը» մերը եղաւ միայն, «Օսմանեան Միութեան եւ Յառաջդիմութեան կոմիտէինը» եւ արդէն այդ նամակով մեր կոմիտէն կը դիմէր Պարիզի կոնգրէին մասնակցողներուն՝ աջակցութեան իրենց բաժինը խնդրելով մեր մղած շարժումին: Պատասխան անգամ չստացանք մեր այդ կոչին: Անոնցմէ մէկը միայն նամակ մը գրեր էր, ա՛ն ալ ըսելու համար, թէ բացարձակապէս անկարող է որեւէ աջակցութիւն բերելու մեր պայքարին»:

Պարթևյանին հետաքրքրել էր, թե իթիհադն արդյո՞ք մտադիր չէ կայսրութեան մեջ որևէ կարևոր հարց լուծելիս խորհրդակցել ոչ-թուրքական որևէ քաղաքական ուժի, այդ թվում, առաջին հերթին, Դաշնակցութեան հետ, որը 1907 թ. դեկտեմբերի Փարիզի համաժողովի ոգին էր, թուրքերի և երկրի մյուս ազգերի միջև սերտ համագործակցութիւն հաստատելու անխոնջ ջատագովը: Իթիհադի պարագլխին նա դիմել էր հետևյալ հարցով.

«- Կ'ուզէի գիտնալ, Ռիզա պէյ, թէ այսուհետ ի՞նչ պիտի ըլլայ Թուրքիոյ մեջ գտնուող ամէն ազգէ զանազան քօմիթէներու համերաշխ գործակցութիւնը ձեր քօմիթէին հետ, եւ թէ այս միջոցիս, Պոլիս, կա՞յ ամէն քօմիթէներէ այնպիսի խառն յանձնախումբ մը կամ մարմին մը, որ խորհրդակցութեամբ հետեւէր իրերու ընթացքին եւ համերաշխօրէն վարէր միջցեղային գործերն ու յարաբերութիւնները...»

«-Ո՛չ,- պատասխանում է Ռիզա բեյը: - Մենք այսուհետեւ հնչակիստ-դրօշակիստ չենք ճանչնար, եւ անոնց հետ խորհրդ-

դակցելու պէտք չունինք, որովհետև պետութեան բաղկացուցիչ բոլոր ազգերն ալ կան մեր կուսակցութեան մէջ...»: Զրուցակցի դեմքին շեշտակի նայելով նա ավելացնում է. «Եթէ դրօշակիստներն ու հնչակիստները շարունակեն իրենց բրօքականտը, մենք պիտի յարձակինք անոնց վրայ, ու գիտցած եղէք որ նորէն պիտի ջարդուիք ...

- Հապա ազատութի՞ւնը, ա՞ն ի՞նչ կ'ընէք», - բացականչում է Պարթևյանը այդ հայտարարութիւնից զայրացած:

Ահմեդ Ռիզա բեյը փորձում է մեղմել իր արտաբերած դժնդակ բառերի թողած տպավորութիւնը, ասելով.

«- Ըսել չեմ ուզեր թէ մենք մեր հայրենակիցները պիտի ջարդենք, բայց ժողովուրդը կը ջարդէ, եթէ այդ բրօքականտը շարունակուի»¹:

Հուլիսյան հեղափոխութեան լուրը Փարիզ հասնելուն պես թուրք, մակեդոնացի, հույն, հայ և այլ քաղաքական վտարանդիներ շտապում են առաջին իսկ գնացքով վերադառնալ Պոլիս: Թուրք վտարանդիների թվում էին Ահմեդ Ռիզան՝ իր կուսակցութեան մի քանի գործիչներով, իշխան Սաբահէդդինի «Ապակենտրոնացման և անհատական նախաձեռնութեան» կուսակցութեան ղեկավար-անդամներ, ինչպես և երիտթուրքական երրորդ քաղաքական կազմակերպութեան՝ «Շուրա-ի օսմանի» կուսակցութեան գործիչներ: Գնացքում բանավեճ է սկսվում Օսմանյան կայսրութեան ապագա պետական կառուցվածքի հարցի շուրջ: Ահմեդ Ռիզան չէր մասնակցում բանավեճին, քանի գնացքը դեռ անցնում էր Սերբիայով, բայց հենց մտնում են թուրքական հողերը, նա տեղից վեր է թռչում և հայտարարում. «Եթե հայերը հարեն ապակենտրոնականութեանը, մենք նրանց կ'ջարդենք»²:

Այսպիսի մտայնութիւն ունեցող մարդիկ, Պոլիս վերադառնալով, չէին կարող փոխել իրենց վերաբերմունքը հայութեան հանդեպ:

¹ «Մշակ», № 261, 25 նոյեմբերի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Հովիւ», № 39, 19 հոկտեմբերի 1909 թ.:

Հուսախաբույթյունը չուշացավ: Ոչ միայն երիտթուրքերը, այլև թուրքերն ընդհանրապես սկսեցին նորից խեթ նայել քրիստոնյաներին: Գինովույթյունը դեռ չէր անցել, երբ թուրք ամբոխը մայրաքաղաքի Բեշիկթաշ թաղամասում հռչակեց Թեոդոր անունով մի հույն տղայի, որը համարձակվել էր նայել փողոցով անցնող մի թուրք կնոջ վրա¹: Թուրքի աչքին նորից ամեն քրիստոնյա Թեոդոր էր: Անդրադառնալով այդ դեպքին Արչակ Չոպանյանն «Անահիտում» գրում էր, որ իշխանույթյունները մարդասպան հանցագործների նկատմամբ վարվեցին «Հին-Թրքական ձևով»՝ որևէ մեկին չենթարկելով պատասխանատվույթյան²:

Երիտթուրքերն արդեն բացեիբաց ազդարարում էին, թե գյավուրներն առաջվա պես իրենց կեղտոտ ձեռքերը պետք է հեռու պահեն մուսուլմանների սրբույթյուններից և իսլամներին կոչ էին անում չխախտել իրենց կրոնի օրենքներն ու ավանդույթները:

Իթթիհադի ակումբները, որոնք, իբր կոչված էին լուսավորելու մուսուլմանների մտքերը, աստիճանաբար դարձան իսլամական կրոնի պատվարներ: Դրանցից մեկում Հին Հնչակի առաջնորդներից Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը կարդացել էր պատին փակցված հետևյալ պատգամները՝ ուղղված մուսուլման հավատացյալներին. «Օրական հինգ անգամ նամազ անելը պարտադիր է. մեղանչողը դիտողութեան եւ ծանր պատժի պիտի ենթարկուի. օրինական բոլոր ծոմապահութիւնները պիտի պահուեն: Կրօնական ծիսակատարութիւնների մէջ թերացողները մեր կուսակցութեան անդամները լինել չեն կարող: Ամէն միւսիւլման պիտի աշխատի, որ Իսլամութեան սուրբ դրօշը միշտ յաղթ ծածանի: Այս երկիրը օսմանցիների երկիրն է ... Բացի օսմանեան ազգութիւնից՝ ուրիշ ազգութիւն չը կայ»³:

Սահմանադրույթյան նկատմամբ հայի անկեղծույթյունը ոչինչ

¹ Տե՛ս «Վէմ», № 1, Հունվար-ապրիլ, 1935, էջ 14:

² Տե՛ս «Անահիտ», № 12, ապրիլ-մայիս, 1909, էջ 44:

³ Ստեփան Սապահ-Գյուլեան, Փոքր Հայքի յիշատակներ, Հատ. Ա, մասն առաջին, էջ 195:

չարժեր թուրքի համար: Նոր ուժի մի պայմաններում ևս վերջինիս հոգեբանությունը չէր համապատասխանում հայի հոգեբանությանը: Եվ դա բնական էր: Հայի հաշվին ապրելու թուրքի հոգեբանության մեջ դարեր ի վեր արմատացած մտայնությունն անհնար էր բեկել: Հայի համար մահացու մեղք էր արդարություն պահանջելը, քանզի թուրքը դա դիտում էր որպես իր դեմ ուղղված լկտի ցույց: Հայ ուայայի քաղաքացիական հավասարության պահանջը հավասարակշռությունից հանում էր թուրքին:

Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների, առավելապես հայ ժողովրդի ոգևորության դեմ երիտթուրքերի հանդես գալը լիովին համընկնում էր կատարված հեղաշրջման նկատմամբ քրդության ունեցած տրամադրություններին:

Երկրում ստեղծված ընդհանուր խանդավառությունից թերևս դուրս էր մնացել միայն Քուրդիստանը: Ծայրահեղ հետամնացություն մեջ գտնվող քուրդ ժողովրդական զանգվածների համար անըմբռնելի էին երիտթուրքական հեղափոխության ազդարարած նպատակները: Ռուբեն Տեր-Մինասյանն այդ առթիվ գրել է. «Սահմանադրութիւնէն շահ ունէին միայն քիւրտ ուայա դասի զանգուածները, բայց անոնք ալ այնքա՛ն ճնշուած էին եւ այնքա՛ն յետամնաց էին, որ չէին ըմբռներ, թէ ի՞նչ է արժէքը սահմանադրութեան: Անոնք չէին կրնար հասկնալ, թէ սահմանադրութեան շնորհիւ կրնային ազատուիլ մի շարք չարիքների: Բայց իրենց գլխաւոր չարիքը ցեղապետերն էին իրենց աշիրաթներով եւ թոռուններով, իրենց չէյսերով, իրենց համիդիէ գնդերով»¹:

Իր արյունակից հարստահարիչներից անզթորեն շահագործվող քուրդ ուայան նույնպես ահ ու սարսափի մեջ էր, մտածելով, թե նոր իշխանություններն իրենց էլ պատիժների են ենթարկելու՝ հայերի նկատմամբ կատարած ելուզակային անթիվ-անհամար հանցագործությունների համար: Նրանցից ոմանք վախի թելադրանքով հետզհետե մոտենում էին հայերին՝ նրանց հետ

¹ «Հայրենիք», № 8 (271), օգոստոս, 1948, էջ 69:

բարեկամական կապեր հաստատելու համար, միաժամանակ խոստովանում «անցյալի սխալները», ասելով. «Անցածն անցած է, մենք այժմ եղբայրներ ենք»¹:

Ինչ վերաբերում է քուրդ աղաներին ու ցեղապետերին, որոնք տարիներ շարունակ Արդուլ Համիդի բռնապետական ռեժիմի ջերմ պաշտպաններ էին և նրա հենարանը, նրանք հեղափոխություն լուրն ընդունեցին բացահայտ մարտնչող թշնամանքով: Նրանք շատ դժգոհ էին սահմանադրությունից և շարունակում էին այս ու այն գավառամասերում իրենց շահատակությունները²: Այդ ավատապետերը տազնապում էին, թե նոր իշխանությունները կարող են երկրում օրինական կարգ հաստատել, որի պայմաններում անհնարին կլինի նախկինի պես ամեն ձևով հարստահարել քուրդ աշխատավորներին և շարունակել անլուր բռնությունները անպաշտպան հայերի նկատմամբ³: Նույն Ռուբենի վկայությամբ՝ «սահմանադրութիւնը եկած էր համարժէք մակարդակի վրայ դնելու հայութիւնը քրդութեան հետ, ինչ որ իրենց իրաւագրկումը կը համարէին, որովհետեւ անոնց համար հայը ֆլահ էր, աւելի ցած, քան իրենց ռայան – հայուն պատիւը, գոյքը իր սեփականութիւնն էր...»⁴:

Նույն իրողությունը հաստատում էր Ա-Գօ-ն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), գրելով.

«Կեղեքիչների այդ բանակը ոչ մի կերպ չէր կարողանում հաշտուել այն մտքի հետ, որ հայը կարող է իր հետ հաւասար իրաւունքներ ունենալ, դատարան դիմել, օրէնք ու արդարութիւն պահանջել, իր կայուածները յետ ուղել: Սահմանադրութիւնն այդ կեղեքիչ դասակարգի համար կեանքի եւ մահու խնդիր էր. սահմանադրութիւնով վերջ էր տրուում նրա ճրիակերութեանը, դիւրին ապրելու միջոցներին. հեշտ չէր մէկէն այդ արտօնություններից զրկուելը, հեշտ չէր երէկուայ կծկուած, կուչ

¹ «Զանգակ», № 16, 25 Հուլիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս Դ. Յ. Агуев, Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.), Москва, 1972, с. 113-114.

³ Տե՛ս «Զանգակ», № 44, 28 օգոստոսի 1908 թ.:

⁴ «Հայրենիք», № 8 (271), օգոստոս, 1948, էջ 69:

եկած հային, որի ստուերն անգամ նկատելի չէր, տեսնել դատարանի շէմքը բռնած ու կանգնած՝ այո, այդ բոլորը նրա համար կեանքի եւ մահու խնդիր էր: Նա չուզեց հաշտուել այդ բանի հետ, նա դիմեց միջոցների, դաւադրութիւն ծրագրեց սահմանադրութեան դէմ, բռնութեան նոր ձեւեր նիւթեց հայի դէմ»¹:

Անդրադառնալով հայերի համար քրդերի ստեղծած անելանելի վիճակին, «Բիւզանդիոնը» հիշեցնում էր, որ արդուհամիդյան բռնապետութեան դեմ պայքարի ամբողջ ժամանակաշրջանում քրդութիւնն իր գործողութիւններով մշտապես խափանել է հայոց ազատագրական ջանքերը և օսմանյան հեղափոխութիւնից հետո էլ նույն եռանդով շարունակում է իր ոճրագործութիւնները: Այնուհետև թերթը ցավով նշում էր, որ նախորդ ռեժիմի պես նոր ռեժիմը նույնպես «ձեռք չի դպցներ» քուրդ ավազակաբարո աղիրեթապետերին: Սրանք շարունակում էին անխնա կեղեքել անպաշտպան հայ գիւղացիներին «որոնց մէջ կը բնակին եւ որոնց կոնակէն կ'ապրին կը հարստանան, պատճառ դառնալով, որ արեւելեան գաւառներն հանապազ դժգոհ մնան, միշտ զրգռեալ, խռովեալ, որով ժողովուրդը չկարենայ հանդարտ սրտով աշխատիլ, արտադրել, ապրիլ, եւ հարստացնել երկիրը»²:

Քուրդ վերնախավի համար սահմանադրութիւն ասվածը հակառակ էր թե՛ իսլամական կրոնին, թե՛ գոյութիւն ունեցող, դարերով սրբագործված կարգին և թե՛ պետականութեանը: Նրա կարծիքով՝ սահմանադրութիւնը Սալոնիկի դավանափոխ հրեութեան՝ դեռնմաների ստեղծագործութիւնն էր և ոչ թե երկրի առաջադիմութեան շահերով թելադրված արդյունք: Քուրդ երևելիների խոր համոզմամբ՝ սահմանադրութիւն ասվածը հայոց տիրապետութիւնն էր քրդերի վրա, որ հայը լինելու էր գլուխը, իսկ իրենք՝ նրա ոտքերը³:

Քրդերը տագնապի մեջ ընկան հատկապես սահմանադրու-

¹ Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի եւ էրզրումի վիլայէթները, Երեւան, 1912, էջ 338-339:

² «Բիւզանդիոն», № 3778, 28 փետրվարի (13 մարտի) 1909 թ.:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», № 8 (271), օգոստոս, 1948, էջ 69:

Թյան Հոչակումից հետո եկած մեկ-երկու ամիսներին, երբ որոշ տեղերում կառավարությունն սկսել էր նրանց «նեղել»: Դա արտահայտվեց նրանով, որ գործն առավել զազանաբարո մի քանի քուրդ բեկերի հեռացրեց Հայկական գյուղերից¹: Ակնի, Արաբկիրի, Քեմախի, Չմչկածագի գավառներին ժամանակին մեծ վնասներ հասցրած Դերսիմի 12 քրդական ցեղեր կամավոր անձնատու եղան կառավարությունը²: Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթին Ալաշկերտից օգոստոսի 10-ի թվով ուղարկած թղթակցությունյան մեջ նշվում էր, որ շուրջ տասը տարի առաջ Աբդուլլահ, Ալի և Ռեզկո քուրդ բեկերը եկել ու իջևանել էին Հայկական Խըղըր գյուղի ծայրամասում, բայց աստիճանաբար թափանցելով գյուղ՝ հաստատվել են այնտեղ, բռնագրավել գյուղացիների հողերը, ունեցվածքը, անասունները և նրանց ճորտերի վերածել: «Բայց երկու օր առաջ,- հաղորդում էր թղթակիցը,- կառավարությունը յիշեալ բեկերու տներն ու քէօշկերը քար ու քանդ ըրաւ, իրենց ալ գեղէն դուրս հանեց: Յատօյի մեծ մարզը, որ Ալի բեկի կողմէն գրաւուած էր, տիրոջ վերադարձուցին»³:

Սահմանադրությունից հետո եկած առաջին օրերին ու շաբաթներին իշխանությունների ձեռնարկած նմանօրինակ առանձին դեպքերն իսկ խուճապ առաջացրին քուրդ աղաների ու բեկերի մոտ, որոնց մի մասը, վախենալով, որ կառավարությունն, իրոք, սկսել է հայերին պաշտպանել՝ փախավ Պարսկաստան⁴:

Չնայած որոշ զրական երևույթներին, հին ուսթիմի կաշառակեր պաշտոնյաները շարունակում էին իրենց չահատակությունները, իսկ քուրդ ավազակապետները՝ կողոպուտը:

«Ձանգակի» սեփական թղթակիցը օգոստոսի 6-ի թվով գրում էր. «Շատախի եւ Կարճկանի դրուժիւնը կարելի է ասել վտանգաւոր է, որովհետեւ տեղական պաշտօնեաները միացած

¹ Տե՛ս «Ձանգակ», № 16, 25 Հուլիսի 1908 թ.:

² «Աւետարեք», № 34, 22 օգոստոսի 1908 թ., էջ 614:

³ «Ժամանակ», № 7, 22 սեպտեմբերի (4 Հոկտեմբերի) 1908 թ.:

⁴ Տե՛ս Ազատ Համարչյան, Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1965, էջ 33:

քուրդ աղաներին (Շաքրի բեկ, Ջումա եւ այլք), ասպատակում են հայ գիւղերը, թալանում եւ սպանում մարդկանց: Առանձին տեղերում հայերը, որոնք քիչ ու միչ զենք ունէին, դիմադրում էին թալանիչներին: Դրանցից էր Շատախի Ծիծանց գյուղը, որը ենթարկվել էր 200-300 քրդերի հարձակման: Գյուղի երիտասարդներից Մտօն իր մի քանի ընկերներով երկու ընդհարում է ունենում քիւրդերի հետ: Առաջին անգամ Մտօն յաղթող է ելնում, իսկ երկրորդ անգամին, շրջապատուելով քրդերով և զինուորներով, երեք օր դիմադրելուց յետոյ, ստիպուած է լինում նահանջել, տալով երկու զոհ: Քիւրդերից երկուսը սպանում են, մէկը՝ վիրաւորում: Մտօյի հեռանալուց յետոյ քիւրդերը մտնում են Ծիծանց, սպանում 12 անմեղ մարդկանց, ապա գիւղը կողոպտելուց յետոյ հեռանում»¹:

Օգոստոսի 29-ին «Ջանգակ» թերթի սեփական թղթակիցը Կ. Պոլսից հաղորդում էր, որ Մուշի Իբրահիմ քուրդ փաշան ապստամբել է, որի հետեւանքով սպանվել է 12 թուրք զինվոր: Այդ առիթով «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցութեան կոմիտեն հետևյալ հեռագիրն էր ուղարկել Դաշնակցութեան Մուշի կոմիտեին. «Քիթլիսի եւ Դիարբեքիրի աշիրէթները սահմանադրութեան յայտարարելուց յետոյ ցոյց են տալիս հակասահմանադրական տրամադրութիւններ: Լուրջ ղէպքերի հաւանականութիւն կայ. խնդրում ենք միջամտել որպէս զի Մուշի միւթէսարիֆի ազատ պաշտօնին նշանակուի ընդունակ եւ ազատամիտ անձն, միեւնոյն ժամանակ փոխել նաեւ միւս պաշտօնեաներին»²:

Մուշի դաշնակցականները զարմացած էին, որ Իթթիհադի կոմիտեն այդպիսի մեծ լիազորութիւններ է փոխանցել իրենց կոմիտեին: Բայց ավելի շատ զարմացել էին տեղի քուրդ առաջնորդները: Նրանք անհանգստացած էին, որ երիտթուրքերն այդպիսի մեծ վստահութիւն են տածել հայկական կուսակցութեանը: Այդ մասին նրանք հայտնեցին Կ. Պոլսի քրդական կոմի-

¹ «Ջանգակ», № 48, 2 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում, № 47, 31 օգոստոսի 1908 թ.:

տեին, խնդրելով պարզել հարցի էությունը¹: 1908 թ. հոկտեմբերի 8 (21)–ին Կ. Պոլսի քրդական կոմիտեն իր կենտրոնատեղի հրավիրեց ՀՅ դաշնակցությունից երեք ներկայացուցիչների՝ բանակցելու երկու ժողովուրդներին հետաքրքրող խնդիրների շուրջ: Քրդական կոմիտեի անդամները հետաքրքրվեցին, թե ի՞նչ է Դաշնակցության տեսակետը երկրի զարգացման հեռանկարների իմաստով: Ստանալով հանգամանալից բացատրություն, քուրդ գործիչներն այնուհետև ներկայացրին նույն հարցի վերաբերյալ իրենց պատկերացումները: Համաձայնություն կայացվեց, որ երկու ժողովուրդները պետք է լծվեն սահմանադրական կարգերի ամրապնդման գործին²:

Բայց եթե Հայերի երազանքը սահմանադրական կարգերի ամրապնդումն էր, ապա քրդերի համար սահմանադրությունը թղթի մի կտոր էր պարզապես: Քրդական կոմիտեի խոստումը մնաց օդից կախված, քանի որ Հայաստանում չարունակվում էին քրդերի ավազակային հարձակումները հայկական գյուղերի վրա, հայերի ունեցվածքի և պատվի բռնաբարությունները, հարստահարումներն ու սպանությունները:

ՀՅ դաշնակցության Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմինը 1908 թ. սեպտեմբերի վերջերին կառավարությանը ներկայացրեց մի բողոքագիր, որ Թուրքահայաստանի տեղական իշխանություններն ըստ էության որևէ միջոց չեն ձեռնարկում կանխելու համար քրդերի խժոժությունները, որի պատճառով հայ խաղաղ բնակչությունը շարունակում է բռնությունների ու հալածանքների ենթարկվել: Դաշնակցությունը նաև պահանջում էր օսմանյան մամուլի մեկական կամ երկուական թուրք, հայ, քուրդ և հույն լրագրողներից հանձնախումբ կազմել և Անատոլիա ուղարկել՝ տեղում անձամբ ստուգելու և քննելու դեպքերն ու գանգատները: ՀՅԴ Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմինը պատրաստակամություն էր հայտնում ստանձնելու հանձնախմբի անդամների ճանապարհածախսը³:

¹ Մատենադարան, Արշակ Այպոյաճյանի արխիվ, մատ. 85², թղթ. 20, վավ. 40³⁶, թ. 2:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Ժամանակ», № 1, 15 (28) հոկտեմբերի 1908 թ.:

Անդրադառնալով Դաշնակցության այդ բողոքագրին, երիտ-թուրքերի «Իկդամ» թերթը հոկտեմբերի 14-ին հրապարակել էր մի երկար պատասխանագիր, որով կասկածի տակ էր առնում Դաշնակցության բարձրացրած տազնապը, բայց միաժամանակ կառավարութեանը հորդորում էր ընդունել նրա առաջարկը: «Ներքին գործոց նախարարութեան համար քնելու ժամանակը չէ,- գրում էր «Իկդամը»:- Պետք է երևան հանել թե ո՞վ է արդարև և ո՞վ՝ մեղավորը»¹:

Բայց հանձնախումբն այնպես էլ չստեղծվեց:

Բազմազգ և այլացեղ կայսրութեան մեջ անկեղծ եղբայրութեան ստեղծման նախաձեռնությունն ամենից առաջ պետք է իշխանություններից գար: Եղբայրացման կոչերը համոզիչ կլինեին, եթե ժողովրդական տառապող զանգվածների մեջ կառավարությունը մղեր մի անդադրում և տևական մարդասիրական քարոզչություն, որի նպատակը պետք է լիներ՝ հանուն ընդհանուր շահերի խափանել օսմանյան պետութեան բոլոր ազգերի ներսում գոյություն ունեցող ազգայնամոլական ուժերի գործողությունները, կայսրութեան ազգերին համախմբել Իթիհհադի «հավասարություն» և «եղբայրություն» կարգախոսների շուրջը, համագործակցութեան կոչեր անել՝ համատեղ բարձրացնելու նոր, ազատական ուժի շինքը:

Բայց այդպես չեղավ: Օսմանյան «ազատութեան» հովերը կայսրութեան բոլոր ազգերի մոտ այս կամ այն չափով սանձազերծեցին ազգային հատկանիշների այն հոռի կողմերը, որոնք պիտի նպաստեին ոչ թե ժողովուրդների համախմբմանը, այլ՝ հետագա խորթացմանը:

Նման ախտանիշները, զանազան երևակումներով, դրսևորվեցին նաև թուրքահայոց մեջ:

Շատ հայեր, հատկապես մայրաքաղաքում, ամեն կողմ հնչեցնում էին, թե «մենք ենք, որ մեր զոհերով նպաստել ենք թուրքիայում ազատութեան հաղթանակին» կամ՝ «հենց իրենք՝ թուրքերն են խոստովանում, թե իրենց ուսուցիչները հայ հեղափոխականներն են եղել»:

¹ «Իկդամի» սույն հոդվածը թարգմանաբար արտատպված է «Ժամանակ» օրաթերթի՝ 1908 թ. հոկտեմբերի 15 (28)-ի համարում (№ 1):

Ճիշտ է, որ ազատություն անդրանիկ օրերին թուրք և քուրդ առանձին անձինք, այդ թվում երիտթուրք գործիչներ, հայերի հետ ունեցած մասնավոր զրույցների ընթացքում, մի քանի դեպքում՝ հավաքների ժամանակ, նրանց խոցված սրտերը սիրաշահելու համար, արել են նման արտահայտություններ, բայց արել են միայն բանավոր: Նրանցից գոնե մեկը գրավոր հետք չի թողել, թե «հայ հեղափոխականը եղել է իմ ուսուցիչը» և այլն:

Բայց երկու-երեք ամիս անց, որևէ թուրք կամ քուրդ այլևս չէր խոստովանում, թե արդույհամիդյան բռնակալությունն ինքնապես հայերի ազատագրական կոնկրետ նպատակ է երիտթուրքական հեղափոխության հաղթանակին: Նրանք պապանձվել էին և այդ մասին այլևս որևէ խոսք չէին ասում: Եվ եթե հայերի մասին խոսք էլ լինում էր, ապա՝ զայրալից խոսք. սպառնալից տոնով հայտարարում էին, թե «հայերն արդեն զգվեցրել են մեզ», որ «մենք երբեք իրենց խոստովանություններ չենք արել, թե, իբր, հայ հեղափոխականներն են եղել մեր ուսուցիչները»: Այդպես ասելով, թուրքերն ու քրդերն հայերին արդեն բացահայտորեն ցույց էին տալիս իրենց ատամները:

Իհարկե, վտանգը մեծ չէր լինի, եթե թուրքահայությունը, Օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդների հետ, վերջնականապես և համապարփակ նվաճած լիներ իրական ազատություն, եթե երկիրն ունենար ոչ թե անվանական, այլ իսկական սահմանադրական կառավարություն, որը պատասխանատու լիներ խորհրդարանի՝ ժողովրդի ներկայացուցիչների առաջ: Բայց գործնականում այդպես չէր: Թյուրիմացաբար կարծելով, թե հեղափոխական կովով, իրոք, արդեն ամբողջ նվաճված է ընդհանուր ազատությունը, հայերից շատերը կարծում էին, թե «փառավոր կովից» ու հաղթանակից հետո արդեն կարելի է խաղաղ կերպով ննջել հանգստության բարձրի վրա:

Եվ դա այն դեպքում, երբ թուրքն ու քուրդը արթուն էին:

Հատկանշական է, որ երբ թուրքահայ քաղաքական ու հասարակական գործիչներն անվերապահ հավատ էին տածում երիտթուրքերի հայտարարությունների և խոստումների հանդեպ, թուրքերից շատերը զարմանք էին հայտնում, թե հայերը որքան միամիտ են: Թուրք պաշտոնյաներից մեկն իր ծանոթ

Հայերին ասում էր. «Պետք չկա անտեղի և ավելորդ ցույցերի և ուրախությունների: Մենք ձեզնից լավ ենք ճանաչում մեր սուլթանին, նա ֆերմաններ է հրատարակում ձեզ ուրախացնելու համար: Եվ դուք գիտեք, թե որի՞ ուրախությունն է տևական՝ մե՞րը, թե՞ ձերը»¹:

Պատահական չէ, որ մտամոլոր թուրքահայր եթե ուրախություն պահեր էր ունենում, բայց և այնպես մի սև ամպ ռուպեապես գալիս անցնում էր նրա վրայից, և կայտառ տրամադրություն պահին իսկ վախը նրան կանգնեցնում էր ու պաշարում տխուր մտածումներով: Արդուհանդիս հալածանքների ուրվականը, որ տարիներ շարունակ կանգնած էր եղել ամեն մի օսմանցի հայի առաջ, այնքան չճանաչել և հուսահատեցրել էր նրան, որ նա չէր կարողանում հավատալ, թե արհավիրքի ոգին իսկապես հեռացել է և կարելի է նոր կյանքով ապրել: Մի կողմից սահմանադրություն ստանալու համար ուրախություն, մյուս կողմից՝ վախի ու սարսափի անանց զգացում: Դա պատահական չէր: Զէ՞ որ 1876 թ. կարճօրյա սահմանադրությունը 32 տարվա անլուր գազանությունների, արյան հեղեղների, աննկարագրելի սարսափների մի երկար շարք էր ծնել: Ամենաչնչին երևույթն իսկ կասկած էր առաջ բերում աչքը վախեցած ժողովրդի մեջ, թե միգուցե ջարդը նորից սկսվի:

Եվ նա չէր սխալվում: Իթիհադի կատարած քայլերը հայության մոտ սկսել էին անվստահություն առաջ բերել սահմանադրության հանդեպ:

ՀՅ դաշնակցություն Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմինը 1908 թ. սեպտեմբերի 4-ի թվով չըջարեբական ուղարկեց Թուրքիայի իր կոմիտեներին, ուր ասված էր. «Մեզ[ի] հասած նամակներն ու հեռագրական տեղեկությունները կը մատնանչեն այն հանգամանքը թէ հայկական նահանգներու մէկ քանի վայրերուն մէջ հայ ժողովուրդը տակաւին վստահութիւն չունի նոր ըէփմին նկատմամբ եւ կը մնայ կասկածի ու անվստահութեան ենթարկուած:

¹ Տե՛ս Վեր. Յակոբ Կիրլիքեան, Հայուն հրաշալի գոյատեւումը եւ յառաջդիմութիւնը անցեալի եւ ներկայի ապագայ հեռատեսիլով, Շիրակօ, 1970, էջ 19:

Այս վարանման պատճառները, ի միջի այլոց, այն է, որ 1) Հակառակ եղած խոստումներուն, դեռ շատ տեղեր կը շարունակեն պաշտօնավարել Հին կարգերու անձուէր գործակալներ, հարստահարիչ ու բռնաւոր պաշտօնեաներ, 2) Ձանազան պաշտօնեաներ չեն դադրիր գրգռել մէկ ժողովուրդը միւսին դէմ, 3) Ահագին տարբերութիւն նկատելի է Պօլսոյ մէջ տիրող տրամադրութեան եւ գաւառներու իրական վիճակին մէջ. 4) Այլեւայլ պէյեր, ցեղապետներ, վալիներ ու գայմագամներ կը շարունակեն Հին ձեւով խրոխտալ, սպառնալ եւ ի հարկին ծաղրել նոր կարգերը:

Ընկերներ՝,

Բոպէ պէտք չէ կորսնցնել վերջ տալու այդ անհանգիստ ու ծանր կացութեան: Ուստի կը խնդրենք ջանալ, ձեր ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով հաւատք ներշնչել ժողովուրդին՝ դէպի ազատութեան յաղթանակը, բերելով այն գիտակցութեան, որ քանի բոլոր ժողովուրդները կը մնան համերաչխ ու պատրաստ պաշտպանելու իրենց իրաւունքները՝ Հին ըէժիմը չի կրնար գլուխ բարձրացնել եւ կը մնայ թաղուած ընդմիշտ»¹:

Տեղական կոմիտեաներն ինչպե՞ս կարող էին հավատ ներշնչել ժողովուրդին, որն իր աչքով տեսնում էր, թե շուրջն ինչ է կատարվում: Իսկ նա տեսնում էր, որ գնալով ավելի ու ավելի իրական է դառնում հակահեղափոխութեան վտանգը: Այդ վտանգն ամենից շատ կարելի էր սպասել քրդերից Ասիայում և այրանացիներից Եվրոպայում, այսինքն՝ Թուրքիայի ամենահետամնաց տարրերից: Քրդերի և այրանացիների ուժը նրանց զինված լինելու մեջ էր: Նրանց այդ կողմից անվտանգ դարձնելու համար բավական էր կայսրութեան քրդաշատ վայրերում զինել հայերին, իսկ եվրոպական մասերում՝ մակեդոնացիներին: Եթե այդ չէր արվելու, միջոցը մնում էր կայսրութեան բոլոր քաղաքացիներին, առանց ազգային ու կրօնական խտրութեան, զինաթափ անելը: Բայց Իթիհահադի կառավարութիւնը շահագրգռված չէր որևէ փոփոխութիւն կատարելու:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 254, թ. 3:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Չնայած չդադարող հալածանքներին, արդուհամիդյան բռնապետության տարիներին թուրքահայությունը մեծ ջանքերով կարողացել էր դպրոցական ուսուցման օրինակելի համակարգ ստեղծել: Հայկական դպրոցը կայսրության մեջ առանձնանում էր իր բարձր արդյունավետությամբ: «Հայոց դպրոցները տաճկականից թուով աւելի եւ որակով բարձր էին»¹, - վկայում էր Հրաչյա Աճառյանը:

Օսմանյան հեղափոխությունից հետո հայոց կրթական գործի կազմակերպումը ցավազին խնդիրներից մեկը դարձավ: Հանրային միտքը պատրաստվել էր դպրոցական հարցին նվիրել իր ստեղծագործ կարողությունները և լավագույն ջանքերը, գտնելով, որ մինչ այդ կատարածը շատ անբավարար է:

Դպրոցական գործը բարելավելու ու զարգացնելու համար տարբեր կողմերից Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարան էին հասնում բարի ցանկություններ և խելացի առաջարկություններ: Բայց այդ ամենը, պատրիարքարանի կամքին հակառակ, դեմ էին առնում անհաղթահարելի արգելքների:

Հայկական ինքնավարության գաղափարը վճռականապես մերժելուն զուգընթաց, երիտթուրքական կառավարությունը ճշտում էր իր դիրքը նաև հայկական դպրոցի նկատմամբ:

Քանի որ Իթիհազի օրակարգային հիմնական խնդիրը կայսրության ամբողջականության պահպանումը և, հետևապես, բոլոր քաղաքացիների իրավահավասարության սկզբունքի արմատավորման նպատակով երկրի բոլոր ազգերի ձուլումն էր թուրք էթնոսի մեջ, ուստի բնական է, որ նա այդ ընթացքում պետք է վերացներ ճանապարհի գլխավոր խոչընդոտներից մեկը՝ հայկական ազգային դպրոցը:

Այլազգիների դպրոցները փակելու հարցն իշխանությունները պարզաբանում էին մամուլի էջերում, ինչպես նաև նրանց

¹ Հրաչեայ Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմությունը (սկզբից մինչև 1915 թ.), էջ 67:

քաղաքական ու կրոնական ներկայացուցիչների հետ ունեցած հանդիպումների ընթացքում:

Հույներն ու բուլղարները ոչ միայն իրենց մտքով չէին անցկացնում իրենց ազգային դպրոցները վերացնելը, այլև կառավարությունն առջև բարձրացրել էին դրանք պետությունն ընդհանրապես ֆինանսավորելու հարցը: Հայերն այդ մասին նույնիսկ չէին մտածում: Նրանց հոգսը իրենց իսկ միջոցներով հայկական ազգային դպրոցների պահպանումն էր:

Դեռ 1908 թ. օգոստոսի վերջերին ազգային-կրոնական բոլոր փոքրամասնություններին առաջարկել էին իրենց հաստատությունների անվանումներից վերցնել **ազգային** բառը: Այդ ուղղությամբ հատկապես աղմկում էր Հուսեֆին Ջահիդի «Թանին» թերթը, որի էջերում խնդիրը բազմակողմանի «հիմնավորում» էր երիտթուրք «փիլիսոփա» Ռիզա Թևֆիկը: Առաջարկ-հրահանգի հիման վրա՝ **ազգային դպրոց** բառակապակցությունից դուրս նետվեց «ազգային» բառը:

Ըստ կառավարության կրթական ծրագրի, կայսրության բոլոր, այդ թվում տարրական, դպրոցներում դասավանդման լեզուն լինելու էր թուրքերենը: Լիցեյները լինելու էին ոչ թե ըստ ազգությունների՝ հունական, բուլղարական, հայկական, այլ՝ պետական, այսինքն՝ բոլորի համար, ուր գործածվելու էր միայն պետական լեզուն՝ թուրքերենը: Ազգային դպրոցներն առավելագույնը 3-4 տարվա ընթացքում պետք է լիովին վերանային և պետական խառը դպրոցներ դառնային:

Երիտթուրքերը գտնում էին, որ տարբեր ազգությունների երեխաներին համատեղ կրթելը բոլոր օսմանցիներին միավորող ազդու միջոց է, իսկ կայսրության 27 լեզուներով գործող ազգային դպրոցները նրանց բաժան-բաժան են անում և առանձնացնում: Միայն մի ընդհանուր պետական լեզվով կատարվող դասավանդումը կարող է կազմավորել ու ստեղծել հայրենիքի անվտանգության ու ապահովության մասին միատեսակ մտածող հայրենասեր քաղաքացիներ:

«Մշակը» ուսական "Речъ" («Ռեչ») թերթից արտատպել էր Կ. Պոլսի իր թղթակից Լ. Նեմյանովի հարցազրույցը Ռիզա Թևֆիկի հետ: Երբ թղթակիցը վերջինիս մատնացույց էր արել

Ավատրո-Հունգարիայի օրինակը, որտեղ դպրոցներում դասավանդումը կատարվում էր 8 լեզվով և դա բնավ չէր խանգարում երկրի ամրությունն ու ամբողջականությունը, նա պատասխանել էր, թե երիտթուրքերը մտադիր չեն թուրքիայից Ավատրիա ստեղծել, ապա ավելացրել էր. «Բացի թուրքերէնից, որը կայսրութեան միակ պետական լեզուն է, ուրիշ ոչ մի լեզու չենք թոյլատրելու»¹:

Նախատեսվում էր, որ սկզբնական շրջանում, երբ տեղական լեզուները պիտի բռնեին վերացման ճանապարհը, ազգային ստորին և միջնակարգ դպրոցներում դեռևս որոշ ժամանակ կարող էր պահպանվել փոքրամասնությունների լեզուների ավանդումը: Իսկ լիցեյներում, որտեղ դասավանդումը կատարվելու էր բացառապես թուրքերենով, եթե տվյալ ազգությունից հավաքվեին որոշ թվով ուսանողներ, ապա նրանց համար կարող էին ավանդել ոչ միայն իրենց՝ տեղական, լեզուները, ասենք՝ հայերեն, հունարեն և այլն, այլև ազգային գրականություն և պատմություն, բայց՝ միայն թուրքերենով:

«Մենք ձգտում ենք ընդհանուրի բարօրությունը, ձգտում ենք միացնել ամէնքին ու նրանցից ստեղծել հզոր ժողովուրդ»², - ասում էր Ռիզա Թևֆիկը:

Այս հայացքները բնորոշ էին ոչ միայն երիտթուրքերին, այլև թուրքական հասարակությունից մեծամասնությանը: Այդպես էին մտածում լրագրողները, սպաները, մտավոր պարապմունքի տեր անձինք: Եթե ոմանք որոշ զիջումներ էին ենթադրում, դա էլ միայն ստորին դպրոցների համար: Օրինակ՝ տեսակետ կար, որ տարրական դպրոցներում կարելի է թույլատրել մայրենի լեզվի դասավանդումը, բայց միջնակարգ դպրոցի վերաբերյալ թուրքերը որևէ զիջում չէին անում: Թերևս բացառություն էին իշխան Սաբահեդդինը և նրա Լիզան, որոնք դեմ էին երիտթուրքերի դպրոցական ծրագրին:

«Մենք ոչ մի կերպ չենք ուզում ոչնչացնել միւս ազգութիւն-

¹ «Մշակ», № 207, 21 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

ների ոչ արտօնութիւնները եւ ոչ էլ դպրոցները, - ասում էր Սաբա՛հէղղինը: - Թող ամէն մի ազգութիւն ուսանի իր մայրենի լեզուով՝ ոչ միայն ստորին, այլեւ միջնակարգ դպրոցներում: ... Մենք մտադիր չենք միւս ազգութիւնների շինքին փաթաթել թուրքերէնը: Առանց դրան էլ նրանք կամովին կսովորեն մեր լեզուն: Այդ կամաւորութիւնն աւելի եւս կամրապնդի կայսրութեան միասնութիւնը, եւ բոլոր ազգութիւնները միմեանց հետ ամուր կշաղկապուեն օսմանեան հայրենիքում»¹:

Բայց ազգային դպրոցների մասին Սաբա՛հէղղինի հայացքները պաշտպանութիւն չէին գտնում թուրքերի մոտ:

Այդքանից հետո, թուրքահայ մտավորականութեան որոշ շրջաններում դեռ շարունակվում էր շրջանառվել արդուհամիդյան գուլումի ժամանակներում մտահոգացված այն գաղափարը, թե հայերը, ելնելով սեփական շահերից, պետք է իրենց ձեռքը վերցնեն նաև քրդերի ուսման և կրթութեան գործը, մի դեպքում՝ ապագա հայկական դպրոցներում ընդունել ու հայ երեխաների հետ կրթել քուրդ երեխաներին, մյուս դեպքում՝ հայութեան միջոցներով քրդերի մեջ բանալ գուտ քրդական դպրոցներ: Նրանք իրենց այդ առաջարկը հիմնավորում էին այն բանով, որ քուրդ աճող սերնդին ուսում ու կրթութիւն տալով, հնարավոր կլինի քաղաքակրթել նրան՝ գալիքի քրդութեանը, որպեսզի նա վերջ տա կողոպուտներին ու կեղեքումներին, հարստահարումներին ու սպանութիւններին, որոնց միշտ ենթակա էր հայութիւնը:

Այդ տեսակետն ուներ լուրջ առարկողներ, որոնք գտնում էին, թե ներկա պայմաններում դա խելացի բան չէ: Նրանք նշում էին, որ նախ, նման գաղափարը պարունակում է թաքնված անմիտ ու վնասակար ազգայնամոլական ցանկութիւն՝ հայացնել քրդերը: Պետք է թողնել, որ նրանք իրենց լեզվով ստեղծեն իրենց գիրը, ունենան սեփական դպրոցներ, տնօրինեն իրենց մշակութային կյանքը: Հայերը, իբրև բարի դրացիներ, իբրև նույն երկրի քաղաքացիներ, միայն կարող են նյութական աջակցութիւն ցույց տալ իրենց բարեգործութեամբ, նվերներով և այլն:

¹ «Մշակ», № 207, 21 սեպտեմբերի 1908 թ.:

Երբ քրդերը դպրոցներ բացելու կձեռնարկեն, այն ժամանակ կարելի է նրանց խորհուրդներ տալ, թե դպրոցական գործը ինչպես պետք է կազմակերպել: Բայց, այնուամենայնիվ, քրդերի մեջ ուսում տարածելու հոգսը առաջինը պետք է իր վրա վերցնի օսմանյան կառավարությունը:

Երկրորդ, հայերի այդպիսի քայլը կարող է կասկածներ և զանազան թյուրիմացություններ առաջ բերել թուրքերի մեջ, որոնք կարող են խեթ աչքով նայել նման ձեռնարկներին և դրանցում հայ-քրդական միասնություն ստեղծելու ինչ-որ թաքուն քաղաքական նպատակներ տեսնել:

Հայտնի է, որ մինչև երիտթուրքական հեղափոխությունը, թուրքահայաստանում հայկական կրթական կազմակերպությունները միշտ ընդառաջում էին այն քրդերին, որոնք հայկական դպրոցներում սովորելու ցանկություն էին հայտնում: Ժամանակին, օրինակ, Վանի կենտրոնական վարժարան էին հաճախում քաղաքի նշանավոր քուրդ անձանց որդիները՝ հատկապես հայերեն ու ֆրանսերեն սովորելու համար:

Սակայն, ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ այժմ հայերի ուժերից վեր էր քրդերի համար զուտ քրդական դպրոցներ բացելը, քանի որ հազարների էր հասնում այն խեղճ ու անտեբունչ հայկական գյուղերի թիվը, որոնք կրթության միջոցներից բոլորովին զուրկ էին:

Եվ հետո: Ինչո՞ւ միայն քրդերը: Հայաստանում քրդերից զատ ապրում էին ասորիներ, եզդիներ, ղզլբաշներ, բոշաներ և այլն, որոնք նույնքան կարոտ էին ուսումի:

Հայությունն ինչպե՞ս կարող էր մտածել այլազգիների կրթական ծրագրերի մասին, երբ ինքը կանգնած էր իր կրթական համակարգի վերացման սպառնալիքի առջև, անհավասար կոիվ էր մղում գոյություն համար, ձիգ էր անում մի պատառ հաց հասցնելու սիրելիներին, փրկելու ընտանիքների անարգված պատիվը: Գաղափարը որքան անիրական էր, նույնքան բազում հարցականներ առաջացնող:

ՄԱՄՈՒԼԸ

Կարելի է ասել, թե որևէ երկիր չուներ այնքան սնամեջ ու հմաստագուրկ մամուլ, ինչպիսին ուներ Թուրքիան մինչև հեղափոխությունը: Այդ մամուլին բնորոշ էին մտքի թռիչքների ու գաղափարների ազքատությունը, հասարակական հարցերի թեթև, մակերեսային արծարծումը, հանրությունյան պահանջների նկատմամբ անհոգությունը, հանոյատենչ ու անբովանդակ բուլվարային զրույցները:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի բռնակալությունյան օրոք կայսրությունյան մեջ լույս էին տեսնում փոքր թվով թերթեր ու հանդեսներ: Կոստանդնուպոլսում թուրքերեն տպագրվում էր միայն երեք ամենօրյա թերթ: Դրանք փոքր ծավալի պարբերականներ էին՝ 5-15 հազար օրինակով: Կային նաև մի քանի շաբաթական, երկշաբաթյա և մեկամսյա հանդեսներ, որոնք շատ չնչին տարածում և նշանակություն ունեին:

Արտասահմանցիների համար մայրաքաղաքում անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն տպագրվող մի քանի թերթերից ամեն մեկի տպաքանակը հինգ հազար օրինակից չէր անցնում:

Մինչ հեղափոխությունը Թուրքիայում տպագրվում էին այլալեզու պարբերականներ: Կ. Պոլսում հունարեն լույս տեսնող պարբերականների առաջատարներն էին «Նեոս լոզոս» («Նոր խոսք») և «Դախիդրոմու» («Սուրհանդակ») թերթերը: Մայրաքաղաքում տպագրվում էին նաև բուլղարերեն, արաբերեն և այլ լեզուներով պարբերականներ:

Հայկական մամուլը Թուրքիայում սկզբնավորվել էր 19-րդ դարի 30-ական թվականներին: Այդ տարիներին Պոլսում և Զմյուռնիայում (Իզմիր) տպագրվում էր մեկական պարբերական: Հաջորդ տասնամյակում դրանց թիվը 7-ի հասավ: 1850-60-ական թվականներին տպարաններ են հիմնվում և թերթեր հրատարակվում նաև Վանում, Նիկոմեդիայում, Մուշում և Սերաստիայում¹:

¹ Տե՛ս Վարդան Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, ուսումնասիրություն և փաստաթղթեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1958, էջ 32:

Արդուհամիդյան ժամանակաշրջանում հայկական մամուլը Թուրքիայում օսմանյան մամուլի պատկերն էր՝ իր սնամեջ էությունը և ցցուն անբովանդակությունը: Միայն Կ. Պոլսում լույս էին տեսնում «Հայրենիք», «Արեւելք», «Բիւզանդիոն», «Աւետարներ», հայատառ Թուրքերեն «Մանգումէի էֆքեար» և «Ճերիտէի շարգիյէ», արաբատառ Թուրքերեն տպագրվող, բայց նաև հայերեն խորագրով «Մեծմուաի ախպար» թերթերը:

Որպես կանոն, մանավանդ Կ. Պոլսի հայկական թերթերում, հեղաշրջումից առաջ միայն գովեստներ ու ձոներ էին՝ ուղղված սուլթան Արդուլ Համիդին, շողոքորթություններ հին ռեժիմին, ջերմագին խոսքեր այս կամ այն հարուստի կամ ազդեցիկ դիրք ունեցող էֆենդու մասին: Իհարկե, թերթերի էջերում երբեմն երևում էին հասարակական այս կամ այն երևույթի մասին եզրվապոսյան լեզվով գրված աննշան բողոքներ, բայց այնքան երկչու ու երկդիմի, որ չատ անգամ նույնիսկ դժվար էր իսկական բողոքը տարբերել զուտ փաստական նկարագրությունից: Անհնար էր հայկական թերթերի էջերում սկզբունքային գաղափարական պայքար փնտրել: Պոլսահայ մամուլի համար քաղաքական բանավեճ, բառիս իսկական իմաստով, գոյություն չուներ: Եթե թերթերում երբեմն-երբեմն մեկը մյուսի վրա հարձակումներ էին լինում, պատճառը, համենայնդեպս, գաղափարական չէր: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ գիտական վեճերը, լինեին դրանք հասարակական, դաստիարակչական, զուտ գրական կամ բարոյագիտական խնդիրների շուրջ, երբեք նրանց չէին զբաղեցնում: Եվ ինչպե՞ս կարող էին տեսական հարցերի շուրջ վեճեր լինել, երբ մամուլը, ճնշված գրաքննական զարհուրելի հարկադրանքի տակ, սկզբունքային տեսակետներ չուներ, երբ պարբերականները, իբրև ուղեցույց, որևէ արմատական գաղափարախոսություն չուներին: Թերթերը, արդուհամիդյան ռեժիմի ահից ստիպված, ընթերցողներին կերակրում էին առօրյա չեզոք ու անցողիկ, հիմնականում կենցաղային «նյութերով»:

Կ. Պոլսի հայկական մամուլն ուներ մի ուրիշ ցավալի կողմ ևս: Թեպետ նա հավակնում էր ողջ տաճկահայության խոհերի ու ցանկությունների արտահայտիչը լինել, բայց, չնչին բացա-

ություններով, չատ քիչ էր զբաղվում գավառին հուզող հարցերով: Կարելի է ասել, որ պոլսահայ մամուլի հորիզոնը Բոսֆորից արևելք չէր տարածվում:

Ավելի ողբալի վիճակում էր գտնվում գավառի մամուլը: Կազմելով Օսմանյան կայսրության ծայրամասերից մեկը, զուրկ հաղորդակցության դյուրին միջոցներից, և փոստային արդյունավետ, ժամանակի պահանջներին համապատասխանող ծառայությունից, Թուրքահայաստանը ոչ միայն ի վիճակի չէր ունենալու մամուլի բավարար թվով օրգաններ, այլև ժամանակին ծանոթանալու Կ. Պոլսում տպագրվող հայկական թերթերին:

Մամուլը ենթակա էր դաժան գրաքննության: Աբդուլհամիդյան տիրող ռեժիմը, որը կապել էր մարդկանց լեզուները, կտրում էր խոսքը նրանց շուրթերին և սպանում միտքը իր ծագման սկզբին, բնական է, որ պիտի խեղդեր նաև հասարակական շարժման ու զարգացման ամենաազդեցիկ գործոններից մեկին՝ մամուլին:

Լույսընծայման համար թույլտվություն ստանալուց հետո պարբերական բոլոր հրատարակությունները ենթարկվում էին նախնական ընթերցման, և եթե դրանցից որևէ մեկը երկրորդ անգամ թույլ էր տալիս «նույնպիսի սխալ», ապա արգելվում էր որոշակի ժամկետով կամ ընդմիջտ¹:

Աբդուլհամիդյան գրաքննությունը ոչ միայն ջնջում էր իրեն հաճելի չերևացող պատմությունները, այլև իսլամական կրոնի ու պատվիրանների՝ աննպաստ թվացող մասերը²:

Բացառելով «անցանկալի» հոդվածների ու նյութերի տպագրությունը, միաժամանակ կարգադրված էր պարբերաբար տեղեկություններ հաղորդել սուլթանի ամուր առողջության մասին³:

Սաստիվ արգելված էր նյութեր տպագրել օտարերկրյա միապետների սպանության մասին: Թուրքական թերթերը ստիպ-

¹ Տե՛ս “Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)”, с. 91.

² Տե՛ս Աստոմ, Պետական վերանորոգութիւնն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 6:

³ Տե՛ս “Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)”, с. 91.

ված էին կեղծել, թե Ավստրո-Հունգարիայի կայսրուհու մահը եղել է կրծհեղձուկից, որն է բառ չէր գրվել 1903 թ. սերբական հեղափոխություն, Սերբիայի թագավորի ու թագուհու սպանություն մասին: Ընթերցողն անտեղյակ էր Պարսկաստանում մեջլիսի և Ռուսաստանում պետական դումայի հրավիրումից: Երբեմն գրաքննությունը «գտնում էր» հանրահաշվական կամ քիմիական բանաձևերում «թաքնված միտքը»: Այսպես, $AH=O$ բանաձևը թուրք գրաքննիչին ստիպել էր մտածել, թե արդյո՞ք հեղինակը չի ցանկացել ասել, որ Աբդուլ Համիդը (*Abdul Hamid*) հավասար է զրոյի և ջնջել էր կասկածելի բանաձևը¹:

Նման գրաքննություն էին ենթարկվում կայսրություն մեջ օտար լեզուներով լույս տեսնող թերթերը, ամսագրերն ու գրքերը, նաև այն գրքերն ու պարբերականները, որոնք երկիր էին մտնում արտասահմանից: Դրանցում տպագրված հոդվածների անցանկալի տեղերը կտրվում էին կամ, ինչպես Ռուսաստանում, ծածկվում էին գրաքննչական սև ներկերով²:

Գիտական և պատմական այն ստեղծագործությունները, որոնցում նույնիսկ աննշան քննադատություն կար թուրքիայի հասցեին, չէին կարող մուտք գործել կայսրության սահմաններից ներս: Եթե նման գրքերից առանձին օրինակներ, այնուամենայնիվ, հնարավոր էր լինում անցկացնել սահմանով, ապա դա արվում էր խորամանկությունների դիմելով կամ մաքսային պաշտոնյաներին կաշառելով³:

Ըստ Ելզբդ քեոչկի հաստատած հատուկ ցուցակի՝ խստիվ արգելված էր տպագրել մի շարք անձնանուններ՝ Միդհատ փաշա, սուլթան Մուրադ V (որը Աբդուլ Համիդի տիրակալություն ընթացքում, մինչև իր մահը՝ 1904 թ. եղել էր կալանքի տակ) և այլք, ինչպես նաև աշխարհագրական անուններ, առաջին հերթին՝ «Հայաստան» անունը⁴: «Արաբիա», «Մակեդոնիա», «Ալբանիա» պատմական անունների հիշատակումը օսմանյան

¹ Տե՛ս “Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)”, с. 91.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91:

պետութեան ամբողջականութեան պահպանման տեսակետից վնասակար չէր դիտոււմ, բայց ավերված ու արյունլիվ Հայաստանի պատմական անվան հիշատակումը համարվում էր չափազանց վնասակար, որովհետև այդ անվանը կցված էր Եվրոպայի առաջարկած բարենորոգումների հարցը: Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ այդ անունը գրելը, տպագրելը, նույնիսկ արտասանելը ոճիր էր համարվում: Միաժամանակ, թուրքերը Եվրոպայում գտել էին աշխարհագիրներ (Կիպերտ և այլոք), որոնք «Հայաստան» բառը փոխարինել էին «Քուրդիստանով», դրանով իսկ ասելով, թե այլևս պատմութեան ասպարեզից ջնջված է Հայաստանը¹:

Ելըրզի նշված ցուցակով արգելված էին «սահմանադրութուն», «հեղափոխութուն», «բռնակալութուն», «հանրապետութուն», «հայրենիք», «մահափորձ», «ոռւմբ», «դինամիտ» և այլ «վտանգավոր» բառերը:

Թուրքիայի հրապարակախոսներն ու լրագրողները, բացի գրելու շնորհքից, պետք է ունենային նաև արգելված բառերի ու մտքերի փոխարեն նորերն ստեղծելու և դրանք այլաբանորեն արտահայտելու մի առանձին հատկութուն ևս: Եվ ստեղծվել էր դարձվածքների մի տարօրինակ խառնուրդ:

Այդ տեսակետից մեծ փորձ ունեին հատկապես հայ լրագրողներն ու գրահրատարակիչները: Արդուլհամիդյան բռնակալութեան տասնամյակներին հայկական մամուլն ստիպված էր ամենահասարակ լուրերն իսկ հաղորդել այլաբանորեն՝ գործադրելով գզուշութեան ծայրահեղ միջոցներ:

Այսպես, օրինակ՝ «Հայաստանի» փոխարեն գործածվում էր «երկիր մը Անատոլիին մեջ», «հեղափոխութեան» փոխարեն՝ «քիչ մը անհանգստութուն», «ազգային» բառի փոխարեն՝ «տոհմային», «հայրենիքի» փոխարեն՝ «բնակավայր»: Օրինակ՝ Կ. Պոլսի հայկական թերթերը փոխանակ գրելու «ազգային կրթութուն», ստիպված գրում էին «տոհմային կրթութուն», թերթի համապատասխան մասում «Ազգային լուրեր»-ի փոխա-

¹ Տե՛ս Ատոմ, Պետական վերանորոգութիւնն ու հողային հարցը, էջ 7:

րեն դնում էին «Պատրիարքարանի լուրեր» խորագիրը: Իսկ երբ սպանվում էր օսմանյան մի որևէ բարձրաստիճան անձ, թեկուզ արտասահմանում, մամուլն այդ մասին հաղորդում էր ժպիտ հարուցող այսպիսի բառակապակցությամբ. «Սանկ գէշ զգաց ինքը զինքը եւ յանկարծամահ եղաւ...»:

Ահա՛ այսպիսին էր մամուլի վիճակը արդուհամրոյան ժամանակներում՝ թշվառ, ստրկական:

Արդուլ Համիդ II-ի բռնապետական ռեժիմի փլուզումից հետո, հեղափոխական շարժման վերելքի պայմաններում Թուրքիայի մամուլն առաջինն էր, որ իր ուսերից նետեց «զուլումի» շղթաները: 1908 թ. հուլիսի 24-ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցավ մայրաքաղաքի թերթերի հրատարակիչների, աշխատակիցների և լրագրողների ժողով: Հավաքվածները որոշեցին այսուհետև իրենց հոդվածներն ու նյութերը չներկայացնել գրաքննչին՝ ստուգման և հաստատման համար:

Միաժամանակ, հենվելով միջհատյան սահմանադրության համապատասխան հոդվածի (№ 12) վրա՝ հեղափոխության հենց առաջին օրերին սուլթանական իրադեով ազդարարվեց մամուլի ազատություն և վերացվեց գրաքննությունը: Վերացվեցին բոլոր երեք գրաքննչական կոմիտեները, որոնք ղեկավարում էին գրքերի և ոչ քաղաքական պարբերական մամուլի գրաքննական գործերը: Մամուլի բաժանմունքի հաստիքները պակասեցին մինչև երեք-չորս մարդու, իսկ նրանց պարտականությունը համարվեց պարզապես գրանցել, թե որտեղ ինչ նոր հրատարակչություն և տպարան է հայտնվել¹: «Կայսերական այս բարեհաճ հրամանին շնորհիւ օսմանցիք ազատութեան արժանացած մամուլ մը կ'ունենան»², - գրում էր «Աւետարերը»:

Թեև ներքին գործերի նախարարության առաջին քայլերից մեկն այն եղավ, որ արգելվեց լրագրերի էջերում մեկնաբանություններ անել հրատարակված սուլթանական իրադեի վերաբերյալ, բայց մամուլի ազատության հռչակումը բավական էր,

¹ Տե՛ս «Проблемы истории Турции» (сборник статей), изд. «Наука», Москва, 1978, с. 83.

² «Աւետարեր», № 31, 1 օգոստոսի 1908 թ.:

որ գոնե մի կարճ ժամանակ Թուրքիայում ասպարեզից ջնջվեին այն դրակոնական օրենքները, որոնք Աբդուլ Համիդի միահեծան կառավարման տարիներին խեղդում էին ազատ գրավոր խոսքը:

Գրաքննությունը վերացումը մեծ ոգևորություն էր ներշնչել մամուլին, որը գրում էր ամեն ինչի մասին: Իզմիրի «Արեւելեան մամուլ» թերթի խմբագիրը «Ազատութեան դրօշին տակ» վերտառությունը հողվածում իր մեծագույն ուրախությունն էր հայտնում՝ շեշտելով. «Հիմա այլ եւս Ազատութիւն կայ, ... ոչ թէ միայն իրաւունքի պաշտպանութեան, հապա նաեւ մամուլին, որ իրենց ըրածն իսկ չգիտցող գրաքննիչներու ձեռք խաղալիք եղած, ո՛չ կրնար զեղծումները խայտառակել, ո՛չ կրնար ճշմարտութիւնները պարզել եւ ո՛չ ալ արդարութեան կոչում ընել:

Մհ, հաւատացէ՛ք որ խմբագիրներս ամէնէն երջանիկ արարածներն ենք հիմա, որովհետեւ ինչէր ունէինք գրելու համար եւ չէինք կրնար գրել, ինչէր ունէինք խայտառակելիք եւ չէինք կրնար նոյն իսկ խայտառակուելու արժանի եղողներուն երեսը նայելու, վախնալով որ անդին ահաւոր եւ քստմնեցուցիչ անդունդ մը կայ որ կատաղի առիւծի մը պէս պիտի կրնայ կու տալ մեզի»¹:

Բացի սուլթանի անձից, լրագրերն ազատ էին քննադատելու ամեն պաշտոնյայի, ամեն մարդու:

Այս բոլոր փոփոխությունների շնորհիվ լրագրերի տպաքանակները բարձրացան հսկայական չափերով: Չնայած դրան, հասարակությունն արագորեն սպառում էր թերթերի մինչև վերջին օրինակը: Կայսրության սահմաններից ներս մուտքն ազատ էր բոլոր և ամեն տեսակ, նույնիսկ ծայրահեղ հեղափոխական, թերթերի համար: Օրինակ՝ Փորթուզայանի «Արմենիա» թերթը, 23 տարի արգելված մնալուց հետո, սկսեց ազատորեն մուտք գործել Թուրքիա: Վան քաղաքի նշանավոր մտավորականներից մեկը՝ Համբարձում Երամյանը, վկայում էր. «Արդէն Պոլսոյ, Կովկասի եւ արտասահմանի ուրիշ կողմերը հրատարակուած թերթերն ու պարբերականները կ'ողողէին մեր

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 30, 22 Հուլիսի 1908 թ.:

Հրապարակը: Միայն մեր դպրոցը 20է աւելի Հայ եւ միանգամայն օտար թերթեր կը ստանան»¹: Նույնը Հաստատում էր Թիֆլիսի «Զանգակ» թերթի Վանի թղթակիցը²:

Մի խոսքով՝ մամուլի ազատութիւնը լիակատար էր: «Մամուլի ազատութիւնը կատարեալ է»³,- իր նամակներից մեկում գրում էր Գրիգոր Զոհրապը: Ո՛չ գրաքննիչից երկյուղ կար, ո՛չ պատասխանատուութեան կանչվելու վախ, ո՛չ էլ մեծագումար տուգանքների սպառնալիք: Մարդիկ հարբած էին այն հնարավորութիւններից, որ կարող էին ասել ու գրել ցանկացածը. այնքա՛ն երկարատե էր եղել լուսթիւնը*:

Նույնը Հրաչյա Աճառյանը տարիներ անց վկայում էր այսպէս. «Մամուլի ազատութիւնն ամէն սահմանադրական երկրի անհրաժեշտ պայմանն է, այս կողմից, ինչպէս գիտենք, Տաճկաստանը կատարեալ խեղճ վիճակի մէջ էր: Սահմանադրութիւնը տուաւ փափագների լրացումը: Մամուլը չտեսնուած ազատութեան Հասաւ: Հայերը ո՛չ միայն նորից տպագրեցին ու հազարաւոր օրինակներով տարածեցին արգելուած Հայ գրականութիւնը, այլ եւ իրաւունք ունէին ազատ քննադատելու կառավարութեան ներկայ եւ անցեալ գործունէութիւնը:... Աւելորդ է ասել թէ Հայ թատրոնը, Հայ երգը, ժողովները նոյնպէս վայելում էին կատարեալ ազատութիւն»⁴:

Ի դեպ, սուլթանական իրադեի Հրատարակումից հետո եկած առաջին օրերին, գրաքննիչները, չցանկանալով թե չկարողանալով հարմարվել ստեղծված նոր իրավիճակին, չէին ենթարկվում բարձրագույն հրամանին և շարունակում էին խմբագրու-

¹ Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հատ. Բ, էջ 124:

² «Զանգակ», № 48, 2 սեպտեմբերի 1908 թ.:

³ ԳԱԹ, Գրիգոր Զոհրապի ֆոնդ, վավ. 44, թ. 44:

* Իսկ այդ նույն ժամանակ Հարևան Ռուսաստանում, 1905-1907 թթ. Հեղափոխական օրերի ժամանակավոր ազատութիւններից հետո, մամուլը նախկինի պէս ենթարկված էր դաժան հալածանքների:

⁴ Հրաչեայ Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմութիւնը (սկզբից մինչեւ 1915 թ.), էջ 66:

Թյուններ մտնել, բայց լրագրերի անձնակազմերն ստիպված էին ուժով արգելել նրանց մուտքն իրենց մոտ:

Իհարկե, թերթերի որոշ խմբագիրներ դեռ առաջին ամիսներին մտավախուծյուն էին դրսևորում, որ եթե քաղաքական իրավիճակը երկրում փոխվի, գրաքննությունն նախկին ժամանակները գուցե նորից վրա կհասնեն: Զուր չէ, որ «Թանին» թերթում Հուսեյն Զահիդ էֆենդին գրում էր, թե մամուլի ազատության դեմ ձեռնարկած առաջին քայլը կնշանակի Թուրքիայի ազատության դեմ գործած առաջին ոճիրը: Որքան որ մամուլն ազատ մնա, բնավ վախ չպիտի ունենալ, թե Հին ռեժիմը կրկին կվերադառնա, հայտարարում էր նա:

Առաջին Հերթին թուրքական մամուլն էր, որ ոգևորությամբ ողջունեց գրաքննության և գաղտնի ոստիկանության վերացումը: Կ. Պոլսում մամուլի օրգանների մեծ մասը թուրքերեն էր: Անցման շրջանում, երբ թուրքական հասարակական օրգանները դեռ մի դժգույն պատկեր էին ներկայացնում և չափավոր ազատականությունից այն կողմ չէին անցնում, բնականաբար, դրանց մամուլն էլ չափավորության հայելին պիտի լիներ: Նոր պայմաններում այդ մամուլն իր հիմնական զանգվածով հեղափոխական գաղափարների ձայնափող էր դարձել: Թուրքական թերթերը, նույնիսկ նրանք, որոնք նախկինում Աբդուլ Համիդի նվիրյալ երկրպագուներ էին, նրա քաղաքականության գովերգուները, հիմա մի օրից մյուսը երդմնազանց էին դարձել և նոր իշխանություններին ծառայության լծվել: Նրանք զարմանալի արագությամբ իրենց մորթը ներկեցին ազատամտական, սահմանադրական ներկով և սկսեցին վաճառել նոր ապրանք, օրվա պահանջած ապրանքը:

Դե ոչինչ, եթե դա նույնիսկ բարոյական չէր: Կարևորն այն էր, որ բացվել էր թուրք լրագրողների սանձված լեզուն: Թերթերի էջերը լցված էին հողվածներով, որոնց հեղինակները պատմում էին բռնապետության՝ բովանդակ երկրին հասցրած սրտամորմոք ավերների և վնասների մասին, միաժամանակ պարզում էին նոր կյանքի բաղձալի հեռանկարները, ընթերցողներին բացատրում հայտարարված ազատությունների, հավասարության և եղբայրության սկզբունքները, գովերգում այդ գաղափարների

Հաղթանակի Համար իրենց կյանքը զոհաբերած անվեհեր հերոսներին:

1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո առաջին ամիսներին ամեն տեսակ հրատարակչական գործունեություն չուներ ընդհատված վերելք սկսվեց Թուրքիայում: 1876 թ. սահմանադրություն վերականգնումից հետո հենց երրորդ օրը Մամուլի բաժանմունքը նոր թերթեր ու ամսագրեր տպագրելու մոտ 150 դիմում ստացավ: Սեպտեմբերի կեսերին այդպիսի դիմումների թիվը հասավ 200-ի¹, իսկ մեկ ամիս հետո՝ 250-ի²: Միայն Պոլսում օրաթերթերի թիվը սեպտեմբերի սկզբներին անցնում էր 20-ից³:

Նոր ստեղծված օրգանները երբեմն գոյատևում էին միայն մեկ ամիս կամ շաբաթ և փակվում էին միջոցների կամ փորձի բացակայություն պատճառով: Չնայած դրան մինչև 1909 թ. միայն 4. Պոլսում տարբեր լեզուներով լույս ընծայվեց մոտ 100 անուն նոր թերթ ու ամսագիր, այդ թվում 30-ը՝ թուրքերեն⁴:

Արագորեն աճեց պարբերական հրատարակությունների թիվը նահանգներում: 1908 թ. երկրորդ կեսին Թուրքիայի վիլայեթներում ստեղծվեց 30-ից ավելի թերթ ու ամսագիր, 1909 թ.՝ ևս մոտ 40 անուն: 1910 թ. Անատոլիայում հրատարակվում էր արդեն Հարյուրից ավելի թուրքերեն, հայերեն և հունարեն թերթ ու ամսագիր: Հեղափոխությունից հետո մեկուկես տարվա ընթացքում 4. Պոլսում, Անատոլիայում և Ռումելիայում գրանցվել է 353 անուն պարբերական⁵: Իզմիրում հրատարակվում էր ավելի քան 30 թերթ ու ամսագիր, այդ թվում 10-ը՝ թուրքերեն: Իզմիրից բացի, նահանգային մամուլի կարևոր կենտրոններ էին դարձել Կոնիան (6 թերթ), Բուրսան (4) և Տրապիզոնը (4)⁶: Բացի վիլայեթների կառավարական պաշտոնական թերթերից,

¹ Տե՛ս «Проблемы истории Турции» (сборник статей), с. 83.

² Տե՛ս «Գործ», № 39, 26 հոկտեմբերի 1908 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս К. Юст, Анатолийская печать, Тифлис, 1922, с. 11.

⁵ Տե՛ս «Проблемы истории Турции» (сборник статей), с. 83.

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Փոքր Ասիայի և Ռուսների թուր խոշոր քաղաքներում փորձեր էին արվում կարգավորելու մասնավոր թերթերի կանոնավոր հրատարակումը:

Չնայած այդ ամենին, թե՛ թուրքերեն և թե՛ այլալեզու հրատարակությունների թիվն ու տարածումը ամբողջ թուրքիայում զգալիորեն զիջում էր նույնիսկ առանձին-առանձին վերջրած հարևան Սերբիայից, Բուլղարիայից և Հունաստանից¹:

Մայրաքաղաքում թուրքերեն տպագրվող թերթերից ամենից առաջ աչքի էր ընկնում «Իկդամը» («Միզախություն»), որը գտնվում էր թուրքական մամուլի ընդհանուր դաշտի ամենաաջ կողմում և շաբաթների ընթացքում դարձել էր թուրքիայում ամենատարածված և ամենաազդեցիկ թերթը՝ տպագրվելով 50000 օրինակով²: «Իկդամը» ջերմորեն պաշտպանում էր կայսրություն ամբողջականությունն ու օսմանյան ցեղի գերիշխանությունը, և համոզված էր, որ թուրքահպատակ մանր ազգությունները տեսանելի ապագայում պետք է ձուլվեն և կազմեն մի ամբողջություն:

«Իկդամից» դեպի ձախ (կարելի է ասել՝ կենտրոնից բավական աջ) էր թեքված «Թանհինը» («Ղողանջ»), որի ղեկավարն էր թուրք հայտնի հրապարակախոս Հուսեյն Ջահիդը: 1908-ի օգոստոսի 2-ին հիմնադրված այդ թերթը դարձավ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կենտրոնական օրգանը³: Նրա օրական տպաքանակը 30-40 հազար օրինակ էր կազմում⁴: Թերթը պահանջում էր նախարարությունների խիստ պատասխանատվություն և հաշվետվություն ապագա խորհրդարանի առաջ և, առհասարակ, հետևում էր «սուլթանը իշխելու է, բայց ոչ կառավարելու» սկզբունքին, այսինքն՝ սուլթանը մնալու է իբրև օսմանյան երկրի փառիշահ, իսկ բոլոր գործերը կառավարելու են ժողովրդի ընտրյալ ներկայացուցիչները: Ազգային հարցում «Թանհինը» հետևում էր «Միություն և առաջադիմություն»

¹ Տե՛ս «Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)», с. 92-93.

² Տե՛ս «Проблемы истории Турции» (сборник статей), с. 85.

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)», с. 40.

կոմիտեի ծրագրին, պահանջում էր բոլոր քրիստոնյա ազգու-
թյունների արտոնյալ վիճակի վերացում և իրավահավասարու-
թյուն: Թերթը դեմ էր ազգային համամասնական ընտրություն-
ներին՝ չեչտելով այն միտքը, թե բոլորը օսմանյան հպատակներ
են և ոչ առանձին ազգություններ, ուստի չպետք է ուրույն ազ-
գային պահանջներ առաջ մղվեն, քանի որ ընդհանուր հայրենի-
քի բարօրությունից բոլորն են օգտվելու:

Թուրքերի հասկացողությամբ «ծայրահեղ ձախակողմյան»
էր համարվում «Հուրրիեթ» («Ազատություն») թերթը: Մյուս
թուրքական թերթերից նա մեծ մասամբ տարբերվում էր այն
բանով, որ բացի քաղաքական հարցերից, մասամբ զբաղվում էր
նաև սոցիալական խնդիրներով: Մասնավորապես կարևոր տեղ
էր տալիս գյուղացիության վիճակին և բարենորոգչական մի-
ջոցներ էր առաջարկում գյուղացիական տնտեսությունները
բարեկարգելու համար, իհարկե, շատ հեռու մնալով ազգարային
արմատական վերափոխումներ կատարելու պահանջից:

«Ծայրահեղ ձախակողմյան» էր դիտվում «Մեթինը» («Ա-
մուր») ևս, որն իր դավանանքով գրեթե չէր տարբերվում «Հուր-
րիեթից»:

Այդ չորս պարբերականներից բացի, Կ. Պոլսում լույս էին
տեսնում ուրիշ թուրքերեն թերթեր նույնպես, ինչպես օրինակ՝
«Սաբահ» («Առավոտ»), «Իտտիֆազ» («Համաձայնություն»),
«Միլլեթ» («Ազգ»), «Միզան» («Կշեռք»), «Սերվեթի ֆյունուն»
 («Մշակութային հարստություն») և այլն, որոնք քիչ տարածում
ունեին, բացի այդ՝ ներքին բովանդակությամբ և ուղղությամբ
մի առանձին արժեք չէին ներկայացնում: Թուրքական լրագրա-
կան դաշտում բուն պահպանողական կամ բուն հեղափոխական
նոր թերթեր չկային*:

Սակայն բոլոր թուրքական թերթերը մի ընդհանրություն
ունեին. նրանք չափավոր ազատականությունից այն կողմ չէին

* Թուրքալեզու պարբերականներից բացի Կ. Պոլսում եվրոպական լեզու-
ներով լույս էին տեսնում "Istanbul" («Ստամբուլ»), "Jeune Turque" («Ժեոն-
թյուրք»), "La Turquie" («Լա Թյուրքի»), "Levant Herald" («Լևանտ-Հերալդ»),
"Osmanischer Leut" («Օսմանիչեր լոյտ») պարբերականները:

անցնում և ավելի կամ պակաս չափով տողորված էին Համասումանյան մի ազգ կազմելու տենչով: Թերևս դա էր պատճառը, որ այդ պարբերականները Հենց սկզբից վերապահ վերաբերմունք ունեին այս կամ այն ոչ թուրք ժողովրդի շրջանակներում տեղի ունեցող բողոքների, ազգային ցավերն ամոքելու պահանջների նկատմամբ:

Թուրքական մամուլում նաև որակական փոփոխություններ էին տեղի ունենում: Նա դարձել էր երկրի քաղաքական կյանքի խթանիչ ուժը: Վերածնվում և ծավալվում էր երգիծական մամուլը, որը փաստորեն վերացված էր նախորդ ոեժիմի ժամանակ: Ընդարձակվում էր գրական և գիտահանրամատչելի պարբերականների շրջանակը: Թուրքական թերթերում ու հանդեսներում աշխուժորեն քննարկվում էին սահմանադրական կառավարման, խորհրդարանական կարգի, ընտրական համակարգի, քաղաքացիների քաղաքական ու անձնական իրավունքների, նախարարների պատասխանատվության և այլ բազմազան հարցեր: Թե՛ թ քննարկումներ էին ծավալվել նաև ժողովրդական կրթության, գրականության և արվեստի զարգացման ուղիների, կանանց ազատագրման, թուրքերեն լեզվի և գրականության հետագա զարգացման ուղիների մասին և այլն:

Թերթերի ու ամսագրերի թվի աճը ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ նահանգներում, նրանց քաղաքական նրբերանգների ու թեմատիկ կողմնորոշումների մեծ բազմազանությունը, տպաքանակների նկատելի ավելացումը վկայում էին, որ թուրքական պարբերական մամուլն սկսել է դիմել թուրք բնակչության ամենալայն խավերին¹:

Մամուլի ազատությունը շատ նպաստավոր եղավ կայսրության այլալեզու պարբերականների համար, որոնք նույնպես բուռն առաջադիմություն ապրեցին գոնե թվի տեսակետից:

Հեղափոխությունից անմիջապես հետո երևան եկած բազ-

¹ Հեղափոխությունից հետո թուրքական մամուլի հարցերի մասին տե՛ս «Тюркологический сборник», 1973, Москва, 1975, с. 193-203, К. Юст, Анатолийская печать, с. 17, 19, 20, И. И. Голобородько, Старая и новая Турция, Москва, с. 112, «Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)», с. 193:

մայլեզու թերթերը ջերմորեն ողջունեցին բռնապետության վերացումը, սահմանադրության վերականգնումը և խորհրդարանի առաջիկա հրավիրումը:

Մայրաքաղաքում լույս տեսնող ֆրանսերեն և եվրոպալեզու այլ թերթեր իրենց էջերում տպագրում էին երիտթուրքերի մասին արտասահմանյան գործիչների արտահայտած նպաստավոր կարծիքները, իրենց տեսակետներն էին արտահայտում Իթթիհադի ծրագրային նպատակների իրագործման առավել զնահատելի մեթոդներ ընտրելու համար, մտահոգված էին, որ սկսված բարեփոխումներն իրենց համար դժվար են ճանապարհ հարթում դեպի հեռու ընկած վիլայեթները և այլն: «La Turquie» («Թուրքիա») ֆրանսերեն թերթը նույնիսկ բարձրացնում էր սահմանադրության մեջ որոշ փոփոխություններ մտցնելու հարցը, որպեսզի ընտրվելիք օսմանյան խորհրդարանն ի վիճակի լինի սեփական նախաձեռնությունամբ ընդունելու օրենքներ և ենթաօրենսդրական ակտեր: Բայց ֆրանսերեն ու անգլերեն լրագրերն ընդհանուր առմամբ ավելի զուսպ էին և կատարված իրադարձությունների ու դեպքերի մասին հիմնականում տալիս էին համառոտ տեղեկություններ՝ խուսափելով մեկնաբանություններ կամ մասնագիտական խոր վերլուծություններ կատարել:

Վերը հիշատակած «Նեոս լողոս», «Դախիդրոմու» և հունական մյուս թերթերը անվերապահորեն կանգնել էին նոր ռեժիմի կողմը, համարյա ամեն համարում իշխանություններին հավաստիացնում էին, որ երկրի հունական համայնքն ամբողջովին լծված է Իթթիհադի ծրագրերի իրականացման գործին: Նույնը վերաբերում էր նաև մյուս ազգային համայնքներում հրատարակվող մամուլի օրգաններին:

Բնականաբար, մեզ առավելապես հետաքրքրում է հեղափոխությունից հետո թուրքահայ մամուլի վիճակը:

Մամուլի մասին սուլթանական իրադեից հետո բարձր շեշտերով սկսեցին հնչել հայ լրագրողների խանդավառ ձայները: Վերացել էր հայության մտածողությունն աքցանի մեջ առած գրաքննությունը, և հայկական գիտակցությունն այժմ հնարավորություն էր ստանում ազատորեն մշակելու և զարգացնելու

իր հայրենիքի՝ Թուրքահայաստանի հետ առնչվող բարեկեցու-
թյան և առաջադիմության հատուկ հարցերը, որոնք մինչ այդ
խստորեն արգելված թեմաներ էին: Հայ կյանքի հորիզոնում
ամենուրեք սկսում էին կնճռոտ ու հուզիչ կերպարանք առնել
բազում կենսական խնդիրներ, բոլորն էլ կարևոր, բոլորն էլ ստի-
պողական, որոնց լուսաբանումն ու մեկնաբանումը ենթադրում
էին գորավոր լրջություն, խելամտություն, նաև՝ անհրաժեշտ
կամք: Մասնավորապես հարկ էր ջանալ փոփոխել հասարակա-
կան կյանքի հոռի կողմերը, ժողովրդին ցույց տալ իր իսկական
չափը, վար բերել նրա միամտությունն ու համբերությունը չա-
հագործող ապագգային տարրերի դիմակները, նման անձանց
հանձնել բարոյականության բարձր սկզբունքներ դավանող
լուսավորչալ հայորդիների անողոք մտրակումներին¹:

Հենց սկզբից պոլսահայ մամուլի առանձին մտահոգություն-
ներից մեկը դարձավ գրաքննություն արգելված բառերի ու տեր-
մինների և դրանց իմաստային նշանակության վերականգնումը:
Թերթերի էջերում օրվա վիճաբանությունն նյութ դարձավ «Հա-
յաստան» բառի գործածության խնդիրը: Ոմանք առաջարկում
էին բերան չառնել այդ բառը, որ կարող էր վատ մեկնաբանու-
թյունների տեղիք տալ և չարամիտներին առիթ ծառայել՝ չա-
հագործելու թուրք ամբոխի դյուրահավատությունը: Մութ
տարրերն այդ բառը կարող էին մեկնել այն մտքով, թե հայերը
կրկին անջատում են պահանջում կայսրությունից: Ուրիշներն այլ
կարծիք էին հայտնում, ասելով, թե «Հայաստան» նշանակում է
հայերի բնակության տեղ, և որ այդ բառը գործածել չի նշանա-
կում անջատական ձգտումներ արտահայտել: Այնուամենայնիվ,
մեկ-երկու թերթերում դեռ հուլիս-օգոստոս ամիսներին մի քանի
անգամ երևաց «Հայաստան» տերմինը:

Փոփոխված իրադրություն պայմաններում հայկական մա-
մուլը փորձում էր ազատության օդը լիովին ըմպել: Հատկապես
պոլսահայ թերթերը, որոնք սովոր էին ստրկական հնազանդու-
թյամբ սողալ հին ռեժիմի ոտքերի տակ, սկսեցին երիտթուրքե-

¹ Տե՛ս «Ազդակ», № 12, 28 փետրվարի (13 մարտի) 1909 թ.:

րին ու սուլթանին ներբողներ կարդալ հանուն ազատության ու սահմանադրության:

Հեղափոխության հաղթանակի հաջորդ օրն իսկ «Արեւելքը» անհուն երախտագիտության իր խոսքերն ավարտում էր «Աստուած երկար կեանք շնորհէ Վեհ. Սուլթանին»¹ խոսքերով, որոնք անցնում էին համարից համար: Նույն թերթը հուլիսի 26-ին ներբողում էր. «Աշխարհի բոլոր տէրութիւններն ու իշխանները ափի բերան, ապշահար մնացին անշուշտ, տեսնելով անօրինակ ոյժը այն մեծ Վեհապետին, որ իր երկիրը կը բռնէր ու մէկ շարժումով քանի մը դար առաջ կը քաշէր յառաջդիմութեան ճամբուն մէջ...»²:

Սուլթանին փառաբանելու գործում հետ չէին մնում պոլսահայ մյուս թերթերը, որոնք լույս էին տեսնում նախքան հեղափոխությունը՝ «Բիւզանդիոնը», «Աւետաբերը», «Հայրենիքը»:

«Աւետաբերը» խանդավառ էր, որ Թուրքիայի հայ ժողովուրդն ընդմիշտ երախտապարտ է «Վեհ. Սուլթան Աբդուլ Համիդ կայսրին» այն բանի համար, որ նա միշտ անսահման հոգատար է եղել իր նկատմամբ: Ի պատասխան այդ հայրական հոգատարության՝ հայությունն ամեն տեսակ անձնվեր ծառայություններ է մատուցել օսմանյան հայրենիքին: «Հայ ազգը, գրում էր թերթը, իր մէջէն հասցուցած է անհատներ, որոնք բացի վարչութենէն երբեմն երկրին գեղարուեստի, բժշկութեան, ելմտական, ճարտարարուեստի եւ գիտութեան ամէն ճիւղերու մէջ նշանաւոր հանդիսացած են: Գաղէզի նման դէմք մը՝ երկրին փողերանոցը կանոնաւորած, Տատեանները վառօդարանը հաստատած, Պալեանները ճարտարապետութիւնը կենդանացուցած, Յակոբ փաշա երկրին ելմտական վիճակը բարեկարգած, Սօրասանճեան՝ քաղաքային բժշկութեան կանոնաւորութեան սատար եղած, Աղաթոն երկրին երկրագործական զարգացման աշխատած, Օտեան, Տատեան արտաքին յարաբերութեան մէջ դիրք գրաւած, Միւհէնտիսեան մը թուրք տառերը ձուլած և դեռ

¹ «Արեւելք», № 6847, 12 հուլիսի 1908 թ.:

² Նույն տեղում, 26 հուլիսի 1908 թ.:

շատեր, որոնց անունը թուել երկար պիտի ըլլայ, աշխատած են ոչ իբր վարձկաններ որ այս երկրէն կ'ապրին, այլ իբրեւ այս երկրին ամէնէն հարազատ զաւակները, իբրեւ այս տան անդամները: Հայ ազգն այսուհետ աւելի մեծ եռանդով իր միտքն ու ջանքը կը նուիրէ օսմանեան հայրենիքին»¹:

Կարծես խոսքն այն մարդու մասին չէր, որ ամբողջ 30 տարի այլակրոն ու այլացեղ կայսրութեան մեջ զոհերին գրգռում էր զոհերի դեմ, անողորմ բռունցքով խեղդում ամեն մի ընդդիմութուն, որպեսզի ազգային բոլոր հավաքականութուններն իրենց զգան միայնակ, հնարավորութուն չունենան օգնութեան ձեռք մեկնելու մեկմեկու և համատեղ դուրս գալու չարիքի դեմ: Կարծես սուլթան Աբդուլ Համիդ II կոչվող այդ նույն գազանը հարյուր հազարավոր հայերի չէր հոշոտել:

«Մշակը» գրում էր. «Կատարեալ զգուանք է զգում մարդ, տեսնելով, թէ ինչպէս հայ ժողովրդի արժանապատուութիւնը, այն ժողովրդի, որի 300.000 զաւակներին սրով-թրով խողխողել է, տանջել ու նահատակել է սուլթանը, ոտնակոխ է լինում հայ ամբոխի արձակած «փաղիչահրմբ չոք եաչա» գոչիւններով»²:

Պոլսահայ խմբագրապետերի անվայելուչ կեցվածքը խստորեն դատապարտում էին հնչակյան բոլոր հրատարակչութունները, Դաշնակցութեան մամուլի առանձին օրգաններ, անկուսակցական անկախ թերթեր: Իզմիրի «Արեւելեան մամուլը» հարց էր տալիս. «Հայ պատուական անունին արժանի՞ են այդ թշուառ արարածները: Խեղճ աղբաճանճեր ... Մէջերնին կան որ, քարբերու ճարպիկութեամբ մը, անմիջապէս կը ճկին նոր ուժի մին պայմաններուն: Նողկալի ճկունութիւն»³: Նույն թերթն իր մի ուրիշ համարում ցավով նշում էր. «Կրնա՞նք ըսել, որ Ազատութիւնը – այնքան ջերմագին երազուած – մեր Մամուլին նոր թոխք, նոր կեանք, նոր հոգի պարգեւեց: Արդեօք ժողովուրդը լիովին կ'օգտուի՞, կը կրթուի՞ արդի հայ լրագրութենէն ու կ'ազ-

¹ Մատենադարան, Արշակ Այվոյաճյանի արխիւ, մատյան 85¹, թղթ. 4, վավ. 25³¹, թ. 1 (Թերթերի կտրոնների հավաքածու):

² «Մշակ», № 31, 1 օգոստոսի 1908 թ.:

³ «Արեւելեան մամուլ», № 34, 19 օգոստոսի 1908 թ.:

նուանա՞յ անոր նկարագիրը: Շատ դիւրին է այս հարցումներուն «այո՛» պատասխանել, եթէ ուզենք մենք մեզ խաբել մեր խղճին վրայ քար մը դնելով: Բայց չի՞ քուեր որքան որ տուժեցինք ինքնախաբէութեան հեշտախտէն: Ուստի քաջ ըլլանք խոստովանելու որ, թրքահայ մամուլը, շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը մէկ կողմ առնելով, այսօր երեւոյթն ունի նոր տեսակի Արշակաւանի մը կամ դիցարանութեան հռչակաւոր ախոռին (ակնարկությունը վերաբերում է հունական դիցարանութեան մեջ Ավգեսոս թագավորի ախոռին:– Հ. Ս.), որուն մաքրագործումը կը կարօտի հսկայ ջանքերու ու անվկանդ կամեցողութիւններու»¹: «Դրօշակը» գրում էր.

«Ձափը պահպանելու առաքինութիւնը տրուած չէ Կ. Պոլսի մեր հրապարակագիրներին: Ազատ մամուլի հրատարակումն առիթ եղաւ նրանց համար՝ ստրկամտութեան նոր ու այլանդակ ցոյցեր անելու, մի կողմից՝ ազատութեան ապոթեոզ (փառաբանանք:– Հ. Ս.), միւս կողմից՝ սանձարձակ ներբողներ ազատութեան մեծագոյն դահճի հասցէին: Եւ այդ ներբողները այնքան խանդավառ են, այնքան զգացուած, որ դժուարանում ենք հաւատալ, թէ նրանք կեղծ են: Վրդովեցուցիչ է: Դա «փոթորիկ» չէ, այլ պարզապէս ստորաքարշութիւն: Աւելի կոպիտ վիրաւորանք անկարելի է հասցնել այս մեր օրերում հայ ժողովրդին ու հարիւր հազարաւոր նահատակների յիշատակին: Ոչ ոք չի պահանջում այդ խմբագիրներից՝ ազատութեան օրերում արշակաւանք սկսել Արդուլ Համիդի դէմ. բայց հօ կարելի էր՝ թէկուզ յանուն վայելչութեան՝ լուրթեան տալ այդ չարաշուք անունը...»²:

Նույն բողոքն ու տրտունջն արտաբերում էր ՍԴՂԿ կենտրոնական օրգան «Հնչակ» թերթը.

«Ձը խորհող, չը մտածող ամբոխը, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան, եռանդուն ցոյցեր է անում սուլթանին: Անգիտակից այդ ամբոխն է, որ բռնակալութիւնների համար պատուանդան է հանդիսանում ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ: «Սահմա-

¹ Մատենադարան, Արշակ Այլոյաճյանի արխիւ, մատյան 85¹, թղթ. 4, վավ. 25³¹, թ. 2 (Թերթերի կտրոնների հավաքածու):

² Նույն տեղում, թ. 3:

նադրութեան» վերահաստատումի համար սուլթան Համիդին արեւչատուլիւն ցանկացող եւ կատաղօրէն ծափեր զարկող ամբողջը վաղը նոյնքան ընդունակ է նոյն այդ արեւչատուլիւնան խօսքերը անել՝ եթէ «սահմանադրութեան» ջնջումը գայ – այդ մենք տեսած ենք անցեալի մէջ: Ոչխարային բնազդներով առաջնորդուող խաժամուժ ամբողջը է, որ Համիդի արժանաւորութեան եւ նրա անկեղծութեան չափանիշը պիտի տայ: Քաղաքական այդ երեխայից աւելի զգոյշ պէտք է լինել, քան նրա հրամանատարութիւններով առաջնորդուել:

Սուլթան Համիդը «սահմանադրութիւն» չի հաստատել, այլ նրան ստիպել են այդ անելու. ուրեմն արեւչատուլիւնները, օրհներգութիւնները, մաղթանքները ընկած զոհերին եւ պայքարողներին պէտք է ուղղել»¹:

Թուրքահայ մամուլի հին օրգանների կողքին մեկը մյուսի հետեւից հրապարակ իջան բազմաթիվ նոր՝ ամենօրյա, շաբաթօրյա, կիսամսյա պարբերականներ: Դրանցից էին՝ «Ժամանակ», «Ազդակ», «Գաղափար», «Գարուն», «Առաւօտ», «Ծիածան», «Կոհակ», «Շիրակ», «Զայն Հայրենեաց», «Նոր Հոսանք», «Սասուն», «Օրագիր» և այլ թերթերը՝ համալրելով արդեն վաղուց Կ. Պոլսում տպագրվող հայ լրագրերի շարքը (տե՛ս գրքի № 6 հավելվածը):

Մամուլը մեծ դեր ուներ կատարելու հայութեան բուն հայրենիքում՝ Հայաստանում: Նշանավոր դաշնակցական գործիչ Գեղամ Բարսեղյանը «Մամուլը երկրի մէջ» վերնագրով հոգովածում գրում էր, որ մամուլն անմիջականորեն պետք է աջակիցը լինի երկրի վերածննդին: «Հայաստանը անհամար պէտքեր ունին, նշում էր նա:– Ահագնազդող քայքայումի երկարատեւ շրջան մը բոլորելէ ետք, սուգի ու աւերակներու խորհրդանշական այդ երկիրը կը կարօտի բոլոր այն միջոցներուն՝ որոնք զինքը կարող դարձնեն նոր ու ազատ կեանքը ապրելու: Երկրի մամուլը, ըլլալով հանդերձ այդ միջոցներէն մէկը եւ ամենակարեւորը, պիտի ճանչնայ եւ ցոյց պիտի տայ միւս բոլոր միջոցները, որով–

¹ Մատենադարան, Արշակ Այպոյանճյանի արխիւ, մատյան 85¹, թղթ. 4, պավ. 25³¹, թ. 4 (Թերթերի կտրոնների հավաքածու):

Հետեւ առաջ ինք պիտի ճանչնայ այն վէրքերն որոնք արիւնեցին ու կ'արիւնեն տակաւին Վաթանի կուշտը եւ որոնք զայն ուժասպառ դարձուցին: Երկրի մամուլը պիտի ըլլայ այն ապակեղրոն ոյժը որ ամէնէն աւելի գիտակ ըլլալով տեղական պայմաններուն, գործերուն, խնդիրներուն եւ ժողովուրդներու կեանքին, առիթ չպիտի տայ կեղրոնական կամ պոլսական լրագրութեան տգիտական միջամտութիւններուն»: Շարունակելով իր միտքը, հողվածագիրը շեշտում էր. «Երկրի հայ երիտասարդութեան գործն է գլուխ կանգնիլ անոնց, հիմնելու մամուլը, ստեղծելու մամուլի կեանքն եւ ոյժը, ինչպէս եւ զարգացնելու զուտ հայ գրականութիւնը, նոր ուղիներ ցոյց տալու դժբաղդ ու չուարած ժողովուրդի մը ...»¹:

Հիմնականում տեղական ուժերի ջանքերով մեկը մյուսի հետեւից սկսեցին լույս տեսնել հայկական թերթեր Վանում, Կարինում, Աղաբազարում, Տրապիզոնում, Սեբաստիայում, Ամասիայում, Սարբերդում և այլուր: Դա արդեն նշան էր, որ հասարակական կյանքը հասունացել է, ունի իր որոշակի պահանջները, որոնց գոհացում տալու նպատակով էլ առաջ էին եկել այդ թերթերը (մանրամասն տե՛ս գրքի № 6 հավելվածը):

Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ Թուրքիայի, հատկապես Կ. Պոլսի այլազգիներից ոչ մեկը հեղափոխութունից հետո այնքան շատ թերթեր ու հանդեսներ չունեն, որքան հայութունը: Դա, մեր կարծիքով, հիմնականում բացատրվում է երկու հանգամանքով. 1) Լրագրութունը հայոց մեջ ունեն հարուստ ավանդույթներ, որոնք թելադրված էին ժողովրդի մշակութային անօրինական ձգտումներով, 2) Թուրքահայոց և հատկապես պարսկահայոց մեջ առաջվա պես ուժեղ էին ներազգային հակասութունները, որոնք ամեն անգամ բորբոքվում էին կուսակցամոլութեամբ: Հնչակի և Դաշնակցութեան անդիջում ու միմյանց նկատմամբ ատելութեամբ լի թշնամանքը հյուժում էր հայ քաղաքական դաշտը և փոխադարձ ատելութունը փոխանցվում էր հայ բնակչութեան շերտերին: Քաջ գիտակցելով

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85¹, թղթ. 4, վավ. 25³¹, թ. 5 (Թերթերի կտրոնների հավաքածու):

տպագրական խոսքի ուժը, քաղաքական հակոտնյա հայացքներ ունեցող հայերը միմյանց վրա հարձակումներ կատարելու ամենաազդեցիկ միջոցը համարում էին մամուլը: Թեև հակընդդեմ թերթերի ու հանդեսների բացարձակ մեծամասնությունն անկուսակցական էր, բայց դրանք բոլորանվեր ներգրավված էին ինչպես ներկուսակցական, այնպես էլ անձնական հակասությունների մեջ:

«Պոլսահայ լրագրությունը,- գրում էր «Ազդակը»,- իր տիրացուական կամ աշխարհիկ առաջնորդողներով, իր սնամեջ ու աններդաշնակ բովանդակություններով, իր գաղափարազուրկ, անգոյն եւ հոսահոսական ոգիով, եւ վերջապէս իր թոյն համբաււոր թերթիւններով կրնար լրագրությունն ըլլալ կէս-ասիացի եւ յեղակարծօրէն եւրոպականացած քաղքենիութեան մը, հայ ժողովուրդի այլասերած մէկ հատուածին, բայց երբե՛ք ամբողջ հայ ժողովուրդին»¹:

Սուրեն Պարթևյանը Բոստոնի «Ազգի» 1908 թ. հոկտեմբերի 6-ի համարում նշում էր. «Հապա պոլսահայ մամուլը: Չորս խոշոր օրաթերթեր ունինք, որոնք ամէն բանով կը զբաղին, բացի մեր հանրային-քաղաքական կեանքին հրատապ հարցերէն ու տագնապիչ երեւոյթներէն»²:

Վահան Փափազյանը նկատել է. «Շատ թերթեր հրապարակ կ'ելնէին յատկապէս իրենց հին հաշիւները մաքրելու հակադիր տարրերու հետ կամ փոխադարձ ամբաստանություններ յարուցանելու, այս ու այն անձը վարկաբեկելու կամ պաշտպանելու դիտումներով: Թերթերէն շատերու[ն] խմբագիրները շահադիտական նպատակներով կ'օգտագործէին թերութիւնները, ունեցած կամ չունեցած յանցանքները որոշ չըջանակներու եւ անձերու»³:

Քիչ թե շատ ազատամիտ հովերով տարված թերթը վաղը կարող էր թերփվել և ընկնել կղերական խավարամիտ մտքերի հորձանքի մեջ: Այսօր նույն թերթը կարող էր երկինք բարձրացնել որևէ անհատի, իսկ վաղը նույն մարդուն տրորել ցեխի մեջ:

¹ **Ազդակ», № 3, 29** դեկտեմբերի 1908 թ. (11 հունվարի 1909 թ.):

² **«Ազգ», № 23 (75), 3** հոկտեմբերի 1908 թ.:

³ **Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 64:**

Նոսքը, իհարկե, բացառու[թյունների մասին չէ: Դա հատկապես վերաբերում էր Կովկասից Կ. Պոլիս խուժած տասնյակներով հայ մտավորականներին, առանձնապես կուսակցական գործիչներին: Վահան Փափազյանը շարունակում էր.

«Սկիզբները, դուրսէն եկող ծանօթ եւ անծանօթ, ճշմարիտ կամ ինքզինքնին հանրային գործիչ համարող՝ օրուան մամուլին մէջ հերոսներ կամ առնուազն «հանրային մեծ գործիչներ, մեծ ազգասէրներ կամ յայտնի բանաստեղծ ու գրողներ» կը որակուէին: Եւ ամիսներով կը փառաբանուէին ու կը խնկարկուէին, վառ գոյներով կը յիշուէին անոնց կատարած կամ չկատարած գործերը: Ժամանակի ընթացքին սակայն լեզունին փոխուեցաւ. եթէ եկուորները իրենց քմայքին չծառայեցին՝ նոյն թափով ցելին կը հաւասարեցնէին նոյն մտաւորականներուն կամ յեղափոխական գործիչներուն...: Ժահրոտ ու թունոտ հատուցման օրեր էին: Ազատ խօսքէն կ'օգտուէին՝ վարկաբեկելու համար իրենց անձնական հակառակորդները, շատ դիւրութեամբ լրտես, «խաֆիէ», դաւաճան որակելով»¹: «Մեր մէջ տակաւին ռեւէ գրող իր հակառակորդին վրայ կը նայի այնպէս ինչպէս իր թշնամունջն վրայ: Այս պարագաներու տակ ինչպէ՞ս սպասել որ ազատութիւնը ցեղին մտաւորական եւ հոգեկան վերածնունդին պիտի սատարէ ու լաւագոյն ապագայ մը պիտի կերտէ, երբ ներկան է, որ կը քանդուի»², - գրում էր «Արեւելեան մամուլը»:

Ինչո՞ւ է այդպես, հարց էր տալիս նույն թերթը իր նախորդ մի համարում եւ պատասխանում. «Որովհետեւ հայը փառամոլ է, որովհետեւ եսասէր է, նախանձոտ է, ցուցամոլ է, մեծաբան է, անմիաբան է, որոշ ուղղութիւն, սկզբունք, դաւանանք չունի եւ չպիտի կրնայ ունենալ, որքան ժամանակ որ իր արիւնին հետ շրջան պիտի առնեն վերեւ յիշատակած հակումները»³:

Իսկ ո՞րն էր թուրքահայ մամուլի հոռի բարքերի պատճառներից հիմնականը: Դա անկողմնակալ, ազնիվ ու բուժիչ քննադատութեան բացակայութիւնն էր, հեղինակավոր քննադատնե-

¹ Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 65:

² «Արեւելեան մամուլ», № 27, 30 հունիս 1909 թ., էջ 634:

³ Նույն տեղում, № 21, 19 մայիսի 1909 թ., էջ 581:

րի պակասը: Առողջ, փաստերի վրա հիմնված քննադատությունը միայն կարող էր մարել աններողամտություն և մոլեռանդություն հրդեհները, փակել անձնական ատելություն և նախանձի դոները:

Այս լուրջ խնդրով մտահոգ նույն շաբաթաթերթն իր մի ուրիշ համարում հույս էր հայտնում, թե «իրենց վրայ պատասխանատուութիւն ստանձնել ուզողներն պիտի սթափին, եսութեան զգացումներն մէկ կողմ պիտի ձգեն եւ պիտի երկարեն իրենց թեւերը ոչ միայն Թուրքիոյ այլազան ազգութիւններու, այլ նամանաւանդ իրենց ազգակիցներուն, իրենց արենակիցներուն, որոց հետ անկեղծ համերաշխութիւն մը պիտի կրնայ միմիայն փրկել հայ ազգը ապագայ անծանօթ վտանգներէ եւ փորձութիւններէ որոց համար ճշգրիտ սահման մը կարելի չէ գծել, այլ սակայն պէտք է ընդունինք թէ անոնք կրնան յանկարծակի անակնկալներու ձեւով զահավիժիլ հայոց վրայ, եւ այս տեսակ պարագաներու առջեւ եթէ իրարու փարած չըլլանք, չարաչար պիտի տուժենք, եւ անկումը ահաւոր, սահմոկող, զարհուրելի պիտի ըլլայ»¹:

Հատկապէս զարմանք է պատճառում այն երևույթը, թե Կ. Պոլսի հայկական թերթերն ինչպիսի արագությունը էին սկսել դիմափոխվել: Նախկինում ստրկական հաճոյակատարություն վարժված պոստահայ լրագրական գործիչները կարծես մոգական գավազանի մի հարվածով ծայրահեղ գաղափարների երկրպագուներ էին դարձել՝ միմյանց հետ մրցելով հանուն ազատության և սահմանադրության: Մայրաքաղաքի բոլոր հայկական թերթերի խմբագրություններն այժմ ճիգ չէին խնայում ձախակողմյան ձեանալու՝ հեղափոխականներին մերձենալու համար: Երեկվա հուշիկ, լուռումունջ պարբերականն այսօր մի առանձին խանդաղատանքով սկսել էր նկարագրել հեղափոխական գործիչների կատարած հերոսական գործերը, նրանց արտասանած ամենաարմատական ճառերը:

«Արեւելք» թերթը, որ իր ողջ գոյություն ընթացքում (հրա-

¹ «Արեւելք», № 47, 18 նոյեմբերի 1908 թ.:

տարակվում էր 1883 թվից) որևէ տող չէր գրել հայկական հեղափոխության մասին, թուրքական հեղափոխությունից հետո, հայկական հեղափոխություն քարոզչությունն առումով ձեռք զարկեց քայլելու առաջին տեղերում: Թերթն ապշելու չափ դարձել էր հեղափոխական, սկսել էր խստորեն քննադատել կառավարությունը, տպագրում էր հայրենասիրական ներբողներ և այլն: Այսպես, հայ ազգային-ազատագրական շարժմանն էր նվիրված Լևոն էսաջանյանի «Ֆրոֆրո քար» բանաստեղծությունը, որով գովերգում էր Սերոբի, Անդրանիկի, Արաբոյի, Զավուչի, Հրայրի, Գուրգենի և մյուս հերոսների սխրանքը¹: Արդեն Նույիսի 18-ին թերթի առաջին էջի վերևում տպագրվել էին հայ հեղափոխության ոահվիրանների՝ Խրիմյանի և Բաֆֆու նկարները: Նույն համարից սկսած՝ «Արեւելքն» սկսեց թերթոնով տպագրել Բաֆֆու «Նենթը», իսկ սեպտեմբերի 1-ից՝ «Սամվելը»:

Բաֆֆու գրվածքները մինչ այդ խստորեն արգելված էին թուրքիայում, և հիմա, երբ հայկական թերթերը դրանք վերատպում էին, տեղի հայերը կլանում էին մեծ ազահույթյամբ, քանզի արգելված պտուղը քաղցր է լինում:

Ազգայիններից մեկը՝ Ներսես ք.հ. Թավուկջյանը, «Արեւելքին» վրդովված գրում էր. «Ինձի համար բացատրություն կարոտ երեւոյթը սա է. յույիսի 11-ին յանկարծ սահմանադրութիւնը եւ ազատութիւնը հոչակուեցաւ, եւ անմիջապէս նոյն օրը մեր Պոլսոյ հրապարակագիրներուն գոյնն ու լեզուն փոխուեցաւ: Օր մը առաջ հին ուսմանը կը պաշտէին, պատրիարքարանի օսկան ըլլալու համար մրցակցութեան կը մտնէին, օրուան պատրիարքը եօթներորդ երկինք կը բարձրացնէին, ... օր մը ետք կը տեսնենք, որ իւրաքանչիւրը մէյ մէկ յեղափոխական կը կտրին, պաշտածնին կ'այրեն ու ոտնակոխ կ'ընեն»²:

Հայերին նույն ոգով խելք էր սովորեցնում նաև «Արեւելքի» հավելված «Զենիթը».

¹ «Արեւելք», № 6976, 15 դեկտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում, № 6896, 10 սեպտեմբերի 1908 թ.:

«... Հայերը երբեք պայքարի առաջին գիծերուն վրայ երեւնալու պէտք չունին, անցեալի դառն փորձերը բաւական են մեզ զգոյշ պահելու համար: Մոռնանք անցեալը եւ անձնական բոլոր հաշիւները եւ զբաղինք ներկայ եւ ապագայ վերածննդեան խնդիրներով»¹, – գրում էր թերթը, մոռանալով, որ այդ խորհրդին բնավ չի հետևում ո՛չ ինքը և ո՛չ էլ մայր թերթը՝ «Արեւելքը»*:

Մի ծայրահեղությունից մյուսը նետված պոլսահայ ուրիշ թերթեր նույնպես հետևում էին «Արեւելքի» օրինակին և իրենց բանասիրական բաժինները լցնում էին Րաֆֆու, Պատկանյանի, Ահարոնյանի, Սիամանթոյի, ազատագրական պայքարի գաղափարներով տոգորված ուրիշ հեղինակների գրվածքներով, թշնամու սևեռուն հայացքի տակ գովերգում էին հայկական հեղափոխությունը և նրա հերոսներին՝ միամտորեն կարծելով, թե Կ. Պոլիսը դարձել է համարյա Փարիզ:

Հայկական թերթերը եռանդով գրում էին նախկին ուժեղացած այն ներկայացուցիչների դեմ, որոնք տարիներ շարունակ ճնշել, կողոպտել էին հայերին և ահագին հարստություն դիզել: Բայց քննադատությունները որևէ նշանակություն չունեին, քանի որ նույն մարդիկ ճիշտ ժամանակին կողմնորոշվել էին, մտել իթիհազի շարքերը, վայելում էին նրա պաշտպանությունը, ուստի կարողացել էին պահպանել իրենց պաշտոնները: Վալիից (նահանգապետ) սկսած մինչև հետին զարթիեն (ոստիկանը) մնացել էին իրենց տեղերում և շարունակում էին ապրել կաշառքով ու կողոպուտով: Իսկ հայկական թերթերի քննադատությունները միայն զայրույթ ու նոր թշնամանք էին առաջ բերում հայերի հանդեպ:

«Բիւզանդիոնն» իր էջերում անձնատուր էր եղել վտանգավոր ուղեգծի: «Հայոց խնդիրը» վերնագիրը կրող բաժնում պարբերաբար անդրադառնում էր հայերի վերջին երեսուն տարիների

¹ «Ձենիթ», 19 Հուլիսի 1908 թ.:

* «Արեւելքի» խմբագրապետի պաշտոնը 1908 թ. աշնանը երվանդ Սրմաքեշխանյանի (Երուխան) ստանձնելուց հետո, միանգամից փոխվեց թերթի դեմքը: Պոլսահայ մամուլի շարքում նա չուտով դարձավ ամենալուրջն ու ամենահետաքրքիրը:

Հակաթուրքական պայքարին և այդ պայքարի ընթացքում թուրքերի կատարած անթիվ ոճրագործությունների և բարբարոսությունների վերհանմանը:

«Բիւզանդիոնին» Հակազղելով՝ թուրքական ազգայնականությունն շեփորը հնչեցնող «Թանինը» հանդես եկավ բացահայտ սպառնալիքներով, որի հետևանքով հայկական թերթն ստիպված էր հոգեմաշ բանակոծիվ մղել նրա հետ: Ազմուկի հետևանքն այն եղավ, որ թուրքական մամուլի մեծ տպաքանակ ունեցող մյուս օրգանը՝ կիսապաշտոնական «Իկդամը», պաշտպանելով «Թանինին», միացավ նրան և իր մի քանի համարներում տպագրեց ընդարձակ հոդվածներ՝ թուրք ընթերցողի գլխում արմատավորելով այն միտքը, թե նկարագրելով անցյալի դեպքերը, «Բիւզանդիոնը» թմբուկ է զարկում՝ հայերին այս անգամ նոր իշխանությունների դեմ զրգոելու նպատակով:

Հայկական թերթերի խմբագրություններում շնորհալի լրագրողների պակաս չկար, բայց պակասում էին միտքը և լրջությունը:

Իսկ այդքանն արդեն բավական էր, որպեսզի մայրաքաղաքում և որոշ գավառներում բռնակալություն մուժ ուժերը, որոնք սարսափահար էին եղել և ծակեծակ մտել ազատություն հռչակումով, նորից հրապարակ գան և թուրքական անգիտակից զանգվածների հոգում նորից վառեն ցեղային ու կրոնական ատելության խարույկները:

«Իկդամը» կատարել էր իր դերը. նրա հոդվածները արձագանք էին գտել հատկապես գավառական քաղաքներում: Տեսնելով երեկվա արհամարհված «ոռայալի հոխորտանքները»՝ շատ թուրքեր ասում էին, որ իրենք պատրաստ են նոր արյունալի ջարդերի, «եթէ հայը համարձակուէ բարձրացնել իր անբարիչտ գլուխը»¹: Արդեն հոկտեմբեր ամսից գավառներում, մանավանդ հայկական նահանգներում, հետադիմությունն իշխում էր իր բոլոր նենգություններով ու դավերով:

Եթե Կ. Պոլսի և գավառների հայ լրագրողների զգալի մասը

¹ «Մշակ», № 280, 19 դեկտեմբերի 1908 թ.:

«Համարձակորեն» քննադատում էր թուրքական իրականությունը և ռխակալ Իթթիհադին, չմտածելով, թե դա ինչ հետևանքներ կարող է ունենալ հայության համար, ապա արտասահմանի հայ քաղաքական և մշակութային գործիչներից ոմանք պոլսահայ լրագրողներին ու գրողներին կոչ էին անում՝ մեծագույն զգուշություն ցուցաբերել գրիչը շարժելիս:

1908 թ. սեպտեմբերին Դանիել Վարուժանը Կ. Պոլսից Փարիզ, Արշակ Չոպանյանին ուղարկում է «Հայրենի լեռներ» բանաստեղծությունը՝ «Անահիտում» տպագրելու համար:

Բանաստեղծության հիմնական միտքն այն է, թե հայոց լեռները միշտ ապաստան, թե ու թիկունք են եղել օտար հարստահարիչների դեմ պայքարի ելած հայրողիների համար և որ ներկայումս նույնպես պիտի կատարեն նույն դերը: Քառատող 18 տուն ունեցող այս քերթվածից մեջբերենք վերջին չորսը:

Դիմելով հայրենի լեռներին, բանաստեղծն ասում էր.

Թող ձե՛զ դառնայ նոր Սերունդն, ըլլայ դրացի արեւուն.

Իրեն դրդեակ թող ընէ իր հայրերուն օրօրանն.

Արծուի թեւերն իր վրա՛յ, իր վրա՛յ երկինքը անհուն.

Թող շանթերո՛վ զինուի ան:

Փըրկութիւնն ա՛լ ձեր մէջ է, ձեր փապերուն մէջ մըթին,

Սեպերուն վրա՛յ է՝ ուր այծն ելած վիհին կը նայի,

Հող ջըրվէժներն՝ որոնց քով վարդենիներ կը ծաղկին՝

Կու տան հրաւէր պայքարի:

Թող ձե՛զ դառնայ նոր Սերունդն, աստղահամար ըլլայ զօրք.

Թըչնամուտն դէմ բերդ էք դուք, դիցազններու՝ ապարանք.

Լոկ քաջերո՛ւն համար ձեր ժայռերը լալ, ջրողորկ,

Կ՛ըլլան գահեր ոսկեզանգ:

Եւ թող տրոփեն վեհօրէն լոկ քաջերո՛ւն ոտքին տակ

Հրրաբուխներն ըսքօղուած, ձեր սըրտերն այդ ծրծմբաեռ.

Եւ վաղը թող շինուին ձեր մարմարներէն ըսպիտակ

Հերոսներու արձաններ՝¹:

¹ Դանիել Վարուժան, Բանաստեղծություններ, Հայպետհրատ, Երևան, 1955 թ., էջ 157:

Կարդալով «Հայրենի լեռներ» ստեղծագործությունը, Արչակ Չոպանյանը 1909 թ. հոկտեմբերի 8-ին հետևյալ պատասխանն է գրում հեղինակին.

«Սիրելի՛ Վարուժան,

Ստացայ Ձեր սիրուն նամակը, որուն համար շատ շնորհակալ եմ, եւ Ձեր գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը: Այնպիսի պատմական ըրուպէի մը մէջ ենք, ուր պէտք է շատ զգոյշ ըլլանք: Այս պահուս լաւ պիտի չըլլար հրատարակել այդպիսի բանաստեղծութիւններ: Թուրք թերթերն սկսած են հետեւիլ մեր մամուլին: Կարող են ուրիշ կերպ մեկնել: Քիչ մը սպասենք: Տեսնենք ինչպէս պիտի վերջանայ ներկայ ըրուպէն: Դեռ յայտնի չէ: Նոյն տեսակէտով, նախընտրելի է եւ Ձեր «Հայրենասիրական» քերթուածներու հատորով հրատարակումն ալ յապաղէիք. շատ հակաթուրք են անոնք (եւ ուրիշ կերպ չէին կրնար ըլլալ). ըրուպէն յարմար չէ անոնց հատորով երեւմանը*:

Այս շատ փափուկ պահուն, մենք, հայերս վեհանձնօրէն շատ correct ըլլանք. արդէն բաւական վտանգ կայ Հայաստանի համար. մենք ռեւէ նոյնիսկ գրական պատրուակ տուած կ'ըլլանք: Ետքը կտեսնենք թէ ինչ պէտք է ընենք:

Եթէ կարելի ըլլայ՝ ուրիշ քերթուած մը զրկեցէք յունուարի թիւին համար:

Սիրալիր բարեւներով՝ Ձերդ

Ա. Չոպանեան»¹:

Պոլսահայ մամուլի բռնած վտանգավոր ընթացքի մասին ամբողջ ձայնով խոսում էր հատկապէս ուսահայ մամուլը՝ հորդորելով չափավորել ասելիքը՝ առանց ծեքծեքումների, առանց անբնական ու շինծու արհեստականութեան: Քննադատելով պոլսահայ պարբերականների գործելաոճը, կովկասահայ մամուլը մտրակում էր մի կողմից նրանց քաղաքական տհասու-

* Ա. Չոպանյանը նկատի ուներ Դ. Վարուժանի «Ցեղին սիրտը» հատորը, որը լույս տեսավ 1909 թ. Պոլսում:

¹ Արչակ Չոպանյան, Նամականի, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1980, էջ 97-98:

Թյունն ու անսկզբունքայնությունը, մյուս կողմից իշխանությունների հասցեին ուղղված ավելորդ, վտանգավոր հոխորտանքները:

Թիֆլիսի «Հովիւր» գրում էր. «Օ՛, սոսկալի է պօլսահայ մամուլը: Ամէն օր կարելի էր կարդալ Մանզումէի, Ժամանակի եւ Արեւելքի էջերում հայհոյանք այն «փաղիչահի» հասցէին, որ դեռ գահի վրայ նստած էր եւ խալիֆ էր ձանաչուած եւ որին դեռ երէկ «չօք եաչա» էին գոռում: Միեւնույն այդ ազատասէր եւ արմատական հայ լրագիրները, ինչպէս նաեւ այդ լրագիրներում ամէն օր սպառնալիք էր հրատարակում սահմանադրական կառավարութեան եւ Երիտասարդ Թիւրքերի Կօմիտէի հասցէին՝ թէ «ստիպուած պիտի լինինք դիմել մեր հին սիրական սիստեմին...»՝ եթէ այս չանէք կամ այն չանէք»¹:

«Մշակ» թերթի 1908 թ. օգոստոսի 21-ի համարում (№ 182) տպագրած իր հոդվածում, հնչակյան կուսակցությունից հեռացած Ռուբեն Սանազատը խիստ քննադատություն էր ենթարկում պոլսահայ թերթերին, որոնք մի կողմից շարունակում էին «կեցցե՛»-ների ազդակներ արձակել երեկվա մարդասպան սուլթան Աբդուլ Համիդի հասցեին, մյուս կողմից քաղաքական խակ գործողություններ էին կատարում:

Բաֆֆու համարյա բոլոր գրվածքները, նշում էր Սանազատը, համակված են ազգային անկախության և «ազատ Հայաստան» ձեռք բերելու գաղափարներով, որոնք հակառակ են Իթթիհադի և նրան ենթակա կառավարության քաղաքականությունը: «Նենթի» և «Ջալալէդդինի» նման գրվածքներով հայ սերունդներին կերակրելը ոչ միայն չի կարող նպաստել Օսմանյան կայսրության ազգերի եղբայրության և համերաշխության երիտթուրքական ձևական թե գիտակցված նշանախոսքերի իրականացմանը, այլև, ճիշտ հակառակը, կնպաստի իրարից նրանց հետագա խորթացմանը: Հայ զանգվածները նորից կշարունակեն ատելություն տածել նախկինում իրենց անհաշիվ դառնություններ պատճառած շրջապատող այլացեղ տարրերի

¹ «Հովիւր», № 14, 26 ապրիլի 1909 թ.:

նկատմամբ, երազել ցնորքներ, ինչի հետևանքով թուրք և քուրդ մարդասպաններն առաջ կտանեն հայերին անճիտելու գազանային արարքները:

Հողվածագիրը նշում էր, որ, ճիշտ է, մամուլի համար թուրքիայում այժմ ստեղծված են ազատ գործելու պայմաններ (թեև ոչ ոք չգիտեր, թե որքան կտևի այդ ազատությունը), բայց դա ազգային ու ժողովրդական շահերի պաշտպան հանդիսացողի և հասարակական կարծիքը ղեկավարողի հավակնություն ունեցող պարոն խմբագիրներին իրավունք չի տալիս, որ նրանք իրենց թերթերի տպաքանակը հաջողությամբ սպառելու և շատ դրամ շահելու նպատակով, ընդառաջ զնան անգիտակից զանգվածների պահանջին և ներկա պահին թուրքահայության համար վտանգ ներկայացնող գրվածքներով կերակրեն նրանց: Դա ոչ միայն անմտություն և անտակտություն է, այլև դավաճանություն այն մեծ գործին, որը, վերջապես գլուխ է բերվել երկար ու տանջալից տարիների աշխատանքով, և որին ամուր, հաստատուն հիմքերի վրա դնելու համար դեռ շատ տարիների խոհուն ու մեծ աշարջություն պահանջող աշխատանք է հարկավոր:

Ունազատը համոզված էր, որ սահմանադրական երիտթուրքերն ամեն կերպ աշխատում են իրենց ազգակիցներին մոռացնել տալ վերջին 30 տարիներին հայերի հետ ունեցած արյունայի հարաբերությունները, իսկ հայ խմբագիրներն իրենց բանասիրական գրվածքներով աշխատում են անցյալը վառ պահել ազգակիցների հիշողության մեջ: Նա գրում էր. «Այդ կարգի գրուածքներով չի կարելի երբեք ազգերի եղբայրութեան սկզբունքը հաստատել իրական հողի վրայ դնել: Դրա համար անհրաժեշտ է ոչ միայն այդ կարգի գրուածքները չարտատպել ու չտարածել ժողովրդի մէջ, այլ, եթէ միայն հնարաւոր է, բոլորովին վերցնել շրջանառութիւնից, պահպանելով դրանք իբրև տխուր անցեալի պատմական դոկումենտներ: Այդ են պահանջում հայ ժողովրդի, թուրքիայում ապրող ազգերի եղբայրութեան եւ վերածնուած սահմանադրական թուրքիայի շահերը»¹:

¹ «Մշակ», № 182, 21 օգոստոսի 1908 թ.:

Այսօր դժվար է համաձայնել Ռուբեն Սանազատի մեկ դար առաջ գրած հոդվածի մի շարք դրույթներին, որոնք անշուշտ, երիտթուրքական շարժման բուն էությունը սխալ ըմբռնելու հետևանք էին, այնպես, ինչպես և այդ հարցում սխալ էր կողմնորոշվել Դաշնակցությունը: Այդտեղից բխում էր նրա համոզումը, որ իբր, երիտթուրքերը ճիգ են թափում, որպեսզի թուրքերը մոռանան հայ-թուրքական թշնամությունը, թե պետք է վերացնել հայ ազատագրական պայքարին վերաբերող «պատմական դոկումենտները» և այլն: Այդ «դոկումենտները», իհարկե, անթույլատրելի էր ցցել երիտթուրքերի խանդոտ ու վրիժառու աչքերի առջև, ինչպես անում էին պոլսահայ թերթերը, բայց դրանք ընդհանրապես հանել ասպարեզից, նախ անհնար էր, հետո նաև՝ անթույլատրելի մոլորություն: Բայց հոգվածագրի հիմնական տազնապն արդարացված էր այն իմաստով, որ պոլսահայ թերթերի անզգույշ, ոչ չրջահայաց գործելակերպն Իթթիհադի համար առիթներ էր ստեղծում մերձավոր ապագայում հակահայկական նոր ոճիրներ իրականացնելու համար:

Իհարկե, այդ «անզգույշ», «ոչ չրջահայաց» գործելակերպը միանգամայն բնական կլիներ, եթե թուրքական հասարակությունը, իրոք, կանգնած լիներ մարդկայնանալու ուղու վրա, եթե երկրի նոր կառավարողները քիչ թե շատ լայնախոհություն ու ազատամտություն հանդես բերեին: Մի աշխարհագրական անվան գործածությունը, մի վեպի տպագրությունը, որ կարող էր միայն պատմական հետաքրքրություն ներկայացնել, այնքան անմեղ բաներ էին սահմանադրական ռեժիմի տեսակետից, որ նորմալ պայմաններում դրանց վրա որևէ մեկն ուշադրություն չէր դարձնի: Բայց դիմացը ռիսակալ Իթթիհադն էր՝ իր անեզր ազգայնամոլությամբ: Հայկական լրագրերը, ի տես սպասվող վտանգի, աստիճանաբար զգաստացան և արդեն 1909 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերից սկսեցին է՛լ ավելի ուժգին փառաբանել օսմանցիությունը: «Արեւելք» լրագիրը ծայրահեղ փափկանկատությամբ ինքնակամ կերպով դադարեցրեց Բաֆֆու «Սենթի» տպագրությունը, գտնելով, որ վեպը վիրավորական կարող է լինել հայերի հետ նոր «եղբայրացած» թուրքերի կամ, ավելի ճիշտ՝ քրդերի համար:

Հայոց անցյալը փառաբանելուց և թուրքերի անցյալը քննադատելուց հետ կանգնեցին թուրքահայ մամուլի բոլոր օրգանները:

Թուրքահայ մամուլի այս հեղհեղուկ, գաղափարազուրկ վիճակը՝ մի օր մի բան ասելը, մյուս օրը հակառակը պնդելը, շատերին մղում էր այն մտքին, որ թուրքահայերի մտք բազմակարծությունը սխալ է հասկացված. հայկական թերթերի մեծամասնությունը տողորված է Հայ ազգի անձնական հակառակորդներին վարկաբեկելու և նույնիսկ տապալելու մոլուցքով, այլ ոչ թե մտահոգ է ազգային-հասարակական շահերի պաշտպանությունը: Այս պայմաններում միտք էր ծագել ունենալ անձնական ու կուսակցական պատվամոլությունից վեր կանգնած մի պարբերական, որի շուրջը համախմբված լինեին քաղաքական տարբեր հայացքներ դավանող լրագրական կարող ուժեր և որն ունակ լիներ ամենայն լրջախոհությունով և իր առաքելություն խոր գիտակցությամբ ուղղություն տալու թուրքահայոց քաղաքական, հասարակական և մշակութային կյանքին: Վահան Թեքեյանը գրում էր. «Նաոն ի խուոն ահա՛ կը նետեմ պահանջներս, որոնք պահանջներն են հայութեան ստուար եւ գիտակից մասին – ի՞նչ կ'ըլլար եթէ անմիջապէս ձեռնարկուէր, իբրեւ նախաքայլ եւ իբրեւ նուազագոյն զոհողութեան կարօտ գործ մը, հիմնարկութեանը հայերէն թերթի մը, որ մէկ մարդու մը շահուն չծառայէր, այլ՝ ազգին, որ իսկոյն սկսէր հակազդել միւսներուն, անոնց գործած չարիքը սրբագրէր, զանոնք կործանէր քիչ ատենէն»¹:

Ինչպես բռնապետական ամեն մի ռեժիմ, Իթթիհադի իշխանությունը նույնպես (որն աստիճանաբար արդուհամիդյան բռնապետական հատկանիշներ էր ձեռք բերում), իրեն քննադատող մամուլի ազատությունը չէր կարող հանդուրժել:

Սեպտեմբերի վերջերին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Սալոնիկի կենտրոնը հետևյալ ցուցումը տվեց Կ. Պոլսի թուրքական, հայկական և հունական մամուլին անխտիր:

¹ «Շիրակ», № 14-15, 16 մայիսի 1909, էջ 300:

«Առաջին եւ վերջին անգամ ըլլալով կ'ազդարարուի, որ թերթերը անխոհեմաբար Օսմանեան Միութիւնը վտանգող, զանազան ազգերու զգացումները վիրաւորող եւ զանազան ասպարէզներու մէջ գտնուող անձերուն արժանապատուութեանը դիպչող յօդուածներ երբէ՛ք չի հրատարակեն, ինչպէս նաեւ երբէ՛ք չի խօսին Եգիպտոսի, Պօսն[ի]այի եւ առանձնաչնորհեալ նահանգներու վրայ: Հակառակ պարագային, թէ՛ գրողը եւ թէ՛ գրել տուողը Հայրենիքի դաւաճան պիտի նկատուի (ընդգծումը մերն է:– Հ. Ս.)»¹:

Մամուլի ազատության դեմ սա առաջին լուրջ ոտնձգությունն էր, որի համար Պոլսի բազմալեզու մամուլը բողոքի ձայն բարձրացրեց:

«Արեւելքի» խմբագիր Երվանդ Սրմաքեչխանյանն իր թերթում տպագրած զայրալից հոդվածում գրում էր. «Այս ազդարարագրին ոճն ու ոգին այնքան յստակ են, որ հարկ իսկ չկայ երկար բարակ գայն վերլուծել հոս: Հին ըէժիմի գրաքննութեան հոտը կու գայ անոր բռնաւոր ու սպառնական տողերուն մէջէն: Եւ մենք որ կ'ուրախանայինք թէ գրաքննութիւնը իսպա՛ռ ջնջուած է Թուրքիոյ մէջ... Ուրեմն ազատութեան եւ հաւասարութեան քոմիթէն կը սպառնայ ազատ մամուլին, ոեւէ պատրուակով, ոեւէ նպատակի համար: Ուրեմն մամուլը ազատ չէ, ինչպէս կը կարծէինք»²: Հոդվածագիրը համոզված էր, որ «ցորչափ մամուլը ազատ մնայ՝ բնաւ վախնալու չէ թէ հին ըէժիմը կրնայ վերադառնալ: Բայց երբ սկսին մամուլին շարժելու ազատութիւնը սահմանափակել, այն ատեն կրնանք ըսել, թէ միահեծան բռնապետութիւնը ետ դարձած է»³:

Զարմանալու ոչինչ չկար. Իթիհադի կոմիտեի՝ մամուլին հղած սպառնալիքը բխում էր մենատիրական ձգտումների բուն էությունից:

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիւ, մատյան 85², թղթ. 35, վավ. 65⁷⁴, թ. 1:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թ. 2:

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՆ ԱՅԼԵՎՍ ՊԵՏՔ ՉԵՆ»

Օսմանյան Հեղափոխության Հաղթանակից անմիջապես Հետո երիտթուրքերի առջև ցցվեց կայսրության պետական շինարարության հարցը. Թուրքիան պետք է ունենա խիստ կենտրոնացված պետական կարգե՞ր, թե՞ դաշնակցային սկզբունքի վրա խարսխված ապակենտրոն կառուցվածք:

1876 թ. ի վեր Օսմանյան կայսրության մի քանի մասերը՝ Բոսնիան, Հերցեգովինան և Կրետե կղզին փաստորեն անջատվել էին, իսկ Բուլղարիան դադարել էր բոլորովին վասալական երկիր լինելուց և այսօր թե վաղն ունենալու էր լիակատար անկախություն: Թեև Կրետական հարցը կարող էր վճռված համարվել, բայց որևէ կասկած չկար, թե առաջիկայում հրավիրվելիք օսմանյան խորհրդարանը չի համաձայնելու նրա միացմանը Հունաստանին, ինչին ձգտում էր կղզու հույն բնակչությունը:

Ինչ վերաբերում էր Մակեդոնական հարցին, դա թեև մնում էր չլուծված, բայց օրակարգային խնդիր էր: Անորոշ էր նաև Թուրքիայից ազատագրված Բոսնիայի և Հերցեգովինայի ապագան այն առումով, որ Ավստրո-Հունգարիան ամեն ինչ անում էր դրանք իրեն միացնելու համար:

Եվրոպական թերթերը սխալմամբ գրում էին, որ իրենք՝ երիտթուրքերը, շատ ուրախ կլինեն, եթե մինչև օսմանյան խորհրդարանի գումարումը եվրոպական դիվանագիտությունը կարողանա վերջնականապես լուծել Բոսնիա-Հերցեգովինայի, Բուլղարիայի վասալության, Արևելյան Ռումելիայի, Կրետեի և Եգիպտոսի հարցերը, որովհետև այդ տարածքներն արդեն իրողապես կորած էին Թուրքիայի համար:

Դրանցից բացի, Բեռլինի դաշնագրի ստեղծած մի քանի հարցեր, որոնք վերաբերում էին Մակեդոնիային, Ալբանիային, Հայաստանին, շարունակում էին օդից կախված մնալ:

Եթե վերը նշված դժվարին խնդիրները լուծելու համար տեղություններին անհրաժեշտ էր տևական ժամանակ, ապա ապակենտրոնացման, կայսրության ոչ թուրք խոշոր ազգություններին ինքնավարություն տալու թե չտալու հարցը Իթթի-հաղը համարում էր պետության ներքին գործը՝ միաժամանակ

Հրատապ լուծում պահանջող խնդիր:

Սահմանադրութեան վերահռչակման օրն իսկ, հուլիսի 11-ին, Ահմեդ Ռիզայի «Մեղվերեթ» թերթը հրատարակել էր հողված-բողոք օսմանցիների ներքին գործերին մեծ պետությունների հնարավոր ամեն միջամտության դեմ: Բողոքում ասված էր, որ երիտասարդ թուրքերի ծրագիրը բացառում է առանձին ազգություններին կամ ժողովուրդներին որևէ ձևի ինքնավարություն տալու գաղափարը:

Ոչ թուրք ժողովուրդներին ինքնավարություն տալու հարցը մերժված էր ոչ միայն Իթթիհադի ծրագրում, այլև վերականգնված միդհատյան սահմանադրության մեջ, որի հենց առաջին հողվածն ազդարարում էր, թե Օսմանյան կայսրությունը բաղկացած է ներկայումս իրեն պատկանող երկրներից և տիրապետություններից, ինչպես և արտոնյալ նահանգներից, որ նա կազմում է մի անբաժանելի ամբողջություն, և նրա որևէ մասը չի կարող անջատվել նրանից որևէ ձևով կամ պատրվակով:

Իթթիհադը պահանջում էր ընդհանուր բարենորոգումներ ամբողջ Օսմանյան կայսրության, այլ ոչ թե նրա առանձին մասերի համար: Նա հայտարարում էր, որ սահմանադրության վերականգնումից հետո կայսրության բոլոր ազգերն իրավահավասար են, բոլոր կրոնների մարդիկ մի ընդհանուր հայրենիքի քաղաքացիներ են, հետևապես, այդ քաղաքացիներին ազգային հատկանիշով բաժանելու փորձերը ժամանակավրեպ են: Չկան թուրքեր, հույներ, քրդեր, հայեր և այլն, այլ կա միասնական օսմանյան ժողովուրդ՝ մեծագոր փաղիչահի գայիսունի իշխանությունների:

Ահմեդ Ռիզան հայտարարում էր, թե բոլոր ազգերն ազատ ինքնորոշվելու, իսկ օտարների միջամտության դեպքում՝ նաև պաշտպանվելու անկապտելի իրավունք ունեն: Բայց ինքնորոշում ասելով նա հասկանում էր միայն տվյալ ազգային տարածքում տեղական իշխանությունների իրավունքների, հատկապես գավառային պաշտոնյաների իրավասությունների ընդլայնում, ուրիշ ոչինչ:

Մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան ֆրանսերեն լույս տեսնող «Մաթեն» թերթի թղթակցի հետ ունեցած հարցազրույցում ասել էր.

«Իմ ամենամեծ ցանկութիւնը, իմ ամենաթանկագին իղձը, որ ամէն օր ծագում է իմ մէջ, այն է, որ տեսնեմ Արեւելեան Հարցը անհետացած ընդմիջտ՝ ոչ միայն լրագրերի էջերից, այլև, մանաւանդ, եւրոպական պետական անձանց հոգսերից»¹:

Հրապարակ հանված այդ խնդիրը կյանքի ու մահվան նշանակութիւնն էր ստանում Թուրքիայում ապրող մի քանի ազգութիւնների համար: Դա լինել թե չլինելու հարց էր, որի առջև կանգնել էին հայը, հույնը, մակեդոնացին, բուլղարը, մի խոսքով՝ այն բոլոր ազգութիւնները, որոնք իրենց ներքին կյանքը կանոնավորող ինքնուրույն մարմիններ ունեին:

4. Պոլսի մամուլը եռանդուն պայքարի մեջ էր: Վիճաբանութիւնները, քննադատութիւնները վաղուց վերին աստիճանի լուրջ կերպարանք էին ստացել: Ազգային ինքնորոշում, ազգային առանձնաչնորհումներ և դրանց դեմ՝ ձուլում, օսմանցիութիւն՝ ահա՛ այն գլխավոր դիրքերը, որոնց շուրջը բորբոքված էր պայքարը մամուլի էջերում և ամենուր:

Հայկական թերթերը նշում էին, որ նույնիսկ ամենազարգացած երկրներում, որտեղ տարբեր ազգեր կան, ինքնավարութիւնը անխուսափելի անհրաժեշտութիւն է դառնում: Նշվում էր, որ օրինակ, Անգլիան ինքնավարութիւն է տվել Իռլանդիային, Ավստրո-Հունգարիայում շատ ազգեր ունեն ուրույն առանձնաչնորհումներ, Շվեյցարիայում տարասեռ ժողովուրդներն ունեն իրենց ինքնավարութիւնները՝ կենտրոնական իշխանության հովանու ներքո: Հետևապես, նույն ճանապարհով պիտի գնա նաև Օսմանյան կայսրութիւնը, որի տիրապետության տակ գտնվող, ասենք, Մակեդոնիայում բուլղարները դնում են իրենց բացորոշ պայմանները: Իրենց կարգին, նույնն են անում արաբներն ու հույները՝ օսմանյան սահմանադրական կառավարութիւնից ինքնավարութիւն պահանջելով իրենց ցեղային ուրույն զարգացումն ապահովելու համար՝ առանց անջատման փափագի և այլն:

Առաջ քաշելով Հայաստանի ինքնավարության հարցը՝ հայ

¹ «Մշակ», № 289, 30 դեկտեմբերի 1908 թ.:

գործիչները հիշեցնում էին, որ մինչև սուլթան Աբդուլ Մեջլիի հոր՝ սուլթան Մահմուդ II-ի սկսած վարչական փոփոխությունները, այսինքն՝ մինչև 19-րդ դարի սկիզբը, կայսրության տարածքները կոչվում էին այն ժողովրդի անունով, որոնք եղել էին նրանց պատմական հայրենիքները: Այսպես, Եվրոպական Թուրքիայում կային Բոսնիա (բոշնակների բնակած երկիր), Բուլղարիստան (բուլղարների երկիր), իսկ Ասիական Թուրքիայում կային Արաբիստան, Լազիստան, Քուրդիստան և էրմենիստան:

Վերջինիս անունն արդեն ցույց էր տալիս, որ դա էրմենիների՝ հայերի երկիրն է: Նշված տարածքներից ամեն մեկն ընդարձակ նահանգ (էյալեթ) էր, որը կառավարվում էր մի ընդհանուր կառավարչի կողմից: Եվ ահա, Մահմուդ II-ի օրոք էր, որ ջնջվեցին այդ պատմական անունները: Ընդարձակաձավալ նահանգները բաժան-բաժան արվեցին և փոքր տարածքներով վիլայեթներ (նահանգներ) ստեղծվեցին: Այս փոփոխության արդյունքում էրմենիստանը բաժանվեց 4 վիլայեթի՝ Վան, Դիարբեքիր, էրզրում և Նարպուլ:

Իրենց հերթին, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ու նրա պարագլխի առաջադրած գաղափարներն ու պահանջները լայնորեն քարոզում էին համարյա բոլոր թուրքական թերթերը:

Հուլիսի 14-ին «Սաբահ» թերթը գրում էր, որ պետությունները պետք է հրաժարվեն Օսմանյան կայսրության տարբեր տարածքներում բարենորոգչական գործունեություն իրականացնելու մարմաջից, որովհետև թուրքական սահմանադրությունն առանց օտարների միջամտության էլ բարենորոգումներ է նախատեսում կայսրության մեջ, բայց ոչ թե առանձին ժողովուրդների, այլ բոլոր ժողովուրդների համար: Ոչ մեկին, հատկապես հայերին ու մակեդոնացիներին, դրսից թելադրված որևէ բարենորոգում պետք չէ: Ուստի «անընդունելի է նաև, երբ կայսրության տարբեր հողերն անվանվում են ոչ թուրքական անունով»:

«Թանին» թերթը, որ Իթթիհատե կոմիտեի հայացքների եռանդուն արտահայտիչն էր, նախորդ թուրքական կառավարությունների կողմից կայսրության քրիստոնյաներին (հայեր,

Հույներ, մակեդոնացիներ) տրված արտոնությունները համարում էր սխալ, իսկ վերջիններիս ինքնավարական ձգտումները՝ անօրեն: Թերթը նկատի առնելով Մակեդոնիան, գրում էր.

«Մենք չենք ընդունում որեւէ ինքնավարութիւն, որեւէ «Թագաւորութիւն թագաւորութեան մէջ» կամ «երկրորդ Բուլղարիա»՝ Բալկանեան թերակղզու վրայ: Մենք ապակենտրոնացումն ընդունում ենք միայն որոշ սահմաններում: Մենք հնարաւոր ենք համարում հրաւիրել ներկայացուցչական ժողովներ տեղական գործերի քննութեան համար, այն էլ՝ զենեքալ-նահանգապետի նախագահութեամբ, եւ ուրիշ ոչինչ: Միւս ազատութիւնները բոլոր հպատակները պիտի վայելեն հաւասարապէս»¹:

Ինչո՞ւ թե՛ նախկին և թե՛ նոր թուրքական իշխանություններն այդքան մեծ ատելություններ էին լցված Բեռլինի դաշնագրի նկատմամբ: Ճիշտ է, որ այդ դաշնագրի հետևանքով Բուլղարիան անկախություն էր ստացել, իսկ Ավստրո-Հունգարիան թուրքական երկու նահանգ էր կլանել: Բայց դաշնագրի՝ հայերին վերաբերող 61-րդ հոդվածը չէր կարող սպառնալիք լինել թուրքական պետության համար, որովհետև դրանով տերությունները միանգամայն անմեղ ու անվտանգ առաջարկ էին արել՝ բարեկարգել քրդերի հարստահարումներին ենթարկված հայաբնակ մարզերը, նրա կառավարությանը պարտավորեցրել էին այդ մարզերում առանց ձգձգումների իրականացնել միջոցառումներ տեղի հայ բնակչության անտանելի դրությունը բարվոքելու համար, ինչպես նաև արգելք դնել հայերի նկատմամբ չերբեցնների ու քրդերի կողմից կատարվող խժոժությունների վրա: Դաշնագիրը Բարձր Դռանը հանձնարարել էր պարբերաբար տերություններին հաղորդել այն միջոցառումների մասին, որոնք կիրառվելու էին 61-րդ հոդվածի պահանջների կատարման ուղղությամբ:

Նույնիսկ ոչինչ չասող այդ հոդվածը, որ վաղուց մեռած տառ էր դաշնագրի շարադրանքում, աչքի փուչ էր երիտթուրքերի համար, որովհետև դեռ թողնում էր կեղծ տպավորություն, թե

¹ Թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 184, 23 օգոստոսի 1908 թ.:

Հայոց հարցը պաշտպաններ ունի եվրոպայում: Իթթիհազը, որ իր իշխանությունն ուժով ուղղակի կարող էր ջնջված համարել 61-րդ հոդվածը, փորձում էր այնպիսի տպավորություն ստեղծել, թե դա վերացնելու համար ինքը բռնի գործողությունների չի դիմի և կսպասի, մինչև որ հայերն իրենք հայտարարեն, թե կամովին հրաժարվում են նրանից, որովհետև խոչընդոտ է օսմանյան բոլոր հպատակների հավասարության սկզբունքը որդեգրած նոր թուրքերի քաղաքականությունը:

Անդրադառնալով երիտթուրքերի 61-րդ հոդվածը վերացնելուն ուղղված մարտավարությունը՝ Լեոն գրում էր. «Կարծես դա էր ամենամեծ խոչընդոտը, կարծես թուրքիայի ժողովուրդների երջանկությունն անհնարին կլինէր, եթէ 61-րդ յօդուածը շարունակէր ապրել դիւանագիտական փոշիների մէջ»¹:

Իթթիհազի և թուրքական մամուլի օրգանների պահանջին հետևեց կառավարության պաշտոնական որոշումը:

1908 թ. հուլիսի 15-ին Կ. Պոլսի կառավարությունը հայտարարեց, որ այսուհետև ավարտված է եվրոպական տերությունների միջամտությունը Մակեդոնիայում, քանի որ սահմանադրությունն այդ միջամտությունն ավելորդ է դարձրել: Թեև հայտարարության մեջ հիշատակված էր միայն Մակեդոնիան, բայց բոլորին պարզ էր, որ ընդհանուր սկզբունքի գործադրումից չէր կարող դուրս մնալ նաև Հայաստանը: Իսկ դա կնշանակեր, որ ջուրն են ընկնելու թե՛ Բեռլինի, թե՛ Կրետեի դաշնագրերով և թե՛ մայիսյան ծրագրով հայերին խոստացած բարենորոգումները, ապահովությունները, նրանց ձեռք բերած քիչ թե շատ միջազգային իրավունքները:

Բեռլինի 1878 թ. կոնգրեսից հետո Մակեդոնիայում և Հայաստանում բարենորոգումների խնդիրը միջազգայնացվել էր, այսինքն՝ արդեն 30 տարուց ի վեր գտնվում էր եվրոպական տերությունների դիվանագիտական հետաքրքրությունների շրջանակներում: Այդ ամբողջ ժամանակահատվածում եվրոպական պետությունները թուրքիայից, նրա սուլթանից պահանջում էին

¹ «Սուրհանդակ» (Կ. Պոլիս), № 30, 15 նոյեմբերի 1909 թ.:

Հայաստանում իրականացնել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարեփոխումները: Թուրքահայ ժողովուրդը սուլթանից ուներ շատ համեստ պահանջներ՝ իրեն կյանքի ու գույքի ապահովություն տալ, միջոց ու հնարավորություն տալ խաղաղորեն զարգանալու տնտեսապես ու կուլտուրապես, անկաշկանդ գործող ազգային դպրոցներ, գիր ու գրականություն ունենալ: Նա կայսրությունից անջատվելու որևէ նպատակ չուներ, ամենաչատր ձգտել էր մշակութային և տեղական վարչական ինքնավարություն ձեռք բերել՝ պահպանելու իր ազգային հոգևոր, մտավոր ու բարոյական «անկախությունը»: Սա էր եղել Թուրքահայության առավելագույն բաղձանքը:

Ճիշտ է, հայերի մեջ եղել են անհատներ ու առանձին խմբակներ, որոնք առաջադրում էին Հայաստանի անկախության հարցը, բայց նրանք միշտ աննշան փոքրամասնություն են կազմել: Հնչակյաններն իրենց երկրորդ ծրագրում մտցրել էին մի կետ անկախության պահանջով, բայց շուտով հրաժարվել էին դրանից:

Ահա՛ հայությունն այս ամենաչափավոր ու խոնարհ ցանկությունների նկատմամբ սուլթանը խուլ էր մնացել: Նա ոչ միայն չկատարեց Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու Եվրոպայի պահանջը, այլև ծրագրեց ու իրականացրեց հայերի լայնատարած կոտորած՝ այդ միջոցով ոչնչացնելու համար 61-րդ հոդվածը: Թեև սուլթանը չկարողացավ հայերին բոլորովին բնաջնջել, բայց ի գորու եղավ Հայաստանը տնտեսապես ու բարոյապես քայքայել և երկիրը ամայի դարձնել:

Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո նույնպես՝ Թուրքահայերը որևէ անջատողական ձգտում չարտահայտեցին: Եվ եթե Թուրքիայում խորհրդարանական կյանք սկսվեր ու սահմանադրությամբ խոստացված բարիքներն իրագործվեին, հասկանալի է, որ այդ դեպքում Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը ինքնրստինքյան ավելորդ կդառնար ու կվերանար:

Թող Հայաստանում, հայաբնակ նահանգներում հաստատվեն կարգ ու խաղաղություն, թող հայերն այլևս չնկատվեն իբրև ուայա, թող օրենքի առաջ նրանք հավասար լինեն մուսուլմանների հետ, թող նրանք ազատորեն պարապեն երկրագործու-

Թյամբ, առևտրով, արդյունաբերությունամբ, թող քրդերն այլևս նրանց չհարստահարեն ու չկողոպտեն ... և նրանք կլինեն օսմանյան ամենալավ քաղաքացիներ, այլևս չեն դիմի այս ու այն եվրոպական պետություն միջամտությունը: Բայց բանն այն է, որ երիտթուրքերի խոստացած բարեփոխումները մնում էին թղթի վրա, Հայաստանի խորքերում քուրդն ու թուրքը առաջվա պես կեղեքում էին հային: Բնական է, որ այդ պայմաններում հայերն ստիպված են լինելու նորից վկայակոչել Բեդլինի դաշնագիրը և փրկություն հույսով աչքերը հառած պահել եվրոպական մեծ տերություններին, թեև անցած երեք տասնամյակներին դրանցից գործնական որևէ աջակցություն չէին ստացել:

Եվ ահա՛ հուլիսի 15-ի կառավարական հայտարարությունամբ՝ իթթիհադականները Բեդլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը խլում էին տերությունների ձեռքից: Այդ հայտարարությունից հետո կայսրության մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների համար ինքնավարության գաղափարը լոկ երազ էր դառնում: «Հայկական հարցը» վերացված, ջնջված պետք էր համարել, քանի որ նա այլևս գոյություն իրավունք (*raison d'être*) չէր ունենալու դաշնագիրն ստորագրած եվրոպական մեծ պետությունների համար՝ Իթթիհադի կողմից թուրքիայի ներքին գործերին սրանց միջամտելու իրավունքից զրկելու համար:

Նախկինում, երբ «գյավուրները» փորձում էին «գլուխ բարձրացնել» և «բարենորոգումներ» պահանջել, օսմանցի կառավարողները, հարցը ժամանակավորապես հետաձգելու համար, գտնում էին դրանք արյան ճապաղիքների մեջ խեղդող գործակիցներ՝ Լիբանանում՝ մոլեռանդ դրուզներին, Մակեդոնիայում՝ կիսավայրենի այլբանացիներին (արնավուտներին), Հայաստանում՝ արյունոտ քրդերին: Հիմա երիտթուրքերը գործակիցների կարիք չէին զգում՝ բարենորոգումների հարցերի լուծումը ժամանակավորապես հետաձգելու համար: Սահմանադրության առկայությունամբ՝ նրանք հարցը մեկընդմիջտ լուծված էին համարում:

Կառավարության հուլիսի 15-ի հայտարարությունն աննպաստ տպավորություն էր թողել բոլոր քրիստոնյաների վրա, որովհետև նոր ուժիմբ, դեռ չիրագործած ոչ մի սահմանա-

դրական սկզբունք, դեռ չկատարած ոչ մի ընդհանուր բարենորոգում, չտապում էր ջնջել եղած Հին արտոնություններն ու ակտերը, որոնց հիման վրա ոչ մուսուլման տարրերը, գոնե տնտեսապես, ինչ-որ չափով ապահովագրված էին հին ռեժիմի բոնություններին:

«Ներկայումս ամենակարևոր հարցերից մեկը Թուրքիայում այն է, թե ինչ վիճակի մեջ կրնան են այժմ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ազգերը և ինչ պետք է անեն նրանք»¹, - գրում էր ռուսական թերթերից մեկը:

Չնայած տարբեր տեղերից եկող դժգոհություններին, որ պատրիարքարանը կարևորագույն այդ հարցում երկչու դիրքի մեջ է, բայց սա այլևս գրավոր պաշտոնական բողոք չէր ներկայացնում Բարձր Դռանը:

Ոմն Կարապետ Հակոբյան պատրիարք Իզմիրյանին Լոնդոնից գրած 5 նոյեմբեր 1908 թվակիր նամակում մատնանշում էր, որ անգլիական թերթերում երևացել են հաղորդագրություններ, թե Թուրքիայում սահմանադրություն հռչակելուց հետո շատ քիչ ժամանակ է անցել, բայց Իթթիհադի կառավարությունն արդեն լուրջ ջանքեր է գործադրում Բեուլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը վերացնելու ուղղությամբ: Նամակագիրը պատրիարքին առաջարկում էր հարկ եղած ջանքերը գործադրել, որպեսզի երիտթուրքերը չկարողանան այդ կարևորագույն պարտամուհակը հայությունից խլել: Կ. Հակոբյանը նաև տեղեկացնում էր, որ այդ խնդրով ինքը երկու նամակով դիմել է Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության քարտուղար (արտգործնախարար:- Հ. Ս.) սըր էդուարդ Գրեյին և խնդրել, որպեսզի Լոնդոնն անտարբեր չմնա 61-րդ հոդվածը վերացնելու ուղղությամբ Բարձր Դռան ձեռնարկելիք հետագա քայլերի նկատմամբ²:

Չնայած Իթթիհադի կառավարության հուլիսի 15-ի՝ Թուրքահայության համար հույժ աննպաստ հայտարարությանը, հայկական քաղաքական ու հասարակական ուժերը դա միատեսակ չընդունեցին:

¹ «Биржевые Ведомости» (СПб), 11 августа 1908 г.

² Մատենադարան, Մատթեոս Իզմիրյանի արխիվ, մատյան 34, թղթ. 11, վավ. 164:

Հնչակյանները կտրականապես դեմ էին Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը վերացնելու ձգտումներին: Կուսակցությունը բացահայտորեն դատապարտեց կառավարությունն հիշյալ հայտարարությունը:

«Հնչակ» թերթը հիշեցնում էր, որ Իթթիհաղը Հենց սկզբից է հակառակ եղել ազգային և տեղական որևէ ինքնավարության, իսկ այժմ նրա գլխավոր նպատակը կայսրության տարբեր ու այլազան բոլոր տարրերին թուրքերի մեջ ձուլելն է, և, այդ տեսակետից, նրա ծրագրին հարելը հավասարազոր է ոչնչացման բոլոր այն իրավունքների, որ հայ ժողովուրդը Թուրքիայում ձեռք է բերել միջազգային ակտերի հիման վրա: Ուստի հայերի սրբազան պարտականությունն է կենդանի և կանգուն պահել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, առաջվա պես պայքարել Հայաստանի ինքնավարության համար¹:

Հնչակյանները գտնում էին, որ Օսմանյան կայսրության ամբողջականության ու գործության բանալին այդ կայսրությունը կազմող ցեղերին և ազգություններին գոհացում տալու միջոցով ձեռք բերված շահակցական-դաշնակցային անկեղծ ջանքերի մեջ է: Ուստի թուրք հայրենակիցներին պետք է հասկացնել, որ մենք հետայսու օսմանցի ենք, բայց միաժամանակ և հայ, որ ընդունել ենք կայսրության ամբողջականության սկզբունքը՝ պետությունը կազմող ժողովուրդների, այլ ոչ թե անհատների միաբանության պայմանով:

Մերժելով բացարձակ կենտրոնացումը՝ «Հնչակը» շեշտում էր, որ Հայաստանում ապրող բոլոր ժողովուրդները, առանց ցեղի և կրոնի խտրության, իրենց տեղական գործերի տնօրինողները պիտի լինեն, իսկ դա հնարավոր կլինի միայն ու միայն ինքնավարության պայմաններում²: Թերթը համոզված էր, որ համապետական խնդիրների նկատմամբ լուկ խորհրդակցական պարտականություն ունեցող կառույցը, ինչպիսին կլինի առաջիկայում հրավիրվելիք օսմանյան խորհրդարանը, չի կարող բավարարություն տալ Թուրքիայի ճնշված ժողովուրդներին, այդ

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, հունիս-հուլիս, 1908, էջ 50:

² Նույն տեղում:

Թվում նաև հայությանը: Ահա թե ինչո՛ւ ընդհանուր Թուրքիան պետք է ունենա օրենսդրական իրավունքով օժտված խորհրդաբան, որը լինի ժողովրդական միահեծան ներկայացուցչություն: Իսկ դա կարող է լինել, եթե սուլթանի ողորմածությամբ երկրին «չնորհված» միղհատյան սահմանադրությունը փոխարինվի հիբրավի ժողովրդական սահմանադրությամբ, որը կմշակվի ու կհռչակվի Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդների և դասակարգերի՝ ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի քվեարկությամբ ընտրված սահմանադիր ժողովի կողմից¹: «Մինչև որ արմատապէս չփչրուի սուլթանականութիւնը՝ իր բոլոր արտօնութիւններով, մինչև որ խալիֆայութիւնը, որպէս կրօնական գաղափարի մի հաստատութիւն, բոլորովին չանջատուի պետութեան քաղաքական իրաւունքների գաղափարից, մինչև որ ռամկավարական լայն սահմանադրութիւն չլինի եւ երկրի գործադրական (գործադիր:- Հ. Ս.) իշխանութիւնը նրա պարզ յանձնառուն (mandataire) չլինի եւ սոցիալիզմը Հայաստանի ու ամբողջ Թիւրքիայի մէջ չիրականանայ – մենք մեր կոուիւն դադար չպիտի տանք»², – բոլորին ի լուր հայտարարում էր «Հնչակը»՝ ավելացնելով. «Մեր պայքարի հեռահար նպատակը կլինի սոցիալիզմի տիրապետութիւնը Հայաստանի եւ ամբողջ Թուրքիայի մէջ»³:

1908 թ. օգոստոսին ունեցած իր ելույթներից մեկում Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը նշել էր. «Իւրաքանչիւր ազգ ունենալով իր ներքին ինքնավարութիւնը, ոչ միայն չի ունենայ անջատման ձգտում, այլեւ իր բոլոր ոյժերով հետամուտ կլինի ընդհանուր Հայրենիքի բարօրութեան եւ երջանկութեան»⁴:

Ինչ վերաբերում է վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունը, ապա նա, ինչպես ասացինք, այլևս առաջնություն չէր տալիս 61-րդ հոդվածին: 1908 թ. սեպտեմբերի պաշտոնական հայտարարությամբ (Գ կետ) կուսակցությունն ազդարարում էր, որ կողմնակից լինելով Օսմանյան կայսրության ամբողջա-

¹ Տե՛ս «Հնչակ», № 6-7, Հունիս-Հուլիս, 1908, էջ 50:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Մշակ», № 208, 23 սեպտեմբերի 1908 թ.:

կանության պահպանման և չունենալով անջատողական որևէ ձգտում ու նպատակ՝ Թուրքահայ ժողովրդին դիտում է որպես «Օթոման միութեան» անբաժան տարր, միաժամանակ հանդես է գալիս հայ ցեղը այլևայլ հոսանքների մեջ լուծելու դեմ, որպեսզի նա կարողանա կատարել իր պատմական դերը Թուրքիայի ընդհանուր քաղաքականության զարգացման մեջ¹:

Վերակազմյալ հնչակյանների պես, ՀՅ դաշնակցությունը ևս բավարարված էր երիտթուրքերի խոստացած «ազատություններով» և չէր դնում Բեուլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածն ուժի մեջ թողնելու պահանջը:

Իհարկե, Դաշնակցության համար պահը հոգեբանորեն առավել ծանր էր: Ամբողջ 18 տարի նա պայքարել էր Թուրքահայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու համար: Այդ պայքարի ճանապարհին հայությունը տվել էր հարյուր հազարավոր զոհեր, հսկայական կորուստներ էր ունեցել նաև ինքը՝ կուսակցությունը: Ընդամենը ամիսների ընթացքում նա կերպարանափոխվել էր, մի ծայրաբևեռից անցել մյուս ծայրաբևեռ և, ստիպված, երբեմն միայն թույլ դժգոհություններ էր արտահայտում հայկական բարենորոգումների մերժման Իթիթիհադի քաղաքականությանը, որի մշակմանը, ըստ էության, նա 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցած Օսմանյան կայսրության հակասուլթանական ուժերի համաժողովում մասնակցություն էր ունեցել:

Ցանկությունը իրականության տեղ դնելով՝ Դաշնակցության նշանավոր տեսաբան Եղիշե Թոփչյանը «Արեւելքում» լույս ընծայած «Օսմանցի հայ ենք, եղբայրներ» վերնագրով հոդվածում գրում էր.

«Ազատութեան հսկայ հոսանքը քչեց տարաւ խտրականութեան ոգին: Հայ, թուրք, յոյն, հրեայ, քիւրտ եւ այլն ամէնը հաւասար իրաւունքներ վայելող եղբայրներ են: Իսլամը, քրիստոնեան, մովսիսականը օրէնքի առջեւ հաւասար են եւ որեւէ խնդիր չունին: Մէկ խօսքով, Օսմանեան կայսրութեան բոլոր բնա-

¹ Տե՛ս «Արեւելք», № 6901, 17 սեպտեմբերի 1908 թ.:

կիչները, առանց ազգի եւ կրօնի խտրութեան՝ հաւասար իրաւունքներ վայելող եղբայրներ են: Բնականաբար Սահմանադրութեան սկզբունքը ամէն տեղ, ամէն երկրի մէջ հաւասարութեան այս իրաւունքը կ'ապահովէ տէրութեան մը բոլոր հպատակներուն: Ո՛չ մէկ հայ միտքէն կ'անցնէ այժմ օսմանցիութենէ տարբեր գաղափարներ. բաժանման սկզբունքը կամ «Անկախ Հայաստան» մը կազմելու գաղափարը ամէնքս ալ բացարձակապէս կը դատապարտենք: Ամէն հայ կ'ուզէ օսմանցի մնալ: Մենք կատարելապէս համամիտ ենք օսմանեան կոմիտէի հաւասարութեան ու եղբայրակցութեան գաղափարին եւ արդէն մեր ուզածն ալ կեանքի եւ գոյքի կատարեալ ապահովութիւնն էր: Սահմանադրութիւնը շնորհեց մեզ այս ապահովութիւնը: Այժմ պէտք է աչալուրջ գտնուինք եւ մեզ շնորհուած Սահմանադրական Օրէնքին գործադրութեան վրայ հսկենք աչալրջօրէն: Հայոց անկախութեան ձգտում չունենալը բացարձակ իրողութիւն մըն է. այս մասին տարակուսիլն իսկ աւելորդ է. բոլոր օսմանցիները մեր եղբայրներն են: Այս մասին կասկածիլն իսկ անտեղի է»¹:

Բայց բոլոր դաշնակցականները չէին, որ նման տեսակետն ընդունում էին: ՀՅԴ որոշ կազմակերպութիւններ դեմ էին օսմանցիութեան երիտթուրքական ըմբռնմանը: Իթթիհատի կենտրոնացման պահանջին նրանք հակադրում էին պետութեան վարչական ապակենտրոնացման սկզբունքը:

Ինչպես վերն արդեն նշել ենք, սահմանադրութեան հայտարարումից քիչ ժամանակ անց ս. Կարապետի վանքում Ռուբեն Տեր-Մինասյանի գլխավորութեամբ տեղի ունեցած ՀՅԴ Դուրան-Քարճրավանդակի կազմակերպութեան ներկայացուցիչների ժողովը քննարկել էր նաև թուրքական պետութեան որդեգրելիք վարչական սկզբունքի հարցը և նախկինի պես ապակենտրոնացման պահանջը համարել դաշնակցականների նպատակը: Ըստ որում՝ ապակենտրոնացման տակ չըջանային ժողովը նկատի ունեն հետևյալը. ա) Քանի որ կայսրութեան բաղկացուցիչ ոչ

¹ «Արեւելք», № 6856, 24 Հուլիսի 1908 թ.:

Թուրք տարրերի մի մասը անջատողական ձգտումներ ունի, մյուսները համակիր են դաշնության, այսինքն՝ ապակենտրոնացման, և քանի որ երիտթուրքական հեղափոխական կուսակցություններից մեկը՝ Ահրարը (Ազատական կուսակցություն), նույնպես դեմ չէ դաշնային սկզբունքին, ուրեմն՝ Դաշնակցությունը միասին պիտի լինի սահմանադրական այն տարրերի հետ, որոնք կրնգունեն ապակենտրոնացումը: Ապակենտրոնացման դեպքում, ինքնավար Թուրքահայաստանի մեծ մասի վրա կտարածվի հայերի վարչական իշխանությունը, այնտեղ կգործեն հայկական ոստիկանությունը, դատարանները, մշակութային հաստատությունները, այդ իշխանությունից կախված կլինեն հողային հարցերի կարգադրությունը, ներգաղթի և արտագաղթի գործընթացը: Այնժամ ավելի դյուրին կդառնա հայ-քրդական և հայ-թուրքական համագործակցությունը ինքնավար Հայաստանում: Այդ դեպքում, Թուրքահայաստանի բազմազգ բնակչությունը կախված չի լինի ո՛չ կենտրոնական իշխանության ողորմածությունից և ո՛չ էլ օտար ուժերի բարյացակամությունից կամ չարակամությունից, բ) Ապակենտրոնացման պայմաններում, հայերը կարող էին ձեռք մեկնել օսմանյան պետության մեջ եղած բոլոր տարրերին և թուրքական կուսակցություններին, բայց կժխտեին օտար պետությունների վրա հենվելու սկզբունքը, գ) Առանց ապակենտրոնացման պահանջի գործադրման՝ որևէ բարենորոգում չի կարող իրագործվել՝ եթե նույնիսկ կենտրոնական իշխանությունը ցանկանա դա¹:

Ահա սրանք էին ս. Կարապետի վանքում տեղի ունեցած ժողովի՝ ապակենտրոնացման մասին ընդունած որոշումները, որոնք, ըստ էության, արտահայտում էին ՀՅԴ Գուրան-Բարձրավանդակի կազմակերպության անդամների տրամադրությունները, բայց որոնք, ինչպես վերը նշեցինք, մերժեցին կուսակցության ղեկավար մարմինները: Գլխավոր պատճառն այն էր, որ կենտրոնացված պետության հետևողական խնայան՝ կառավարող իթիհհազ կուսակցությունը վճռականապես դեմ էր

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 8 (271), օգոստոս, 1948, էջ 75-76:

ապակենտրոնացմանը, իսկ Դաշնակցությունն Իթթիհադի քաղաքական դաշնակիցն էր:

Ս. Կարապետի վանքում տեղի ունեցած ժողովի որոշման մեխը ինքնավարություն խնդիրն էր: Ռուբենն ասում էր.

«Ինձ համար բնաւ հետաքրքիր չէ՝ Հասա՞նն է թէ՞ Հիւսէինը պետութեան ղեկավարը: Մենք ղէնք վերցուցինք, կոուեցանք յանուն անոր, որ իւրաքանչիւր օսմանեան ժողովուրդ, անկախ իր թուէն [ու] որակէն, իր տան մէջ ազատ լինի, իր տան մէջ իրաւունք ունենայ իր ապահովութեան, տնտեսութեան եւ վարչութեան մասին մտածելու, գործելու: Ազատ այս ժողովուրդների ներդաշնակութեան մէջ է խաղաղութեան հաւաստիքը, ան կախուած չպիտի լինի միայն բարեխնամ կառավարութեան, այլեւ իւրաքանչիւրի կամքէն: Այս բոլորը ուրեմն մոռնա՞նք»¹:

Ռուբենը ցավով էր նշում, որ «մեր շարքերէն կը մտածեն. «Մեր ի՞նչ գործն է համապետական յեղափոխութիւնը, բոլոր ազգերու կրօններու ազատութիւնը, ամէն մէկը թող իր գլխի մասին մտածէ». կամ՝ «Հեզ լինինք, եղածէն օգտուինք, մինչեւ տեսնենք ո՞ւր կ'երթայ այս յեղափոխութիւնը»²:

Իթթիհադի կառավարության հուլիսի 15-ի հայտարարությունը հայ ազատականները նախ ընդունեցին զգուշավորություն մը, ապա որոշ տարբերություններով հանդերձ, համարեցին տեղին:

«Մշակը» գրում էր, որ միանգամայն ճիշտ են նրանք, ովքեր գտնում են, թե ղեռ ժամանակը չէ երիտթուրքերի քննադատություն մը զբաղվելու: «Հայերը, ինչպէս եւ Թուրքիայի միւս քաղաքացիները, - նշում էր թերթը, - ինչ ազգութեան եւ կրօնի որ պատկանեն, պէտք է աշխատեն, ձեռք-ձեռքի տան, որ արդարեւ, իսկական սահմանադրական ռեժիմ հաստատուի, որ սուլթանը այս անգամ էլ չը խաբէ, բայց միեւնույն ժամանակ պէտք է հայերը հեռատեսութեամբ գործեն, որպէսզի անյաջողութեան ղէպքում, քաւութեան նոխազը դարձեալ իրենք չզառնան, ինչպէս ենք այժմ»³:

¹ «Արամը», էջ 419:

² Նույն տեղում, էջ 419-420:

³ «Մշակ», № 153, 16 հուլիսի 1908 թ.:

Թերթի խմբագիրներից Համբարձում Առաքելյանը «Մշակում» հարցադրում էր, թե կարելի՞ է արդյոք, բարենորոգումների իրական գործածությունը չտեսած, հավատարիվ Իթթիհադի՝ լոկ թղթի վրա արած խոստումներին, նրա անկեղծ հավատարիցումներին, «մեր ձեռքով ոչնչացնենք, ջնջենք մի իրաւունք, որը ձեռք է բերուած մեծամեծ գոհողութիւններով»¹:

Իր հարցադրմանը բացասական պատասխան տալով՝ հոգիւածագիրը, սակայն, գտնում էր, որ իրագործվելիք բարենորոգումների համար գլխավոր վտանգը մնում են հին ռեժիմի ուժերը, որոնց «արմատապէս մաքրելու» համար, իբր մեծ ջանքեր են գործադրում երիտթուրքերը: Հին, հետադիմական տարրերն ամեն կերպ փորձում են «անհամաձայնութիւն առաջ բերել նոր ռեժիմի դեկավարների եւ քրիստոնեայ ազգերի միջեւ», հետեւաբար, «կը զգանք անհրաժեշտութիւնը՝ աշխատել ամէն կերպ երիտասարդ թուրքերի հետ»²:

Այդ նկատառումներից ելնելով՝ հոգիւածագիրը նշում էր, որ «մենք աննպատակայարմար եւ այժմ անտեղի կը նկատենք որեւէ պահանջ հայերի, բուլղարների կամ մակեդոնացիների կողմից՝ տեղական ինքնավարութեան կամ աւտոնոմիայի մասին: Այդ պահանջները միայն ապագայի հարցեր են, երբ սահմանադրական ռեժիմը վերջնականապէս կհաստատուի»³:

Առաջ չքաչելով ինքնավարութեան պահանջը, շարունակում էր Համբարձում Առաքելյանը, դրա փոխարեն՝ հայերը, հույները, բուլղարները, կայսրութեան բոլոր հարստահարված ազգերը կարող են և պարտավոր են ձգտել, որպեսզի երիտթուրքերը նրանց համար ստեղծեն ապրելու ապահով պայմաններ, որպեսզի նրանք երկյուղ չկրեն, թե երբեիցէ իրենց կյանքին, գույքին, պատվին, անհատական ազատութեանը որևէ վտանգ չսպառնա: Բայց դրա համար անհրաժեշտ է անհատական բարենորոգման ենթարկել տեղական վարչութիւնը և դատավարութիւնը, իսկ որովհետև դրանց բարենորոգումն անկարելի է առանց երկրի

¹ «Մշակ», № 228, 16 Հոկտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում, № 178, 15 օգոստոսի 1908 թ.:

³ Նույն տեղում:

Ֆինանսական վիճակը կարգի բերելու, ուստի պետք է արմատապես բարենորոգել նաև Ֆինանսական համակարգը: Այդ բոլոր գործերում հայերը, բուլղարները, հույները պետք է ամուր կանգնեն նոր ուժերի կողքին¹, - իր թուրքահայ ազգակիցներին համոզված հորդորում էր հողվածագիրը:

Արչակ Չոպանյանը «Անահիտ» հանդեսի հավելվածում տպագրել էր երիտթուրքեր-թուրքահայություն սպասվող փոխհարաբերություններին նվիրված հողված, որը տվյալ պահին մի ամբողջ ծրագիր էր ազատականների համար: Հողվածից մի ընդարձակ հատված «Մշակն» արտատպել էր: Չոպանյանը գրում էր.

«Հայը երբեք չպէտք է դադրի իր ցեղային աւանդութեանց հաւատարիմ մնալէ: Ու թուրքերը ամենամեծ սխալ մը պիտի գործէին՝ եթէ օր մը ձգտէին ձուլել օսմանեան պետութեան ոչ թուրք ցեղերը: Այդ տեսակ ապագայ կարելիութեան մը վախը մին է եղած գլխաւոր պատճառներէն, որոնք այսքան երկարատեն արգիլեցին հայ յեղափոխականներուն համաձայնութիւնը երիտասարդ թուրքերուն հետ: Հայը, մին կազմելով պետութեան բաղկացուցիչ տարրերէն, օսմանցի է օրէնքի առջեւ, եւ օսմանցիութեան բոլոր իրաւունքները պէտք է ունենայ եւ բոլոր պարտականութիւնները պէտք է կատարէ, բայց եւ հայ է իր արինով, խառնուածքով, պատմական աւանդութիւններով, հայ է իր հոգեբանական անջնջելի իրականութեան մէջ: Այդ երկուութեան պահպանումը, հայուն, ինչպէս արաբին, ալպանացիին կամ մակեդոնացւոյն, ասորիին կամ թուրքիոյ յոյնին համար, ոչ մէկ վտանգ կը ներկայացնէ պետութեան ամբողջական զօրացման դէմ, քանի որ այդ բոլոր ցեղերը ազատական օսմանեան պետութեան մը կցուած ըլլալուն մէջ իրենց մասնաւոր շահերուն իսկ պահպանման երաշխիքը պիտի գտնեն»²:

Թափանցելով երիտթուրքերի ըմբռնմամբ օսմանցիութեան սկզբունքի խորքային շերտերը՝ Չոպանյանը շարունակում էր.

¹ «Մշակ», № 178, 15 օգոստոսի 1908 թ.:

² Նույն տեղում, № 201, 13 սեպտեմբերի 1908 թ.:

«Մէկ քանի թուրքեր, այս վերջին օրերուն արտասանած ճառերուն մէջ ըսեր են յաճախ՝ «Ա՛լ հայ, յոյն, թուրք չկայ, ամէնքս ալ օսմանցի ենք»։ ասիկա կը հասկնամ թուրքի մը կողմէն ըսուած եւ կ'ընդունիմ ալ, եթէ ատիկա ըսել կ'ուզէ թէ այլեւս թուրքի եւ ռայայի անհաւասարութիւնները օրէնքի առջեւ վերացուած են եւ թէ այժմ օսմանեան պետութեան բոլոր բնակիչները հաւասար իրաւունքներ ու պարտականութիւններ պիտի ունենան: Բայց այն հայերը, որ այդ «ա՛լ հայ չկայ, օսմանցի ենք» աղաղակը կը յեղյեղեն իրենց ճառերուն մէջ կամ «Հայաստան» բառը գործածելու կարելիութիւնը կը ճգնին փաստել, կ'ապշեցնեն զիս»¹:

Չոպանյանն արտառոց էր համարում օսմանցիութեան մեջ ոչ թուրք ժողովուրդներին կենսաբանորեն ձուլելու Իթթիհադի ցանկութիւնը, իսկ կայսրութեան ազգային տարածքները անվանափոխելու նրա ձգտումը համարում էր անհեթեթութիւն: Նա գրում էր. «Հայաստան աշխարհագրական եւ պատմական անունն է այն երկրին, ուր մեր հայրերը մեր ցեղը կազմեցին. ուրիշ անուն կարելի չէ տալ այդ երկրին. նոյնիսկ «ձուլուած» Ֆրանսային մեջ, Բրբթաներ, Նորմանտի, Փրովանս և այլ անունները միշտ պահպանուած են: Ու հայը, օսմանցի ըլլալով, հայ ըլլալէ չի դադրիր: Հայ անունին համար 300000 հոգի զոհուելէ յետոյ, հայ մը շատ տգեղ բան մը կ'ընէ «ա՛լ հայ չկայ» ըսելով»²:

Երիտթուրքերի մտավախութիւնը շարունակվում էր թելադրվել նրանց այն տազնապով, թե ոչ թուրք ազգերից առավել խոշորները ձգտում են կայսրութիւնից անջատվել: Ահմեդ Ռիզան ասում էր, թե կայսրութեան այլազգիները երբեք չեն ապրատամբել Պոլսում լավագույն կառավարութիւն հաստատելու համար, այլ նրանց շարժումների նպատակն է եղել պետութիւնից անջատումը: Նրանք ձգտել են բաժանման, այլ ոչ թե բարեկարգման: Երիտթուրք Վեհիբի բերանով Իթթիհադականները

¹ «Մշակ», № 201, 13 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

Հայ գործիչներին ասում էին. «Հայերդ մշակել էք ձեր շրջաններուն մէջ ստեղծել Չուիցերիա մը, իսկ քիւրտերը՝ մէյ-մէկ «տեղեկացուցիւն»»¹: Չուպանյանը Հայերի դեպքում ժխտում էր այդ ցանկությունն ու հնարավորությունը, միաժամանակ նշում, որ Հայկական Հասարակութեան մեջ այդ բանին միայն առանձին քաղաքական խմբավորումներ են ձգտում: Նա գրում էր.

«Իսկապէս անջատողական ձգտում Հայոց ստուար մեծամասնութեան մէջ՝ գոյութիւն չէ ունեցած. սակաւաթիւ են եղած այն Հայերը, որ զուտ Հայկական Տուն մը վերականգնել երազեցին. ու երէկուան քառասային կացութեան մէջ, երբ ստրկութիւնը, տառապանքը կը խեղդէին Թուրքիայի բոլոր ցեղերը եւ ամէնէն աւելի՝ Հայերը, երբ ազատութեան անձկակարօտ ու բռնութեան հանդուրժելու անկարող սրտերը բոլոր հորիզոններուն վրայ խաւար, չփոթութիւն, անստուգութիւն, յուսախաբութիւն միայն կը տեսնէին, կարելի՞ էր, նոյնիսկ ներելի՞ էր, որ գէթ ափ մը Հայեր այդ դիւցազնական երազը չունենային»²:

Այո՛, այդ «ափ մը Հայերը», իրօք, այլևս ի վիճակի չլինելով տանելու իրենց ժողովրդի ծանր վիճակը՝ ըմբոստացել են, նույնիսկ զենք վերցրել: Բայց Հայ ժողովրդական զանգվածը միշտ ցանկացել է միայն ունենալ մի արդար ու քաղաքակիրթ ոեժիմ, իսկ Հայ հեղափոխականները, ստվար մեծամասնութեամբ, պայքարել են հիմնելու համար Հայաստանի նահանգների մեջ վարչականապես մի ինքնավար կարգ՝ միշտ օսմանյան պետութեանը կապված: Իրողութիւնը դա է: Հայկական խնդիրն սկզբից ի վեր ծագել է քրդերի երեսից, այսինքն՝ շարունակաբար Հայերը կեղեքելու և հարստահարելու նրանց ելուզակային ունակութեան երեսից: Տասնյակ տարիներ քրդերի հարստահարութիւնների դեմ բողոքներ, գանգատներ, աղերսանքներ ու ազադակներ բարձրացան, բայց հին ոեժիմի օրօք դրանք անլսելի մնացին, ընդհանրապես անտես առնվեցին: Այդ էր պատճառը, որ Հայերը, ճարահատ ու հուսաբեկ, Հայկական խնդիրը հարուցեցին:

¹ «Արամը», էջ 418:

² «Մշակ», № 201, 13 սեպտեմբերի 1908 թ.:

Այսօր, երբ վերահաստատվել է սահմանադրությունը, անջատողական ձգտումները կայսրությունից բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին մոտ նվազագույնի են հասել: Բայց այդ ժողովուրդները, «անոնք մանաւանդ, որ պատմական անցեալ մը, ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւն մը ունէին, պարտաւոր են աշխատիլ, որ իրենց այդ յատուկ քաղաքակրթութեան պահպանումը եւ զարգացումը մշտապէս ապահովուին նոր բեթիմի հիմունքը կազմելիք օրէնսդրութիւնովն իսկ»¹:

Այդ ժողովուրդներից ամենահներից մեկը հայությունն է իր անցեալի փառավոր պատմությամբ և քաղաքակրթական հարուստ արժեքներով: Հանուն օսմանյան հայրենիքի՝ նա ոչ միայն պատրաստ է գնալու ամեն զոհողության, այլև բոլոր հիմքերն ունի իր նկատմամբ արժանապատիվ վերաբերմունք պահանջելու այդ հայրենիքից: «Հայը, որ երեք-չորս հազար տարուան անցեալ մը ունի իր ետեւ,- ընդգծում էր Ա. Չոպանյանը,- պարտաւոր է՝ այս գեղեցիկ ու մեծ բոպէին՝ երբ պետութեան ապագայ կեանքը ծրագրուելու վրայ է՝ բերելով հանդերձ այդ ընդհանուր վերազինութեան համար իր բոլորանուէր անկեղծ աջակցութիւնը, հոգ տանիլ նաեւ, որ իր ցեղային արժանապատուութիւնը, դիրքն ու ապագան յարգուին եւ ապահովուին»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի ինքնավարության հարցում հայկական քաղաքական ուժերն ու հոսանքները, բացառությամբ պաշտոնական Դաշնակցության և Վերակազմյալ հնչակի, միակամ էին: Նրանք պահանջում էին ինքնավար ապրելու երաշխիքներ և հանդես էին գալիս կառավարման ծայրահեղ կենտրոնացման դեմ: Նրանց համար որոշ էր ու ակնհայտ, որ ապակենտրոնացման սկզբունքը մերժելը, հակառակ նույնիսկ բարի կամեցողության, ծանր վտանգների դուռ կբանար՝ ուժեղացնելով հակաօսմանյան տրամադրությունները երկրում: Եթե թուրք հայրենակիցներն այս պարզ ճշմարտությունը չէին ըմբռնում, պետք էր փորձել նրանց հասկացնել, գլխի գցել, որ

¹ «Մշակ», № 201, 13 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

Հայերն իրենց այս պահանջներով շատ ավելի հավատարիմ կլինեն Օսմանյան կայսրութեանը, քան երիտթուրքերի կենտրոնացման ծրագրերի իրականացման դեպքում: «Անոնց պէտք է սորվեցնել, - կարդում ենք Վանից Կ. Պոլիս գրած մի նամակում, - թէ Հայը հպատակ ցեղերուն մէջ ամէնէն հարազատ օսմանցին է: Նոյն իսկ ազատամիտ երիտասարդ թուրքին մէջ այդ ճշմարտութիւնը գիտցողները շատ քիչ են: Քանի որ թուրքին մեծամասնութիւնը զմեզ չէ ճանչցած, Գամառ-Քաթիպան թող Հնչեցնէ այս խօսքերը.

«Թո՛ւրք, լաւ պահպանէ՛ դու Հայոց ազգին,
Նա քարէ պատ է քեզ, ո՛չ թշնամին»»:

Սակայն ոչ միայն քրիստոնյա, այլև կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներին, առանց ազգի ու կրօնի խտրութեան, ազատութիւն պարգևելու երիտթուրքերի կեղծավոր հայտարարութիւնները խոր տպավորութիւն էին թողնում եվրոպացիների վրա և ապակողմնորոշում նրանց: Եվրոպայում գնալով ավելի ու ավելի հաճախ էին ձայներ լսվում, թե Թուրքիայի առանձին քրիստոնյա ազգերին ինքնավարութիւն տալու գաղափարը այլևս ժամանակավրեպ է և չի համապատասխանում երկրի ընդհանուր զարգացման տրամաբանութեանն ու նպատակներին: Դա ամենից առաջ վերաբերում էր Մակեդոնական և Հայկական հարցերին: Գերմանիայի Քեոլն քաղաքում լույս տեսնող «Kölnische Zeitung» («Քեոլնիչե ցայտունգ») թերթը գրում էր. «Պետութիւնները պէտք է հասկանան, որ նրանց քաղաքականութիւնը մինչեւ այժմ սխալ է եղել: Երիտթուրքերի ապստամբութիւնը նախազգուշացում է Եւրոպայի համար, որ չի կարելի անտեսել [թուրքերի] ազգային զգացմունքները եւ որ այդպիսի քաղաքականութիւնը նշանակում է խաղալ կրակի հետ»¹:

Եվրոպան սկսել էր ըմբռնումով մոտենալ երիտթուրքերի այն պահանջին, թե տերութիւններն իրենց պետք է հանգիստ թողնեն, որպեսզի հնարավորութիւն ունենան առանց շտապելու լուծել առկա մնացած Մակեդոնական և Հայկական հարցե-

¹ «Մշակ», № 176, 13 օգոստոսի 1908 թ.:

րը՝ նոր ուժով ազգային քաղաքականության համաշարադրանքում:

1896 թ. մայիսյան բարենորոգումների տապալումից հետո եվրոպական դիվանագիտությունն այլևս չէր զբաղվում Հայկական հարցով, հայության անագորույն վիճակը նրա հոգսերի առարկան չէր ամենևին: Իսկ դա նշանակում էր, որ Բեռլինի դաշնագրի՝ Մակեդոնիային և Հայաստանին վերաբերող 23-րդ և 61-րդ հոդվածների վերաքննությունը և դրանք դիվանագիտական հոգսերի ոլորտից դուրս բերելը հերթական հարց էր դարձել: Օրինակ՝ Ֆրանսիայի կառավարությունը գտնում էր, որ այլևս ավելորդ է միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին: Այդ մասին նրա արտաքին գործերի նախարարությունից հայտարարություն մեջ ասված էր, որ եթե անցյալում իրենք առիթ են ունեցել ճնշում գործ դնելու անբարեկարգ Թուրքիայի վրա, որպեսզի պաշտպանեն հայերին քրդերից կամ մակեդոնացիներին մուսուլման կեղեքիչներից, ապա դա նրանք արել են մարդասիրական զգացմունքից զրոգված: Բայց այն ըստ էության, երբ Երևանի Թուրքիան հայտարարեց իր ազնիվ ու տանելի ծրագիրը, Ֆրանսիացիների ամբողջ գործն այսուհետև կլինի ուշադրությունը հետևել այդ ծրագրի իրագործմանը:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՑՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման և կայսրության բոլոր ազգերին միատեսակ իրավունքներ տալու խոստումներին, բնականաբար, պետք է հետևեր հայերի ունեցած Ազգային սահմանադրության նկատմամբ երիտթուրքերի դիրքորոշման հստակեցումը:

Արդեն 1908 թ. աշնանը երիտթուրքերը բարձրացրին հայոց Ազգային սահմանադրության լինել-չլինելու հարցը, քանի որ այդ սահմանադրությունը նրանց համար աչքի փուշ էր:

Տասնամյակներ շարունակ, նախքան օսմանյան հեղափոխությունը և դրանից հետո նույնպես, «Ազգային սահմանադր-

րութին հայոց»-ը թուրքահայերի ազգային-եկեղեցական կյանքը կանոնավորող հիմնական փաստաթուղթն էր: Ուստի արժեքն թերեցողին թուուցիկ կերպով ծանոթացնել դրա ստեղծման նախընթաց պայմանների և ծագման պատմությունը, ինչպես նաև համառոտ հայացք ձգել սահմանադրության հիմնական բովանդակության վրա, որպեսզի պարզ դառնա, թե ինչո՞ւ երիտթուրքական կառավարությունն ամեն ինչ անում էր դա չեղյալ հայտարարելու, հետևապես վերացնելու նաև թուրքահայոց ազգային իշխանությունները:

Ընդհանրապես արևելյան պետություններում դարեր շարունակ, որպես հպատակ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, իշխանությունների առջև հանդես էին գալիս նրանց կրոնական պետերը: Վերջիններս իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում եկեղեցական, նաև, որոշ չափով, քաղաքական իշխանությունը: Այդ իրավունքները քաղաքական ինքնուրույնությունը կորցրած հպատակ ժողովուրդներին օտար նվաճողների տված «առանձնաչնորհումների» փշրանքներ էին:

Օսմանցիները, տիրելով Հայաստանի մեծագույն մասին, նրա բնիկ բնակիչներին՝ հայերին, իբրև քրիստոնյաների, գյավուր (անհավատ) հռչակեցին: Նրանք, ինչպես և կայսրության բոլոր քրիստոնյաները, թուրքերի և մյուս մուսուլմանների հետ համեմատած, անիրավահավասար, ոչ լիարժեք տարրեր էին:

Արտոնյալ դիրք տալով իսլամ ժողովուրդներին՝ թուրք սուլթանները, միաժամանակ, խստիվ կարգաբերում էին կայսրության քաղաքականապես իրավագուրկ քրիստոնյաների ներքին կյանքը:

Սուլթան Մեհմեդ II-ը 200 հազարանոց բանակով 1453 թ. մայիսի 29-ին գրոհով գրավեց Կոստանդնուպոլիսը և վերացրեց Բյուզանդական կայսրությունը:

Շատ ժողովուրդների բախտի անիվը շրջած այդ պատմական հաղթանակի համար Մեհմեդ II-ն ստացավ «Ֆաթիհ» (հաղթական, նվաճող) տիտղոսը: Նվաճված Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը նա դարձրեց իր տերության վարչական ու տնտեսական կենտրոնը՝ նրան տալով Ստամբուլ (Իսլամ պոլիս՝ իսլամների քաղաք) անունը: Միաժամանակ սուլ-

Թանը հանդուրժողականություն հանդես բերեց այլազգիների հանդեպ, որի արտահայտությունը եղավ պետությունից աշխարհի համայնքներին կրոնականացումն ու վարչական ինքնավարությունն տալը: Ամենից առաջ այդպես եղավ Հույների հետ, որոնց պատրիարքությունը սուլթան Մեհմեդ II-ը պահպանեց՝ դրան հավելելով «տիեզերական» տիտղոսը: Երկրորդը սիրաչափեցին հրեաները, որոնք ստացան նույնանման պարզև՝ ռաբունապետություն: Հույներն ու հրեաներն ունեին մի քանի կետից բաղկացած իրենց ներքին կանոնական «օրենքները», կարողանում էին առավել արդյունավետ կերպով օգտագործել իրենց ընձեռված հնարավորությունները:

Հերթը հասավ հայերին: Ֆաթիհ սուլթան Մեհմեդը 1461 թ. հիմնեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը (հրմենի փաթրիկլիկի): Բուրսայի առաջնորդ Հովակիմ եպիսկոպոսը նշանակվեց «պատրիկ» հայոց (հրմենի միլլեթի) վրա¹:

1461 թ. ի վեր օսմանյան հպատակ բոլոր հայերը, ներառյալ կաթոլիկներն ու ավետարանականները, ենթակա էին **հրմենի փաթրիկլիսանեին** (հայոց պատրիարքարան), մինչև որ 19-րդ դարում տարազավան հայերն ունեցան իրենց առանձին համայնքային կազմակերպված կյանքը: Հետզհետե որոշ դիրք ստացան նաև կայսրության մյուս կրոնական համայնքները:

Կրոնական ինքնավարությունները կազմակերպվեցին ու գործում էին մայրաքաղաքում՝ պետական մարմինների անմիջական հսկողության տակ:

Քրիստոնյա և հրեա հոգևորականները հայտնվեցին համեմատաբար տանելի դրություն մեջ: Իրենց էթնիկական միջավայրում նրանց հանձնարարվեց կրոնական և մշակութային կյանքի ղեկավարությունը: Հոգևորականությունը նաև իրավունք ստացավ իրականացնելու դատական որոշ գործառույթներ, հարկեր նշանակել, եկամուտ ստանալ կալվածքներից և այլն:

Ինչպես ցույց է տվել պատմական փորձը, եկեղեցական իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացրած հոգևոր դասը միշտ տենչացել է միահեծան իշխանության, հետևապես երբեք չի

¹ Տե՛ս «Գործ», № 11, 24 սեպտեմբերի 1908 թ.:

Հրաժարվել իրեն տրված իրավունքներից, միաժամանակ՝ առավելագույնին է ձգտել: Այդ ընդհանուր կանոնից բացառություն չեն եղել Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքները, որոնք միշտ ձգտել են իշխող լինել իրենց ազգի վրա, ոչ միայն եկեղեցական, այլև ազգային-աշխարհիկ գործերը տնօրինել իրենց ցանկությունն ու հասկացողության համեմատ, թեև դարեր շարունակ մի քանիսն են միայն իբրև նվիրյալ ու անձնուրաց գործիչներ արժանի եղել պատրիարքական աթոռին: Մեծ մասը պատմություն մեջ մնացել է փառատենչությունը և դավադիր գործեր կազմակերպելու ու կատարելու ընդունակությունը, որպես խաղալիք պետական պաշտոնյաների և Հայ մեծահարուստների ձեռքին:

Դեռ 18-րդ դարի վերջերին ծագել էր երկրում բարեփոխումներ կատարելու խնդիրը, որը 19-րդ դարի 30-ական թվականների սկզբներից քաղաքական անհետաձգելի պահանջ էր դարձել: Թուրքիայի կառավարողներն արդեն գիտակցում էին, որ կայսրության ամբողջականությունը կարելի է պահպանել միայն մուսուլմանների ու քրիստոնյաների միջև նոր հարաբերություններ հաստատելով:

Կյանքը թելադրում էր բարենորոգել նաև Հայ եկեղեցու կառավարման համակարգը և, առաջին հերթին, պատրիարքարանի գործունեությունը:

Ժամանակի ընթացքում պատրիարքներն ստիպված են եղել հետզհետե տեղի տալ, և ազգային գործերը տնօրինելիս խորհրդակցության կանչել Հայ արտոնյալ ունևոր դասի՝ ամիրայության՝ գիտակցական որոշակի մակարդակ ունեցող ներկայացուցիչներին:

Ամիրայական դասը բաղկացած էր սեղանավորներից, մեծ վաճառականներից և պետական պաշտոնյաներից, որոնք իշխում էին Հայության ազգային, հասարակական, մասամբ նաև կրոնական գործերի վրա: Այդ դասը թուրքահայոց գործերում դրություն տերն էր երկար ժամանակ: Ազգի մեջ չկար մի այնպիսի ուժ, որը կարողանար նրա ինքնիշխանության դեմ հանդես գալ: Դրամատեր ամիրաները պետության բարձր պաշտոնեություն պաշտպանությունն էին վայելում:

Բայց ժամանակն անցնում էր, և փոխվում էին պայմանները

Թե՛ ընդհանուր օսմանյան և Թե՛ հայկական կյանքում:

1839 թ. սուլթանական գահ է բարձրանում Աբդուլ Մեջիդը: Բրիտանական կառավարությունը թելադրանքով՝ նույն թվականին նոյեմբերի 9-ին նա ազդարարում է մի կայսերական հրովարտակ՝ Նվիրական հրովարտակ կամ Գյուլխանեի խաթիթ-ի շերիֆ անվամբ*, որի ներչնչողը և կազմողներից մեկը Լոնդոնում նախկին դեսպան, մեծ վեզիր Մուստաֆա Ռեչիդ Ալի փաշան էր: Հրովարտակը փաստորեն ազդարարում էր կառավարման արևելյան բռնապետական ձևերից հրաժարվելու և եվրոպական ձևերին անցնելու մասին:

Սուլթանը հայտարարում էր, թե ինքն իր բոլոր հպատակներին, առանց ազգի ու կրոնի խտրություն, համարում է հավասար իրավունքներով օժտված քաղաքացիներ, նրանց բոլորին տալիս է կյանքի ու գույքի ապահովություն: Նա նաև խոստանում էր վերջ դնել աշխարհիկ և հոգևոր մեծ ու փոքր ինքնիշխանների կամայականություններին¹:

Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի 1839 թ. Նվիրական հրովարտակը Օսմանյան կայսրություն մեջ բարենորոգումների առաջին փորձն էր: Դարեր շարունակ իսլամական կրոնին ապավինած մուսուլմանները և «անհավատ» քրիստոնյա փոքրամասնությունը, որոնք շատ սահմանազատված էին իրարից, այժմ, ըստ հրովարտակի գաղափարի, պիտի մոտենային իրար:

Գյուլխանեի խաթիթ-ի շերիֆով Թուրքիայում սկսվեց մի ժա-

* Գյուլհանե (Վարդատուն) անունն էր Կ. Պոլսի այն քեռչկի (պալատի), որի պարտեզում 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին Մուստաֆա Ռեչիդ Ալի փաշան հռչակեց խաթիթ-ի շերիֆը: **Նաթիթ** (արաբ.) – բառացի նշանակում է գիր, ձեռագիր: Երբ խոսքը սուլթանի ձեռագրի մասին էր՝ սովորաբար ավելացնում էին շերիֆ (նվիրական) կամ հումայուն (արքունի) բառերը: **Նաթիթ-ի շերիֆ** կամ **խաթիթ-ի հումայուն** նշանակում է սուլթանական հրովարտակ:

¹ Տե՛ս Դ. Թ. Րոզեն, *История Турции от победы и реформы в 1826 году*, СПб, 1872, ч. 2, с. 19, А. Убичин и П. де Куртейл, *Современное состояние Оттоманской империи (статистика, правление, администрация, финансы, армия, общины немусульманские и пр.)*, СПб, 1877, с. 203-207, “*Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)*”, СПб, 1909, с. 73-76, Ф. Шабанов, *Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата*, Баку, 1967, с. 42-50.

մանակաշրջան, որն ստացավ **Թանգիմաթ*** անունը:

Գյուլխանեի հրովարտակից հետո քրիստոնյաները, մասնավորապես հայերը, սկսեցին է՛լ ավելի կարևոր դեր խաղալ Օսմանյան կայսրության ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական-քաղաքական կյանքում, գիտության ու մշակույթի բնագավառներում, պետության վարչական գործերում: Հայերի դրսևորած վարչակառավարչական բարձր ունակությունների վկայությունն էր այն, որ նրանցից շատերը պատասխանատու պաշտոններ էին վարում և ամենայն բարեխղճությամբ ու նվիրումով կատարում իրենց ծառայողական պարտականությունները: Հայերը բոլոր մարզերում հավատարմորեն ծառայում էին թուրքական պետությանը և իշխանություններից ստացել էին «միլլեթ-ի սադիկա» («հավատարիմ ազգ») անունը¹: Գերմանացի ֆելդմարշալ Հելմուտ Կարլ Մոլթրեն դրա համար հայերին նույնիսկ անվանել է «քրիստոնյա թուրքեր»:

Խաթիթ-ի շերիֆով տրված որոշ ազատությունների պայմաններում գլուխ էր բարձրացնում երկար ժամանակ իրավագուրկ մնացած Կ. Պոլսի հայ ժողովրդական տարրը՝ դեմոսը, որը մեծ մասամբ բաղկացած էր էսնաֆներից (արհեստավորներից), որոնց թիվն այդ ժամանակ արդեն բավական մեծ էր մայրաքաղաքում: Դեմոսի մեջ առաջացած խլրտումները և բարձրացող խուլ բողոքներն ուղղված էին ամիրայություն համիդխանության դեմ²:

Եվ սկսվում է իր տեսակի մեջ յուրօրինակ դասակարգային պայքար մի կողմից ամիրաների և եկեղեցական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, մյուս կողմից դեմոկրատ լուսավորչալ մտավորականների, արհեստավորական (էսնաֆ) դասի, գավառի գիտակից գյուղացիության և եկեղեցականների՝ փոքրամասնություն կազմող թևի միջև՝ հիմնականում ոչ թե տնտեսական-սոցիալական, որքան ազգային մշակութային-կրթական ասպարե-

* **Թանգիմաթ** անունն առաջացել է արաբերեն **Թանգիմ** բառից, որը նշանակում է **կարգավորում**:

¹ Տե՛ս Ջ. Կեյզեր, *Европа и новая Турция, Госиздат, Москва, 1925, с. 64.*

² Տե՛ս «Գործ», № 11, 24 սեպտեմբերի 1908 թ.:

գում: Վերջիններս պահանջում էին բարեկարգել հայոց պատրիարքարանը՝ դա օժտելով սահմանադրությունամբ, և այդ իսկ պատճառով կոչվում էին «սահմանադրականներ»: Դրան հակառակ՝ կղերա-ամիրայական դասը դեմ էր որևէ փոփոխություն, ուստի ստացել էր «հակասահմանադրականներ» անունը:

4. Պոլսի հայ կղերի ուղեղում շարժում նկատվեց այն բանից հետո, երբ Ռուսաստանի ցար Նիկոլայ I-ի 1836 թ. մարտի 11-ի հրովարտակով կյանք մտավ ռուսահայոց կրոնականացադային և կրթալուսավորական իրավասություններն ու պարտականությունները սահմանող կանոնադրությունը՝ «Պոլոժենիա»-ն (“Положение”):

Կայսրություն մեջ հայերն առաջիններից մեկն էին, որ ուժ տվեցին թանգիմաթյան բարենորոգումներին, ցույց տվեցին, թե ինչպես պետք է դեմոկրատացնել, բարեփոխել վարչակառավարական համակարգը՝ աչքի առաջ ունենալով եվրոպականը:

Եվրոպական կրթություն ստացած հայ նոր սերունդն արդեն 19-րդ դարի 40-ական թվականներին հանդես եկավ Կ. Պոլսի հայ համայնքի և հայոց պատրիարքարանի գործերը ժողովրդավարական հիմքերի վրա դնելու պահանջով: Ուսումնառած երիտասարդները մի շարժում ծավալեցին, որի նպատակն էր հասարակությունը մասնակից դարձնել ազգային բոլոր կարևոր գործերին, ինչպես նաև սահմանափակել պատրիարքի բացարձակ իշխանությունը, թուլացնել ազդեցությունը Պոլսի հայ ամիրաների, որոնք համայնքի կյանքում որևէ փոփոխություն մտցնել չէին ցանկանում:

Հենվելով եվրոպական ժողովրդավարական սկզբունքների վրա և ելնելով 1839 թ. խաթիթ-ի չերիֆի ընձեռած հնարավորությունից՝ Պոլսի հայ նոր սերունդը մեծ եռանդով ու ջանքերով հասավ այն բանին, որ պատրիարքարանի գործերի համար կազմվեցին հատուկ ժողովներ (հանձնաժողովներ), որոնց անդամներն ընտրվում էին առանց դասակարգային խտրություն: Առաջին հանձնաժողովը՝ ելմտականը կազմվեց 1841 թ.: Նույն թվականին կազմվեց նաև երկրորդ հանձնաժողովը՝ կրթական-դպրոցական գործը ղեկավարելու և կանոնակարգելու համար: Դա բաղկացած էր 30 անդամներից, ըստ որում՝ 30 տեղից 14-ը

Հատկացված էր էսնաֆներին: Միաժամանակ, ամիրաններին արգելվեց միջամտել ազգային գործերին: Երկար դիմադրությունից հետո ամիրաններն ստիպված էին հաշտվել կատարվածի հետ: Չնայած դրան, ազգային գործերի տերն ու տնօրենը շարունակում էր մնալ պատրիարքը, որովհետև հոգաբարձությունը դեռ չէր կազմակերպված որպես համայնքի կողմից լիազորված իրավագործ մարմին, այլ գործում էր պատրիարքի անմիջական վերահսկողությունում:

Վիճակը որոշ չափով փոխվեց, երբ Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռին նստեց Մատթեոս արք. Չուխաջյանը: Ազգային գործերը վարելու համար, նրա օրոք, 1847-ին, պատրիարքարանին առընթեր գործող ընդհանուր վարչություն համար հիմնվում է Թուրքահայ առաջին ժողովրդական մարմինը՝ **Հայոց գերագույն ժողովը**: Պատրիարքի նախագահությունում գործող այս մարմինը բաղկացած էր երկու ժողովներից, որոնցից մեկը կոչված էր զբաղվելու քաղաքական, իսկ մյուսը՝ կրոնական հարցերով:

Քաղաքական գործերը կարգավորող ժողովը, որը բաղկացած էր 20 աշխարհականներից, ստացավ **Քաղաքական ժողով** անունը: Այս մարմնի անդամների թվում էին մտավորականներ, ամիրաններ, վաճառականներ, նաև արհեստավորներ: Կրոնական հարցերը տնօրինող ժողովը կոչվեց **Կրոնական կամ հոգևոր ժողով**՝ իր 14 հոգևորական անդամներով: Քաղաքական և կրոնական երկու ժողովները երբ միասին նիստ էին գումարում, կազմում էին «Նաոր ժողով», որը Թուրքահայոց գերագույն ժողովն էր: Գաղտնի քվեարկությունը նա ընտրում էր Թուրքահայություն քաղաքական և հոգևոր առաջնորդ՝ պատրիարք: «Նաոր ժողովի» նիստերին նախագահում էր պատրիարքը, իսկ նրա բացակայությունից ժամանակ նրան փոխարինում էր Քաղաքական ժողովի (այլ ոչ թե Կրոնական ժողովի) ատենապետը:

Այդպիսով, հիշյալ երկու ժողովներով սկիզբ դրվեց Թուրքահայոց գործերի սահմանադրական կարգավորմանը: Դրանց միջոցով սահմանափակվում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների միապետական իշխանությունը: Մյուս կողմից, այդ ժողովները սահմանափակում էին ամիրանների արտոնյալ տիրապետությունը:

Այդ ամենը նշանակում էր, որ առաջին հերթին բուն պոլսահայութունն էր հնարավորութուն ստացել հանդես գալու իր տրորված իրավունքների պաշտպանությունամբ:

Ավելի ուշ՝ 1853 թ., ստեղծվեց ուսումնական խորհուրդ:

Հանձնաժողովներ և խորհուրդներ կազմելուց հետո, բնականաբար, առաջ եկավ դրանց փոխադարձ իրավասությունները ճշտելու, այսինքն՝ կանոնադրություն ունենալու պահանջը:

Սակայն թուրքահայոց գործերի սահմանադրական կարգավորման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների հակառակորդները քնած չէին: Պատրիարքները, թաքուն թե բացահայտ, փափագում էին վերականգնել իրենց ինքնակամ ու անվերահսկելի գործունեությունը, իսկ ամիրաները անպատվություն էին համարում միևնույն ժողովում աթոռակից լինել հասարակ էսնաֆների հետ¹: Դրան ավելանում էր այն, որ դեռևս գծված չէին հիշյալ երկու ժողովներից յուրաքանչյուրի իրավասության սահմանները, հստակեցված չէին նրանց պարտականություններն ու իրավունքները, որի պատճառով Հոգևոր ժողովը երբեմն փորձում էր Քաղաքական ժողովին թելադրել: Չկար նաև յուրաքանչյուր ժողովի համար հատուկ ձևակերպումներ ունեցող կանոնադրություն: Ընդունած որոշումների գործադրության համար ժողովներն անհրաժեշտ լծակներ չունեին: Այդ թերիները դուռը բաց էին պահում ներքին շփոթմունքի ու խռովությունների համար:

Հայոց գերագույն ժողովի ստեղծումը և նրա առաջին տարիների գործունեությունն համընկան Օսմանյան կայսրության մեջ բռնափակված ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային-ազատագրական խմորումներին, որոնք օրըստօրե ծավալվում էին: Սուլթանական կառավարությունը մտահոգ էր, որ իր ճանկերից ազատագրված Հունաստանը կարող է օրինակ դառնալ ազատություն տենչող մյուս, հատկապես քրիստոնյա, ժողովուրդների համար:

Այլազգիների ազատագրական ոգորումները մարելու հա-

¹ Տե՛ս «Գործ», № 12, 25 սեպտեմբերի 1908 թ.:

մար, սուլթանական կառավարությունն ստիպված էր մի շարք կանխարգելիչ միջոցների դիմել: Դրանցից մեկն այն էր, որ Բարձր Դուռը, 1854 թ. օգոստոսի 25-ի հրովարտակի համաձայն, հույն, բուլղար և թուրքահայ հանրություններին արտոնեց՝ իրենց ներքին ազգային գործերը բարեկարգելու համար մի քանի (14–16) կետից կազմված կանոնազրեր մշակել ու դրանք իր հաստատմանը ներկայացնել:

Թուրքերի «հավատարիմ ազգ» (միլլեթ–ի սաղիկա) հորջորջած հայությունն ղեկավարությունն ստանձնած Կ. Պոլսի համայնքի ընտրախավը կառավարության այդ քայլն ընկալեց որպես ազգին մի բացառիկ առանձնաչնորհման ընծայարերում: Ենթադրվում էր նաև, որ թուրքահայոց ազգային ու եկեղեցական ներքին կյանքը կարգավորող կանոնագիրը, վերջապես, կփակի հայոց գերագույն ժողովում պարբերաբար ծագող շփոթմունքների ու խռովությունների դուռը:

Պոլսահայ առաջադիմական գործիչները, առանց ժամանակ կորցնելու, կազմեցին մի հանձնախումբ, որի մեջ մտան աշխարհիկ և հոգևոր նշանավոր դեմքեր, որոնցից ոմանք իրենց ուսումն ու կրթությունն ստացել էին Կ. Պոլսում՝ Սկյուտարի հայոց ձեմարանում, Ղալաթա–սերայի պետական լիցեյում, Մխիթարյանների Փարիզի և Վենետիկի վարժարաններում, Գաբրիել վրդ. Այվազովսկու Փարիզի «Արևելյան դպրոցում», ուրիշ առաջնակարգ ուսումնական հաստատություններում, հաղորդակցվել ժամանակաշրջանի քաղաքագիտական և իրավագիտական առաջավոր դպրոցներին և պայծառ հետք թողել թուրքահայ ժողովրդի ազգային–մշակութային առաջադիմության ասպարեզում: Հանձնախումբում ընդգրկվել էին պոլսահայ համայնքի երիտասարդ, լուսավորյալ գործիչներ՝ բժ. Նահապետ Ռուսինյանը, Գրիգոր Օտյանը, բժ. Սերվիչենը (Սերովբե Վիչենյան), Գրիգոր Աղաթոնը, Նիկողայոս Պալյանը, Հակոբ Կրճիկյանը, Մ. Մինասը, Մ. Ալթուն–Տյուրին, Ա. Հյունքյարպեյենտյանը, հետագայում՝ Գալուստ Կոստանդյանը, Կարապետ Ութուջյանը և ուրիշներ: Վճռական դերակատարությունն ունեին առաջին հինգ գործիչները:

Հանձնախմբի առջև խնդիր դրվեց՝ պատրաստել թուրքա-

Հայերի ներքին կյանքը կանոնավորող կանոնագիր՝ Բարձր Դռանը ներկայացնելու համար:

Պոլսահայ լուսավոր մտավորականները գործի անցան պատասխանատվության բարձր զգացումով և մեծ խանդավառությամբ: Դա պատահական չէր: Չկարողանալով ազդել համայն պետության ճակատագրի վրա՝ նրանք ուրիշ հնար չգտան պետական գործերին անմասնակից, մենիչխանական ու կամայական կյանքի ծանրության տակ զալարվող ազգայինների առաջադիմությունը նպաստելու, նրանց միտումներին ու հակումներին նվազագույն գոհացում տալու, քան ստեղծելու նրանց կյանքը քիչ թե շատ կանոնավորող մի փաստաթուղթ¹:

Երեք պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու փոքրիկ Սարդինիայի զինվորական և Ավստրիայի բարոյական աջակցությամբ Թուրքիան Ղրիմի պատերազմում խուսափել էր պարտությունից: Որպես փոխհատուցում, դաշնակիցներն օսմանյան կառավարությունից պահանջել էին երկրում սկսել նոր, ընդհանուր բարենորոգումներ և դրան զուգահեռ առանձին արտոնություններ շնորհել քրիստոնյա հպատակներին:

1856 թ. փետրվարի 18-ին սուլթան Աբդուլ Մեջիդը հռչակեց Արքունի հրովարտակ կամ խաթիթ-ի հումայուն անունն ստացած հրովարտակը:

Խաթիթ-ի հումայունը Գյուլիսանեի խաթիթ-ի շերիֆից հետո երկրորդ կարևոր հրովարտակն էր, որի նախագիծը կազմել և սուլթանին էր ներկայացրել մեծ վեզիր Ֆուադ փաշան: Այս հրովարտակը հիմնականում կրկնում ու լրացնում էր Գյուլիսանեի խաթիթ-ի շերիֆը:

Խաթիթ-ի հումայունը կարևոր նշանակություն ունեցավ քրիստոնյաների, այդ թվում՝ Հայերի համար: Այդ հրովարտակի տրամադրություններից ելնելով՝ եվրոպական պետություններն անընդհատ ճնշում էին գործադրում Թուրքիայի վրա՝ ի նպաստ նրա քրիստոնյա բնակիչների: Այդ նույն հրովարտակն է եղել

¹ Տե՛ս Վահան Զարդարեան, Յիշատակարան (1512-1933), Հատ. Ա, թիւ 1-10, Գահիրէ, 1933, էջ 15, Աղղէ քհնյ. Փայլակեան, Եկեղեցական պատմութիւն Հայոց, Փարիզ, 1942, էջ 288:

Հայոց Ազգային սահմանադրութեան և, առհասարակ, պատ-
րիարքարանների ստացած առանձնաշնորհումների հիմնաքարը:

Սուլթան Աբդուլ Մեջլիի բարենորոգումները արմատական
վերափոխումներ էին, այլ՝ երկչոտ փորձեր ինչ-որ կերպ կարգ
ու կանոն հաստատելու երկրում, կարգավորելու ավատապե-
տական հարաբերությունները և դրանով իսկ ամրապնդելու գո-
յություն ունեցող կարգերը:

Չնայած Օսմանյան կայսրությունը 19-րդ դարի կեսերին շա-
րունակում էր մնալ մի ծայրահեղ հետամնաց պետություն, բայց
Թանզիմաթը, այնուամենայնիվ, ամբողջությամբ առած, որոշ
դրական հետք թողեց կայսրության հասարակական-քաղաքա-
կան կյանքում, մասնավորապես նպաստելով երկրում սահ-
մանադրական գաղափարների աստիճանական տարածմանը:

Աբդուլ Մեջլիի խաթիթ-ի հումայունը նոր լիքք հաղորդեց
թուրքահայերի ներքին կյանքը կանոնավորելու համար կանո-
նագիր կազմող պոլսահայ մտավորական գործիչներին: Թեև
սուլթանի հրովարտակը հրապարակվեց այն ժամանակ, երբ
նրանք արդեն ավարտել էին իրենց գործը կանոնագրի վրա,
բայց հետագա ամիսներին շարունակեցին դա սրբագրել՝ ելնելով
Արքունի հրովարտակի ոգուց ու առաջադրանքներից: Նրանք
էին՝ Նիկողայոս Զորյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Ստեփան
Ոսկանյանը (Ոսկան), Հարություն Սվաճյանը, Մատթեոս Մա-
մուրյանը, Գալուստ Կոստանդյանը, Մկրտիչ Պեչիկթաչյանը,
Հովսեփ Շիչմանյանը (Մերենց), Գրիգոր Զիլինգիրյանը, Արմե-
նակ Հայկունին (Համբարձում Զիզմեջյան) և ուրիշներ: Նրանց
մեծ մասը կրթություն էր ստացել Արևմտյան Եվրոպայում,
հատկապես Փարիզում, մոտիկից ծանոթացել տեղի հասարա-
կական ու քաղաքական կարգերին ու մշակույթին¹:

Երկար ու լարված աշխատանքով ստեղծված կանոնագրքի
շարադրանքը 1857 թ. մարտի 22-ին ներկայացվեց Հայոց ազգա-
յին գերագույն ժողովի քննարկմանը²: Կանոնագրի շարադրան-

¹ Տե՛ս Վարդան Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատ-
մությունից, էջ 33:

² Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ.,
էջ 4626:

քի պատրաստումը և նրա քննարկումը տևել էին ամբողջ չորս տարի: Քննարկման ընթացքում հայ նշանավոր ճարտարապետների գերդաստանի կրտսեր ներկայացուցիչ Նիկողայոս Պալյանը և Նահապետ Ռուսինյանն առաջարկեցին կանոնագիրը կոչել սահմանադրություն:

Ազգային սահմանադրության նախագիծը ոչ միայն սահմանափակում էր թուրքահայոց կյանքում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի չափից ավելի մեծ իրավունքները, այլև մայրաքաղաքի կղերա-ամիրայական հետադիմական դասին փաստորեն զրկում էր ազգային-եկեղեցական գործերում ունեցած մենաշնորհից: Հենց դա էր պատճառը, որ վերջինս կատաղի պայքար էր սկսել սահմանադրության նախագծի և նրա կերտիչների դեմ, որը տարիներ տևեց: Այդ անգիջում պայքարը գլխավորում էր թուրքահայ հետադիմության պարագլուխ Հովհաննես Չամուռճյանը (Տերոյենց): Նրա «Երեւակ» թերթի համարները լի էին սահմանադրության դեմ ուղղված կատաղի հարձակումներով:

Անդրադառնալով թուրքահայոց սահմանադրության շուրջ ծավալված պայքարին, Միքայել Նալբանդյանը, որը որոշ ժամանակ մնացել էր Կ. Պոլսում, ոգևորված էր սահմանադրության ստեղծման ուղղությամբ կատարված աշխատանքներով և արդյունքը բնութագրում էր որպես մեծ նվաճում:

Մի քանի տարի անց գրած «Ազգային թշուառութիւն» հոդվածում Նալբանդյանը գրում էր. «Ծանր և համրաչարժ էր ազգային լուսավորության ընթացքը Տաճկաստանի մեջ և այդ ընթացքն ևս անհիմն և սայթաքելի, հայտնի է, թե այն թշվառ հանգամանաց մեջ ուրիշ կերպ չէր ևս կարող լինել: Դարեր անցան, շատ ու շատ սերունդներ ահ ոհ քաշելով եկան գնացին, շատ իրավունք ոտնակոխ եղան, շատ գանձեր հափշտակվեցան, շատ տուներ քարուքանդ եղան, մինչև որ սորանից մի քանի տարի առաջ «Սահմանադրություն» բառը մեր ազգայինք արտասանեցին:

Սահմանադրությո՞ւն, կրկնեց հարստահարված և կիսաշունչ ժողովուրդը. Սահմանադրությո՞ւն, լավեցավ եգիպտական բուրգերից մինչև Վարազա սարը, Սահմանադրությո՞ւն, աղաղակեցին և հրճվեցան կենդանի երիտասարդները...

Սահմանը դրվեցավ: «Կեցցե՛ք Սահմանադրութիւն»:

Տակավին լսվում էր այս խոսքը հազարավոր բազմութեան բերանից», երբ «յուրյանց խավարային որջերից» դուրս սողացին ազգի արյունով, յուրյանց քիթ ու պոունկը ներկած բռնակալները և աղաղակեցին՝ «Ի՞նչ ասել է Սահմանադրութիւն, տերութեան մեջ տերութիւն կանգնեցնե՞լ», «ազգը սալթ անհավատ ընել... տերութեան դեմ ապստամբեցնել»: «Ազգի դավաճանների համար ամեն հնար սուրբ էր և շուն կարելի էր մատաղ առնել, միայն թե Սահմանադրութիւնը կործանվեր»¹:

Սահմանադրութեան նախագծի շուրջ ծավալված պայքարում ծնունդ էր առնում ապագա հայ ազգային կյանքի քաղաքական հակասութիւնների նախատիպը: Միքայել Նալբանդյանը նկատում էր. «Երևեցան կուսակցութիւնք, Սահմանադրութեան պաշտպանք և թշնամիք, հռոաջընթացք և հետընթացք, լուսավորչալք և խավարչալք»²:

Կ. Պոլսում ծավալված պայքարի եռանդուն մասնակիցներ էին արևմտահայ դեմոկրատներ Հարութիւն Սվաճյանն իր «Մեղուով», Կարապետ Փանոսյանն իր «Միւնատի»-ով, Զմյուռնիայի ժողովրդավարների օրգան «Ծաղիկը»: Հեովից (Մոսկվայից) սահմանադրականներին աջակցութիւն էր ցույց տալիս Ստեփանոս Նազարյանցի «Հիւսիսափայլը»:

Սահմանադրականների և հակասահմանադրականների երկարատև պայքարն ավարտվեց առաջինների հաղթանակով: Սահմանադրութեան նախագծի տևական քննարկումներից հետո Կ. Պոլսի հայոց ազգային գերագույն ժողովը, վերջապես, հավանութիւն տվեց փաստաթղթին, հաստատեց դա և որոշեց ներկայացնել հանրութեան դատին:

Փաստաթղթի նախագծի հանրային քննարկման ժամանակ կրքերը կրկին բորբոքվեցին: Սահմանադրութեան հակառակորդներն առաջ բերեցին նոր իրարանցում դա խափանելու համար, բայց այս անգամ էլ պարտութիւն կրեցին: Սահմանադրու-

¹ Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, Արմֆանի հրատարակչութիւն, Երևան, 1940, էջ 103-104:

² Նույն տեղում, էջ 104:

Թյունը մշակողների ջանքերով 1860 թ. մայիսի 24-ին գումարվեց մտավորականություն, բարձրաստիճան եկեղեցականների, ամիրայություն և էսնաֆություն ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողով, որը պետք է վավերացնեն շարադրանքը՝ իր 150 հոգվածներով: Ժողովը բացեց նորընտիր պատրիարք Սարգիս արք. Գույումջյանը, որը խոստացավ ամեն միջոց ձեռնարկել սահմանադրությունը կյանքում կիրառելու համար: Այնուհետև սահմանադրության շարադրանքն ընթերցվեց կես առ կես, որից հետո որոշվեց. քանի դեռ սահմանադրության համաձայն տեղի չեն ունեցել երեսփոխանների ընտրություններ և նրանց միջոցով չեն ձևավորվել Քաղաքական և Կրոնական ժողովները, ուստի կազմել այդպիսի ժամանակավոր ժողովներ, որոնք կգործեն մինչև նոր ընտրությունները:

Այսպես ծնունդ առավ և սկսեց գործել Թուրքահայոց սահմանադրությունը*: Այդ օրերի մի տեղեկագրում կարդում ենք.

«Մեր ազգը այս երկրին ժողովրդոց մէջ այն միակ ազգն է, որ իր ազգային ներքին գործոց վարչութեան համար սահմանադրութիւն մը ունի, որի շրջանակն որչափ որ անձուկ ըլլայ, անոր բարիքը սկսած ենք վայելել, թէեւ անոր տրամադրութեանց գործադրութեան մէջ ակամայ թերութիւններ կը նշմարուին տակաւին»¹:

Սահմանադրությունը լույս աշխարհ եկավ ավելի քան քսանամյա (1841 թ. սկսած) տանջալից ու հոգեմաշ մաքառումների արդյունքում: Պայքարի եղանակները եղան բազմազան ու տարբերակալից. բանակոծիկ ու բանավեճ, քայլարշավներ, բազմահազարանոց ցույցեր, մակույկներով երթեր, դեմոկրատական հայկական մամուլի էջերում անդրկուլիսյան սաղրանքների մերկացումներ, թերթերի փակման դեմ բողոքի ցույցեր, ձերբակա-

* 1860 թ. Ազգային սահմանադրությունը Հայոց ազգային գերագույն ժողովի կողմից հրատարակվելուց հետո նույն թվականին ամբողջովին թարգմանվեց ֆրանսերեն և հաջորդ տարի, 1861-ին, լույս տեսավ Փարիզում հրատարակվող «Revue de l'Orient, de l'Algérie et des Colonies» ամսագրում:

¹ Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), հատ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 133:

լուծյուններ և բանտարկյալների ազատ արձակման համար բողոքներ, վարժարանների փակում և դրանց վերաբացման համար մղված բուռն պայքարներ և նույնիսկ պատրիարքարանի շենքի վրա հարձակումներ ու ժողովասրահի քանդում¹:

Ազգային սահմանադրութայն հիման վրա 1860 թ. օգոստոսի 25-ին Կ. Պոլսում գումարվեց Ազգային ընդհանուր ժողով², որին մասնակցում էին 120 ընտրված պատգամավորներ և նրանց այսպես կոչված անդամակիցները, այսինքն՝ ազգային, պետական, կրթական, հոգևոր, լրագրութայն բնագավառների նշանավոր գործիչները, որոնք ընտրված պատգամավորներ չէին:

Ազգային սահմանադրությունը որպեսզի ուժ ստանար և գործածութայն մեջ դրվեր, պետք է հաստատվեր կառավարութայն կողմից: 1862 թ. ապրիլին դա ներկայացվում է Բարձր Դռան հաստատմանը: Սահմանադրությունը մշակող հանձնախումբը դրա շարադրանքի հետ Բարձր Դռանն է ներկայացնում նաև մի հայտագիր, որով երախտագիտութիւն է հայտնվում «կայսերական տէրութեանը»՝ «սահմանադրություն մը պատրաստել» թույլ տալու համար³:

Բայց կառավարությունը երկար ժամանակ անուշադրութայն էր մատնել սահմանադրութայն հաստատումը: Հարկ եղան ազդեցիկ հայերի միջամտություններն ու երկար բանակցություններ Բարձր Դռան հետ:

Երկար ձգձգումներից հետո, վերջապես, 1863 թ. մարտի 17-ին, թուրքական կառավարությունը հատուկ ֆերմանով վավերացրեց և արտոնեց վերաքննված* ու փոփոխված սահմանադրությունը⁴: Նույն օրը Բարձր Դուռը դա ուղարկեց Հայոց

¹ Տե՛ս «Արարատ» բացառիկ (Պէյրուիթ), 1 հունվարի 2003 թ., էջ 55:

² Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 4634:

³ Տե՛ս «Ազգային սահմանադրութիւն հայոց», Կ. Պոլիս, 1908, էջ 5-6:

* Վերաքննված սահմանադրությունը ժամանակին թարգմանվել է ֆրանսերեն, ինչպես նաև լույս է տեսել Հենրի Լինչի նշանավոր «Armenia» («Արմենիա») աշխատութայն մեջ (տե՛ս H. Lynch, Armenia, vol. II, London, 1901):

⁴ Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Գ հատ., Բ հրատ., էջ 4685:

պատրիարքարան՝ ի գործադրություն՝ իբրև **պետական օրենք***: Վերաքննված սահմանադրությունը Ազգային ընդհանուր ժողովն ընդունեց 1863-ի մարտի 20-ին և միաձայն որոշեց, որ «ազգին կողմէ շնորհակալութեան ուղերձ մը գրուի եւ զրկուի առ Բ. Դուռն»: Որոշումն անմիջապես կատարվեց¹:

Սահմանադրության 1860 թ. շարադրանքի մեջ Բարձր Դուռը կատարել էր մի շարք փոփոխություններ, որոնք, սակայն, չէին փոխել փաստաթղթի բնույթը և հողվածների բովանդակությունը: Ավելին, փաստաթուղթը ավելի կուռ ու ամփոփ էր դարձել: Կատարված փոփոխություններից նշենք մի քանիսը:

1860 թ. հայերեն օրինակում փաստաթուղթը կոչվում էր «Ազգային սահմանադրություն հայոց», իսկ 1863-ի թուրքերեն տարբերակն անվանվեց «Հայ միլլեթի կանոնադրություն» («Նիզամնամէի միլլեթի էրմենեան»): «Սահմանադրություն» բառի գործածությունը ինքը՝ թուրքական կառավարությունը, դեմ չէր, միայն թե դա չօգտագործվեր պաշտոնական թղթերում²:

Ֆրանսիացի միջազգայնագետ-իրավագետ Ռոլեն Ժակմենը դրան տվել է իր բացատրությունը, գրելով.

«Ես հակուած եմ կարծելու, թէ այս խաբուսիկ եւ բարձրագոյ անունը պարզ սխալմունքի արդիւնք չէ: Թուրք կառավարութիւնը, ընդունելով այս «սահմանադրութիւնը»՝ հաւատարիմ է մնացել իր սխտեմին, որ է փառաւոր էթիքեթներ (*etiquette*) դնել տափակ տուփերի վրայ»³:

Սահմանադրության 1860 թ. տարբերակի «ազգային պատգամավոր» հայերեն բառակապակցությունը համապատասխանում է թուրքերեն «միլլեթ մեբուսի» բառակապակցությանը, բայց թուրքերեն տարբերակում (1863 թ.) գործածված են «միլ-

* Ազգային սահմանադրության (1863) թուրքերեն թարգմանությունը թուրքական կառավարության համար ուներ բնագրի ուժ, հրատարակվել էր օսմանյան Քաղաքացիական օրենսգրքի մեջ և նրա մասն էր կազմում:

¹ Սարուխան, Հայկական խնդիրն..., էջ 28:

² Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 4625, Սարուխան, Հայկական խնդիրն..., էջ 253-254:

³ Սարուխան, Հայկական խնդիրն..., էջ 253-254:

լեթ վեքիլի» (ազգի փոխանորդ) կամ «մեջլիսի ումումի ազասը» (ընդհանուր ժողովի անդամ) ձևերը¹:

Սահմանադրության նախնական (1860 թ.) տարբերակում նախատեսված էր 150 հոգված, Ազգային ժողովի պատգամավորների թիվը՝ 220, ժողովի նիստերին կարող էին մասնակցել ազգային պատգամավորների անդամակիցներ: Նշված էր, որ Ընդհանուր ժողովը տեղի է ունենում կանոնավորապես, ամեն տարվա մարտ ամսին, իսկ արտակարգ պայմաններում կարող են հրավիրվել արտահերթ նիստեր:

Վերաքննված սահմանադրության մեջ հոգվածների թիվը պակասեցվել էր և հասցվել 99-ի: Ազգային ժողովի պատգամավորների թիվը 220-ից իջեցվել էր 140-ի, ժողովին մասնակցող անդամակիցների թիվը չպիտի անցներ 180 հոգուց (քանի որ այնպես էր պատահում, որ ժողովի նիստերին մասնակցում էին ընտրված պատգամավորներից երկու-երեք անգամ ավելի անդամակիցներ): Նախատեսված էր սովորական ընդհանուր ժողովը գումարել երկու տարին մեկ անգամ՝ երկու ամիս տևողությամբ, իսկ արտակարգ նիստեր գումարելու համար ամեն անգամ նախօրոք պետք է տեղյակ պահվեր Բարձր Դռանը, որի հավանությունն ստանալուց հետո միայն կարելի էր հրավիրել նիստերը*:

Այնուհետև՝ եթե 1860 թ. սահմանադրության մեջ պատրիարքի մասին հոգված չկար, ապա վերաքննվածում նախատեսվում էր, որ ընտրվող պատրիարքը պետք է նախապես արժանանա կառավարության վստահությանը, լինի օսմանյան հպատակ գոնե իր հորից սկսած և լինի 35 տարեկանից ոչ պակաս²:

¹ Տե՛ս **Մաղաքիա արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 4684-4685, նաև՝ **Սարուխան**, Հայկական խնդիրն..., էջ 18:

* Սակայն, որպես կանոն, Բարձր Դռան այս պահանջը չէր կատարվում: Ազգային ժողովը նիստեր էր գումարում համարյա անընդհատ, առաջվա նման դրանց շարունակում էին մասնակցել նախատեսվածից երկու-երեք անգամ ավելի անդամակիցներ: Կառավարությունը չտեսնելու էր տալիս վերաքննված սահմանադրության համապատասխան հոգվածների այդ խախտումները:

² Տե՛ս **Սարուխան**, Հայկական խնդիրն..., էջ 25-27:

վերաքննված սահմանադրությունը նախորդ տարբերակից առանձնանում էր նաև ուրիշ, ոչ էական, փոփոխություններով:

Քանի որ մեզանում ընթերցողներից շատերը տեղյակ չեն Ազգային սահմանադրության բովանդակությունը, ուստի մենք նպատակահարմար գտանք համառոտ կերպով ներկայացնել փաստաթուղթը՝ հիմնականում պահպանելով հոդվածների շարադրանքն այնպես, ինչպես կա սահմանադրության շարադրանքում՝ խուսափելով ավելորդ մեկնաբանություններից:

«Ազգային սահմանադրութիւն Հայոցը», բաղկացած է ներածական մուտքից և 99 հոդվածներից, որոնք ամփոփված են հինգ՝ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե գլուխներում¹:

Ներածականում տրված են Ազգային սահմանադրության սկզբունքները, որոնք շարադրված են հինգ կետերում (հոդվածներում):

Առաջին կետը սահմանում էր, որ ազգն, ամբողջությամբ վերցրած, և նրա անդամներն առանձին-առանձին, կազմում են մի միասնություն, քանի որ ամեն հայ անհատ պարտավորություններ է կրում ազգի հանդեպ, ազգն էլ, իր հերթին, պարտավորություններ ունի յուրաքանչյուր անհատի նկատմամբ: Բացի պարտավորություններից, ամեն անհատ նաև իրավունքներ ունի՝ տրված ազգից և ազգի մյուս անհատներից: Հետևապես՝ ազգն ու ազգայինները փոխադարձ պարտավորություններով կապված են միմյանց հետ: Այնպես որ՝ մեկի պարտավորությունը մյուսի իրավունքն է:

Ներածականի երկրորդ կետով սահմանվում էին ազգի անդամների պարտականությունները ամբողջական ազգի հան-

¹ «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոցը» տե՛ս «Արեւելք» օրաթերթի 1908 թ. հուլիսի 15-ի (№ 6849) և հուլիսի 17-ի (№ 6851) թվերում, «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1908 թ. և այլն: Մենք աշխատել ենք մի շարք հրատարակությունների հետ՝ «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1860, տպ. Միւհէնտիսեան. «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1860, տպ. Ռ. Յ. Քիւրքճեան. «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոց (Նիդամնամէի միլլեթի էրմէնեան)», Կ. Պոլիս, 1914, հրատ. «Արծիւ» ժողովրդական գրավաճառանոցի:

ղեպ, այն է՝ յուրաքանչյուրն իր կարողութեան չափով մասնակցում է ազգի պետքերից բխող ծախքերին, հոժարակամ հանձնառու է ազգին մատուցելիք ծառայութիւններին և սիրով հնազանդվում է նրա առաջադրած պատվերներին: Այս ամենից բխում էր, որ «ազգայնոց այս պարտաւորութիւնքը Ազգին իրաւունքն են»:

Հաջորդ կետով ամրագրված էին ազգի պարտականութիւններն անհատների նկատմամբ, այն է՝ հոգալ ազգայինների բարոյական, մտավոր և նյութական պահանջները, ծավալել մատաղ սերնդի կրթութեան գործը՝ աղջիկ թե տղա հավասարապես, խնամք տանել կարոտյալների նկատմամբ, արդարասիրութեամբ խաղաղեցնել ազգի անդամների միջև ծագած վեճերը և այլն: Իբրև այս կետից բխող եզրակացութիւն, նշված է. «Ազգին այս պարտաւորութիւնքը ազգայնոց իրաւունքն են»:

Չորրորդ կետով սահմանվում էր, որ ազգը փոխանորդաբար ներկայացնողը և ազգ-անհատ փոխադարձ պարտավորութիւնների կանոնավոր կատարմանը հսկող իշխանութիւնն ընտրովի **Ազգային վարչութիւնն** է, որին և հանձնված է Թուրքիայի Հայոց ներքին գործերի տնօրինութիւնը՝ օսմանյան տերութեան հատուկ արտոնութեամբ ու Հայոց ազգային սահմանադրութեամբ:

Ներածութեան հինգերորդ կետով ազդարարված էր, որ վարչութիւնը ազգային լինելու համար պարտադրաբար պետք է լինի ներկայացուցչական-պատգամավորական:

Ներածութիւնն ամբողջանում է այն հաստատումով, որ պատգամավորական վարչութեան հիմքը **իրավունքների ու պարտականութիւնների** արդար սկզբունքն է, որի ուժը կայանում է «ձայն բազմացի» մեջ, որը և **օրինավորութեան** սկզբունքն է:

Ներածութեանը հաջորդած Ա գլուխը (1-84-րդ հոդվածներ) նվիրված էր Ազգային վարչութեան առանցքը կազմող «Ազգային կեդրոնական վարչութեան»: Սա գործադիր մարմին էր, որին ենթակա էին Քաղաքական և Կրօնական ժողովները, ավելի ճիշտ՝ Քաղաքական և Կրօնական ժողովները կազմում էին Ազգային կեդրոնական վարչութիւնը, որը պատրիարքի հետ պետք

է գործադրեր այն բոլոր օրենքները, որոնք Հաստատում էր Ազգային ժողովը: Կեդրոնական վարչութիւնի գործունեութեան ուղղութիւնները սահմանող առաջին 16 հոդվածները վերաբերում էին Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքի ընտրութեանը և հրաժարականին, նրա պաշտոնին ու պարտականութիւններին, պատրիարքական դիվանատան գործունեութեանը:

Առաջին հոդվածում արձանագրված է, որ պատրիարք ընտրվող անձը պետք է լինի եպիսկոպոսաց դասից, արժանացած լինի ինչպես տերութեան, այնպես էլ ամբողջ ազգի վստասութեանն ու հարգանքին, ունենա պատրիարքական պաշտոնին վայել հատկութիւններ ու արժանապատվութիւն, գոնէ իր հորից սկսած՝ ինի օսմանյան հպատակ և լրացրած լինի կյանքի երեսունհինգ տարին: Երբ պատրիարքը վախճանվի կամ հրաժարվի և կամ ուրիշ որևէ պատճառով պատրիարքական աթոռը թափուր մնա, այնժամ Կրոնական և Քաղաքական ժողովները մեկտեղ գալով, ընտրում են պատրիարքական տեղապահ և, դիմելով Բարձր Դռանը, խնդրում են Հաստատել իրենց որոշումը: Տեղապահը ժամանակավորապես վարում է պատրիարքարանի գործերը, միաժամանակ ձեռնարկում պատրիարքի ընտրութեան կազմակերպումը, որի գործընթացն անցնում է հետևյալ փուլերով:

Ամենից առաջ տեղապահը կազմում է Օսմանյան կայսրութեան հպատակ և այնտեղ ապրող բոլոր Հայ եպիսկոպոսների ցուցակը և ներկայացնում Կրոնական ժողովին: Այս ժողովն, իր հերթին հրավիրում է եկեղեցական համագումար-ժողով, որը գաղտնի քվեարկութեամբ պատրաստում է «ընտրելեաց ցուցակ»՝ հետևյալ կերպ. համագումարի յուրաքանչյուր անդամ թղթի վրա գրում է այն բոլոր եպիսկոպոսների անունները, որոնք, իր կարծիքով, արժանի են պատրիարք լինելու: Այնուհետև արժանի նկատված բոլոր անունները քվեների շատութեան կարգով առնվում են մի ցուցակի մեջ, որը տեղապահի միջոցով ներկայացվում է Քաղաքական ժողովին: Սա, ցուցակում ընդգրկված անձանց թեկնածութիւններն ըստ արժանիքների քննելուց հետո, ամենից ավելի արժանավորներից փակ, գաղտնի քվեարկութեամբ և քվեների առավելութեամբ ընտրում է հինգ

Հոգու և ցուցակը ներկայացնում Ընդհանուր ժողովին: Ինչպես այդ ցուցակը, այնպես էլ եկեղեցական համագումար-ժողովի պատրաստած առաջին ցուցակը կախվում են Ազգային ընդհանուր ժողովի սրահում: Ծանոթանալով այս երկու ցուցակներին և Կրոնական ու Քաղաքական ժողովների կարծիքներին, Ընդհանուր ժողովն ընտրում է պատրիարք՝ գաղտնի քվեարկությամբ և քվեների բացարձակ առավելությամբ (2-րդ հոդված): Ընտրությունը կատարելուց հետո պատրաստվում է տեղեկագիր, որը տեղապահի միջոցով մատուցվում է Բարձր Դռանը: Պատրիարքը հաստատվում է ըստ վաղեմի սովորության՝ կայսերական հրամանով (3-րդ հոդված): Այդ հրամանն ստանալուն պես Ընդհանուր ժողովը մի քանի անձերից կազմված պատգամավորության միջոցով հրավիրագիր է ուղարկում պատրիարք ընտրված անձին (եթե նա Կ. Պոլսում է), կամ ուղարկում է պաշտոնական հրավեր (եթե Կ. Պոլսից դուրս է): Նորընտիր պատրիարքը, ստանալով հրավիրագիրը, գալիս է պատրիարքարան և Մայր եկեղեցում հավաքված Ընդհանուր ժողովի առջև հանդիսավոր ուխտ է անում, ասելով. «Առաջի Աստուծոյ եւ ի ներկայութեան Ազգային Ժողովոյս՝ հրապարակաւ կ'ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Տէրութեան եւ Ազգիս, եւ ճշմարտապէս հսկել Ազգային Սահմանադրութեան անթերի գործադրութեանը»: Այդ պահին անմիջապես դադարում է տեղապահի պաշտոնը, և նորընտիր պատրիարքը, Բարձր Դռան հրավերով, ներկայանում է սուլթանին, որը և պաշտոնական կերպով հաստատում է նրա ընտրությունը (4-րդ հոդված):

Պատրիարքի պարտականություններն են՝ հետևել Ազգային սահմանադրության և առանձին-առանձին դրա բոլոր հոդվածների ճշտությամբ գործադրությանը: Իր հասցեով ստացված գործերը պատրիարքը հանձնում է այն ժողովին, որին վերաբերում են դրանք (8-րդ հոդված): Եթե որևէ եկեղեցական, վարժապետ, եկեղեցու, վանքի, դպրոցի կամ հիվանդանոցի գործակալ չի հետևում Սահմանադրության սկզբունքներին, պատրիարքը նրան պաշտոնից հանելու առաջարկ է անում Կեդրոնական վարչության համապատասխան ժողովին, խորհրդին կամ հոգաբարձությանը (10-րդ հոդված): Պատրիարքն իրա-

վունք չունի ինքը լուծարելու կամ փոխելու Կրոնական և Քաղաքական ժողովներն ու դրանց խորհուրդները: Բայց երբ տեսնի, որ դրանցից մեկը գործում է Սահմանադրութայն հակառակ, ապա առաջին անգամ բացատրություն է պահանջում տվյալ ժողովի կամ խորհրդի ատենապետից: Եթե շարունակվի նույն ապօրինի ընթացքը, պատրիարքը երկրորդ զգուշացումն է անում, երրորդ անգամ կարող է դիմել Ընդհանուր ժողովին՝ լուծարելու տվյալ Կրոնական կամ Քաղաքական ժողովը, ուրիշ դեպքում՝ միայն դրանց խորհուրդները (11-րդ հոդված):

Սահմանադրություն 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ հոդվածները վերաբերում էին պատրիարքի հրաժարականի խնդրին: Եթե պատրիարքը շարժվում կամ վարվում է Սահմանադրության տրամադրություններին հակառակ, ընկնում է ամբաստանության տակ (5-րդ հոդված): Պատրիարքին մեղադրելու իրավունք ունեն միայն Ընդհանուր ժողովը և Կրոնական ու Քաղաքական ժողովները: Մեղադրող կամ բողոքող ժողովը, Բարձր Դոան կարգադրությունն առնելով, պատրիարքին խնդրում է գումարել Ընդհանուր ժողով: Եթե պատրիարքը դեմ է լինում այդ առաջարկին, ժողովն այդ մասին երկրորդ բողոքագրով տեղեկացնում է Բարձր Դոանը: Կրկին կատարված բողոքից հետո և այդ բողոքի համեմատ՝ Բարձր Դուռը հանձնարարում է հրավիրել Ընդհանուր ժողով՝ Կ. Պոլսում գտնվող եպիսկոպոսներից երեցագույնի նախագահություն: Նիստի հավաքվելով՝ Ընդհանուր ժողովն իր միջից ընտրում է տասը հոգուց բաղկացած քննիչ հանձնաժողով, որի հինգ անդամները եկեղեցականներ պիտի լինեն, մյուս հինգը՝ աշխարհականներ, ընդ որում՝ այդ տասը քննիչների կազմի մեջ չպիտի լինի ամբաստանող և բողոքող անձանցից որևէ մեկը: Եղած մեղադրանքներն ու բողոքները քննելուց հետո քննիչ հանձնաժողովը տեղեկագիր է ներկայացնում Ընդհանուր ժողովին, որը և խնդիրը որոշում է գաղտնի քվեարկություն: Այս որոշման տակ ստորագրում են դրան կողմ քվե տված մի քանի ժողովականներ: Կրոնական և Քաղաքական ժողովների ատենապետները Ընդհանուր ժողովը նախագահած եպիսկոպոսի հետ զնալով պատրիարքի մոտ՝ նրան են ներկայացնում Ընդհանուր ժողովի որոշումը: Պատրիարքը, իմանալով

Ազգի որոշակի կամքի արտահայտության մասին, պարտավոր է հրաժարական տալ: Իսկ եթե նա մերժում է հրաժարականի որոշումը, ապա Ընդհանուր ժողովը դիմում է Բարձր Դռանը՝ պատրիարքին անհապաղ պաշտոնից զրկելու խնդրանքով (6-րդ հոդված): Հրաժարական տված պատրիարքն անցնում է վիճակավոր եպիսկոպոսների կարգը (7-րդ հոդված):

Պատրիարքարանում հաստատվում էր դիվանատուն, որն ուներ երեք գրասենյակ. Ա) Թղթակցության գրասենյակ, որը պետք է զբաղվեր պատրիարքարանից ուղարկվող և պատրիարքարան եկած գրություններով, Բ) Արձանագրությունների գրասենյակ, որի խնդիրը Ազգային ժողովների և Սորհուրդների թղթերը կարգավորելն էր, Գ) Ազգահամարի գրասենյակ, որն զբաղվելու էր ազգայինների ծննդյան, ամուսնության և վախճանման վերաբերյալ արձանագրություններով: Այս վերջին գրասենյակից պետք է տրվեին ազգայինների թե՛ ճանապարհորդության և թե՛ ուրիշ անձնական գործառնությունների համար պետք եղող վավերաթղթերը, նաև՝ ծննդյան, ամուսնության և մահվան վկայականները (13-րդ հոդված): Դիվանատունն ունենում էր դիվանապետ, որին ընտրում է Քաղաքական ժողովը և պատասխանատու էր դիվանատան բոլոր գործառնությունների համար, նաև կատարում էր Ընդհանուր ժողովի ատենադպրությունը: Դիվանապետը պարտավոր էր ամեն տարի թե՛ Կ. Պոլսում և թե՛ մայրաքաղաքից դուրս ծնված, ամուսնացած և վախճանած ազգայինների տոմարների օրինակները բերել տալ պատրիարքարան և արձանագրել տալ Դիվանատան ազգահամարի գրասենյակում: Դիվանապետը հայերենի քաջահմուտ պիտի լիներ, միաժամանակ վարժ տիրապետեր թուրքերենին և ֆրանսերենին (14-րդ հոդված): Դիվանատունն ուներ հայերենին լավ տիրապետող և իրենց պաշտոնում հմուտ բավական թվով դիվանադպիրներ: Ամեն մի դիվանադպիր ըստ իր պաշտոնի պատասխանատու էր այն ժողովին կամ խորհրդին, որին վերաբերվում էր իր գործունեության բնույթով, իսկ բոլորը ենթակա են դիվանապետին (15-րդ հոդված): Ազգահամարի գրասենյակից տրված որևէ թուղթ կամ վկայագիր վավերական չի կարող լինել, եթե դրա վրա չկային պատրիարքի կնիքը և դիվանապետի

ստորագրությունը (16-րդ հոդված):

Սահմանադրության 17-23-րդ հոդվածները վերաբերում էին Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության և պաշտոնավարության հարցերին: Երուսաղեմի պատրիարքը ս. Հակոբա Աթոռի ցկյանս գահակալն է, միաժամանակ՝ Հայոց ազգին պատկանող, Երուսաղեմում գտնվող ուխտատեղերի տնօրենն ու ս. Հակոբա վանքի միաբանության նախագահը (17-րդ հոդված): Երուսաղեմի պատրիարքը նույնպես ընտրվում է Կ. Պոլսի Ազգային Ընդհանուր ժողովի կողմից՝ ս. Հակոբա վանքի միաբանության անդամների կազմից (20-21-րդ հոդվածներ): Նա պետք է 35-ից բարձր տարիք ունենար և ի ծնե Օսմանյան տերության հպատակ լիներ (22-րդ հոդված): Երուսաղեմի պատրիարքի դեմ կարող են ամբաստանություն հանդես գալ ս. Հակոբա վանքի միաբանությունը, Կ. Պոլսի Կրոնական և Քաղաքական ժողովները: Նման պարագայում խնդիրը քննում է Ազգային Ընդհանուր ժողովը, և եթե հաստատվում են առաջադրված մեղադրանքները, ապա պատրիարքը պարտավոր է հրաժարական տալ (19-րդ հոդված):

Ա գլխի 24-84-րդ հոդվածները նվիրված էին **Ազգային Ընդհանուր ժողովին** (Կրոնական ժողով + Քաղաքական ժողով): Այս հոդվածներում մանրամասն սահմանված էին Ընդհանուր ժողովի, որպես օրենսդիր մարմնի, կազմության եղանակը, իրավասությունների ու պարտականությունների սահմանները, եկեղեցական և աշխարհական պատգամավորների ընտրության կարգը և այլն:

Ազգային Ընդհանուր ժողովը բաղկացած էր 140 պատգամավորից, որոնց 1/7 մասը, այսինքն՝ 20-ը, Կոստանդնուպոլսում բնակվող եկեղեցականներից ընտրված պատգամավորներ էին, 2/7 մասը կամ 40-ը՝ գավառներից ընտրված ազգային պատգամավորներ, 4/7 մասը, այսինքն՝ 80-ը, Կոստանդնուպոլսի թաղերից ընտրված պատգամավորներ (57-րդ հոդված):

Ընդհանուր ժողով գումարելուց գոնե վեց օր առաջ պատրիարքարանը պետք է հրավերներ ուղարկեր ժողովի անդամներին: Ընդհանուր ժողովը կարող էր կայանալ միայն այն դեպքում, եթե ներկա էին պատգամավորների կեսից ավելին՝ գոնե

71 հոգի (59-րդ հոդված): Ընդհանուր ժողովը գումարվում էր ամեն երկու տարին մեկ անգամ՝ ապրիլ ամսվա վերջերին և տևում էր երկու ամիս: Նրա աշխատանքներին, բացի պատգամավորներից, խորհրդակցական ձայնով մասնակցելու էին հրավիրվում նաև պետական աչքի ընկնող պաշտոններ ունեցող ազգայիններ, Կ. Պոլսի ոչ պատգամավոր հանրահայտ հոգևորականներ, մտավորականությունների անդամներ՝ գրողներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, լրագրողներ՝ Ընդհանուր ժողովի մասնակիցների թիվը հասցնելով մինչև 400-ի:

Ընդհանուր ժողովը հիմնականում քննարկում էր անցած ժամանակաշրջանի Քաղաքական և Կրոնական ժողովների հաշվետվությունները, Ազգային վարչությունների անդամներին և Կրոնական ժողովների հաշվետվությունները, Ազգային վարչության անդամներին և Կրոնական ժողովների հաշվետվությունները, Ազգային վարչության անդամներին և Կրոնական ժողովների հաշվետվությունները, Ազգային վարչության անդամներին և Կրոնական ժողովների հաշվետվությունները, Ազգային վարչության անդամներին և Կրոնական ժողովների հաշվետվությունները (61-րդ հոդված) և այլն:

Ազգային Ընդհանուր ժողովը նաև ընտրում է Կրոնական ժողով և Քաղաքական ժողով:

Կրոնական ժողովը (24-35-րդ հոդվածներ և 63-64-րդ հոդվածներ) բաղկացած է 14 գործող եկեղեցականներից, որոնց տարիքը պետք է բարձր լինի երեսուն տարեկանից և ձեռնադրված պետք է լինեն առնվազն հինգ տարի առաջ (24-րդ հոդված):

Ազգային Ընդհանուր ժողովի բացման նախօրեին պատրիարքի հրավերով տեղի է ունենում Կ. Պոլսում գտնվող բոլոր եկեղեցականների համագումար-ժողով, որն ընտրում է Կրոնական ժողովի անդամների թիվի եռապատիկը և ընտրյալներին ներկայացնում Ազգային Ընդհանուր ժողովին: Վերջինս նրանց միջից փակ, գաղտնի քվեարկությամբ ընտրում է Կրոնական ժողովի 14 անդամներին: Պատրիարքը հատուկ տեղեկագրով Բարձր Դուռն է ներկայացնում Կրոնական ժողովի ընտրված

անդամների ցուցակը, որը հաստատվում է կայսերական հրամանով (25-րդ հոդված):

Կրոնական ժողովը երկու տարին մեկ, ապրիլի վերջին ամբողջ կազմով լուծարվում է և մայիսի սկզբին նորոգվում նոր ընտրութունների միջոցով: Ըստ որում՝ Կրոնական ժողովի նախկին անդամները վերընտրվել կարող են երկու տարի հետո միայն, այսինքն՝ հաջորդ ընտրութունների ժամանակ (26-րդ հոդված):

Կրոնական ժողովն իրականացնում է ազգային-կրոնական գործերի ընդհանուր ղեկավարութունը: Նրա պարտականութուններն են՝ եկեղեցիների բարեկարգության հսկելը, Հայաստանյայց եկեղեցու դավանութունն ու ավանդույթներն անխախտ պահելը, եկեղեցականների վիճակի բարելավումը, ազգին արժանավոր ու բանիմաց վարդապետներ ու քահանաներ հասցնելու համար ազգային վարժարանների աշխատանքների վրա հսկողութուն սահմանելը, ազգի մեջ առաջացած կրոնական վեճերը քննելն ու լուծելը (28-րդ հոդված): Կրոնական ժողովում ամեն տեսակ ընտրութուն տեղի է ունենում փակ, գաղտնի քվեարկութամբ:

Ազգային Ընդհանուր ժողովի ընտրած մյուս ժողովը Քաղաքական ժողովն է:

Քաղաքական ժողովը (36-56-րդ հոդվածներ) բաղկացած է ազգային գործերին և տերության օրենքներին տեղյակ 20 աշխարհականներից (36-րդ հոդված), որոնք ընտրվում են Ընդհանուր ժողովում՝ փակ, գաղտնի քվեարկութամբ և քվեների բացարձակ առավելութամբ, որից հետո պատրիարքի կողմից ներկայացվում են Բարձր Դռանը և հաստատվում կայսերական հրամանով (37-րդ հոդված):

Այս ժողովը երկու տարին մեկ, ապրիլի վերջին, ամբողջ կազմով լուծարվում է և մայիսի սկզբին նորոգվում նոր ընտրութամբ: Ժողովի անդամները, երկու տարի անցնելուց հետո, նորից կարող են ընտրվել: Ու թեև նրանք առաջիկա երկու տարում Քաղաքական ժողովում չեն կարող տեղ ունենալ, բայց կարող են ուրիշ որևէ ազգային պաշտոն ստանձնել (38-րդ հոդված):

Քաղաքական ժողովի պարտականութունը ազգային-քա-

դաքական գործերը վարելն է: Ժողովի հիմնական խնդիրներն են՝ ազգի բարեկեցությունը և առաջադիմությունը նպաստելը, իր ենթակայության տակ գտնվող խորհուրդների ազգօգուտ առաջարկություններն ուչադրությունքանքը և դրանք ընդունելուց հետո կյանքում կենսագործելը (41-րդ հոդված):

Քաղաքական ժողովն ունի իր կազմած 4 տեսուչ խորհուրդները*: Դրանք են՝ ուսումնական, տնտեսական, դատաստանական և վանօրէից, ինչպես նաև երեք հոգաբարձություն՝ ելմտական, կտակների, հիվանդանոցի:

Ուսումնական խորհուրդը բաղկացած է 7 աշխարհականներից: Այդ խորհրդի պաշտոնն է՝ հայոց ազգի դաստիարակության և կրթության ընդհանուր տեսչությունը, ազգային վարժարանների բարեկարգությունը հսկելը, թե՛ տղաների և թե՛ աղջիկների վարժարաններին կատարվելիք նվիրատվությունները խրախուսելը, ուսուցիչների նյութական դրությունը բարելավելու և նոր, հմուտ հերթափոխ պատրաստելու միջոցներ ձեռնարկելը: Ուսումնական խորհուրդը վկայական է տալիս ազգային վարժարանների ուսումը լրացրած աշակերտներին, որոշում, թե ի՞նչ դասագրքերով պետք է վարել ուսուցումը, կազմակերպում է տարեկան քննությունները: Դպրոցներում կրոնական առարկաների ուսուցման բարելավման խնդիրներով ուսումնական խորհուրդը դիմում է Կրոնական ժողովին, քանի որ այդ ժողովն է որոշում կրոնական գիտելիքների ծավալները, ընտրում դասագրքերը, նշանակում կրոնի դասատուներին, կազմակերպում կրոնական առարկաներից քննություններ և տալիս վկայականներ (45-րդ հոդված):

Տնտեսական խորհուրդը բաղկացած է տնտեսագետ աշխարհականներից՝ ընտրված Քաղաքական ժողովի կողմից, քվեների առավելությամբ: Այդ խորհրդի պարտականությունն է՝ իրականացնել ընդհանուր տեսչություն Կ. Պոլսում գտնվող ազգային բոլոր հաստատությունների և նրանց կալվածքների

* Տեսուչ խորհուրդներն այսօրվա արտահայտություններն են:

նկատմամբ, անխոնջ կերպով հսկել և հոգ տանել նույն հաստատությունների բարեկարգմանը: Տնտեսական խորհուրդը պետք է հոգ տանի, որ ամեն մի ազգային կալվածք օրինական կալվածագիր ունենա: Ազգային որևէ կալվածքի գնումն ու վաճառումը չի կարող տեղի ունենալ առանց Տնտեսական խորհրդի գիտություն, Քաղաքական ժողովի հավանություն և պատրիարքի կնիքով հաստատման: Կ. Պոլսում և շրջակա վայրերում որևէ շինարարություն կամ վերանորոգում չի կարելի ձեռնարկել՝ առանց Տնտեսական խորհրդի գիտություն և Քաղաքական ժողովի համաձայնություն (46-րդ հոդված):

Դատաստանական խորհուրդը բաղկացած է 40 տարեկանը լրացրած, ամուսնացած 8 իրավագետից, որոնցից 4-ը պիտի լինեին եկեղեցական և 4-ը՝ աշխարհական: Դատաստանական խորհրդի նախագահը պատրիարքի փոխանորդն է, իսկ խորհրդի բոլոր անդամներին ընտրում է Սառը ժողովը: Դատաստանական խորհրդի պաշտոնն է՝ լուծել ընտանեկան վեճերը, քննել և որոշել Բարձր Դռան կողմից պատրիարքարան փոխանցված դատերը: Եթե Դատաստանական խորհրդում որոշված դատի դեմ դատապարտյալը բողոքարկի, ապա խնդիրը վերստին քննվում է Կրոնական, Քաղաքական և կամ Սառը ժողովներից մեկում՝ նայած թե հարցը դրանցից որի՞ն էր վերաբերում (44-րդ հոդված):

Վանօրէից խորհուրդը (48-րդ հոդված) բաղկացած է 7 անձից, որոնց Քաղաքական ժողովն ընտրում է քվեների առավելությունը: Այս խորհրդի պաշտոնն ու պարտականությունն է՝ հսկել յուրաքանչյուր վանքի կանոնադրության գործադրությունը, ստուգել վանքերի եկամուտներն ու հասույթները, քննել ու կանոնավորել ծախսերը: Յուրաքանչյուր վանքի վանահայր ընտրվում է իր միաբանության կողմից, ապա Վանօրէից խորհրդի միջոցով ներկայացվում Կեղրոնական վարչություն Սառը ժողովի հավանությունը և պատրիարքի հաստատմանը: Վանահայր ընտրվող անձը պետք է լրացրած լինի 35 տարին և լինի օսմանյան քաղաքացի վարդապետերից: Բոլոր վանքերը պարտավոր են ազգի բարոյական զարգացմանը ծառայել: Ամեն վանք, իր կարողություն չափով, պետք է ձգտի ունենալ

ընծայարան, Թանգարան, տպարան, Հիվանդանոց և դրանց նման ուրիշ ազգօգուտ հաստատություններ: Այդ ամենի վրա Վանօրէից խորհուրդը իրականացնում է իր վերահսկողութիւնը:

Ելմտական Հոգաբարձութիւնը կազմված է 7 հաշվագետ անձերից, որոնց Քաղաքական ժողովն ընտրում է քվեների առավելութեամբ: Այս Հոգաբարձութեան պարտականութիւնը Ազգային Կեդրոնական վարչութեան բյուջեի վրա վերահսկելն է: Բյուջեի մուտքը գոյանում է ազգային ընդհանուր տուրքից, Կ. Պոլսի պատրիարքական դիվանատան հասույթից, ազգի անվամբ եղած կտակներից ու նվերներից: Բյուջեի ելքն է՝ պատրիարքարանի և դիվանատան սովորական ծախսերը, Կեդրոնական վարչութեան ենթակա հաստատություններին և կարոտյալ թաղերին տրվելիք նպաստները, ուրիշ պատահական ծախսեր: Ելմտական Հոգաբարձութիւնը որոշված ժամկետներին բյուջեի մուտքի և ելքի վերաբերյալ հաշվետվութիւններ է ներկայացնում Քաղաքական ժողովին (49-րդ հոդված):

Կտակների Հոգաբարձութիւնն ունի 7 անդամ, որոնցից 3-ը եկեղեցական, 4-ը՝ աշխարհական: Նրանց ընտրում է Սառը ժողովը՝ քվեների առավելութեամբ: Այս Հոգաբարձութեան պաշտոնը ազգային կտակների տնօրինութիւնն է, պարտականութիւնը՝ կտակների՝ օրինավոր կերպով և կտակարարների կամքին համեմատ, գործադրութեանը հսկելը: Հոգաբարձութեան կանոնադրութիւնը պատրաստում է Սառը ժողովը և հաստատում է Ընդհանուր ժողովը: Կտակների Հոգաբարձութիւնն իր գործունեութեան մասին որոշված ժամկետներում հաշվետվութիւն է ներկայացնում Տնտեսական խորհրդին, որը դա ստուգելով ու վավերացնելով, իր հերթին դրա մասին հաղորդում է Քաղաքական ժողովին (50-րդ հոդված):

Հիվանդանոցի Հոգաբարձութիւնը բաղկացած է 9 հոգուց, որոնց ընտրում է Քաղաքական ժողովը՝ քվեների առավելութեամբ, և որոնցից երկուսը պիտի լինեն վկայված բժիշկներ: Այդ Հոգաբարձութեան պաշտոնն է՝ Կ. Պոլսի Ազգային Հիվանդանոցի (ս. Փրկիչ) բնականոն գործունեութեան ապահովումը, նրա կալվածքների ու եկամուտների ճիշտ հաշվառումը և

բյուջեի ծախսումներին հետևելը:

Ազգային հիվանդանոցի հոգաբարձությունն զբաղվում է նաև ուրիշ չորս կարևոր ոլորտներով. աղքատ հիվանդների դարմանում, ծեր ու տկար աղքատների պատսպարում, հոգեկան հիվանդների խնամում, որք և անտեր երեխաների հավաքում, խնամում և դաստիարակում: Հոգաբարձությունը հիվանդանոցի տնտեսական գործունեության մասին որոշված ժամկետում հաշվետվություն է ներկայացնում Տնտեսական խորհրդին, իսկ դաստիարակության մասին՝ Ուսումնական խորհրդին (51-րդ հոդված):

Ազգային Ընդհանուր ժողովի ընտրած Կրոնական ժողովը և Քաղաքական ժողովը միանալով՝ կազմում են Սառը ժողով՝ պատրիարքի նախագահությունը:

Սառը ժողովը քննություն է առնում այն խնդիրները, որոնք վեր են Կրոնական ժողովի և Քաղաքական ժողովի իրավասություններից, քննում է Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքական թեկնածուների արժանիքները և իր կարծիքը ներկայացնում Ազգային Ընդհանուր ժողովին, իրականացնում է վերահսկողության գործառույթ և այլն: Կրկնենք վերը նշվածը. ըստ Սահմանադրության՝ Սառը ժողովն էր կազմում Ազգային կեդրոնական վարչությունը՝ բաղկացած 29 անդամից, բայց գործնականում այդ վարչությունը կազմում է ոչ թե Սառը ժողովը, այլ Քաղաքական ժողովը: Վարչությունն ունի իր ատենապետը (ինչպես կոչում էին թուրքահայերը), որը և իրողապես տնօրինում է ազգային աշխարհիկ գործերը:

Սառը ժողովում քննվող որևէ հարցի մասին որոշում կայացնելու համար երկու ժողովները դա պետք է առանձին-առանձին քվեարկեին: Եթե երկու ժողովների անդամների մեծ մասը միևնույն որոշումն ընդունի, ապա խնդիրը համարվում է լուծված, իսկ երբ ժողովների որոշումները տարբեր լինեին, խնդրի որոշումը թողնվում է Ընդհանուր ժողովին: Սառը ժողովի գումարումը օրինական է համարվում, եթե նիստին ներկա է երկու ժողովների անդամների մեծ մասը (88-րդ հոդված):

Ինչպես տեսնում ենք, ազգային վարչության բաղկացուցիչ մասերն էին Ազգային ընդհանուր ժողովը, Կրոնական, Քաղա-

քական և Նաոր ժողովները, որոնց իրավասությունները, իրավունքներն ու պարտականությունները խստիվ սահմանազատված էին: Ազգային ընդհանուր ժողովն օրենսդիր մարմին էր, Կրոնական ժողովը՝ գաղափարական, Քաղաքական ժողովն իր խորհուրդներով ու հոգաբարձություններով՝ գործադիր մարմին, Նաոր ժողովը՝ յուրատեսակ վերահսկիչ մարմին:

Թե՛ օրենսդիր և թե՛ գործադիր մարմիններում ընդգրկված բոլոր պատգամավորները «անվարձ ու անթոշակ» աշխատողներ էին: Գործադիր մարմինների պատգամավորները հավաքվում էին շաբաթական մեկ անգամ, և մի քանի ժամերի ընթացքում քննարկում էին երկու և կես միլիոնից ավելի թուրքահայությունն առաջ ծառայած բարդ ու կնճոռոտ, կենսական բազմաթիվ խնդիրներ:

Բոլոր ժողովների (Ազգային Ընդհանուր, Կրոնական, Քաղաքական, Նաոր ժողովներ) նախագահը Ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրված Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքն էր, որը վարում էր նաև դրանց գործադիր իշխանությունը (1-ին հոդված):

Ամեն ժողով և խորհուրդ ուներ իր ատենական դիվանը՝ բաղկացած ատենապետից և նրա փոխանորդներից, բոլորն էլ ընտրված նույն ժողովի կամ խորհրդի անդամներից: Ատենական դիվանը նորոգվում էր ամեն տարի՝ անդամների վերընտրությունամբ (85-րդ հոդված):

Քաղաքական ժողովի ընտրած խորհուրդներից ու հոգաբարձություններից զատ ընտրվում էին նաև Թաղական խորհուրդներ, որոնք, ելնելով տեղի պայմաններից, ունեին 5-12 անդամ:

Թաղական խորհրդի պաշտոնն էր՝ թաղի ժողովրդի ազգային գործերի կառավարումը, եկեղեցու և դպրատան հոգաբարձությունը, աղքատների խնամակալությունը, ազգայինների միջև պատահած վեճերի քննությունն ու հարթումը: Այդ խորհրդի պարտականությունների մեջ էին մտնում թաղի եկեղեցու խնամքը, թաղի երկեսո պատանիների համար դպրոցներ բացելը, կարոտյալ ընտանիքներին օգնություն ցույց տալը (52-րդ հոդված): Թաղական խորհուրդն իր տրամադրությունն սակ ուներ բյուջե, որը գոյանում էր թաղի ժողովրդի տված տուրքից,

եկեղեցու և դպրատան կալվածքների եկամուտներից, եկեղեցու հասույթներից, կտակներից և նվերներից: Բյուջեից արված ելքն էր՝ Թաղի եկեղեցու և դպրատաների ծախսերը, աղքատներին տրվող օգնությունը (53-րդ հոդված): Յուրաքանչյուր Թաղական խորհուրդ ընտրվում էր իր Թաղի ժողովրդի կողմից: Ամեն հայազգի անհատ, որ լրացրած էր 25 տարին և, ըստ Սահմանադրության 67-րդ հոդվածի՝ դատարանով զրկված չէր ընտրվելու իրավունքից, կարող էր մասնակցել Թաղական խորհրդի անդամների ընտրությունը (55-րդ հոդված): Թաղական խորհուրդների պարտականություններն ու իրավունքները, դրանց գործունեությունը սահմանները ճշտող կանոնադրությունը ստեղծում էին Ազգային Կեդրոնական վարչության Կրոնական և Քաղաքական ժողովները: Թաղական խորհրդի անդամների պաշտոնը տևում էր չորս տարի. հինգերորդ տարվա սկզբին խորհրդի կազմը նորոգվում էր՝ վերընտրության միջոցով (56-րդ հոդված): Թաղական խորհուրդների ընտրական կարգը սահմանված էր Սահմանադրության 72-84-րդ հոդվածներով:

Ազգային Կեդրոնական վարչության բոլոր չորս ժողովների, Քաղաքական ժողովի խորհուրդների ու հոգաբարձությունների, Թաղական խորհուրդների աշխարհիկ պատգամավորներ ընտրվելու իրավունքից զրկված էին չորս կատեգորիայի անձինք. Ա) Քրեական հանցանքներով դատապարտվածները, որոնք, ըստ պետության պատժական օրենքների, համարվում էին քաղաքականապես մեռած, Բ) Ազգային տնտեսական գործերում իրենց պաշտոնը նենգորեն չահագործած և ազգային ժողովներից մեկի կողմից դատապարտված անձինք, Գ) Տերություն դատարանների վճռով նախազգուշական պատիժ կրողները, որոնց պատժի պայմանաժամը դեռ լրացած չէր, Դ) Հոգեկան խանգարում ունեցողները, որոնց կատարյալ առողջացած լինելը չէր հաստատված բժշկական քննությունը:

Ազգային սահմանադրության Բ գլուխը* նվիրված էր ժողով-

* Այս գլխի հոդվածներին չենք անդրադառնում, քանի որ հարմար ենք համարել դրանց բովանդակությունը տալ Ա գլխի տարբեր հատվածների համապատասխան մասերում:

ների ու խորհուրդների ընդհանուր կանոններին (85-89-րդ հոդված), Գ գլուխը՝ ազգային տուրքին (90-93-րդ հոդվածներ): 90-րդ հոդվածում նշված էր, որ ամեն չափահաս և վաստակի ու շահի տեր հայ անհատ պարտավոր է մասնակից լինել ազգային ծախսերին: Ազգային տուրքը տարեկան էր և մուծվում էր յուրաքանչյուր անհատի կարողութայն համեմատ (90-րդ հոդված): Ազգային տուրքը երկու տեսակ էր. մեկը՝ ընդհանուր, որ հատկացվում էր ընդհանուր ծախսերին և հավաքվում էր պատրիարքարանի կողմից՝ ազգային կենտրոնական բյուջեի համար, մյուսը՝ մասնավոր, որ հատկացվում էր յուրաքանչյուր թաղի մասնավոր ծախսերին և հավաքվում էր թաղական խորհուրդների կողմից՝ թաղական բյուջեի համար (91-րդ հոդված):

Սահմանադրութայն Դ գլուխը վերաբերում էր Ազգային գավառական վարչութայնը (94-98-րդ հոդվածներ):

Ըստ 94-րդ հոդվածի՝ թեմակալ առաջնորդը միաժամանակ համարվում էր Գավառական ժողովի նախագահ, իրականացնում էր նաև գործադիր իշխանությունը թեմի սահմաններում: Նրա հիմնական պարտականություններից մեկը Ազգային սահմանադրութայն գործադրութայնը հետևելն ու հսկելն էր: Առաջնորդը պետք է բնակվեր գավառի գլխավոր քաղաքում, ուր պիտի գտնվեր նաև առաջնորդարանը, որտեղ էլ գումարվում էին Գավառական ժողովները (95-րդ հոդված): Ինչպես Կ. Պոլսում, գավառներում նույնպես ամեն թաղ պիտի ունենար թաղական խորհուրդ, թաղական բյուջե և թաղական դիվանատուն: Նմանապես, առաջնորդարանիստ քաղաքում հաստատվում էին Կրոնական և Քաղաքական ժողովներ, վերջինս իր տրամադրութայն տակ ունենում էր գավառային բյուջե: Առաջնորդարանում նաև հաստատվում էր գավառային դիվանատուն, ուր հավաքվում էին առաջնորդական վիճակի բոլոր հայ բնակիչներին վերաբերող տվյալներ՝ գավառական ընդհանուր մարդահամար կազմելու համար (96-րդ հոդված): Առաջնորդի ընտրութայնն իր ձևով կատարվում էր պատրիարքի ընտրութայն նման, բայց Գավառային ընդհանուր ժողովում, որից հետո ընտրութայն արդյունքների մասին տեղեկագիրը տեղի խառը ժողովի միջոցով ուղարկվում էր Կ. Պոլսի պատրիարքին, իսկ վերջինս դա ներկայացնում

էր Ազգային Կեդրոնական վարչութիւն Սառը ժողովի հաստատմանը: Դրանից հետո պատրիարքն այդ մասին հաղորդում էր Բարձր Դռանը, որի պաշտոնական հրամանագրից հետո միայն առաջնորդը նստում էր իր աթոռին (96-րդ հոդված): Գավառական ժողովների գործողութիւնները նման էին Ազգային Կեդրոնական վարչութիւն ժողովների աշխատաւնթացքին, բայց Գավառական ժողովների անդամների թիվը հաստատուն չէր, այլ սահմանվում էր յուրաքանչյուր գավառի բնակչութիւն թվի համեմատ (98-րդ հոդված):

Ազգային սահմանադրութիւն վերջին գլուխը՝ Ե-րդը, վերնագրված էր «Վերաքննութիւն Սահմանադրութեան» և բաղկացած էր միայն մի հոդվածից (99-րդ հոդված), որը նաև Սահմանադրութիւն վերջին հոդվածն էր: «Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքները անփոփոխելի են, - չեղտված էր հոդվածում: - Բայց երբ փորձառութեամբ՝ ինչ-ինչ տրամադրութեանց փոփոխութիւնը հարկաւոր դատուի, Ընդհանուր Ժողովը՝ Սահմանադրութեան հաստատութեան հինգ տարի ետքը՝ Վերաքննութեան Յանձնաժողով մը կը կազմէ, Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովներէն երեքական անդամ, չորս տեսուչ խորհուրդներէն* երկուական անդամ, եւ ասոնցմէ գատ Ընդհանուր Ժողովոյ մէջէն կամ դրսէն վեց հոգի, ընդամէնը 20 անդամ ընտրելով: Այս Յանձնաժողովը կը սահմանէ հարկաւոր դատուած փոփոխութիւնները, որ Ընդհանուր Ժողովը վաւերացնելէն ետքը, Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացուին, եւ Կայսերական հրամանին համեմատ կը գործադրուին»:

Ընդհանուր գծերով այսպիսիք են «Ազգային սահմանադրութիւն հայոցի» բովանդակութիւնն ու իմաստը**:

Ազգային սահմանադրութիւնը միայն թուրքահայ առաքելականների ներքին կյանքը կանոնավորող և համակարգող կանոնագիր էր: Հայ ազգի ներսում փոքրամասնութիւն կազմող կրօնական մյուս հատվածների՝ կաթոլիկ և ավետարանական

* Սուքը վերաբերում էր Քաղաքական ժողովի ընտրած չորս խորհուրդներին:

** «Ազգային սահմանադրութիւն հայոցի» ամբողջական շարադրանքը տե՛ս այս գրքի «Հավելված 2-ում»:

Հայերի վրա դա չէր տարածվում: Սեփական գործերը կառավարելու համար նրանք ունեին իրենց ուրույն ու հստակ ներքին կազմակերպվածությունը: Օսմանյան կայսրության մեջ հայ կաթողիկ համայնքը (էրմենի կաթողիկ միլլեթ) ճանաչում էր ստացել 1831 թ. (տարիներ անց նա նույնպես ունեցավ առանձին սահմանադրություն՝ Թեև ավելի սահմանափակ իրավունքներով), իսկ ավետարանական (բողոքական) համայնքը (փորտիստան միլլեթ)՝ 1846-ին*:

Հայ և օտար հետազոտողների բացարձակ մեծամասնությունը Ազգային սահմանադրությունը տասնամյակներ շարունակ ներկայացրել է որպես մի հասարակ կանոնագիր, որպես Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի ներքին կյանքը կանոնավորող մի սովորական փաստաթուղթ**:

* Փորտիստան միլլեթը միավորում էր Օսմանյան կայսրության բոլոր ավետարանականներին՝ անկախ նրանց ազգությունից:

** Նրանք վկայակոչում էին պատրիարքարանի կողմից առաջին անգամ (1863 թ.) հայտատու թուրքերեն և հայերեն հրատարակված փաստաթուղթը: Թուրքերեն բնագրի ճակատամասում գրված է «Նիդամնամէի միլլեթի էրմենեան» («Հայ ազգի կանոնադրություն»), իսկ հայերեն տարբերակում՝ «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոց»: Հայերեն թարգմանությունը չի համապատասխանում թուրքերեն բնագրին: Փաստաթղթի համառոտագրությունը, որ տեղ էր գտել պետական օրենսգրքերի ժողովածուի 2-րդ հատորի մեջ, որևէ վերատուրություն չի կրում և նշված են միայն գլուխների բաժանումները: Նույն հատորի վերջում տեղադրված ցանկում նշված է՝ «Հայոց պատրիարքարանի կանոնադրութիւնը» (տե՛ս Ատոմ, Ազգային սահմանադրութիւնը. գծեր մեր մշակոյթի պատմութենէն, պատմական և քննադատական ուսումնասիրութիւն, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 7-8): Այսպիսով, թուրքաց պետության համար այս օրենքը կամ կանոնադրությունը Հայոց պատրիարքարանի, առավելագույնը՝ Օսմանյան կայսրության հպատակ հայ ազգի կանոնադրություն էր: Չնայած դա հիմնված էր սահմանադրական սկզբունքների վրա, բայց հիմնական օրենք չէր: Այդ ամենն, ինչ խոսք, ճիշտ է, բայց ճիշտ է նաև այն, որ թուրքական կառավարությունը երբեք դեմ չեղավ, որ հայերն իրենց կանոնադրությունը համարեն սահմանադրություն: Նկատենք նաև որ թեև հետագա տարիներին թուրքահայ ժողովուրդը ենթարկվեց արյունալի արհավիրքների, բայց պետական օրենքով հաստատված Հայոց ազգային սահմանադրությունը ամենևին հետ չվերցվեց, չՋնջվեց նույնիսկ արդուհամիդյան բռնակալության շրջանում: Դա վերացվեց միայն 1916 թ. և վերականգնվեց Առաջին աշխարհամարտում թուրքիայի պարտությունից քիչ անց՝ 1919 թ.:

քով՝ այդ կանոնագիրը հղացողները և կազմողները միամիտ երազողներ են եղել, որոնք կարծել են, թե հնարավոր է օրինավոր կյանքով ապրել մի օրինազուրկ պետություն մեջ, հաջողություն մը գարգանալ ու քաղաքակրթվել, երբ շուրջը տիրում են վայրագ բարքերով անկիրթ ցեղեր, որ կարելի է առաջագիմել սուլթանների տված իրավունքների փշրանքներով՝ առանց ունենալու իրական հնարավորություններ և հատկապես ուժ՝ գոնե սեփական կյանքը պաշտպանելու համար:

Սահմանադրությունից իր խոր դժգոհությունը Գրիգոր Արծրունին այսպես է արտահայտել. «...Սահմանադրությունը անզօր է պաշտպանել հայերին՝ տէրութեան կամայականութեան եւ բարբարոսութեան դէմ, անզօր է պաշտպանել թիւրքիաբնակ հայի ամենաանհրաժեշտ, անբռնաբարելի մարդկային իրաւունքը ... Հային կողոպտում են, հարստահարում են, չարչարում են, ծեծում են, անպատում են, ո՞ւր է սահմանադրութիւնը, որ պէտք է պաշտպանէր նրան»¹:

Ռոյնն ժակմենը հայոց սահմանադրությունը համարում էր «Հայ համայնքի կանոնադրություն», որի նպատակն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ կազմակերպումը կիսով չափ աշխարհական և կիսով չափ կրոնական մի հասարակություն, որի իրավունքները դադարում են ճիշտ այնտեղ, որտեղ սկսվում են մի իսկական պետության իրավունքները: «Այնտեղ կայ ամէն ինչ, բացի մի յօդուածից, որի վրա յենուելով հայը կարողանար արգելել, որ քուրդը չխլի նրա ոչխարները, բէյը չանպատուի նրա աղջկան եւ չաւերի նրա տունը, որ հարկահաւաքը երկու-երեք անգամ չպահանջի նրանից միեւնոյն հարկը»: Մի խոսքով՝ այնտեղ ամեն ինչ կա, բացի այնպիսի կարգադրությունից, որի վրա հենվելով հնարավոր լիներ պաշտպանել սեփական կյանքն ու գույքը՝ ընդդեմ թուրքական կառավարությունից կամայականությունից: «Սահմանադրութիւնը, ի վերջոյ, կախում ունի միմիայն Բարձր Դռան բարի կամքից»², - եզրակացնում էր ժակմենը:

Եվրոպացի ուրիշ ուսումնասիրողներ հայոց ազգային սահ-

¹ «Մշակ», № 45, 25 նոյեմբերի (7 դեկտեմբերի) 1876 թ.:

² Սարուխան, Հայկական խնդիրն..., էջ 18:

մանադրությունը համարում էին կրոնա-կենցաղային ինքնավարությունը կարգավորող փաստաթուղթ կամ անձնական իրավունքների համակարգի (Regime de Statut Personnel) երաշխավոր:

Իհարկե, չի կարելի չհամաձայնել Ազգային սահմանադրությանը տրված նման գնահատականների մի մասի հետ, թեև դրանց հեղինակներից շատերը, այդ թվում նաև Ռուլեն Ժակմենը, աչքաթող չեն արել այն օգտակար դերը, որ նա ունեցել է թուրքահայոց կյանքում:

Հիրավի, հայոց Ազգային սահմանադրությունը շատ պակասավոր էր: Նախ՝ դա փաստորեն քիչ թե շատ արդյունավետ գործում էր միայն Կ. Պոլսում և մեծ դժվարությամբ, կիսատպուտ էր կիրառվում բուն երկրում՝ Հայաստանում: Այդ երևույթի պատճառների թվում, անշուշտ, խոշոր դեր էին կատարել այն ձախորդ հանգամանքները, որոնց մեջ ապրում էր Թուրքիայի հայությունը: Սարսափելի արհավիրքները, որոնք թափվեցին Թուրքիայի հայության գլխին, չէին կարող բեղմնավոր անդատաններ բացել Հայաստանի հայերի առջև: Այդ արհավիրքները մեռցնում էին կյանքը, փակում դեպի առաջադիմական շարժում տանող ուղիները: Մյուս կողմից՝ Կ. Պոլսի հայությունը չէր հասկանում գավառի իր եղբորը, չէր ապրում նրա ցավերով ու հոգսերով, թեև չէին պակասում գեղեցիկ ճառերն ու փքուն ճոռոմաբանությունները, լրագրական ձոներն ու դրվատումները:

Սահմանադրության մյուս մեծ պակասությունը հիմնական չարիքի դեմ նրա անուժ լինելն էր: Նա ի գորու չէր ապահովելու հայի բնականոն կյանքը, երաշխավորելու նրա պատվի ու գույքի անձեռնմխելիությունը, և դա հատկապես նրա հայրենի երկրում՝ Թուրքահայաստանում: Թուրքն ու քուրդը մնում էին դարձյալ իշխող և արտոնյալ, հայը դարձյալ ճորտ էր և իրավագուրկ: Հենց միայն այդ հանգամանքը ի չիք էր դարձնում սահմանադրության ընձեռած առավելությունների մեծ մասը: Այլ խոսքով՝ Ազգային սահմանադրությունը զուրկ էր քաղաքական-պետական իրավունակությունից:

Բայց դա բնավ չի նշանակում, թե կարելի է լիովին աչքաթող անել այն օգտակար դերը, որ սահմանադրությունն ունեցել է թուրքահայոց կյանքում:

Ամենայն իրավունքով կարելի է ասել, որ Ազգային սահմանադրութիւնը Հայ ժողովրդի արեւմտյան հատվածի ներքին կյանքը կարգավորելուն ուղղված գործուն միջոց էր:

Չի կարելի անտեսել, որ Թուրքիայի Հայոց ազգային, հասարակական, կրոնական և նույնիսկ քաղաքական կյանքը 1860 թ. հետո, ընդհուպ մինչև 1915 թ., պտտվում էր այս սահմանադրութիւնի շուրջը*: Հայ ժողովուրդը կայսրութիւնի մեջ առաջինը և մինչև 19-րդ դարի 70-ական թվականների սկիզբը միակն էր, որն ինչ-որ չափով ներքին սահմանադրական կյանքով ապրելու իրավունք էր ստացել՝ հիմքում ժողովրդավարական սկզբունքներ ունենալով**: Դա սահմանադրութիւնի լուսավոր կողմերից մեկն էր: Բայց նա ուներ նաև ստվերոտ շատ կողմեր (օրինակ՝ Պոլսի Հայութիւնը*** տալիս էր ավելի շատ պատգամավոր, քան կայսրութիւնի ողջ Հայութիւնը և այլն): Այդ ամենով հանդերձ,

* Այսօր նույնպես, ինչպես մեկուկես դար առաջ, Թուրքահայերի և առհասարակ սփյուռքահայերի ներքին ազգային (մասնակիորեն) և կրոնական (լիովին) կյանքը կազմակերպվել է Ազգային սահմանադրութիւնի հիմքի վրա: Եթե մինչև 1915 թ. այդ սահմանադրութիւնը որքան ազգային էր, նույնքան և օսմանյան պետական օրենք էր, ներկայումս, հասկանալի պատճառով, նա դուռ ազգային կանոնակարգ է:

** Հայ ազգութիւնի սահմանադրութիւնից առաջ Թուրքիայում սահմանադրութիւններ (կանոնադրութիւններ) ունեին նաև կայսրութիւնի երկու ուրիշ ազգեր՝ հույները և բուլղարները, բայց նրանց սահմանադրութիւնները հենված չէին ժողովրդավարական սկզբունքների վրա: Օրինակ՝ դրանք չունեին մնայուն և ղեկավար ընդհանուր ժողովներ, առանձին գործող քաղաքական ժողով, աշխարհական խորհուրդների ճյուղեր և այլ բարեմասնութիւններ, որ ուներ Հայոց սահմանադրութիւնը (տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Հատ. Գ, Բ հրատ., էջ 4690):

*** Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալներով՝ 1860 թ. մայրաքաղաքում բնակվում էր 85000 Հայ, որից 70000-ը բնիկ պոլսեցի էր կամ Պոլսում հաստատված, իսկ 15 հազարը գավառացի պանդուխտներ էին (Մարության, Հայկական խնդիր..., էջ 23): Վարդան Պարսամյանի տվյալներով՝ այդ նույն ժամանակ Կ. Պոլսի Հայերի թիվն ավելի քան 200 հազար էր, ինչը ավելի հավանական է (տե՛ս Վարդան Պարսամյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմութիւնից, էջ 33): Ուրիշ հեղինակներ տարբեր թվեր են նշում:

Հայոց Ազգային սահմանադրությունը ազգի քաղաքական հասունություն կարևոր վկայագիրն էր:

Հայոց Ազգային սահմանադրությունը նման չէր տվյալ ժամանակաշրջանում առաջավոր երկրներում գործող սահմանադրություններից և ոչ մեկին, այլ հիմնված էր դարերով հայերի վայելած ինչ-ինչ առանձնաչնորհումների վրա և գայլիս էր դրանք ավելի սահմանորոշելու, ավելի ժողովրդականացնելու: Նրանում ճշտորեն սահմանված էին յուրաքանչյուր հայի պարտականություններն ու իրավունքները «առ ազգը» և ընդհակառակը: Ըստ սահմանադրության՝ ազգային-եկեղեցական, դպրոցական, կալվածական, դատաստանական բոլոր գործերը, որոնք առաջ պատկանում էին պատրիարքի բացարձակ իրավասությունը, նրանից վերցվում էին: Ազգային գործերի ղեկավարությունը մի անձից՝ պատրիարքից անցնում էր մի ազգային օրինավոր վարչության իրավասությունը: «Ազգը ներկայացնող» պատրիարքը մի ընտրված նախագահ էր՝ պատասխանատու Ազգային ժողովի առջև: Իսկական նախագահը պատգամավորներից մեկն էր «ատենապետ» կոչումով, որը և տնօրինում էր ազգային-եկեղեցական բոլոր գործերի ղեկավարությունը:

Ինչպիսի հանգամանքներում էլ գտնվում էր երկիրը, որքան էլ սեղմված լիներ Ազգային սահմանադրությունը, այնուամենայնիվ, նա թուրքահայերին որոշ ինքնավարություն էր տալիս: Բացի քաղաքական խնդիրներից՝ ուրիշ գրեթե բոլոր ազգային գործերը հայերը տնօրինում էին ինքնուրույն:

Հայոց ազգային ժողովը զարգացած քաղաքակիրթ երկրների պատգամավորական ժողովների (խորհրդարան, պառլամենտ) դերն էր կատարում: Բյուջեի նախահաշիվը քվեարկվում էր, պաշտոնյաներն ընտրվում էին, պատգամավորների համաձայնությամբ տուրքեր էին գանձվում, հսկողություն և քննություն էին նշանակվում:

Անշուշտ, կանոնադրություն-սահմանադրությունն ուներ ոչ քիչ թերություններ. նա կատարելապես չէր արտահայտում ժողովրդական ներկայացուցչությունը, չէր դրված ժողովրդավարական լայն հիմքերի վրա: Բայց այդ թերությունները կարելի էր ուղղել՝ նրա շարադրանքում լրացումներ կատարել, հետզհետ-

տե կատարելագործել վարչական մեխանիզմը, անկատար հող-վաճենքը նորերով փոխել:

Հարկ է նաև նկատի առնել, որ փաստաթուղթն ստեղծվել և կյանքի էր կոչվել այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրությունն ինքը դեռ չուներ սահմանադրություն (հիմնական օրենք), և թուրք իրավաբանական միտքը չարիաթի կանոններից այն կողմ էր անցել: Մինչ թուրքը դեռ չուներ ազգային պետություն գիտակցությունը և հայրենիքի գաղափարը, հայն արդեն արթնացել էր իբրև ազգ, և «սահմանադրությունը» ազգային գիտակցության մի տիպիկ արտահայտություն էր: Սահմանադրություն չուներ նաև հարևան Ռուսական կայսրությունը: Այստեղ խորհելու շատ բան կա. նկատենք, որ թուրքահայոց սահմանադրությունը ստեղծվել էր ռուս-թուրքական 1877 թ. պատերազմն սկսելուց և Բեռլինի կոնգրեսից (1878 թ.) առաջ, երբ դեռ հրապարակ էր եկել Հայկական հարցը և էր վերսկսվել հայոց ազատագրական կռիվը:

Ինչ վերաբերում է հայոց սահմանադրության ուսումնասիրողների՝ փաստաթղթի հեղինակներին տված «միամիտ երագողներ» գնահատականին, վերապահումներով տեղին համարելով այդ գնահատականը, միաժամանակ հարկ է նկատի առնել, որ թուրքահայ ժողովրդի լուսավոր զավակները հոգեպես տառապում էին օսմանյան բիրտ իրականության մեջ տոչորվող իրենց ազգի համար և փայփայում էին նորմալ հասարակարգում մարդավայել ապրելու և գործելու հեռավոր երազը: Այն անձկալի իրավակարգը, որ թուրքահայությունը տեսչում էր տեսնել ողջ կայսրության մեջ, անիրականանալի գաղափար էր: Այդ բանը քաջ գիտակցելով՝ նա փորձում էր երազած կարգերի նմանակը մարմնավորել գոնե ազգային ներքին կյանքում՝ իր լուսավոր զավակների ջանքերով:

Գործածության մեջ դնելուց հետո եկած երկար տարիների ընթացքում Ազգային սահմանադրությունն անհերքելի օգուտներ բերեց թուրքիայի բովանդակ հայությունը: Այդ օգուտներից ամենամեծը նրան իրավական կարգին, այսինքն՝ օրենքներին և օրինապահությանը վարժեցնելն էր: Իրավամբ կարելի է ասել, որ Օսմանյան կայսրության ոչ մի ժողովուրդ, այդ թվում պե-

տականակազմ թուրք ժողովուրդը, այնքան պատրաստ չէր իրավական կյանքով ապրելու, որքան Ազգային սահմանադրության բովով անցած թուրքահայ ժողովուրդը:

Սահմանադրությունը բերեց ոչ պակաս կարևոր ուրիշ օգուտներ ևս: Նա «ուժգին մղում տուեց Հայ մտաւոր վերածնութեան ... Նա փնտրեց Հայ ազգի փրկութիւնը դպրոցի, եկեղեցու, վանքերի, մամուլի, թատրոնի մէջ» (Միքայել Վարանդյան): Հատկապես անգնահատելի նշանակություն ունեցավ սահմանադրության այն սկզբունքը, որը թելադրում էր **ճրիարար** ընդհանուր կրթություն տալ Հայ երկու սեռի երեխաներին՝ առանց դասակարգային և հասարակական դիրքի խտրության¹: Ինչպես «Պոլոժենիա»-ն, այնպես էլ թուրքահայոց սահմանադրությունը, լինելով Հայության եկեղեցական կյանքը կանոնավորող կանոնակարգեր, միաժամանակ հանդիսացան ազգային-կրթական առաջադիմության խարիսխներ: «Ուստի հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ Հայ մտաւորականութիւնը երկար ժամանակ կառչած էր նրանց պաշտպանութեան գործին, անգամ այն ժամանակ, երբ մեր հրապարակախօսութեան մէջ լուծուած էր ազգայնութեան խնդիրը եւ դա բաժանուած էր դաւանանքից: Հայ մտաւորականութիւնը, տուեալ պայմաններում, ընդունում էր նրանց անհրաժեշտութիւնը, պայքար էր մղում նրանց համար՝ յանուն Հայկական մշակութային-կրթական հաստատութեանց»²: Եվ այդ բոլորը նպաստեցին Հայոց ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը: «Այժմ նա աւելի դժուարութեամբ պիտի տանէր այն հարստահարութիւնները, թուրքերդական սպանիչ ոէժիմը, որի մէջ դրուած էր նա»³:

Իր գոյության շուրջ հինգ տասնամյակներին շատ անգամ է Ազգային սահմանադրությունը գրոհներ կրել ինչպես ներսից, այնպես էլ դրսից:

Սահմանադրությունից մշտապես դժգոհ էին մնում հոգևոր պետերը՝ Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքները, Աղթամարի

¹ Տե՛ս **Գառնիկ Գիւզալեան**, Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Փարիզ, 1927, էջ 101:

² Նույն տեղում, էջ 102:

³ Նույն տեղում:

և Կիլիկիո կաթողիկոսները, թեմակալ առաջնորդները: Կղերականները չէին հաշտվում այն մտքի հետ, որ սահմանադրությունը փակել է իրենց կամայականությունների ճանապարհները, զրկել անսահմանափակ իշխանությունից: Պատահական չէ, որ չկարողանալով հաղթահարել այդ արգելքները, իրենց էությունամբ հակասահմանադրական պատրիարքները, ի վերջո, ստիպված տեղի էին տալիս և նույնիսկ հրաժարվում գահից: Այդպես էր արել Գևորգ արք. Քերեստեջյան պատրիարքը (1866–1882 թթ.՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ), հրաժարվել էր նույնիսկ Սարգիս արք. Գույումջյան պատրիարքը, որի պաշտոնավարության ժամանակ էր ընդունվել սահմանադրությունը՝ իր իսկ համաձայնությամբ և եռանդուն աջակցությամբ. հակասահմանադրական արարք կատարելու համար Հայոց ազգային ժողովը նրան ստիպել էր հրաժարական տալ:

Սահմանադրությունը տարբեր տարիների ենթարկվում էր նաև իշխանությունների հարձակումներին, բայց դրանք մշտական դարձան, երբ 1876 թ. սուլթանական գահի վրա նստեց Աբդուլ Համիդ II-ը:

Վկայակոչելով կայսրության ուրիշ ժողովուրդների (հատկապես հույների), ղեկավար շրջաններից եկած բողոքները, որ իրենք չունեն իրենց ներքին կյանքը կանոնակարգող այնպիսի գործուն կանոնագիր, ինչպիսին ունեն Հայերը, սուլթան Աբդուլ Համիդը ոչ թե զնաց նրանց ցանկությունները բավարարելու, այլ Հայոց սահմանադրությունը վերացնելու ճանապարհով:

Ազգային պատգամավորական ժողովի փոքրիչատե կանոնավոր վերջին նիստը գումարվեց 1894 թ., երբ ղեռ հայկական կոտորածները չէին սկսվել:

Պատրիարքարանին կից ս. Աստվածածին մայր եկեղեցում գումարված այդ ժողովի (որի ատենադպիրն էր Գաբրիել Նորատունկյանը) պատգամավորներից ոմանք ղեռուս համարձակվեցին բարձրացնել այս կամ այն ազգային հարցը և բացատրություններ պահանջել այդ ժամանակ պատրիարքական տեղապահ Հմայակ եպս. Դիմաքսյանից:

Այդ ժողովում էր, որ Թուրքիայի պատրիարք ընտրվեց Մատթեոս արք. Իզմիրլյանը:

1894-ից հետո, երբ սկսվեցին կոտորածները, անկարելի դարձան վարչության գործունեությունը և պատրիարքի պաշտոնավարումը: Որպես հեղափոխական շարժմանը համակիր՝ Իզմիրլյանն աքսորվեց Երուսաղեմ: Ազգային ժողովի աշխատանքը փակվեց, քանի որ ազգը հայտնվել էր բնաջնջման սպառնալիքի առջև:

Այդ արյունամած օրերին էր, որ Կ. Պոլսի հայության բոլոր խավերի երևելի ներկայացուցիչները, արտաքին գործերի նախարարի օգնական Արթին փաշա Տատյանի գլխավորությամբ, խոնարհ հպատակություն զգացումներով լի մի աղերսագիր ներկայացրին սուլթանին, որից հետո միայն նրա զայրույթը մի փոքր իջավ, և Տատյանին հաջողվեց իրավունք ստանալ գումարելու նոր Ազգային ժողով՝ պատրիարքի և պաշտոնական վարչական մարմինների նոր ընտրություն կատարելու համար:

Պատգամավորական նոր ժողովը հրավիրվեց 1896 թ. նոյեմբերի 8-ին, ուր պատրիարք ընտրվեց Մաղաքիա եպս. Օրմանյանը: Ընտրվեցին Քաղաքական ժողովի նոր անդամներ, որոնց մեծ մասը կառավարական բարձր պաշտոնյաներ էին՝ սկսած նույն ինքը Արթին փաշա Տատյանից:

Բայց սուլթանը դեռ բավարարված չէր: Նա պահանջում էր վերաքննել այդքան երկար ժամանակ գործող սահմանադրությունը, որը կնշանակեր սահմանափակել իր նախորդների՝ հայերին տված առանձնաշնորհումները: Աբդուլ Համիդը չէր կարողանում հանդուրժել, որ հայերը շարունակեն սահմանադրական օրենքներով կառավարել իրենց ներքին կյանքը, մասնավորապես՝ ազգային-կրթական և կրոնական գործերը, և դա այն ժամանակ, երբ ինքն ավելի քան քսան տարի առաջ էր տապալել օսմանյան պետական սահմանադրությունը: Ուստի նա Օրմանյան պատրիարքից և Քաղաքական ժողովի ատենապետ ընտրված Արթին փաշա Տատյանից պահանջեց հնարավորինս մեծ հապավումներ անել սահմանադրական կանոնագրի մեջ, որպեսզի դա ընկալվի որպես պարզ պատրիարքական օրենք:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը չէր կարող հակառակվել սուլթանի պահանջին, և այդ պահանջը կատարելու համար ստեղծեց «վերաքննիչ հանձնաժողով», որը, գործի անցնելով, Ազգային

սահմանադրութեան շարադրանքում կրճատեց մի շարք հոգ-վածներ, ինչպէս նաև փաստաթուղթը վերանվանեց «Պատ-րիարքական օրէնք»:

Ի պատիվ Օրմանյան պատրիարքի, պետք է ասել, որ նա, այս կամ այն պատրվակով, կարողացավ սահմանադրութեան շարադրանքի վերաքննութեան սուլթանական պահանջը մեռած տառ թողնել: Սահմանադրութիւնը մնաց գրեթէ անփոփոխ, և դա Օրմանյանի ծառայութիւններէից մեկն էր: Միակ զիջումն եղավ այն, որ Ազգային ժողովի գումարումը հետաձգվեց անորոշ ժամանակով, և «սահմանադրութիւն» բառն արտաքսվեց հայ-կական թերթերի էջերից ու պաշտոնական թղթերից¹: Չնայած դրան, նրա բոլոր հոգվածները, գոնե ըստ էութեան, շարունակում էին իրենց ուժը պահել:

Սակայն, որքան էլ հայերը ջանք էին թափում պահպանելու իրենց Ազգային սահմանադրութիւնը, հեռանկարի տեսակետից դա ապարդիւն էր: Մի՞թէ հնարավոր էր շարունակել օրինական կյանքով ապրել մի անօրեն երկրում: Արմատապես սխալ էր պոլսահայ այն մտավորականների տեսակետը, թե բազմազգ բնակալական կայսրութեան մեջ, դոյզն անգամ ի վիճակի չլինելով միջամտելու ընդհանուր պետութեան կյանքին, կարելի կլինի հոգալ իրենց ժողովրդի հոգսերը, միայնակ փոխել ազգային դառնատխուր գոյութեան ընդհանուր պատկերը:

Այս վիճակը տևեց մինչև 1908 թ. օսմանյան հեղափոխու-թիւնը, երբ երիտթուրքերի ջանքերով ստեղծված նոր կացու-թիւնն եղավ «աւելի չար, քան զառաջինն»:

* * *

Ազատութեան հովերի հետ, որոնք Թուրքիային «նոր իրա-վակարգ» էին բերել, թուրքահայութեան համար ծագել էին նոր խնդիրներ. 1) Պե՞տք էր պահպանել Ազգային սահմանադրու-թիւնը, թե՞ պետք էր հրաժարվել նրանից, քանի որ երիտթուրք

¹ Տե՛ս «Արարատ», № 1, Հունվար, 1908, էջ 49-52:

պարագլուխները հայտարարել էին, թե «նոր իրավակարգը» հիմնված է ազատություն և հավասարություն վրա, 2) Սահմանադրությունը, եթե մնալու է, պե՞տք է անփոփոխ պահել, թե՞ հարկ է որոշ փոփոխությունների ենթարկել, 3) Եթե սահմանադրությունը շարունակի իր գոյությունը, ապա ի՞նչ հարաբերությունների մեջ պետք է լինի օսմանյան (միդհատյան) սահմանադրության հետ:

Այս հարցերի պատասխաններն առաջինը փորձում էր տալ Իթթիհադը: Կ. Պոլսի թուրքական թերթերում պարբերաբար քննարկվում էին հայոց, հունաց, հրեից ազգային կանոնադր-սահմանադրությունների հետ կապված հարցեր, որոնք ավարտվում էին նույն եզրահանգումով. եթե թուրքիան ունի պետական սահմանադրություն, որը կարգավորում է երկրի բոլոր քաղաքացիների փոխհարաբերությունները՝ առանց ազգի ու կրոնի խտրության, եթե նրանց բոլորի հայրենիքը Օսմանյան կայսրությունն է, ապա միանգամայն անբացատրելի է մնում հայոց և մյուս ազգային կանոնադր-սահմանադրությունների գոյության հմաստը:

Որքան էլ երիտթուրքական կառավարությունը բազմազան միջոցներ ձեռնարկեց, սակայն ի վիճակի չեղավ վերացնելու հայոց Ազգային սահմանադրությունը: Այդ բանը նրան հաջողվեց մի քանի տարի հետո՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Հայոց Մեծ եղեռնի ժամանակ, ոչնչացնելով կամ արտաքսելով միլիոնավոր հայերի ու զավթելով հազարամյակների պատմություն ունեցող նրանց հայրենիքը, թուրքերը վերացրին նաև Սիսի ու Աղթամարի կաթողիկոսությունները, բոլոր առաջնորդարանները, հրդեհի մատնեցին կամ քարուքանդ արեցին եկեղեցիներն ու վանքերը, իսկ Կ. Պոլսի պատրիարքարանը գրկվեց բոլոր աշխարհիկ գործառույթներից՝ վերածվելով մի անդամալույծ պարզ ընկերակցության: Այդ ամենն իրենց արտահայտությունը գտան թուրքական կառավարության կողմից 1916 թ. հուլիսի 19-ին հրատարակված «էրմենի կաթողիկոսուղու վե փաթրիկիլիկի նիզամնամեսի» վերտառությունը՝ հրամանադրում, որով պաշտոնապես տապանաբար դրվեց կայսրության մեջ Հայ եկեղեցու կառույցի և Ազգային սահմանադրու-

Թյան վրա: Բայց Թուրքերի համար ինչ-որ բան դեռ պակասում էր, և այդ պակասը երիտթուրքական կառավարությունը լրացրեց հաջորդ տարում՝ 1917 թ. հոկտեմբերի 2-ին հրատարակելով «Հուգուզը այլիև զարարնամեսի» անունով օրենսգիրքը և նոր դատաստանագիրքը՝ «Ուսուլը մուհաբեմաթը շերիյե» վերնագրով: Դրանցով ազդարարվում էր, որ կայսրությունն ընդհատակները, անկախ կրոնից ու ազգությունից, հետայսու ենթակա են օսմանյան պետական քաղաքացիական օրենսդրությունը: Դա նշանակում էր, որ Թուրքերը կրկին հաստատում էին, թե ընդմիջտ պատմությունն զիրկն են անցել սուլթան Մեհմեդ II Ֆաթիհի՝ 1461 թ. հայերին տված «էրմենի փաթրիկխանեն» և 1863 թ. մարտի 17-ին սուլթան Աբդուլ Ազիզի հաստատած* Ազգային սահմանադրությունը¹: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ երիտթուրքական կառավարությունը թողել էր ասպարեզը, իսկ քեմալական շարժումը դեռ խանձարուրի մեջ էր, դաշնակիցների կարգած սուլթանական նոր կառավարությունը (Ստամբուլի) 1919 թ. վերահաստատեց Ազգային սահմանադրությունը (ըստ էության՝ միայն Կ. Պոլսի հայության համար): Բայց այդ վերահաստատումը կարճ կյանք ունեցավ: Լոզանի կոնֆերանսի 1923 թ. դաշնագրի 42-47-րդ հոդվածներով Թուրքիան պարտավորություն ստանձնեց հարգել իր հայ, հույն և հրեա փոքրամասնությունների իրավունքներն ու սովորությունները: Սակայն երաշխավորված այդ պարտավորությունները մնացին օդից կախված, քանի որ քեմալական խորհրդարանը՝ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը 1926 թ. մարտի 20-ին հաստատեց երկրի քաղաքացիական օրենսգիրքը, որով վերջ էր տրվում ազգային բոլոր փոքրամասնությունների կրոնա-կենցաղային ինքնավարությունը և անձնական իրավունքների համակարգին²:

Կայսրություն տարածքում ուժը կորցրած Ազգային սահմա-

* Ինչպես վերը նշվեց, Ազգային սահմանադրության առաջին տարբերակը հաստատել էր սուլթան Աբդուլ Մեջիդը 1860 թ.:

¹ Տե՛ս «Արարատ» բացառիկ, 1 հունվարի 2003 թ. էջ 55:

² Տե՛ս նույն տեղում:

նադրությունը գոյությունը նոր չրջան ապրեց, երբ Մեծ եղեռնից հետո հայությունը բեկորները ապաստան գտան աշխարհի տարբեր ծագերում, և կազմավորվեց հայկական սփյուռքը՝ իր աշխարհիկ ու կրոնական բազմաբնույթ կառույցներով:

Թուրքական յաթաղանից փրկված հայերը հիմնականում ապաստան գտան Օսմանյան կայսրությունից անջատված Մերձավոր ու Միջին Արևելքի արաբական երկրներում, ինչպես նաև Պարսկաստանում: Հայ ժողովուրդը երախտապարտ է արաբ և պարսիկ մուսուլման ժողովուրդներին, որոնք նրա պատմության ամենաողբերգական օրերին օգնության ձեռք մեկնեցին մահվան երախից փրկված հարյուր հազարավոր մարդկանց: Հայ ժողովրդի ներկա և գալիք սերունդներն իրենց ազգային հիշողության մեջ հավերժ կպահպանեն մարդասիրական մեծ արարքը Սիրիայի, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Իրաքի, Պաղեստինի, Հորդանանի արաբ ժողովրդի, որն իր մի պատառ հացը կիսեց դժբախտության մեջ հայտնված հայության հետ, հնարավորություններ ստեղծեց, որպեսզի նա ծածկ ունենա գլխին, իր ապրուստը վաստակի սեփական աշխատանքով: Հայերն աստիճանաբար հաստատվեցին նաև Հունաստանում, Կիպրոսում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Ֆրանսիայում, Ամերիկաներում և այլուր: Ժամանակի ընթացքում նրանք դարձան իրավահավասար քաղաքացիներ ասպնջական երկրներում:

Ամենամեծ ու ամենաանկաշկանդ ազատությունը հայերն ստացան Լիբանանում, ուր բարենպաստ հող գտավ նաև «Ազգային սահմանադրություն հայոցը»՝ նոր պայմաններում կիրարկելու համար: Դրան մեծապես նպաստեց ֆրանսիական հովանավորության հաստատումը Լիբանանի վրա: Ֆրանսիայի ստանձնած հոգատարությունը (mandate) հնարավորություն էր տալիս եվրոպական, հատկապես ֆրանսիական առավել մարդասիրական, ժողովրդավարական արժեքները լայնորեն ներմուծելու երկիր: Այստեղի բազմահամայնքային համակարգի հանդուրժողականության պայմաններում հայերը ևս հետամուտ եղան օգուտ քաղելու այդ արժեքներից: Լիբանանահայ գործիչների տարած հետևողական լարված աշխատանքի արդյունքում Լիբանանի ֆրանսիական բարձր կոմիսարը 1936 թ. մարտի 13-ի

իր հրովարտակի առաջին հոգվածի մեջ (ուր թվարկված էին երկրի հիմնական կրոնական համայնքները), մտցրել էր նաև «Հայ Գրիգորյան-օրթոդոքս» և «Հայ կաթոլիկ» բառակապակցությունները, դրանով իսկ Հայ համայնքը ընդունվել էր որպես Լիբանանի գլխավոր, իրավահավասար համայնքներից մեկը: Հետագայում, 1938 թ. նոյեմբերի 18-ի իրավական ակտով, հիշյալ հրամանագրի առաջին հոգվածում տեղ գտավ նաև բողոքական (protestant) համայնքը, որի մեջ երկրի մյուս ավետարանականների հետ մտնում էին նաև Հայ ավետարանականները: Հայ երեք՝ առաքելական, կաթոլիկ և ավետարանական հարանվանություններին տված իրավունքները Լիբանանում օրենսդրորեն ամրագրվեցին՝ նկատի առնելով այն, որ Օսմանյան կայսրության Հայ համայնքը, մինչև Մեծ եղեռնը, սուլթան Աբդուլ Ազիզի 1863 թ. մարտի 17-ի ֆերմանով ունեցել է «պատմական ներքին կառավարածև», այսինքն՝ անձնական իրավունքների կարգավիճակ (status personel), որը հայտնի ողբերգական դեպքերի հետևանքով դարձել էր կարգազրկված տարագիր համայնք¹: Երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում հայության հետագա ինտեգրման շնորհիվ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Լիբանանն արդեն ձեռք էր բերել անկախություն, նրա խորհրդարանը 1951 թ. ապրիլի 2-ին ընդունեց օրենք, որի համաձայն՝ լիբանանահայ երեք հարանվանությունների վայելած կրոնա-կենցաղային ու վարչական ինքնավարության ճանաչումը տարածվեց նաև քաղաքական ոլորտի վրա: Ելնելով թվաքանակից՝ կրոնական մյուս համայնքներին վերապահված քվոտաների համամասնությունը, հայությունը խորհրդարանում պատգամավորական աթոռներ ստացավ: Նույն օրենքով կյանք առավ նաև 1863 թ. Ազգային սահմանադրությունը, որի հիմքի վրա կազմվեց «Լիբանանի հայոց անձնական իրավունքը» օրենսգիրքը, ինչպես նաև գոյություն կոչվեց «Դատավարության կանոնը», որն ստեղծվել էր Ազգային սահմանադրության 41-րդ հոգվածի հիման վրա, ուր արձանա-

¹ Տե՛ս «Արարատ» բացառիկ, 1 հունվարի 2003 թ., էջ 55:

գրված է, որ Ազգային Ընդհանուր պատգամավորական ժողովի Կեդրոնական վարչության Քաղաքական ժողովի «Դատաստանական Խորհրդոյ պաշտօնն է ընտանեկան վէճերը լուծել, եւ Բ. Դրան կողմէն պատրիարքարան յանձնուած դատերը՝ յանձնարարութեան համեմատ քննել եւ որոշել: Երբ պատահի այնպիսի դատ մը գոր Դատաստանական Խորհուրդը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, ըստ պահանջման խնդրոյն՝ կա՛մ Կրօնական կա՛մ Քաղաքական և կա՛մ Խառը ժողովոյն յանձնուելուն հարկաւորութիւնը կը ցուցանէ: Եթէ Դատաստանական Խորհրդոյ մէջ որոշուած դատի մը դէմ բողոքէ դատապարտեալը, խնդիրը վերստին կը քննուի յիշեալ ժողովներէն մէկուն մէջ, որուն որ կը վերաբերի»¹: Ե՛վ «Օրենսգիրքը», և՛ «Կանոնը» պետական օրենքի ուժ ստացան 1952 թ. հոկտեմբերի 11-ից սկսած: Հայոց Ազգային սահմանադրութեանը նվիրված իր արժեքավոր հոդվածում լիբանանահայ իրավագետ Գասպար Տերտերյանը գրում է. «Լիբանանի բազմահամայնքային համակարգը, որ փոքրամասնական համայնքներու համընկերակցութիւն մըն է (*Régime Consociatif*), մեծ չեղում մըն է պետութեան գերիշխանութեան անբաժանելիութեան եւ անփոխանցելիութեան (*indivisible, inaliénable*) սկզբունքներէն եւ եզակի կարգավիճակ մը կը պարգեւէ լիբանանահայութեան: Այս կարգավիճակը ծանօթ չէ Արեւմուտքին, ուր Եկեղեցին անջատուած է պետութենէն, եւ ուր եկեղեցիները պարզապէս պաշտամունքային ընկերակցութիւններ են (*association cultuelle*) եւ չունին կրօնա-կենցաղային, վարչական ու կրթական ինքնավարութիւն...»²:

«Ազգային սահմանադրութիւն հայոցը» որպէս Հայ ժողովրդի դեպի առաջադիմութիւն ավանդական ձգտումների արտահայտութիւն, այսօր նույնպէս հաջողութեամբ ծառայում է նրա սփյուռքահայ հատվածի ներազգային կյանքի կանոնավորմանն ու կազմակերպմանը:

¹ «Ազգային սահմանադրութիւն հայոց», Կ. Պոլիս, 1914, էջ 26-27:

² «Արարատ» բացատրիկ, 1 հունվարի 2003 թ., էջ 55-56:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԿԱԶՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Ինչպես ցույց ենք տվել վերը, 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին Կ. Պոլսում հանդիսավորապես հռչակվել էր Թուրքիայի պատմության մեջ առաջին սահմանադրությունը, որն ստացել էր «միդհատյան» անվանումը՝ իր շարադրանքը պատրաստողի՝ Միդհատ փաշայի անունով:

Սահմանադրությունն ընդունելուց հետո պետք է ընդունվեր նաև ընտրական օրենք, որի հիման վրա անցկացվեին խորհրդարանի պատգամավորների ընտրություններ: Բայց դա երկար ժամանակ էր պահանջում, ուստի առաջին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներն ընտրվեցին ոչ թե ժողովրդի, այլ տեղական վարչական ժողովների կողմից: Ըստ էության՝ դրանք նշանակված պատգամավորներ էին:

Խորհրդարանի բացումը տեղի ունեցավ 1877 թ. մարտի 19-ին՝ սուլթանի պալատում՝ մեծ հանդիսավորությամբ: Բացի սենատի անդամներից և պատգամավորներից, ներկա էին նաև բոլոր նախարարները, դեսպանական կորպուսի անդամները, պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաները, քրիստոնյա պատրիարքները:

Խորհրդարանն անձամբ բացեց սուլթան Աբդուլ Համիդը, որից հետո նրա անունից գահական ողջույնի ճառ ասվեց, որը խոստումներ էր պարունակում՝ բոլոր պայմաններն ստեղծել սահմանադրության նպատակների անթերի գործադրություն համար: Բացման ժամանակ պատգամավորների ընդհանուր թիվը 86 էր¹, որից 38-ը՝ քրիստոնյա*։ Այդ ընդհանուր թվում հա-

¹ Տե՛ս Մարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), Հատ. Ա, էջ 337-339:

* Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ օսմանյան առաջին խորհրդարանի պատգամավորների թիվը 119 էր, որից 71-ը՝ մուսուլման և 48-ը՝ ոչ մուսուլման (տե՛ս Կ. Յ. Ա. Պետրոսյան, *Младотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX в.)*, с. 96):

յերն ունենին 12 պատգամավոր (3-ը՝ Կ. Պոլսից, 9-ը՝ գավառներից): Դա նշանակում էր, որ պատգամավորների ընդհանուր թվում հայ պատգամավորները կազմում էին շուրջ 14 տոկոս, իսկ քրիստոնյա պատգամավորների թվում՝ ավելի քան 31 տոկոսը: Եթե դրան ավելացնենք, որ խորհրդարանի երկու փոխնախագահներից մեկն ընտրվեց Կ. Պոլսի հայության ներկայացուցիչներից Հովհաննես Ալլահավերդին¹, ապա պարզ կդառնա, թե քաղաքական ինչպիսի կշիռ ուներ հայութունը կայսրության մեջ:

1877 թ. ամռանը հրավիրվեց թուրքական առաջին պառլամենտի առաջին նիստը: Պատգամավորների թվում կային թուրքեր, հայեր, հույներ, հրեաներ, բուլղարներ, սերբեր, բոսնիացիներ, արաբներ և քրդեր: Պառլամենտի կազմում չկար պետական ոչ մի պաշտոնյա, որովհետև, սահմանադրության համաձայն, պետական ծառայության մեջ գտնվողները չէին կարող խորհրդարանի անդամ ընտրվել: Ներկայացուցչական օրենսդիր ժողովը քննարկեց և ընդունեց մի շարք կարևոր օրինագծեր: Պատգամավորները համարձակորեն քննադատության կրակի տակ առան սուլթանին և արքունիքը:

Նույն թվականի վերջավորությանն անցկացվեցին խորհրդարանի պատգամավորների նոր ընտրություններ: Քանի որ ընտրական օրենքը կառավարութունը դարձյալ չէր ընդունել, պատգամավորների ընտրությունները կատարվեցին նախկինի պես՝ ժամանակավոր կանոնների համաձայն:

Այս անգամ պառլամենտում ընտրվեց 107 պատգամավոր*, որից մուսուլման էին 60-ը, ոչ մուսուլման՝ 47-ը: Հայերն այս անգամ էլ մեծ թվով ներկայացվեցին խորհրդարանում՝ 13 հոգի: Տոկոսային առումով՝ հայ պատգամավորները կազմում էին խորհրդարանի պատգամավորների ընդհանուր թվի 12.1 տոկոսը, ոչ մուսուլման պատգամավորների ավելի քան 36 տոկոսը²:

¹ Տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրն..., էջ 179-180:

* Մեկ այլ աղբյուրում՝ 113 պատգամավոր, որից 46-ը՝ մուսուլման և 49-ը՝ ոչ մուսուլման (տե՛ս Ե. Ա. Петросян, Младотурецкое движение..., с. 97):

² Տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրն..., էջ 337-339:

Նորհրդարանի երկու փոխնախագահներից մեկը դարձյալ ընտրվել էր հայ, այս անգամ էլ առաջին խորհրդարանի փոխնախագահ Հովհաննես Ալլահվերդին¹: Այս երկրորդ գումարման խորհրդարանի սոցիալական և էթնիկական կազմը մոտավորապես այնպիսին էր, ինչպիսին առաջին գումարման խորհրդարանի կազմը, ուստի նույնքան «անհանգիստ» կարող էր լինել, ինչպես առաջինը:

1878 թ. փետրվարի 13-ին բացվեց երկրորդ գումարման խորհրդարանի առաջին և վերջին նիստը: Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 14-ին, սուլթանի հրամանով օրենսդիր մարմինը ցրվում է անորոշ ժամանակով, չհասցնելով նույնիսկ քննարկել պետական բյուջեն:

1908 թ. հեղափոխություն հաղթանակից անմիջապես հետո Բարձր Դուռը ձեռնարկեց պատգամավորական երրորդ (հեղափոխությունից հետո առաջին) ժողովի ընտրությունների կազմակերպումը: «Վայսերական բարեհաճ հրամանին շնորհիւ օսմանցիք երեսփոխանական ժողով մը կ'ունենան»,²՝ ուրախությունամբ նշում էր «Արեւելքը»: Նորհրդարանը պետք է բացվեր 1908 թ. նոյեմբերի սկզբին՝ ինչպես պահանջում էր սահմանադրության 43-րդ հոդվածը:

Գումարվելիք օսմանյան խորհրդարանը պետք է լուծեր Թուրքիայի ապագայի խնդիրը՝ վերջնականապես գույն տալով սահմանադրությանը և իրական դարձնելով նրա գոյությունը:

1908 թ. հուլիսի կեսերին Փարիզում, «Մեշվերեթ» թերթում հրատարակվեց իթթիհադ կուսակցություն հայտարարությունը, որում օսմանյան խորհրդարանի հրավիրման կապակցությամբ առաջադրվում էին մի շարք պահանջներ. 1) Նորհրդարանի անդամներին ընտրելու են ժողովրդական պատգամավորները, 2) Ստեղծվելիք սենատի մի մասը նշանակելու է սուլթանը, իսկ մնացած անդամներին ընտրելու է հասարակությունը, 3) Բոլոր դավանանքներին պատկանողները պետք է ընտրությունների

¹ Տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրն..., էջ 339:

² Տե՛ս «Արեւելք», № 6855, 23 հուլիսի, № 6856, 24 հուլիսի, № 6863, 1 օգոստոսի 1908 թ.:

գնան հավասար իրավունքներով, 4) Ընդունել սուլթանին գահ-
ընկեց անելու առաջարկը և դա գործադրել այն դեպքում, եթե
նա խորհրդարանին չհնազանդվելու փորձ անի:

«Մեշվերեթի» խմբագիր Ահմեդ Ռիզան, տպագրելով Իթթի-
հադի այդ պահանջները, ավելացնում էր, որ սուլթանը չի կարող
չհնազանդվել նշված պայմաններին, քանի որ ամբողջ գործը
գտնվում է երիտթուրքերի ազդեցություն տակ:

«Մեշվերեթում» հրապարակված հայտարարությունն ամ-
բողջությունամբ կամ հատվածաբար արտատպվել էր եվրոպական
և ուսական մամուլում:

Ռուսական ծայրահեղ ազգայնամոլական շրջանների ձայ-
նափող «Новое Время» («Նովոյե Վրեմյա») թերթը ճիշտ էր հա-
մարում ցարական կառավարության՝ Թուրքիայում սահմանադ-
րական շարժումը կանգնեցնելուն նպաստելը, բայց զգալով, որ
դա այլևս անհնարին է, գտնում էր, որ գոնե պետք է ստեղծել
այնպիսի խորհրդարան, որը չընկնի երիտթուրքերի ազդեցու-
թյան տակ, քանի որ սրանք «արդեն հայտարարել են ազգերի
հավասար իրավունքների» մասին: Թերթի կարծիքով՝ եթե
երկրում հանդես չգա «թուրքական կաղետներին» զսպող որևէ
ուժ, ապա երբ գումարվի խորհրդարանը, կուսակցությունների և
ազգությունների միջև կատաղի կռիվ կսկսվի, իսկ հայտնի է, որ
նրանցից շատերի համար Թուրքիայի քայքայումը նույնիսկ ցան-
կալի է: Բացի թուրքերից՝ խորհրդարանի մեջ հավանորեն
կմտնեն նաև հայեր, բուլղարներ, հույներ, արաբներ, կուցո-
վալախներ, այբանացիներ, սերբեր, հրեաներ, նույնիսկ գնչու-
ներ: Դա «Новое Время»-ի կարծիքով, կարող է մեծ ազեղ լինել,
ուստի Ռուսաստանը փաղիչահին պետք է բարեկամաբար խոր-
հուրդ տա: Եվ ահա ինչպես.

«Եթե Թուրքիային խորհրդարան է պետք, թող դա լինի ազ-
գային-թուրքական, առանց որևէ հայկական «կոլոնների» և
հունական խմբերի, և թող դա ընտրվի երկրի լավագույն, գոր-
ծունյա թուրք մարդկանցից: Ո՛չ խուժանը, ո՛չ հեղափոխական-
ները, ո՛չ մանր մտավորականությունը, ո՛չ օտարազգիները
չպետք է ներկայացուցչություն ունենան խորհրդարանում: Այդ
նյութը (Թվարկված հասարակական շերտերը:– Հ. Ս.), ըստ իր

բնության, ոչ թե կառավարող է, այլ՝ կառավարվող»¹:

Դեռևս 1908 թ. հուլիսի երրորդ տասնօրյակում մայրաքաղաքի և կայսրության մյուս վայրերի թերթերը տպագրել էին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորների ընտրության՝ Իթիֆհազի ներկայացրած և սուլթանի հաստատած կանոնագիրը՝ բաղկացած չորս մասից և 83 հոդվածներից:

Կանոնագիրը կտրականապես արգելում էր խորհրդարանի անդամ ընտրել այն անձանց, որոնք չէին տիրապետում պետական լեզվին՝ թուրքերենին: Պատգամավոր կարող էր ընտրվել միայն օսմանյան քաղաքացին:

Երիտթուրքերը կանգնած էին լրջագույն փորձությունների առջև: Մի կողմից նրանք պետք է ճակատեին թուրքական հասարակության ներսում եղած հակաիթիֆհազական ուժերի դեմ, որոնք ձգտում էին մեծամասնություն կազմել պատգամավորական ժողովում, մյուս կողմից՝ չեզոքացնեին կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդներից եկող վտանգը՝ նրանց ներկայացուցիչների թիվը խորհրդարանում նվազագույնի հասցնելով:

Պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում բազմասեռ ու տարասեռ ժողովուրդներից կազմված բոլոր պետական կազմավորումներն ունեցել են ծանր ճգնաժամեր: Ահա թե ինչո՞ւ այդ պետությունների պետական անձերի հոգածություն գլխավոր առարկան հանդիսացել է այն, թե ի՞նչ օրենքներով ու հաստատություններով պետք է կառավարել բազմացեղ պետությունները, որպեսզի ներքին խաղաղություն ստեղծվի և պետական միությունը չվտանգվի:

19-րդ դարի վերջում եվրոպական բազմազգ գլխավոր երկրներից էր մնացել Ավստրո-Հունգարիան, որի կայսրերը եկել էին այն համոզման, որ պետությունը կարող է փրկվել, եթե այնտեղ ստեղծվեն միանման օրենսդրական հաստատություններ և համանման վարչական կանոններ: Կազմվեցին սահմանադրական նոր օրենքներ: Դա, անշուշտ, առաջինթաց մեծ քայլ էր կայսրության ներքին խաղաղության պահպանման տեսակետից, բայց ոչ բավարար քայլ, քանզի հաշվի չէին առնված տե-

¹ «Новое Время», 15 июля 1908 г.

դական պայմանները և ազգությունների պատմական իրավունքները, ինչպես, ասենք, դա արվել էր հարևան Շվեյցարիայում: Անհրաժեշտ էր կայսրության այլազան ժողովուրդներին տալ ոչ թե միատեսակ ու միօրինակ, այլ տեղական պահանջներին համապատասխանող հաստատություններ, որպեսզի յուրաքանչյուր ազգություն իրավունք և միջոց ունենար պահպանելու իր անհատականությունը:

19-րդ դարի կեսերից սկսած Ավստրիային, այնուամենայնիվ, հաջողվել էր մի քանի տասնամյակ (մինչև 1918 թ.) խուսափել փլուզումից, շնորհիվ վարչական բարեփոխումների: Դրանց միջոցով կյանքի կոչվեցին տեղական օրենսդրական ժողովներ (Landtag), ուր տվյալ տարածքի ժողովրդի կողմից ընտրված ներկայացուցիչները հայտնի չափով ինքնավար կերպով տնօրինում էին տեղական օրենսդրական և վարչական գործերը: Իսկ երկրի բոլոր մասերից ուղարկված ներկայացուցիչների ընդհանուր, ուղղակի, գաղտնի և հավասար քվեարկությունը ընտրվում էր ընդհանուր պատգամավորական ժողով (Reichsrat), որը ներկայացնում էր պետական ամբողջությունը:

Եվ եթե խորաթափանց լինեին թուրք պետական այրերը և երիտթուրք պարագլուխները, պետք է գնային այդ ուղիով, այլ ոչ թե կարճատորեն երկրի հեռանկարը կապելին ազգերի ձուլման միջոցով միասեռ բնակչություն ստեղծելու գաղափարի հետ, իսկ եթե դա չհաջողվեր՝ կայսրության այլազգիների ընդհանուր կոտորածի և ամբողջական կրոնափոխություն հետ:

Պառլամենտի պատգամավորական տեղերի համար թեկնածուների առաջադրման ժամանակ և ընդհանրապես ամբողջ նախընտրական շրջանում իթթիհադ կոմիտեն կատաղի պայքարի մեջ էր թուրքական հասարակության ծոցում նոր ծնունդ առած, բայց դեռ չամրապնդված քաղաքական կուսակցությունների ու խմբակցությունների հետ: Նա անհաշտ արհամարհանքով էր վերաբերում նորածագ «Ֆեդաքյարանը միլլեթին» («Ազգի նվիրյալներ»), բայց հատկապես անողոք ատելություն էր դրսևորում իշխան Սաբահեդդինի գլխավորած «Ապակենտրոնացման և անհատական նախաձեռնություն» կուսակցության (Լիգայի) հանդեպ՝ համարյա ոչնչացնելով նրան:

Ազատութեան առաջին օրերին «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը հայտարարել էր, թե ամուր դաշինքի մեջ է Սաբահէդդինի կուսակցութեան հետ, և երկուսով գործելու են ձեռք-ձեռքի տված: Բայց, շատ չանցած, իթիհհադականները մամուլի և բանավոր քարոզչութեան միջոցով սկսեցին այնպիսի ուժգին և նենգ պայքար մղել Սաբահէդդինի և նրա Լիգայի դեմ, որ սուլթանի քրոջորդին, վերջ ի վերջո, ըստ էութեան հրաժեշտ տվեց քաղաքական կյանքին՝ զզված ու դառնացած:

«Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան քարոզիչները նույնիսկ լուրեր էին տարածում, թե Սաբահէդդինն ապակենտրոնացում է պահանջում, որպեսզի մի օր «հայոց իշխան» դառնա: Վերջինս հարկադրված էր «Իկդամ» թերթում բողոքելու և ժխտելու մեղադրանքը:

Ամենագոր իթիհհադը զավառներում հալածում, ձերբակալում ու բանտարկում էր այն քարոզիչներին, որոնք նախընտրական շրջանում ջատագովում էին Լիգայի առաջադրած թեկնածուներին: Մի խոսքով, «Միութիւն և առաջադիմութիւնը» հենց սկզբից, եթե կարելի է այսպես ասել՝ դարձել էր «սահմանադրական բռնակալ»: Իթիհհադականների այս վարմունքը թուրք գիտակից փոքրամասնութեան շրջանում մեծ զայրույթ ու դժգոհութիւն էր առաջ բերել:

Պատգամավորական ընտրութիւններին համարյա երկու ամիս առաջ մայրաքաղաքում կազմակերպվեց մի նոր կուսակցութիւն՝ «Ահրար Փըրկասը» («Ազատական խմբակցութիւն») անունով: Իր ծրագրային դրույթներով՝ այս նորածագ կուսակցութիւնը մոտ էր Սաբահէդդինի «Ապակենտրոնացման» կուսակցութեանը, և հենց դա էր պատճառը, որ վերջինիս շարքերից շատերը, այդ թվում՝ աչքի ընկնող գործիչներ անցան «Ահրար» նորաստեղծ կուսակցութեան մեջ: Կուսակցութեանը գաղտնի պաշտպան կանգնեց նաև մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան:

Բայց «Ահրար Փըրկասըն» դեռևս կարևոր ուժ չէր ներկայացնում: Նա հրապարակ էր իջել ընտրական պայքար մղելու իթիհհադի դեմ՝ խորհրդարանում մոտ 100 տեղ ունենալու ակնկալիքով: Բայց այդ բանը նրան չհաջողվեց:

Նախընտրական շրջանի սկզբին Կ. Պոլսում ստեղծված

«Սահմանադրական հայ մարմինը», որը մայրաքաղաքից «Ահարարի» ցուցակով պատգամավորության թեկնածուներ էր առաջադրել Գրիգոր Զոհրապին և Պետրոս Հալաջյանին, շատ չանցած ստիպված փոխեց իր որոշումը, բլոկ կազմեց Իթթիհադի հետ և այդ թեկնածուները դեպի ընտրություններ գնացին Իթթիհադի ցուցակով:

Պոլսահայ թերթերը հայությանը կոչ էին անում պատրաստվել ամենաեռանդուն մասնակցություն ունենալու խորհրդարանական ընտրություններին և այդ ընթացքում հանդես գալու որպես օսմանյան տերություն օրինապահ քաղաքացիներ, ինչպես եղել են միշտ:

«Արեւելքը» գրում էր. «... Կայսրի հաւատարիմ հպատակները պէտք է կատարեալ վստահութիւն եւ հաւատք ունենան այդ շնորհին, որ Ն[որին] Վեհափառութեան բարեացակամութեանը փայլուն եւ բացարձակ մէկ ապացոյցն է: ... Աստուած մի՛ արասցէ, եթէ կայս[երական] հաճութեան հակառակ ամենափոքր արարք մը իսկ տեղի ունենայ, [որը] երկրին ու տէրութեան համար անդարմանելի վնաս պիտի պատճառէ: Նման արարքը ազգասիրութեան բոլորովին անհամապատասխան է, ինչ որ պէտք է միշտ աչքի առաջ ունենալ»¹:

Երիտթուրքական կոմիտեները նախընտրական շրջանում մեծ երկյուղի մեջ էին այն պատճառով, թե իրենց կհաջողվի՞ արդյոք ապագա խորհրդարանում հաշտեցնել զանազան ազգային խմբակցությունները: Այդ երկյուղը զլխավորապես ծագում էր Թուրքիայի հույների վարմունքի պատճառով: Նրանք իրենց համար պահանջում էին այնպիսի արտոնություններ, որոնք օսմանյան սահմանադրության ոգուն պարզապես հակասում էին:

Նշենք, որ կայսրություն քաղաքակիրթ ազգերի թվում հույներն առաջնակարգ տեղ էին զբաղեցնում: Թե՛ մշակութային կյանքով և թե՛ թվապես նրանք հայերից ավելի զորեղ էին, նախկին ուսման օրոք բավական շատ արտոնություններ և

¹ «Արեւելք», № 6848, 14 հուլիսի 1908 թ.:

առանձնաչնորհումներ էին վայելում: Ամենից առաջ՝ եկեղեցական կատարյալ ինքնավարություն ունեին: Պոլսի հունաց պատրիարքարանը ձեռք էր բերել լայն իրավունքներ նաև քաղաքացիական գործառույթների մեջ: Ժառանգական վեճերը, հողային վեճերի մի քանի տեսակներ, մի շարք ուրիշ քաղաքացիական հարցեր ենթակա էին ոչ թե թուրքական դատական ատյաններին, այլ՝ հունաց պատրիարքարանի իրավասությունը:

Հույներն առանձին իրավունքներ ու արտոնություններ էին վայելում մանավանդ դպրոցական գործում: Օգտվելով այդ իրավունքներից՝ նրանք Պոլսում, Իզմիրում և այլ հունաբնակ վայրերում հիմնել էին առաջնակարգ լիցեյներ (գիմնազիա), որոնցում ուսումն ամբողջովին կատարվում էր մայրենի լեզվով, իսկ իրենց զավակներին, բարձրագույն կրթության տալու համար, ուղարկում էին Աթենք:

Հին ուսման օրոք հույներն առհասարակ լավ էին ապրում, այն դեպքում, երբ մյուս ազգերը, հատկապես հայերը, ենթակա էին սոսկալի հալածանքների: Պատճառը թերևս այն էր, որ, այնուամենայնիվ, Պոլսում, Իզմիրում կամ Սալոնիկում ապրող ամեն մի չափահաս թուրքի ենթագիտակցություն մեջ մշտապես ներկա էր այն միտքը, որ ինքը նստած է հույներից բռնազավթված հողերի վրա:

Իրենց արտոնյալ վիճակը հույներին հեռու էր պահում բռնապետական ուսման դեմ պայքարից. նրանք գրեթե մասնակցություն չէին ունենում հեղափոխական շարժմանը, որի ամբողջ ծանրությունն ընկած էր ուրիշ ազգերի վրա:

Բնական է, որ երբ հեղափոխության հաղթանակից հետո երիտթուրքերը կտրուկ պահանջ էին դրել, թե Օսմանյան կայսրության ազգերից ոչ մեկը չպետք է հատուկ արտոնություններ վայելի և որ բոլորը պետք է ունենան միևնույն հավասար իրավունքներն ու պարտականությունները, հույներն այդ պահանջին հակադրեցին մեծ դժգոհությամբ: Կ. Պոլսի հունաց պատրիարքարանն ու Ազգային ժողովը հանդես եկան համատեղ հայտարարությունում, որտեղ արտահայտեցին իրենց բուռն անհամաձայնությունը հույների արտոնությունները վերացնելու կառավարության մտադրության նկատմամբ, միաժամանակ առաջ

քաչեցին իրենց հակապահանջները, որոնք, ըստ էության, հակասում էին Իթթիհադի քաղաքականությունը: Այդ պահանջներն էին. 1) Պահպանել բոլոր իրավունքներն ու արտոնությունները, որոնք հույներին չնորհել էին սուլթանները՝ սկսած Մեհմեդ II Ֆաթիհից մինչև 1856 թ. խաթթ-ի հումայունը և 1876 թ. միդհատյան սահմանադրությունը, հաստատուն հովանի լինել հունաց պատրիարքարանին և հունաց սահմանադրությունը, 2) Թե՛ տարրական և թե՛ միջնակարգ հունական դպրոցները պետք է լինեն բացառապես ազգային և պահպանվեն պետական միջոցներով, 3) Ոորհրդարանում, նախարարություններում, վարչություններում բոլոր ազգերը պետք է ներկայացված լինեն համամասնական սկզբունքով, որպեսզի ամեն ազգ ներկայացուցիչներ ունենա կառավարման օղակներում՝ իր թվի համեմատ: Հույներին պետք է պաշտոններ տրվեն նույն համամասնությամբ, 4) Հույների՝ տեղի բնակչության մեծամասնությունը կազմած վայրերում, հունաց լեզուն ճանաչել պաշտոնական լեզու՝ թուրքերենի հետ համահավասար:

Հույների այդ պահանջներն այնքան մեծ էին, որ, բնականաբար, գրգռում էին թուրքերի դժգոհությունը, որոնք այդ թեկադրանքների մեջ պետության միություն խախտում էին տեսնում: Կարելի է ասել, որ այդ պահանջները նույնքան ծայրահեղ էին ու չափազանցված, որքան երիտասարդ թուրքերի ձգտումը՝ վերացնելու բոլոր քրիստոնյաների ունեցած առանձնաչնորհները:

Պատահական չէր, որ գնալով մեծ ծավալ ընդունեցին հույների թուրքական հակասությունները: Բանն այն է, որ նոր վարչակազմը օսմանյան հպատակ հույների թիվը հաշվել էր 1430000, ինչը մեծ լարում էր առաջ բերել հույն-թուրքական հարաբերություններում: Հույները պնդում էին, թե կայսրության մեջ իրենց թիվը 6,5 միլիոն է: Բերվում էին օրինակներ, որ ասենք, Իզմիրի 400000 բնակչությունից 300 հազարը հույներ են՝ չխոսելով արդեն Սալոնիկի, Պոլսի, Պոնտոսի միլիոնավոր հույների մասին: Վեճի էությունն այն էր, թե թուրքական խորհրդարանում քանի՞ հույն պատգամավոր պիտի լիներ: Օսմանյան ընտրական օրենքով՝ ամեն մի պատգամավորական թեկնածու խորհրդարան պետք է մտներ 50000 տղամարդ-ընտրողի ձայ-

նով: Ըստ երիտթուրքերի՝ հույները, խորհրդարանում պիտի ունենային 23, իսկ ըստ իրենց՝ հույների՝ առնվազն 65 պատգամավոր: Եվ խնդրի շուրջ կրքերը գնալով բորբոքվում էին: Բանը հասավ նրան, որ Կ. Պոլսի հունական «ընտրական կոմիտեն» իշխանությունների կողմից ընտրությունները անարդարացի կազմակերպելու պատրվակով հրաժարական տվեց ամբողջ կազմով և հանդես եկավ հայտարարություն, թե «անհնարին է որևէ համաձայնության գալ երիտթուրքերի հետ»:

Լարվածություն առաջացավ նաև հույների և հայերի միջև: Հույները ճիշտ էին համարում կառավարության կողմից հայերի երկու անգամից ավել նվազեցրած թիվը, ավելին, գտնում էին, որ իրենք խորհրդարանում այնքան պատգամավոր պետք է ունենան, որքան կայսրության բոլոր քրիստոնյա ազգերը՝ միասին վերցրած: Հույների հայտարարության մեջ պարզ ու որոշակի ձևակերպված էր պահանջը. քանի որ մենք կազմում ենք Օսմանյան կայսրության ազգաբնակչության հինգերորդ մասը, ուստի և, թուրքերից հետո, պետք է ունենանք ամենաչափավոր ներկայացուցիչներ խորհրդարանում¹:

Հույների այդ մեծ հավակնություններն, իհարկե, անարդար էին, և պատահական չէ, որ Պոլսի հայկական թերթերը սաստիկ հարձակումներ էին գործում նրանց վրա, ծաղրում նրանց նկրտումներն ու ջանքը: Դա երկար սպասեցնել չտվեց. հունալեզու թերթերը պատասխան կծու հոդվածներով ավելի էին լարում միջնորդը:

Հույն-հայկական բորբոքված հակասությունները կողմերից ոչ մեկին օգուտ չբերելով՝ ջուր էին լցնում իթիհհադի ջրաղացին: Անհրաժեշտ էր երկուստեք վերջ տալ փոխադարձ դիմադարձմանը: Նախաձեռնությունը վերցրին հայերը: Հայոց պատրիարքական տեղապահ Եղիշե Դուրյանի կողմից մի պատգամավորություն գնաց հունաց պատրիարքի մոտ և առաջարկեց ընտրությունների գնալ միասնական ցուցակով: Դա նշանակում էր միավորվել և ընդդիմադիր ճակատ կազմել: Հույն պատ-

¹ «Մշակ», № 194, 4 սեպտեմբերի 1908 թ.:

րիարքն ընդունեց հայոց առաջարկը: Նաև պայմանավորվածութիւն ձեռք բերվեց, որ երկու պատրիարքարանների ներկայացուցիչները հավաքվեն և համատեղ ընտրական պայքարի միասնական ծրագիր մշակեն: Բայց, չանցած մեկ շաբաթ, հունական կողմը նախնական պայմանավորվածութիւնից հրաժարվեց:

Երիտթուրքական կոմիտեները առաջին մեկ-երկու ամիսներին վախ ունեին, որ կայսրութեան մյուս ազգերը նույնպես կհետևեն հույների և բուլղարների օրինակին ու նույնանման պահանջներ կներկայացնեն: Վախը մեծ էր հատկապես երկրի բազմաքանակ արաբներից, որոնք հաշտ չէին թուրքերի հետ և եթե կարողանային խորհրդարան անցկացնել մեծ թվով պատգամավորներ ու այնտեղ թուրքերին թվապես գերակշռող պատգամավորական խմբակցութիւն կազմել, այդ դեպքում փոքրամասնութիւն կազմող թուրք պատգամավորները չէին կարող վերահսկել իրավիճակը երկրում, իսկ արաբները հանդես կգային թելադրողի դերում: Նման հնարավոր հեռանկարի մասին պարզորոշ բարձրաձայնում էին տարագրութեան մեջ գտնվող արաբ հակաթուրք գործիչները, որոնք նաև պահանջում էին խորհրդարանում թուրքերենին հավասար գործածական լեզու համարել արաբերենը:

Ինչպես և սպասելի էր, Իթթիհադի ղեկավարութիւնը կտրականապես մերժեց հույների պահանջը՝ երկրի համար կործանարար գտնելով խորհրդարանի պատգամավորների ընտրութիւնն ըստ ազգութիւնների: Երիտթուրքերի կարծիքն այն էր, որ խորհրդարան պետք է մտնեն այն մարդիկ, որոնք արտահայտելու են ոչ թե առանձին ազգերի, այլ օսմանյան միասնական ազգի շահերը: Կոմիտեն կրկին ու կրկին հայտարարում էր, որ օսմանյան պետութեան մեջ չկան հայեր, բուլղարներ, արաբներ և այլն, այլ կա մեկ ու միացյալ երկիր՝ իր «հայրենասեր օսմանցի բնակչութեամբ»:

Թեև հույների պահանջն անարդարացի էր, բայց շատ հայ գործիչներ գտնում էին, որ Թուրքիայի պայմաններում ավելի վտանգավոր է երիտթուրքերի առաջարկած տարբերակը: Նրանք ասում էին, որ եթե խորհրդարանում ներկայացված

պատգամավորներն առանձին-առանձին չպիտի ներկայացնեն իրենց ազգությունները, ապա դրա անխուսափելի հետևանքը կլինեն այն, որ երկրի մանր ազգությունները, ինչպես, օրինակ, ասորիները և նույնիսկ հայերը, այնտեղ չէին ունենա ազգային շահերի պաշտպաններ կամ կունենային աննշան թվով: Պատգամավորների ճնշող մեծամասնությունը բաղկացած կլինեն թուրքերից, որոնք ամբողջ պետության բախտը կտնօրինեին ըստ իրենց հայեցողության, այսինքն՝ ըստ իրենց աշխարհ-ըմբռնման, կրոնական ու քաղաքական հակումների են.:

Չնայած դրան, հայերը, հատկապես մայրաքաղաքում, հակված էին պաշտպանելու Իթիհհադի ազատամիտ սկզբունքը՝ ընդդեմ հույների նեղ-ազգայնական տեսակետի: Պոլսահայ թերթերը գրում էին, թե հույները մոռանում են, որ միասնական օսմանյան ազգի գաղափարը կարող է գոյություն ունենալ միայն վերացական տեսության մեջ, բայց ոչ երբեք գործնականում: Հայ գործիչները համոզված էին, որ «պետության մեջ չկան ազգություններ, այլ կան քաղաքացիներ» երիտթուրքական սկզբունքը, գոնե փոքրիչատե մոտիկ ապագայի համար, անիրագործելի ուտոպիա է: Ըստ նրանց՝ մի երկիր, որ բաղկացած է լեզվով, կրոնով, մշակույթով, պատմությամբ, աշխարհայացքով, ծագումով ու սովորություններով միմյանցից բոլորովին տարբեր բազմաթիվ ազգերից՝ անհնարին է վերափոխել այնպիսի մի երջանիկ Արկադիայի*, ուր բոլոր ազգերը կապրեն իբրև եղբայրներ ու բոլորն էլ կբարգավաճեն օսմանյան կարմիր դրոշի հովանու ներքո:

Ուրեմն, անհրաժեշտ էր միջին ճանապարհ գտնել, գործն այնպես կազմակերպել, որ ամենքը տանելի կացություն ունենան: Եթե թուրքահայ գործիչները որոշել էին տվյալ դեպքում սատար կանգնել Թուրքիայի բարեփոխման հոգսն իրենց վրա առած երիտթուրքերին, դա չէր նշանակում, թե հայերը պետք է

* Արկադիա (հուն. Arkadia) - Անտիկ Հունաստանի Պելոպոնեսի միջին մասը, որտեղ հիմնականում հովիվներ ու որսորդներ էին բնակվում: Հովվերգական պոեզիայում Արկադիան ներկայացվում է որպես «երջանիկ հովիվների» «երջանիկ երկիր»:

հրաժարվեին իրենց ազգային իրավունքներից, մինչ այդ ձեռք բերած արտոնություններից, այլևս չհամարվեին հայեր, այլ դառնային օսմանցիներ: Եվ հենց այդպես էլ մտածում էին բոլոր հայերը:

Հակառակ հույների, բուլղարների և արաբների, թուրքերի հետ համերաչխ էին հայերը, այբանացիները և սերբերը, որոնք պահանջում էին խստորեն հետևել ընտրական կանոնագրի սկզբունքներին: Դա նշանակում էր, որ խորհրդարանի պատգամավորական խմբակցությունները պետք է ստեղծվեին ոչ թե ազգային, էթնիկ սկզբունքով, որի հետևանքով միմյանց ձեռքից կփորձեին խլել առաջնության դափնին, այլ՝ պատգամավորների քաղաքական կողմնորոշման սկզբունքով, որը բոլորին հնարավորություն կտար աշխատել հօգուտ ընդհանուր պետություն:

Տեսնելով, որ իրենց առաջարկները համառ դիմադրություն են հանդիպում ոչ միայն երիտթուրքական կառավարության, այլև հայերի ու բալկանյան մյուս քրիստոնյա հավաքականությունների կողմից, հույների ազգային իշխանությունները վերջիններիս առաջարկեցին խորհրդարանի ընտրություններին գնալ ընդհանուր բլոկով: Բայց այդ գաղափարն արձագանք չգտավ: Եվ դա բնական էր:

Բանն այն է, որ թուրքական բռնակալությունը երկար դարերի ընթացքում այնպես էր բաժան-բաժան արել և իրարից խորթացրել հպատակ ազգերին ու տարբեր դավանանքներին, որ անհնարին էր դարձել նրանց տարբեր ձգտումներն ինչ-որ խնդրի շուրջ համատեղելը:

Օրինակ՝ եթե բալկանյան քրիստոնյաները՝ սերբերը, բուլղարները, մակեդոնացիները, հույները, իրենց ամբողջության մեջ ատելությունը էին լցված թուրքական իշխանությունների նկատմամբ, ապա առանձին-առանձին՝ խորթացած էին իրարից և համերաչխության ուղղությունը որևէ քայլ չէին անում: Ավելին, բալկանյան բոլոր քրիստոնյա տարրերը, գտնվելով թուրքերի լծի տակ, մեկը մյուսի նկատմամբ տարածքային լուրջ պահանջներ ունեին: Թուրքիայի հույները երազում էին Աթենքի իշխանության տակ տեսնել ամբողջ Բալկանյան թերակղզին: Այդպիսի իդձ էին փայփայում սերբերն ու բուլղարները իրենց

Համար: Եվ յուրաքանչյուրն իր նպատակին հասնելու համար չետաների խմբերով արյունահեղ բախումներ էր ունենում:

Թուրքահայությունը, իբրև օսմանյան պետության բաղկացուցիչ տարրերից մեկը, որն անմիջականորեն չահագրգոյված էր խորհրդարանի հրավիրմամբ, պետք է մտածեր, թե ի՞նչ եղանակով է մասնակցելու ընտրություններին, ի՞նչ միջոցներ է գործադրելու, որ ծառայելով պետության ընդհանուր շահերին, միաժամանակ կարողանար ապահովել ազգային շահերի անվթար պաշտպանությունը: Իզմիրի «Արեւելեան մամուլը» գրում էր.

«Յառաջիկային ընտրություններ պիտի ըլլան ամէն տեղ, եւ օրինաւոր ընտրություններ, Սահմանադրական օրէնքին համեմատ: Այդ ընտրությունները արժանաւոր անձերու վրայ կատարելու համար, այժմէն ամէն նախապատրաստութիւն ունենալ ամէն ազգասէր հայու պարտականութիւնն է, եւ վա՛յ անոր որ իր քուէն պիտի տայ չարագործին, փառասէրին, շահախնդիին, անբարոյականին եւ լրտեսին: Պատասխանատուութիւնը ահաւոր է արդարեւ, ահա թէ ինչո՛ւ համար այժմէն հրաւէր կը կարդամ հայրենակիցներուս՝ վերջին ծայր շրջահայեցութեամբ եւ զգուշութեամբ շարժիլ ընտրութեան օրերուն»¹: Իսկ դա նշանակում էր ամենից առաջ պարզել, թե ո՞ւմ է պատկանում ազգի անունից խոսելու իրավունքը, ովքե՞ր են լինելու հայության օրինավոր ներկայացուցիչները խորհրդարանում:

Խնդիրը դժվար լուծելի էր, քանի որ հայ ժողովուրդը տվյալ պահին Թուրքիայում օրինական ներկայացուցչություն փաստորեն չուներ: Կ. Պոլսի Ազգային պատգամավորական ժողովը, ինչպես արդեն ասվել է, երեսնամյա ամլությունից հետո նոր էր մտնում կազմակերպական հունի մեջ: Անգործության դատապարտված լինելու պատճառով չէր գործում նաև Սառը ժողովը: Գուցե հենց դա էր գլխավոր պատճառը, որ ազգային գլխավոր հարցերը երկու տասնամյակ տնօրինում էին անօրինական քաղաքական կուսակցությունները, որոնք որևէ մանդատ և իրավական լիազորություն չունեին խոսելու հայ ազգի անունից,

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 31, 29 Հուլիսի 1908 թ.:

պաշտպանելու նրա շահերը և իրավունքները՝ իբրև նրա ներկայացուցիչներ: Նույնիսկ ՀՅ դաշնակցության ներկայացուցիչները խոստովանում էին, որ հանուն հայ ժողովրդի վճիռ և որոշում տալու իրավասու է միայն Ազգային պատգամավորական ժողովը, հետևապես ներկայումս Կ. Պոլսի հայ հասարակական և ազգային-քաղաքական գործիչների առաջին և գլխավոր պարտականությունը պետք է լինի արագացնել դրա գումարումը:

ՀՅ դաշնակցությունը, որ Փարիզի համաժողովով համերաշխություն և աջակցություն էր խոստացել երիտթուրքերին, որոշեց խորհրդարանի ընտրությունների առթիվ ծանր խնդիրներ չստեղծել Իթիհադի համար, բայց միաժամանակ բացահայտ կերպով ներկայացնել իր տեսակետները առաջիկա խորհրդարանի և երկրի ապագայի մասին:

1908 թ. սեպտեմբերի 1-ին կուսակցության Արևելյան բյուրոն հրատարակեց նախընտրական և խորհրդարանական գործունեության համար նախատեսված իր չրջաբերական-պլատֆորմը¹, ուր խորհրդարանի առաջին նստաչրջանում քննարկվելիք հարցերի համար, որպես հիմք, առաջադրվել էին հետևյալ հիմնական սկզբունքները.

Օսմանյան կենտրոնական կառավարությունը, հիմնված ժողովրդական ներկայացուցչության համակարգի վրա, վարում է պետության ընդհանուր գործերը – արտաքին քաղաքականություն, զորք, դրամ, մաքս, երկաթուղի, փոստ-հեռագիր և այլն – տեղական մյուս գործառույթները թողնելով մյուս շրջաններին:

Մյուս կողմից՝ Օսմանյան կայսրության նման բազմալեզու և բազմազգ պետության քաղաքական լավագույն կազմը դաշնային, ապակենտրոն ձևն է, երբ աշխարհագրական-տնտեսական-ազգագրական ուրույն դիմագիծ ունեցող բոլոր շրջանները ներքին-վարչական-օրենսդրական ինքնավարություն կվայելեն: Դա, իր հերթին, առավել ևս ներդաշնակորեն կուժեղացնի ու կամրապնդի պետական ողջ կառուցվածքը:

Անցնելով վիլայեթների իրավունքների հարցին՝ ՀՅ դաշնակ-

¹ Տե՛ս «Ազգ», № 72, 12 սեպտեմբերի 1908 թ.:

ցուծյունը պահանջում էր, որպեսզի դրանք տեղական գործերը վարելու մեջ լայն ինքնավարութիւն վայելեն, իսկ ազգային և կրոնական համայնքները համայնական գործերում անհրաժեշտ իրավունքներ ունենան: Վիլայեթներին, կազաներին, տեղական համայնքներին և քաղաքային վարչութիւններին պետք է վերապահվեին ճանապարհները, ժողովրդական առողջապահութիւնը, կրթական գործը, ջրաբաշխումը, տեղական ոստիկանութիւնը, տեխնիկական, գյուղատնտեսական ու այլ գիտելիքների տարածումը և այլն: Վիլայեթների եկամուտների մի որոշ մասը (20-25 տոկոսը) պետք է ծախսվեր տեղական կարիքների համար՝ իրավասու մարմինների միջոցով: Բացի վալիներից, մութասերիֆներից, իսթինաֆի մյուղայի ումումիներից (վերաքննիչ դատարանների դատախազներից) և ռեյիսներից (գյուղապետներից), տեղական մնացած բոլոր պաշտոնյաները պետք է ընտրվեին համապատասխան խորհուրդների կողմից: Վիլայեթների սահմանները որոշելու ժամանակ, հակառակ հին ռեժիմի գործադրած սկզբունքին, պետք է նկատի առնվեին ազգաբնակչութեան տեղական և մշակութային առանձնահատկութիւնները՝ ըստ կարելիութեան միաձուլ համախմբումներ կազմելու համար:

Կայսրութեան անբաժան մասը կազմող Թուրքահայաստանը պետք է ինքը վարի իր տեղական գործերը՝ հիմնված ապակենտրոնացման սկզբունքի վրա, որից հավասարապես պետք է օգտվեն նաև երկրի մյուս ազգերը:

Խորհրդարանական, դատաստանական և տեղական վարչական բոլոր մարմինները պետք է ընտրվեն ընդհանուր, հավասար, գաղտնի և համեմատական ձայնատվութեան սկզբունքով: Այս սկզբունքը պետք է գործադրվի բոլոր ազգերի և կրոնների համար հավասարապես: Բոլոր ազգերի և կրոնական համայնքների իրավունքները հավասար են, նրանց ներկայացուցիչները տեղական և պետական կենտրոնական մարմիններում պաշտոնավարելու իրավունք պետք է ունենան՝ համամասնական սկզբունքով:

Կուսակցութիւնն անհրաժեշտ էր գտնուի վերաքննութեան ենթարկել սահմանադրութիւնը և նրանում ամրագրել պետու-

Թյան ապակենտրոնացման սկզբունքը, խորհրդարանի առջև նախարարների դահլիճի պատասխանատվությունը, գահակալի երդումը՝ սահմանադրությունը անխախտ պահելու մասին, Վե-րին ժողովի (Մեջլիս-ի աայան՝ սենատ) վերացումը:

Պաշնակցությունը չափազանց կարևորում էր քաղաքական ազատությունների խնդիրը և պահանջում խոսքի, մամուլի, խղճի, ժողովների ու գործադուլների ազատություն անխախտ պահպանում, անձի, բնակարանի, նամակագրություն անձեռնմխելիություն, տեղափոխություն ազատություն, ներքին անցազրերի վերացում:

Փաստաթղթում առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձրած դպրոցի և լեզվի հարցերին: Պահանջներն էին՝ ընդհանուր, պարտադիր և ձրի սկզբնական ուսուցում. կրթական-մշակութային գործունեության կատարյալ ազատություն, բոլոր տեսակի դպրոցների իրավասություն հավասարություն, ազգային դպրոցներում դասավանդումը մայրենի լեզվով, ազգային դպրոցներում պետական լեզվի ուսուցումը՝ չորրորդ տարուց սկսած, թուրքական դպրոցներում տեղական լեզուների դասավանդումը նույնպես պարտադիր՝ չորրորդ տարուց: Մշակութային-դպրոցական նպատակներին հատկացված բյուջեն բաժանել առանձին ազգությունների միջև՝ համաձայն ազգաբնակչության թվի: Պետական լեզուն պարտադիր է բոլոր պաշտոնյաների համար, որոնք պետք է իմանան նաև տեղական ազգաբնակչության լեզուն:

Առաջ էր քաշված նաև դատարանների վերակազմության և ձրի դատավարության, պետության բոլոր ազգությունների համար զինվորագրության հավասարության, պետական պաշտոնյաների թվի նվազեցման, հողային հարցի կարգավորման, հարկային համակարգի կատարելագործման, աշխատանքի օրենսդրական կարգավորման, կանանց ու երեխաների գիշերային աշխատանքի վերացման և այլ պահանջներ¹:

Ինչպես տեսնում ենք, երկրում քիչ թե չատ ազատության

¹ Տե՛ս «Արևելք», № 6897, 11 սեպտեմբերի 1908 թ.:

պայմաններում Դաշնակցությունն առաջադրում էր այնպիսի արմատական խնդիրներ (այդ թվում ապակենտրոնացման խնդիրը), որոնց էությունը միանգամայն խորթ էր Իթթիհադի ծրագրային նպատակներին և «մահու չափ թշնամի էր Ահմէտ Րիզայի «Օսմ. Միություն և Յառաջդիմություն» կուսակցությունը»¹: Դաշնակցության ծրագրային փաստաթուղթն ավելի համահունչ էր իշխան Սաբահէդդինի առաջադրած սկզբունքներին: Կարելի է ասել, որ այդ պատժորմը կտրուկ շեղում էր Փարիզի 1907 թ. դեկտեմբերյան համաժողովի որոշումներից և Իթթիհադի քաղաքական գաղափարներից, որոնց Դաշնակցությունը քաջատեղյակ էր: Այդ շեղումը վերջինը եղավ: Իրադարձությունների զարգացումը 1908 թ. սեպտեմբերի կեսերից արմատական փոփոխություններ մտցրեց կուսակցության պահանջների մեջ, և նա մեկը մյուսի հետևից զիջումների գնաց երիտթուրքական կոմիտեի և կառավարությունն ահազնացող ճնշումների տակ:

1908 թ. հոկտեմբերի կեսերին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, իր հերթին, կազմել էր մի հանձնախումբ, որը պետք է զբաղվեր խորհրդարանի հայ անդամների ընտրության, նրանց բռնելիք ընթացքի և այլ հանգամանքներով: Հանձնախումբն ընդունել էր մի հանձնարարական, ըստ որի՝ խորհրդարանում ընտրվող հայ պատգամավորները պիտի ունենային հետևյալ արժանիքները. «1) Միրտ ունենալ, այսինքն՝ ունենալ լաւ նկարագիր, եւ ըլլալ պարկեշտ մարդ, 2) Ուղեղ ունենալ՝ խորհելու եւ լաւ դատելու համար իրերն ու մարդիկը, 3) Հմտութիւն ունենալ ազգային եւ վարչական գործերու մէջ, 4) Սոսելու եւ իր կարծիքները յայտնելու կարողութիւն ունենալ»²:

Միրտ, ուղեղ, հմտություն – ահա՛ սրանք էին պատրիարքարանի հայցապահանջները պատգամավորական թեկնածուներից: Պատահական չէ, որ հանձնարարականը խիստ քննադատության ենթարկվեց բանիմաց քաղաքական գործիչների կող-

¹ «Ազգ», № 72, 12 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 231, 19 հոկտեմբերի 1908 թ.:

մից, որոնք նշում էին, թե լավ նկարագիր ունենալը, պարկեշտ մարդ լինելը, «խելք ունենալը», ունակ և զարգացած լինելը լավ են, ողջունելի են, բայց այդ արժանիքները կարող է ունենալ և՛ ազատականը, և՛ պահպանողականը: Այդ հատկանիշները դրոշակներ չեն, այսինքն՝ ծրագրեր, դավանանքներ, սկզբունքներ, համոզմունքներ չեն: Այդ արժանիքները միայն հաշվի առնելով և վկայակոչելով չի կարելի գիտակցված ընտրությունների գնալ: Պետք է ընտրել այնպիսի անձանց, որոնք ունակ լինեն խորհրդարան հասցնել իրենց ընտրողներին հուզող խնդիրները, նրանց ցավերն ու պահանջները¹:

Եթե հույները պահանջում էին առաջիկա խորհրդարանում ունենալ այնքան տեղ, որքան կունենային կայսրությունից բոլոր քրիստոնյաները միասին վերցրած, ապա քանի՞ խորհրդարանական տեղի էին հավակնում հայերը: Այդ հարցը մեծապես զբաղեցնում էր պոլսահայ քաղաքական շրջաններին, մամուլին, պատրիարքարանին, բայց ոչ պակաս՝ նաև թուրքահայ հասարակությունը:

Ինչպես վերը նշվեց, օրենքով յուրաքանչյուր 50000 արական սեռի բնակիչները կարող էին տալ խորհրդարանի մեկ պատգամավոր: Ուրեմն, եթե ընդունենք, որ ինչպես ցույց էր տվել հայոց պատրիարքարանը, 1908 թ. Թուրքիայում կար նվազագույնը 2,5 միլիոն հայ*, որի կեսը արական սեռի էր, այսինքն՝ 1.250.000-ից մի քիչ ավել կամ պակաս, ապա թուրքահայերն իրավունք ու-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 231, 19 Հոկտեմբերի 1908 թ.:

* Թուրքիայում հայ ազգաբնակչության թվաքանակի մասին կան դանադան, երբեմն միմյանցից զգալիորեն տարբեր, տվյալներ: Դեռևս 1854 թվականին Կարլ Մարքսը «Պատերազմի հայտարարումը: Արևելյան հարցի ծագման պատմության շուրջը» հոդվածում նշել է, որ Օսմանյան կայսրության մեջ կա 2.400.000 հայ (Տե՛ս *K. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. второе, т. 10, с. 171*): Այլ աղբյուրներ ավելի ուշ նշում են 2,5-3,5 միլիոն թիվը: Եվրոպական աղբյուրները ավելի պակաս թիվ էին նշում: Օրինակ՝ ըստ Ռոլեն Ժակմենի, Լինչի, Վիտալ Քինևի, Վամպերիի, Չուպանի՝ հայերի թիվը հաշվվում էր 1,5 միլիոն: Կարծում ենք 3 միլիոն թիվն ավելի ճիշտ է (այդ մասին մանրամասն տես՝ Ազատ Համբարյան, Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), էջ 43-47:

ներին պահանջելու, որպեսզի խորհրդարանում իրենք ունենային առնվազն 22 պատգամավոր:

Հենվելով արդուլհամիդյան ժամանակներում «անցկացված» մարդահամարների, ինչպես նաև տարբեր ժամանակներում եվրոպական որոշ հեղինակների ներկայացրած տվյալների վրա, Իթթիհադը կայսրություն հայերի թիվը հնարավորինս ցածր էր ցույց տալիս:

Բայց թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ դեպքում ենթադրյալ թվերը իրականություն կդառնային միայն այն դեպքում, եթե ընտրությունները կատարվեին ըստ ազգությունների կամ, այլ խոսքով, եթե պետություն ամբողջ տարածքը բաժանված լիներ ազգային ընտրական կուրիաների, ինչպես այդ կատարվում էր, ասենք, Ավստրո-Հունգարիայում Ռայխսրատի ընտրությունների ժամանակ: Բայց Իթթիհադը չըջանների (օկրուգների) գծումը կատարել էր աղաղակող անարդարություններով: Նա այնպես էր բաժանել ընտրական շրջանները, որ հայարնակ գավառները խառնվել էին իսլամ բնակչություն ունեցող գավառներին, որի հետևանքով՝ երբ ընտրական շրջանների բնակչության կեսից մի փոքր ավելին մուսուլմանական էր դառնում՝ պատգամավորները ձայների առավելությունը ընտրվում էին թուրքերից կամ քրդերից¹: Այսինքն՝ հայ պատգամավորների թիվը կախված էր ոչ միայն թուրքահայության թվից, այլ այն հանգամանքից, թե տվյալ կազայում կամ սանջակում հայ բնակչությունն ինչպիսի՞ տարածում ուներ նույն տարածքի ուրիշ ազգերի բնակիչների համեմատ, այսինքն՝ մեծամասնությունն էր կազմում, թե՞ փոքրամասնություն:

Իհարկե, այդ տեսակետից իրավիճակը հայության համար նպաստավոր չէր, քանի որ հայ տարրը շատ ցրված էր ընդարձակ տարածությունների վրա և շատ քիչ սանջակներում էր համեմատական մեծամասնություն կազմում: Այնպես որ, հայերը երբեք չէին կարող իրենց իրական թվի համապատասխան պատգամավորներ ունենալ խորհրդարանում:

¹ Տե՛ս Հրաչեայ Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմությունը (սկզբից մինչև 1915 թ.), էջ 65:

Հայերը պահանջեցին, որ ընտրության գործը կայսրության յուրաքանչյուր ազգի հանձնվի: Եթե հայերին հասնում էր 20 աթոռ, ապա նրանք իրենք պետք է իրենց մեջ կազմեին ընտրական շրջաններ և իրենց ուզած անձերից ընտրեին 20 պատգամավոր:

Այդ հարցով հետաքրքրված Հրաչյա Աճառյանը գրում էր. «Երիտասարդ թուրքերը սարսափեցան այս մտքից, որովհետև եթէ ազգային ընտրութեան դրութիւնը ընդունէին, Օսմանեան պարլամէնտում թուրք երեսփոխանների թիւը փոքրամասնութիւն պիտի կազմէր: Յոյները, հայերը եւ բուլղարները միանալով արարների հետ՝ պիտի կազմէին բացարձակ մեծամասնութիւն եւ ամբողջ երկրի կառավարութիւնը իրենց ձեռքը պիտի առնէին: Այս պատճառով ընտրական դրութեան այս ձեւը երբե՛ք չընդունուեց...»¹:

Ավելին, ոմանք այն կարծիքին էին, որ եթե ընտրությունները չկատարվեն ազգային հողի վրա, այլ տեղի ունենան խառը սկզբունքով, ապա հայերը, նույնիսկ այն տեղերում, որտեղ մեծամասնություն են կազմում, իրենց անկախ քվեներով երբեք չեն կարողանա անգամ մեկ պատգամավոր խորհրդարան անցկացնել:

Իթթիհաղը հենց դրան էլ ձգտում էր:

Ինչպես նախորդ (1877 թ.), այս խորհրդարանի ընտրությունների նախապատրաստությունը նույնպես ամբողջովին կատարվում էր կառավարության միջամտությամբ, նրա անմիջական ազդեցության տակ: Իթթիհաղը մի այնպիսի խորհրդարան էր ուզում, որը լիներ լուռ ու մունջ, դառնար կառավարության սուսիկ կամակատարը:

Ահա թե ինչո՛ւ թուրքական կենտրոնական ազդեցիկ լրագրերից մինչև գավառական վերջին թերթուկը պահանջում էին միատարր խորհրդարան, այսինքն՝ կուսակցական կամ ազգային տարբեր խմբակցություններից ու հոսանքներից զերծ մի մարմին, որը երևի թե չտարբերվեր Իթթիհաղի համագումարներից:

¹ Տե՛ս Հրաչյայ Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմութիւնը (սկզբից մինչև 1915 թ.), էջ 65:

Այդ նպատակի կենսագործումը հեշտանում էր այն բանով, որ Իթթիհազը, փաստորեն, լուրջ ընդդիմություն չուներ: Հնարավոր հալածանքների սանձազերծման վախն ամենքին հեռացրել էր հրապարակից:

Նշենք, որ Ասիական Թուրքիայում կային ընդդիմադիր ազդեցիկ արարներ, բայց նրանք մասամբ ստացել էին իրենց պահանջների բավարարումը, իսկ տակավին դժգոհ արար զանգվածներն անգոր էին որևէ իրական ուժ ներկայացնելու: Ասորիներն ու քրդերը ընտրությունների մասին անգամ չէին մտածում: Մնում էին հույները, որոնք երբեք հայերի հետ չէին միաբանվում:

Այսպիսով, հայերն առանձին էին մնում իրենց դարավոր ախոյանի՝ Թուրք կառավարությունից ղեկավարողների:

Շատ տեղերում հայերը, խրատված անցյալի դառը փորձից, մտքով անգամ չէին անցկացնում հայ թեկնածու առաջադրել, առավել ևս՝ հաջողացնել նրա ընտրությունը: Հնարավոր էր, որ կառավարության հրամանով, մուսուլմանները պատգամավոր ընտրեին որևէ հայի, բայց այդ դեպքում նա պետք է հլու հպատակ լիներ Իթթիհազին, այսինքն՝ լիներ Թուրքերի, քան հայերի պատգամավորը:

Ահա՛ նման պայմաններում Թուրքական պետական շրջանակներն ամեն անգամ անմիջապես արձագանքում էին ըստ իրենց թվի խորհրդարանում հայերին պատգամավորական տեղեր հատկացնելու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի և պոլսահայ մամուլի բարձրացրած պահանջին և կտրականապես ղեմ էին արտահայտում ամենափոքր իսկ զիջումներ անելու հնարավորությունը, պատճառաբանելով, թե ազգային հողի վրա ընտրություններ կատարելը կործանարար է «օսմանյան հայրենիքի բաղկացուցիչ տարրերի միությունից սկզբունքին»:

Մյուս կողմից, շատ հայերի կարծիքով, մի քանի աթոռի համար չարժեք այդքան մեծ խնդիր մեջտեղ հանել: Օսմանյան խորհրդարանում 20 թե ավելի կամ պակաս ունենալիք աթոռների թվով չէր, որ հայ ժողովրդի կացությունը պիտի բարեփոխվի, ասում էին նրանք: Կարևորը ամբողջ կայսրության մեջ բարեփոխումների իրականացումն է, բայց դա էլ կասկածելի է: Այդ

տեսակետը բխում էր այն համոզմունքից, թե ո՛չ կառավարութունն է ցանկանում բարենորոգումներ իրականացնել և ո՛չ էլ օսմանյան խորհրդարանն ընդունակ կլինի որևէ ազդեցություն գործել Բարձր Դռան քաղաքականությունից վրա, ուստի չարժե այդպիսի անհուսալի մարմնի կազմում մի քանի աթոռ ունենալու համար ահագին խնդիրներ հարուցել, մանավանդ այնպիսի մի ժամանակ, երբ բոլոր ուժերը եվրոպական հսկողությունից իրականացմանը պետք է նվիրել:

Հատուկ խորաթափանցություն չէր պահանջվում տեսնելու, թե հայերի համար որքան դժվար էր վճիռ կայացնելը: Եթե նրանք հրաժարվեին իրենց պահանջից, մեծ կորուստ կունենային, բայց, մյուս կողմից, եթե բռնեին բացահայտ պայքարի ուղին, դա նրանց կտաներ ղեպի մութ ու անորոշ բավիղներ, քանի որ հայությունը չուներ այն ուժը, որով կարողանար զգացնել տալ իր պահանջների արդարացիությունը:

Քանի որ մինչև օսմանյան խորհրդարանի ընտրությունը քիչ ժամանակ էր մնացել, այդ պատճառով անհնար էր լուծել Կ. Պոլսի Ազգային պատգամավորական ժողովի հետ կապված հարցերը, ուստի հայ պատգամավորների թեկնածուների առաջադրումն ըստ էության հիմնականում պիտի կատարեին կուսակցությունները:

ՀՅԴ Շամի (Վասպուրական) կենտրոնական կոմիտեն առաջադրեց Վահան Փափազյանի (Կոմս) թեկնածությունը, բայց նա հրաժարվեց տալ իր համաձայնությունը այն պատճառաբանությամբ, թե խառնվածքով ինքը «բացարձակապես անհամապատասխան է» նման պաշտոնի համար, բացի այդ, թուրքերեն չգիտի: Խորհրդարանի ամենահարմար թեկնածու համարելով Արամ Մանուկյանին (Սարգիս Հովհաննիսյան)՝ Կոմսը վերջինիս խորհուրդ տվեց առաջադրվել: Կենտրոնական կոմիտեն դիմեց Արամին՝ ստանալու նրա համաձայնությունը, բայց նա նույնպես մերժեց առաջարկը, պատճառաբանելով, թե օսմանյան քաղաքացի չէ և իր թեկնածությունը դնելու իրավունք չունի: Բայց ինչպես իրավացիորեն նկատել է Արչալույս Աստվածատրյանը, դա ձևական պատճառաբանություն էր: Նա չէր ցանկանում մարդկանց հետ տարվող ամենօրյա կենդանի աշխատանքից

հրաժարվել և դա փոխարինել հանգիստ աշխատանքով և, այդ-պիսով, պակաս օգտակար լինել ժողովրդին¹:

Արամի մերժումը ցավով ընդունած Վահան Փափազյանը հետագայում գրել է.

«Այդ պարտականութեան մարդը Արամը կրնար լինել: Ինչո՞ւ չընդունեց: Չէ՞ որ իր խառնուածքով, աննկուն, համարձակ ու անկաշկանդ՝ յամառ պայքարող մըն էր, որ իր թերի լեզուով իսկ կրնար խորհրդարանի բեմէն որոտալ բոցավառ խօսքեր՝ ուղղուած պետութեան վարիչներուն, ներկայացուցչական աթոռներու վրայ բազմած թուրք «երեսելիներուն», որոնցմէ չատերու ձեռքերը հաւանաբար մաքուր չէին հայերու արիւնէն ու արցունքէն»²:

Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը որոշել էր օսմանյան խորհրդարանում իբրև պատգամավոր առաջադրել նաև Անդրանիկին: Երբ սկսվեց ընտրութեան նախապատրաստութիւնը, Դաշնակցութեան ղեկավարներից Սիմոն Զավարյանը Կ. Պոլսից նամակ է ուղարկում Վառնա, Պարույրին (Անդրանիկի ծածկանունը) և նրան խորհուրդ է տալիս իր թեկնածութիւնն առաջադրել մեջլիսի անդամ ընտրվելու համար: Զավարյանը նամակով հայտնում էր, որ մեջլիսում Անդրանիկին իբրև իրենց ներկայացուցիչ են ուղում տեսնել Մուշի և Սասունի հայերը: Անդրանիկը Զավարյանի նամակին հավանաբար չի պատասխանում, և հետևում է վերջինիս երկրորդ նամակը: Այս անգամ Անդրանիկը ուղարկում է հետևյալ պատասխանը.

«Սիրելի՛ ընկեր. նամակներդ ստացած եմ եւ զարմանքով կարդացած: Ես ո՛ւր, օսմանեան փառլամենթին անդամ ըլլալը ո՛ւր:

Այդ ոճրագործներու ոհմակները, որոնք հող նստած են, ես անոնց չեմ հաւատար եւ երկրորդ՝ որ իմ գործս չէ հող գալ եւ այդ աթոռին վրայ նստիլ: Ես կը փափաքիմ որ օր մը պատուով մեռնիմ: Ո՛չ այդ աթոռը, ո՛չ այդ պաշտօնը եւ ո՛չ ալ յիսուն օսմանեան ոսկի ամսականը կ'ուզեմ: Զիս հանգիստ ձգեցէ՛ք իմ

¹ Տե՛ս «Արամը», էջ 65:

² Նույն տեղում, էջ 64-65:

պուլկարական համեստ հիւղակիս մէջ:

Ես կը նախընտրեմ հոս ճակտիս քրտինքով եւ բազուկիս ոյժով ցորեն, գարի, լուբիա եւ գետնախնձոր ցանել եւ մշակել ու ապրիլ, քան գալ եւ փառլամենթի անդամ ըլլալ:

Բոլոր ընկերներուս բարեւ,

Զերդ՝ Պարոյր»¹:

Անդրանիկին օսմանյան խորհրդարանի անդամ ընտրելու առաջարկները շարունակվում էին: Կ. Պոլսի ընկերները նրան հորդորում են գալ մայրաքաղաք՝ հույս ունենալով նրան համոզել: Վերջապես, հերոսը մեկ շաբաթով գալիս է Պոլիս: Ընկերները պնդում են ընդունել իրենց առաջարկը, բայց նա պատասխանում է.

«Ես ձեզ[ի] գուշակութիւն մը կ'ուզեմ ընել եւ կ'ուզեմ որ լսէք: Եթէ այս յեղափոխական կարծուած թուրքերը օր մը ձեզ չկախեցին, ես մարդ չեմ: Օր պիտի գայ որ այս յեղափոխականներն ալ պիտի դառնան սուլթան Համիտի պէս գազան մը եւ բոլորիդ ալ պիտի յօշոտեն» (ընդգծումը մերն է:– Հ. Ս.)²:

Օսմանյան խորհրդարանի անդամ ընտրված Գարեգին Փաստրմաճյանը (Արմեն Գարո) հետագայում վերհիշել է, որ Պոլսում եղած ժամանակ դաշնակցականների մի ուրիշ հավաքույթի ժամանակ, որին ինքը ներկա է եղել, խոսք է եղել, որ հեղափոխութեան հաղթանակով անպայման բարելավվելու է թուրքահայութեան վիճակը: Անդրանիկը հակառակ կարծիքն է հայտնել, ասելով. «Մեծ թակարդ մը կայ, զգոյշ եղէ՛ք, եւ այն երիտասարդներն ալ, որ զինուոր տուիք, այդ պատրուակի տակ պիտի կոտորուին ամէնքն ալ»: Այս խոսքերից հետո, նշում է Արմեն Գարոն, էդուարդ Ակնունին (Սաչատուր Մալումյան) դառնում է Անդրանիկին և ասում. «Անդրանիկ ջա՛ն, ի՞նչ յոռետես ես, քիչ մըն ալ լաւատես եղի՛ր, այլեւս ոչ մէկ հայու քիթը

¹ «Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը 1914–1917», Պոսթրն, 1924, էջ 142–143:

² Արսէն Մարմարեան, Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 188:

պիտի արինի»։ Հոռետես անվանվելուց հետո, Անդրանիկը դառնում է Ակնունուն և ասում. «Այսքան երկար խօսելէ վերջ, երբ տակաւին համոզուած չէք խօսքերուս, խերը տեսնէք ձեր էնվերին ալ, ձեր Թալէաթին ալ»։ Նա «ոտքի ելլելով «մնաք բարի» ըսաւ եւ հեռացաւ։ Այս խօսքերէն հազիւ քառասուն օր անցած էր, երբ երիտասարդ Թուրքերը Ատանան կոտորեցին։ Ադանայի կոտորածին Անդրանիկ Եգիպտոսէն այսպէս գրած էր Ակնունիին. «Ահա՛ իմ յոռետեսութիւնս եւ ձեր լաւատեսութիւնը, երբ ժամանակը գայ՝ ձեր Թալէաթն ու էնվերը ձեզ ալ պիտի կոտորեն»¹։ Նույնը նշում է նաև Մալխասը՝ ասելով, որ 1908 թ. դեպքերից հետո դաշնակցականներն ամեն տեղ հայտարարում էին. «Չմոռնանք ըսելու, որ Թուրքիա արդէն սահմանադրական երկիր մըն էր, ու մենք՝ եղ ու մեզր Թուրքերուն հետ...»²։

Հերոսը հեռանում է Կ. Պոլսից՝ այլևս այնտեղ ոտք չդնելու մտադրութեամբ։

Թե՛ ընտրողների ցուցակները պատրաստելու ժամանակ և թե՛ ընտրութիւնների ընթացքում Թուրքական իշխանութիւնները զանազան միջոցներ էին ձեռնարկում, որպէսզի որքան հնարավոր է շատ ոչ մուսուլմաններ զրկվեն իրենց օրինական ընտրական իրավունքից։

Հայերը Կ. Պոլսում կարողացան գոնե երկու պատգամավոր անցկացնել, իսկ գավառներում նրանց համար անտանելի կացութիւն էր ստեղծվել։ Իրար հետևից գավառներից Կ. Պոլիս էին հասնում հայերի աղաղակները. «Սահմանադրութիւնը չի բուժում մեր վերքերը։ ... Թուրք ընտրողները ձայն չեն տալիս մեր թեկնածուներին»։ Դրա ակնհայտ ապացույցներից էին Տրապիզոնի և Բաբերդի ընտրութիւնները։ Այդ երկու տեղերում երիտթուրքերի կոմիտեն Չերմ խոստումներ էր տվել, թե առաջադրելու և պաշտպանելու է հայ թեկնածուների, բայց միաժամանակ տեղի իշխանութիւններին հրահանգել էր նախընտրական աշխատանքները կազմակերպել այնպես, որպէսզի բոլոր մուսուլմանները ձայն տան Թուրք թեկնածուներին, և այդպէս

¹ Արսէն Մարմարեան, Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 170։

² Մալխաս, Ապրումներ, «Հայրենիք», № 2, դեկտեմբեր, 1926, էջ 139։

էլ եղել էր¹: Իթիհհաղականները բոլոր ջանքերը գործադրում էին, որպեսզի Վանից անպայման պատգամավոր ընտրվի որևէ թուրք, և այդ նպատակով քաղաքի թուրքերի շրջանում մեծ աշխատանք էին ծավալել: Վանի թուրքերը կա՛մ պաշտոնական անձեր էին, կա՛մ խառնիճաղանջ մի տարր՝ բաղկացած պարտիզականներից, մսագործներից, գոիհ մաքրողներից և մասամբ՝ առևտրականներից: Առհասարակ, թուրքերն սկսեցին Վանում նշանակություն ստանալ և տեղեր գրավել 1895-1896 թթ. հայկական կոտորածներից հետո: Այդ ժամանակից սկսած՝ նրանք աստիճանաբար բռնում էին հայերի տեղը: Թեև հայերն առաջիկա պես քաղաքում մեծամասնություն էին, բայց թուրքերն այնքան էին բազմացել, որ այժմ հավակնում էին պատգամավորական տեղի, այն էլ՝ հայ թեկնածուին բոլոր հնարքներով ընտրապայքարից դուրս մղելու միջոցով:

Հսկայական դժվարություններ հաղթահարելու գնով Կ. Պոլսից դուրս՝ Կողանի (Սիսի) շրջանից առաջին հայ պատգամավոր ընտրվեց հնչակյան Համբարձում Պոյաճյանը (Մեծն Մուրադ): Վան-Վասպուրականի հայերն, այնուամենայնիվ, կարողացան խորհրդարան ուղարկել ՀՅԴ Ծամի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Գեղամ Տեր-Կարապետյանին (Տատրակ), ինչպես նաև երկար համոզելուց հետո իր համաձայնությունը տված Վահան Փափազյանին:

Ընտրությունը տեղի ունեցավ անիրավորեն ոչ միայն հայերի, այլև ընդհանրապես կայսրություն բոլոր ոչ մուսուլման տարրերի համար:

Օսմանյան խորհրդարանը, սահմանադրություն համաձայն, բաղկացած էր 266 պատգամավորից*, որոնցից թուրքեր՝ 130, քրդեր, արաբներ, մուսուլման ալբանացիներ՝ միասին վերցրած՝ 80: Հույները, բուլղարները, սերբերը, հայերը և հրեաները, որոնք միասին կազմում էին կայսրության բնակչության 1/4 մասը,

¹ Տե՛ս «Գործ», № 50, 8 նոյեմբերի 1908 թ.:

* Մի այլ աղբյուրի համաձայն՝ 230 պատգամավոր (տե՛ս Ա. Դ. Новицев, Туриция. Краткая история, с. 120):

ունեին 28 պատգամավոր: Մակեդոնիայից ընտրվել էր 26 պատգամավոր, որոնցից 18-ը թուրքեր կամ թուրքացած ղեռնմեներ (Հավատափոխ Հրեաներ) էին, այն ղեպքում, երբ այդ երկրի բնակչության շուրջ 50 տոկոսը կազմող բուլղարները պատգամավորական 4 տեղ ունեին: Ավելին, նշված քրիստոնյա և հրեա ազգերի պատգամավորների զգալի մասը, լինելով Իթթի-հադի անդամ, միացել էր վերջինիս:

Հայազգի պատգամավորների թիվը 10 էր՝ Գրիգոր Զոհրապ, Պետրոս Հալաջյան, Ստեփան Սպարթալը, Հակոբ Պապիկյան, Համբարձում Պոյաճյան (Մեծն Մուրադ), Գարեգին Փաստրմաճյան (Արմեն Գարո), Հովհաննես Սերենգյուլյան (Վարդգես), Գեղամ Տեր-Կարապետյան (Տատրակ), բժիշկ Նազարեթ Տաղավարյան, Վահան Փափազյան (Կոմս)¹:

Ըստ մասնագիտություն և զբաղմունքի՝ խորհրդարանում մեծամասնություն էին կազմում կալվածատերերը, ապա գալիս էին իսլամ հոգևորականները, փաստաբանները, դատաստանական պաշտոնյաները, վաճառականները: «Ժողովրդական ներկայացուցչության» այդ մարմինը բաղկացած էր հիմնականում վարչական գործին բացարձակապես անծանոթ, քաղաքականապես տհաս անհատներից, որոնք անընդունակ էին ինքնուրույն, ստեղծագործական մոտեցում ցուցաբերելու քննարկվող հարցերի նկատմամբ, ուստի կուրորեն պաշտպանում էին կառավարության ներկայացրած համարյա բոլոր օրինագծերը, որոնց զգալի մասն իր բնույթով հակաժողովրդական էր: Պետական կյանքը հեղաբեկելու կոչված պատգամավորները բավարար համարձակություն չունեին հանդես գալու ինքնուրույն նախաձեռնություններով կամ մերժելու կառավարության՝ քննություն ներկայացրած օրենքների ամենաանկատար նախագծերը:

Երբ մոտենում էին խորհրդարանի գումարման օրերը, Իթթի-հադի կոմիտեն իր պաշտոնական օրգան «Շուրա-ի ումմեթ» և անպաշտոն օրգան «Թանին» պարբերականների միջոցով կա-

¹ Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, Հատ. Բ, էջ 125:

տաղի արչավանք սկսեց մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի դեմ, թե նա 4-5 ամսվա սահմանադրական կառավարման ընթացքում ցույց չի տվել որևէ շոշափելի դրական գործունեություն, աշխատել է նախկին միապետական ոճով, բռնանում է նախարարների իրավասություններ, կաշկանդում նրանց գործելու ազատությունը և այլն: Իրականում, հետադիմական և հայատյաց այդ վարչապետի դեմ սկսված հարձակումների իսկական պատճառն այն էր, որ նա մի քանի ոչ-իթթիհաղական անձանց պաշտոնների էր նշանակել: Նկատի էր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ Քյամիլի որդի Սաիդ բեյը հետևողական հակաիթթիհաղական էր¹: Կոմիտեն նպատակ ուներ վարչապետի պաշտոնում դնել Հուսեյն Հիլմի փաշային՝ Մակեդոնիայի բարեկարգությունն ապահովելու ընդհանուր վերահսկչին, իսկ այդ ժամանակ՝ ներքին գործերի նախարարին: Նախատեսված էր Հիլմի փաշայի ղեկավարություն տակ նախարարական պաշտոնների կոչել միայն իթթիհաղականներին, որոնց թվում՝ «Թանին» թերթի խմբագրապետ Հուսեյն Ջահիդին: Իթթիհաղական թերթերի հարձակումները վարչապետի վրա նաև յուրատեսակ նախազգուշացում էին չուտով բացվելիք խորհրդարանին, որպեսզի նա իրեն իրավունք չվերապահի լուծելու որևէ կարևոր խնդիր՝ առանց իթթիհաղի կոմիտեի գիտություն ու հավանություն:

Օսմանյան խորհրդարանի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ 1908 թ. նոյեմբերի 4-ին*, ցերեկվա ժամը 1-ին²: Օսմանյան մայրաքաղաքը տոնի մեջ էր: Բոլոր թաղերը, բոլոր բնակարաններն ու հանրային հաստատությունները, խրճիթներից մինչև ապարանքները դրոշազարդված կամ գորգազարդված էին:

¹ Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 95:

* Այլ աղբյուրներում՝ նոյեմբերի 2-ին (տե՛ս օրինակ՝ Ա. Դ. Носичев, Турция. Краткая история, с. 120):

² Տե՛ս «Արարատ», № 12, դեկտեմբեր, 1908, էջ 1149-1150, ավելի մանրամասն տե՛ս «Գործ», № 72, 6 դեկտեմբերի 1908 թ.: Նոր բացված օսմանյան պատգամավորական ժողովը (մեջիս-ի մերուսանը) Հայտարարվեց երկրորդ գումարման մեջիս՝ որպես ուղղակի շարունակություն Արդուլ Համիդ II-ի՝ 1877 թվականին ցրած առաջին մեջիսի:

Տասնյակ Հազարավոր մարդիկ խոնվել էին փողոցներում և հրապարակներում: Որոտում էին թնդանոթները:

Խորհրդարանի բացմանը ժամանեց սուլթան Աբդուլ Համիդը: Նրա ավագ քարտուղար Մեհմեդ Ջևադ բեյը (հետագայում՝ Ադանայի նահանգապետ և հայոց 1909 թ. ապրիլյան ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչներից) կարդաց գահակալական ձառ, ուր ասվում էր. «... Երեսուն տարի առաջ ես [երկրին] սահմանադրութիւն պարգևեցի, բայց ինձի խորհուրդ տուին անոր կիրառումը դադրեցնել, նկատի առնելով, որ ժողովուրդը պատրաստ չէ ապրելու սահմանադրական կարգերու պայմաններուն մէջ: Այժմ համոզուելով, որ ան արդէն բաւականաչափ պատրաստ է, ուստի վերականգնեցի սահմանադրութիւնը, զոր այսուհետ կը գործէ անխափան»¹:

Սուլթանի ներկայութիւնը և ելույթը խորհրդարանում կրկին գալիս էին ապացուցելու, որ երկրում ոչինչ չի փոխվելու: Շավարշ Միսաքյանը «Ազդակում» գրում էր. «Անշուշտ շատ բան կարելի չէ սպասել այնպիսի խորհրդարանէ մը, որ գրեթէ անմոռնչ, չըսելու համար որդիական ակնածանքով. կ'ունկնդրէր Ապտիւլ Համիտի հռչակաւոր Գահաճառին: Այդ պատմական նախատինքը, զոր սուլթանը յարմար դատեց, խորհրդարանի բացման հանդիսաւոր օրուան մէջ, նետել ազգի ներկայացուցիչներուն երեսին, աւելորդ անգամ մըն ալ կու գայ հաստատել[ու] թէ արմատացած խառնուածքները – մանաւանդ տարիներու որոշ շրջանէ մը վերջը – դժուար կրնան բարեփոխուիլ, թէ իրերու ճնշումին տակ արտասանուած խօսքեր, տրուած հաւաստիքներ ա'յնքան արժէք ունին, ո'րքան մօտաւոր սպառնալիքէն ահաբեկ կալանաւորի մը խոստովանութիւնները...»²:

Սուլթանի մեկնումից մեկ ժամ անց, փոքր ընդմիջումից հետո, սկսվեց խորհրդարանի առաջին նիստը, որը նախագահում էր պատգամավորներից ավագագույնը՝ Նեջի էֆենդին:

Գործեց նաև սուլթանի նշանակած ծերակույտը (սենատը)՝

¹ «Արեւելք», № 6969, 5 դեկտեմբերի 1908 թ.:

² «Ազդակ», № 1, 16 (29) դեկտեմբերի 1908 թ.:

40 սենատորներով, որոնց ազգային կազմն էր՝ 4 հույն, 1 բուլղար, 1 ռումին, 1 հրեա, մնացածները՝ թուրք: Սկզբում երիտթուրքերը հայերին խոստացել էին ծերակույտում տալ չորս տեղ (երկու հայ առաքելական, երկու հայ կաթոլիկ): Ելնելով դրանից, պատրիարքը մեծ վեզիրին էր ներկայացրել Աբրահամ փաշա Երամյանի, Գարրիել էֆ. Նորատունկյանի, Հովհաննես փաշա Սազրզի և Բելգրադում ղեսպան Ազարյան էֆենդու թեկնածությունները, բայց Քյամիլ փաշան պատասխանել էր, թե արդեն ուշ է և բոլոր տեղերը լրացված են¹: Այդպիսով, ծերակույտ որևէ հայ չմտավ:

Սորհրդարանում մեծամասնություն կազմող իթթիհադական խմբակցությունը ղեկավարում էր Իթտի խանը: Սորհրդարանի նախագահի պաշտոնի համար նա էլ առաջ քաշեց Իթթիհադի պարագլուխ, «Մեշվերեթ» թերթի խմբագիր Ահմեդ Ռիզայի թեկնածությունը, որը և ղեկտեմբերի 10-ին ընտրվեց ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ:

Հայ պատգամավորներից շատերը չարդարացրին ընտրողների վստահությունն ու հույսերը: Նրանցից հինգը համալսարանավարտ էր, բայց մյուսների մտավոր կարողությունները շատ ցածր էին և չգիտեին, թե ո՞րն է իրենց անելիքը այս խորհրդարանում: Չնայած 1908 թ. հուլիսին հրապարակված օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորների ընտրության կանոնագրի համաձայն խստիվ արգելված էր պատգամավոր ընտրել պետական լեզվին չտիրապետողներին, բայց հայերը խախտեցին այդ պայմանը: «Մեր եւ քրիստոնեայ միւս երեսփոխաններու դժբախտութիւնը պետական լեզուի անձանօթութիւնն էր,- գրել է Վ. Փափազյանը: - Այդ պատճառով լուռ ու մունջ ունկնդրի դերի մէջ էինք, առանց նոյն իսկ հասկնալու մոլլաներու արարախառն եւ «գիտուններու» խօսած տաղտկալի ճառերու բովանդակութիւնը»²: Նրանք տարիներով ելույթ չէին ունենում, իսկ Վ. Փափազյանն ու Գ. Տեր-Կարապետյանը նույնիսկ նիստերի

¹ Տե՛ս «Արարատ», № 12, ղեկտեմբեր, 1908, էջ 1150:

² Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 125:

ընդմիջումների ընթացքում չէին կարողանում բառ անգամ փոխանակել ոչ հայ պատգամավորների հետ: Թուրքերեն չիմանալու պատճառով հայ պատգամավորների մեծամասնությունը չէր ընդգրկված խորհրդարանական հանձնաժողովներում, չէր մասնակցում որևէ օրենքի նախագծի կազմմանը:

Պատահական չէր, որ հայերն սկսել էին դժգոհել խորհրդարանի իրենց պատգամավորներից՝ անկարողություն համար: «Մշակը» արտատպել էր «Ժամանակ» օրաթերթում լույս տեսած, Հալեպից ստացած մի նամակ, ուր նաև ասված էր. «Մի՞թէ նուազ դատապարտելի է, բացի Զօհրապէ, միւս հայ երեսփոխաններու զաքարիական պապանձումը: Ի՞նչ ընել. գացին խորհրդարան աթո՞ռ զարդարելու»¹:

Հիրավի, երջանիկ բացառություն էր Գրիգոր Զոհրապը, որն իր վրա էր վերցրել հայկական պատգամավորություն համարյա ողջ պարտականությունները և պատասխանատվությունը: Նա էր հայկական ցավերի մասին բանախոսողը, ամբիոնից ճառողն ու հակաճառողը, հայերի դեմ ելույթ ունեցողներին տեղից միջամտողը: Զոհրապը փայլուն տիրապետում էր թուրքերենին ու ֆրանսերենին, ուներ հզոր տրամաբանություն և վիթխարի գիտելիքներ: Նա համարձակ ազդեցություն ուներ շրջապատի վրա: Ռուբենը միանգամայն իրավացի էր Զոհրապին տված իր գնահատականում, գրելով, որ նա «ոչ միայն իբրև գրող, այլև իբրև հասարակական գործիչ հսկայ մըն էր, որուն առջև օսմանեան խորհրդարանը իրեն կը նկատէր աշակերտ: Զօհրապ անվիճելի հեղինակություն էր նոյնպէս խորհրդարանէն դուրս ողջ օսմանեան մտաւորականութեան համար, մանաւանդ որ Թուրքիոյ յառաջադէմ տարրերը իր աշակերտներն էին եղած»²:

Չնայած իթիհհադական պատգամավորների բացարձակ թվային գերակշռությանը, այնուամենայնիվ, երիտասարդ թուրքերին վիճակված էր խորհրդարանում գործ ունենալ բավականաչափ զորեղ ընդդիմություն հետ: Իշխան Սաբահէդդինը, որ

¹ «Մշակ», № 36, 20 փետրվարի 1909 թ.:

² «Հայրենիք», № 8 (283), 1949, էջ 64:

բուրոյվին բաժանվել էր երիտթուրքերի կոմիտեից, կազմել էր ավտոնոմիստների իր խմբակցութունը: Նրան միացել էին զանազան գույնի ազատականներ՝ թվով 40 հոգի: Նրանց մեջ կային հույներ, սիրիացիներ (քրիստոնյա արաբներ) և մի քանի մուսուլման արաբներ: Այդ խմբակցության մեջ որևէ հայ չկար:

Բայց որքան էլ գորեղ ու համախումբ լիներ ընդդիմութունը, չէր կարող խորհրդարանում եղանակ ստեղծել, քանի որ այնտեղ իթթիհադականները բացարձակ մեծամասնութուն էին կազմում: Խորհրդարանի առաջին իսկ նիստերի ընթացքը ցույց տվեց, որ նա իթթիհադի գրպանում է գտնվում և կառավարության բացարձակ կամքն է կատարում:

Իր ավելորդ զգուշավորությամբ հայտնի «Արեւելք» թերթը նույնիսկ տպագրեց «Սկզբնաւորութիւն խորհրդարանական բռնակալութեան» վերնագրով մի հոդված, ուր ասված էր, որ կոթնելով իր թվական առավելությանը՝ խորհրդարանի մեծամասնութունն առաջին իսկ քայլերից խեղդում է փոքրամասնության ձայնը, ոտնակոխում նրա իրավունքները:

Խորհրդարանում հայ պատգամավորներն առաջին լուրջ հարվածն ստացան, երբ 1908 թ. դեկտեմբերի 11-ի նիստում դրված էր Շապին-Գարահիսարից պատգամավոր ընտրված Մուստաֆա անունով մեկի լիազորութունների հաստատումը: Պատգամավոր Գրիգոր Զոհրապը, ելույթ ունենալով, անհերքելի փաստերով ցույց տվեց այդ անձնավորության նողկալի անցյալը: Այդ հայակեր հրեշը կատարել էր սահմուկեցուցիչ հանցանքներ, անձամբ պատճառ դարձել բազմաթիվ հայ ընտանիքների կործանման, իր ավազակախմբով ավերել էր շրջակա մի քանի հայկական գյուղերը, տնազուրկ դարձրել հարյուրավոր մարդկանց:

Չնայած Զոհրապի բուռն բողոքին, խորհրդարանի իսլամ մեծամասնութունը միահամուռ համերաշխությամբ հաստատեց թուրք եղեռնագործի պատգամավորական մանդատը:

Դա չատ բան էր նշանակում՝ այն, որ խորհրդարանը, արդարացնելով Մուստաֆա անունով հրեշին, հայերին հասկացնել էր տալիս, որ թեկուզ ամենաեղկելի թուրքի դեմ հայի առաջադրած ամեն մեղադրանք, ինչպես նախկինում, այժմ նույնպես

որևէ արդյունքի չի կարող հասցնել: Մյուս կողմից, հայերին հասցված այդ ապտակն արդարացված ու անպարտ լինելու ահագանգ էր անարգել ոճիրներ գործած բոլոր քուրդ և թուրք եղեռնագործներին, ավազակներին, հարստահարիչներին:

«Արեւելքը» գրում էր.

«Այսքան բացայայտ խտրութիւն, այսքան ակներեւ անարդարութիւն բռնապետութեան ամէնէն խիստ շրջանին մէջ անգամ հազիւ կը տեսնուէր. զի ընդհանրապէս բռնապետական կառավարութեան սովորութիւնն էր արտաքին ձեւերը փրկել եւ, օրինակի համար, համանման պարագայի մը մէջ կեղծ դատավարութեամբ մը ամբաստանեալը անպարտ արձակել: Իսկ խորհրդարանին մեծամասնութիւնը այդպիսի ձեւերու պէտք անգամ չտեսաւ, իր ջախջախիչ մեծամասնութեամբ ... խեղդեց հրաբորբոք բողոքները, ինչպէս բռնապետ մը որ կը գոչէ՝ «Իմ քէֆը այդպէս կ'ուզէ»»¹:

Ի՞նչ պէտք է լիներ հայերի վիճակը, երբ այսպիսին էր երկրի խորհրդարանը: Թերթը շարունակում էր.

«Մեզ հայերուս կը մնայ մտածել թէ ի՞նչ պիտի ընենք, երբ օսմ[անեան] խորհրդարանէն ալ իրաւունք ու արդարութիւն չգտնենք, ինչպէս չէինք գտեր նախկին բռնապետական կառավարութենէն»²:

Վերակազմյալ հնչակյան գործիչներից Լևոն Լարենցը «Ձայն հայրենեաց» թերթում գրում էր, որ օսմանյան խորհրդարանի մեծամասնությունը պիտի կարողանար հայերին շատ հեշտությունամբ սեղմումների ենթարկել: «Հին օրերու կամայական անարդարութիւններուն տեղ «սահմանադրական բռնակալութիւն» մը կրնայ հաստատուիլ, զմեզ տակաւ իրաւագրկելու համար, համիսլամական շողշողուն հեռապատկերին իրականացմանը սիրոյն: Ի՞նչ պիտի ընէինք այն ատեն: Որովհետեւ այլեւս յեղափոխական պահանջներէ հրաժարած պիտի ըլլանք, որովհետեւ այն ատեն մեր դաշնագրական իրաւունքներն ալ կորսըն-

¹ «Արեւելք», № 6977, 15 դեկտեմբերի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

ցուցած պիտի համարուինք, հայերուն ուրիշ բան չպիտի մնար ընելիք, եթէ ոչ՝ խլեակի մը նման տարուիլ Օսմ. Խորհրդարանի քաղաքական գորաւորագոյն հոսանքէն, եւ կամ, շատ-շատ, քանի մը բողոքի ճառեր պիտի խօսինք, կամ մեր մէկ երեսփոխանը հարցապնդում մը ընելով տեղը պիտի նստի, կամ պիտի նստեցուի»¹:

Մի քանի օր անց, հայ և թուրք պատգամավորների միջև լուրջ տարաձայնութիւններ ծագեցին օսմանյան հպատակների անձնագրերում ազգութիւնը նշելու հարցի շուրջ:

Ազգերի ձուլման գաղափարով առաջնորդվող իթթիհադական պատգամավորների՝ խորհրդարանի քննարկմանը ներկայացրած օրենքի նախագծում նախատեսվում էր ոչ իսլամ և ոչ թուրք օսմանյան քաղաքացիների անձնագրերում նրանց անվան դիմաց ազգային պատկանելութիւնը չնշել: Այդ դրույթի դեմ ելույթ ունեցան Վարդգեսն ու Համբարձում Պոյաճյանը:

Հակադրվելով նախագծին՝ Վարդգեսն ասում էր, որ կառավարութիւնը պետք է առաջնորդվի եվրոպական բազմազգ երկրներում ձեռք բերված փորձով:

Օրինակ՝ երբ Ավստրո-Հունգարիայում և Մեծ Բրիտանիայում մարդահամար է լինում, հաշվառման թղթերի վրա նշում են ոչ միայն քաղաքական հպատակութիւնը կամ քաղաքացիութիւնը, այլև կրօնը, կրօնական ո՛ր հարանվանութիւն պատկանելը, ինչպես և ազգութիւնը: Ավստրո-Հունգարիայում արձանագրվում է ազգութիւնը՝ գերմանացի, սերբ, խորվաթ, լեհ և այլն: Բրիտանական արձանագրական թղթում գրվում էր՝ անգլիացի, իռլանդացի, կանադացի և այլն, դավանական պատկանելութիւնը՝ բողոքական, կաթոլիկ և այլն: Եվ եթե այդ սկզբունքները Մեծ Բրիտանիայում և Ավստրո-Հունգարիայում հակառակ չեն պետական միութիւն, ապա Թուրքիայում նույնպես դրանք հակառակ չեն լինի: «Ես կրնամ կրօն չունենալ, բայց հայ ըլլալէ չեմ դադրիր», - խորհրդարանի ամբիոնից ազգարարել էր Վարդգեսը:

Պոյաճյանն, իր հերթին, ամբիոնից ասում էր, թե խորհրդա-

¹ «Ձայն հայրենեաց» (Կ. Պոլիս), Նոր շրջան, № 3, 6 նոյեմբերի 1908 թ.:

րանը պիտի հաշվի առնի «այստեղ հնչած տեսակէտը» (նկատի ունենք Վարդգեսի ելույթը:– Հ. Ս.): «Հայ մը իսլամ ալ կրնայ ըլլալ, բայց դարձեալ հայ է»,– շեշտել էր նա, ապա ավելացրել. «Օսմանեան պետութեան մէջ ձուլուելու չենք, այլ անոր մէկ օգտակար մասը կազմելու ենք: Խոհական թուրքը եւ գիտակից հայը համահաւասար այս համոզումը գոյացուցած են, որ թուրքը հայուն եւ հայը թուրքին ձեռք–ձեռքի տուած կրնան ապրիլ. ասկից դուրս պէտք չէ ուրիշ ճշմարտութիւն փնտրել ցնորական բանաձեւերու մէջ»:

Անձնագրերի մէջ ազգութիւնը նշելու անհրաժեշտութեան մասին հայ պատգամավորների առաջարկը պաշտպանեցին հույների պատգամավորական խմբակցութիւնը և բուլղար պատգամավորներ, բայց դա արդյունք չտվեց: Ահմեդ Ռիզան և ելույթ ունեցող ուրիշ թուրք պատգամավորներ վճռականապէս մերժում էին հայ պատգամավորների փաստարկներն ու պահանջը, նրանց մեղադրում օսմանյան համերաշխութիւնը խախտելու փորձերի մէջ:

Այն ժամանակ, երբ խորհրդարանը դեռ գումարված չէր, հայերը կարծում էին, թե կառավարութեան հակահայկական առանձին քայլերն արդյունք են փոխանցման շրջանի դժվարութիւններին, և մխիթարվում էին՝ մտածելով, թե խորհրդարանի գումարումով ամեն բան կարգի կգա: Իրականութիւնը, սակայն, գալիս էր ուրիշ բան հաստատելու. շարունակվելու է հայերի հանդեպ նախկին ռեժիմի քաղաքականութիւնը՝ հալածանք, զրկանք ու բռնութիւն:

Անդրադառնալով օսմանյան խորհրդարանի մեկամսյա գործունեութեանը, Շավարշ Միսաքյանը գրում էր. «Այսպէս կամ այնպէս, հիմա ունինք Օսմ. խորհրդարան մը ուր բուռ մը սրտցաւ, գիտակից, յեղափոխական երեսփոխաններու հետ կողք–կողքի կը գտնուին լեգէտն մը մարդիկ՝ մութ հակումներով, մութ իմացականութեամբ եւ բթացած զգացողութեամբ... Թուրքիոյ սահմանադրական առաջին վարչութիւնը, իր կորովագուրկ, անընդունակ, չըսելու համար նենգաժէտ կազմակերպութեամբ թոյլ տուաւ որ գայլերը ոռնան նորէն, ու զսպուած ախորժակները սրուին դարձեալ: Այդ վարչութիւնը անարգ ներողամտու–

Թեամբ մը հանդուրժեց, երբ երէկի իշխանաւորները անորակելի լրբութեամբ մը կը սպառնային ընդոտնել նոր կարգերը»¹:

Հայ պատգամավորները գնալով համոզվում էին, որ իրենք չեն կարողանալու ազգօգուտ որևէ դեր կատարել օսմանյան խորհրդարանում:

Բոլոր այն երեք պետութիւնները, որոնց միջև բաժանված էր Հայաստանը և ուր ապրում էին հայեր, քաղաքական հեղաշրջումների հետեանքով արդեն ունեին իրենց խորհրդարանները, որոնց ստեղծման համար արյուն էին թափել նաև հայեր: Բայց ի՞նչ չահեց հայութիւնը քաղաքական այդ հեղաշրջումներից. պատգամավորի մի երկու տեղ ուսուսաց պետական դումայում, մեկ տեղ պարսից մեջլիսում և մի քանի տեղ թուրքաց մեջլիսում: Այդ երեք պետութիւնների բյուրոկրատական կառավարութիւնները և դրանց սպասարկող կուսակցութիւնները շատ էլ հակառակ չէին, որ հայ ազգը շարունակի ենթարկվել հալածանքների ու տնտեսական կողոպտման: Իսկ որքա՞ն որբերգական էր հայ պատգամավորների դերը նշված խորհրդարաններում. երբ նրանք որևէ ազգային պահանջ էին առաջադրում՝ նրանց հայհոյում էին, իսկ երբ լռում էին՝ ծաղրի էին արժանանում:

Իսկ ի՞նչ ընթացք պիտի բռնեին հայերը օսմանյան խորհրդարանի արդեն երևակվող հակահայկական քաղաքականութեան հանդեպ: Այդ հարցի պատասխանը պիտի տային Ազգային պատրիարքարանը, Ազգային պատգամավորական ժողովը և հայկական քաղաքական կուսակցութիւնները:

Բայց մի բան, այնուամենայնիվ, շատերի համար արդեն պարզ էր դարձել. օսմանյան հեղափոխութիւնից հետո վերականգնված թուրքական պառլամենտը, որը շատ հեռու է ներկայացուցչական իրավական մարմին լինելուց, փաստորեն ըստ էութեան երկրի ամենաազրեւսիվ, ամենաշուկեն քաղաքական ուժի՝ Իթթիհադի պարզ կամակատարն էր:

¹ «Ազգակ», № 1, 16 (29) դեկտեմբերի 1908 թ.:

ՀԱՅՈՑ ԶԻՆՎՈՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄԸ

Ինչպես արդեն ասվել է, երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո, միղհատյան սահմանադրություն համաձայն, բարձրացել էր քրիստոնյաների և հրեաների զինվորագրության հարցը:

Նախորդ դարերում կայսրության քրիստոնյաները և հրեաները զրկված էին զենք կրելու իրավունքից: Մինչդեռ թուրքն ու քուրդը կարող էին կրել ցանկացած զենք, քրիստոնյաները, մանավանդ հայերը, հասարակ դանակ անգամ կրելու իրավունք չունեին, չէին կարող ծառայել պետություն բանակում: Դա շատ աղետալի հետևանքներ էր ունեցել հայկական կյանքից ներս. մասնավորապես դրան էին վերագրվում հայկական ջարդերի մեծ ծավալները՝ որպես հետևանք հայերի մեջ ռազմական ոգու թուլացման¹:

Բանակ չգնալու համար քրիստոնյաները պետությունը հնչյուն գրամով վճարում էին զինվորական տուրք՝ այսպես կոչված բեդել-ի էսկերիե*:

Թուրք տիրապետողները «գյավուրներին» չէին կանչում զինվորական ծառայության, քանզի վախենում էին, որ նրանք զենքն իրենց դեմ կուղղեն: Տիրողներն ասում էին, թե իրենք կարող են քրիստոնյաներին կոտորել, բայց դա մեծահոգաբար չեն անում, նրանց բաշխում են կյանքը, բայց չթափված արյան փոխարեն նրանցից հարկ են վերցնում՝ արյան գին, գլխագին կամ խարաջ:

Զինվորական ծառայությունից ազատվելն արժեք տարեկան 52 դահեկան կամ չորս ուրլի, որը գյուղացու ընտանիքի համար չատ մեծ գումար էր:

Բեդել-ի էսկերիեն մինչև 1785 թ. գանձվում էր 15 տարեկա-

¹ Տե՛ս Հրաչեայ Աճառեան, Տաճկահայոց հարցի պատմությունը (սկզբից մինչև 1915 թ.), էջ 65-66:

* **Բեդել-ի էսկերիե** բառակապակցությունը արարերեն է և նշանակում է զինվորության փոխարեն: Նախկինում զինվորական տուրքը կոչվում էր խարաջ կամ դան-փարասի՝ արյան տուրք:

նից մինչև 55 տարեկանը, բայց այդ թվականից տուրքն սկսվեց գանձվել քրիստոնյա արուի ծնած օրից մինչև մահը¹:

Թուրքահայերի զինվորագրություն խնդրի արժարժումը և նրա լայն քննարկումը նոր չէին: Դեռ 19-րդ դարի 70-ական թվականներին այդ մտադրությունը ծագել էր թուրքական իշխանությունների մոտ, որը թե՛ օտար և թե՛ տեղական հայկական մամուլում թեր ու դեմ գրությունների առիթ տվեց: Բայց, շատ չանցած, թուրքական կառավարությունը հրաժարվեց իր մտադրությունից:

Այդ ժամանակ հայերին զինվորագրելու պահանջը հետևողականորեն պաշտպանում էր «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը: Պարբերականի այդ կեցվածքը խմբագրությունը պատճառաբանում էր նրանով, որ հայ ընտանիքները, միասին վերցրած, պետությունը պարտավոր են տարեկան վճարել մի քանի միլիոն դահեկան (դուրուչ) զինվորական հարկ, բայց այդ դրամը չկա: Թեև հայերի տնտեսությունները բնական բերքերով հարուստ են, պատճառաբանում էր թերթը, բայց դրանք դրամ չեն դառնում, որովհետև վաճառքի համար ճանապարհներ չկան: Այդ պատճառով, դրամ ձեռք բերելու և զինվորական հարկը վճարելու համար, ամեն տարի հազարավոր թուրքահայ երիտասարդներ ստիպված գաղթում են Կ. Պոլիս և Կովկասի քաղաքներ, ուր զբաղվում են ամեն տեսակ ծանր աշխատանքներով: Նրանց հեռանալով՝ հայրենիքում նվազում են ամուսնություններն ու ծնունդները, օրեցօր պակասում է հայերի թիվը: Հետևապես, զինվորական հարկից ազատվելը, ըստ «Մեղու Հայաստանի» թերթի, փրկություն կարող էր լինել հայ ընտանիքների բացարձակ մեծամասնության համար:

Հայերի զինվորագրության օգտին թերթը բերում էր մի ուրիշ պատճառաբանություն ևս. հայերը բանակին տարեկան կարող են 6-7 հազար զինվոր տալ, որոնք զորացրվելուց հետո իրենց գյուղերի հմուտ պաշտպաններ կդառնան: Այդ հաշվարկով, 10-20 տարի հետո, Թուրքահայաստանում կլինի զինվորական գործին տիրապետած 100 հազար հայ զինվոր: Դա մի ան-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 20, 26 օգոստոսի 1909 թ.:

դիմադրելի ուժ կլինի հայության համար զլխավոր աղետներ հանդիսացող քրդական հարձակումների ու հարստահարումների դեմ:

Ի հակադրություն «Մեղու Հայաստանի»-ի, «Մշակը» դեմ էր թուրքահայերի զինվորագրությունը: Թերթի հիմնական պատճառաբանությունն այն էր, որ գալիքում Թուրքիայի դեմ պատերազմողները լինելու են քրիստոնյա պետություններ, ներառյալ՝ Ռուսաստանը, հետևապես հայ զինվորները ստիպված են լինելու կռվել հավատակիցների, այդ թվում՝ ռուսների դեմ և զոհվել մուսուլմանների շահերի համար, ինչն անընդունելի է¹:

Քրիստոնյաների և հրեաների զինվորագրության հարցը օրակարգից հանվեց սուլթանական գահին Արդուլ Համիդի բազմելուց հետո: Եվ ահա՛, ավելի քան երեսուն տարի անց, այդ հարցը կրկին դրվեց սեղանին:

1908 թ. սեպտեմբերին երիտթուրքերի կոմիտեն ընդունեց մի կանոնադրություն ոչ իսլամների զինվորագրության մասին, ուր ասված էր, թե զինվորական ծառայությունը թե՛ իսլամների և թե՛ ոչ իսլամների համար լինելու է պարտադիր և տևելու է 25 տարի, ինչպես սուլթան Արդուլ Համիդի օրոք: Այդ ժամկետից 3 տարին զինվորն անցկացնելու է կանոնավոր բանակում (նիզամիե), 6 տարին լինելու է բանակի պահեստային (իհթիյաթ), 9 տարին՝ պահեստային-փոխարինող (ոնդիֆ) և 7 տարին՝ երկրապահ (մուսթահֆըզ): Մոտավորապես այդպիսի տևողությունամբ և հաջորդականությամբ պետք է ծառայեին նաև ծովայինները²: Այդպիսով, սահմանադրության չնորհիվ, բեդել-ի էսկերիե տուրքը վերացվում էր և բոլոր քրիստոնյաներն ու հրեաները պարտավոր էին գնալ զինվորական ծառայության:

Հայոց ղեկավարները, նաև հեղափոխական կուսակցություններն առաջիններից էին, որ ընդհանուր զինվորագրությանը հավանություն տվեցին: Դա նաև զինակոչի ենթակա երիտասարդների ծնողների մի փոքր մասի, հատկապես ծայրահեղ աղքատ ընտանիքներ կերակրողների սրտովն էր, նրանց,

¹ Տե՛ս «Հովիւ», № 32, 30 օգոստոսի 1909 թ., էջ 498-499:

² Տե՛ս «Հայուն տարեցոյցը», 4. Պոլիս, 1913, էջ 37:

ովքեր զինվորական տուրքը չէին կարողանում վճարել:

Դաշնակցութուն կուսակցության նշանավոր գործիչ, օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Վահան Փափազյանը վկայում է, որ զինվորագրության օրենքի հայ պաշտպանները ղեկավարվում էին այն նկատառումով, որ թուրքահայութունը օսմանյան բանակի կազմում կունենար հայկական ազգային գործասեր «եւ այդ հանգամանքը նպաստաւոր ազդեցութիւն պիտի թողուր թիւրք ժողովուրդին վրայ – չպիտի յանդգնէին գէշ աչքով նայելու հայերուն, իսկ հակառակ պարագային՝ մտածումը ունէինք, թէ նեղ վայրկեաններուն զինուած եւ մարզուած ոյժերու տէր կը դառնայինք... Այս նպատակով էր, որ կը պնդէինք, թէ խաղաղ ատեն զինուորագրուած հայ տարրերու զինուորական ծառայութիւնը իրենց երկրի կամ մօտակայ վայրերու մէջ պիտի կատարուի»¹:

Ծնողների մեծամասնութունը, այդ թվում նույնիսկ չքավորների գերակշիռ մասը դեմ էին իրենց զավակների զինվորագրությանը: Նրանք, վկայում է Վահան Փափազյանը, «չէին կրնար հաշտուիլ այն մտքին հետ, որ իրենց զաւակները թուրք բանակին մէջ պիտի մտնէին, ապրէին աղտոտ եւ քրիստոնէատեաց Անատոլուի թիւրքերուն հետ կողք-կողքի, ուտէին միեւնոյն ամանէն եւ պանկէին անոնց հետ: Եւ ատոր համար կը նախընտրէին ծախսձխել իրենց ոչխար-տաւարը, արմտիքը, նոյն իսկ իրենց հողերը՝ վճարելու համար «պէտէլը» (50 ոսկի) եւ փրկուիլ այդ անհանդուրժելի ծառայութենէն»²:

Հաշվի առնելով թուրքահայության մեծ մասի տրամադրութունները, միաժամանակ ելնելով իրենց ազգային խնդիրների առանձնահատկութուններից, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը և հայկական կուսակցութունները կառավարութունից պահանջեցին թուրքահայաստանում զինաթափ անել քրդերին կամ պետական պահեստներից այդ տարածքի հայերին էլ զենք տալ:

Երիտթուրքական կոմիտեի մշակած կանոնադրութունն անմիջապես գործածության մեջ չգրվեց՝ սպասելով օսմանյան

¹ Վահան Փափազյան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 130–131:

² Նույն տեղում:

խորհրդարանի հրավիրմանը: Խորհրդարանի բացումից հետո, այլ կարևոր հարցերի հետ, անմիջապես օրակարգ մտավ նաև քրիստոնյաների զինվորագրություն հարցը՝ որպես ամենահրատապներից մեկը: Պատրիարքարանի միջոցով հայերը խորհրդարան ներկայացրին մի շարք առաջարկներ, հուսալով, որ դրանք հաշվի կառնվեն զինվորագրության օրենքը մշակելիս: Առաջարկ-պահանջներից մի քանիսը տպագրված են «Բիւզանդիոն» օրաթերթի 1908 թ. դեկտեմբերի 26-ի համարում, որոնցից կարևոր էին. 1) Բանակում ծագած կրոնական վեճերը, ցեղի ու կրոնի դեմ ուղղված հարձակումները, նախատինքները պետք է վճռականապես դատապարտվեն, 2) Զինվորական ծառայություն ժամկետն իջեցնել մինչև երկու տարի, ինչպես կա, ասենք՝ Ֆրանսիայում:

Իր հերթին, ոուսահայ մամուլը, հետևելով թուրքահայ մամուլի օրինակին, Կ. Պոլսի պատրիարքարանին առաջարկում էր խորհրդարանի քննությունը ներկայացնել թուրքաց բանակում հայ եկեղեցականներին ծառայության վերցնելու հարցը: Նրանք, անշուշտ, պիտի ծառայեին ոչ իբրև զինվոր, այլ իբրև աղոթասաց, ինչպես բանակում ծառայող թուրք իմամները¹:

Արդարադատությունն ախարարությունը, որը կազմել էր խորհրդարանում ընդունվելիք քրիստոնյաների զինվորագրման օրենքի նախագիծը, գրավոր հարցում արեց Հայոց պատրիարքարանին՝ պարզելու համար, թե նա որոշակիորեն ո՞ր կարգի հայ եկեղեցականներին է նպատակահարմար գտնում արտոնել ծառայելու բանակում: Նախարարությունն այդ գրությունը բավական ժամանակ մնաց պատրիարքարանում՝ առանց պատասխան ուղարկելու: Պատճառն այն էր, որ դեռ հայտնի չէր, թե խորհրդարանականներն ի՞նչ վերաբերմունք կունենան քրիստոնյաների զինվորագրության հարցի նկատմամբ²:

Ինչպես սկզբունքային համարյա բոլոր, այնպես էլ զինվորագրության հարցում իրարից շատ տարբեր էին թուրքական

¹ Տե՛ս «Արարատ», № 12, դեկտեմբեր, 1908, էջ 1150, «Հովիւ», № 43, 4 նոյեմբերի 1913 թ., էջ 673-674:

² Տե՛ս «Արարատ», № 12, դեկտեմբեր, 1908, էջ 1150:

երկու հիմնական կուսակցությունների՝ Իթթիհադի և Ահրարի մոտեցումներն ու տեսակետները: Նրանց միջև եղած խոր հակասությունները ցայտուն դրսևորվել էին դեռևս 1908 թ. աշնանը, երբ Իթթիհադի կոմիտեն մեծ վեցիր Քյամիլ փաշային մեղադրել էր հակասահմանադրական հայացքներ ունեցող երկու նոր նախարար նշանակելու համար: Գրիգոր Զոհրապը ահրարների հետ բուռն կերպով պաշտպանել էր Քյամիլ փաշային¹:

Վարչապետի շուրջ ծավալված պայքարը հանգուցալուծվեց 1908-ի վերջավորությունը: Դեկտեմբերի 31-ին Իթթիհադականները խորհրդարանում ձեռնարկեցին Քյամիլ փաշային պաշտոնանկ անելուն: Պատգամավորների ժողովը 8-ի դեմ 108 ձայնով անվստահություն հայտնեց նրան, որն, ստիպված, անմիջապես հրաժարական տվեց՝ տեղը զիջելով Հուսեյն Հիլմի փաշային²: Դրանով ուժեղացավ գերմանական ազդեցությունը կառավարություն վրա*:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 84, 2 ապրիլի 1909 թ.:

² Տե՛ս Ա-Գօ, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին, Երևան, 1917, էջ 36-37:

* Անգլիասեր Քյամիլ փաշայի անկումը ողջունեցին Իթթիհադականներն ու նրանց համակիրները: Ազատականների (ահրարականներ) համար, դա, ընդհակառակը մեծ հարված էր, որն արտահայտվում էր ինչպես խորհրդարանում (ուր նրանք ունեին 50 պատգամավորական տեղ) ունեցած ելույթներում, այնպես էլ մամուլի իրենց օրգանների («Իկդամ», «Յենի գազեթա», «Սերբեսթի» և այլն) էջերում: Քյամիլ փաշայի անկումն առաջ բերեց անգլիական կառավարության և մամուլի բուռն դժգոհությունն ու զայրույթը, բայց հետո նկատելով, որ դա կարող է գործը փչացնել, այսինքն՝ թուլացնել անգլիական ազդեցությունը Կ. Պոլսի վրա, նախընտրեցին լռել և վերապահ դիրք բռնեցին, քանի որ Իթթիհադի մամուլի օրգաններ «Թանիքը» և «Շուրա-ի ումմեթը» իրենց հերթին սկսել էին գանգատվել, թե Թուրքիայի հետ անգլիացիների բարեկամությունը, ինչպես երևում է, պայմանավորված է առանձին անձերի, տվյալ դեպքում՝ Քյամիլ փաշայի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքով: Միաժամանակ, ինչպես նոր վարչապետ Հիլմի փաշան, նույնպես և Իթթիհադի վերոհիշյալ թերթերը Անգլիային վստահեցնում էին, որ Թուրքիան չի չեզվի իր ավանդական արտաքին քաղաքական կողմնորոշումներից և Անգլիայի ջերմ բարեկամը կմնա առաջվա պես: Արդ, այդպիսի հավաստիացումներից հետո Անգլիան չէր կարող շարունակել Թուրքական կառավարության մեջ կատարված փոփոխությունն անկատմամբ իր բացասական վերաբերմունքը՝ առանց մնասելու իր շահերին:

Մեծ վեզիր Հիլմի փաշան կառավարությունն մեջ ոչ մեծ փոփոխություններ կատարեց: Մասնավորապես փոխվեց արտգործնախարարը: Այն բանից հետո, երբ Լոնդոնում ղեսպան Ռիֆաթ փաշան հրաժարվեց ստանձնել արտգործնախարարի պաշտոնը՝ Հիլմի փաշային առաջարկվեց առժամաբար վարել գործերը, բայց սա նույնպես մերժեց: Այնժամ Գաբրիել էֆ. Նորատունկյանը պատրաստակամություն հայտնեց ղեկավարելու արտգործնախարարությունը՝ մինչև նոր նախարարի նշանակումը¹: Առևտրի և հասարակական աշխատանքների նախարար Նորատունկյանն այժմ ստանձնելով արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը, պահում էր նաև արդարադատության նախարարի դիրքը: Այսպիսով, Նորատունկյանը միանգամից ուներ երեք նախարարությունների ղեկավարի պաշտոններ²:

Հիլմի փաշայի կառավարությունը մշակեց օրենքի մի նախագիծ, որը նախատեսում էր կայսրության ոչ իսլամների զինվորագրումը հետաձգել մեկ տարով և դա սկսել կիրառել 1910 թվականից: Իսկ դա նշանակում էր, որ նախկինի պես 1909 թ. նույնպես զինվորական ծառայություն փոխարեն քրիստոնյաներից և հրեաներից գանձվելու էր զինվորական տուրք (բեդել-ի էսկերիե)՝ պետական բյուջեում 30 միլիոն օսմանյան ոսկու բացը փակելու համար:

Օրինագիծը կոպիտ կերպով խախտում էր օսմանյան սահմանադրությունը, որը հռչակել էր հավատքից ու ազգությունից անկախ, կայսրության բոլոր արու քաղաքացիների՝ բանակում ծառայելու իրավունքը, որը նաև բոլոր արու օսմանցիների քաղաքացիական պարտականությունն էր:

Եթե բալկանյան քրիստոնյաների և հրեաների համար նման օրենքի ընդունումը նույնիսկ ձեռնտու էր, քանի որ նրանց տնտեսական վիճակը տանելի էր, ապա Հայաստանի սովատանջ հայերի համար դա բառիս իսկական իմաստով աղետ կլիներ, քանի որ նրանցից վերջին պատառ հացը կխլվեր:

Բանն այն է, որ 1908-1909-ի ձմեռն իր հետ թուրքահայաս-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3757, 3 (16) փետրվարի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 49, 7 մարտի 1908 թ.:

տան սոսկալի սով էր բերել: Հայաստանի հարյուր հազարավոր հայ գյուղացիներ բառացիորեն զրկված էին հացից: Այս պայմաններում, նույնիսկ նրանք, ովքեր ընդամենը երկու-երեք ամիս առաջ դեմ էին իրենց որդիներին բանակ ուղարկելուն, այժմ իրենք էին իշխանություններին դիմում արագացնելու հայ երիտասարդների զինվորագրումը: Հիմա հայ գյուղացին ոչ միայն որևէ հնարավորություն չունեի զինվորական տուրքը վճարելու, այլև՝ ընտանիքի անդամներին սովից փրկելու: Ծնողները մտածում էին, որ բանակ գնալով՝ իրենց չափահաս արու զավակները գոնե ուտելիք կունենան:

Երկար քաչքչուկներից հետո, վերջապես, 1909 թ. հունվարի վերջերին կառավարությունը խորհրդարանին ներկայացրեց քրիստոնյաների և հրեաների զինվորագրման օրենքի նախագիծը, որի բուռն քննարկումն ընդհատումներով ընթացավ համարյա ամբողջ փետրվար ամսին:

Պատգամավորական ժողովի մեծամասնությունը՝ Իթիհահ-դի խմբակցությունը և «ազատական» պատգամավորները միակամ կողմ էին «բեղել-ի էսկերիե»-ի գանձմանը, գտնելով, որ դա պետական բյուջեի եկամտի մեջ առաջվա պես կարևոր տեղ կգրավի: Դրանից բացի, նրանք վստահություն չունեին, թե ոչ իսլամները բանակում նվիրվածությունը կկատարեն իրենց զինվորական պարտքը: Ընդհակառակը, համոզված էին, որ քրիստոնյա տարրը, զինվոր դառնալով և խառնվելով թուրք զինվորների հետ, մեծապես կնվազեցնի բանակի ռազմունակությունը, իսկ ռազմական գործողությունների ժամանակ կարող է վտանգավոր ուժի վերածվել: Ունենալով այդ մտավախությունը, իսլամ պատգամավորները պնդում էին, որ ոչ իսլամ զինակոչիկներին հենց սկզբից պետք է ցրվել զանազան վայրերի զորաբաժինների մեջ: Այդ պնդումը միանգամայն հասկանալի էր՝ թե-լաղրված էր նրանց բացահայտ երկյուղով¹:

Խորհրդարանում օրինագծի քննարկման ժամանակ հայ պատգամավորները դա համարեցին ծրագրված ոտնձգություն

¹ Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 132:

սահմանադրութեան նկատմամբ, նշելով, որ բոլորի բացը փակելու պատճառաբանութիւնը մեծ հարված է հեղափոխութեան սկզբունքներին, որ նյութական շահ ապահովելու համար իշխանութիւնները բացահայտ կերպով զոհուած են ազգերի միութեան գաղափարը: Նրանք առաջարկում էին զարգացած երկրների, օրինակ՝ ամերիկյան պառլամենտարիզմի, օրինակով ստեղծել բարձր իրավագորութեամբ օժտված մի գերագոյն մարմին (սահմանադրական դատարան), որն իրավասութիւն ունենար քննելու կառավարութեան գործողութիւնները, և եթե պարզեր, որ նրա ընդունած այս կամ այն որոշումը չի համապատասխանում երկրի սահմանադրութեանը՝ արգելել զրա գործադրութիւնը: «Նման գերագոյն մարմինը պետք է ըլլայ սահմանադրութեան պահապանը»¹, - նշում էր պատգամավոր Պետրոս Հալաջյանը: Հայ պատգամավորներն իրենց ելույթներում նկարագրում էին Հայաստանի քրիստոնյա բնակչութեան անհատակ ցավերը, շեշտում, որ զինվորական տուրքի կիրարկումը նրան անխուսափելիորեն կանգնեցնելու է սովամահութեան առաջ:

Պ. Հալաջյանի ելույթից հետո հանդես եկավ նորանշանակ վարչապետ Հիւմի փաշան, և խղճի կատարյալ անդորրութեամբ հայտարարեց, թե սովի որևէ սպառնալիք չկա հայաբնակ նահանգներում: Վարչապետի այդ ելույթի կապակցութեամբ «Ազդակը» գրում էր, որ այդ հայտարարութիւնը շատ հեռու է իրականութիւնից: «Ահա՛ բովանդակ Հայաստանը քաղցէն հիւծուած, կմախքացած՝ նուազուն ճիչեր կ'արձակէ, ահա՛ մանուկներ սովամահ կ'իյնան եւ կտրիճ տղամարդեր կը հիւծին՝ սակայն այդ բոլորը զեռ բաւական չեն ապացուցանելու համար, թէ սով կայ, քանի որ ոչ մէկ կուսակալ, ոչ իսկ գայմագամ մը բարեհաճեցաւ հաստատել առաջնորդարաններու կամ մասնաւորներու հաղորդած իրողութիւնները: Հիւմի փաշան փաստեր, ապացոյցներ կը պահանջէ, առանց անդրադառնալու թէ հին ունակութիւնները շուտով չեն մոռցուիր, թէ բոլոր անոնք որ գաւառներու ճակատագիրը կը վարեն, որ իր հրահանգները պիտի գործադրեն, կը մնան շաղուած այն միեւնոյն բնորոշ, իսկ եւ

¹ «Արեւիկ», № 7057, 23 մարտի 1909 թ.:

իսկ թրքական խառնուածքով եւ հոգեբանութեամբ զորս ունէին երէկ...»¹:

Մինչ խորհրդարանում վիճարանութիւնները շարունակվում էին, հայերը Պոլսում և ուրիշ հայաշատ քաղաքներում հայրենասիրական ցույցեր էին անում և պատրաստակամութիւն հայտնում կատարելու իրենց օսմանցիական պարտքը, գործով ապացուցելու իրենց հայրենասիրութիւնը, զինվոր գնալու և երբ հարկ լինի՝ իրենց արյունը թափելու հանուն ընդհանուր հայրենիքի²:

ՀՅ դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ 1909 թ. մարտի 22-ին Կ. Պոլսում, Բերայի ս. Երրորդութիւն եկեղեցում տեղի ունեցավ մեծ հանրահավաք՝ բողոքելու համար Բարձր Դռան՝ խորհրդարանին ներկայացրած օրինագծի դեմ՝ ի նպաստ հայերի զինվորագրութեան: Հանրահավաքը նախագահում էր Կ. Պոլսից խորհրդարանի պատգամավոր ընտրված Գրիգոր Զոհրապը, որը հավաքույթը բացեց հետևյալ խոսքերով.

«Այս տեսակ հաւաքոյթներու նախագահողները իրաւունք չունին երկար-բարակ խօսելու: Սակայն բացատրեմ երկու խօսքով այսօրուան միթինկին նպատակը:

Օսմանեան հայրենիքին բոլոր ազգաբնակութիւնները եղբոր պէս ապրիլ սորվելու համար նախ եղբոր պէս մեռնիլ գիտնալու են: Այն բարեբաստիկ օրը, երբ կառավարութիւնը բոլոր ազգաբնակութիւններէ կազմուած բանակ մը արտաքին թշնամիներու դէմ դէպի սահմանագլուխ պիտի դրկէ, ահա՛ այն օրը, պարոններ՛ր, այս տէրութիւնը արտաքին որեւէ միջամտութենէ եւ յարձակումէ չպիտի վախնայ: Զինուորական տուրքի խնդիրը, տուրք մը առնելը կամ տալը չէ, այլ՝ ցեղերու հաւասարութեան վերաբերող կենսական խնդիր մըն է: Ոչ-խալամներուն՝ այս երկրին տիրող պետութեան մասնակցութիւնը կ'ընդունուի: Բայց այդ մասնակցութիւնը ճշմարիտ ըլլալու համար, պէտք է նախապէս այդ երկրին պաշտպանութեան գործին մէջ անոր մասնակցութիւնը որոշուի: Հիւսէին Հիլմի փաշայի դահլիճը այս տեսակ

¹ «Ազգակ», № 6, 17 (30) հունվարի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Հովիւ», № 43, 4 նոյեմբերի 1912 թ.:

բարձր նպատակ մը չկարողացաւ հասկնալ եւ այս իրողութիւնը հաստատուեցաւ անով, որ, Երես[փոխանական] Ժողովին օրինագիծ մը ներկայացուց զինուորական տուրքին հաւաքման համար: Այս դահլիճին բոլոր մտածումը սկիզբէն ի վեր պիւտոքրասին է: Այս տեսակ գծուծ ու փոքր օրէնքներով կարելի չէ օսմանեան հայրենիքին ապագան ապահովել»¹:

Ապա խոսք առնելով, խորհրդարանում Կ. Պոլսից ընտրված պատգամավոր Պետրոս Հալաջյանը, նշելով օրինագծի անօրինական, հակասահմանադրական լինելը, գտնում էր, որ «ոչ իսլամներէն զինուորական տուրք կարենալ առնելու համար պէտք է սահմանադրութիւնը ըստ այնմ բարեփոխել: Հայրենիքի կենսական խնդիրներու մասին հանրային կարծիքին պիտի դիմենք, անոր աջակցութիւնը խնդրելով: ... Ոչ-իսլամ ազգերը տեսակ մը ստորագաս դիրքի մատնող զինուորական տուրքի գանձումին դէմ կը բողոքենք խստիւ»²:

Վանից ընտրված պատգամավոր Վահան Փափագյանը (Կոմս) իր խոսքում կանգ առավ Հայաստանին տանջող ցավերի վրա: Միօթե անմարդկային չէ, ասում էր նա, որ այդ դժբախտ երկրի հացի կարոտ բնակիչներից ուզում են դեռ զինվորական տուրք հավաքել՝ բյուջեի բացը փակելու համար: Պատգամավորը չէր կասկածում, որ կառավարութիւնն օրինագիծը մեջտեղ է բերել հենց քանդելու համար սահմանադրութեան հիմքերը, ուստի «անոր դէմ ազգովին պիտի բողոքենք»³:

Կրկին ամբիոն բարձրանալով՝ Գր. Զոհրապը կարդաց հանրահավաքին ներկայացվող որոշմնագիրը, որը կազմվել էր Հԅ դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ: Այնտեղ ասված էր. 1) Սահմանադրական ռեժիմի պայմաններում քաղաքացիական հավասարութեան հիմնական պահանջներից մեկը օսմանյան հայրենիքի բոլոր տարրերի զինվորագրումն է, 2) Հայ ժողովուրդն անկեղծ ու բուռն փափագ ունի անձնվիրաբար ծառայելու ընդհանուր հայրենիքին՝ իբրև զինվոր-քաղաքացի, 3) Հայ

¹ «Արեւելք», № 7057, 23 մարտի 1909 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

բնակչության տնտեսական խսպառ քայքայման հետևանքով նա այլևս ի վիճակի չէ վճարելու զինվորական տուրքը, 4) Օսմանյան երկրի բոլոր քաղաքական կուսակցությունները ամիսներ առաջ նախնական համաձայնությունյամբ արտահայտվել են օսմանյան բոլոր ազգերի զինվորական ծառայություն օգտին:

Նկատի առնելով, որ կառավարությունը ոչ միայն հետաձգել է քրիստոնյաների զինվորագրությունը, այլև առաջիկայում զինվորական տուրք հավաքելու համար օրինագիծ է ներկայացրել խորհրդարանին, Գր. Ջոհրապը հանրահավաքի մասնակիցներին առաջարկեց ընդունել որոշման հետևյալ կետերը. Ա) Դիմել օսմանյան խորհրդարանին և քաղաքական բոլոր կուսակցություններին՝ համաձայն օսմանյան սահմանադրության հոչակած ազգերի իրավահավասարության սկզբունքի, հարգել հայ ժողովրդի զինվորագրման անհետաձգելի իրավունքը, Բ) Ունդրել խորհրդարանին՝ մերժել կառավարության ներկայացրած օրինագիծը և դրա փոխարեն, որքան հնարավոր է շուտ, ընդունել քրիստոնյա տարրերի զինվորագրման օրենք, այլապես հապաղումը կարող է խոր դժգոհություններ առաջ բերել օսմանյան հայրենիքի բնակչության մի մասի մեջ, Գ) Հայ ժողովուրդն իր ներկա սովյալ վիճակով ի գորու չէ վճարելու ծանր տուրքը և պիտի պնդի իր սրբազան իրավունքի վրա, այն է՝ ծառայել հայրենիքին սեփական անձով ու արյունով, այլ ոչ թե անարդար ու հակասահմանադրական դրամական փոխհատուցմամբ, իրավունք, որ միաժամանակ պիտի ծառայի իսլամ և քրիստոնյա տարրերի անկեղծ ու բեղմնավոր մերձեցմանը:

Հանրահավաքը բանաձևն ընդունելուց հետո բեմ բարձրացավ Ուաչատուր Մալումյանը և իրեն հատուկ խանդավառ պերճախոսությունյամբ խոսեց հայոց զինվորագրման անհրաժեշտության մասին, հատկապես շեշտելով, թե բացարձակապես սուտ են այն հերյուրված զրույցները, որ իբր, հայերն անջատողական ցանկություններ ունեն: «Մենք այլևս զինուոր տալ կ'ուզենք՝ կոուելու համար օսմանեան հայրենիքին համար, - ասում էր նա: - Եւ ասոր ապացոյցը չէ՞ միթէ այն խանդավառ ընդունելութիւնը, որ կ'ընէ թուրքահայը զինուորագրման հարցին»: Եվ որպեսզի իշխանությունների մոտ կասկած չառաջանա,

Թե այս հանրահավաքը հրավիրելով՝ Դաշնակցությունը չեղվում է Իթթիհադի հետ ունեցած դաշինքի սկզբունքներից, միաժամանակ չեղած լինելով, թե իր կուսակցությունը «ազատ» և «ղեմոկրատական» Թուրքիան մեծապես գերադասում է բռնապետական Ռուսաստանից, Մալումյանն իր խոսքին հավելեց. «Մինչդեռ երբ 1887-ին Ռուսիոյ մէջ հայերն ալ սկսան բանակին մեջ առնուիլ, հայ գիւղացին աւելի սուգի օր մը կը նկատէ այն օրը, երբ իր զուակը կամ հայրը կամ ամուսինը դէպի բանակը կը մեկնէր: Հոս տարբե՛ր են երեւոյթները եւ ասիկա ապացոյց է այն անկեղծ փափաքին, որ հայ ազգը՝ Սահմանադրութեան հռչակումով կը տածէ օսմ. հայրենիքին հանդէպ»¹:

Այդ օրը, մարտի 22-ին, հայոց զինվորագրութեան հարցին նվիրված մեծ հանրահավաք տեղի ունեցավ նաև Մաքրիգյուղի «Տատյան» վարժարանում, ուր բանախոսություններով հանդես եկան դաշնակցական գործիչներ Հարություն Շահրիկյանը (Ատոմ) և խորհրդարանի պատգամավոր Գեղամ Տեր-Կարապետյանը (Տատրակ)²: Նույն օրվա բողոքի երրորդ հանրահավաքը հրավիրվեց Ռոդոսթյուում՝ դարձյալ զինվորագրութեան խնդրի կապակցությամբ: Տեղի եկեղեցում և հարակից տարածքում ավելի քան 2000 մարդ էր հավաքվել: Հանրահավաքում հայտարարվեց, որ հայերի փափագն է զուրկ չմնալ զինվորական պարտականությունը կատարելուց, և կառավարությունը խնդրանք հղվեց հարգել նրանց այդ բնական իրավունքը: Ընդունած բանաձևում ասված էր. «Մեր բոլոր ընկերներու անունով կը խնդրենք, որ այս տարիէն սկսեալ, իսլամ հայրենակիցներու հետ, առանց բացառութեան, մեզ ալ օսմանեան զինուորական ասպարէզը ընդունելու համար օրէնք մը սահմանուի ու գործադրուի: Իսկ զինուորական տուրքին բաշխման ու զանձման դէմ բուռն կերպով կը բողոքենք»³:

Բայց բողոքը լսող չկար: Թուրքերն օսմանյան բանակը իբրև իրենց ցեղի հպարտութեան աղբյուր էին դիտում: Բանակն էր

¹ «Արեւելք», № 7057, 23 մարտի 1909 թ.:

² Նուն տեղում:

³ Նույն տեղում:

նրանց ուժը: Քրիստոնյաների զինվորագրումով կտապալվեր նրանց դարավոր նախապաշարումը՝ պատճառ դառնալով հոգեբանական բարդույթների, իսկ քրիստոնյաները շոշափելիորեն իրենց կզգային երկրի հավասար քաղաքացիներ: Այդ հեռանկարը բնավ ընդունելի չէր ինչպես հին ռեժիմի, այնպես էլ Իթթիհադի համար:

Մինչ հայ պատգամավորները հանրահավաքներում ճառեր էին հնչեցնում, խորհրդարանում շարունակվում էին բուռն վիճաբանությունները, որոնք ցույց էին տալիս, թե օրինագծի ընդունումը կարող է խափանվել: Այդ իսկ պատճառով, Իթթիհադը որոշեց քայքայել քրիստոնյա պատգամավորների միակամությունը, և այդ նպատակով գաղտնի աշխատանք տարավ հույն պատգամավորների հետ: Վերջիններս փոխեցին իրենց դիրքորոշումը և մեկ օրից մյուսը «բեղելի» կողմնակիցներ դարձան: Նրանք խոստացան միաձայն քվե տալ Հիլմի փաշայի դահլիճի ներկայացրած օրինագծին:

Համոզվելով, որ օրինագծի ընդունումն անխուսափելի է, հայ պատգամավորներն, ստիպված, միացան մեծամասնությունը: Օրինագիծն օրենքի ուժ ստացավ միաձայն քվերարկությունը: Դեմ էր արտահայտվել միայն հնչակյան Մեծն Մուրադը (Համբարձում Պոյաճյան)¹:

ԿԱՏԱՐՅԱԼ ՀԻԱՍԹԱՓՈՒԹՅՈՒՆ

Քյամիլ փաշայի անկումից հետո թուրքական քաղաքական դաշտում կատաղի, ուղղակի մահացու պայքար սկսվեց Իթթիհադ և Ահրար (Ազատական) կուսակցությունների միջև:

Թե այդ կուսակցությունների պայքարն ինչպիսի ծայրահեղ թշնամություն էր հասել, կարելի է պատկերացնել հետևյալից: «Սերբեսթի» թերթի արտոնատեր-ղեկավար Մևլանզադե Ռիֆաթ բեյը Կ. Պոլսի ժողովարաններից մեկում կարդացած դասախոսությունն ժամանակ Իթթիհադի քննադատությունն մեջ

¹ Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 132:

այնքան էր առաջ գնացել, որ արտասանել էր այս խոսքերը. ««Իթթիհատ վէ Թերաքըր» կուսակցութիւն կոչուածի ղեկավարները, որոնք կը նստին Շէրէֆ (արաբ.՝ պատիվ:- Հ. Ս.) փողոցը (կուսակցութեան կենտրոնատեղին Կ. Պոլսում:- Հ. Ս.), իսկական խրքարդներ (ավազակներ:- Հ. Ս.) են, որոնցմէ երեք պէտք է վախնալ: Եթէ անոնք իսկապէս քաջ են, թող հրապարակ գան: Ահա՛ կանգնած եմ կուրծքս բաց. թող գան ու զարնեն»¹:

Սակայն Իթթիհատի դեմ պայքարի առաջապահը նույն «Սերբեսթի» թերթի գլխավոր խմբագիր Հասան Ֆեհմի բեյն էր՝ երիտթուրքերի անդիջում ու մոլեռանդ հակառակորդը: Նա ամենաչնչին առիթը բաց չէր թողնում վարկաբեկելու ու տկարացնելու հակառակորդին: Իթթիհատը չնեւեց նրան. նա 1909 թ. մարտի 25-ին սպանվեց² ահաբեկչի գնդակով*:

Ահա՛ թե ինչպիսի սրութեան էր հասել միջկուսակցական պայքարը թուրքերի մոտ 1909 թ. սկզբներին: Կուսակցութիւնները ոչ թե համախմբված էին համոզմունքների, ընդհանուր գաղափարների շուրջ, այլ՝ նշանավոր անձերի, գործիչների շուրջ և նրանց ցուցումով էին գործում:

Հասան Ֆեհմիի սպանութեան լուրն առնելով, Կ. Պոլսի մի շարք բարձրագույն դպրոցների (բժշկական, իրավաբանական և այլն) հարյուրավոր ուսանողներ, թողնելով դասալսումները, դիմեցին Բարձր Դուռ և նրա դիմաց բողոքի ցույց արեցին՝ Հիւմի փաշայից պահանջելով միջոցներ ձեռնարկել անհապաղ ձերբակալելու և խստորեն պատժելու ոճրի հեղինակներին³: Այդ ցույցը երիտթուրքերի դեմ ուղղված առաջին լուրջ բողոքն էր:

¹ «Բիւզանդիոն», № 3757, 3 (16) փետրվարի 1909 թ.:

² «Ազդակ», № 17, 11 (24) ապրիլի 1909 թ., էջ 260-261:

* Նկատենք, որ այդ ահաբեկումը բացառիկ դեպքերից մեկն էր: Թուրքական կուսակցութիւնների՝ միմյանց դեմ պայքարի ընթացքում, նույնիսկ դրանց կազմավորման այդ վաղ շրջանում, կողմերից որեէ մեկը չէր դիմում այնպիսի ծայրահեղ միջոցի, ինչպիսին սպանութիւնն է, որն այնքան ընդունված էր, ավա՜ղ, հայկական ազգային կուսակցութիւնների փոխհարաբերութիւններում:

³ Տե՛ս «Մշակ», № 67, 3 ապրիլի 1909 թ.:

Թուրքահայությունը 1909 թվական էր թևակոխում հեղափոխության առաջին ամիսների ոգևորությունից ամբողջովին ձերբազատված: Միդհատյան սահմանադրության վերականգնումից անցել էր չուրջ 6 ամիս և հիմա ինքը կարող էր հանրագումարի բերել իր ձեռքբերումներն ու կորուստները և դրանք համադրելու միջոցով հասկանալ երիտթուրքերի հռչակած «ազատությունների» արժեքը:

Նոստացած ազատությունները ազդարարելուց հետո պիտի գար իրական գործը՝ այն է կերտել մի նվիրական պետություն կայսրության բոլոր ազգությունների համար: Բայց ինչու էր տազնապն այդքան փութով սողոսկել հայերի սիրտը, որոնք հապճեպ տոնել էին իրենց ազատագրությունը պատմության մեջ եղած ամենանեղկելի բռնապետություններից մեկի ճանկերից: Իր անկման նախօրեին՝ օսմանյան երկիրը քաղաքակրթության առաջնթացից հարյուրամյակներով հետ մնացած մի խավար տարտարոս էր, որը գտնվում էր իր կրնկի տակ ապրող ժողովուրդների մշտական անեծքի տակ:

Թուրքական պետությունն անկումից վեր բարձրացնելու և «մեռած մարդուն» կենդանություն չունչ հաղորդելու համար պետք էր բոլոր ուժերը համախմբել, բոլոր կարող ձեռքերը գործի լծել և բազմազգ բնակչության միահամուռ, համերաշխ ջանքերով երկիրը դուրս բերել ծանրագույն վիճակից:

«Արեւելքը» գրում էր.

«Կարծես Օսմանեան երկիրը այլևս ոչ մէկ տէր չունի կամ հին տէրերու եւ կարգադրիչներու ձեռքին է անոր բաղդն ու կեանքի ղեկը:

... Կատարուած յեղաշրջումին չը հետեւեցաւ դրական եւ ստեղծագործական այն մեծ աշխատանքը, որը միայն թէ՛ իսկապէս, թէ՛ իրապէս կրնար ուժեղացնել եւ այդպիսով դիմացիներուն յարգել տալ Օսմանեան պետութիւնը: Ընդհակառակը, երկրի ներքին քաղաքական եւ քաղաքացիական-հասարակական բոլոր յարաբերութիւնները մնացին անորոշ, տարտամ վիճակի մէջ: Իսկ պետութեան ներսը, խուլ, մոռցուած անկիւններուն մէջ, որտեղ վէրքերը ծանր ու խորունկ՝ ամէնէն շուտափոյթ եւ ամէնէն արմատական բուժման էին կարօտ, իրերը

մնացին իրենց նախկին վիճակի մէջ, ինչպէս օրինակ, Անատոլուի մէջ»¹:

Արդեն պարզ էր նաև, որ երիտասարդ թուրքերը լիովին իրենց ձեռքն էին առել ազգային հարցը իրենց ուզած ձևով արմատապես լուծելու գործը: Դեռ ոչինչ չարած երկրի բարեկարգութեան համար, կիսատ ու անկատար ձգելով ներքին կառուցողական աշխատանքը՝ նրանք բարձրացրել էին հարցեր, որոնք չէին կարող հեշտութեամբ լուծել և որոնք փոխադարձ անվստահութիւն, երկպառակութիւններ ու թշնամութիւն էին առաջացնում:

Երկրում լիակատար ազատութիւն էին ստացել ամենահետադիմական տարրերն ու կազմակերպութիւնները: Թուրք ազգայնամոլներն ամենուր տարածում էին ատելութեան բացիլներ «չափն անցկացրած» այլազգիների նկատմամբ, թափորներ կազմելով ցույցերի դուրս էին գալիս, և երկրի տնտեսական ծանր վիճակի պատասխանատուն նրանց համարում:

«Արեւելեան մամուլը» գրում էր.

«Որքա՜ն միամիտ կ'ըլլան մարդիկ եւ մանաւանդ որքա՜ն միամիտ է հայը:

Կը կարծէինք թէ ազատութեան օրերուն հետ խաղաղութիւն պիտի տիրէր, համերաշխութեան անուշ հով մը պիտի փչէր մեր տառապած հոգիներուն վրայ, անդորրութեան բարիքները պիտի վայելէին մեր ցաւատանջ սրտերը, եղբայրութեան հմայքոտ հեռապատկերը իրականութիւն պիտի գտնէր մեզի համար եւ անոր վերացական գաղափարը գործնականապէս պիտի ապացուցուէր օսմանեան հողին վրայ գոյութիւն ունենալու իրաւունք վայելող ամենազգի ժողովուրդներու ձեռքով»²:

Արդուհամիդյան զուլումի տարիներին թուրքերը, իբրև տիրապետող ցեղ, իրենց ձեռքում էին պահում հայկական նահանգների բոլոր ղեկավար ղիրքերը՝ իբրև պաշտոնյա, դատավոր և մանավանդ իբրև կեղեքող աղա, բեյ, գյուղատեր, մեծ կալվածատեր, աչար հավաքող: Երբ հաղթեց երիտթուրքական հեղա-

¹ «Արեւելք», № 6914, 2 հոկտեմբերի 1908 թ.:

² «Արեւելեան մամուլ», № 47, 18 նոյեմբերի 1908 թ.:

փոխությունը, այդ ողջ մակարույծ դանգվածը սահմանադրու-
թյան մեջ իր մահը տեսավ: Տեսավ ոչ թե երիտթուրքերի հան-
դեպ ունեցած ահից, այլ այն մտավախությունից, թե հայերը
սահմանադրության ուժով հավասարություն և ազատություն
են ձեռք բերելու, հետևաբար դադարելու են իրենց համար շա-
հագործման ու շահատակությունների օբյեկտ լինելուց:

Ելնելով դրանից՝ թուրքերը, քրդերի պես, Հայաստանում
պետք է լինեին հակասահմանադրական, և իրենց ողջ հնարավոր-
ությունները տրամադրեին այն ուժերին, որոնք կաշխատեին
հին ոեժիմը հետ բերել: Բայց քանի որ այդ խնդրի իրականա-
ցումն անհնար էր իրենց ուժերով, ուստի, մնալով հակասահմա-
նադրական, նրանք սկսեցին սահմանադրական ձևանալ և
խումբ առ խումբ մտան Իթթիհադի շարքերն ու ջանացին նրա
միջոցով իրենց դիրքերը պահել սահմանադրական դրոշի տակ:
Եվ նրանք հաջողեցին: Աստիճանաբար համոզվելով, որ սահմա-
նադրությունն իրենց համար որևէ վտանգ չի ներկայացնում,
նրանք սահմանադրության հասցեին այլևս որևէ բացասական
խոսք չէին ասում:

Այդ միջոցով հայկական նահանգների ամբողջ իշխանու-
թյունն, առաջվա պես մնաց հին ոեժիմի մարդկանց ձեռքում,
որոնք, դառնալով հեղափոխության և սահմանադրության
«հուսալի ու հավատարիմ պաշտպաններ»՝ շարունակեցին
հարստություններ ավելացնել իրենց արդեն ունեցածի վրա:

Ռուբենն իր հուշերում գրում է, որ Բաղեչի նահանգում
թահսիդար (հարկահավաք) Դիդոյի Ռաչիդը, որ հայ կանանց
չարչարելու համար կարգադրում էր նրանց վարտիքների մեջ
կատու գցել, դարձավ Իթթիհադի տեղի վարչության նախագա-
հը, Խոջա Իլիասը, որ ժողովրդին կեղեքում էր սալաֆդարու-
թյամբ (վաշխառությամբ), նախ դարձավ Սուլուխի գյուղատեր,
ապա, իբրև Իթթիհադի կոմիտեի անդամ, ընտրվեց օսմանյան
խորհրդարանի անդամ: Զենքի ուժով բազմաթիվ հայկական
գյուղերի տիրացած Ֆարամազը, մտնելով Իթթիհադի մեջ, դար-
ձավ նրա եռանդուն գործիչներից մեկը: Նույն կերպ վարվեցին
թուրք հարստահարիչ Հաջի Մուսան և հին ոեժիմի բազմաթիվ
ուրիշ երկրպագուներ: Սրանք բոլորը, Ռուբենի պատկերավոր

խոսքերով, կարողացան «[Թուչել յեղափոխութեան անսանձ ձիւ քամակը եւ իրենց ցանկացած ուղղութեամբ քչեցին անոր բերած սահմանադրութիւնը]»¹:

«Չկայ աւելի զարհուրելիօրէն սնամէջ բան մը,- գրում էր «Արեւելեան մամուլը»,- քան այսօրուան Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, իր բոլոր ուռուցիկ ու ծիծաղելի խանդավառումներով, իր բոլոր անկարելի յուսադրութիւններով, իր բոլոր կամակոր լաւատեսութիւններով: Տխրօրէն զաւեշտական էր ան, առաջին օրէն իսկ, այն կեղծաւոր, երկերես, շողոքորթ դիմածոսմներուն մէջ՝ որով կը հռչակէր եղբայրութեան, արդարութեան, հաւասարութեան մեծագոյրդ սկզբունքները: Բովանդակ Թուրքիան, ահագին ինքնախաբութեամբ մը թունաւոր գինովութեան տուաւ ինքզինքին: Բայց բոլոր համբոյրները, բոլոր գիրկընդխառնումները, որք առաջին օրէն տեղի ունեցան, զգուելիօրէն կեղծ էին, անդարմանելիօրէն շողոքորթ էին»²:

Ամենքին պարզ էր, որ սուլթանական պնակալեզներով, հարեմական կարգերով, շեյխ-ուլ-իսլամի ֆեթվաներով և ուլեմաների ցուցումներով, ինչպես և զինվորականների դավադրություններով ու փչացած պաշտոնյաների կեղեքումներով չի կարելի մի երկիր այնպես կառավարել, որ նա դուրս գա իր հարածուն քայքայման վիճակից:

Թեև օսմանյան սահմանադրության 19-րդ հոդվածն ազդարարում էր, թե «բոլոր օսմանցիներն ընդունվում են պաշտոնների՝ իրենց ընդունակության, արժանիքի և հաջողությունների համեմատ», բայց սահմանադրության և ազատության հռչակումից ամիսներ անց Հայաստանի գավառներում որևէ Հայ որևէ պաշտոն չէր ստացել, հայկական ոչ մի բնակավայրում իրական որևէ միջոց չէր ձեռնարկվել՝ նրա անմեղ ու զրկյալ բնակիչների իրավունքները վերահաստատելու և մարդավայել ապրելու դյուրություններ ստեղծելու համար:

Ծայրահեղության էր հասնում մուսուլմանական կրոնական մոլեռանդությունը: Անչարժ ճահճի հատակից նոր ուժով բարձ-

¹ «Հայրենիք», № 8 (271), օգոստոս, 1948, էջ 68:

² «Արեւելեան մամուլ», № 49, 2 դեկտեմբերի 1908 թ.:

բանում էր բազմադարյան տգիտություն ու վայրենի մոլեռանդություն մրուրը: Մզկիթներում շեյխերն սկսել էին ավելի հաճախ քարոզներ կարդալ Հուրրիեթի դեմ, ասելով, թե ազատություն կոչվածը ոչնչացնում է մուսուլմանի հավատը դեպի Ալլահը, թուլացնում ընտանեկան կապերը, քարուքանդ անում դարերով ձևավորված հասարակական հարաբերությունները:

Հուրրիեթն իբրև համազգային դժբախտություն ներկայացնելով ամբոխին՝ մոլեռանդ շեյխերը հայրենիքի թշնամիներ էին համարում նույնիսկ իթթիհադականներին, ասելով, թե նրանք են երկիր ներմուծել այդ չարիքը, չնայած այն բանին, որ երիտթուրքերը պաշտպան էին կանգնած իսլամին, նրա միջնադարյան բոլոր ավանդույթներին, իսկ նրանց պարագլուխ Ահմեդ Ռիզան 1909 թ. սկզբին հրատարակած իր մի գրքույկում շեշտում էր, թե «կինը պիղծ էակ է» և արդարացնում էր այդ մասին Ղուրանի տրամադրությունները: Ավելին, այդ «հեղափոխականը» միանգամայն ճիշտ էր համարում հարեմական դրությունը և բազմակնությունը, վերջինս դիտելով որպես «մարդկային էություն պահանջին բոլորովին համապատասխան»: Եվ այդ տողերը գրում էր մի մարդ, որի մայրը ավատորիացի քրիստոնյա էր...

Ծածանելով կրոնական գրոշը և երիտթուրքերին հակառակորդներ հռչակելով՝ մուսուլմանական «ընտրանին» պահանջում էր ամբողջ ծավալով վերականգնել և գործադրել կրոնական օրենքը՝ չարիաթը:

Շարիաթը սահմանադրական օրենքով փոխարինելու համար երիտթուրքերին չներող մուսուլման կղերը գնալով ավելի ու ավելի ուժգին ճնշում էր գործադրում ինչպես խորհրդարանի, այնպես էլ կառավարության վրա՝ պահանջելով չարիաթի վերականգնումը: Իշխանական վերնախավը երկչոտաբար նորանոր զիջումներով էր պատասխանում մուսուլմական բարձրաստիճան կղերի և ընդհանրապես իսլամ նշանավոր հավատացյալների պահանջին:

Վահան Փափազյանն իր հուշերում բերել է այսպիսի օրինակ.

«Հիլմի փաշայի սատրազամութեան առաջին օրը, երբ նախարարութեան ծրագիրը կը կարդար բեմէն, որուն մէջ ժո-

դավրդավար ոգիով երկրի բարեփոխութեան պէտքը կը շեշտէր, Պոլսոյ երեսփոխան Մոլլա Մուսթաֆա Ասըմը գայրոյթով ընդմիջեց սատրագամին՝ գոռալով. «Մենք Եւրոպայէն կրնանք առնել միայն ինչ որ կը համապատասխանէ շէրիի...»: Այն օրուրնէ արդէն ստեղծուած էր շէրիաթական կազմակերպութիւնը: Խեղճ Հիլմի փաշան շփոթած կմկմաց՝ «Ես ալ նոյնը ըսի, այսինքն թէ Եւրոպայէն կ'առնենք ինչ որ օգտակար է մեր երկրի օրէնքներուն»¹:

Իսկ թե ինչ էր նշանակում շարիաթի վերականգնումը, Հայտնի էր բոլորին:

Շարիաթի համաձայն, օրինակ, մուսուլմանին հպատակ քրիստոնյան, դեռ արաբական նվաճումներից սկսած, միշտ գտնվել է «Հաղթողի ողորմածութեան ներքո»: Առաջվա պես, 20-րդ դարասկզբին մուսուլմանները քրիստոնյաների մեջ անարգ էակների և թշնամիների էին տեսնում: Սիրիացի քրիստոնյաների հպատակութեան կանոններում ասված էր. «Չհագնվել արաբների նման, չխոսել արաբական լեզվով, չնստել լավ թամբած ձիերի վրա, այլ նստել միայն ջորիներ և էշեր՝ հասարակ թամբով, չհնչեցնել զանգեր, փողոցներով չանցնել թափորով...»: Այդ կանոններից մեկում նաև նշված էր, որ առանց մուսուլման իշխանութեան թույլտվութեան՝ չի կարելի հողին հանձնել քրիստոնյա մեռելին, իսկ այդ թույլտվութունը տրվում էր ամենավիրավորական ձևերով ու որակումներով:

Շարիաթի այդ օրենքները պիտի վերականգնվեին: Այո՛, առանց փոփոխութեան – ա՛յս էին պահանջում ամեն աստիճանի իսլամ կղերականները:

Պարզ էր, թե ինչ հետևանքների կարող էր հասցնել շարիաթի վերականգնումը և անշեղ գործադրութունը, որոնց վրա պնդում էր հետադիմական հոգևորականութունը: Քրիստոնյաների համար դա օրինականացված անիրավութուն կլիներ: Իհարկե, մուսուլման կրոնավորները ոչ ամեն տեղ հնար ունեին գործադրելու կրոնական անհանդուրժողականութեան սկզբունք-

¹ Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, Հատ. Բ, էջ 117:

ները, անհնար էր նման հարաբերություններ ստեղծել արդեն սահմանադրական հոչակված երկրում, վերահաստատել մի կրոնական խմբի միահեծան իշխանությունը մնացած կրոնական դավանանքների վրա: Բայց, այնուամենայնիվ, դրան հասնելու ձգտումը մեծ էր:

Տեղի ունեցող համախմբումներից ու ցույցերից հետո սոֆթթանների և մոլլաների խմբերը, հաճախ բաժանվելով թափորից, զանազան հակասահմանադրական բացականչություններով և «Մենք անտեր ենք, մենք անհովիվ ոչխարներ ենք» աղաղակներով Ելզըզ քեռչկ էին դիմում: Այդպիսի քայլարչավներից մեկը տեղի ունեցավ 1909 թ. փետրվարի վերջին, երբ, կանաչ ու կարմիր դրոշներ պարզած սոֆթթաներն ու մոլլաները, իրենց հետևից տանելով մի քանի հազար մոլեռանդ հավատացյալների, խմբվեցին սուլթանի պալատի առջև: Նրանք զանազան բացականչություններով Աբդուլ Համիդից խնդրում էին «նայել մեր երեսին»: Վերջապես, երկար աղաչանքներից հետո, պալատի պատուհանին երևաց սուլթանը: Ամբոխի ներկայացուցիչ խոջան, դիմելով նրան, խնդրեց միջոցներ ձեռնարկել վերջ տալու Ղուրանին հակառակ տեղի ունեցող մի շարք երևույթներին՝ փակել «ազատական կուրները» (ակումբները), արգելել կանանց բաց երեսով փողոցներ դուրս գալը և այլն:

Ահմեդ Ռիզան և Իթթիհադի կառավարությունը 1909-ի հունվարից, հենվելով միդհատյան սահմանադրության 3-րդ և 4-րդ հոդվածների վրա, սկսել էին բարձրաձայնել սահմանադրությունից 8-րդ հոդվածը հանելու անհրաժեշտությունը: Իսկ այդ հոդվածն ազդարարում էր, թե «Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակները, առանց ազգային, կրոնական և այլ խտրությունների, օսմանցի են կոչվում»: Իթթիհադն իր չկամությունն սլաքը ուղղում էր ոչ միայն ազգային ինքնություն և առանձնահատկությունների, այլև ոչ իսլամական կրոնների դեմ: Իսլամը, որպես պետական կրոն, աստիճանաբար պետք է իրենով փոխարիներ կայսրության մեջ գտնվող մնացած բոլոր կրոնները:

Հայերը և մյուս քրիստոնյաներն իրենց հարց էին տալիս. սահմանադրության հոչակումից հետո արդյո՞ք օսմանյան պետության շահերի դեմ ուղղված որևէ արարք են թույլ տվել: Հայ

գործիչներից մեկը վշտացած գրում էր.

«Կը հարցնենք մեր իսլամ եղբայրներուն. Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր օսմանցի քրիստոնեաները երբեք թերացա՞ն իրենց ուխտին, իրենց խոստումներուն մէջ. եղբայրադրութեան մէ՛կ պարագայ մը կրնա՞ն ցոյց տալ, որ ամօթով ծածկէ որեւէ քրիստոնեայի դէմքը: Չե՞նք դադրիր աղաղակելէ թէ վար դրուած են յեղափոխական բոլոր գէնքերը, հակակառավարական ամէն շարժում դադրած է ընդմիջտ, եւ ուրիշ փափաք չունինք եթէ ոչ խաղաղօրէն ապրիլ, զարգանալ, յառաջանալ Օսմ. Սահմանադրութեան դրօշին տակ:

Ասոր ի պատասխան ի՞նչ կը տեսնանք. թուրքը նորէն կեանք՝ ու կը պոռայ երեսնուս»¹:

Նոր ստեղծված Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցութեան հիմնադիրներից Վահան Մալեգյանը հույս էր հայտնում, որ Թուրքիայի կառավարությունը, կայսրության բոլոր ժողովուրդները, վերջապես, պետք է ըմբռնեն այն տարրական միտքը, թե այլ է պետությունը և այլ՝ եկեղեցին: Պետությունը, որ վարում է մի տարածքում բնակվող բոլոր ազգերի, ժողովուրդների քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային գործերը, պիտի հեռու լինի կրոնական-եկեղեցական գործերից. դավանաբանական հարցերը որևէ դեր չպիտի խաղան պետության ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ: Կրոնը, եկեղեցին մարդկանց հոգու, սրտի գործն է, որոնք, միասին առած, կոչվում են խիղճ: Ու այդ խիղճն անբռնաբարելի է: Նրա համար չպիտի լինեն կանոններ, օրենքներ՝ վերևից կամ որևէ մի տեղից տրված. նա ինքնաբերական է և կատարելապես ազատ պետք է լինի: Պատահական չէ, շարունակում էր դատողություններ անել Մալեգյանը, որ զարգացած երկրները (ԱՄՆ, Անգլիա, Ֆրանսիա և այլն), չկարողանալով տանել քաղաքակրոնական պետական կարգերը, ժամանակին ստիպված են եղել պետությունը բաժանել եկեղեցուց²:

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85³, թղթ. 49, վավ. 2965, թ. 2 (թերթի կտրոն):

² Մատենադարան, Մատթեոս Իզմիրլյանի արխիվ, մատյան 34, թղթ. 11, վավ. 198:

Հայկական նահանգների գլխավոր աղետը, Հայության Հիմնական պատուհասը շարունակում էր մնալ ավատատիրական քրդութունը:

«Բիւզանդիոնը» գրում էր, որ տարեկան մոտ 10 հազար հոգի զոհ է գնում Թուրքիայի արևելյան նահանգներում տեղի ունեցող անկարգություններին¹: Հավանական է, որ այդ զոհերի մեծ մասը քրդերի ձեռքի գործն էր:

Քուրդ ավազակապետերը, որոնք օսմանյան հեղափոխությունից սարսափահար փախել էին կամ ահաբեկ սպասում էին, թե ե՞րբ իրենց վրա պիտի ծանրանա արդարություն ու քավություն պատժիչ ձեռքը, 1909 թ. սկզբներից նոր ոգի էին առել:

Ռուբենը հիշում է մի պահ, երբ երիտթուրքերի աչքի ընկնող գործիչներից մեկի՝ Վեհիբ բեյի հետ Տարոնում այցելել էր քրդական գյուղերից մեկը:

«Վեհիբը,- գրում էր Ռուբենը,- իր սովորության համաձայն, ինձ համբուրելով կը ցուցադրէր խուժանին եւ ցեղապետին, ասելով.

- Առանց ֆիդայիների, առանց անոնց թափած արիւնին, չպիտի ստանայինք այս երջանիկ օրերը:

Խուժանը կը ծափահարէր իր «Ծաչա՛» կանչերով, իսկ բէկերը եւ ցեղապետերը խորամանկ եւ խորհրդաւոր կը դիտէին»²:

Հենց բեկերն ու ցեղապետերն էին, որ տեղի ունեցող իրադարձություններից բան չհասկացող քուրդ տղետ ամբոխին «հասկացնում» էին, որ սահմանադրությունը մի հարկադրական խաղ է պետության համար, որ դա եկած է դրսի պետությունների հարկադրանքով՝ Հայերի ցանկություններին բավարարություն տալու համար:

Եվ բռնակալության ծառաները, մի պահ ընկրկած ու ահաբեկ, նկատելով, որ արդարության ձեռքը չի հարվածելու իրենց, լսելով, որ մայրաքաղաքում նույնիսկ հնչում են իրենց համար փրկարար շեփորները, ոգի առնելով, շտապեցին անձնատուր

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3, 22 ապրիլի (5 մայիսի) 1909 թ.:

² «Հայրենիք», № 8 (271), օգոստոս, 1948, էջ 68:

լինել նախկին անարգ արհեստին՝ վառել ամբոխի ցեղային ու կրոնական կրքերը և իրագործել իրենց պաշտպան «նոր» ուժի նույնքան մարդատյաց մտադրությունները: Եվ քուրդ զանգվածներն ավելի մեծ եռանդով ու կրքով շարունակեցին իրենց շահատակությունները, սպանությունները, առևանգումներն ու կողոպուտները¹:

Երիտթուրքերը գործունեություն լայն հրապարակ էին տվել այն բոլոր նշանավոր քրդերին, որոնք հայտնի էին անցյալում հայերի հանդեպ իրենց գործած արյունոտ շարքերով: Նրանք աքսորից վերադարձրին հայտնի հայակեր Մուսա բեկին, իթիհադ կոմիտեի անդամ ընդունեցին 1907-ին հայ ֆիդայիներ Սեյդույին, Ջնդույին և Զավենին սպանած Ղասըմ բեկին, բանտերից ազատեցին քրեական ծանր հանցանքներ կատարած հարյուրավոր քուրդ հայասպանների:

1909 թ. փետրվարի 21 ամսաթիվը կրող արխիվային մի փաստաթղթում կարդում ենք.

«Գաւառները կը շարունակեն արիւնոտ թղթակցութիւններով ողողել Պոլսոյ հայ խմբագրատունները:

Հայաստանի չորս անկիւններէն «Սահմանադրութիւն չի կայ, Սահմանադրութիւնը չի գործադրուիր» կը պոռան: Քիւրտ աշիրէթները, Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր, արտասովոր զարկ մը տուած են իրենց հարստահարութիւններուն եւ ասպատակութիւններուն: Եղբայրութեան եւ հաւասարութեան գաղափարը զայրացուցած, մոլեգնացուցած է այս բիրտ ու վայրի ոհմակները, որոնք մարդկային որեւէ լեզու չեն հասկնար, բայց որոնք անշուշտ շատ լաւ կը հասկնան զէնքի եւ թնդանօթի լեզուն՝ զգաստանալու, իրենց որջերուն մէջ կծկտելու համար»²:

1909 թ. մարտի 12 թվակիր արխիվային մի ուրիշ նյութնամակում նկարագրված է հայերի նկատմամբ քրդերի անմարդկային վերաբերմունքի հետևյալ պատկերը.

«Միշտ թշուառ ու միշտ հարստահարուած կարկառ լեռնա-

¹ Տե՛ս «Գործ», № 34, 21 հոկտեմբերի 1909 թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 1856, թ. 12:

գաւառակը նորից սարսափների մէջ է քրդերի ձեռքին: Այս գաւառակի հարեւանութեամբ՝ Խիզան գաւառի Կեցան կոչուող ստորամասում է բնակուում շեյխ Սաիդ Ալին՝ նախկին համբաւաւոր հայակեր շեյխ Մահմուտ Զալալէղդինի որդին: Սահմանադրութիւնը արգելք չդրեց Սաիդ Ալու առջեւ, եւ նա նախկին վայրագութեամբ շարունակում է չարիքներ տեղալ հայ գիւղերի գլխին՝ ասպատակներ սփռելով Խիզան, Սպարկերտ, Կարկառ, Կեցան, Կարճկան եւ այլ գաւառամասերում»¹: Նյութի հեղինակն այնուհետեւ նշում էր, որ «սահմանադրութիւնն, անշուշտ, դուր չի գալիս այդ հին գայլին», որն ուղղակի ասում է, թե ինչպե՞ս իր պես մարդը, որ գնդակներից անգամ չի վախենում, հավասար պիտի լինի մի հայ կոռյի: Մի՞թե արդարությունն այդպես է լինում: «Այդպիսի անարդար արդարութիւնը շեյխ Սաիդ-Ալին երբեք չի ճանաչի», - հայտարարում էր նա»²:

Այս նկարագրութեանը կցված են (հավանաբար նամակը ստացողի) հետեյալ խոսքերը. «Արդեօք ազատութեան լոյսը պիտի թափանցի՞ր այս խաւար վայրերում - բնաւ հաւատալի չէ: Սաիդ Ալին ու նմանները միշտ նույն գիշատիչ կեղեքողներն են, անաշխատ, հանգիստ կեանքի սովորած, որոնք կարծում են, թէ հայը ստեղծուել է իրենց ծառայելու»³:

«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեին Խնուսից ուղարկած բաց նամակում հայերը նկարագրում էին իրենց անտանելի կացութիւնը.

«Մեր դրութիւնը քրիթիքական է,- ասվում էր բողոքագրում,- քիւրտ ցեղապետներու մէջ խլրտում կայ. Սահմանադրութեան գէշ աչքով կը նային եւ շարունակ խորհրդակցութեան մէջ են: Կասկածը մեր մէջ անդիմադրելի է, արհաւիրքը՝ մեծ: ... Կոտորածէ կը վախնանք!!!

... Հասան[ան]ցի վայրագ աշիրէթին մէջ կը գտնուինք. չըջապատուած ենք արիւնոուշտ մարդակեր Թաճ[էտ]տինով, Ռիզայով, Ֆաթեհով, Ռաշիտով եւ Ֆէյզուլլահով եւ ասոնց նման հա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 1856, թ. 13 (թերթի կտրոն):

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թ. 15:

րիւրէ աւելի ցեղապետ արիւնարբու աւազակներով: Քսան տարի առաջ ասոնք մէյ մէկ հիւղակի մէջ կը բնակէին, գուրկ նիւթական միջոցներէ, առանց կալուածի ու առանց ապրուստի», իսկ հիմա ուռճացել են հայերից խլածով: Միայն Ռիզան, ասված էր բողոքագրում, «տէր է հիմա Խանօղլի, Խլիճլու, Խասմի, Վերին Խճես, Վարին Խճես, Յոխճեն, Այնախոճա, Թունտորա, Վերի Կեսլին եւ Դերիք գիւղերուն. ունի 300-ի չափ բարբարոս զինեալներ: Հազարէ աւելի մարդ սպաննած, բիւրաւոր աղջիկներու եւ հարսերու պատիւր բռնաբարած է...: Ֆէյզուլլահն աւելի վատթար, Թաճ(էտ)տինն ա՛լ աւելի վատ եւ միւսներն ասոնցմէ աւելի՛ դժոխային»¹:

Ապա՝

«Ո՞ւր են մեր շէն գիւղերը, ի՞նչ եղան մեր անասունները, շարժական եւ անշարժ կալուածները: Բոլոր այս աղէտներուն, դժբախտութեանց պատճառ եղողն ու ընողը քիւրտ պէյերու եւ աղաներու կործանարար ձեռքը եղաւ»²:

Խնուսցիները աղաչում էին զինաթափ անել քրդերին, հայկական գյուղերից հեռացնել ցեղապետերին, ազարակները վերադարձնել տերերին և փոխհատուցում տալ վնասվածներին:

Խնուսի հայերը մի ուրիշ հանրագրություն-բողոքագիր էին ուղարկել «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեին, պատճենը՝ ՀՅ դաշնակցությանը, որը վերջանում էր հետևյալ խոսքերով.

«Օգնութիւն, օգնութիւն: Տուէ՛ք, մեզ ալ տուէ՛ք ազատութիւն եւ հաւասարութիւն, մենք ալ հայրենիքի զաւակներն ենք, կը թողո՞ւք, որ մենք մնանք գերի ու թշուառ»³:

«էլի նոյն հին երգը. էլի հարստահարութիւն, զուլում: Հապա ո՞ւր են ազատութիւն, արդարութիւն, հաւասարութիւն՝ այդ ոսկեգօծեալ դեղահատները: Իրաւունք չունի՞ր գեղջուկը ըսելու, որ

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85², թղթ. 36, վավ. 65²⁴, թ. 2 (թերթի կտրոն):

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թղթ. 39, վավ. 65⁹⁵⁶, թ. 3 (թերթի կտրոն):

ատոնք սուտ խօսքեր են, աչքակապուծիւն»¹, - «Մշակին» ուղարկված թղթակցության մեջ գրում էին Վանից:

Իսկ «Արեւելք» թերթում տպագրված, Տարոնից ստացված նամակի հեղինակը գրում էր.

«Այ ասկէ վերջ, երբ ազատութեան նոր շրջան մը կը սկսի մեզի համար, յոյս ունինք թէ շնորհիւ Սահմանադրական ռեժիմին, Տարօնոյ աշխարհը տակաւ ազատուելով ներքին թուրք եւ քիւրտ պէյերու, աղաներու եւ ցեղապետներու երկաթէ լուծէն, պիտի թեւակոխէ քաղաքակրթութեան շաւիղին մէջ եւ իր բնական հարստութիւններու շահագործումովն Օսմանեան կայսրութեան մէկ գոհարը պիտի դառնայ»²:

Քրդական հարստահարումների մասին բողոքները, աղերսանքներն ու պահանջները հայաբնակ գավառներից Կ. Պոլիս էին թափվում անընդհատ հոսանքով: Պատրիարքարանը հեռագրեր ու խնդրագրեր էր ստանում, իսկ հայկական թերթերը հատուկ բաժիններ ունեին, որտեղ մեկիկ-մեկիկ արձանագրվում էին հարստահարումների ցավալի փաստերը: Հետևապես զուր էր ՀՅ դաշնակցության Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմինն իր հերթական շրջաբերական-նամակում կուսակցական կազմակերպություններին հանձնարարում. «... 8) Պրոպագանտ ընել քիւրտերու մէջ, ամէն կարելի միջոցներով, հասկցնելու համար անոնց՝ սահմանադրական կարգերու հանրաշահ նպատակը եւ մեծ օգուտները»³:

Ակնհայտ է, որ Հայաստանի հայոց խնդիրը խաղաղորեն գոհացուցիչ լուծում չէր կարող գտնել, մինչև որ քրդերի ելուզակային և ավազակաբարո արարքների առաջը չառնվեր միանգամ ընդմիշտ, այսինքն՝ մինչև որ չհաստատվեր այնպիսի անխախտ դրուժյուն, որի պայմաններում քրդերը հասկանային և ըմբռնեին, որ այլևս անհնարին է հային կողոպտել, կեղեքել ու հարստահարել և անպատիժ մնալ:

¹ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85², թղթ. 39, վավ. 65⁹⁵⁶, թ. 5 (թերթի կտրոն):

² Նույն տեղում, թ. 7 (թերթի կտրոն):

³ ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 354, թ. 2:

Առանց դրա՝ հայկական գավառներում տեղի ունեցող հարստահարումներին վերջ տալն անհնար էր: Հայկական խնդիրը ծնունդ էր առել Կ. Պոլսի, Իզմիրի և ընդհանրապես Հայաստանից դուրս բնակվող հայերի կացությունից, քանի որ նրանց գլխի վերև քուրդ չկար: Հիմա էլ, սահմանադրական կառավարութայան օրոք, եթե նույնիսկ Հայաստանից դուրս ապրող հայերը հանգիստ ու անդորրություն գտնեին, դարձյալ հայոց խնդիրը չէր լուծվի: Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր, որ հենց Հայաստանի հայերն ունենային կյանքի, գույքի, պատվի ապահովութայան անբռնարարելի իրավունք:

Միանգամայն իրավացի էին այն հայ գործիչները, որոնք գտնում էին, որ քրդերի հարստահարմանը վերջ դնելու դարմանը կարծածի չափ անհնար չէ: Դրան հավատացողները գտնում էին, որ պետք է համբերութայամբ սպասել, մինչև որ քիչ թե չատքաղաքակրթվեն: Մատթեոս արք. Իզմիրյանն աքսորից վերադառնալուց հետո, դեռ 1908 թ. օգոստոսին ասել էր. «Թուրքահայերին մեծ անհանգստութիւն են պատճառում քրդերը: Դա մի վայրենի ցեղ է: Թէեւ նրանում էլ կան սահմանադրական ոգով տոգորուած մարդիկ, բայց եւ այնպէս հարկաւոր է համբերութիւն ունենալ ու սպասել, մինչեւ որ բոլոր քրդերը կարողանան գնահատել նոր կազմի (Իթիհհադի իշխանութայան:- Հ. Ս.) բարքերը»¹:

Քուրդ ցեղը դարեր ի վեր ապրում էր ավատապետական դրութայան մեջ, ունենալով իր ցեղապետերը: Քուրդ ուսանողանդված էր նրանց: Արդ, ինչպես ցույց է տրված սույն աշխատութայան համապատասխան էջերում, բավական էր սանձել ցեղապետերին, որպեսզի սանձվեին նաև մնացածները: Մանավանդ իրողություն էր, որ այդ մնացածներն իրենց ցեղապետ տերերի ձեռքին ավելի շատ ակամա գործիք էին, քան կամավոր արբանյակներ: Ավելին, նույնիսկ քիչ չէին այնպիսիները, որոնք մինչև վերջ զզված իրենց տերերից, փափագում էին նրանց ծառայելու պարտադրանքից ազատվել:

¹ «Մշակ», № 217, 3 Հոկտեմբերի 1908 թ.:

Ինչպես իր տեղում նշել ենք, քուրդ ցեղը շատ սուր բնազդ ունի՝ շատ շուտ կոահուում է օրվա տրամադրությունները: Ուստի Հուրրիեթի օրերին եթե տեսներ, որ կուսակալը կամ կառավարիչը, կամ մի խոսքով՝ կառավարությունը դեմ է հարստահարիչ արարքների, ըստ այդմ կիփոսեր իր գործողությունների ընթացքը: Իսկ երբ քուրդը նշմարում էր իշխանությունների հակառակ տրամադրությունը, ապա հետևում էր հենց այդ ուղղությունը: Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանում մի տեղ հայերի հարստահարումները անտանելի չափեր էին ընդունում, մի ուրիշ տեղ՝ քիչ, իսկ առանձին դեպքերում հայը նույնիսկ ազատ էր քրդի բռնություններից: Քրդերի տրամադրությունները մակընթացություն ու տեղատվության նման բարձրանում և իջնում էին՝ կուսակալների և կառավարիչների տրամադրությունների ու հոգեկան վիճակի համեմատ¹:

Սահմանադրությունից հետո նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել ցեղապետերին սանձելու և քուրդ տարրը հանդարտ պահելու համար: Բայց Իթթիհադը ոչ միայն չէր մտածում այդ հնարավորությունն իրականություն դարձնելու մասին, այլև անում էր ամեն ինչ լիովին սանձազերծելու քրդերի ավերիչ բնազդները: Հենց դա էր գլխավոր պատճառը, որ Հայաստանում շարունակվում էին քրդական սոսկալի հարստահարումները:

Իթթիհադի գնալով ուժեղացող հակահայկական քաղաքականությունն անմիջական հետևանքն էին Հայաստանում շարունակվող տնտեսական փլուզումն ու տևական սովը:

Ամեն կողմ նույն ողբալի տեսարաններն էին, բայց աղետը ահռելի էր մանավանդ Մշո, Սասունի, Վանի, Ջեյթունի, Հաճրնի, Ալբիստանի, Չմչկածագի, Խնուսի, Տիվրիկի և Ակնի գյուղերում:

«...Այսօրուան օրս հայ ժողովուրդը գաւառներուն մէջ իր անօթութիւնը կը պոռայ մեր երեսին»², - գրում էր «Արեւելեան մամուլը»:

Տուն-տեղ լքելով՝ մարդիկ փախչում էին: Ձմռան խստաշունչ եղանակին դեռատի աղջիկներ և մանկամարդ կանայք, մանկիկ-

¹ Տե՛ս «Արեւելք», № 6894, 8 սեպտեմբերի 1908 թ.:

² «Արեւելեան մամուլ», № 52, 22 դեկտեմբերի 1908 թ.:

ներին իրենց գիրկն առած, հազիվ ծածկելով իրենց մերկությունը, թափառում էին լեռ ու ձոր՝ որևէ ուտելիք գտնելու համար: Մարտյան ձնհալից հետո տեղ-տեղ երևացող կանաչի արմատները նրանց հիմնական սնունդն էին:

Ահա՛ մի քանի հատվածներ Հայաստանի տարբեր վայրերից Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում ստացված նամակներից.

Երզնկայի առաջնորդ Երվանդ վրդ. Փերտահճյանը գրում էր. «Վիճակիս մէջ սովը այս տարի ալ կը շարունակէ իւր աւերիչ ընթացքը: Աղքատ ժողովուրդը երեք տարիէ ի վեր կը ծախէ իւր կահ կարասիք եւ իւր տունը ալ բան մը չէ մնացած: Մարդիկ ո՛չ ուտելիք ունին եւ ո՛չ ցանելիք: Ասոնք ամիսէ մը սովամահ, կորուսելու վտանգին ենթարկուած պիտի ըլլան»¹:

Կյուրիւնից տեղեկացնում էին. «Քաղաքիս թշուառ կարօտեալները դժնդակ ձմրան եւ տիրող անողոք սղութեան հանդէպ սարսուռ կը զգան, քանի որ մահուան ուրուականը ցցուած է անոնց առջեւ»²:

Մալաթիայից հայտնում էին. «Սրտաճմլիկ տեսարանները կը բազմապատկուին: Անօթի ու չքաւոր թշուառները առաջնորդարան կը դիմեն, բայց սա անկարող է որեւէ բան ընել»³:

Ակնից.- Ակնի առաջնորդական փոխանորդ Պետրոս քահանա Գասյանը տագնապ էր բարձրացնում, թե «առաջնորդարանս դուռը ափ առնող հարիւրաւոր սոված, հիւանդ, լքուած թշուառներու շատէն քիչ դարման մը փութացնել չհաճիր, զուրկ ըլլալով տեղական որեւէ միջոցէ: Ամէն ժամ ականատես ենք սիրտ բզքտող տեսարաններու...»⁴:

Ջելթունի առաջնորդական տեղապահ Վաղարշակ վրդ. Արշակունին տեղեկացնում էր, որ ավանում 506 հոգի սովից ուժասպառ անկողին են ընկել: Նրանց բոլորին դանդաղ մահ է սպառնում: «Սովը սարսափելի է. ոտքի վրայ գտնուողներու աղաղակներուն սիրտ չի դիմանար»⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1202, թ. 14:

² Նույն տեղում, թ. 14-ի շրջերեսը:

³ Նույն տեղում, թ. 15:

⁴ Նույն տեղում, թ. 15 և շրջերեսը:

⁵ Նույն տեղում, թ. 15-ի շրջերեսը:

Սեբաստիայից. - «Ժողովուրդը օրերով նօթի անցլընել ստիպուած է: Մարդիկ խումբ-խումբ դրացի գիւղեր սկսած են թափառիլ: Ճանապարհներուն ցուրտէն սառողներ ու մոլորողներ գտնուած են: Եթէ ոեւէ օգնութիւն չհասնի՝ անօթութիւնէ մեռողներ շատ պիտի ըլլան եւ մնացողներուն ձեռքն ալ չպիտի մնայ ո՛չ արտ, ո՛չ տուն, ո՛չ կալ»¹:

Տիվրիկից.- «Անօգնական թշուառներ, անպատասպար սովեալներ ու հիւանդներ լեցուն են»²:

Լաթաքիայից.- «Ժողովուրդը նպաստի խոստումներէն հրապուրուելով լատինականութեան (կաթոլիկութեան:- Ն. Ս.) դիմել որոշած է իր խեղճութեան պատճառաւ»³:

Կ. Պոլիս արցունքախստն նամակներ էին հասնում Մշո դաշտից: Նրանցից մեկում ասված էր. «Առաջնորդարանի դրան առջեւ հազարաւոր աղքատներ «Տէ՛ր հայր, անօթի մեռանք» աղեխարչ ձայներ կը բարձրացնեն»⁴:

Մշո առաջնորդարանից Կ. Պոլսի պատրիարքարան ուղարկված մի աղերսագրում կարդում ենք. «Մտէ՛ք պահ մը սա աւերակ երկրին մէջ. տեսէ՛ք ազատութիւն վայելելու բան մը կա՞յ թէ՞ ոչ: Լրագիրներ ազատութիւն կը պոռան, ամէն կողմէ հրճուական ձայներ կը լսուին, բայց այստեղ անօթութիւնը իբրեւ կերակուր է եւ մերկութիւնը՝ իբրեւ շապիկ...»⁵:

«Անօթութիւնը իբրեւ կերակուր եւ մերկութիւնը իբրեւ շապիկ» – թշվառութեան այս անհուն ու արտասովահեղձ բառերը Հայաստանի ողբալի վիճակի խորհրդանշանն էին: Ո՞ր հայի սիրտը չէր ճմլի թշվառութեան այդ աղիողորմ կոծը, որ հարյուր հազարավոր դողդոջուն ու կծկված շրթունքներ աղաղակում էին Հայաստանում:

Համատարած սովից տանջվող թուրքահայ գյուղացիութեան նորանոր զանգվածներ, հատկապէս Սարբերդից, Բաղեչից, Մու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1202, թ. 15-ի շրջերեսը:

² Նույն տեղում, թ. 16:

³ Նույն տեղում:

⁴ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, մատյան 85², թղթ. 44, վավ. 65²²⁶⁴, թ. 2:

⁵ Նույն տեղում, թ. 8:

չից, Վանից, Կարինից, գաղթում էին Կ. Պոլիս, Կովկաս, Եգիպտոս, Կիպրոս և այլուր՝ մինչև հեռավոր Ամերիկաներ:

Թուրքահայոց սովյալներին շուտափույթ օգնելու նպատակով դեռ Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռին գտնվող, ընտրյալ կաթողիկոս Մատթեոս արք. Իզմիրյանը 1908 թ. վերջավորությանը հանդես էր եկել Թուրքիայի և արտասահմանի հայությանն ուղղված կոչով, ուր ասված էր, թե Հայաստանի զանազան գավառներում և Կիլիկիայի այլևայլ կողմերում ժողովրդական կարիքները հասել են ծայրագույն աստիճանի և համատարած սովն սկսել է նախճիրներ գործել ընկճված ու ջախջախված ժողովրդի մեջ, մանավանդ ձմռան սաստկաչունչ եղանակին: Ամեն օր Կ. Պոլիս են հասնում սովյալ բազմությունների օգնության աղաղակները, ողբազին կոծերը, սարսոեցուցիչ լուրերը, որոնք հարյուրավոր ու հազարավոր կյանքերի կորուստն են գուժում:

Պատրիարքը տեղյակ էր պահում, որ թեպետ ազգային պատրիարքարանը նպաստից հանձնաժողովի խողովակով ամեն միջոց ձեռք է առել մի դարման անելու ու թեև ողորմասեր ժողովուրդն անտարբեր չէ աղետի նկատմամբ և սիրահոժար կերպով իր նպաստն է բերում օգնության գործին, բայց արածը բավական չէ մեղմելու ահավոր աղետի չարիքը, որը մեծ թվով կյանքերի գոյությանն է սպառնում: Ընտրյալ Ամենայն հայոց կաթողիկոսն ահազանգում էր. «Իբրեւ հայր հասարակաց կը փութամ պարզել կացութիւնը մեր բարեպաշտ ժողովրդեան, եւ այս կոչը կ'ուղղեմ անոր ամէն դասակարգի անդամոց անխտիր, խնդրելով, որ ամէն ոք՝ վաճառական թէ խանութպան, արհեստաւոր թէ մշակ՝ իր զգացմանց ու կարողութեան չափով բերէ ընծայէ մեզ իր ձեռնտուութիւնը՝ իր օգնութեան լուծման, որ սահմանուած է կեանքեր խլելու թշուառութեան ու մահուան ճիրաններէն եւ դիմագրաւ կենալու մեծ աղէտին»:

Մատթեոս Իզմիրյանը չէր կորցնում հավատը, որ իր կոչը հասնելու է նպատակին: «Յուսալից եմք,- գրում էր նա,- որ մեր սիրեցեալ եւ պատուական ժողովուրդը՝ որ ի Տաճկաստան, ի Ռուսիա, ի Հնդկիս, ի Պարսկաստան, յԱմերիկա եւ յԵւրոպա եւ յայլուր, կշռելով աղէտին մեծութիւնը, անոր անդարմանելի հե-

տեւանքները եւ մեր վրայ ծանրացող պարտականութիւնը՝ յօ-
ժարական սիրով պիտի պատասխանէ մեր կոչին եւ գործնապէս
ցոյց տայ այն գործովայից սէրն ու համակրանքը, զորս կ'ընծայէ
մեծապէս առ ի տառապեալ եւ օրհասական համարին եղբայր-
ներն եւ առ ազգն համօրէն»¹:

Իզմիրլյանի կոչը լայն արձագանք գտավ առաջին հերթին
արտասահմանում, հատկապէս Ամերիկայի ու Եգիպտոսի հայ-
կական գաղութներում:

Թուրքահայոց տառապանքը մեղմելու նպատակով ռուսա-
հայոց շրջանում անցկացված նախորդ հանգանակութիւններից
դժգոհ Համբարձում Առաքելյանը «Մշակում» տազնապ էր
հնչեցնում.

«Մի՞թէ Իզմիրլեանի հայրապետական աղետարչ կոչը եւս
արձագանք չպիտի գտնէր հայերի սրտերում, - հարցնում էր
«Մշակը» և իր հերթին սրտառուչ կոչ հղում. «Թող շարժուեն
Թիֆլիսը, Բաքուն, հայ գաղութները՝ Նոր Նախիջևանի, Մոս-
կուայի, Աստրախանի. թո՛ղ եռանդուն ոյժերը հանգանա-
կութեան գործի գլուխ անցնեն եւ կոպեկներ, ռուբլիներ տեղաց-
նեն Հանգանակիչ Մասնաժողովին, որ սա եւս յանուն Ռուսաս-
տանի բովանդակ հայութեան կարողանայ արժանավայել կեր-
պով պատասխանել Իզմիրլեան պատրիարքի կոչին:

Շտապեցէ՛ք կուշտեր. ձեր եղբայրները այնտեղ՝ Հայաս-
տանում, Զէյթունում սովից մեռնում են, տանջում սովալլուկ:

Շտապեցէ՛ք, սթափուեցէ՛ք մի բոպէ ձեր առօրեայ հոգսե-
րից, թա՛փ տուէք ձեր զգացմունքները, բացէ՛ք ձեր կարեկից
սրտերը»²:

Այսպիսի պարագաներում, Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանի
նախագահութեամբ դեռևս 1907 թ. Թիֆլիսում ստեղծված հան-
գանակիչ մասնախումբը, որն Ամենայն հայոց կաթողիկոս
Մկրտիչ Ա Նրիմյանի կոնդակով հաստատված և ամբողջ Ռու-
սական կայսրութեան մեջ միակ պաշտոնապէս ճանաչված ու
վավերացված հանգանակիչ մարմինն էր, բարոյական սեպուհ

¹ «Արարատ», № 12, դեկտեմբեր, 1908, էջ 1146-1147:

² «Մշակ», № 276, 14 դեկտեմբերի 1908 թ.:

պարտականությամբ, կոչ ուղղեց Ռուսաց կայսրութեան հայկական գաղութներին՝ փութալ եղբայրական ու մարդասիրական օգնությամբ, գոնե ժամանակավորապես, ամոքելու Հայաստանի թշվառ, տառապյալ ու սովատանջ ժողովրդի ցավերը, մինչև որ նա կկարողանա բարվոքել իր քայքայված տնտեսական դրությունը¹:

Ամենուրեք՝ թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ արտասահմանում, կազմակերպվեցին հանգանակություններ, բայց հավաքված միջոցները, որքան էլ զգալի էին, չէին կարող բալասան լինել թուրքահայութեան ծով վերքերին:

4. Պոլսի հայոց Ազգային ժողովը քննելով ողջ Հայաստանում թեև ծոց սովի հարցը, կազմեց մի պատգամավորություն, որը ժողովի ընդունած բանաձևով պետք է ներկայանար մեծ վեզիրին, բողոքեր ստեղծված վիճակից և պահանջեր անտանելի դրությունից դուրս գալու համար միջոցներ ձեռնարկել: Բանաձևը հասավ Բարձր Դուռ, բայց այնպես էլ մնաց անպատասխան:

Դա պատահական չէր, քանի որ Իթթիհադն արդեն հստակորեն որոշել էր հայութեան նկատմամբ ձեռնարկվելիք իր հետագա քայլերը: Նրան այլևս պետք չէր գառան մորթի հագնել:

Այս պայմաններում, Դաշնակցությունը քննադատություն էր ենթարկվում հայկական հասարակության տարբեր կողմերից. ինչո՞ւ Դաշնակցությունը ուժ տվեց երիտթուրքերի կուսակցությանը, ինչո՞ւ Եվրոպայում աջակցում էր նրան՝ ստեղծելու կապեր ու ծանոթություններ, ինչո՞ւ նպաստեց նրանց ընդհատակյա գործունեությունը երկրում, ինչո՞ւ, վերջապես, պատասպարեց Թալեաթին և նրա ընկերներին Արդուլ Համիդի հալածանքների օրերին, ինչո՞ւ ստույգ մահից ազատեց նրանց, ովքեր հիմա պատուհաս են դարձել հայոց գլխին:

Այս ամենը մեծապես անհանգստացնում էր նույնիսկ Դաշնակցության ոչ քիչ թվով նշանավոր գործիչների, ինչպիսիք էին, օրինակ, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը կամ Վանա Իշխանը: Նրանք և նրանց պես մտածող դաշնակցականները հենց սկզբից ձգտում

¹ «Մշակ», № 261, 25 նոյեմբերի 1908 թ.:

էին պարզել, թե ովքե՞ր են Թուրքիայի նոր իշխանավորները, ի՞նչ նպատակներ են հետապնդում, որո՞նք են երիտթուրքական «հեղափոխություն» էությունն ու բնույթը, հայությունն ի՞նչ սպասելիքներ կարող է ունենալ այդ «հեղափոխությունից»:

Երիտթուրքական հեղաշրջման արդյունքներին անդրադառնալով՝ Ռուբենը համոզված ասում էր, որ հենց սկզբից հայերի խենթառատ ոգևորությունը և փայփայած ցնորական երազները որևէ հիմք չունեին, ուստի շատ շուտով դրանք տեղի տվեցին հիասթափության և, ի վերջո, հօգս ցնդեցին: Նա հարց էր տալիս. «Մի՞թե մեր տառապալից պայքարի նպատակն այս է եղել»: Եվ նա իր առաջադրած հարցին պատասխանում էր. հին կարգերը բացարձակ չարիք էին, և հայ հեղափոխականները դրանց դեմ կռվում էին խորապես համոզված իրենց պայքարի ճշմարտացիություն մեջ: Բայց «Հին ուժիմին գոնէ գիտէինք՝ ո՛րն է չարիքը, ո՛րը բարիքը եւ հանգիստ կը մեռնէինք: Սահմանադրութիւն եղաւ, բարիքն ու չարիքը իրար խառնուան եւ քալածո՞՞ եղաւ. ո՛չ բարիքն է յայտնի, ո՛չ չարիքը. շունը՝ գաւազանն առած հովիւ է դառած. հովիւը գաւազանը ձգած՝ շուն է դառած»¹: Մի այլ առիթով նա ասում էր. «Գիտենք, որ անոնք (իթիհականները:– Ն. Ս.) աղբ են, չարիք են, այս ալ նոյնն է (համեմատած արդուհամիդյան կարգերի հետ:– Ն. Ս.), բայց մեղրով օծուած: Խարկանքի մեջ ենք: Այս բոլորը կ'ըսեմ անոր համար, որ եկած է լաւ առիթը՝ պատռելու կեղծիքի քօղը, սահմանադրութեան ի՞նչ լինելը հասկանալու»²:

Այո՛, բան չէր փոխվել:

«Արեւելքի» խմբագրապետ Երվանդ Սրմաքեչխանյանը «Հորիզոնը կը մոայլի» հոդվածում գրում էր, որ հեղաշրջումից հետո եկած 6-7 ամիսներին հայությունը շարունակ օրորվում էր երկրում համերաշխություն ստեղծելու երազներով, բայց «համերաշխութիւնը ո՞վ է հասկցողը. տաճի՞կը՝ ջարդելու, կոտորե-

* Վանեցիների կերակրատեսակ՝ պատրաստված բանջարեղենի գանազան տեսակներից:

¹ «Արամը», էջ 417:

² Նույն տեղում:

լու, թափելու վարժուած տաճի՞կը, թէ՞ թալանի ու սպանութեան վարժուած քիւրտը»¹:

1908 թ. Հուլիսյան երիտթուրքական հեղափոխությունը, ջերմորեն ողջունած Արչակ Չոպանյանը հիմա, 1909 թ. գարնանը, խորին անհուսովայամբ գրում էր.

«Սանդավառութիւնը զոր ունեցանք Սահմանադրութեան շնորհիւ երջանիկ օրերու ակնկալութեամբ, պսակուեցաւ չարաչար յուսախաբութեամբ, որ միշտ մեր բաժինն է, որչափ ատեն որ ամէն խօսքի խաբուելու միամտութիւնը ունենանք: Պէտք է դիտել, թէ այժմ նոյն իսկ բողոքելու իրաւունքը կը զլանան մեզի եւ կ'ուզեն որ անտրտունջ կրենք ամէն հարուած, որքան որ ալ անիկա անհանդուրժելի ըլլայ»²:

Վայրենի տրամադրությունը միայն իսլամ տգետ խուժանին չէր համակել, այլև «լուսամիտ» իսլամ դասակարգին, համարյա ամբողջ թուրքական մամուլին:

Թուրքական մամուլ: Նա էր բուն վերքը: Այնտեղ էր բո՛ւն մոլեռանդությունը, բո՛ւն իսկական հնոցը ատելության, օտարատյացության: Բացառությամբ Կ. Պոլսում լույս տեսնող ուղղամիտ ու ճշմարտացի «Ստամբուլ» թերթի, թուրքական մամուլի բոլոր օրգանները, հատկապես մայրաքաղաքի «Իկդամը», և «Paris Journal»-ը, Իզմիրի «Քետյիլ» («Գյուղացի») թերթը թշնամական հարձակումներ էին գործում հայության վրա, թուրքական հասարակությանը գրգռում նրա դեմ:

Անդրադառնալով երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո եկած առաջին շաբաթների «հիմարական խանդավառությանը», «անփոփոխ տղայամտությանը», «թուրքերի դյուրագագացության» պայմաններում նրանց «փափկանկատության բացակայությանը», ռամկավար գործիչ Միքայել Նաթանյանը նկատում էր. «Թիւրքիոյ ազատութեան այս կարճ շրջանին մէջ մեր պարզած տեսարանը, ինչպէս անկէ առաջ արտասահմանի մէջ գործող մեր երիտասարդութեան ինկած վիճակը՝ անգամ մըն ալ

¹ «Արեւելք», № 6999, 13 Հունվարի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Արչակ Ալպոյանյանի արխիվ, մատյան 85³, թղթ. 49, վավ. 3139, թ. 1:

ցոյց կու տան, որ հակառակ մենք մեզի ընծայած բարձր յատկութիւններու, դեռ շատ խակ ենք, գուրկ քաղաքական իմաստութենէ եւ քաղաքացիական առաքինութիւններէ, սկսեալ մեր Ազգ. պատրիարքարանէն մինչեւ մեր հասարակ ժողովուրդը, ամենակարող գործիչներէն մինչեւ ամենախոնարհ... զինուորը: Եւ մեծերն ու ղեկավարները՝ ամէնէն աւելի»¹:

Ժողովրդի «խակ լինելու», նրա միամտութեան համար Նաթանյանը մեղադրում էր մտավորականութեանը, որն ինքն էլ ցնծութեան մեջ ընկած լինելով, ի վիճակի չէր եղել ժամանակին ազգակիցներին բացատրելու, որ անհրաժեշտ է համբերութեամբ սպասել, թե իրականում ի՞նչ է սահմանադրութիւնը և ի՞նչ արժեք ունեն երիտթուրք պարագլուխների խոստումները: Շարունակելով իր խորհրդածութիւնները, նա գրում էր.

«Ինչպէ՞ս մարզեցինք մեր բնիկ, դեռ երէկ բռնապետութեան երկաթահիւս ցանցին տակ կըրող, անբանացած, տգէտ եւ ոչխարի միտքով – եւ միտով ալ, աւա՛ղ – հասարակութիւնը, որուն աչքը – հապա ուղե՞ղը – տարիներու, ըսէք դարերու՝ ստրկական թանձր մութին մէջ վարժուած, յանկարծական՝ թէպէտ դեռ անուանական՝ ազատութեան մը ծակծկիչ լոյսէն կուրնալով, ուրախութենէն խելացնոր, կայտոել, ցատկել եւ թո՛խ կ'ուզէր, առանց իր տկար, թմրած եւ շղթաներէն վիրաւոր ոտքերուն թուլութիւնը նկատի առնելու, առանց քայլերուն առջեւ դեռ չի գոցուած վիճերը եւ քթին դէմ ցցուած սուր արգելքները մտաբերելու»²:

Իր հերթին, Հայ սահմանադրական ուսմկավար կուսակցութեան նշանավոր առաջնորդներից Վահան Թեքեյանը ժողովրդին քաղցր հեքիաթներով քնացնելու, նրա զգոնութիւնը բթացնելու հիմնական պատասխանատուներ էր համարում հայկական ազգային հեղափոխական երկու կուսակցութիւններին: Փոխանակ իրենց շուրջը տեղի ունեցող գործընթացները խորապէս վերլուծելու և լրջախոհ եզրահանգումներ կատարելու, նրանք ի վիճա-

¹ «Շիրակ», № 21, 27 Հունիսի 1909, էջ 449:

² Նույն տեղում, էջ 450: Մեջբերված հատվածի իմաստային անհարթութիւնը բնագրային է:

կի չեղան վեր բարձրանալու օսմանյան սահմանադրություն
հռչակած, բայց իրականում գոյություն չունեցող «ազատու-
թյունների» փայլից կուրացած ամբոխի մակարդակից: Անմիտ
ու անպտուղ լավատեսություն մեջ մխրճվելով նրանք տեղին թե
անտեղի շեփորում էին սահմանադրությունը, ցուցահանդեսի
պես Իթթիհադի առջև բացում իրենց ներքին կյանքը, միամտո-
րեն հրապարակ հանում արածն ու չարածը, ունեցածն ու չունե-
ցածը, մոռանալով, որ իրենք քաղաքական կազմակերպություն-
ներ են՝ կոչված անվտանգ ուղիներ ցույց տալու նախկինում ար-
դուհամիդյան բռնապետության տակ ճզմված և այժմ երիտ-
թուրքական «ազատություն» մեջ չվարած տարաբախտ ժո-
ղովրդին¹:

1909 թ. հունվարի կեսերից իթթիհադական իշխանություն-
ներն ուժեղացրին ճնշումները հայկական ազգային կուսակցու-
թյունների վրա՝ մի քանի աչքի ընկնող գործիչների ձերբակալե-
լով: Բանը հասավ նրան, որ երիտթուրքերը ձերբակալություն-
ներ սկսեցին նաև իրենց դաշնակից Հայտարարված Դաշնակ-
ցության շարքերում: Դաշնակցականների ձերբակալություններ
եղան ոչ միայն Պոլսում, այլև գավառներում:

Օրինակ՝ հունվարի 19-ին Տրապիզոնում ձերբակալվեց դաշ-
նակցական Զուլալը: Կ. Պոլսի «Ժամանակը» գրում էր, որ «ոս-
տիկանությունը բռնի ուժով անոր վրայ խուզարկություն կատա-
րելով երեւան հանեց Դաշնակցութեան պաշտօնական վկայա-
կանը, նամակներ եւն.»²: Զուլալը քաղաքի գլխավոր բանտը
նետվեց: Թերթը տեղեկացնում էր. «Հարցաքննութեան ժամա-
նակ ոստիկանությունը ծանրացած է բանտարկեալի գործակից-
ներուն բացայայտելու խնդրին վրայ: Իշխանությունն այժմ կը
փնտրէ դաշնակցական գործիչներ Սիւնիին եւ Մալխասին.
Երաժշտագէտ Սիւնի ստիպուած եղաւ իր տալիք կօնցերթը յե-
տաձգել»³: Պարբերականը նաև տեղեկացնում էր, թե որոշ ժա-
մանակից ի վեր իշխանություններն սկսել են «հետամուտ ըլլալ

¹ Տե՛ս «Շիրակ», № 21, 27 հունիսի 1909, էջ 450:

² «Ժամանակ», № 90, 30 հունվարի 1909 թ.:

³ Նույն տեղում:

դաշնակցական յայտնի գործիչներուն», լրտեսում են «անոնց քայլերը եւ անոնց մասին կը հաւաքեն տեղեկութիւն»¹:

Այս պայմաններում, 1909 թ. գարնանը նորից բարձրացավ Հայկական ազգային չորս կուսակցութիւնների միավորման և մեկ միասնական ուժեղ կուսակցութիւն ստեղծելու հարցը: Առողջ բանականութիւնը թելադրում էր, որ հենց դա է ազգային ինքնապաշտպանութեան, այսինքն՝ տվյալ պահին ազգի ֆիզիկական գոյութեան պահպանման հրամայականը, որն ամենից առաջ ենթադրում էր գոնե առժամապես նրանց մեջ խլացնել կատաղի հակառակութեան, միմյանց բզկետելու ոգին:

Գաղափարը կարծես սկսում էր ուրվագծվել և ընդգրկել կուսակցութիւնների մտավորական շերտերի որոշ մասին: Բերենք մի օրինակ միայն: Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցութեան հիմնադիրներից Վահան Մալեգյանն իր բարեկամներից մեկին 1909 թ. մարտի 15 (28)–ին գրած նամակում ուրախութեամբ հաղորդում էր, որ հին Հնչակի Փոքր Հայքի շրջանի մասնաճյուղի ղեկավարութիւնը կոչ–խնդրանքով դիմել է կուսակցութեան կենտրոնին՝ նեցուկ կանգնել Հայկական կուսակցութիւնների միավորման խնդրին²:

Տրամագծորեն հակառակ գաղափարախոսութիւններ ունեցող կուսակցութիւնները միավորելու ջանքերը չէին կարող դրական արդյունքի չհասցնել: Դրանում համոզված Հայ քաղաքական գործիչները, այդ թվում նորաստեղծ ՀՍԽ հիմնադիրները միանգամայն տրամաբանական էին համարում միավորումը գոնե երկու Հայկական հեղափոխական կուսակցութիւնների՝ Հնչակի ու Դաշնակցութեան, որոնց ղավանած գաղափարներն առանձին կողմերով նույնիսկ նույնանում էին:

Նշված երկու կուսակցութիւնների միավորմանն ուղղված նախաձեռնութիւնները հատկապես գայիս էին Հնչակյան տեղական կազմակերպութիւններից: Օրինակ՝ 1909 թ. մարտի վերջերին Մալաթիայի Հնչակյան կազմակերպութիւնը ժիրայր,

¹ «Ժամանակ», № 90, 30 հունվարի 1909 թ.:

² ԳԱԹ, Վահան Մալեգյանի ֆոնդ, թղթ. 340, թ. 9:

Շավարշ և Գուրգեն ստորագրութիւններով հրավեր ուղարկեց Արևմտահայաստանի բոլոր հնչակյաններին՝ եռանդուն ջանքեր գործադրել ՀՅ դաշնակցութեան հետ միավորելու և երկու կուսակցութիւնների կշիռները համատեղելու համար: Բայց այս կոչը նույնպէս արձագանք չգտավ Դաշնակցութեան կողմից¹:

1909 թ. առաջին երեք ամիսները ժամանակի այն հատվածն էր, երբ Իթիթիհազը թուրքահայութեանը ցցուն ցույց տվեց իր ժանիքները: Դրանք փտած չէին, ինչպէս սուլթան Աբդուլ Համիդինը, այլ ամուր էին, սուր:

Հայութիւնը կատարյալ հիասթափութիւն էր ապրում. մոռցված էր նրա կյանքի հորիզոնը, հեղափոխութեան առաջին օրերի մանկական ուրախութիւնը թրջված էր արցունքի կաթիլներով, փշրված էին թեւածող խանդավառ հույսերը: «Ի՞նչ է լինելու վաղը» հարցի պատասխանը որևէ մեկը չգիտեր:

ԱԲԴՈՒԼՀԱՄԻԴՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՓՈՐՁԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Հուլիսյան խաղաղ, անարյուն հեղափոխութիւնից հետո եկած ութ ամիսների ընթացքում Թուրքիայի և արտասահմանի բոլոր ուշիմ հրապարակագիրները հանրութեանը զգուշացնում և միաբանորեն պնդում էին, որ Օսմանյան կայսրութիւնում խմորվելու դեռ շատ նյութ կա, քանի որ երկրում տեղի ունեցող «առաջադիմական» գործընթացները շատ մակերեսային լինելով, մուսուլման զանգվածների մեջ բնավ չեն թափանցել: Նրանք համոզված էին, որ քանզի տեղի ունեցած զինվորական ապստամբութիւնը հենված չի եղել ժողովրդական լայն զանգվածների վրա, ուստի նրանից ծնունդ առած իշխանութեան ծավալած գործունեութիւնը շատ վտանգավոր է երկրի առաջընթացի հեռանկարների տեսակետից:

1909 թ. սկզբներից երիտթուրքերի իշխանութեան դեմ այն-

¹ Տե՛ս «Գարուն» (Կ. Պոլիս), № 16, 4 (17) ապրիլի 1909 թ.:

քան էր աճել դժգոհությունը, որ շատերը մոտալուստ զինված ելույթներ էին գուշակում:

Իշխանություն համար տվյալ ժամանակահատվածում իրական վտանգ էին ներկայացնում երկու ուժեր՝ արդուհամիդյան տապալված նախկին բռնապետության կողմնակիցները և Իթթիհադի հետ սուր ընդդիմություն մեջ գտնվող Ազատական (Ահրար) կուսակցությունը:

Օսմանյան հեղափոխությունից և միդհատյան սահմանադրության վերահռչակումից անցել էր արդեն մի քանի ամիս, բայց հին օրերի սարսափները շարունակվում էին, թեև ոչ նախկին ծավալներով: Քրիստոնյաների, ի մասնավորի հայերի դեմ տեղի էին ունենում բացահայտ թշնամական ցույցեր, հայկական գավառներում դրությունը նախկինի պես անտանելի էր մնում: Ոգեչնչված ղրանից՝ քրդերը կրկին սկսեցին հայերի սպանությունները, արնավուտները (ալբանացիները) կոտորում էին սերբերին, հույն, բուլղար և սերբ հայդուկները մարտի էին ելել բաժան-բաժան անելու Մակեդոնիան:

Արդեն 1909 թ. փետրվարին իրենց թաքստոցներից դուրս էին եկած տապալված նախկին իշխանությունների պարագլուխները, հեղափոխության հետ չհաշտված մուսուլման կղերը, սոֆիթաները (աստվածաբանության ուսանողներ), ծառայությունից հեռացած պաշտոնյաները, զորքից արձակված սպաները: Սրանք չէին քաշվում հայտարարություններ անել, թե երիտթուրքերը երկիրը տանում են անձանոթ ու վտանգավոր ուղիներով, ուստի նրանց ճանապարհը պետք է փակել և հին ռեժիմը վերականգնել:

Այդ ամենից պարզ էր դառնում, որ Կարմիր գազանը մեռած չէ, այլ քնած է ձևանում: Նա առերես շարունակում էր իրեն նոր կարգերի կողմնակից համարել, բայց ներքուստ մեքենայություններ էր լարում սահմանադրությունը տապալելու համար:

Նոր իշխանությունների հակառակորդ մյուս ուժը Ահրար կուսակցությունն էր, որն անհաշտ թշնամության մեջ էր Իթթիհադի վե թերաքքը (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցության հետ: Ահրարը, իբրև Իթթիհադի հակառակորդ, կազմվել էր սահմանադրության հռչակումից հետո և անմիջապես իր

Հաստատուն տեղն էր նվաճել երկրի քաղաքական կյանքում: Նրանից առաջ, ինչպես ցույց ենք տվել վերը, Իթթիհադի դեմ պայքարող Հիմնական ուժը Սարահէդդինի Ապակենտրոնացման և անձնական նախաձեռնությունյան կուսակցությունն էր, որը սակայն, չկարողացավ դիմանալ Իթթիհադ կուսակցություն հետ մրցակցությանը և արագորեն անցավ քաղաքական դաշտի վերջին շարքերը: Այնպես որ հակասահանադրական հեղաշրջմանը նախորդող 4-5 ամիսներին Իթթիհադի միակ իրական քաղաքական հակառակորդը Ահրարն էր, որի կազմում մեծ թվով արարներ, հայեր, ալբանացիներ կային:

Իթթիհադականների նկատմամբ ատելությունը հող էր ստեղծել միապետականների և ահրարականների անրնական համագործակցության համար:

Աբդուլ Համիդի համախոհներն ուժգին քարոզչություն սկսեցին Կ. Պոլսի զինվորական մասերի և բնակչության շրջանում: Հետադիմականների կազմակերպած «Մուսուլմանական լիգան» 1909 թ. մարտի վերջերին Այա-Սոֆիա մզկիթի հրապարակում կազմակերպեց մեծ հանրահավաք, որի ընթացքում սոֆիթաները երիտթուրքական կառավարությունը տապալելու կոչեր էին հնչեցնում¹:

Թեև սուլթան Աբդուլ Համիդը քաջ գիտակցում էր, որ գահակալի իր միանձնյա բռնակալություն վերահաստատման մտահղացումը հղի է իր համար մեծ վտանգներով, բայց գնաց բախտախնդրության, քանզի մտածում էր, որ երկրում իր կողմնակիցների թիվը պակաս չէ երիտթուրքերի կողմնակիցներից: Այդ տեսակետից նա չէր սխալվում, քանի որ, ինչպես վերն ասվեց, Փոքր Ասիայում հին կարգերն ունեին մեծ թվով կողմնակիցներ, որոնք ձգտում էին ամեն ինչ անփոփոխ թողնել: Դրանք նախկին պաշտոնյաներ էին՝ զրկված կաշառք ստանալու հնարավորությունից, կալվածատերեր, որոնք մտածում էին չլինի թե գլուխ բարձրացնի հլու-հնազանդ ոռայան, ավազակաբարոք բռնիք, որոնք վախ ունեին, թե նոր իշխանությունները հանկարծ կարող են իրենց պատժել հայերին անարգել կողոպտելու, ստո-

¹ Տե՛ս «Краткая история Турции», Госиздат политической литературы, Москва, 1948, с. 129.

րացնելու, սպանելու և անպատիժ մնալու համար, չարիաթն ամբողջ ծավալով վերականգնելու համար պայքարի ելած կրոնամոլներ, ինչպես և օսմանյան հասարակության առավել հետամնաց ուրիշ շերտեր:

Հույժ գաղտնի և ամենայն մանրակրկիտությունք նախապատրաստված հեղաշրջումն անմիջականորեն ղեկավարում էր Աբդուլ Համիդը: Հետադիմություն և ոճիրների որջը՝ Ելզըզը, օր ու գիշեր գործում էր տենդագին: Սուլթանի ապավենն էին կրոնավորները, խավարամիտ զինվորներն ու հին պաշտոնյաները: Մշտապես պալատում էին սուլթանի ամենասիրելի որդի՝ թունդ հետադիմական Բուրհանէդդինը, գլխավոր ներքինին, պալատի անձնակազմի ղեկավարը, հին ռեժիմի լրտեսապետերը: Աբդուլ Համիդն ամիսներ շարունակ, հատկապես վերջին չորս ամիսներին, իր ունեցած անձնական գումարներից մեծ ծախսեր էր կատարում բանակը կաշառելու համար: Այնտեղ իր ազդեցությունն ուժեղացնելու գործում նրան մեծապես օժանդակում էին ընդդիմադիր թերթերը, որոնք անդադար գրում էին, թե երիտթուրքերը խաբում են բանակին, քանի որ վատ մուսուլմաններ են: Այդ ամենի հետևանքով սուլթանին հաջողվել էր մայրաքաղաքում իր շուրջը համախմբել կրոնավորները, խավարամիտ զինվորներն ու պատկառելի ուժ ներկայացնող զորք՝ բավական թվով թնդանոթներով¹: Բացի այդ, իրեն առավել խելահեղորեն նվիրված մարդկանցից նա ստեղծել էր 1500 հոգանոց հրացանավոր գունդ, որի միջոցով հույս ուներ խոռվություն օրերին չեզոքացնել հնարավոր ժողովրդական ընդդիմությունը մայրաքաղաքում, ինչպես նաև ջարդ ու ավեր սփռել երկրի այլևայլ մասերում:

Ծրագիրը կազմելիս Աբդուլ Համիդը նախատեսել էր նաև հրեշավոր ոճրագործություն: Հեղաշրջման գործողությունը պետք է սկսվեր մայրաքաղաքի կառավարական մի շարք հաստատությունների ուժեղացումով, որի մեղքն անմիջապես գցվելու էր հայերի վրա և կատարվելու էր նրանց ընդհանուր կոտորած: Այդ նպատակով կազմվել էին հատուկ ջոկատներ, ինչպես

¹ Տե՛ս «The New York Times», 26 April 1909.

նաև համապատասխան հրահանգներ էին տրվել Բերայի և Ղալաթիայի մեծ շինությունների իսլամ դոնապաններին և ուրիշ վստահելի ծառայողներին:

Հին թուրքերի ծրագրած ապստամբությունը զավառներում ուղղված չէր լինելու երիտթուրքերի դեմ, այլ միայն «նրանց դաշնակից» հայերի: Վերջիններս պետք է խողխողվեին սահմանադրությամբ «իրենց տրված ազատություն» առթիվ արտահայտած ուրախության ու ոգևորության համար:

1909 մարտի 31-ի (նոր տոմարով՝ ապրիլի 13-ի) վաղ առավոտյան Կ. Պոլսում հակաիթիհադական զինվորական խռովություն բռնկվեց: Մայրաքաղաքի զանազան զորամասերում զինվորները հարձակվեցին սպանների վրա, սպանեցին Իթիհադի ջերմ կողմնակից մի քանիսին, մյուսների ձեռքն ու ոտքը կապելուց հետո հրացաններն առած դուրս եկան փողոցներ: Քիչ անց՝ նրանց միացավ բերդապահ զորքի մեծ մասը: Ապստամբների թիվն անցավ 5000-ից:

Ապստամբների մի մասը հավաքվեց ձիարշավարանի հրապարակում և, ինչպես ժամանակին անում էին ենիչերիները, սուլթանի մոտ ուղարկեցին մի պատգամավորություն, որը ներկայանալով նրան, պահանջեց կառավարության հրաժարականը, պատգամավորական ժողովի նախագահ Ահմեդ Ռիզա բեյի, մեծ վեզիր Հուսեյն Հիլմի փաշայի և զինվորական նախարար Ալի Ռիզայի անհապաղ պաշտոնաթողությունը, առավել ակնառու երիտթուրք ղեկավար գործիչների վտարումը, ինչպես նաև խորհրդարանի ընդունած, շարիաթին հակասող նոր օրենքների վերացումը: Միաժամանակ, երկու գումարտակ իրենց հակաիթիհադական սպանների առաջնորդությամբ չրջապատեց օսմանյան խորհրդարանի շենքը:

Բարձր Դուռը խոր տագնապի էր մատնվել և անդամալույծ էր եղել: Նախարարներն անընդհատ խորհրդակցում էին ելք գտնելու համար: Երիտթուրք ղեկավարները, անակնկալի գալով, այս ու այն կողմ փախան՝ գլուխները կորցրած: Նրանց մեծ մասը ապաստան գտավ անգլիացիների ու ամերիկացիների տներում: Արդուլհամիդականներն այդ տներն առան լրտեսների և խռովարար զինվորների հսկողություն տակ: Մեծ վեզիրը և

երիտթուրքերի մյուս նախարարները, ինչպես նաև պատգամավորների պալատի նախագահն ստիպված եղան հրաժարական տալ: Սոսվարարներն ավերեցին երիտթուրքական թերթերի խմբագրությունները, երիտթուրքական կազմակերպությունների շենքերը, երիտթուրք նշանավոր գործիչների բնակարանները: Սպանվեցին Իթթիհադի ղեկավարներից մի քանիսը, նախարարներ, խմբագիրներ, մեջլիսի պատգամավորներ: Սուլթանը վճռական էր արյունահեղելու իր շրջակայքը, «պատժելու» բոլոր հակառակորդներին: «Ես կկործանեմ Թուրքիան և ինձ: Ես թող լինեմ սուլթաններից վերջինը»¹, – ասում էր նա:

Ազմկող գորքերի հրացանաձգություն ժխտի տակ խորհրդարանը հրապարակեց ժողովրդին ուղղված մի կոչ, որով իր համաձայնությունն էր հայտնում ապստամբների դրած պահանջներին, իսկ սուլթան Աբդուլ Համիդը ներում չնորհելով վերջիններին, միաժամանակ ընդունեց Իթթիհադի կառավարության հրաժարականն ամբողջ կազմով՝ Հիմի փաշայի գլխավորությամբ²: Մայրաքաղաքն ապստամբների ձեռքն անցավ³: Բացի մայրաքաղաքից, սուլթանի ձեռքին էին նաև Բոսֆորի երկու ափերն ու էդիրնեն (Ադրիանուպոլիսը)՝ իրենց բազմաքանակ գորքերով:

Ապրիլի 1-ի կեսօրին խորհրդարանի ալբանացիների խմբակցության ղեկավար Իսմայիլ Բեմալն ընտրվեց պատգամավորների պալատի նախագահ: Սուլթանի հանձնարարությամբ՝ նույն օրվա երեկոյան Իթթիհադի կառավարության արտաքին գործերի նախարար Թևֆիկ փաշան կազմեց նոր կառավարություն՝ հետևյալ կազմով. վարչապետ Թևֆիկ փաշա, գինվորական նախարար՝ Էդհեմ փաշա, արդարադատություն՝ Հասան Ֆեհմի փաշա, ֆինանսների՝ Նուրի բեյ, ծովային՝ Էմին փաշա, կրթության՝ Աբդուլ Ռահման բեյ, երկրագործության, հանքերի

¹ «The New York Times», 26 April 1909.

² Տե՛ս **Հրաչեայ Աճառեան**, *Տաճկահայոց հարցի պատմությունը* (սկզբից մինչև 1915 թ.), էջ 56:

³ Տե՛ս **Ա․Դօ**, *Մեծ դէպքերը վասպուրականում 1914–1915 թուականներին*, էջ 37–38:

և անտառների նախարար՝ Մավրոկորտադո, վակրֆների նախարար՝ Համադա փաշա, արտաքին գործերի նախարար՝ Ռիֆաթ փաշա, Պետական խորհրդի նախագահ՝ Զիհնի փաշա*։ Շեյխ-ուլ-խլամը, առևտրի ու արդյունաբերությունից նախարարները մնում էին հները՝ Մեհմեդ Զիաէդդին էֆենդի, Գաբրիել էֆենդի Նորատունկյան։ Ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը ժամանակավորապես տրվեց նախարարի օգնական Ադիլ բեյին¹։

Նոր կառավարությունից հրամանով՝ ձերբակալվեցին նշանավոր իթթիհադականներ էնվեր բեյը՝ իբրև Բուլինի գործակալ, նախկին զինվորական նախարար Ալի Ռիզան, զորարանակի հրամանատար Մուխթար փաշան և ուրիշներ։ Միաժամանակ, կառավարությունը պատրաստվում էր հրատարակել հրովարտակ, որի համաձայն արձակվելու էր երիտթուրքական կոմիտեն, որպեսզի այլևս չկարողանար խառնվել պետական գործերին։

Զինվորական ապստամբությունը 1908 թ. հուլիսին առանց արյան թուրքիային բերել էր սահմանադրություն, բայց ահա՛ ութամսյա միացող կրակը 1909-ի մարտի վերջին օրը արտաբերում էր զինվորական մի ուրիշ ապստամբություն, որն ընդամենը մեկ օրում ի չիք դարձնելով սահմանադրությունը, նույն երկրին վերադարձնում էր բռնակալությունը։

Ապրիլի 1-ին լույս չտեսան «Թանին», «Շուրա-ի ումմեթ», «Սաբահ», «Թյուրքիե» թերթերը։ Առավոտից՝ մայրաքաղաքի տարբեր մասերում անընդհատ տեղի էին ունենում զինվորների հանրահավաքներ, անդադար բացականչություններ էին հնչում ի պատիվ սուլթան Աբդուլ Համիդի և շարիաթի։ Որոշ տեղերում՝ հավաքված ապստամբ զինվորներին ոսկու կտորներ էին բաժանում։ Երբ նրանց հարցնում էին, թե որտեղի՞ց են դրանք, հետևում էր «Մեր պապիկն է տվել» պատասխանը²։

* Բուրսայի նախկին կուսակալ, ապա կայսերական պալատի առաջին քարտուղար, հետո արտգործնախարար (տե՛ս «Աւետարեք», № 34, 22 օգոստոսի 1908 թ., էջ 613)։

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 3803, 2 (15) ապրիլի 1909 թ., «Արեւելեան մամուլ», № 15, 7 ապրիլի 1909, նաև՝ *А. Ф. Муллер. Османская империя (султанская Турция), Москва, 1946, с. 32.*

² Տե՛ս «The New York Times», 29 April 1909.

Ձնայած մտքերի խառնաշփոթությունը, քրիստոնյաները, չնչին բացառություններով, չմասնակցեցին Հետադիմական Հեղաշրջմանը: Հայերը, հույները և հրեաներն անմասն եղան խռովությունը, և իրենց բարոյական ու նյութական բոլոր շահերով շարունակում էին կապված մնալ օսմանյան սահմանադրական-ազատական գաղափարներին:

Երբ Իթիօհադի ղեկավարները, կառավարության անդամներից շատերը, խորհրդարանի պատգամավորների մեծ մասը գտնվում էին փախուստի մեջ կամ մայրաքաղաքում անցել էին ընդհատակ, այդ նույն ժամանակ Իթիօհադի կառավարությունը Կ. Պոլսում հավատարիմ մնացած զորքը, Սալոնիկի հրացանաձիգների և հեծելազորի մի մասը, թնդանոթաձիգները և ձերբակալությունից խույս տված սպաներն ի մի գալով և ժողովելով ուժերը, պատրաստվեցին դիմադրություն կազմակերպել խռովարարներին:

Երկուստեք սկսվեցին հրացանաձգություններ, որոնք բնակչության մեջ անկարգությունների տեղիք տվին: Այդ ընթացքում սպանվեցին մի նախարար և սիրիացի դրուզ պատգամավոր էմիր Արսլանը, որին սխալմամբ շփոթել էին «Թանինի» խմբագիր Հուսեյն Ջահիդի հետ: Վիրավորվել էր ծովային նախարարը: 1909 թ. մարտի 31-ին 100-ից ավելի մարդ սպանվեց:

Այդ ծանր պահին շեյխ-ուլ-իսլամ Մեհմեդ Ջիադդին էֆենդին բանակցություններ սկսեց ապստամբների հետ՝ փորձելով կանխել սկսված քաղաքացիական կռիվի տարածումը մայրաքաղաքից դուրս, բայց արդյունքի չհասավ: Խռովարարները որևէ զիջման չէին գնում, քանի որ սուլթան Աբդուլ Համիդը դրություն տեր էր դարձել: Գահին լիարժեք վերադառնալուց անմիջապես հետո նա դաժան հաշվհարդար տեսավ իր քաղաքական հակառակորդների հետ: Զերբակալվեցին նախկին վարչապետ Քյամիլ փաշան, Իթիօհադ կուսակցության պարագլուխները և բազմաթիվ անդամներ, Պետական խորհրդի անդամ Մուխթար փաշան: Զինվորականներից բացի ձերբակալվեց 600 քաղաքացիական անձ:

Կ. Պոլսում սուլթանի տարած հաղթանակի լուրն անմիջապես արձագանքեց կայսրության տարբեր տարածքներում: Լսե-

լով այդ մասին, Հին կարգերի ջատագովները չցանկացան հետ մնալ և գործի անցան: Օգտվելով մայրաքաղաքի խառնակ վիճակից, նրանք ձեռնամուխ եղան գավառներում կռվի ու կոտորածի խարույկներ վառելուն: «Նյու Յորք թայմսի» թղթակիցը Կ. Պոլսից գրում էր. «Անկարգություններն այստեղ շարունակվում են, և իրավիճակի լրջությունը մեծանում է՝ կապված նահանգներից եկող նորությունների հետ: Մեղինայում և Դրուզների երկրում ապստամբություններ են ծագել: Քրդերը պատերազմի արահետին են Թուրքական Հայաստանի Դիարբեքիրում: Ապստամբություն է տեղի ունենում Արարիայում, անկարգություններ են նախապատրաստվում Մակեդոնիայում, ինչը խորապես պայմանավորված է այստեղի դեպքերի հետ»¹: Ամբոխն այս ու այն տեղ, ամենից առաջ՝ Ադանայի և Հալեպի նահանգներում սկսեց հարձակումներ գործել ազատության երազներով օրորվող անգեն հայ ազգաբնակչության վրա*:

Իսկ արդուհամիդյան խռովության նկատմամբ ի՞նչ դիրք էր բռնել հայ քաղաքական միտքը:

Բացառությամբ «Բիւզանդիոն» թերթի, որը խռովության սկզբից մինչև վերջ հավատարիմ էր մնացել Իթթիհադին, Կ. Պոլսի հայկական թերթերը խռովության առաջին և երկրորդ օրերին շփոթության մեջ էին ու չէին կարողանում կողմնորոշվել հետադիմական շարժման գնահատականի հարցում:

Դա բնական էր, քանզի տասնամյակներ շարունակ հալածված, օրենքից փաստորեն դուրս գտնվող թուրքահայր հնարավորություն չէր ունեցել զբաղվելու քաղաքական խնդիրներով, իսկ նրա ազգային կազմակերպությունները, որոնք տարիներ շարունակ գործում էին ընդհատակում, իրենց զինանոցում ունեցել էին միայն ցույցերի, ըմբոստ ձեռնարկների և ժողովրդական մասնակի բռնկումների միջոցներ, ուստի անկարող էին եղել պատրաստել քաղաքականապես հասուն ազգայինների մի սերունդ:

¹ «The New York Times», 29 April 1909.

* Հայերի՝ նշված երկու նահանգներում տեղի ունեցած զանգվածային կոտորածներին մանրամասն անդրադառնալու ենք աշխատության հաջորդ գրքում:

Տեղի ունեցած հեղաշրջումը ջերմորեն ողջունեց «Արեւելքը», որին ձայնակցեցին «Ժամանակը» և ուրիշ հայկական թերթեր: Մամուլի այդ օրգանները փառաբանում էին խոռովությունը, «չարիաթ» աղաղակող գործասերի «քաջասրտությունն ու կարգապահությունը», միաժամանակ հավաստիացնում էին, որ տեղի ունեցող շարժումն ազատական է, իսկ Ահրար կուսակցությունն հաղթանակն անխուսափելի է:

«Արեւելքի» խմբագիր, լրագրական աշխատանքի մեծ փորձ ունեցող Երվանդ Սրմաքեշխանյանը (Երուխան), չըմբռնելով տեղի ունեցող շարժման էությունն ու նպատակները, թերթի ապրիլի 1-ի համարում (№ 7062) ողջունում էր միապետականներին և դեպքերը նկարագրում հետևյալ վերնագրերը կրող հոդվածներում ու նյութերում. «Պատմական շարժում», «Իթթիհադը թավալ գլոր», «Թուրքիան նոր շրջանի մը մէջ կը մտնէ», «Օսմանեան բանակը կարգապահ եւ գործունեայ», «Հիլմի փաշայի դահլիճին տապալումը», «Վերջ Ահմէտ Ռիզայի եւ Հիւսէյն Ճահիտի բռնակալութեան», «Շարիաթին գործադրութիւնը» և այլն:

Ինչ վերաբերում է հայկական քաղաքական կուսակցություններին, ապա սկզբում նրանց շփոթմունքը լիակատար էր: ՀՅ դաշնակցության և Հնչակի Կ. Պոլսի կազմակերպությունները առաջին մեկ-երկու օրերին խուճապի մեջ էին ու չէին կողմնորոշվում, թե ո՞րն է իրենց առաջնահերթ անելիքը: Պետական հեղաշրջման ժամանակ հայ գործիչներն իրենց բռնած դիրքով ու գործունեությամբ ցույց տվեցին կատարյալ տհասություն՝ պատմական խոշոր դեպքերին դեմ-հանդիման:

Հետադիմական շարժման հենց սկզբից սխալ դիրք էր բռնել նաև օսմանյան խորհրդարանի հայ անդամների մեծ մասը՝ Գրիգոր Զոհրապի գլխավորությամբ: Իթթիհադի նկատմամբ տածած ատելության պայմաններում նա գնաց ծայրահեղ քայլի՝ միանալով թուրքական ընդդիմադիր ուժերի, առաջին հերթին՝ Ահրար կուսակցության պատգամավորներին, նրանց հետ պայքարի դուրս եկավ խորհրդարանում մեծամասնություն կազմող իթթիհադական պատգամավորների դեմ¹:

¹ «Շիրակ», № 13, 8 մայիսի 1909 թ., էջ 312:

Ռամկավարների օրգան «Շիրակ» (Կ. Պոլիս) շաբաթաթերթը գրում էր. «Զատիկի Երեքշաբթին Պոլսոյ մէջ պատահած յետադիմական շարժումը մեզմէ շատերուն սիրտերը տղայական ուրախութեամբ մը ուռեցուց, զի մեր սովորական տիրացութեամբ իսկոյն եւեթ անոր մէջ ողջունեցինք Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Գօմիթէին ջախջախումը եւ Ահրարեանց իբրեւ թէ տարած յաղթանակը՝ այն զէվզէկ կուսակցամոլութեամբ եւ այն չըլլալիք սանձակորոյս ազատասիրութեամբ, որ մեր ժողովուրդին յատուկ է: Ու ծափեցինք անկարգապահ զինուորները, որոնք Ազգին Սորհրդարանը պաշարեցին, մեր Հայ բարեպաշտ խաթուններուն ձեռամբ ուտեստ, ծխախոտ բաժնեցինք անոնց, ծափեցինք սօֆթմաներն ալ, որոնք Շէրիաթ կը գոռային, ու պուտիկ մը իսկ քաղաքական հասունութիւն չունեցանք կռահելու, գուշակելու սեւ ձեռքը Սուլթան Համիտին...»¹:

Երբ սուլթանը Պոլսում արդեն հաղթել էր, ինչպես վերը նշվեց, իթթիհադ կոմիտեի անդամները, նաև խորհրդարանի պատգամավորների մեծ մասը փախսան մայրաքաղաքից: Սորհրդարանում մնաց փոքրամասնությունը՝ ապակենտրոնացման և ոչ թուրք ազգությունների ինքնավարությունից տեսակետի պաշտպան ահրարականները, պահպանողականները և Հայ պատգամավորները, թվով մոտ 60 հոգի:

Այս պայմաններում, ապստամբությունից երրորդ օրը, գումարվում է խորհրդարանի նիստ: Արդուլ Համիդն սպասում էր՝ չհամարձակվելով մինչև վերջ հասցնելու իր սաղայելական խաղը՝ ցրել խորհրդարանը և ջնջված հայտարարել սահմանադրությունը: Չէր համարձակվում երկու պատճառով. 1) Արդեն խոտվությունից երրորդ օրն սկսել էին խարխալել ապստամբների շարքերը, 2) Ուշքի գալով, երիտթուրքերի պարագլուխները ձեռնարկել էին հակահարձակման կազմակերպմանը: Հենց այդ երկու պատճառներն արգելք հանդիսացան, որ Կ. Պոլսում Բարդուղիմեոսյան գիշերներ տեղի չունեցան:

Ապստամբությունը միացած ահարականներն ու իշխան Սաբահեդդինի կողմնակիցները տեսնելով, որ իրենց առաջ բերած

¹ «Շիրակ», № 13, 8 մայիսի 1909 թ., էջ 312:

Տեղաշրջումից օգտվել են միայն սուլթանն ու երկրի ողջ հետադիմությունը, սարսափելով դրա հետևանքներից, խզեցին կապերը խոտվարարների հետ, սկսեցին ընկրկել ու նահանջել, միաժամանակ, նրանք կոչ արեցին երկրի բոլոր ազատական տարրերին՝ միանալ և միահամուռ ուժերով պաշտպանել սահմանադրությունը:

Բայց իրավիճակը պահանջում էր ավելի լայն ընդգրկումով միավորել մայրաքաղաքի հակամիապետական բոլոր քաղաքական ուժերը և նրանց ջանքերը սահմանադրության փրկությանն ուղղել: Կարճատև խորհրդակցություններից հետո, համարյա բոլոր կուսակցությունները միանալով ստեղծեցին Հայրենիքի փրկության «Օսմանյան միությունը», որի մեջ մտան, երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կոմիտեն, ահարականները, ՀՅ դաշնակցության կոմիտեն, հունական քաղաքական լիգան, Դեմոկրատական կուսակցությունը, այբանական, քրդական, չերքեզական, բուլղարական և այլ կենտրոնական ակումբները, նաև «Միզան» («Կչեռք»), «Սարահ» («Առավոտ»), «Իկդամ» («Նախաձեռնություն» կամ «Նիզախություն»), «Ենի գազեթա» («Նոր թերթ»), «Թերջուման» («Թարգման»), «Օսմանլը» («Օսմանցի») և «Սերբեսթի» («Ազատություն») լրագրերը¹:

«Միություն» մասնակիցները պարտավորվեցին դադարեցնել կուսակցական երկպառակությունները, աջակցել երկրի զարգացմանը, պաշտպանել սահմանադրությունը, խորհրդարանը, խղճի ու խոսքի ազատությունը: «Միությունը» իբրև գործադիր մարմին ընտրեց խորհուրդ, որի մեջ մտան երկուական պատգամավոր յուրաքանչյուր կուսակցությունից ու կոմիտեից, մեկական պատգամավոր ակումբներից և չորս պատգամավոր՝ մամուլից:

Խորհուրդը կոչված էր մշտական հարաբերություններ ունենալ խորհրդարանի հետ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ լուրջ միջոցներ ձեռնարկել երկրում և, առաջին հերթին, Կ. Պոլսում հանգստությունը, կարգն ու կանոնը պահպանելու: Խոր-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 70, 7 ապրիլի 1909 թ.:

Հուրը կարող էր մասնախմբեր ուղարկել տարբեր նահանգներ՝ նշված խնդիրները կատարելու համար:

Այն համերաշխությունը, որ այդ օրերին ստեղծվեց Թուրքիայում գործող կուսակցությունների միջև, ցույց էր տալիս, որ հին ռեժիմի սարսափն այնքան ուժեղ էր այդ ճակատագրական պահին, զեռ բոլորի հիշողության մեջ այնքան թարմ էին ոչ վաղ անցյալի մղձավանջային պատկերները, որ ամեն ոք, ամեն կուսակցություն պատրաստ էր ամեն փոխադարձ զիջումներն անելու, միայն թե վերացվեր հին դժոխքի ուրվականը:

4. Պոլսում կատարվող եղելություններն ունեին խոչորագույն նշանակություն ոչ միայն Թուրքիայի ժողովուրդների համար, այլև եվրոպական խաղաղության համար: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ ճգնաժամի բարեհաջող լուծումը, երիտասարդ թուրքերի վերադարձը և վերահաստատումը կատարվեին Թուրքիայի ժողովուրդներին ծայրագույն պատահարներից և կորստաբեր արհավիրքներից զերծ պահելով՝ միևնույն ժամանակ ապահովելով եվրոպական խաղաղությունն անակնկալ փորձություններից:

Ինչպես նշվեց, Աբդուլ Համիդը չհամարձակվեց չեղյալ հայտարարել սահմանադրությունը և ցրել խորհրդարանը, որովհետև Իթթիհադն սկսել էր համախմբել իր ուժերը՝ արչավելու մայրաքաղաքի վրա և ճնշելու խոտովությունը:

Երիտթուրքերի ձեռքին էին գտնվում Չաթալջայի ամրությունները, չխոսելով արդեն Սալոնիկի և Մակեդոնիայի մասին: Հենց այս վայրերում էին նրանց զորքերը բուռնցք ստեղծել Պոլիսը վերագրավելու համար: Այդ զորքերն արդեն գրավել էին Եվրոպա տանող երկաթգիծը և գնացքների շարժակազմերը:

Այդ օրերին ոուսական սևծովյան նավատորմը մոտեցել էր Բոսֆորին, բրիտանական նավատորմը կայանել էր Դարդանելի մոտ, իսկ բուլղարական բանակը պատրաստ սպասում էր Եվրոպայի հրահանգին՝ մտնելու 4. Պոլիս¹:

Երիտթուրքերին հավատարիմ զորամասերը հիմնականում

¹ Տե՛ս «The New York Times», 29 April 1909:

տեղակայված էին Մակեդոնիայում: Եվ նրանք էին երիտթուրքերի միակ հույսը. եթե այդ զորամասերն էլ անցած լինեին սուլթանի կողմը, ապա ամեն ինչ վերջացած կարելի էր համարել:

Այստեղ էր երկրորդ բազմաքանակ զորաբանակը Մահմուդ Շեքեթ փաշայի հրամանատարությունում (այդ բանակի շտաբի պետն էր երիտասարդ սպա Մուստաֆա Քեմալը՝ հետագայում Քեմալ Աթաթուրք)¹: Կ. Պոլսից Սալոնիկ փախած Իթթիհադի պարագլուխների ետանդուն ջանքերով, այդ զորաբանակին միացան բուլղարական և հունական չետաները, որոնք վճռել էին երիտթուրքերի հետ մինչև վերջ կռվել հանուն սահմանադրության և ազատության: Երիտթուրքերին հավատարիմ մնացած զորքերին համախմբելու և Պոլսի վրա արշավելու նախապատրաստությունները Շեքեթ փաշայի հետ հավասարապես կատարում էր Նիսիի բեյը:

Իթթիհադի կոմիտեն Աբդուլ Համիդին գահընկեց էր հայտարարել: Ամեն բոլակ կարող էին ամենալուրջ բարդություններ, քաղաքացիական արյունալի բախումներ առաջ գալ: Դրանցից խուսափելու համար երկուստեք բանակցություններ սկսվեցին:

Ապրիլի 2-ի երեկոյան խորհրդարանի նիստ գումարվեց: Պատգամավորներից ոմանք պահանջեցին Ահմեդ Ռիզային վերստին կանչել պաշտոնի, բայց այդ առաջարկը մերժվեց: Նույն նիստում Գրիգոր Զոհրապն ընտրվեց փոխնախագահ: Քանի որ օրենսդիր մարմնի նախագահ Ահմեդ Ռիզան բարիկադի մյուս կողմում էր, իսկ նորընտիր նախագահը՝ անձեռնհաս, ուստի նախագահի պաշտոնը փաստորեն վարում էր Զոհրապը:

Օրենսդրական մարմինը գրեթե բան չէր անում և զբաղված էր սահմանադրականների և հակասահմանադրականների՝ գավառներից ստացված հեռագրերի ընթերցմամբ²:

Ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար խորհրդարանի չեզոք ու պահպանողական տարրերը նպատակահարմար գտան մի պատվիրակություն ուղարկել Ջաթալջա և երիտթուրքերի կողմն անցած զորքերին հորդորել, որպեսզի հրաժար-

¹ Տե՛ս *Ա. Փ. Միլլեր, Օտտոմանская империя (султанская Турция)*, с. 33.

² Տե՛ս *Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 110*:

վեն եղբայրասպան կովից, մայրաքաղաք չմտնեն, այլ իրենց բանակած տեղերը վերադառնան: Հայ պատգամավորների պնդմամբ՝ պատվիրակութան կազմում ընդգրկվեց նաև Վարդգեսը: Պատվիրակությունը պետք է բանակի ղեկավարությունը համոզեր, թե «եղածը ոչինչ բան է, մասնակի շարժում էր, որ վերջացաւ»¹:

Հայկական պատգամավորական խումբն իր ներկայացուցչին պատվիրակութան մեջ մտցրեց հատկապես նրա համար, որ դեռ մարտի 31-ից առաջ Աբղուլ Համիդը ծրագրել էր հայերի նոր կոտորած սարքել, և, դրա համար, նրա կարգադրություններ, Պոլսում սևհարյուրյակայիններին ունեւոր ու զենք էին բաժանել արդեն: Պատվիրակութան մեջ Վարդգեսի ներկայությունը Աբղուլ Համիդի և նրա չրջապատի մոտ կարող էր տպավորություն ստեղծել, թե հայերը բացասաբար են տրամադրված երիտթուրքերի հանդեպ, հետևապես, դեմ չեն, որ սուլթանը մնա իշխանությունից: Բարեբախտաբար, հայերի կոտորած չեղավ ոչ թե այդ պատճառով, այլ որովհետև երկրորդ զորաբանակի հրամանատարությունը, նշանակություն չտալով պատգամավորական ժողովի, հետևապես նաև Վարդգեսի միջնորդությունը, եռանդուն շարունակում էր նախապատրաստվել Կ. Պոլսի վրա հարձակվելու համար:

Չաթալջա մեկնած պատվիրակությունը լավ ընդունելություն գտավ երկրորդ զորաբանակի սպայակույտից, բայց նրա առաքելությունը հաջողություն չունեցավ: Պատվիրակության միջնորդությունը դիտվեց որպես սուլթանին պաշտպանություն տակ առնելու փորձ²: Կտրականապես մերժվեց բանակը Պոլիս չմտցնելու խնդրանքը: Միաժամանակ, օսմանյան երկրորդ զորաբանակի հրամանատարությունը պահանջեց, որ խորհրդարանի՝ Կ. Պոլսում թաքնված կամ փախուստի մեջ գտնվող պատգամավորները (որոնց մեծ մասն իթթիհադական էր), ինչպես և «գործող» պատգամավորական ժողովի ողջ կազմը հավաքվեն Սան-Ստեֆանոյում:

¹ Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 111:

² Տե՛ս «Մշակ», № 84, 2 ապրիլի 1909 թ.:

Պատվիրակությունը Պոլիս վերադառնալուց հետո, «գործող» պատգամավորական ժողովի համարյա բոլոր անդամները տարբեր ձանապարհներով խմբվեցին Սան-Ստեֆանոյում, ուր օրենսդիր մարմնի նիստ տեղի ունեցավ: Քննարկելով ստեղծված իրավիճակը, պատգամավորական ժողովը որոշում ընդունեց ժողովի նախագահի աթոռին վերադարձնել Ահմեդ Ռիզային: Որպեսզի խորհրդարանն ամբողջական տեսք ստանար՝ Սան-Ստեֆանո կանչվեց նաև ճերակույտի (սենատի) նախագահ, քրդական ծագումով Քյուչուկ Սաիդ փաշան¹:

Իր հերթին, Իթթիհադի Սալոնիկի կոմիտեն բանակցություններ սկսեց Թևֆիկ փաշայի նոր կառավարության հետ՝ իշխանությունն առանց դիմադրության վերադարձնելու համար: Բանակցությունների ընթացքում կոմիտեն առաջ քաշեց հետևյալ պահանջները. ապահովել սահմանադրության լիակատար գործադրությունը, մայրաքաղաքից հեռացնել խոտվարար զորքերը, իշխանության կանչել նախկին կառավարությանը, իրեն հանձնել ապստամբության գլխավոր զրդիչներին: Ինչպես և սպասելի էր, Աբդուլ Համիդը կտրականապես մերժեց կատարել այդ պահանջներից գոնե մեկը: Ուրեմն ելքը միակն էր՝ սուլթանի բռնի տապալումը գինվորական միջամտությամբ:

Այս խառնակ վիճակում՝ Թուրքահայ քաղաքական միտքը դեռ տարուբերումների մեջ էր: Դաշնակցականամետ թերթերը հիմնականում հանդես էին գալիս իրադարձությունները պարզ նկարագրողի դերում: Ռամկավար, հնչակյան և չեղոք մամուլի օրգանները, որոնք մարտի 31-ին սկսած հեղաշրջումից հետո եկած մեկ-երկու օրերին չէին կարողացել խորամուխ լինել իրադարձությունների բուն էության մեջ, ապրիլի 2-ից շփոթմունքին արագորեն վերջ տվեցին և դա քաղաքական հաշվարկներով ու հստակ դիրքորոշմամբ փոխարինեցին:

«Արեւելքը», որ 1909 թ. ապրիլի 1-ին ողջունել էր սուլթանի և նրա կողմնակիցների խոտվությունը Իթթիհադի իշխանապետությունը տապալելու համար, ապրիլի 3-ից սկսած հակահե-

¹ Վահան Փափաղեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 111-112:

դափոխական շարժման բուն էություն մեջ թափանցած և նրա նպատակներն ու ձգտումները վերջնականապես իր համար պարզած նույն թերթը խոռվությունը համարում էր անցյալի սև ուժերի գրոհ օսմանյան սահմանադրություն դեմ: Թերթի խմբագիր Երուխանը հայերին կոչ էր անում՝ չխաբվել, զի սկսված շարժումը հետադիմական դավադրություն է: «Ցնցումին պատճառած առաջին ապշութիւնը պէտք է փարատել որքան հնարաւոր է շուտ»¹, - գրում էր նա: Ըստ նրա՝ այլևս որևէ մեկը չի տարակուսում, թե ովքեր են հեղաշրջման փորձ անողները: Բռնապետության նախկին շահատակները, որոնք ինն ամսից ի վեր խլուրդների պես ծածկված էին խորշերում, սողացել ու դուրս են եկել իրենց բներից, սկսել են սլքլտալ Պոլսի փողոցներում՝ կարիճային դեմքերը շողացնելով գեհեհեհական հրճվանքով²:

Երուխանը նշում էր, թե Աբդուլ Համիդի թշնամիների ամբողջ հույսը զինվորական այն հրամանատարներն են, որոնք մինչև վերջ հավատարիմ են սահմանադրությանը: Նրանց թվում թերթի խմբագրապետն առանձնացնում էր Նիազի բեյին՝ նրա կատարած գործը բնութագրելով այսպես.

«Նիազի պէյ, հերոսներուն այս հերոսը, արդէն իսկ անմահացած, իր վերջին շարժումովը արժանի եղաւ դասուելու օսմ[անեան] պատմութեան մեծագոյն դէմքերուն քով ..., քանի որ նա թերեւս վերջնականապէս ճղմելով գլուխը օձին, որ ինը ամիս անխլիրտ մնալէ յետոյ ահա՛ նորէն վեր բարձրացած էր խածնելու եւ թունաւորելու համար նորէն ամբողջ երկրի մը երջանկութիւնը»³:

Դիմելով հետադիմությունը զսպելու համար կռվի ելած երիտթուրքական զորքերին, Երուխանը կոչ էր անում.

«Զարկէ՛ք, ո՛վ քաջարի զինուորներ, զարկէ՛ք ձեր տապարները այդ անիծակուռ պատուանդանին ու կործանեցէ՛ք դայն: Մեր հայրենիքին փրկությունը վերջնականապէս անոր փլատակներուն վրայ է որ պիտի կանգնուի: Ոչի՛նչ պէտք է մնայ բռնա-

¹ «Արեւելք», № 7067, 7 ապրիլի 1909 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

պետութենէն ու անոր խորհրդանշանէն ... Հայրենիքը անդորրութեան եւ բարգաւաճումի կարօտ է: Այս խաղերը կը վնասեն ատոր: Զարկէ՛ք մէկ անգամէն ու վերջացուցէ՛ք: Մինչեւ ե՞րբ անապահով պիտի ըլլանք Սահմանադրութեան տեսականութեան մասին: ... Օսմ. Հայրենիքին բոլոր զաւակները, իսլամ եւ ոչ իսլամ, արմունկ-արմունկի, սիրտ-սիրտի պիտի վազեն հասարակաց թշնամիին՝ բռնապետութեան դէմ, որ դեռ ողջ է, որ դեռ ահա՛ կը փորձէ հարիւր հազարաւոր դիակներու վրայէն ակռաներով խլուած ազատութիւնը մէկ հարուածով ջախջախել»¹:

Ի տարբերություն հայկական մամուլի օրգանների, օսմանյան խորհրդարանի հայ անդամների մեծ մասը դարձի եկավ բավականին ուշ՝ միայն Արդուլ Համիդի անկման նախօրյակին:

Ինչ վերաբերում է հայկական հեղափոխական կուսակցություններին՝ ՀՅ դաշնակցութեանը, հին Հնչակին ու Վերակազմյալ Հնչակին, ապա նրանք հեղաշրջումից 4-5 օր հետո միայն կարողացան դուրս գալ ցնցակաթվածից և իրենց կազմակերպություններին հրահանգներ տալ պաշտպան կանգնելու Կ. Պոլսից արտաքսված երիտթուրքական կոմիտեին: Հայ հեղափոխականները գումարներ և նվերներ պատրաստեցին՝ սուլթանական պալատն առաջինը գրավող երիտթուրքական զորամասի սպաներին ու զինվորներին հանձնելու համար: Ավելին, հայկական կոմիտեների կոչերով՝ հավաքագրվեցին կամավորներ, որոնք մտան երիտթուրքական գլխավոր զինված ուժերի՝ Նիազի բեյի հրամանատարութեան տակ գտնվող երկրորդ (մակեդոնական) զորաբանակի և երրորդ զորաբանակի մեջ, որոնց երկուսի էլ հենակետը Ջաթալջան էր: Դրանից բացի, Դաշնակցութեան և Հնչակի կոմիտեները Պոլսում իրենց անդամներին ռումբերով զինեցին և ատրճանակներ ու հրացաններ բաժանեցին՝ կոտորած սկսվելու դեպքում մայրաքաղաքի հայ խաղաղ բնակչութեանը պաշտպանելու համար:

Այստեղից հետևում էր, որ մինչև մակեդոնական զորքերի կողմից Կ. Պոլսի գրավումը՝ հայկական կուսակցությունները

¹ «Արեւիկե», № 7067, 7 ապրիլի 1909 թ.:

երիտթուրքերի համար հուսալի էին: Նաև հետևում էր, որ թեև այդ կուսակցությունների ցուցակներով ընտրված հայ պատգամավորների մի մասն ահրարների կողմն էր անցել, բայց հատկապես նրանք, ովքեր ընտրվել էին երիտթուրքական կոմիտեի ցուցակներով, հավատարիմ էին մնացել սահմանադրականությունը, հետևապես՝ դարձյալ հուսալի էին Իթթիհադի համար:

Շատերը զարմացած էին, որ ազատագրական պայքարի երկար ճանապարհ անցած նշված կուսակցություններն այդպես հեշտություն փոխում էին իրենց տեսակետերը երկրում տեղի ունեցող խոչորագույն իրադարձությունների նկատմամբ: Ռամկավարների պաշտոնաթերթ «Շիրակը» գրում էր.

«Ահա՛ լուր առինք թէ մակեդոնական բանակը Պոլսոյ վրայ պիտի քալէ: Այս անգամ ալ մէկ ծայրայեղութենէն ցատկեցինք դէպի միւսը: «Կէցցէ Ազատարար Բանակը», «Անկցի՛ն սօֆթաները», «Անկցի՛ն ըմբոստ զինուորները» ...: Յնծութիւննիս այս անգամ այն աստիճան յառաջ տարինք, որ «հայ յեղափոխականներ» տիկիներ խրկեցին Սան Սթէֆանօ՝ մետաքսահիւս դրօշակներ մատուցանելու մակեդոնական բանակին, եւ ուրիշ «յեղափոխականներ» ալ՝ առջիններէն վար չի մնալու «գովելի» մրցակցութեամբ՝ բախլավա, ծխախոտ ու օշարակ բաժնեցին բանակի զինուորներուն»¹:

Ճշգրիտ վերլուծություններ կատարելու և ժողովրդին մի ճանապարհ ցույց տալու հայկական քաղաքական ուժերի անկարողությունն իսկական խառնաչփոթ էր առաջ բերել: «Ո՞ւմ հետ լինել» հարցը շարունակում էր թեւածել հայերի գլուխներում: Բայց ինչո՞ւ անպայման «ո՞ւմ հետ», ինչո՞ւ ոչ անմասնակից ու մեկուսի: Զէ՞ որ արդեն պարզ էր դարձել, որ երիտթուրքերն Արդուլ Համիդի նման ոսոխներ են հայություն համար: «Արեւելեան մամուլը» շեշտում էր.

«Ամեն պարագայի տակ հայ ժողովուրդը պէտք է բոլորովին չէզոք եւ հանդիսատեսի դիրքն պահէ այս կուսակցական խառնաչփոթութեանց եւ ընդհարումներու մէջ եւ ուշադիր հետեւե-

¹ «Շիրակ», № 13, 8 մայիսի 1909, էջ 313:

լով անցած ու դարձած դէպքերուն՝ սպասէ անոնց վերջաբանին, առանց այս կամ այն կողմին յարելու»¹:

Անդրադառնալով նույն խնդրին, Լևոն Մկրտիչյանը «Այլասերում» վերտառությամբ հոգվածում գրում էր.

«Երբ աչքի առջև ունենանք անցեալ Յուլիս ամսէն ի վեր թրքահայ եւ ի մասնաւորի պոլսահայ ժողովուրդին հոգեկան վիճակը՝ անխուսափելիօրէն սա՛ տխուր եզրակացութեան կը յանգինք թէ, որքան ալ իբրեւ անհատ լաւ յատկութիւններ ու որոշ կարողութիւններ ունեցած ըլլանք, իբրեւ համայնք սակայն ո՛րեւէ դրական արժանիք ներկայացնելէ չատ հեռու ենք: Զգենք մեր պատմութեան սկիզբէն մինչեւ վերջին ժամանակներս երկար ու ձիգ դարերու ապտակիչ, չարատանջ փորձառութիւնը, բայց նոյն ինքն սա հուսկ յետին տասնհինգ տարիներու մարտիրոսացումի արիւնազանգ փորձառութիւնն ալ տակաւին խելքերնիս գլուխնիս չէ բերած: Ափսո՛ս: Գոզցես մեզի համար ճակատագրուած ըլլար սկիզբէն մինչեւ վերջը պեխաւոր երախաներ մնալ քաղաքական կեանքի մէջ, որոնց անօգուտ է ցաւը, պատիժը, դասը, խորհուրդը, որոնք նոյն յանցանքը, նոյն սխալը պիտի գործեն այսօ՛ր ալ, վա՛ղն ալ, շարունա՛կ: Հայ կեանքի այս իրականութիւնը դիւրաւ պիտի բացատրէ անշուշտ այն ամէն դժբաղդութիւնները որոնց ազգովին ենթարկուած ենք պարբերաբար՝ մեզ շրջապատող ցեղերուն եւ մեր վրայ տիրող պետութեանց կողմէ»²:

Լ. Մկրտիչյանը ցավ էր հայտնում, որ հայկական քաղաքական ուժերը և ընդհանրապես հայ մարդը չեն կարողանում իրենց գործողութիւնները ծավալել փոփոխվող իրավիճակներին համեմատ, ուստի դա է գլխավոր պատճառներից մեկը, որ նրանք ի վիճակի չեն լինում կայուն տեսակետ մշակելու հասարակական այս կամ այն երևույթի նկատմամբ: «Ի նկատի ունեցէք, թէ մենք սովոր ենք պոռալ, կանչել այն ժամանակ երբ լռել հարկաւոր է, ու գրեթէ լեզունիս կը պապանձի ամէն անգամ որ անհրաժեշտ է բողոքել ազգուսպէս: Յաճախ դժգոհու-

¹ «Արեւելեան մամուլ», № 15, 7 ապրիլի 1909 թ.:

² «Շիրակ», № 13, 8 մայիսի 1909 թ., էջ 311:

Թեան երեմիականներ կ'եղերերգենք առանց բանաւոր պատճառի, իսկ ուրախութեան ցոյցերով կը հրճուինք այնպիսի՝ պարագաներու մէջ՝ երբ հասարակ ողջմտութիւնը եւ տարրական արժանապատուութեան զգացումը կը հրամայէին մեզի վերապահ սգաւորներ միայն հանդիսանալ ...:

Սա՛ վերջին ամիսը Թուրքիոյ մէջ իրարու յաջորդող պատմական մեծ, ու սեւ ալ, դէպքերուն առթիւ բռնած ընթացքնիս գոզցես է՛ն ցայտուն ապացոյցն է մեր վերոյիշեալ ցեղային թեութիւններուն»¹:

Խոռովութեան առաջին օրերին Կ. Պոլսում հաղթանակ տարած սուլթանը կարողացել էր ոտքի կանգնեցնել մայրաքաղաքի համարյա բոլոր զորամասերը, բոլոր զինվորական դպրոցներն ու կայանները և կովի պատրաստվել: Բայց ձեռքերը ծալած չէին նաև երիտթուրքերը: Սահմանադրական բանակները վճռական էին ու միակամ՝ արդուհամիդյան խոռովութիւնը ճնշելու գործում:

Սահմանադրական ուժերը, ընդհանուր հրամանատար Մահմուդ Շեքեթ փաշայի հրամանատարութեամբ, ապրիլի 8-ին հակահարձակման անցան մայրաքաղաքի վրա: Դեպի Պոլիս ճանապարհ ընկավ նաև Սալոնիկի բանակը: Երիտթուրքերի 40 հազարանոց բանակում զգալի թիվ էին կազմում թուրք, հույն, բուլղար, մակեդոնացի, հայ և մանավանդ այլբանացի կամավորները²:

Սահմուդ Շեքեթ փաշայի առաջին հրամանով կտրվեց կապը մայրաքաղաքի ու Եվրոպական Թուրքիայի միջև: Դրանով իսկ նաև կասեցվեց օսմանյան բանկի սալոնիկյան բաժանմունքի կողմից սուլթանի համար նախորոշված դրամական գումարների փոխանցումը³:

Սուլթանի կողմնակից բոլոր զինվորական մասերը և հաստատութիւններն սկսեցին ուժգին դիմադրութիւն ցույց տալ:

¹ «Շիրակ», № 13, 8 մայիսի 1909 թ., էջ 311:

² Տե՛ս Ա. Փ. Միլլեր, *Краткая история Турции*, с. 129.

³ Տե՛ս Վահան Փափազեան, *Իմ յուշերը*, հատ. Բ, էջ 110-ի տողատակը:

Բացառություն էր միայն Փանկալթիի զինվորական ուսումնա-
րանը, որը միացավ Շևքեթ փաշայի զորքերին:

Բայց մայրաքաղաքից դուրս դիմադրությունը կարճատև
եղավ: Տալով մարդկային զգալի կորուստներ, միապետական
զորքերը նահանջեցին դեպի մայրաքաղաք: Այդ ընթացքում
զանգվածային փախուստ սկսվեց զորամասերից: Հենց առաջին
տեղեկությունից, որ մակեդոնական բանակը մոտենում է Կ.
Պոլսին, մայրաքաղաքում անասելի խուճապ առաջ եկավ Աբդուլ
Համիդի կողմնակիցների մոտ: Իսկ մակեդոնական բանակն ար-
դեն մայրաքաղաքի արվարձաններում փողոցային մարտեր էր
մղում: Սալոնիկից առաջ շարժվող բանակի հրամանատարը Հե-
ռազրել էր Կ. Պոլսի օտարերկրյա դեսպանություններին՝ երկյուղ
չկրել, միաժամանակ հորդոր էր հղված սուլթանական կառա-
վարությունը չճանաչել¹:

Երկրորդ զորաբանակի կազմում կռվում էին մոտ 550 հայ
կամավորներ, որոնց հավաքագրել էր դաշնակցական զործիչ
Գասպար Իփեկյանը: Հայ կամավորների խումբը հատկապես
կարևոր դեր խաղաց Սելիմիե զորանոցի ապստամբ զինվորների
գսպման գործում²:

Շրջապատման գիծը հետզհետե սեղմվում էր Կ. Պոլսի շուր-
ջը: Ապրիլի 11-ին անձնատուր եղան Ելզըզի պարիսպներից
դուրս գտնվող երկու զորանոցների զորքերը՝ իրենց 17 թնդա-
նոթներով, ապա առանց դիմադրություն հանձնվեց Սելիմիե զո-
րանոցը: Ապրիլի 12-ի օրվա ընթացքում երիտթուրքական կոմի-
տեի զորքերը վերագրավեցին մայրաքաղաքը: Միակ կետը
մնում էր Ելզըզը, ուր բռնակալն էր՝ 4000 հոգի հաշվող և այբա-
նացիներից կազմված անձնական թիկնազորով³: Կարճատև քա-
ղաքացիական կռվում երկու կողմերի կորուստների թիվը
հաշվվում էր 2000 մարդ:

Աբդուլ Համիդը Ելզըզի պալատում զարհուրանքի էր մատնը-
ված: Վերահաս ու անխուսափելի վտանգի երկյուղից աստիճա-

¹ Տե՛ս «The New York Times», 29 April 1909.

² Տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, հատ. Բ, էջ 110:

³ Տե՛ս «The New York Times», 29 April 1909.

նաբար դասալիք էին լինում ոչ միայն սուլթանի պաշտպան զորքերը, այլև նրա ամենահավատարիմ ծառաներն անգամ: Սուլթանի ներքինիապետեր Նադիր և Զաֆար աղաները փորձել էին փախչել, բայց պալատի հրացանակիրները ձերբակալել էին նրանց: Սուլթանը թքել էր նրանց երեսին և անիծել, որ դասալիք են լինում, երբ ինքը դեռ ողջ է: Հեռանում էին նույնիսկ հարեմի կանայք: Այդ օրը ձերբակալվեցին Ելզրզի պալատը պաշտպանող հրացանակիրներ և սպաներ, ընդհանուր թվով մոտ 100 մարդ: Ձերբակալվածների մեջ էր սուլթանի հրացանակիրների պետ (թյուֆենկչիրաչի) Թահիր փաշան, որը մարտի 31-ի հոգին էր: Բռնվեցին ու բանտ ուղարկվեցին նաև բազմաթիվ նշանավոր ու աննշան լրտեսներ: Հայածանք սկսվեց այն հոգևորականների դեմ, որոնք խոտովության սկզբում մեծապես աջակցել էին սուլթանին: Ոստիկանությունից հեռացվեցին մեծ թվով պաշտոնյաներ:

Ապրիլի 12-ի երեկոյան Մահմուդ Շեքեթ փաշան մայրաքաղաքն իր շրջաններով հայտարարեց պաշարման դրություն մեջ: Ապրիլի 12-ի լույս 13-ի գիշերը Ելզրզի շուրջը զետեղվեցին մեծ թվով թնդանոթներ: Լսելով այդ մասին՝ սուլթանը փրկության ամեն հույս կորցրեց: Արքունիքի անդամները, տեսնելով անելանելի կացությունը, անխուսափելի կորստից փրկվելու համար, ընկան նրա ոտքերը և արտասովաթոր պաղատանքով խնդրեցին հանձնվելու հրաման տալ հավատարիմ մնացած սակավաթիվ զորամասերին: Երկար վարանումներից հետո, վերջապես, ապրիլի 14-ի առավոտյան Աբդուլ Համիդն իր վստահելի ուժերին կարգադրեց դադարեցնել դիմադրությունը և անձնատուր լինել: Երիտթուրքական մի զորամաս մտավ Ելզրզի պալատ, ձերբակալեց սուլթանին և նրան առանձնացրեց մի սենյակում: Մնացած պալատականներն ուղարկվեցին Ղալաթա-սերայ՝ Բերայի ոստիկանություն:

Աբդուլ Համիդի վերջին ճիգերը խորտակվեցին և դավը վիժեց: Մեծ ոճրագործին չօգնեցին ո՛չ կրոնը, ո՛չ շարիաթը և ո՛չ էլ երկրի ներքին գործերին եվրոպական միջամտություն առաջ բերելու փորձերը:

Բռնակալից պետք էր սպասել, որ մայրաքաղաքի բոլոր կա-

յազդորները երիտթուրքական զորքերի դեմ կռվի զրդելուց հետո ինքն էլ կպայքարի մինչև վերջին շունչը, կգերադասի թաղվել իր պալատի փլատակների տակ, քան՝ հանձնվել: Բայց այդպես չեղավ: Պահպանվեց թուրքներից հետո առաջին խոսքերը պարզապես ողբալի էին. դրանք ցույց էին տալիս, որ այդ մարդուկը զուրկ է անգամ մի հասարակ ոճրագործի վեհանձնությունից ու հպարտությունից:

Թուրքիայի խորհրդարանը (պատգամավորների պալատը և սենատը), որ Կ. Պոլսում սուլթանի հաղթանակից հետո իր հիմնական կազմով փոխադրվել էր Սան-Ստեֆանո, որպեսզի առանց արդուհամիդականների ճնշումների կարողանար աշխատել, ապրիլի 13-ի առավոտյան վերադարձավ մայրաքաղաք և նիստ գումարեց: Քննությունից սուլթանի գահընկեցության հարցը: Բայց քանի որ Արդուլ Համիդը դեռ անձնատուր չէր եղել, ուստի հարցը փոխադրվեց հաջորդ օրվա նիստին: Պատգամավորներն սպասում էին նրա անձնատուրությանը, որ ուր որ է տեղի պիտի ունենար¹:

Ապրիլի 14 (27)-ի առավոտյան խորհրդարանը վերսկսեց աշխատանքը և քննարկեց սուլթանի հանդեպ վերաբերմունքի հարցը: Նիստին ներկա էին շեյխ-ուլ-իսլամ Մեհմեդ Զիաեդդին և ֆենդին և գլխավոր ուլեման:

Շեյխ-ուլ-իսլամը հատուկ հայտարարություն արդուլ Համիդին մեղադրանք ուղղեց երեք կետով. 1) Վատնել է երկրի հարստությունը, 2) Ուստել է շարիաթի օրենքները, 3) Կազմակերպել է արյունալի ջարդեր: Տվյալ պահին առկա է երկու ընտրանք՝ ներել կամ գահընկեց անել Արդուլ Համիդին: Ներումն անհնար է, ասում էր կրոնապետը, որովհետև նա երգվել էր ծառայել սահմանադրությանը, բայց դրժել է խոստումը: «Արդուլ Համիդը պետք է հեռանա, սա՛ է բարձրագույն կրոնական մարմնի որոշումը», - եզրափակեց կրոնապետ Մեհմեդ Զիաեդդին և ֆենդին: Նա և գլխավոր ուլեման հենց այդտեղ կազմեցին համապատասխան ֆեթվա, որտեղ թվարկված էին Արդուլ Համիդի

¹ «The New York Times», 29 April 1909.

Հանցանքները՝ հազարավոր հպատակների սպանությունները և ժողովրդին դավաճանելու մեղքերը: Վերջում եզրակացություն էր արված, որ նա անարժան գահակալ է եղել: Ֆեթվան ներկայացվեց խորհրդարանին, որը կարճատև քննարկումից հետո բուն ծափահարություններով ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Սենատը և պատգամավորների պալատը լսելով ֆեթվան և քննելով ձեռքի տակ եղած ապացույցները, որոշեցին. «Գահընկեց համարել Աբդուլ Համիդին իբր սուլթան և խալիֆ: Գահի օրինական ժառանգ Ռեչադին ճանաչել սուլթան և խալիֆ»: Ժողովը մեկ ձայն անգամ չտվեց այն մարդու օգտին, ով երեսուն տարի իրեն անվանում էր «Աստծո սուվերը երկրի վրա»:

Այսպիսով Աբդուլ Համիդը՝ երեկվա ամենակարող բռնակալը, մի հասարակ մահկանացու դարձավ: Այդ աշխարհադրող բռնապետը, որի շուրջը ֆանտաստիկ առասպելների մի այլանդակ պսակ էր հյուսվել, և որի համար ասվում էր, թե նա ներոնական գոեհիկ չարագործության հանճար է, իր դերը վերջացրեց որպես մի ողորմելի էակ: Քաղաքական հորիզոնից չբացավ նա, ով ամբողջ 33 տարի դարձել էր օսմանյան լայնածավալ պետության չար ոգին, նրա քայքայիչն ու կործանարարը, ով իր հպատակների արյունը հոսեցնել էր տվել վտակներով, ով մարդկային նախճիրների պատճառով ստացել էր «Մեծ մարդասպան», «Կարմիր սուլթան» անվանումները:

Սուլթան հռչակված արքայազն Ռեչադը Աբդուլ Համիդի փոքր եղբայրն էր¹:

Թուրքիայում գահը ժառանգում էր ոչ թե սուլթանի ավագ որդին, այլ թագավորական տոհմի ավագը, ուստի գահի օրինական ժառանգը արքայազն Ռեչադն էր: Ինքը Աբդուլ Համիդն ուզում էր իրեն հաջորդ ունենալ իր սիրած որդի Բուրհանեդդինին, որը նրան միշտ ուղեկցում էր սելամյուրքի արարողությունը և նման այլ հանդիսությունների, իսկ արքայազն Ռեչադին փաստորեն պահում էր բանտարկության մեջ Դոլմա-Բախչեի պալատում՝ սուլթանի ծառաների ու լրտեսների մշտական հսկողու-

¹ Տե՛ս *А. Ф. Миллер, Османская империя (султанская Турция)*, с. 33.

Թյան տակ*։ 1908 թ. օգոստոսին, երիտթուրքերի պնդումներից հետո, սուլթան Աբդուլ Համիդը ունկնդրություն էր շնորհել Ռեշադին։ Նրան թույլատրվել էր համբուրել Աբդուլ Համիդի ձեռքը, ինչը նշանակում էր, թե սուլթանը նրան ճանաչում է գահաժառանգ։ Բայց այդ դեպքին հաջորդեցին Ռեշադի դեմ կատարված մի շարք անհաջող մահափորձեր։ Դուժմա-Բախչետում երեսնամյա փաստացի բանտարկությունը նրան կատարյալ ավերակ էր դարձրել։ Նույնիսկ երիտթուրքական թերթերը, որոնք ամեն կերպ ջանում էին գովաբանել նոր փաղիչահին, չկարողացան ցույց տալ նրա որևէ արժանիք, բացառությունյամբ այն բանի, որ գահակալման տոնակատարությունից ժամանակ նա «ինքը, առանց ուրիշի օգնություն և բավական առույզ բարձրացավ գահի աստիճաններով»¹։

Խորհրդարանն ընտրեց երկու պատգամավորություն՝ ընդունված որոշման մասին տեղեկացնելու Աբդուլ Համիդին և Ռեշադին։

Առաջին պատգամավորություն մեջ մտան սենատորներ Արիֆ Հիքմեթ փաշան, հայազգի Արամ էֆենդի Երամյանը**,

* Հին ժամանակներում անցանկալի գահաժառանգների դեմ սուլթաններն ընտրում էին ամենահեշտ միջոցը. գահի վրա նստելուց հետո նոր սուլթանը ֆիզիկապես վերացնում էր նրանցից անցանկալիներին։ Բայց 19-րդ դարի սկզբներից մշակվել էին ավելի նուրբ, թեև նույնքան կատարյալ միջոցներ։ Գահին հավակնորդ արքայազնին մի առանձին պալատ էր հատկացվում։ Նա որևէ գործ չէր ստանձնում, ապրում էր աշխարհից բոլորովին կտրված։ Բայց փաղիչահը հոգ էր տանում, որպեսզի արքայազնի բանտարկելումը հաճելի լինի. սա միշտ ուներ լավագույն խոհարարներ, նրա պալատի ներքնահարկում պահվում էին (հակառակ Ղուրանի) ֆրանսիական նուրբ գինիներ և այլ խմիչքներ, նրա հարեմը միշտ նորացվում էր գեղեցիկ աղջիկներով, հատկապես չերքեզուհիներով։ Բավական էր ակամայից պարապ մի քանի տարվա նման կյանքը, որպեսզի գահի հավակնորդը դառնար մի ողորմելի արարած, որը ոչ միայն անպետք էր դառնում իշխելու, այլև գոնե խելացի կյանք վարելու։ Այդպես էր եղել նաև Ռեշադի հետ Դուժմա-Բախչեի պալատում։

¹ А. Ф. Миллер, *Отоманская империя (султанская Турция)*, с. 131.

** Արամ Երամյանը հայ կաթողիկոսների Ազգային երեսփոխանական ժողովի նախագահն էր։ Նա այդ օրերին նշանակվել էր սենատոր՝ սուլթանի անձնական զանձապահ Հովհաննես փաշա Սազրզի փոխարեն, որը հրաժարվել էր հիվանդություն և ծերություն պատճառով։

պատգամավորներ Ռեչադ փաշան և սալոնիկցի հրեա էմմանուել Կարասոն: Նրանք անմիջապես դիմեցին Ելզրդ և Աբդուլ Համիդի ներկայութեամբ կարդացին խորհրդարանի որոշումը: Աբդուլ Համիդը զարմանք հայտնեց, որ «ժողովուրդն իր նկատմամբ անողոք է գտնվել, մինչդեռ ինքը նրան սիրում էր հայրական սիրով»: Ապա հայտնեց, որ պատրաստ է հնազանդվելու:

Շատ չանցած՝ Ելզրդ գնաց մի պատվիրակութուն ևս, այս անգամ կառավարութեան լիազորութեամբ և հազարապետ էսադ փաշայի գլխավորութեամբ, որի եղբորը սպանել էին բռնապետի հրամանով: Զինվորական կարճ բարեկից հետո էսադը դիմում է Աբդուլ Համիդին, և նրանց միջև տեղի է ունենում հետևյալ խոսակցութունը.

«Ազգը գահընկեց արեց քեզ համաձայն [խորհրդարանի ընդունած] մի ֆեթվայի:

- Կադէր (ճակատագիր:- Հ. Ս.). երևի սա է իմ բախտը», - գոչում է Աբդուլ Համիդը, ապա ծանր մտորումների մեջ ընկնելով՝ հարցնում է.

«- Իսկ իմ կյանքը»:

Հետևում է էսադ փաշայի պատասխանը.

«- Ազգը երաշխավորում է քո կյանքը:

- Իհարկե, այդպես կասեք այժմ ... Բայց հետո՞ ... Ես խնայեցի իմ եղբոր (Մուրադ V-ի:- Հ. Ս.) կյանքը և թույլ տվեցի, որ 32 տարի ապրի:

- Վախենալու ոչինչ չունեք», - միջամտում է պատվիրակութեան մի ուրիշ անդամ:

Քիչ հանդարտված Աբդուլ Համիդը հարցնում է.

«- Իսկ որտե՞ղ պիտի բնակվեմ:

- Մեր գալու նպատակը միայն քո գահընկեցութունը հայտնելն է, իսկ քո բնակվելու տեղի մասին մենք բան չգիտենք», - լինում է էսադ փաշայի պատասխանը:

Նույն բռնապետի բարձրանում են խուլ ու զսպված հեծեծանքներ. լաց էր լինում Աբդուլ Համիդի կողքին կանգնած կրտսեր որդիներից մեկը՝ իշխան Աբդուլ Ռահիմը: Աբդուլ Համիդը նույնպես փղձկում է և շարունակում.

«- Ես կցանկանայի բնակվել Ջրաղանի պալատում*․ Բայց որովհետև չենք կարող համաձայնվել [ապրել] Իշխան Սալահեդ-դինի** հետ, պետք է, որ նա փոխադրվի մի այլ տեղ...»¹։

Երբ պատգամավորությունը պատրաստվում էր մեկնել, գահընկեց Աբդուլ Համիդը լացակումած խնդրում է իրեն տրամադրել մի երկու ծառա, որովհետև իր բոլոր ծառաները հեռացել են կամ կալանավորվել։

Խոստանալով խնդրանքը տեղ հասցնել՝ պատվիրակությունը հեռանում է։

Այսպիսով, ամեն բան կորցրած արյունակղակ գազանը դողում էր միայն մի բանի՝ իր կյանքի վրա։ Մահվան ուրվականն ամբողջովին ի հայտ էր բերել նրա երկչոտ ոգին։ Եվ այդ վեհերոտ ու փոքրոգի մարդուն էին շատ գրիչներ տասնամյակներ ներկայացնում որպես ուժեղ, աննկուն, անպարտելի մի մեծություն...

«Արեւելքը» վերջին պահին ընթերցողներին հայտնում էր. «Թերթս մամուլը դրուած պահուն անհուն ուրախութեամբ կ'իմանանք, թէ մեծ մարդասպանը՝ Ապտիլ Համիտ վար առնուած է օսմանեան հարստութեան այն փառապանծ գահէն, զոր այս հասարակ ոճրագործը արատաւորեց եւ անպատուեց երեսուներեք տարի»²։

Երկրորդ պատգամավորության մեջ էին սենատորներ Մուլաթար փաշան և Իսմայիլ Հակկին, պատգամավորներ Տալարը և Արիստիդին։ Դոլմա-Բախսեում ներկայանալով Ռեշադին, պատգամավորները հայտնեցին, որ նա Օսմանյան տերության սուլթան է ընտրվել։ Ռեշադն ուրախություն հայտնեց և անմիջապես մեկնեց Ելզըզի պալատ, ուր տեղի ունեցավ նրա գահակալության պաշտոնական հանդեսը։

* Ջրաղանը ծովափին գտնվող այն հռչակավոր ապարանքն էր, ուր բանտարկված ապրել էր, իբրև խելագար, գահընկեց արված սուլթան Մուրադ V-ը՝ Աբդուլ Համիդի երեց եղբայրը։

** Իշխան Սալահեդդինը սուլթան Մուրադ V-ի որդին էր, որ հոր մահից հետո զբաղեցնում էր Ջրաղանի ապարանքը։

¹ «Մշակ», № 96, 9 մայիսի 1909 թ.։

² «Արեւելք», № 7074, 15 ապրիլի 1909 թ.։

Կոստանդնուպոլսում պատմական պահ էր: Շեփորն ազդարարեց նոր սուլթանի ժամանումը Ելզըզ: Երկրորդ զորաբանակի հրամանատար Մահմուդ Շեքեթ փաշան իր սպայակազմով հայտնվեց շինության բակում: Նրանց հետևեցին սենատի նախագահ Սաիդ փաշան, պատգամավորական ժողովի նախագահ Ահմեդ Ռիզան և շեյխ-ուլ-իսլամը: Նրանք բարձրացան մարմարյա աստիճաններով: Այդ պահին նվազախումբն սկսեց նվագել ոչ թե արդուլհամիդյան, այլ ազատության հիմնը:

Շատ չանցած, բակում հայտնվեց մի կառք, որից դուրս եկավ փոքրահասակ ու ամրակազմ Ռեչադը: Հավաքվածները նրան ջերմորեն ողջունեցին: Ռեչադը մտավ կարևոր սրահներից մեկը՝ չքեղ ու զարդարված: Սկսվեց նրա երդման արարողությունը, որը վարում էր շեյխ-ուլ-իսլամ Մեհմեդ Զիաեդդին էֆենդին: Երբ նախարարների դահլիճը, սենատն ու պատգամավորների ժողովը հայտնեցին իրենց հպատակությունը նոր սուլթանին, Ռեչադին կնքեցին «Մեհմեդ» անունով՝ նրա անունն առնչելու համար Կ. Պոլիսը բյուզանդացիներից գրաված սուլթան Մեհմեդ II Ֆաթիհի հետ: Այնուհետև տեղի ունեցավ հրավառություն, բոլոր կողմերից լսվում էին «երկար կյանք փաղիչահին» բացականչությունները: Մեհմեդ V-ը դուրս եկավ պալատից և քայլեց փողոցներով՝ ստանալով զինվորականություն և քաղաքացիների ողջույնները¹:

Թուրքիայի պատմություն մեջ գահընկեց սուլթաններից չատերը ոչնչացվում էին այս կամ այն միջոցով: Բայց երիտթուրքերն այնքան «մարդասեր» գտնվեցին, որ տասնամյակներ չարունակ իրենց հալածող ու ոչնչացնող, դեռ երեկ ուխտադրուժ ու երդմնազանց սուլթանի կյանքին ձեռք չտվեցին, այլ բավականացան նրան մայրաքաղաքից հեռացնելով միայն: Երիտթուրքերի նման «մարդասիրությունը» բացատրվում էր այն բանով, որ նրանք, ոչ առանց հիմքի, Աբդուլ Համիդին իրենց ուսուցիչն էին համարում: Օսմանյան ռազմավատապետական պետություն այս արյունարբու սուլթանը հայկական զանգվա-

¹ Տե՛ս «The New York Times», 29 April 1909.

ծային կոտորածների սկիզբը դնելով, պատմականորեն կատարում էր թուրքական ազգային նորածագ թույլ բուրժուազիայի կուսակցություն՝ «Իթթիհադ վե թերաքքի» գործը: Ուսուցչի նկատմամբ, որքան էլ նա դաժան եղած լինի, աչակերտն իրավունք չունի երախտամոռություն ցուցաբերելու: Երիտթուրքերը պիտի իրագործեին նրա տված դասը և այն էլ ինչպես...

Արյունարբու «Կարմիր սուլթանի» նկատմամբ ցուցաբերած «Ջենտլմենական վերաբերմունքին» Իթթիհադը փոխհատուցեց նրանով, որ խոտովության ճնշելուն հաջորդած օրերին նրա հետևորդներին 2000 հոգու մահապատժի ենթարկեց¹:

Խորհրդարանը որոշել էր գահընկեց Աբդուլ Համիդին արսորել Սալունիկ՝ նրա տեղափոխման պարտականությունը դնելով Կոստովոյի կուսակալ Հուսեյն փաշայի վրա: Վերջինս գերմանական թերթերից մեկին տվել էր հարցազրույց, որը թարգմանաբար տպագրվեց «Բիւզանդիոնում»: Հուսեյն փաշան պատմել էր.

«Ապրիլի 14-ին, ոստիկան զօրաց գնդապետ Ղալիպ պէյի եւ հազարապետ Ֆէթհի պէյի հետ Ելտըզ գացի:,, Մօտենալով յարգանօք բարեկեցի (սուլթան Աբդուլ Համիդին:- Հ. Ս.): Շատ տխուր ու ընկճուած էր: «Կը յուսամ որ, ըսի, պաշտօնս նկատողութեան պիտի առնուի Ձեր Վեհափառութեան կողմէ:

Ազգին եւ բանակին հրամանով ձեր կեանքին վրայ վիճաբանելու եկայ: Ձեր կեանքը կը շահագրգռէ թէ՛ ժողովուրդն եւ թէ՛ ձեր գերդաստանը: Ամէն բանէ առաջ, ազգը չ'ուզէր ձեզի դէմ բռնութիւն բանեցնել՝ այս պատճառաւ ձեր հետ բարեացակամութեամբ վարուելու պաշտօն ունիմ: Կ'երդնում, որ վախնալու բան մը չունիք, Ձեր կեանքը երաշխաւորուած է: Ձեր նախորդներուն պատմութիւնը գիտէք: Ձեր Մուրատ եղբօրը տխուր վախճանը կը յիշէք տակաւին, վախճան մը, որ ազգին համար ալ դժնդակ եղաւ: Որոշումն անդառնալի է, երկու սուլթան միեւնոյն տեղը չեն կրնար մնալ. թէ՛ ազգին եւ թէ՛ Ձեր շահն ասիկա կը պահանջէ»:

¹ Տե՛ս «The New York Times», 29 July 1909.

Ապտ-իւլ-Համիտ պատասխանեց. «Կը հասկնամ ինչ որ կ'ուզէք»:- «Ձեզ Սելանիկ պիտի տանիմ» պատասխանեցի: Ապտ-իւլ-Համիտ սարսափեցաւ եւ ըսաւ. «Ինչո՞ւ Սելանիկ կը տանիք զիս: Տարիքոտ ու հիւանդոտ եմ, կ'ուզեմ Պոլիս մնալ եւ բնակիլ Ջրաղանի պալատը, ուր ծնայ եւ ուր Մուրատ մեռաւ: Կարգն իմս է եւ տեղն ալ յարմար է: Կամ թէ ազատ ձգեցէք որ Եւրոպա երթամ»: Ամէն ջանք ըրի որ համակերպի, բայց Ապտ-իւլ-Համիտ մարեցաւ, կիներն անոր վրայ խոյացան, ջուր բերին եւ դառնօրէն կու լային: Վերջնականապէս ընդունեց եւ մեկնելու պատրաստուեցաւ: Ջրահապատ ինքնաշարժ կառքով առջեւէն կ'երթայի: Ապտ-իւլ-Համիտ պզտիկ երեք սնտուկ առաւ հետը, յայտնի չէր թէ ի՞նչ կար անոնց մէջ: Կայարանին մէջ Ապտ-իւլ-Համիտ ընկճուած երեսոյթ մը ունէր, մինչդեռ կիներն ու տղաքն ուրախ էին, որ կը ճամբորդէին: Յետոյ Ելտըզի մէջ կատարուած խուզարկութեանց միջոցին գտնուեցան կարեւոր գումարներ, հազարաւոր վեցհարուածեաններ, որոնց ամէնքն ալ լեցուն էին եւ իւրաքանչիւրը 100 ոսկի կ'արժէր: Ամէն տեղ, սեղաններուն, բազմոցներուն, անկողիններուն վրայ զէնք կար: Ապտ-իւլ-Համիտ գիշերազգեստ չունէր, բայց հազարաւոր փողկապ ունէր, ամէն ձեւէ եւ ամէն գոյնէ»¹:

Ապրիլի 14-ի լույս 15-ի կեսգիշերին Արդուլ Համիդն իր կանանցից 11-ի և ներքինիների հետ, հատուկ գնացքով, մի քանի զինվորների ուղեկցութեամբ ուղարկվեց մակեդոնական բանակի հրամանատարութեան նստավայր Սալոնիկ, ուր պիտի ապրեր «Ալադին» հայտնի ամառանոցային պալատում²:

«Ալադինում» գտնված առաջին իսկ օրերից Արդուլ Համիդն ընկել էր անբուժելի հոգեկան ջղաձգությունների մեջ²: Նա համարյա չէր քնում, հարձակվում էր իրեն չըջապատողների վրա, իր նախկին նվիրյալներին էր պահանջում: Սալոնիկ գալուց

¹ «Բիւզանդիոն», № 3850, 10 (23) հունիսի 1909 թ.:

² Բալկանյան պատերազմի (1912 թ.) ժամանակ երիտթուրքերը Արդուլ Համիդին Սալոնիկից բերեցին Կ. Պոլիս, որտեղ նա մահացավ բնական մահով, 1918 թվականին:

² Տե՛ս «Ախուրեան», № 9, 4 փետրվարի 1910 թ.:

մեկ շաբաթ էլ չէր անցել, բայց նախկին միապետը հյուծվել ու անճանաչելիորեն փոխվել էր և, ոչ ոքի չունենալով իր շուրջը, պալատում մնացել էր միայնակ¹:

Նոր գահակալին անմիջապես սկսեցին շնորհավորել եվրոպական մեծ պետությունների կառավարությունները: Դա ցույց էր տալիս, որ Թուրքիայում գահակալի փոփոխությունը որևէ արտաքին բարդություն առաջ չի բերի:

Իսկ նոր սուլթան Մեհմեդ V-ն, որ հանկարծակիի եկած, չգիտեր իր անելիքները, անընդհատ իր երախտագիտությունն էր մրմնջում Իթթիհադի հասցեին և նրան ողջություն մաղթում:

Հենց այդպիսի կամազուրկ սուլթան էր պետք երիտթուրքերին: Այժմ Իթթիհադը որոշեց պետության կառավարումն ամբողջությունամբ վերցնել իր ձեռքը:

Աբդուլ Համիդի անկումից հետո պետք է կազմվեր նոր կառավարություն, որի ղեկավարի ամենահավանական թեկնածուն խորհրդարանի նախագահ Ահմեդ Ռիզան էր: Բայց Թևֆիկ փաշայի հրաժարականից հետո նոր կառավարության կազմելը հանձնարարվեց նախկին վարչապետ Հուսեյն Հիլմի փաշային, որն առաջարկեց հետևյալ ցուցակը. ներքին գործերի նախարար՝ պատգամավորների պալատի փոխնախագահ Թալեաթ, արտգործնախարար՝ Ռիֆաթ փաշա, Ֆինանսների՝ պատգամավոր Ջավիդ, ռազմական՝ երկրորդ զորաբանակի հրամանատար Սալիհ փաշա, ծովային՝ Ռիզա փաշա, արդարադատության՝ Հասան Ֆեհմի փաշա, առևտրի և հասարակական աշխատանքների՝ Գաբրիել էֆ. Նորատունկյան, գյուղատնտեսության՝ Մավրուկորտադո, վակլեֆների՝ Մահմուդ էքրեմ բեյ, շեյխու-ուլ-իսլամ՝ Մեհմեդ Ջիաեդդին էֆենդի²: Հետագա մի քանի օրերին նախարարների խորհրդի կազմը համալրվեց նոր անդամներով. դրանցից էր Իթթիհադի նշանավոր գործիչ Ադիլ բեյը:

Ապրիլի 15-ի առավոտյան մունեստիկը և հեռագրերի ցրված պատճեններն ավետեցին բռնապետի գահընկեցությունը և Մեհմեդ (Մուհամմեդ) V-ի գահակալությունը: Տգետ թուրք և

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 43, 24 փետրվարի 1910 թ.:

² Տե՛ս «New York Times», 26 April 1909.

քուրդ խուժանը, հուսախար ու վերին աստիճանի ընկճված, ցրվեց զանազան կողմերի վրա¹: Իսկ զահից Աբդուլ Համիդին զրկելու լուրը ցնծության ալիք առաջ բերեց մայրաքաղաքում: Կայարանում, փողոցներում ու պարտեզներում ասեղ գցելու տեղ չկար: Մարդիկ փոթորկից հետո վերագտնում էին իրենց, շնորհավորում միմյանց: Հայերը դարձյալ անթաքույց հրճվանք էին ապրում, երիտթուրքերին երախտագիտական խոսքեր էին ուղղում, միաժամանակ պատրաստակամություն հայտնում իրենց ուժերի համեմատ նրանց աջակցություն ցույց տալ:

Ահա՛ կայարանի մոտ խոնված բազմություն անջև ճառով հանդես էր գալիս Պոլիս մտած առաջապահ զորամասի հրամանատար Ղալիբ բեյը, որին սրտագին ողջունում էին հանրահավաքին մասնակցող բազմաթիվ հայեր: Նրանց շարքում էր Կարմիր խաչի հայ կանանց պատվիրակությունը, որը հրամանատարին ծաղկեփունջ նվիրելու ցանկություն էր հայտնել: Ղալիբ բեյը կայարանի մուտքի մոտ ընդունում է կանանց պատվիրակությունը, շնորհակալություն հայտնում իր «հայ քույրերին» և նրանց բախտավորություն ցանկանում: Թուրք սպայի և հայ կանանց շուրջը հետզհետե հավաքվում է հոծ բազմություն: Լավում են «Քա՛հր օլսուն խայիկեր» («Կորչե՛ն դավաճանները»), «Յաշասը՛ն հուրրիեթ օրդուսու» («Կեցցե՛ ազատության բանակը») և նման այլ բացականչություններ: Ղալիբ բեյը, դիմելով բազմությունը, ասում է. «Մենք ամենևին չենք ցանկանում, որ արյունահեղություն լինի, և շնորհակալություն հայտնելով մեր հայ քույրերին, հույս ունենք, որ նրանց ծառայությունը պետք չենք ունենա»²:

Ղալիբ բեյը նոր էր վերջացրել ելույթը, երբ միջահասակ, բարեձև ու կրակոտ մի երիտասարդ սպա, ճեղքելով բազմությունը, մոտեցավ հայ կանանց, և սեղմելով նրանց ձեռքը, ջերմորեն շնորհակալություն հայտնեց: Ամբոխի միջից մեկը հանկարծ արձակեց ինքնաբուխ ու անզուսպ ճիչ. «Յաշասը՛ն է՛նվեր բեյ...»: Հանկարծակիի եկած բազմությունն անմիջապես արձա-

¹ Տե՛ս «Արևելեան մամուլ», № 16, 14 ապրիլի 1909 թ.:

² «Մշակ», № 90, 1 մայիսի 1909 թ.:

գանքեց բուռն աղաղակներով: Չէ՞ որ հավաքվածների կողքին էր օսմանյան հեղափոխությունից հերոսներից մեկը, որը 1908 թ. լքելով Բեռլինում զինվորական կցորդի իր պաշտոնը, հայտնվել էր Մակեդոնիայում և Նիազի բեյի հետ կռիվ էր սկսել սահմանադրություն վերականգնման համար: Հեղափոխությունից սկզբից ի վեր նրա անունը Նիազի բեյի անվան կողքից չէր իջնում թուրքական թերթերի էջերից: Այո՛, իրական էնվեր բեյն էր իրենց կողքին: Ականատեսը պատմում է.

«Ու սկսեցին, ի նշան երախտագիտությունից, համբուրել նրա ձեռքը, ճակատը, ոմանք՝ նոյնիսկ ոտքերը: Խեղճ երիտասարդն այլևս հնարաւորութիւն չունեցաւ շարունակելու եւ վերջացնելու հայ կանանց ուղղուած շնորհակալական խօսքերը: Նա այնքան նեղուեց երախտագիտությունից անդիմադրելի ցոյցերից, որ ժանդարմները ստիպուած եղան նրան օգնություն փութալ՝ ազատելու համար բազմությունից, այդ թւում հայերի բազմությունից երկրպագու պաշարումից»¹:

Էնվերի ճակատը համբուրող հայերն ինչ իմանային, թե այդ համակրելի սպան մի քանի տարի հետո դառնալու է իրենց ցեղի ռխերիմ թշնամին և գազանային անզուսպ կրքով հռչակելու է նրա մարմինը:

Այն ժամանակ, երբ Կ. Պոլիսը տոնում էր Աբդուլ Համիդի գահընկեցությունը և նոր սուլթանի գահակալությունն ու սահմանադրական ռեժիմի հաղթանակը, Փոքր Ասիայում զարմանալի արագությունը խմորվում էին վտանգավոր նոր անցքեր, որոնք ուղղված էին կրկին իշխանություն եկած երիտթուրքերի դեմ և, միաժամանակ, կոչված էին նոր պատուհասներ բերելու քրիստոնյաների գլխին:

Երիտթուրքերից շատերն ստիպված էին Փոքր Ասիայից փախչել այնպես, ինչպես անհաջող արդուհամիդյան հեղաշրջման հեղինակները՝ Կ. Պոլսից: Փոքրասիական շատ քաղաքներում, հեղաշրջման գաղափարին հավատարիմ մնացած և հետադիմության ազդեցություն տակ գտնվող զինվորները նույնիսկ սկսել էին կողոպտել երիտթուրք գործիչների տները:

¹ «Մշակ», № 90, 1 մայիսի 1909 թ.:

Եթե Փոքր Ասիայի միատարր մուսուլման բնակչություն ունեցող վիլայեթներում, սանջակներում, կազաններում հրահրված այդ նոր շարժումն ուղղված էր սահմանադրական կարգի դեմ, ապա հայաբնակ վիլայեթներում՝ բացառապես հայերի դեմ: Այդ տեսակետից վիճակը տիպիկ էր նախ և առաջ Վասպուրականում:

Թեև ուշացումով, Վանի վիլայեթի թուրքերն ու քրդերը սկսեցին շարժվել: Տեղի իսլամ խուժանը, որ միշտ ջարդի ու կողոպուտի երազներ ուներ, համոզված էր, որ եկել է պատեհ ժամը, և արյուն ոթեցու պատրաստություն էր տեսնում:

Վանի կուսակալ Ֆերիդ փաշան իր երկդիմի ընթացքով սկսեց քաջալերել խուժանի վայրենի բնազդները և վիլայեթում տեղակայված զորքերի մեջ հետադիմական շարժում առաջ բերել: Այդ չարագուշակ ընթացքն անպայման աղետալի հետևանքներ կունենար, եթե տեղի զինվորականության ղեկավարությունը և, մանավանդ, հրամանատար Յավեր փաշան ամեն կերպ չաշխատեին չարիքի առաջն առնել:

Այնուամենայնիվ, ապրիլի 12-ին, զորքի մի մասի ըմբոստություն և ցույց տեղի ունեցան: Վան քաղաքի Այգեստանում գտնվող զորամասը երեկոյան կողմ սփինավոր հրացաններով դուրս եկավ զորանոցներից և դիմեց դեպի քաղաք՝ «Փաղիչահըմ չո'ք յաչա» գոչելով: Ճանապարհին զինվորները քաղաքից վերադարձող և կառքեր նստած հայերին իջեցրին և «Հայն ո'վ է, որ կառք նստի» գոռոցներով ձեռնեցին նրանց:

Իրեն միացնելով նվազախումբը՝ զորքը հասնում է քաղաքի կենտրոն, ուր զինվորներն սկսում են բացականչել. «Մենք չարիաթ ենք ուզում»: Այդ պահին հասնում են Յավեր փաշան և ուրիշ սպաներ, ինչպես նաև քաղաքի մուֆթին, որոնք կարողանում են հանդարտեցնել զինվորների շեղված մտքերը և նրանց վերադարձնել իրենց տեղերը:

Կուսակալ Ֆերիդ փաշան, որ ամբաստանվել էր զորքի ցույցին նպաստելու համար, ստիպված հրաժարական տվեց և մեկնեց: Յավեր փաշան նշանակվեց նաև կուսակալի փոխանորդ:

Ապրիլի 13-ին, կիրակի օրը, դաշնակցություն կուսակցու-

Թյան Վան քաղաքի կոմիտեի նախաձեռնությամբ, Նորաչեն անվանյալ եկեղեցու գերեզմանատանը տեղի ունեցավ մեծ հանրահավաք, ուր ելույթ ունեցան Իշխանը, Արամը և Վոսմյանը: Նրանք շեշտեցին ինքնապաշտպանությունն անհրաժեշտությունը, և սահմանադրությունը պաշտպանելու համար ժողովրդին կոչ արեցին՝ կանգ չառնել որևէ զոհողության առջև: Հանրահավաքի վերջում հայկական կուսակցությունների տեղի ներկայացուցիչներից կազմվեց մի խառը հանձնաժողով, որը երկու փաստաթուղթ պատրաստեց: Առաջին փաստաթուղթը նույն օրը հեռագրով ուղարկվեց Կ. Պոլսի կառավարությունն ու մեջլիսին, որով հայտնվում էր, թե Վանի հայությունը պատրաստ է զոհվելու սահմանադրության պաշտպանության համար: Երկրորդ փաստաթուղթով՝ հանրահավաքի մասնակիցները դիմում էին տեղի կառավարչությանը և զենք պահանջում հայ կամավորների համար, որոնք կպահպանեին քաղաքի անդորրությունը: Յավեր փաշան պատասխանեց, որ Աղատարար բանակն արդեն Պոլիս է մտել, Վանում վիճակը կայուն է և հայ կամավորներին զենք կտրվի միայն այն դեպքում, եթե դրա կարիքն զգացվի:

Երբ մայրաքաղաքում և նրա մատույցներում թուրքերը կոխվ էին սկսել միմյանց դեմ, նույն ժամանակ այդ ցեղի մարդիկ հեռավոր Կիլիկիայում հայերի լայնածավալ կոտորածներ էին սկսել:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ՕՍՄԱՆՑԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդ. 1.- Օսմանյան կայսրությունը, որը բաղկացած է իր այժմյան սեփականությունը Հանդիսացող երկրներից և առանձնաչնորհյալ գավառներից, անբաժանելի ամբողջություն է, և որևէ մեկը որևէ պատճառով չի կարող երբևէ անջատվել նրանից:

Հոդ. 2.- Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը Կոստանդնուպոլիսն է, որը կայսրության մյուս քաղաքներից որևէ բացառիկ արտոնություն կամ առանձնաչնորհություն չունի:

Հոդ. 3.- Օսմանյան վեհապետությունը, որը վեհապետի անձով ամբողջացնում է իսլամության գերագույն խալիֆայությունը, պատկանում է Օսմանի ազգատոհմի ավագագույն թագաժառանգին՝ հնագույն կանոնների համաձայն:

Հոդ. 4.- Վեհափառ սուլթանը՝ որպես գերագույն խալիֆա, իսլամ կրոնի պաշտպանն է և բացարձակապես բոլոր օսմանցիների վեհապետն ու առաջնորդը:

Հոդ. 5.- Վեհափառ սուլթանը պատասխանատվությունից ազատ է: Նրա անձը սուրբ է:

Հոդ. 6.- Օսմանյան կայսերական գերդաստանի անդամների ազատությունը, անձնական անչարժ և շարժական գույքը, ցկյանս հատկացված թոշակը բոլորեքյան երաշխավորության մեջ են:

Հոդ. 7.- Վեհափառ սուլթանի վեհապետական իրավունքների մեջ են մտնում հետևյալ գործառույթները. նախարարներ է նշանակում և պաշտոնաթող անում, աստիճաններ, պաշտոններ և պատվոնշաններ է տալիս, առանձնաչնորհյալ գավառների իշխաններին է հաստատում հրովարտակի միջոցով՝ վերջիններիս շնորհելով որոշակի արտոնություններ, դրամ է հատում, ազոթքի ժամանակ մզկիթների մեջ նրա անունն է հնչեցվում, պետությունների հետ պայմանագրեր է կնքում, ցամաքային և ծովային զորքերին հրամաններ է արձակում, ռազմական տեղաշարժերն է որոշում, Շարիաթի և օրենքի պահանջները գործադրել է տալիս, հասարակային վարչություն վերաբերյալ կանոններ է հաստատում, ոճրադատ ատյանների վճռած պատիժները ներում է

կամ թեթևացնում, Ընդհանուր ժողովն է (Պատգամավորական ժողովի և Մերակույտի ընդհանուր ժողով) գումարում կամ ցրում, ու եթե անհրաժեշտ է համարում, լուծարում է Պատգամավորական ժողովը՝ վերստին ընտրել տալու պայմանով:

ՕՍՄԱՆՑՈՒ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հոդ. 8.- Օսմանյան կայսրությունից բոլոր հպատակները առանց խտրականությունից կոչվում են օսմանցի, ինչ էլ որ լինի նրանց դավանած կրոնը:

Օսմանցի լինելը հաստատվում կամ վերանում է օրենքի որոշած հանգամանքներում:

Հոդ. 9.- Բոլոր օսմանցիներն ունեն անհատական ազատություն՝ պայմանով, որ ուրիշի ազատությունը վնաս չհասցնեն:

Հոդ. 10.- Բացարձակապես անբռնաբարելի է անհատական ազատությունը: Ո՛չ ոք որևէ պատրվակով, օրենքի որոշած հանգամանքներից ու սահմանած ձևերից դուրս, որևէ պատիժ չպիտի կրի:

Հոդ. 11.- Պետություն կրոնը խալամն է. պետությունը, պահպանելով հանդերձ այս սկզբունքը, պաշտպանում է կայսրության մեջ ճանաչված բոլոր կրոնների ազատ գործունեությունը և հաստատուն է պահում զանազան հանրությունների շնորհված կրոնական արտոնություններն ա՛յն պայմանով, որ չվնասվեն բարեկարգությունը և բարի վարքը:

Հոդ. 12.- Մամուլն ազատ է օրենքի գծած սահմանների մեջ:

Հոդ. 13.- Օսմանցիները կարող են առևտրային, արհեստակցական և երկրագործական ընկերություններ կազմել օրենքի և կանոնադրությունների որոշած սահմանների մեջ:

Հոդ. 14.- Օսմանյան ազգությունից վերաբերյալ մեկ կամ մի քանի անձեր իրավունք ունեն խնդրագիր ներկայացնելու իրավասու իշխանություններին՝ ի վնաս իրենց կամ հանրային շահի գործված օրինազանցությունների և կանոնազանցությունների համար. կարող են նաև բողոք արտահայտող խնդրագիր ներկայացնել Օսմանյան ընդհանուր ժողովին՝ պետության պաշտոնյաների գործունեությունից զանգատվելու համար:

Հոդ. 15.- Ուսումն ազատ է: Յուրաքանչյուր օսմանցի կարող է

Հասարակական կամ մասնավոր ուսումնարան բացել օրենքին Համա-
ձայն վարվելու պայմանով:

Հոդ. 16.- Բոլոր վարժարանները պետություն Հսկողություն տակ
են: Բոլոր օսմանցիներին տրված ուսումը կանոնակարգելու և միասնա-
կանացնելու Համար ուղիներ պետք է մտածվեն, սակայն զանազան
Հանրությունների կրոնական ուսումն անձեռնմխելի է:

Հոդ. 17.- Բոլոր օսմանցիները Հավասար են օրենքի առջև: Երկրի
Հանդեպ նրանք ունեն միևնույն իրավունքներն ու պարտականու-
թյունները՝ բացի կրոնին և դավանանքին վերաբերող Հանգամանք-
ներից:

Հոդ. 18.- Պետություն պաշտոններում ծառայություն անցնելու
Համար օսմանյան Հպատակները պետք է տիրապետեն պետություն
պաշտոնական լեզվին՝ թուրքերենին:

Հոդ. 19.- Բոլոր օսմանցիները պաշտոն են ստանձնում իրենց ըն-
դունակություններին, արժանիքներին և Հաջողություններին Համա-
պատասխան:

Հոդ. 20.- Հատուկ օրենքի կիրառությունը Համապատասխան՝
տուրքերի բաշխումն ու գանձումը կատարվում են՝ յուրաքանչյուր
անհատի կարողություն Համաձայն:

Հոդ. 21.- Ըստ օրենքի՝ յուրաքանչյուր մարդու սեփականությունն
անձեռնմխելի է:

Կարելի է գրավել անհատական սեփականությունը միայն այն
ժամանակ, երբ Հանրային շահն է պահանջում, սակայն պայմանով, որ
իրական արժեքը կանխիկ վճարվի:

Հոդ. 22.- Օսմանյան երկրների մեջ յուրաքանչյուր մարդու բնա-
կարանն անձեռնմխելի է: Օրենքի որոշած Հանգամանքներից բացի՝
իշխանությունը որևէ մեկի տուն բռնություն մտնելու իրավունք չունի:

Հոդ. 23.- Դատավարություն Համար Հաստատվելիք օրենքին Հա-
մապատասխան՝ որևէ պարագայում չի կարելի ստիպել ինչ-որ մեկին,
որ իրեն վերաբերող և իրավասու դատարանից բացի՝ դիմի մեկ ուրիշ
ատյանի ևս:

Հոդ. 24.- Գույքերի գրավումը, պարտքի փոխարեն աշխատանքն
ու տուգանքն արգելված են: Սակայն պատերազմի ժամանակ օրինա-
կանորեն կատարված Հանգանակություններն ու այլ պարագաները
բացառություն են:

Հոդ. 25.- Որևէ օրենքով Հիմնավորված չլինելու դեպքում չի կա-

րելի որևէ մեկից փող վերցնել՝ տուրքի կամ մեկ այլ երևույթի անվամբ:
Հոդ. 26.- Չարչարանքը և ամեն տեսակ այլ կարգի տանջանքները բացարձակապես արգելված են:

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Հոդ. 27.- Վեհափառ սուլթանը մեծ եպարքոսի և շեյխ-ուլ-խալամի պաշտոնները հանձնում է իր բարձր վստահությունն արժանացած անձերի: Մյուս նախարարներն անվանվում են իրադեով:

Հոդ. 28.- Նախարարների խորհուրդը գումարվում է մեծ եպարքոսի նախագահությանը: Նախարարների խորհրդի իրավասությունները մեջ են մտնում պետության բոլոր՝ ներքին և արտաքին կարևոր գործերը: Վերջինիս որոշումները վեհափառ սուլթանի հավանությունը ներկայացնելուց հետո կայսերական իրադեի համաձայն իրագործվում են:

Հոդ. 29.- Յուրաքանչյուր նախարար իր իրավասությունների շրջանակում իր պաշտոնին վերաբերող գործերն է կատարում: Իսկ այդ շրջանակից դուրս եկող գործերի համար մեծ եպարքոսի խորհուրդն է հարցնում: Դրանք իրականացնելու համար մեծ եպարքոսը զանազան հանձնարություններ է տալիս նախարարների խորհրդին և հետո կայսերական հաճությունը ներկայացնում դրանք, և կամ եթե անհրաժեշտություն չկա, ինքն անձամբ է որոշում կամ միայն վեհափառ սուլթանի հավանությունը ներկայացնում: Այդ գործերի տեսակն ու չափը պետք է որոշվեն մասնավոր կանոնադրություններով:

Հոդ. 30.- Նախարարները պատասխանատու են իրենց իրավասությունները վերաբերող խնդիրների և գործերի համար:

Հոդ. 31.- Եթե Պատգամավորական ժողովի անդամներից մեկը կամ շատերը ցանկանում են նախարարի դեմ բողոքել վերջինիս պատասխանատվության պատճառով և այնպիսի գործերի առիթով, որոնք ժողովն իրավունք ունի քննելու, բողոքագիրը պետք է տրվի ժողովի նախագահին, որը դա երեք օրվա ընթացքում ուղարկում է այն դիվանը, որ, ժողովի ներքին կանոնադրության համաձայն, իրավասու է բողոքը քննելու և որոշելու, թե հարկ կա՞րդյոք դա ժողովի քննարկմանը ներկայացնելու: Դիվանի որոշումը կայացվում է քվեների առավելությունով՝ մեղադրվող նախարարի բացատրություններն ստանա-

լուց հետո: Եթե դիվանը հարմար է կարծում բողոքը Պատգամավորական ժողովին ներկայացնել, այդ որոշումը հաստատող տեղեկագիրն ընթերցվում է հրապարակային նիստի ընթացքում, և ժողովը մեղադրված նախարարի - որ պետք է հրավիրվի ներկա գտնվելու - կամ նրան փոխարինողի բացատրությունները լսելուց հետո ներկա գտնվող պատգամավորների երկու երրորդի բացարձակ մեծամասնությամբ քվեարկում է տեղեկագրի եզրակացություններին: Եթե այդ եզրակացություններն ընդունվում են, մեղադրվող նախարարին քննադատող ուղերձ է հղվում մեծ եպարքոսին, ով վեհափառ սուլթանի հավանություն է ներկայացնում դրանք, և նախարարը կայսերական իրազեղով կանգնում է Բարձրագույն աստյանի առջև:

Հոդ. 32.- Նախարարների դատման կարգը պետք է որոշվի մասնավոր օրենքով:

Հոդ. 33.- Նախարարների և անհատների միջև չկա որևէ տարբերություն այն դատերի ժամանակ, որոնք տեղի են ունենում նախարարական գործունեությունից չբխող արարքների համար: Այդպիսի դատերն իրականացնում է սովորական դատարանը:

Հոդ. 34.- Այն նախարարը, ում դատի ենթարկվելն որոշվել է Բարձրագույն աստյանի ամբաստանիչ ճյուղի կողմից, պաշտոնից հեռացվում է այնքան ժամանակով, մինչև որ նա անպարտ է ճանաչվում:

Հոդ. 35.- Եթե Պատգամավորական ժողովը պատճառաբանված կերպով մերժում է մի որևէ օրինագիծ նախարարների պնդումին հակառակ, վեհափառ սուլթանն իր վեհապետական իրավունքով հրամայում է, որ նախարարները փոխվեն, կամ ժողովն ազատ արձակվի՝ օրենքի որոշած ժամկետի ընթացքում պատգամավորական նոր ընտրություն անցկացնելու պայմանով:

Հոդ. 36.- Ստիպողական հանգամանքների պայմաններում եթե Ընդհանուր ժողովը չի գումարվել, նախարարությունը կարող է միջոցներ ձեռք առնել պետությունը վտանգից պահպանելու կամ ընդհանուր անդորրությունը ապահովելու համար: Այդ միջոցները կայսերական իրազեղով վավերացնելուց հետո առժամանակ օրենքի ուժ ունեն, եթե Սահմանադրությանը հակառակ չեն: Հիշյալ միջոցները պետք է Ընդհանուր ժողովին ներկայացվեն անմիջապես, երբ նա գումարվի:

Հոդ. 37.- Յուրաքանչյուր նախարար իրավունք ունի Մերակույտին (սենատ) և Պատգամավորական ժողովին ներկա լինելու կամ իր գերատեսչությունից բարձրագույն պաշտոնյաներից մեկին փոխարինա-

բար ուղարկելու: Նախարարը նաև իրավունք ունի խոսք ուզող որևէ պատգամավորից առաջ լաված լինելու:

Հոդ. 38.- Երբ քվեների առավելությունը տրված որոշումին առնչվող նախարար է հրավիրվում Պատգամավորական ժողովին բացատրություններ տալու, նախարարը պարտավոր է իրեն ուղղված հարցմանը պատասխանել անձամբ կամ իր գերատեսչությունից բարձրագույն պաշտոնյաներից մեկի միջոցով: Սակայն նախարարը նաև իրավունք ունի իր պատասխանը հետաձգելու՝ իր վրա վերցնելով դրա պատասխանատվությունը:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԸ

Հոդ. 39.- Պետական զանազան պաշտոնյաների նշանակումը կատարվում է արժանիքների և կարողությունների պայմանները որոշող կանոնադրությունից համապատասխան: Այդ պայմաններին համապատասխանող պաշտոնյան չի կարող պաշտոնանկ արվել կամ փոխվել, եթե նրա պաշտոնանկությունն արդարացնող բավականաչափ փաստեր չկան, եթե ինքն անձամբ հրաժարական չի տվել, կամ մանավանդ, եթե կառավարությունը նրա պաշտոնանկությունն անհրաժեշտ չի համարել: Այն պաշտոնատարները, որոնք բարվոք ծառայություն և պարկեշտություն օրինակ են, ինչպես նաև նրանք, ում պաշտոնից հեռանալը կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում, առանձին կանոնադրությամբ որոշվող օրենքներին համապատասխան, պաշտոնի բարձրացման կամ հանգստյան թոշակի և կամ պաշտոնից հեռացման թոշակի իրավունք ունեն:

Հոդ. 40.- Բոլոր պաշտոնատարների պարտականությունները պետք է սահմանվեն հատուկ կանոնադրությամբ: Ամեն պաշտոնյա իր պարտականությունների շրջանակում է պատասխանատու:

Հոդ. 41.- Ամեն պաշտոնյա պարտավոր է հարգելու իր վերադասին, բայց օրենքի նախանշած սահմաններից դուրս պարտավոր չէ կատարելու նրա հրամանները: Նույնիսկ վերադասին հնազանդվելով օրինազանցություն արած պաշտոնյան պատասխանատվությունից չի ազատվում:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Հոդ. 42.- Ընդհանուր ժողովը բաղկացած է երկու ժողովներից՝ Ավագների ժողովից կամ Ծերակույտից և Պատգամավորական ժողովից:

Հոդ. 43.- Ամեն տարի այս երկու ժողովները գումարվում են նոյեմբերի սկզբին և փակվում Հաջորդ տարվա մարտի մեկին: Թե՛ բացումը և թե՛ փակումը տեղի են ունենում կայսերական իրադեռով: Երկու ժողովներից և ոչ մեկը չի կարող մյուսի գումարման ժամանակաշրջանից դուրս նիստ կայացնել:

Հոդ. 44.- Վեհափառ սուլթանը կարող է անհրաժեշտության դեպքում երկարացնել կամ կարճացնել ժողովների նստաշրջանի տևողությունը:

Հոդ. 45.- Բացման արարողությունը կատարում է կա՛մ վեհափառ սուլթանը, կա՛մ, փոխանորդաբար, մեծ եպարքոսը՝ նախարարների և երկու ժողովների անդամների ներկայությամբ: Կայսերական ճառը չոչափում է կայսրության անցյալ տարվա ներքին կացությունն ու արտաքին հարաբերությունների վիճակը և Հաջորդ տարվա համար անհրաժեշտ համարված կարգադրություններն է ուրվագծում:

Հոդ. 46.- Ընդհանուր ժողովի բոլոր անդամները երզվում են հավատարիմ մնալ վեհափառ սուլթանին, Հայրենիքին և սահմանադրությանը: Նորընտիր անդամների երզումը կատարվում է Ժողովի բացման ժամանակ՝ մեծ եպարքոսի առջև, իսկ բացմանը ներկա չեղածներինը՝ Ժողովի նախագահի և անդամների առջև:

Հոդ. 47.- Ընդհանուր ժողովի անդամներն իրենց կարծիքը հայտնելու կամ քվեն տալու կատարյալ ազատություն ունեն, որևէ մեկը նրանց չի կարող հրահանգներով և կամ խոստումներով սահմանափակել, ոչ էլ սպառնալիքների տակ գործել տալ: Նույնպես չի կարող դատի կամ պատասխանատվության ենթարկվել Ժողովում իր կարծիքը հայտնելու համար, եթե չի մեղանչել Ժողովի ներքին կանոնադրության հանդեպ: Այս վերջին հանգամանքի դեպքում նրա վրա տարածվում են կանոնադրության պահանջները:

Հոդ. 48.- Երբ Ընդհանուր ժողովի անդամներից մեկն իր անդամակցած ժողովի բացարձակ մեծամասնություն՝ երկու երրորդ մասի կողմից մեղադրվում է դավաճանության, Սահմանադրության խախտման կամ կաշառակերության մեջ, և կամ երբ օրենքով դատապարտ-

վում է բանտարկության կամ աքսորի, զրկվում է իր անդամությունից: Դատապարտումն ու պատժի գործադրումը վերաբերում են իրավասու ատյանին:

Հոդ. 49.- Ընդհանուր ժողովի յուրաքանչյուր անդամ պարտավոր է իր քվեն անձամբ տալ. նա նաև իրավունք ունի քվեարկության ժամանակ ձեռնպահ մնալու:

Հոդ. 50.- Ձի կարելի միաժամանակ երկու ժողովների անդամ լինել:

Հոդ. 51.- Մինչև որ ժողովի անդամների կեսից ավելին ներկա չի լինում, ժողովներից որևէ մեկը չի կարող նիստ գումարել: Յուրաքանչյուր որոշում ընդունվում է քվեների բացարձակ մեծամասնությամբ՝ բացի այն դեպքից, երբ քվեների երկու երրորդն է պահանջվում: Երբ քվեները հավասար են, նախագահի քվեն երկու ձայն է համարվում:

Հոդ. 52.- Անձնական գործերի համար ժողովներից մեկին կամ մյուսին տրված խնդրագիրը մերժվում է այն ժամանակ, երբ պարզվում է, որ խնդրատուն զրանից առաջ չի դիմել իրավասու ատյանին և կամ այն իշխանությունը, որից ուղղակի կախում ունի այդ ատյանը:

Հոդ. 53.- Օրենքի հաստատման կամ փոփոխության առաջարկը վերաբերում է նախարարներին: Ծերակույտի անդամներն ու պատգամավորներն էլ, սակայն, կարող են իրենց իրավասության սահմաններում նույն առաջարկներն անել: Այս վերջին դեպքում առաջարկը մեծ եպարքոսը ներկայացնում է վեհափառ սուլթանին, որը եթե հարմար է գտնում, իրազեկով հանձնում է Պետական խորհրդին, որպեսզի իրավասու ատյաններից ստացված բացատրությունների և ցուցումների համաձայն՝ պատրաստվի առաջարկված օրենքի նախագիծը:

Հոդ. 54.- Պետական խորհրդի պատրաստած նախագիծը նախ Պատգամավորների ժողովում է քննարկվում ու քվեարկվում և հետո՝ Ծերակույտի ժողովում: Օրինագիծը կիրառության փուլ է մտնում այն ժամանակ, երբ երկու ժողովների կողմից ընդունվում է և կայսերական իրազեկով վավերացվում: Երկու ժողովներից մեկի կողմից վերջնականապես մերժված օրինագիծը չի կարող նույն ժողովում նույն նստաշրջանի ընթացքում կրկին քննարկման ներկայացվել:

Հոդ. 55.- Օրինագիծը ընդունված է համարվում միայն այն ժամանակ, երբ երկու ժողովները դա քվեարկում են ձայների մեծամասնությամբ հոդված առ հոդված և հետո՝ ամբողջությամբ:

Հոդ. 56.- Բացի նախարարներից և նրանց տեղակալներից, ինչպես նաև՝ պաշտոնապես հրավիրված պաշտոնատարներից՝ որևէ մեկը չի կարող ժողովներից որևէ մեկի սրահը մտնել, եթե նույնիսկ իր և կամ հասարակության կողմից խնդրագիր կամ զեկուցում ներկայացնելու համար է եկել:

Հոդ. 57.- Ժողովների խորհրդակցություններն ու քննարկումները կատարվում են թուրքերեն լեզվով: Օրինագծերը տպագրվում և անդամներին են բաժանվում մինչ քննարկման օրը:

Հոդ. 58.- Քվեարկությունը կատարվում է կա՛մ անունների կանչմամբ, կա՛մ ձեռքերի բարձրացմամբ, կա՛մ գաղտնի: Գաղտնի քվեարկությունը կատարվում է ժողովի անդամների մեծամասնության պահանջով:

Հոդ. 59.- Յուրաքանչյուր ժողով կառավարվում է իր նախագահի միջոցով և ներքին կանոնադրության համաձայն:

ԾԵՐԱԿՈՒՅՑ (ՄԵՆԱՏ)

Հոդ. 60.- Ծերակույտի նախագահն ու անդամները կանչվում են ուղղակի վեհափառ սուլթանի կողմից: Ծերակույտի անդամների թիվը Պատգամավորական ժողովի անդամների ընդհանուր թվի մեկ երրորդից ավելի չի կարող լինել:

Հոդ. 61.- Ծերակույտի անդամ ընտրվելու համար պետք է գործերով հասարակական վստահությունը արժանացած կամ պետությունը կարևոր ծառայություններ մատուցած լինել: Պետք է առնվազն երեսուսուս տարեկան լինել:

Հոդ. 62.- Ծերակույտի անդամները նշանակվում են ցկյանս: Ծերակույտի անդամությունը կարող է շնորհվել այն անպաշտոն մարդկանց, որոնք մինչ այդ ունեցել են նախարարի, կուսակալի, զորաբանակի հրամանատարի, զինվորական դատավորի, առաջին և երկրորդ կարգի ղեսպանի, պատրիարքի, բաբունապետի պաշտոնները, ինչպես նաև նրանց, ովքեր ծովային և ցամաքային զորքերի «ֆերիկ» (մարշալ) են և կամ բավարարում են առհասարակ պահանջված բոլոր պայմանները: Ծերակույտի անդամները, երբ իրենց խնդրանքով այլ պաշտոնի են անցնում, լիովին դադարեցնում են իրենց անդամությունը ժողովին:

Հոդ. 63.- Ծերակույտի անդամներն ամսական ստանում են 10.000 դրուչ թոշակ: Եթե Ծերակույտի անդամը ուրիշ պատճառով գանձարանից թոշակ է ստանում, և եթե այդ թոշակը 10.000-ից պակաս է, ապա դա լրացվում է, իսկ եթե հավասար է կամ ավելի, ապա նա չարունակում է դա ստանալ:

Հոդ. 64.- Ծերակույտը քննում է օրինագծերը և Ֆինանսական նախահաշիվը, որոնք նրան ուղարկում է Պատգամավորական ժողովը: Եթե Ծերակույտը օրինագիծը քննելիս նրանում նկատում է վեհափառ սուլթանի վեհապետական իրավունքներին, սահմանադրությունը, երկրի տարածքային ամբողջականությունը, ներքին անվտանգությունը, հայրենիքի պաշտպանությունը և բարոյականությունը դեմ երանգներ, պատճառաբանված քվեով վերջնականապես մերժում կամ իր դիտողությունների հետ վերադարձնում է Պատգամավորական ժողովին՝ խնդրելով, որ մատնանշված ձևով փոփոխվի կամ չափավորվի: Ծերակույտի քվեարկած օրինագիծն ուղարկվում է մեծ եպարքոսին: Ծերակույտն իրեն ներկայացված խնդրագրերը քննելուց հետո իր հավանություն արժանացածներն իր դիտողություններով ուղարկում է մեծ եպարքոսին:

ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Հոդ. 65.- Պատգամավորների թիվը որոշվում է հետևյալ կերպ. օսմանյան հպատակ արական սեռի 50.000 ներկայացուցիչ մեկ պատգամավոր է ընտրում:

Հոդ. 66.- Ընտրությունը կատարվում է գաղտնի քվեարկությունը: Ընտրություն եղանակը որոշվում է առանձին օրենքով:

Հոդ. 67.- Բացի նախարարներից՝ պետական պաշտոնյաները պատգամավոր չեն կարող լինել: Յուրաքանչյուր պաշտոնյա պատգամավոր ընտրվելուց հետո ազատ է դա ընդունելու կամ մերժելու, ընդունելու դեպքում պետք է հրաժարի իր պաշտոնից:

Հոդ. 68.- Պատգամավոր չեն կարող ընտրվել.

ա. Օտարահպատակները:

բ. Գոյություն ունեցող առանձին օրենքի համաձայն՝ այլ ծառայություն մեջ լինելով առանձին արտոնություններ ունեցող անձինք:

գ. Թուրքերեն չիմացող անձինք:

դ. Երեսուն տարին դեռևս չլրացած անձինք:

ե. Որևէ մեկի մոտ ընտրություն ժամանակ օգնական եղողները:

զ. Մնանկացած և իրենց վարկը չվերադարձրած անձինք:

է. Իրենց վատ անցյալով Հասարակություն աչքում արատավորված անհատները:

ը. Դատավճռով արգելքի տակ գտնվող անձինք՝ մինչև արգելքի Հանվելը:

թ. Իրենց քաղաքացիական իրավունքներից զրկված անձինք:

ժ. Ստարահպատակ դառնալու հայց ներկայացրած անձինք:

Առաջին ընտրությունից չորս տարի հետո պատգամավորություն պայմաններից պետք է լինի թուրքերեն կարգալ, և որքան Հնարավոր է, գրել իմանալը:

Հոդ. 69.- Պատգամավորական ընդհանուր ընտրությունները տեղի են ունենում չորս տարին մեկ անգամ: Յուրաքանչյուր պատգամավորի պաշտոնը տևում է միայն չորս տարի, բայց միևնույն ժամանակ՝ նա վերընտրելի է:

Հոդ. 70.- Ընդհանուր ընտրությունները պետք է սկսվեն նոյեմբերի 1-ից գոնե չորս ամիս առաջ: Ժողովը պետք է բացվի նոյեմբերի 1-ին:

Հոդ. 71.- Յուրաքանչյուր պատգամավոր ներկայացնում է ոչ միայն իրեն ընտրած ընտրազանգվածը, այլև բոլոր օսմանցիներին:

Հոդ. 72.- Ընտրողները պարտավոր են իրենց պատգամավորին ընտրել իրենց գավառից:

Հոդ. 73.- Երբ Ժողովը կայսերական իրազեկով լուծարվում է, ընտրությունները պետք է տեղի ունենան այնպիսի ժամանակ, որ ամենաուշը վեց ամսից նոր Ժողովը գումարվի:

Հոդ. 74.- Պատգամավորը իր՝ ընտրյալի կոչումը կորցնում է մահվան, դատավճռով արգելման, երկար բացակայություն, դատապարտություն կամ պետական պաշտոնի անցնելու պարագայում. նրան փոխարինողի ընտրությունը կատարվում է ընտրական օրենքի համաձայն և այնպիսի ժամանակահատվածում, որ նորընտիր պատգամավորը Հնարավորություն ունենա իր պաշտոնին անցնել առնվազն մինչև Ժողովի հաջորդ նստաչրջանը:

Հոդ. 75.- Պատգամավորին փոխարինողի պաշտոնը տևում է մինչև առաջիկա ընդհանուր ընտրությունները:

Հոդ. 76.- Պետական գանձարանից յուրաքանչյուր պատգամավոր

պետք է տարեկան 20.000 դրուչ ստանա: Պատգամավորների՝ Կ. Պոլիս ուղևորվելու ճանապարհածախսը նույնպես վճարվում է գանձարանից և այն հաշվով, ինչ հաշվով ճանապարհածախս է տրվում պետութան քաղաքացիական այն բոլոր սովորական պաշտոնյաներին, ովքեր 5.000 դրուչ ամսաթոշակ են ստանում:

Հոդ. 77.- Պատգամավորական ժողովի նախագահին ու երկու փոխնախագահներին ընտրում է վեհափառ սուլթանը՝ թեկնածուների՝ իննը հոգուց բաղկացած ցանկից, որոնց առաջադրում է ժողովը քվեների մեծամասնությամբ: Այս իննը ընտրյալներից երեքը առաջին նախագահության, երեքը՝ երկրորդ նախագահության, և երեքն էլ երրորդ նախագահության համար են: Նախագահն ու երկու փոխնախագահներն իրազետվ են անվանվում:

Հոդ. 78.- Պատգամավորական ժողովի նիստերն ունեն հրապարակային բնույթ: Այս ժողովը կարող է դռնփակ նիստ անել, եթե նախարարները, նախագահը կամ տասնհինգ պատգամավորներ են առաջարկում և ժողովը քվեարկությամբ հավանություն է տալիս առաջարկին:

Հոդ. 79.- Պատգամավորը, բացի այն դեպքից, երբ հանցանք գործած տեղում չի բռնվում, չի կարող ձերբակալվել կամ դատի ենթարկվել, մինչև որ ժողովը քվեարկությամբ դա չի հաստատում:

Հոդ. 80.- Պատգամավորական ժողովը քննարկում է օրինագծերը, պետական ֆինանսների և սահմանադրության վերաբերյալ դիտողությունները, որոնք ընդունում է, բարեփոխում կամ մերժում: Նախարարների հետ համաձայնության գալով՝ նա քննում է և քվեարկում պետության ընդհանուր ծախսերի գումարը, դրանք ծածկելու համար որոշված տուրքերի չափը և բաշխման եղանակը:

ԴԱՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդ. 81.- Հատուկ օրենքով անվանված և բերաթ-ով հաստատված դատավորները չեն կարող պաշտոնանկ արվել, բայց իրենք կարող են հրաժարվել: Դատավորների պաշտոնի բարձրացումը, տեղափոխությունը, հանգստի ուղարկելը, դատավճոխ պատճառով պաշտոնանկությունը պետք է կատարվեն հիշյալ օրենքի պահանջներին համաձայն: Նույն օրենքը սահմանում է նաև դատավորներից կամ դա-

տական պաշտոնյաներից պահանջվող անհրաժեշտ հատկանիշները:

Հոդ. 82.- Դատավարական բոլոր նիստերը հրապարակային են: Դատավճիռները կարելի է հրատարակության տալ: Դռնփակ նիստ տեղի է ունենում միայն օրենքով սահմանված առանձին դեպքերում:

Հոդ. 83.- Յուրաքանչյուր անհատ իր իրավունքների պաշտպանության համար կարող է գործադրել բոլոր օրինական միջոցները:

Հոդ. 84.- Դատարանը չի կարող որևէ պատճառաբանություններով իր իրավասության վերաբերյալ դատը, ոչ էլ քննությունն սկսելուց հետո դատը դադարեցնել կամ հետաձգել, քանի դեռ դատախազը կամ բողոքող կողմը դատից չի հրաժարվել: Այդ դեպքում կառավարությունը շարունակում է դատական գործողությունները, եթե դատը պատժական նկարագիր ունի:

Հոդ. 85.- Յուրաքանչյուր դատ իրականանում է իրավասու դատարանում: Անհատների և պետության միջև ծագած դատերը ևս տեղի են ունենում սովորական դատարաններում:

Հոդ. 86.- Դատարաններն ամեն տեսակ միջամտություններից ազատ են:

Հոդ. 87.- Ծարիաթին վերաբերող գործերը քննվում են Ծարիաթի դատարաններում, քաղաքացիական դատերը՝ քաղաքացիական դատարաններում:

Հոդ. 88.- Զանազան դատարանների պարտականությունները, նրանց իրավասության աստիճանները և դատավորների աշխատավարձերը որոշվում են օրենքով:

Հոդ. 89.- Առանձին գործեր քննելու համար, սովորական դատարաններից բացի, որևէ պատճառով արտակարգ դատարաններ և հանձնախմբեր չեն կարող հաստատվել: Սակայն օրենքով սահմանված ձևերով կարելի է իրավաբաններ (Թահքիմ) կամ պատվիրակ-դատավորներ (մյութեկլի) նշանակել:

Հոդ. 90.- Դատավորը չի կարող իր պաշտոնին զուգահեռ հանրային այլ՝ վարձատրվող պաշտոն վարել:

Հոդ. 91.- Քրեական դատերի ժամանակ հասարակության իրավունքը պաշտպանելու համար նշանակվում են ընդհանուր դատախազներ: Նրանց պաշտոնների սահմանները և պաշտոնական դասակարգությունը որոշվում են օրենքով:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԱՏՅԱՆ

Հոդ. 92.- Բարձրագույն ատյանը բաղկացած է երեսուն անդամներից, որոնցից տասն ընտրվում են Ծերակույտի անդամներից, տասը՝ Պետական խորհրդից և տասն էլ՝ Վճռաբեկ ու Վերաքննիչ դատարանների նախագահներից ու անդամներից: Բոլոր անդամները որոշվում են վիճակ գցելով: Բարձրագույն ատյանը գումարվում է կայսերական իրադեով, հարկ եղած դեպքում՝ Ծերակույտի խորհրդարանում: Նրա իրավասությունն է նախարարներին, Վճռաբեկ ատյանի նախագահներին ու անդամներին, ինչպես նաև ծանր դավաճանություն մեջ կամ պետական անվտանգություն դեմ գործելու մեջ մեղադրվող բոլոր անձանց դատելը:

Հոդ. 93.- Բարձրագույն ատյանը բաղկացած է երկու մասից՝ Ամբաստանիչ և Վճռատու: Առաջինը, վիճակ գցելով, կազմվում է ինը հոգուց, որոնցից երեքը Ծերակույտի, երեքը՝ Պետական խորհրդի և երեքն էլ՝ Վճռաբեկ ու Վերաքննիչ դատարանների անդամներ են:

Հոդ. 94.- Ամբաստանիչ ատյանն իր անդամների երկու երրորդի մեծամասնությունը որոշում է մեղադրական գործը Վճռատու ատյանին ներկայացնել: Ամբաստանիչի անդամները Վճռատուի խորհրդակցություններին չեն կարող մասնակցել:

Հոդ. 95.- Վճռատու ատյանը բաղկացած է քսանմեկ անդամից, որոնցից յոթը Ծերակույտի, յոթը՝ Պետական խորհրդի, և յոթն էլ՝ Վճռաբեկ ու Վերաքննիչ դատարանների անդամներ են: Վճռատու ատյանն իր վճիռները կայացնում է հաստատված օրենքների համաձայն և իր անդամների երկու երրորդի մեծամասնությամբ: Նրա վճիռներն անփոփոխ են ու անջնջելի:

ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ

Հոդ. 96.- Պետական որևէ տուրք չի կարող որոշվել, բաշխվել և հավաքվել առանց օրենքի:

Հոդ. 97.- Բյուջեն պետական ֆինանսների նախահաշիվը որոշող օրենքն է: Պետական տուրքերի որոշումը, բաշխումը և հավաքումը կատարվում են միայն այդ օրենքով:

Հոդ. 98.- Ընդհանուր ժողովը հողված առ հողված քննում է

բյուջեն և քվեարկում: Ֆինանսների մանրամասն կետերը և բյուջեի հարակից ցուցակները բաժանվում են մասերի, գլուխների և հոդվածների՝ կանոնադրությամբ որոշված եղանակի համաձայն: Այդ ցուցակները քվեարկվում են գլուխ առ գլուխ:

Հոդ. 99.- Բյուջեի նախագիծը ներկայացվում է Պատգամավորական ժողովի բացումից անմիջապես հետո, որպեսզի հաստատվի և կիրառվի ֆինանսական տարվա սկզբից:

Հոդ. 100.- Բյուջեով նախատեսված ծախսերից բացի՝ որևէ այլ ծախս չի կարող կատարվել՝ առանց հատուկ օրենքի:

Հոդ. 101.- Արտակարգ հանգամանքների դեպքում, եթե անհրաժեշտություն կա, նախարարները կարող են Ընդհանուր ժողովի բացակայության ժամանակ, կայսերական իրազեկով պետք եղած դրամական միջոցները հայթայթելով, բյուջեից դուրս ծախս կատարել, սակայն պայմանով, որ գումարվելուն պես՝ Ընդհանուր ժողովն օրինագծով այդ քայլը հավանություն արժանացնի:

Հոդ. 102.- Բյուջեն քվեարկվում է միայն մեկ տարվա համար և միայն այդ տարվա համար օրենքի ուժ ունի: Սակայն երբ բացառիկ հանգամանքների պատճառով Պատգամավորական ժողովը լուծարվում է նախքան բյուջեի քվեարկվելը, նախարարները կարող են կայսերական իրազեկով նախորդ տարվա բյուջեն կիրառել մինչև ժողովի առաջիկա գումարումը: Այդ առժամանակյա բյուջեի կիրառությունը չի կարող մեկ տարուց ավելի տևել:

Հոդ. 103.- Բյուջեի վերջնական կարգադրություն օրենքը նույն տարվա հասույթներից և ծախսերից գոյացած մուտքերի և ելքերի գումարներն է նշանակում: Նա իր ձևով ու բաժանումներով հար և նման է բյուջեին:

Հոդ. 104.- Վերջնական կարգադրություն օրինագիծը Ընդհանուր ժողովին է ներկայացվում նույն տարվա ավարտից գոնե մինչև չորս տարի ժամկետով:

Հոդ. 105.- Հաշվակալ ատյան է հաստատվում, որի իրավասությունն է գանձարանի հաշվակալների գործողությունները, ինչպես նաև այլևայլ պաշտոնյաների տարեկան հաշիվները քննելը: Հիշյալ ատյանը պետք է ամեն տարի իր աշխատանքների արդյունքը առանձին տեղեկագրով ներկայացնի Պատգամավորների ժողովին, իսկ ամեն եռամսյակի վերջում էլ պետական ֆինանսների մասին պետք է մեծ եպարքոսի միջոցով տեղեկագիր ներկայացնի վեհափառ սուլթանին:

Հոդ. 106.- Հաշվակալ ատյանը պետք է կազմված լինի 12 անփոփոխ անդամներից, որոնք կայսերական իրազեկով պետք է նշանակվեն: Այդ անդամներից որևէ մեկը չի կարող պաշտոնանկ արվել, քանի դեռ Պատգամավորների ժողովը ձայների մեծամասնությամբ և պատճառաբանված առաջարկությամբ դա չի որոշել:

Հոդ. 107.- Պետք է որոշվեն առանձին օրենքով Հաշվակալ ատյանի անդամներից պահանջված հատկությունները, նրանց իրավունքների և պարտականությունների մանրամասնությունները, հրաժարման, փոփոխման, պաշտոնի բարձրացման և իրավասությունների՝ աշխատավարձի պահպանմամբ դադարեցման վերաբերյալ հանգամանքները, ինչպես նաև ատյանի դիվանների կազմությունը:

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդ. 108.- Գավառների վարչական ձևը հիմնված է ապակենտրոնացման սկզբունքի վրա: Վարչական այդ ձևի մանրամասնությունները պետք է որոշվեն առանձին օրենքով:

Հոդ. 109.- Գավառների, նահանգների և նրանց վարչական խորհուրդների ընտրության ձևը, ինչպես նաև ամեն տարի նահանգային քաղաքների մեջ գումարվող Ընդհանուր խորհուրդների ընտրությունը ամենայն մանրամասնությամբ պետք է որոշվեն առանձին օրենքով:

Հոդ. 110.- Նույն օրենքով պետք է նաև որոշվեն նահանգային Ընդհանուր խորհուրդների իրավասությունները, որոնք են.

ա. Իրավունք՝ հասարակական շահն արծարծող խնդիրների վերաբերյալ կայացնելու ժողով և որոշում, ինչպես օրինակ՝ հաղորդակցություն ճանապարհների շինություն, գյուղացիական փոխատու բանկերի հիմնում, արհեստների, վաճառականության և երկրագործության զարգացում, ընդհանուր կրթության ծավալում և այլն:

բ. Իրավունք՝ բողոքելու իրավասու իշխանության՝ տուրքերի բաշխման ու հավաքման, ինչպես նաև այլ խնդիրների մեջ ապօրինի գործողությունների և դեպքերի համար՝ փոխհատուցում և արդարություն ստանալու նպատակով:

Հոդ. 111.- Գավառներում (կազա) տարաբնույթ հասարակությունների վերաբերյալ պետք է լինի խորհուրդ, որի իրավասությունը

պետք է լինի հսկել հետևյալների վրա.

ա. Բարեգործական հիմնարկությունների կամ նրանց անչարժ գույքի եկամուտների օգտագործումը, որոնց կիրառությունն են նպատակը որոշված է հիմնադիրների հատուկ հանձնարարագրով կամ ավանդույթով:

բ. Ողորմություն կամ բարեգործության համար կտակված կամ նվիրված գումարների կամ գույքերի կիրառությունը:

գ. Որբերի դրամական միջոցների օգտագործումը՝ հաստատված հատուկ օրենքների համաձայն:

Յուրաքանչյուր խորհուրդ պետք է կազմվի իր ներկայացնելիք հասարակության ընտրյալ անդամներից՝ հաստատված հատուկ կանոնների համաձայն:

Այդ խորհուրդները պետք է կախում ունենան տեղական իշխանություններից և նահանգային Ընդհանուր խորհուրդներից:

Հոդ. 112.- Քաղաքային կամ թաղային գործերը Կ. Պոլսում և գավառներում իրականացնում են ժողովրդի ընտրած Քաղաքային խորհուրդները: Այդ խորհուրդների կազմությունը, իրավասությունն ու ընտրությունն եղանակը պետք է որոշվեն հատուկ օրենքով:

ՏԱՐԱԲՆՈՒՑԹ ԴՐՈՒՑԹՆԵՐ

Հոդ. 113.- Երբ պետություն որևէ հատվածում խոտվություն հայտարարման վերաբերյալ որևէ դեպք կամ նշան ի հայտ գա, կայսերական կառավարությունն իրավունք ունի այդ հատվածը պաշարման վիճակի մեջ դնելու: Պաշարման վիճակի հետևանքով՝ քաղաքացիական օրենքի կիրառությունը ժամանակավորապես դադարեցվում է: Պաշարման վիճակի մեջ գտնվող տեղերի ղեկավարման եղանակը պետք է որոշվի հատուկ օրենքով: Միայն վեհափառ սուլթանն իշխանություն ունի պետության տարածքից արտաքսելու այն անձանց, ովքեր, ոստիկանության ներկայացրած արժանահավատ տեղեկությունների համաձայն, վնասաբեր են ճանաչվում պետական անվտանգության համար:

Հոդ. 114.- Նախնական կրթությունը պարտադիր է յուրաքանչյուր օսմանցու համար: Գործադրություն հանգամանքները որոշվում են հատուկ օրենքով:

Հոդ. 115.- Սահմանադրությունն որևէ դրույթ չի կարող դադարեց-
վել կամ անգործադրելի մնալ որևէ պատճառով:

Հոդ. 116.- Սահմանադրությունն որևէ դրույթ կարող է փոփոխու-
թյան ենթարկվել միայն հետևյալ պայմաններում.

Փոփոխության որևէ առաջարկ՝ արված թե՛ նախարարների կող-
մից և թե՛ երկու ժողովների մեկնումների կողմից, նախ պետք է Պատ-
գամավորների ժողովի քննությանն ու հաստատմանը ներկայացվի:
Եթե այս ժողովի անդամների երկու երրորդն ընդունում է առաջարկը,
ապա դա ուղարկվում է Ծերակույտին: Եթե Ծերակույտն էլ ձայների
նույն մեծամասնությամբ ընդունում է առաջարկը, ապա դա ներկա-
յացվում է վեհափառ սուլթանի վավերացմանը, և կայսերական իրա-
դեով հաստատվելուց հետո օրենքի ուժ է ստանում: Սահմանադրու-
թյան այն դրույթը, որը փոփոխելու վերաբերյալ առաջարկ է արված,
օրենքի ուժ ունի այնքան ժամանակ, քանի դեռ նոր առաջարկը երկու
ժողովների կողմից չի ընդունվել և կայսերական իրադեով չի վավե-
րացվել:

Հոդ. 117.- Օրենքի որևէ կետի վերաբերյալ մեկնաբանություն
ստանալու համար, եթե այդ օրենքը դատական է, պետք է դիմել
Վճռաբեկ ատյանին, եթե վարչական-քաղաքական է՝ Պետական
խորհրդին, եթե Սահմանադրության դրույթներին է վերաբերում՝ Ծե-
րակույտին:

Հոդ. 118.- Այժմ կիրառության մեջ եղած յուրաքանչյուր օրենք,
կանոն, սովորույթ, պետք է չարունակի գոյություն ունենալ, գործա-
դրվել, մինչև որ չի դադարեցվել նոր օրենքով կամ կանոնադրությամբ:

Հոդ. 119.- Ընդհանուր ժողովի վերաբերյալ 1293 թվականի Շեվա-
լի 10-ին (1876 16/28) թվագրված հրահանգի կիրառությունը պետք է
դադարեցվի առաջին նստաչրջանից հետո:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔ

Ա.

Ազգին ամէն մէկ անհատն առ ազգը պարտաւորութիւններ ունի. ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամէն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամէն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի ազգէն եւ ազգն՝ անհատներէն:

Ուստի ազգն ու ազգայինը փոխադարձ պարտեօք կապուած են իրարու հետ, անանկ որ մէկին պարտաւորութիւնքը միւսին իրաւունքն են:

Բ.

Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ ազգին պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւրն իր կարողութեան չափովը, ազգին խնդրած ծառայութեանցը յօժարակամ յանձնառու ըլլալ, եւ անոր ըրած տնօրէնութեանցը սիրով հնազանդիլ:

Ազգայնոց այս պարտաւորութիւնքը ազգին իրաւունքն են:

Գ.

Ազգին պարտականութիւնն է՝ ազգայնոց բարոյական, մտաւորական եւ նիւթական պիտոյիցը հոգ տանիլ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնքը անարատ պահել, մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ գիտելեաց ուսումը՝ ամէն աստիճանի թէ՛ մանչ եւ թէ՛ աղջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել, ազգային հաստատութիւնքը պայծառ պահել, հասոյթներն օրինաւոր կերպով աւելցնել եւ ծախքերն իմաստութեամբ տնտեսել, ազգին ծառայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը բարւոքել եւ ապագան անդորրել, կարօտելոց խնամք տանիլ հայրաբար, ազգայնոց

մէջ ծագած վէճերն արդարասիրութեամբ խաղաղել, եւ վերջապէս՝ ազգային յառաջդիմութեան անձնանուէր աշխատիլ:

Ազգին այս պարտաւորութիւնքը ազգայնոց իրաւունքն են:

Դ.

Զազգը փոխանորդաբար ներկայացնող, եւ այս փոխադարձ պարտեաց կանոնաւոր կատարմանը տեսուչ ու մատակարար կարգեալ իշխանութիւնը ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻԻՆ կը կոչուի, որուն յանձնուած է Օսմանեան Տէրութենէն յատուկ արտօնութեամբ, եւ Սահմանադրութեան միջոցաւ, Թուրքիոյ Հայոց ներքին գործերու տնօրէնութիւնը:

Ե.

Վարչութիւնը՝ ազգային ըլլալու համար, պէտք է ԵՐԵՍՓՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ըլլայ:

Զ.

Երեսփոխանական Վարչութեան հիմը՝ ԻՐԱԽԱՆՅ ու ՊԱՐՏԵԱՅ սկզբունքն է, որ արդարութեան սկզբունքն է, իր ոյժը ձայնից բազմութեան մէջ կը կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունքն է:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՆ

Ա.- ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

Ընտրութիւն եւ հրաժարում

Յօդ. 1.- Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքը բոլոր ազգային ժողովոց նախագահն է եւ անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ, եւ մասնաւոր պարագաներու մէջ՝ տէրութեան հրամանաց գործադրութեան միջնորդն է:

Ուստի պէտք է որ պատրիարք ընտրուելու անձը՝ ընդհանուր ազգին վստահութեան ու յարգանացն արժանի ըլլալու համար՝ Պատ-

րիարքական Աթոռին վայելուչ ամէն յատկութիւններն ու արժանաւորութիւնը ունենայ, եւ ի վաղուց անտի պատրիարքութեան յատկացեալ եպիսկոպոսաց դասէն ըլլայ, միանգամայն տէրութեան կատարեալ վստահութեանն արժանաւոր, եւ գոնէ իր հօրմէն սկսեալ՝ օսմանեան հպատակ, եւ երեսունըհինգ տարին լրացուցած ըլլայ:

Յօդ. 2.- Երբ՝ պատրիարքը վախճանելով կամ հրաժարելով եւ կամ ուրիշ որեւէ պատճառաւ Աթոռը պարապ մնայ, Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովները մէկտեղ գալով տեղապահ մը կ'ընտրեն, եւ անոր հաստատութիւնը կը խնդրեն Բարձրագոյն Դռնէն:

Ընդհանուր ժողովը կ'ընտրէ զպատրիարք. բայց Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովներն իրաւունք ունին ներկայացման ցուցակով մը ընտրելեաց արժանաւորութեան աստիճանի վրայ կարծիք տալու:

Պատրիարքի ընտրութիւնը հետեւեալ կերպիւ կ'ըլլայ.

Նախ եւ առաջ՝ տեղապահը օսմանեան հողին վրայ գտնուող բոլոր եպիսկոպոսաց ցանկը կը շինէ, եւ իւրաքանչիւրին անուանը առջեւ՝ ըստ առաջին յօդուածոյ ընտրելութեան համար պահանջուած հանգամանքը նշանակելով, Կրօնական ժողովոյն կը ներկայացնէ զայն:

Այս ժողովն ալ եկեղեցական համագումար ժողով հրաւիրելով, ընտրելեաց ցուցակ մը կը պատրաստէ զաղտնի քուէարկութեամբ, այսինքն իւրաքանչիւր անդամ՝ թղթոյ մը վրայ կը գրէ այն ամէն եպիսկոպոսաց անունները՝ զորս կրօնական մասին անընդունելի չհամարիր: Ետքը՝ քուէհամարն ըլլալով, այն անունները յատուկ ցուցակի մը մէջ կ'առնուին քուէից շատութեան կարգաւ:

Տեղապահը յիշեալ կերպիւ պատրաստուած ցուցակը Քաղաքական ժողովոյն կը ներկայացնէ: Ան ալ՝ նշանակուած անձանց ըստ քաղաքականին արժանաւորութիւնը քննելէն ետքը, ամէնէն աւելի արժանաւորներէն հինգ ընտրելի կը զատէ քուէից առաւելութեամբ եւ ասոնց ցուցակը Ընդհանուր ժողովոյն կը ներկայացնէ:

Միանգամայն եկեղեցական համագումար ժողովոյն պատրաստած առաջին ցուցակն ալ Ազգային Ընդհանուր ժողովոյն սրահին մէջ կախուած կ'ըլլայ: Ընդհանուր ժողովը այս երկու ցուցակներէն՝ ընտրելեաց թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ քաղաքական որպիսութեանց վրայ երկու ձեռնհաս ժողովներուն կարծիքն իմանալով, կ'ընտրէ զպատրիարք՝ զաղտնի քուէարկութեամբ եւ բացարձակ առաւելութեամբ քուէից:

Ընդհանուր ժողովը կրնայ Քաղաքական ժողովոյն ներկայացուցած ցուցակէն դուրս անձի մը վրայ ալ քուէ տալ. բայց պէտք է որ այն

անձին անունը նշանակուած ըլլայ եկեղեցական համագումար ժողովոյն պատրաստած ցուցակին մէջ, վասն զի այս եկեղեցական ցուցակէն դուրս մնացած անձի վրայ ընտրութիւն չկրնար ըլլալ:

Եթէ առաջին անգամ քուէից բացարձակ առաւելութիւն չգոյնայ, երկու առաւելագոյն քուէ ստացողաց անունները տեղապահին կողմէն Ընդհանուր ժողովոյ անդամներուն կը ծանուցուին եւ երկրորդ քուէարկութիւնը օրինաւորապէս այն երկուքին վրայ կ'ըլլայ: Այս երկրորդ քուէարկութեան ատեն ազգային երեսփոխաններէն անոնք որ չկրնան ներկայ գտնուիլ, կարող են իրենց քուէները ստորագրեալ եւ կնքեալ նամակաւ առ ժողովն ուղարկել կա'մ տեղապահին եւ կա'մ Ընդհանուր ժողովոյ ատենապետին ուղղելով զայն:

Քուէները յատուկ քուէտուփի մը մէջ դրուելէն ետքը՝ քուէհամարը կ'ըլլայ Ընդհանուր ժողովոյ դիւանին ձեռօք եւ սոյն ժողովոյ մէջէն ընտրուած չորս եկեղեցական եւ չորս աշխարհական քննիչներու ներկայութեան:

Եթէ պատահի որ երկրորդ անգամ քուէարկութեան մէջ երկու անձանց հաւասար քուէ ելնէ, այն ատեն երկուքէն մէկը վիճակաւ կ'ընտրուի:

Յօդ. 3.- Ընտրութիւնը կատարուելէն ետքը տեղեկագիր մը կը շինուի՝ զոր բոլոր բազմականք կը ստորագրեն, եւ տեղապահի միջնորդութեամբ Բարձրագոյն Դրան կը մատուցուի, եւ պատրիարքը կը հաստատուի ըստ վաղեմի սովորութեան՝ կայսերական հրամանին համեմատ:

Յօդ. 4.- Ընդհանուր ժողովը հրաւիրանաց գիր կ'ուղարկէ պատրիարք ընտրուած անձին քանի մը անձանց ձեռօք՝ եթէ Կ. Պոլսոյ մէջ է, եւ յատուկ հրաւիրակաւ, եթէ Կ. Պոլսէն դուրս տեղ է: Նորընտիր պատրիարքը՝ այս հրաւիրանաց գիրը առնելով, պատրիարքարան կու գայ եւ մայր եկեղեցւոյ մէջ Ընդհանուր ժողովոյ առջեւ հանդիսաւոր ուխտ կ'ընէ սոյն օրինակ. «Առաջի Աստուծոյ եւ ի ներկայութեան Ազգային ժողովոյս՝ հրապարակաւ ուխտեմ՝ հաւատարիմ մնալ Տէրութեան եւ Ազգիս, եւ ճշմարտապէս հսկել Ազգային Սահմանադրութեան անթերի գործադրութեանը»: Անմիջապէս՝ տեղապահին պաշտօնը կը դադրի, եւ նորընտիր պատրիարքը Բարձրագոյն Դրան հրաւերին վրայ՝ ուղղակի օգոստափառ կայսեր կը ներկայանայ, պաշտօնական կերպիւ իր պաշտօնը կը հաստատուի, եւ Բարձրագոյն Դուռը երթալով՝ կը ծանուցուի:

Յօդ. 5.- Եթէ պատրիարքը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը հակառակ շարժի կամ վարուի, ամբաստանութեան տակ կ'ընկնի:

Յօդ. 6.- Պատրիարքին վրայ ամբաստանութիւն ընելու միայն Ընդհանուր ժողովը, Կրօնական ու Քաղաքական ժողովներն իրաւունք ունին:

Ամբաստանող կամ բողոքող ժողովը, Բարձրագոյն Դռնէն հրաման առնելով, պատրիարքէն կը խնդրէ, որ Ընդհանուր ժողով գումարէ:

Եթէ պատրիարքը ասոր դէմ կենայ, եղելութիւնը կրկին անգամ Բարձրագոյն Դրան իմաց կը տրուի, որ այն ատեն, բողոքին համեմատ, Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուող եպիսկոպոսաց երիցագոյնին նախագահութեամբ Ընդհանուր ժողով գումարելու հրաման կու տայ:

Ընդհանուր ժողովը իր մէջէն հինգ եկեղեցական եւ հինգ աշխարհական ընտրելով, տասն հոգիէ բաղկացեալ քննիչ յանձնաժողով մը կը կարգէ, բայց պէտք է որ այս քննիչներուն մէջ՝ ամբաստանող կամ բողոքող անձանցմէ մարդ չգտնուի: Քննիչ յանձնաժողովը եղած ամբաստանութիւնները քննելէն ետքը՝ տեղեկագիր կու տայ Ընդհանուր ժողովոյն, որ կ'որոշէ խնդիրը գաղտնի քուէարկութեամբ: Այս որոշումը պարունակող թուղթը պէտք է ստորագրուած ըլլայ որոշման կողմը քուէ տուող ժողովականներէն. եւ եթէ անով պատրիարքին հրաժարուիլը վճռուած է, երկու ժողովոց ատենապետները նախագահ եպիսկոպոսին հետ պատրիարքին երթալով, յիշեալ թուղթը անոր կը ներկայացնեն, որ այն ժամանակ ազգին որոշ կամքը իմանալով՝ հրաժարականը տալու պարտաւորեալ է: Իսկ եթէ չուզէ տալ, Բարձրագոյն Դրան իմաց կը տրուի, որ պաշտօնէն կը ձգէ զպատրիարք:

Յօդ. 7.- Հրաժարեալ պատրիարքը վիճակաւոր եպիսկոպոսաց կարգը կ'անցնի եւ անոր վրայ ըստ կանոնի պէտք եղածը կը տնօրինուի Սառն ժողովոյ կողմէն:

Պաշտօն եւ պարտաւորութիւնք

Յօդ. 8.- Պատրիարքին պարտաւորութիւնքն են Սահմանադրութեան սկզբանց համեմատ վարուիլ եւ անոր ամէն կէտերուն ճշդի գործադրութեանը ուշի ուշով հսկել:

Պատրիարքը իրեն եկած գործերը ո'ր ժողովոյ կը վերաբերի նէ՝

այն ժողովոյն կը յանձնէ: Քննութեան եւ որոշման Համար ժողովոց մէջ որոշուած գործոց վրայ Պատրիարքին **Թագրիորդները** եւ կամ ուրիշ պաշտօնական գրութիւնները վաւերական եւ գործադրելի չեն կրնար ըլլալ եթէ որոշող ժողովոյն կողմէն ալ կնքեալ եւ ստորագրեալ չըլլան: Իսկ երբ ստիպողական գործ մը պատահի, որոյ տնօրինութեանը Համար կարելի չըլլայ մինչեւ ժողովոյն գումարման օրը սպասել եւ կամ արտաքոյ կարգի ժողով գումարել, պատրիարքը կրնայ պէտք եղածը ինքնին տնօրինել, իր վրայ առնելով պատասխանատուութիւնը, բայց պարտաւորեալ է եղելութիւնը արձանագրել տալ կանոնաւոր կերպիւ. եւ ո՛ր ժողովոյն կը վերաբերի նէ՝ անոր յաջորդ նիստին ներկայացնել վաւերացման Համար:

Յօդ. 9.- Պատրիարքը իր բացակայութեանը ատեն Ազգային ժողովներու մէջ տրուած որոշումները պարունակող **Թուղթը** դեռ չստորագրած, կարող է անոնց վրայ իր դիտողութիւններն յայտնելով, խնդիրը կրկին քննութեան յանձնել: Իսկ այս վերաքննութենէն ետքը՝ պարտաւորեալ է նոյն **Թուղթերը** ստորագրել, եթէ տրուած որոշումը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը անհամաձայն չգտնէ:

Յօդ. 10.- Պատրիարքը կրնայ Սահմանադրութեան սկզբանցը Համեմատ չվարուող եկեղեցական մը, վարժապետ մը, եկեղեցւոյ, վանքի, դպրոցի եւ կամ Հիւանդանոցի գործակալ մը պաշտօնէն Հանելու առաջարկութիւն ընել ձեռնհաս ժողովոյն կամ խորհրդոյն:

Յօդ. 11.- Պատրիարքը իրաւունք չունի ինքնին լուծել եւ փոխել Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովները եւ անոնց վերաբերեալ խորհուրդները: Բայց երբ տեսնէ թէ անոնցմէ մէկը Սահմանադրութեան սկզբանցը Հակառակ ընթացքի մէջ է, առաջին անգամին բացատրութիւն կ'ուզէ ա՛յն ժողովոյն կամ խորհրդոյն ատենապետէն, երկրորդին՝ իմաց կու տայ անոր ապօրինաւոր ընթացքը եւ ի կանոնապահութիւն կը Հրաւիրէ զայն, իսկ երրորդին՝ Ընդհանուր ժողովոյն կը դիմէ, եթէ ամբաստանելին Ազգային ժողովներէն մէկն է, կամ՝ Քաղաք. ժողովոյն կը դիմէ, եթէ խորհուրդներէն մէկն է, եւ պատճառները ցուցնելով՝ ամբաստանեալ ժողովոյն կամ խորհրդոյն լուծու՛մը կ'առաջարկէ:

Յօդ. 12.- Պատրիարքը ազգային սնտուկէն իրեն յատկացեալ ամսական ունենալով, ինք կը տեսնէ պատրիարքարանին ներքին ծախքը:

Բ.- ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԴԻՒԱՆԱՏՈՒՆ

Յօդ. 13.- Պատրիարքարանի մէջ դիւանատուն մը պիտի հաստատուի պէտք եղած ազգային դրութեանց յատկացեալ:

Այս դիւանատունը երեք գրասենեակի պիտի բաժնուի:

Ա. Թղթակցութեան գրասենեակ, որ պատրիարքարանէն ուղարկուած եւ պատրիարքարան եկած գրութիւններով կը զբաղի:

Բ. Արձանագրութեան գրասենեակ, որ Ազգային ժողովոց եւ խորհրդոց վերաբերեալ թուղթերը կարգաւորելով կը զբաղի:

Գ. Ազգահամարի գրասենեակ, որ ազգայնոց քաղաքական վիճակագրութեանը, այսինքն՝ ծննդեան, ամուսնութեան եւ վախճանման վերաբերեալ արձանագրութեամբ կը զբաղի:

Այս վերջին գրասենեակէն կը տրուին ազգայնոց թէ՛ ճանապարհորդութեան համար եւ թէ՛ ուրիշ անձնական գործառնութեանց համար պէտք եղած վաւերական թուղթերը, նաեւ ծննդեան, ամուսնութեան, վախճանման վկայագրերը:

Յօդ. 14.- Պատրիարքական դիւանատունը պիտի ունենայ դիւանապետ մը, որ պատասխանատու է դիւանատան բոլոր գործառնութեանց: Քաղաքական ժողովը կ'ընտրէ եւ պատրիարքը կ'անուանէ զայն: Դիւանապետը կ'ընէ նաեւ Ընդհանուր ժողովոյն դիւանադպրութիւնը:

Դիւանապետը պարտաւորեալ է ամէն տարի՝ թէ՛ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ թէ՛ դուրսերը ծնած, ամուսնացած եւ վախճանած ազգայնոց տոմարներուն օրինակները բերել տալ եւ պատրիարքարանի դիւանատան ընդհանուր ազգահամարին մէջ արձանագրել տալ: Դիւանապետը հայերէն լեզուի քաջ հմուտ եւ տաճկերէնի ու գաղղիերէնի ալ վարժ անձ մը պիտի ըլլայ:

Յօդ. 15.- Դիւանատունը բաւական թուով դիւանադպիրներ պիտի ունենայ: Ասոնք ալ հայերէն լեզուն քաջ գիտնալու են, եւ ամէն մէկը իր պաշտօնին կատարեալ հմտութիւն ունենալու է: Ամէն մէկ դիւանադպիր ըստ իւր պաշտօնի պատասխանատու է այն ժողովոյն կամ խորհրդոյն որուն կը վերաբերի: Ամէնը մէկէն պատասխանատու են դիւանապետին:

Յօդ. 16.- Ազգահամարի գրասենեակէն տրուած որեւէ թուղթ եւ վկայագիր վաւերացեալ պէտք է ըլլայ պատրիարքական կնիքով եւ դիւանապետին ստորագրութեամբ:

Գ.- ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՍՐԲՈՑ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

Յօդ. 17.- Երուսաղէմի պատրիարքը Ս. Յակոբայ Աթոռոյն ցկեանա գահակալն է, միանգամայն Հայոց, ազգին սեպհական Երուսաղէմ գտնուած ուխտատեղիներուն տնօրէնն ու Ս. Յակոբայ վանուց միաբանութեան նախագահն է:

Իր պարտաւորութիւնն է Ս. Երուսաղէմի վանուց կանոնագրին տրամադրութեանց Համեմատ վարուիլ, եւ անոր բարուք գործադրութեանը Հսկել:

Յօդ. 18.- Եթէ Ս. Երուսաղէմի պատրիարքը Սուրբ Երուսաղէմի վանուց կանոնագրին Հակառակ վարուի, ամբաստանութեան տակ կ'ընկնի:

Յօդ. 19.- Պատրիարքին վրայ ամբաստանութիւն կրնայ ըլլալ կա'մ յիշեալ Միաբանութեան կողմէն եւ կա'մ՝ Կոստանդնուպոլսոյ Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովոց կողմէն:

Այսպիսի պարագայի մէջ՝ Ազգային Ընդհանուր Ժողով կը գումարուի: Եւ եթէ եղած ամբաստանութիւնը քննուելով Հիմնաւոր ըլլալը ստուգուի, Ընդհանուր Ժողովը՝ վեցերորդ յօդուածին մէջ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին վերաբերեալ տրամադրութեանց Համեմատ՝ ըստ պահանջման իրաց, կը պարտաւորէ զայն Հեռանալ Պատրիարքական Աթոռէն, եւ անոր պաշտօնը կը յանձնէ տեղապահ մը՝ զոր Ընդհանուր Ժողովը գաղտնի քուէարկութեամբ կ'ընտրէ Միաբանութեան մէջէն:

Յօդ. 20.- Երբ Ս. Երուսաղէմի պատրիարքը վախճանի, միաբանութիւնը իր մէջէն տեղապահ մը կ'ընտրէ, եւ Ազգային Ժողովները կը Հաստատեն զայն:

Յօդ. 21.- Ս. Երուսաղէմի պատրիարքը Կոստանդնուպոլսոյ Ազգային Ժողովներուն կողմէն կ'ընտրուի: Բայց Միաբանութիւնը, իրաւունք ունի իր կարծիքը յայտնելու ընտրելեաց արժանաւորութեան աստիճանին վրայ՝ ներկայացման ցուցակաւ մը: Պատրիարքին վախճանելէն անմիջապէս ետքը՝ յիշեալ տեղապահը Միաբանից Ընդհանուր Ժողով կը գումարէ: Այս Ժողովը անուանց ցուցակ մը կը պատրաստէ՝ Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցական Համագումար Ժողովոյն ըրած կերպիւն, բայց պէտք է որ միաբանութեան ներկայացնելիք այս ցուցակը գոնէ եօթն ընտրելեաց անուն պարունակէ: Այս ցուցակը միաբանութեան կողմէն ստորագրեալ յայտագրով Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքարանը կ'ուղարկուի:

Յօդ. 22.- Ս. Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուելու անձը գո՛նէ երեւտուն եւ Հինգ տարին լրացուցած եւ ի ծնէ Օսմանեան Տէրութեան Հպատակ, Միաբանութեան եպիսկոպոսներէն կամ վարդապետներէն պէտք է ըլլայ. միանգամայն Միաբանութենէն զատուած մէկը պէտք չէ ըլլայ:

Միաբանութենէ զատուած չեն Համարուիր այն անձինքը, որ պատրիարքարանի ժողովոց կողմէն ազգային պաշտօնի մէջ գործածուած են՝ Երուսաղէմի պատրիարքին Հաւանութեամբ:

Յօդ. 23.- Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովները Խառն ժողով կազմելով, վերոյիշեալ ցուցակին մէջ յիշատակուած անձանց արժանիքը կը քննեն եւ երեք ընտրելի որոշելով անունները Ընդհանուր ժողովոյն կը ներկայացնեն: Միաբանութեան կողմէն եկած ցուցակն ալ Ընդհանուր ժողովոյ սրահին մէջ կախուած կ'ըլլայ:

Ընդհանուր ժողովը ընտրելեաց վրայօք թէ՛ Միաբանութեան եւ թէ՛ Ազգային երկու ժողովոց կարծիքը իմանալով, անոնց մէջէն կրօնից, ուսման եւ բարի վարուց նկատմամբ ամէնէն աւելի արժանաւորութիւն ունեցող անձը կ'ընտրէ զազտնի քուէարկութեամբ եւ քուէից բացարձակ առաւելութեամբ:

Ընդհանուր ժողովոյ մէջ՝ Միաբանութեան կողմէն ներկայացուած ցուցակէն դուրս անձի վրայ քուէարկութիւն չկրնար ըլլալ:

Դ.- ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 24.- Կրօնական ժողովը կը բաղկանայ տասն եւ չորս բանիբուն եկեղեցականներէ, որոնք գո՛նէ երեսուն տարին լրացուցած եւ գէթ Հինգ տարիէ ի վեր ձեռնադրուած պիտի ըլլան:

Յօդ. 25.- Եկեղեցական Համագումար ժողովը զազտնի քուէարկութեամբ Ազգային Կրօնական ժողովոյ անդամոց թուոյն եռապատիկը կ'ընտրէ եւ ընտրելեաց անունները ստորագրեալ յայտագրով Ազգային Ընդհանուր ժողովոյն կը ներկայացնէ:

Ընդհանուր ժողովն ալ անոնց մէջէն զազտնի քուէարկութեամբ կ'ընտրէ Կրօնական ժողովոյ անդամները: Տեղեկագիրը պատրիարքին կողմէն Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացուի եւ Կրօնական ժողովոյ այսպէս ընտրուած անդամները կայսերական Հրամանաւ կը Հաստատուին:

Յօդ. 26.- Կրօնական ժողովը երկու տարին անգամ մը Ապրիլի վերջը ամբողջ կը լուծուի եւ Մայիսի սկիզբը կը նորոգուի: Այս ժողովոյ

անդամները անմիջապէս վերընտրելի չեն, բայց երկու տարի ետքը կրնան նորէն ընտրուիլ:

Յօդ. 27.- Երբ Կրօնական ժողովոյ անդամներէն Հրաժարական տուող եւ կամ ուրիշ պատճառաւ պակսողներուն թիւը երեքի հասնի, անոնց տեղ ուրիշներ կ'ընտրուին Ընդհանուր ժողովով: Բայց մինչեւ որ այս ընտրութիւնն ըլլայ, Կրօնական ժողովոյ մէջ բոլոր անդամոց մեծագոյն մասը կը փնտռուի:

Յօդ. 28.- Կրօնական ժողովոյ պաշտօնն է ազգային կրօնական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնքն են՝ ազգին մէջ կրօնական զգացումը զարգացունել, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնները անխախտ պահել, եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց ներկայ վիճակը լուսնելու եւ ապագան անդորրելու եւ ապահովցնելու միջոցները ձեռք բերելու հոգ տանիլ, ազգային վարժարանաց երբեմն-երբեմն այցելութիւն ընելով՝ քրիստոնէական վարդապետութեան ուսուցման վրայ հսկողութիւն ընել, արժանաւոր եւ բանիւրուն վարդապետներ եւ քահանաներ հասցնել, եւ ազգին մէջ ծագած կրօնական վէճերը քննելով՝ Եկեղեցւոյ օրինաց համեմատ լուծել:

Յօդ. 29.- Կրօնական ժողովը երբ չկարենայ ինքնին լուծել զուտ կրօնական կարեւոր խնդիր մը, Եկեղեցական համագումար ժողով կը կազմէ՝ Կոստանդնուպոլիս գտնուող եպիսկոպոսները, եկեղեցեաց քարոզիչ վարդապետները, աւագերէցներն ու ավթոռակալները, եւ եթէ հարկ ըլլայ՝ նաեւ շրջակայ գաւառաց առաջնորդները հրաւիրելով: Եթէ Եկեղեցական համագումար ժողովն ալ խնդիրը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, այն ժամանակ՝ Ընդհանրական Կաթողիկոսին կը դիմէ ստորագրեալ տեղեկագրով:

Յօդ. 30.- Կրօնական ժողովոյ ամէն տեսակ տեղեկագիրները միշտ անդամոց մեծագոյն մասին կողմէն ստորագրեալ պիտի ըլլան:

Յօդ. 31.- Թէ՛ Կոստանդնուպոլսոյ եւ թէ՛ գաւառներու մէջ՝ վարդապետի ձեռնադրութեան համար պէտք եղած հրամանը Ազգային Կրօնական ժողովոյ կողմէն կը տրուի: Իսկ քահանայի ձեռնադրութեան համար՝ եթէ Պոլսոյ մէջ է՝ նոյն Կրօնական ժողովէն, եւ եթէ գաւառներու մէջ է՝ տեղւոյն Կրօնական ժողովէն կը տրուի:

Յօդ. 32.- Մինչեւ որ եկեղեցւոյ մը քահանաներն ու Թաղական Խորհուրդը նոր քահանայ ձեռնադրել տալու կարեւորութիւնը չտեսնեն եւ ստորագրեալ տեղեկագրով Կրօնական ժողովոյ խնդիր չընեն, ձեռնադրութեան հրաման չտրուի:

Յօդ. 33.- Կրօնական ժողովը կ'ընտրէ Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցեաց քարոզիչ վարդապետներն ու աւագերէցները եւ պատրիարքը կ'անուանէ զանոնք:

Յօդ. 34.- Կրօնական ժողովոյ մէջ ամէն տեսակ ընտրութիւն գաղտնի քուէարկութեամբ կ'ըլլայ:

Յօդ. 35.- Կրօնական ժողովը կանոնագիր մը պէտք է շինէ եկեղեցականաց ներկայ վիճակին բարելաւութեան եւ ապագային անդորրութեանը համար, որպէսզի իրենց հոգեւորական պաշտօնները կանոնաւ ձրի կատարել:

Ե.- ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 36.- Քաղաքական ժողովը կը բաղկանայ ազգային գործոց եւ տէրութեան օրինաց տեղեակ քսան աշխարհականներէ:

Յօդ. 37.- Քաղաքական ժողովոյ անդամները գաղտնի քուէարկութեամբ եւ քուէից բացարձակ առաւելութեամբ Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ մէջ կ'ընտրուին, եւ տեղեկագիրը պատրիարքի կողմէն Բարձրագոյն Դրան մատուցուելով՝ կայսերական հրամանաւ կը հաստատուին:

Յօդ. 38.- Քաղաքական ժողովը երկու տարին անգամ մը Ապրիլի վերջը ամբողջ կը լուծուի եւ Մայիսի սկիզբը կը նորոգուի:

Այս ժողովոյ անդամները երկու տարի անցնելէն ետքը նորէն կրնան ընտրուիլ: Եւ թէպէտ առջի երկու տարին Քաղաքական ժողովոյ համար վերընտրելի չեն, բայց ուրիշ որեւէ ազգային պաշտօնի մէջ կրնան գործածուիլ:

Յօդ. 39.- Եթէ Քաղաքական ժողովոյ անդամներէն մէկը, առանց բանաւոր պատճառ իմացնելու գրով, երեք անգամ իրարու վրայ ներկայ չգտնուի, նոյն ժողովոյ ատենապետի կողմէն անոր նամակ գրուելով՝ չգալուն պատճառը կը հարցուի: Եթէ պատասխան չառնուի, երկրորդ գրութեամբ իմաց կը տրուի իրեն, որ եթէ յաջորդ նիստին ալ ներկայ չգտնուի, իրբեւ հրաժարեալ պիտի համարուի, եւ եթէ դարձեալ չներկայանայ, հրաժարականը տուած պիտի սեպուի:

Յօդ. 40.- Երբ Քաղաքական ժողովոյ հրաժարական տուող կամ ուրիշ պատճառաւ պակսող անդամոց թիւը երեքի հասնի, անոնց տեղ ուրիշ անդամներ կ'ընտրուին Ընդհանուր ժողովով: Բայց մինչեւ որ այս

ընտրութիւնն ըլլայ՝ Քաղաքական ժողովոյ մէջ բոլոր անդամոց մեծագոյն մասը կը փնտռուի:

Յօդ. 41.- Քաղաքական ժողովոյ պաշտօնն է ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը: Իւր պարտաւորութիւնքն են ազգին բարեկարգութեան ու յառաջդիմութեան մտադրութիւն եւ փոյթ ունենալ, իր տեսչութեան տակ գտնուող խորհրդոց կողմէն մատուցուած ազգօգուտ առաջարկութիւնները ուշադրութեամբ քննել, եւ անոնց կարեւորութիւնը յայտնուելէն ետքը՝ հաստատել կամ գործադրութեան արգելքները բառնալու ջանք ընել:

Յօդ. 42.- Քաղաքական ժողովը իրեն եկած գործերը ո՛ր խորհրդոյ վերաբերեալ ըլլան՝ քննուելու համար այն խորհրդոյն կը յանձնէ, եւ մինչեւ որ անոր կարծիքը չառնու՝ չկրնար գործադրութեան ձեռնարկել: Եւ թէպէտ կրնայ իրաւացի պատճառներով հերքել մէկ խորհրդոյ ըրած որոշումը, բայց ինքնին ուրիշ տնօրինութիւն չկրնար ընել նոյն նիւթին վրայ եւ կը պարտաւորի դարձեալ նոյն խորհրդոյն յանձնել գործը: Քաղաքական ժողովը չի կրնար նաեւ փոխել կամ լուծել ազգային խորհուրդներէն մէկը, քանի որ չտեսնէ զայն Սահմանադրութեան հիմնական սկզբանց հակառակ ընթացքի մէջ: Բայց երբ տեսնէ անոնց մէկը այսպիսի ընթացքի մէջ, առաջին անգամին՝ բացատրութիւն կ'ուզէ նոյն խորհրդոյ ատենապետէն, երկրորդ անգամին՝ անոր գրով ազդարարութիւններ ընելով՝ ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ, իսկ երրորդին՝ անդամները կը փոխէ, միայն թէ այս մասին ունեցած պատճառները պիտի բացատրէ Ընդհանուր ժողովոյ ներկայացնելու պարտաւոր երկամեայ տեղեկագրին մէջ:

Յօդ. 43.- Քաղաքական ժողովը երբ իրեն եկած քաղաքական գործերէն կարելոր խնդրոյ մը լուծումը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, Ընդհանուր ժողովոյն կը դիմէ:

Զ.- ՔԱՂԱՔ. ԺՈՂՈՎՈՅ ԿՈՂՄԷՆ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՈՒՐԳՔ ԵՒ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆՔ

Յօդ. 44.- Ուսումնական, տնտեսական եւ դատաստանական գործոց եւ վանօրէից տեսչութեան համար չորս խորհուրդ, մատակարարութեան պաշտօնով՝ երեք հոգաբարձութիւն պիտի հաստատուի Քաղաքական ժողովոյ կողմէն: Այս խորհրդոց եւ հոգաբարձութեանց ան-

դամները երկու տարի պաշտօն կը վարեն այն պայմանաւ, որ ամէն տարեգլուխ կիսով չափ նորոգուին:

Դատաստանական Նորհրդոյ նախագահը Կ. Պոլսոյ պատրիարքի փոխանորդն է:

1.- Ուսումնական Նորհուրդ

Յօդ. 45.- Ուսումնական Նորհուրդը եօթն ուսումնական աշխարհականներէ կը բաղկանայ:

Ուսումնական Նորհրդոյն պաշտօնն է հայոց ազգին դաստիարակութեան եւ կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնքն են ազգային վարժարանաց բարեկարգութեանը հսկել, թէ՛ մանչ եւ թէ՛ աղջիկ տղայոց դաստիարակութեանը հոգ տանելու նպատակաւ հաստատուած ընկերութիւններուն խրախոյս տալ եւ ձեռնտու ըլլալ, դպրատանց դաստիարակներուն կացութիւնը լաւցնելու եւ ապագան անդորրելու խնամ տանիլ, ազգին մէջ յաջողակ եւ քաջահմուտ դասատուներ հասցնելու եւ դպրոցական դասագիրքեր պատրաստելու ջանք եւ փոյթ ունենայ:

Ուսումնական Նորհուրդը ազգային վարժարանաց մէջ ուսմունքներն լրացնող աշակերտաց վկայական կու տայ, ուսմանց դասագիրքերը կ'որոշէ եւ տարեկան քննութիւնները կը կատարէ:

Իսկ կրօնական ուսմանց համար Կրօնական ժողովին կը դիմէ, վասն զի այս ժողովը կ'որոշէ կրօնական գիտութեանց դասագիրքերը եւ դասատուները, քննութիւնները կ'ընէ եւ վկայականը կու տայ:

2.- Տնտեսական Նորհուրդ

Յօդ. 46.- Տնտեսական Նորհուրդը կը բաղկանայ եօթն տնտեսագէտ աշխարհականներէ, զորս Քաղաքական ժողովը կ'ընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Տնտեսական Նորհրդոյն պաշտօնն է Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուած ազգային բոլոր հաստատութեանց եւ անոնց կալուածներուն մատակարարութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնն է նոյն հաստատութեանց բարեկարգութեանը անխնօջ հսկել եւ հոգ տանիլ:

Տնտեսական Նորհուրդը պէտք է հոգ տանի, որ ամէն ազգային կալուած օրինաւոր կալուածագիր ունենայ: Թէ՛ Կ. Պոլսոյ եւ թէ՛ գաւառներու մէջ գտնուած ազգային անշարժ ստացուածոց կալուածագրերուն օրինակները՝ Տնտեսական Նորհրդոյ ձեռօք ժողովուելով՝

պատրիարքարանի ղիւանատան մէջ պիտի պահուին:

Ազգային ո՛րեւէ կալուածոյ գնումն ու վաճառումը չկրնար տեղի ունենալ առանց Տնտեսական Խորհրդոյ գիտութեան, Քաղաքական ժողովոյ Հաճութեան եւ պատրիարքի կնքով Հաստատութեան:

Այս տրամադրութեանց ուժովը՝ եկեղեցիներու միութեակիութիւնը ստեղծ բանը վերցուած է Հայոց ազգին համար:

Կ. Պոլսոյ եւ չրջակայից մէջ՝ ազգային որեւէ շինութեանց կամ վերանորոգութեանց չկրնար ձեռնարկուիլ առանց գիտութեան Տնտեսական Խորհրդոյ եւ Հաճութեան Քաղաքական ժողովոյ:

Տնտեսական Խորհուրդը ազգային ելեմտից, Կտակաց եւ Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւններուն, նաեւ Թաղական Խորհուրդներուն մատակարարութեանը վրայ Հսկողութիւն պիտի ընէ, եւ ասոնց ամէն մէկէն որոշեալ ժամանակներ պահանջելով, Քաղաքական ժողովոյն պիտի հաղորդէ:

Տնտեսական Խորհուրդը տարեգլխէն երկու ամիս առաջ՝ յետագայ տարւոյ մէջ ըլլալիք Հասոյթն ու ծախքը ելեմտից Հոգաբարձութենէն ստուգելով, Հաշուեկշիռը պիտի պատրաստէ եւ Քաղաքական ժողովոյն ներկայացնէ:

3.- Դատաստանական Խորհուրդ

Յօդ. 47.- Դատաստանական Խորհուրդը կը բաղկանայ ութ իրաւագէտ եւ ամուսնացեալ եւ քառասուն տարին լրացուցած անձերէ, որոնց չորսը եկեղեցական եւ չորսը աշխարհական պիտի ըլլան:

Դատաստանական Խորհրդոյ նախագահը պատրիարքի փոխանորդն է, եւ անդամներուն բոլորն ալ Խառն ժողովոյ կողմէն կ'ընտրուին՝ քուէից առաւելութեամբ:

Դատաստանական Խորհրդոյ պաշտօնն է ընտանեկան վէճերը լուծել եւ Բ. Դրան կողմէն պատրիարքարան յանձնուած դատերը՝ յանձնարարութեան համեմատ քննել եւ որոշել:

Երբ պատահի այնպիսի դատ մը զոր Դատաստանական Խորհուրդը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, ըստ պահանջման խնդրոյն՝ կա՛մ Կրօնական, կա՛մ Քաղաքական եւ կա՛մ Խառն ժողովոյն յանձնուելուն հարկաւորութիւնը կը ցուցնէ:

Եթէ Դատաստանական Խորհրդոյ մէջ որոշուած դատի մը դէմ բողոքէ դատապարտեալը, խնդիրը վերստին կը քննուի յիշեալ ժողովներէն մէկուն մէջ՝ որո՛ւն որ կը վերաբերի:

4.- Վանօրէից Խորհուրդ

Յօդ. 48.- Վանքերն ազգային սեպհական ստացուածք ըլլալով, ազգին կը վերաբերի անոնց մատակարարութեան հասոյթից ու ծախուց ընդհանուր տեսչութեան եւ քննութեան իրաւունքը:

Ըստ որում՝ հարկաւոր է, որ ամէն վանք իրեն համար յատուկ կանոններ ունենայ. Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովները Խառն ժողով կազմելով, իւրաքանչիւր վանքի միաբանութեան, նաեւ Վանօրէից Խորհուրդին կարծիքն առնելէ ետքը, պէտք եղած կանոնադրութիւնը կը պատրաստեն եւ Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ հաստատել կու տան:

Սոյն կանոնադրութեանց հիմնական սկզբունքն են.

Ա. Իւրաքանչիւր վանքի մասնաւոր մատակարարութիւնը իր միաբանութեան կը վերաբերի: Իսկ ամէնուն վրայ ընդհանուր տեսչութիւն ընելու իրաւունքը Կեդրոնական Վարչութեան կը վերաբերի, որ կը գործադրէ Վանօրէից Խորհուրդին ձեռօք:

Բ. Իւրաքանչիւր վանքի վանահայրը իր միաբանութեան կողմէն կ'ընտրուի եւ Կեդրոնական Վարչութեան Խառն ժողովոյ հաւանութեամբը պատրիարքի ձեռօք կը հաստատուի:

Վանահայր ըլլալու անձը պէտք է, որ երեսունուհինգ տարին լրացուցած եւ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ վարդապետներէն ըլլայ:

Գ. Բոլոր վանքերը ազգին բարոյական զարգացմանը ծառայելու պարտաւոր են. ուստի ամէն մէկը իր կարողութեան չափով ունենալու է ընծայարան, թանգարան, տպարան, հիւանդանոց եւ ասոնց պէս ուրիշ ազգօգուտ հաստատութիւններ:

Վանօրէից Խորհուրդը կը բաղկանայ եօթն անձերէ, զոր Քաղաքական ժողովը կ'ընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Վանօրէից Խորհուրդին պաշտօնն ու պարտաւորութիւնն է իւրաքանչիւր վանքի կանոնաց գործադրութեանը հսկել եւ վերատեսչութիւն ընել, եկամուտներն ու հասոյթները ստուգել եւ ծախքերը քննել ու կանոնաւորել:

Վանօրէից Խորհուրդը կ'ընտրէ վանականներուն մէջէն իւրաքանչիւր վանքի մատակարարութեան պաշտօնին համար պէտք եղած անձինքը: Ասոնք վանահօր նախագահութեամբ եւ իրենց վանքին յատկացեալ կանոններուն համաձայն վանքը տնտեսելով, որոշ ժամանակներ հաշուեհամար կու տան Խորհուրդին:

5.- Ելեմտից Հոգաբարձութիւն

Յօդ. 49.- Ելեմտից Հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ եօթն հաշուագէտ անձինքէ, զոր Քաղաքական ժողովը կ'ընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Ելեմտից Հոգաբարձութեան պաշտօնն է ազգային կեդրոնական սնտուկին տնտեսութիւնն ու համարակալութիւնը:

Այս սնտուկին մուտքն են՝ ազգային ընդհանուր տուրք, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական դիւանատան հասոյթք եւ առանց մասնաւոր տեղ մը որոշելու ազգին անուանը եղած կտակք կամ նուէրք: Ելքն են՝ պատրիարքարանի եւ դիւանատան սովորական ծախք, Կեդրոնական Վարչութեան ձեռքը եղած ազգային հաստատութեանց եւ կարօտեալ թաղերու տրուելիք նպաստք եւ զանազան ուրիշ պատահական ծախք:

Ելեմտից Հոգաբարձութիւնը կը հաւաքէ ամէն այս հասոյթները եւ իր ձեռք կ'ըլլան յիշեալ ծախքերը, միշտ Տնտեսական Խորհուրդին գիտութեամբը եւ Քաղաքական ժողովոյ հաւանութեամբը:

Ելեմտից Հոգաբարձութիւնը պարտաւոր է իր տնտեսութեան յանձնուած ազգային սնտուկին հաշիւը տոմարակալութեան կանոնաւ կարգադրել եւ որոշեալ ժամանակներ հաշուեցուցակ ներկայացնել Տնտեսական Խորհուրդին, որ ստուգելով եւ վաւերացնելով՝ կը հաղորդէ Քաղաքական ժողովոյն:

6.- Կտակաց Հոգաբարձութիւն

Յօդ. 50.- Կտակաց Հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ եօթն անձինքէ, որոց երեքը եկեղեցական եւ չորսը աշխարհական՝ Ոսոն ժողովով կ'ընտրուին քուէից առաւելութեամբ:

Կտակաց Հոգաբարձութեան պաշտօնն է ազգային կտակաց տնօրէնութիւնը: Իր պարտաւորութիւնն է կտակաց օրինաւոր կերպիւ եւ կտակարարին նպատակին եւ դիտաւորութեանը համեմատ գործադրութեանը հսկել:

Կտակաց Հոգաբարձութեան համար պէտք եղած մասնաւոր կանոնադրութիւնը Ոսոն ժողովը պիտի պատրաստէ Կտակաց Հոգաբարձութեան եւ Տնտեսական Խորհուրդին կարծիքն առնելով, եւ Ընդհանուր ժողովը պիտի հաստատէ:

Կտակաց Հոգաբարձութիւնը որոշեալ ժամանակներ իր պաշտօնին վերաբերեալ հաշիւները պիտի ներկայացնէ Տնտեսական Խորհուր-

դին, որ ստուգելով եւ վաւերացնելով՝ պիտի հաղորդէ Քաղաքական ժողովոյն:

7.- Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւն

Յօդ. 51.- Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ ինն անձինքէ, զոր Քաղաքական ժողովը կ'ընտրէ քուէից առաւելութեամբ: Ասոնց երկուքը վկայեալ բժիշկ պիտի ըլլան:

Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան պաշտօնն է Ազգային Հիւանդանոցը եւ անոր սեպհական կայուածներն ու եկամուտները տնտեսել, եւ անոնց հասոյթովն ու ազգային անտուկին նպաստիւր մատակարարել զայն:

Այս հաստատութիւնը չորս շրջանակի բաժնուելով, մէկը՝ աղքատիկ հիւանդները դարմանելու, երկրորդը՝ ծեր ու անկար աղքատները պատսպարելու, երրորդը՝ խելագարները խնամելու, եւ չորրորդը՝ որբ եւ անտէրունջ տղաքը դաստիարակելու պիտի յատկանան:

Այս շէնքին կարգադրութիւնն ու տնտեսութիւնը բժշկական եւ առողջապահիկ կանոնաց համեմատ պիտի տնօրինուին:

Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը այս հաստատութեան տնտեսութեան մասին՝ Տնտեսական Խորհուրդին, եւ դաստիարակութեան մասին՝ Ուսումնական Խորհուրդին պատասխանատու է, եւ սոյն Խորհրդոց որոշեալ ժամանակներ պիտի տայ իր գործողութեանց վրայ:

Է.- ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՔ

Յօդ. 52.- Թաղական Խորհուրդները կը բաղկանան ըստ տեղւոյն՝ Հինգէն մինչեւ տասներկու անդամներէ:

Թաղական Խորհուրդին պաշտօնն է թաղին ժողովրդեան ազգային գործոց մատակարարութիւնը, եկեղեցւոյ եւ դպրատան հոգաբարձութիւնը, աղքատաց խնամակալութիւնը եւ ազգայնոց մէջ պատահած վէճերուն քննութիւնն ու խաղաղարարութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնքն են թաղին եկեղեցւոյ պայծառութեանը խնամ տանիլ, թաղին մէջ թէ՛ աղջիկ եւ թէ՛ մանչ տղայոց դաստիարակութեան համար դպրատուններ հաստատելու ջանք ընել եւ թաղին կարօտեալ ընտանեաց ձեռնտուութիւն ընել:

Յօդ. 53.- Ամէն թաղ մէջ մէկ սնտուկ պիտի ունենայ՝ Թաղական Խորհուրդին տնօրէնութեանը տակ:

Այս սնտուկին մուտքն են թաղին ժողովրդեան կողմէ տրուած թաղական տուրքը, եկեղեցւոյ եւ դպրատան կալուածոց եկամուտները, եկեղեցւոյն Հասոյթները, կտակաւ կամ ուրիշ կերպիւ եղած նուէրները եւլն.: Ելքն են՝ թաղին եկեղեցւոյն եւ դպրատանց ծախքն ու աղքատաց տրուելիք օգնութիւնները:

Ամէն Թաղական Խորհուրդ իր թաղին մէջ եղած ծննդոց, ամուսնութեանց եւ վախճանմանց արձանագրութիւնը պիտի ընէ կանոնաւոր կերպով՝ մասնաւոր տոմարի մը մէջ:

Յօդ. 54.- Թաղական Խորհուրդները իրենց պաշտօնին վերաբերեալ գործոց մէջ Տեսուչ Խորհուրդներուն հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունին, այսինքն՝ դպրատանց համար՝ Ուսումնական Խորհուրդին հետ, տնտեսական եւ դրամական գործոց համար՝ Տնտեսական Խորհուրդին հետ, դատի վերաբերեալ գործոց համար՝ Դատաստանական Խորհուրդին հետ: Եւ ասոնց ամէն մէկին որոշեալ ժամանակներ համար պիտի տան իւրաքանչիւրին վերաբերեալ գործոց վրայ:

Յօդ. 55.- Իւրաքանչիւր Թաղական Խորհուրդ իր թաղին ժողովրդեան կողմէն կ'ընտրուի:

Ամէն ազգային անհատ, որ քսան եւ հինգ տարին լրացուցած է եւ ըստ 67րդ յօդուածոյ Սահմանադրութեան՝ ընտրողութեան իրաւունքէն դատաստանապէս զրկուած չէ, իրաւունք ունի մասնակից ըլլալ ընտրութեան Թաղական Խորհրդոյ անդամոց:

Յօդ. 56.- Թաղական Խորհրդոց պարտաւորութիւնն ու ընթացքը սահմանելու համար պէտք եղած կանոնադրութիւնը Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովներուն ձեռօք պիտի շինուի:

Թաղական Խորհրդոց անդամներուն պաշտօնը չորս տարի կը տևէ. հինգերորդ տարւոյն սկիզբը կը նորոգուին, եւ անմիջապէս վերընտրելի են:

Ը.- ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Կազմութիւն եւ պարտաւորութիւնք

Յօդ. 57.- Ազգային Ընդհանուր ժողովը Հարիւր քառասուն երեսփոխաններէ կը բաղկանայ, որոնց՝

Ա. Մէկ եօթներորդ մասը, այսինքն քսանը, եկեղեցական երեսփոխանք են, զոր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուող եկեղեցականք կ'ընտրեն:

Բ. Երկու եօթներորդ մասը, այսինքն քառասունը, գաւառներէն գալիք ազգային երեսփոխանք են:

Գ. Չորս եօթներորդ մասը, այսինքն ութսունը, Կոստանդնուպոլսոյ թաղերէն ընտրուած երեսփոխանք են:

Յօդ. 58.- Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց անդամները Ընդհանուր ժողովին ներկայ կը գտնուին, բայց եթէ երեսփոխան ընտրուած չեն՝ Ընդհանուր ժողովին մէջ քուէ չունին:

Յօդ. 59.- Ընդհանուր ժողովը նիստ չկրնար ընել մինչեւ որ անդամոց մեծագոյն մասը, այսինքն գոնէ եօթանասունումէկ հոգի ներկայ չ'ըլլայ:

Յօդ. 60.- Ընդհանուր ժողովին պաշտօնն է.- պատրիարքը, կաթողիկոսը եւ ազգին գլխաւոր պաշտօնատարները եւ Կրօնական ու Քաղաքական ժողովոց անդամները ընտրել, Ազգային ժողովոց վարչութեանը հսկողութիւն ընել, սոյն ժողովներուն վերաբերեալ՝ բայց իրենց ձեռնհասութենէն վեր համարուած գործերը որոշել եւ վճռել եւ Ազգային Սահմանադրութիւնն անխախտ պահել:

Յօդ. 61.- Ընդհանուր ժողովը կը գումարուի՝

Ա. Ըստ վաղեմի սովորութեան ամէն երկու տարին անգամ մը՝ Ապրիլ ամսոյ վերջերը, Ազգային Վարչութեան երկամեայ ընթացքին տեղեկագիրը մտիկ ընելու եւ ելմտական պաշտօնակալաց ձեռօք ժողովուած եւ ծախս եղած գումարներուն ընդհանուր հաշիւը տեսնելու եւ քննելու, Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց բոլոր անդամները փոխելով՝ ուրիշներ ընտրելու եւ յետագայ երկու տարուան մէջ ազգային տուրքը ի՞նչպէս տնօրինուելիքը սահմանելու համար:

Սոյն երկ-տարեկան ժողովը սկսած օրէն մինչեւ երկու ամիս տեսելով իր նիստերը կը վերջացնէ:

Ընդհանուր ժողովոյ այս նիստերուն մէջ՝ միանգամայն Ազգային

Վարչութեան ժողովներուն անդամ գտնուող երեսփոխանները ամէն խնդրոյ վրայ կրնան խօսիլ, բայց տուրքի եւ ընտրութեան խնդիրներէն զատ՝ ուրիշ խնդիրներու մէջ չեն կրնար քուէ տալ:

Բ. Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակից ըլլալու համար:

Գ. Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքները ընտրելու համար:

Դ. Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց մէջ, կամ պատրիարքին ու ժողովոց մէջ պատահած անհամաձայնութիւնը բառնալու համար: Սոյն պարագայից մէջ՝ անհամաձայնութեան ենթակայ եղող կողմերը Ընդհանուր ժողովոյ մէջ խօսք միայն ունին եւ ո՛չ քուէ:

Ե. Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեանը համար:

Եւ վերջապէս այնպիսի խնդիրներու համար որոց վրայ որոշում տալը Ընդհանուր ժողովոյն կը վերաբերի:

Սակայն այս տեսակ արտաքոյ կարգի նիստերուն տեղի ունենալէն առաջ՝ Ընդհանուր ժողովոյ գումարման պատճառը պատրիարքարանի կողմէն Բարձրագոյն Դրան իմաց տրուելով, անոր հաճութիւնը կ'առնուի.

Յօդ. 62.- Պատրիարքը կը գումարէ Ընդհանուր ժողովը Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց մէկուն համահաճութեամբը եւ կամ նոյն իսկ Ընդհանուր ժողովոյ Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց մէկուն համահաճութեամբը եւ կամ նոյն իսկ Ընդհանուր ժողովոյ անդամոց մեծագոյն մասին խնդրանօքը: Միայն թէ այս կերպ արտագոյ կարգի ժողով գումարելէն առաջ՝ գումարման պատճառը Բարձրագոյն Դրան իմաց տրուելով, անոր հաճութիւնը առնել հարկ է:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈՈՒԱՆԱՑ

Յօդ. 63.- Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուող բոլոր եկեղեցականք՝ պատրիարքի հրաւիրանօք՝ Ապրիլ ամսոյ վերջը որոշեալ տեղ մը կը գումարուին, եւ գաղտնի քուէարկութեամբ ու քուէից բացարձակ առաւելութեամբ Ազգ. Ընդհանուր ժողովոյ եկեղեցական անդամները կ'ընտրեն թէ՛ եպիսկոպոսներէն, թէ՛ վարդապետներէն եւ թէ՛ քահանաներէն, բայց պէտք է որ ընտրելիք՝ դուրսերը պաշտօն չունենան, եւ հասակաւ երեսուն տարին լրացուցած, եւ գոնէ հինգ տարի առաջ ձեռնադրուած ըլլան, եւ որ եւ է դատաստանի տակ չգտնուին:

Յօդ. 64.- Եկեղեցական երեսփոխանաց պաշտօնը տասն տարի կը տեւէ, եւ երկու տարին անգամ մը՝ հինգերորդ մասը փոխուելով կը նորոգուի: Այս հինգերորդ մասն առաջին ութ տարիներու մէջ՝ վիճակաւ պիտի որոշուի եւ հանուի, եւ թէ՛ վիճակաւ ելած եւ թէ՛ տասնամեայ պաշտօնը լրացուցած անդամները անմիջապէս վերընտրելի են:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈՈՒԱՆԱՑ

Ա.- Ընտրողութեան եւ ընտրելութեան պայմանք

Յօդ. 65.- Ընտրողական իրաւանց հիմն կը բռնուին ազգային տուրքը եւ անձնական արժանիքը:

Ազգային տուրքը ընտրողութեան իրաւունք տալու համար, պէտք է որ ընտրողը տարին գոնէ եօթանասուն ու հինգ դուրուչ ընդհանուր տուրք վճարէ:

Ընտրողութեան անձնական արժանեօք իրաւունք ունեցողներն են՝ արքունի դիւաններուն եւ Տէրութեան ուրիշ պաշտօններուն մէջ գտնուողներ, վկայեալ բժիշկները, օգտակար գրքերու հեղինակները, դպրատանց ուսուցիչները եւ ազգին օգտակար ծառայութիւններ մատուցած անձինք:

Յօդ. 66.- Ընտրողութեան իրաւունք ունին քսան եւ հինգ տարին լրացուցած անձինք, սակայն ընտրողք հարկ է որ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ ըլլան:

Յօդ. 67.- Ընտրելու իրաւունքէն դատաստանապէս զրկեալ են հետեւեալ չորս դաս անձինքը.

Ա. Քրէական յանցանօք դատապարտեալները, որոնք ըստ պատ-

ժական օրինաց Տէրութեան՝ քաղաքականապէս մեռեալ կը համարուին:

Բ. Ազգային գործոց մատակարարութեանը մէջ նենգութեամբ բռնուած եւ Ազգ. ժողովներէն մէկուն կողմէն դատապարտուած անձինք, որոց համար ազգային գործերու մէջ չգործածուիլը վճռուած ըլլայ դատող ժողովին կողմէն:

Գ. Տէրութեան դատարաններուն կողմէն զգաստացուցիչ պատիժ կրողները, որոց պատժոյն պայմանաժամը դեռ լրացած չէ:

Դ. Խելագարութեան պատճառաւ անբաւական դատեալները, որոց կատարելապէս առողջացեալ ըլլալը օրինաւոր կերպիւ հաստատուած չըլլայ:

Յօդ. 68.- Ընտրելի են ազգին այն ամէն անհատները, որոնք երեսուն տարին լրացուցած ըլլալով, Օսմանեան հպատակ, Տէրութեան օրինացը տեղեակ եւ ազգային գործոց հմուտ են եւ ընտրողութեան իրաւունքէն ըստ 67րդ յօդուածոյ զրկուած չեն:

Բայց Կոստանդնուպոլսոյ թաղերուն կողմէն ընտրուելիք ութսուն երեսփոխանաց գոնէ եօթը՝ աստիճանաւոր անձինք ըլլալու են:

Բ.- Եղանակ ընտրութեան

Յօդ. 69.- Կոստանդնուպոլսոյ թաղերէն եւ գաւառներէն ընտրուելիք երեսփոխանաց **քաջխման ցուցակը** շինելու համար, ամէն երկու տարի Փետրուար ամսոյ սկիզբը՝ Ազգ. Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովները, Տեսուչ Խորհրդոց ատենապետներուն հետ մէկտեղուելով Համախորհուրդ ժողով կը կազմեն, եւ պատրիարքական դիւանատան ընդհանուր ազգահամարին նայելով, ամէն մէկ թաղին ու գաւառին կողմէն քանի՛ երեսփոխան ընտրուելիքը կ'որոշեն, Պոլսոյ թաղերուն համար՝ ընտրողաց թիւը, եւ գաւառներուն համար՝ բնակչաց թիւը հիմն բռնելով: Եւ այս կերպով շինուած ցուցակին համեմատ՝ իւրաքանչիւր թաղի եւ գաւառի տալու երեսփոխանաց թիւը պատրիարքի ձեռօք անոնց կը ծանուցանեն:

Երեսփոխանաց պաշտօնը տասն տարի կը տեւէ եւ երկու տարին անգամ մը՝ թէ՛ Կոստանդնուպոլսոյ թաղերէն եւ թէ՛ գաւառներէն ընտրուած ազգային երեսփոխաններուն հինգերորդ մասը կը փոխուի եւ կը նորոգուի: Այս հինգերորդ մասին ընտրութիւնը պիտի կատարուի ամէն երկու տարին անգամ մը թէ՛ թաղերուն եւ թէ՛ գաւառներուն կողմէն, մէջերնին փոփոխակի կարգ պահելով:

Այս փոփոխակի կարգը առաջին ութ տարիներուն մէջ վիճակաւ պիտի որոշուի, սա՛ պայմանաւ, որ եթէ թաղի մը ընտրողները եւ կամ գաւառի մը բնակչաց թիւը աւելցած կամ պակասած է, այն թաղին կամ գաւառին տալու երեսփոխանաց թիւն ալ համեմատութեամբ պիտի աւելնայ կամ պակսի:

Վախճանեալ կամ հրաժարեալ երեսփոխանաց տեղ ընտրուելիք անձինքն ալ՝ ամէն տարի տարեգլխէն երկու ամիս առաջ պէտք է ընտրուին:

Թաղական երեսփոխանները Կ. Պոլսոյ թաղերուն բնակչաց կողմէն պիտի ընտրուին: Իսկ գաւառական երեսփոխանները իւրաքանչիւր գաւառի Ընդհանուր ժողովոյ կողմէն պիտի ընտրուին:

Յօդ. 70.- Թէ՛ Պոլսոյ թաղերէն եւ թէ՛ գաւառներէն ուզուած երեսփոխանները հարկ չէ, որ ընտրող թաղին կամ գաւառին բնակիչներէն ըլլան. բաւական է, որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ բնակին, իրենց ներկայացուցած թաղին կամ գաւառին ազգային գործոցը հմուտ ըլլան, եւ ազգասիրութեամբ, ուղղութեամբ եւ արդարախոհութեամբ ընտրողաց յարգն ու համարումը ստացած անձինք ըլլան:

Ազգային երեսփոխանները ո՛չ թէ զիրենք ընտրող թաղին կամ գաւառին երեսփոխանները կը համարուին Ընդհանուր ժողովոյ մէջ, այլ ազգին երեսփոխաններն են՝ համազօր իշխանութեամբ:

Յօդ. 71.- Երկու տարին անգամ մը Պոլսոյ թաղերուն կողմէն ընտրուելիք երեսփոխանաց հինգերորդ մասին համար՝ պատրիարքը Փետրուար ամսոյ մէջ ընտրող թաղերուն ամէն մէկուն կը ծանուցանէ քանի՛ երեսփոխան ընտրելիքը՝ ընտրողութեան եւ ընտրելութեան պայմաններն ալ յիշեցնելով:

Այս ծանուցման վրայ՝ Թաղական Խորհուրդները երեսփոխանաց ընտրութեանը կը ձեռնարկեն: Բայց ընտրական գործողութեանց համար թաղին քարոզիչը կամ անոր չգտնուած ժամանակը՝ աւագերէցը նախագահութիւն կ'ընէ, եւ թաղին բնակիչներէն երեքէն մինչեւ վեց պատուաւոր անձինք Թաղական Խորհուրդին վրայ կ'աւելցուին:

Այս կերպով կազմուած ընտրողական ժողովներուն ամէն մէկը իր թաղին մէջ ընտրողութեան իրաւունք ունեցողներն ստուգելով, այբուբենի կարգաւ ընտրողաց ցանկ մը կը պատրաստէ եւ ութ օր բաց մնալու պայմանաւ թաղական խորհրդարանին մէջ կախել կու տայ:

Ընտրողական ժողովը ընտրելեաց որոշումը դիւրացնելու համար՝ ուզուած երեսփոխաններուն թիւէն եռապատիկ աւելի ընտրելեաց

ցուցակ մըն ալ կը պատրաստէ եւ ան ալ կախել կու տայ խորհրդարանին մէջ: Սակայն ընտրողք ամենեւին պարտաւորեալ չեն ընտրելեաց ցուցակին հետեւելու:

Գաւառներուն մէջ ալ՝ գաւառական Ընդհանուր ժողովոց անդամները միեւնոյն կերպով կ'ընտրուին:

Գ.- Քուէարկութիւն

Յօդ. 72.- Ընտրողաց ցանկին բացուելէն չաբաթ մը ետքը՝ կիրակէ առաւօտ, ժամերգութեան աւարտմանէն ետքը, թաղական խորհրդարանին մէջ քուէարկութեան կը սկսուի սապէս.

Թաղական խորհրդոյ նախագահը՝ ընտրողաց ցանկը ձեռքն առած, կարգաւ կը կանչէ ընտրողները, որք ընտրողաց ցանկին մէջ իրենց անուան առջեւ ստորագրելէն վերջը, քանի՛ երեսփոխան ուզուած է նէ՛ այնքան անձանց անուն թուղթի մը վրայ կը գրեն վերէն ի վար կարգաւ, եւ ամէն մէկ անուան առջեւ մականուն, բնակութիւն եւ արհեստ նշանակելով՝ թուղթը կը ծալեն, եւ յատկապէս պատրաստուած քուէատուփին մէջ կը ձգեն: Իսկ եթէ ընտրողք պատճառաւ իւր չը կրնան գալ խորհրդարան, ստորագրեալ նամակաւ մը քուէնին կ'ուղարկեն:

Յօդ. 73.- Քուէարկութիւնը գաղտնի է, ուստի պէտք է որ քուէարկուք առանձին գրեն իրենց քուէաթուղթը, որպէս զի ուրիշ մը չկրնայ տեսնել գրած անունները:

Յօդ. 74.- Քուէարկութիւնը սկսած օրը պէտք է լմնայ: Ընտրողներէն ո՛վ որ իր քուէն նոյն օրը չներկայացնէ, ետքը բողոքելու իրաւունք չունի:

Յօդ. 75.- Ոչ ոք պիտի կարենայ միանգամայն երկու թաղի մէջ քուէ տալ:

Յօդ. 76.- Ընտրութեան մասին միացեալ թաղերը եւ թեմերը՝ եթէ իրարու մօտ ըլլան, ընտրողները մէկտեղ ժողովուելով քուէարկութիւն կ'ընեն: Իսկ եթէ իրարմէ հեռի ըլլան՝ իւրաքանչիւր թաղ կամ թեմ զատ քուէարկութիւն կ'ընէ, եւ ետքը երկու կողման քուէարկութեանց արդիւնքը կը միացնեն:

Յօդ. 77.- Քուէարկութիւնը կատարուելէն ետքը նոյն օրը մի եւ նոյն նիստի մէջ՝ Թաղական խորհուրդին առջեւ քուէտուփը կը բացուի. եւ այս բանիս համար որոշուած քննիչները քուէներն համրելով, քուէարկուաց թուոյն հետ կը բաղդատեն:

Եթէ տարբերութիւն գտնուի եւ Թաղական Խորհուրդը խար-
դախութեան կասկած ունենայ, մինչեւ առաջիկայ կիրակի՝ միւս օր մը
նորէն քուէարկութիւն ընել կ'որոշուի:

Նմանապէս՝ եթէ ուզուած երեսփոխանաց թիւը առաջին ան-
գամին չլցուի, մնացածին համար երկրորդ անգամ քուէարկութիւն
կ'ըլլայ միւս օր մը:

Յօդ. 78.- Եթէ պատահի որ քուէարկուներէն մէկը պէտք եղածէն
աւելի թուով անուն գրած ըլլայ իր քուէաթուղթին մէջ, նոյն թիւէն
վերջը եկած անուններն անընդունելի են. նմանապէս անվաւեր կը հա-
մարուին այն քուէաթուղթերը՝ որոնց մէջ գտնուած անունները վերէն
ի վար կարգաւ գրուած չեն:

Յօդ. 79.- Քուէարկուաց թուոյն կէսէն աւելի քուէ ստացողներուն
մէջէն առաւելագոյն քուէ ստացող անձինք երեսփոխան ընտրուած են:
Եթէ երկու անձանց հաւասար քուէ տրուած ըլլայ, երիցագոյնը
ընտրեալ է:

Յօդ. 80.- Եթէ առաջին անգամ քուէարկութեամբ առաւելութիւն
չստացուի, Թաղական Խորհուրդը կը ծանուցանէ առաւելագոյն քուէ
ստացող երկու անձանց անունները, եւ երկրորդ քուէարկութիւնը օրի-
նաւորապէս այն երկու անուանց վրայ կ'ըլլայ:

Յօդ. 81.- Ամէն Թաղական Խորհուրդ իր թաղէն ընտրուած
երեսփոխանաց անունները պատրիարքին կը ներկայացնէ մասնաւոր
տեղեկագրով մը, որուն մէջ պէտք է ճշդիւ նշանակուած ըլլան
ընտրեալներուն անունը, մականունը, բնակութիւնը, արհեստը եւ
քուէարկութեան բոլոր պարագաները:

Պատրիարքը այս տեղեկագրերը կը ներկայացնէ Քաղաքական
ժողովին, որ զանոնք քննելով՝ կը ստուգէ երեսփոխանաց ընտրելու-
թեան պայմանները:

Այսպէս ստուգուելէն ետքը, պատրիարքը պաշտօնական կերպիւ
կը ծանուցանէ երեսփոխանաց ամէն մէկուն ըստ օրինի ընտրութիւնը,
եւ կը հրաւիրէ զանոնք Ընդհանուր ժողովոյ ատեան կազմել որոշեալ
օր մը:

Յօդ. 82.- Ընդհանուր ժողովը իր առաջին նիստին մէջ Քաղաքա-
կան ժողովին քննած տեղեկագիրը մտիկ ընելով, եղած ընտրութիւն-
ները եւ երեսփոխանաց իշխանութիւնը կը վաւերացնէ, որով Ընդհա-
նուր ժողովը ըստ օրինի կազմուած կ'ըլլայ:

Ընդհանուր ժողով կրնայ գումարուիլ, երբ Կոստանդնուպոլսոյ

երեսփոխանաց մեծագոյն մասը ընտրուած ըլլայ, առանց սպասելու գաւառական երեսփոխանաց ընտրութեան վախճանին, որոնց լուրը մէկ կողմէն Կոստանդնուպոլիս հասնելու վրայ կ'ըլլայ:

Յօդ. 83.- Եթէ մէկը քանի մը թաղերու կամ գաւառներու կողմէն ընտրուած ըլլայ, ինք կ'որոշէ ո՛ր թաղին կամ ո՛ր գաւառին երեսփոխանութիւնն ընդունիլը, եւ եթէ ինք չուզէ որոշել, Ընդհանուր ժողովը վիճակաւ կ'որոշէ:

Յօդ. 84.- Երեսփոխանաց անուան ցուցակը Ընդհանուր ժողովոյ սրահին մէջ կախուած պիտի մնայ՝ այբուբենի կարգաւ շինուած, եւ իւրաքանչիւր անուան առջեւ պիտի նշանակուի հրատարում, վախճանում եւ այլ ինչ որ պատահի: Այս ցուցակը երկու տարին անգամ մը պիտի նորոգուի:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՆՈՆՔ ԺՈՂՈՎՈՑ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴՈՑ

Յօդ. 85.- Ամէն ժողով եւ խորհուրդ պիտի ունենայ ատենական դիւան մը, որ կը բաղկանայ մէկ ատենապետէ մը, մէկ ատենադպրէ եւ երբեմն նաեւ ատենապետի եւ ատենադպրի փոխանորդներէ: Ասոնց ամէնն ալ հարկաւ ժողովոյ անդամներէն պիտի ըլլան:

Ատենական դիւանը տարին անգամ մը կը նորոգուի, եւ անդամներն անմիջապէս վերընտրելի են:

Յօդ. 86.- Առանց մեծագոյն մասի ներկայութեան՝ ատեան չի կրնար կազմուիլ:

Յօդ. 87.- Խնդիր մը լաւ քննուելէն եւ անոր վրայ ներկայ ժողովականաց կարծիքը հասկցուելէն վերջը, քուէի կը դրուի եւ ձայնից առաւելութեամբ որոշում կը տրուի: Երբ ձայնից հաւասարութիւն պատահի, եթէ նախագահը ներկայ է՝ անոր կարծեաց կողմը կը հակի որոշումը, եթէ ո՛չ՝ ատենապետին կողմը:

Յօդ. 88.- Խառն ժողովոյ մէջ քննուած որեւէ խնդրոյ որոշում տրուելու համար, պէտք է որ երկու ժողովները զատ քուէարկութիւն ընեն: Երբ երկուքին ալ մեծագոյն մասը միեւնոյն որոշումն ըրած ըլլայ, խնդիրը լուծուած է, իսկ եթէ որոշումնին տարբեր ըլլայ, կարծեաց անհամաձայնութիւն կը համարուի եւ հետեւաբար խնդրոյն որոշումը Ընդհանուր ժողովին կը ձգուի:

Ոստն ժողովը օրինաւորապէս գումարուած Համարուելու Համար պէտք է որ ժողովոց երկուքին ալ մեծագոյն մասը ներկայ գտնուին:

Յօդ. 89.- Ընդհանուր ժողով գումարուելէն գոնէ վեց օր առաջ պէտք է, որ պատրիարքարանի կողմէն հրաւիրանաց գրեք ուղարկուին անդամներուն:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔ

Յօդ. 90.- Ամէն ազգային անհատ, որ չափահաս է եւ վաստակի ու շահու տէր, պարտական է տրօք մասնակից ըլլալ ազգային ծախուց:

Այս տուրքը տարեկան է, եւ բաշխման հիմը կը բռնուի իւրաքանչիւր անհատի կարողութիւնը:

Յօդ. 91.- Ազգային տուրքը երկու տեսակ է. մէկը ընդհանուր՝ որ ընդհանուր ծախուց յատկացեալ է եւ կը հաւաքուի պատրիարքարանին կողմէն, ազգ. կեդրոնական սնտուկին համար, եւ միւսը մասնաւոր՝ որ իւրաքանչիւր թաղի մասնաւոր ծախուց յատկացեալ է եւ կը հաւաքուի Թաղական Խորհրդոյ կողմէն, թաղական սնտուկներուն համար:

Յօդ. 92.- Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ընդհանուր տուրքի բաշխման եւ հաւաքման եղանակը Քաղաքական ժողովին մէջ կ'որոշուի եւ Ընդհանուր ժողովով կը հաստատուի: Իսկ մասնաւոր տուրքը ամէն թաղ իր խորհրդոյ մէջ կ'որոշէ եւ կը հաստատէ:

Սոյնպէս կը տնօրինուին նաեւ գաւառներուն մէջ գաւառական ընդհանուր տուրքն ու թաղական մասնաւոր տուրքը:

Յօդ. 93.- Գաւառներուն կողմէն Ազգային Պատրիարքարանի սնտուկին տրուելու մինչեւ ցարդ սովորութիւն եղած տուրքին բաշխման եւ հաւաքման եղանակը Ընդհանուր ժողովը պիտի որոշէ եւ Բարձրագոյն Դրան Հաճութեամբը պիտի գործադրուի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 94.- Առաջնորդը գաւառական ժողովոց նախագահն է եւ անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ:

Իր պարտաւորութիւնն է գաւառին մէջ Ազգային Սահմանադրութեան գործադրութեանը հսկել:

Յօդ. 95.- Առաջնորդը չպիտի կարենայ վանքերու մէջ բնակութիւն հաստատելով՝ պաշտօնին տեղէն հեռանալ, այլ գաւառին գլխաւոր քաղաքին մէջ Ազգային Առաջնորդարանը պիտի բնակի, ուր կը գումարուին եւ Գաւառական ժողովները:

Երբ Առաջնորդ մը միանգամայն եւ վանահայր ըլլայ, եթէ վանքը մէկ օրուան ճամբայ հեռի է առաջնորդանիստ քաղաքէն՝ կրնայ երկու պաշտօնն ալ մէկտեղ վարել, երբեմն-երբեմն վանքին այցելութիւն ընելով: Բայց եթէ հեռաւորութիւնը օրուան մը ճանապարհէ աւելի ըլլայ, պէտք է, որ վանքին մէջ իրեն փոխանորդ կարգելով, ինք քաղաքը բնակի: Սակայն հարկ եղած ժամանակը իր վիճակին ամէն կողմը այցելութեան կրնայ երթալ:

Յօդ. 96.- Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եղածին նման՝ գաւառներուն մէջ ալ ամէն թաղ պիտի ունենայ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒԻՐԴ մը, ԹԱՂԱԿԱՆ ՍՆՏՈՒԿ մը եւ ԹԱՂԱԿԱՆ ԴԻԻԱՆԱՏՈՒՆ մը:

Նմանապէս առաջնորդանիստ քաղաքին մէջ պիտի հաստատուին ԿՐԾՆԱԿԱՆ եւ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, եւ Քաղաքական ժողովին տնօրէնութեան տակ՝ ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ՍՆՏՈՒԿ մը:

Նաեւ առաջնորդարանին մէջ ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ԴԻԻԱՆԱՏՈՒՆ մը հաստատուելով, առաջնորդական վիճակին բոլոր ժողովրդոց թաղական ազգահամարի տուճարները հո՛ն պիտի ժողովուին եւ Գաւառական ընդհանուր ազգահամար պիտի կազմուի:

Յօդ. 97.- Առաջնորդի ընտրութիւնը նոյն եւ նման պատրիարքի ընտրութեան, Գաւառական Ընդհանուր ժողովով կ'ըլլայ եւ ընտրութեան տեղեկագիրը տեղւոյն Սառն ժողովոյն միջոցաւ պատրիարքին կ'ուղարկուի: Պատրիարքը Կեդրոնական Վարչութեան Սառն ժողովոյ համահաճութեամբ կ'անուանէ զԱռաջնորդը, եւ Բարձրագոյն Դրան իմաց տալով՝ պաշտօնական հրամանագիրը կ'ընդունի:

Յօդ. 98.- Գաւառական ժողովները Կեդրոնական Վարչութեան ժողովներուն վերաբերեալ տրամադրութեանց համեմատ պիտի կազմուին, եւ պաշտօնին ու պարտաւորութիւննին նոյն եւ նման են:

Բայց Գաւառական ժողովներուն անդամոց թիւը՝ իւրաքանչիւր վիճակի համար միանգամ պիտի սահմանուի, ամէն մէկ գաւառի բնակչաց թուոյն համեմատութեամբ:

Մինչեւ որ ազգային տուրքը գաւառներուն մէջ օրինաւոր կերպիւ հաստատուի, Տէրութեան առաջին եւ երկրորդ եւ երրորդ աստիճանի տուրք տուող անձինք միայն պիտի ընտրեն Գաւառական Ընդհանուր ժողովոց անդամները: Եւ այս ժողովներուն կազմութեան կերպը, իւրաքանչիւր վիճակի բնակչաց թուոյն նայելով, Կեդրոնական Վարչութիւնը պիտի որոշէ, Առաջնորդաց հետ խորհրդակցելով:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Յօդ. 99.- Ազգային Սահմանադրութեան Հիմնական սկզբունքը անփոփոխելի են: Բայց երբ փորձառութեամբ՝ ի՛նչ ի՛նչ տրամադրութեանց փոփոխութիւնը հարկաւոր դատուի, Ընդհանուր ժողովը՝ Սահմանադրութեան հաստատութենէն հինգ տարի ետքը՝ Վերաքննութեան Յանձնաժողով մը կը կազմէ, Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովներէն երեքական անդամ, չորս Տեսուչ Խորհուրդներէն երկերկու անդամ, եւ ասոնցմէ զատ Ընդհանուր ժողովոյ մէջէն կամ դրսէն վեց հոգի, ընդամէնը քսան անդամ ընտրելով: Այս յանձնաժողովը կը սահմանէ հարկաւոր դատուած փոփոխութիւնները, որ Ընդհանուր ժողովը վաւերացնելէն ետքը, Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացուին եւ կայսերական հրամանին համեմատ կը գործադրուին:

ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ – ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐ

Հայ Սահմանադրական - Ռամկավար Կուսակցությունը, հաստատուած ռամկավարական յայտնի սկզբունքներու վրայ, ամէն կառավարութեան իբրեւ հիմ կը նկատէ **Ժողովուրդի Գերիշխանութիւնը** (*Souveraineté du Peuple*):

Կ'ընդունի անհատներու ազատութեան եւ հաւասարութեան յարակից՝ ազգութիւններու ինքնուրոյնութիւն եւ հաւասարութիւն:

Կը դաւանի թէ՛ Օսմանեան Պետութեան բաղկացուցիչ տարրեր ազգութիւնները – իբրեւ օսմանեան քաղաքացիներու որոշ համախմբումներ, իբրեւ առանձին միութիւններ կամ պատմական անհատականութիւններ – հաստատ պահելով հանդերձ Օսմանեան Հայրենիքին միութիւնը եւ ամբողջութիւնը, պարտին ո՛չ միայն պահպանել, այլ եւ երաշխաւորուած տեսնել իրենց ազգային գոյութիւնը՝ համահաւասար իրաւունքներու վրայ կոթնած:

Կը մերժէ, հետեւաբար, օսմանեան ազգութիւններուն թէ՛ միաձուլումի եւ թէ՛ անջատողութեան ողին, ինչպէս նաեւ ազգայնամոլ եւ այլամերժ որեւէ ձգտում:

Իր ազգային բնաբանն է – Հայութիւնը* Օսմանցիութեան հետ:

Կը ներկայանայ, մասնաւորապէս հայկական ներքին կեանքին մէջ, իբրեւ ազգային կուսակցութիւն, համախմբելով իր շուրջ Հայութեան բոլոր գիտակից եւ կենսունակ տարրերը՝ առանց դաւանական եւ դասակարգային խտրութեան, եւ ընդգրկելով Հայ ազգային, քա-

* Հայ կամ Հայութիւն բառերը գործածուած են ներկայ ծրագրին մէջ միայն Օսմանցի Հայերու վերաբերմամբ:

ղաքական, ընկերային, մտաւորական եւ տնտեսական զարգացման վերաբերեալ բոլոր երեսոյթները:

Կը կանգնի կեանքի իրականութեան պահանջներու վրայ, մնալով Հեռու եւ անկախ՝ ընկերային վիճելի վարդապետութիւններէ:

Կ'որդեգրէ, գործնականին մէջ, Դրամագլուխի, Աշխատութեան եւ Տաղանդի կամաւոր ընկերակցութեան (Association volontaire du capital, du travail et du talent) սկզբունքը:

Կը հանդիսանայ պաշտպան՝ տնտեսական բարենորոգումներու հետամտութեամբ՝ առհասարակ աշխատաւորներու շահերուն, ինչպէս քաջալերող՝ դրամագլուխի արդիւնաբերութեան, գոհացնելու համար երկրին արդի անմիջական պէտքերը՝ առանց շեղելու ռամկավարական հիմնական սկզբունքներէն:

ՆՊԱՏԱԿ

Հ. Ս. Ռ. Կուսակցութիւնը, հաւատարիմ վերոյիշեալ սկզբունքներուն եւ հետամուտ անոնց յաղթանակին, հետեւեալ կերպով կ'ամփոփէ իր նպատակը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿ

Ա.- Զեռք բերել Օսմանեան Սահմանադրութեան լայն իմաստով վերաքննութիւնը եւ վերածել ան Ռամկավարական Սահմանադրութեան մը:

Բ.- Ապահովել – իրրել երաշխաւորութիւն Օսմանեան Պետութեան քաղաքական անկախութեան եւ հողային ամբողջութեանը – զուտ վարչային ապակեդրոնացումի (Décentralisation) դրութիւնը, աստիճանաբար ընդարձակելով բոլոր համայնքներու եւ նահանգներու (հետեւաբար նաեւ հայաբնակ նահանգներու) տեղական իրաւասութիւնները:

ԱԶԳԱՑԻՆ ՆՊԱՏԱԿ

Ա.- Հսկել Հայոց օրինապէս հաստատուած ազգային իրաւունքներուն անվթար պահպանումին, իբրեւ երաշխիք՝ կրօնական ազատութեան եւ կրթական զարգացման:

Բ.- Համաձայնեցնել Ազգային Սահմանադրութիւնը վերաքննութեամբ ժամանակակից պահանջներու:

Գ.- Աշխատիլ հայ դաւանական հասարակութեանց զուտ եկեղեցական գործերը անջատելու անոնց ազգային վարչական կազմէն եւ առաջ բերելու ազգային եւ կրթական միացեալ վարչութիւն:

Դ.- Պահպանել եւ ժողովրդականացնել հայ լեզուն, պատմութիւնը եւ գրականութիւնը, եւ ապահովել ազգային յիշատակարաններու անեղծ պահպանումը:

ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊ

Ա.- Հ. Ս. Ռ. Կուսակցութիւնը կը գործէ սահմանադրական ըէժմի տակ, իբրեւ քաղաքական օրինական կազմակերպութիւն եւ ո՛չ իբրեւ յեղափոխական-ապստամբական գաղտնի մարմին:

Բ.- Իր գործունէութեան եւ բրոքականտի միջոցներն են – մամուլ (լրագիր եւ ուրիշ հրատարակութիւններ), ազգային եւ ընդհանուր հրապարակային գումարումներ եւ հրապարակախօսութիւններ, ընտրական եւ խորհրդարանական պայքար, ժողովրդային զգացման խաղաղ արտայայտումներ եւլն.:

Գ.- Հին բոնապետական ըէժմը վերահաստատելու եւ ընդհանրապէս անգամ մը ձեռք բերուած սահմանադրական իրաւունքները ետ խլելու կամ վտանգելու որեւէ փորձի դէմ Կուսակցութիւնը պիտի կոտի իր բոլոր ոյժով եւ գործելակերպով, ինչպէս նաեւ, ի հարկին, բացառիկ միջոցներու կիրառութեամբ:

Դ.- Կուսակցութիւնը պիտի ուսումնասիրէ եւ հետազօտէ ընդհանրապէս Օսմանեան Հայրենիքի եւ մասնաւորապէս Հայ ժողովուրդի կեանքի պայմանները եւ անմիջական պահանջները, որոնց պիտի համաձայնեցնէ իր գործունէութիւնը՝ աստիճանական յառաջխաղացութեամբ:

Ե.- Պիտի ջանայ Օսմանեան բաղկացուցիչ ազգութիւններու հետ մշակել եղբայրակցութեան ոգին, եւ իր ծրագրին սահմանին մէջ՝ համերաշխաբար գործակցիլ անոնց քաղաքական կուսակցութեանց հետ:

ՅԱՏԱԿԱԳԻԾ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԵՐԱՇԽԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հ. Ս. Ռ. Կուսակցությունը կ'ընդունի, իբրև Օսմանեան Սահմանադրութեան երաշխաւորութիւն, հետեւեալ անվերաքննելի եւ անբոնաբարելի սկզբունքները:

Ա.- Քաղաքային Իրաւունքներ (Droits Civils).- Հաւասարութիւն եւ Ազատութիւն:

Բ.- Քաղաքական Իրաւունքներ (Droits Politiques).- Ժողովուրդի գերիշխանութիւն եւ ձայնին գերակշռութիւն:

Գ.- Պետական Կազմ.- Որոհրդարանի օրէնսդիր իշխանութիւն եւ նախարարութեան պատասխանատուութիւն:

Դ.- Սահմանադրական Բէժիմ.- Սահմանադրութեան մասնակի կամ ամբողջովին դադարումը, ինչպէս նաեւ Սահմանադրական Օրէնքին ամբողջական վերաքննութիւնը բացարձակապէս անկարելի է:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՐԱԻՈՒՆՔՆԵՐ

Ա. Հաւասարութիւն

1) Հաւասարութիւն ամէն անհատի՝ Պետութեան եւ Օրէնքի առջեւ:

2) Հաւասարութիւն ամէն ազգութեան: Ոչ մէկ ցեղ որեւէ՛ գերիշխանութիւն կամ առաւելութիւն չունի:

3) Քաղաքական իրաւունքները իրենց հակակշիռ ունին քաղաքացիական պարտականութեանց կատարումը (տուրք, զինուորութիւն, օրէնքի հնազանդութիւն): Այդ պարտքերը չի կատարող համայնքները կը կառավարուին առժամեայ եւ բացառիկ օրէնքներով:

4) Բոլոր օսմանեան քաղաքացիներն անխտիր, իրենց արժանիքին եւ ընդունակութեան համաձայն, պիտի կրնան պաշտօնի ընդունուիլ կառավարական բոլոր ճիւղերուն մէջ: (Ստորադաս պաշտօններու բաշխում մրցումի դրութեամբ):

Բ. Ազատութիւն

1) Ազատութիւն ամէն անհատի՝ օրէնքի եւ հաւասարութեան սահմանին մէջ:

2) Անձեռնմխելիութիւն անձի, եւ անրոնաբարելիութիւն՝ բնակարանի, նամակագրութեան եւ սեփականութեան: Բացառութիւն՝ հանրօգուտ շինութեանց համար արդար հատուցումի փոխարէն սեփականագրկումը (Expropriation):

3) Ազատութիւն խիղճի, պաշտամունքի եւ ուսուցումի:

4) Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, հաւաքումի եւ ընկերակցութեան: (Անդառնալի ջնջում գրաքննութեան: Հաւաքումները առանց զէնքի):

5) Ազատութիւն աշխատութեան, առեւտուրի եւ տեղափոխութեան: (Ջնջում ներքին անցագրի):

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

1) Օսմանեան Պետութեան Վեհապետը կը կոչուի «Կայսր Օսմանցիներու»:

2) Վեհապետին անձին անձեռնմխելիութիւնը եւ անպատասխանատուութիւնը երաշխաւորուած են Սահմանադրութեամբ:

3) Կայսրը կ'երդնու յարգել Սահմանադրութիւնը եւ Օսմանեան ժողովուրդին օրէնքները, պահպանել օսմանեան անկախութիւնը եւ հողային ամբողջութիւնը:

4) Կայսերական հրովարտակը, որ ժողովուրդին որոշման վաւերագիրն է, պարտի յետստորագրուիլ ձեռնհաս նախարարին կողմէ՝ որ ատով պատասխանատու կը կանգնի:

5) Օրէնսդրական իշխանութիւնը կը պատկանի հաւաքաբար Կայսեր եւ Սորհրդարանին (Երեսփոխանական ժողով եւ Մերակոյտ), իսկ նախաձեռնութիւնը՝ անջատարար իւրաքանչիւրին, ինչպէս նաեւ Նախարարական Դահլիճին:

6) Կայսրը եւ Նախարարութիւնը կը ներկայացնեն գործադիր իշխանութիւնը:

7) Նախարարական առանձին եւ հաւաքական համերաշխ պատասխանատուութիւն՝ Սորհրդարանին առջեւ: (Դահլիճը պարտի Երեսփոխանական ժողովին մեծամասնութիւնը վայելել):

8) Նախարարական Դահլիճը իւրաքանչիւր տարուան ելմտացոյցը (Budget) կը հրատարակէ՝ Սորհրդարանին վաւերացումը ստանալէ վերջ:

9) Սորհրդարանի անբռնաբարելիությունը (*Inviolabilité Parlementaire*) Հաստատուած է՝ անդամներուն իրենց պաշտօնին բերմունքով վայելած անպատասխանատուութեան սկզբունքին վրայ:

10) Երեսփոխանական Ժողովին անդամներու թիւը կ'որոշուի 25,000 օսմանեան արու քաղաքացիի փոխարէն մէկ անդամի Համեմատութեամբ: Անդամները կ'ընտրուին ընդհանուր, Հաւասար, գաղտնի եւ ուղղակի քուէարկութեամբ (*Suffrage Universel*): Միեւնոյն նահանգին բոլոր Ընտրողական Շրջանակները նահանգին ամբողջ երեսփոխանները միանգամայն կ'ընտրեն: 21 տարին լրացուցած եւ քաղաքական իրաւունքներէ չի զրկուած ամէն օսմանցի այր ընտրող է իր բնակավայրին մէջ, իսկ 30 տարին լրացուցած՝ ընտրելի է իր բնակավայրէն, ինչպէս նաեւ տարբեր շրջանակներէ:

11) Նախարարութեան դիմումին վրայ՝ Վեհապետը կրնայ լուծել Երեսփոխանական Ժողովը, պայմանով որ մինչեւ երեք ամիս նոր ընտրութեանց կատարումը Հրամայող Հրովարտակը միանգամայն Հրատարակուի: Միեւնոյն պատճառին Համար՝ Երեսփոխանական Ժողովը մէկ անգամ միայն կրնայ լուծուիլ:

12) Ծերակոյտի անդամներուն թիւը Երեսփոխանական Ժողովին անդամներուն թիւին մէկ երրորդին Հաւասար է: Ծերակուտականները (40 տարին լրացուցած ըլլալու պայմանաւ)՝ Բ. կարգի քուէարկութեամբ՝ Նահանգային Ընդհանուր Ժողովներու կողմէ կ'ընտրուին ինը տարուան ժամանակամիջոցի Համար: Ծերակոյտի անդամներուն մէկ երրորդը երեք տարին անգամ մը կը վերանորոգուի. առաջին երկու անգամին Համար՝ դադարեալները կ'որոշուին վիճակով:

13) Իւրաքանչիւր նահանգ կանխաւ կ'որոշէ տեղական զանազան ազգութեանց պատկանող խորհրդարանական անդամներու թիւը, Հիմ բռնելով անոնց իւրաքանչիւրին բնակչական Համեմատութիւնը:

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

1) Դատաստանական իշխանութիւնը անկախ է վարչական իշխանութենէն:

2) Դատաստանական դրութեան Հիմնական բարեկարգում, մասնաւորապէս՝

Ա) Նոր դատաւորները կ'ընտրուին վկայեալ իրաւագէտներէ:

Բ) Իրաւագիտութեան վկայական ունեցող դատաւորներու պաշտօնը մշտնջենաւոր է (օրէնքի սահմանին մէջ):

Գ) Հաստատում հաշտարար, մանրադատ (Sommaire), ռէֆէրէ եւ ժյւրիի դատարաններու: Վերջինը՝ հասարակ ոճիրներու, քաղաքական ու մամուլի դատերու յատուկ:

Դ) Կարօտ դատարարներու (Justiciable)՝ դատաստանական օգնութիւն (Assistance Judiciaire):

Ե) Անուանում տեղական լեզուներու ծանօթ կառավարական թարգմաններու՝ դատարաններու մօտ:

Ձ) Դատական յայտարարութիւնները տեղական գլխաւոր լեզուներով եւս:

3) Օրէնքներու կատարելագործում, մասնաւորապէս՝

Ա) Ջնջում՝ քաղաքային իրաւունքներէ զրկումի, տանջանքի, ինչքերու գրաւումի եւ օտար երկիր արտաքսումի (օսմանեան քաղաքացիներու):

Բ) Արգիլում մուրացկանութեան եւ դատարկաշրջութեան:

Գ) Օրինագրում՝ կտակի, ժառանգութեան եւ վազըֆի:

Դ) Զերբակալութիւն՝ օրինական պատճառի համար միայն, առանց ընդհանուր դատախազի հրամանագրի՝ 24 ժամէն աւելի չի տեւելու պայմանով:

Ե) Բանտային բարենորոգում՝ խցկային (cellulair) դրութեան եւ բանտարկեալներու աշխատութեան կազմաւորումով:

Ձ) Հատուցում վնասներու (Dommages-intérêts) անխոհեմաբար կամ գիտակցօրէն եւ ուղղակի կամ անուղղակի տեղի ունեցած, ըլլա՛յ անհատին կամ անհատականութեան, ըլլա՛յ կառավարութեան կողմէ:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

1) Ուսուցումը ազատ է, ամէն Օսմանցի իր ծախքով կրնայ վարժարաններ բանալ:

2) Նախնական կրթութիւնը ձրի եւ պարտաւորիչ [է]:

3) Իւրաքանչիւր ազգութիւն իրաւունք ունի վարելու իր նախնական վարժարանները՝ Պետութեան կրթական պիւտճէէն ստանալով իր համեմատական ծախսարածիւր:

4) Պետութեան լեզուն (թուրքերէն) պարտաւորիչ է ծխական նա-

խակրթարաններու մէջ՝ տարրական դասընթացքէն վերջ:

5) Ծխական վարժարան չի գտնուած տեղեր՝ պետական նախակրթարաններու մէջ՝ թուրքերէնէն դատ, տեղական գլխաւորագոյն լեզուներու եւս աւանդում:

6) Կրթական բրօկրամի միաձեւութիւն եւ կառավարական վերին հսկողութիւն՝ պետական եւ ծխական նախակրթարաններու եւ երկրորդական վարժարաններուն մէջ:

7) Կառավարական բրօկրամէն դուրս կը մնայ՝ իւրաքանչիւր ազգութեան յատուկ մայրենի լեզուի, կրօնագիտութեան, ազգային պատմութեան եւ գրականութեան ազատ ուսուցումը եւ ծաղկումը:

8) Պետութիւնը կը ստանձնէ բարձրագոյն եւ մասնագիտական կրթութիւնը: Պետական այդ կարգի հաստատութիւնները բաց են անխտիր ամէն անհատի համար:

ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1) Ամէն օսմանեան քաղաքացի ենթակայ է զինուորագրութեան:

2) Զինուորական ծառայութիւնը երկու տարի [է]:

3) Խաղաղութեան ժամանակ զօրքերը նախընտրապէս իրենց բնակավայրին մօտ ծառայեցնել:

4) Բարւոքում զօրքերու կենցաղի պայմաններուն:

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

1) Վարչային, ընտրական, կրթական եւ տնտեսական պահանջներու համաձայն՝ նահանգային նորագոյն բաժանում եւ սահմանագծում, համայնքներու մէջ համացեղ տարրերու միաձույլ խմբակցութիւնը հիմնելով:

2) Վարչային ապակեղրոնացումի հիման վրայ՝ նահանգային իրաւասութեանց ընդարձակում: Իւրաքանչիւր նահանգ, ինչպէս եւ համայնք, ինք կը վարէ տեղական գործերը:

3) Նահանգներու ընդհանուր ժողովները, ինչպէս նաեւ տեղային միւս ժողովները, կ'ընտրուին ժողովուրդին կողմէ. իրենց նիստերը հրապարակային են եւ անդամները կը ստանան չափաւոր վարձք:

4) Նահանգներու Հասոյթներու կանխորոշ մէկ մասը՝ նահանգա-
յին ընդհանուր ժողովներէն Հաստատուած եւ Հրապարակուած պիտո-
ճէին Համաձայն՝ պիտի յատկացուի զուտ տեղական պէտքերու:

5) Պաշտօնական յայտարարութիւնները՝ պետական լեզուին հետ
միանգամայն՝ տեղական գլխաւոր լեզուներով եւս:

6) Ոստիկաններու եւ Հարկահաւաքներու ընտրութիւնը կը կա-
տարուի տեղական զանազան ազգութիւններու ծոցէն՝ ասոնց իւրա-
քանչիւրին թիւին համեմատութեամբ:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

1) Խորհրդարանը միայն կրնայ Հաստատել կամ բարեփոխել
պետական տուրքերը:

2) Հարկային դրութեան հիմնական բարեփոխում: Աստիճանա-
բար Հաստատում յառաջատուական (Progressif) սխղէմի, նպաստա-
ւորելու համար քիչ չա՛հ կամ քիչ եկամուտ ունեցող Հարկատուները:

3) Տասանորդը մինչեւ տասը տարի թախմինի դրութեամբ զան-
ձելի, եւ յետոյ Հաստատում գատասթրօյի:

4) Հարկավարձներու (միւլթէզիմ) դրութեան բացարձակ ջնջում:

5) Շնորհում յետամնաց տուրքերու՝ նախկին ըէժիմի օրով Հարրս-
տահարուած եւ կարօտութեան մատնուած վայրերու մասնայատուկ:

6) Գիւղացիներու եւ առհասարակ աշխատաւորներու վիճակին
բարւոքում եւ զանոնք նպաստաւորող աշխատութեան օրէնքի հաս-
տատում:

7) Աժան եւ մատչելի վարկերու Հաստատում:

8) Հողագործներու ապրուստի բաւական հող մատակարարել
դիւրամատչելի պայմաններով:

9) Պետական հողերու բաւարար բաշխում՝ մասնաւորապէս վեր-
ջին բռնապետութեան երեսէն փճացած գիւղացիներուն:

10) Նախկին ըէժիմին պատճառաւ գաղթած գիւղացիները եւ աշ-
խատաւորները պետական ծախքով վերադարձնել իրենց բնակավայ-
րերը:

11) Նոր գաղթականութեանց տեղաւորումը կ'ենթարկուի տեղա-
կան ժողովներու որոշումին:

12) Յետադարձում իր նախատիրոջ՝ նախկին ըէժիմին օրով որեւէ՝

կերպով գրաուած եւ յափշտակուած կալուածներու, տեղական քննիչ յանձնաժողովներու միջոցաւ:

13) Բացարձակ ջնջում պետական եւ համայնական տարապարհակ աշխատանքներու:

14) Տեղական Անանուն Ընկերութեանց եւ Երկրագործական Դրամատուններու յատուկ օրէնքներու կազմութիւն՝ դիրացնելու համար այդպիսի հանրօգուտ ձեռնարկները:

15) Ջնջում մենաշնորհի եւ աստիճանական պետականացում հին մենաշնորհներու:

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԻՉ ԲԱՑԱՌԻԿ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Երկրին մշտական խաղաղութիւնը եւ դրացի ժողովուրդներուն եղբայրակցութիւնը ապահովելու համար, անհրաժեշտ է հետեւեալ բացառիկ միջոցներու անմիջական կիրառումը՝ որ կը լրացնէ քաղաքակրթութեան հրամայողական պահանջն իսկ:

1) Ջնջել աշիրէթի գրութիւնը եւ պէյերը ու աղաները օրէնքին հպատակցնել:

2) Ջնջել թափառաչըջիկ եւ վաչկատուն ցեղերու ապօրէն եւ վտանգաւոր դրութիւնը եւ վարժեցնել անոնք հաստատուն բնակութեան եւ պարկեշտ աշխատութեան:

3) Ջնջել համիտիէ զօրագունդները:

4) Ջնջել պէյերու եւ աղաներու աւատական իրաւունքները եւ կամայական հարկահանութիւնները:

5) Ձինաթափ ընել թափառաչըջիկ եւ առհասարակ ասպատակող ցեղերը. եւ մինչեւ կատարեալ զինաթափութիւն՝ ունէ՛՝ զինով պաշտպանել դրացի խաղաղ ժողովուրդները եւ արտօսել ասոնք ինքնապաշտպանութեան համար զէնք գործածելու:

6) Կառավարել այդպիսի ցեղերը բացառիկ օրէնքներով եւ միջոցներով, մինչեւ որ օրինապահութեան շաւիղին մէջ մտնելով՝ կատարեն իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնները:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ – ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

1) Հ. Ս. Ռ. Կուսակցութեան կրնայ անդամակցիլ ամէն Հայ՝ առանց դաւանանքի եւ դասակարգի խտրութեան:

2) Իւրաքանչիւր անդամ կը ստորագրէ մասնաւոր տոմարի մը մէջ՝ խոստանալով Հաւատարիմ մնալ Կուսակցութեան ծրագրին եւ օգտակար ըլլալ անոր նպատակին՝ նիւթական եւ բարոյական աջակցութեամբ:

3) Հ. Ս. Ռ. Կուսակցութեան կեդրոնն է Կ. Պոլիս:

4) Կուսակցութիւնը կ'ունենայ Հայրենիքի եւ արտասահմանի Հայքանակ վայրերու մէջ ակումբներ:

Կ. Պոլիսի Կեդրոնական Ակումբը կը զբաղի ընդհանուր բրօքականտով եւ կը ներչնչէ իր խորհուրդներն ու թելադրութիւնները բոլոր տեղական ակումբներուն:

5) Տեղական ակումբները պարտաւոր են իրենց գործառնութեանց եւ տեղական Հանգամանքներու մասին պարբերաբար տեղեկութիւններ Հաղորդել Կեդրոնական Ակումբին՝ իրենց զիւանին միջոցաւ:

6) Տեղական ակումբները իրենց շրջանակին մէջ ինքնավար են եւ կը մատակարարուին տեղական միջոցներով:

7) Իւրաքանչիւր ակումբ ինք կը պատրաստէ իր ներքին Կազմական Կանոնագիրը եւ կը Հաղորդէ Կեդրոնական Ակումբին:

8) Ընդհանուր Ժողովը կը բաղկանայ ակումբներու պատգամաւորներէն եւ կը գումարուի երկու տարին անգամ մը, իսկ արտասովոր կերպով՝ Կեդրոնական Ակումբներու պահանջին վրայ:

9) Ընդհանուր Ժողովը Կուսակցութեան օրէնսդիր եւ Համարառու մարմինն է:

Կուսակցութեան գործելակերպի ընդհանուր գիծերը կը նախասահմանուին Ընդհանուր Ժողովի[ն] կողմէ՝ իւրաքանչիւր ժամանակաշրջանի Համար:

ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐԿԱՑ ԾՐԱԳՐԻ

Ներկայ Ծրագիրը՝ իր հիմնական սկզբունքները անփոփոխ մնալու պայմանով՝ վերաքննելի է Ընդհանուր Ժողովին մէջ:

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ «ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ**

Հոդ. 1.- Հայրենիքի և ազգի փրկությունն ու երջանկությունը ձգտող օսմանցի հայրենասերները հիմնում են «Միություն և առաջադիմություն» անունով օսմանյան քաղաքական մշտատե մի կուսակցություն:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Հոդ. 2.- Զարգացնել ազգային այն ընտիր բարքերը, որոնք հանդիսանում են ամեն ինչի հաջողության գրավականը. աշխատել ծավալել և ընդհանրացնել օսմանյան երկրներում ուսումն ու գիտությունը, ինչպես նաև արդի քաղաքակրթության նվաճումները՝ հարմարեցնելով դրանք ժողովրդական սովորույթներին և տեղական պահանջներին:

Հոդ. 3.- Խրախուսել ու մղել օսմանցիներին, որպեսզի միահամուռ ջանքերով աշխատեն օսմանյան զանազան հանրույթների և ժողովուրդների միջև ստեղծել մի անկեղծ միություն՝ հիմնված հայրենասիրության և մարդասիրության զգացմունքների վրա՝ հօգուտ հայրենիքի զարգացման և բարձրացման:

Հոդ. 4.- Պահպանելով օսմանյան քաղաքական անկախությունն ու երկրի ամբողջությունը՝ աշխատել վերականգնել ու հարատև պահել նրա նախկին ուժն ու մեծությունը:

Հոդ. 5.- Աշխատել պահպանել ազգային իրավունքներն ու հարբատությունները. ներկա կամայական ու բռնակալական ռեժիմը փոխարինել սահմանադրական արդար կարգերով՝ պայմանով, սակայն, որ խալիֆայի և սուլթանի գահի վրա մնա օսմանյան արքայական ընտանիքը. իրականացնել ընդհանուր բարենորոգումներ՝ համաձայն 1876 թվականի սահմանադրության դրույթների:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԸ

Հոդ. 6.- Կազմակերպություն անդամ կարող են դառնալ բոլոր օսման ցիկները՝ առանց ազգային կամ կրոնական խտրություն, տղամարդ, թե կին: Անդամները պետք է լինեն խելահաս, մաքուր վարքի և անցյալի տեր:

Հոդ. 7.- Նախքան կազմակերպություն մեջ մտնելը՝ յուրաքանչյուր անդամ պետք է կրոնով և պատվով երգվի, որ ընդունում է կուսակցության կանոնադրությունը և հպատակվում է նրա պահանջներին: Կանոնադրության դեմ մեղանշողները արտաքսվում են կուսակցությունից:

ՄԱՍՆԱՃՑՈՒՂԵՐ

Հոդ. 8.- Կուսակցության յուրաքանչյուր անդամ պետք է աշխատի հնարավոր բոլոր տեղերում հիմնել մասնաճյուղեր և ղեկավար մարմիններ՝ գերադասությունը տալով տեղացիներին: Ամեն մասնաճյուղ կրում է իր տեղի անունը:

Հոդ. 9.- Կուսակցության հիմնական կանոնադրությունն ընդունող ամեն մի մասնաճյուղ պաշտոնապես ճանաչվում է միայն այն ժամանակ, երբ իր ներքին կանոնադրությունը ներկայացնում է կենտրոնական մարմին և վավերացում ստանում:

Հոդ. 10.- Մասնաճյուղերն ազատ են իրենց ներքին և տեղական վարչական գործերում բայց պարտավոր են անհապաղ զեկուցել կենտրոնին այն բոլոր կարևոր գործերի մասին, որոնք վերաբերում են ամբողջ կուսակցությանը, և ստանալ նրա կարծիքը:

Հոդ. 11.- Յուրաքանչյուր մասնաճյուղ պարտավոր է կենտրոնական մարմին ուղարկել իր հասույթների առնվազն կեսը: Մնացած մասով նա պետք է կառավարի իր մասնաճյուղին վերաբերող գործերը:

Հոդ. 12.- Յուրաքանչյուր մասնաճյուղ, երբ ունենում է այնքան բյուջե, որ կարողանում է կառավարել իր ներքին գործերը, եթե կարևոր է համարում, կարող է կենտրոնական մարմնի համար ընտրել և ուղարկել իր անդամներից մեկին՝ այն պայմանով, սակայն, որ ինքն ապահովի նրա ապրուստը և ուրիշ ծախսերը:

Հոդ. 13.- Մասնաճյուղերն իրենց պատգամավորին կենտրոն ու-

դարկելուց առաջ պարտավոր են նրա մասին մանրամասն հաղորդել կենտրոնին և ստանալ վերջինիս կարծիքը:

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

Հոդ. 14.- Կազմվում է մի կենտրոնական մարմին, որը բոլոր մասնաճյուղերի համար դառնում է կենտրոն, և որին դիմում են բոլոր մասնաճյուղերը: Այդ կենտրոնական վարչությունն է կառավարելու կուսակցություն բոլոր գործերը:

Հոդ. 15.- Կենտրոնական մարմինը կազմվում է մասնաճյուղերի ընտրած պատգամավորներից:

Ծանոթ. - Երկրի մասնաճյուղերի պատգամավորների թիվը հինգից պակաս լինելու դեպքում այդ թիվը լրացվում է մասնաճյուղերի և կուսակցություն՝ օտար պետություններում գտնվող անդամների ընտրած պատգամավորներով:

Հոդ. 16.- Կենտրոնական մարմինն իրավունք ունի ձայների 3/4-ով չընդունել կամ հեռացնել իր այն պատգամավորին, որը վնասակար է ընդհանուր գործի համար:

Հոդ. 17.- Կենտրոնական մարմնի անդամները միայն մի տարով են ընտրվում: Յուրաքանչյուր տարի նոր ընտրություններ են լինում դեկտեմբերի 23-ին, որը ազգային տոն է:

Ծանոթ.- Այն անդամները, որոնք լրացրել են իրենց պատգամավորական պայմանաժամը, կարող են վերընտրվել: Իսկ իրենց ժամանակը չլրացած հեռացողների փոխարեն ընտրվում են նոր պատգամավորներ՝ վերոհիշյալ եղանակով:

Հոդ. 18.- Կենտրոնական մարմնի անդամներն իրենց առաջին նիստում պարտավոր են երզվել և ապա անցնել աշխատանքի: Երդման չարադրանքը կցված է սույն կանոնադրությունը:

Հոդ. 19.- Կենտրոնական մարմինը պարտավոր է ամսական առնվազն երկու նիստ գումարել: Ձայների բացարձակ առավելությունամբ՝ նիստերի քանակը կարելի է այդ ժամանակամիջոցում կրճատել կամ ավելացնել: Կենտրոնական մարմնից հեռացված են համարվում այն անդամները, որոնք առանց հարգելի պատճառի անընդմեջ բացակայում են չորս նիստից կամ մեջընդմեջ՝ տասը նիստից:

Հոդ. 20.- Կենտրոնական մարմինը հարմար համարելու դեպքում

կարող է իր ուզած պայմաններով մի նախագահ ընտրել: Կուսակցությունից նախագահը կարող է ազատորեն գործել, միայն պարտավոր է հիմնական կանոնադրությունից չչեղվել և միշտ իր գործերի համար պատասխանատու լինել կենտրոնական մարմնի առաջ:

Հոդ. 21.- Եթե կենտրոնական մարմնի անդամների կեսը բացակայում է՝ նիստ չի կարելի գումարել: Այն բոլոր նիստերում, որոնց չեն մասնակցում անդամների 3/4-ը, որոշումներն ընդունվում են բացարձակ մեծամասնությամբ: Երբ ձայները հավասար են, նախագահինը երկու ձայն է հաշվվում:

Հոդ. 22.- Փոքրամասնությունը պարտավոր է կա՛մ ընդունել և գործադրել մեծամասնության որոշումը և կա՛մ հրաժարական տալ:

Հոդ. 23.- Կենտրոնական մարմինը կառավարում է կուսակցության բոլոր գործերը: Անդամները, գործը հեշտացնելու նպատակով, պաշտոնները կարող են բաժանել իրենց մեջ: Սակայն համենայնդեպս, վերին իրավասությունն ու պատասխանատվությունն ընկնում են կենտրոնական մարմնի վրա:

Հոդ. 24.- Կենտրոնական մարմնի անդամները մասնաճյուղերի որոշումներին չեն ենթարկվում: Նրանք անկախ են իրենց որոշումներում: Սակայն կարող են մասնաճյուղերին զեկուցել այն գործերի մասին, որոնց հրապարակումը կենտրոնական մարմինը չի արգելում: Իսկ այն պատգամավորները, որոնք որևէ խնդրի առիթով հարկավոր են համարում իրենց պատկանած մասնաճյուղի կարծիքն ունենալ, կարող են հարաբերության մեջ մտնելու համար պայմանաժամ ստանալ, եթե երբևէ ապացուցելու են, որ այդ կարծիքը որոշված ժամանակին է հասել: Կենտրոնական մարմինը պետք է պարզապես հաղորդի մասնաճյուղերին այն կարևոր դեպքերը, որոնք գաղտնիքի բնույթ չեն կրում:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդ. 25.- Կուսակցության բոլոր անդամները պարտավոր են իրենց կարողությունից չափով՝ փողով, մարմնով, խոսքով, թե գործով, աշխատել իրագործելու կուսակցության նպատակները:

Հոդ. 26.- Մեր հայրենիքում լավ բարքերը գորացնելու, արդարադատությունը հիմնավորելու և քաղաքական ազատության գաղափարը տարածելու համար, մեր կուսակցությունն ամենաազդու և ամենա-

ապահով միջոցն է համարում ուսման և գիտություն ծավալումը. դրա համար էլ կուսակցություն յուրաքանչյուր անդամ պետք է աշխատի երկրում դպրոցներ, գրադարաններ և տպարաններ հիմնել, լրագրեր, հանդեսներ և գրքեր հրատարակել, ինչպես նաև գոյություն ունեցող դպրոցներում աշխատանքի ընդունել կուսակցության անդամներին՝ իրեն ուսուցիչ: Ապահովվածները պետք է իրենց զավակներին ուղարկեն Եվրոպա՝ ուսանելու, իսկ չապահովվածները պետք է դրդեն, խրախուսեն ապահովվածներին՝ այդ անելու համար: Վերջապես, կուսակցություն յուրաքանչյուր անդամ պետք է աշխատի իր կարողություն չափով տարածել և ժողովրդականացնել գիտությունը և այդ կերպ վերացնել տգիտությունն ու բռնակալությունը:

Հոդ. 27.- Կուսակցության բոլոր անդամները պետք է աշխատեն գիտակից դարձնել իրենց հայրենակիցներին և կուսակցության անդամ դառնալու հրավիրել նրանց:

Հոդ. 28.- Կուսակցության անդամները պարտավոր են, որքան հնարավոր է, օգնելու և պաշտպանելու միմյանց. կուսակցության այն անդամները, որոնք կառավարությունը ներկայացնող պաշտոնյաներ են, պարտավոր են բարի օրինակ հանդիսանալու ուրիշների համար իրենց վարքուբարքով, մանավանդ իրենց ուղղամտությամբ, և ուսումնասիրելով վարչական թերություններն ու դրանց լուծումները՝ պարտավոր են դրանք հաղորդելու կուսակցությանը:

Կուսակցության բոլոր անդամների պարտականությունն է նույնպես աշխատել այն ուղղությամբ, որ հետզհետե առաջանան և ազդեցություն ձեռք բերեն այն պաշտոնյաները, որոնց կարողություններն ու հայրենասիրությունը փորձված են, և ընդհակառակը, ընկնեն և իրենց ազդեցությունը կորցնեն վատ պաշտոնյաները:

ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԵՐԻ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդ. 29.- Մասնաճյուղերը պարտավոր են գործել համաձայն հիմնական կանոնադրության, իրագործել կենտրոնի որոշումները, կառավարել իրենց գործերը և ջանալ տարածել և ժողովրդականացնել կուսակցության նպատակները: Նրանք պարտավոր են աշխատելու անդամների ավելացման և բազմացման, նրանց պաշտպանության համար, ինչպես նաև իրենց տեղերում ուսումն ու գիտությունը ծավալելու համար ամեն միջոց գործադրելու:

ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդ. 30.- Կենտրոնական մարմինը պարտավոր է աշխատել, համաձայն Հիմնական կանոնադրություն՝ իրագործելու կուսակցության նպատակները, առաջ տանելու և ղեկավարելու ամբողջ կուսակցությունը, բազմացնելու մասնաճյուղերը և ամեն միջոց գործադրելու, որպեսզի ուսումն ու գիտությունը տարածվեն և ժողովրդականանան: Նա պետք է ամեն ջանք գործադրի ոչնչացնելու համար ներկայիս բռնակալ կառավարությունը և հայրենիքից դուրս էլ պաշտպանելու օսմանյան շահերը:

Կենտրոնական մարմինը պետք է օգնի և աջակցի բոլոր կուսակցություններին և մինչև անգամ կառավարությունը, եթե նրանք հետամուտ են լինում իրենց նպատակների իրագործմանը:

Հոդ. 31.- Կենտրոնն է ղեկավարում կուսակցության օրգաններին և նրա գաղափարները տարածող հրատարակություններին:

Կենտրոնը ղրանց միջոցով պետք է արթնացնի ժողովրդին, կառավարությունը ներկայացնի այն հայտարարությունները, որոնք անհրաժեշտ են, և նրանցից պատշաճ, հարմար համարածները պետք է հրատարակի:

ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Հոդ. 32.- Յուրաքանչյուր անդամ պարտավոր է նպաստելու կուսակցությանը ֆինանսապես՝ իր պատկանած մասնաճյուղի որոշած անդամավճարով: Այդ վճարը, համենայն դեպս, պետք է առնվազն հավասար լինի կուսակցության օրգանի բաժանորդագրին:

Հոդ. 33.- Յուրաքանչյուր մասնաճյուղ պարտավոր է կենտրոն ուղարկելու առնվազն կեսն իր հասույթների, որոնք կազմվում են կանոնավոր և մասնավոր նպաստներից: Իսկ մնացած կեսով նա պետք է վարի մասնաճյուղի գործերը:

Հոդ. 34.- Կենտրոնը, բացի մասնաճյուղերի նպաստներից, ընդունում է և ստանում նաև այլ մասնավոր օժանդակություններ:

Հոդ. 35.- Կուսակցության հասույթները գործադրվում են գիտությունը տարածելու, կուսակցության ձեռնարկներն իրագործելու և, անհրաժեշտության դեպքում, մասնաճյուղերին նպաստելու համար:

Նա պետք է օգնի նաև այն ընտանիքներին, որոնց անդամները զոհվել են կուսակցությունից համար, ինչպես նաև փորձի ազատել վտանգի մեջ հայտնվածներին: Բացի այդ, կենտրոնն իր փողերը ծախսում է նաև կուսակցությունն օգտակար ձեռնարկների վրա:

Հոդ. 36.- Կենտրոնն ու մասնաճյուղերը պարտավոր են ունենալու Ֆինանսական հաշիվների կանոնավոր մատյաններ, իսկ գանձված գումարի համար՝ տալու անդորրագրեր:

Հոդ. 37.- Կենտրոնը պարտավոր է տարեկան մեկ անգամ Ֆինանսական հաշիվետվություն ներկայացնելու մասնաճյուղերին և արտասահմանում գտնվող կենտրոնական մարմնի ընտրությունը ու մասնակցող անդամներին:

Հոդ. 38.- Մասնաճյուղերը պարտավոր են վեց ամիսը մեկ անգամ իրենց ֆինանսական հաշիվեկշիռը ներկայացնելու կենտրոնին:

ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ

Հոդ. 39.- Այն անհամաձայնությունները, որոնք կարող են ծագել մի կողմից կենտրոնի և մյուս կողմից՝ մեկ կամ մի քանի մասնաճյուղերի միջև կամ թե մասնաճյուղի և նրա պատգամավորի միջև, լուծվում են մեկ վճռով և կամ երկու կողմից հավասար քանակությամբ ընտրվելիք վճիռներով:

Հոդ. 40.- Կուսակցություն պատասխանատու անդամներին դատում է կենտրոնական մարմինը:

ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՂՈՒՄ ԵՎ ՓՈՓՈԽՈՒՄ

Հոդ. 41.- Երբ կենտրոնական մարմնի անդամների 3/4 մեծամասնություն կարծիքով անհրաժեշտ է համարվում ուղղելու և փոփոխելու կանոնադրությունը, այն ժամանակ կենտրոնը խմբագրում է մի տեղեկագիր, որը համարվում է օրինական, երբ ընդունվում է մասնաճյուղերի (և կամ կենտրոնի ընտրությունը մասնակցող և օտար երկրներում ապրող անդամների) մեծամասնություն կողմից:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԵՐԴՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԱՐԲԵՐԱԿԸ

«Երդվում եմ կրոնովս և պատվովս, որ քանի դեռ հարատևում է սուլթան Աբդուլ Համիդի կամայական, բռնակալ իշխանությունը, քանի դեռ չեն կիրառվում օսմանյան սահմանադրության դրույթները, ես չպիտի ծառայեմ օսմանյան կառավարությունը, միչտ հավատարիմ ու իրականացնող պետք է լինեմ կուսակցության նպատակներին, չպետք է հրապարակեմ կուսակցության գաղտնիքները և անմիջապես կուսակցությունը պետք է հանձնեմ այն նպաստները, որոնք ուղարկվում են նրա անունով»:

Կուսակցության օրգաններն են դեռևս համարվում «Ծուրա-ի ումմեթը» և «Մեչվերեթը»:

«ԱՊԱԿԵՆՏՐՈՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹՅԱՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Հոդ. 1.- Քաղաքական այն բարենորոգումները, որոնք պետք է գործադրվեն օսմանյան երկրներում, պետք է հիմնված լինեն վարչական «ապակենտրոնացման և լայն ինքնավարության» համակարգի վրա՝ առանց դասակարգերի և հպատակների խտրությունների:

Այդ ապակենտրոնացումն ու լայն ինքնավարությունը պետք է հենվեն ընտրության այն եղանակի վրա, որ ցույց է տալիս 1876-ին հրատարակված Սահմանադրության 108-րդ հոդվածը: Իսկ այդ Սահմանադրությունը պետք է ենթարկվի անհրաժեշտ բարեփոխումների՝ համաձայն բազմաթիվ դեպքերի և հանգամանքների:

Հոդ. 2.- Ընտրությամբ կազմված քաղաքային վարչությունները, գավառական ժողովները, քաղաքային խորհուրդները իրավունք ունեն մասնակցելու և միջամտելու գավառային և նահանգային գործերի կառավարմանը:

Ընդհանուր ժողովը, որ կազմվում է գաղտնի քվեարկությամբ ընտրված անդամներից և մշտական փոխանդամներից (այս վերջինների թիվը անդամների մեկ հինգերորդից ավելին չպետք է լինի), պետք է բացարձակ և լայն իրավասություն ունենա նահանգի ֆինանսական գործերում, ինչպես նաև օրենսդրական և կառավարման գործողություններում ու խնդիրներում:

Ընդհանուր ժողովի նիստերը պետք է բաց լինեն. նա ձայնի իրավունք ունի ոչ միայն իր իրավասության մեջ գտնվող հարցերում, այլև տուրքերի բաշխման ու գանձման խնդիրներում: Նա տեղական կարիքների բավարարման պետք է հատկացնի տուրքերից գոյացած գումարի այն մասը, որն անհրաժեշտ է համարվում նահանգային և կենտրոնական իշխանությունների փոխադարձ համաձայնությամբ:

Հոդ. 3.- Որպեսզի մի կողմից նահանգների՝ միմյանց միջև եղած հարաբերությունները հաստատուն պահպանվեն և զարգանան, իսկ

մյուս կողմից կենտրոնական կառավարության և բոլոր նահանգների միջև միությունն ու կապը ուժեղանան, 1876-ի Սահմանադրությունը պետք է հիմնվի վերոհիշյալ պայմանների վրա: Իսկ մայրաքաղաքում պետք է բացվի մի ներկայացուցչական ժողով (խորհրդարան), որը պետք է կազմված լինի նահանգային ընդհանուր ժողովների կողմից ընտրված պատգամավորներից:

Հոդ. 4.- Պետք է միջոցներ ձեռք առնել՝ վերջ տալու համար տարբեր ժողովուրդների միջև եղած խտրականություններին և նրանց միջև ծագող վեճերին ու կոիվներին, ինչպես նաև, ապահովելու համար բոլոր ազգերի իրավունքը՝ ընտրել նահանգային տարարնույթ ժողովների անդամներ կամ պատգամավորներ՝ իրենց ազգաբնակչության թվի համաձայն:

Հոդ. 5.- Ամենքը, առանց ազգային խտրության, պետք է վայելեն միևնույն իրավունքներն ու արտոնությունները, ինչպես նաև պետք է ծանրաբեռնված լինեն միևնույն պարտականություններով: Ամեն հպատակի առաջ պետք է բաց լինեն, առհասարակ, ոչ միայն բոլոր բարձրագույն դպրոցները, այլև զինվորական վարժարանները:

Հոդ. 6.- Երկրի անդորրությունն ու կարգապահությունը պետք է ապահովվեն ոստիկանական (ժանդարմական) մարմնի միջոցով, որի անդամները պետք է ընտրվեն ազգաբնակչության տարբեր հատվածներից՝ համաձայն նրանց թվի: Իսկ որոշ ժամանակով պետք է հրավիրվեն օտար մարզիչներ ու սպաներ՝ ոստիկանական այդ մարմնի կրթության համար:

Հոդ. 7.- Նահանգապետերը (վալի), գավառապետերը (մյութե-սարիֆ), ֆինանսների գծով պետական կառավարիչները (դեֆթեր-դար), արքունական գանձարանի (դեֆթեր խականի) կառավարիչները, նախնական և վերաքննիչ ատյանների նախագահներն ու ընդհանուր դատախազները նշանակվում են կենտրոնական վարչության կողմից: Իսկ քաղաքացիական և դատական այլ պաշտոնյաներին պետք է ընտրի նահանգապետը՝ երկրի ազգաբնակչության տարարնույթ տարրերից՝ համաձայն նրանց թվային առավելության:

Հոդ. 8.- Ոստիկանական կազմը պետք է քաղաքացիական իշխանությունն ենթարկվի:

Հոդ. 9.- Բոլոր տուրքերը պետք է բարեփոխվեն և նրանց գանձման համար պետք է մի պարզ ու բնական եղանակ հիմնվի: Անչարժ

գույքը պետք է օգտվի վարկի և ապահովություն ընձեռած բարիքներից: Դրա համար պետք է փոխվեն ներկայումս գոյություն ունեցող գույքային օրենքներն ու կանոնները, և պետությունը կամ սեփականատերերին պետք է վերադարձվեն այն գույքն ու ունեցվածքը, որ ապօրինի կերպով գրավել էր ներկա վեհապետը վերջին երեսուն տարվա ընթացքում: Ապա պետք է սահմանել որոշակի տուրք՝ արքայական գանձարանի համար:

Հոդ. 10.- Միջազգային դաշնագրերի տրամադրությունները պետք է որևէ ոտնձգությունից զերծ լինեն:

**ՕՍՄԱՆՑԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԻՑ
ՀԵՏՈ ԹՈՒՐԳԻԱՑՈՒՄ ԼՈՒՑՍ ՏԵՍԱԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐ**

I

**ՊՈԼՍԱՀԱՅ ԹԵՐԹԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԼՈՒՑՍ ԷԻՆ
ՏԵՄՆՈՒՄ ՆԱԽԲԱՆ 1908 Թ. ՕՍՄԱՆՑԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԴՐԱՆԻՑ ՀԵՏՈ**

Աւետարներ – Կրոնական, ուսումնական, ընտանեկան և քաղաքական շարաթաթերթ, հրատարակվում էր 1855 թ. հունվարի 3-ից: Արտոնատեր՝ Ջ. Ք. Գրին: 1907 թ. հուլիսի 1-ից սկսած տնօրեն-խմբագիրն էր Հերբերտ Ալենը: Խմբագիրներն էին Հ. Բարնըմը, Հ. Գրիգորյանը, Նշան Գոնտայանը, Սերովրե Վարժապետյանը և Ս. Հարությունյանը: Թերթը հրատարակվում էր հայերեն և հայատառ թուրքերեն: Թուրքիայի բողոքական հայերի օրգանն էր:

Մանզումէի էֆքեբար – Ազատական անկախ օրգան: Հիմնադրել է Կարապետ Փանոսյանը: Լույս էր տեսնում առավոտյան: Սկսել է տպագրվել 1866 թ. փետրվարի 2-ից: Առաջին համարից սկսած մինչև 1896 թ. թերթը հրատարակվում էր զանազան ծավալներով և խմբագրվում էր իր հիմնադիրների կողմից: 1909 թ. ապրիլի 11-ից լրագրի նոր արտոնատերը Հովհաննես Գայսերյանն էր, որ դա վերածեց ամենօրյա այգաթերթի՝ Միսաք Գոչունյանի (Քասիմ) և Երվանդ Անդրեասյանի խմբագրությունը: Թերթի 1909 թ. հուլիսի 27-ի համարում զետեղվել էր քննադատական հոդված Հաճընի կացություն մասին, որն առիթ դարձավ, որպեսզի պարբերականը վնասակար ու զրգոխ նկատվի և փակվի 1909 թ. օգոստոսի 1-ից:

Մէճմուաի ախպար – Հայատառ թուրքերեն լրագիր: Սկսեց հրատարակվել 1884 թ. հունիսի 25-ին, չորեքշաբթի և շաբաթ օրերը: Արտոնատեր-խմբագրապետն էր Հովհաննես Թոլայանը: Թերթը կաթոլիկ հայերի օրգանն էր:

Ճերիտէի շարժիչ – Քաղաքական, գրական երեկոյան լրագիր: Լեզուն Հայատառ թուրքերեն էր: Առաջին համարը լույս է տեսել 1885 թ. Հունիսի 1-ին՝ արտոնատիրութեամբ Տիգրան Զիվելեգյանի, որի մահից (1907 թ. փետրվարի 14) երեք ամիս հետո՝ մայիսի 24-ին, թերթի պատասխանատու տնօրեն է ճանաչվում Հակոբ Վարժապետյանը, իսկ արտոնատեր՝ Հակոբ Տ. Զիվելեգյանը: Խմբագիրներն էին Հակոբ Վարժապետյանը, Աբիկ Մուրահյայանը և Օննիկ Բաբբըջյանը:

Հայրենիք – Այգաթերթ, օրաթերթ: Հրատարակ է եկել 1891 թ. Հուլիսի 13-ին: Խմբագիրն էր Արփիար Արփիարյանը (Հրազդան), ավագ խմբագիրը՝ Լեոն Բաշայանը, գլխավոր աշխատակիցը՝ Արչակ Զոպանյանը: Շուրջ 13 տարի տպագրվելուց հետո թերթը դադարել էր լույս տեսնելուց և միայն 1909 թ. Հուլիսի 6-ից սկսել էր վերահրատարակվել որպես առավոտյան օրաթերթ: Արտոնատեր-խմբագրապետն էր Հովհաննես Շահնազարը, խմբագիրները՝ Վահան Թեքեյանը (Վեթո), Երվանդ Օտյանը (Երօտ), Հովհաննես Գազանջյանը և ուրիշներ:

Բիւզանդիոն – Ամենօրյա երեկոյան օրաթերթ: Սկսել է հրատարակվել 1896 թ. նոյեմբերի 4-ից, արտոնատեր-տնօրեն-խմբագրապետ՝ Բյուզանդ Քեչյան: Խմբագիրներ՝ Պարույր և Աշոտ Բ. Քեչյան, Արչակ Ալպոյաճյան ու Վաղարշակ Գալփաքջյան:

Արեւելք – Երեկոյան օրաթերթ, հիմնված 1884 թ. Հունվարի 2-ին Ս. Տամատյանի կողմից: Կարճ դադարից հետո 1898 թ. Հուլիսից փոխանցվել է Զարեհ Յուսուֆյանին, իսկ 1906 թ. նոյեմբերին՝ Գրիգոր Պոյաճյանին: Մինչև 1908 թ. օսմանյան հեղափոխությունը թերթի խմբագիրներից են եղել Հակոբ Թոփչյանը, որից հետո՝ Երվանդ Սրմաքելխանյանը (Երուխան): Խմբագրակազմում են եղել նաև Մելքոն Գյուրջյանը, Հարություն Սանդալճյանը, Զարեհ Նեմցեն: 1909 թ. սեպտեմբերի 21-ին տնօրենությունը դադարեցրել է թերթի հրատարակումը:

II

ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ԼՈՒՑՍ ՏԵՍՆՈՂ ԹԵՐԹԵՐ, ՈՐՈՆՔ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ ՄԻ ԿԱՐՃ ԺԱՄԱՆԱԿ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵԼՈՎ ԻՐԵՆՑ ԳՈՑՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԴԱԴԱՐԵԼ ԷՒՆ ՏՊԱԳՐՎԵԼ

Սուրհանդակ – Այգաթերթ, նախ բանաստեղծ Հրանտ Նազարյանցի ու Տիգրան Արփիարյանի, ապա Տիգրան Ջավենի խմբագրությունամբ: Տարբեր ժամանակներում խմբագրակազմի մեջ էին Ռուբեն Սևակը, Ենովք Արմենը, Համբարձում Համբարձումյանը, Ս. Ակնունին:

Ծաղիկ – Երգիծաթերթ, Բանագող Լուսթյունյանի (Գրիգոր Թորոսյան), Գրիգոր Համբիկյանի և Երվանդ Օտյանի խմբագրությունամբ:

Բիւրակն – Վաճառականական շաբաթաթերթ, Սիմոն Չեոմլեքչյանի և Արտաշես Գալփաքչյանի:

Առեւտուր – Վաճառականական շաբաթաթերթ, Սիմոն Չեոմլեքչյանի և Արտաշես Գալփաքչյանի (սկսել է հրատարակվել 1908 թ. օգոստոսից, բայց շատ շուտ դադարել է տպագրվել):

Հանրագիտակ – Արմեն Լուսինյանի (տպագրությունը դադարեցվել է Սահմանադրության հռչակումից քիչ առաջ):

Փունջ – Սիմոնիկ Ալաջաջյանի (դադարել է տպագրվել Սահմանադրության հռչակման նախօրեին):

Լոյս – Հրատարակիչ՝ Վահան վրդ. Պարտիզակցու (Տեր-Մինասյան) (դադարել է տպագրվել Սահմանադրության հռչակումից քիչ առաջ):

III

1908 թ. ՀԵՂԱՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ ՋՐԱՊԱՐԱԿ ԵԿԱՄ ՊՈԼՍԱՀԱՅ ԹԵՐԹԵՐ

Կավոսչ – Հիմնված 1908 թ. հուլիսի 19-ին, արտոնատեր-խմբագրակետ՝ Երվանդ Թոլայան (Կավոսչ), պատասխանատու-տնօրեն՝ Գրիգոր Համբիկյան (Ռաուլ Բոնչոն): Ազգային, քաղաքական ամենօրյա երգիծաթերթ էր: Նախատեսված էր կանանց համար:

Ժամանակ – Առավոտյան ազգային, քաղաքական և զրական պատկերազարդ օրաթերթ: Հիմնվել է 1908 թ. հոկտեմբերի 28-ին:

Արտոնատեր-խմբագրապետ Միսաք՝ Գոչունյան (Քասիմ), տնօրեն՝ նրա եղբայր Սարգիս Գոչունյան: Խմբագիրներ՝ Արտաշես Գալփաքջյան, Միմոն Չեռնիքջյան (Ժիրայր Շիրակացի), Համբարձում Համբարձումյան, Արմենակ Տեր-Հակոբյան:

Զայն Հայրենեաց – Քաղաքական և գրական շաբաթաթերթ, սկսել է հրատարակվել 1908 թ. հոկտեմբերի 23-ին: Արտոնատեր՝ Երվանդ Զավուչյան, խմբագրապետ՝ Լևոն Լարենց (Լևոն Քիրիչչյան): Աշխատակիցներ՝ Ալիասյան, Տ. Անտոնյան, Ալեքսան Արզույան, Ա. Գնունի, Ներսես վրդ. Դանիելյան, Միքայել Նաթանյան, Միհրան Սվազլը և ուրիշներ: Վերակազմյալ Հնչակյանների օրգանն էր:

Ազդակ – Գրական, հասարակական, քաղաքական շաբաթաթերթ, սկսվել է հրատարակվել 1908 թ. դեկտեմբերի 16-ին: Արտոնատեր՝ Ալեքսան Միսաքյան, խմբագիրներ՝ Շավարշ Միսաքյան, Գեղամ Բարսեղյան և Վահրամ Թաթուլ (երեքն էլ դաշնակցական):

Գարուն – Ազգային, քաղաքական և գրական անկախ լրագիր: Հրատարակվել է 1909 թ. հունվարի 10-ից, շաբաթ օրերին: Արտոնատեր՝ Հովնան Փալազաչյան, խմբագիր՝ Ենուվք Արմեն, հետո՝ Վաղարշակ Գալփաքջեան: 1911 թ. հրատարակությունը դադարել է:

Խարազան – Ծաղրաթերթ, որը լույս է տեսել 1909 թ. փետրվարի 1-ից նախ Արամ Անտոնյանի, հետո՝ Երվանդ Օտյանի, ապա՝ Գրիգոր Թորոսյանի խմբագրությունը: 9 համար լույս տեսնելուց հետո հրատարակումը դադարել է:

Շիրակ – Գրական և քաղաքական հանդես: Նախապես հրատարակվել է Եգիպտոսում: 1909 թ. փետրվարի 7-ին սկսել է հրատարակվել Կ. Պոլսում: Հիմնադիրներն էին Միքայել Գյուրջյանը և Վահան Թեքեյանը, խմբագրապետ՝ վերջինս: Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն օրգանն էր, որի շուրջը հավաքված էին փայլուն մտավորականներ:

Սասուն – Գրական, բանասիրական, մանկավարժական և քաղաքական պատկերազարդ ամսաթերթ: Հրատարակվում էր 1909 թ. մարտի 1-ից: Արտոնատեր-խմբագրապետն էր Տիգրան Սյուրմեյանը (որը 1908-ին, սահմանադրություն հռչակումից հետո, «Հայրենիքի քնար» շաբաթաթերթի հրատարակիչն էր): 1910 թ. դադարեցվել է տպագրությունը:

Նոր Հոսանք – Հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և գրական շաբաթաթերթ: Նշանաբանն էր՝ «Բոլոր երկրների գործա-

ւորներ, միացէ՛ք»: Սկսվել է հրատարակվել 1909 թ. մարտի 28-ին: Արտոնատերն էր Եսալեմը (Գարեգին Կողիկյան): Խմբագիրներն էին՝ Եսալեմը և Հրանտ Արծվիկը (Հրանտ Նազարյան): Հնչակյան ուղղու-թյուն ուներ և դադարեց հրատարակվել 1910 թ.:

Կիկո - Ազգային, քաղաքական երգիծաթերթ, սկսել է հրատա-րակվել 1909 թ. ապրիլի 1-ին: Արտոնատեր-խմբագրապետ՝ Գրիգոր Թորոսյան: Նախ հրատարակվում էր «Կավոօչի» հետ օր ընդ մեջ, իսկ կառավարության կողմից մի քանի դադարումներ կրելուց հետո վե-րաբացվել էր 1909 թ. Հուլիսի 31-ին: Լույս էր տեսնում շաբաթական չորս օր, իսկ շաբաթվա երկու օրն էլ տպագրվում էր մյուս երգիծա-թերթ «Նարազանը»: Այս վերջինիս և «Լիլայի» հրատարակումը դա-դարելուց հետո որպես երգիծաթերթ հրապարակի վրա մնաց միայն «Կիկոն»՝ որպես օրաթերթ: «Առաւօտ» թերթի հրապարակ գալուց հետո, Գ. Թորոսյանը դադարեցրել է «Կիկո»-ի տպագրությունը (1909 թ. վերջ) և իր երգիծական ստեղծագործությունները շարունակել է լույս ընծայել «Առաւօտ» օրաթերթում:

Կոհակ - Գրական, քաղաքական, տնտեսական և ընկերային շա-բաթաթերթ: Հրատարակվում էր 1909 թ. մայիսի 30-ից: Արտոնատեր՝ Հմայակ Արամյանց, խմբագիրներ՝ Հմայակ Արամյանց, Գրիգոր Եղիկ-յան (Վասակունի): Հին հնչակյանների օրգանն էր:

Միածան - Կիրակնօրյա թերթ: Հրատարակվել է 1909 թ. Հունիսի 2-ից: Արտոնատեր-խմբագրապետ՝ Ավետիս Սուրենյան:

Ազատամարտ - Առավոտյան շաբաթաթերթ, ՀՅ դաշնակցության օրգան, հիմնված 1909 թ. Հունիսի 10-ին, արտոնատեր-խմբագրապետ՝ Ռուբեն Զարդարյան, խմբագիրներ՝ Գեղամ Բարսեղյան, Տիգրան Զա-վեն, Գասպար Իփեկյան, Բարթող Զորյան (Ժիրայր), աշխատակիցներ՝ Նաչատուր Մալումյան (է. Ակնունի), Հարություն Շահրիկյան (Ատոմ), Ատոմ Յարճանյան (Միամանթո) և այլք:

Բագին - Գրական հավելված «Ազատամարտ» շաբաթաթերթի (1911 թ. վերջերից): Խմբագրում էին Լիպարիտ և Հրանտ Նազարյան-ները՝ Ռուբեն Զարդարյանի և Լևոն Շանթի մասնակցությամբ:

Լիլա - Ազգային, քաղաքական երգիծաթերթ: Նախատեսված էր նաև կանանց համար: Սկսել է հրատարակվել 1909 թ. Հունիսի 26-ին, շաբաթը երեք անգամ, «Կավոօչի» հետ օր ընդ մեջ: Արտոնատեր-խմբագրապետ՝ Վահան Փափաղյան (Լիլա): Լույս է տեսել միայն մի քանի համար:

Օրագիր – Քաղաքական և գրական թերթ, լույս էր ընծայվում առավոտյան: Սկսել է տպագրվել 1909 թ. օգոստոսի 15-ին: Արտոնատերն էր Գառնիկ Թուրլաջյանը, խմբագիրներն էին ինքը՝ արտոնատերը, Երվանդ Անդրեասյանը և Հակոբ Տեր-Հակոբյանը: Թերթը վերածվեց կիրակնօրյայի 1909 թ. սեպտեմբերի 14-ին, ապա կարճ ժամանակ անց դադարեց տպագրվել:

Գաղափար – Երեկոյան օրաթերթ: Սկսել է հրատարակվել 1909 թ. օգոստոսի 20-ին: Արտոնատեր՝ Սմբատ Բյուրատ, խմբագիր՝ Վահան Թոշիկյան:

Առաւօտ – Առավոտյան ազգային օրաթերթ: Սկսել է հրատարակվել 1909 թ. սեպտեմբերի 26-ին: Արտոնատեր՝ Միաք Սուրենյան (վերակազմյալ հնչակյան գործիչ): Խմբագրապետն էր Երվանդ Անդրեասյանը:

IV

1908 թ. ՀԵՂԱՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍԱԾ ՈՒ ԿԱՐՃԱՏԵՎ ԿՑԱՆՔ ՈՒՆԵՑԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐ

Զիկզակ – Երգիծաթերթ Վահան Փափաղյանի

Ֆրու Ֆրու – Երգիծաթերթ Վահան Փափաղյանի

Հայրենիքի քնար – Գրական շաբաթաթերթ Տիգրան Սյուրմեյանի

Պայքար – Օրաթերթ Պետրոս Բյուրդյանի (Պետիկ)

Փիւնիկ – Շաբաթաթերթ Սմբատ Բյուրատի

Կիլիկիա – Առողջապահական թերթ Մանուել Ութուջյանի: Հրատարակվել է մեկ համար:

Աւարայր – Սկյուտարի համանուն դպրոցական ակումբի թերթ: Հրատարակվել է մեկ համար:

Զայն կրթութեան – Կրթական հանդես Ա. Շահնազարի: Հրատարակվել է մեկ համար:

Օգգապագ – Հայկթուրք պատկերազարդ երգիծաթերթ Արամ Անտոնյանի:

Նճաթը միլլէթ – Հայկթուրք շաբաթաթերթ Ա. Մատթեոսյանի:

Սահմանադրությունից անմիջապես հետո լույս տեսան Գրիգոր Զոհրապի **Նոր օրը**, Տիգրան Զավենի **Երկրի ձայնը**, Հարություն Հազարապետյանի **Արաքսը**, Պետիկի **Գարտաչրգը**: Մեկ-երկու համար

տպագրվելուց հետո դրանք փակվեցին: Ըստ որում՝ **Երկրի ձայնը**-ի տպագրությունը տեղափոխվեց Թիֆլիս:

V

Կ. ՊՈԼՍԻՑ ԴՈՒՐՍ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԹԵՐԹԵՐ

Ինչպես արդուլհամիդյան շրջանում, այնպես էլ սահմանադրությունից օրերին Իզմիրում լույս էր տեսնում **Արեւելեան մամուլ** թերթը, որը մեծ դեր է խաղացել ոչ միայն իզմիրահայությունից, այլև ողջ թուրքահայությունից կյանքում: Թերթի արտոնատերն էր Հրանտ Մամուրյանը:

Նույն Իզմիրում տպագրվում էր ռամկավարների **Դաշինք** թերթը, որի խմբագիրն էր Սուրեն Պարթևյանը:

Վան քաղաքում լույս էին տեսնում.

Դաշնակցությունից **Աշխատանք** թերթը, որի հոդվածներն ու նյութերը իրենց որակով ու մշակման մակարդակով չէին զիջում **Ազատամարտին** կամ **Բիւզանդիոնին**,

Ռամկավարների օրգան **Վան-Տոսպը**, որի գլխավոր խմբագիրը Հովհաննես Ավագյանն էր,

Հայ ավետարանականների **Լոյս** ամսաթերթը,

Խարբերդում տպագրվում էր **Եփրատ** կիսամյա հանդեսը:

Ադանայում լույս էր տեսնում **Բարաղան** պարբերականը (նախքան կիլիկիահայոց աղետը):

Ամասիա քաղաքում տպագրվում էր հնչակյան **Ամասիա** թերթը:

Ադաբազարում լույս էր տեսնում ՀՅԴ տեղի կոմիտեի օրգան **Բուժանիա** թերթը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Ա-Գօ** (բուն անունով՝ **Տեր-Մարտիրոսյան Հովհաննես**) 314, 758, 759, 919, 959
- Արբաս աղա** (Աթարեկ Ազամի ահաբեկիչ) 347
- Արդուլ Աղիզ** (օսմանյան սուլթան) 504, 872, 874
- Արդուլ Հակկ Համիզ** (օսմանյան կայսրության նոր Հիմնի երաժշտության հեղինակ) 509
- Արդուլ Համիզ II** (օսմանյան սուլթան) (Ապտիլ Համիտ, Ապտ-իլ-Համիտ, Կարմիր գազան, Կարմիր սուլթան, Համիզ, Համիտ, Մեծ մարդասպան, Ոճրագործ) 78, 87, 116, 132, 133, 135, 137-139, 146, 148-150, 162, 168-170, 174, 180, 184, 188, 191, 195, 202, 206, 210, 220, 236, 237, 239, 242-245, 247, 248, 250, 252, 253, 256, 265, 267, 273, 276, 318, 322, 330, 339, 356, 359, 360, 383, 385, 388, 401, 437, 484-487, 489-501, 503, 505, 508-511, 519-521, 523-530, 533-535, 537-539, 545, 546, 552-554, 559, 560, 562, 570, 572, 577, 579, 580, 584, 587, 588, 590, 592, 605, 606, 610, 611-616, 622-624, 626, 629, 631, 634, 640, 643, 645, 651-654, 656, 677, 678, 680-683, 685, 687, 688, 692, 699, 701, 709, 710, 717, 751, 752, 758, 759, 764, 765, 767, 770, 772-778, 780, 787-790, 800, 803, 810, 811, 815, 819, 861, 868, 869, 876-880, 882, 883, 896, 901, 905, 906, 916, 930, 935, 948, 949, 952, 954-962, 964-972, 974-987, 1058, 1061, 1064, 1068
- Արդուլ Մեջիզ** (օսմանյան սուլթան) 808, 830, 836, 837, 872
- Արդուլ Ռահիմ** (իշխան, Արդուլ Համիզ II-ի որդիներից) 980
- Արդուլ Ռահման բեյ** (կրթութայան նախարար) 959
- Արդուլ Ռահման բեկ** (քուրդ ցեղապետ) 138-140
- Արդուլլա Աղա Սեյիզ** (մուջտեհիզ Թեհրանում) 375
- Արդուլլահ բեկ** (քուրդ ափստապետ Ալաշկերտի շրջանում) 760
- Արեղյան Արտաշես** (երիտղաչնակցական, Հայագետ) 38
- Արիսողոմ աղա** (Հակոբ Պարոնյանի գրական կերպարներից) 539
- Արոլյան Ոսաչատուր** 407
- Արրահամ** (ասորի բժիշկ) 119
- Արրահամ** (կեղծանունը՝ Շեֆ) (գործակատար, էսէն) 43
- Ագրիպպասյան Հովհաննես** (նահատակ ֆիդայի) 135
- Աղիլ բեյ** (իթիհազակական երևելի գործիչ, ներքին գործերի նախարարի օգնական) 960, 985
- Աղիլ խան** (գյուղատեր Ատրպատականում) 454
- Ազարյան Էֆենդի** (Օսմանյան կայսրության զեսապանը Սերբիայում) 907

- Ազմի (դոկտոր, երիտթուրք գործիչ) 246
- Ազուրի Նեջիր բեյ (արար ազգայնական գործիչ) 124
- Աթաբեկ Ազամ (էմին Սոլթան) (Պարսկաստանի նախարարացետ) 347
- Աթաբեկյան Լևոն (դաշնակցական, ապա՝ էսէն գործիչ) 37-39, 42, 43
- Աթաբեկյան Հովսեփ (Երկրորդ պետական դումայի կաղետ պատգամավոր Կարսի մարզից) 5
- Աթաթուրք Մուստաֆա Քեմալ 967
- Ալաա Դովլե (Պարսկաստանի պետական գործիչ) 420
- Ալաա Սալթանե (Պարսկաստանի պետական գործիչ) 471
- Ալադինա Միսաք 155
- Ալաջաջյան Սիմոնիկ (Կ. Պոլսի «Փունջ» թերթի հրատարակիչ) 1064
- Ալեոն Հերերտ (Կ. Պոլսի «Աւետաբեր» թերթի տնօրեն-խմբագիր) 1062
- Ալեքսան բեկ («Թումանյան» առևտրական տան ընդհանուր կառավարիչ Ատրպատականում) 482
- Ալթուն-Տյուրի Մ. (Հասարակական գործիչ Կ. Պոլսում) 835
- Ալթունյան Սահակ եպիսկոպոս 404
- Ալի (պայմանական մուսուլմանի անուն) 731
- Ալի (թուրք գրող, 19-րդ դարի երկրորդ կես) 166, 167
- Ալի բեկ (Հայդարանցի քուրդ ցեղացետ Ալաշկերտի շրջանում) 152, 760
- Ալի բեյ (Վանի նահանգացետ) 208
- Ալի Հեյդար Միդհատ բեյ (Միդհատ փաշայի որդին) 178, 238, 626
- Ալի Ռիզա (Վանի կուսակալ) 540
- Ալի Ռիզա (գինվորական նախարար) 958, 960
- Ալի Ֆախրի (երիտթուրք գործիչ) 178
- Ալիէ Կատ (քուրդ մարտիկ) 156
- Ալիէ Մահմուտ (քուրդ մարտիկ) 156
- Ալիխանյան Արտաշես (էսէն գործիչ) 43
- Ալիխանով-Ավարսկի Մաքսուդ (Ռուսաստանի բանակի գեներալ) 28, 29
- Ալիշան Ղևոնդ (մխիթարյան վարդացետ) 270, 285
- Ալիբունարյան Հովսեփ (տե՛ս Հյունյան Պետրոս)
- Ալլահվերդի Հովհաննես (օսմանյան առաջին խորհրդարանի փոխնախագահ) 877, 878
- Ալպոյաճյան Արչակ 101, 129-131, 136, 153, 154, 163, 223, 229, 317, 332, 489, 500, 604, 613, 614, 633-635, 640, 655, 656, 701, 718, 723, 724, 730, 737, 762, 788-791, 804, 936, 940, 941, 945, 950, 1063
- Ալիսայան (բուն անունով՝ Փանոսյան Ալեքսանդր) (գրող, հրապարակագիր Կ. Պոլսում) 1065
- Ալխունդ (ղազի, իսլամ հոգևորական Թիֆլիսում) 57
- Ակնունի էդուարդ (տե՛ս Մալումյան Ռաչատուր)
- Ակնունի Ս. (Կ. Պոլսի «Սուրհանդակ» օրաթերթի խմբագրակազմի անդամ) 1064
- Ահարոնյան Ավետիս (կեղծանունը՝ Սիսյան) 178, 179, 182, 189, 261, 620, 694, 796
- Ահմեդ բեյ (Վանի ժանդարմերիայի հրամանատար) 298, 310, 311
- Ահմեդ փաշա (քուրդ ավաղակապետ) 658

- ԱՀճճԵՂ ԼՈՒԹՓՈՒՂԿԱՆ (Իշխան, Արդուլ
Համիդ II-ի քրոջ որդիներին) 174,
178
- ԱՀճճԵՂ ՄԻՐԳԱ (տե՛ս Սոլթան ԱՀճճԵՂ
ՄԻՐԳԱ)
- ԱՀճճԵՂ ՆԻՏԱՂԻ ԲԵՅ (Իթթիհաղական
զինվորական գործիչ) 488, 490,
491, 501, 503, 535-537, 610, 613,
614, 644, 754, 967, 970, 971, 987
- ԱՀճճԵՂ ՇՈՒՅԻՐ ԲԵՅ (Հրապարակագիր
Կ. Պոլսում) 535
- ԱՀճճԵՂ ՌԻԳԱ ԲԵՅ (Իթթիհաղի պարա-
զուլս, օսմանյան խորհրդարանի
նախագահ) 166, 167, 169, 173, 174,
177-179, 182-184, 186-190, 194,
200, 208, 231-233, 237-239, 245-
247, 257, 260, 261, 276, 317, 500,
555, 598, 599, 602, 626, 717, 752-
755, 806, 822, 879, 894, 907, 912,
933, 935, 958, 963, 967, 969, 982,
985
- ԱՀճճԵՂ ՍԱԻՐ (Իթթիհաղական պատ-
մարան) 183
- ԱՀճճԵՂ ՖԱԶԻԼ ԲԵՅ (Սարահէղզինի կու-
սակից) 183, 231, 239
- ԱՀճճԵՂ ՐԻԳԱ (տե՛ս ԱՀճճԵՂ ՌԻԳԱ ԲԵՅ)
- ԱՀճճԵՍ ՐԻԳԱ (տե՛ս ԱՀճճԵՂ ՌԻԳԱ ԲԵՅ)
- Աղաթոն Գրիգոր (արևմտահայ զար-
թոնքի գործիչ) 615, 787, 835
- Աղամայան Մկրտիչ (տե՛ս Սարհատ)
- Աղաջանյան Համբարձում (կեղծա-
նունները՝ Ավագյան Կարապետ,
Կարո) (աստրախանցի, Ոսնասո-
րի արշավանքի մասնակից) 47, 48,
109-111
- Աղաջանյան Սենիկ (Սենեքերիմ)
(ղաշնակցական ահաբեկիչ) 47,
109, 110
- Աղամունտի Մկրտիչ ձայրագույն վար-
դապետ 282
- Աղբայան Նիկոլ 695
- Աղբյուր Սերբո (Սերբո, Սերբո փաշա,
բուն անունով՝ Վարդանյան Սե-
րբո) 156, 157, 795
- Աճառյան Հրաչյա 675, 767, 779, 896,
897, 914, 959
- Աճնմյան Գրիգոր (ուսուցիչ, եղբայրա-
սպանություն զոհ Վանում) 287,
288
- Աճնմյան (Աճնմով) Մովսես (Երկրորդ
պետական դումայի պատգամա-
վոր) 5, 71
- Ամեր Ռուչդի փաշա (գլխավոր շտաբի
պետ, ապա՝ ուղղմական նախա-
րար) 491
- Ամիրյան Արսեն 40, 596
- Ամուրյան Անդրե (բուն անունով՝ Տեր-
Օհանյան Անդրե) 402, 475
- Ամջաղ օլ Մոլք (իշխան Պարսկաստա-
նում) 364
- Այլֆտոն (ոստրիկանական գործակալ
Թիֆլիսում) 74
- Այվազովսկի Գարրիել վարդապետ
835
- Այվատյան Սահակ արքեպիսկոպոս
477, 478
- Անդրանիկ (տե՛ս Օղանյան Անդրա-
նիկ)
- Անդրեասյան Երվանդ (Կ. Պոլսի «Ա-
ռուսոս», «Մանղումէի էֆքեար» և
«Օրագիր» թերթերի խմբագիր)
1062, 1067
- Անտոնյան Արամ (խմբագիր, Հրատա-
րակիչ) 1065, 1067
- Անտոնյան Տ. (Կ. Պոլսի «Զայն Հայ-
րենեաց» թերթի աշխատակից)
1065
- Աչրզյան Խորեն արքեպիսկոպոս 682
- Ապահունի Եղնիկ արքեպիսկոպոս 407
- Ապտ-իւլ-Համիտ (տե՛ս Արդուլ Համիդ
II)

- Ապտիւլ Համիտ (տե՛ս Արդուլ Համիդ II)
- Առաքելյան Համբարձում (Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի խմբագիր) 54, 69, 414, 587, 588, 714, 820, 947
- Ասադոլլահ Միրզա (Պարսկաստանի մեջլիսի պատգամավոր) 363, 395
- Ասատուր Զապել (կեղծանունը՝ Սիպիլ) 536
- Ասատուր Հրանտ 707
- Ասատուրյան Հ. (դաշնակցական գործիչ Եգիպտոսում) 731
- Ասլանյան Գևորգ էֆենդի (Ազգ. երեսփոխանական ժողովի անդամ) 707
- Աստվածատրյան Արշալույս (դաշնակցական գործիչ) 309, 662, 899
- Ավագ (Շոշ գյուղացի, թուրք կրոնավորի ահաբեկիչ) 33
- Ավագյան Ավագ խան (խանութի տեր Թավրիզում) 480
- Ավագյան Կարապետ (տե՛ս Աղաջանյան Համբարձում)
- Ավագյան Հովհաննես («Վան-Տոսպ» թերթի գլխավոր խմբագիր) 1069
- Ավագյան Սեդրակ (սոցիալ-դեմոկրատ գործիչ) 473
- Ավանեսյան Սեդրակ (սոցիալ-դեմոկրատ գործիչ) 473
- Ավգեստ Թագավոր (Հունական դիցաբանություն մեջ) 789
- Ավդալյան Զաքարիա վարդապետ 321
- Ավետիս (ՄՀան գյուղացի) 319
- Ավո (Հեղափոխական գործիչ) 145
- Ավրանա Արամ (բուն անունով՝ Խարախանյան Արամ) 175
- Ատոմ (տե՛ս Շահրիկյան Հարություն)
- Ատրպետ (բուն անունով՝ Մուրահայան Սարգիս) 419, 455, 458
- Արաբո (բուն անունով՝ Մխիթարյան Ստեփանոս) 135, 156, 795
- Արամյանց Հմայակ (Հնչակյան գործիչ, խմբագիր, դավաճան) 601, 602, 604, 1066
- Արամյանց Միքայել (Հայ բարեգործ Թիֆլիսում) 75
- Արասխանյան Ավետիք (Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրի խմբագիր) 54
- Արզունան (Հնչակյան ուսասնայ դեկավար) 718
- Արզունանյան Մակիչ Վ. (խորհրդահայ պատմաբան) 13
- Արզույան Ալեքսան (կեղծանունը՝ Վահե) (վերակազմյալ Հնչակյան պարագլուխ) 719, 720, 1065
- Արիստիդի (օսմանյան խորհրդարանի Հույն անդամ) 981
- Արիֆ Հիքմեթ փաշա (Օսմանյան կայսրությունից սենատի անդամ) 979
- Արծվիկ Հրանտ (տե՛ս Նաղարյան(ց) Հրանտ)
- Արծրունի Գրիգոր (Թիֆլիսի «Մշակի» հիմնադիր և խմբագիր) 271, 622, 705, 862
- Արկերյան Արշակ (պետական դրամայի պատվիրակ, բոլշևիկ) 69, 70
- Արդուլյան Հովսեփ (դաշնակցական ֆիդայի) 118
- Արդուլյան Սոֆիա (իշխանուհի) 54
- Արմեն Գարո (բուն անունով՝ Փաստրեմանյան Գարեգին) (դաշնակցական գործիչ) 567, 619, 901, 904
- Արմեն(յան) Ենուկը (գրող և խմբագիր Կ. Պոլսում) 1064, 1065
- Արշակ Բ (Արշակունի) (Հայոց թագավոր) 546
- Արշակունի Վաղարշակ վարդապետ 944
- Արշակունիներ (արքայատոհմ Հայաստանում)

տանում) 547

Արշավիր (Առինջ գյուղացի, թուրքերեն ձեռագիր թերթի թողարկիչ) 209

Արսյան (դուրզի էմիր, օսմանյան խորհրդարանի սպանված անդամ) 961

Արփիրայան Արփիար (կեղծանուններից՝ Հայկակ, Հրազդան, Սկեպտիկ) 258, 270-287, 289, 1063

Արփիրայան Տիգրան (Կ. Պոլսի «Սուրհանդակ» օրաթերթի խմբագիր) 1064

Աւետեան Մ. (Տեղակալ) 723

Բ

Բարխանյան Առաքել (տե՛ս Լեո)

Բազադ-Աղաջանյան Գրիգոր (էսէռ գործիչ, «Անի» թերթի խմբագիր) 43

Բաղիկ (չատախցի հայ ֆիդայի) 570

Բաղջան (բուն անունով՝ Ստեփանյան Ստեփան) (ղաչնակցական գործիչ) 373, 413

Բախչինյան Հայկ (ախալցխացի դաշնակցական աշարեկիչ) 47, 109, 110

Բադր խան (հակամիապետական ըմբոստությունյան առաջնորդներից թավրիզում) 456, 459, 467

Բայազետ աղա (քուրդ ցեղապետ Սալմաստում) 355

Բայիզ աղա (քուրդ երևելի Ատրպատականում) 384, 389

Բաշայան Լեոն (գրող, խմբագիր, հասարակական գործիչ) 628, 750, 1063

Բաուեր (Ռուսաստանի բանակի զորավար) 85

Բանվորյան Սեդրակ (Թիֆլիսահայ կամավոր թավրիզում) 475

Բասմաջյան Կարապետ (բանասեր) 219

Բարնոմ Հ. (Կ. Պոլսի «Աւետաբեր» թերթի խմբագիր) 1062

Բարսեղյան Գեղամ (ղաչնակցական գործիչ, Կ. Պոլսի «Ազդակ» թերթի խմբագիր) 619, 790, 1065, 1066

Բարսեղյան Սարգիս (բուն անունով՝ Օղարաչյան Պողոս, մյուս կեղծանունը՝ Շամիլ) (ղաչնակցական գործիչ) 292, 300, 301, 315

Բաբրըջյան Օննիկ (Կ. Պոլսի «ձերիտէի շարգիչ» թերթի խմբագիր) 1063

Բղէեան Միսաք 544, 557, 660-662

Բղէեան Սարգիս 544, 557, 660-662

Բերել Ավգուստ (գերմանացի սոցիալիստ պարագլուխ) 578

Բեդիրլան բեկ (քուրդ ապստամբ ցեղապետ) 118, 138, 139

Բեդիրլան բեյ (Կ. Պոլսի քրդական կոմիտեի անդամ) 579

Բեժանաշվիլի (գեներալ, օսմանյան ցամաքային զորքերի գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ) 652

Բեկլի (բլեքցի քուրդ ոճրագործ) 321

Բեհնաշդին Շաքիր (իթթիհադական պարագլուխ, հայոց զահնապետներից) 183, 188, 189, 200, 600, 601

Բեյլերյան Հարություն (ուսմկավար գործիչ) 728

Բեյլի (վանեցի հայ) 301, 302

Բեռդիկյան Գրիգոր (կեղծանունները՝ Ներսես, Շիկահեր, Պարզե) (արմենական գործիչ) 282, 723, 727, 737

Բեռյուք խան (Ղարաղաղի Ռահիմ խանի որդին) 457

Բերար Վիկտոր (Փրանսիացի Հայասեր գործիչ) 323
 Բերբերյան Ռուբեն (տնտեսագետ) 72
 Բժիշկ (տե՛ս նաև Փափաղյան Վահան) 292
 Բյուրատ Սմբատ (բուն անունով՝ Տեր-Ղազարյան Սմբատ) (գրող, խմբագիր) 1067
 Բորբինսկի (պետական դումայի խավարամոլ պատգամավոր) 7
 Բողոքով Պյոտր (ձերբակալված ուսերիտասարդ) 48, 110
 Բոկով (պետական դումայի պատվիրակ, բուլշևիկ) 69
 Բոնապարտ Նապոլեոն 649
 Բոնչոն Ռաուլ (տե՛ս Համբրիկյան Գրիգոր)
 Բոտա Լուիս (գեներալ, Տրանսիլավա) 250
 Բուլղարացի Գրիգոր (բուն անունով՝ Գեոզեյան Գրիգոր) (ղաշնակցական գործիչ Վանում) 315
 ԲուրՀանէղղին (իշխան, Արդուլ Համիդ II-ի ավագ որդին) 492, 957, 978

Գ

Գազանջյան Հովհաննես (Կ. Պոլսի «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագիր) 1063
 Գազէղ Յարութիւն (Արթին) (պոլսահայ ամիրա, բարեգործ) 787
 Գալփաքյան Արտաշես (Կ. Պոլսի «Բիրական» թերթի հրատարակիչ, «Ժամանակ» օրաթերթի խմբագիր) 1064, 1065
 Գալփաքյան Վաղարշակ (Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն» և «Գարուն» թերթերի խմբագիր) 1063, 1065

Գամառ-Քաթիպա (տե՛ս նաև Պատկանյան Ռափայել) 825
 Գայսերյան Հովհաննես (Կ. Պոլսի «Մանգումէի էֆբեար» թերթի արտոնատեր) 1062
 Գասյան Պետրոս քահանա (Ակնում) 944
 Գասպարյան Արիստակես (Ազգ. երեսփոխանական ժողովի անդամ) 703
 Գարայան Ստեփան (Ազգ. վարչության ատենապետ) 709
 Գարաֆելեյան Արտաշես էֆենդի (Հասարակական գործիչ Իզմիրում) 624
 Գարիբալդի Ռիչչիոթի 268
 Գեգեշկորի Եվգենի (վրացի մենչևիկ պարագլուխ) 76
 Գեոզեյան Գրիգոր (տե՛ս Բուլղարացի Գրիգոր)
 Գիդիս Մուսիրիս (Հույն Հակաարդուլ-Համիդական գործիչ) 178, 179
 Գիւզալեան Գառնիկ (տե՛ս Գյուզալյան Գառնիկ)
 Գիւլխանդանեան Աբրահամ (ղաշնակցական գործիչ) 37
 Գլազուլե (գեներալ, Հրեաների ջարդարար Օդեսայում) 8
 Գլադստոն Վիլյամ 553
 Գլերով (գեներալ, ուսական 20-րդ դիվիզիայի հրամանատար) 28, 29
 Գյուզալյան Գառնիկ 126, 128, 867
 Գյուլմասյան (ընկերության փայտեր Թավրիզում) 480
 Գյուրջյան Մելքոն (գրող, խմբագիր) 628, 1063
 Գյուրջյան Միքայել (գրող, խմբագիր) 274, 737, 739, 1065
 Գնունի Ա(րամ) (բուն անունով՝ Տեր-Գասպարյան Ռուբեն) (Կ. Պոլսի

- «Զայն Հայրենեաց» թերթի աշխատակից) 1065
- Գոլիցինի Գրիգորի (Իշխան, Կովկասի փոխարքա) 53, 54, 75, 77, 88, 98, 102, 114
- Գոլոբորոզկո Նիկոլայ Նիկոլևիչ (ռուս պատմաբան) 163, 784
- Գոլոշյան Վարդան (նահատակ ֆիրայի) 135
- Գոլովին Ֆ. Ա. (Երկրորդ պետական դումայի նախագահ) 5, 7
- Գոնտայան Նշան (Կ. Պոլսի «Աւետարեր» թերթի խմբագիր) 1062
- Գոշունյան Միսաք (կեղծանունը՝ Քասիմ) («Ժամանակ» օրաթերթի Հիմնադիր և խմբագիր) 1062, 1065
- Գոշունյան Սարգիս («Ժամանակ» օրաթերթի տնօրեն) 1065
- Գորկի Մաքսիմ (բուն անունով՝ Պեշկով Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ) (ռուս գրող) 311
- Գորոյան Արշակ խան (պարսկահայ պետական գործիչ) 378, 414
- Գորոյեանց Նազար Յ. 446
- Գույումջյան Սարգիս արքեպիսկոպոս 840, 868
- Գուշկով Ալեքսանդր Իվանովիչ (Երրորդ պետական դումայի նախագահ) 71
- Գուր (գերմանացի մատնիչ Ելենենգորֆում) 31
- Գուրգեն (ղաշնակցական Հայդուկ, բուն անունով՝ Մալյան Բաղդասար) 795
- Գուրգեն (Հնչակյան գործիչ Մալաթիայում) 954
- Գուրիլի Վասո (վրացի մենչևիկ Թավրիզում) 475
- Գուրկո-Կրյաժին Վ. Ա. (ռուսաստանցի պատմաբան) 237, 498, 521
- Գրգո (Շենիկի Գրգո) (Հայ Հայդուկ) 135
- Գրե (ասորի Հայդուկ Հայկական ֆրդայական խմբերում) 119
- Գրեյ էդուարդ սըր (Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար) 323, 813
- Գրիգոր (վանեցի զաշնակցական արհեստավոր) 293
- Գրիգոր Ա Պարթև (Լուսավորիչ Հայոց) 63, 64, 298
- Գրիգորյան Ա. (վերակազմյալ Հնչակյան գործիչ) 694, 719
- Գրիգորյան Ասլան (տե՛ս Հովհաննիսյան Ասլան)
- Գրիգորյան Կարապետ (վերակազմյալ Հնչակյան, սպա ռամկավար գործիչ) 228, 728, 737
- Գրիգորյան Հ. (Կ. Պոլսի «Աւետարեր» թերթի խմբագիր) 1062
- Գրին Ջ. Ք. (Կ. Պոլսի «Աւետարեր» թերթի արտոնատեր) 1062
- Գևորգ Դ Քերեսթեջյան Կոստանդնուպոլսեցի (տե՛ս նաև Քերեսթեջյան Գևորգ արքեպիսկոպոս) 64
- Գևորգ Ե Սուրենյանց (տե՛ս նաև Սուրենյանց Գևորգ արքեպիսկոպոս) 120
- Գևորգ Չավուշ (բուն անունով՝ Ղազարյան Գևորգ) (Հայդուկապետ) 135, 146, 156, 159, 160, 175, 795
- Գևորգյան Մարտիրոս (տե՛ս Սարգսյան Մարտիրոս)
- Գևորգյան Սաղաթել (տե՛ս Սազունի)

Դ

- Դաման (Ատրպատականում սպանված գերմանացի միսիոներ) 405
- Դանիելյան Ներսես վարդապետ 1065
- Դաշնակցական Խնչո 36, 619

- Դավթյան Եփրեմ (տե՛ս Եփրեմ խան) 639, 672, 689, 690, 703, 704, 707-709, 712, 713, 738, 886
- Դավթյան Հոնան (ղաչնակցական գործիչ) 118, 404
- Դավթյան Յորդանս (Հոնան Դավթյանի տիկինը) 404
- Դավո (Դհերցի Դավո) (մատնիչ) 289, 293, 294, 296-301, 305, 307-313, 315, 324, 542, 663
- Դավրիչ (Չիրբանցի քուրդ ցեղապետ) 151
- Դարբինյան Արտակ (արմենական, ապա՝ ոսմկավար ղեկավար) 295, 296, 315, 723, 728, 729, 741, 750
- Դարբինյան Ռուբեն (բուն անունով՝ Ջիլինգարյան Արտաշես) 38, 43
- Դաւօ (տե՛ս Դավո)
- Դեղդրիկյան Թևոս (կեղծանունը՝ Թորգոմ) (վանեցի ղաչնակցական գործիչ) 293, 315
- Դեմիր փաշա (քուրդ ավազակապետ) 658
- Դերձակյան Օննիկ (տե՛ս Վոսմյան Արշակ)
- Դերսիմի Քեոի (բուն անունով՝ Շիչմանյան Ռուբեն) 145, 147
- Դերվիչ (տե՛ս Տեր-Հակոբյան Տիգրան)
- Դիդոյի Ռաշիդ (վայրենաբարո Հարկահավաք Բաղեշի նահանգում) 931
- Դիմաքսյան Հմայակ եպիսկոպոս (ապա՝ արքեպիսկոպոս) 708, 709, 868
- Դորոժինսկայա Մարիա (ձերբակալված ոուս երիտասարդուհի) 48, 111
- Դուման (տե՛ս Նիկոլ Դուման)
- Դումբաձե (վրացի, Յալթայի պարետ) 48
- Դուրյան Եղիշե եպիսկոպոս (ապա՝ արքեպիսկոպոս) 530, 533, 536,
- Դուրյան Ղևոնդ վարդապետ 639, 695
- Դուրյան Պետրոս (վաղամեռիկ բանաստեղծ) 689
- Դվոյեզյազով (ռուսական ուղեկալի Հրամանատար) 391
- Դրո (բուն անունով՝ Կանայան Դրաստամատ) (Հայդուկ, ղաչնակցական ահաբեկիչ) 28

Ե

- Եսփունձեան Աւետիս (ոսմկավար գործիչ, խմբագիր, պատմաբան) 728
- Եկարյան Արմենակ (արմենական, ապա՝ ոսմկավար գործիչ) 298, 304, 311, 403, 741, 750
- Եղիկյան Գրիգոր (կեղծանունը՝ Վասակունի) (Կ. Պոլսի «Կոհակ» թերթի խմբագիր) 1066
- Ենիկոյուպյան Ֆավիդ խան Սարհնեզ (պարսկական զորքերի Հայազգի Հրամանատար) 389
- Եսայեմ (տե՛ս Կողիկյան Գարեգին)
- Եսայան Հակոբ («Օսմանյան սահմանադրական ակումբի» ներկայացուցիչ) 628
- Եսթեր (Հերոս Հայ պարմանուհի) 335
- Երամյան Արրահամ փաշա 907
- Երամյան Արամ էֆենդի (Օսմանյան կայսրության սենատի անդամ) 979
- Երամյան Համբարձում (բազմավաստակ մանկավարժ) 55, 294, 298, 302, 303, 311, 313, 542, 618, 687, 703, 778, 779
- Երեմիա եպիսկոպոս (Մայր աթոռի միաբան, 19-րդ դարի վերջ - 20-րդ

դարի սկիզբ) 65
Երեցյան Գևորգ եպիսկոպոս (ապա՝
արքեպիսկոպոս) 695, 708
Երուխան (տե՛ս Սրմաքեշխանյան
Երվանդ)
Երօտ (տե՛ս Օտյան Երվանդ)
Եփրեմ խան (բուն անունով՝ Դավթ-
յան Եփրեմ) (ղաչնակցական,
պարսկական Հեղափոխության
ղեկավարներից) 373, 402

Ձ

Ձամիսլովսկի (պետական դումայի
սեհարյուրյակային պատգամա-
վոր) 70
Ձավարյան Սիմոն (ՀՅԳ-ի Հիմնադիր-
ներից) 69, 371, 372, 619, 900
Ձավան (քրդերի դավադրություն-
սպանված վանեցի ֆիդայի) 160,
161, 938
Ձավեն Տիգրան (բուն անունը՝ Չու-
գասրջյան Տիգրան) (խմբագիր)
54, 254, 1064, 1066, 1067
Ձավրյան (Ձավրիև) Հակոբ (բժիշկ,
ղաչնակցական գործիչ) 45
Ձարդարյան Ռուբեն (գրող, խմբա-
գիր) 619, 628, 1066
Ձարդարեան Վահան 836
Ձարմայր (տե՛ս Տեր-Սահակյան Տիգ-
րան)
Ձարևանդ (բուն անունով՝ Նալբանդ-
յան Ձավեն) 661, 662
Ձաքարյան Վահան (ղաչնակցական
գործիչ Թավրիզում) 413
Ձեյթունցյան Հակոբ (պրոֆեսոր) 555
Ձեյնալ աղա (ղմլիկ քրդական ցեղի
ցեղապետ Տարոնում) 152
Ձեյնալ բեկ (խորթմկցի քուրդ ցեղա-
պետ) 151

Ձեքի (գնդապետ, Սարահեղդինի կու-
սակից) 183
Ձեքի փաշա (օսմանյան չորրորդ զո-
րաբանակի Հրամանատար) 610,
652
Ձիա բեյ (մեծ վեզիրի խորհրդական)
710
Ձիա փաշա (ֆինանսների նախարար)
611
Ձիլի Սոլթան (Ղաջար) (Մահմեդ Ալի
չաչի հորեղբայր) 420, 422, 424,
428
Ձիհնի փաշա (Պետական խորհրդի
նախագահ) 960
Ձինագործ Պետրոս (տե՛ս Հովհան-
նիսյան Բագրատ)
Ձինովկ (Ռուսաստանի դեսպանը Օս-
մանյան կայսրությունում) 388
Ձինովկ Ն. Ա. (Ռուսաստանի զլխա-
վոր Հյուպատոսը Կարինում) 558
Ձոհրարյան Մելիք (ընկերության փա-
յառայան Թավրիզում) 480
Ձոհրապ Գրիգոր 535, 619, 620, 627,
628, 779, 883, 904, 908, 909, 919,
923-925, 963, 967, 1067
Ձորյան Բարթոլ (կեղծանունը՝ Ժի-
րայր) (Կ. Պոլսի «Ազատամարտ»
թերթի խմբագիր) 1066
Ձորյան Նիկողայոս (արևմտահայ
զարթոնքի գործիչ) 837
Ձորյան Ստեփան (տե՛ս Ռոստոմ)
Ձուլալ (ղաչնակցական գործիչ Տրա-
պիզոնում) 952
Ձուվեր բեյ (Աղրիանապոլսի վալի,
ապա՝ ոստիկանության նախա-
րար) 610
Ձուրարյան Արշակ (մենչեկի Թիֆլի-
սում, Երրորդ պետական դումայի
պատգամավոր) 5
Ձրաղաչտ 394

է

- դ՛էգուրնել Կոնստան 268
 էդհեմ փաշա (գինվորական նախա-
 րար) 959
 էդուարդ VII (Վինդսոր) 51, 485, 616
 էլիավա Շալվա (վրացի բուլչեիկ գոր-
 ծիչ) 90
 էլվենտ (տե՛ս Քաջբերունի Գազիկ)
 էմին փաշա (Վանում) 636
 էմին փաշա (ծովային նախարար) 959
 էմին Սոլթան (տե՛ս Աթաբեկ Ազամ)
 էմիր Բահադրը Ճենք (տե՛ս էմիր Բա-
 հադուր խան Ջենկ)
 էմիր Բահադուր խան Ջենկ (Պարս-
 կաստանի պետական գործիչ) 418,
 420, 423, 430, 431, 471
 էմրուլլահ բեյ (Պարսկաստան ներ-
 խուժած թուրքական զորքերի կա-
 պիտան) 358
 էյն Դովլե (Պարսկաստանի պետա-
 կան և գինվորական գործիչ) 415,
 429, 457, 458
 էյվեր բեյ (ապա՝ փաշա) (իթթիհա-
 դական գինվորական գործիչ, հա-
 յոց դահճապետներից) 490, 535,
 610, 612, 614, 644, 902, 960, 986,
 987
 էնֆիեջյան Ավետիք (ղոկտոր, վերա-
 կադմյալ հնչակյան) 228
 էնֆիեջյան Տիգրան (ղոկտոր, ռամկա-
 վար գործիչ) 728
 էսադ փաշա (հազարապետ) 980
 էսաջանյան Լևոն (պոլսահայ բանա-
 ստեղծ) 795
 էրբերա Պոլ 268

- Ընծայր (տե՛ս Նալբանդյան Գևորգ
 ծայրագույն վարդապետ)
 Ըռզա (քուրդ մարտիկ) 156

Թ

- Թադեոս առաքյալ (Հիսուսի աշա-
 կերտներից) 151, 409
 Թադևոսյան Լևոն (կեղծանունները՝
 Չոփուոյան Ռ., Պապաշա) (ղաշ-
 նակցական գործիչ) 111
 Թադևոսյան Ստեփան (կեղծանունը՝
 Սամսոն) (ղաշնակցական գործիչ)
 373
 Թաթուլ Վահրամ (բուն անունով՝
 Գարագաշյան Վահրամ) (Կ. Պոլսի
 «Ազգակ» թերթի խմբագիր) 1065
 Թալեաթ բեյ (տե՛ս Մեհմեդ Թալեաթ
 բեյ)
 Թահիր բեյ (ապա՝ փաշա, Վանի կու-
 սակալ) 298, 305, 306, 314, 318,
 319
 Թահիր փաշա (Աբդուլ Համիդ II-ի
 հրացանակիրների պետ) 976
 Թադիզադե Հասան Աղա Սեյիդ
 (Պարսկաստանի մեջլիսի անդամ)
 363, 375, 395, 396, 425, 433, 434,
 473
 Թահմաթիս (տե՛ս Թաջեղդին բեկ)
 Թամամչե (Թամամչյան) Ավետիք
 (հայ բարեգործ թիֆլիսում) 75
 Թաջեղդին բեկ (քուրդ մարդակեր)
 134, 939, 940
 Թավչանջյան Վ. (եղբայրասպանու-
 թյան զոհ) 286, 719
 Թավուկջյան Ներսես քահանա 795
 Թեոդոր (թուրքերի սպանած հույն
 երիտասարդ Կ. Պոլսում) 756

Թերզյան Թովմաս (Թուրքահայ բանաստեղծ) 506
Թերլեմեզյան Նշան (վանեցի) 319
Թերլեմեզյան Տաճատ (դավաճան Դավոյի աշակերտ) 311, 312, 315
Թեքեյան Վահան (կեղծանուններից՝ Վեթո) 230, 274, 281, 282, 285, 585, 722, 736, 737, 739, 743, 750, 803, 951, 1063, 1065
Թէոդիկ (բուն անունով՝ Լարջինջյան Թեոդոս) 281, 290
Թէրզեան Յակոբ Յ. 669
Թիրյաքյան Հրաչ (դաշնակցական գործիչ) 619
Թիրյաքյան Տ. (Հնչակյան գործիչ) 719
Թյունի (տե՛ս Լազարյան Հովհաննես)
Թոպայան Երվանդ (կեղծանունը՝ Կավոռոշ) (Կ. Պոլսի «Կավոռոշ» երգիծաթերթի արտոնատեր-խմբագրապետ) 1064
Թոպայան Հովհաննես (Կ. Պոլսի «Մէճմուսայի ախպար» թերթի արտեսնատեր-խմբագրապետ) 1062
Թոշիկյան Վահան (Կ. Պոլսի «Գաղափար» թերթի խմբագիր) 1068
Թորգոմյան Վահրամ (բժիշկ, պոլսահայ հասարակական գործիչ) 627, 707, 709
Թորոս (Մայր աթոռի խոհարար) 66
Թորոսյան Գրիգոր (կեղծանունը՝ Լոուիթունյան Բանագող) (Կ. Պոլսի երգիծաթերթերի խմբագիր) 1064-1066
Թորոսյան Սուրեն (Հնչակյան գործիչ) 602
Թուղլաջյան Գառնիկ (Կ. Պոլսի «Օրագիր» թերթի արտոնատեր) 1067
Թումանյան (առևտրական տան սեփականատեր(եր) Ատրպատականում) 482

Թումանյան Հովհաննես 337, 338
Թունյան Ալեքսան (դաշնակցական գործիչ Պարսկաստանում) 375
Թոփալեսց Իլիաս (Հավանարար Վանում) (տե՛ս Խոջա Իլիաս)
Թոփչյան Եղիշե (դաշնակցական գործիչ) 45, 176, 655, 816
Թոփչյան Հակոբ (Կ. Պոլսի «Արեւելք» օրաթերթի խմբագիր) 1063
Թրեկել (Մեծ Բրիտանիայի Համայնքների պալատի պատգամավոր) 323
Թևֆիլք փաշա (արտաքին գործերի նախարար, ապա՝ մեծ վեզիր) 615, 710, 959, 969, 985

Ժ

Ժակմեն Ռոլեն (միջազգայնագետ-իրավագետ) 842, 862, 863, 895
Ժիրայր (տե՛ս Զորյան Բարթող)
Ժիրայր (Հնչակյան գործիչ Մալաթիայում) 953
Ժիրայր-Վաչե (տե՛ս Մելոյան Գարեգին)
Ժորդանիա Նոյ (վրացի մենչևիկ պարագլուխ) 76
Ժորես Ժան (ֆրանսիացի սոցիալիստ պարագլուխ) 113, 206, 268, 578

Ի

Իբն Բաթթուլթա (Աբու Աբդալլահ Մուհամմեդ իբն Աբդալլահ ալ-Լաուաթի ալ-Թանսի, միջնադարյան արաբ ճանապարհորդ) 154
Իբրահիմ աղա (քուրդ ցեղապետ Ատրպատականում) 382
Իբրահիմ փաշա (քուրդ, Մուշում) 761
Իբրահիմ փաշա (քուրդ իշխան) 155

Իրրահիմ Թեմո (երիտթուրք գործիչ) 178
Իզելեթ փաշա (Բարձր Դոան քարտուղար) 611
Իզմիրյան Մատթեոս արքեպիսկոպոս (տե՛ս Մատթեոս Բ Իզմիրյան)
Իզո խան (Մակուի խան Իկրալ Սալթանեի եղբայրը, քուրդ) 467
Իզվուսկի Ալեքսանդր Պետրովիչ (Ռուսաստանի արտգործնախարար) 53, 341
Իթտի խան (օսմանյան խորհրդարանում իթթիհադական խմբակցության ղեկավար) 907
Իրբրիմ (Ֆիդայական ջոկատների հրամանատար Ատրպատականում) 456
Իկրալ Սալթանե (Մակուի խան, քուրդ) 467, 471
Իմամ Ղուլի Միրզա (շահադե) 389
Ինճիկյան Հովհաննես (խորհրդահայ արևելագետ) 593
Իշխան (Վանա Իշխան, բուն անունով՝ Պողոսյան Նիկողայոս) 117, 292, 300, 301, 306, 307, 316, 542, 543, 569, 570, 659, 662, 664, 948, 989
Իշխանյան Բախչի (սոցիալ-դեմոկրատ պարագլուխ) 17
Իոակիմ III (Կ. Պոլսի հունաց պատրիարք) 671, 677
Իսահակյան Ավետիք (մեծ բանաստեղծ, Վարպետ) 60
Իսմայիլ փաշա (օսմանյան երրորդ գորարանակի հրամանատար, արսուրական Բուրսայում) 487, 611
Իսմայիլ Հակկը բեյ (երիտթուրք գործիչ) 178
Իսմայիլ Հակկը փաշա (գորավար, սենատոր) 698, 981
Իսմայիլ Քեմալ (երիտթուրք գործիչ,

Սարահէղղինի կուսակից) 178, 183
Իսմայիլ Քեմալ (օսմանյան խորհրդարանի այրանացիների խմբակցության ղեկավար) 959
Իսքենդերյան Հակոբ (Հնչակյան գործիչ) 601
Իփեկյան Գասպար (դաշնակցական գործիչ, Կ. Պոլսի «Ազատամարտ» թերթի խմբագիր) 975, 1066

Լ

Լազոմիրսկի (պետական դրամայի սեհարյուրյակային պատգամավոր) 70
Լազարյան Հովհաննես (կեղծանունը՝ Թյունի) (էսէո գործիչ) 43
Լազարյաններ (Հայագի իշխանական տոհմ Ռուսաստանում) 75
Լաղարև (Կովկասի փոխարքայի ներկայացուցիչ) 56
Լայմյան (ԱՄՆ ղեսպանը Կ. Պոլսում) 353
Լարևնց Լևոն (բուն անունով՝ Քիրիչյան Լևոն) (վերակազմյալ Հնչակյան գործիչ, «Ձայն Հայրենեաց» թերթի խմբագրավետ) 719, 910, 1065
Լենին Վլադիմիր Իլյիչ (բուն անունով՝ Ուլյանով Վլադիմիր Իլյիչ) 12, 590-592
Լեո (բուն անունով՝ Բաբախանյան Առաքել) (պատմաբան) 99, 254, 618, 629, 810
Լըոուա Պոլեո Անատոլ 268
Լիբկենխտ Վիլհելմ (գերմանացի սոցիալիստ գործիչ) 509
Լիդա (Հավանաբար՝ Աղաջանյան Համբարձումի սիրած աղջիկը) 111
Լիլա (տե՛ս Փափաղյան Վահան)

Լինչ Հենրի Ֆինիս Բլոս (Մեծ Բրիտանիայի Համայնքների պալատի անդամ) 323, 841, 895

Լյախով Վ. Պ. (պարսկական կազակային զորքերի Հրամանատար) 419, 423, 424, 428, 473

Լոզինա-Լոզինսկի (Թիֆլիսի նահանգապետ) 11, 80

Լոմբրոզո Ջեզարե (իտալացի Հայասեր պրոֆեսոր, Հումանիստ) 268

Լոնգե Ժան (Ֆրանսիացի սոցիալիստ պարագուլու) 247

Լորե Էբիլ (Ֆրանսիացի Հայասեր գործիչ) 268

Լուսավորիչ Հայոց (տե՛ս Գրիգոր Ա Պարթև)

Լուսինյան Արմեն (Կ. Պոլսի «Հանրագիտակ» թերթի Հրատարակիչ) 1064

Լոուիշյանյան Բանագող (տե՛ս Թորոյան Գրիգոր)

Լևի Մոչե (Մովսես) (Թուրքիայի Հրեաների մեծ բարբի) 677

Ն

Նաժակ (տե՛ս Նաժակ Գարեգին)

Նաժակ Գարեգին (բուն անունով՝ Չագայյան Գարեգին) 567, 620

Նալիլ Ղանեմ (Երիտթուրք գործիչ) 178

Նալիֆ փաշա (փոխ-ծովակալ, ծովային նախարար) 652

Նանազատ Ռուբեն (ՄԳՀԿ-ի Հիմնադիրներից) 600, 620, 621, 800-802

Նանասորի Վարդան (Վարդան, բուն անունով՝ Մեհրաբյան Սարգիս) 619

Նաչատուրյանց Վասո (սոցիալ-դեմոկրատ գործիչ) 472

Նաչիկյան Հակոբ (Օրմանյան պատրիարքի դաշնակցական ահաբեկիչ) 687

Նաչկոնց Դավիթ (պոլսահայ մտավորական) 629

Նապայան Ներսես եպիսկոպոս 57

Նատիսյան (Նատիսով) Ալեքսանդր (Թիֆլիսի քաղաքագուլու, դաշնակցական գործիչ) 9, 10, 29, 44, 57, 68, 88, 89, 106

Նատիսյան Կոստանդին (Հասարակական գործիչ Բաքվում, գործարանատեր) 13

Նատտի փաշա (Հետևակային դիվիզիայի Հրամանատար Ուսկյուպում) 488

Նարախանյան Ներսես վարդապետ (ապա՝ եպիսկոպոս) 145, 629, 643 «Նենթը» (տե՛ս Տեր-Պողոսյան Սամսոն)

Նեչո (կոփեցի, միհրանական, եղբայրասպանությունից զոհ Արմավիրում) 47

Նեչո (տե՛ս Դաշնակցական Նեչո)

Նլղաթյան Ալո (նահատակ) 316

Նլղաթյան Արմենակ (նահատակ) 316

Նլղաթյան Բեզո (նահատակ) 316

Նլղաթյան Իֆո (նահատակ պարմանուհի) 316

Նլղաթյան Լևոն (նահատակ երեխա) 316

Ննուսցի Հրաչյա (քրդերի Համար «Այբբենարանի» հեղինակ) 153

Նոնյակով Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ (Երրորդ պետական ղումայի նախագահ) 71

Նոջա Իլիաս (վաչխառու, Սուլուխի գյուղապետ) 545, 931

Նոջա Կադրի (Երիտթուրք գործիչ) 178

Խոջասարյան Հայկ (Ազգ. Երեսփոխանական ժողովի անդամ) 707
Խոռխոռունի Վասակ (Էսէ՛՛՛ գործիչ) 43
Խրիմյան Հայրիկ (Հայոց Հայրիկ, Մկրտիչ Ա Խրիմյան) 36, 49-64, 66, 123, 126, 128, 131, 232, 330, 355, 507, 508, 679, 681, 685, 712, 714, 795, 947
Խրիմյան Մուրադ (տե՛ս Սերաստացի Մուրադ)
Խորասանձեան Միքայել (արքունի բժիշկ Կ. Պոլսում) 787

Մ

Մերեթելի Ակակի (վրացի մենչևիկ պարագլուխ) 90
Մերենց (բուն անունով՝ Շիչմանյան Հովսեփ) (բժիշկ, վիպագիր) 837

Կ

Կազրի բեյ (Հեծելազորաց տեղակալ Կ. Պոլսում) 530
Կամո (բուն անունով՝ Տեր-Պետրոսյան Սիմոն) 15, 16, 90
Կայետանովիչ Դեմոնովիչ Անտոն (Երրորդ պետական դումայի Հայազգի պատգամավոր Քիշինյովից) 71
Կայէն (առաջին մարդասպանը) 690
Կայծակ Առաքել (բուն անունով՝ Արաջյան Տիգրան) (դաշնակցական ֆիդայի) 145
Կանայան Դրաստամատ (տե՛ս Դրո)
Կաուֆման Ա. (ոռու թուրքագետ) 634
Կավասի Դովլե (Պարսկաստանի պետական և զինվորական գործիչ) 471

Կավոռչ (տե՛ս Թուլայան Երվանդ)
Կարախանյան Հովսեփ (Իոսիֆ) (սոցիալ-դեմոկրատ գործիչ) 472
Կարապետ (Հովհաննես Մկրտիչ) 146, 331, 570, 571, 663, 817-819
Կարասո Էմմանուել (Հրեա, օսմանյան խորհրդարանի անդամ) 980
Կարմիր սուլթան (տե՛ս Աբդուլ Համիդ II)
Կարո (տե՛ս Աղաջանյան Համբարձում)
Կաֆյան Գարրիել (Կեղծանունը՝ Շմավոն) (ՄԳՀԿի Հիմնադիրներից) 54, 600
Կիպերտ (քարտեզագիր) 194, 776
Կիւրլեքեան Յակոբ վերապատուելի 765
Կլանիկ դը (կոմս) 163, 164
Կլեմանտ Ժորժ (ֆրանսիացի պետական գործիչ) 268
Կնունյանց Բողան (բուլչևիկ գործիչ) 593-596
Կոզիկյան Գարեգին (Կեղծանունը՝ Եսայեմ) (զրոյ, Հրապարակագիր) 1066
Կոլեսնիկովա Նադեժդա Նիկոլաևնա (բուլչևիկ գործիչ) 12, 14
Կոկե (Չիբրանցի քուրդ ցեղապետ) 151
Կոհիե Յուրպեն 268
Կոմիտաս վարդապետ (Սողոմոնյան) 65
Կոմս (տե՛ս Փափաղյան Վահան)
Կոնդուրաջի ճոջ աղա (վանեցի դաշնակցական) 319
Կոնտ Օգյուստ (գերմանացի փիլիսոփա) 169
Կոռնակ (Սյունի՞, Հայ իշխան Արշակունիների ժամանակաշրջանում) 547

Կոստանդյան Գալուստ (արեմտահայ
գարթոնքի գործիչ) 835, 837
Կուկունյան Սարգիս (Հայկական ա-
զատագրական շարժման գործիչ)
115
Կուրտիկյան Ստեփան Էֆենդի (վանե-
ցի) 628
Կոփ Մահմեդ (Հայդարանցի քուրդ
ցեղապետ) 151
Կտլոզյան Ղազարոս (կեղծանունը՝
Սուրենյան Սուրեն) 719
Կրճիկյան Հակոբ փաշա (պետական և
հասարակական գործիչ Կ. Պոլ-
սում) 787, 835

Հ

Հազարապետյան Հարություն (Կ.
Պոլսի «Արաքս» պարբերականի
հրատարակիչ) 1067
Հաղկերտներ (Սասանյան հարստու-
թյան արքաներ) 455
Հալաջյան Պետրոս (օսմանյան խորհրդ-
դարանի իթիֆիհադական անդամ,
նախարար) 883, 904, 922, 924
Հակկել (Կովկասի փոխարքայի ներ-
կայացուցիչ) 56
Հակկը բեյ (Հազարապետ Կ. Պոլսում)
535
Հակկը բեյ (կրթության նախարար)
610, 616
Հակոբ (վանեցի դաշնակցական) 293
Հակոբ փաշա (ելեմտական նախա-
րար) 615
Հակոբ Տեառնեղրայր (Հիսուսի աշա-
կերտներից) 850, 1018
Հակոբյան (տե՛ս Սերաստացի Մու-
րադ)
Հակոբյան Կարապետ (լոնդոնաբնակ)
813

Հակոբյան Վահան վարդապետ 536
Համադա փաշա (վաղաֆեների նախա-
րար) 960
Համադասպ (մշեցի, թուրքերեն ձե-
ռագիր թերթի թողարկիչ) 209
Համադասպյան Համադասպ վարդա-
պետ 65
Համբարձումյան Համբարձում (Կ. Պոլ-
սի «Սուրհանդակ» օրաթերթի
խմբագրակազմի անդամ, «Ժամա-
նակ» օրաթերթի խմբագիր) 1064,
1065
Համբարյան Ազատ (պատմաբան)
760, 895
Համբիկյան Գրիգոր (կեղծանունը՝
Բոնչոն Ռաուլ) («Ծաղիկ» երգի-
ծաթերթի խմբագիր, «Կավոս»
երգիծաթերթի պատասխանատու
տնօրեն) 1064
Համի (եղբայրասպանություն զոհ
Հայ) 286
Համի Սալթանն (Մահմեդ Ալի շահի
համհարզ) 431
Համիտ (տե՛ս Արդուլ Համիդ II)
Հայկակ (տե՛ս Արփիարյան Արփիար)
Հայկունի Արմենակ (բուն անունով՝
Ջիզմեջյան Համբարձում) 837
Հայոց Հայրիկ (տե՛ս Խրիմյան Հայրիկ)
Հայր Աբրահամ (տե՛ս Սահակյան
Ավետիք)
Հայր Հայրենյաց (տե՛ս Ներսես Ա
Պարթև)
Հայրիկ (տե՛ս Տիրան)
Հաչիմ փաշա (կրթության նախարար)
610
Հաջի փաշա (Ռուկյուպի դիվիզիայի
հրամանատար) 501
Հաջի Ամին օլ Զարր (Պարսկաստանի
պետական զրամատան կապա-
լառու) 375

- Հաջի Հյունի (դավաճան Դավոյի թիկնապահ) 311
- Հաջի Միրզա Իրրահիմ աղա (Պարսկաստանում հեղափոխական անջնամենների ղեկավար) 375
- Հաջի Միրզա Հասան Աղա (մուջտեհիդ Թավրիզում) 462, 467
- Հաջի Մոհի ու Թոջջար (մեծ վաճառական Թեհրանում) 375
- Հաջի Մուսա (թուրք հարստահարիչ) 931
- Հաջի Սեյիդ Նասրոլլահ (մեջլիսի պատգամավոր) 396
- Հաջիե Ջնդի (քուրդ գրող և գրականագետ Խորհրդային Հայաստանում) 129
- Հասան (պայմանական մուսուլմանի անուն) 819
- Հասան (պայմանական թուրքի անուն) 262
- Հասան Սալահէդդին բեյ (Արդուլ Համիդ II-ի դեմ ըմբոստացած զինվորական գործիչ) 490
- Հասան Ֆեհմի բեյ (Կ. Պոլսի «Սերբեսթի» թերթի գլխավոր խմբագիր) 928
- Հասան Ֆեհմի փաշա (արդարադատության նախարար) 615, 710, 959, 985
- Հասանո (քուրդ դավադիր մարտիկ հայկական ֆիդայական խմբերում) 159, 160
- Հասո (պայմանական քրդի անուն) 262
- Հարզվիդ (Ռուսաստանի ղեսպանը Պարսկաստանում) 349, 423
- Հարությունյան Գարեգին (տե՛ս Ունանյան Կարապետ)
- Հարությունյան-Շիսյան Սմբատ (ղաչնակցական գործիչ, եղբայրասպանության դո՛ճ) 287
- Հարությունյան Ս. (Կ. Պոլսի «Աւետարբեր» թերթի խմբագիր) 1062
- Հարությունյան Սամսոն (հասարակական-քաղաքական գործիչ Թիֆլիսում) 49, 50, 54
- Հրսե (քուրդ դավադիր մարտիկ հայկական ֆիդայական խմբերում) 159-161
- Հիլմի փաշա (օսմանյան երրորդ դարբանակի հրամանատար, ապա՝ բանակի գլխավոր տեսուչ) 487, 490, 496
- Հիլմի փաշա (մեծ վեզիր) (տե՛ս Հուսեյն Հիլմի փաշա)
- Հինդյան Հովհաննես (Ազգ. երեսփոխանական ժողովի անդամ) 703, 707
- Հիսուս Քրիստոս 59, 250
- Հիւսէյն (պայմանական մուսուլմանի անուն) 819
- Հիւսէյն Հիլմի փաշա (տե՛ս Հուսեյն Հիլմի փաշա)
- Հյունքյարպեյենտյան Ա. (հասարակական գործիչ Կ. Պոլսում) 835
- Հյուս Խերան (ղաչնակցական, վանում) 319
- Հյունյան Պետրոս (բուն անունով՝ Ալիփունարյան Հովսեփ) (Ա. Արփիարյանի հնչակյան ահաբեկիչ) 281-283
- Հովակիմ եպիսկոպոս (Բուրսայի առաջնորդ, Կ. Պոլսի հայոց առաջին պատրիարք) 828
- Հովակիմյան Ստեփանոս արքեպիսկոպոս 708
- Հովիվյան Շավարշ (վերակազմյալ հնչակյան գործիչ) 228, 728, 737
- Հովհաննիսյան Ասլան կեղծանունը՝ Գրիգորյան Ասլան) (ղանգեղուր-

ցի, դաշնակցական ահաբեկիչ) 47, 109, 110
Հովհաննիսյան Բագրատ (կեղծանունը՝ Զինագործ Պետրոս) (դաշնակցական գործիչ Թավրիզում) 413
Հովհաննիսյան Հովսեփի (կեղծանունը՝ Յ. էյմար) (դաշնակցական գործիչ Պարսկաստանում) 373, 374, 413
Հովհաննիսյան Մատթեոս (տե՛ս Մատթեոս)
Հովհաննիսյան Սեդրակ (սոցիալ-դեմոկրատ գործիչ Թավրիզում) 413
Հովսեփյան Արտաշես (տե՛ս Մալխաս)
Հովսեփյանց Գարեգին վարդապետ (Հետագայում՝ Գարեգին Ա Մեծի Տանն Կիլիկիո) 65
Հունո (Հայ Հայդուկ) 135
Հուսեյն փաշա (Վանում) 636
Հուսեյն փաշա (Կոստոլոյի կուսակալ) 983
Հուսեյն Բագրան (Սաթթար խանի օգնական) 456
Հուսեյն Թոսուն (թուրք բանաստեղծ, Սարահէղղինի կուսակից) 183
Հուսեյն Հիմի փաշա (մեծ վեզիր) 905, 919, 920, 922, 923, 927, 928, 933, 934, 958, 959, 963, 985
Հուսեյն Զահիդ էֆենդի (իթթիհադական գործիչ) 768, 780, 782, 905, 961, 963
Հուսեյն Ռեմզի փաշա (ապստամբների ձերբակալած գորահրամանատար Ուսկյուպում) 501
Հուսեյն Սիրետ բեյ (երիտթուրք գործիչ) 179
Հրազդան (տե՛ս Արփիարյան Արփիար)
Հրայր Դժոխք (բուն անունով՝ Ղազարյան Արմենակ) (Հայդուկա-

պետ) 135, 146, 795
Հրաչ Երվանդ (բուն անունով՝ Յաղուբյան Նշան) (ուսմկավար գործիչ) 719

Ղ

Ղազար վարդապետ (ս. Ախբերիկի վանահայր) 321
Ղազարյան Արմենակ (տե՛ս Հրայր Դժոխք)
Ղալիբ բեյ (ուստիկան գորաց գնդապետ Կ. Պոլսում) 983, 986
Ղալիպ պէյ (տե՛ս Ղալիբ բեյ)
Ղասըմ բեկ (քուրդ ցեղապետ Խութում) 151, 157-161, 659, 938

Ճ

Ճանկիւլեան (տե՛ս Զանգյուլյան Հարություն)
Ճէլպ փաշա (Վանի պաշարման գորբերի Հրամանատար) 303
Ճիգմէճեան Մանուկ Գ. 212, 221, 229, 230, 271, 272, 621, 753

Մ

Մ. Ունեցի (տե՛ս Սիսեոյան Միսաք)
Մալեզյան Վահան (ուսմկավար գործիչ) 275, 280, 282, 283, 730, 736, 737, 739, 750, 936, 953
Մալիք Մուշիկլամին (Հակամիապետական գործիչ Պարսկաստանում) 428
Մալխաս (Ավագուտ գյուղացի) 160
Մալխաս (բուն անունով՝ Հովսեփյան Արտաշես) (դաշնակցական գործիչ) 147-150, 272, 902, 952
Մայյան Բաղդասար (տե՛ս Գուրգեն)

- Մայրեմեղյան Սարգիս (վերակազմյալ Հնչակյան գործիչ) 722
- Մալուձյան Ռաչատուր (կեղծանունը՝ Ակնունի էդուարդ) (դաշնակցական գործիչ) 99, 100, 219, 220, 231, 232, 238, 245-247, 539, 567, 620, 621, 901, 902, 925, 926, 1066
- Մակար Ա Թեղուտցի 64
- Մակդոնալդ Ռամզեյ (Մեծ Բրիտանիայի Աշխատավորական կուսակցության առաջնորդ) 77
- Մահմեդ (սպանված սեիդ՝ իսլամ կրոնավոր Արցախում) 33
- Մահմեդ Ալի շահ (Ղաջար) 51, 55, 87, 340, 348, 350, 355, 360, 362, 364, 368, 374, 389, 391, 401, 414, 415, 418-421, 423-438, 443, 447, 449-451, 455, 457, 459-461, 463, 466, 469, 471, 478, 480, 592, 593
- Մահմեդ Հուսեյն խան (Սարղար Մուքրե) (քուրդ ցեղապետ Ատրպատականում) 383
- Մահմուդ I (օսմանյան սուլթան) 131
- Մահմուդ II (օսմանյան սուլթան) 808
- Մահմուդ փաշա (Աբդուլ Համիդ II-ի քրոջ ամուսինը) 174, 178, 179, 627
- Մահմուդ էքրեմ բեյ (վակրֆնների նախարար) 985
- Մահմուդ Շեքեթ փաշա (օսմանյան երկրորդ գորարանակի հրամանատար) 967, 974-976, 982
- Մահմուտ Զալալէղլին (քուրդ ավագակապետ Արևմտահայաստանում) 939
- Մամիկոն (Առինջ գյուղացի, թուրքերեն ձեռագիր թերթի թողարկիչ) 209
- Մամիկոնյան Վարդան (Ավարայրի ճակատամարտի նահատակ) 650
- Մամուրյան Հրանտ (Իգմիրի «Արեւելեան մամուլ» թերթի արտոնատեր) 1068
- Մամուրյան Մատթեոս (Հրապարակագիր, Հասարակական գործիչ) 837
- Մանգիր խան (Հակամիապետական գործիչ Պարսկաստանում) 428
- Մանթաշյան(ց) (Մանթաշև) Ալեքսանդր (մեծ բարեգործ) 87, 639
- Մանուկյան Արամ (բուն անունով՝ Հովհաննիսյան Սարգիս) (դաշնակցական գործիչ) 45, 175, 292, 296, 297, 306, 307, 309, 310, 315, 316, 328, 542-544, 567, 568, 619, 625, 664, 665, 819, 823, 899, 900, 949, 989
- Մաուզեր Պաուլ և Վիլհելմ եղբայրներ (Հրացանի Հնարիչներ) 94, 156, 305
- Մասեշյան Հովհաննես խան (պարսկահայ պետական գործիչ, թարգմանիչ) 377, 379, 534
- (ալ-)Մասուդի (Աբուլ Հասան Ալի իբն ալ-Հուսեյն, արաբ պատմագիր) 154
- Մավրոկորտադո (Օսմանյան կայսրության Հույն նախարար) 615, 960, 985
- Մատթեոս (բուն անունով՝ Հովհաննիսյան Մատթեոս) (դաշնակցական գործիչ Վանում) 144, 293, 303, 328
- Մատթեոս Բ Իգմիրյան 61, 120, 406, 411, 628-630, 666, 671, 679, 681, 682, 695, 696, 704, 707-714, 738, 813, 868, 869, 936, 942, 946, 947
- Մատթեոսյան Ա. (Կ. Պոլսի «Նէճաթը միլլէթ» չարաթաթերթի հրատարակիչ) 1067
- Մար Շիմոն (նեստորական ասորիներ)

- րի պատրիարքների ընդհանուր անունը) 117, 120
- Մարիամ Աստվածածին (Հիսուսի մայրը) 56, 441, 530, 630, 687, 868
- Մարկոս (տե՛ս Շերո)
- Մարկոլ 2-րդ (պետական դումայի սեհարյուրյակային պատգամավոր) 7, 70
- Մարմարեան Արսէն 572, 901, 902
- Մարտիրոսյան Հայկանուշ (Հանգանակիչ Հանձնախմբի անդամ Թիֆլիսում) 54
- Մարտիրոսյան Հմայակ (պատմաբան) 473
- Մարքս Կարլ 509, 895
- Մզկիւթի Լասո (Վլասո (կեղծանունը՝ Տրիա Վ.) (մենչևիկ կամավոր Թավրիզում) 433, 475
- Մելիք Թոջյար (պարսիկ հարուստ վաճառական) 349
- Մելիք-Ազարյան Ալեքսանդր (հասարակական գործիչ Թիֆլիսում) 54, 947
- Մելիք-Անդրիասյան Պետրոս (հնչակյան գործիչ Թավրիզում) 413
- Մելիք-Շահնազարյան Գևորգ (էսէն գործիչ) 43
- Մելիք-Ջահանյան Մելիք Սարգիս (Քեյվանի գավառակի վերակացու) 481, 482
- Մելիք-Ջահանյան Ջահանգիր բեկ (Քեյվանի գավառակի վերակացու) 481, 482
- Մելհամէ Նեճիպ փաշա (Օսմանյան կայսրութեան ղեսպանը Ֆրանսիայում) 249
- Մելոյան Գարեգին (կեղծանունները՝ Ժիրայր-Վաչե, Վահե) (հնչակյան գործիչ) 228, 727
- Մելոյան Ղևոնդ (ղաղնակցական գործիչ Վանում) 292, 315
- Մելքոն խան (Գրիգորյան-Մելքումյան) (պարսկահայ պետական գործիչ) 377, 378
- Մելքոնյան Դավիթ (վերակազմյալ հնչակյանների Կլիկիայի ներկայացուցիչ) 728
- Մելքումյան Արտաշես (ղաղնակցական գործիչ) 373
- Մեծարեց (Մեծատուրյան) Միսաք (վաղամեծիկ բանաստեղծ) 324
- Մեծն Մուրադ (տե՛ս Պոյաճյան Համբարձում)
- Մեհմեդ II Ֆաթիհ (օսմանյան սուլթան) 647, 827, 828, 872, 885, 982
- Մեհմեդ V Ռեշադ (օսմանյան սուլթան) (տե՛ս նաև Ռեշադ) 978, 982, 985
- Մեհմեդ բեյ (միրալայ, Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զորքերի հրամանատար) 358
- Մեհմեդ էֆենդի (թուրք պաշտոնյա Վանում) 544
- Մեհմեդ էֆենդի (կրոնափոխ թուրք ոստիկանապետ Մուշում) 175, 176
- Մեհմեդ Արիֆ փաշա (ծովային նախարար) 615
- Մեհմեդ Դալտի (հասանանցի քուրդ ցեղապետ) 151
- Մեհմեդ Ջիալդդին էֆենդի (չելյս-ուլ-խայամ) 960, 977, 982, 985
- Մեհմեդ էմին (թուրք բանաստեղծ) 522
- Մեհմեդ Թալեաթ բեյ (օսմանյան խորհրդարանի փոխնախագահ, ապա՝ ներքին գործերի նախարար, հայոց ղահնապետներից) 698, 902, 948, 985
- Մեհմեդ Ջևադ բեյ (Արզուլ Համիդ II-ի ավագ քարտուղար, ապա՝

- Աղանայի նահանգապետ) 906
- Մեհմեդ Սարահէղղին (իշխան, Արղուլ
Համիդ II-ի բրոջ որդին) 174, 178-
181, 183-185, 202, 208, 231, 237,
238, 245, 248, 317, 442, 500, 510,
553, 555, 602, 604, 626-629, 671-
676, 717, 755, 769, 770, 881, 882,
894, 904, 908, 956, 964
- Մեհմեդ Սըղըրի (Շամստինանի քուրդ
ցեղապետ, շեյխ Ուրայդուլլահի
որդին) 147-150
- Մեհմեդ Քյամիլ բին Սալիհ փաշա
(տե՛ս Քյամիլ փաշա)
- Մեհմեդ Ֆազլ փաշա (Ֆերիկ, Պարս-
կաստան ներխուժած թուրքական
գորբերի ընդհանուր հրամանա-
տար) 361, 382-384, 388
- Մենեվիշյան Գաբրիել (Բյուզանդ)
(մխիթարյան վարդապետ) 535
- Մենչիկով Լեոնիդ (Պետերբուրգի
«Նովոյե Վրեմյա» թերթի խմբա-
գիր) 75, 78, 79, 91, 415, 416
- Մեջիդ (բելքքցի քուրդ ոճրագործ) 321
- Մէհմէտ Ալի շահ (տե՛ս Մահմեդ Ալի
շահ)
- Մըստո (քուրդ զավաղիր մարտիկ
Հայկական ֆիդայական խմբե-
րում) 159
- Միդհատ փաշա (օսմանյան սահմա-
նադրության Հեղինակը) 166, 167,
170, 174, 178-181, 191, 195, 196,
251, 257, 263, 492, 497, 504-506,
509, 512, 519, 546, 559, 569, 575,
577, 579, 586, 587, 589, 597, 626,
662, 673, 674, 689, 732, 744, 745,
775, 777, 806, 815, 871, 876, 885,
914, 929, 935, 955
- Միրասի Մուրադ (Սարահէղղինի կու-
սակից) 183
- Միլհոն էղգար 268
- Մինախորյան Վահան (էսէն գործիչ)
43
- Մինաս Մ. (Հասարակական գործիչ Կ.
Պոլսում) 835
- Մինայան Հայկ (Հնչակյան գործիչ)
601
- Միսաքյան Ալեքսան (Կ. Պոլսի «Աղ-
դակ» թերթի արտոնատեր) 1065
- Միսաքյան Շավարշ (հրապարակա-
գիր, Հասարակական գործիչ) 619,
906, 912, 1065
- Միր Արղուլ Հասան Ֆիշանգչի (գինա-
գործ Թավրիզում) 456
- Միր Հաչիմ (Թավրիզի Դավաչի թաղի
անջումենի ղեկավար) 449, 450,
453, 456, 469, 479
- Միրզա բեկ (քուրդ ցեղապետ Խու-
թում) 134, 159
- Միրզա Ջաֆար (պարսից գորբերի
գերի ընկած հրամանատար) 362
- Միրզա Ռեզա խան Արեֆուզդին
(Պարսկաստանի ղեսպանը Թուր-
քիայում) 389, 534
- Միրզայան Հովսեփ (ղաշնակցական
գործիչ) 374, 375, 413
- Միրզոյան Սեղրակ (սոցիալ-դեմոկ-
րատ գործիչ) 472
- Միրզոյան Գրիգոր (կեղծանունը՝
Սյունի Գրիգոր) (երաժշտագետ,
ղաշնակցական գործիչ) 38, 952
- Միցկևիչ (Կովկասի փոխարքայի
օգնական) 57
- Մուհեմետեան Յովհաննէս (տպա-
րանատէր եւ գրատեսակների
հնարիչ Կ. Պոլսում) 787, 844
- Միքայելյան Քրիստափոր (ՀՅԳ-ի
հիմնադիրներից, «Դրօշակ» ամ-
սաթերթի խմբագիր) 86, 129, 140-
145
- Մխիթար (Սերաստացի) (արքահայր,

- Մխիթարյան միաբանութեան հիմնադիր) 535, 835
- Մխիթարյաններ (Հայ կաթողիկ միաբանութուն) 535, 835
- Մխիթարյան Ստեփանոս եպիսկոպոս 482
- Մխո-Շահեն (բուն անունով՝ Սեֆերյան Շահեն) (վերակազմյալ Հնչակյան գործիչ, եղբայրասպանութեան զոհ) 286, 719
- Մկրտիչ Ա Խրիմյան (տե՛ս Խրիմյան Հայրիկ)
- Մկրտիչյան Լևոն (վերակազմյալ Հնչակյան, ապա՝ ռամկավար գործիչ) 230, 722, 736, 737, 739, 973
- Մկրտչյան Արմենակ (կեղծանունը՝ Չալլո) (դաշնակցական գործիչ Թավրիզում) 413
- ՄՀո Շաքրոյե (ՄՀոյան Շաքրո) (քուրդ պատմարան-ակադեմիկոս Խորհրդային Հայաստանում) 129
- ՄՀոյան Շաքրո (տե՛ս ՄՀո Շաքրոյե)
- Մյունաջըի բեյ (օսմանյան Հյուպատոսը Նյու Յորքում) 634
- Մոզաֆֆերէզդին շահ (Ղաջար) 374, 401, 418, 447, 481
- Մոլթըն Հելմուտ Կարլ Բեռնհարտ (կոմս, գեներալ-ֆելդմարշալ, ռազմական տեսարան) 831
- Մոլլա Իզրիս (քուրդ ցեղապետ) 126
- Մոլլա Մուսթաֆա Ասրմ (օսմանյան խորհրդարանի անդամ Կ. Պոլսից) 934
- Մուհամմեդ Աղա Սելիդ (մուջտեհիդ Թեհրանում) 375
- Մուհանդիս Մեմալիք (արդարադատութեան նախարար Պարսկաստանում) 471
- Մոմթազ Դովլե (Պարսկաստանի մեջլիսի նախագահ) 420
- Մոսթեշար Դովլե (Պարսկաստանի պետական գործիչ) 375
- Մոսին Սերգեյ Իվանովիչ (Հրացանի Հնարիչ) 305
- Մովսես Խորենացի 59
- Մովսիսյան Ռաֆայել (Հնչակյան գործիչ) 413, 474
- Մորդովցե (պետական դումայի պատվիրակ, բոլշևիկ) 69
- Մուավին Դովլե (Պարսկաստանի պետական գործիչ) 414
- Մուրահայան Արիկ (Կ. Պոլսի «Ճերիտէի շարգիւյէ» թերթի խմբագիր) 1063
- ալ-Մուսթավաքքիլ (արբասյան խալիֆ) 646
- Մուլայի Ալի շահ (տե՛ս Մահմեդ Ալի շահ)
- Մուխրիբ Սալթանե (Պարսկաստանի պետական գործիչ) 393, 394
- Մուխթար փաշա (Պետական խորհրդի անդամ) 961, 981
- Մուխթար փաշա (ղորարանակի Հրամանատար) 960
- Մուհամմեդ (պայմանական մուսուլմանի անուն) 731
- Մուհամմեդ (իրն Արդալլահ) (խալամի հիմնադիր) 312, 383, 478, 667
- Մուհամմեդզադե (կրթյալ մուսուլման Թիֆլիսում) 57
- Մուհամմէտ Ալի շահ (տե՛ս Մահմեդ Ալի շահ)
- Մուշեղ (կոփեցի, խմբապետ) 46
- Մուշեղ եպիսկոպոս (տե՛ս Սերոբյան Մուշեղ եպիսկոպոս)
- Մուշիր Դովլե (Պարսկաստանի պետական գործիչ) 374, 471
- Մուսա բեկ (քուրդ ռճրագործ) 134, 159, 938
- Մուստաֆա (օսմանյան խորհրդարան)

նի Հայաստան պատգամավոր
Շապին-Գարահիսարից) 909

Մուստաֆա բեկ (Հայդարանցի քուրդ
ցեղապետ) 151

Մուստաֆա Ռեշիդ փաշա (մեծ վե-
զիր) 830

Մուստաֆա Քեմալ (Աթաթուրք) 967

Մուրադ V (օսմանյան սուլթան) (տե՛ս
նաև Մուրադ՝ գահաժառանգ) 504,
505, 775, 980, 981, 983, 984

Մուրադ (տե՛ս Պոյաճյան Համբար-
ձում)

Մուրադ (օսմանյան գահաժառանգ)
(տե՛ս նաև Մուրադ V) 504

Մուրադ բեյ (թուրք պատմաբան
Փարիզում, 19-րդ դարի վերջ) 166

Մուրադյան Եղիշե վարդապետ 407

Մուրատ (տե՛ս Պոյաճյան Համբար-
ձում)

Մուրզան Մելքոն (Երրորդ պետական
դումայի Հայազգի պատգամավոր
Ղրիմից) 71

Մուքուրիկ Թաթոս (Մայր աթոռի աշ-
խատող) 66

Մուսվյան Ասքանազ (երիտղաչնակ-
ցական, ապա՝ բոլշևիկ գործիչ,
Խորհրդային Հայաստանի պետա-
կան գործիչ) 69

Մտո (Շատախի շրջանի Ծիծանց Հայ
գյուղացի երիտասարդ) 761

Մեկանդաղե Ռիֆաթ (Կ. Պոլսի «Սեր-
բեսթի» թերթի արտոնատեր) 927

Յ

Յ. էյմար (տե՛ս Հովհաննիսյան Հով-
սեփ)

Յակո (կարսեցի Հայ Հայդուկ, նահա-
տակված Սուլուխի կովում) 146

Յակոբ փաշա (տե՛ս Կրճիկյան Հակոբ
փաշա)

Յաղուբյան Նշան (տե՛ս Հրաչ Եր-
վանդ)

Յավեր փաշա (գորքերի հրամանա-
տար Վանում) 988, 989

Յատո (Ալաշկերտի շրջանի Խըղըր
գյուղից) 760

Յարճանյան Ատոմ (տե՛ս Սիամանթո)

Յացկեիչ (գեներալ, Երևանի ժամա-
նակավոր գեներալ-նահանգա-
պետ) 80

Յովհաննիսեան Յովսէփ (տե՛ս Հով-
հաննիսյան Հովսեփ)

Յուդա (Հիսուսի աշակերտներից,
մատնիչ) 691

Յուսուֆյան Զարեհ (Կ. Պոլսի
«Արեւելք» օրաթերթի արտոնա-
տեր) 1063

Ն

Ն. Ա. (Հավանաբար՝ Աղբալյան Նի-
կոլ) 695

Նազիր ադա (Աբդուլ Համիդ II-ի ներ-
քինապետ) 976

Նազարբեկ(յան) Ավետիս (ՄԿՀԿ-ի
հիմնադիրներից) 310, 586, 718,
719, 740

Նազարբեկյան Զաքարիա (խոշոր
վաճառական Թավրիզում, պահ-
պանողական) 414

Նազարբեկով (ռուսահպատակ Հայ
կալվածատեր Ատրպատականում)
355, 382

Նազարյան (տիկին, խմբապետ Միհ-
րանի քույրը) 48

Նազարյան Գասպար (խմբապետ
Միհրանի քրոջ որդին, եղբայրա-

- սպանություն զոհ Յալթայում) 48, 109, 110
- Նազարյան Լիպարիտ (Կ. Պոլսի «Բագին» գրական պարբերականի խմբագիր) 1066
- Նազարյան(ց) Հրանտ (կեղծանունը՝ Արծվիկ Հրանտ) (բանաստեղծ, «Սուրհանդակ» օրաթերթի խմբագիր) 1064, 1066
- Նազարյանց Ստեփանոս (Հասարակական գործիչ, Մոսկվայի «Հիւսիսափայլ» պարբերականի հիմնադիր և խմբագիր) 839
- Նազարյան Ստեփանոս (էսէո գործիչ) 43
- Նազըմ բեյ (բժիշկ, իթիբիհադական պարագլուխ) 178, 183, 189, 193, 194, 196, 198, 200, 556, 752
- Նազըմ փաշա (Կ. Պոլսում) 533
- Նաթանյան Միքայել (ոամկավար գործիչ) 704, 728, 737, 741, 950, 951, 1065
- Նաիր-Մուհամմեդ Աղաի (ֆիդայական ջոկատների հրամանատար Ատրպատականում) 456
- Նայրանդյան Գևորգ ծայրագույն վարդապետ (կեղծանունը՝ Ընծայր) (ս. Թաղեի վանքի վանահայր) 151
- Նայրանդյան Զավեն (տե՛ս Զարևանդ)
- Նայրանդյան Միքայել (գրող, հրապարակագիր, Հասարակական գործիչ) 838, 839
- Նայրանդյան Վարդուհի 661
- Նահում (Թուրքիայի հրեաների մեծ բարբի) 671
- Նամրկ Քեմալ (Միդհատ փաշայի գործակից) 505
- Նասեր Սալթանե (Պարսկաստանի պետական գործիչ) 418, 458
- Նասեր օլ Մուլք (Պարսկաստանի պետական գործիչ) 350, 428
- Նասիր-էլ-Սալթանե (տե՛ս Նասեր Սալթանե)
- Նասրէդդին շահ (Ղաջար) 363, 401, 481
- Նար-Պէյ Նորէն արքեպիսկոպոս 232
- Նեղիր (բեկբքի քուրդ ոճրագործ) 321
- Նեմյանով Լ. (ռուսական «Ռեչ» թերթի թղթակիցը Կ. Պոլսում) 675, 768
- Նեմցե(յան) Զարեհ (Կ. Պոլսի «Արևելք» օրաթերթի խմբագրակազմի անդամ) 1063
- Նեջմեթի բեյ (երիտթուրք գործիչ) 246
- Նեջի էֆենդի (օսմանյան խորհրդարանի ավագագույն անդամ) 906
- Նեջր բեյ (Կ. Պոլսում) 698
- Ներսես (տե՛ս Բեողիկյան Գրիգոր)
- Ներսես Ա Պարթև (Մեծն Ներսես, Հայր Հայրենյաց) 63
- Ներսես Ե Աշտարակեցի (Պաշտպան Հայրենյաց) 56, 63
- Նժդեհ Գարեգին (բուն անունով՝ Տեր-Հարությունյան Գարեգին) 373
- Նիազի բեյ (տե՛ս Ահմեդ Նիազի բեյ)
- Նիզամ Սալթանե (Պարսկաստանի պետական գործիչ) 414, 450
- Նիթրա (տե՛ս Շահրիկյան Հարություն)
- Նիկոլ (վանքի դաշնակցական արհեստավոր) 293
- Նիկոլ Դուման (բուն անունով՝ Տեր-Հովհաննիսյան Նիկողայոս) (անվանի հայդուկ) 46, 47, 109, 118, 619
- Նիկոլայ I (Ռոմանով) 832
- Նիկոլայ II (Ռոմանով) 35, 51, 52, 67, 73, 87, 90, 92, 95-100, 103, 484, 562, 591

Նիհադ բեյ (տե՛ս Նիհադ Ռեչադ)
Նիհադ Ռեչադ (գոկտոր, Սարահեյդ-
դինի կուսակից) 183, 231
Նիբրոսոն Ա. (Մեծ Բրիտանիայի ար-
տաքին գործերի նախարար) 341
Նշանյան Մեսրոպ վարդապետ 629
Նորատունկյան Գարրիել Էֆենդի (օս-
մանյան պետական գործիչ) 534,
615, 616, 692, 694, 868, 907, 920,
960, 985
Նորեան Ա. (բուն անունով՝ Միքայել-
յան Արսեն) 125
Նուբար(յան) Պողոս փաշա (ՀԲԸՄ-ի
Հիմնադիր, ազգային գործիչ) 282,
641
Նուրի բեյ (Աբգուլ Համիդի դեմ ըմբոս-
տացած զինվորական գործիչ) 490
Նուրի բեյ (Փինանսների նախարար)
959

Շ

Շալջյան Արմենակ (դաշնակցական
գործիչ Վանում) 293
Շահազիզ Սմբատ (գրող) 407
Շահնազար Ա. (Կ. Պոլսի «Զայն
կրթութեան» Հանդեսի հրատա-
րակիչ) 1067
Շահնազար(յան) Հովհաննես (Կ. Պոլ-
սի «Հայրենիք» օրաթերթի արտո-
նատեր-խմբագրապետ) 628, 1063
Շահումյան Ստեփան (բուլղարիկ ղեկա-
վար գործիչ) 12-15, 69, 70, 90
Շահպաղեան Յակոբ 142, 144, 157
Շահրիկյան Հարություն (կեղծանուն-
ները՝ Ատոմ, Նիթրա) (դաշնակ-
ցական գործիչ) 38, 45, 111, 141,
567, 619, 774, 776, 861, 926, 1066
Շամսէդդին (Օսմանյան կայսրության
դեսպանը Պարսկաստանում) 388

Շանթ Լևոն (բուն անունով՝ Սեդրոս-
յան Լևոն) (գրող, դաշնակցական
գործիչ) 619, 628, 1066
Շապչալ խան (ռուսաստանցի հրեա
պարսից արքունիքում) 420
Շավարչ (Հնչակյան գործիչ Մալա-
թիայում) 954
Շատիլով (գեներալ, Կովկասի փո-
խարքայի օգնական) 57
Շարաֆ բեկ (քրդական մագրիկ ցեղի
ցեղապետ) 152
Շաքիր փաշա (քուրդ ցեղապետ Ատրը-
պատականում) 152
Շաքիր փաշա (օսմանյան գլխավոր
շտաբի պետ) 491
Շաքրի բեկ (քուրդ աղա Շատախի և
Կարճկանի շրջանում) 761
Շեմսի փաշա (թուրք զինվորի սպա-
նած գեներալ Մանասթրում) 486,
494
Շեյխ Ալիխան (Շուջաա Մամալիք)
(քուրդ ցեղապետ Պարսկաստա-
նում) 383
Շեյխ Սալիմ (Թավրիզի անջումենի
ղեկավար) 449, 453
Շերո (բուն անունով՝ Մարկոս) (ասո-
րի Հայդուկ Հայկական Փիղայա-
կան խմբերում) 119
Շեֆ (տե՛ս Աբրահամ)
Շէրիֆ աղա (քուրդ ոճրագործ ցեղա-
պետ) 335
Շիլլեր Յոհան Բրիտտֆ Ֆրիդրիխ
(գերմանացի բանաստեղծ) 332
Շիկահեր (Գրիգոր) (տե՛ս Բեռդիկյան
Գրիգոր)
Շիչլովա Նինա (ձերբակալված ռուս
երիտասարդուհի) 48, 111
Շիչմանյան Հովսեփ (տե՛ս Մերենց)
Շիչմանյան Շավարչ (Հնչակյան գոր-
ծիչ Եգիպտոսում) 725

Շիշմանյան Ռուբեն (տե՛ս Դերսիմի Քեոի)

Շիրակացի Ժիրայր (տե՛ս Չեոմլեք-Չյան Սիմոն)

Շիրինյան Գամեր (Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի քարտուղար) 709

Շնավոն (բուն անունով՝ Հովսեփյան Շնավոն) (Հայ Հեղափոխական գործիչ) 145

Շնավոն (տե՛ս Կաֆյան Գարրիել)

Շուլգին (պետական դումայի խավա-րամոլ պատգամավոր) 7

Շուջաա Դովլե (Սամաղ խան) (Պարսկաստանի պետական և զինվորա-կան գործիչ) 457

Շուջաա Մամալիք (տե՛ս Շեյխ Ալի-խան)

Շուջաա Նիզամ (Մարանդի նահան-գապետ) 469, 477-479

Ո

Ոճրագործ (տե՛ս Աբդուլ Համիդ II)

Ոսկան(յան) Ստեփան (արևմտահայ զարթոնքի գործիչ) 837

Որսորդ (եղբայրասպանության զոհ) 286

Ուբայդուլլահ (չեյխ, քուրդ ցեղապետ) 133, 147

Ութուջյան Կարապետ (խմբագիր և Հասարակական գործիչ) 835

Ութուջյան Մանուել (Կ. Պոլսի «Կիլի-կիա» թերթի հրատարակիչ) 1067

Ունանյան Կարապետ (կեղծանունը՝ Հարությունյան Գարեգին) (նախի-ջևանցի դաշնակցական ահաբե-կիչ) 47, 109-111

Ունճյան Աբիկ (եղբայրասպանության զոհ Կ. Պոլսում) 286, 719

Ուոչինկթոն (տե՛ս Վաչինգտոն Ջորջ)

Ուսո (բելքքցի քուրդ ոճրագործ) 321

Չ

Չազալյան Գարեգին (տե՛ս Խաժակ Գարեգին)

Չալլո (տե՛ս Մկրտչյան Արմենակ)

Չամուռճյան Հովհաննես (տե՛ս Տերո-յենց Հովհաննես)

Չավուչյան Երվանդ (վերակազմյալ Հնչակյան գործիչ, «Ջայն Հայրենե-կաց» թերթի արտոնատեր) 719, 10665

Չարթո (ասորի Հայդուկ Հայկական ֆիդայական խմբերում) 119

Չարուխչյան Մարտիրոս (դաշնակցա-կան ահաբեկիչ) 28

Չբլախյան Ղազարոս (Ազգ. երեսփո-խանական ժողովի անդամ) 703

Չելպեան Անդրանիկ 158

Չեոմլեքչյան Սիմոն (կեղծանունը՝ Շիրակացի Ժիրայր) («Բիւրակն» թերթի հրատարակիչ, «Ժամա-նակ» օրաթերթի խմբագիր) 1064, 1065

Չեպուլ Գրիգորի (կարարդինյան գնդի սպանված ռուս զինվոր) 29

Չերազ Մինաս (Հասարակական գոր-ծիչ) 232, 233, 271, 628, 707

Չիթեչյան Գևորգ (դաշնակցական գործիչ Վանում) 292

Չիթեչյան Գարեգին (վերակազմյալ Հնչակյան գործիչ, եղբայրասպա-նության զոհ) 286, 719

Չիլինգարյան Արշավիր (սոցիալ-դե-մոկրատ գործիչ) 472

Չիլինգարյան Արտաշես (տե՛ս Գար-բինյան Ռուբեն)

Չիլինգարյան Գրիգոր (արևմտահայ զարթոնքի գործիչ) 837

Չիլինգարյան Եղիշ ծայրագույն վար-դապետ (Երուսաղեմի պատրիար-

քի Կ. Պոլսի փոխանորդ) 526, 527
 Չիպիանի Ամիրկար 268
 Չխեիձե Նիկողայ (վրացի մենչևիկ
 պարագլուխ) 76
 Չխենկելի Ակակի (վրացի մենչևիկ
 պարագլուխ) 76
 Չոպանյան Արչակ (գրող, խմբագիր,
 Հասարակական գործիչ) 64, 232,
 259-261, 270, 284, 285, 408, 546,
 628, 750, 756, 798, 799, 821-824,
 950, 1063
 Չորմիսեան Լևոն 168, 187, 259
 Չուգասրդյան Տիգրան (տե՛ս Զավեն
 Տիգրան)
 Չուխաճյան Մատթեոս արքեպիսկո-
 պոս (Կ. Պոլսի պատրիարք, ապա՝
 Մատթեոս Ա Ամենայն Հայոց կա-
 թողիկոս) 833
 Չուպան 895
 Չոփուոյան Ռ. (տե՛ս Թաղևոսյան
 Լևոն)

Պ

Պալեաններ (արքունի ճարտարա-
 պետների տոհմ Կ. Պոլսում) 787,
 838
 Պայյան Նիկողայոս (արևմտահայ
 զարթոնքի գործիչ) 835, 838
 Պանիրյան Հայրապետ (դաշնակցա-
 կան գործիչ Թավրիզում) 403, 413,
 425, 429
 Պաշուկանիս Ս. (ռուսաստանցի հեղի-
 նակ) 341
 Պաշտպան Հայրենյաց (տե՛ս Ներսես
 Ե Աշտարակեցի)
 Պապաչա (տե՛ս Թաղևոսյան Լևոն)
 Պապիկյան Հակոբ (օսմանյան խորհրդ-
 դարանի իթթիհադական անդամ)
 904

Պասկելիչ-Երևանսկի Իվան Ֆեոդորո-
 վիչ (կոմս, գեներալ-ֆելդմարշալ)
 91
 Պատկանյան Ռափայել (բանաստեղծ,
 Հասարակական գործիչ) (տե՛ս
 նաև Գամառ-Քաթիպա) 796
 Պարգև (տե՛ս Բեռդիկյան Գրիգոր)
 Պարթևյան Սուրեն (բուն անունով՝
 Պարտիզականյան Սիսակ) (Հրա-
 պարակազիր, ռամկավար գործիչ)
 257, 716, 720, 722, 739, 750, 753-
 755, 792, 1068
 Պարոնյան Հակոբ (մեծ երգիծագիր
 Կ. Պոլսում) 539
 Պարույր (տե՛ս Օզանյան Անդրանիկ)
 Պարսամյան Ալես (դաշնակցական
 գործիչ Վանում) 293, 309
 Պարսամյան Մերուժան (գրող և Հա-
 սարակական գործիչ Կ. Պոլսում)
 538
 Պարսամյան Սաթենիկ (Պարսամյան
 Ալեսի քույրը) 309
 Պարսամյան Վարդան (խորհրդահայ
 պատմաբան) 772, 837, 864
 Պարտիզակցի Վահան վարդապետ
 (բուն անունով՝ Տեր-Մինասյան
 Վահան վարդապետ) 1064
 Պարտիզականյան Սիսակ (տե՛ս Պար-
 թևյան Սուրեն)
 Պեշիկթաշյան Մկրտիչ (բանաստեղծ,
 ազգային գործիչ) 525, 837
 Պետերսոն (Կովկասի փոխարքայի դի-
 վանատան կառավարիչ) 57
 Պետիկ (տե՛ս Բյուրդյան Պետրոս)
 Պերերինոսով (ռուս շտաբ-կապի-
 տան Թեհրանում) 424
 Պէհաէտտին (տոքթ.) (տե՛ս Բեհա-
 էդդին Շաքիր բեյ)
 Պիշոն Ստեֆան (Ֆրանսիայի արտ-
 գործնախարար) 323, 668

- Պիոնյան Կարապետ (Հայկազյան-Թամարյան դպրոցի տնօրեն) 404
- Պլատոն (Հույն փիլիսոփա) 60
- Պլեխանով Գեորգի (ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի պարագլուխներից) 472, 473
- Պոթժա (տե՛ս Բոտա Լուիս)
- Պոլիցին (գեներալ, Ռուսաստանի գլխավոր շտաբի պետ) 98
- Պոլիտոնով (Ռուսաստանի գլխավոր Հյուպատոսը Թավրիզում) 457, 461, 462, 479
- Պողոս-Պետրոս ԺԲ Սաբբադյան (պատրիարք կաթողիկ հայոց) 677
- Պողոսյան Նիկողայոս (տե՛ս Իչխան)
- Պոյաճյան Գրիգոր (Կ. Պոլսի «Արև-Ելք» օրաթերթի արտոնատեր) 1063
- Պոյաճյան Համբարձում (կեղծանունը՝ Մուրադ կամ Մեծն Մուրադ) (Հնչակյան գործիչ, օսմանյան խորհրդարանի անդամ) 135, 189, 190, 213-215, 217, 220, 228, 230, 261, 578, 599-602, 620, 628, 645, 707, 725, 726, 903, 904, 911, 927
- Պոպովյան Հարություն ավագ քահանա 66
- Պուրիշկեիչ (պետական գումայի սահարյուրյակային պատգամավոր) 7, 70
- Պրեսանսե Ֆրանսիս դը (ֆրանսիացի Հասարակական և քաղաքական գործիչ) 113, 206, 246, 247, 268
- Պոլոս (Մայր աթոռի այգեպան) 66
- չահի Հորեղբորդին) 420, 428
- Ջալալյան Ալեք (դաշնակցական գործիչ Պարսկաստանում) 375
- Ջահանգիր աղա (եզդի առաջնորդ Արևելյան Հայաստանում) 123
- Ջանգուլյան Հարություն (Հնչակյան գործիչ) 599-601, 620, 628, 723, 740
- Ջասրմե Ջալիլ (քուրդ գրող Խորհրդային Հայաստանում) 129
- Ջավախյան (դաշնակցական գործիչ) 371
- Ջավիդ (Հրեա, օսմանյան խորհրդարանի անդամ, ապա՝ ֆինանսների նախարար) 985
- Ջափարիձե Պրոկոֆի (կեղծանունը՝ Այոշա) (բուլղարի գործիչ) 14, 76, 90
- Ջաֆար աղա (Արդուլ Համիդ II-ի ներքինապետ) 976
- Ջեմալ (թուրք գրող, 19-րդ դարի երկրորդ կես) 166, 167
- Ջեջիգյան Հակոբոս Հ. (պրոֆեսոր) 535
- Ջիգմեջյան Համբարձում (տե՛ս Հայկունի Արմենակ)
- Ջիվանի (բուն անունով՝ Լևոնյան Սերոր) (անվանի աշուղ) 547
- Ջիվելեգյան Հակոբ Տ. (Հայկական մամուլի Հրատարակիչ Կ. Պոլսում) 1063
- Ջիվելեգյան Տիգրան (Հայկական մամուլի Հրատարակիչ Կ. Պոլսում) 1063
- Ջնդո (քրդերի դավադրության գոհ Հայ ֆիդայի) 160, 161, 938
- Ջունա (քուրդ աղա Շատախի և Կարճկանի շրջանում) 761

Ջ

- Ջազո բեկ (քուրդ) 134
- Ջալալ Դուլե (Ղաջար) (Մահմեդ Ալի

Ռ

- Ռահիմ խան (Սարգար Նուսրեթ) (ղարաղաղցի ավաղակապետ) 444, 457, 458, 462, 463, 469, 471, 477-482
- Ռամի փաշա (ծովակալ, ծովային նախարար) 652
- Ռամիշվիլի Նոյ (վրացի մենչևիկ պարագուխ) 89, 90
- Ռաշիտ (քուրդ ավաղակապետ) 939
- Ռաշմաճյան Տիգրան (մանկավարժ) 404
- Ռեմզի բեյ (Թուրքիայի ընդհանուր չուպատոսը Բաթումում) 388
- Ռեշադ (օսմանյան գահաժառանգ, ապա՝ Մեհմեդ V Ռեշադ) (տե՛ս նաև Մեհմեդ V Ռեշադ) 492, 978, 979, 981, 982
- Ռեշադ փաշա (օսմանյան խորհրդարանի անդամ) 980
- Ռեշիդ (թուրք գրող, 1830-ական թթ.) 165-167
- Ռեշիդ Ալիֆ փաշա (ներքին գործերի նախարար) 615
- Ռեջեփ փաշա (զինվորական նախարար) 615, 626
- Ռեզկո (ոռչկանցի քուրդ ցեղապետ Ալաշկերտի շրջանում) 151, 760
- Ռեբբյու էլիզե 268
- Ռեվակի (գեներալ, Երևանի գեներալ-նահանգապետ) 80
- Ռիզա (քուրդ ավատապետ) 939, 940
- Ռիզա փաշա (օսմանյան առաջին զորաբանակի հրամանատար) 652
- Ռիզա Թևֆիք բեյ (բժիշկ, իթիհադական գործիչ) 533, 768, 769
- Ռիֆաթ (ղոկտոր, Սարահէղղինի կուսակից) 183
- Ռիֆաթ փաշա (արտաքին գործերի

- նախարար) 624, 960, 985
- Ռիֆաթ փաշա (Օսմանյան կայսրության ղեկավարը Լոնդոնում) 920
- Ռոբերտի դը Էոմեն 268
- Ռոմանով Նիկոլայ Նիկոլաևիչ (մեծ իշխան, Կովկասի փոխարքա) 102
- Ռոստոմ (բուն անունով՝ Ջորջան Ստեփան) (ՀՅԳ հիմնադիրներից) 373-377, 379, 380, 619
- Ռուսինյան Նահապետ (արևմտահայ զարթոնքի առաջատարներից) 835, 837, 838

Ս

- «Ս.» (քուրդ մտավորական) 137
- Ս.-յան (ենթադրյալ հայ Թավրիզում) 468
- Սարահէղղին (տե՛ս Մեհմեդ Սարահէղղին)
- Սարոնջյան Սահակ (նահատակ վանում) 312, 313
- Սարրի (ղոկտոր, Սարահէղղինի կուսակից) 183, 246
- Սազըզ Հովհաննես փաշա (Աբդուլ Համիդ II-ի անձնական գանձապահ) 907, 979
- Սագունի (բուն անունով՝ Գևորգյան Սաղաթեյ) (եղբայրասպանությունից զոհ) 286, 718, 719
- Սաթթար խան (հեղափոխության ղեկավարը Թավրիզում) 453-456, 459, 462, 463, 466-468, 475, 479
- Սաթունյան Գարեգին արքեպիսկոպոս 57, 635
- Սաիդ բեյ (մեծ վեղիր Քյամիլ փաշայի որդին) 905
- Սաիդ փաշա (մեծ վեղիր, ապա՝ սենատի նախագահ) 491, 493, 495, 501, 559, 677, 982

- Մախդ Ալի (քուրդ ավատապետ շեյխ Զալալէղղինի որդին) 939
- Մախդ Մահիր (իթթիհադական գործիչ) 183
- Մալահէղղին (իշխան, սուլթան Մուրադ V-ի որդին) 981
- Մալար Դովլե (Ղաջար) (Մահմեդ Ալի շահի եղբայրը) 348, 349, 467
- Մալիհ փաշա (օսմանյան երկրորդ գորաբանակի Հրամանատար, ապա՝ ռազմական նախարար) 985
- Մահակ (ասորի հայդուկ հայկական ֆիդայական խմբերում) 119
- Մահակ Բ Պապայան կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո 558, 665
- Մահակ բեյ (երեւելի հայ վանում) 301, 302
- Մահակյան Ավետիք (կեղծանունը՝ Հայր Արրահամ) (դաշնակցական գործիչ) 371
- Մահակյան Նատալիա (դաշնակցական գործիչ Թավրիզում) 413
- Մաղաթեյան Հովհաննես (Երկրորդ և Երրորդ պետական դումաների պատգամավոր, դաշնակցական գործիչ) 5, 69, 70
- Մամադ խան (տե՛ս Շուջաա Դովլե)
- Մամիփաշազադե Սեղայի բեյ (իթթիհադական գործիչ) 183, 231, 238
- Մամսամ Մալթանե (Պարսկաստանի պետական և զինվորական գործիչ) 435
- Մամսոն (տե՛ս Թադևոսյան Ստեփան)
- Մամվել (Մամիկոնյան) (Հայրասպան) 795
- Մայրո (քրդերի դավադրության զոհ Հայ ֆիդայի) 160, 161
- Մանդալջյան Հարություն (Կ. Պոլսի «Արեւելք» օրաթերթի խմբագրակազմի անդամ) 1063
- Մանդուխտ կույս (Սանատրուկ արքայի դուստր) 547
- Մապահ-Գյուլյան Ստեփան (Հնչակյան գործիչ, գաղափարախոս) 166, 171, 179, 180, 182, 187-191, 193-200, 220, 232-235, 247, 578, 580, 581, 586, 599-602, 605-607, 620, 628, 718, 719, 740, 756, 815
- Մապահէտտին (տե՛ս Մեհմեդ Սաբահէղղին)
- Մասունի Կարո (դաշնակցական գործիչ) 129, 136, 573, 574
- Մատասի (Հույն հակաարդուհամիդական գործիչ) 179
- Մարաջյան Հովսեփ արքեպիսկոպոս 58
- Մարաֆեան Կարօ 719
- Մարաֆով Բորիս (մակեդոնացի Հեղափոխականների պարագլուխ) 116
- Մարգիս (Հոռմայեցի զորավար) 65
- Մարգիս (բուլղարահայ դաշնակցական արհեստավոր վանում) 293, 302
- Մարգիս եպիսկոպոս (Մայր աթոռի միաբան, 19-րդ դարի վերջ - 20-րդ դարի սկիզբ) 65
- Մարգյան Մատթեոս (տե՛ս Փարամազ)
- Մարգյան Մարտիրոս (կեղծանունը՝ Գևորգյան Մարտիրոս) (դաշնակցական ահաբեկիչ) 47, 109-111
- Մարգյան Նիկոլ (Հայկադյան-Թամարյան դպրոցի տնօրեն) 404
- Մարդար Աֆխամ (Պարսկաստանի պետական և զինվորական գործիչ) 429
- Մարդար Մանսուր (Պարսկաստանի պետական և զինվորական գործիչ) 420

- Մարդար Մուքրե (տե՛ս Մահճեղ Հուսեյն խան)
- Մարդար Նուսրեթ (տե՛ս Ռահիմ խան)
- Մարհատ (բուն անունով՝ Աղամայան Մկրտիչ) (ղաշնակցական գործիչ) 36
- Մարուխան (տե՛ս Մարուխանյան Առաքել)
- Մարուխանյան Առաքել (կեղծանունը՝ Մարուխան) (գրող, պատմաբան, հասարակական գործիչ) 54, 528, 667, 697, 700, 840, 842, 843, 862, 864, 876-878
- Մեալդին բեյ (Թղմիրի բանակային շտաբի նախկին պետ) 490
- Մեբաստացի Մուրադ (կեղծանունը՝ Հակոբյան, բուն անունով՝ Խրիմյան Մուրադ) (նշանավոր հայ-դուկ) 156, 373
- Մեղայի բեյ (տե՛ս Սամիրաչազաղե Մեղայի բեյ)
- Մելիմ փաշա (քուրդ ավազակապետ) 658
- Մելիմ I Ահեղ (օսմանյան սուլթան) 126
- Մելյո (քրդերի ղավադրության ղոճ հայ ֆիդայի) 160, 161, 938
- Մենեքերիմ թագավոր (Արծրունի) 56
- Մերգո (վրացի մենչևիկ Թավրիզում) 475
- Մերենցուլյան Հովհաննես (տե՛ս Վարդգես)
- Մերոբ փաշա (տե՛ս Աղբյուր Մերոբ)
- Մերոբյան Մուշեղ եպիսկոպոս 558
- Մերվիչեն (բուն անունով՝ Վիչենյան Մերովբե) (բժիշկ, հասարակական գործիչ) 835
- Մեֆերյան Շահեն (տե՛ս Մխո-Շահեն)
- Միամանթո (բուն անունով՝ Յարճանյան Ատոմ) (բանաստեղծ) 619, 796, 1066
- Միլվիլյան Արմենակ (ղաշնակցական ահաբեկիչ) 47, 109, 110
- Միմոնիկ (Մայր աթոռի տնտեսավար) 66
- Միմքեչյան Գևորգ (պոլսահայ մտավորական) 629
- Միպիլ (տե՛ս Ասատուր Զապել)
- Միսեոյան Միսաք (կեղծանունը՝ Մ. Ույնեցի) 555
- Միսյան (տե՛ս Ահարոնյան Ավետիս)
- Մինի Գրիգոր (տե՛ս Միրզոյան Գրիգոր)
- Միփահզար (պետական և զինվորական գործիչ Պարսկաստանում) 457
- Մկեպտիկ (տե՛ս Արփիարյան Արփիար)
- Մմբատյան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս 56
- Մմիրնով Կ. (Սուլթան Ահմեդ Միրզայի դաստիարակ) 398
- Մմիկյան Ս. (Հնչակյան գործիչ) 719
- Մյուրմեյյան Տիգրան (Կ. Պոլսի «Սասուն» ամսաթերթի արտոնատեր-խմբագրապետ) 1065, 1067
- Սուլթան Ալի խան (պալատի, ապաներքին գործերի նախարար Պարսկաստանում) 414
- Սուլթան Ահմեդ Միրզա (Ղաջար) (Մահճեղ Ալի շահի ավագ որդին) 398, 422
- Սուլվյով (ոստիկանական գործակալ Թիֆլիսում) 74
- Սոկրատ (Հույն փիլիսոփա) 59
- Սոսե Մայրիկ (բուն անունով՝ Վարդանյան Սոսե) (հայ ֆիդայի կին, Աղբյուր Մերոբի տիկինը) 156
- Սուլեյման բեյ (Կ. Պոլսում) 535

- Սուրենյան Ավետիս (Կ. Պոլսի «Ծիածան» թերթի արտոնատեր-խմբագրապետ) 1066
- Սուրենյան Միսաք (վերակազմյալ Հնչակյան գործիչ, Կ. Պոլսի «Առաւօտ» օրաթերթի արտոնատեր) 585, 1067
- Սուրենյան Սուրեն (տե՛ս Կտլոզյան Ղազարոս)
- Սուրենյանց Գևորգ արքեպիսկոպոս (տե՛ս նաև Գևորգ Ե Սուրենյանց) 55, 56
- Սպանդարյան Սպանդար (բուլղերիկ գործիչ) 14
- Սպարթալը Ստեփան (օսմանյան խորհրդարանի անդամ) 904
- Սվազլը Միհրան (վերակազմյալ Հնչակյան գործիչ) 1065
- Սվաճյան Հարություն (Կ. Պոլսի «Մեղու» Հանդեսի Հիմնադիր և խմբագիր, արևմտահայ զարթոնքի գործիչ) 130, 837, 839
- Ստալին (բուն անունը՝ Զուղաշվիլի Իոսիֆ Վիսսարիոնովիչ) 14
- Ստարոսելսկի (Քուլթայիսի նահանգապետ) 79
- Ստեփանյան Խորեն (էսէո գործիչ) 43
- Ստեփանյան Կարապետ (բժիշկ, հասարակական գործիչ Թիֆլիսում) 54
- Ստեփանյան Հայկ (էսէո գործիչ) 43
- Ստեփանյան Հարություն (դաշնակցական գործիչ Թավրիզում) 413
- Ստեփանյան Ստեփան (էսէո գործիչ) 43
- Ստեփանյան Ստեփան (տե՛ս Բալաջան)
- Ստեփանոս Նախավկա (առաջին սարկավազը) 444
- Ստոլիպին Պյոտր Արկադևիչ (Ռուսաստանի վարչապետ) 4, 7, 8, 10, 11, 20, 23, 29, 30, 67, 73-75, 80-83, 85-87, 99-105, 107, 109, 110, 112, 389, 415, 435, 473, 618
- Սրմաքեշխանյան Երվանդ (կեղծանունը՝ Երուխան) 254, 796, 804, 949, 963, 970, 1063
- Սրվանձադանց Համազասպ (դաշնակցական ֆիդայի) 36
- Սևակ Ռուբեն (բուն անունով՝ Զիլինգիրյան Ռուբեն) բանաստեղծ 1064

Վ

- Վահան-Կորյուն վարդապետ (Մայր աթոռի արձևի) 66
- Վահան (տե՛ս Մելոյան Գարեգին)
- Վահան (տե՛ս Արզույան Ալեքսան)
- Վամպերի Արմինիուս (Հունգարացի արևելագետ) 895
- Վանա Իշխան (տե՛ս Իշխան)
- Վանդերվելդե Էմիլ (բելգիացի սոցիալիստ պարագլուխ) 268
- Վաչինգտոն Ջորջ (ԱՄՆ-ի առաջին նախագահը) 506
- Վաչե (տե՛ս Մելոյան Գարեգին)
- Վասակունի (տե՛ս Եղիկյան Գրիգոր)
- Վասիլ (ղազախեցի, միհրանական, եղբայրասպանություն զոհ Թիֆլիսում) 47
- Վարանդյան Միքայել (բուն անունով՝ Հովհաննիսյան Միքայել) (ՀԶ Դաշնակցության պատմաբան և տեսաբան) 30, 77, 133, 237, 305, 320, 323, 368-372, 454, 565
- Վարդ-Պատրիկյան Հակոբ (Հնչակյան գործիչ) 600
- Վարդազարյանց Բագրատ վարդապետ 394, 640
- Վարդան (տե՛ս Խանասորի Վարդան)

Վարդան վարդապետ (բուն անունով՝
Հակոբյան Հեսու) (Մշո ս. Կարա-
պետի վանքի վանահայր) 146
Վարդանյան Սերոր (տե՛ս Աղբյուր
Սերոր)
Վարդանյան Ֆլորա (Հնչակյան գոր-
ծիչ) 474
Վարդապետյան (միհրանական, եղ-
բայրասպանության դոճ Արմավի-
րում) 47
Վարդգես (բուն անունով՝ Սերենգյու-
յան Հովհաննես) դաշնակցական
գործիչ, օսմանյան խորհրդարանի
անդամ 567, 619, 904, 909, 911,
912, 968
Վարդերեսյան Գարրիել (տե՛ս Քելիչ-
յան Միհրան)
Վարժապետյան Հակոբ (Կ. Պոլսի
«Ճերխտէի շարգիլէ» թերթի
խմբագիր և պատասխանատու
տնօրեն) 1063
Վարժապետյան Ներսես արքեպիսկո-
պոս 232, 681, 694
Վարժապետյան Սերովբե (Կ. Պոլսի
«Աւետարներ» թերթի խմբագիր)
1062
Վարուժան Դանիել (բուն անունով՝
Զպուքքյարյան Դանիել) (բանա-
ստեղծ) 619, 798, 799
Վեթո (տե՛ս Թեքեյան Վահան)
Վելիչկո (Թիֆլիսի «Կավկազ» թերթի
խմբագիր) 81
Վեհապետյան Հարություն արքեպիս-
կոպոս 557
Վեհիբ բեյ (երիտթուրք գործիչ Վա-
նում) 543, 659, 664, 822, 937
Վէհիբ (տե՛ս Վեհիբ բեյ)
Վերմիշյան Քրիստափոր (Հասարա-
կական գործիչ Թիֆլիսում) 54
Վիչենյան Սերովբե (տե՛ս Սերվիչեն)

Վիտուլիչ (ռուսական զորամասի
հրամանատար Թավրիգում) 461
Վոսուղ Դովլե (Պարսկաստանի պե-
տական գործիչ) 375
Վորոնցով-Դաշկով Իլարիոն Իվանո-
վիչ (կոմս, զենեքալ-աղյուտանտ,
Կովկասի փոխարքա) 11, 54, 57,
73-75, 78-86, 88-90, 92-98, 100-
109, 112
Վորոնցովա-Դաշկովա Ելիզավետա
Անդրեևնա (կոմսուհի, Ի. Ի. Վո-
րոնցով-Դաշկովի տիկինը) 57, 74,
81
Վոսմյան Արշակ (բուն անունով՝
Դերձակյան Օննիկ) (դաշնակցա-
կան գործիչ, օսմանյան խորհրդա-
րանի անդամ) 371, 373, 619, 707,
989
Վրացյան Սիմոն (դաշնակցական գոր-
ծիչ) 290

Տ

Տալար (օսմանյան խորհրդարանի
անդամ) 981
Տաղավարյան Նազարեթ (բժիշկ,
ռամկավար գործիչ) 282, 904
Տամատ (տե՛ս Տամատյան Միհրան)
Տամատյան Միհրան (Հայդուկ, Հնչակ-
յան, վերակազմյալ Հնչակյան,
ապա՝ ռամկավար գործիչ) 135,
218, 228, 230, 282, 286, 599, 601,
720-722, 724-728, 734-737, 739,
748, 750
Տամատյան Ս. (Կ. Պոլսի «Արեւելք»
օրաթերթի հիմնադիր) 1063
Տամատյան Քերովբե («Օսմանյան
սահմանադրական ակումբի» ներ-
կայացուցիչ) 628
Տատգիրիձե (զենեքալ, թուրքական

- Հրետանային զորքերի գլխավոր
Հրամանատարի տեղակալ) 652
- Տատեան Յարութին (Արթին) փաշա**
(Օսմանյան կայսրության արտա-
քին գործերի նախարարի օգնա-
կան) 787, 869
- Տատեաններ (ամիրանների տոհմ Կ. Պոլսում) 787**
- Տատրակ (տե՛ս Տեր-Կարապետյան Գեղամ)**
- Տել Վիլհելմ (Շվեյցարիայի ազգային
Հերոսը) 332, 333**
- Տեր Մեհրոպ (Վանի առաջնորդական
փոխանորդ) 540, 541**
- Տեր-Ավետիքյան Ստեփան (Երկրորդ
պետական դումայի պատգամա-
վոր) 5**
- Տեր-Եղիայան Զավեն ծայրագույն
վարդապետ 123, 635**
- Տեր-Կարապետյան Գեղամ (կեղծա-
նունները՝ Մշո Գեղամ, Տատրակ)
(ղաչնակցական գործիչ, օսմանյան
խորհրդարանի անդամ) 70, 141,
545, 903, 904, 907, 926**
- Տեր-Հակոբյան Արմենակ (Կ. Պոլսի
«Ժամանակ» օրաթերթի խմբա-
գիր) 1065**
- Տեր-Հակոբյան Հակոբ (Կ. Պոլսի
«Օրագիր» թերթի խմբագիր) 1067**
- Տեր-Հակոբյան Տիգրան (կեղծանունը՝
Դերվիշ) (սոցիալ-դեմոկրատ գոր-
ծիչ Թավրիզում) 413, 472**
- Տեր-Ղուկասյան Մարտին (Թիֆլիսա-
Հայ կամավոր Թավրիզում) 475**
- Տեր-Մարկոսյան Արշակ (դոկտոր, վե-
րակազմյալ Հնչակյան գործիչ) 719**
- Տեր-Մարտիրոսյան Հովհաննես (տե՛ս
Ա-Դօ)**
- Տեր-Մինասյան Ռուբեն (բուն անու-
նով՝ Տեր-Մինասյան Մինաս)**
- (ղաչնակցական գործիչ) 115, 123,
141, 152, 154, 155, 175, 176, 306,
307, 519, 539, 543-545, 569-571,
618, 659, 662-665, 705, 706, 757,
758, 817, 819, 908, 931, 937, 948,
949
- Տեր-Մինասյան Վահան վարդապետ**
(տե՛ս Պարտիզակցի Վահան վար-
դապետ)
- Տեր-Մկրտչյան Կարապետ ծայրա-
գույն վարդապետ (ապա՝ եպիսկո-
պոս) 66, 393, 406, 411, 426, 439-
441, 443, 450, 462, 467-469, 477-
480**
- Տեր-Պետրոսյան Սիմոն (տե՛ս Կամո)**
- Տեր-Պողոսյան Սամսոն (Րաֆֆու
«Նենկթը») 795, 800, 802**
- Տեր-Սահակյան Տիգրան (կեղծանու-
նը՝ Զարմայր) (նախկին զաչնակ-
ցական աշարեկիչ) 43**
- Տեր-Սարգսյան Արմենակ (Էսէն գոր-
ծիչ) 43**
- Տեր-Ստեփանյան (բժիշկ, զաչնակցա-
կան գործիչ Պարսկաստանում)
375**
- Տեր-Վարդանյան Ալեքսան (Հնչակյան
գործիչ Թավրիզում) 408, 413**
- Տեր-Օհանյան Մ. («Մշակ» թերթի
Կրասնովոդսկի թղթակից, եղբայ-
րասպանությունից զոհ) 287**
- Տերոյնց Հովհաննես (Զամուռճյան
Հովհաննես) (Կ. Պոլսի պահպանո-
ղականների ղեկավար, «Երեսակ»
թերթի հրատարակիչ) 838**
- Տերունյան Մաղաքիա եպիսկոպոս 703**
- Տերտերյան Գասպար (լիբանանահայ
իրավագետ) 875**
- Տէր-Մկրտիչեան Երուանդ 56, 58**
- Տէր-Մկրտչեան Կարապետ եպիսկո-
պոս (տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Կարա-**

պետ ծայրագույն վարդապետ)
Տիգրան (Իշխանի զինակիցներից) 117
Տիգրան Բ Մեծ (Արտաշիսյան) 650
Տիգրանյան Մկրտիչ Եպիսկոպոս 130,
131

Տիգրանյան Սիրական (Երկրորդ պե-
տական դումայի պատգամավոր,
դաշնակցական գործիչ) 5, 565, 569

Տիգրեհատուրեն (կոմս, Երևանի գեներ-
ալ-նահանգապետ) 56

Տիխոմիրով Լև (պետական դումայի
խավարամոլ պատգամավոր) 7

Տիմոչկին (պետական դումայի սե-
հարյուրյակային պատգամավոր)
70

Տիրան (կեղծանունը՝ Հայրիկ) (բուլ-
ղարահայ դաշնակցական Վանում)
302

Տրիա Վ. (տե՛ս Մգեկյան Լասո)

Տրոնով (պետական դումայի պատմի-
րակ, բուլղերիկ) 69

Ր

Րաֆֆի (բուն անունով՝ Մելիք-Հա-
կոբյան Հակոբ) (Հայ մեծ վիպա-
գիր) 404, 408, 795, 796, 800, 802

Րիգա Թևֆիք պէյ (տե՛ս Ռիգա
Թևֆիք բեյ)

Ց

Ցիս (Կովկասի ոստիկանապետ) 36

Փ

Փալազայան Հովնան (Կ. Պոլսի «Գա-
րուն» թերթի արտոնատեր) 1065

Փայլակեան Աղղէ քահանայ 836

Փանոսյան Կարապետ (Կ. Պոլսի

«Մանգումէի էֆբեար» թերթի
խմբագիր և Հասարակական գոր-
ծիչ) 839, 1062

Փաստրմաջյան Գարեգին (տե՛ս Ար-
մեն Գարո)

Փարամազ (բուն անունով՝ Սարգսյան
Մատթեոս) (Հնչակյան պարա-
զուխ) 620

Փարսաղանյան Անահիտ (դաշնակ-
ցական ահաբեկիչ) 47, 109, 110

Փափաղյան Երվանդ (դաշնակցական
գործիչ Թավրիզում) 413

Փափաղյան Լևոն (ոսմկավար գոր-
ծիչ) 739

Փափաղյան Մաշտոց վարդապետ 407

Փափաղյան Վահան (կեղծանունները՝
Բժիշկ, Կոմս, Լիլա) (դաշնակցա-
կան գործիչ, օսմանյան խորհրդա-
րանի անդամ) 117, 133, 134, 145,
150-152, 175, 178, 246, 292, 293,
297, 301, 304, 305, 308, 315, 316,
328, 488, 543, 566-568, 570, 625,
793, 899, 900, 903, 904, 905, 907,
917, 921, 924, 927, 933, 934, 967-
969, 974, 975, 1066, 1067

Փափաղյան Վրթանես (գրող) 407

Փեհրիզյան Հուսիկ քահանա (Վա-
նում) 313

Փերտահճյան Երվանդ վարդապետ
944

Փիլոսյան Վոսմ (սոցիալ-դեմոկրատ
գործիչ) 413, 472

Փոլատեան Անդրանիկ Լ. 61

Փորթուզայան Մկրտիչ (Մարսելի
«Արմենիա» թերթի հիմնադիր և
խմբագիր) 253, 254, 271, 687, 688,
700, 778

Քալանթար(յան) Ալեքսանդր (Թիֆլիսի «Մշակ» օրաթերթի խմբագրապետ) 54, 61, 62, 553, 586, 654, 738
 Քաջբերունի Գազիկ (կեղծանունը՝ էլվենտ) (ՀՅԴ-ից Հեռացած գործիչ) 597
 Քասիմ (տե՛ս Գոչունյան Միսաք)
 Քեամիլ փաշա (տե՛ս Քյամիլ փաշա)
 Քելեկյան Տիրան (ոսմկավար գործիչ) 739
 Քենան փաշա (աքսորական Բուրսայում) 611
 Քեչիչյան Միհրան (կեղծանունը՝ Վարդերեսյան Գաբրիել) (խմբապետ, միհրանական Հոսանքի ղեկավար) 44-48, 109
 Քեոս բինբաշի (Մուշում թուրքական գորբերի հրամանատար) 175
 Քեոր Հուսեյն (քուրդ ավազակապետ) 658
 Քեչյան Աշոտ Բ. (Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն» օրաթերթի խմբագիր) 1063
 Քեչյան Բյուզանդ (Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն» օրաթերթի արտոնատեր-խմբագրապետ) 700, 1063
 Քեչյան Պարույր (Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն» օրաթերթի խմբագիր) 1063
 Քերեմեթջյան Գևորգ արքեպիսկոպոս (ապա՝ Գևորգ Դ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) 868
 Քիչառ Պիեռ (Ֆրանսիացի Հասարակական գործիչ) 246, 268, 323, 346
 Քինն Վիտայլ (Ֆրանսիացի Հայասեր գործիչ) 895
 Քիրիչյան Լևոն (տե՛ս Լարենց Լևոն)
 Քիւրքեան Ռ. Յ. (տպարանատեր Կ. Պոլսում) 844
 Քյամիլ փաշա (մեծ վեզիր) 606, 614-

616, 677, 711, 806, 882, 905, 907, 919, 927, 961
 Քյուչուկ Սաիդ փաշա (սենատի նախագահ) 969
 Քյուրդյան Պետրոս (կեղծանունը՝ Պետիկ) (Կ. Պոլսի «Գարտաշլըբ» և «Պաշքար» թերթերի հրատարակիչ) 1067
 Քյուրքչյան Վահան (Կահիրեի «Լուսաբեր» թերթի խմբագիր) 274
 Քոչար Մերի (խորհրդահայ թուրքապետ) 167, 187
 Քոչոև (ասորի, Գողթնի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից) 122
 Քրոմուէլ (Կրոմվիլ) Օլիվեր (Անգլիայի պետական գործիչ) 506

Օ

Օ՛Գրանդի (բրիտանացի սոցիալիստ պարագլուխ) 323
 Օղանյան Անդրանիկ (Անդրանիկ, կեղծանունը՝ Պարույր) (մեծ Հայդուկապետ, ազգային հերոս, գեներալ) 122, 156, 158, 159, 164, 176, 290-292, 305, 324, 571, 572, 651, 723, 795, 900-902
 Օկանին (Պետերբուրգի «Ջեմչինա» թերթի խմբագիր) 80
 Օհանջանյան Համո (Համազասպ) (բժիշկ, դաշնակցական գործիչ) 371
 Օպոչինին Վ. (հրապարակագիր) 90, 91
 Օսման I (սուլթան, Օսմանյան պետության հիմնադիր) 257, 512, 993
 Օսման բեյ (իթթիհադական գործիչ Նիսիսի բեյի եղբայր) 535
 Օսման փաշա (Աբդուլ Համիդ II-ին Հավատարիմ զորահրամանատար) 490, 501

Օտյան Գրիգոր (արևմտահայ դար-
թոնքի գործիչ) 505, 615, 787, 835
Օտյան Երվանդ (կեղծանունը՝ Երօտ)
(Հրապարակագիր, անվանի երգի-
ծարան) 270, 628, 737, 1063-1065
Օրխան II (օսմանյան սուլթան) 646
Օրմանյան Մաղաքիա եպիսկոպոս
(ապա՝ արքեպիսկոպոս) 51, 56,
59, 526, 527, 530, 630, 677-699,
701-704, 708, 709, 837, 841-843,
864, 869, 870

Ֆ

Ֆազիլ բեյ (տե՛ս Ահմեդ Ֆազիլ բեյ)
Ֆաթիհ (քուրդ ավատապետ) 939
Ֆաթհի (ալմանցի քուրդ ցեղապետ)
151
Ֆահիմ (Հասանանցի քուրդ ավազակ)
316
Ֆավոն Ժորժ (Ժնևի Արմատական
կուսակցությունից պարագլուխ) 268
Ֆարամաղ (Հայկական գյուղերի
բռնատեր) 931
Ֆարման Ֆարման (պարսիկ զորա-
հրամանատար) 381, 382, 389
Ֆեթհի բեյ (Հազարապետ Կ. Պոլսում)
983
Ֆեթհի փաշա (Օսմանյան կայսրու-
թյան ղեկավար Սերբիայում) 657

Ֆեներջյան Մարտիկ (ղաշնակցական
գործիչ Թավրիզում) 413
Ֆերիզ (Վանում թուրքական զորքերի
հրամանատար) 306, 318
Ֆերիզ փաշա (մեծ վեզիր) 491
Ֆերիզ փաշա (Վանի կուսակալ) 988
Ֆէթհի պէյ (Հազարապետ) 983
Ֆէյզուլլահ (քուրդ ավատապետ) 939,
940
Ֆուադ (թուրք գրող, 19-րդ դարի
երկրորդ կես) 166, 167
Ֆուադ փաշա (Արգոլու Համիդ II-ի
արքորած) 534, 626, 627
Ֆուադ փաշա (մեծ վեզիր սուլթան
Արգոլու Մեջիդի ժամանակաշրջա-
նում) 836
Ֆուլտոն (ծովակալ, Միջերկրական
ծովում բրիտանական նավատորմի
հրամանատար) 492
Ֆրադուխա (հույն հակաարգոլուհամի-
դական գործիչ) 178
Ֆրանգյան Երվանդ 59, 60, 63
Ֆրապան Իլդե (Հայասեր գերմանու-
հի) 268, 332-336
Ֆրեյդուն (պարսիկ հակամիապետա-
կան մեծահարուստ Թեհրանում,
Մուշիր Դովլեի որդին) 374
Ֆեզի բեյ (օսմանյան հյուպատոսը
Թիֆլիսում) 637

Акимкин Н. А. (ռուսաստանցի պատ-
մարան) 343
Алиев А. А. (խորհրդային պատմա-
բան) 752
Алиев Г. З. (խորհրդային պատմա-
բան) 524, 758
Алькаев Л. О. (խորհրդային պատմա-
բան) 522

Арабаджян З. А. (խորհրդահայ
պատմարան) 454, 456
Атрпет (տե՛ս Ատրպետ)
Бикерман И. М. (ռուսաստանցի
պատմարան) 357, 544
Габидулиян Х. З. (խորհրդային

- պատմարան) 511
- Голобородько Н. Н. (տե՛ս Գոլորոբողկո Նիկոլայ Նիկոլանիչ)
- Голубинов С. П. 454
- Гурко-Кряжин В. А. (տե՛ս Գուրկո-Կրյաժին Վ. Ա.)
- Зеленский С. П. (ոուս ժողովրդագետ) 121
- Иванов М. С. (ոուս պատմարան) 341, 343, 454, 456
- Иранский С. (ոուս պատմարան) 419, 423, 424, 459, 475
- Каджары (արքայատոհմ Պարսկաստանում) 454
- Кейзер Ж. (Թուրքագետ) 831
- Ключников Ю. В. (ոուս պատմարան) 341
- Колесникова Н. Н. (տե՛ս Կոլեսնիկովա Նադեժդա Նիկոլաննա)
- Кочар Мери (տե՛ս Քոչար Մերի)
- Куртейл П. де (Թուրքագետ) 830
- Люксембург М. А. (ոուսաստանցի պատմարան) 343
- Мар-Юханна И. И. (ասորի պատմարան) 118
- Маркс Карл (տե՛ս Մարքս Կարլ)
- Мартиросян А. У. (տե՛ս Մարտիրոսյան Հմայակ)
- Матвеев (Бар Батай) К. П. (ասորի պատմարան) 118
- Мезиер А. В. (ոուսաստանցի պատմարան) 499
- Мельник (ոուսաստանցի պատմարան) 484
- Миллер Анатолий Филиппович (ոուս հրեա պատմարան) 167, 528, 960, 967, 974, 978, 979
- Новичев А. Д. (ոուսաստանցի պատմարան) 488, 903, 905
- Павлович М. (ոուսաստանցի պատմարան) 419, 423, 424, 459, 475
- Петросян Юрий Ашотович (պատմարան) 167, 169, 174, 178, 179, 219, 231, 876, 877
- Плеханов Г. В. (տե՛ս Պլեխանով Գեորգի)
- Рахим хан Сардар (տե՛ս Ռահիմխան)
- Розен Д. Т. (ոուսաստանցի պատմարան) 830
- С. (մենչևիկ գործիչ) 597
- Сабанин А. (ոուսաստանցի պատմարան) 341
- Самойлов Ф. И. (ոուս հեղինակ) 68
- Триа В. (տե՛ս Մզելաձե Լասո)
- Убичин А. (ոուս Թուրքագետ) 830
- Черменский Е. Д. (ոուս պատմարան) 21
- Шабанов Ф. (խորհրդային Թուրքագետ) 830
- Шитов В. (ոուս պատմարան) 454
- Эйвазов П. (ասորի պատմարան) 120
- Энгельс Фридрих (գերմանացի փիլիսոփա, մարքսիզմի հիմնադիրներից) 509
- Юст К. (Անատոլիայի մամուլի մասնագետ) 781, 784

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբադա (գավառակ Վանի նահանգում) 141, 314

Ադա (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445

Ադարադ (Թավրիզի մերձակայքում) 462

Ադարազար 791, 1068

Ադանա 558, 666, 728, 902, 906, 962, 989, 1068

Ադրիանապոլիս (տե՛ս նաև Էդիրնե) 494, 610, 959

Ազատության հրապարակ (Սալոնիկում) 612

Աթենք 884, 889

Ալա-Ղափու (Թաղամաս Թավրիզում) 460

«Ալադին» պալատ (Սալոնիկում) 984

Ալական լեռ 151

Ալահի (գյուղ Գողթնում) 122

Ալաշկերտ 134, 135, 267, 760

Ալավերդի 16

Ալրանիա 243, 296, 648, 675, 775, 805

Ալրիստան 943

Ալեքսանդրապոլ 5, 28, 46, 252, 253, 323, 419, 458

Ալեքսանդրեթի ծոց 652

Ալեքսանդրիա 55, 225, 274, 641, 687, 718, 721, 722, 724, 727, 735-737, 739, 742

Ալթայ 646

Ալժիր (տե՛ս նաև Algérie) 667

Ալրիա (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445

Ալչամուլք (Հայկական գյուղ Թավրիզի մերձակայքում) 444

Ալջավազ (գավառակ Վասպուրակահանում) 636

Ախալցխա 5, 46

Ախալքալաք 5

Ախյամ (Թուրքարենակ գյուղ Ատրպատականում) 441

Ախուրեան գետ 323, 324, 353, 356, 357, 392-394, 419, 424, 447, 455, 480, 639, 984

Ակն 760, 943, 944

Ակրբու թաղ (Վանում) 313

Ադարադ (Թավրիզի մերձակայքում) 462

Ադախան Միրզիանջ (չրջան Ուրմիայի գավառում) 353

Ադաղան (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446

Ադաջարի (գյուղ Մարաղայի գավառում) 446

Ադրակ (գավառ) 636

Ադրեզլու (գյուղ Սուլդուզի գավառում) 446

Ադեքսանդրիա (տե՛ս Ալեքսանդրիա)

Ադթամար 851, 867, 871

Ադջաղալու (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445

Ադվեսաձոր (թաղ Վանում) 304

Ամասիա 540, 791, 1068

Ամերիկա (տե՛ս նաև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ) 230, 237, 242, 249, 281, 282, 316, 407, 585, 588, 631, 633, 639, 718, 720, 728, 737, 742, 946, 947

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ (տե՛ս նաև Ամերիկա) 353, 395, 440, 694, 720, 936

- Ամերիկաներ (տե՛ս նաև Ամերիկա, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ) 873, 946
- Ամիրազրը (Թաղ Թավրիզում) 453, 461
- Ամրադուլ (գյուղ Ղարադաղի գավառում) 446
- Այա-Սոֆիա մզկիթ 956
- Այգեստան (Վան) 292, 295, 299, 301-305, 312, 316, 328, 988
- Այյան (Թուրքարնակ գյուղ Ատրպատականում) 441
- Այնախոճա (գյուղ Արևմտահայաստանում) 940
- Այնթապ 555
- Այուդ (գյուղ Սալմաստի գավառում) 445
- Անատոլիա 193, 646, 762, 776, 781, 784, 917, 930
- Անատոլու (տե՛ս Անատոլիա)
- Անգլիա (տե՛ս նաև Մեծ Բրիտանիա) 250, 338, 340, 343-346, 348, 352, 422, 426, 452, 649, 666, 807, 836, 919, 936
- Անդի (գավառամաս Դաղստանում) 84
- Անդրկասպյան երկրներ 171
- Անդրկովկաս 5, 9, 11, 14, 18, 27, 29, 31, 32, 41, 42, 68, 70, 92, 95, 98-100, 108, 114, 121, 122, 277, 444, 464, 475, 547, 553, 617, 632, 635, 636, 638, 717, 738
- Աշուրադեհ (նավահանգիստ Պարսկաստանում՝ Կասպից ծովի ափին) 431
- Աշրաֆ (գյուղ Ղարադաղի գավառում) 446
- «Ապառաժ» (տե՛ս Արցախ, Ղարաբաղ)
- Առաջավոր Ասիա 119
- Առէն (գյուղ Վասպուրականում) 636
- Առինջ (գյուղ Տարոնում) 209
- Առնշիուս (գյուղ Վասպուրականում) 636
- Ասիա 341, 473, 486, 752, 766
- Ասիական Թուրքիա 652, 808, 898
- Ասյանիկ (գյուղ Սալմաստի գավառում) 445
- Ասորեստան 117
- Աստարա 390
- Աստրախան 89, 354, 947
- Ասրան (գյուղ Ղարադաղի գավառում) 446
- Ավագուտ (գյուղ Մշո դաշտում) 160
- Ավանց (գյուղ Վանա լճի ափին) 317, 320
- Ավաջուղ (գյուղ Մակուի գավառում) 445
- Ավարսկ (գավառամաս Դաղստանում) 84
- Ավգյան ախոռներ (Հունական դիցաբանությունից մեջ) 789
- Ավստրիա (տե՛ս նաև Ավստրո-Հունգարիա) 836, 881
- Ավստրո-Հունգարիա (տե՛ս նաև Ավստրիա) 57, 385, 483, 484, 495, 666, 775, 805, 807, 809, 880, 881, 896, 911
- Ատանա (տե՛ս Ադանա)
- Ատրպատական 66, 119, 147, 152, 353-355, 357, 358, 361, 371, 373, 380-383, 385-387, 389, 392-394, 397, 398, 402-409, 411-413, 421, 426, 428, 435-437, 439, 441, 443-445, 447-450, 452, 454, 455, 457, 458, 462, 464, 472, 477, 478, 480, 482
- Արարիա 194, 243, 553, 675, 775, 808, 962
- Արարիստան (տե՛ս Արարիա)

Արաբկիր 760
Արամյան գրադարան (Թավրիզում) 406
Արամյան դպրոց (Թավրիզում) 403, 404, 406
Արարատ 56, 58, 64, 65, 124, 271, 554, 622, 693, 696, 701, 702, 841, 870, 872, 874, 875, 905, 907, 918, 947
Արարատյան դաշտ 409
Արարուց (գյուղ Վասպուրականում) 313
Արաքս գետ 390, 444, 475, 480, 1067
Արդարիլ (գավառ և քաղաք Ատրպատականում) 352, 444, 446, 458
Արդամետ (գյուղ Վանի գավառում) 317
Արդոնք (Հայկական գյուղ Տարոնում) 160
Արդնի (գյուղ Կոտայքի մարզում) 121
Արկադիա (չրջան Հունաստանում) 888
Արճակ (գյուղախումբ Վասպուրականում) 314, 320
Արճեչ (գավառ Վանի նահանգում) 636
Արճրա (գյուղ Վասպուրականում) 636
Արմաշի դպրեվանք 683, 713
Արմավիր (քաղաք Հյուսիսային Կովկասում) 47, 48, 104
Արմենիա (տե՛ս նաև Հայաստան) 219, 237, 238, 253, 254, 688, 700, 701, 778, 841
Արշակաւան 789
Արցախ (տե՛ս նաև Ղարաբաղ) 33
Արբ (Թավրիզի միջնաբերդը) 447, 455, 465, 479
«Արևելյան» դպրոց (Փարիզում) 835
Արևելյան Հայաստան 120, 409
Արևելյան Ռումելիա (տե՛ս նաև Ռումելիա) 805

Արևելք (տե՛ս նաև Լևանտ, Orient) 372, 840
Արևմուտք 202, 234, 512, 875
Արևմտահայաստան (Արևմտյան Հայաստան, Երկիր, Թուրքահայաստան, Թուրքական Հայաստան, Մայր երկիր, Վաթան, Տաճկահայաստան, Տաճկահայաստան) (տե՛ս նաև Հայաստան) 3, 27, 54, 92, 93, 114, 117, 118, 128, 132, 140, 142, 145, 163, 164, 167, 212, 224, 225, 228, 254, 255, 276, 277, 289–292, 295, 299, 313, 318, 324, 326, 329, 330, 359, 373, 441, 539, 547, 584, 617, 619, 622, 632, 634, 635, 638, 641, 642, 663, 665, 686, 702, 705, 706, 717, 719, 721, 722, 724, 726, 728, 729, 760, 762, 771, 774, 786, 791, 816, 818, 863, 892, 895, 915, 917, 920, 954, 962, 1067, 1068
Արևմտյան Եվրոպա 16, 837
Աւարայր 1067
Աւետեաց երկիր (տե՛ս նաև Պաղեստին) 58
Աֆղանստան 338, 342, 344
Աֆրիկա 202, 473

Բ

Բարառու (գյուղ Բարանդուզի գավառում) 386, 440, 445
Բաբերդ 902
Բագու (տե՛ս Բաքու)
Բաթում 121, 208, 287, 388, 631, 637, 639, 642
Բալախանի 13
Բալանիչ (գյուղ Բարանդուզի գավառում) 446
Բալըքլը (Հայոց գերեզմանատան վայր Կ. Պոլսում) 527

- Բալկաններ (Բալկանյան թերակղզի) 187, 193, 205, 484, 494, 604, 646, 659, 809, 889
- Բալու 126
- Բախտիարիա (չրջան Պարսկաստանում) 435
- Բահարիստան (Պարսկաստանի մեջլիսի պալատը) 362, 423
- Բաղբայլու (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445
- Բաղդադ 339, 342, 344, 377, 646
- Բաղեչ (տե՛ս նաև Բիթլիս) 126, 291, 293, 326, 392, 625, 642, 643, 728, 931, 945
- Բաղեչահ (այգի Թեհրանի մերձակայքում) 423
- Բաղեչուման (Թավրիզի կառավարչապետարան) 463
- Բայազետ 151, 267, 642
- Բայիլովի բանտ (Բաքվում) 70
- Բաշգալա (գավառ) 149
- Բասեն 134
- Բաստիլ(իա) (բանտ Փարիզում) 186, 248
- Բասրա 344
- Բարանդուզ (գավառ) 355, 387, 440, 444, 445
- Բարթրուզ (չրջան Մազանդարանում) 413
- Բարիզ (տե՛ս Փարիզ)
- Բարկաթ (գյուղ Վասպուրականում) 636
- Բաքու (տե՛ս նաև «Ոսկանապատ») 12-14, 17, 34, 36, 38-41, 43, 46, 68-70, 104, 111, 114, 121, 322, 373, 435, 458, 464, 475, 581, 582, 593, 597, 631, 642, 830, 947
- Բեկիրա 57, 580, 666
- Բեկբրադ 657, 907
- Բեկոսուար (Ռուսաստան-Պարսկաստան սահմանի մերձակայքում) 391
- Բեյրուտովսկայա փողոց (Ալեքսանդրապոլում) 28
- Բեյն էլ-Մուրեյն Հրապարակ (Կահիրեում) 282
- Բեյրութ 126, 141, 158, 168, 175, 179, 187, 211, 214, 292, 374, 474, 488, 564, 574, 605, 620, 719, 739, 841
- Բենդեր-Աբրաս (նավահանգիստ Պարսից ծոցում) 344
- Բենդերգեչ (քաղաք Պարսկաստանում) 413
- Բեչիկթաչ (թաղամաս Կ. Պոլսում) 523, 756
- Բեռլին 63, 93, 132, 180, 181, 190, 251, 257, 260, 339, 342, 344, 366, 485, 561, 668, 670, 747, 805, 809-814, 816, 826, 866, 960, 987
- Բեսարարիա 65
- Բերա (թաղամաս Կ. Պոլսում) 522, 532, 534, 549, 578, 673, 689, 698, 923, 958, 976
- Բերդաթաղ (տե՛ս Ղալա)
- Բերդակ (գյուղ Վասպուրականում) 317
- Բերդիետք (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446
- Բերլին (տե՛ս Բեռլին)
- Բերկրի 126
- Բիթլիս (տե՛ս նաև Բաղեչ) 128, 162, 296, 303, 314, 316, 759, 761
- Բիստ (գյուղ Գողթնում) 122
- Բիտոլ (տե՛ս նաև Մանասթըր) 486
- Բիրմա 409
- Բիրջան (Պարսկաստանում) 344
- Բիւզանդիոն 418, 478, 548, 554, 566, 602, 603, 643, 644, 662, 700, 759, 773, 787, 796, 797, 918, 920, 928, 937, 960, 962, 983, 984, 1063, 1068

Բիւրակն (տե՛ս նաև Բյուրակնյան լեռ-
ներ) 1064
Բյուզանդական կայսրութիւն (տե՛ս
նաև Բյուզանդիա) 646, 827
Բյուզանդիա (տե՛ս նաև Բյուզանդա-
կան կայսրութիւն) 827
Բյուրակնյան լեռներ (տե՛ս նաև Բիւ-
րակն) 126
Բչերիկ (գավառ) 293
Բոհլթան 138
Բոսնիա 206, 484, 804, 805, 808
Բոստոն 9, 55, 56, 99, 117, 125, 134,
219, 242, 249, 266, 272, 545, 625,
662, 694, 720, 742, 792, 901
Բոսֆոր 339, 521, 523, 774, 959, 966
Բորանի (գյուղ Սուլղուզի գավառում)
446
Բորժոմ (առողջարան Վրաստանում)
639
Բորչալու 5
Բուլթանիա 1068
Բուլանուխ 135, 175, 316
Բուլղարիա 99, 171, 207, 231, 249, 267,
373, 377, 378, 380, 523, 585, 588,
604, 631, 639, 723, 727, 782, 805,
808, 809, 873
Բուլղարիստան (տե՛ս Բուլղարիա)
Բուխարեստ 431
Բուչեհչր 412
Բուրսա 611, 652, 781, 828, 960
Բոնաշեն (լեռներ Տավրոսյան լեռնա-
շղթայում՝ Տուրքերանում) 321
Բրրթաններ (չրջան Ֆրանսիայում) 822
Բրիտանական Բելուջիստան 342

Գ

Գագիկ (Պարսկաստանում) 344
Գահիրէ (տե՛ս Կահիրե)
Գանձակ (տե՛ս նաև Ելիզավետպոլ) 5,

9, 31-33, 69, 104
Գապագ-Թեփե (Թուրքարնակ գյուղ
Ատրպատականում) 441
Գատրքեոյ (Թաղամաս Կ. Պոլսում)
624
Գեարդարաղ (գյուղ Ուրմիայի գավա-
ռում) 445
Գեիլղան (գյուղ Ատրպատականում)
441, 442
Գեորնավա (գյուղ Սուլղուզի գավա-
ռում) 446
Գերմանավ (գյուղ Ղարաղաղի գա-
վառում) 446
Գերմանիա 97, 250, 333, 339, 340, 357,
366, 385, 483-485, 495, 559, 560,
666, 669, 825
Գիլան (նահանգ Պարսկաստանում)
402, 413, 429, 436
Գիզել (գյուղ Վասպուրականում) 636
Գյավուր-մեյղան (Հրապարակ Տրա-
պիզոնում) 613
Գյոլ (գյուղ Արարատյան դաշտում)
121
Գյուլխանն (պալատ Կ. Պոլսում) 830,
831, 836
Գողթն (գավառ) 122
Գորի (գավառ Վրաստանում) 85
Գորիս 5
Գում-Գափու (Թաղամաս Կ. Պոլսում)
56, 530, 548, 549, 600, 630
Գումգարու (տե՛ս Գում-Գափու)
Գուրիա (Վրաստանում) 28
Գեզելի (քաղաք Սալոնիկի վիլայե-
թում) 493
Գեորգյան Հոգևոր ձեմարան (ս. էջ-
միաձնում) 62, 64, 66, 120

Դ

Դադստան 83, 84
Դամասկոս 184, 267, 534

Դավաչի (Թաղ Թավրիզում) 449, 453
Դարաշամբ (գյուղ Սոուջ-Բուլաղի գավառում, տե՛ս նաև Դարավանք, Ստորին Դարաշամբ և Վերին Դարաշամբ) 406, 446
Դարավանք (տե՛ս նաև Դարաշամբ) 406
Դարբառու (գյուղ Բարանդուզի գավառում) 386, 440, 446
Դարդանել (տե՛ս նաև Չանաքկալե) 492, 627, 652, 966
Դեհ (տե՛ս Դհեր)
Դեհարական (Հայկական բնակավայր Թավրիզի մերձակայքում) 444
Դեր-Չոր 555
Դերեքեոյ (գյուղ Ղրիմում) 48
Դերիկ (գյուղ Սալմաստի գավառում) 441, 445
Դերիկի վանք (տե՛ս ս. Աստվածամոր վանք)
Դերիք (գյուղ Արևմտահայաստանում) 940
Դերսիմ 126, 145, 147, 760
Դըզմար (գավառամաս Ղարադաղի գավառում) 446
Դիար-Տխուբ (ասորաբնակ գավառ) 117
Դիարբեքիր (տե՛ս նաև Տիգրանակերտ) 126, 128, 130, 134, 155, 162, 296, 327, 610, 761, 808, 962
Դիգյալա (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445
Դիդա (գյուղ Խոյի գավառում) 444
Դիդա-Թափա (գյուղ Բարանդուզի գավառում) 445
Դիլման (Սալմաստ գավառի կենտրոն) 445
Դհեր (Դեհ, գյուղ Բշերիկի գավառում) 293
Դմիտրով (գյուղ Արարատյան դաշ-

տում) 120, 121
Դոլմա-Բախչե (պալատ Կ. Պոլսում) 249, 978, 979, 981
Դոնի Ռոստով (տե՛ս Ռոստով)
Դուգեգղարա (գյուղ Ղարադաղի գավառում) 446
Դուդարի 134
Դուրան-Բարձրավանդակ (տե՛ս նաև Մուշ, Տարոն և Սասուն) 141, 146, 150, 151, 159, 175, 570, 571, 817, 818
Դրիշկ (գյուղ Սալմաստի գավառում) 445
Դրուզների երկիր 962

Ե

Եգիպտոս 139, 149, 167, 184, 187, 225, 226, 229, 230, 237, 249, 267, 274, 276, 282, 283, 327, 483, 585, 588, 631, 639, 641, 718, 722, 724, 725, 727, 730, 735-737, 740, 804, 805, 873, 902, 946, 947, 1065
Եզդ (քաղաք Պարսկաստանում) 344
Ելասուն 494
Ելզըզ 203, 248, 249, 359, 491, 499, 542, 553, 612, 626, 681, 686, 687, 709, 710, 775, 776, 935, 957, 975, 976, 980-984
Ելենենդորֆ (գերմանաբնակ գաղութ-գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգում) 31
Ելիզավետպոլ (տե՛ս նաև Գանձակ) 68-70
Ելտըզ (տե՛ս Ելզըզ)
Եկատերինոգր 36
Եմեն 115, 203, 648
Ենգիջա (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445
Եվրոպա 122, 124, 132, 148, 149, 166,

174, 177, 185, 187, 203, 233, 234,
236, 242, 246, 273, 323, 334, 363,
377, 378, 393, 416, 418, 423, 426,
431, 476, 490, 501, 507, 539, 553,
559, 561, 578, 589, 612, 619, 646,
655, 670, 675, 705, 731, 766, 776,
810, 811, 825, 831, 934, 946, 948,
966, 984, 1055

Եվրոպական Թուրքիա 116, 808, 974

Եվրոպական Ռուսաստան 98

Երզնկա 944

Երկիր (տե՛ս Արևմտահայաստան)

Երուսաղեմ 124, 526, 557, 629, 695,
696, 850, 851, 856, 867, 869, 1018,
1019, 1030

Երևան 5, 12, 13, 16, 38, 43, 46, 52, 56,
58, 68-70, 80, 104, 158, 167, 314,
338, 373, 390, 406, 472, 528, 558,
591, 593, 631, 637, 759, 760, 772,
798, 799, 839, 919

Երևանի գյուղատնտեսական ինստի-
տուտ 58

Երևանյան Հրապարակ (Թիֆլիսում)
16

Երոպա (տե՛ս Եվրոպա)

Եփրատ 335, 1068

Զ

Զանգեզուր 5

Զեյթուն 555, 943, 944, 947

Զեյնալու (գյուղ Ուրմիայի գավառում)
445

Զեյվաջուկ (գյուղ Սալմաստի գավա-
ռում) 445

Զերզենդե (գյուղ Թեհրանի մերձա-
կայքում) 349

Զեյթուն (տե՛ս Զեյթուն)

Զիլան 134

Զմյուռնիա (տե՛ս նաև Իզմիր) 490,

713, 772, 839

Զոլա գետ 354

Զորավա (գյուղ Սոյի գավառում) 362

Զուիցերիա (տե՛ս նաև Շվեյցարիա)
822

Է

Էգեյան ծով 483, 484

Էդիրնե (տե՛ս նաև Ադրիանապոլիս)
116, 494, 658, 959

Էյնալ-Ջեյնալ (Կարմիր լեռ, լեռ Թավ-
րիզի մոտ) 449

Էնդեղի (նավահանգիստ Պարսկա-
ստանում՝ Կասպից ծովի ափին) 431

Էջմիածին (ս. Էջմիածին) 5, 24, 36, 49-
51, 56, 61-66, 120, 123, 124, 409,
412, 554, 617, 630, 679, 680, 687,
693, 708, 711-714, 851

Էրզրում (տե՛ս նաև Կարին) 87, 94, 99,
303, 314, 558, 610, 759, 808

Էրմենիստան (տե՛ս նաև Հայաստան)
808

Ը

Ըռկավա (գյուղ Սալմաստի գավա-
ռում) 445

Թ

Թաղազյուղ (գյուղ Բարանդուզի գա-
վառում) 446

Թամար (թուրքարնակ գյուղ Ատրպա-
տականում) 441

Թավրիզ 147, 343, 352, 365, 370, 371,
373, 386, 393, 401-404, 407-410,
412, 413, 417, 424, 425, 435, 436,
439-441, 444, 446-463, 465-468,
470-475, 479, 480, 631, 641, 723

Թավրիզի Հայոց Թեմական-Կենտրոնական դպրոց 393, 404, 407
Թափա գյուղ (Բայազետ քաղաքի մոտ) 151
Թաքսիմ (պարտեզ Կ. Պոլսում) 534
Թեհրան 30, 175, 338, 343, 349-351, 354, 356, 363, 364, 366, 367, 373-375, 381, 388, 391, 392, 394, 402, 404, 407, 408, 413, 417-420, 422-424, 428-430, 432-434, 436, 437, 446, 447, 451-453, 455-458, 463, 473, 475, 477, 480, 481, 631, 641
Թերեք գետ 84
Թիւրքիա (տե՛ս Թուրքիա)
Թիֆլիս 5, 9, 13, 15-17, 28, 32, 36, 39, 42, 43, 46, 47, 50, 53, 57, 61, 65, 68, 74, 76, 80, 81, 88, 89, 93, 99, 103, 104, 118, 120, 121, 128, 162, 202, 242, 246, 253, 254, 275, 283, 284, 296, 317, 322, 330, 347, 361, 365, 371, 408, 418, 441, 473-475, 507, 545, 553, 560, 565, 617, 618, 625, 626, 631, 633, 636-638, 641, 667, 672, 726, 779, 781, 800, 840, 947, 1068
Թոմալու (գյուղ Բարանդուզի գավառում) 446
Թովլա (գյուղ Միանդուբի գավառում) 446
Թումաթար (գյուղ Բարանդուզի գավառում) 445
Թունիս 667
Թունտրա (գյուղ Արևմտահայաստանում) 940
Թուրանիա 662
Թուրքական Հայաստան (տե՛ս Արևմտահայաստան)
Թուրքահայաստան (տե՛ս Արևմտահայաստան)
Թուրքաստան (տե՛ս Թուրքիա)

Թուրքաց Հայաստան (տե՛ս Արևմտահայաստան)
Թուրքեստան (տե՛ս Թուրքիա)
Թուրքիա (Թուրքական պետություն, Թուրքաստան, Թուրքեստան, Թիւրքիա, Տաճկաստան, Օսմանյան Թուրքիա, Օսմանյան կայսրություն, Օսմանյան Հայրենիք, Օսմանյան պետություն, Օսմանյան տերություն) 3, 10, 30, 52, 53, 77, 84, 87, 90, 92-101, 112, 113, 115-122, 126, 132, 133, 138, 162, 163, 165-174, 177, 180-186, 190-199, 201, 203-206, 208-211, 215, 218-225, 231-238, 240, 242-250, 252-254, 256, 258-262, 264-269, 273, 275, 277-279, 283, 296, 298, 339, 341-343, 347, 353, 354, 357-359, 377, 378, 385, 388, 392, 398, 433, 436-438, 441, 482-490, 494, 495, 498, 499, 501-503, 505-509, 511-514, 518-524, 527, 530, 532, 534-537, 539, 542, 543, 545, 549, 552, 553, 556-561, 563, 564, 566-569, 572-593, 595, 597, 598, 602, 605, 608, 609, 611-613, 615-619, 621, 622, 624, 626-628, 631-635, 638, 640-642, 646, 648, 649, 651-659, 666-673, 675, 677, 683-685, 688, 698, 702, 704, 707, 708, 710, 711, 715, 716, 730, 732-734, 738-740, 742, 743, 745, 752-755, 757, 758, 763-770, 772-782, 784-788, 791, 794, 795, 800, 801, 804-808, 810-832, 834, 836-838, 840, 845-847, 850, 852, 858, 861-864, 866, 868, 870-874, 876-880, 883-892, 895-898, 902, 903, 905, 908, 911, 912, 914, 916, 919, 920, 923-926, 929, 932, 935-937, 941, 946, 949, 950,

954, 956, 959-961, 963, 966, 967,
971, 974, 977-979, 981, 982, 985,
993, 994, 999, 1002, 1012-1014,
1019, 1021, 1025, 1031, 1032, 1039-
1042, 1044, 1062

Թուրքմենչայ (գյուղ Թավրիզ-Թեհրան
ճանապարհին) 91, 120

Թրանսվալ (տե՛ս **Տրանսվալ**)

Ժ

Ժիգալովկա (ավան Իրկուտսկի մեր-
ձակայքում) 36

**Ժնև 5, 138, 139, 143, 205-207, 322,
332, 404, 413, 472, 565**

Ի

Իգդիր 631, 637

Իդմիր (տե՛ս **նաև Զմյուռնիա**) 183,
231, 490, 536, 539, 555, 556, 624,
629, 649, 652, 672, 689, 691, 704,
716, 742, 772, 778, 781, 788, 884,
885, 890, 942, 950, 1068

Իչտրիբ 493

Իռլանդիա 807

Իսալու (գյուղ Ուրմիայի գավառում)
445

Իսկիտար (տե՛ս **Սկյուտար**)

Իսպանիա 666

Իսֆահան 343, 344, 403, 409, 412, 413,
631

Իտալիա 57, 666

Իրան (տե՛ս **Պարսկաստան**)

Իրանական Քուրդիստան 353, 381,
405, 439

Իրաք 117, 122, 667, 873

Իրկուտսկ 36

Իքի-աղաջ (գյուղ Ուրմիայի գավա-
ռում) 445

Լ

Լազիստան 808

Լաթարիա 945

Լա-Հեյ (տե՛ս **Հաազա**)

Լեհաստան 9, 11, 68

Լեյլարադ (տե՛ս **Լիլավա**)

Լենքորան 391, 415

Լեոնալիբանան 118

Լեոնապար (Վանա լճի հարավային
չրջան) 117, 307, 316, 542, 543, 625,
659

«**Լեոնավայր**» (տե՛ս **նաև Կիլիկիա**)
226

Լիրանան 117, 267, 555, 631, 667, 812,
873-875

Լիլավա (**Լեյլարադ, Հայաբնակ թաղ
Թավրիզում**) 402, 404, 407

Լոդան 872

Լոնդոն 77, 237, 273, 274, 323, 341,
349, 546, 560, 616, 813, 830, 841,
920

Լոս Անճելոս (տե՛ս **Լոս Անջելոս**)

Լոս Անջելոս 306, 544

Լևանտ (տե՛ս **նաև Արևելք, Orient**)
549, 550, 783

Խ

Մանագյահ (գյուղ Ղարաղաղի գա-
վառում) 411, 446

Մանասոր 47, 152, 157

Մանբարախան (գյուղ Ուրմիայի գա-
վառում) 445

Մանդուխտ (Թուրքարենակ գյուղ
Ատրպատականում) 441, 442

Մանիչան (գյուղ Ուրմիայի գավա-
ռում) 445

Մանսողի (գյուղ Արևմտահայաստա-
նում) 940

Խաչ-փողան (Վանում) 302, 311-313
 Խաչատուր Արուվյանի անվան գրա-
 դարան (Թավրիզում) 407
 Խաչեն (գյուղ Վասպուրականում) 320
 Խառակոնիս (գյուղ Վասպուրակա-
 նում) 320
 Խասմի (գյուղ Արևմտահայաստա-
 նում) 940
 Խարաբալար (գյուղ) 135
 Խարբերդ (տե՛ս նաև Խարփութ) 728,
 737, 742, 791, 945, 1068
 Խարս (Ղարս, գյուղ Մշո դաշտում)
 155, 160
 Խարփութ (տե՛ս նաև Խարբերդ) 808
 Խրդբր (Հայկական գյուղ Ալաշկերտի
 շրջանում) 760
 Խիարան (թաղ Թավրիզում) 449, 453,
 456, 460
 Խիդան (գավառ) 126, 138, 939
 Խլիճլու (գյուղ Արևմտահայաստա-
 նում) 940
 Խնուս 134, 175, 326, 939, 940, 943
 Խոյ 362, 387, 388, 412, 444, 471
 Խոշար (գյուղախումբ Վանի գավա-
 ռում) 126, 148
 Խոջամիր (գյուղ Մարաղայի գավա-
 ռում) 446
 Խոռանց (գյուղ Վասպուրականում)
 636
 Խոսրավա (գյուղ Սալմաստի գավա-
 ռում) 445
 Խորասան (չրջան Պարսկաստանի
 Հյուսիս-արևելքում) 365, 412, 413
 Խորհրդային Հայաստան (ՀՍՍՀ) 58,
 122, 129, 528, 593, 749, 750, 760
 Խութ (Խույթ) (գավառ) 151, 159
 Խվներ (գյուղ Տարոնում) 156-158, 659

Ծ

Ծաղկանց լեռներ 151
 Ծիծանց (գյուղ Շատախի շրջանում)
 761
 Ծվստան (գյուղ Վասպուրականում)
 317

Կ

Կ. Պոլիս (տե՛ս Կոստանդնուպոլիս)
 Կազրիկաղբեր (Թեհրանի մերձակալ-
 քում) 430
 Կահիրե 60, 139, 163, 184, 187, 201,
 238, 274, 275, 281, 282, 286, 287,
 289, 298, 347, 544, 558, 724-726,
 728, 730, 739, 742, 836
 Կահիրեի Հայոց լսարան-ընթերցա-
 րան 725
 Կախեթ (չրջան Վրաստանում) 295
 Կաղզվան 5
 Կասպից ծով 342, 344
 Կաստեմունի 185
 Կասրե-Շիրին (ավան Պարսկաստա-
 նում) 344
 Կարագիաղին (գյուղ Ատրպատակա-
 նում) 362
 Կարին (տե՛ս նաև Էրզրում) 153, 184,
 185, 317, 318, 392, 558, 642, 705,
 728, 742, 791, 946
 Կարկառ (լեռնագավառակ) 938, 939
 Կարճկան (Խիդան գավառի մաս) 760,
 939
 Կարմիր լեռ (տե՛ս Էյնալ-Ջեյնալ)
 Կարս 5, 16, 46, 87, 99, 631, 637, 638
 «Կաֆե Լիլա» (սրճարան Փարիզում)
 191
 Կաֆիս (գյուղ Սոուջ-Բուլաղի գավա-
 ռում) 446
 Կեղրոնական վարժարան (Կ. Պոլսում)
 534

- Կետիկ փաշա (Թաղամաս Կ. Պոլսում) 601
- Կեցան (Նիդան գավառի ստորամաս) 939
- Կզլըճ (գյուղ Վասպուրականում) 320
- Կիրիկիա (տե՛ս նաև «Լեոնավայր») 163, 194, 195, 226, 558, 585, 622, 665, 669, 728, 735, 737, 742, 851, 868, 946, 989, 1067
- Կիպրոս 191, 267, 615, 873, 946
- Կյուրին 944
- Կոզակ (գյուղ Բուլանուլսի գավառակում) 135
- Կոզան (Սիսի շրջանում, Կիրիկիա) 903
- Կոթուր (գավառակ Նոյի գավառում) 444
- Կոճերեր (գյուղ Վասպուրականում) 636
- Կոնիա 781
- Կոսովո 494, 983
- Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս, մայրաքաղաք, Պոլիս) (տե՛ս նաև Ստամբուլ) 53, 56, 57, 61, 62, 114, 123, 130, 136, 141, 142, 153, 168, 195, 202, 204, 208, 222, 240, 242, 246, 267, 270-272, 276, 278, 279, 281, 322-324, 330, 332, 342, 353, 357-359, 378, 388, 389, 391, 418, 432, 433, 436, 486, 487, 489, 491-493, 496, 501, 503, 504, 509, 512, 520-524, 526, 528-534, 536, 538, 539, 541, 547, 548, 550, 551, 554, 558, 560, 564-566, 572, 578, 581, 583-585, 599-601, 603, 607, 608, 611, 614, 617-624, 626, 627, 629, 634, 635, 638, 639, 641, 644, 647-649, 665, 669, 671-673, 677, 679, 681-683, 687-690, 692-697, 700, 702, 704-713, 736-740, 742, 747, 751, 753-755, 760-762, 765-768, 772-774, 776-778, 780, 781, 783-785, 789-791, 794-799, 803, 804, 807, 810, 822, 825, 827-833, 835, 838, 839, 841, 844, 846-851, 853-857, 859, 861, 863, 864, 867, 869, 871, 872, 875-877, 880, 882-886, 888, 890, 891, 894, 898-903, 905, 911, 915-919, 923, 924, 927, 928, 934, 937, 938, 941, 942, 944-946, 948, 950, 952, 954, 956-972, 974-977, 982, 984, 986, 987, 989, 993, 1004, 1009, 1012, 1014, 1015, 1017, 1018, 1020, 1021, 1023, 1024, 1026, 1029-1033, 1035-1038, 1050, 1060, 1065, 1067, 1068
- Կովկաս 4, 9, 18, 20, 21, 29, 30, 32, 33, 35-37, 42, 45, 47, 48, 50, 53, 54, 68, 73-76, 78-86, 88, 90-92, 94-107, 112, 117, 118, 120, 121, 123, 135, 147, 171, 208, 224, 243, 249, 254, 266, 278, 283, 288, 294, 299, 311, 330, 350, 370, 371, 373, 378, 388, 398, 404, 407, 432, 433, 464-466, 473-477, 581, 593, 618, 619, 622, 637, 638, 641-644, 664, 693, 713, 739, 778, 793, 901, 915, 946
- Կովկասյան Հայաստան 3
- Կովնտուկ (գյուղ Ննուսի շրջանում) 135
- Կոտուկ (գավառամաս Սալմաստի գավառում) 356
- Կոուպաշ (գյուղ Վասպուրականում) 317
- Կրասնովոդսկ 287, 431
- Կրետե 171, 492, 581, 805, 810, 814

Հ

- Հաազա (Լա-Հեյ) 51, 52, 687
- Հալեպ 728, 908, 962

Հախվերան (գյուղ Սալմաստի գավա-
տում) 445
Հակկ (Պարսկաստանում) 344
Հաճըն 943, 1062
Համադան 402, 413
Համբունավա (գյուղ Սալմաստի գա-
վառում) 445
Համբուրդ 342
Համիտիէ (ավան Կիլիկիայում) 666
Հայաստան (տե՛ս նաև Արմենիա, Արև-
մտահայաստան, էրմենիստան,
Armenia) 13, 15, 16, 43, 78, 86, 87,
112-114, 121-128, 131, 133-135,
161, 162, 181, 187, 191-195, 199,
206, 207, 210, 211, 228, 243, 249,
257, 263, 278, 279, 287, 313, 329,
330, 333, 334, 472, 473, 501, 545,
548-550, 580, 581, 589, 591, 593,
602, 604, 607, 622, 641, 643-645,
650, 675, 679, 680, 688, 705, 706,
716, 726, 735, 749, 750, 762, 771,
775, 776, 786, 790, 799, 800, 805,
807, 810-812, 814, 815, 817, 818,
822-824, 826, 827, 852, 863, 913,
915, 916, 920-922, 924, 931, 932,
938, 941-948, 1011, 1020
Հայաստանի Հանրապետություն 122,
129, 338, 573
Հայկազյան-Թամարյան դպրոց (Թավ-
րիզում) 404, 407
Հայկական բարձրավանդակ 126, 658
Հայկական լեռնաշխարհ (տե՛ս Հայ-
կական բարձրավանդակ)
Հայոց ձոր (գավառ Վասպուրական-
նում) 314, 320
Հարավարևելյան Ասիա 409
Հաբլարի (գավառ Վանի նահանգում)
118, 126, 147
Հաֆթվան (Հայկական գյուղ Սալ-
մաստի գավառում) 445

Հելիոպոլիս (Կահիրեի արվարձաննե-
րից) 187
Հեռավոր Արևելք 95
Հերկերտ (գյուղ Մշո դաշտում) 134
Հերցեգովինա 206, 484, 805
Հիջազ (չրջան Արաբիայի արևմուտ-
քում) 509, 610, 648
Հյուսիսային Իրան (տե՛ս Հյուսիսային
Պարսկաստան)
Հյուսիսային Կովկաս 36, 47, 104, 631,
638
Հյուսիսային Միջագետք 126
Հյուսիսային Պարսկաստան 340, 343,
409, 438
(ի) Հնդիկա (տե՛ս Հնդկաստան)
Հնդկական օվկիանոս 343
Հնդկաստան 122, 171, 202, 338, 340,
342, 343, 394, 409, 477, 483, 640,
667, 946
Հոլանդիա 57
Հովադար (գյուղ Սալմաստի գավա-
տում) 445
Հորդանան 873
Հունաստան 207, 782, 805, 834, 873,
888
Հուրրիեթ-մեյդան (Հրապարակ Տրա-
պիզոնում) 613
ՀՍՍՀ (տե՛ս Սորհրդային Հայաստան)
Հրազդան 271

Ղ

Ղազախ 5
Ղազվին 343, 402, 413
Ղալա (Բերդաթաղ, Հայաբնակ թաղ
Թավրիզում) 402, 403, 413, 460,
463, 466
Ղալայի մզկիթ 463, 466
Ղալաթա-սեբայ (թաղամաս Կ. Պոլ-
սում) (տե՛ս նաև Ղալաթիա) 534,
835, 976

Ղալաթա-սերայի պետական լիցեյ 835
Ղալաթիա (Թաղամաս Կ. Պոլսում)
(տե՛ս նաև Ղալաթա-սերայ) 521,
522, 621, 639, 689, 698, 958
Ղալաջուղ (գյուղ Մարաղայի գավա-
ռում) 446
Ղամարլու 43
Ղասրմյու (գյուղ Բարանդուզի գավա-
ռում) 446
Ղասունաչեն (գյուղ Ղարաղաղի գա-
վառում) 446
Ղար-աղաջ (գյուղ Ուրմիայի գավա-
ռում) 445
Ղարաբաղ (գյուղ Սալմաստի գավա-
ռում) 445
Ղարաբաղ (տե՛ս նաև Արցախ) 33
Ղարազեռոզ (գյուղ Ուրմիայի գավա-
ռում) 445
Ղարաղաղ (գավառ Ատրպատակա-
նում) 388, 401, 403, 411, 444, 446,
454, 463, 480-482
Ղարաղան (գավառ Պարսկաստա-
նում՝ Համադան և Ղազվին քա-
ղաքների միջև) 413
Ղարաղըզ (գյուղ Ուրմիայի գավա-
ռում) 445
Ղարաչորան (գյուղ Ննուսի շրջանում)
134
Ղարաջալու (գյուղ Ուրմիայի գավա-
ռում) 445
Ղարավերան (գյուղ Միանդուբի գա-
վառում) 446
Ղարեին (գյուղ Մակուի գավառում)
445
Ղարս (գյուղ Մշո դաշտում, տե՛ս
Նարս)
Ղափան 16
Ղզըլաղաջ (գյուղ Մշո դաշտում) 134
Ղզըլ-աչուղ (գյուղ Ուրմիայի գավա-
ռում) 445

Ղզըլդորի (գյուղ Սոուջ-Բուլաղի գա-
վառում) 446
Ղզըլջա (գյուղ Սալմաստի գավառում)
445
Ղչլաղ (գյուղ Ղարաղաղի գավառում)
446
Ղուլասար (գյուղ Սալմաստի գավա-
ռում) 445
Ղուլուդի (գյուղ Ղարաղաղի գավա-
ռում) 446
Ղրիմ 71, 110, 631, 836

Ճ

Ճապոնիա 97, 339, 486
Ճարա (Ջեհրի դալա) (գյուղ Սալմաս-
տի գավառում) 397, 445

Մ

Մազանդարան (նահանգ Պարսկաս-
տանում) 413
Մալաթիա 944, 953
Մալալդիա 409
Մախչի մեյդան (Հրապարակ Թավրի-
զում) 453
Մակեդոնիա 99, 116, 206, 207, 241,
243, 296, 484-488, 490, 491, 495,
496, 501-503, 523, 653, 657, 672,
675, 754, 775, 805, 807, 809, 810,
812, 826, 904, 905, 955, 962, 966,
967, 987
Մակու (գավառ և գյուղաքաղաք
Ատրպատականում) 362, 409, 444,
445, 467, 471
Մահլամ (գյուղ Սալմաստի գավա-
ռում) 445
Մամադյար (գյուղ Սուլդուզի գավա-
ռում) 446
Մանազկերտ 135
Մանասթըր (Բիտոլ) (քաղաք Մակե-

- դոնիայում) 486, 487, 489–491, 494, 503, 511, 658
- (Էլ-)Մանաք (փողոց Կաշիրեում) 281
- Մանդավու (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446
- Մանջուրիա 338
- Մասանդրյան զրոսայգի (Սևաստոպոլում) 110
- Մասիս 271, 506
- Մարաղա (գավառ և գյուղաքաղաք Ատրպատականում) 383, 444, 446, 457
- Մարանդ (գավառ Ատրպատականում) 444
- Մարզվան 607
- Մարոկկո 357
- Մարսել 219, 237, 359
- Մաքրիգյուղ (Թաղամաս Կ. Պոլսում) 926
- Մեղինա (քաղաք Արարիայում) 962
- Մեծ Բրիտանիա (տե՛ս նաև Անգլիա) 51, 56, 77, 323, 324, 337–341, 343, 353, 357–359, 380, 385, 484, 486, 495, 649, 813, 911
- Մեչափարա (գավառամաս Ղարաղաղի գավառում) 446
- Մեչիտաներ (չրջան Մազանդարանում) 413
- Մեչհեղ (քաղաք Պարսկաստանում) 413
- Մեսրոպավան (գյուղ Գողթնում) 122
- Մերձավոր Արևելք 117, 544, 558, 608, 624, 626, 634, 646, 774, 775, 782, 784, 830, 873
- Մերձբայթյան նահանգ 105
- Մերձփյուլայան նահանգ 105
- Մերսին (նավահանգիստ Կիլիկիայում) 558
- Մզկիթ (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446
- Մընջևան (գավառամաս Ղարաղաղի գավառում) 446
- Միանդոար (գավառ և գյուղաքաղաք Ատրպատականում) 389, 444, 446
- Միացեալ Նահանգներ (տե՛ս Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ)
- Միացյալ գրադարան–ընթերցարան (Թավրիզում) 407
- Մինաս (Թուրքարևակ գյուղ Ատրպատականում) 441
- Մինավար (Հայկական բնակավայր Թավրիզի մերձակայքում) 444
- Միջագետք 194, 675
- Միջերկրական ծով 114, 483, 629
- Միջին Ասիա 68, 337, 338, 342
- Միջին Արևելք 357, 416, 544, 873
- Միսիս (ավան Կիլիկիայում) 666
- Մողղզան 160
- Մոլլալար (գյուղ Սալմաստում) 355
- Մոնպարնաս պողոտա (Փարիզում) 232
- Մոսկվա 4, 21, 39, 68, 84, 118, 139, 163, 167, 237, 341, 343, 419, 454–456, 473, 484, 488, 494, 498, 509, 511, 522, 524, 528, 581, 752, 758, 777, 784, 831, 839, 947, 956, 960
- Մուժամբար (Հայկական գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 444
- Մուհլազան (գյուղ Նոյի գավառում) 444
- Մուշ (տե՛ս նաև Դուրան–Բարձրավանդակ) 126, 131, 134, 135, 160, 175, 303, 316, 321, 326, 543, 570, 629, 643, 761, 772, 900, 943, 945
- Մուջտեհհիզ (Թաղ Թավրիզում) 463, 466
- Մուսուլ 149, 267, 610
- Մուրադյան վարժարան (Փարիզում) 835
- Մրբիղ (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446

Յալթա 48, 109

Յոնջալու (գյուղ Բուլանուխի գավառակում) 316

Յոխսնն (գյուղ Արևմտահայաստանում) 940

Ն

Նախիջևան 46

Նախչվան-թափա (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445

Նաջաֆ (քաղաք Իրաքում) 376

Նեբրովթ լեռ (տե՛ս Նեմրովթ լեռ)

Նեմրովթ լեռ 156

Ներքին Ղուլլասար (տե՛ս Դմիտրով)

Նիժնի 629

Նիկոմեդիա 772

Նինվե 117

Նիւ Եորք (տե՛ս Նյու Յորք)

Նյու Յորք 58, 61, 162, 486, 489, 633, 634, 956, 957, 959, 960, 962, 966, 975, 977, 982, 983, 985

Նովոռոսիյսկ 631

Նոր Բայազետ 5

Նոր Նախիջևան 5, 71, 552, 675, 947

Նոր Զուղա 395, 400, 402, 409, 413, 546, 640

Նորաշեն (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446

Նորաշեն եկեղեցի (Վանում) 989

Նորաշենք (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446

Նորմանտի (չրջան Ֆրանսիայում) 822
Նորտուղ (գավառակ Վանի նահանգում) 149

Նուղաղեյ (գյուղ Սուլդուղի գավառում) 446

«Շահաստան» (տե՛ս Թեհրան)

Շահգաղե-բաղ (այգի Թավրիզում) 462

Շահրուզ (քաղաք Խորասանում) 413

«Շամ» (տե՛ս նաև Վասպուրական) 290, 292-294, 303-305, 308, 310, 314, 315, 318, 319, 380, 542, 661, 664, 899, 903

Շամղղինան (տե՛ս Շամստինան)

Շամստինան (Շամղղինան, Շեմտինան) 147-149

Շապին-Գարահիսար 909

Շավի (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446

Շատախ 570, 760, 761

Շեմտինան (տե՛ս Շամստինան)

Շեյթանավա (գյուղ Սալմաստի գավառում) 445

Շենիկ (գյուղ Սասունում) 135, 155

Շեշ-Գիլան (թաղ Թավրիզում) 453, 456, 480

Շէրէֆ փողոց (Կ. Պոլսում) 928

Շիդան (գյուղ Սալմաստի գավառում) 445

Շիշլի (Հայոց գերեզեմանատուն Կ. Պոլսում) 528, 529, 531, 532

Շիրաբաղ (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445

Շիրաղ 366, 402, 422, 428

Շիրակ 274, 737, 743, 790, 803, 951, 952, 963, 964, 972-974, 1065

Շիրվան 413

Շիրվանշեխ (գյուղ Մանազկերտի գավառակում) 135

Շիքակօ (տե՛ս Չիկագո)

Շոշ (գյուղ Արցախում) 33

Շուշանց (գյուղ Վասպուրականում) 317

Շուշի 5, 39, 110

Շվեյցարիա (տե՛ս նաև Զուիցերիա)
296, 373, 807, 881

Ո

«Ոսկանապատ» (տե՛ս նաև Բաքու)
28

Ոստան 126

Ուլա (գյուղ Սալմաստի գավառում)
445

Ուկրաինա 11

Ուղեի (գավառ Ատրպատականում)
355

Ուսկուլ (տե՛ս նաև Սկուլյե) 488,
493, 501

Ուրգյուրի (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446

Ուրմի (տե՛ս Ուրմիա)

Ուրմիա (քաղաք, գավառ, լիճ Ատրպատականում) 118, 353, 354, 357-359, 370, 373, 386, 387, 397, 403, 405, 406, 411, 412, 439, 440, 443-446

Չ

Չաթալջա (Կ. Պոլսի մերձակայքում)
966-968, 971

Չամաքի (գյուղ Ուրմիայի գավառում)
445

Չանաքկալե (տե՛ս նաև Դարղանել)
629

Չարա (գավառամաս Սալմաստում)
356

Չարբաչ (գյուղ Ուրմիայի գավառում)
445

Չարսանջակ 126

Չեհրի դայա (տե՛ս Ճարա)

Չեչնիա 84

Չիկագո 58, 607, 765

Չինաստան 342, 409

Չիչաքլու (գյուղ Ուրմիայի գավառում)
445

Չմչկաձագ 760, 943

Չուխուր (չրջան Մչո դաշտում) 134,
160, 161

Չրաղանի պալատ (Կ. Պոլսում) 981,
984

Պ

Պալքաններ (տե՛ս Բալկաններ)

Պաղեստին (տե՛ս նաև Ավետյաց երկիր) 873

Պաղնատուն (գավառ Արևմտահայաստանում) 545

Պարիզ (տե՛ս Փարիզ)

Պարսից ծոց 154, 338, 339, 342, 344

Պարսկահայաստան 3

Պարսկահայք (տե՛ս Պարսկահայաստան)

Պարսկաստան (Իրան) 3, 10, 30, 37, 51, 87, 91, 117, 118, 120-122, 126, 147, 163, 185, 194, 248, 249, 294, 299, 337, 338, 340-343, 345-353, 355-367, 370-382, 384-386, 389-391, 393-395, 398-402, 408-410, 412-417, 419, 422-426, 428, 429, 433, 435-438, 441, 443, 446, 447, 451-456, 458, 459, 461, 464, 465, 467, 472-478, 480, 482, 486, 537, 560, 592, 619, 631, 640, 641, 643, 658, 760, 775, 873, 946

Պելոպոնես (չրջան Հունաստանում)
888

Պետերբուրգ (տե՛ս Սանկտ-Պետերբուրգ)

Պերլին (տե՛ս Բեռլին)

Պերմ (գյուղ Սասունում) 134

Պեյրուիթ (տե՛ս Բեյրուիթ)
Պիթլիս (տե՛ս Բաղեշ, Բիթլիս)
Պյատիգորսկ 47
Պոլիս (տե՛ս Կոստանդնուպոլիս)
Պոնտոս 115, 885
Պոսթրն (տե՛ս Բոստոն)
Պոսթոն (տե՛ս Բոստոն)
Պորտուգալիա 666
Պուլկարիա (տե՛ս Բուլղարիա)
Պոլիս (տե՛ս Կոստանդնուպոլիս)
Պոսնիլիս (տե՛ս Բոսնիա)

Ջ

Ջագատ գետ (Ատրպատականում)
382
Ջամալավա (գյուղ Ուրմիայի գավառում)
445
Ջեդիրե 138
Ջուլամերիկ (ասորարնակ գավառ)
117
Ջուլֆա (ռուսական և պարսկական,
տե՛ս նաև Ջուղա) 352, 358, 390,
474, 477
Ջուղա (տե՛ս նաև Ջուլֆա) 390
Ջևազրգ (գյուղ Ատրպատականում)
441

Ռ

Ռաճղանա (գյուղ Սուլզուզի գավառում)
446
Ռաճիա (գյուղ Ուրմիայի գավառում)
445
Ռափայեյլյան վարժարան (Վենետիկում)
835
Ռեշտ 343, 402, 413
Ռենան (քաղաք Մակեդոնիայում) 487,
488, 491
Ռոդոսթո 926

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 5, 71, 114
Ռումելիա (տե՛ս նաև Արևելյան
Ռումելիա) 781, 782
Ռումինիա 639, 873
Ռուսական կայսրություն (տե՛ս Ռուսաստան)
Ռուսաստան (Ռուսական կայսրություն,
ռուսական պետություն,
Ռուսիա) 3, 4, 7-11, 15, 20, 21, 29,
30, 33, 40, 46, 47, 51, 53, 56, 66, 67,
72-79, 81, 82, 87, 91-94, 96-100,
102, 103, 105-107, 109, 120, 121,
181, 185, 194, 202, 208, 252, 264,
277-279, 288, 317, 337-342, 344-
346, 349-353, 357, 358, 380, 385,
388-392, 398, 400, 409, 415-417,
422, 423, 426, 435, 438, 452, 473,
482-484, 486, 537, 559, 560, 562,
579, 583, 588, 590, 592-595, 597,
617, 618, 622, 638, 649, 658, 666,
695, 715, 738, 739, 775, 779, 832,
866, 879, 916, 926, 946-948
Ռուսիա (տե՛ս Ռուսաստան)
Ռևել 484

Ս

Սարգեվար (քաղաք Խորասանում)
413
Սալմաստ (գավառ Ատրպատականում)
354-357, 359, 370, 373, 378,
385, 386, 397, 403, 405, 412, 437,
439, 441, 443-445, 471, 631
Սալոնիկ 184, 483, 484, 487, 488, 491,
493, 501, 503, 612, 614, 649, 658,
672, 759, 803, 884, 885, 961, 966,
967, 969, 974, 975, 983, 984
Սահաթլու (գյուղ Բարանդուզի գավառում)
445
Սահար-դիվան (այգի Թավրիզի մեր-

- ձակայքում) 463
 Սամոս կղզի 267, 581
 Սամսոն 94, 270
 Սան–Ստեֆանո (Կ. Պոլսի մերձակայքում) 190, 968, 969, 72, 977
 Սան Սթէֆանո (տե՛ս Սան–Ստեֆանո)
 Սանգեառ (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445
 Սանկտ–Պետրբուրգ (տե՛ս նաև Ле-нинград) 32, 53, 73–76, 79, 80, 82, 85, 90–93, 96, 99, 100, 103, 323, 338, 339, 341, 351, 357, 358, 388, 398, 424, 431, 454, 468, 499, 544, 581, 591, 625, 813, 830
 Սաննա (գյուղ Սալմաստի գավառում) 445
 Սանոն (տե՛ս նաև Գուրան–Բարձրավանդակ) 126, 134–136, 146, 160, 267, 294, 335, 370, 544, 578, 600, 790, 900, 943, 1065
 Սարամերկ (գյուղ Սալմաստի գավառում) 386, 445
 Սարատով 7
 Սարգարապատ 123
 Սարգարովթ (գյուղ Բարանդուզի գավառում) 386, 440, 446
 Սարդինիա 836
 Սարգու (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446
 Սերաստիա 94, 728, 737, 742, 772, 791, 945
 Սելանիկ (տե՛ս Սալոնիկ)
 Սելիմիե զորանոց (Կ. Պոլսում) 975
 Սելջավար (գյուղ Խոյի գավառում) 444
 Սերբիա 658, 755, 775, 782
 Սերես 493
 Սիբիր 9, 43, 111
 Սինջար լեռ 122, 123, 138
 Սիս 558, 665, 871, 903
 Սիրիա 117, 163, 194, 483, 658, 675, 873
 Սկյուտար (Թաղամաս Կ. Պոլսում) 630, 835, 1067
 Սկյուտարի Հայոց ճեմարան 835
 Սկոպյե (տե՛ս նաև Ուսկուլայ) 488, 523
 Սիփահասարար մզկիթ (Թեհրանում) 423, 424
 Սղրն (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446
 Սղկա (գյուղ Վասպուրականում) 317
 Սոհրուլ (Հայկական բնակավայր Թավրիզի մերձակայքում) 444
 Սոհրուլ–Թափա (գյուղ Միանդոսի գավառում) 446
 Սոմա (գավառամաս Սալմաստում) 356, 437
 Սոուջ–Բուլաղ (գավառ և գյուղաքաղաք Ատրպատականում) 355, 381–383, 387–389, 405, 406, 444, 446
 Սովուջ–Բուլաղ (տե՛ս Սոուջ–Բուլաղ)
 Սուլդուղ (գավառ Ատրպատականում) 406, 444, 446
 Սուլթան Ահմեդ (Թուրքաբնակ գյուղ Ատրպատականում) 441
 Սուլթանապատ 413
 Սուլուխ (գյուղ Մշո գաշտում) 146, 155, 931
 Սուխումի 631
 Սումատրա 409
 Սուրա (գյուղ Սալմաստի գավառում) 445
 ս. Ալբերիկի վանք (Տուրուբերանում) 321
 ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի (Ղալաթիա, Կ. Պոլիս) 639
 ս. Ամենափրկիչ վանք (Նոր Զուղալում) 400
 ս. Աստվածածին մայր եկեղեցի (Գում–

- Գափու, Կ. Պոլիս) 56, 530, 630, 687, 847, 868, 1014
- Աստատոպոլ 109-111
- Աստվածամոր վանք (Դերիկի վանք, Սալմաստի գավառ) 441
- Վ
- Վաթան (տե՛ս Արևմտահայաստան)
- Վան (տե՛ս նաև Տոսպ) 55, 57, 59, 94, 119, 128, 133, 147, 162, 208, 250, 287, 289, 292-299, 303, 304, 306-318, 320, 322-324, 328, 392, 540-543, 567, 571, 618, 625, 635, 636, 641, 642, 661, 663, 686, 687, 703, 728, 742, 759, 771, 772, 778, 779, 791, 808, 825, 903, 924, 941, 943, 946, 948, 988, 989, 1068
- Վանքի մայր եկեղեցի (Թիֆլիսում) 57
- Վառ (գյուղ Խոյի գավառում) 444
- Վառնա 413, 900
- Վասպուրական (տե՛ս նաև «Շամ») 55, 56, 58, 117, 118, 123, 134, 135, 142, 147, 150-152, 175, 289, 290, 294, 295, 298, 299, 303, 306, 308, 311-314, 323, 328, 370, 380, 441, 542, 571, 618, 624, 661, 663, 687, 703, 737, 779, 899, 903, 919, 959, 988
- Վարազ (վանք, լեռ) 55, 56, 58, 317, 838
- Վարազա ժառանգավորաց վարժարան 58
- Վարդան (գյուղ Սալմաստի գավառում) 445
- Վարդենիս (գյուղ Մշո դաշտում) 326
- «Վարիեթե» թատրոն (Բերա, Կ. Պոլիս) 673
- Վարին Խճես (գյուղ Արևմտահայաստանում) 940
- Վարչավա 110
- Վեդի-Բասար 43
- Վենետիկ 274, 281, 285, 835
- Վերան-Շեհեր (քաղաք Արևմտա-
- Գափու, Կ. Պոլիս) 56, 530, 630, 687, 847, 868, 1014
- Աստվածամոր վանք (Դերիկի վանք, Սալմաստի գավառ) 441
- Վրիգորի վանք (Վանի շրջանում) 298
- Մերրորդություն եկեղեցի (Բերա, Կ. Պոլիս) 532, 578, 923
- Թաղեի վանք (Ատրպատականում) 151, 409
- Սաչ վանք (Կուռապաշ գյուղ, Վասպուրական) 317
- Սարապետի վանք (Մուշում) 146, 331, 570, 571, 663, 817-819
- Սակոբի թաղ (Վանում) 313
- Սակոբյանց վանք (Երուսաղեմում) 695, 850, 1018
- Սևան մայր եկեղեցի (Վանում) 541
- Սարգիս վանք (Թիֆլիսում) 65
- Ստեփանոս Նախավկայի վանք (Ատրպատականում) 444
- Սրկիչ ազգային հիմնադրանոց (Կ. Պոլսում) 855, 856, 1027
- Սուրխաբ (թաղ Թավրիզում) 449
- Սուրմալու (գավառ) 5
- Սուրուն (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446
- Սուսուրդան (գյուղ Ուրմիայի գավառում) 445
- Սոֆիա 373, 580
- Սպարկերտ (Խիզան գավառի մաս) 939
- Ստամբուլ (տե՛ս նաև Կոստանդնուպոլիս) 540, 783, 827, 872, 950
- Ստորին Դարաչամբ (գյուղ Ատրպատականում) (տե՛ս նաև Դարաչամբ, Դարավանք) 444
- Սև ծով 631, 638, 647
- Սևահող (գյուղ Ղարաղաղի գավառում) 446

Հայաստանում) 155
 Վերի Կեային (գյուղ Արևմտահայաստանում) 940
 Վերին Դարաչամբ (գյուղ Ատրպատականում) (տե՛ս նաև Դարաչամբ, Դարավանք) 444
 Վերին Դվին (գյուղ Արարատյան դաշտում) 121
 Վերին Խճես (գյուղ Արևմտահայաստանում) 940
 Վերին Հայոց ձոր 148
 Վերին Սիփան (գյուղ Վասպուրականում) 636
 Վինենա 176, 192, 342, 431, 483, 559
 Վրաստան 28, 76, 85, 635
 «Վրեժ» (տե՛ս նաև Թավրիզ) 147, 370, 412

Կ

Տավրիզ (գյուղ Սասունում) 155
 Տաճկա-Հայաստան (տե՛ս Արևմտահայաստան)
 Տաճկահայաստան (տե՛ս Արևմտահայաստան)
 Տավրիկյան պալատ (Սանկտ-Պետերբուրգում) 6, 7
 Տավրոսի (Տավրոսյան) լեռներ 163, 316, 321
 «Տատյան» վարժարան (Մաքրիգյուղ, Կ. Պոլիս) 926
 Տարոն (տե՛ս նաև Դուրան-Բարձրավանդակ) 58, 123, 134, 135, 151, 152, 157, 159-161, 175, 176, 209, 314, 316, 370, 544, 545, 557, 660-662, 937, 941
 Տարսոն 666
 Տարսոնի կոլեջ 666
 Տիրեթ 342
 Տիգրանակերտ (տե՛ս նաև Դիարբե-

քիր) 122-124, 126, 392, 728, 737, 742
 Տիվրիկ 943, 945
 Տրյմա Պախչե (տե՛ս Դոյմա-Բախչե)
 Տոսպ (Տոսպ) (տե՛ս նաև Վան) 314, 1068
 Տրանսպատ 250
 Տրապիզոն 184, 185, 613, 781, 791, 902, 952
 Տրիպոլի(ս) (քաղաք և շրջան Լիբիանում) 189, 503, 647, 648, 667, 675, 725

Ց

Ցալկիի (Մալկայի) շրջան (Վրաստանում) 68

Փ

Փայաջուկ (գյուղ Սալմաստի գավառում) 445
 Փայտակարան 446, 480
 Փանկալթի (Թաղամաս Կ. Պոլսում) 975
 Փանկալթիի զինվորական ուսումնարան 975
 Փարիզ 37, 64, 90, 124, 166, 167, 174, 178, 183-185, 188, 189, 191, 206, 207, 212, 220, 228, 231, 232, 236, 237, 248, 249, 251-254, 258-260, 265, 266, 269, 273, 275, 277, 296, 317, 323, 433, 442, 475, 487, 511, 546, 576, 578, 600, 602, 604, 627, 628, 668, 717, 723, 742, 753-755, 796, 798, 816, 835-837, 840, 867, 878, 891, 894, 950
 Փեթար (գյուղ Մուշի մերձակայքում) 161
 Փեհրավա (գյուղ Մարաղայի գավառում) 446
 Փերա (գյուղ Խոյի գավառում) 444

Փոթի 719
Փոքր Ասիա 336, 337, 491, 496, 503,
544, 610, 634, 675, 676, 716, 782,
956, 987, 988
Փոքր Հայք 585, 607, 727, 756, 953
Փոքր Մասիս 444
Փոքր Շահրիար (ասորաբնակ գյուղ)
121
Փրովանս (չրջան Ֆրանսիայում) 822

Ք

Քարիկ (գյուղ Սալմաստի գավառում)
445
Քաղաքամեջ (թաղամաս Վանում)
295, 312, 313, 316
Քարվանսարա (գյուղ Սուլգուղի
գավառում) 446
Քարագլուխ (գյուղ Ղարաղաղի գա-
վառում) 446
Քեյլուչան (գյուղ Սալմաստի գավա-
ռում) 445
Քեմախ 760
Քեմբրիջ 418
Քեյվան (գավառամաս Ղարաղաղի
գավառում) 446, 481, 482
Քեոյն (քաղաք Գերմանիայում) 560,
825
Քեոճնաչըհար (գյուղ Սալմաստի
գավառում) 445
Քերբալա (քաղաք Իրաքում) 437, 480
Քիչինյով 71
Քիչմիչ-թափա (գյուղ Մակուի գա-
վառում) 445
Քիվքիա (գյուղ Բարանդուղի գավա-
ռում) 445
Քիրման 344, 364
Քիրմանչահ 349, 413
Քլալա (գյուղ Ղարաղաղի գավառում)
446

Քյոփրյույյու 493
Քուծայիս 28, 79
Քուրդիստան 130, 131, 138, 139, 149,
150, 163, 648, 757, 776, 808
Քուրտիսթան (տե՛ս Քուրդիստան)

Օ

Օդեսա 8, 9, 719
Օղա (Ողան, գյուղ Ղարաղաղի գա-
վառում) 446
Օպերայի Հրապարակ (Կահիրեում)
282
Օջուաչ (գավառ Ատրպատականում)
444
Օսմանյան Թուրքիա (տե՛ս Թուրքիա)
Օսմանյան կայսրություն (տե՛ս Թուր-
քիա)
Օսմանյան պետություն (տե՛ս Թուր-
քիա)
Օսմանյան տերություն (տե՛ս Թուր-
քիա)
Օրյոլ (քաղաք Ռուսաստանում) 111
Օրյոլի բանտ 111

Ֆ

Ֆասվա (Ատրպատականում) 382
Ֆարսիստան (չրջան Պարսկաստա-
նում) 344
Ֆերրիջովիչ (Ալբանիայում) 492
Ֆիլիպիններ 409
Ֆինլանդիա 8, 208
Ֆրանսա (տե՛ս Ֆրանսիա)
Ֆրանսիա 57, 174, 206, 250, 323, 324,
339, 377, 380, 485, 495, 666, 668,
822, 826, 836, 873, 918, 936
Ֆրեդնո 212

- Азия (տե՛ս Ասիա)
 Александрополь (տե՛ս Ալեքսանդրա-
 ւոլ)
 Африка (տե՛ս Աֆրիկա)
- Баку (տե՛ս Բաքու)
 Битлис (տե՛ս Բաղեշ, Բիթլիս)
 Ближний Восток (տե՛ս Միջին
 Արևելք)
- Ван (տե՛ս Վան)
- Диарбекир (տե՛ս Դիարբեքիր)
- Европа (տե՛ս Եվրոպա)
 Ереван (տե՛ս Երևան)
- Закавказья (տե՛ս Անդրկովկաս)
 Зарубежный Восток 343
- Индия (տե՛ս Հնդկաստան)
 Иран (տե՛ս Պարսկաստան)
- Кавказ (տե՛ս Կովկաս)
 Койлассар (տե՛ս Դմիտրով)
- Ленинград (տե՛ս նաև Սանկտ-Պե-
 տերբուրգ) 21, 84, 454, 484, 494
- Москва (տե՛ս Մոսկվա)
- Оттоманская империя (տե՛ս Թուր-
 քիա)
- Париж (տե՛ս Փարիզ)
 Персия (տե՛ս Պարսկաստան)
- Россия (տե՛ս Ռուսաստան)
 С.-Петербург (տե՛ս Սանկտ-Պետեր-
 բուրգ)
 Скопье (տե՛ս Սկոպյե)
 СССР 454, 522
- Тифлис (տե՛ս Թիֆլիս)
 Турция (տե՛ս Թուրքիա)
- Югославия 523
- Algérie (տե՛ս նաև Ալժիր) 840
 Armenia (տե՛ս նաև Հայաստան) 246,
 269, 841
- Caire (տե՛ս Կահիրե)
- Empire Ottoman (տե՛ս Թուրքիա)
- Istanbul (տե՛ս Ստամբուլ)
- Levant (տե՛ս Լևանտ)
 London (տե՛ս Լոնդոն)
- New York (տե՛ս Նյու Յորք)
- Paris (տե՛ս Փարիզ)
- Orient (տե՛ս նաև Արևելք, Լևանտ)
 840
- Turquie (տե՛ս Թուրքիա)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՎԵՑԵՐՈՐԴ
Նոր դարգացումներ հայության կենսատարածքում 3

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՅՈՒԹԵՐՈՐԴ
Օսմանյան հեղափոխությունը և հայերը 483

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 991

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ 1069

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ 1106

Հ Ր Ա Չ Ի Կ Ս Ի Մ Ո Ն Յ Ա Ն

**ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ**

Գ Ի Ր Ք

III

Ստորագրված է տպագրություն՝ 15.08.2009 թ.:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Հրատ. մամուլ, տպագր. 70,5 մամուլ = պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 53:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52